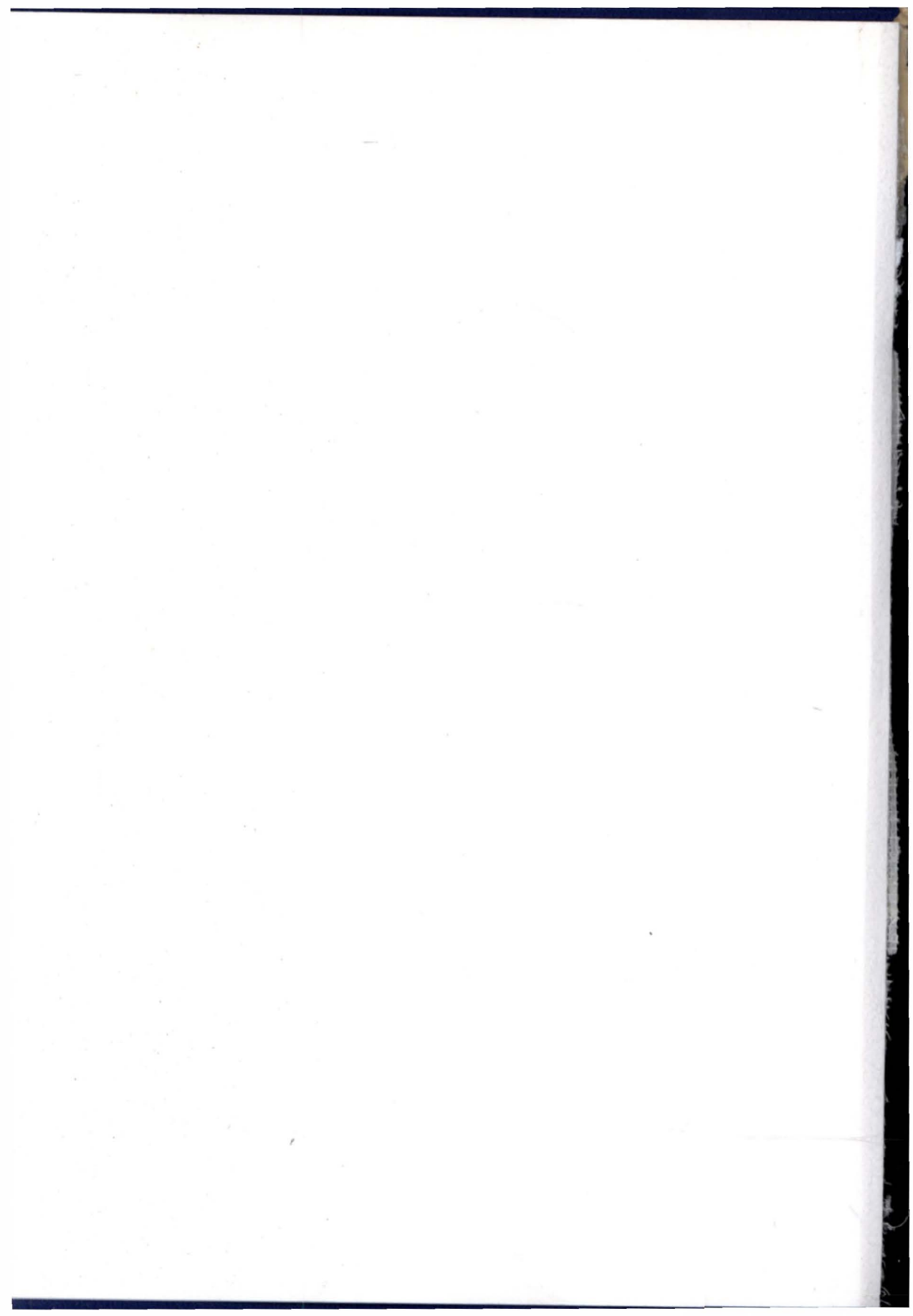

Újszászy Kálmán
emlékkönyv

SZABAD TÉR

Újszászy Kálmán emlékkönyv

SZABAD TÉR
BUDAPEST-SÁROSPATAK
1996

*Megjelent
a millecentenárium évében
a Magyar Könyv Alapítvány,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával*

*Emlékkönyvünk egyben
a Kazinczy Ferenc Társaság
SZÉPHALOM
című évkönyv-sorozatának
8. kötete*

ISBN: 963 04 5984 1

ISSN: 0237-6237

Felelős kiadó:
SOMLAI ZSUZSANNA

Szerkesztette:

BALASSA IVÁN
KOVÁTS DÁNIEL
SZENTIMREI MIHÁLY

SZOBOSZLAY ANDRÁS
rajzaival

A kötet kiadását gondozta:

KOLTAY GÁBOR

*Újszászy Kálmán
emlékkönyv*

8.

KOLTAY GÁBOR

„Dölni ne hagyd!”**Rendhagyó előszó – Emlékezés Újszászy Kálmánra**

Újszászy Kálmán teológiai professzort, gyűjteményi igazgatót, egyházkerületi főgondnokot, mindannyiunk szeretett Kálmán bácsiját 1977-ben ismertem meg. Feleségem, Somlai Zsuzsanna, aki középiskoláit Sárospatakon végezte, házasságkötésünk előtt fontosnak tartotta, hogy Kálmán bácsinak és feleségének, Ica néninek bemutatson. Emberi melegséget sugárzó történetek egész sorát hallottam tőle e két csodálatos emberről, akik miatt Patakot egy életre megszerette. Kálmán bácsi és Ica néni, azután a „gyerekek”, Ágnes, Kálmán, Laci, Eszter és az akkor még egészen kicsi unokák között olyan családi közösségre talált, amely a pesti lányt feltétel nélkül befogadta. A Kazinczy utcai ház minden szeglete, az ebédlőszoba kényelmes foteljei, kanapéja, a tornác, a kert, a díófa, a sajátos szellemiséget sugárzó bútorok, képek, könyvek együttese és mindenekelőtt a házigazdák igaz embersége, önzetlen szeretete, a világban első önálló lépéseinek megtételére készülő fiatal lány életében meghatározó jelentőségűvé vált. „Talán ma már nincsenek is ilyen kedves, szeretetre méltó, becsületes, igaz emberek!” – szokta mondogatni. Mindenesetre Patak második otthonává vált.

Nehéz élményszerűen visszaadni a megismerkedésünket követő tizenhét év történeteit, hiszen évente két-három alkalommal is találkoztunk, telefonon és gyakorta egymásnak küldött levelekben folyamatosan kapcsolatot tartottunk. Rendkívül megtisztelő volt számomra, hogy Újszászy Kálmán bizalmába fogadott, s most sajnálom csak igazán, hogy kedves invitálásai egy részének tudtam csak eleget tenni. Mennyivel gazdagabb lennék most, ha több időt töltöttem volna társaságában. A professzor urat – ahogy környezetében legtöbbször szólították – én, a későbbi „tiszteletbeli sárospataki diák” Kálmán bácsinak szólíthattam.

Amikor ezeket a sorokat írom kitüntető figyelmével kapcsolatban, zavarban is vagyok, hiszen tudom, hogy nagyon sok tanítványa az utolsó pillanatig visszajárt hozzá; megszámálhatatlan tisztelője sohasem mulasztotta el, hogy ha csak néhány pillanatra is, de találkozhasson vele, szemébe nézhessen, megszoríthassa kezét, biztató, eligazító szót kapjon Tőle. Tudom, hogy a könyvtár épületében lévő dolgozószobájának és otthonának ajtaja mindig nyitva volt a bejelentett és a hívatlan vendégek számára, s nagyon sokan vannak, akiket apai szeretetével és gondoskodásával övezett. Mégis azt gondolom, úgy érzem, hogy kapcsolatunk szeretetteljes, meghitt, baráti viszony is volt, még akkor is, ha közel ötven év korkülönbség volt közöttünk.

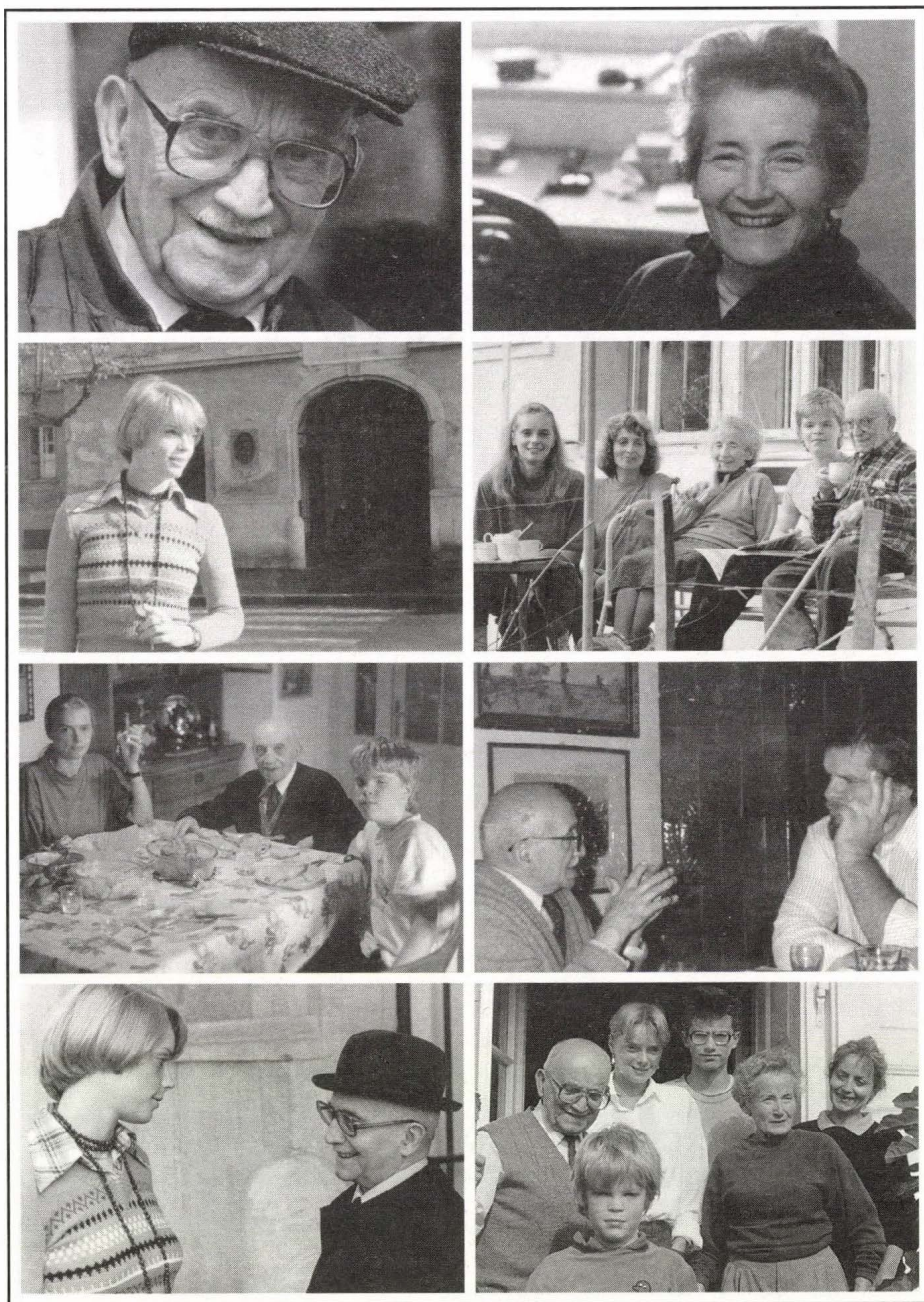
Az első bemutatkozó beszélgetéstől kezdve rendkívüli hatással volt rám Újszászy Kálmán személyisége; minden találkozás után úgy éreztem, újabb és újabb szellemi értékkel felvértezetten távozom Patakról, ismételten belső késztetést érezve a minél gyorsabb visszatérésre. A Vele töltött napok, a beszélgetések hosszú órái megidéztek

előttem azt a nehezen megfogalmazható valamit, amit az egyszerűség kedvéért *sárospataki szellemiség*nek nevezünk.

Kálmán bácsi ízig-vérig tanárember módjára mesélt, oktatott, történelmi ismeretekkel gazdagított. Enciklopédikus, széleskörű történelmi, egyháztörténeti, iskolatörténeti, helytörténeti tudása, irigylésre méltóan toleráns, a sokfajta értéket befogadó gondolkodásmódja, szemlélete nagymértékben alakította, formálta a világról alkotott véleményemet.

Azon szerencsések közé tartozom, akik e hosszú időszak alatt Újszászy Kálmánnal, kedves és szeretett feleségével, később a család többi tagjával, a gyerekekkel és az unokákkal megismerkedve az együtt töltött rövidebb-hosszabb időszakok alatt teljes életet élhettem. A kiadós beszélgetések mellett az Ő személyes közreműködésével ismerkedhettem meg a város történelmével, az iskola, a kollégium, a könyvtár, a levéltár, a múzeum legapróbb titkaival, felbecsülhetetlen értékeivel, a Rákóczi-várral s egyéb nevezetességekkel, köztük a Kálmán bácsiék kertje mellett elterülő református temetővel, ahol a sírok között sétálva a pataki szellemiség legjelesebb képviselőinek életútja, családi vonatkozásai elevenedtek meg. De ugyanilyen felejthetetlenek számomra azok a meghitt emberi-családi pillanatok, amikor a kis szőlőjére, saját borára mindig nagyon büszke ember pincéjében borkóstolót tartott. A finom pataki bor és a házipálinka illata most már egész életemben végigkísér. Kedvenc fekvőhelyemen, a ház egyik eldugott kis szobájában – a kiadós olvasások és a pihenés után – Kálmán bácsi szertartásszerűen rendre kupica pálinkával ébresztett. A kellemes kikapcsolódás, az érzelmi feltöltődés egy rendkívül kedves ember társaságában, a Sárospatakon fellelhető ismeretanyag egy töredékének élményszerű befogadása így együtt, egymástól elválaszthatatlanul okozta azt az érzetet, amely kitörölhetetlenül beleivódik az emberbe. Nagy valószínűséggel ezért alakul ki a pataki tanulmányok után a diákokban az az érzés, amely legtöbbjükét életük végéig vissza-visszahívja a városba, az iskolába, a kollégiumba. Nehezen felejthető érzés, amikor a házuk előtt Pest felé hazainduló autóból visszatekintve két integető, csupa szív embert, Újszászy Kálmánt és feleségét követtük tekintetünkkel, akiktől nagyon sokat kaptunk, s akiknek cserébe valószínűleg nagyon keveset adtunk.

Tudom, elhasználódott, mai világunkban igazi értelmüket veszített szavak ezek, mégis ki kell mondani: jóságos, becsületes és tisztességes emberek Ők, akik teljes életüket a nép nevelésének, felemelésének szolgálatába állították. Tudom, hogy lehetett volna belőle ünnepelt pesti tanár, külföldi egyetemeken keresett oktató, fénylő tudományos pályát befutó közéleti ember, vagy vezető egyházi személyiség. Ő mindez egy személyben volt Sárospatakon, 260 kilométerre Budapesttől, mert fiatalon felismerte, hogy a városban fellelhető történelmi gyökerekből virágzó fát kell növesztetni. Bámulatosan tiszteletre méltó az az emberi és szakmai felkészültség, amellyel igazi tanár módjára a világ történéseire eszmélő fiatalok gondolkodását, életszemléletét alakította. A sok ezernyi sárospataki diák keze alól kikerülve, felnőtt emberré válva Magyarországon, az országhatáron innen és túl igaz emberként a „három fátylám ég” szellemében, a hit, a haza és az emberiség fogalomkörének teljes egységét mélyen átérezve igyekezett megfelelni a „Dőlni ne hagyj!” felszólításnak; azaz óvni, védeni a meglévő értékeket, továbbfejleszteni őket, a szerves társadalmi és kulturális fejlődés segítségével szebb, kulturáltabb, virágzó, erős és életképes modern Magyarországot teremteni.

Pataki családi hangulatok
(Koltay Gábor felvételei)

Pataki családi hangulatok
(Koltay Gábor felvételei)

A pataki szellemiség megtartó ereje a bizonyíték arra, hogy 1945 után, a szerves fejlődés megtörésével sem sikerült ezt a szellemiséget kiirtani a falakból. Ahogy Újszászy Kálmán gyakran mondta: embereket le lehet váltani, tanszékeket és iskolákat meg lehet szüntetni, de a vastag pataki falakat nem lehet lerombolni, s ezek a falak évtizedeken keresztül őrizték ezt a szellemiséget. A gondolat ébrentartásához, persze, szükséges Újszászy Kálmán és a hozzá hasonlók töretlen szellemiségű kiállása, kitartása, mély belső hite, meggyőződése, hogy a körülményekhez okosan alkalmazkodva, mégis egyenes gerinccel igenis át lehet menteni az értékeket. Ennek következtében a pataki iskola 1945 után sem veszítette el vonzerejét, bár az alapjaiban megváltozott körülmények szorításában időnként emberfeletti munkára, hősies helytállásra is szükség volt. Így fordulhatott elő, hogy a másfajta értékeket előtérbe helyező új világ is kénytelen-kelletlen elismerte ezt az életművet. Újszászy Kálmán a szocializmusnak nevezett társadalmi rendszer évtizedei alatt is megbecsült, sőt köztiszteletben álló személyiség, egyszemélyes sárospataki intézmény lett.

Az 1990-es magyarországi rendszerváltozás után kapott is ezért feddő szavakat, persze elsősorban azoktól, akik a legnehezebb évtizedekben bel- és külföldön semmit sem kockáztatva csendben a háttérben maradtak. Újszászy Kálmán persze tudta, hogy az újabb rendszerváltozás sohasem következett volna be az ő és a hozzá hasonló évtizedeken keresztül történő kitartó, a cél érdekében kompromisszumokra is képes, megalkuvást nem tűrő erőfeszítése nélkül. Élete utolsó éveiben azok a gondok foglalkoztatták, hogyan tudná kiterjedt nemzetközi kapcsolatait, személyes tekintélyét felhasználni az egyházi keretek közé visszatérő sárospataki iskola szellemi újjáépítéséhez. Rendkívüli igazságszolgáltatás volt ez a történelem részéről, hiszen 90. életévén túl beérett az a gyümölcs, amelyet élete második felében, életművének számomra legfontosabb évtizedeiben olyan sokoldalú körültekintéssel, türelemmel, szeretettel érlelt.

Megható és megtisztelő volt tapasztalni azt a folyamatos érdeklődést, amelyet filmes és színházi tevékenységem, kiadói munkám iránt tanúsított. Levelek tucatjait őrzöm, amelyeket egy-egy filmem bemutatója, televíziós szereplésem, vagy a Szabad Tér Kiadó neki küldött tiszteletpéldányai után kaptam. Az elismerő és bátorító szavak, ahogy nekem, úgy nyilván másoknak is további biztatást, de mindenképpen igazodási pontot jelentettek. András fiam felnőtté válását folyamatosan nyomon követte, Anna lányom első éveinek legboldogabb pillanatai a pataki házhoz kötődnek. Fiamat szintén megérintette a pataki szellem, érzi, tudja, hogy a felületes és kapkodó, gyökereit veszített nagyvárosi életformával szemben, az ezredforduló felé haladó zaklatott sorsú Kelet-Európában van egy másik Magyarország is, amely egy egészen másfajta szellemiségre építve a történelmi folyamatosságot biztosítani fogja. Sárospatakon magától értetődő természetességgel kapnak értelmet az olyan fogalmak, mint hazafiság, nemzeti érzés, magyarságtudat. Életem szerencséje, hogy némiképpen beavatottként megismerhettem egy olyan szellemiséget, amelynek kitörőhatalmasul fontos szerepe van a magyar művelődés történetében.

Jó érzéssel töltött el, hogy egy-két alkalommal Újszászy Kálmán kertjében, a híres diófa alatti beszélgetéseken, előadásokon, gondolatcseréken kérésére, hívására magam is részt vehettem. Büszke vagyok a Kálmán bácsi által is szervezett vetítésekre, közönségtalálkozókra a Makovecz-féle Művelődés Házában vagy a kollégiumban. Örök hiányérzetem marad, hogy az együtt kezdeményezett sárospataki várjátékok intézményét – a megyei érdektelenség miatt – végül is nem tudtam létrehozni.

Ez a mindenkiről csak jószándékot feltételező, áldott jó ember – lábtörései után is, amikor a háza és a nagykönyvtár közötti néhány száz méteres utat gyalog már nem

tudta megtenni – szinte élete utolsó pillanatáig dolgozott, igyekezett hasznossá tenni magát. Ebben óriási lelki és gyakorlati segítséget, támogatást kapott szeretett feleségétől, Ica nénitől, aki egy életen át nyugalmat és békességet teremtett körülötte, s aki tevékeny munkájával a mai napig – súlyos műtétek, hosszan tartó kórházi kezelések után is – kiveszi részét a rászabott feladatokból.

Ismeretségünk, kapcsolatunk tizenhét esztendeje alatt sokszor megfordult a fejemben, hogy a vezetésem alatt működő kiadónak ezt a páratlanul gazdag és fontos életutat egy gyűjteményes kötet formájában fel kellene mutatnia, közkinccsé kellene tennie. Ennek érdekében folyamatosan értékes anyagokat kértem Újszászy Kálmántól, s a személyével kapcsolatban számomra legérdekesebb kérdésekről hosszú, magnetofonszalagra rögzített beszélgetést is készítettem Vele. Tervem az volt, hogy az életművet gazdagon bemutató *Emlékkönyv*et a legilletékesebbel, Újszászy Kálmánnal lektoráltassam. Kálmán bácsi diplomatikusan, de következetesen elzárkózott a kérés, a javaslat elől. Nem olyan fontos személyiség ő – szokta mondogatni –, nem is értenék az emberek, egy ilyen könyv nem illik őhozzá. Az évek során még szövetségeseket is kerestem tervemhez, s most sajnálom csak igazán, hogy nem voltam kitartóbb.

Mindig nagy kockázat az érintett bevonása nélkül egy ilyen gazdag életművet bemutatni, a megfelelő hangsúlyokat megtalálni. Óhatatlanul torzulásokhoz vezethet még a legőszintébb és legbecsületesebb igyekezet is. Amiért én a kötet anyagának gondozójaként, feleségem pedig kiadójaként mégis nyugodtak vagyunk, az a könyv szerkesztőinek személye, Balassa Iván, Kováts Dániel és Szentimrei Mihály életútja, tudói szakértelme. Újszászy Kálmán életművével kapcsolatos ismereteik minden szempontból garanciát adnak arra, hogy ez az életmű a maga teljességében és gazdagságában, sokoldalúan legyen felmutatva, s ugyanakkor ne csak a beavatottak számára legyen hasznos és értékes olvasmány, hanem azok is okuljanak belőle, akik eddigi életük során a pataki szellemiséggel nem ismerkedhettek meg. Az *Emlékkönyv* megjelentetésében a Szabad Tér együttműködött a zempléni Kazinczy Ferenc Társasággal, annak *Széphalom* című évkönyvsorozatával, amelynek nyolcadik köteteként lát napvilágot ez a könyv. A grafikai illusztrációkat a számos unoka közül az a Szoboszlai András készítette, aki a már felnőtt „gyerekekkel” és a többi unokával együtt „Apóka” szellemi hagyatékának méltó örököse és reményteljes továbbfolytatója.

Kérem nézze el nekem az olvasó, hogy egy tudományos igényű könyv bevezetője – mégha rendhagyó előszóról van is szó – ennyire személyesre sikeredett, de akik Újszászy Kálmánt ismerték, tudják, hogy róla nem lehet nem személyesen emlékezni. Legyen ez az *Emlékkönyv* tanúságtétel mindazok számára, akik sokszor elkorcsosultnak tartott mai világunkban az igazi, nagy magyar kortárs személyiségek messze világitó példáját keresik. Itt vannak körülöttünk, csak nem eléggé figyelünk rájuk. Pedig életük példájából hitet, kitartást, erőt merítve gazdagabbak lehetnénk, s könnyebben megelhetnénk a szebb és boldogabb jövő felé vezető utat.

EMBER ÉS SZEREP

*„Eszköze lenni az isteni kéznek,
Egy nem haszontalan tagja az Egésznek,
Férfiak! ez gyönyörű jutalom.”*
(Kazinczy Ferenc)

Újszászy Kálmán külföldi tanulmányútjai után (1929)

Önéletrajzi írások

Az első negyven év

1902. december 13-án születtem Budapesten.¹ Tudomásom szerint a József utca 71. szám alatt, a Mátyás tér közelében.²

Édesapám, Újszászy Kálmán 1872-ben született. Szülei: Újszászy Árpád és Csető Erzsébet. Édesapám születési helye: Garamszentgyörgy, Bars megye. Akkor duzzadó energiájú hely, ma a barsi egyke egyik központja. Apámék öten voltak testvérek. Egy gyermekkorában elhalt. Apámnak két, a többi testvérnek már csak egy-egy gyermeke volt, illetve van. Nagyszüleim gazdálkodók, s az egyiket bizonyos mértékig magyarázza falujukban, hogy az egyébként elég jómódú, bár a pénzzel fiatalabb korában könnyen bánó nagyapám gyermekei közül egynek, apámnak, előbb szolgalegénynak kellett elszegődnie, s aztán Pestre kerülnie katonáskodás után, míg a többi testvérnek – hogy a megosztott birtokot megtarthassák és szaporíthassák – az egykéhez kellett fordulnia.

Édesanyám: Lukács Mária. Született 1883-ban Dunabogdányban, Pest megyében. Szülei: Lukács András és Kosztány Mária. Ez utóbbi, anyai nagyanyám ma 85 éves. Többi nagyszüleim már elhaltak. Anyai nagyapám egy generációval elébb tette meg az utat a falutól a város felé. Nem sokkal anyám születése után Vácra költözött falujából – melyben nem a nagybirtok, hanem a németiség mállasztotta már az ő idejében a magyar és református törzslakosságot –, és fegyőr lett az ottani fegyintézetnél. Anyai nagyanyám – férjét fiatalon elvesztve – ma is Vácon él. Anyámék is négyen voltak testvérek. Kettő gyermekkorában halt el, egy a világháborúban halálos betegséget szerezve a kassai hősi temetőben pihen. Anyám egyedül maradt meg közülük.

Házasságkötésük után szüleim Pesten telepedtek meg, ahol akkorra apám már a postán volt postaszolgai minőségben. Házasságukból ketten születünk öcsémmel. Apám hazulról hozott friss energiáival szinte hihetetlen lendülettel fogott hozzá, hogy az elvesztett falu helyett biztos bázist találjon magának a városban. Hivatala mellett

¹ Újszászy Kálmán önéletrajzát a hagyatékbán, gépiratban találtuk. Címét mi adtuk, mert a gépiraton cím helyett a név szerepel: *Dr. Újszászy Kálmán*. Keltezése: Sárospatak, 1943. október 30. (*A Szerk.*)

² A születési anyakönyvi kivonat szerint: „A törvényes atya családi és utóneve Ujszászi Kálmán; vallása: evangélikus református; állása (foglalkozása): posta és táviráda szolga; lakóhelye: Budapest VIII. József utca 79 szám; születéshelye: Szent-György Bars vármegye; életkora 30 éves. - Az anya családi és utóneve: Ujszászi Kálmánné született Lukács Mária; vallása: evangélikus református; lakóhelye: a férje lakása; születéshelye: Dunabogdány (Pest vm.); életkora 18 éves. - A születés helye: a szülők lakása; ideje: 1902. évi december hó 13. napjának délelőtti 2 órája. A gyermek neve: fiú; vallása: evangélikus református; utóneve: Kálmán.” (*A Szerk.*)

délutáni munkát vállalt egy könyvtárban, este jegyszedő volt egy állami színházban, s hogy a lakás is biztosítva legyen, házfelügyelő lett előbb egy fasori villában, később egy Horánszky utcai, végül egy Alkotmány utcai magánpalotában. Az én gyermekkorom emlékei ehhez az utóbbi házhoz és rajta keresztül az V. kerületnek a Szabadság tér és a mai Szent István körút közötti darabjához fűződnek, az Országház térrel mint központtal. Szüleim le nem írható erőfeszítéseinek és tenger munkájának gyümölcse lett először a Pestre szakadt falusi ember vágyának teljesülése: családi ház a periferián (a mi esetünkben Rákospalotán), másodsor két gyermekük taníttatása, és ami nekik nem adatott meg: az értelmiségiek sorába bejuttatása.

Már hároméves koromban beadtak az óvodába, amely a közeli Balaton utcában volt, és nem sokkal később gyermek-játszótársaim közül a mi lakásunkkal szemben levő törvénytörő portásának gyermekei elvittek a Skót Misszió Hold utcai házában (ma Klebelsberg utca) levő vasárnapi iskolába. Rajtam keresztül szüleim is bekapcsolódtak a misszió munkájába, és sokszor voltam velük együtt esteli összejöveteleken. Ekkor már relatíve jómódban éltünk, amit mutat az, hogy az Esztergom megyei Köbölkútról való cselédek egymást követték nálunk. Édesanyám és ezek közül a kedves magyarba ojtott tót lányok közül egy tanított meg először írni, azután olvasni, már egy esztendővel az elemibe kerülésem előtt.

Az elemi iskolát a Szemere utcai elemi iskolában jártam. Tanítóm Szentgály Károly volt. Mindig hálás szívvel emlékszem rá. Ő segített be kitüntetésképpen az eleminek igen szép és gazdag kölcsönkönyvtárába. Hetenként két-három délutánt egészen ott töltöttem Verne, May Károly és De Amicis könyveit olvasva és kis társaimnak könyveket osztogatva. Szüleim észrevették a könyv iránti szeretetemet. Játékok helyett könyveket vettek és már elemista koromban hozzájuttattak egy a Teleki téren vett kedves könyvespolchoz. Ma is megvan a könyvekkel együtt, és várja, hogy – ha Isten megengedi – az én gyermekeimé legyen.

Az elemiből a gimnáziumba kerültem. Apámék sokat töprengtek rajta, hogy a Lónyay utcai református gimnáziumba adjanak-e, vagy a tőlünk egy utcasarknyira levő Markó utcai gimnáziumba. Végre emellett döntöttek. 1913-ban kerültem ebbe az iskolába, s még most is úgy érzem, hogy nyolc éven át nem voltam benne otthon. Mindjárt az elején elvesztettem benne magamat, és a közepes tanulónál – számtanból állandóan hármassal – sosem vittem többre. Annak, hogy nem találtam meg magam az iskolában, talán az iskola növendékeinek összetétele is oka lehetett. A kb. nyolcvanas létszámú osztályban tizenegyen voltunk keresztyének. A többi zsidó volt. Református magam voltam az osztályban egészen a kommün bukásáig, amikor néhány áttérrel növekedett számunk. Igazi barátom nem volt egy sem itt. Ennek azonban már bennem is oka volt. Emlékszem nagyon meglelelő fiúkra, akik előtt én zártam be magam. Magamban volt az oka annak is, hogy a közepesnél nem vittem többre. A négy alsó osztályban csak olvastam. Otthon is, az iskolában is. Mire szegyealni kezdtem magam a tudatlanságomért, már késő volt a le nem rakott alapok lerakására. Tanáraim itt-ott azért előtűnő jószándékukat becsülték akkor, amikor az érettségén jó bizonyítványhoz juttattak. Közülök a spanyoljárványban elhalt osztályfőnökömre, Máté Györgyre emlékszem elsősorban szívesen. Székely volt, bikafalvi és bőződi előnévvel, és unitárius. A magyar irodalmat a valószínűleg bánági sváb Scheiring Oszkár tanította. Nála mindig jelesem volt. A matematikatanárom pedig Virág Oszkár volt. A tornatanáron kívül egyetlen református tanárom. A tárgyaiban való teljes járatlanságom mellett talán ezért is félttem mindig tőle a legjobban, pedig Isten keze rajta keresztül ébresztette fel figyelmemet második hazám, Sárospatak iránt. Ő tudniillik pa-

taki diák volt, amint ezt az osztállyal együtt magam is nagy meglepetéssel hallottam tőle azon a napon, amikor érettségi előtt elbúcsúztunk tőle.

A világháború által is zaklatottan menő tanulásomat csak nehezítette az, hogy szüleim főleg azért, hogy az élelmet biztosítani tudják számunkra, 1916-ban kiköltözték saját házukba, Rákospalotára (Tompai Mihály u. 70.), és ötödikes koromtól kezdve innen jártam be vonaton, később villamoson az iskolába öcsémmel együtt. A világháború kitörésétől kezdve nagyon élesen bennem vannak emlékeim egész a kommun bukásáig. Ott voltam Ady Endre temetésén, talán a rövid ideig engem is tanító Benedek Marcell hatása alatt is, és azt, hogy mi a haza és van nemzet, amelynek sorsával az enyém is össze van kötve, akkor tapasztaltam meg, amikor Tisza Istvánt meggyilkolták. Tizenhat éves voltam, és a sötét szobában a szájamat rágva keservesen sírtam.

Még vallásánáimról kell megemlékezni. Az első és második gimnáziumban a szomszédos Markó utcai reáliskolába jártunk együtt reformátusok a Markó utcai reál, a Munkácsy utcai gimnázium és a Bulyovszky utcai reál református növendékei. A négy iskola reformátusai közül is csak úgy jött ki egy nyolc-tízes létszámú osztály, hogy két osztály járt együtt. Itt Varga Antal volt a vallásánárom. A Svábhegyen volt lelkész. Anyámmal és öcsémmel sokszor jártunk fel fogaskerekűvel a svábhegyi nagyszállóban tartott szeretetvendégségekre. Itt velem járt Szathmáry Lajos, a későbbi patiki és hódmezővásárhelyi, jelenleg pápai tanár, és egy osztállyal feljebb járt Németh László. A negyediktől már csak a két Markó utcai iskola járt együvé, de most már a Vörösmarty utcai skót misszió nagytermének előszobájába. Itt többek között Gombos Ferenc (később írói álnevéen Simándi Pál) volt a vallásánárom. Neki nagyon sokat köszönhetek. Többek között ő ismertetett meg az Erő című akkor induló ifjúsági lappal, s ezen keresztül a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetséggel. Órái élmények voltak. Első felük önképzőkör volt, amellyel, úgy látszik, irodalmi műveltségünk színvonalát igyekezett emelni, hogy a rendkívül tanult lipótvárosi zsidófiúkkal való versenyben teljesen el ne maradjunk, valamint arra törekedett, hogy a magyar kérdések iránt érdeklődést ébresszen meglehetősen sivár és gyenge minőségű együttesünkben. Az óra második felén ellenben igazi hittanóra volt. Tudni kellett mindig mindent a legaprólékosabban. Neki is, Varga Antalnak is távoznia kellett a kommunizmus utáni számonkéréskor. Amit benne elvesztettünk, azt a derék Kardoss Lajos, a későbbi rozsnói lelkész és Veress Jenő teológiai magántanár nem tudta pótolni. Társaim idegenek maradtak ezeken az órákon, s magam csak azért voltam valamivel közelebb, mert közben (már Palotán lakva) Benkő Istvánnak, a mostani esperesnek egy iskolateremben induló gyülekezetébe kerültem, s bár édesanyám Pesten lakva is átvitt mindig a Szilágyi Dezső téri templomba, mint ami hozzánk a legközelebb volt, s mivel ő Haypál Benőt szerette hallgatni, attól kezdve, hogy egy vasárnap meghallottam a XXV. zsoltárt énekelni egy iskolában, amiről megtudtam, hogy ott református gyülekezet van, egy héten sem maradtam el a templomból, sőt részt vettem a bibliaköri munkában, sőt az énekkarban is. Mindvégig passzívan, mert a bibliakörben soha meg nem szólaltam, hangom pedig nem volt, hogy az énekkarban hasznomat lehetett volna venni. De kellett a közösség a serdülés gondolatai között. Most, hogy visszagondolok rá, jut eszembe, hogy három-négy éven át gyülekezetébe járva és a gyülekezeti munkába beépülve egyszer sem beszéltem lelkipásztorommal. Természetesen ennek is bennem van az oka.

A városi és városszéli élet mellett a falus sem hiányzott az életemből. Alig voltam hároméves, és apámék már elvittek nagyszüleimhez Garamszentgyörgyre, s amíg az iskoláskorba nem léptem fél éveket, később szinte a teljes nyári vakációt „odahaza” – magunk között csak így hívtuk a falut, és így hívjuk valamennyien, akik a családból

ma már nem lakunk ott – töltöttem. A falu nagy részében nemesi származású; az öregek büszkén emlegették azt az időt, amikor a szentgyörgyi embernek még nem kellett vámot stb. fizetnie, azonban mégis paraszti munkából él, és abból éltek nagyszüleim, valamint a családi házban maradt nagybátyáim is egyre gyarapodó jómódban. Bár a fővárost szerettem, s benne magam idegennek sohasem éreztem, szüleim vágyódása az elvesztett falu és vidék után ösztönösen élt tovább bennem, és ezt csak erősítették az ilyen szentgyörgyi nyarak és évek, amelyek közül az utolsót a tájnak cseh megszállása előtt 1918-ban töltöttem odahaza.

A rákospalotai – a száznégyszögöles kertek között valóságos birtoknak tűnő – négyszáz öles kert is építette bennem ezt a vonzódást a vidék, a földközeli élet felé. Amikor leérettségizve eldöntöttem az 1921. évi tahi konferencia hatására, hogy nem tanárnak, közelebbről finnugor nyelvésznek (ez volt az egyetlen tudomány, amellyel már középiskolás koromban foglalkoztam), hanem lelkipásztornak megyek, és amikor édesapám nagy bölcsességgel tanácsolta erre, hogy mivel folyton nagyvárosban éltem és tanultam, református lelkipásztoraink zöme pedig vidéken kell hogy éljen, tehát menjek én is valamelyik vidéki teológiára a pesti helyett, könnyen és örömmel elfogadtam a megfizethetetlennek bizonyult jó tanácsot. Apám Pápára gondolt, ahová az ő falujából mentek a nála jobb sorsban felnövő fiúk, én ellenben Patak mellett döntöttem. Ebben a legnagyobb része annak volt, hogy az említett tahi konferencián, amelyen az érettségi bankett költségére kapott pénzen vettem részt, az ott levő teológusok közül a patakiak bizonyultak előttem a legérdekesebbeknek és legértékesebbeknek. Vincze Károly, Benke József, Nagy Sándor Béla, Szabó Zoltán, Zsíros József és Tárczy Dániel messziről való szemlélése, (mert addig nem jutottam el, hogy szóba is álljak velük), valamint volt osztályfőnökömnek az utolsó óráján tett hitvallása Patak mellett, és egy osztálytársamnak, Grünbaumnak (Patakon volt szülőjük) az apró megjegyzései a pataki várról és kollégiumról voltak azok az utak, amelyeken Patakra vezetett az Isten, miután legyőztem azokat a nehézségeket, amelyeket akkor legkedvesebb közösségem, a pesti Bethánia ez elé az elhatározásom elé gördíteni igyekezett.

Mielőtt Patakra kerültem volna, mindjárt a konferencia végén, szüleim egy ismerős pesti családon át úgy rendezték a dolgaimat, hogy kijussak Grázba német szóra a nyári két hónapra, meg egy kis erősödéssre, mert gyermekkoromtól fogva inkább gyenge, mint erős és sápadt voltam, bár komolyabb betegségen (leszámítva az első két esztendő) életemben mindmáig, Istennek hála, nem estem át. A Pestről jövés, a külföldet járság és a tahi konferencián való részvétel, valamint az evangéliumi mozgalmakkal való rokonság okozhatták azt, hogy Patakon professzorok és diákok nagyobb érdeklődéssel fogadtak, mint azt megérdemeltém volna, s főleg az utóbbiak java – a fent említett nevek – úgy irányították elszállásolásomat és egész pataki diákoskodásom indulását, hogy az az éppen abban az iskolai évben meginduló evangéliumi cserkészmunka és a pataki diákság lelki megújulásának vonalába essék. Amellett, hogy a pataki diákélet romantikus hagyományai engem sem hagytak érintetlenül, és végre olyan légkörbe kerülve, amelyben szellemi affinitásban lehettem diák-társaimmal, valamint önállóságom is kifejlődhetett, végig megtartott Isten ezen a vonalon, amit főleg annak köszönhetek, hogy a cserkészmunkában részt vehettem, és ezzel együtt mindabban, ami ma az ébredés fogalma alá esik, tudniillik abban az időben a cserkészmunkában talált helyet a bibliakör és az imaközösség is.

Minden megerősítés nélkül jeles diákká lehettem már az első fél esztendőben, és ennek következménye lett az ingyenesség, bár diáktársaimmal összevetve a magam anyagi helyzetét mindig a legjobb módúak közé tartoztam. Szüleim s főleg Édes-

anyám, akihez lélekben mindig nagyon közel állottam, ha mértékkel is, de mindig elláttak elegendő pénzzel, s mindig a legkifogástalanabban ruháztak, úgyhogy nekem nem kellett soha anyagiakról gondoskodnom, és az anyagi megélhetésért tanítványokat vállaltam. Amilyen sivár és élettelen volt a középiskolás korom, olyan boldog voltam Patakon. Pesten csak „tanuló” voltam, itt „diák” lehettem, és ebben az új minőségben barátaim lettek, célok rajzolódtak ki elém, és az eddigi tétováságot felváltotta a céltudatos szolgálni akarás.

Mint teológus minden nyáron konferenciákra mentem. Közülük a legnagyobb hatása volt rám a dunavecsei cserkészvezető-tábor, ahol közelebből szemlélhettem Karácsony Sándort, s amelynek nehéz munkája fizikailag is nagyon megerősített, szívóssá és ellenállóvá tett, bár ebben már nagy része volt előbb a grázi két hónapnak és a pataki levegőnek. A konferenciák mellett végigtáboroztam cserkészeinkkel a Tiszáninnent, előbb mint alárendelt, később, harmadéves koromtól kezdve, mint a csapat ifjúsági vezetője. Így jutottam el velük 1924-ben – elsőnek a magyar cserkészcsapatok közül – a Tátrába és az elszakított Felvidékre, később a nemzeti nagytáborba. Ekkor azonban már szénior voltam, és ebben a tisztemben egyúttal alkönyvtáros is. Harsányi István professzorommal rendeztem a duplumtárat, és sokat olvastam. Szinte kizárólag szépirodalmat. Teológiai érdeklődésem kevés volt. Életem a gyakorlati nevelői munka vonalában mozgott elsősorban.

A széniori év után kerültem külföldre. Glasgow-ba segített ki az éppen akkortájt pataki pappá választott Forgács Gyula. A glasgow-i egy esztendő még mindig a tájékozódás ideje volt. Előbb valláspszichológiai kérdésekről olvastam az akkori Mátyás Ernő hatása alatt, aki szintén szénior koromban került Patakra. Hamar közelebb került hozzám a valláspszichológiánál – de ezen keresztül – az újszövetség, benne elsősorban János evangéliumának világa. László Dezső, akivel Skóciában együtt laktam, és főleg egy cseh teológus, aki előzőleg már Bázelen töltött egy évet, hívták fel figyelmemet az akkor egészen friss dialektika teológiára, s mikor a Rómerbriefet³ németben Skóciában kezembe vettem, már tudtam, hogy ha Isten segít, a következő évet is külföldön töltöm, s főleg ezzel a könyvvel fogok foglalkozni. Nem sok erőfeszítéssel Bázembe kerültem a következő esztendőben, ahol a Rómerbrief mellett Brunner Mittlere⁴ (akkor jelent meg) táplált. Vasárnaponként Thurneysent hallgattam, szabadidőmben a Karamazovokat olvastam vagy a bázeli képtárakat jártam, óráig elnézve a kiterített Krisztust. Az egyetemen elsősorban filozófiát hallgattam, de már mind azért, hogy első igazi kérdésem a jánosi evangélium szerzőjének nem kivolta, hanem személyiségének titka megoldódjék előttem.

A következő év az Athén melletti Paleon Phaleronon telt el, ahol az amerikaiak tartottak fenn egy teológiai főiskolát. Igen áldott környezetben, nagyon derék diákok és professzorok mellett írtam meg angolul azt a dolgozatomat,⁵ amelynek magyar fordításával a sárospataki teológiai akadémia magántanárává habilitált az újszövetségi tudományokból, a következő évben.

Ekkor már újra Patakon voltam. Forgács Gyula hívott haza hitoktatónak, s a három lehetőség – athéni professzoraim biztatása, hogy az oberlini (Ohio) egyetemen tanuljak tovább és esetleg maradjak ott végleg, a MEKDSz titkárság és a pataki hitoktatóság – közül ez utóbbit választottam. Hitoktatóságom megkezdése után néhány napra (1929 ősze) vette át az egyházkerület a pataki képzőt, ahová állandó vallásánár

³ Carl Barth műve, Pál apostolnak a Rómabeliekhez írott leveléről. (A Szerk.)

⁴ Emil Brunner: Der Mittler zur Besinnung über den Christusglauben. Tübingen, 1927. (A Szerk.)

⁵ A negyedik evangélium írója. Újszövetségi tanulmány. 134 o. (A Szerk.)

kellett. Mindjárt úgy osztottak be, hogy szinte alig maradt egyéb munkám, mint a képző, amelyben az átvétellel új egyházi munka is indult. A következő évben, 1930-ban megválasztottak vallásánárrá, miután már előbb megszereztem a magántanári képesítést, és egy esztendő múlva – a négyszáz éves jubileum évében – két a képzőben eltöltött nagyon boldog év után, miközben a bonni egyetemet is megjártam egy fél nyári szemeszterben, visszafogadott az Alma Mater tanárának a filozófiai-pedagógiai tanszékre, Rácz Lajos örökébe. 1932 nyarán filozófiai doktorátust tettem Debrecenben Tankó Bélánál, mire belőlem, az addig helyettes tanárból rendkívüli tanár lett, s mikor 1939-ben⁶ egyetemi magántanárrá habilitált a szegedi egyetemen Várkonyi Hildebrand, rendes tanárrá lettem.

1937-ben megházasodtam.⁷ Feleségem Deák Ilona⁸, Deák Geyza pataki gimnáziumi tanár és Biringer Margit leánya. Öten vannak testvérek, közülük ő az egyetlen nő. Teológiát végzett. Három gyermekünk van: Ágnes, Kálmán és László. Egyetlen testvérem, öcsém, dr. Újszász László az újpesti Károlyi Kórház c. főorvosa. 1938-ban nősült. Felesége Tomcsányi Erzsébet. Gyermekük nincs. Szüleim most nyugdíjban élnek öcsémék közelében. Apámat a 71, anyámat a 60 esztendő megviselte, de meg nem törte. Most amikor ezt az életrajzi adalékot befejezem, látom, hogy a magam élete az ő életükön belül helyezkedik el, mint az ő programjuk megvalósulása.

⁶ A habilitáló okirat keltezése: 1941. május 1. A habilitációs eljárás kezdete 1938/39-ig nyúlik vissza. (A Szerk.)

⁷⁷ A rendelkezésünkre álló 1937/60. sorszámu házassági anyakönyvi kivonat szerint: A házasságkötés helye és ideje: Sárospatak, 1937. július 27. A vőlegény: „Dr. Újszászi Kálmán teológiai tanár, ref. szül. Budapest. 1902.dec.13. Lak. Sárospatak.” A menyasszony: „Deák Ilona Jozefin Klára ref. szül. Sárospatak, 1913.január 28. Lak. Sárospatak.” A házasságkötési tanúk: „Dr. Mátyás Ernő Sárospatak, Kalozs Richárd Sárospatak”. (A Szerk.)

⁸ A születési anyakönyvi kivonat szerint 45. folyószám alatt jegyezték be. „A születés ideje: 1913. január 28. A gyermek utóneve, neme, vallása: Ilona Jozefin Klára, leány, ref. A szülők családi és utóneve, állása (foglalkozása), lakhelye: nemes Deák Geyza főgimn. tanár, ref., 41 éves; nemes Biringer Margit ref. 30 éves, Sárospatak.” A születés az anya lakásán történt. (A Szerk.)

„Sorsommá lett Patak!”

Nem készültem teológusnak.¹ Finnugor nyelvész akartam lenni. Tanár, mint tanárom a Markó utcai gimnáziumban, Benedek Marcell és mint vallásstanárom a Vörösmarty utcai Skót Misszióban, Gombos Ferenc. A „Markó”-ba akkor járt Szabolcsi Bence, a Vörösmarty utcai hittanórákra pedig Németh László és Szathmáry Lajos, aki vásárhelyi tanár korában a tanyai kollégiumot szervezte.

A Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetségre még Gombos Ferenc hívta fel a figyelmemet, s ennek tahi diáktáborában történt bennem a fordulat, érettségi után, 1921-ben. Főleg a protestáns főiskolás diákságnak színe-java volt ott együtt, de én legérdekesebbnek azt a hat teológust találtam, aki Patakról jött fel a konferenciára. Európaiság és egészen sajátos, provincializmus nélküli tájba gyökerezettség volt a jellemzőjük, s engem, aki a kozmopolita Lipótváros nagypolgár fiai között nőttem, ez utóbbi ragadott meg különösen. Nem tévedtem. Vezetőjüknek, Vincze Károlynak, aki később mint ösztöndíjas diák az Egyesült Államokban maradt, s az ottani Független Magyar Református Egyház vezetőjeként halt meg, halálos ágyán is az volt a kérése, hogy temetésekor szólaljon meg Patakon a kollégium ó-épületének a pataki diákokat századok óta búcsúztató harangja.

Így kerültem én Sárospatakra; nem is annyira teológusnak, mint inkább pataki diáknak, és öt év alatt én is összenőttem a tájjal, össze a főiskola múltjával, össze rendeltetésével, s mint repkény a falhoz, hozzátapadtam ahhoz a baráti körhöz, amely nemcsak az ifjúság, hanem az egész iskola szellemi megújulásának erjesztője volt. Sorsommá lett Patak! Nem szakított el tőle Skócia, nem Svájc, sem Hellász napsütötte földje, diákból teológussá érésemnek három szép esztendeje. [...] Egy angol nyelven megírt disszertációval a tarsolyomban hazajöttem. Az újszövetségi tudományokból habilitált vele magántanárává a teológiai akadémia, s talán mivel a tárgya olyan volt – a negyedik evangélium írója személyiségének meghatározó jegyeit kutattam – végeredményben erre a dolgozatra támaszkodva hívtak át a tanítóképzőből az akadémia filozófiai-pedagógiai tanszékére. [...] Elindulásnak valóban nem volt rossz a magántanári dolgozat, hiszen a görög filozófia, közelebbről a hellénizmus eszmevilága volt az, amelyből a tanítványt, akit Jézus legjobban szeretett, megismerni próbáltam. És azok, akiket az európai gondolkodás történetében vele congeniálisnak éreztem abban, hogy bennük személyiség és gondolkodás egymást magyarázva elválaszthatatlanok egymástól s egy az életüket döntően meghatározó élménytől. Szent Ágostontól Lutheren, Pascalon, méginkább azonban Kierkegaardon és Dosztojevszkijen át vezetett az út a krízis teológiájának is nevezett dialektika teológiának közvetítésével a korai egzisztencializmusig úgy, hogy közben filozófiai doktori értekezésem erősítette bennem Leibnizet is, Kantot is, Hegelt is, és a századforduló értékfilozófusait, köztük a nekem legérdekesebbet, Böhm Károlyt.

¹ Ez a hagyatékban talált kézzel javított gépirat 1970. május 18-án készült. Címét mi adtuk. A gépirat első oldalán tetején a szerző kézírásával ez áll: „A magyar rádióknak külföldön élő magyarok számára 1970. jún. 2-án közvetítésre”. A kihagyást [...] jelzi. (A Szerk.)

S ezt az utat jártam tanítványaimmal együtt is. Első filozófiatörténeti órámtól kezdve húsz éven át – ennyi ideig tartott tanári pályafutásom – minden szeptemberben egy kicsit máshonnan indulva, mint a megelőző évben, együtt kísértük nyomon a szellem fejlődését, s ennek mozgásába beállva, együtt munkáltuk ki magunkban azt a rendszert is, amelybe beleépíthették további studiumaikat ők is, és bele építhettem én is. [...]

Az történt ugyanis, hogy amikor elfoglaltam katedrámat – Erdélyi János, Felméri Lajos, Bokor József és dr. Rác Lajos örökét – megkerestek többen az ifjúságból, hogy indítsak, önként jelentkezőknek egy szociológiai szemináriumot is. A két világháború közötti gazdasági válság mélypontján voltunk akkor. Nyilván ebből a válságból született az előterjesztett igény, de ez adta hozzá a megoldást is. Nem a szociológiával mint tudománnyal, hanem az aktuális szociális kérdésekkel foglalkoztunk, amelyek akkor szinte kivétel nélkül a válságot leginkább sínylő mezőgazdasági munkásság, általában a parasztság problémái körül helyezkedtek el. Így lett a mi szociológiai szemináriumunkból faluszeminárium; maguk a résztvevői adták neki ezt a nevet. Amiben a Szegedi Fiataloknak vele szinte egyidős settlement-munkájával formailag egyezett, az a kiszállások beiktatása volt. Amiben formailag is, tartalmilag is különbözött tőle, az a kiszállásokon szerzett tapasztalatok, megfigyelések írásban, fényképekben, nyomtatványokban stb. kötelező rögzítése volt, s az, hogy – olyan, a falu és a tanya műveltségének emelését célzó szolgálatai mellett, mint a vándorkönyvtárak és a népfőiskolai tanfolyamok – végig megmaradt tanító, nevelő, a falusi lelkipásztorságra felkészítő munkának, de oly módon, hogy értelmet adóját, primum movensét nem másban, hanem a szellem sajátos, a filozófiai rendszerek megismerése során előttem feltáruló szerkezetében látta. „A falunevelés szellemi alapjai” című dolgozatom az, amelyikben ezt a megoldást magamnak is a legáttekinthetőbben megfogalmaztam.

1951-ben a pataki teológia – Északkelet-Magyarország egyik legnagyobb befolyású szellemi műhelye – becsukta kapuit. Diákjainak legtöbbje áttelepedett Debrecenbe, s elmentek tanártársaim is. Én maradtam egyedül. Patakhoz kötött a nagykönyvtár, amelynek tanszékelem megtartásával már 1948-tól vezetője voltam, s amelyet az övével azonos tőről sarjadt múzeummal, levéltárral és a faluszeminárium munkamódszeréből következően keletkezett hely- és gyülekezettörténeti adattárral egy magasabb egységbe, a Sárospataki Tudományos Gyűjteményekbe szerveztünk egybe. Azóta megduplázódva [...] szolgálja ez a máig páratlan gyűjteményegyüttes a magyar tudományt, elsősorban a református egyházban folyó tudományos kutatómunkát. Én pedig mint ennek felügyelője s ugyanakkor a magyarországi református egyház valamennyi gyűjteményét átfogó szervnek, az Országos Református Gyűjteményi Tanácsnak ügyvezető elnöke is dolgozom.

Nem vagyok, s amit abból amit magamról elmondottam kitűnik, sohasem is voltam tudós; csak szolgáltam a tudományt. Sokszor azt hittem, úgy ahogy lehetett, helytől, kortól, eseményektől meghatározottan. Ma már tudom, nem úgy, ahogy lehetett, hanem ahogy kellett. „Teológus professzor”-nak címez ez a rádióadás, tehát mondhatom nyugodtan így is: ahogy rendeltetett, s mivel református „teológus professzor” vagyok, kiegészíthetem azzal, hogy ahogy nem tegnap, nem ma, hanem a világ fundamentumának felvetetése előtt rendeltetett egy olyan tervben, amelyben logikusan következik egymásra és egymásból minden jelenség, s amelynek mi csak a kivitelezői vagyunk, s ezek is csupán addig, amíg az alkony nem jön el...

Adalékok egy életrajzhoz

Pesten születtem 1902-ben, jeles napon, december 13-án.¹ Apámat a Garam melől (Garamszentgyörgy) dobta Pestre a hetvenes évek népességrobbanásakor az öt életben maradt gyerek között darabokra hullott középparaszt-birtok. Anyai nagyapámat ugyanez a sors hajtotta el Dunabogdányból Vádra. Ő is, apám is az állami alkalmazást tartották családi múltjukhoz illőnek. Anyai nagyapám mint fegyőr halt meg fiatalon, apám pedig érdekes próbálkozások után, miközben inaskodott a Bayer vaskereskedésben (az akkori kislány Bajor Gizit, amíg élt, évenként egyszer mindig meglátogatta), a postánál kötött ki, és a postaszolgásgától a képviselőházi kézbesítőségen stb. át eljutva a szakaltisztiságig mint az akkor Széll Kálmán téri postaigazgatóság raktárosa ment nyugdíjba, s 89 éves korában vittük ki az általa összegyűrcölt családi házból a palotai temetőbe. Édesanyám ma is ebben a házban él. Decemberben töltötte be 93. életévét. Egyetlen testvérem mint az újpesti Károlyi Kórház igazgatóhelyettes-főorvosa szeptemberben ment nyugdíjba, 72 éves korában.

Mivel Pesten az Alkotmány utcában laktunk – apám megint nem egy jól jövedelmező bérház, hanem az utca egyetlen magánpalotájának házfelügyelőségét tartotta magához illőnek (Schlézinger-Sándor Pál, Lichstein, Veres Péter balmazújvárosi „Liksény” ura!) – a Szemere utcai elemiben indultam, s a Markó utcai gimnáziumban folytattam. Maradandó hatású tanárim Virág Oszkár (Patakról kellett elmennie hatodikos korában), Benedek Marcell („Új Diák”), az unitárius bikafalvi és bözödi Máthé György (a spanyol vitte el; megsirattam), s az egymást váltó vallástanárok közül az, aki velem egyidőben a „bulyovszkista” Németh Lászlót is tanította: Gombos Ferenc (Simándi Pál). Náluk és formálőbb volt maga az iskola (az osztály), amelynek önképzőköri gyűlései fiók Galilei-köri összejöveteliek voltak. Akkor már-már súlyos élelmezési gondok nyomták a fővárost. Ezek elől húzódtak szüleim palotai saját házukba, ahol egy az ottani viszonylatban igen nagy kert megtermelte a zöldségfelét. Megpótoltuk azzal, hogy „haza”-jártunk nyaranta Szentgyörgyre. Előbb markot szedtem (munkáshiány volt), majd a tüzesgép alól búzát, árpát, töreket húzgáltam, míg öcsém libapásztorkodott. Szerettem Szentgyörgyöt, szerettem a munkát, s örültem, ha korán serkedző bajusszal a bakon ülhettem gyermektelen nagybátyám mellett, aki ha nem lett volna bölcs ember (bíró volt megszakítás nélkül Ferenc József idejében, az első csehszlovák republikában, a visszacsatolás esztendeiben és a második republika is vele indult a faluban) és úgy cselekedett volna, ahogy érzett s ahogy a hátam megett rebesgették, „haza” vitt volna a fiának, parasztnak.

Talán Gombos Ferenc hívta fel figyelmemet a kor egyik leghaladóbb diákmozgalmára, a MEKDESz-re (a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetségre), s helyemet keresve az akkori ifjúságban (mint nyolcvanas létszámú gimnáziumi osztályomban a numerus claususig egyetlen református diák) jutottam el ennek az akkori ifjúság nagyon széles rétegét felölelő nyári táborába, Tahiba, s ott egy feltűnően ér-

¹¹ Az írást a hagyatékban található háromoldalas gépiratból közöljük, amelynek keltezése: Sárospatak, 1977. január 15. A cím is a szerzőtől való. (*A Szerk.*)

telmes diák-együttes hozzászólásait figyelve (annyira érettnek tűntek hozzám képest, hogy megszólítani őket nem mertem, csak vonzódtam hozzájuk) dőlt el bennem, hogy nem finnugor nyelvész leszek, aminek évek óta készültem (Horger „tanár úr” könyvét máig őrzöm), hanem beállok közéjük Patakon teológusnak, mert azok voltak. (Vincze Károly az Amerikai Független Magyar Református Egyház megszervezője és első vezetője, Szabó Zoltán és Zsíros József teológiai tanárok, Nagy S. Béla a ma legjelesebb Kálvin-kutató, Benke József az egyházi ébredés vezéralakja). Előbb azonban „német szóra” küldtek szüleim (Apám!) Grázba; a nyugat-magyarországi harcok ott értek, miattuk csak október közepén írt be az akadémiai hallgatók törzskönyvébe dr. Buza László és a teológusokéba dr. Rácz Lajos.

A teológus évek alatt a „tahi” patakiak bekapcsoltak az akkor minden friss megmozdulást magában foglaló cserkészmunkába. A megyeri Nemzeti Nagytáborba már én vezettem a tanítóképzősökkel kibővített csapatot, s mint a főiskola széniora a Tát-rába elsőnek az impériumváltás után a csapat mozgótáborát. (Apám intézte el találkozásomat Straka-Sztrókay követtel, az egyébiránt reménytelen engedélyért, nem a hivatalosok.)

Három külföldi év következett. Skócia (Glasgow), Svájc (Basel), Athén, olyan sorrendben, ahogy megtaláltam magamban a „theológust” (Barth, Kierkegaard, Dosztovjezsikj). Oberlin (USA) következett volna – „A negyedik evangélium írójának személyisége” című dolgozatomat elfogadták teológiai magántanári disszertációnak – ha nem hív Patak, amelyhez akkor már hazajöttem. 1929-ben a tanítóképzőben lettem olyan vallástanár, aki egészségtant, testnevelést, földrajzot is tanított, magyar irodalmat is helyettesített, s aki a cserkészcsapat parancsnoka is volt. 1931-ben hívtak meg dr. Rácz Lajosnak, a Rousseau-kutató tudós utódjának a filozófia-pedagógia tanszékre. A szükséges filozófiai doktorátust Debrecenben dr. Tankó Bélánál, az egyetemi magántanári képesítést Szegeden dr. Várkonyi H. Dezsőnél szereztem meg. Ez utóbbit már a Patakon folyó és a szociológiai szemináriumnak indult faluszeminárium munkában leszárt tapasztalatokkal, de erősen a kor parasztszemléletéhez tapadva írtam meg „A falunevelés szellemi alapjai” címmel.

1942-től 44-ig teológiai akadémiai igazgatóság következett rám; 1944-46-ban pedig a Főiskola rektora (közigazgatója) voltam. 1947/48 telét a népművelési intézmények, főleg a skandináv népfőiskolai szisztéma tanulmányozása céljából – más, érdekesebbek helyett – svéd ösztöndíjjal Svédországban töltöttem, ahonnan hazatérve – részben az ott szerzett tapasztalatok hatására – a gyakorlatnak megfelelően, tanszékem megtartásával jelöltem magam a megürült főkönyvtárosi tisztre, és 1948 nyarán meg is választattam. Amikor pedig a Teológiai Akadémia megszűntével, a kollégium széthullása után az Egyházkerület „Tudományos Gyűjtemények” elnevezéssel egységes szervezetbe fogta össze a könyvtárat, levéltárat, a muzeális gyűjteményeket és adattár néven a faluszeminárium egyházközösség- és helytörténeti anyagát, ennek vezetése, irányítása is feladatommá lett.

Kifejezettebben egyházi jellegű megbízatásaim is ekkortól kezdődnek. Előbb a zempléni egyházmegye gondnoka, majd (1964) az egyházkerület (Tiszáninnen) főgondnoka lettem, s így a Zsinat elnökségének tagja vagyok. Ebben a minőségemben – többször feleségemmel együtt – időt töltöttem Locarnoban, a thüringiai Tabarzban és az észti luteránus érsek vendégeként a Szovjetunióban. Mint aki korábban intenzívebben foglalkoztam Comeniusszal, halála 300. évfordulóján meghívásra részt vettem egy amszterdami szimpozionon; a magyarországi református egyház négytagú küldöttségének egyikeként résztvevője voltam a Református Világszövetség nairobi világgyűlésének. Két ízben három-három hónapot töltöttem az Egyesült Államokban:

1965-ben előadói körúton, 1971-ben vendégként, mindkét esetben felhasználva az alkalmat arra, hogy az ottani magyar származású reformátusok elsősorban egyházi életére vonatkozó dokumentációs anyagot összegyűjtsem egy hazai ilyen tárgyú gyűjtemény számára, és előkészítsem a Sárospataki Nyári Kollégiumot a második-harmadgenerációs magyar származású tizenéveseknek.

Tagja voltam és bizottsági tagja vagyok a városi tanácsnak. Ugyancsak tagja vagyok a Hazafias Népfront megyei bizottságának és az Északmagyarországi Intéző Bizottságnak.

1937-ben házasodtam. Feleségem Deák Ilona, néhai Deák Geyza sárospataki gimnáziumi tanár leánya. Négy gyermekünk van: Ágnes restaurátor az Orvostörténeti Múzeumban, Kálmán az MTA Szerkezeti Kémiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa, László belgyógyász szakorvos Miskolcon a Szentpéteri kapui kórházban, Esztert most vitte feleségül egy magyar származású második generációs Detroitba. Hét unokánk van.

Hetvenötödik életévembe lépve, jövő évvel nyugdíjas szeretnék lenni. Mint ilyenre várnám rám még kötelességképpen is néhány helytörténeti írás; velük Patakna tartozom. A könyvtártörténetekkel s egyebekkel hazámnak, egyházamnak, a néhány év múlva 450 éves pataki Skólának. Lesz-e belőlük valami, nem tudom. Átlépve az öregkorba ez már nem erőnek, egészségnek, hanem sokkal inkább a „kegyelemnek” dolga: rendeltetés.

Az Újszászy család 1958-ban: Ágnes, Kálmán, az Újszászy szülők, Eszter, Laci

Köszönöm, köszönöm, köszönöm

Főtiszteletű Egyházkerületi Tanácsülés, igen tisztelt Vendégeink!¹

Nem válaszolni fogok mindarra, ami itt személyemmel is, munkámmal kapcsolatban is elhangzott. Csak a köszönet az, ami kifejezésre kell hogy jusson. Ha ez a köszönet hosszabb lesz a vártnál, bocsássanak meg érte. Úgy érzem, valahol el kell hangoznia.

Tehát köszönöm a 80 évet, amely immáron mögöttem áll. Azt az időt, amely 1902 végétől máig terjed. A történelemnek, a társadalom mozgásának ezt a két évtized híján egy századot átfogó szakaszát. Hálás vagyok, hogy éppen ez a 80 esztendő van mögöttem; hogy megérhettem és megélhettem katarzisokhoz segítő nemzeti katasztrófákat éppúgy, mint a megépülést azokból. Örülhettem az emberi szellem újabb és újabb alkotásainak, de a magam nyomorúságában érezkelhettem az egyetemes emberi nyomorúságot is; a veszélyben élés sarkalló erői mellett a kétségbeesés, az aggodalom, az annyira szeretett embertől félsz iszonyatát.

Nem folytatom tovább a 80 év átfogó élményét, hanem megköszönöm benne szüleimet, nagyszüleimet, akik nehéz munkájukkal azon voltak, hogy ez a 80 év mennél zökkenőmentesebben, gazdagabb tartalommal teljék el. Köszönöm a nagyvárost, amelyben nevelkedtem, s a kisvárost, amelyben férfitá értem, formálódtam, s amelynek alkotó munkása lehettem. Köszönöm az egyházat, amelybe örök végzés szerint belerendeltettem. Köszönöm, hogy sohasem kíváncsoztam ki belőle, hanem hinni, lelkiileg, szellemileg nőni tudtam benne. Köszönöm a népet, amelynek tagja lettem; köszönöm, hogy magyar vagyok, ennek születtem és ez maradhattam.

Köszönöm a rábízott feladatokat, munkákat. Köszönöm, hogy tanítók, papok oktatója voltam, s nem pusztán történeti kényszerűségből – drága áron – hanem hajlamból is, kedvemre is, tudományos intézmények vezetője lehettem.

Köszönöm munkahelyemet, az inspiráló miliőt, a beszélő köveket. Köszönöm munkatársaimat, segítségüket, megértésüket, azt hogy évtizedeken át nemcsak egymás mellett, hanem együtt dolgoztunk. Köszönöm azokat, akik fölém rendeltettek, egyházi és állami hivatalosokat. Egyszóval mindazt és mindazokat, amik ezt a 80 évet „belakják”, amik ennek a mögöttem levő 80 évnek tartalmát soha többet meg nem ismétlődő ízeit adták. És köszönöm, hogy ez a 80 év nem olyan cezura, amelynél nincsen tovább! Köszönöm, hogy még vannak feladataim, hogy nem vagyok tervek, elszánások nélkül ma sem, és a nyugdíjas esztendőket is meggazdagíthatják ezek a tervek, elszánások.

És köszönöm, hogy tudom, ez a vég már nem lehet messze! Köszönöm, hogy ezt tudom, mégpedig hittel tudom, és úgy tudom, ahogy erre a régi diákszövetséges ének tanított: *„...nyugtot ne várj, amíg nem alkonyul, utadra esti árny míg nem borul, s a tűnő fényben nem hangzik feléd: szolgám elég, szolgám elég.”*

Akkor lennék boldog, ha életem most következő utolsó felvonásának utolsó színen ezt a hangot hallanám majd. Akkor lenne szolgálatát betöltött, befejezett élet.

¹ Ez a felszólalás Sárospatakon 1982. december 14-én kelt, válaszul a születésnapi köszöntésekre. (A Szerk.)

Interjúk, levelek

Mr Sárospatak

Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal

Most látogassunk el Sárospatakra dr. Újszászy Kálmánhoz, a város nagy öregjéhez, akinek élete, sorsa, munkássága szorosan összeforrott Sárospatakkal.¹ Talán ezért is kapta ezt a nevet: Mr Sárospatak.

• Kálmán bátyám, a Te neved évtizedek óta azonossá lett Sárospatakkal. Benned látják határokon innen és túl, ahol magyarok laknak, mindenütt, azt amit sárospataki hagyománynak, magatartásnak, hazafias szellemiségnek nevezünk. Ennek Te vagy egyik legmarkánsabb képviselője. Ez a hagyomány, ez a magatartás – tudjuk – a református kollégiumban és környékén alakult ki, amelyik évszázadokon át ezrével nevelte és bocsátotta szárnyára az értelmiségieket, papokat, tanárokat, jogászokat, akik azután ezt a magatartást az egész országban terjesztették. Miben látod ennek a pataki magatartásnak a leglényegesebb vonásait?

– Nem könnyű erre a kérdésre felelni, mint ahogy nehéz azt is vállalni, hogy én volnék ennek a bizonyos hagyománynak a megtestesítője. Ha az vagyok, akkor csak annyiban, hogy még vagyok. Azok, akik nálam pregnánsabban tükrözhatték volna a pataki szellemet, az én volt diáktársaim, tanártársaim, már itt vannak a szomszédban, alig tíz méterre tőlünk a református temetőben. Utolsónak maradtam közülük, így tehát jókor tetted fel a kérdést. Hogy mi ennek a „patakiságnak” a jellemzője? Nehéz rá felelni, mert nagyon összetett kérdésről van szó. [...] Ha visszamegyek egészen messze az iskola történetében, akkor látható: csak *nyitott szellemben* lehetett idehívni Comeniust annak idején. Csak nyitottsággal indulhattak el innen a peregrinációra a diákok, hiszen nyitott volt a szívük Nyugat felé, az egyetemek, főiskolák felé. És hát ilyen nyitottsággal lehetett befogadni mindazt, ami az én életem alatt történt. Csak nyitottan lehetett indulni a két világháború között, Trianon után, szorgos cserkész-munkával, a népi írókkal, és azzal, amit nagyon nekünk tulajdonítanak, a falukutatókkal. Mindig nyitottak voltak a pataki diákok és a pataki tanárok.

¹ Benda Kálmán televíziós interjúja 1983-ban készült, de csak négy év múlva, 1987. december 6-án, Újszászy Kálmán 85. születésnapja előtt sugározták a TV2 programjában. Az élőbeszéd stílusát megőrző, szerkesztett anyag voltaképpen a televíziós beszélgetés videokazettáról „visszaírt” változata. Az ismétlődések elkerülését szolgáló kihagyásokat szögletes zárójelbe tett három ponttal jelezzük. Dr. Benda Kálmán (1913–1994) akadémikus, történész-professzor közelről ismerte Újszászy Kálmán életútját és életművét. Együtt dolgoztak a hazai népfőiskola-ügy szolgálatában, majd pedig a református egyház tudományos gyűjteményeinek gondozásában; főszerkesztőként irányította a pataki várostörténeti monográfia tudományos munkálatait. (A Szerk.)

• *A magyar múltban szinte minden nagy népi felkelés, szabadságharc innen, erről a vidékről indult. Azt jelenti-e ez, hogy a pataki magatartásban, ebben az értelmiségi magatartásban van egy átlagosnál is nagyobb megértés, érdeklődés, bizonyos fokú azonosulás a nép problémái iránt? Van-e ilyen összefüggés az országrész és az iskola szelleme, hagyományai között?*

– Patak tanárai, diákjai javarészt erről a tájról, Északkelet-Magyarországról, a Tiszahát paraszti-kisnemesi családjaiból származnak. De jöttek ide mások is, akik másodgenerációs értelmiségiek voltak, papok, tanítók gyermekei, akiknek hagyományosan ide kellett jönniük Sárospatakra. A tanári kar, az ifjúság olyan volt, hogy értelemszerűen a nép felé kellett fordítaniuk az iskola szellemét.

• *Úgy tudom, hogy te már felnőtt korban kerültél Sárospatakra, és családot sem erről a tájról való.*

– Bármilyen különös is, én mégcsak nem is vidéken születtem, nem is vidékről kerültem ide, hanem a fővárosból. A családom is inkább nyugat-magyarországi. Édesapám Barsból származik, Léva mellől, édesanyám pedig dunabogdányi származású. Nagyszüleim Vácott éltek. Pesten születtem, Pesten jártam iskolába a Szemere utcai elemibe, aztán a Markó utcai gimnáziumba. [...] 1912-13 tájkán voltam első gimnazista, és csak e tanulmányok után kerültem Sárospatakra.

• *Ebben az időben a fővárosban izgalmas politikai és társadalmi eszmék, forradalmi gondolatok kavargtak. Érződött-e ez a gimnáziumban?*

– Azt hiszem, hogy jobban, mint bármelyik más pesti gimnáziumban. Rendkívül érdekes összetételű ifjúság volt, hiszen a lipótvárosi entellektüel társaság gyermekei voltak ott együtt. Abban az osztályban, amelybe én jártam, az osztálytársaim java része a Galilei-körbe járt már akkor. Az önképzőkori gyűléseken ez a baloldali érdeklődés érződött. A legszembetűnőbben akkor nyilvánult ez meg, amikor Ady Endre temetése volt. A temetésre – mivel az egybeesett az iskolai tanítással – nem akarták elengedni az ifjúságot. Akkor ez az ifjúság kitört a kapun, jóformán mindent összetört, ledobtuk a rajzteremből a székeket a földszintre, és mindnyájan elvonultunk.

• *Az első világháború éveiben a vallási hovatartozás még erősen színezte az emberi magatartást, a politikai pártállás kérdéseit is. A gimnáziumban megmutatkozott-e ez?*

– Igen. Hatalmas nagy osztály volt, körülbelül nyolcvan voltunk. Emlékszem, hogy valahol a 13. vagy 14. padban ültem, vagy pedig előreültem a katedrához. Mindenesetre egyedül voltam református, meg az osztályfőnök. Ez mutatja, hogy milyen volt az iskolán belül a vallási hovatartozás aránya a fővárosnak abban a városrészében, a Lipótvárosban, amelyben laktam. Katolikus se volt sokkal több, talán tíztizenegyen lehettek. Hittanórán én kint voltam a folyósón, mert egyedül nekem nem lehetett hittanórát tartani. Az izraeliták maradtak bent, nekik Weiss főrabbi tartotta az órát. Mi délután külön jártunk hittanórára. [...]

• *A 20-as évek olykor antiszemita légkörében az iskolában érvényesült-e valamiféle megkülönböztetés?*

– Az osztályban semmi sem történt, továbbra is egységes maradt. Ugyanazok vették az önképzőkört, esetleg más felekezetüként, mint addig. Azt hiszem, hogy a lipótvárosi zsidó nagypolgárság jó része már minden numerus clausus nélkül útban volt egyébként is a beolvadás felé. Ennek egészen konkrét jelei is voltak, így tehát a gimnázium elvégzése után amúgy is megtörtént volna ez az átminősülés. [...] Azt kell mondanom, hogy bármennyire is jól voltunk mi ott együtt abban az iskolában – hiszen szerettek engem –, egy kicsit mégis egyedül voltam a nagy osztályban.

• *Ez valamiféle megkülönböztetést is jelentett?*

– Nem jelentett különbséget, de hát nem voltak igazi barátaim, főleg nem olyan mértékben, mint lehetek volna. Ennek egyik oka az volt, hogy szüleim 1916-17-ben kiköltöztek Rákospalotára, akkor bejáró lettem, és egy bejárónak egészen más kapcsolatai vannak az osztálytársakkal, mint azoknak, akik iskolaközelben laknak. Az érettségi bankettet például a margitszigeti Nagyszállóban hirdették meg, hiszen ennek az ifjúságnak ez így dukált, nem egy sarki vendéglőben valahol, hanem a Nagyszállóban. Ennek aztán megfelelő költségei is voltak. Én ezzel egyidőben kaptam egy meghívást Tahiba egy ifjúsági konferenciára, és hát el kellett döntenem magamban, hogy én a margitszigeti Nagyszállóban leszek-e az osztálytársaimmal, vagy a vele egyidőben kezdődő tahi konferencián. És Tahi mellett döntöttem.

• *Tehát itt kaptad azt a sugallatot, hogy a teológiára iratkozzál be, és Sárospatakra gyere?*

– Igen, Tahiban kaptam ezt az indítást. [...] Ebben a nagyon érdekes összetételű ifjúságban – több százan voltunk együtt nagy katonai sátrakban, igen egyszerű körülmények között, ludovikások éppenúgy voltak ott, mint más főiskolás fiatalok – feltűnt egy kis csapat, akiknek hozzászólásai nagy hatással voltak rám. Ezek teológus pataki diákok voltak, [...] akik engem ide vonzottak.

• *1921 őszén Patakra érkezve milyen állapotokat találtál?*

– Nagyon nehéz körülmények között volt az akkori sárospataki iskola. A korábbi nagy alapítványai elvesztek, az anyagi bázisa megrendült, hadikölcsön-kötvényeken keresztül a bankban lévő pénzeket veszítette el, a birtokai használatba voltak kiadva. Szegény volt az iskola, leromlott internátusokkal. Tíz kilométerre a határtól, elveszítve ifjúságának java részét. Ez a pataki iskola a peremmagyarság iskolája volt. Nem annyira délről, mint inkább északról toborzódott ide az ifjúság. Ezek kényszerűen leszakadtak, illetve a pataki iskolába járás lehetősége elbizonytalanodott. [...]

• *Ebben az időben előtérbe került a revíziós gondolat, és a cserkészmozgalom volt az, amelyik bennünket arra döbbsített rá, hogy az országon belül más kérdések is vannak, és nem lehetne mindent megoldani egy határváltoztatással, s nem is az a leglényegesebb számunkra. Gondolom, hogy itt, Patakon is ezek a gondolatok voltak előtérben.*

– Patakon különös jelentősége volt a cserkészmunkának, mert ez volt az a forma, az a keret, amelyben az új történelmi helyzetben, az iskola új életlehetőségei között az ifjúsági élet megindulhatott. A cserkészmunkában azt tartottam a legérdekesebbnek, hogy ez senkinek sem kötelező forma, pláne így volt ez az indulásánál, az első öt-tíz esztendőben, tehát a 20-as évek első felében. A 20-as évek végéig minden csapat azzal töltötte ki az életét, a munkásságát, amire éppen szüksége volt a vezetőknek vagy magának az ifjúságnak. Sárospatakon a cserkészmunka hosszú időn keresztül mindent összefogott. A bibliakörök éppúgy a cserkészcsapatban történtek, mint a sportolás, a kirándulások, az előadások. A cserkészcsapatot Sárospatakon a fiatalok alapították, nem a tanári kar, ami jellegzetesen pataki dolog volt. A Tahiból érkezett hat fiatal lett a cserkészcsapat vezetője. Az iskola adott melléjük egy tanárt, de nem szólt bele az ügyekbe. Az ifjúság krémje lehetett csak cserkész, ahhoz kitűnő diáknak kellett lenni. A cserkészcsapatba tartozott Képes Géza, Harsányi István meg mások, akik azután a 30-as években jelentős szerepet játszottak az iskola történetében. [...]

• *Mikor, hogyan alakult ki a sárospataki cserkészmozgalomnak az a jellegzetessége, hogy a falu felé fordult az érdeklődése?*

– Ez mindig személyeken keresztül történik. Akik a cserkészcsapatban nőttek fel, lettek később tanárok, kerültek vezető pozíciókba, azok tették programmá Patakon az egész iskolának, közelebbről a teológiai akadémiának és a tanítóképzőnek a falu felé

fordulását. Ez egy céltudatos program volt, az 1928-29-es években történt, tehát tanári működésem elején. [...]

• *Az együttes ráérzést említetted. Valóban ebben az időben országosan is felébredt az érdeklődés a falu, a magyar parasztság problémái iránt. [...] De csak Patakra volt jellemző, hogy itt ki is vitték a diákokat a falura.*

– Igen, a diákjaink mondták azt, hogy nagyon szép amit itt a szemináriumokon, a szerda estéken hallunk, vagy a szociográfiai irodalomban olvasunk, de tegyük lehetővé, hogy kimehessenek a „terepre”, tehát találjuk meg a megfelelő módszert a gyakorlatban is. Azt a módszert találtuk alkalmasnak, hogy egyszerre 10-12 faluba – ugyanarra a tájra – kettesével elindulnak a falu problémáival foglalkozni akaró, nem a falukutatásra, hanem a falu szolgálatára készülő diákok. A falukutatás csak azért kellett nekik, és csak azért állítottuk a programba a falukutatást, hogy tudják, mire figyeljenek, mi a falu tényleges állapota, gazdasági és kulturális állapota, lássák meg, milyen miliővel fognak találkozni. Ez volt az talán, ami megkülönböztette a miénket az országosan elterjedt falumunkától. [...]

• *A falusi ember általában nem szereti, ha kérdésekkel, jegyzőkönyvekkel érkezik valaki hozzá. Hogyan fogadták a pataki diákokat?*

– A kiszállások elő voltak készítve. Lehetőleg már egy héttel, tíz nappal azelőtt tájékoztattuk a lelkipásztorokat, a tanítókat, hogy a diákok ki fognak menni, meglátogatják a falut. A leendő papok, tanítók azután – rendszerint szombaton reggel megérkezve – foglalkozni kezdtek az ifjúsággal, a gyerekekkel, az ifjúsági egyesületben felolvasást tartottak, különböző programokat szerveztek. Ezzel a háttérrel indultak el hétfőn, amikor már kicsit ismerősek voltak. Mindenki tudta róluk, hogy ezek pataki diákok, ahogy akkor mondták, a „táskások”. Nem jegyzőkönyvekkel mentek, nekik a fejükben volt mindaz, amire figyelni kellett. Persze voltak olyan kérdések, problémák, amelyeket le kellett nekik jegyezni, mert másként ez nem ment. (Például, hogy mennyi italt fogyasztottak egy hét alatt abban a fogyasztási szövetkezetben, meg más ehhez hasonló adatot.) Nekik az volt a módszerük, hogy egy könyvben volt felsorolva mindaz, amit egy-egy témakörben megfigyelniük kellett, ezek voltak a legfontosabb kérdések. Ezt többször áttanulmányozták, mielőtt kimentek, s mikor visszajöttek, akkor ezen témák alapján összegezték tapasztalataikat.

• *Mikor kezdődött azután a pataki népfőiskola?*

– A 30-as évek közepén. [...] Egyszer kezünkbe került egy olyan könyv, amelyik a skandináv népfőiskolákat ismertette, és megint az ifjúságban merült fel az az igény, hogy nálunk is kellene ilyesmit csinálni. Mivel az ifjúság ilyen irányú igénye találkozott a tanári karnak, az iskolának az igényével, Szabó Zoltán barátomnak, a gyakorlati teológia tanárának az előterjesztésére született meg a falu felé fordulás egész oktatási rendszere. A teológia tanári kara megtárgyalta ezt, s vállalta a népfőiskola elindítását. [...]

• *A tananyag általános művelődési jellegű volt, vagy inkább szakirányú?*

– Kétharmad részben az általános műveltségre irányult, egyharmad részben volt szakirányú. Tehát a tejtermelésről éppen úgy szó eshetett, mint a gyümölcstermesztésről, a szőlőművelésről, a tájnak megfelelő műtrágyázásról, de hát a történelmi, irodalmi ismeretekről, a humán szellemi értékekről szintűgy. Amire ők vágytak, az a „szemnyitogató” anyag volt, őket ez érdekelte elsősorban. Egy-egy népfőiskolai tanfolyam először csak tíznapos, kéthetes, öthetes időtartamú volt, és csak a felszabadulás

után lettek iskolává, tehát két féléves, októbertől karácsonyig és karácsonytól húsvétig tartó iskolák. [...]

• *Meddig tudta a pataki iskola ezt a falumunkát és a programba vett népismeretet, népnevelést így folytatni?*

– A népfőiskola megszűnt a Rákosi-korszakban, amikor minden ilyenfajta iskolán kívüli nevelőmunka, felnőttoktatás abba a kategóriába került, amelyet az új rend meg akart szüntetni. [...] A faluszemináriumi munka pedig addig tartott, míg voltak faluszeminaristák, azok pedig addig voltak, amíg teológia és egyházi tanítóképző intézet volt Patakon. Abban a pillanatban, amikor a Teológiai Akadémia megszűnt, hallgató-sága átment Budapestre vagy Debrecenbe, megszűnt a szeminárium is. Csak az maradt Patakon, amit a szeminaristák összegyűjtöttek, az a hatalmas szociográfiai, néprajzi, tárgyi és szellemi jellegű adatanyag. [...]

• *[...] Jellemző, hogy azután a szűkebb tájon messzebbre tekintettek, túl az ország határára, egészen Amerikáig, amikor az ottani kívándorolt magyarság irodalmi, nyomtatott anyagát gyűjteni kezdték.*

– Ennek megintcsak megvolt a nagyon természetes alapja, hiszen a faluszemináriumban, a kiszállások alkalmával lépten-nyomon beleütköztünk a kívándorlás problémájába. Ez a táj a kívándorlás hazája, annak a legdélibb csücske. Itt nem lehetett egy bodroγκözi vagy hegyközi faluba kimenni úgy, hogy ne találjunk olyan családot, amelynek egy része még az első világháború előtt ne vándorolt volna ki, azután már nem tudott hazajönni. Tehát teljes képet egy faluról, egy bodroγκözi családról csak úgy lehetett kapni, ha az odakint levő anyagot, ismereteket begyűjtjük. Nagyon érdekes módon, amikor a volt faluszeminaristák közül többen ösztöndíjként kijutottak Amerikába, ők maguk mondták, hogy „most vagyunk annál a cigándi családnál, akinél idehaza ekkor és ekkor voltam, és próbálok összeszedni azokat a tudnivalókat, amelyek a teljes kép kialakításához fontosak”.

• *Ne haragudjál, hogy közbeavágok, de mintha szándékosan kisebbiteni akarnád munkátok jelentőségét. Valóban nagy dolog, hogy az amerikai magyarokra vonatkozó írásos, nyomtatott emlékek itt nálatok szinte teljes egészében együtt vannak. De én úgy érzem, ennél nagyobb dolog volt az, hogy ezzel kinyilvánítottátok: azok a magyarok, akik kimentek az Újvilágba, addig míg magyarul beszélnek és magyar műveltségben élnek, hozzánk tartoznak. Én azt hiszem, hogy ennek a kezdeményezésnek ez volt az igazi nagy jelentősége.*

– Köszönöm, hogy ilyen beállításban szemléled a mi munkánkat, amelyet talán csak annyiban kell korrigálnom, hogy elsősorban az Amerikában élő református gyülekezetekre vonatkozik a mi gyűjtésünk. Ebben a szándékunkban az is benne van, hogy Patakot erősítsük az odakint élő magyarok számára. Azokat a kívándorlókat, akik erről a területről mentek el, úgy lehet ottani magyarságuk megtartásában megerősíteni, ha el tudjuk hitetni velük, hogy a pataki kollégium szellemiségét akkor is őrizzük, ha ez az iskola már nem az, ami akkor volt, amikor ők ide jártak.

• *1982 végén, nyolcvanadik életéved betöltésével a gyűjtemények vezetésétől hivatalosan megváltál, nyugdíjba vonultál. Természetesen azóta is bejársz, de azért megkérdezem: milyen tervek valóra váltása áll még előtted?*

– Amennyire lehet, és amennyire ezt a gondviselés megengedi, addig rendelt feladatommak tudom az adattár további vezetését és abban is elsődlegesen a külföldi anyag ápolását. A szórványban élő magyarság életére, munkájára, múltjára, jelenére, jövőjére vonatkozó anyag összegyűjtését. Arra születtem úgy látszik, hogy anyagot gyűjtsek össze, de nem az a fajta gyűjtő vagyok, aki magáért a gyűjtésért csinálja ezt, hanem azok közé, akik *valamiért* csinálják mindezt. Addig csinálom, amíg erre időt

kapok, amíg erőm, egészségem van, és míg csak nem itt a szomszédban találkozom majd veled néhány esztendő múlva – hiszen alig pár méter választ el kedves tanártársaim, barátaim sírjától. Ez az egész kedves kert, amelyhez annyira hozzánőttem, az 1783-ban megnyílt református temetővel szomszédos, amely temetőben nyugszanak mindazok, akik azt a bizonyos szellemet – ami felől te érdeklődtél – ápolták.

• Azt kívánom, hogy még nagyon sokáig ebben a friss erőben és jó egészségben, a régi munkakedvvel folytathasd és befejezhesd mindazt, amit elkezdted. Köszönöm a beszélgetést.

– Köszönöm szépen, neked is kívánok jó egészséget. Kívánom, hogy Patak Patak maradjon. És meggyőződése, hogy az is marad. Nem lehet másként.

Újszászy Kálmánék otthonuk előtt vendégeikkel
Balról az ötödik és hatodik Maller Sándor és felesége

Kilenc évtized

Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal

• *Újszászy Kálmán Sárospatakon végezte a teológiát, majd külföldi tanulmányúton volt évekig Angliában, Görögországban, utána Sárospatakra tért vissza. Előbb a Tanítóképző Intézetben, majd a Református Teológiai Akadémián volt professzor. Ettől kezdve munkássága teljesen összeforrott Sárospatakkal. Sárospatak újabb története elválaszthatatlan Újszászy Kálmán működésétől. Szabó Zoltán professzorral együtt ők indították a népfőiskolát Sárospatakon, amelyik az Újszászy Kálmán által létesített Faluszeminárium munkájából nőtt ki. Ez a népfőiskola vált ezután országossá, és terjedt el Magyarországon. 1948-tól a Nagykönyvtár igazgatója Sárospatakon, majd 1951-től – amikor a református egyház iskoláit, teológiáját megszüntették, illetve államosították – a tudományos gyűjteményeknek vált igazgatójává. Több éven keresztül ő igazgatta a református egyház országos gyűjteményi felügyelőségét is.*

Kálmán bátyám! A televízió nyilvánossága előtt körülbelül tíz éve beszélgettünk utoljára,¹ amikor is elsősorban a régmúltba tértünk vissza. Más idők voltak még azok. Sok mindenről, amiről szólni szerettünk volna, akkor nem lehetett. Azt hiszem, ma elsősorban ezeket a kérdéseket kell szóba hoznunk. Te, aki Budapestről kerültél ide Sárospatakra, vallási és kulturális gyökereidet hová eresztetted le ebben a magyar kálvinista egyházban?

– Köszönöm a kérdést. Erre azt kell mondanom, hogy kétfelé is eresztettem ezeket a gyökereket, de elsősorban a családban és a családon keresztül. Anyám családjába és apám családjába egyformán. A kettő Magyarországnak két különböző tája, két különböző fajta magyarsága. Az első anyám volt, akitől vallásos hatást kaptam, ez így van mindenütt, azt hiszem. Nagyon egyszerűen. Arra emlékszem, hogy az Alkotmány utcai házmeisterlakás köves konyhájában téstát gyúrt, és a 25. zsoltárt énekelte. Ez és a többi zsoltár, amik következtek aztán más alkalmakkal, a nyitányt jelentették számomra a vallás felé, az egyház felé.

• *Édesapád a Garam mentéről jött. A családi gyökerek tehát oda nyúltak vissza. Te magad jártál még ott rokonságnál, esetleg nagyszülőknél?*

– Minden nyáron otthon voltunk. Nekünk Szentgyörgy volt a haza. Az az érdekes, hogy anyámnak is. Egészen 1915-ig jártunk haza. Már akkor olyan felnőttféle gyerek voltam, és atyámfiaival, nagybátyáimmal, nagyszüleimmel együtt éltem az ő napi életüket. Együtt arattam velük, este együtt tartottuk az imaórát, azaz a Bibliaolvasást. Az én feladatom volt. Emlékszem a nagyszobára, amelyiknek a sarkában volt az asztal, és körülötte a lóca, azon ültek a családtagok. A nagycsalád még együtt volt, a nagybátyáim mind ott voltak, és nekem kellett, mint pesti unokának, felolvasni a soron következő bibliai részt, amit nagyapám el nem spórolt volna.

• *Mikor kerültél Sárospatakra?*

¹ Ez a beszélgetés egy televíziós interjú szövege, amely 1992-ben, Újszászy Kálmán 90. születésnapja alkalmából készült. Benda Kálmán utal a korábbi, *Mr Sárospatak* című tévéinterjúra, amelyben ugyancsak ő volt a beszélgetőtárs Újszászyék sárospataki kertjében 1983-ban. Az előbeszéd stílusát megőrző, szerkesztett anyag voltaképpen a beszélgetés videokazettáról „visszaírt” változata. (A Szerk.)

– Sárospatakra úgy kerültem, hogy egy vallástanárom adott egy meghívót egy nyári valláskonferenciára, és én arra a nyári konferenciára elmentem Tahiba. Tahiban ismerkedtem meg olyan kitűnő fiatalemberekkel, teológusokkal a sok mindenféle főiskolás diák között, akik patakiak voltak. Miután ott eldőlt bennem – ez is adott a keresztyénségemhez valamit –, hogy nem tanár, hanem pap leszek, hát Patakra jöttem nagy csodálkozására szüleimnek, akiknek a Garam partjáról Pápa az iskolájuk.

• *Az 1920-as években többek közt a református egyházon belül is számos különböző álláspont és vitakérdés volt. Egyrészt a kegyességi irányzat, az inkább magyarnak mondható kulturális-liberális irányzattal szemben; és más kisebb-nagyobb viták is voltak. Sárospatak hol állt ezekben a vitákban?*

– Azt kell mondanom: talán sehol. Mert akkor a kérdés – amikor ideérkeztem 1921 őszén – a lenni vagy nem lenni volt. Nagy-Magyarországnak akkor már megírták – mondhatnám – a halálos ítéletét; Trianon éve 1920, és én 1921-ben jöttem ide. Egy olyan iskolába, amely pénzvagyont elveszítette a devalváció következtében, és amely ifjúságának kétharmadát is elveszítette, mert ez az ifjúság a mai határokon túlról, odaátról származott. Onnan származna ma is egész bizonyosan, ez kiderült akkor, amikor 1938-ban egy darabig helyreállt a perem-magyarság története, akkor a következő évben ugyanaz az összetételű ifjúság volt itt, mint 1921 előtt. Az később következett be, amikor elválnak egymástól az egyformán sújtott falusi és városi tömegek, és Patak kifejezetten a falu mellé áll. Dr. Szabó Zoltán egy évvel feljebb járt, mint én, része volt abban, hogy idekerültem Sárospatakra, és ő dolgozta ki azt, hogy a négy református teológia – az ötödik már elveszett Kolozsvárt – melyikének mi legyen a speciális feladata a nagy magyar egészen belül, és tőle származik: arccal a falu felé. Ő dolgozta ki azt, hogy a pataki teológiának olyannak kell lenni, amelyik elsősorban a falu, a kisfalu, a törpefalu számára nevel, annál is inkább, mert ezen a tájon város nem volt Egeren, Újhelyen és Miskolcon kívül abban az időben.

• *Miután elvégezted az akadémiai, és külföldi ösztöndíjas utadat is megjártad, akkor itt a Teológiai Akadémián tanári állásba, professzori állásba kerültél.*

– Az a húsz esztendő, ami alatt én teológiai tanár voltam 1931-től 1951-ig, ez volt a virágkora, legutolsó virágkora ennek az intézetnek. Benne énnekem egészen sajátos szerepem volt: a legelvontabb tárgyat kellett előadnom tulajdonképpen, amit én azzal egyszerűsítettem le, hogy – szabadsága volt egy teológiai tanárnak abban az időben, hogy mit ad elő – a történetre koncentráltam. Azzal az indoklással önmagam előtt is, hogy ha az egész filozófiatörténetet így látja maga előtt az a fiatal, az a teológus, akkor tulajdonképpen azon belül minden kérdésével találkozhat a filozófiának. Nekem azonban megvoltak a speciális érdeklődési köreim is. Majdnem feladatommak tartottam – mint az egyetlen katedrával bíró professzor a négy teológián – kialakítani egy karakterisztikus filozófiai gondolkodást, amelyhez én az alapokat egészen furcsa módon a nagy filozófusokon túl olyan személyiségekben találtam meg a gondolkodásban, mint Pascal, Kierkegaard, Dosztojevszkij és a korabeli oroszok: Beljajev és a többiek, Bulgakov. Sajátos módon ez volt az én világom, és ebből igyekeztem fölépíteni azt a nem egzisztencializmust, magyar egzisztencializmust, de valami affélt. Ilyen igényes voltam. Soha nem voltam kisigényű magammal szemben; azt lehet mondani, hogy olyan naiv voltam, hogy azt hittem, ezt meg is lehet csinálni. Ma is olyan naiv vagyok, hogy azt hiszem, meg is csináltam volna, ha nem vet gyökeresen véget az effajta szó szoros értelemben szabad gondolkodásnak, független gondolkodásnak a kor, amelyik bekövetkezett kultúránkban. Emellett az igazán überabsztrakt viszonyulás meg gondolkodás mellett ott volt a másik: a nép. A gondolat, hogy népfő-

iskola legyen, az a faluszemináriumban született meg. A faluszemináriumnak tudniillik az volt a jelentősége, az egyik jelentősége, hogy hétről hétre olyan irodalommal ismerttettem meg a teológusokat, amelyekkel sem Pest, sem Debrecen – ne haragudjatok: – sem Pápa nem ismertette meg. Még most is emlékszem az azóta Amerikában már elhunyt Szikszay Istvánra, az öszösvetségi és keleti nyelvek professzorára, aki azt kérdezte: miért nem csinálunk mi népfőiskolát. És ezt munkálta ki ebből a gondolatból, ötletből, így született meg a teológiai karnak az a döntése, hogy népfőiskolát szervez. Ezzel megbízta Szabó Zoltán barátomat, – akinek a reszortjába tartozott ez mint a gyakorlati teológia tanárának – és engem, hogy dolgozzuk ki ennek a tervét. Ő dolgozta ki nagyon egyszerűen. Hogy aztán az hogyan változott, hogyan alakult tovább, az már egy másik kérdés. De nagy hiba történe és történik, ha ezt a kettőt nem vesszük tudomásul. A kar és benne két fiatal tanár, aki ezt vállára vette egészen odáig – ne haragudjatok, hogy ilyet mondok –, hogy a költségeit is nagyobb részt vállalta. A körleveleket én csináltam, a találkozókat már én rendeztem. Svédországban én voltam skandináv tanulmányúton, ahol megállapítottam azt, hogy – anélkül, hogy tudtunk volna róla – ugyanazt megcsináltuk mi magunk. Az új népfőiskola gondolata is így született, a diófa alatt, 1982-ben, és az a mag akkor olyan talajba hullott, hogy ki kellett nőni belőle annak a hatalmas népfőiskolai mozgalomnak, amely ma már elárasztja az országot, főleg annak középső s nyugati fertilityát.² És ami érdekes és sajátos, hogy az első az itt született keleten, és nem ment nyugatra. A másik hazája Veszprémben van, Sopronban, Szombathelyen van, Velemen, aztán Ádándon van, a Balaton mellett.

• Azon a bizonyos nagy diófa alatti összejövetelemnek is szerencsém volt ott lenni, és nem én voltam az egyetlen, hanem azt hiszem, mindnyájan azt éreztük, hogy itt most valóban egy már korábban elindult, majd megfogyott mozgalom továbbvitelének a stafétabotját vettük át. És kétségtelen, hogy jelenleg az a helyzet, hogy a népfőiskolák legvirágzóbb indításai az ország nyugati, középső és talán északi részén vannak. Én azonban úgy érzem, hogy a felzárkózás megindult már ezen a vidéken is, és a pataki iskola, népfőiskola is újra ki fog virágozni úgy, mint régen volt.

Sárospatak mindvégig a történelemben mélyen a népi magyar műveltségben gyökerezett, ugyanakkor a kultúrát európai színvonalra emelte. Amikor Sárospatakon megszüntették a református iskolát, államosították, és csak a gyűjtemények, a könyvtár, a levéltár, a múzeum és az adattár maradt meg az egyház kezén a Te vezetésed alatt, akkor hogyan sikerült ezen a réven a kettős vonalat megtartani? Tehát egyrészt a hazai magyar kultúrának a gyökereit, amelyek szorosan kapcsolódtak a kálvinista valláshoz és örökséghez is, másrészt az angol műveltséggel, az angolszász világgal való kapcsolatokat?

– Ez a kettős vonal Erdélyi Jánosban valamikor éppen úgy megvolt, mint a korábbi pataki neves professzorokban, itthon és külföldön a kettő együtt. Erre törekedtem, amikor én arra kényszerültem, hogy átvegyem a nagykönyvtár mellett a gyűjtemények vezetését, mint az egyedüli, aki itt maradhattam. Mert akinek a Jóisten megengedte, az elment üres katedrara tanárnak, nevelni. Nekem ezt nem adta meg, mert filozófia-pedagógia katedra csak Sárospatakon volt. Az egyetemes kultúrához úgy hozzátartozott a filozófiai képzés, mint ahogy a bibliaismeret hozzátartozik a teológiai

² Ebben a beszélgetésben Újszászy professzor nem tesz említést a Sárospatakon az 1986-os jubileumi népfőiskolai találkozón bejelentett szándékról, hogy a Kazinczy Ferenc Társaság elnökségének kezdeményezésére a Comenius Tanítóképző Főiskolán megindítjuk újra a Sárospataki Népfőiskola téli tanfolyamait. Pedig országosan is az elsők között – a régi hagyományokat folytatva – szerveztünk bentlakásos tíznapos kurzusokat, amelyeken – 1987, 1988, 1989 és 1990 január-februárjában – Újszászy Kálmán is találkozott a fiatalokkal. Ezután pedig a Sárospataki Népfőiskolai Egyesület teremtett regionális kisugárzású központot. (A Szerk.)

ához. Ezért nem volt ez nekem nehéz. Mindjárt, amikor magunkra maradtunk, eldöntöttük hárman-négyen, hogy mit fogunk csinálni, ha egyáltalán maradhatunk. Először arra kellett vigyázni, hogy el ne vigyék innen Miskolcra gyűjteményünket megyei könyvtárnak – akkor nem volt még Miskolcon megyei könyvtár –, vagy Nyíregyházára ne vigyék el, hanem maradjon a helyén, mert ennek a tájnak ez a szíve. Miután megszűnt zárt iskolai könyvtár lenni, és átalakult gyűjtő, olvasó könyvtárrá, nyitott könyvtárrá, akkor vállaltuk ezt, amikor minden egyházi könyvtár becsukta az ajtóit, de főleg a szomszédos Eger bezárta az ajtóit az olvasóközönség előtt. Akkor mi kinyitottuk. Sőt, nemcsak kinyitottuk, hanem annak megfelelően vásároltunk is a kevés pénzecskenkből az olcsó könyvtár sorozatot meg a többit, hogy el tudjuk látni a pataki iskolákat. Azoknak nem volt még önképzőkori könyvtárunk, nem volt angol internátusi könyvtár, főiskolai akadémiai olvasó könyvtár, ezek mind megszűntek úgy, hogy beolvadtak a mi könyvtárunkba, a Nagykönyvtárba. Ezzel az anyaggal kimentünk.

• *Egy olyan időszakban, amikor sem támogatókra, sem pedig jelentősebbnek mondható anyagi hozzájárulásra nem számíthatott a könyvtár, egy olyan időszakban, amikor a pataki gyűjteménynek a jelentősége, azt hiszem, messze túlment azon, hogy egy tájnak, akár csak egy egyháznak, a református egyháznak a hagyományait őrzi, akkor lényegében a magyar kultúra egy nagy részének Sárospatak volt a gondozója és továbbvivője, amikor sajnos ebben az országban kevés gyűjtemény és intézmény volt, amelyik ezt megtehetette, vagy egyáltalában megtehetette. Nyilván ez csak úgy volt lehetséges, hogy azért bennetek ott volt – ki nem mondva – a bizakodás, a reménység, a hit, hogy egyszer még Sárospatak fel fog újra támadni abban a formában, ahogy volt. Mi volt az, ami ehhez a küzdelemhez nektek az erőt adta?*

– A hit mellett – ami fontos! – a döntőnek érdekes módon a kapcsolataink bizonyultak, ezek lettek az erőforrások. Ezek a kapcsolatok megmaradtak, sőt rendkívül intenzív módon továbbfejlődtek a negyven év alatt is, tehát a rendszerváltozás ideje alatt is. Ezek a kapcsolatok, amelyek végeredményben nyugati kapcsolatok voltak, azért voltak, mert számon tartottak bennünket azok a külföldi akadémiák, egyetemek, amelyeket mi az ifjúságunk idején látogattunk. Tehát Glasgowból vagy Edinburghból hiányzott a pataki diák, vagy Bázeltől hiányzott a pataki diák, vagy Bernből, vagy az Egyesült Államokban Bristolból. A kapcsolatok megmaradtak, sőt megerősödtek, és ezekkel a kapcsolatokkal együtt voltunk majdnem bizonyosak abban – nemcsak hitünk, hanem bizonyosak voltunk abban –, hogy el kell jönni annak az időnek, hogy az, ami volt, helyreáll egyszer. Ebből a képből hiányzott Patak. Ebből a nagy kultúrképből nem hiányozhat az a Sárospatak, amit 1952-ig jelentett, és amit jelent ma újra. A kapcsolatok ma is megvannak, hatnak. Nekem legnagyobb örömöm az volt tegnap, amikor a kislányom, aki Detroitban él, Amerikában, azt telefonálta, hogy „édesapám, Mrs. Miller³ százezer dollárt küldött a pataki iskolának, hogy vegyék meg a Csajkaházat internátus számára”. A külföldi kapcsolat ilyen hátteret jelent. Nincs mindenhol Mrs. Miller, de vannak mások, akik ezt ugyanúgy végső bátyának, legkeletibb bátyának tartják a nyugati keresztyénségben, mint ahogy az is. Azért kell nagyon vigyázni rá, és neki saját magára.

• *Nem tudom hirtelen, ki volt az a magyar történész, aki azt írta, hogy a magyar műveltség fennmaradása nagyrészt azoknak az elszánt és megszállt embereknek köszönhető, akik nehéz időkben is küldetészerűen hordozták a kultúrát, annak hagyományait. Olyankor is, amikor az nem látszott kifizetődő mesterségnek.*

³ Osterhaven professzor unokahúga, tanárnő, egy óragyáros felesége, aki az újraéledő református kollégium támogatását szívügyének tekintette. (Dr. Újszászy Kálmánné szíves közlése.)

Újszászy Kálmán is ezek közül a személyek közül való.

Egy egész életen keresztül ugyanazt a gondolatot, a népnek a felemelését, a magyar kultúrának a hazai népi gyökerekből az európaiba való felemelését szolgálta a sárospataki gyűjtemény őrzésén, gyarapításán és a jövőbe való átmentésén keresztül. Kilencvenedik születésnapja alkalmából kívánjuk neki, hogy még sokáig friss jókedvben dolgozhasson, és képviselje a fiatalok előtt azt az eszményképet, amelyet műveltségünkben, a régi kálvinista hagyományok továbbélésében eddig is példaképként mutatott előttünk.

Az Újszászy család egy része otthonukban: Újszászy László, Újszászy Kálmán, az egyik unoka, Szoboszlai András, Újszászy Kálmánné, Újszászy Ágnes
(Gene Osterhaven felvétele, 1990. november)

Kegyes Hívek!

Azzal az igével lépünk be hajlékaitokba, amellyel a feltámadt Krisztus első megjelenése után búcsúzott tanítványaitól: „*Vegyetek Szent Lelket!*” (János, 20:22. v.)

Igaz ugyan, hogy ami a Mester szájából parancsképpen hangzott, az tőlünk megismételten nem lehet egyéb, mint üzenet, óhaj és köszöntés, ám a legpünkösdőbb üzenet, a legpünkösdőbb óhaj és a pünkösöd ünnepének legmegfelelőbb köszöntési forma.

„*Vegyetek Szent Lelket!*” Nem tudunk ennél többet üzenni pünkösöd ünnepén, mert aki Szent Lelket vesz, az a bölcsesség lelkét veszi magához (János, 14:26. v., I. Kor. 2:13. v.). Már pedig mire van ma nagyobb szüksége az egyes embernek, vezetőnek, vagy vezetettnek, mint arra a bölcseségre, amely a tanítványaitól búcsúzó Mester szerint mindenre megtanít majd minket azáltal, hogy eszünkbe juttatja azokat, amiket ő mondott nekünk, ami azt jelenti, hogy ítéleteinkben, cselekedeteinkben mértékként elélni adja az Igét, hogy legyen mihez igazodnunk és ne történhessék meg velünk az, hogy ennek híjával vakságban járva, valamikor szégyenkezünk kelljen magunk, az utánunk jövő nemzedék és Isten színe előtt tudatlanságunkért.

„*Vegyetek Szent Lelket!*” Nincs ennél pünkösdőbb óhaj, mert aki Szent Lelket vesz, az a vigasztalás lelkét veszi (János 14:16. v.), s az embernek bármikor és nekünk ma mindennél nagyobb ajándék ama Vigasztaló. Ha nem vigasztalna bennünket bűnös embereket a Lélek azzal, hogy folytonos bukásunk ellenére is van egyéni és nemzeti bűneinkből szabadulás és a sátán hatalmát meggyőzi egykor az Isten ereje; továbbá, hogy nincs olyan Isten szerinti szomorúság, amely kimondhatatlan örövendezésre ne fordulna, akkor nem volna értelme életünknek, mert születésünktől fogva a kárhozát fiaí volnánk.

„*Vegyetek Szent Lelket!*” Nincs ennél maibb köszöntés, mert aki Szent Lelket vesz, az a szabadság lelkét veszi. Akire kitöltetett a Lélek, akár mint sebesen zúgó szélnek zendülése, akár mint a feltámadt Krisztus lehellete, abba a Szentlélek Úristen személyében az az Úr vett lakozást, akiről az Írás azt mondja, hogy Lélek (János 4:24. v.), ahol pedig az Úrnak lelke, ott a szabadság (II. Kor. 3:17. v.). A szabadság népe voltunk mindig és a szabadság gyermekei akarunk lenni ezután is; a szabadság-hősök városának iskolája könyörög érettetek is Kegyes Hívek, hogy vegyetek Szent Lelket, mert ahol az Úrnak lelke, csak ott a szabadság.

„*Vegyetek Szent Lelket!*” Ezzel az üzenettel, kívánsággal és köszöntéssel jelenik most meg közöttetek ünnepi követünk

Vajha a gyülekezetben először reá töltetnék ki a Lélek s így követből bizonyásgtevővé válhatna, hogy azután ti, szemeinek sugárzásán, szavának a Lélek tüzetől hevített csendülésén, közöttetek forgolódásának szepőltségen keresztül is közelebb jutnátok oda, ahol a szív bezárt ajtaja megnyílik és rámutatva általszegzett kezeire, megjelennek nektek is az Úr, nem azért, hogy — amit velünk együtt érdemeltek — vádoljon, hanem hogy bölcsességetek, vigasztalásotok, szabadságotok legyen, azaz, hogy „*Vegyetek Szent Lelket!*”

Megismerve azt, hogy a Lélek emez áldásaira nekünk ép olyan szükségünk van, mint nektek, köszönt titeket a sárospataki főiskola tanári kara, ifjúsága s aki az ő nevükben ezeket a sorokat írta:

Sárospatak, 1945. május hó 11.

Dr. Újszászy Kálmán
a főiskola ezidei közlgazgatója.

„A szociográfusi szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!”

Huszár Tibor¹ beszélgetése Újszászy Kálmánnal

• A két világháború közötti években a szociográfiai szemlélet terjesztésének Sárospatak az egyik fontos műhelye volt. A sárospataki faluszemináriumból kikerült fiatal lelkészek papi hivatásuk mellett – annak részeként – a magyar társadalom, a magyar falu megismerését is küldetésüknek tekintették. A faluszeminárium vezetője, szellemi atyja Újszászy Kálmán volt, és vele beszélgetünk most Kovács István Gábor barátom társaságában arról, hogyan alakult meg, hogyan működött ez a faluszeminárium, mi volt a felépítése, őrződtek-e meg tevékenységéről emlékek, amelyek későbbi generációk számára is tanulságosak lehetnek. [...]

Úgy tudom, hogy a teológiai inspirációkon túl filozófiai, etikai kérdések iránt is komolyan érdeklődtél. Mégis a társadalomtudományok felé indultál, a falukutatók kérdései foglalkoztatnak. Érdeklődésed változott, vagy egy társadalmi igényre akartál felelni?

– Hát igen, messze út volt, hiszen elvégeztem a teológiát, de mint teológusnak nem a teológia okozta a legnagyobb élményt, nem az volt a legformálóbb, hanem az akkor itt először induló cserkészmozgalom. A pataki cserkészmunkát teológusok vezették, hozták ezt a gondolatot a tahi táborból, és mert én is ott voltam azon a konferencián, magukhoz számítottak. [...] Először őrsvezetőként működtem. Segéd-őrsvezetőm Rácz István volt. Később a csapat vezetője lettem. Ott ismertek meg engem úgy, hogy a kollégium vezetősége engem választott meg széniornak.

A szénior a legidősebb diák, akinek biztosítva van az útja külföldre. Így kerültem ki a széniorság után én is, fájó szívvel itt hagyva a cserkészeket [...], akikről egy sereg indítást kaptam. Először Skóciába mentem, magam sem tudtam, hogy miért. Mindenesetre oka lehetett az angolszász kegyesség iránti szimpátia. [...] Skóciából Svájcba kerültem egy esztendőre, Svájcban Görögországba szintén egy esztendőre. Mint teológus újszövetségi teológiával foglalkoztam, mégpedig azzal a részével, amelynek a hellénizmus kora a problémája, az a kor, amelyben az Újszövetség született. Nem szigorú értelemben vett teológiai kérdés volt, ami érdekelt, hanem egy kortörténeti, szellemtörténeti, lélektani kérdés. Mert a disszertációm – amit Athénben készítettem el angolul – a negyedik evangélium szerzőjének személyiségéről szólt.² Nem arról, hogy ki volt ő, kinek a fia, hogy mikor élt, hanem az evangéliumból magából az írónak mint személyiségnek milyen kontúrai rajzolódnak ki. Egy lépéssel közelebb a filozófia felé.

¹ Huszár Tibor akadémikus, a budapesti tudományegyetemen a szociológia professzora. Egyik kutatási területe a magyar értelmiségi mozgalmak társadalomtudományi vizsgálata. A beszélgetésre 1977-ben, a nagyhét szerdáján került sor; az interjút rögzítette, a hangfelvételtől készült gépiratot az eredeti szöveggel egybevetette: Kovács István Gábor. Az interjúból most részleteket közlünk; a kihagyást szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöljük. (A Szerk.)

² A Jánosról írt disszertáció a hagyatékban magyarul is megtalálható: *A negyedik evangélium írója. Újszövetségi tanulmány.* Írta: Újszászy Kálmán ref. s. lelkész. – Bevezetőjét kötetünk 105-106. oldalán közöljük. (A Szerk.)

Még egy negyedik külföldi utam lett volna; Oberlinbe vártak, Amerikába! Tudnillik az athéni iskola – a School of Religion, a közelvelet számára – az oberlini egyetem által fenntartott iskola volt. Ez az Oberlin Ohio-ban van, ahol Jászi Oszkár tanított, s ahol sírja ma is megtalálható. Professzoraim Athénban azt mondták, ha odamegyek, akkor valószínűleg ott is fogok maradni, ezen a vonalon. Miközben ez az egész dolog folyt, kaptam Sárospatakról egy anzikszkártyát a lelkipásztortól, Forgács Gyulától. Ő korábban a skót misszióknak volt a vezetője Pesten. Tulajdonképpen engem ő irányított Skócia felé. Most megkérdezte, hogy nem jönnek-e haza, hitoktató-nak, Sárospatakra.

Hát ez volt az első nyitott kapu, vissza ide, Patakra, amely akkorára tulajdonképpen már hazámmá lett. [...] Hát eljöttem Sárospatakra, ahol – anélkül hogy tudtam volna – időközben megtörtént a tanítóképző intézetnek az egyház által való átvétele, és így belőlem hitoktató helyett tanítóképző-intézeti vallás tanár, a következő évben pedig tanár lett, majd a tanítóképzős cserkész munkájának is a vezetője lettem. Itt tettem teológiai magántanári vizsgát azzal a disszertációval, amit odakint készítettem az Újszövetségből. Hanem amikor a filozófiai tanszék megürit, akkor a teológiai akadémia tanárai – közöttük a legkonceptuálisabb, az erdélyi „nagyoknak” Patakra került egyike (Tavaszy Sándornak, Makrai Sándornak, Ravasz Lászlónak az osztály-, kor- és nemzedéktársa) Mátyás Ernő (akinek jelentős szerepe volt abban is, hogy én Patakra kerüljek) – a filozófiai-pedagógiai tanszék tanárának javasoltak.

1931-ben volt az iskola 400 éves évfordulója, amikor tanár lettem – a képzőből elbocsátva – a teológiai akadémián. Ez az idő a gazdasági válság ideje. Ekkor jelenik meg a hárommillió koldusról Oláh György könyve. Érthető tehát, hogy az akkori teológus ifjúságnak, sőt a teológiai akadémiának magának is fontos kérdése lett a szociális kérdés. Még nem azt mondom, hogy parasztkérdés, hanem szociális kérdés. Így érthető, hogy amikor az egyébként nagyon érdeklődő pataki teológus ifjúság tájékoztatást akart ebben az irányban kapni, akkor nem a gyakorlati teológia vagy az egyháztörténet professzorához, hanem a filozófia professzorához fordult azzal a kéréssel, hogy indítson el olyan szociológiai szemináriumot, amely a kor problémáival foglalkozik. Én megmondtam, hogy szociológus nem vagyok, nem is akarok az lenni. Én filozófiatörténész szeretnék lenni, abban is megvan a parcellám, amivel szeretnék és tudok is foglalkozni. De a szükség sok mindent elintéz, s így vállaltam a szeminárium elindítását. Ez az 1931/32-es tanév második félévében volt. Az első félévben ismerkedtek velem, miféle ez az új ember itt, amikor elindítottam a szemináriumot mint a filozófiai szemináriumnak egy speciálkollégiumát. Diákjaimtól tulajdonképpen csak azt kértem, hogy aki jelentkezik, az a félévet húzza ki, addig ne maradjon ki, mert magam sem tudtam, hogy mi lesz belőle.

• *Említed, nem voltál szociológus. Az általad összeállított kézikönyv azonban professzionális felkészültségre utal. Milyen szellemi inspirációk játszottak szerepet annak az útmutatónak az összeállításában, amit a faluszeminaristák számára készítettél?*³ *A Gusti-féle*⁴ *román faluszociográfia?* *Vagy a németek, vagy a Braun Róbertek*⁵ *által a századelőn csinált felvétel?*

– A szellemi fogódzók onnan adódtak, hogy az a fiatal tanár, aki sohasem volt szociológus, s szociológiai szemináriumot kezdett vezetni, azt a kiutat találta – hogy

³ Újszászy Kálmánnak *A falu* c. munkájára (Sárospatak, 1936) utal Huszár Tibor. (A Szerk.)

⁴ Dimitrie Gusti (1880-1955) *A szociológiai monográfia* c. munkája 1976-ban jelent meg magyarul, de munkássága az erdélyi magyarok közvetítésével Magyarországon is ismertté lett az 1930-as években. (A Szerk.)

⁵ Braun Róbert (1879-1937) szociológus elsősorban *A falu lélektana* (1913) c. művével hatott a falukutatókra. (A Szerk.)

lehetőleg dilettánsná ne legyen, és dilettánsokat ne képezzen –, hogy olyan tematikájú könyveket tárgyaljanak a szemináriumi alkalmakon, amelyek szociológiai természetű kérdésekkel foglalkoznak. [...] A legkönnyebben érthető könyvet, Weis Istvánnak a könyvét, a „Mai magyar társadalom” címűt vettük elsőnek,⁶ amelyet Patakon senki nem ismert különösebben. [...] Minden szerdán este más-más könyvre került így a sor. Sor került Braun Róbert könyvére, a Gusti-féle román kezdeményezés ismertetésére, a Sztambolijfszki-féle⁷ bulgár agrárkérdésekre. Mindenre sor került; lehet azt mondani, hogy nagyon eklektikusan, de azt is, hogy nagyon integrálón.

• *A két csomópont tehát a szociálpolitika és a falu. A falusi szociálpolitikáról még a világháború előtt Czettler Jenő írt monográfiát. Tanítványai falukutatással is foglalkoztak. Weis Istvánhoz hasonlóan ő is a Magyar Szemle Társaság Kiskönyvtárában publikálta ilyen tárgyú írásait.*

– Ezek a kiadványok is bekerültek hozzánk, de mikor már ezek a kezünkbe kerültek, akkor már nem abban a formában volt adva a faluprobléma, mint a Czettler Jenőé⁸ idejében. Egészen konkrétan, inkább a szociográfia felé tolódóan tárgyaltuk ezeket.

• *Bár a magyar szociográfia nagy felfedező hulláma csak 1935-36-ban bontakozik ki. Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Féja Géza, Kovács Imre meghatározó monográfiáira gondolok.*

– A szeminárium 1932-ben, a második félévben indul tulajdonképpen, és már akkor mindjárt meg is kapja azt a formáját, amiből aztán nem is tud kilépni. Egész egzisztenciája alatt végig ebben a formában működik: szerdán esténként egy-egy könyv megbeszélése. S az rendkívül érdekes volt, hogy nem ismételte meg magát a szeminárium, mert a falu kérdése mindig más és más oldalról jött elő. Volt amikor erősen etnográfikus, volt amikor erősebb szociográfikus hangsúlyt kapott.

• *Tehát az 1930-as évek eleje. Érdekesekek a mozgalmi párhuzamok. Ez az az idő, amikor talán egy év különbséggel a prágai Szent György Cserkészcsapatból megalakul a felvidéki Sarló-mozgalom; 29-30-ban szerveződik a Bethlen Gábor Körből a szegedi agrársettlemment, aztán a Pro Christo-mozgalom. Tehát azt mondhatnánk, hogy valami volt a levegőben. A világ-gazdasági válság és a hárommillió koldus ténye, ahogy az tudatosodott, önmagában is magyarázhatná e jelenséget. Milyen más okot látsz? S kikből rekrutálódtak ezek a mozgalmak? Paraszti származásúak, vagy a középosztályból jött fiatalok alkották a törzset?*

– Nálunk is több volt a nem paraszti származású, a másodgenerációs. A villamoskalauzoknak, a diósgyőri vasgyárban dolgozó művezetőknek, a vasutasoknak, a papoknak, tanítóknak fiai, ahol a nagyszülők voltak a parasztok. Nagyon érdekes, hogy a visszakötődés sokkal erősebb volt náluk, mint azoknál, akiknek a szülei parasztok, tehát akik parasztnak születtek. Azoknál már nem volt olyan visszakötődés, mint ezeknél; a gyökereket ezek keresték. [...] Azt hiszem, a Kovács Pista édesapjának a kivételével azok között egy sincs paraszt. [...] Másodgenerációs volt Koncz Sándor⁹

⁶ Budapestben jelent meg 1930-ban. Továbbá: Weis István: A magyar falu. Bp. 1931. (A Szerk.)

⁷ Alekszandr Sztambolijfszki (1879-1923) a bolgár népi agrárszövegetés egyik vezetője volt, aki 1919 és 1923 között radikális földreformot kezdeményezett. (A Szerk.)

⁸ Vö.: Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. (A Szerk.)

⁹ Koncz Sándor (1913-1985) bázeli, glasgow-i, berlini tanulmányok, hitoktatói, lelkesítő feladatok után 1947-1951 között maga is teológiai tanár lett Patakon, majd – vidéki lelkipásztori szolgálat után – 1966-tól haláláig a Tudományos Gyűjtemények levéltárigazgatója. Vö.: Dienes Dénes (szerk.): ...miként a csillagok... Dr. Koncz Sándor emlékére. Alsóvadász, 1993. (A Szerk.)

meg Harangi László¹⁰, aki Ohióban professzor. Még talán a Galuska¹¹ volt paraszt, de a parasztoknak abból a rétegeből, ahol a 80 holdak kezdődnek.

• *Milyen írókat olvastak tanítványaid? Kötődtek-e irányzatokhoz? Például olvasták-e Szabó Dezsőt? Volt-e hatása?*

– Volt, sőt akkor lett hatása. Tudniillik a szeminárium könyvtárába nemcsak szak-könyveket vásároltunk és ismertettünk, hanem a kérdést érintő korabeli szépirodalmat is, például Nagy Lajos „Kiskunhalom”-ját. Nagyon vékony volt ez az irodalom, de nem volt más, különösen a mi célkitűzésünknek megfelelő. Ezt az ügyet a teológiai akadémia és az egész főiskola a magáévá tette. Azért csináltuk ezt – és ezt meg is értette mindenki –, hogy megismerjék azt a társadalmi közeget, ahol élni és dolgozni fognak. Nem ismerték ugyanis. Nem odavalók voltak, és csak áttétellel ismerték, romantikával, egyébbel. Tehát a mi munkánk speciálisan pedagógiai munka volt, mi nevelni akartunk. És itt volt a nagy különbség a settlement-mozgalomtól. A szemináriumunk áttételesen próbált segíteni azon a falun, ahová majd tagjai ki fognak kerülni. Hogy megismerjék a parasztfűságot már most. [...]

• *A faluszeminárium szerda estéinek volt egy meghatározott menetrendje? [...] Hogy viszonyult ez a praktikumhoz, mikor falura mentek legációra? Volt-e a terepmunkára külön felkészülési időszak? [...]*

– A bevezetőt mindig én tartottam, én ismertettem előttük egy-egy könyvet, és azal együtt egy probléma is előjött mindig. A népfőiskola, a munkatábor így született. Ez volt az első fele ezeknek az összejöveleteknek, és ha hosszú beszélgetés indult meg a kérdés felett, akkor ki is töltötte azt a másfél órát. Mindig vacsora után. Hét órákor volt vége a vacsorának, és úgy fél kilencig tartottak az összejöveletek. [...] Minden szemeszterben aztán kötelező lett a „kiszállás”. Ők kötelezőnek ismerték el magukra nézve. Mindig a szemeszteren belül, tehát kora ősszel, amikor még nem volt nagyon rossz az idő, és késő tavasszal, amikor odakint a határban a legkisebb a munka, akkor volt a kiszállás.[...]

• *A felkészüléshez hozzátartozott, hogy részben kollektív, részben egyéni feladatkör alapján az adott falu legfontosabb statisztikai mutatóit rendszerezzék?*

– Így van, a kiszállásra készülve a már meglévő jelentésekbe néztek bele. [...]

• *A többéves munka eredményeként a vizsgált tájegységeken milyen kép rajzolódott ki a birtokviszonyokról, a falvak szociális szerkezetéről, vallási közösségéről, népi szokásokról?*

– Kifejezetten célzatos volt a három tájegység kiválasztása: a Hegyalja, a Hegyköz és a Bodrogek. Az egyik kifejezetten mezőgazdasági struktúrájú táj, a másik félpolgárosult szőlő-, gyümölcstermelő körzet, a harmadik erdővidéki táj. A Hegyköz egyetlen nagybirtok volt, megfelelt 10-14 apró falunak. A Hegyalja átmeneti képlet, ahol csak egy-két beljebb eső falu őrizte meg érintetlen struktúráját; nyilvánvaló, hogy ezért a legzavartabb képet a Hegyaljáról kapta az ember. Nagyon egységes képet kapott a szeminarista a Bodrogekéről, legalábbis arról a rétegről, amelyet vizsgáltunk, a református lakosságról. Ez bizonyos leszűkítése a körnek, hiszen a reformátusság a törzslakossága a Bodrogeknek, a legtöbb bodroközi falunak; a reformátusság lényegében a módosabb réteg. Tehát csak a falu parasztságának középrétegéhez jutot-

¹⁰ Harangi László (1912-1984) író és szerkesztő; élete második szakaszában Amerikában élt. (A Szerk.)

¹¹ Galuska Imre ny. kesznyéteni ref. lelkipásztor emlékezését emlékkönyvünk III. részében közöljük, az 593-596. oldalon. (A Szerk.)

tak el. S csak egy olyan helyen, mint Cigánd, ahol a nincstelenek között is sok volt a református, tárult ki előttük egy szélesebb társadalmi kör. Nagyon érdekes volt az eredmény, mert hiszen mind a három területen végimentek ugyanazzal a kérdéssel. [...]

• [...] *A 30-as évek második felétől a népi mozgalom polarizálódott. Utalok Erdei Ferenc vagy Matolcsy Mátyás útjára. Polarizálódott-e ilyen szempontból az ifjúság? Érződtek-e itt a vízválasztó viták? Vagy pedig önmagában az a tény, hogy az egyház célrendszerébe integrálódott bele tevékenységetek, eleve ilyen szélsőségektől távol tartottak benneteket?*

– A kérdés világos volt, s én azt hiszem, hogy a szemináriumi munkán belül nem polarizálódott a pataki ifjúság. Ami a polarizációtól mentesítette a munkát, az volt, hogy a kérdések, amelyekkel foglalkozott, évről évre változtak, színesek és széles skálájúak voltak. Előttük volt a Matolcsy Mátyás és az Erdei-féle koncepció. Nem az történt, hogy eltolódott volna egyik vagy másik irányba, hanem a kettőt egynek látja ez a faluszeminarista ifjúság mindig. Bár volt az egésznek kétségtelenül egy baloldali és forradalmi attitűdje, azok az erők, amelyek elevenen tartották a szemináriumot, magyarázzák azt, hogy nem került ki egy nemzeti szocialista sem a faluszeminaristák közül, de nem került ki kommunista sem. Nem azért, mert nem a balon voltak! A baloldalon voltak, még akkor is, amikor voltak olyan idők, amikor a jobboldali beütéseket vélték egyesek felfedezni. A munkatábornál lehetett ilyeneket sejteni, amikor mintha barna színt kapott volna a vörös. De általában maga az anyag volt olyan, amelyik egyszerűen nem engedte az eltolódást.

• *A mozgalom más módon is tagolódott. Leegyszerűsítve: két stratégia alakult ki. Mi a feladat? A paraszti bázis megvédése a civilizációs ártalmaktól, és a népi-falusi közösség megőrzése? Vagy a negatív mellékhatásokkal is számolva Magyarország – s ezen belül a falu – polgárosodásának elősegítése? Lásd a Kemséről írt falumonográfiát, vagy pedig a racionális, szociológiai megközelítést, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán írásait. E két stratégiában egy etnografizáló-romantikus, illetve egy racionális-szociológiai megközelítés szembesül.*

– Politikai vagy társadalmi stratégiában gondolkozva tulajdonképpen a polgárosodó paraszt volt az a legprogresszívabb figura, akire orientálódtak. A polgárosodó paraszt, Magyarország polgárosodása, modernizálódása: ez volt az a fő út, amivel lelkileg azonosulni tudtak, és amit választani akartak. Tehát egy olyan Magyarország, amelyiknek az alaprétege a művelt polgár-paraszt, kevés romantikával. De nem a cseléd, a summás, nem a parasztforradalom, nem a néma forradalom világa ez, hanem a mezővárosok protestáns parasztságának a világa. Ha egyszer művelt, akkor abból minden következik: az olvasott, a tanult ember. Népfőiskolára kell behozni őket, könyvtárat kell kivinni a faluba, hogy ott teremtsen magának lehetőséget. Móricz Miklós elképzelése volt, hogy két holdon is lehet gazdagon élni, ha értenek hozzá.

• *A népfőiskola koncepciója ebből a világképből szervesen következik. Mikor ért be ez az elképzelés?*

– Ennek néhány esztendő múlva, 35-36-ban ért meg a gondolata. Megint nem úgy, hogy „megért”, hanem az ismertetett anyagban előtérbe került a népfőiskola kérdése, elsősorban a dán, a skandináv népfőiskolák. Ezek voltak akkor a soros problémák nemcsak nálunk Patakon, hanem az országban is; ezekről jelentek meg akkoriban írások.[...] A főiskola kénytelen volt akkor „faluban” gondolkodni... [...] A „hogyan” alakításában nagyon jelentős szerepe volt Szabó Zoltán professzornak. [...] Ő volt az, aki a diáktársaktól eltérően nem a tanpálya végén, hanem már teológusként kikerült külföldre, és a ki külföldről hazajöve lett széniora a fiataloknak. Mindössze

egy évvel járt följebb, mint én.¹² Az a merész lépése volt az akkori iskolai vezetőknek, hogy úgy frissítik fel személyekben is a trianoni határok miatt a lét vagy nemlét válszútjához sodródott iskolát, (mert ennek az iskolának az igazi Hinterlandját, háttér-szágát a határokon túli, zempléni, ungi, abaúji, gömöri magyar falvak alkották), hogy legtehetségesebb diákjaikat már képesítés nélkül is tanárnak alkalmazták, és Szabó Zoltán volt közöttük az első. Hallatlan friss gondolkodású, ötletgazdag, a kivitelezésben már nem annyira jelentős, de indításokat adó fiatal professzor volt, még mielőtt én idekerültem, 1926 óta. Én 29-ben kerültem a tanítóképzőhöz és 31-ben a teológiára. Ami új kezdeményezésként 26 és 31 között történt, összeforrott Szabó Zoltán nevével. Hamar felfigyelt rá Teleki Pál, akinek egyik bázis embere volt. Így lett képviselő, és így került a felszabadulás után hátrányos helyzetbe, ami azonban sohasem volt annyira hátrányos, hogy – a néhány hetes internáltságot leszámítva – derékba törje tanári munkáját. Amikor a teológiai akadémia Patakon megszűnt, onnan gyülekezetbe került, és mint noszvaji lelkész halt meg. Három éve onnan hozatta haza, Patakra földi maradványait felesége. Nagyon szép, ami történt, mert – ismétlem – ami megmozdulás 1926-tól volt, ami erjedésbe hozta az ifjúságot, s ami felkészítette arra is, hogy szociológiai szemináriumot tartsak, azt Szabó Zoltán számlája javára kell írunk. A másik jelentős személyiség, akinek a védőszárnyai alatt az említett munkák folytak, s aki friss és haladó erő volt, dr. Mátyás Ernő¹³ teológiai igazgató, közigazgató, azaz rektor volt. [...]

• Fodor Zoltán – Teleki Pál famulusa – „Az el nem sodort falu” című könyv szerzője és munkatársai, a Széchenyi Szövetség vezetői – mindenek előtt Kerék Mihályra gondolok – jártak-e nálatok?

– Elsősorban a könyvek! De néhányan megfordultak nálunk, mint a népi íróknak is a legtöbbje. A szemináriumnak, a melléje nőtt népfoiskolának, a munkatábornak volt egy vonzása. Nagy viták voltak ezek körül, és ez roppant érdekes vállalkozás volt. Például a szemináriumban, valamelyik könyvnek az ismertetésével kapcsolatban, született meg az a gondolat, felismerés, hogy ezek a diákok, akik most kimennek falura, soha az életben a kapát nem fogják meg, nehéz munkát nem végeznek. De a híveik jó része olyan, akik ezt a nehéz munkát végzik. A fakivágást, az erdőirtást, az útéptést. Fog-e káromkodni, amikor mellette ledől a fa; megkívánja-e a szombati „lazítást”? Ha igen, akkor meg fogja érteni, miért megy el az ő híve a heti nehéz munka után a korcsmába!

Ezért volt a levanteoktatás is. Egyfelől azért, hogy ha majd kimennek a faluba, ők is lehessenek levanteoktatók; másrészt hogy megtudják, milyen a katonaélet, amikor rájuk káromkodik az őrzető. A lelkész életéből valami hiányzik: nem ismeri azt, amit minden katonaviselt férfi ismer. [...]

• A történelmi Magyarország összeroppanásával, múltjával, jövőjével összefüggő kérdések hogyan váltak a szemináriumban vitakérdéssé?

¹² Dr. Szabó Zoltán (1903–1965) a sárospataki teológia megszüntetéséig vezető egyénisége volt a főiskolának. Élete utolsó szakaszában – mintegy száműzetésben – noszvaji lelképásztor. Sárospatakon tizenkét éven át kiváló eredménnyel végzett tanulmányai után Berlinben, Utrechtben gyakorlati teológiai tanulmányokat folytatott, Franciaországban is járt tanulmányúton. Még nem töltötte be 24. életévét, amikor – 1926 októberétől – mint sátoraljaújhelyi segédlelkész teológiai helyettes tanárként alkalmazták. Summa cum laude minősítéssel doktorált, disszertációját az ifjúság lélektana és lelki gondozása témaköréből írta. 1939-ben Zemplén országgyűlési képviselőjévé választották. (A Szerk.)

¹³ Dr. Mátyás Ernő (1888–1950) Erdélyből került Patakra, az újszövetség professzora volt. (A Szerk.)

– A revízió kérdése, az irredenta kérdés foglalkoztatta a szeminaristákat is, ez evidens volt itt, tíz kilométerre a határtól, amikor a növendékeknek jó része odaátról járt át. A vámosok vagy engedték őket, vagy nem; szökve mentek Nagykaposra, Helmece, szökve jöttek kis hátizsájkjukkal vissza Patakra. 19-ben felszabadítók voltak a Tanácsköztársaság katonái. Alig várták, és minden jóval ellátták őket, mert kiverték a cseheket. Azért sohasem kell elfelejteni, hogy a határon élve ma is él a revízió kérdése. Ha az ember felül arra a bizonyos kisvonatra Újhelytől a Hegyközbe, hallhatja, amint mondogatják kimutatva a határon túlra: ott van Toronya, Legénye meg a többi.

• *Kérdésem arra is vonatkozna, hogy ilyen geográfiai adottságok, lelki diszpozíciók, felfoghatatlan – vagy legalábbis a fiatalok számára nehezen felfogható – igazságtalanságok ellenére hogyan lehetett reális történelmi tudatot formálni?*

– Igen, ebben sok irrealitás volt. De 38-ban a visszacsatolás itt valóban életet jelentett; azonnal helyreállt a Trianon előtti képlet. A diákságnak egyszerre a kétharmada lett a túlsó oldalról való, és csak egyharmada a Csonka-Magyarországból, mert a környező vidékek kollégiuma Sárospatak volt. Eredj el Amerikába, ahol a virtuális Magyarország még egzisztál, Erdélyestől, mindenestől. Ott katolikus, református, görög katolikus vagy akármilyen vallású: magyar; csehszlovák egy sincs közöttük. A másik kérdés, mondhatnám, az egyke. Egzisztenciálisan foglalkoztam vele, a baranyai egykével. Ezért volt itt – talán 1933-ban – Szabó Pál, Fülep Lajossal is találkoztak a tanárok, de Szabó Pállal az egész ifjúság találkozott. Veres Péter is megfordult itt, de később, már a felszabadulás után, amikor a faluszeminárium, népfőiskolai munka után a szabadművelődési akadémia, a népegyetem létesülnek. Ezek mind a népfőiskolából sarjadzanak. Azért itt létesültek ezek, mert itt volt már a faluszeminárium; itt pedig azért találtak talajra, mert a faluhoz való viszonyulásuk – magasabb szinten – hasonló volt a szeminárium programjához. [...]

• *Milyen végzettség volt szükséges a népfőiskolai jelentkezéshez?*

– Nem volt követelmény, csak igény volt. Bámulatos tapasztalatok voltak. Mennél magasabbrendű volt az irodalom, amit közvetítettünk neki, annál nagyobb volt az érdeklődés. A Waldbauer-Kerpely vonósnégyes Bartókját egy szemrebbenés, egy mozdulat nélkül fogadták magukba a népfőiskolásaink. Előadónak legjobban a legelvontabbnak tűnő Móricz Miklóst¹⁴ szerették, nem Turi Sándort,¹⁵ aki pedig a nyelvükön beszélt. Ők nagyon hálásak voltak, amikor eljött közéjük Móricz Zsigmond, és felolvasta a „Barbárok”-at.¹⁶ Nagyon megköszönték a gimnáziumi tanároknak, Maller Sándornak, Szabó Ernőnek, ő volt az ének- és zenetanár. [...] A háborús évek idején nehéz volt, két okból is. Először jött a visszacsatolás ideje, amikor arra koncentráltunk, hogy lehetőleg onnan hozzunk embereket, azokat, akik a nyelvváltás küszöbén vannak. A magyarizsépi tót-református azt mondja: „ja szom magyar”, mert református volt, még tudott magyarul, az otthoni, a templomi nyelve magyar volt, s ahhoz ragaszkodott, de piacnyelve már nem. Tehát nem visszamagyarosítani akartunk. Micsoda remek emberek voltak ezekben a kis eldugott abaúji falvakban; micsoda remek emberek jöttek onnan. Aztán jött a második világháború, s a népfőiskolásoknak na-

¹⁴ Dr. Móricz Miklós (1886–1966), az író, Móricz Zsigmond öccse is volt pataki diák. Közgazdászként szerepelt a pataki népfőiskola előadói között, több írásában foglalkozott a népfőiskolák ügyével. (A Szerk.)

¹⁵ Turi Sándor (1891–1959) paszabi igazgató-tanító, néprajzi gyűjtő, rendszeres előadója volt a pataki népfőiskolának. (A Szerk.)

¹⁶ Az író 1940. január 23-án látogatta meg a népfőiskolai tanfolyamot. Lapjában, a Kelet Népeben többször írt, íratott a pataki népfőiskoláról, általában is támogatta ezt a művelődési kezdeményezést. (A Szerk.)

gyon jelentékeny részét elvitte. Ők voltak a tisztesek, belőlük lettek az őrzetők meg a káplárok, világos, hogy ezek elhullottak. Sokkal leveleztünk, nagyon sok levelünk van, személyesen nekem is. Az is megvan, hogy „ne tessék többet írni, mert meghalt”, „ott voltam, amikor ő meghalt”, „mellettem halt meg”; mellette volt, amikor agyonlőtték Vanyó Sándort, aki ragyogó fiú volt. Ellenben volt néhány éven keresztül egy körlevél, ami minden népfőiskolásnak elment. Először 1976-ban szedődtek össze. A népfőiskolások serege durván ötszáz embert jelentett, de ötszáz olyan embert, aki mind olyan lett, mint a patakiak. Nem kellettek Rákosinak. „Rossz” hely volt Patak, de – hidd el – hogy nem mi voltunk rosszak, mi inkább továbbadtuk azt a négyszáz éves protestáns hagyományt, ami minket is itt tartott. Tavaly volt nekik a találkozójuk, ami folytatódik. [...]

• *Erről a protestáns szellemiségről, ha egy kicsit részletesebben beszélne. [...] Sárospatak ennek a különböző módon strukturált, bonyolult szellemiségnek valamelyik pólusán helyezkedett el, vagy egyetemesebb törvények szerint működött?*

– Hogy pólusán, azt nem tudom, de hogy saját színekkel, az biztos. Az „ébredés” vonalában, tehát a Bethánia vonalában van, azzal szimpatizál. Azt kell nézni, ami a Bethániában – ha szabad így mondani – forradalmi, ami valami újat akar, valami mást akar, de óvakodik attól, hogy oda belépjen. [...] A Soli Deo Gloriának a jelentőségét nagyon jól tudod. Főleg a gimnazisták és a képzősök között, a teológusok indítására erősebb gyökeret eresztett. Az a fajta Soli Deo Gloria volt, ami Szárszón volt. Most egy kicsit merészet mondok: ami Szárszón volt, azért produkálta azt, amit produkált, mert ilyen indítások, ilyen szálak is voltak, melyek Patakra nyúltak vissza. Meg az egyik vezetője, Vatai László,¹⁷ a pataki öregdiák. Kanyarodhatott ő akárhová, és lehetett ő a pesti egyetemi ifjúság papja, a Soli Deo Gloriának a titkára, ezt a szellemiséget vitte tovább.

• *A református orientációjú lapok, folyóiratok közül a faluszemináriumi ifjúságnak melyik volt a kedvenc olvasmánya?*

– Hát a Magyar Élet, a Magyar Út, aztán a Válasz. A Válasz, a Tanú, az nekünk mind megvan, talán egy szám hiányzik belőle. Vagy a könyvek: az Alsóvárosi búcsú, Kocsik szeptemberben¹⁸. A könyvtár törzskönyvében benne van, hogy ez hogy ment előre. [...]

• *[...] Egyes folyóiratoknál 1941 után egy erőteljes jobbratolódás figyelhető meg, s nem csak az „Egyedül vagyunk”-ra gondolok. Ugyanakkor, amikor Sárospatak arról volt közismert, hogy itt egy erős angolszász szimpátia volt, tehát a megosztódás itt is érződött. Említetted Balatonszárszót; 1943-ban e polarizáció ott is megfigyelhető.*

– Én nem emlékszem rá különösképpen, de egyre vigyáztak itt Patakon, hogy jobbratolódás ne legyen. Egyetlenegy fiú lett volna, akinek érzéke volt ezirányban, de attól tartózkodtak, de ez a városra is jellemző volt. [...] Tudod, olyan forradalmáraink voltak, mint Kazinczy a nyelvújításban, vagy akár Kossuth és a többi magyar. [...] Volt egy másfajta polarizáció kialakulóban Patakon. Éppen az angolszász relációkat említetted, arra gondolok. Nem akarom azt mondani, hogy a paraszt és az úri. De az angol

¹⁷ Vatai László (1914–1993) irodalomtörténész, filozófus 1936-ban végzett Patakon, és az itteni Angol Internátus nevelője lett. 1938 és 1940 között volt az SDG titkára. 1945 és 1947 között kisgazdapárti képviselő, 1947-ben koholt vádak alapján bebörtönözték. 1948 után Amerikában dolgozott tovább. Filozófiai nézetei az egzisztencializmushoz állnak közel, ez is rokon vonás benne Újszászy Kálmánnal. (A Szerk.)

¹⁸ Németh László regényei. (A Szerk.)

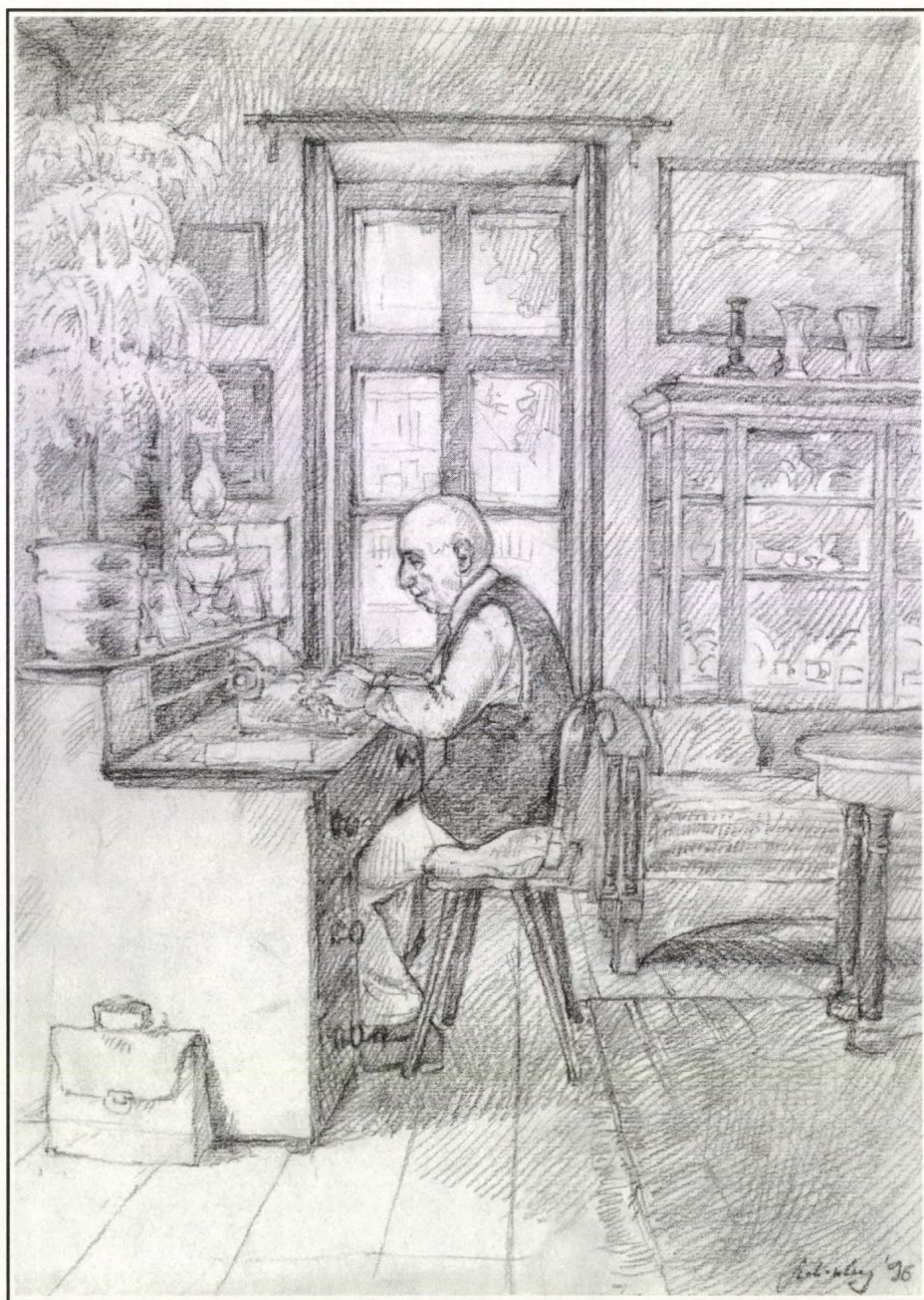
internátusban levő entellektüel gyerekek, elvértve néhány szegényebb arisztokrata gyerekekkel, ez volt az egyik oldalon. Az urbánusok, érted? A másik oldalon pedig a nem-urbánusok, tehát amibe a faluszeminárium meg miegymás tartozott. A faluszeminárium ment a legjobban, az urbánusok szemében is a legjobban. Ezek a képzőben, a gimnáziumban rendkívül módon érvényesültek, itt nem különültek el az urbánusok és a parasztok.

• *Akkor egészében lehet azt mondani, hogy minden polarizáció ellenére volt egy olyan közös humanista értékrend, ami a negyvenes években is a nagy szélsőségektől megóvta a kollégiumot.*

– Feltétlenül megvolt, és én – aki teológus is volnék – azt mondhatom, hogy – közelebből a faluszemináriumban – a szociográfiának is köszönhetően kialakult egy sajátos alkat, amely talán az evangéliumi szellemmel társulva elősegítette a helyes irányultságot. E szociográfusi szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!

Gyülekezeti napon Nyíriben, a templom előtt 1963-ban
Elöl balról: Újszászy Kálmán, Mrs Osterhaven, Ötvös Károly lelkész, Újszászy Kálmánné

„Apóka otthoni dolgozószobájában“

„Hit, haza, emberiség”

Koltay Gábor¹ beszélgetése Újszászy Kálmánnal

• *Hazánkban 1945-ben gyökeresen megváltozott a politikai-társadalmi berendezkedés. A Kommunista és a Szociáldemokrata Párt egyesülése, a Magyar Dolgozók Pártja megalakulása után 1948-tól kezdve a politikai-társadalmi viszonyok a magyarországi egyházaknak rendkívül kedvezőtlenül alakultak. Ezen óriási földcsuszamlás közepette – amely időszak szervesen összefügg Professzor úr sokirányú, kiterjedt tevékenységével – hogyan lehetett átmenteni a „pataki szellemet”, hogyan lehetett fáklyát tartani, megőrizni az utókor számára ezt a szellemiséget? Több mint tíz éve ismerem személyesen Professzor urat, és sok-sok beszélgetésünkből egy olyan kép alakul ki, amely szerint az Ön életútjának, életművének talán egyik legnagyobb értéke, hogy a felszabadulás utáni évtizedekben itt, Sárospatakon és tágabb értelemben a református, még tágabban értelmezve a magyar kultúrában az Ön vezetésével, az Ön által képviselt szellemiség kiterjesztésével nagyon sok értéket sikerült átmenteni.*

– Azzal kell kezdenem, hogy különbséget kell tenni az 1945 utáni évek politikája között, hiszen Sárospatak, de Magyarország számára is, mást jelentett 1945, mást 1948, és megint mást például 1952. Talán furcsának tűnik, ha éppen én fogalmazom meg, hogy bizonyos értelemben 1945-öt mi is valóban felszabadulásként éltük meg. Ha szabad így fogalmazni: a pataki iskola, a kollégium bizonyos értelemben egy nyugat felől érkező szellemi nyomás alól szabadult fel. Ez a kijelentés persze némiképp viszonyunkat is kifejezi az előző néhány esztendőhöz, tehát a 40-es évek Magyarországanak bizonyos eseményeihez, vagy a még korábban történetekhez. Az úgynevezett „pataki szellem” mindig is igyekezett beoltani magát bizonyos – mai politikai szóhasználatnál elve – talán túlzottan is jobboldalinak minősíthető jelenségek ellen. Még azt is meg merem kockáztatni: a 40-es évek közepén jobban féltünk ezen szélsőséges tendenciák eluralkodásától – persze, kérdés, hogy ezek el tudtak volna-e uralkodni –, mint attól, ami végül is 1945-ben történt. Egyszóval: érdekes módon nekem – és azt hiszem tanártársaim, munkatársaim jelentős részének – 1945 először is felszabadulást hozott. Mindannyian éreztük, hogy egy szellemi nyomás alól felszabadultunk – amit talán nem is fogalmaztunk meg akkoriban a magunk számára –, de kétségtávolan felszabadultabb, tisztességesebb levegője volt 1945-nek, mint például 1944-nek. Nehéz ezt a mai fiataloknak pontosan megfogalmazni, hiszen 1944. december 16-án jöttek be Sárospatakra a román csapatok, azaz igenis megszállás történt, mégis egyfajta felszabadulás-érzete volt az embernek. Azóta ezen nagyon sokat gondolkoztam, s újra és újra csak azt tudom mondani, nem szabad letagadni, hogy akkor ezt így éreztük, még akkor is, ha az azt követő években, évtizedekben nagyon sok minden történt.

• *Az iskolát kivették az egyház kezéből, alapvetően megváltozott a magyarországi politikai-társadalmi helyzet. Nem érzett-e óriási személyes csalódást? Volt-e valamiféle „csak azért*

¹ A beszélgetést 1987-ben rögzítette magnetofonra Koltay Gábor rendező, a Szabad Tér Színház művészeti igazgatója Sárospatakon, dr. Újszászy Kálmán otthonában. Most kerül először nyilvánosságra. (A Szerk.)

is!”, valamiféle „dac” az Ön életvitelében, munkásságában, hiszen a csalódás ellenére is az értékeket át kell menteni? Volt-e egyáltalán olyan pillanat 1945 után az Ön életében, amikor úgy érezte, hogy mégiscsak minden elveszett?

– Vissza kell kanyarodnom a felszabadulás, megszállás gondolköréhez. A felszabadulást jelentő életérzésünket az is mutatja, hogy 1945-ben elementáris erővel indult meg a munka. De jól emlékszem egy jelképesnek is nevezhető érdekes eseményre. Sárospatak városparancsnokát Jegorovnak hívták, s amikor csapataival megjelent a városban, a románok elmentek. Ez a Jegorov egyébként egy nagyon derék, sánta katona volt, úgy mondták, hogy a háborús események következtében sántult meg. Nagyon szomorú ember volt, állítólag a gyerekeit kivégezték. De lehetséges, hogy mindez legenda. Mindenesetre, amikor először találkoztam vele, s Jegorov megnézte a könyvtárat, a társaságában lévő kirgiz tisztek hátul maradtak, ő előrement és a könyvtár közepén megállva tisztelgett. Ez az apró történet számunkra jelképes cselekedetnek tűnt,² s természetes, hogy erősítette bennünk azt az érzést, hogy itt felszabadulás történt, többek között egy olyan egyre aktívabbá váló szellemi béklyótól való félelemtől történő megszabadulás, amely azért a 40-es években már mindannyiunkat nyomasztott. Bár hozzá kell tegyem, iskolánkban egyetlen nyilas diák volt csak, nálunk elképzelhetetlen lett volna, hogy ez a tendencia eluralkodjék, országos méretekben mégis fenyegető alternatívának tűnt ez a lehetőség.

Amikor tehát decemberben mint rektorprofesszor megmutattam az iskolát Jegorovnak, kérte, ha lehet, azonnal kezdődjön meg az oktatás. Mondtam neki, hogy karácsonyi szünet van, meg kell várni a január második hetében menetrendszerűen megérkező diákokat. Így aztán január 8-án megkezdődött a tanítás, ami – mondanom sem kell – mindannyiunk számára rendkívüli érzés volt. Ekkor még semmifajta „dac”-ra nem volt szükség, hiszen úgy gondoltuk, hogy lényegében ott lehet folytatni, ahol kényszerűen abbahagytuk.

Emlékszem, hogy ládájával egy tehén-vontatta szekéren érkezett az első diák. Az első gimnáziumi és teológiai tanórákat egy diákszobában tartottuk. Így ment ez az iskolaév végéig, sok lelkesedéssel, tenniakarással, megkönnyebbült, felszabadult lelkülettel. Az évzáró beszédemben – mint az iskola rektora s egyben teológiai tanár – bibliai igére hivatkozva arról beszéltem, hogy Isten gondoskodik rólunk napról napra, s így eljön a mi szabadulásunk is.

A sárospataki iskola 1945 után közvetlenül jelentős szellemi megújuláson ment keresztül. Még azt a véleményt is meg merem kockáztatni, hogy erre a megújulásra az 1945 előtti években nem sok lehetőségünk volt. Megújult az intézményi struktúra, új intézményi ágak keletkeztek, mint például a szőlészeti-kertészeti szakiskola, akkori várat, akkor lendült fel a Fáy András Társaság működése. Visszamenőleg akkor derült ki számunkra, hogy a 40-es évek elején akarva-akaratlanul mennyire meg volt kötve a kezünk, vagy pontosabban fogalmazva: az egyre erősödő szellemi nyomás miatt mennyire így éreztük ezt. Tehát a felszabadulás a mi iskolánkban egy bátor szellemi pezsgéssel járt, új és új formák bevezetésével, az 1946-48 közötti szűk három esztendőre ez volt a jellemző.

² A kapitány valóban tiszteletreméltó és jelképes tisztelgése mellett a történelmi tényekhez az is hozzátartozik, amit a beszélgetés idején Újszászy professzor még nem tudhatott bizonyosan, hogy ugyanis a pataki kollégiumnak a biztonságosnak vélt budapesti bankszéfben elhelyezett kincseit (legértékesebb könyveit) a szovjet hadsereg nagy titokban hadizsákmányként elszállította. A visszaszolgáltatásról most folynak az el-elakadó államközi tárgyalások. (A Szerk.)

• *Nyilvánvaló azonban, hogy időközben az ország politikai életében jelentős változások érlelődtek. Minden bizonnyal ezt a sárospataki iskola falai között is érzékelték. Nem okozott-e valamifajta csalódást az iskola értékeinek esetleges elvesztése miatti félelem?*

– Nézd, amiről eddig beszéltünk, az valóban az 1945–48 közötti évekre volt jellemző. Közben a másik énünkkel valóban fel kellett készülni arra, hogy sok szempontból naivnak tűnő reményeink ellenére más világ fog beköszöntení Magyarországon. Talán meglep téged, de amennyire lehetett, az iskola igyekezett felkészülni erre az időszakra. Például: mivel a teológián a filozófia és a pedagógia tanára voltam, őszintén, kertelés nélkül beszéltem a hallgatóknak arról, hogy feltehetően egy olyan politikai korszak következik, amely az általunk fontosnak és üdvöztetőnek tartott szellemiséggel ellentétes értékeket képvisel. Mivel élünk, dolgozunk és alkotunk kell ebben a korszakban is, ezért nem tehetjük meg, hogy idegenként éljünk saját országunkban. Meg kell ismerkednünk ennek az új politikai érának az ideológiai alapjaival, tisztában kell lennünk azzal, hogy milyen szellemi pilléreken nyugszik ez a politikai berendezkedés. Tehát mint filozófiatanár arra vettem rá a diákjaimat, hogy olvassák Marxot, Lenint, ismerjék meg a Kommunista Kiáltványt, a pedagógia tantárgy keretén belül pedig olvassák el az Új ember kovácsát, legyenek tisztában azzal, hogy a kényszerűen bekövetkező új világ milyen gondolatok, filozófiák alapján akar egy gyökeresen új társadalmat felépíteni. Felkészítettem a diákjaimat arra, hogy ha majd egyszer mint tanítók vagy lelkészek kimennek az emberek közé, és remélhetőleg évtizedekig igyekeznek ott élni, gondolkodni velük, akkor azt a pataki iskola ifjúsága ne mint valamiféle „idegen test” tegye, hanem sokoldalúan legyen tisztában a helyzettel, legyen felkészülve a várható megpróbáltatásokra.

• *Ezek a politikai-társadalmi változások hogyan éreztették hatásukat az egyházon belül? Változott-e ilyen értelemben a pataki iskola kapcsolata, kötődése a központi egyházi intézményekhez?*

– Természetesen a jelentős változás előszelét egyházi összefüggésben is éreztük. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen földindulásszerű, országos méretű politikai változás következtében új emberek jelentek meg az egyházi vezetésben is. Ez egy rendkívül bonyolult kérdés, hiszen sohasem lehetett tudni, hogy kit küldtek oda, kik érezték magukról azt, most jött el az ő idejük, s kik voltak alapjában véve jó szándékú, de rendkívül idealisztikus elképzelésekkel rendelkező személyek. Egész életemben ügyeltem arra, hogy csak nagyon óvatosan minősítsem az embereket, hiszen egy alapvetően lehetetlen helyzetben rendkívül nehéz a fennmaradás, s egy ember életét, működését, a jó és kevésbé jó cselekedeteket, elképzeléseket rendkívül bonyolult szövevénye, egymásra hatása alapján lehet csak értékelni.

Mindenesetre az iskolák 1948-as államosítása úgy történt, hogy a pataki kollégiumot egyházi kezelésben hagyták. Természetesen ettől fogva egyre jobban elhatalmasodott bennünk az a tartózkodó félelem, hogy ez nem fog sokáig tartani, valamilyen módon előbb-utóbb a sárospataki kollégiumot is elveszik tőlünk. A református egyházi zsinat – amit akkoriban konventnek hívtak – úgy intézkedett, hogy egyházkerületek nélküli, központi intézmény veszi át a teológiákat és egyházi iskolákat, s ez az országos intézmény rendelkezik majd felettük. Hiába hangoztatta az egyházkerület, hogy el tudja tartani a saját teológiáját, a felettes egyházi szerv kimondta, hogy nem a regionális egyházszervezeteké a helyi teológiai oktatás, hanem a közegyházé, s ideológiát is gyártottak hozzá, mely szerint a közegyház ebben a rendkívül bonyolult politikai-történelmi helyzetben jobban érzékeli és tudja érvényesíteni a magasabb rendű összefüggéseket. Ekkor jelent meg az a szemlélet, amely nemcsak az egyházon belül,

hanem az országban is évtizedekre eluralkodott, azaz a mindenkinél mindent jobban tudó *központ* mondja meg, hogy az egyes régiókban, a legkisebb településeken is kinek mi a jó.

Sajnos ezen szemlélet eluralkodásával jelentős csorbát szenvedett az a teológiai, pedagógiai szemlélet, amelyet a pataki iskola – de más iskolák is – egész működése alatt terjesztett. Minden tájegységnek megvan a maga történelmi múltja, azok az ismeretek és sok irányú kapcsolódások, kötődések, amelyek tanítására, élményszerű átélésére, feldolgozására minden olyan fiatalnak nagy szüksége van, akik ezen hivatásukat szeretnék gyakorolni, a népet tanítani, lelküket felemelni. Ezt a rendkívül sokirányú képzést, szemléletmód-alakítást nem lehet felülről jövő direktívákkal befolyásolni. Ezt azokra a helyi hagyományokra építve lehet csak magas színvonalon oktatni, amely hagyományok hosszú-hosszú évtizedeken keresztül, a tapasztalatok egymásra épülésével alakultak ki. Nyilvánvaló, hogy ezért lehet beszélni pataki szellemiségről, amely bizonyára némiképpen különbözik attól, amelyet egy pápai kollégista kapott az ottani iskolai nevelés éve alatt, s ezért alakulhattak ki azok az egész életen át tartó kötődések, amelyek ezeket a nagy múltú iskolákat jellemezték.

• *Nem okozott-e kezdődő feszültséget az egyházi kereteken belül, hogy itt is elkezdődött a központosítás, azaz az egyházkerületek eddigi önállóságának csorbítása? Valószínűleg elkezdődött egy eróziós folyamat, amelynek végcélja a jól kiépített és működő egyházi szervezetek erejének gyengítése lehetett.*

– Már utaltam rá, hogy az egyházi vezetés részben kicserélődött, hiszen a legfelsőbb vezetésben is voltak olyanok, akik nem voltak képesek hozzáidomulni a helyzethez, s legalább részben együttműködni az alapjaiban megváltozott politikai viszonyokkal.³ Számtalan tragédia és győtrelem forrása volt ez, de mint minden másban, úgy ebben is toleránsnak kellett lenni. Az értékek megtartása, átmentése – egész életem tapasztalata alapján meggyőződéssel vallom – nem történhet úgy, hogy az ember mindig, minden helyzetben látványosan protestál, ugyanakkor rendkívül nehéz, bonyolult dolog viszonylagosan együttműködni úgy, hogy az ember ne adja fel eredendő elveit, kompromisszumot pedig csak az általa fontosnak tartott „megtartás” érdekében kössön.

A lényeg, hogy 1948 után tanúi voltunk annak az igyekezetnek, hogy az egyházkerületek jelentőségét csökkentsék. A központi politika határozatait az egyházi központba mentek, és ahogy kialakult Magyarországon az egyszemélyes politikai diktatúra, ez logikusan maga után vonta, hogy az egyházak részéről is egyetlen emberrel akarnak csak tárgyalni. Ez az ember református egyházunk esetében a tiszántúli püspök volt,⁴ mert a dunamelléki püspökről, Ravasz Lászlóról azt tartották, hogy régi vágású ember, s úgymond a református egyház élén is olyan emberre volt szükség, akivel a diktatúra tárgyalni tudott. Dehát ezt tudomásul kellett venni, hiszen a történelmet mások alakították. Az egyházon belül is kényszerűen kezdett kialakulni ez a központosított struktúra.

³ Ravasz László (1882-1975) dunamelléki püspöknek, a magyar református egyház akkori legjelentősebb személyiségének, 1948-ban kellett lemondania. Dr. Enyedy Andort (1888-1966), a tiszáninneni egyházkerület püspökét 1952-ben kényszerítették egyházi méltóságának letételére, s kerületét egyesítették a tiszántúlival – ahol Péter János volt akkor már a püspök – Tiszavideki Egyházkerület névvel. (*A Szerk.*)

⁴ Péter János (1910-) 1949 és 1957 között volt debreceni püspök; az 1956-os forradalomig ő a magyar református egyház legbefolyásosabb vezetője. 1958 és 1961 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja, 1961 és 1973 között külügyminiszter, 1973 és 1988 között az országgyűlés alelnöke. 1966 és 1988 között emellett a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja. 1985-ben Állami-díjban részesült. (*A Szerk.*)

Vissza kell utalnom ugyanakkor a beszélgetés elején elhangzottakra, miszerint akkor már rendkívül dinamikus éveket tudtunk magunk mögött, amely minden eresztékében át volt szöve azzal az evangéliumi ébredéssel, amely elementáris erővel söpört végig az ifjúságon. Ennek eszmei lényege az volt, hogy mindenki visszanyúlt a bibliai tanításhoz, hiszen ennek kiélésére a német szellemi elnyomtatás következtében a háború előtti években egyáltalán nem volt lehetőség. 1945 után ennek a szellemi pezsgésnek a következtében a katolikus és református templomok minden városban tele voltak. Ezekben a gyülekezetekben az emberek – mint manapság Erdélyben – olyan helyen érezték magukat, ahol lelki többletet, erőt, hitet kapnak egy új világ megteremtéséhez. Tették ezt mindaddig, amíg a központi akarat következtében nem vált az egzisztenciális nyomor forrásává az a tény, ha valakiről kiderült, hogy vallásos, templomba járó ember. Volt olyan utolsó úrvacsora, amelyen többszáz fiatalember volt jelen.

• *A pataki iskola tanári kara együtt maradt a háború után is? Nem okozott-e törést az iskola tanári karában ez az egymás mellett működő két ellentétes folyamat: a politikai, következtetésképp egyházi központosítói szándék, valamint az evangéliumi ébredés? Az egyházi iskolák megszűnésével nem cserélődött-e ki szép lassan a tanári kar?*

– A tanári kar lényegében együtt maradt. Egyetlen baloldali érzelmű, kommunista tanár volt közöttünk, aki az egyik nyarat egy franciaországi egyetemi városban töltötte, s talán ott ismerkedhetett meg ezekkel a tanokkal. Egyébként érdekes, hogy egy pap gyerekéről volt szó. S egyetlen olyan tanártársunk volt, aki 1945 után is jelentősen a politikai jobb felé tartott. Ketten-hárman máshová mentek, vagy külföldön maradtak. De ez lényegében azt jelenti, hogy az iskola tanári kara nagyjából együtt maradt 1944 után, s ez az első évek nagyjából egységes szemléletét is jelenti.

Igyekeztünk mindent megtartani, intézményeinket, egyesületeinket, de leginkább szellemiségünket. Ugyanakkor nem szabad elhallgatni, hogy legjobb szándékaink és akaratunk ellenére is a kényszerítő erő miatt – vagy a mai szóhasználatból élve a „békés egymás mellett élés” miatt – időnként részt kellett vennünk túlhevített „kommunista forrongások”-on, ahol csasztaskákat kellett énekelni. Ezt persze némi derűvel, önmagunkat is megmosolyogva tettük, azzal a belső késztetéssel és szándékkal, hogy mindent megtartunk, semmit sem számolunk fel.

• *Mi jellemezte az 1948-tól kezdődő éveket?*

– Mint amire már korábban is tettem utalást: az előrelátó összetartás. Éreztük, tudtuk, hogy előbb-utóbb nagy baj fog bekövetkezni, de nem akartunk állandóan erre gondolni. Mindent megtettünk annak érdekében, hogy a lehetőségekhez képest belső viszonyainkat megerősítsük, még akkor is, ha a falakon kívüli történések erre egyre kevesebb lehetőséget biztosítottak. Igyekeztünk elmélyíteni az erős kálvinista összetartozás érzését, s működtetni az iskolai közösség szerveit. Megmaradt földünkön gazdálkodtunk, hiszen az anyagi bázist folyamatosan biztosítanunk kellett. Bármi furcsának is tűnik manapság, azt kell mondanom, hogy az iskola, a kollégium belső viszonyai nemhogy szétláladtak volna, hanem éppenséggel egy ezzel ellentétes folyamat játszódott le. Ha valamiféle rés, repedés volt közöttünk, azonnal kiigazítottuk, az iskola összetartása egyre erőteljesebb lett. Az 1948 utáni évek így teltek; közben egyre jobban éreztük, hogy a külső erők készülnek valamire. 1951-ben derült égből villámcsapásként rendelték fel az akkori közigazgatót a zsinatra, és közölték vele, hogy megszűnik a teológia. A gimnáziumot 1952-ben államosították.

• *Talán naivnak tűnik a kérdés, de megkérdezem, hogy elképzelhető volt-e valamiféle ellenállás a fentről jövő döntésekkel szemben? Ezt azzal összefüggésben is kérdezem, hogy az iskola vezetőjének a személye milyen módon befolyásolhatta az eseményeket.*

– Én 1944-től 1946-ig voltam az iskola rektora. A régi struktúrában a teológiai, gimnáziumi, tanítóképző-intézeti igazgatók felett volt az úgynevezett rektor vagy közigazgató, éppen annak érdekében, hogy a változó igazgatóktól függetlenül a munka, az oktatás folyamatosságát biztosítani lehessen, s huzamosabb ideig egyfajta szellemiség foglalja egységbe az eseményeket. A felszabadulást követően ez a régi struktúra megváltozott, és az iskola élén az igazgató maradt az egyszemélyi vezető. Azt kell mondanom azonban, hogy ezeket a felülről elrendelt folyamatokat az egyes – mégoly nagyhírű – iskolák vezetői sem tudták volna semmilyen tekintetben valamilyen irányba is befolyásolni. Az ő feladatuk arra korlátozódott – ez viszont nagyrészt tőlük függetlenül –, hogy a korábban említett belső iskolai összetartást szervezzék, amelynek következtében a tragikus események bekövetkezte után se lehessen a falakból ezt a szellemiséget sohase kiirtani.

Rákosi egyébként többször járt az iskolában, kissé cinikusan talán azt is mondhatnám, hogy tudta, hová kell mennie. Jánosi Ferenc – Nagy Imre későbbi veje, aki az egyik legkedvesebb pataki tanítványom volt – ezekben az években barátilag többször említette nekem, hogy ő már letért arról az útról, amelyen Rákosi haladt. De ezek a kommunista párton belüli, akkor még nagyon titokban tartott és erőten nézetkülönbségek, belső erjedések semmilyen tekintetben sem tudták befolyásolni a döntő folyamatokat. Ne felejtjük el, a legerőszakosabb sztálini időszakban vagyunk, a legkisebb ellentmondásnak sincs helye. Nem lehetett más célkitűzésünk, mint kibírni ezeket az éveket, ahogy lehet. Teljesen nyilvánvaló, hogy 1951-től kezdve alapvetően megváltozott a helyzet. Addig azt mondtuk, hogy „guggolva is kibírjuk”, ettől kezdődően viszont szembe kellett nézni a megváltoztathatatatlannak tűnő kemény realitással.

• *Ehhez a témához szervesen hozzátartozik egy másik kérdéscsoport is. Nyilvánvaló, hogy a felszabadulást követő politikai-társadalmi változások a gazdasági életben is éreztették hatásukat. A gyárak, nagyüzemek, majd később a kisebb termelő egységek államosítása, a földosztás következtében alapvetően megrendült az a gazdasági háttér, amelyre ezek a kiterjedt tevékenységet folytató egyházi iskolák részben épültek. Minden egyes egyházi központhoz több ezer hold birtok tartozott, amely a különböző egyéb támogatások, juttatások, jövedelmek mellett mégiscsak a legbiztosabb anyagi háttérrel jelentették. Tehát a szellemi értelemben vett ellehetetlenítés mellett a működést gazdaságilag is tönkretették.*

– Iskolánkhoz, a kollégiumhoz ötezer holdas birtok tartozott, amelyből a földosztás után először 200 holdat, egy kis tanyát és a szőlőt hagyták meg. Az iskola maga irányította ezt a rendkívül kiterjedt gazdaságot, amely az intézmény gazdálkodási önállóságát lehetővé tette. Sajnos a 200 hold is csak egy évig maradt meg, aztán már csak a szőlő, a bor jövedelméből tudtunk bevételre szert tenni. Kénytelenek voltunk feleleveníteni egy, a század elején megszűnt pataki szokást, amikor a diákok gyűjtöttek az iskola számára. Ezt nem úgy kell elképzelni, mintha házakhoz bekopogva koldultak volna. Nagy szervezés előzte meg a kisebb csoportok kirajzását. E csoportok tagjai elsősorban tanítóképzősök és gimnazisták voltak, közülük is azok, akik énekelni, szavalni tudtak, szövegeket mondtak, alkalmi kis kórusokat alakítottak. Tehát valamiféle kis műsorral mentek a különböző házakhoz. A környező falvakban elsősorban a református házakba kopogtattak be, ahol előadták a műsort, és pénzt, ruhát vagy élelmet kaptak ajándékba. Az ilyen alkalmakkor egészen megható dolgok is történtek. Rendkívül tanulságosak, meghatóan érdekesek a megmaradt naplók, amelyek arról tanúskodnak, hogyan fogadták a teológiai tanárok vezetésével a diákok kis

csoportjait, akik esőben, sárban, az időjárástól függetlenül énekeltek, szavaltak, jártak házról házra. A falusiak a fáradt gyerekeket megetették, lefektették, hogy másnap tovább tudjanak indulni. Voltak csoportok, időszakok, amikor gazdag „rakományokkal” tértek vissza, amelyek megkönnyítették az életünket, a nehéz feltételeket valamilyen kompenzálni tudták. Két-három éven át csinálták ezt a diákok a háború után, aztán az állam központilag megtiltotta ezt a gyűjtést, mondván, nem engedélyezi a „koldulást”. Amikor a maradék 200 holdat is elvették, a „koldulás” megtiltása még érzékenyebben érintette amúgy is rendkívül nehéz anyagi helyzetünket.

• *Ez egy rendkívül jelentős kérdéskör, hiszen mindez sokszor a köztudatban úgy jelenik meg, hogy ezek a nagybirtokok nem a híres iskolák, kollégiumok tulajdonában voltak, hanem egyházi tulajdonban, amelyek jövedelmét az egyház átengedte az iskoláknak.*

– Ez nagy tévedés, hiszen az előbb említett ötezer hold az iskoláé volt. Az egyház sohasem tartotta el az iskolát, hanem az iskola a nagybirtok jövedelméből önmagát tartotta el. Az egyházkerület az eszmei-szellemi háttérrel adta, felügyelte ezt a tevékenységet is, de – hangsúlyozom – a birtok vezetése is az iskolában volt. Erre a szisztémára jellemző, hogy amikor a szabadságharc bukása után, a Bach-korszakban ezeknek az iskoláknak a függetlenségét el akarták venni, akkor jelentős magyar személyiségek egymás után ajándékoztak többszáz holdat az iskoláknak, hoztak létre alapítványokat az iskolák javára annak érdekében, hogy az iskolák függetlenségüket meg tudják tartani. Ezeket a birtokokat aztán több részletben bérbe adták, s a bérleti díjból meg az egyéb jövedelmekből tartották fenn magukat. 1912-ig például az államtól semmilyen juttatást nem kapott az iskola. A birtok sokirányú hasznosításából, a rendkívül kiterjedt és magas szintre fejlesztett gyűjtésekből nagy mennyiségű terméket tudtunk raktározni, például állandó foglalkoztatású hentessel önálló üzemünk volt. Később a háború alatt, birtokaink egy jelentős részét hadikölcsön-kötvénybe kellett fektetni, s a bankban lévő pénzünk nagy része ekkor veszett el.

Jellemző a háború utáni évekre, hogy sokáig tartott a lelkesedés, befektettük a maradék pénzt, korszerűsítettük a szobákat, lakásokat, megszűntek a szalmazsákos ágyak, parketta került a padlóra, modern berendezéseket vásároltunk. Hogy miből? A maradék pénzünkből, a maradék szőlő jövedelméből, a korábbiakban már említett „koldulásból”. Így éltünk az 50-es évek elejéig, s ez egy mai észjárású embernek szinte már elképzelhetetlenül romantikus történet. Senki nem hiszi, hogy ezen akciók segítségével a kis diákokat milyen bőkezűen jutalmazták meg a falusiak, amiből aztán hosszú hónapokig élni és működni tudott az iskola és a kollégium.

• *Professzor úr teológiai tanár volt, és amikor 1951-ben az akadémiaát központilag megszüntették, bizonyára válaszul elé került.*

– Pontosan emlékszem, hogyan kaptam a hírt. A pesti zsinatra felrendelt igazgató vonata éjjel érkezett meg, s az állomásról hazafelé tartva az ablakunkon kopogtatott; közölte a hírt, miszerint a teológiát megszüntetik. Már beszéltem róla, hogy ez a központosítási törekvések érdekében, a vallás elszorvasztásának egyik első lépcsőjeként történt. Az önálló, egyházkerületi felügyelet alatt működő nagy múltú iskolák ekkor kerültek központi egyházi vezetés alá, ami egyben lassú halálra ítélsüket is jelentette. A döntés meghozatalakor pontosan kiszámították ezt, és így az egyház a megfelelő időben központilag ajánlotta fel iskoláit egy eléggé egyoldalú szerződés keretében az államnak. Az iskolák államosításakor hiába protestáltak a felekezeti iskolák, hiába jelentették ki, hogy el tudják magukat tartani, mégis feloszlatták őket. Az ellenvéleményt hangsúlyozó egyházi és világi személyiségeket nyugdíjba küldték, olyan helyzetet teremtettek, hogy elhagyják az iskolát.

• *Várta-e, érezte-e Professzor úr, hogy ez a pillanat bekövetkezhet? Volt-e valamilyen előre elkészített terve arra az időre, amikor nemcsak állás nélkül marad, hanem a szervezetet is szétzilálják, amelynek keretében sokoldalú hivatását gyakorolhatta?*

– Őszintén szólva nem vártam, bár a tehetetlen félelem bennem volt. Kétségek nélkül régóta kérdés volt egyházi körökben, hogy kell-e négy teológia Magyarországon: Pápán, Budapesten, Debrecenben és Sárospatakon. Sőt, az első világháború előtt volt egy olyan terv is, hogy Miskolcra helyezik a pataki teológiát. Mivel Pataknak akkor csak 7-8 ezer lakosa volt, arra gondoltak, hogy a jóval nagyobb Miskolcon a teológia kiteljesedettebb formában fog működni. Rendkívül szenvedélyes hírlapi viták voltak erről korábban, s egy nagyon derék zsidó származású filozófus, Waldapfel János⁵ és társai voltak többek között azok, akik Patak mellett kardoskodtak, hangoztatván, hogy egy ilyen nagy múltú teológiát nem lehet csak úgy, szellemi sérülés nélkül egy másik közegbe átültetni. Engem személy szerint is természetesen nagyon közelről érintett ez a döntés, hiszen az a veszély fenyegetett, hogy pesti tanárnak választanak meg. Kimondták ugyanis, hogy a megszüntetés következtében senki sem kerülhet rosszabb anyagi helyzetbe. Két választás volt tehát: vagy elhelyezkedik az ember egy másik szakon – filozófiát, pedagógiát vagy más olyan tárgyat tanít, amihez ért –, vagy pedig elmegy egy parókiára. Innen kezdve a tanárok az államtól kapták a fizetést.

Korábban már említettem, a rendkívüli összefogás következtében a mi teológiánk lett a legnagyobb létszámú teológia, befogadtunk mindenkit, aki tisztességes, jó ember, jó tanár volt, vagy akit más teológiákról elzavartak. Ahogy akkor mondták: hívőnek lenni egyet jelentett „jó bolondnak lenni”. Ez az összefogás persze, valamiféle ellenállás, lázadás is volt, így fogta föl az állam, valamint az állammal együttműködő egyházi főhatóság. Amikor megszűntünk, száznál is több teológusunk volt, a korábban vázolt okoknál fogva gazdaságilag jól álltunk. A lelkes teológiai tanár és felkészült, ügyes gazdasági vezető, Koncz Sándor munkája következtében az épületeket felújítottuk, létrehoztuk a teológia internátusát, s egyre inkább az a meggyőződés alakult ki bennünk, hogy nem jöhet olyan helyzet, amelyben azért ne lehetne valamit csinálni. Más kérdés, hogy amikor ez a bizonyos helyzet bekövetkezett, az lelkileg nagyon megviselt minket.

• *Mi történt a teológiai tanárokkal?*

– A zöme itt maradt, s volt aki elment. Sokan gondolkodtak úgy – s ez emberileg érthető is –, ha rákényszerítik az embert arra, hogy szépen, lassan, de mást mondjon, mint ami a meggyőződése, akkor legalább ne ugyanabban az iskolában mondja. Addig nehéz volt a pataki iskola szellemét megváltoztatni, amíg a tanárok zöme itt tanított, még akkor is, ha a teológiát megszüntették. Mégiscsak ugyanazok az emberek, ugyanazzal a szellemisséggel oktattak nap mint nap, nevelték a gyerekeket. A problémák a későbbiek folyamán akkor jelentkeztek, amikor már beszivárogtak az iskolába az új rendszer gyorstalpaló esti tanfolyamain végzett tanárok.

• *Ezekhez a nagy múltú egyházi iskolákhoz mindenütt szervesen hozzátartozott a könyvtár, a levéltár, a múzeum, amelyek az eszmei, a szellemi bázisát jelentették az iskolai oktatásnak. Mi történt ezekkel a gyűjteményekkel?*

– 1945 után a négy református iskola megegyezett, hogy az egyházkerületek támogatásával megszilárdítja ezt a szellemi bázist. Ekkor jöttek létre a négy szellemi központban – így Patakon is – a tudományos gyűjtemények, amelyek tehát a kollégi-

⁵ Waldapfel János (1866-1935) pedagógiai szakíró *Sárospatak* című dolgozatát 1916-ban írta. Válogatott dolgozatai Imre Sándor bevezető tanulmányával 1938-ban jelentek meg. (*A Szerk.*)

umi könyvtárat, a levéltárat s a múzeumot foglalták magukban. Arról is nagy vita volt akkoriban, hogy minden újonnan alakult helyi tanács kis múzeumot akart magának létrehozni. De hát itt vannak a tudományos gyűjtemények, miért kellene ugyanazon a helyen a semmiből egy másik múzeumot erőszakoltan létrehozni? S ilyen a Gondviselés! Amikor ezek a nehéz évek bekövetkeztek, államosították a gimnáziumot, a tanítóképzőt, s a könyvtár léte is veszélybe került, akkor a magyar könyvtárak központi felügyelője – s ezen belül az egyházi könyvtárak felügyelője – Waldapfel Eszter⁶ látogatott el hozzánk. Ő az előbb említett Waldapfel János leánya volt. Ez a nagydarab zsidóasszony csendben végigsétált a folyosókon, s bár soha semmit sem mondott, maga az a tény, hogy ő ott volt, hangulatot teremtett, nyugodtabban lélegezhettünk. Az ő személye nekünk az állam felé egy fontos, szerencsés kapcsolat volt, amely lehetővé tette, hogy megmaradjunk.

• *A gyűjtemények szerepének felerősödése erre az időre tehető? Értelmszerűnek tűnik, hogy amikor a teológiai akadémia megszűnik, az iskola állami irányítás alá kerül, akkor a szellemiséget a könyvtár, a levéltár és a múzeum páratlanul gazdag anyaga őrzi tovább, főleg, ha az egyházi fennhatóság alatt maradhatott.*

– Nagyjából így van, hiszen a majdnem halott könyvtár szerepe ekkor kezdett felerősödni. 1945 előtt a könyvtárnak 80 ezer kötete volt, amelynek kialakulása mögött nagyon fontos református oktatási tendencia fedezhető fel. Röviden vissza kell kanyarodni a XVIII. századba, amikor még nem volt egyetemi szintű protestáns iskolai képzés. Ennek következtében az a protestáns értelmiség, amely gyerekeit taníttatni akarta, s nem akarta katolikus iskolába adni, Bécsbe és Genfbe járatta a gyerekeket. Majdnem ugyanaz a tendencia volt, mint a zsidókkal 1919-ben és 20-ban, hogy itthon nem tanulhattak, hanem külföldön jártak egyetemre, s kint kapták meg a magas szintű képzést. A protestáns köznemesség tehát – amely külföldön járatta a gyereket protestáns egyetemekre – arra törekedett, hogy itt Magyarországon megfelelőképpen fel tudjanak készülni, azaz olyan szintű természettudományos oktatásban részesüljenek, amellyel nem vallanak szégyent az országhatáron kívül. Tehát az iskola, a könyvtár számára megvették ugyanazokat a könyveket, amelyeket kint is használtak, s ezeket a könyveket azért is lehetőleg könnyűszerrel használni, mert a tanítás világszerte latin nyelven történt, s a könyvek is latin nyelven íródtak.

Évtizedek hosszú során keresztül ebből az értékes folyamatos könyvadományból jött létre a pataki könyvtár, az a csodálatos szellemi bázis, amely a háború végére teljesen ellehetetlenült. Egy tanár-vezetője volt, aki napközben tanított, s rajta kívül a szénior látta el a könyvtárosi feladatokat, valamint egy félnapos takarító dolgozott még itt. A felszabadulás után megnövekedett igényeket ezzel a szervezeti háttérrel már nem lehetett ellátni, a feladatok halmozódtak, s egyre fontosabb lett vált a könyvtár, a pénzben nehezen kifejezhető rendkívüli protestáns szellemi érték folyamatos szinten tartása, szellemi és fizikai értelemben történő védelme. Rektorságom után, rendkívül nehéz körülmények között, 1948-ban kerültem főkönyvtárosként a könyvtárba.⁷

• *Bár Professzor úr nem tesz róla említést, mégis felmerül, hogy ebben a kinevezésben nem játszott-e döntő szerepet az az érv, hogy ezt a rendkívüli szellemi értéket olyan emberre kell bízni, akinek eddigi életútja alapján joggal feltételezhető, hogy ezt a páratlan szellemi vagyont megőrzi, s a jobb időkre átmenti?*

⁶ Waldapfel Eszter (1906–1968) történész, könyvtáros. Az OSZK helyettes főigazgatója (1952–1957), majd az Országos Pedagógiai Könyvtár igazgatója (1958–1966). (A Szerk.)

⁷ A dokumentumok szerint hivatalosan 1948. szeptember 1-jétől töltötte be ezt a tiszteletet. (A Szerk.)

– Lehet, hogy ez is szerepet játszott, de azt kell mondanom, hogy erre rajtam kívül mások is bizonyára alkalmasak lettek volna. Ebben a munkakörben is nagyon nagy empátikus képességet kellett tanúsítani, hiszen az anyag megőrzése nemcsak rajtam múlt. Ha szabad ezt a kifejezést használni, nagy diplomáciai érzékkel kellett újra és újra olyan helyzetet teremteni, hogy a könyvtárat békén hagyják, az új hatalomnak nem tetsző köteteket ne kelljen megsemmisíteni, sőt egyre inkább azon lehessen gondolkodni, hogyan tudnánk ezt a hatalmas könyvtári gyűjteményt tovább szaporítani. Akkoriban a főkönyvtárosnak aktív tanárnak kellett lennie, aki a könyvtári teendők mellett tanít is. De hozzáteszem, hogy a gazdasági vezetőnek is tanítania kellett. Tehát mai szóhasználatnál elve: ez nem függetlenített állás volt.

• *A teológia megszűnésével az iskolák általános működési feltételeinek rohamos gyengülésével egyidőben nyilvánvalóan egy lassú átrendeződési folyamat is végbement az iskolákban és a gyűjteményekben. Ez voltaképpen azt is jelenthette volna, hogy a pataki teológia megszűnésével véget érnek Professzor úr számára a boldog sárospataki esztendő, és a nehezebb körülmények között ott segít, ahol azt a leghatékonyabban teheti. Mivel ez egy Budapest-centrikus ország, felmerül a kérdés, hogy nem a Ráday Kollégium-e az a közösség, ahol Profesz-szor úr munkásságát a leghatékonyabban kifejlthette volna?*

– Nem értek egyet a kérdésben megfogalmazott gondolattal, hiszen azért jöttem Patakra, hogy minden tudásommal a pataki szellem épüléséhez, az iskola, a gyűjtemények fejlődéséhez, következőképp egy református regionális központ gyarapodásához járulhassak hozzá. 1949-ben vettem ezt a házat, ahol most beszélgetünk, családommal véglegesen berendezkedtem itt. Úgy gondolom, ha nehezebb idők jönnek, még inkább szükség van arra, hogy helyt álljunk. Ha a legjobb erők a nehéz körülmények miatt elhagyják, adott esetben a pataki iskolát, kollégiumot, akkor fennáll annak a veszélye, hogy egy lassú sorvadás következtében az intézmény jelentéktelenné válik, s innen nagyon nehéz az ismételt szellemi építkezés. Tehát a hatékonyságot én abban mérem, hogy az ember hű maradt-e választott eszméihez, hivatásához, hozzá tudott-e járulni a Gondviselés által reá bízott közösség szellemi és lelki épüléséhez.

Nekem az igazi megrázkódtatás az volt, amikor megtudtam, hogy el akarnak vinni tanárnak Pestre, a Rádayba filozófiát tanítani. Voltaképpen visszaköltözhettem volna a fővárosba, hiszen szüleim ott laktak, lakásunk tehát lett volna, viszonylag nyugodt életkörülményeket is biztosíthattam volna, de az említett okok maradásra ösztökéltek. Pesten megválasztottak az egyházi igazgatótanács tagjának, mondván, itt az idő, hogy a társadalomtudományok, a filozófia tanáráként Budapesten folytassam működésemet. Két egyházi igazgatótanács volt akkoriban, a Tiszavidéki Egyházkerület és a Dunavidéki Egyházkerület igazgatótanácsa. Én ez utóbbi tagja lettem, és az egyházszervezeti életbe voltaképpen akkor kapcsolódtam be, amikor a pataki teológia megszűnésével közvetlen iskolai funkcióim is megszűntek. Én általában nem jártam a zsinati tanácsulésekre, oda az idősebb kollégáim mentek, rendszerint itthon az ifjúsággal ápoltam és mélyítettem el kapcsolataimat. Érdekes módon: nekem sokkal erősebb kapcsolataim voltak a tanítványaimmal, ezek hosszú évtizedekre megmaradtak, s kevésbé szoros kapcsolat fűzött az egyházi vezetőkhez.

A lényeg tehát, hogy nagy lelki győtrődések közepette, de nem vállaltam el Bereczky Albert⁸ meghívását a tanári székbe, a Ráday Kollégiumba, hanem maradtam Patakon, ahol 1929-től 31-ig voltam a tanítóképző tanára, onnan 1931-ben választot-

⁸ Bereczky Albert (1893-1966) a Dunavidéki Egyházkerület püspöke volt 1948 és 1958 között, Ravasz László utódja a püspöki székben. (A Szerk.)

tak teológiai tanárrá. Éppen húsz év múlva, 1951-ben mosta ki alólam tehát a történelem a katedrát, s maradt az 1948-ban kapott főkönyvtárosi állás. Mellette semmit sem változott a hivatástudat, hogy nekem családommal, feleségemmel, négy gyermekemmel együtt dolgom van Sárospatakon. De úgy is fogalmazhatok, hogy több mint száz teológiai tanár közül egyedül voltam abban a szerencsés helyzetben, hogy mégiscsak volt egy állásom. Akkoriban még mindenki megkapta tanári fizetését, így anyagiilag az első időkben senkit sem ért károsodás, más kérdés, hogy hivatását ki és hol tudta gyakorolni. A főkönyvtárosi megbízatást rövidesen munkakönyves állássá minősítették át.

• *Nyilvánvaló, hogy döntésében az is szerepet játszott, hogy Professzor úr ezt a páratlan szellemi bázist, ami a pataki református gyűjtemény, nem akarta másra bízni, félve, hogy annak szerepe, jelentősége, értéke az évek folyamán csökkenhet.*

– Kétségkívül ez is szerepet játszott, hiszen akkor már nehezen tudtam volna itthagyni a megkezdett munkát, a könyvtárat, a levéltárat, s mindazokat a szellemi értékeket, amelyet két évtizede ápoltunk. De azt is meg kell mondani, hogy bizonyára akadt volna más, hozzám hasonlóan alkalmas személy arra, hogy ezt a szellemi bázist megőrizze, például a már említett Koncz Sándor barátom. Élesen vetődött fel az a kérdés akkoriban, hogy a könyvtár vezetéséhez szükséges-e, hogy valaki egyben teológiai tanár is legyen, vagy pedig bárkit a könyvtár élére lehet állítani. Az én személynem persze a kontinuitást is biztosította, de akkoriban ez nem valamiféle tudatos döntés eredménye volt. Erre csak a későbbiekben jöttem rá, hiszen ha arról a posztról egy alapvető ember elmozdul, akkor sok minden elbizonytalanodik, s veszélybe kerülnek az értékek.

Mivel rövid idő alatt tisztázódott, hogy a könyvtár vezetője én maradok, innen kezdve inkább az volt a kérdés, hogy mit csináljunk, mi a szerepe ennek a gyűjteménynek egy olyan helyzetben, amikor nincs mellette a teológiai akadémia, már állami kézben van a gimnázium, s félő, hogy előbb-utóbb bekövetkezik az, hogy ezek az évszázadok óta egymás mellett élő intézmények eltávolodnak egymástól. Az első időkben még meghívást kaptam a gimnáziumi évnitókra, hiszen az államivá lett iskolában nem volt könyvtár, s a gyerekek az egyházi könyvtárba jártak kikölcsönözni a kötelező olvasmányokat, amelyeket természetesen örömmel adtunk nekik oda. Amikor megszűntek a különböző egyházi iskolatípusok (polgári, elemi) – megdöbentő, de igaz – a MÉH-be vitték a könyvállományukat, amelyet mi megmentettünk. Amikor az önképzőkörök megszűntek, a könyvtárukat szintén megszüntették. A középiskolások használták nálunk ezeket a könyveket mindaddig, amíg – egy évtized múltán – a 60-as évek közepére a pataki iskola is kiépítette a maga könyvtárát; többek között azért, hogy ne kelljen hozzánk, az egyházi könyvtárba járni. Sajnos igaz, hogy az állami oktatás ezt a fantasztikus szellemi bázist semmiképpen sem akarta használni.

Ebben a helyzetben az egyháznak ki kellett alakítania a saját álláspontját, hogy az egyre nehezebb anyagi feltételek közepette mit kezdjen a könyvtárával, a gyűjteményével. Így lettünk tehát – mint ahogy korábban erről már beszéltem – a könyvtárból, a levéltárból és a múzeumból önálló egyházkerületi intézmény, azaz összefoglaló néven egyházi gyűjtemény. Megint visszatérek arra, hogy hitem és meggyőződésem szerint a Gondviselés mindig mindent elrendez, hiszen ha nem engem választanak meg könyvtárigazgatónak, hanem a gimnáziumi tanárok közül a másik jelöltet, Bakos Józsefet,⁹ akkor lehet, hogy egészen másként alakul a könyvtár sorsa. Ő például

⁹ Bakos József Egerbe került; a Tanárképző Főiskolán a magyar nyelvészeti tanszék vezetője lett. (A Szerk.)

Érsekújvárról került ide vissza, kevés köze volt az egyházhoz, s a tanári karból Maller Sándor a teológiai tanároknál jóval nagyobb számban lévő gimnáziumi tanárokat megszervezve agitált mellettem, hiszen ezt a tisztségviselőt a tanári kar választotta.

Talán az sem véletlen, hogy 1944-ben nem szedtük le a könyveket a könyvespolcra, mert ha ezt megteesszük és levesszük a pincébe, üresen marad a nagyterem, amely kitűnő lehetőség lett volna arra, hogy ott például kórházat rendezzenek be. De mindent otthagytunk, és külön szerencsénkre az orosz megszálló csapatok parancsnoka tiszteltet a sok tízezernyi könyv által egy pillanatra felidéződő történelem előtt. De azt is a Gondviselés rendezte el, hogy megvegyem a házat, családommal letelepedjek Patakon, s ellenálljak a fővárosi tanári állás kísértésének.

• *Az élet ment tovább, s az egyházi gyűjtemény helyzete nyilvánvalóan rosszabbodott. A kapcsolat az iskolával meglazult, a „békés egymás mellett élés” napi gondjai és sürölődásai nem múltak el nyomtalanul. Hogyan sikerült egybetartani a könyvtárat – hiszen akkor ez lehetett a fő feladat –, a könyvtár gyarapítása ekkor még szóba sem kerülhetett:*

– Nagyon szívós aprómunkával, mély belső hittel, átélessel és nem kevés diplomáciai érzékkel. Péter János nevéhez fűződik például egy jellemző és a gyűjtemény szempontjából nagyon fontos történet. Az 50-es évek első felében egyszer értesítést kaptam, hogy jelentős küldötség élén látogatást fog tenni a gyűjteménynél, ami akkor nagyon fontos momentum volt, hiszen a jövőnk függött egy-egy ilyen látogatástól. Kísértetiesen hasonló történt, mint 1944 végén Jegorov kapitány esetében. Péter János kísérete hátul maradt az ajtóban, ő maga előrejött a nagyteremben, levette a kalapját, és csak állt, hosszú percekig nem mozdult. A különbség csupán annyi volt, hogy Jegorov nem állt percekig, de Péter János nagyon hosszú ideig állt egyhelyben. A kíséret tagjai hátul egymásra néztek, majd egyszer csak Péter János megszólalt, s csak annyit mondott, hogy a könyvtár megmarad. Talán így maradtam meg én is, hiszen ettől kezdve már csak az volt a kérdés, hogy mit fogunk csinálni iskola nélkül, voltaképpen mi lesz a tudományos gyűjtemény feladata. Ekkorra tehát eldőlt, hogy a gyűjtemény egyházi kezekben marad.

De egy másik jellemző történet is eszembe jut. Ez Vas Zoltánnal kapcsolatos, aki a felszabadulás után az újjáépítésért, általában a gazdasági ügyekért felelős politikus volt. A történethez tudni kell, hogy Windischgrätz herceg eladta 18 ezer kötetes könyvtárát, amely teherautókra pakolva várta, hogy rendeltetési helyére induljon. A pataki rendőrség akkor a Rákóczi-várban székelt, s a parancsnok – egy munkásember, akinek szívem szerint emléktáblát állítanék ezért a cselekedetért – felhívott, és megkérdezte, hogy tudunk-e arról, hogy a herceg eladta a könyvtárát, mikor pedig ennek a gyűjteménynek a pataki könyvtárban lenne a helye. Azt mondta, ha kifizetjük ugyanazt az összeget, amennyiért a herceg a gyűjteményt eladta egy Sinkovics nevű embernek, akkor nem engedi elvinni a könyveket. Szemrebbenés nélkül azt mondtam, hogy kifizetjük a vételárat. Fél óra múlva ott volt könyvtárunk udvarán a 18 ezer kötet. Vas Zoltán látogatásakor ezt a hatalmas kupacot vette észre, s akkor én elmeséltem neki a történetet. Abban a rendkívül ideges helyzetben, amikor az egyházzal összefüggő kérdések borotvaélen táncoló problémák voltak, Vas Zoltán volt olyan értelmes és széles látókörű ember, hogy segített, nem engedte ő sem eltörölni mindazt a szellemi értéket, amelyet ez a könyvtár, a gyűjtemény jelentett. Vas Zoltán is küldetett pénzt azért, hogy a vételárat ki tudjuk fizetni.¹⁰ Az igazsághoz tartozik, hogy

¹⁰ Az elbeszélte esemény legkésőbb 1947-ben történhetett, az volt *Keresztury Dezso* utolsó miniszteri éve. Másutt Újszászy professzor az 1946-os évet jelöli meg a Bretzenheim–Windischgrätz könyvtár megvásárlásának idejeként. (Vö.: *Emlékkönyvünk*, 373. o. A Szerk.)

Keresztury Dezső, aki akkoriban vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, szintén segített, megígérték, hogy évente kétezer forintot fognak küldeni.

• *Ezek a történetek ahhoz a következtetéshez vezetnek, ami a pataki református gyűjtemény vállalt feladata lett az elkövetkezendő évtizedekben: tudatosan felkutatni és összegyűjteni az országhatáron belül és kívül fellelhető könyveket, iratokat, múzeumi relikviákat.*

– Valóban ekkor kezdtünk el azon gondolkozni, hogy az iskola leválásával a tudományos gyűjtemény feladata a gazdátlanul maradt könyvtárak, levéltárak, múzeumi tárgyak szakszerű felkutatása és összegyűjtése kell legyen. Sikerült ezekben a nagyon nehéz években létünket megtartani, létjogosultságunkat igazolni, sőt sok-sok vita árán a megváltozott történelmi helyzetben még a tudományos gyűjtemények jövőképét is felrajzolni. Nagy valószínűséggel ekkor már Miskolcnak, Borsod megyének sem volt mindegy, hogy elviszik-e a könyvtárat, a gyűjteményt Patakról, vagy sem. Rendkívül szívós munkával – ha nem is a nyilvánosság előtt, de a háttérben –, megkeresve az értelmes, még a nehéz helyzetben is tenni akaró és tudó embereket, meg lehetett értetni mindenkivel, hogy Nógrádtól Borsodig az észak-magyarországi régió sajátos profilú gyűjtő könyvtára, tudományos gyűjteménye rendkívül fontos szellemi-kulturális feladatot lát el. Függetlenül attól, hogy az iskola állami kezelésbe került, nagy jelentősége volt annak, hogy az iskola és a könyvtár egymás mellett működött. Hiszen egy könyvtár, egy tudományos gyűjtemény – azaz: a korábban már többször emlegetett szellemi bázis – vonzza a tanulni vágyó gyerekeket, vonzza az iskolát. Amikor „racionalizálták” a középfokú tanítóképző intézeteket – megszüntették Miskolcon, Nyíregyházán és másutt is – a miénk Patakon ott maradt a helyén, mert a tanítóképző nemcsak az épületet jelentette, hanem az évszázados könyvtár szellemi vonzását is. Igazi iskolát ott lehet teremteni, ahol sok kulturális lehetőség van együtt. Igazi szellemiség, amely a jövőnek sokoldalúan képzett, tehetséges embereket nevel, csak ott fejlődhet ki, ahol az iskola mellett van könyvtár, levéltár, múzeum, színház, mozi, kultúrház, tehát ahol a sokirányú művelődési lehetőségek biztosítva vannak. Jelentőségünk azért is megnőtt ezekben az években, mert például Czapik Gyula¹¹ egri érsek az egri líceumi könyvtárat tíz éven át zárva tartotta, amíg az egyház és az állam között egyezség nem történt. Így tehát a pataki tudományos gyűjtemény szerepe, jelentősége a régióban különösképpen megnőtt.

• *Megfogalmazódtak tehát a tudományos gyűjtemények jövőjével kapcsolatos célkitűzések, ugyanakkor megszűnt az a gazdasági háttér, amelyről a korábbiakban már beszéltünk. Hogyan lehet gyűjtőkönyvtárrá válni úgy, hogy közben nincs pénz, minimálisra zsugorodnak az anyagi lehetőségek?*

– Ezzel a problémával, természetesen, már a felszabadulás utáni években is szembe kellett nézni. A legnagyobb csapás a Tiszáninneni Egyházkerületet érte, amelynek az alföldi részeken nagy tömegű református hívei voltak. Az egyháztagok 90 %-a parasztgazdaságokban élt, s ahogy a parasztság tönkrement, úgy csúszott ki a gyülekezetek alól is a talaj, nem beszélve arról, hogy az államosítással az egyházi központok elveszítették azokat a birtokaikat, amelyek eddig eltartották. Ilyen körülmények között a magunk által meghatározott célkitűzéseket, azaz iskolai könyvtárból kollégiumi gyűjtőkönyvtárrá történő alakulásunkat – már a kezdet kezdetén tudtuk – csak rendkívüli nehézségekkel fogjuk tudni megvalósítani. Mindenesetre alapvető feladatunknak éreztük, hogy egy szétbomló társadalomban a hozzánk tartozó értéke-

¹¹ Czapik Gyula (1887-1956) 1943-tól ült az egri érseki székesben; 1950-ben jelentős szerepet vállalt az állam és a római katolikus egyház viszonyának rendezésében. (A Szerk.)

ket – könyveket, okmányokat, képeket – igyekeztünk pénzért vagy – ami sokszor a pénznél is fontosabb – barátságból, kapcsolataink révén megszerezni. Tudom, furcsán hangzik ez egy olyan országban, amely minden korábbtól eltérő módon hisz a pénz mindent eldöntő hatalmában, de több évtizedes tapasztalatunk azt mutatja, hogy kiterjedt kapcsolataink révén felbecsülhetetlen értékű anyag került hozzánk pusztán baráti szimpátiából vagy attól a bizalomtól vezérelve, hogy nálunk jó helyen van, s a mi gyűjteményünk hosszú időre biztosítja az anyagnak a szakszerű kezelését, az érdeklődők és a kutatók számára a szervezett megismerés lehetőségét. Ha pedig valami értékes anyagot csak pénzért tudtunk megszerezni, akkor igyekeztünk minden kapcsolatunkat mozgósítani, a pataki szellemben felnőtt s a magyar társadalomban mindenütt jelenlévő, különböző funkciókat betöltő egykori diákjaink, barátaink segítségét kérni a szükséges pénzeszközök előteremtése érdekében.

Rendkívül bonyolult, sokirányú és nem kis nehézségekkel teli munka volt ez, amelyben a kis lépéseknek, a kis eredményeknek is örülni kellett. Később létrejöttek különböző alapítványok, a világ különböző tájairól érkező kisebb-nagyobb adományok segítettek munkánkat. Sokszor úgy kaptunk anyagi támogatást Magyarországról, Európából vagy a tengeren túlról, hogy nem is kértünk pénzt, mégis adtak, mivel tudták, hogy fontos célok megvalósítása érdekében hozzák meg anyagi áldozatukat. Annyi pénzünk mindig volt, ami a közvetlen fennmaradáshoz, a rendkívül értékes anyag szakszerű tárolásához kellett. Ezekben a támogatásokban természetesen az az elv is érvényesült, hogy a megtámadottat, a nehéz helyzetben lévőket segíteni kell. Csak így, rendkívül nagy közös összefogással juthattunk el odáig, hogy ma már elmondhatjuk, 350 ezer kötetes könyvtárunk van, ami a debreceni után a második legnagyobb egyházi könyvtár. Nem véletlen, hogy hozzánk került Cs. Szabó László könyvtára és több más jelentős magánkönyvtár, képgyűjtemény, egyéb értékes relikvia.

• *Tudományos gyűjteményekről beszélünk, de a példák között mégis elsősorban a könyvtárral kapcsolatosak kerültek szóba. Hogyan fejlődött a könyvtárral párhuzamosan a levéltár és a múzeum?*

– A levéltár mindig is külön egység volt, ezen belül volt kollégiumi és egyházkerületi levéltár is. Szívós munkával – Koncz Sándor és mások vezetésével – megszervezték és rendszereztek a levéltári gyűjteményt, amelynek a népőiskola faluszemináriumával is jelentős kapcsolata volt, hiszen az adattár is ide került, hogy ne legyen mozdítható, ne olvasszák be esetleg a pesti Néprajzi Múzeumba. Nagy dolog volt ez, hiszen sok helyütt van múzeum, könyvtár vagy levéltár, adattár azonban nincs.

A múzeumunk Szépészeti és Régészeti Gyűjtemény címen már az 1870-es években bejegyzett intézmény volt, különböző táarakkal. Ilyen volt a régiségtár, a képtár, a szépészeti gyűjtemény, a történelmi arcképcsarnok, amelyek külön helyiségekben voltak elhelyezve, külön-külön tanárfelügyelőkkel. Már az 1950-es évek elején megszerveztük a könyvtár és a levéltár mellé a múzeumi egységet. Ez a folyamat egy nagyon tudatos, előrelátó koncepció jegyében zajlott. Takács Béla akkori választott múzeumigazgató vezetésével szerveztük a múzeumi gyűjtőmunkát, míg oda nem adtuk őt debreceni múzeumigazgatónak, hogy ott is megteremtse ennek a szerteágazó munkának az alapjait. Az 50-es évek elején tehát rendkívül szívós szervező- és gyűjtőmunka zajlott, amely a könyvek, asztalterítők, egyházi kegytárgyak és minden fontos, értékes darab begyűjtését jelentette. Takács Bélával együtt sokan jártak vidékre – többek között fiaim, László és Kálmán – hátizsákkal faluról falura menve szedték össze ezeket a ma már pótolhatatlan értékeket. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy sok helyütt szívesen adták oda ezeket a tárgyakat a múzeum számára, mivel még mindig megvolt annak a veszélye, hogy egy házkutatás vagy padlássóprás al-

kalmából maga az állam viszi el, s akkor sorsuk bizonytalanná vált volna. Elmondhatjuk, hogy évtizedek során könyvtárunk, levéltárunk és múzeumi gyűjteményünk jelentősen gazdagodott, megerősödött, nemzeti gyűjteménnyé vált.

Azért is vállaltuk ezt a feladatot, mert úgy gondoltuk, hogy a két megmaradt teológiai nem lesz arra ideje, hogy ezzel a rendkívül fontos, bázisteremtő háttér munkával foglalkozzék, azzal a tevékenységgel, amelyet évtizedeken keresztül elhanyagoltunk. A jelenlegi Magyarország és Nagy-Magyarország területéről, de – büszkén mondhatom – Európából, Amerikából, a világ minden tájékáról érkeztek és érkeznek hozzánk anyagok, amelyeket az összefüggéseket keresve rendszerezünk, s amelyek a legteljesebb értelemben egyedül nálunk hozzáférhetők. Ha évtizedeket késtünk is ezzel a munkával, s a 40-es, 50-es évek különösképpen nem is kedveztek ennek a tevékenységnek, ebben a gyűjtőmunkában igazán kiélhettem hajlamaimat, hiszen én is és közvetlen munkatársaim is mélyen átérezve tudtuk, hogy rendkívül fontos munkát végzünk. Természetemből adódóan ezt a munkát sohasem vertük nagydobra, szépen, csendben, rendkívüli szívóssággal végeztük, hiszen voltak időszakok, amikor nehezen lehetett az anyagokat áthozni a határon, eljuttatni a pataki gyűjtőhelyre.

Ha nem lehetett mást csinálni, csak fényképezni, akkor így rögzítettük a legkülönbébb kulturális és művelődéstörténeti értékeket, s ebből ma már páratlanul gazdag fényképgyűjteményünk alakult ki. Ha a legnehezebb időszakokban csak képes üdvözlőlapokat lehetett gyűjteni, akkor azt tettük, s tudományos rendszerességgel így rögzítettük a magyar tájak, városok, szokások, divatok változásait. Ez a valóban kiterjedt, nagyon sokirányú gyűjtőmunka rövidesen meghozta gyümölcseit, hiszen ma már az a helyzet, hogy magángyűjtők keresik azokat az intézményeket, amelyek a lelkes emberek élete során összegyűjtött anyagokat rendszerezik, tovább éltetik. Hirtelen a Molnár Mária-gyűjtemény, a Fáy András-gyűjtemény, a Pósa-gyűjtemény, az első magyar takarékpénztári gyűjtemény jut eszembe, de összességében többszáz gyűjtemény olvadt be az évtizedek során a pataki tudományos gyűjteményekbe. Így telt az életünk az 50-es évek első felében, és így próbáltunk alkalmazkodni ahhoz a világhoz, amely semmilyen módon sem kedvezett az egyháznak, az egyházi intézményeknek, gyűjteményeknek.

• 1954-től kezdve a magyar belpolitikai életben jelentős változások érlelődtek. Az országban egyre inkább megnyilvánuló sokirányú elégedetlenség végül is 56-hoz vezetett. Mi történt 1956-ban Sárospatakon, és mit jelentett a forradalom Professzor úr életében?

– Mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy az 1956-os forradalom kirobbanásáról teljesen véletlenül, a rádióból szereztünk tudomást. Délután hat óra tájban hallottuk a hírekben, hogy Pesten lőnek. Mondtam is a feleségemnek, hogy Pesten nagyon fontos dolgok történnek. Nem szabad elfelejteni, hogy Sárospatak messze van Budapeستől, s ez az én életemet is alapvetően meghatározta. Mivel mindig is messze voltunk az ún. központtól, s ezt állami és egyházi értelemben egyaránt értem, mindig saját magunknak kellett megtalálnunk azt az egyedül üdvözítő életformát és munkastílust, amellyel élni és dolgozni tudtunk ilyen körülmények között is. Ennek a messzeségnek bizonyos értelemben előnyei is vannak, hiszen talán önállóbban lehetett kialakítani az élet- és munkakörülményeket, mert a központ „vígázó tekintete” kevésbé érződött, az érdeklődés hatósugarából kikerültünk, illetve csak ritkán kerültünk be. Ez persze nagyon sok esetben nehezítette is a munkát, de bizonyos esetekben üdvözítőleg hatott. Így volt ez IV. Béla vagy a Perényiek idejében is, ezért is tudtak önállóan működni, gondolkodni elődeink.

Egészen más, sajátos világ volt ez, mint a nagyvárosi Budapest, de nagyon különbözött Patak és vidéke attól a világtól is, amit apámék családján keresztül láttam, ami-

kor 1915-ben gyermekként falun éltem (s a Garam vidéke Nagy-Magyarországhoz tartozott). Ott akkoriban már régen lókapával dolgoztak, kis mezőgazdasági gépekkel, itt pedig még mindig faekével szántottak a földeken. Patakon a főutcára is kihajtották a teheneket – a tanároknak is voltak állataik –, mentek a hídon keresztül a Nagyrétre. Tehát egészen más világ volt itt, mint egy nagyvárosban, s azért is volt az, hogy 1956-ban a Pestről hazaérkező fiatalokat, volt pataki diákokat kérdeztük, mondják el, mi is történt a fővárosban.

Itt Patakon egy szervezett kis diákfelvonulás történt a hősi emlékműhöz, ahol szavalatok hangzottak el. Ez amolyan tüntetésféle volt, de lényegében semmi sem történt. Semmiféle lövöldözés, lefegyverzés vagy ilyesmi Patakon nem volt. Mindenesetre 1956 novemberében még ennek a kis felvonulásnak a fényképeit is el kellett tüntetni, hiszen megjelentek a belügy képviselői. Így aztán semmilyen nyoma sem maradt ennek a szép felvonulásnak, amely egyben egy politikai hitvallás is volt. Annál is inkább így volt ez, mivel mi már láttuk a Miskolcra vezető műúton, hogy mennek az ország belseje felé a Záhonytól hazánkba érkező orosz tankok. Személy szerint engem akkor persze az is nagyon izgatott, hogy mi van a lányunkkal, aki Pesten volt, és nem tudhattuk, hogy a szüleinknél biztonságban van.

• *Professzor úr részt vett a pataki felvonuláson vagy más 1956-tal összefüggő eseményen?*

– Természetesen részt vettem, de még egyszer hangsúlyozom, az 56-os események itt egészen mást jelentettek, mint az ország számos más városában, akár csak Miskolcon is. Erről a vidékről kevesen kerültek ki akkor nyugatra, hiszen a nyugati határ tőlünk nagyon messze volt, s mire egyesek észbe kaptak, akkor már nem lehetett egykönnyen nyugatra menni. A tudományos gyűjtemények közvetlen vonzásköréből senki sem távozott el. Ennek részint az is oka lehetett, hogy itt Patakon nem volt meg az az érzelmi töltet, ami a pesti utcát eltöltötte. Innét inkább segélyakciókat szerveztünk, indult is egy autó a pesti eseményekben résztvevők megsegítésére. 1956 után nagyobb megrázkódtatások nélkül ment tovább az élet Patakon. Életünk, munkánk egyik erőforrása ezekben az években is az volt: majd csak elmúlik ez a világ, s nekünk addig tartásunkat megőrizve, gerincünk megroppanása nélkül ki kell tartanunk.

• *Az 1960-as évtized a Kádár-korszak történetében a liberalizálódó, a korábbiakhoz képest nyitottabb társadalmi berendezkedés kezdete. 260 kilométerre Budapesttől ez a változás éreztette-e hatását mindenekelőtt a tudományos gyűjtemények helyzetében, működésében?*

– Természetesen, ha lassan is, de éreztük, hogy bizonyos értelemben lazultak azok a keretek, amelyek addig fegyelmező erővel hatottak ránk. Az évtizedek során erről a tájékról elkerült kivándorlók, egykori pataki diákok kezdtek hazajárni, s amikor már vissza-vissza lehetett jönni, egyre többen és sűrűbben fordultak meg nálunk. Ezek javarésze nem az 1945 vagy 1948 után kimenekülők közül kerültek ki, hanem a század első évtizedeiben főleg gazdasági vagy más okból kivándoroltak leszármazottai. Rendszerint úgy történt ez az akkor még sok félelemmel teli hazalátogatás, hogy a kivándorolt papokat előreküldték, nézzenek szét itt Patakon és a szülőfaluban, megvan-e még az iskola, léteznek-e még a gyűjtemények, áll-e még a szülőház a faluban, terem-e még a szőlő a hegyoldalban. Lassan indult meg ez a folyamat, hiszen éltek a régi reflexek, és sohasem lehetett tudni, hogy a belügy kit és mikor figyel. Mindenesetre a 60-as években kezdtek kialakulni azok a kapcsolatok, amelyeket én a későbbiekben rendkívül tudatosan kezdtem ápolni.

• A gyűjtemény szempontjából ez döntő momentumnak látszik, hiszen az a sokirányú gyűjtőmunka, amelyről korábban beszéltünk, a külföldi személyes kapcsolatfelvétel lehetőségének megteremtésével új irányokat vehetett. Professzor úr legendás levelező, kapcsolattartó, ami nemcsak kulturális, művelődéstörténeti szempontból fontos, hiszen máshonnan nem megszerzhető, pótolhatatlan információs értékekhez lehetett ezáltal hozzájutni, hanem a pataki szellem országhatáron túli folyamatos ápolását is lehetővé tette.

– Valóban így van. Ennek eredményeként lassan oda is eljutottunk, hogy nemcsak hozzánk jöttek Patakra, hanem a személyes kapcsolatfelvétel érdekében minket is meghívtak más országokba. 1964-ben választottak meg a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokává, s bemutatkozó beszédemnek a *Három fáklyám ég* címet adtam, ami akkoriban nagy feltűnést keltett országhatáron belül és kívül egyaránt. Valószínűleg e programadó beszéd következtében gondoltak többen is arra a tengerentúlon, hogy meghívjanak. A református egyházból a második „hivatalos” ember voltam, aki kijutott Amerikába, ahol persze mindenütt sajnáltak, hogy nem lehetek teológiai tanár, hanem „csak” a könyvtárban dolgozhatom. Ma is meghatódottan emlékszem vissza első amerikai utunk első állomására, egy New York közelében lévő kis magyar településre. Nagy meglepetéssel vették tudomásul, hogy legfeljebb meditálhatok, de nem prédikálhatok, s az első és utolsó alkalommal az életemben adtam Úrvacsorát. Ma is könnyes szemmel gondolok erre. Ott álltak előttem, néztünk egymás szemébe (többek között azokkal a fiatalemberekkel és asszonyokkal, akik 1956-ban még gyerek- vagy serdülőkorban, 18-20 évesen mentek ki) s néhány perc alatt a szemekben lejátszódott a közösen átélt magyar történelem. További állomásainkon megszokták, hogy én nem lelkészi, hanem főgondnoki minőségemben vagyok a vendégük, s mégiscsak valamiféle Patakról származott személyiséget tiszteltek bennem.

Szeptember elején tartják az amerikai reformátusok közös nagygyűlésüket egy kisvárosban, ahol én is találkozhattam velük. Mondanom sem kell, rendkívül nehéz volt beszélni hozzájuk, s válaszolni a kérdéseikre, hiszen a legjobb szándékkal ugyan, de egymás után tették fel a legsúlyosabb politikai kérdéseket, amelyekre bizony nagyon nehéz volt válaszolni. Kérdezték, hogy mikor lesz Magyarországon szólás-, vélemény- és vallásszabadság. Miért nem emeljük fel szavunkat az erdélyi magyarság ügyében? Mikor lehet majd 1956-ról őszintén beszélni? S egy sor ehhez hasonló kérdés hangzott el szinte kivétel nélkül minden helyen. Washingtonban volt egy érdekes esetem. Az előadás után valaki azt mondta nekem, hogy az a nagy egyházi összefogás, amely 1965 tájékán a magyar egyházi életben volt, Amerikában sem maradt visszhang nélkül. A zsidó származású Kádár Imre¹² nevét említették, aki a magyar református egyház egyik exponált személyisége volt. Észak-Erdély visszacsatolása után Pestre került, és jelentős szerepet töltött be az egyházi életben. Éles megjegyzéseket tettek rá, s egyáltalán az Erdéllyel kapcsolatos témák mindig rendkívüli szenvedéllyel kerültek terítékre. A szenvedélyes beszélgetés közben egyszer csak egy idősebb házaspár jött be a terembe. Az asszonyon hatalmas kendő volt, első pillantásra úgy tűnt, mintha valamilyen Magyarországról elszármazott, paraszt származású asszony érkezett volna férjével a beszélgetésre. A férfi egy ideig hallgatta az egyre kellemetlenebbé váló vitát, majd hozzászólt, s az éles politikai kérdéseket elemezve lehűtötte a kedélyeket; a gyülekezet elfogadta véleményét. A találkozó után tudtam, hogy a férfi Nagy Ferenc¹³ egykori miniszterelnök volt.

¹² Kádár Imre (1894-1972) 1952-től politikailag befolyásos református egyházi vezető. (Szerk.)

¹³ Nagy Ferenc (1903-1979) eredetileg falusi gazdaember volt, majd a Kisgazdapárt egyik vezető politikusa, 1946-47-ben miniszterelnök. Az USA-ban élt emigrációban. (A Szerk.)

Az ilyen és ehhez hasonló találkozók és viták, őszintén szólva, elbizonytalanítottak, úgy éreztem, mintha megfagyott volna körülöttem a levegő. Bizonyára személyes érzékenységek is közrejátszik ebben, de a lényeg, hogy én azért vállaltam el az amerikai utat, hogy kapcsolatokat teremtsék, hidat építsek az anyaország és az onnan kényszerűen elszármazottak között, s kevésbé voltam felkészülve az éles, politikai természetű polémiákra. De a meghívások elfogadásakor azt is kikötöttem, hogy a gyülekezetekben, teológiákon, főiskolákon tartott előadásokon kívül szeretném összegyűjteni és hazahozni azokat a dokumentumokat, tárgyakat, amelyeket a falusi, városi parókiákon, magyarok lakta településeken találok. Ebből az anyagból kezdtem építeni azt az emigrációs gyűjteményt – más kifejezéssel élve: diaszpóra-gyűjteményt –, amelybe az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában vagy bármely más országban élő református magyarok életére, közösségeire jellemző anyagok kerültek. Így sokszor megfogalmaztuk, hogy ez a gyűjtemény nem az óhazában, nem is a peremországokban, hanem a „szigeteken” élők életét mutatja be, az ott élő magyar embereket hozza közelebb hozzánk. Ravasz László – már a 30-as években, amikor Amerikában járt – nem szigeteket, hanem jégtáblákat mondott. Azt mondta, hogy virágzó kert, de jégtábla. Hát így kezdődtek az én külföldi útjaim, így sikerült az emigrációs gyűjtemény alapjainak megteremtése, és így jutottunk el aztán Cs. Szabó László író gyűjteményének, könyvtárának hazahozataláig.

• *Az új típusú gyűjteményi munka csírái itt kezdtek kibontakozni, hiszen nagyjából innen datálódik az a rendkívül kiterjedt levelezésre, személyes találkozásokra épülő sokirányú kapcsolattartási forma, amely ismeretségeket, kapcsolatokat, sok türelmet, szívós adminisztrációs munkát igényelt.*

– Valóban rendkívüli türelmet igénylő munka volt ez, s ennek a folyamatos kapcsolattartáson, az ebből származó információáramláson, az adattár folyamatos bővítésén túl olyan járulékos eredményei is voltak, amelyből aztán a későbbiekben hagyományt teremtettünk. Amerikában például nagyon sok olyan egykori pataki diákkal, valamint azok másod- és harmadgenerációs gyerekeivel találkoztam, akik szívesen küldték volna a szülőhazába a gyerekeiket, azok pedig szívesen töltöttek volna néhány hetet a számukra legfeljebb csak hallomásból ismerős országban. Így született meg a pataki nyári kollégium gondolata.

Ezek a ma már rendszeressé vált találkozók természetesen azt a célt is szolgálták, hogy ezek a többnyire vegyes házasságokban élő fiatalok hitben, lélekben is megerősödjenek, hiszen a számukra mégis csak félig-meddig idegen földön nem igazán tudtak gyökereket eresztetni. Ezek a nyári táborok – amelyeket a 70-es években nem volt egyszerű dolog megszervezni, az egyházpolitikai támogatást is megszerezni – elsősorban nyelvtanulási lehetőségek, de nagy gondot fordítottunk a magyarságismeretre, általában a magyar kultúra, a zene, a tánc, a folklór megismertetésére. Amikor ezekről a kérdésekről Amerikában, a magyar gyülekezetekben vagy valamelyik farmon beszéltünk, az ottani lelkészek, magyar értelmiségiek, persze, hangoztatták, hogy leginkább olyan helyre küldenek szívesen gyerekeiket, amelynek történelmi levegője van. Budapest kevésbé jöhetett számításba, s nyilvánvaló, hogy személyem, illetve a kinti egykori pataki diákok hatására rövid idő alatt Sárospatakra esett a választás. A szellemi építkezés lehetőségén túl Patakon van a Bodrog, tehát a víz, ott a Zempléni-hegység, tehát a hegy, így a szórakozási, kikapcsolódási lehetőségek szerves egységbe hozhatók a történelem iránti érdeklődés felkeltésével.

Ezekkel a gondolatokkal jöttem tehát haza, s ezeket ismertettem meg elsősorban a helyi és a megyei tanács vezetőivel, a református egyház vezetőivel, akik – meg kell mondanom – nagy megértéssel fogadták tervemet. Így jutottam el a Magyarok Világ-

szövetségéhez, ahol nagy megértést tanúsítottak kezdeményezésünk iránt. Voltaképp ennek a ma már 17. esztendejébe lépő kezdeményezésnek, tehát a sárospataki nyári táboroknak így lettem egyik kimunkálója. De az ötlet az amerikai magyaroktól származott. Ha nem lettem volna közöttük, s nem figyeltem volna nyitott és értő füllel az általuk elmondottakra, akkor valószínűleg később nem Sárospatakon jöttem volna össze ezek a nagyon fontos kapcsolatteremtő, kapcsolatvédő nyári táborok. Ezek tehát 1972-től folyamatosan tartanak, a helyszíne a Kossuth Kollégium, s ha nyaranta átlag 50 gyerekkel számolunk, akkor már majdnem ezer olyan magyar származású vagy félig magyar származású fiatalról van szó, aki azóta már harmincas évei körül jár, s ezekkel az emlékekkel él az amerikai magyar társadalomban. Ez semmiképpen sem lehet számunkra mellékes, közömbös szempont.

• *Először 1965-ben, azt követően pedig 1971-ben járt Amerikában. A két út programja különbözött-e egymástól, s az itthon eltervezett feladatokat hogyan tudta megvalósítani a kinttartózkodása alatt? Változott-e az innen elszármazott, Amerikában élő magyarság megítélése az óhazát illetően, egyáltalán: milyen tapasztalatokat szerzett, milyen hangulatban tett eleget a második amerikai meghívásnak?*

– Az 1971-es meghívásom annyiban különbözött a hat évvel korábbtól, hogy nem körutazást tettünk a feleségemmel, hanem egy – a mi Sárospatakunkhoz hasonló – kis amerikai diákvárosba utaztunk, ahol az intézet egyik professzora¹⁴ hívott meg minket, sőt lányunk is velünk volt. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem mentünk néhány más helyre is, hiszen amikor megtudták, hogy ismét jövünk, nagyon sok meghívást kaptunk. A gondolatcserén, a kapcsolatok ápolásán kívül ezúttal is feltett szándékunk volt, hogy az 1965-ben megkezdett gyűjtést tovább folytassuk. Tehát ezúttal kevesebb volt az előadás, a prédikáció, a meditáció, hiszen alapvetően privát látogatásról volt szó. Azt kell mondanom, hogy sok szempontból oldottabb hangulata volt ennek a látogatásnak. Sok szó esett arról is, hogyan, milyen formában lehetne a kinti magyaroknak, szervezeteknek támogatniuk a pataki iskolát.

Ez a derék professzor barátom, aki Amerikába hívott, fontosnak tartotta, hogy a tehetséges és nagyon intelligens lánya¹⁵ egy évig Sárospatakon tanuljon. Mivel egy amerikai értelemben is jól szituált társadalmi réteghez tartoztak, ezért félt attól, hogy leányát hatalmába keríti az akkori amerikai fiatalság életformája. Ő ezt semmiképpen sem tartotta volna kíváncsnak, ezért ideküldte a lányát, hogy saját maga lássa, tapasztalja, milyen az emberek élete egy szocialista országban, hogyan tanulnak, élnek a diákok. Tehát azt akarta, hogy lányában egy sokoldalú és árnyalt kép alakuljon ki az ellentmondásos világ dolgait, a különböző társadalmi folyamatok megítélését illetően. Meg is érkezett a kislány, önmagában óriási szenzáció volt, hogy a 60-as és 70-es évek fordulóján Amerikából ideérkezett egy fiatal; akkoriban ehhez még a Kultuszminisztérium tevékeny közreműködésére is szükség volt. Amikor elment, szomorúan mondta, hogy kint a tizedét fogja megtanulni annak, amit itt, Sárospatakon oktatnak egy fiatalnak. Voltaképpen ezt a Patakon töltött időszakot hálálták meg meghívásukkal a kislány szülei. Sajnos vagy nem sajnós: számunkra ennek a kedves és hasznos meghívásnak olyan következménye volt, hogy a lányunk – akivel az amerikai kislány jó barátságot kötött – ezen amerikai utunk alkalmával ismerkedett meg későbbi férjével. Eszter azóta Detroitban él.

¹⁴ Eugene Osterhaven holland származású amerikai teológiai professzorról van szó, aki a Michigan állambeli New Holland városkában a Western Theological Seminary tanára volt. (A Szerk.)

¹⁵ Janice Osterhaven 15 éves volt akkor, Újszászyéknál lakott Patakon, s bejárt a gimnáziumi órákra. (A Szerk.)

• A 60-as évek végén, a 70-es évek elején vagyunk, amikor is a magyar társadalom az 1956 utáni évek szorításából kikerülve a társadalmi építkezés folyamatában liberális irányt vett. 1968-ban bevezetik az új gazdasági mechanizmust, 1970-ben ifjúsági törvény született. A főiskolákon, egyetemeken a korábbiakhoz képest demokratikusabb irányzatok honosodtak meg. Kétségtelenül ez az időszak az ún. Kádár-rendszer relatív csúcspontja, amikor is a magyar társadalom nem kis része azt gondolta, hogy egy „emberarcú” szocializmus körvonalaít lehet megteremteni. Legalábbis a környező országokkal történő összehasonlításban a társadalmi berendezkedés normáit illetően jelentős előnyre tettünk szert. Hogyan ítéli meg ezeket az éveket a tudományos gyűjtemények sorsa, működése szempontjából?

– Talán mondhatjuk azt, hogy ekkor már egy sajátmagunk által választott és többé-kevésbé kitaposott úton mentünk előre. Kapcsolatainkat az előbbieken is vázolt módon tovább építettük, fejlesztettük az iskola mellett, tehát a gyűjtemények egyre jelentősebb szellemi bázist jelentettek. Nyilvánvaló, hogy a mi sokirányú törekvéseink, elképzeléseink érvényesülése mellett számunkra döntő fontosságú volt, hogy a külvilág hogyan ítél meg minket. Elmondhatom, hogy a tudományos életben a hozánk való viszonyulást egyre nagyobb rokonszenv jellemezte, ami abban is kifejezésre jutott, hogy az állami gyűjtemények – mint például a Széchényi Könyvtár, a Szabó Ervin Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár vagy más jeles intézmények – szívesen együttműködtek velünk. Remélem, nem félreérthető, igyekszem pontosan fogalmazni: az a rokonszenv, ami 1952-től a 60-as évek derekáig folyamatosan megnyilvánult irányunkban, megmaradt; sőt a 60-as évek végére, a 70-es évek elejére az „egy szerecsénten sorsú intézmény” iránt érzett segítőkészség bizonyos fokú elismeréssé változott. Annak a munkának az elismerésévé, amelyet a nehéz körülmények között egyre magasabb színvonalon végeztünk az azt megelőző 15-20 év alatt. A tudományos életből nagyon sokan nagyra értékelték, hogy a könyvtár, a tudományos gyűjtemények anyaga nem veszett el, intézményeink nem zárták be kapuikat – mint annak idején egy időre Eger –, hanem nyitottá váltunk az iskola, az egész város számára. Szellemi értelemben is nyitottá váltunk minden értékes és fontos gondolat befogadása számára.

Tettük mindezt úgy, hogy az alapvető elveinket, célkitűzéseinket nem adtuk fel, sőt nem tartottuk „megalázonak”, amikor kölcsönkönyvtárrá kellett válnunk, hiszen felismertük, hogy a fiataloknak, a városnak, az országrésznek leginkább így tudunk hasznára válni. Ilyen irányú feladatvállalásunk azért is fontos volt, mert a közvetlen vonzaskörzetünknek akkoriban nem volt humán egyeteme, tehát könyvtárunk fejlesztésével és funkciójának módosításával, bővítésével mai szóhasználattal élve: jelentős közművelődési missziót teljesítettünk. A legínségesebb időkben is tíz-tíz példányt vettünk az Olcsó Könyvtár sorozat egyes darabjaiból, hogy mindenkinek adni tudjunk belőle, s elmondható, hogy ezt a feladatot az egyházi könyvtárak közül talán mi egyedül vállaltuk fel. Megható történetek maradtak meg emlékeztemben. Például a portáról nagy kosárral a könyvtárba gyalogló néni, aki régi kiadású Jókait kért, mivel nem hitte, hogy a sárga színű olcsó könyvekben is ugyanaz van, mint a régi kiadásokban. A néninek azt kellett odaadni, amelyet a valamikor önképzőköri diákok forgtak, tehát ami a Teológiai Akadémia könyvtárában vagy a Rákóczi György Ifjúsági Egyesület könyvtárában volt annak idején fellelhető.

Később, amikor az általános iskolai és gimnáziumi könyvtárak kialakultak és a 60-as években újra felállították a városi könyvtárakat, a Nagykönyvtár funkciója ismét a tudományos könyvtári jelleg felé orientálódott. Közben folyamatosan elfogadtuk azokat az anyagokat, amelyeket valaki – például egy falusi orvos – nekünk ajándékozott, hiszen ezzel is gazdagítottuk állományunkat. Különösképpen érdekes lesz majd egy-

szer azt is megvizsgálni, hogy az átalakulás, a jelentős társadalmi változások időszakában milyen is volt például egy falusi orvos könyvtára. Nagyon érdekes vizsgálódás tárgya lehet 100-200 év múlva, ha valaki számba veszi, milyen anyagot gyűjtött élete során egy volt pataki diák, milyen szellemű irodalom jelentette egy vidéki gyógyszerész mindennapi szellemi táplálékát.

• 1964-ben Professzor úr a Tiszáninnen Református Egyházkerület főgondnoka lett. Mint említette, a beiktatás alkalmával mondta legendássá vált „Három fáklyám ég” című beszédét, amelyben a hit, a haza és az emberiség eszméinek jegyében foglalta össze gondolatait a világról. Mit is jelentett voltaképp a főgondnoki tevékenység?

– Kicsit korábbirol kell kezdenem, hiszen 1951-ig teológiai tanárként az életem kifejezetten a kollégiumhoz kapcsolódott. A református gyülekezetekkel a tőlünk kikerült ifjúságon keresztül volt kapcsolat, hiszen amikor elhelyezkedtek, munkájukat figyelemmel kísértem, kapcsolatunk megmaradt. Mondhatni: eléggé „befelé” éltem teológiai tanárként; elsősorban a kollégiumi neveléssel, tanítással összefüggő kérdésekkel foglalkoztam. Amikor a teológiai akadémiát megszüntették Patakon, akkor ez a „befelé” élés megnehezedett, hiszen a tanítás megszűntével ezek a kapcsolataim meglazultak. Azt is mondhatom, ezután életemben a „kifelé” élés időszaka következett, s ez egybeesett a forradalom utáni időszak megváltozó egyházkormányzatával. A gondnoki teendők ellátásában akkor már volt némi tapasztalatom, hiszen a Zempléni Egyházmegye gondnoka voltam, s csak később lettem a Tiszáninnen Egyházkerület főgondnoka.¹⁶

A zempléni egyházmegye élén Zemplénben, tehát többek között Sárospatak környékén élő és dolgozó lelkipásztorok munkáját, sokirányú tevékenységét kellett összefogni. Ezt a munkát nehezítette, hogy megszűnt a szemináriumi oktatás, államosították az iskolát, de az a körülbelül hatvan lelkipásztor, aki ezt az egyházmegyét jelentette, vállalta a folytatását mindannak a munkának, amelyet korábban végeztünk. Mondanom sem kell, rendkívül nehéz időszak volt ez, nem volt könnyű a megváltozott feltételrendszerhez alkalmazkodni. Feldolgoztuk az elmúlt fél évszázad, különösképpen a felszabadulás utáni évtized történetét. Ezek az anyagok, kutatások jelentős hozzájárulásnak tekinthetők a faluszeminárium utódjának számító, pontosabban: abból kinövő Adattár gyarapításában. Benke Kálmán esperes jó partnerem volt ebben. Korábban diáktársam volt, sőt együtt szerkesztettük annak idején a Sárospataki Ifjúsági Közlönyt. Határozott történeti érzelme volt, így jelentős mértékben segítette az adatfeltárást, adatrögzítést munkát. Darányi Lajos¹⁷ után Ráski Sándor,¹⁸ egykori tanítványom lett a püspök, akit nem az egyházkerület jelölt, így csak nehezen választották meg. Ennek ellenére szimpátiával fogadott, bár tudta, hogy az én főgondnoki megválasztásom egy percig sem volt vitás.

A főgondnoki feladatoknak köszönhetem, hogy Észak-Magyarország közel 300 gyülekezete munkájának összefogója lehettem Hevestől Zemplénig, a Bodroghöz szögletéig, Zemplénagárdig. Egyszóval a Tiszán innen eső területek mind ehhez az egyházkerülethez tartoztak, az ember horizontja kitágult, Zemplén környékén kívül más területeket is megismertem. Rendszeres látogatásokat tettem különféle alkalmakkor, beiktatások alkalmával, az egyes tájegységek problémáit a gyülekezetek gondjain

¹⁶ Emlékkönyvünk más részében közöljük mind az 1955. január 20-án kelt egyházmegyei gondnoki (171-174.o.), mind az 1964-ből való egyházkerületi főgondnoki székfoglaló beszéd (175-182.o.) szövegét. (A Szerk.)

¹⁷ Darányi Lajos (1905-1971) pataki lelkész, 1957 és 1964 között volt a Tiszáninnen püspöke. (A Szerk.)

¹⁸ Ráski Sándor (1930-1977) miskolci lelkész 1964-től 48 éves korában bekövetkezett haláláig töltötte be a püspöki tiszteket a Tiszáninnen Egyházkerületben. (A Szerk.)

keresztül ismertem meg. Ugyancsak jelentős változás volt az életemben, hogy a főgondnoki teendők ellátásával tagja lettem a nagyobb egyházi egységnek: a közegyház ügyeivel, országos ügyekkel is közeli kapcsolatba kerültem. Ezért a lehetőségért ugyan nem nagyon lelkesedtem, mivel addigi életem során mindig a kisebb egységek gondjaival foglalkoztam, de tisztségemből következően – főleg annak változása következtében – a nagyobb összefüggésekkel is foglalkoznom kellett, hiszen egyházpolitikai szempontból az egyházkerületi főgondnokok reprezentáns személyiségeknek is számítottak.

A református zsinatokon, ahol a teljes egyházképviselet együtt volt, mindig is azt éreztem, hogy tisztelnék; fenntartást személyemmel vagy munkámmal kapcsolatban sohasem tapasztaltam. Mindig azt tartottam szem előtt, hogy a kialakult kapcsolatrendszert, a korábbi pataki gyűjteményi munkával kivívott elismerést hogyan tudom kamatoztatni a közegyház tudományos gyűjteményeinek fenntartásával, fejlesztésével kapcsolatban. Főgondnoki teendőim közül az egyik leglényegesebb az volt, hogy a református gyűjtemények fontosságát minden körülmények között hangsúlyoztam, igyekeztem folyamatosan ébren tartani az irányukban meglévő érdeklődést. Erre an-nál is inkább szükség volt, mivel a lelkipásztorok gyakran cserélődtek, de változtak az egyházközségi gondnokok is, s folyamatosan csökkent a Patakon iskolázott egyházi-ak száma, akik munkájuk során a pataki szellemet ápolták, következésképp a tudományszerű gyűjtemények háttérét biztosították. Egyre többször fordult elő, hogy „idegenből”, a Tiszántúlról vagy a Dunántúlról jöttek szolgálni, akikkel sem Pataknak, sem nekem nem volt személyes kapcsolat. Rajtam, a főgondnokon keresztül ezt a kapcsolatrendszert mégis csak meg lehetett teremteni, s nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy lehetőség szerint minél többször menjek el olyan eseményre, amikor személyesen lehet találkozni a lelkipásztorokkal. Csak a beszélgetések, a személyes meggyőző munka segítségével lehetett folyamatosan biztosítani a gyűjtemények háttérét, az egyes kistéleplések egyházi vezetőivel való viszonyt.

Azt sem szabad elhallgatni, hogy a főgondnoki teendők ellátása bizonyos értelemben személyes ütközésekkel is járt, hiszen a különböző személyi kérdésekben – s ezek egzisztenciális kérdéseket is érintettek – állást kellett foglalni. Sokszor sajátmagammal kerültem ellentétbe, hiszen mint gyűjteményi igazgató egy megismert, kitűnő embert szívesen láttam volna a gyűjtemények környékén, sőt még ő is ide akart jönni, de mint főgondnok tudtam, hogy melyik kistéleplésre kell szorgalmas, tehetséges, felkészült lelkipásztor, hogy egybetartsa a gyülekezetet. Az esetek többségében a főgondnok legyőzte bennem a gyűjteményigazgatót, hiszen bármennyire fontos is a gyűjtemény, de a főépítmény jól megalapozott alépítmény nélkül nem sokat ér. Ha nincsenek aktív, értékes gyülekezetek, akkor meglazulnak az egyházi keretek, következésképp gyengül a tudományos gyűjtemények bázisa is.

• *Az egyházkerületek élén a püspökök mint egyházi személyek állnak, a másik vezető, a főgondnok amilyen világi ember. Milyen viszony alakult ki főgondnoki megválasztásától kezdve a mindenkori püspök és Ön között?*

– Az alkatomból következik, hogy rossz viszonyban nem lehettünk, nem is igen volt olyan lépésük a mindenkori püspököknek, amelyben lényegében ne értettünk volna egyet. Természetesen figyelembe vettem, hogy egy püspök mozgásterét korlátozott egy olyan társadalmi berendezkedésű világban, ahol a vallásnak csak nagyon korlátozott szerepet és lehetőséget engedélyeztek. Egy egyházi méltóság ténykedését nagyon sok külső tényező is befolyásolta. Nagyon nehéz ezekről a kérdésekről beszélni, mert sokfajta vád érheti az embert. Természetesen az is igaz, hogy nagyon nehéz egy ilyen éles helyzetben folyamatosan megtalálni a lelkiismereti, egyházpoli-

kai szempontok összeegyeztethetőségét a realitásokkal. Sok személyi kérdés merült fel a különböző gyülekezetekbe küldések alkalmával. Azt kell mondanom, hogy a 70-es évek közepéig mintha nem is lett volna az egyházkerületek élén főgondnok. Az ország négy református egyházkerületre van felosztva, tehát négy püspök és négy főgondnok intézi az ügyeket, de akkoriban mintha csak a négy püspök rendelkezett volna a legfontosabb ügyekről. Tulajdonképpen a 80-as években kezdett helyreállni a régi rend, amikor már a fontosabb ügyeknél szavazás volt, s ilyenkor a nyolc titkos szavazat közül a főgondnok szavazatának jelentősége volt.

Az én főgondnoki időszakom alatt eddig négy püspökkel szolgáltam együtt. Amikor 1964-ben megválasztottak, a közszeretnek örvendő püspököt, Darányi Lajost éppen akkor váltották le. Abban az időben a kinevezések előtt a jelenleginél is bonyolultabb egyeztetési procedúra zajlott le, hiszen az egyházkerület elképzelését egyeztetni kellett a közegyházi vezetéssel és a legfelsőbb országos politikai vezetéssel is. Ha egészen pontos akarok lenni, azt mondhatom, sok esetben fordult elő, hogy „fent” kitaláltak valamit, amit az egyházkerületnek el kellett fogadnia. Darányi Lajos esetében azonban az a szerencsés helyzet alakult ki, hogy ő köztisztviselőben álló pataki pap volt, a legtöbb Patakon végzett lelkésznek ő volt a gyakorlati teológia tanára. Olyan népszerűségnek és közszeretnek örvendett a kerületben, mint annak idején Ravasz László Pesten. Külön érdekesség a személyével kapcsolatban, hogy csak úgy vállalta el a püspöki hivatalt, ha Sárospatakról nem kell elmennie. Hosszú ideig ugyanis a püspökség mindig ott székel, ahonnan a püspököt választották. Más kérdés, hogy a világ fejlődésével az egyre kiterjedtebb kommunikáció igénye, az adminisztratív rendszer kiépülése szükségessé tette, hogy a püspökség mindig egy adott helyen legyen. Így aztán a legnagyobb gyülekezet, a legnagyobb város, így térségünkben Miskolc vívta ki azt a rangot magának, hogy a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöksége ott szerveződjön meg.

• *A korábbi püspök, Darányi Lajos betegségére hivatkozva lemondott, őt követően Ráski Sándort választották meg. Főgondnokként tehát vele kezdte meg a közös munkát.*

– Darányi lemondásában egyébként az is szerepet játszott, hogy a püspöki kinevezéssel az a gyülekezet, ahonnan a püspök származik, általában igazi vezető nélkül szokott maradni, hiszen a másodlelkész – akármilyen kitűnő ember – mégiscsak második a sorban, tehát nem tudja olyan tekintéllyel végezni tevékenységét.

Ráski Sándor püspökkel jó tíz évig dolgoztunk együtt, elég nehéz időszakban, de azt gondolom, hogy jól kijöttünk egymással. Elég fiatalon halt meg. Ez alatt az idő alatt számomra az egyik legfontosabb tennivaló az maradt, hogy a gyűjtemények sorsáról gondoskodjam. Aztán – a korabeli viszonyok változását s talán az én helyzetemet is jellemzi – már engem is behívtak, amikor az új püspök személyéről kellett dönteni. A zsinat elnöke Kürti Lászlóra tett javaslatot, aki tiszáninneni pap volt, kvalitásos ember, aki angolul, németül, szlovákul, kicsit franciául is beszélt. Ő Kassán tanult, ahol a visszacsatolás előtt a francia volt a második nyelv. Erre egyre nagyobb szükség volt, hiszen akkor indultak meg a nagy mozgások az országhatáron kívül, a kapcsolatok kiépítését már nem titokban kellett végezni, tehát a nyelvtudásra nagy szükség volt. Nagyon nehéz az embernek tolmács segítségével megértetnie magát a fontos beszélgetéseken. Nekünk olyan püspökre volt szükségünk, aki több nyelvet beszél, kifelé is képviselni tudja elképzeléseinket.

• *Mi volt a munkamegosztás az egyházkerület püspöke és főgondnoka között?*

– Igazi munkamegosztás talán sohasem volt, a feladatok szétosztását a gyakorlat hozta magával. Én nagyon sokat jártam ki a gyülekezetekhez, sokszor folytattam ge-

nerális vizitációt, amikor nemcsak egy-egy ünnepi alkalomból megy el az ember a gyülekezetbe, hanem a gyülekezet teljes működését górcső alá veszi. Ilyenkor aztán a tartalmi kérdések mellett az anyagi ügyekig, a pénztárkezelésig bezárólag az ellenőrzés sok mindenre kiterjed. De ezzel párhuzamosan természetesen nagyon fontos az alkalmi látogatások sora, hiszen a folyamatos kapcsolattartás csak így oldható meg. Ezekre ünnepi alkalmakkor, beiktatások, harangszentelések, temetések és más hasonló események alkalmával került sor. Én különben is olyan természetű ember voltam, hogy szinte kivétel nélkül minden temetésre elmentem, nagyon sokszor beszédet is mondtam.

Én egyébként rengeteget írtam, a kisebb-nagyobb beszédeimet annak idején írásba foglaltam, újra és újra elolvastam, átjavítottam, tehát elég hosszú idő telt el, amíg magamban késznek nyilvánítottam az anyagot. Szerettem volna, ha gondolataim érett, maradandó értékű közlendőket tartalmaznak. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy hosszú ideig érleltem magamban ezeket a gondolatokat, s csak utána vetettem papírra. Ezt ma már öregségem és elfoglaltságaim, mérhetetlen időhiányom miatt nem tudom megcsinálni, de beszédeim jelentős részét eltettem, dossziékban őrzöm.¹⁹

• *Őn a sárospataki gyűjtemények igazgatói tisztsége mellett a 70-es évek végén a Gyűjteményi Tanács ügyvezető elnökeként az országban létező összes református egyházi gyűjtemény felügyelője lett. Ez egyrészt a helyben végzett munka elismerését jelentette, másrészt pedig nagyobb felelősséggel, megnövekedő munkamennyiséggel járt.*

– A 60-as évek végén alakult ki az az országos tendencia, hogy az állami múzeumok, gyűjtemények, műemlékek ügyes-bajos dolgait központilag is koordinálni kellett, hiszen a helyi önállóság megtartása mellett is vannak olyan feladatok, amelyek jó, ha azonos szemlélet alapján kerülnek kimunkálásra. Az egyházi gyűjtemények között is van katolikus, evangélikus, református gyűjtemény. Megkaptam a felkérést a református gyűjtemények munkájának összefogására. Ez egy jelentős életformaváltással járt együtt, hiszen kedden és szerdán, két napot Budapesten kellett töltenem állandó helyettesemmel, aki a pápai gyűjtemény vezetője volt.²⁰ Ez a derék fiatalember egyben az adminisztrációt is végezte, s mivel én új munkám miatt elég gyakran utazgattam az országban, ezért a pesti központi gyűjteményi adminisztráció folyamatos vitele szempontjából nagy munka hárult rá. Később Makkai László²¹ történész vette át tőlem ezt a tevékenységet. Ez a rendkívül megerőltető munka négy-öt évig tartott. Úgy érzem, hogy többen sajnálták, amikor erről a munkáról leköszöntem. Ha visszagondolok erre az időszakra, bizony csak az előtem halmozódó, egyre nagyobb munkát és feladatmennyiséget látom magam előtt, amelynek megfelelni emberfeletti erőfeszítést igényelt. S ehhez mindig hozzá kell számítani azt is, hogy az oda-visszautazás legalább tíz órát vett el az ember életéből.

• *Beszélgetésünk során érintettük ugyan, de részleteiben még nem beszéltünk arról, hogy ennek az egyházi munkának az elvégzése milyen módon érintkezett az állami politikai vezetéssel, amely az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül fejtette ki befolyását. Milyen diplomáciai készséget feltételezett ennek a rendkívül bonyolult, szerteágazó és érzékeny kapcsolatrendszernek a folyamatos ápolása?*

¹⁹ Lásd ezzel kapcsolatban emlékkönyvünkben Újszászy Kálmán megjelent munkáinak és kéziratának bibliográfiáját (93-101.o.)! (A Szerk.)

²⁰ Miklós Dezső. (A Szerk.)

²¹ Makkai László (1914-1989) akadémikus tanított a pataki teológián is, 1971-től a debreceni teológia tanára, az MTA Történelemtudományi Intézetének tudományos tanácsadója. (A Szerk.)

– Az az érdekes, hogy ezen különösképpen soha nem gondolkodtam, hiszen mint főgondnoknak és mint gyűjteményi igazgatónak igazán szoros napi kapcsolatom az országos politikával nem volt. Az Országos Református Gyűjteményi Tanács ügyvezető elnökeként volt az Egyházügyi Hivatal elnökével kapcsolatom, hiszen voltak olyan ügyek, amelyek központi döntést, illetve elvi vagy gyakorlati támogatást igényeltek, s amelyeket teljes mértékben az egyházon belül nem lehetett megoldani. Hogy egy példát mondjak: nehéz lett volna saját egyházi hatáskörben megtárgyalni mondjuk a túrkevei templom kérdését, hiszen ebbe például a Pénzügyminisztérium és beleszólt. Ilyenkor aztán a Hivatal támogatását, koordináló szerepét igénybe kellett venni.

Őszintén beszélni kell azonban arról is, hogy ez az együttműködés rendkívül érzékeny kérdés volt, hiszen az egész korra a bizalmatlanság volt a jellemző. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy emberek vagyunk, tehát sokan árgus szemekkel figyelték, hogy az ember mikor, hol fordul meg, kikkel milyen kapcsolatot épít ki. Nem szereték ugyanis, ha a közös munka következtében mondjuk nekem jobb kapcsolataim alakulnak ki, mint például egy püspöknek. Ezért aztán azt a módszert választottam, hogy elsősorban csak akkor megyek, ha hívnak, – ez főgondnoki minőségemben gyakran előfordult –, s igyekeztem a lehető legminimálisabbra szorítani az egyéb kapcsolattartási formákat. Valahol a lelkem mélyén én sem tartottam volna korrekt dolognak, ha a szigorú egyházi hierarchiát az ember nem veszi figyelembe. Ugyanakkor az is igaz, hogy voltak és vannak olyan esetek, amikor ezeken a kérdéseken nem lehet és nem is szabad túl hosszú ideig meditatálni, hiszen az a közös ügy rovására mehet. S ha az embernek másokhoz képest jobb személyes kapcsolatai alakultak ki, akkor azt lehetőség szerint használni kell. Mindig is abban bíztam, hogy az embert alapvetően a munkája minősíti, s mivel mindenki láthatta, hogy én szívvel-lélekkel – időnként talán némi eredménnyel – a köz érdekében végeztem munkámat, ezért aztán ilyen értelemben kevés surolódásom volt.

• *Elválaszthatók-e egymástól a hazai egyházpolitikában bizonyos korszakok, tehát lehet-e különbséget tenni a tekintetben, hogy az egyház vagy a gyűjtemények szempontjából voltak szerencsésebb és kevésbé termékeny időszakok?*

– Hullámhegyekről és hullámvölgyekről nehéz beszélni, én inkább egy lassú erjedésről, tisztulásról tudnék számot adni. Amikor én az országos egyházi szervekkel, a hivatalos politikát megtestesítő Egyházügyi Hivatallal először konkrét kapcsolatba kerültem, az a 40-es évek végére, az 50-es évek elejére tehető. Akkor még ez a hivatal sem alakult ki, személyi összetétele rendkívül vegyes és bizonytalan volt, s működése jól jellemezte a Rákosi-korszakot. Feladatuk akkor nyilvánvalóan elsősorban az egyházi történelem szemmel tartása, a lehetőleg direkt befolyásolás volt. Akkoriban egy Veres nevű elnöke volt a Hivatalnak, s hamar kiderítettük egymásról, hogy a lehetőségekhez és a korabeli politikai helyzethez képest legalább szót tudunk érteni egymással, legalább beszélő viszonyban voltunk. Ez az akkori helyzetben semmiképpen sem volt elhanyagolható momentum.

Az országos politika – és ennek következtében az Egyházügyi Hivatal – viszonya a magyarországi egyházakhoz folyamatosan változott. Hosszú idő óta Miklós Imre államtitkári minőségben vezeti ezt az intézményt, aki a kádári politika elveinek megfelelően ezen a rendkívül érzékeny területen a kis lépések taktikáját igyekszik megvalósítani. Úgy érzem, hogy lehetőségei határán belül igyekszik mindent elkövetni, s ebben a kérdésben Magyarországon jóval előbbre járunk, mint közvetlen szomszédaink. Mindig is hangsúlyoztam, hogy sohasem szabad elfeledkezni a tágabb politikai-társadalmi berendezkedésről, s ügyünknek nem használna, ha „fejjel megyünk a falnak”. Tehát kitartó és szívós munkával meg kell találnunk azokat a lehetőségeket, amelyek

mindig, minden helyzetben adódnak. Így tehát csak egy rendkívül toleráns, összetett, csak patikamérlegesen kiegyensúlyozható, szívós, az apró lépéseknek és eredményeknek is jelentőséget tulajdonító sziszifuszi szervezőmunka hozhatja meg gyümölcsét. Bármennyire is jogos kritikával lehet és kell is illetni a magyar állami egyházpolitikát, de mellette a pozitív vonásokat, a sikeres lépések sorát sem szabad elfelejteni. Továbbá: a mi esetünkben sohasem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Sárospatak 260 kilométerre van a központtól, s nemcsak Budapesthez képest, hanem helyzeténél, fekvésénél fogva még Debrecenhez képest is nehezebb dolga van.

Nekünk különösen óriási munkát, folyamatos erőfeszítést kell kifejtenünk. Ezért volt felmérhetetlen kár az iskola megszüntetése, államosítása, hiszen nemcsak az egyházi, vallási szempontok miatt kellene a nagy múltú, nagy kultúrájú református iskolák, hanem egy olyan pluralista magyar szellemiség kialakulása, ápolása és továbbfejlesztése érdekében is, amely a megelőző évszázadok eredményeire támaszkodik. Rendkívüli gondunk, hogy nincs iskolánk, tehát nincs olyan szellemi bázisunk, amelyre építhetünk, s ahonnan mint szellemi műhelyből olyan fiatalokat küldhetünk szét a világba, mint akik az elmúlt évszázadokban az ország, a magyar társadalom javára fejtették ki áldásos tevékenységüket. Ezekről a kérdésekről ma már őszintén lehet beszélni egyes állami, egyházügyi vezetőkkel, s ez is jelzi, hogy az egyházpolitika irányai, súlypontjai az évtizedek során változtak.

• *A beszélgetés során többször is érintettük, de most közvetlenül is fel kell tennem a kérdést, hogy egészen pontosan kirajzolódó magatartás-modellje, életvitele, diplomáciai érzéke, „fontolva haladása”, stratégiája kérdéseivel kapcsolatban voltak-e Önnek az egyházon belül összetűzései? Nem vetették-e az Ön szemére, hogy az ügyek elintézése érdekében a csendes, alkalmazkodó tárgyalási stílus helyett egy radikálisabb, energikusabb, megalkuvásokat, sőt kompromisszumokat sem tűrő magatartásra lenne szükség?*

– Említettem már, hogy ez nagyrészt alkati kérdés is, de egész életem tapasztalata mondatja velem, hogy bűnös dolog nem tudomást venni arról a környezetről, amelyben az ember él, dolgozik. Nekünk ez a történelmi helyzet adatott, s mint annyiszor a reformáció történetében, a nagy csúcspontok után a nehezebb időszakban is meg kell őriznünk a lángot, dolgainkat át kell menteni a jobb időkre, hiszen a semmiből aztán nem lehet majd építkezni. Természetesen tudom, hogy személyemmel kapcsolatban mindig is voltak kritikus hangok, de azt is tudom, hogy a többség szeretett, és elismerte munkámat. Az embernek lehet csendesen, a háttérben végzett szívós munkával is befolyásolni a dolgok menetét, nemcsak harsány szónoklatokkal, radikális kiállással. Látványos módon sohasem bántottak, hiszen az eltérő szemléletmódból eredő esetleges félreértések, viták a szemtől szembe találkozások alkalmával hamar megoldódtak, s a vitás kérdéseket pedig mindig az döntötte el, hogy a vállalt munkának van-e eredménye, azaz az ember igazából mindig csak a munkájával tudja elfogadtatni magát. Összességében tehát azt mondhatom, hogy inkább a magánbeszélgetések szintjén, „fű alatti” támadások voltak ezek, a nyilvánosság előtt – nyilván munkámra, életutamra, a felmutatott eredményekre tekintettel – már nem voltak ennyire érdekesek ezek a gondolatok.

Sohasem állítottam, hogy a radikális gondolkozóknak nincs igazuk, hiszen valóban nagyon sok olyan dolgot követett el az állam az egyházzal szemben, amelyek jóvátehetetlen cselekedetek voltak. Hosszú listát lehetne itt felsorolni, s különösképpen az emigrációból érkezett nagyon sok számonkérő megnyilvánulás azzal kapcsolatban, hogy a magyar egyházi vezetés miért olyan megértő. Ilyenkor én arra is gondoltam, hogy mennyi mindent tettünk meg a rendkívül nehéz körülmények között, milyen – olykor nem látványos – eredményeket produkáltunk, s minden bizonnyal

igazam van abban, amikor azt mondom: e két megközelítés együttese adhatja csak ki a vélt vagy valós igazságot. Egy kívülálló igazán sohasem tudja átélni, hogy ezek a kis eredmények milyen szívós, megfeszített munka következtében jöttek létre egy olyan helyzetben, amely semmilyen szempontból sem kedvező ezek létrehozására.

Óriási dolog egyébként, hogy az épületegyüttes államosításakor csak az új funkcióbeli változást kellett tudomásul vennünk. Továbbra is az egyházé maradt a múzeum épülete, a miénk a most épülő csodálatos, Makovecz Imre tervezte új repositórium-épület. Mindent elkövettünk tehát annak érdekében, hogy egyszer majd a pataki iskola visszanyerhesse igazi rangját. Mert abban rendületlenül bízom, hogy lesz még olyan társadalmi áttértekélődés – lehet, hogy én már nem fogom megérni –, amely magától értetődő természetességgel fogja visszaadni az egyháznak az őt megillető évszázados értékeit. S mit kezdünk ezzel majd akkor, ha közben nem őriztük volna meg azokat az értékeket, amelyekre majd építeni lehet?

Az ember Patakon járva tapasztalhatja, hogy a gimnáziumi igazgatóval, az iskolai vezetéssel igyekeznek a gyűjteményi, egyházi vezetők jó kapcsolatokat kialakítani. Ez azt is jelentheti, hogy az oktatásban néhány olyan témáról is szót lehet ejteni, amely elengedhetetlen, ha valaki e többszáz éves iskola diákjaként tölt el több évet Sárospatakon. Elképzelhetetlen például, hogy középiskolás diákok Sárospatakon ne ismerjék annak a Cs. Szabó Lászlónak az életművét, akinek szellemi hagyatéka, több ezer kötetes könyvtára birtokunkban van. De nagyon sok más, ehhez hasonló példát is említhetnék, amely a hivatalos állami tananyagban nincs benne, de a magyarság szellemi közkincséhez tartozik, s ráadásul Sárospatakon közvetlenül hozzá lehet férni az ilyen és ehhez hasonló szellemi teljesítményekhez. E tekintetben bőségesen van mit javítanunk, de itt sem lehet megerőszkolni egy helyzetet, hanem az érdekek kölcsönös felismerésére, felismertetésére van szükség. Az jelenlegi iskola és a Gyűjtemények közötti „együtműködés”-ről talán túlzott lenne beszélni, helyesebb az „egymás mellett működés” kifejezés. Ebből talán a nem túl távoli jövőben még együtműködés is lehet. Sohasse felejtjük: a gimnázium felett ott a városi tanács felügyelet, azon túl a megyei tanács felügyelet, majd a központi minisztériumi felügyelet, tehát egy olyan állami kultúrpolitikai struktúra, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Elégge nem méltányolható dolog, hogy az iskolában nem vették le a feliratot: „Ahol az Úrnak lelke van, ott a szabadság”. Erre szoktam azt mondani, hogy egyfajta szimbiózisban élünk, a vágányok egymás mellett haladnak ugyan, de a kollégiumba érkező látogatók akarva-akaratlanul is találkoznak a könyvtár, a levéltár, a múzeum, következésképp a többszáz éves iskolai nevelés és tudományos élet szellemiségeivel.

• *A magyar társadalom az elmúlt évtizedekben sohasem tapasztalt változás lázas állapotában van. A Magyar Szocialista Munkáspárton belül egyre markánsabban körvonalazódnak azok a reformista törekvések, amelyek egy nyitottabb, toleránsabb szemléletet szeretnének megvalósítani. Nyilvánvaló, hogy ez ütközésekkel jár, hiszen egy központosított társadalmi berendezkedést nehéz demokratizálni, egy központosított gazdasági berendezkedést nehéz piacosítani. Erre a világban sehol nem volt még példa. Kétségkívül azonban Mihail Gorbacsov 1985-ben történt hatalomra kerülése óta lazulnak a szocialista országokat korábban egységbe forrasztó keretek. Magyarországon a korábbiakban soha nem tapasztalt viták zajlanak a párton belül és a társadalom legkülönbözőbb régióiban. A folyamatos változás időszakában vagyunk, s elképzelhető, hogy komoly és jelentős változások is lesznek az állam és egyház viszonyában is. Hogyan látja ennek a lehetőségét, felkészültnek tartja-e a református egyházat arra, hogy egyszer újra átvegyék a pataki iskola vezetését? Lennének-e tanárok? Mennyi időbe telne nemcsak felidézni a régi szellemiséget, hanem a magas színvonalú oktatást megszervezni?*

– Azt is mondhatnám, hogy egész eddigi beszélgetésünk erről szólt, hiszen mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy az egyház merje és tudja is vállalni

történeti iskoláinak újra saját kezekbe vételét. Ez egyelőre nem napi aktualitás, s ez a gondolat nagyon sok más kérdést is felvet. Például azt, hogy az egyházi birtokok, alapítványok – tehát az 1945 előtt jól kiépített és működő gazdasági struktúra – nélkül vajon hogyan, milyen formában tudná az egyház a gazdasági alapokat megteremteni. Tudnivaló, hogy a történeti iskolákból csak egy maradt a református egyház tulajdonában, kezelésében. Bármilyen furcsa, előbb jelentkezett a közvéleményben az igény, hogy az egyház mind a négy iskolát kapja vissza, mint magában a hivatalos egyházban. Az is kérdés, hogy mind a négy iskoláról szó legyen-e. Tulajdonképpen ez a folyamatos, az utóbbi években azonban egyre erősödő igény bátorította fel az egyházat arra, hogy ezzel a kérdéssel egyre határozottabb formában kezdjen el foglalkozni. Gazdasági háttér nélkül nagyon nehéz az iskolát visszakérni, működtetni. Lehet, hogy itt is a fokozatosság elvét kellene érvényesíteni, azaz: amikor már működik a második iskola, akkor átvenni a harmadikat, később a negyediket.

Az elmúlt évek beszélgetései, vitái alapján úgy érzékelem, hogy az állam több-kevesebb megértéssel viseltetik azzal kapcsolatban, hogy az egyházi iskolák nem kifejezetten törvényes úton kerültek fennhatóságuk alá. Ahogy az állam elszegényedik, a gazdaság tönkremegy, a kultúrára, az oktatásra egyre kevesebb pénz jut, egyre nehezebb az iskolák eltartása, tehát az egyházi iskoláktól esetleg megszabadulva anyagi eszközöket tudna az állam felszabadítani a saját maga számára. A kérdés rendkívül bonyolult és összetett, hiszen az egyháznak jelenleg nincs arra pénze, hogy állami támogatás nélkül azonnal átvegye ezeket az intézményeket. Tehát itt csak valamiféle fokozatos állami kivonulásról lehet szó, de azt is meg kell vizsgálni, hogy az állam a magyar kultúra e nagy múltú intézményeit esetleges egyházi fennhatóság alá történő kerülés után is támogassa. Nem olyan eretnek gondolat ez. Ha az iskolákat vissza is adja az állam, de az egyházi birtokokat nem kapjuk vissza, akkor nincs jövedelmünk; a külföldi, az amerikai vagy más alapítványi támogatások, személyes adományok bizonytalanok, semmiképpen sem elegendőek ahhoz, hogy az iskola működését folyamatosan biztosítsák.

Mindenesetre a pesti Lónyay utcai iskola, a pápai, a debreceni és a pataki iskola ügye egyre elevebben él nemcsak a református egyházi, hanem az állami oktatási közvéleményben is. A pesti Lónyay utcai iskolát nehéz visszakérni, hiszen abban azóta egészen más intézmények alakultak ki, de a pápai és a pataki iskola esetében némi túlzással azt mondhatjuk, hogy csak a táblát kell kicserélni. Tehát nem kell valakitől elvenni az iskolát, hanem a tulajdonjogot, a működtetés jogát kell csak megváltóztatni. Ugyanez a helyzet a budai Móricz Zsigmond Gimnáziummal, amely szintén a református egyházé volt. Első igazgatója egyébként Áprily Lajos volt.

• *Olyan témáról beszélgetünk, amely talán a közeljövőben fontos feladatokat ró a református egyházra, a Sárospatakkal szimpatizálók körére. De az is lehet, hogy mindez csupán remény marad, amely talán még a távolabbi jövőben sem fog megvalósulni. Nagy valószínűséggel nem lehet mást tenni, mint ezt a körvonalazott társadalmi igényt megértve reménykedni abban, hogy az egyházi iskolákat a közeljövőben az egyházak visszakapják, s jó előre gondolkodni a fenntartás, a működtetés lehetőségeiről. Ezzel összefüggésben felbecsülhetetlen jelentőségűvé válik az a több évtizeden keresztül kimunkált kapcsolatrendszer, amellyel Sárospatak „baráti körét”, támogatói körét – az országhatáron belül és kívül, más földrészekén is – megteremtették. Ebben rendkívül nagy szerepet játszanak az egykori pataki diákok, akik erről a területről elszármaztak, s akik az Ön rendkívül szívós, kitartó, hosszú időn keresztül folytatott áldozatos szervezőmunkája következtében – mint az iskola majdani esetleges támogatói – a visszakapott iskola ügye mögé felsorakoznak.*

– Valóban igen jelentős kérdésről van szó, hiszen abban nem reménykedhetünk, hogy az iskolával együtt a földeket is visszakapjuk, amelyeken újra virágzó gazdasá-

got lehetne létrehozni, s amely megfelelő anyagi alapot jelentene az iskola működéséhez. Ebben a mai modern világban, jelen körülményeink között igazán csak arra lehet számítani, ha kiterjedt kapcsolataink révén olyan külföldi alapítványok támogatását tudjuk megszerezni, amelyek részint egy igen jelentős összeggel az iskola átszervezéséhez, újraindításához szükséges anyagiakat biztosítják, valamint ezen kívül a folyamatos működéshez szükséges nem csekély összegeket is évről évre rendelkezésünkre bocsátják. Nem mondhatunk le az állami támogatásról, amely – azt gondolom – minden magyarországi iskolát megillet egy modern korban. Erre azért is rendkívüli szükségünk van, mivel a teljes mértékben elszegényedett gyülekezetek támogatására semmiképpen sem számíthatunk. Számítunk ugyanakkor a külföldi magyar református egyházi közösségek segítségére, hiszen közöttük rendkívül sok egykori pataki diák található. Az ottani közösségekben működő iskolák egy része máig a pataki testvériskolájának számít, és sokirányú segítséget tudnának nyújtani munkánkhoz.

Természetesen számításokat is végeztünk, amelyek jelenleg eléggé idealisztikusnak tűnnek, de valamilyen alapelképzelést mégis csak jeleznek. Ez az összeg 10-12 millió dollár. Ennyit kellene összegyűjteni különböző külföldi alapítványokból, adakozásokból, hogy az összeg kamataiból az iskolát színvonalasan működtetni tudjuk és továbbfejleszthessük. Ez az összeg szükséges ahhoz, hogy olyan körülményeket tudjunk teremteni, ahol a gyerekek nem egymás hegyén-hátán vannak a kollégiumban elhelyezve, hanem a mai kor követelményeinek megfelelően. Arra is gondolunk, hogy az iskola, a kollégium működtetése az ezredforduló előtti időszakban egy sor olyan infrastrukturális beruházást is szükségessé tesz, amelyre korábban gondolni sem lehetett. Ezért is lenne szükség az elindításhoz legalább kétmillió dollárnyi összegre, amelyből 20-30 tanári lakást kellene felépítenünk, hiszen nehezen tudnánk színvonalas, felkészült tanárembereket Patakra hívni anélkül, hogy a viszonylag korszerű megélhetési lehetőségeket biztosítanánk. Külön kérdés a tanárok javadalmazása, hiszen a pataki iskolának legalább olyan fizetéseket kellene adnia, mint a legjobb, legkeresettebb állami iskoláknak.

Ezek az álmaink, de ahhoz, hogy a pataki iskola évszázados rangját visszakapja, feltétlenül szükséges, hogy ezeket a feltételeket megteremtsük. A nyomorból nem lehet színvonalas oktatói, nevelői munkát szervezni. A pataki iskola története is azt bizonyítja, hogy mindig akkor kapott új erőre az iskola, az oktatás és nevelés színvonalát akkor lehetett a kor követelményeihez igazítani, amikor jelentős támogatók, mecénások azt fontosnak tartották. Ez végülis rendkívül jelentős beruházás, amely hosszú évtizedekre biztosíthatja az ország kultúrájának, szellemi színvonalának emelkedését. Rendkívül boldog vagyok, hogy megélhettem azt az időszakot, amikor több évtized után ezekről a kérdésekről egyáltalán gondolkodni lehet, s kimondani is félek: mintha elérhető közelségbe került volna a pataki iskola visszavétele és a hagyományokkal való szerves egységének újbóli megteremtése. Nem volt hiábavaló a gyűjtemények működésének áldozatos munkával történő biztosítása, hiszen – ahogy korábban is említettem – nagy bajban lennénk, ha egyszer csak visszakapnánk az iskolát, de addigra már elsovadt volna az a szellemi bázis, amely a hagyományokat közben tovább folytatta. Így most van mire építenünk, de a szellemi háttérén kívül heroikus munka és erőfeszítés lesz az iskola személyi feltételeinek megteremtése, és a működéshez szükséges gazdasági háttér biztosítása.

• *Játsszunk el a gondolattal, hogy a magyar társadalom modernizálását célul kitűző párton belüli reformtörekvések megerősödnek, s ezek következtében a kulturális területen jelentős változások következnek be. Tétélezzük fel, hogy ennek következtében a református egyház visszakapja a sárospataki iskolát. Tétélezzük fel, hogy – nem utolsósorban az Ön áldozatos*

tevékenysége következtében – a Patakhhoz bizalommal közelítő tehetősebb külföldi polgárok, szervezetek, missziók, alapítványok a szükséges összegeket elő is teremtik Sárospatak számára. Tételezzük fel, hogy megépülnek a modern kollégiumi szobák, a tanári lakások, az oktatást modern infrastruktúrával segítő eszközöket is beszerzik, sőt még arra is lesz pénz, hogy illő tanári fizetést lehessen adni. De honnan lesznek felkészült tanárok, honnan jönnek majd azok a pataki szellemmel átitatott tanári személyiségek, akik nemcsak az általános tudást, hanem az évszázados pataki szellemi többletet is tovább tudják majd adni a diákoknak?

– A sok-sok „ha” után valóban ez a legnagyobb kérdés. Azt gondolom – és egész eddigi életem azt bizonyítja –, hogy nem szabad türelmetlennek lenni. Részint mélységesen hiszek abban, hogy vannak Magyarországon olyan értelmiségiek a pedagógus társadalomban, akik a megfelelő körülmények biztosítása esetén szívesen vállalkoznak arra, hogy Patakon egy jelentős tanári életművet építsenek fel, s rendelkeznek azokkal a szakmai, oktatási, pedagógiai ismeretekkel, amelyek ehhez szükségesek. Őszintén hiszem azt is, hogy nagyon sok nagyműveltségű, jószellemű, igaz magyar él ebben az országban, akik mindeztideig nem tudtak megnyilvánulni, hiszen nehezen tudtak egy egészen másfajta értékrendhez igazodni. Bízom abban, hogy sokan vannak körülöttünk olyanok, akik az ilyen és ehhez hasonló lehetőségre vártak, akik a szellemi felszabadultság állapotában egyéniségüket az oktatásban, a fiatalok nevelésében tudnák kiteljesíteni.

Más kérdés, hogy az ilyen szellemiségű emberek nem teremnek a bokorban, ezek a képességek hosszú időn keresztül alakulnak ki. Az elmúlt évtizedekben sem a középiskolákban, sem az egyetemeken – tisztelet a kevés kivételnek – nem részesülhettek olyan oktatásban és nevelésben a fiatalok, amely az ilyen szuverén, önálló alkotó ember egyéniségének kialakításához szükségesek. Sajnos hosszú idő óta általános tendencia, hogy a tanári pálya devalválódásával a tanárképző főiskolákra, egyetemekre nem a legjobb, legtehetségesebb fiatalok kerültek, hiszen a várható súlyos egzisztenciális gondok miatt a tehetséges fiatalok közül kevesen választották ezt a pályát.

Ezzel összefüggésben nyilvánvaló, hogy nekünk itt egy olyan színvonalú középiskolai képzést, de a későbbiekben a főiskolai, egyetemi tanárképzést is meg kell valósítanunk, amelynek segítségével hosszú évtizedekre biztosítani tudjuk a színvonalas tanárok, oktatók, sokoldalúan gondolkozó értelmiségiek képzését, a felnövekvő generációk széleskörű ismereteinek bővítését, a múlt hagyományaiból építkező modern szellemű fiatalok világképének kialakítását. Nagy valószínűséggel én ezt már nem fogom megélni, de te bizonyosan tapasztalni fogod, hogy ez itt Sárospatakon meg fog valósulni. Okos kompromisszumok megkötésével, a folytonosság elvét betartva, lépcsőről lépcsőre kell lépnünk. Hiszen nagyon sokréti és bonyolult feladatokat kell megoldanunk. Patak – szent meggyőződésemm – újra virágzó iskolaváros lesz, ahová az ország minden részéből jönnek majd a fiatalok, hiszen van mire építenünk, a szellemiséget megőriztük.

Ez egy 15-20 éves program, amelyet következetesen kell végigvinnünk. Most a legfontosabb, hogy a meglévő szellemiségre, a kiterjedt és működő kapcsolatainkra építve az iskola reménybeli átvételével összefüggő legalapvetőbb gazdasági, infrastrukturális és nem utolsósorban személyi feltételeket megteremtjük. Amit most fogunk elvetni, azt legkorábban tíz év múlva lehet majd learatni. Történelmi léptékben ez nagyon rövid idő, s nekünk az a feladat jutott, hogy 40-50 év szellemi átmentési munkája után megteremtjük egy új típusú működés alapfeltételeit. Egy rendkívül pontosan végiggondolt nagyon komoly koncepcióra, stratégiára van szükség, hiszen azonnal meg kell teremtenünk a két gimnázium és a gyűjtemények együttműködésének feltételeit, a hagyományokra építő új kollégiumi koncepciót.

Igen jelentős kérdés, hogy a teológiai szakot ismét ki tudjuk-e építeni, a folyamatosan működő népfőiskolát még kiterjedtebb formában meg tudjuk-e valósítani, fel tudjuk-e éleszteni a gyülekezeteket, rajtuk keresztül tudjuk-e majd reorganizálni a falvakat, megállítani azt a folyamatot, hogy tehetséges emberek a lehető leggyorsabban igyekezzenek a nagyvárosba vagy Budapestre menni.

• *Beteljesedni látszik mindaz a sokrétegű erőfeszítés, amelyet az elmúlt közel fél évszázadban az Ön nevéhez fűződik, hiszen mindez az Ön gyűjtemények élén kifejtett tevékenységére, főgondnoki szervezőmunkájára épül. Mindez a Patakhhoz, a pataki szellemhez kitartóan hűséges emberek, munkatársak, egykori pataki diákok áldozatos erőfeszítése nélkül sohasem valósulhatna meg. Akármennyi dollár is érkezne ide, mégsem lehetne mire építeni, ha Ön a „Három fátylám ég” gondolkörének szellemében a hit, a haza és az emberiség hármasságát rendkívüli aprómunkával a gyakorlatban nem valósította volna meg a pataki iskola történetének egyik legnehezebb, félévszázados időszakában.*

– El kell mondanom, hogy visszatekintve életemre, működésemmre, a világ legtermészetesebb dolgának tartottam, hogy szüntelen, szívós, kitartó munkával ennek a szellemnek a szolgálatába szegődjem. Soha életemben semmit sem hagytam félbe, s a felszabadulás után kényszerűen kitűzött koncepció jegyében folyamatosan dolgoztunk. Szerettem volna, ha a nemzeti öntudat ápolása, a kultúra megmaradása érdekében minden tőlünk telhetőt megteszünk, s ezért folyamatosan azt csináltam, amit lehetett, s abban a formában, ahogyan lehetett. S ha valamit nem lehetett megcsinálni, azon gondolkodtam, hogyan lehet egy másik utat bejárva ugyanarra az eredményre jutni. Ezen gondolatok, életfelfogás nélkül ez az új iskola nem lehetne majd egyszer ismét olyan, mint amilyen volt, és amilyennek a mai korunkban is lennie kell.

Hálát adok a Gondviselésnek, hogy erőt és egészséget adott ahhoz, hogy ezt a munkát szépen csendben elvégezhettem. Hálát adok a Gondviselésnek, hogy a felszabadulás utáni új társadalom nem törekedett teljes elpusztításunkra, hanem mindig voltak a politikának olyan képviselői, akik felismerték – vagy akikkel fel lehetett ismertetni –, hogy Sárospatakra szükség van. Nagy tolerancia, megértőkészség kellett ahhoz, hogy az ember – a másik ember helyzetébe is belehelyezkedve – a lehetséges keretek között a lehető legönállóbban, leghababban mozduljon. S aztán azt sem szabad elfelejteni, hogy ezen keretek sohasem voltak mozdíthatatlanok, és most sem azok, a lehetőségeket mindig is növelni, a cselekvési kereteket bővíteni lehetett.

Újszászy Kálmán, a szőlősgazda

Egy beszélgetés morzsái

Kováts Dániel följegyzései Újszászy Kálmán emlékezéséről

1992 koraőszén vetette föl Balassa Iván, hogy Újszászy Kálmán 90. születésnapja alkalmából írni kellene a Professzor amerikai kapcsolatairól. Úgy gondolta, hogy mivel erről szóló emlékeinek papírra rögzítésére Kálmán bácsi aligha vállalkozik, beszélgessek vele, s annak alapján írjam meg a történeteket. Attól tartva, hogy más elfoglaltsága van vagy gyengélkedik, Újhelyből levélben léptem előbb kapcsolatba vele. Ezt írta válaszul levelezőlapján:

„Kedves Dani! Leveled vétele és a válasz között családi szüretünk foglalt el, innen a késés. A 2.-val kezdődő hét bármelyik délutánján, 4 órától szívesen állok rendelkezésedre, odahaza, azaz lakásunkon. Mivel pillanatnyilag nem tudom, nem akad-e mégis elháríthatatlan akadályom, arra kérek, előzőleg telefonálj (legkésőbb az előző napon). Hogy aztán mennyiben tudok segíteni problémáidban, ez majd kiderül. Addig is öllelek szeretettel: Kálmán bátyád. Sárospatak, 1992. október 28.”

A beszélgetésre aztán november 3-án, kedden délután fél öt és fél nyolc között került sor otthonának utcai fogadószobájában. Volt ugyan magnetofonom, de nem használtam. Akkor már meglehetősen fáradt, halk volt a beszéde, nem akartam a szája elé tolni a mikrofont. Inkább arra törekedtem, hogy jól megfigyeljem szavait, s részletes jegyzeteket készítsek hallgatása közben. Kedvessége, szellemi frissessége, kitűnő emlékezete és kifejezőkészsége a régi volt, s feledtette a hanyatló testi erőit. A kapott információk alapján meg is írtam a kért cikket, de Ivánnak akkor nem sikerült azt a kiszemelt lapban elhelyeznie. Így a Kazinczy Ferenc Társaság 1993. évi évkönyvében adtam ki.¹ Írásomba azonban a kapott információknak csak egy töredéke fért el, ezért indokoltnak gondolom a beszélgetés teljes anyagának felidézését, emlékkönyvünkben való közzétételét. Vannak benne olyan adalékok, amelyek más publikációkban így nem szerepelnek.

*

Beszélgetésünk elején elmondtam Kálmán bácsinak jövetelem apropóját, hogy szeretnék majd még sokféle témáról beszélgetni vele, de most elsősorban az amerikai kapcsolatai érdekelnének. Tíz éven át magam is aktív résztvevője, pedagógiai vezetője voltam a professzor úr által kezdeményezett és pártfogolt Sárospataki Nyári Kollégiumnak, három alkalommal részt vettem a Magyarok Világszövetsége által rendezett Anyanyelvi Konferencián (Pécsen, Veszprémben, Kecskeméten), néhányszor a Védnökség ülésein, rendezvényein. Ebből a nézetből közvetlenül ismertem hát Újszászy Kálmán tevékenységét az anyanyelv és a hazai hagyományok megőrzése érdekében. Tudtam a Tudományos Gyűjteményekben elhelyezett nagy értékű amerikai könyvanyagról. Keveset tudok azonban arról, hogyan indult a kapcsolat, s miként alakultak az irányai.

Válasza kissé meglepett. Elmondta, hogy az amerikai magyarsággal való kapcsolata a II. világháború után alakult ki, de tulajdonképpen régibb eredetű, s a családi szálaiból kell kiindulni. Keresztszülei ugyanis Detroitban éltek, a század elején, valószínűleg 1904-ben vándoroltak ki. Alkalma volt azután őket meglátogatni, – korábban csak levelezés útján tartották a kapcsolatot –, mondhatnánk, hogy ez a családi kapcsó-

¹ Újszászy Kálmán sárospataki missziója. Széphalom, 5. 349-353.

lat a hivatalosabb ügyek, amerikai útjai kapcsán aktivizálódott. A gyökerek tehát az anyai rokonság felé nyúlnak. Újszászy Kálmán édesanyja, Lukács Mária, Dunabogdányból való volt, s magyar neve ellenére többféle náció leszármazottja. Ismert, hogy Bogdányban olaszok is megtelepedtek mint kőfejtők, ezeket a helyiek *taljánok*nak nevezték. Kálmán bácsi keresztszülei Pomázon éltek. Pomázt négy nemzetiség és négy vallás jellemezte: szerbek (ortodoxok), svábok (katolikusok), tótok (evangélikusok) és magyarok (reformátusok). Ezek a század elején még mereven elkülönültek egymástól. Kálmán bácsi keresztanyja Sárközi-lány volt, a bíró lánya. Beleszeretett egy Schreiber nevű sváb fiatalember, akit a családban később is mindig csak így emlegettek: „a Schreiber”. Házasságkötésük teljes szembefordulást jelentett a kialakult szokásrenddel, ezért arra kényszerültek, hogy kivándoroljanak Amerikába. Detroitban telepedtek le, a férfi a Ford-gyárban helyezkedett el.

Arra a kérdésemre, hogy miképp került ki aztán Professzor úr Amerikába, s miképp sikerült nehéz időkben is kapcsolatot tartani az amerikai magyarsággal és reformátussággal, azt a választ kaptam: „Isten is van az égben”. Később is visszatért erre a mondatra, amely nyilván hitének is, optimizmusának is az alapja. De a „történet” folytatásához további kitérőkre van szükség.

*

Meg kell említeni, hogy Újszászy Kálmán 1942-ben a teológiai akadémia igazgatója, 1944-ben pedig a „főiskola” közigazgatója (rektora) lett. Ahogy megjegyzi: ezt a tisztséget kétszer két éven át „csak naivsággal lehetett elviselni”. Az intézményt Erdélyi János óta emlegették összefoglaló néven *főiskolaként*; e gyűjtőnév helyett a *kollégium* szót azután Nagy Barna hozta divatba. Erdélyi idejéből való a *közigazgató* és a *táptintézet* elnevezés is. Nagy Barna teológiai tanárról azt említi meg, hogy kiváló koponya volt, perfekt a francia nyelvben. Csak egyszer kellett megnéznie a szótárt, hogy a szavak végképp bevésszódjenek emlékezetébe. Kálvin János Ezékiel könyvével kapcsolatos kéziratát a svájci tudósok nem tudták elolvasni; a francia nyelvű szöveget Nagy Barna fejtette meg. Díszdoktor lett Svájcban.

Újszászy professzor ezután elbeszéli, hogy 1938 nyarán háborús hisztéria volt Patakon, illetve általában Magyarországon a cseh-magyar-német viszony feszültsége nyomán. Elterjedt a csehek fenyegetése: „magyart a magyarért”, attól tartottak, hogy betörnek a csehszlovák erők, s elviszik az értékeket. Ezért aztán ócska ládákba, *ferslógok*ba csomagolták a főiskola legértékesebb kincseit, hogy elmenekítsék azokat Budapestre. Hogy mi volt az a „biztonságos hely”, ahová az értékek kerülnek, csak négy ember tudta Patakon: a közigazgató, a gimnázium igazgatója, a gazdasági választmány elnöke és a főkönyvtáros.

Aztán jött a háború, amelynek utolsó szakaszában Patak határában nagy harcok folytak. A háború hírére mindenki elmenekült a városból. Ketten maradtak csak a tanárok közül Tárczy Árpáddal. Tárczy Árpád is elindult, de – és ez nagyon jellemző volt rá – csak a város végéig ment el, ott leszállt a szekérről s visszatért. Nagy szakállá volt, mint egy muzsiknak. Sztálingrád után elkezdett tanulni oroszul. Egyébként Alma Atában is járt. És ottmaradt Berecz Árpád, amerikai magyar teológus hallgató, aki Patakon tanult, s a háborús események miatt nem tudott az USA-ba hazatérni. Természetesen perfekt beszélt angolul.

A „felszabadulás” 1944. december 16-án érte el Patakot. Nem sokkal utána megjelent Debrecenből dr. Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és egy teherautó. Többek között a főiskola értékei ügyében jöttek. A teherautóról Andreánszky István, egykori pataki diák ugrott le, s Kálmán bácsihoz, az igazgatóhoz sietett. Ő

ismerte Andreánszkyt, akit 1932-ben kicsaptak az iskolából baloldalisága miatt.² Finánc volt az apja, tiszakarádi volt. Ekkor, 1944-ben a szociáldemokrata párt tagja, s azért jött, hogy megszervezze a rendőrséget. Tulajdonképpen Rácz Istvánt kereste. Ehhez tudni kell, hogy Rácz István és Rajk László még az Eötvös Kollégiumból ismerte egymást. Rácz István viszont ott volt a finn-orsz háborúban, s tudta, hogy mi vár Magyarországra.

Andreánszky megkérdezte Újszászy Kálmántól, hogy hova lettek a Pestre vitt értékek, könyvek. Azt válaszolta, hogy ő azt nem tudja, neki – amikor átvette a közigazgatói tisztelet – elődje nem mondott többet, csak annyit, hogy „biztos helyen vannak”. Kiderült, hogy Andreánszky jóval tájékozottabb volt. Valahonnan tudta, hogy a kincsek egy részét a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank pánccéltárába vitték (ezek között volt egy eredeti Vizsolyi Biblia s aranyak), másikát a pesti Első Hazai Takarékpénztár őrizetére bízta. Az utóbbi pénztárral Fáty András – egykori pataki diák, a bank alapításának neves kezdeményezője – által volt szoros kapcsolatban a főiskola.

Nagy Barna teológiai tanár és Berecz Árpád azonnal Pestre ment az értékek mentése, hazahozatala céljából. Ott az derült ki, hogy a ládák a Nemzeti Múzeumba kerültek át, onnan a Pénztáratéti Központba (a Honvéd és a Markó utca sarkán). A Pesti Első Hazai Takarékpénztárban elhelyezett értékek közül a legrégibb anyakönyv és a Pálóczy-Horváth Alapítvány alapítólevele meglett 1945 januárjában. A többi, szemérmesen, csak így emlegették: „a Pestre vitt könyvek”, soha sem mondták azt, hogy az „elveszett” vagy „elpusztult” könyvek, mert máig sem mondtak le róluk.

1947-48 táján Újszászy Kálmán lett a gazdasági választmányok elnöke, Trócsányi József adta át neki a kulcsokat. Egyszer Kovács Máté államtitkár telefonált a kultuszminisztériumból: „Behoztak ide egy Bibliát az Akadémiai Könyvtárból, a Vizsolyi Biblia egyik példányát, benne van a pataki pecsét. Átvenné az Akadémia Könyvtára, mert Pataknak úgyis van még egy másik példánya.” Kiderült, hogy valaki Dunakesziből vitte be a Bibliát az egyik nyomdába (valószínűleg az Athenaeumba), ahol egy ideig egy szekrényben tartották, ott vették észre. Újszászy Kálmán fel is kereste a megtalálót, aki a vasúti telep könyvtárosa volt. A háború után a szovjet hadsereg Dunakesziben gyűjtötte össze, amit ki akartak szállítani az országból. Azt az illető embert is kihajtották a rakodáshoz, s látta, amint feldobják a három *fersló*-got. Az egyik láda szét-esett, s amikor tartalmát gyorsan visszadobálták, a Biblia valahogy kimaradt, már nem fért be. Így került a könyvtároshoz. Az az ember hozzátette, hogy a szerelvénnyel azután elindult, de: „jó, ha Szobig eljutottak...” A magyar vasutasok, ahogy tudták, úgy akadályozták az összeharácsolt értékek kiszállítását. Azt nem lehetett tudni, hogy a szállítmány nyugat vagy kelet felé tartott-e, hiszen tőlünk észak felé indították el, aztán később dönthettek, merre tovább. A vizsolyi Bibliának ez a példánya – amely Széchy Mária tulajdona volt – visszakerült a Nagykönyvtárba.

Ennyit tudunk – mondta Újszászy professzor – a „Pestre vitt könyvek” sorsáról. Nagy érték közöttük a „Biblia Jadwiga” vagy „Biblia Polska” néven emlegetett úgynevezett „lengyel Biblia”, a lengyelek nemzeti kincse.³

² Andreánszkyt 1933-ban egy kommunista szervezkedésben való részvétellel vádolták. (Vö.: Kováts Dániel: Móríc Zsigmond és Sárospatak. Miskolc, 1994. 241.) Az ügynek akkor Zemplénben élénk sajtóvisszhangja támadt.

³ A Zemplén c. lap 1938. február 11-i számában (8.o.) találkoztam egy A sárospataki kollégiumban őrzik a híres 'Biblia Szárospatacka'-t című interjúval, amelyben dr. Gulyás József egyetemi magántanár, főkönyvtáros mondja el a lengyel biblia történetét. Ez egy olengyel nyelvű kézirat, 15 levél terjedelmű kódex, amelyet 1390-ben kezdtek írni. A lengyelek, mint a cikkből megtudjuk, az első világháború előtti időkben rengeteg aranyat ígértek érte, de a patakiak nem adták. Értékét 1938-ban háromszázezer pengőben állapították meg. (K.D.)

A főiskolai könyvtár gazdagsága – mondta el Újszászy Kálmán – elsősorban Szombathi Jánosnak köszönhető, aki az egyházkerületet bejárva a padlásokról szedte össze a régi anyagot. A másik nagy gyarapító id. Harsányi István volt, aki ugyancsak járta a vidéket, nagy útikosárba szedte össze, amit talált. Ez a régi anyag a könyvtár TT, QQ, II. jelű részlegében van. A számokat csak 1950-ben kezdték el alkalmazni a katalogizálásban. Mindig arra törekedtek, hogy gyűjtsenek.

*

Újszászy Kálmán volt a közigazgató, amikor – emlékezete szerint 1946-ban – levél érkezett Amerikából. Minthogy minden hivatalos levél hozzá jött, ő bontotta fel. A levélben – többek között – körülbelül ez állt: „Engedjék meg, hogy bemutatkozzam, Osterhaven vagyok, a Hope College vallásánára.” Fiatalember volt, az USA-beli holland reformátusok papja. Ez egy jómódú társadalmi réteghez tartozó népesség az USA-ban, s az a szokás náluk, hogy minden évben egy pogány missziói állomás számára gyűjtést szerveznek. A fölajánlott dolgokat a gyerekek, a tanulók szedik össze. A háború után először anyaországuknak küldtek segítséget, majd egy olyan európai országot kívántak támogatni, ahol erős a református egyház, ahol iskolák vannak, ahol nehéz körülmények között élnek az emberek. Így fordultak a magyar reformátusság, azon belül Patak felé.

Érdekes az a kérdés, hogy miért Patakot választotta. Lehet, hogy Vincze Károlytól, az amerikai független magyar református egyház lelkészétől tudhatott róla. De kiderült még egy érdekes kapcsolat. Amikor ugyanis Osterhaven Princetonban diákoskodott, együtt volt ott egy magyar teológussal, aki előzőleg pataki diák volt. Tőle „megtanulta, hogyan kell készülni a halálra”. Ez a diák Gönczy Árpád volt, aki Patakról szénioriként került ki ösztöndíjjal Princetonba, s akit a tüdőbaj korán sírba vitt. Osterhaven azt gondolta: „az az iskola, ahol egy ilyen ember volt diák, biztosan jó iskola lesz”. Egyébként azonban Osterhaven felesége magyar származású: Nagy Margit. Szádalmásra való a családja; édesapja, Nagy Dániel, onnan, Gömörből vándorolt ki. A gömörieknek pedig hagyományosan Patak volt az iskolájuk. Osterhaven innen is hallhatott tehát Patakról.

Levelében megkérdezte, mire van szükség. A válasz ez volt: amit küldenek, elfogadjuk. Néhány hét múlva megérkeztek a masszív ládák, benne vadonatúj ruhanemű. Minden tanárnak (és családjának), diáknak, még a mosogató asszonynak is jutott belőle. S ez a segélyezés így ment 1948-ig. Ezután könyvet kértek, egyházi szakirodalmat. Tízezer dollárt szedtek össze az amerikai holland reformátusok, ilyen értékben rendelhetek a patakiak könyvet. A könyvek kiválasztásában Nagy Barnáé volt a főszerep. Olyan kitűnő gyűjtemény alakult ki ebből, hogy amikor egy princetoni küldöttség járt Patakon, megcsodálták. Egyébként erre az időre esett a könyvtár modernizálása, az olvasótermek kialakítása, az estig való nyitvatartás, az eleven teológiai önképzés.

A Hope College a pataki főiskola testvérintézete lett, tanár- és diákcserében állapodtak meg. De onnan már azután – a hidegháború miatt – nem jöhettek. Innen még kiment Zsíros József, az ószövetségi tudományok professzora. Azért nem Újszászy Kálmán ment, mert őt már előzőleg meghívták Svédországba a népfőiskolák tanulmányozása végett. Ez az út igen hasznos volt a számára, mert megerősítette abban, amit Patakon elkezdtek az állandó népfőiskola szervezése során. Svédországban is azt az utat járták, ami Patakon kialakulóban volt, amikor megkapták a Rákóczi-várat: művészotthon, múzeum, népfőiskola közös intézmény keretében. Ezt erősítette meg a svéd modell. Így az írók, művészek, valamint a múlt tárgyi emlékei együtt vannak a

népfőiskola hallgatóival. Ezt a modellt kívánták folytatni a diófa alatt is, a volt népfőiskolások későbbi programjain.

Zsíros József hernádszentandrászi zsellércsaládból származott. Onnan való volt Szabó Zoltán is, de ő a tanító fia. Zsíros hat elemi után, Szabó Zoltán négy elemi után került Patakra, ahol osztálytársak voltak. Egyébként még a Szendrei család is Hernádszentandrásra való. Zsíros József tehát kiment Amerikába, ott is maradt. Teológiai tanári nyugdíjaztatása után egy magyar református gyülekezet lelkésze lett. Újszászy Kálmán is járt nála későbbi amerikai útján. Svédországból azonban nem az USA-ba ment tovább, hogy a hívásnak eleget tegyen, hanem hazatért.

Arra az újabb kérdésemre, hogy mi tartotta életben az amerikai kapcsolatot, Újszászy Kálmán ezt mondja: „És az értünk való imádkozás”. Osterhaven professzor a Hope College-ból a Western Theological Seminary nevű teológiára ment át, ahol a szisztematikai teológia tanára lett, s kapcsolatot tartott Nagy Barnával. Folyamatos volt a levelezés Újszászy Kálmánnal is. Ő sokkal többször írt, mint amennyit Újszászy professzor neki. Többször eljött megnézni Patakot a feleségével.

Az államivá lett iskolával is megmaradt bizonyos kapcsolat. Ideadta diáknak tehetséges leányát, *Janice*-t, hogy ne az a módos réteg befolyásolja a fejlődését, hanem lásson egy materialista társadalmat is. A 15. születésnapján érkezett Ferihegyre, Újszászy Kálmán várta ott. Rövid ideig Szabó Gyulánál, a kiváló angoltanárnál, az Angol Internátus egykori vezetőjénél lakott a kislány, de amerikai viselkedése szokatlan volt a gyermektelen házaspárnak, így Újszászyék vették magukhoz. Húsvétkor ment vissza Amerikába, hogy otthon ne veszítsen tanévet. A középiskola után Amerikában végzett college-ot, majd a Harvardra járt, nyáron annak bécsi filiáléjában tanult, megismerte Görögországot is. Egy amerikai magyar fizikushoz ment férjhez.

Az amerikai kapcsolat azonban tulajdonképpen ettől függetlenül gyarapodott. Az igény az ottani magyar református papok körében született. Erre reagált Újszászy Kálmán. Mint mondotta: ő mindig nyitott volt a környezetétől feléje megmutatkozó igényekre, és mindig pozitíve reagált. Első amerikai útjára 1965-ben került sor. Augusztus végén Genovából hajóval indult feleségével. Ő volt a második egyházi személyiség, aki kijutott a háború után.

Az olvadás azonban tulajdonképpen úgy kezdődött, hogy ők – a tengerentúliak – jöhettek már Magyarországra, s köztük papok is megjelentek. Túlnyomó részük pataki diák volt. Egy volt képzős tanítvány, György Árpád is hazlátogatott. Vele diákkorában Újszászy Kálmán közelebbi kapcsolatban volt mint képzős cserkészparancsnok; odakint a legnagyobb magyar gyülekezet papja lett. Mátraházán egy lelkészkonferencián találkoztak, s volt diákja meghívta Újszászy Kálmánt. György Árpád szervezte meg odakint az előadássorozatot. Egyébként Amerikában többféle irányzat él a magyarság körében; Hamza András például a baloldalt képviselte (nem volt pataki diák, de odakint fontos szerepe lett), s egy Csordás nevű lelkészt említett Kálmán bácsi a jobboldaliak képviselőjeként.

Az amerikai útnak volt egy másik előzménye is. Újszászy Kálmán 1947–48 táján körlevelet küldött a volt szeminaristáknak. Mint mondta, mindig is törekedett arra, hogy egykori tanítványaival kapcsolatban álljon. A tengerentúlr kerültek arra biztatta: kint is csináljátok! Vagy kétszer küldött ilyen körlevelet, amelyekben a kinti magyarság életének, „néprajzá”-nak tanulmányozására biztatott. Aztán jött a hidegháború. Az „olvadás” után lehetett újra kapcsolatba lépni, de akkor sem volt politikailag könnyű. A *pink főgondnok*ként (tehát rózsaszínként) emlegették; vagyis egyeseknek a szemében vörös, másokéban fehér volt! A papokkal lépett érintkezésbe, nélkülük ugyanis nehéz eljutni az amerikai magyarokhoz.

Az elgondolás az volt, hogy a sárospataki teológiát elveszítve valamilyen új profilt kell találni. Elhatározták, hogy felgyűjtik a magyar protestantikákat. Így kint is a már megindult népdalgyűjtés helyett egyházi gyűjtés, részben helytörténeti vizsgálat indult. A Tudományos Gyűjteményekben főleg folyóiratok gyűjtése kezdődött, s ebben a programban – magyar protestáns kiadványok gyűjtése – benne van Amerika. Amikor tehát kiment 1965-ben, előadókörútra készült ilyen címmel: *Hungarian Protestantism, its Past and Present*. Előadásait itthon természetesen egyeztetnie kellett egyházi és állami (egyházügyi hivatal) vonalon. Az előadássorozatot Janice Osterhaven és György Árpád tervezte és szervezte meg odakint.

Odakint azután felszínre került az amerikai magyarok néhány igénye, kívánsága. Ők is jönni akartak s elküldeni gyermekeiket. Nemcsak a Balatonra üdültetni a kicsiket, s nemcsak Debrecenbe, a felnőttek nyári egyetemére, hanem a serdülőknek szervezve programot, hiszen az ő korukban van erre a legnagyobb szükség. Hamza András fejtette ki, hogy előbb tanulni kell, ezért lett a nyári programokból „kollégium”, ahol az iskolai jelleg is nyilvánvaló. Újszászy Kálmán felvette a kapcsolatot a Magyarok Világszövetségével (Kárpáti József volt akkor a főtitkár), az Egyházügyi Hivatallal, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanáccsal (Varga Gáborné volt a kulturális elnökhelyettes), s így került sor az első Sárospataki Nyári Kollégium megszervezése.

Tovább gyarapodott azután a nyugati magyar témájú publikációk gyűjteménye. Az említett Andreánszky István is nyugatra távozott, s később gazdag francia nyelvű magyar vonatkozású gyűjteményét Patakra hagyományozta. S ide került Angliából Cs. Szabó László könyvtára is.

*

Beszélgetésünk záró részében néhány részletkérdésre válaszolt, amelyek készülő könyvemhez nyújtottak adalékokat. Elmondta, hogy a népfőiskola megindítása a teológiai kar pozitív hozzáállásának köszönhető: „Ha nincs teológiai kar, nincs népfőiskola”. Mint mondta, Szikszai István vetette fel: „Hát miért nincs nálunk népfőiskola?” A falu, a nép felé fordulást az egyházkerületi vezetők némi aggodalommal, fenntartással kezelték. A főgondnok farkasfalvi Farkas Géza országgyűlési képviselő volt, Klebelsberg barátja. Mint Kálmán bácsi megjegyezte: „rettegetett és ítelt”. Szabó Zoltánt és Újszászy Kálmánt is megszorongatta. Egy testületi értekezleten szemrehányást tett Újszászy Kálmánnak, aki szó nélkül hallgatta végig. Farkas István püspök később megköszönte, hogy nem válaszolt.

Elmondtam a professzornak, hogy a Kazinczy Ferenc Társaság 90. születésnapja alkalmából a Megyei Levéltár sokszorosító műhelyének segítségével szeretné valamilyik művét hasonmásban kiadni. Ő szinte habozás nélkül mondta, hogy arra *A falu* című útmutató könyvét ajánlja. S valóban az lett számára a születésnap ajándékunk. Örök fájdalom marad, hogy *Móricz Zsigmond és Sárospatak* című könyvemet már nem adhattam kezébe. Megjelenése előtt két hónappal hunyt el. Hittel vallom a gyászjelentésére került Példabeszédek-béli ígét: „Az igaznak emlékezete áldott”.

A gyarapító és levelező

Bernard Le Calloc'h és Újszászy Kálmán levelezéséből

Bevezető helyett

[Levél a szerkesztőnek 1995. július 20-án]

Tisztelt Doktor Úr!

Múlt héten Pesten voltam. Találkoztam Dr Szilágyi Ferenc kedves barátommal. Beszélgetésünk során kiderült, hogy több év óta levelezésben álltam boldogult Dr Újszászy Kálmánnal. Tudniillik, özv. Bottyán Jánosné ajánlására, szoktam küldeni a sárospataki gyűjteménynek minden tanulmányomat, cikkemet, mely valahogyan Kőrösi Csoma Sándorral kapcsolatos, mert Kőrösi Csoma francia életrajzírója vagyok.

Szilágyi Ferenc azt javasolta, hogy minél előbb küldjem Önnek a szóban forgó levelezés fénymásolatát, mert azt mondta, hogy most éppen egy emlékkönyvet tetszik készíteni.

Mellékelve tehát a másolatokat küldöm, remélve, hogy még tudni fogja használni.

Kiváló tisztelettel

B. Le Calloc'h

több magyar tudós társaság tiszteleti tagja¹

A levelezés

1.

Sárospatak, 1988. október 18.²

Igen tisztelt Uram!

Az itteni elfoglaltságok: Cs. Szabó síremlékének felavatásával kapcsolatos ünnepek, Bessenyei György szobrának leleplezése, no meg a szüret, ami a Hegyalján mindig „esemény”, s sajnos nem utolsósorban feleségem súlyos lábtörése miatt jelenleg is kórházi kezelése, meg az én hosszabb ideig tartó kórházi kivizsgálásom miatt, nem tudtam eddig megköszönni a csodálatos Kőrösi Csoma dokumentációt, beleértve

¹ Köszönettel vesszük Le Calloc'h professzor jelentkezését, s készséggel adunk helyet emlékkönyvünkben a levelek közlésének. Belőlük plasztikusan rajzolódik ki dr. Újszászy Kálmán egyik jellemző vonása. A tudományos gyűjtemények tudós igazgatója szívügyének tekintette a kollégium szellemi kincseinek gyarapítását. Mint ember pedig a kapcsolattartás értékének példáját adja levelezésével. A levelek, lapok rövid jegyzetelése, illetve a szögletes zárójelbe tett megjegyzés tőlünk való. – Bernard Le Calloc'h a háború utáni években tanult meg magyarul, amikor Pesten fiatal követségi titkárként dolgozott. Kőrösi Csoma Sándorral másfél évtizede foglalkozik, eddig 227 tanulmányt írt életéről és munkásságáról; írt egy könyvet, nyolc előadást tartott, öt interjút adott a francia rádiónak. Lakásában gazdag Kőrösi Csoma-gyűjteményt hozott létre. Fő műve – egy 2500 címszót és 880 illusztrációt tartalmazó Kőrösi Csoma-lexikon – még kiadatlan. Alelnöke a Franciaországi Finnugor Társaságnak, választmányi tagja a Francia Földrajzi Társaságnak. (Kováts Dániel)

² Írógépen írt egyoldalas levél, fejlécén bélyegző: „Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei ADATTÁR - 3950 Sárospatak Rákóczi u. 1.sz.”

a The Medal-t is, amely a nagyobb csomag után, utolsónak érkezett. Bár nem vagyok szakember, el nem tudom képzelni, hogy kerülhetett volna össze ilyen hatalmas és sokszínű anyag Kőrösi Csoma Sándorról, mint e küldemények nélkül. Ma kaptam épen levelet dr. Harangi Lászlónétól, akinek férje foglalkozott volna kiterjedtebben Csomával, ha a halál el nem ragadja. Így csak a reá vonatkozó irodalom eléggé jelentős része került állományunkba és ezt, valamint a Nagykönyvtár évtizedek során felgyűlt Csoma anyagát teszi gazdagabbá, mondhatom így is, a maga nemében páratlan-ná, igen tisztelt Uram munkásságának gyümölcse, amit hálásan megköszönök.

Egyben ajánlom magamat, magunkat, a Gyűjteményeket továbbra is gondoskodó, segítő szeretetébe, megbecsülésébe. Talán értesült róla, hogy egy, a szórványokban élő magyarságra vonatkozó, elég jelentős adalékgyűjteményünk van, amely könyvben, kéziratokban és főleg aprónyomtatványokban gazdag, akár magyar nyelvűek, akár idegen nyelvűek ezek. Ezek a „Hamupipőkéi” a dokumentációnak talán a legérdekesebb darabjai ennek a mi gyűjteményünknek. Ha valami ilyen akadna kezéhez, legyen az tudományos, egyházi, sport vagy bármi egyéb vonatkozású, mi hálásan megköszönjük és megőrizzük.

Szépfalusi István barátomnak is írok (sajnos nem volt itt a Cs. Szabó ünnepségeken) és neki is hálás szívvel a közbenjárásért köszöntöm Tisztelt Uramat, mint ismeretlenül is jó barátomat, nagyrabecsüléssel és szeretettel: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

2.

Sárospatak 1988. 10. 18.³

Nem fért már a levélpapírra, de a kérésekhez ebben a formában csatolom hozzá az ígért tanulmányokat, előre is hálás köszönettel.

Hogy mindenféleképpen közünk van Csomához, azt azzal az aprósággal is bizonyítom, hogy négy fiatalabb barátom – szüreteinknek diákkoruktól kezdve munkásai, a mostanin nem voltak velünk – Lhassa-ból küldötték köszöntésüket, a Csoma útját járva. Egyébként számítógépesek, matematikusok és nem történészek! *Ú. K.* [s.k.]

3.

Sárospatak, 1988. dec.01.⁴

Igen Tisztelt Uram!

Nagyon jellemző, hogy október 27-én kelt sorai egy hónappal később, azaz november végén érkeztek meg. Ez annál feltűnőbb, mert egyébként a küldemények mindhárom esetben, a feladásuktól számított néhány napon belül, mindig hiánytalanul megérkeztek; és talán ez a fontos.

Irattárunkban utánanézzve: az első, 5 nagyobb csomagban érkezett, rendkívül értékes gyűjteményt, október 10-én kelt levelemben köszöntem meg. Azóta két alkalommal érkezett Kőrösi Csomával foglalkozó anyag (benne a Benyovszky Móricra vonatkozó tanulmány, a Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987. 3. számával), 1988. november 15-én postázva, és most legutóbb: november 28-i postázással a Bulletin de l'Association des Anciens Élèves októberi száma.

Valamennyit hálásan megköszönöm és abban a reményben kívánok magam és munkatársaim nevében kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog újévet, hogy ez a pár sor is megérkezik, ha nem előbb, az ünnepekre! Ha nem így lenne, akkor is

³ Képeslap, a Kollégium könyvtárterméről. Megszólítás nélkül, az előző levél folytatásaként.

⁴ Géppel írt egyoldalas levél az Adattár fejbélyegzőjével.

higgyék el, olyan forrás anyagot szíveskednek elhelyezni nálunk, amely akár ma, akár a jövőben pótolhatatlan a kutatók számára.

Épen ezért újra megköszönve bizalmukat, kérem további segítségüket és maradok tisztelettel hívük: *Dr. Újszászy Kálmán* [s.k.]

4.

Sárospatak, 1989. február 15.⁵

Tisztelettel közlöm, hogy az Acta Orientalis-ban a Földrajzi Közleményekben és Notre Historie-ben megjelent tanulmányokat sértetlenül megkaptuk. Mindháromért hálásak vagyunk, s a korrekciókat, amelyeket a Földrajzi Közleményekben megjelent figyelemfelhívás is tartalmaz, különösen köszönjük.

Jó egészséget és további jó munkát kívánva vagyunk tisztelő szeretettel, nagyra-becsüléssel *Újszászy Kálmán* [s.k.] és munkatársai.

5.

Sárospatak, 1989. március 31.⁶

Igen Tisztelt Barátom!

Ennek a néhány sornak húsvétra kellett volna elmennie ill. megérkeznie, hogy jókívánságainkkal együtt köszönjük meg az Újfalvy Károlyról írott tanulmányt, amely már jóval korábban megérkezett. De hát, Ember tervez, Isten végez. Végeredményben Övé a köszönet azért, hogy nem munka nélkül vagyunk a Gyűjteményekben, hanem bőven elhalmozva a tennivalókkal, amelyek általában mindig összefonódnak egymással. Most kaptam pl. egy értesítést arról, hogy Keszthelyen egy Kőrösi Csoma Közműv. Kör működik s titkára, a nagyváradi származású Bereczky Kálmán, főleg az erdélyi kapcsolatok ápolása miatt indította útjára ezt az egyébként nem tudományos, hanem múzeumi baráti társaságot.

Szíves köszöntéssel és nagyon hálás érzésekkel maradtam hívük: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

6.

Sárospatak, 1989. aug. 17.⁷

Tisztelt Professzor Úr!

Mint máskor, úgy most is hálásan megköszönöm a Kőrösi Csoma Társaság Symposiumának dokumentációs kötetét és az előadások sorában Professzor úrnak, az egész kötetet meghatározó tanulmányát. A hozzá csatlakozó bibliográfia igen nagy segítséget jelent mind a hazai kutatásoknál, mind pedig a széles világon, ahol Kőrösi Csomával és munkásságával foglalkoznak.

Megemlítve, hogy a szokott nyári elfoglaltságokkal, ezek között is elsősorban idegenforgalmunkkal, jól vagyunk és abban a reményben, hogy különböző gyűjteményeinkkel is jó ügyet szolgálunk, köszöntöm Professzor urat, kérem további támogatását és maradok tisztelettel híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

⁵ Géppel írt levelezőlap megszólítás nélkül.

⁶ Géppel írt képeslap a Rákóczi-vár Lórántffy-szárnyáról hátoldalán végigírva; bizonyára borítékban küldte el.

⁷ Géppel írt egyoldalas levél az Adattár fejléces levélpapírján és körbélyegzőjével.

7.

Sárospatak, 1989. okt. 18.⁸

Kedves Professzor Úr!

Megkaptam és hálásan megköszönöm „A kálvinista Kőrösi Csoma Sándor”-ról készített kitűnő összefoglaló tanulmányt, amelyet a *Confessio* 1989. 2. számában, már korábban, elejétől végéig elolvastam. Bár úgy tapasztalom, hogy több helyen őrzik Professzor Úr Kőrösi Csomával foglalkozó munkásságát, az ennek folyamán megjelent írásokat, tanulmányokat a „kishazában” is, mégis, szinte meghatározóan egészítik ki a már korábban, és főleg Harangi László dr. írásait, feljegyzéseit őrző és többek érdeklődésére számottartó.

Mivel az ünnepek is közelegnek, s addig nem tudom hozzáférhetek-e még egy köszöntő megírásához most kívánok áldott ünnepeket, boldog újévet és 1990-ben is jó munkát. *Újszászy Kálmán* [s.k.]

8.

Sárospatak, 1989. nov. 1.⁹

Nem haragszik Kedves Professzor úr, hogy rendszerint képes levelkezőlapokkal jelentkezem, aminek az is egyik oka, hogy látni is lehessen valamit, rólunk is, munkánkról is. Így köszönöm meg az *Acta Geographica* 1989/III. számából készült kivonatot, ill. másolatot, amely a címképpel együtt hozzánk hozza közelebb Kőrösi Csoma Sándorunk Tibetjét, amely, amint már írhatram is, nem is olyan idegen többé, hiszen barátaim már másodszor kószálták be hegyeit, völgyeit. Köszönöm, hogy megküldésével teljesebb lett az itteni Kőrösi kollekció, s kérem és várom ennek további gazdagítását, akár a Professzor Úrnak saját munkáival, akár mások tanulmányaival. Megismételt ünnepi jókívánságokkal maradtam híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

9.

Sárospatak, 1989. nov. 20.¹⁰

Kedves Professzor Úr!

Megint van köszönnivalóm. A közelmúltban megérkezett az *Études Finno-Ougriennes*, Tome XXI. rendkívül érdekes száma, amelyben Professzor Úr Kőrösi Csoma Sándor és Ligeti Lajos kapcsolataival foglalkozik. Ugyancsak megkaptam a *Journal de la société Finno-Ougrienne* 82. számát, a benne foglalt, Kőrösi Csoma vonatkozású tanulmánnyal. Ezzel a két munkával újra gazdagodik az itteni gyűjtemény.

Harangi Lászlóról hosszabban kell majd írnom. Ha elfelejteném, kérem figyelmeztetését.

Továbbra is jó munkát és hozzávaló jó egészséget! *Újszászy Kálmán* [s.k.]

⁸ Géppel írt képeslap az egyházmegyei múzeumról hátoldalán végigírva. A címzett a lap aljára kézzel odajegyezte: „Harangi László 1897-1934. Mackófálvi Mackó Miki kalandjai”.

⁹ Géppel írt képeslap a pataki református múzeumról, hátoldalán végigírva.

¹⁰ Géppel írt levelezőlap.

10.

Sárospatak, 1990. január 11.

Kedves Professzor Úr!

Az ünnepi és új évi köszöntések sűrűjében csak most jutottam el odáig, hogy kifejezzem hálámat egyfelől a Bulletin de l'Association des Anciens Eleves 1989. októberi számából készült kivonatért, a Mir Izzet Ullah-ról, Kőrösi Csoma barátjáról megjelentetett tanulmányért; továbbá a Magyar Nemzetben közölt cikk (1989.december 16.) másolatáért. Mint minden eddig megismert írása, ezek is ragyogóan egészítik majd ki a nem elhalványuló, hanem egyre tisztuló Kőrösi Csoma képet.

Azzal a kéréssel, hogy továbbra is tisztelje meg Gyűjteményünket, akár a saját, Kőrösi Csomára vonatkozó írásaival, akár bármely olyan tanulmánnyal, bárkitől, aki ugyanebben, vagy rokon témakörben dolgozik.

Megismételt új évi jókívánságokkal maradtam tisztelettel híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]¹¹

11.

1990. június 15.¹²

Igen tisztelt Uram!

Június 7-én kelt levelére válaszolva, szíves örömmel mellékelem Musnai László tanulmányát, ami a Protestáns Szemlében jelent meg, Kőrösi Csoma ismeretlen élete címmel. Mindjárt meg is köszönöm, hogy levelével felhívta a mi figyelmünket is erre a tanulmányra. Erről különben, immáron közös barátunk, Vita Zsigmond is szólott még annakidején. Emlékezetem szerint valamelyik levelében történt évekkel ezelőtt utalás Kőrösi Csoma munkásságának teljes terjedelmével és a reá vonatkozó irodalommal.

Most köszönöm meg a Magyar Könyvszemlében megjelent és másolatban megküldött, igen érdekes és precíz tanulmányt, Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa címen, igen tisztelt Uram munkáját. Arra ugyan nem gondolhatunk, hogy a Párizsban, igen tisztelt Uram által létesítendő „Csoma gyűjtemény”-hez hasonló méretű alakuljon ki nálunk is; ennek ellenére jelentős anyagnak a birtokában vagyunk, egyelőre megosztva a Harangi gyűjtemény miatt, részben az Adattár külföldi magyar gyűjteményben, részben a Nagykönyvtár állományában. Megköszönöm ha igen tisztelt Uram továbbra is megértő barátsággal gondol Kőrösi anyagunkra és segít annak továbbfejlesztésében.

Szíves köszöntéssel és nagyon hálás érzésekkel: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

12.

Párizs, 1990. augusztus 31-én¹³

Mélyen tisztelt doktor Ur!

Nagy meghatottsággal olvastam a meghívót a Sárospataki református gimnázium tanévnyitó ünnepélyére, mely annyi év kényszerű megszakítás után holnap szeptember 1-én újra fog működésbe indulni.

Köszönöm, hogy volt szíves rám gondolni.

¹¹ Géppel írt egyoldalas levél az Adattár fejbélyegzőjével.

¹² Egyoldalas géppel írt levél az Adattár fejbélyegzőjével.

¹³ Közlésre bocsátott anyagunkban ez az egyetlen Újszászy Kálmánnak címzett Bernard Le Calloc'h-tól való levél, amely a feladó fejleces levélpapírjára íródott, s tartalma miatt feltétlenül számíthat a közérdeklődésre.

Én is gondolom mindazokra a magyar barátaimra, akik most hallatlan örömmel nekifognak egy új, modern és szabad hazát építésére. Milyen nagy boldogság nekem, külföldinek, tanuja lenni Magyarország valóságos feltámadásának! Sajnos, 40 évvel ezelőtt, amikor a francia követségen fiatal titkárként működtem, látnom kellett hogyan lehet kommunista hazaárulók lelkes segítségével egy szabad nemzetet fogollyá tenni. Hála Istennek, éltem eleget ahhoz, hogy láthassam most e fogoly nemzetnek a felszabadulását.

Isten áldjon a magyart!

Mély tisztelettel [aláírás].

13.

Sárospatak, 1990. október 10.

Kedves Professzor Úr!

Megint nagy örömet jelentett a napokban érkezett két tanulmány Kőrösi Csoma Sándor francia bartájtárol, valamint betegségének, végeredményében máig tisztázatlanságáról. Örülök, hogy hazai folyóiratokban is mind szélesebb körben lesznek ismertté Professzor Úr munkássága során a Kőrösi Csomával kapcsolatos problémák, és azt külön meg kell köszönnöm, hogy Professzor Úr útján jutottam hozzá a Kovásznán megjelenő „Az Ige” c. gyűlekezeti laphoz. Ha több időm volna rá, meg kellene kérem a Szerkesztő Bizottságot, hogy visszamenőleg is küldjék el a megjelent példányokat, hiszen amikor a Teológia megszűnése és az iskola államosítása után nagykönyvtárunk egyedül maradt, azt a célt tűzte ki feladatának, hogy begyűjti a magyar nyelvű, protestáns folyóirat-irodalmat. Persze, ez már 1952 után nagyon nehezen ment, de így is gazdagabb ez az anyag nálunk, mint testvér könyvtáraknál.¹⁴

14.

Sárospatak, 1990. nov. 27.¹⁵

Tisztelt Professzor Úr!

Megkaptam az Orvostörténeti Közleményeket, s benne a tanulmányt „Orvos volt-e Kőrösi Csoma Sándor” címmel, francia nyelven, nagyon hasznos magyar Összefoglalással. A magam részéről természetesnek tartom, hogy mint a napjainkban is, a misszióba menők orvosi képzésben is részesülnek; ugyanennek a szükségét éreznie kellett Csomának is.

Ismert balesetem miatt nem tudom válaszoltam-e a Harangi Lászlóval kapcsolatos kérdésére. Attól tartok, hogy nem, mert a múlt év október 30-án kelt lapját abban a fiókomban találtam, amelyben a munkából kiesésem miatt, az elintézetlen levelek maradtak.

Harangi László református lelkész, gimnáziumi tanár (angol-magyar). Mint ilyen, ösztöndíjas Amerikában, ahonnan 1949-ben már nem jött haza. Magyar egyházközség lelkésze ott és szerkesztője az amerikai magyar reformátusok lapjának. Később tanár ohioi egyetemeken (Berea, Oberlin), s ezek ösztöndíjával többször megfordult Indiában, Kőrösi Csoma kutatóként, lehet, hogy az említett intézmények megbízásából. Munkájának halála vetett véget; a szükséges könyvek kerültek hagyatékával emigrá-

¹⁴ Géppel írt levelezőlap. Csak főoldalának fénymásolatát kaptuk meg, ezért hiányzik a címzési oldalra áthúzó-dó befejezése.

¹⁵ A ref. kollégium által kiadott levelezőlap mindkét oldalán géppel végigírt szöveg. Nyilván borítékban küldte el.

ciós gyűjteményünk állományába. Miskolcon van eltemetve, mert egy itteni látogatásakor érte a hirtelen halál.

Arra gondolva, hogy az ünnepek közelednek, köszöntöm a Professor Urat, kívánok áldott karácsonyt és boldog újévet. *Újszászy Kálmán* [s.k.]

U.i.: A napokban találkoztam a Magyar Nemzet gyász hírei között a Calloc'h névvel, mint amely család gyászolja az elhunytat. Ha nem csak névrokonságról van szó, akkor fogadja őszinte részvéteimet. ...*Ú. K.* [s.k.]

15.

Sárospatak, 1990.december 18.¹⁶

Igen tisztelt Professor Úr!

Ezen a Kollégiumunk jelmondatát, valamint pecsétjét ábrázoló levelezőlapon köszönöm meg a székeleyekről írott tanulmányának különlenyomatát.

Pecsét és jelmondat a magyar reformáció korából származik. Az angyal, az Apokalipszis angyala, s ennek megfelelően a szöveg a Jelenések Könyve 14. fejezet 7. versében olvasható. Ezért is eltér az egyházi iskoláknak emberre, iskolára koncentráltabb szövegeitől.

Tisztelő köszöntéssel, s megismételt ünnepi és újévi jókívánságokkal, maradtam híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

16.

Sárospatak, 1991.április 23.¹⁷

Igen tisztelt Professor úr!

Hálás köszönettel jelentem, hogy a Párizsban, ez év [a hónap neve kimaradt] 17-18-án tartott kollokviumon elhangzott előadás: „LES HONGROIS FACE A LA REVELATION DE LEUR ORIGINE FINNO-UGRIENNE...” sértetlenül megérkezett. Nagyon szerény francia nyelvtudásom segítségével is megállapíthatom, hogy kitűnően idézi vissza Sajnovics Jánosék korát és az elmélete körül keletkezett vitát, amely végeredményben még sem jutott teljesen nyugvópontra.

Tisztelő köszöntéssel maradtam híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

17.

Sárospatak, 1991.május 8.¹⁸

Mind az április 30-án, mind a május 3-án postázott küldemény megérkezett és gazdagítja a már eddig itt tárolt anyagot. Azért különösen hálás vagyok, hogy a Kovásznán megjelenő „Az Ige” c. gyűlekezeti lapban, olyan komolyan foglalkozott Professor Úr Kőrösi Csomával. Az amulettek is rendkívül érdekesek, közlésük nagyon hasznos. A Gondviselés segítse továbbra is Professor Urat jó munkájában.

Tisztelettel: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

¹⁶ Egyoldalas, gépirással írt levelezőlap. A címzési oldalon balra a SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM felirat, a kollégium angyalos címerével – amelyre a levelezőlapon utalás történik – és a jelmondat: *Féljétek Istent, és néki adjatok dicsőséget.*

¹⁷ Géppel írt levelezőlap.

¹⁸ Géppel írt, a ref. gyűjtemények múzeumát ábrázoló képeslap; megszólítás nélkül.

18.

Sárospatak, 1992. június 12.¹⁹

Tisztelt Professzor Úr!

A Magyar Nemzetben megjelent tanulmány másolatát hálásan megköszönöm. Elhelyezzük a többi Kőrösi Csomáról szóló tanulmány mellé. A magam részéről is igyekeztem számontartani az ünnepi esztendővel kapcsolatban megjelent hazai és egyéb írásokat. Az az érzésem, hogy Professzor úr mind mennyiségében, mind minőségében jelentős munkássága nélkül nem született volna meg ez az évfordulóval kapcsolatos gazdag irodalom.

Kellemes nyarat kívánva köszöntöm Professzor Urat tisztelettel: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

19.

Sárospatak, 1992. szeptember 14.²⁰

Kedves Professzor Úr!

Hálásan köszönöm a CONFESSIO ez évi 2. számából az újabb, nagyon érdekes adalékot arról, hogyan viszonyultak a franciák Kőrösi Csoma Sándorhoz és munkásságához.

Velem együtt megköszönik majd Professzor Úrnak ezt az újabb értékes adalékát azok a kutatók, akik nálunk találják majd azt, a többi, Professzor Úr által írott munkával együtt. Tudom, hogy gondoskodó szeretete, figyelmessége, a mienké mellett több, jelentős magyar gyűjteményt is támogat munkáival és így széles mezőn megtalálhatók Professzor Úr írásai hazánkban; mégis abban is biztos vagyok, hogy a 150 éve gyűlt, Csomával foglalkozó kiadványokból találhatók nálunk olyanok, amelyekre tekintettel itt is el lehet indulni munkássága, jelleme, életsorsa megértése felé.

Professzor Úrnak jó egészséget és további hasznos kutató munkát kívánva küldöm tisztelő köszöntésemet és maradok híve: *Újszászy Kálmán* [s.k.]

20.

Sárospatak, 1993. május 10.²¹

Kedves Professzor Úr!

Mai postával megérkezett a SOMOGY 1993. március-áprilisi száma, benne Professzor Úr tanulmányával: „Hogyan fogadták a magyarok finn-ugor eredetük felderítését a XVIII-XIX. században?” (Nagy Gyula fordítása). Mivel a kérdés ma is aktuális és gondolom, amíg leszünk, aktuális marad, különösen értékelni tudom a tanulmányt. Ha másért nem, azért mert a napokban olvastam László Gyula tanulmányát - a legfrissebbet - ugyanerről a kérdésről, s magam is a kettős honfoglalásban gondolkodom.

Így is ismételten köszönöm a tanulmányt és további segítséget kérve, maradok tisztelettel:

Újszászy Kálmán [s.k.]

¹⁹ Egyoldalas, géppel írt levél az Adattár fejbélyegzőjével.

²⁰ Egyoldalas, géppel írt levél az Adattár fejbélyegzőjével.

²¹ Géppel írt levelezőlap.

Bibliográfiák

Újszászy Kálmán irodalmi munkásságából

I. Újszászy Kálmán nyomtatásban megjelent, feltárt írásai

Az alkalmazott rövidítések:

BH	= Budapesti Hírlap	NSz	= Nevelésügyi Szemle (Szeged)
Bp.	= Budapest (a megjelenés helye)	Nekr.	= nekrológ
BSzle	= Borsodi Szemle	PSz	= Pedagógiai Szemle
É. n.	= A megjelenés évének jelzése nélkül	ProtSz	= Protestáns Szemle
FM	= Fiatal Magyarság	RE	= Református Egyház
Hör	= Határőr (sárospataki lap)	Refl	= Reformátusok Lapja
IÉ	= Igazság és Élet	SIK	= Sárospataki Ifjúsági Közlöny
Ism.	= ismertette; ismertetés	Sp	= Sárospatak (újság)
KéK	= Kultúra és Közösség	Sp.	= Sárospatak (a megjelenés helye)
KSz	= Kálvinista Szemle	SpÉrt	= Sárospataki Értesítő
KKK	= Képes Kálvin Kalendárium	SpF	= Sárospataki Füzetek
Klny.	= különlenyomat	SRL	= Sárospataki Református Lapok
KöF	= Könyvtári Figyelő	SzÉ	= Szellem és Élet
ME	= Magyar Egyház (Perth Amboy, USA)	ThSz	= Theológiai Szemle
MÚ	= Magyar Út	ÜMM	= Új Magyar Múzeum (Kassa)

• 1925:

1. Beköszöntő sorok. = SIK, szept. 1-2.o.
2. Tábortűz mellől. (Töredék egy öreg cserkész naplójából). = SIK, dec. 63-5. o.

• 1926:

3. Újév. = SIK, jan. 80. o.
4. Elment a diák (Bartalos Pista szegény pajtásom emlékének) = SIK ápr.-máj. 131-2.o.
5. „Pataki diákok” (Komáromi János most megjelent könyvéről). = SIK jan. 97-100. o.
6. Kemény György: Vas András (Verses mese a vándor madarakról, tizenkét részben. Detroit, 1923) [Ism.] = SIK, márc.-ápr. 167-8.o.

• 1930:

7. A protestáns teológia főbb irányainak hatása az újszövetségi tudományok művelésére. Sárospatak, 17 o. [Theológiai főiskolai magántanári habilitációs előadás.] = Ua. SRL 15.sz. 85-8.; 16.sz. 94-6. o.

• 1932:

8. A tárgy problémája [Heinrich] Rickert ismeretelméletében. Sárospatak, 87 o.

• 1933:

9. A tanítóképzős cserkészmunka. Sp. 42+30 o. [A 11. szám alatt szereplő munkatervvel egybe-
fűzve.]
10. A cserkészmunka alapjai és feladata [Részlet a 9.sz. alatti írásból.] = SRL XXVIII.évf. 45.sz.
251-3.o.
11. A sárospataki református tanítóképző intézet 234.sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának
ötéves munkarendje. 30 o.
12. Ő a mi békességünk. [Prédikáció]. = KSz 92-3. o.

• 1934:

13. A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés. = Az „Igehirdetés” c.
lötetben, Sp. 85-96. - Ua.: Klny. Sp. 14 o.
14. A faluszeminárium. A Sárospataki Ref. Főiskola Faluszemináriumának Füzetei. Sp. 56 o.
15. A faluszeminárium. [Cikksorozat, a 14. tételben szereplő munka anyaga.] 1. A koreszmék
szükségszerűen a falu felé fordítják a jelen érdeklődését. = SRL, 4.sz. 19-20.o.
16. 2. Az evangélium és az uralkodó koreszmék. = SRL, 8.sz. 45. o.
17. 3. A ma ifjúsága és a koreszmék. = SRL, 9.sz. 50-1. o.
18. 4. Mi a faluszeminárium és kik a faluszeminaristák? = SRL, 11.sz. 62. o.
19. 5. A pataki teológusok faluszemináriumi munkájának főbb meghatározói. = SRL, 15.sz. 89-
90.o.
20. 6. A pataki teológusok faluszemináriumának élete. A belső munka. = SRL 16.sz. 92-93. o.
21. 7. A faluszeminárium belső munkája. Megbeszélések és előadások. = SRL, 18.sz. 107. o.
22. 8. A faluszeminárium belső munkája. A külső munka feldolgozása. = SRL 21.sz. 123. o.
23. 9. A faluszeminárium belső munkája. A propaganda. = SRL 28.sz. 161-2. o.
24. 10. A faluszeminárium belső munkája. A propaganda módja. = SRL, 35.sz. 190. o.
25. 11. A faluszeminárium külső munkája. A falumunka. = SRL, 37.sz. 198-9. o.
26. A filozófia válsága. = SRL, 41.sz. 220-1. o.

• 1935:

27. A sárospataki főiskola munkatábora. = IÉ, 209-12. o. - Ua.: Klny. Debrecen.
28. Részletek egy református község egészségügyi rajzából. = IÉ, 82-5. o.
29. A protestantizmus rendeltetése a mai magyar életben. = SRL, 44.sz. 243-5. o.
30. Az első magyar munkatábor és cserkészvonalatkozásai. = Vezetők Lapja, 180-2. o.
31. A sárospataki ref. főiskola teológus diákjai által rendezett első magyar nemzeti munkatá-
bor irányelvei. 1935.június 20. – július 31. Összeállította: –. = SIK Munkatábori szám, jún.
32. Dosztojevskij. = „Péntek esték” (Hat előadás). Sp. 15-25. o.
33. Az első magyar munkatábor számvetése. = BH (LV.évf.) 198. sz. 12. o.

• 1936:

34. A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához. Sp. 100 o.
35. Az „időbeli” és az „idősi” ember. (Exisztenciálizmus és magatartás). = SzÉ, 230-8. o. – Ua.:
Szellem és Élet Könyvtára. Szerk. Bartók György. Kecskemét, É.n. 11 o.
36. A pataki főiskola munkatábora. = FM, 102-5. o.

• 1937:

37. Szellem és rendszer. = SzÉ, 16-25. o.
38. A falu szerepe a magyar szellemi élet alakításában. = IÉ, 25-8., 67-73. o.
39. Kultúra és nemzet. = IÉ, 232-40. o.
40. Kultúra, nemzet, falu. (Két előadás: Kultúra és nemzet. - A falu szerepe a magyar szellemi
élet alakításában.) = Az IÉ Füzetei, 11. sz. Debrecen, 23 o.
41. Munkaszolgálat Magyarországon. = MÚ, (VI. évf.) 3. sz. 4. o.
42. Munkaszolgálat Magyarországon. = Hőr, (V.évf.) 6. sz.

• 1938:

43. A lelkes mint hungarológus = IÉ, 242-5.o.
44. A falunevelés szellemi alapjai. Sárospatak, 143 o. – Ism.: Zs[íros] J[lózsef] SRL 1940., 12.o.

• 1939:

45. A falumisszió és a református egyházi falumunka. = SpF, Kis Füzetek, 7. sz. 22 o.
46. A sárospataki főiskola faluszemináriuma. = ProtSz, 147-150. o. – Ua.: Klny. [Szabó Zoltán és –: Sárospataki törekvések a falu szolgálatára. Bp.] 8-11. o.]
47. Egyházunk falumissziója. [Előadás]. = SRL, 19.sz. 103.; 20.sz. 110-1.; 21.sz. 115-6.; 22.sz. 122.; 23.sz. 129-30.; 24.sz. 135-9., 25.sz. 141., 27.sz. 153-5. o.
48. Kondor Imre: Az európai filozófia problémáinak története. = SzÉ, 134-5. o. [Ism.]
49. Az olvasó téli magyar tanya. = FM, Febr. 2., IX.évf. 5.sz. 37-8. o.

• 1940:

50. A magyar falunevelés mai feladatai. = NSz, 70-4. o.
51. Sors, rendeltetés, történet. = ProtSz, 353-6. o.

• 1941:

52. Evangélium és népfőiskola. = ProtSz, 40-2. o.
53. Ember és nevelés. = ProtSz, 333-4. o.
54. A magyar népfőiskolák vezetőinek budapesti értekezlete. = SRL 19.sz. 92-3. o.

• 1942:

55. Mi bennünk a magyar. = ÚMM, 28-38. o.
56. Két tanulmány. = SRL, 29. sz. 128. o.
57. „Webster Úr”. = SRL, 139. o.

• 1943:

58. Miért jöttetek? = SRL, 5.sz. 19-20. o.

• 1944:

59. A pataki népfőiskola. [Évnyitó beszéd.] = SRL 4.sz. 14-5.; 5.sz. 19-20. o.
60. Népfőiskola után. = SRL, 12.sz. 47.; 13.sz. 50. o.
61. Isten színe elé állított diák. (I. éves teológusok avatásakor mondott beszéd). = SRL, 39. sz. 154-5.o.

• 1946:

62. „Istennel minden lehetséges” (Részlet a közigazgató tanévzáró beszédéből). = SpÉrt, júl. 18. 2. o.

• 1947:

63. A sárospataki főiskola faluszemináriuma. A Magyar Népi Művelődési Intézet Kis Tanulmányai, 1. sz. Bp. 19 o.
64. Népfőiskolai tapasztalatok. A Népi Művelődési Intézet Kis Tanulmányai, 5.sz. Bp. 28 o.

• 1948:

65. Tóth Gusztáv: Boldog parasztok országa. (Beszélgetés dr. Újszászy Kálmánnal Svédországról). = SRL 2.sz. 3. o.
66. Tóth Gusztáv: Milyenek a svéd népfőiskolák. (Beszélgetés dr. Újszászy Kálmánnal). = SRL 3. sz. 3. o.

• 1949:

67. A sárospataki főiskola faluszemináriumának 1948/49. évi működéséből. = Ethnographia, LX. 395-396.o.

• 1957:

68. —, Balassa Iván, Román János: Sárospataki vezető. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 8. sz. Sp., 40 o.

• 1958:

69. Dr. Trócsányi József 1881-1958. [Nekr.] = RE 578-9. o.
70. Comenius és Sárospatak. = PSz, 939-46. o.
71. A Hegyköz. = Élet és Tudomány, XIII. évf. 37. sz. Szept. 14. 1168-1173. o.

- 1959:
- 72. A sárospataki Nagykönyvtár. = BSzle, 3. sz., 60-2. o.
- 1961:
- 73. Győry Elek. = KKK, Bp. É.n., 43-5. o.
- 1962:
- 74. Győri Elek = BSzle, 2. sz. 81-5. o.
- 1964:
- 75. Erdélyi János. Születésének 150. évfordulójára. = Könyvtáros, 143-6. o.
- 76. Dr. Dienes István [Nekrológ]. = RE 148. o.
- 77. „Három fáklým ég...” [Főgondnoki székfoglaló]. = RE, 269-73. - Ua.: RefL, 45., 46., 47. sz.
- 1965:
- 78. N[agy] L[ajos]: Újszász Kálmán amerikai látogatása. = ME, XLIV. évf. 8-9- sz. 5.o.
- 79. Isten beszéde élő és ható. = ME, XLIV. évf. 11. sz. 3.o.
- 1966:
- 80. Ligonier. (I., II., III.) = RefL, 28-30. sz.
- 1967:
- 81. Hungarian Protestantism Yesterday and Today. Denville, N. Y. 48 o.
- 82. Néhány gondolat a történet magyar protestáns értelmezéséről. = ThSz, 146-50. o.
- 1968:
- 83. Erdélyi János, 1814-1867. = KKK, Bp. É.n. 79-80. o.
- 1969:
- 84. D. dr. Nagy Barna 1909-1969. [Nekr.] = RefL, 41. sz.
- 1970:
- 85. Jelentés egyházunk gyűjteményeiről. műemlékvédelméről. = RE XXII.évf. 5.sz. 1970.május. 105-109.o. [Szerző feltüntetése nélkül. A Gyűjteményi Tanács elnöke Esze Tamás, ügyvezető elnöke Újszász Kálmán, munkatárs Miklós Dezső.]
- 1971:
- 86. Dusicza Ferenc [Nekr.] = RefL, 4. sz.
- 1972:
- 87. A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából. = KöF, 2. sz. - Ua.: Klly. Bp., 10 o.
- 1973:
- 88. The Role of the Ecclesiastical Authorities and the Princely Family in the life of the Sárospatak School between 1650 and 1654. = Comenius and Hungary. Bp. 40-50. o. - Ua.: Klly. Bp.
- 1974:
- 89. Szabó László: Örök hűség. Válogatott versek. Bp. 119 o. Válogatta és összeállította: --.
- 1977:
- 90. -- búcsúztatója Ráski Sándor temetésén [Részlet]. = RefL, 31. sz.
- 1983:
- 91. A sárospataki népőiskola. = Confessio. 3. sz. 110-114. o.
- 1985:
- 92. A határon túli magyar egyházak a magyar nyelvért és kultúráért. [Bevezető az 1985 augusztusában Veszprémben tartott V. Anyanyelvi Konferencia előadássorozatához]. = Confessio, (8. évf.) 109-13. o.

- 1986:
 - 93. A gyökerekről s egyebekről. = A Sárospataki Népfőiskola (1936-1986). 5-7. o.
- 1987:
 - 94. Beszélgetés Újszászy Kálmán volt sárospataki professzorral. [Részletek Péterffy András filmjéből]. = KéK, 3-4. sz. 6-12. o.
 - 95. A falukutatás hagyományai Sárospatakon. = Honismeret, 6. sz. 16-18. o.
- 1988:
 - 96. Köszönő szavak. = Emlékezés, értékelés, kitekintés. 16. o.
- 1991:
 - 97. A Sárospataki Amerikai Magyar Református Gyűjtemény. = A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve, 1989/90. Sárospatak, 17-23. o.
 - 98. Halászi Aladár: Aki ismeri, az tiszteli is. Beszélgetés Újszászy Kálmán professzorral. = Fókusz (Miskolc), (II. évf.) jún. 14-6. o.
- 1992:
 - 99. A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához. 2. (reprint) kiadás. Miskolc-Sárospatak. 100 o.
- 1993:
 - 100. Somlyódi János: Soha semmit abbahagyni! Újszászy Kálmán köszöntése. [Interjú]. = Új Magyarország, január 15. III.évf. 12.sz. 13.o.
 - 101. A peremmagyarság iskolája. [Interjú Újszászy Kálmánnal] = Világszövetség, jan. 19.
 - 102. Hazám, hol gyújtották meg szívemben tüzedet? Dr. Újszászy Kálmán kilencvenéves. [Interjú] = Erdélyi Figyelő, 3. sz.
 - 103. Gróh Gáspár: Elvégezni, amit lehet. Sárospataki beszélgetés Újszászy Kálmánnal. = Heti Magyarország, (XXX. évf.), 47. sz. 8. o.
- 1995:
 - 104. Önéletrajz. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 5-8.o. [E részletes önéletrajzot dr. Szabó Árpád, a Kolozsvári Protestáns Teológia rektora kérte 1992. július 17-én abból az alkalomból, hogy Újszászy Kálmánt díszdoktorrá kívánták avatni.]
 - 105. „Elindultam szép hazámbul...” (Az amerikai magyar reformátusok múltjáról, jelenéről, jövőjéről). = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 79-82. o.

Összeállította:
HÖRCSIK RICHÁRD

II. Újszászy Kálmán feltárt írásbeli hagyatéka

Emlékkönyvünk szerkesztési munkálatai kapcsán tájékozódunk az Újszászy családnak, valamint a Sárospataki Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattára birtokában lévő kéziratok hagyatéka tartalma felől. Az itt közölt jegyzék nem tartalmazhatja a teljes anyagot, csak amennyit a korlátozott idő alatt belőle feltárhattunk. Köszönetet mondunk dr. Újszászy Kálmánné, Koltay Gábor, dr. Deák Istvánné és Szentimrei Mihály segítőkész közreműködéséért. A hagyatéka teljességre törekvő feltárása a család és a Gyűjtemények szándéka és terve szerint rövid időn belül megtörténik. Az emlékkönyvbe kerülő közlemények kiválasztása során ezt az ideiglenes jegyzéket vettük alapul. Szolgáljon tájékoztatásul a megjelent művek bibliográfiája mellett Újszászy Kálmán életművének megismeréséhez addig is, míg a teljességre törekvő számbavétel elkészül.

Kováts Dániel

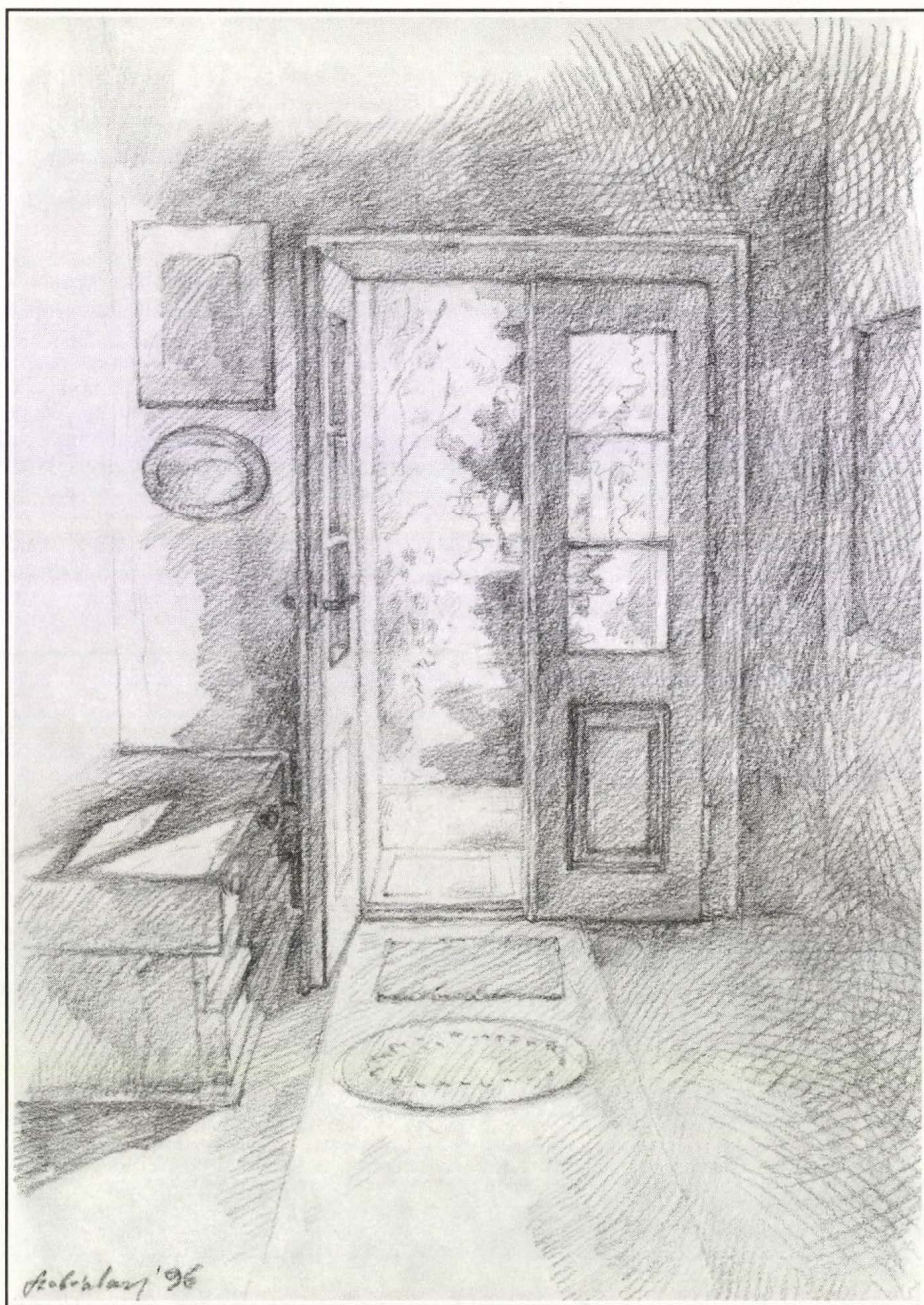
- 1) A negyedik evangélium írója. Újszövetségi tanulmány. Írta: Újszászy Kálmán ref. s. lelkész. = A „Bevezető sorok” keltezése: Athén, 1929. máj. 26. Gépirat, 134 o.
- 2) A magyar falunevelés problematikája. 1935/36. (Szemináriumi anyag). = Kézirat, 48 n. o.
- 3) A tudományos kutatás pataki feladatai. = 1936.X.8. Az őszi csendesnapra. Gépirat, 10 n. o.
- 4) Igazolvány Jánossy Ferenc tanulmányairól. = 1937. jún. 14. Gépirat, 1 o.
- 5) A lelképásztor mint hungarológus. = Keltezés nélkül, ceruzás jegyzet: "Igazság és életnek 1938. I." Gépirat, 4 n. o.
- 6) Adalékok a harmincas évek pataki diáksága szellemiségének rajzához (A pataki diák kegyessége és hazafiassága) Csendes napon. = 1939. febr. 9. Gépirat javításokkal, 6 n. o. [Mellette levél "Kedves Danyi!" megszólítással, 1937.okt.31-i keltezéssel, az előadásban fejtegetett témáról.]
- 7) Magyarország és magyarságkutatás. (Péntek Estékre). = 1939. II. 10. Gépirat javítva, 8 n. o.
- 8) A magyar falunevelés problematikája (Szegedi egyetemi magántanári előadások tervezete, vázlat). = Keltezés nélkül [1939-1940]. Gépirásos lapok, kézírásos jegyzetek önálló iratgyűjtőben.
- 9) Kultúra és vallásos metafizika. (S.D.G. előadássorozatra). = 1940. ápr. 17. Gépirat, 7 o.
- 10) Szellem és rendszer. = Keltezés nélküli gépirat [1940-41]. 10 n. o. + 2 n. o. német nyelvű összefoglalás. Mellette 4 kézirat lap.
- 11) Megjegyzések, tapasztalatok és tervek a sárospataki református főiskola 1940 december havában tartott népfőiskolai tanfolyamával kapcsolatban. = Gépirat, 3 n. o.
- 12) Szeretettel. = Keltezés nélkül [1940-es évek eleje]. Gépirat, 2 o.
- 13) Szellem és világnézet. = 1941. szept. 10. Gépirat javításokkal, 10 n. o.
- 14) A magyar mivolt. = 1941. nov. 7. Gépirat, 13 n. o.
- 15) Milyen legyen a magyar falu? (A Belmissziói Útmutató részére) = 1942.júl. Gépirat, 5 n. o.
- 16) Egyedül vagyunk! Meditáció. = 1942. aug. 7. Gépirat, 1 n. o.
- 17) Három kérdés. (Beszéd az I.éves teológusok felvételére.) = 1942. IX. 21. Gépirat, 2 n. o.
- 18) Sárospatak és a Genius Loci. (Előadás lelkészeknek). = 1943.aug. 26. Gépirat, 2 o.
- 19) Önéletrajz. = 1943. okt. 30. Gépirat, 7 k. o.
- 20) A pataki népfőiskola. = Megnyitó a 8. tanfolyamon. 1944. jan. 17. Gépirat, 2 o.
- 21) Záróbeszéd a 8. népfőiskolai tanfolyamon. = 1944. febr. 20. Gépirat, 2 n. o.
- 22) Zemplén. = Előadás a kassai rádió számára; 1944. ápr. 24. Gépirat, 4 n. o. Csatolva gépiratban Szemere Miklós: A falu, hol lakom és A lukai pap, Zempléni Árpád: Kossuth ravatalánál, ifj. Ambrózy Ágoston: Nyolcórai harangszó és Csendes eső című verse.

- 23) Kegyes Hívek! Köszöntés ünnepi követek útján. = Két körlevél, 1945 húsvétján, illetve pünkösdjén. Nyomatva. 1-1 o.
- 24) Teleki Géza miniszter köszöntése Sárospatakon. = 1945. júl. 5. Gépirat, javításokkal, 1 o.
- 25) Napról napra. Közigazgatói jelentés. 1945. július 15-én elmondotta Ú. K. teológiai akadémiai és közigazgató. = Gépirat, 9 n. o.
- 26) A modern szellemi áramlatok és az ígehirdetés. = Dátum nélkül [1945]. Gépirat, 10 n. o.
- 27) Demokrácia és Sárospatak. = Dátum nélkül [1945]. Gépirat, kézírásos javításokkal, 8 n. o.
- 28) Bevezető a Péntek Esték előadássorozatához. = 1946. márc. 1. Gépirat, 1 n. o.
- 29) A falukutatás eredményeinek felhasználása a népművelésben. = Keltezés nélkül [1940-es évek közepe?]. Gépirat, 13 o.
- 30) A falu szerepe a magyar szellemi élet alakításában. = Keltezés nélkül. Gépirat, 12 n. o.
- 31) Népfőiskolai tapasztalatok. Felolvasás a Népi Művelődési Intézet értekeztetén. = 1947. márc. 20. Gépirat, 26 o.
- 32) A Hope College és Sárospatak. Felolvasás a sárospataki Hope College-apon. = 1947. márc. 29. Gépirat, 5 o.
- 33) A nagy változás. [I.] = Keltezés nélküli gépirat javításokkal; a faluról a város felé való vándorlás kérdéséről. A papírból következtetve 1945 után készült írás. 10 o.
- 34) Az egyház a változásban. (II.) = Gépirat javításokkal, az előző tételben szereplő írás folytatása; 8 o.
- 35) Feladatunk a változásban. (III.) = Gépirat javításokkal, az előző tételben szereplő írás folytatása, 3 o.
- 36) Kivonat a főiskola gazdasági választmányának jegyzőkönyvéből. [Újszászy Kálmán lemondása a helyettes elnöki tisztségről.] = 1948. febr. 5. Gépirat, 2 o.
- 37) Svédország (Beszámoló helyett élménytöredék). = 1948. II. 29. Gépirat javításokkal, 11 o.
- 38) 80 nap Svédországban (1947. X. 26. – 1948. I. 14.) = 1948. április 13. Gépirat, 4 o.
- 39) Véleményezés és javaslat Boda József veszprémi lelkipásztor által a magyarországi református népfőiskolák részére készített tantervvázlat tárgyában. = 1948. ápr. 23. Gépirat, 8 o.
- 40) Kedves Lányok! (A harmadik leánynepfőiskolai tanfolyam bezárásakor közigazgató helyett elmondott beszéd.) = 1948. ápr. 29. Gépirat, 2 o.
- 41) Hol vannak a többiek? Az első pataki népfőiskolai találkozó megnyitójára. 1948. máj. 15. Gépirat, 2 o.
- 42) Nevelői szempontok a bibliaiskolában (Népfőiskolai tapasztalatok alkalmazása). = 1949. febr. 17-19. Gépirat, 23 o.
- 43) Mátyás Ernő: János evangéliuma. 1949. [Recenzió.] = 1949. ápr. 4. Gépirat, 8 o.
- 44) Teológiai tudományos képzés és önképzés. (Lelkeszi továbbképző tanfolyamon tartott előadás). = 1951. január 26. Javított gépirat, 10 o.
- 45) Megjegyzések a teol. tanárok országos konferenciája tantervmódosító javaslatához. = 1951. máj. 14. Gépirat, 2 o.
- 46) Gondnoki székfoglaló az egyházmegyei közgyűlésen. = 1955. jan. 20. Gépirat, kézírásos javításokkal, 5 o.
- 47) A Tiszavidéki Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára. = 1955. júl. 21. Gépirat, 2 o.
- 48) Tervezet a Tiszáninnen Református Egyházkerület Theológiai és Tanulmányi Bizottságának feladatairól és e feladatok szolgálatának módjairól. = 1957. márc. 5. Gépirat, 6 o.
- 49) Dr. Marton János (1879–1955). = 1958. Gépirat, 3 o.
- 50) A magyarországi protestáns egyházak könyvtárügye. = 1959. szept. 15. Gépirat, 8 oldal.
- 51) Sárospatak. = „R.G.G.-nek”. 1960. aug. 30. Gépirat, 2 o.
- 52) A sárospataki honismereti gyűjtés története. = 1961. dec. 10. Gépirat, 6 o.
- 53) Forgácsok. Főgondnoki megnyitó beszéd Miskolcon az egyházkerületi közgyűlésen. 1965. júl. 28. Gépirat, 6 o.
- 54) Az egyház a felszabadulás előtt. = Keltezés nélkül [1965; az első amerikai útra készített előadás]. Gépirat, 11 o.
- 55) Az egyház a felszabadulás után. = Keltezés nélkül [1965; az első amerikai útra készített előadás]. Gépirat, 13 o.

- 56) Az egyház a szocializmusban I. = Keltezés nélkül [1965; az első amerikai útra készített előadás]. Gépirat, 13 o.
- 57) Az egyház a szocializmusban II. = Keltezés nélkül [1965; az első amerikai útra készített előadás]. Gépirat, 17 o.
- 58) Tájékoztató az Amerikai Egyesült Államokbeli utamról. = 1966. február 3. Gépirat, 29 o.
- 59) Erdélyi János reformátussága és egyházi-közületi munkássága. = 1968. június 3. Gépirat kisebb javításokkal, 13 o.
- 60) A Magyarországi Református Egyház múzeumainak helyzete és funkciója a Magyar Népköztársaság múzeumpolitikájának keretében. = Előadás szakkonferencián. 1969. febr. 4. Gépirat, 8 o.
- 61) Tájékoztató jelentés a Magyarországi Református Egyház Tudományos Gyűjteményeiről. = 1969. aug. 26. Gépirat, 27 o.
- 62) Feljegyzések a sárospataki kollégium épületeiről, a bennük elhelyezett Tudományos Gyűjtemények múzeumáról és nagykönyvtáráról, továbbá a főépület kapubejáratánál és a nagy portán elhelyezett domborművekről. = Dátum nélkül [1960-as évek?]. Gépirat, 19 o.
- 63) Kollégiumi költészet és diákirodalom Patakon. = 1969. okt. 27. Gépirat, 13 o.
- 64) Bemutakozó rádiónyilatkozat külföldön élő magyarok számára. = 1970. máj. 18. Közvetítés: jún. 2. Gépirat javításokkal, 4 o.
- 65) Amsterdam. 1970. november 13-14.. [Úti beszámoló egy Comenius-konferenciáról.] = Gépirat, 4 o. [A rendelkezésünkre bocsátott példány vége hiányzik.]
- 66) Pro memoria. (A második amerikai útról). = 1971. ápr. 19. Gépirat, 4 o.
- 67) Az Amerikai Magyar Református Archivumról. = 1971. november 6. Gépirat, 12 o.
- 68) A második amerikai útról. [Cím nélküli beszámoló élményekről, tanulságokról.] = 1971. dec. 13. Gépirat, 15 o.
- 69) A magyarországi református egyházi könyvtárak. = Dátum nélkül [1971-72]. Gépirat, 12 o.
- 70) Előzetes tájékoztatás az 1972 nyarán Sárospatakon létesítendő Nyári Iskoláról. = Keltezés nélkül, gépirat, 1 o.
- 71) Az Egyezmény és Tudományos Gyűjteményeink. = 1973. nov. 2. Gépirat, 4 o.
- 72) Állománygyarapítás, "belső gyarapítás", kisebb veszélyeztetett egyházi gyűjtemények nagyobb egyházi központba való bevonása. = Előadás az egyházi könyvtárosok továbbképző tanfolyamára. 1973. nov. 13. Gépirat, 12 o.
- 73) Sárospataki Képeskönyv. = Keltezés nélküli gépirat [az 1970-es évek első feléből]. 28 o.
- 74) Lektorai megjegyzések Dr. Horkay Lászlónak „A magyar filozófia története” című kéziratához. (Véleményezés.) = 1975. dec. 13. Gépirat, 37 o.
- 75) A Rákóczi hagyomány és Sárospatak. = 1976. Gépirat, 5 o.
- 76) Adalékok egy életrajzhoz. [Önéletrajzi adatok.] = 1977. jan. 15. Gépirat, 3 o.
- 77) A Sárospataki Nagykönyvtár. = (Szinopszis tévéadáshoz.) 1977. jan. 27. Gépirat, 18 o.
- 78) Az Iskolakert. = 1977. febr. Gépirat, 6 o.
- 79) A Tudományos Gyűjtemények. (Múzeum, Levéltár, Nagykönyvtár). [Az előző tétel folytatása lehet.] = 1977. márc. Gépirat javításokkal, 8 o.
- 80) Séta Sárospatakon. Műemléképületek. [Az előző tétel folytatása lehet.] = 1977. ápr. Gépirat javításokkal, 23 o.
- 81) A Sárospataki Főiskola faluszemináriuma és helyismereti gyűjteményei. = Sárospatak-Debrecen, 1977. ápr. 18. Gépirat javításokkal, 13 o.
- 82) A honismereti munka jelentősége. Gondolatok a honismereti munka jelentőségéről. = 1978. ápr. 9. Gépirat kézírásos javításokkal, 7 o.
- 83) A sárospataki falukutatás és népfőiskola. = 1978. aug. 21. Gépirat, 17 o.
- 84) Adalékok Prof. Dr. Eugene M. Osterhaven életéhez és munkásságához. = 1978. aug. 31. Gépirat, 4 o.
- 85) A sárospataki Református Gyűjtemény. (Előadás a Herman Ottó Múzeum szervezésében). = Sárospatak-Miskolc, 1978. okt. 20.
- 86) Sárospatak. = A 10-ik Diáknapokat ismertető füzet számára. 1979. febr. 27. Gépirat, 3 o.
- 87) "Történelmi műemlékek" Sárospatakon. (Adalékok Sárospatak műemlékileg nem védett, de helytörténeti jelentőséggel bíró épületeihez). Összeállította: Újszászy Kálmán. = 1979. Gépirat, 36 o.

- 88) A Sárospataki Tudományos Gyűjtemények. (Különös tekintettel helyismereti vonatkozásaikra). = (Készült a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményének munkatársai számára.) 1979. dec. 11. Gépirat, 16 o.
- 89) „Dőlni ne hagydd!” (A Sárospataki Református Kollégium a magyar történelemben). Előadás a 450. évfordulón. = 1981. Gépirat, igen sok javítással, és kézírásos jegyzetekkel; 8 o.
- 90) Érett kalászkok koszorúja (A magvető és az aratás). [16, iratgyűjtőbe rendezett köszöntés, visszaemlékezés.] „Dr. Újszászy Kálmán professzor úrnak 80. születésnapja alkalmából, volt és örök népfőiskolásai” 1983. december 13.
- 91) Újszászy Kálmán. [Interjú javítatlan gépelt szövege.] A kérdező: Tasi József. = Sárospatak, 1985. január 28. 40 o.
- 92) A falukutató hagyományai és jelene Sárospatakon. = 1987. júl. 1. Gépirat, 6 o.
- 93) Köszöntések dr. Újszászy Kálmán 85. születésnapjára I-II. [Két lapszámozás nélküli A/4-es kötetbe bekötve lelkipásztorok, népfőiskolások, tanítványok, gyülekezetek üdvözlő emlékezései.] 1987. decemberében.
- 94) Hat dossziéban vegyes, nagyrészt rendezetlen rövidebb iratok: a) 1965: Protestantism, its past and present: előadás-szövegek magyarul és angolul; b) levelezés az amerikai úttal kapcsolatban; c) 1968-1977: temetési beszédek, megnyitók egyházkerületi tanácsuléseken, lektori vélemények, ünnepi felszólalások, hozzászólások; d) vegyes teológiai iratok: tudományos képzés, önképzés; e) 1970-es, 80-as évek: kisebb írások, véleményezések; f) 1980-92: rövid beszédek, megnyitók.

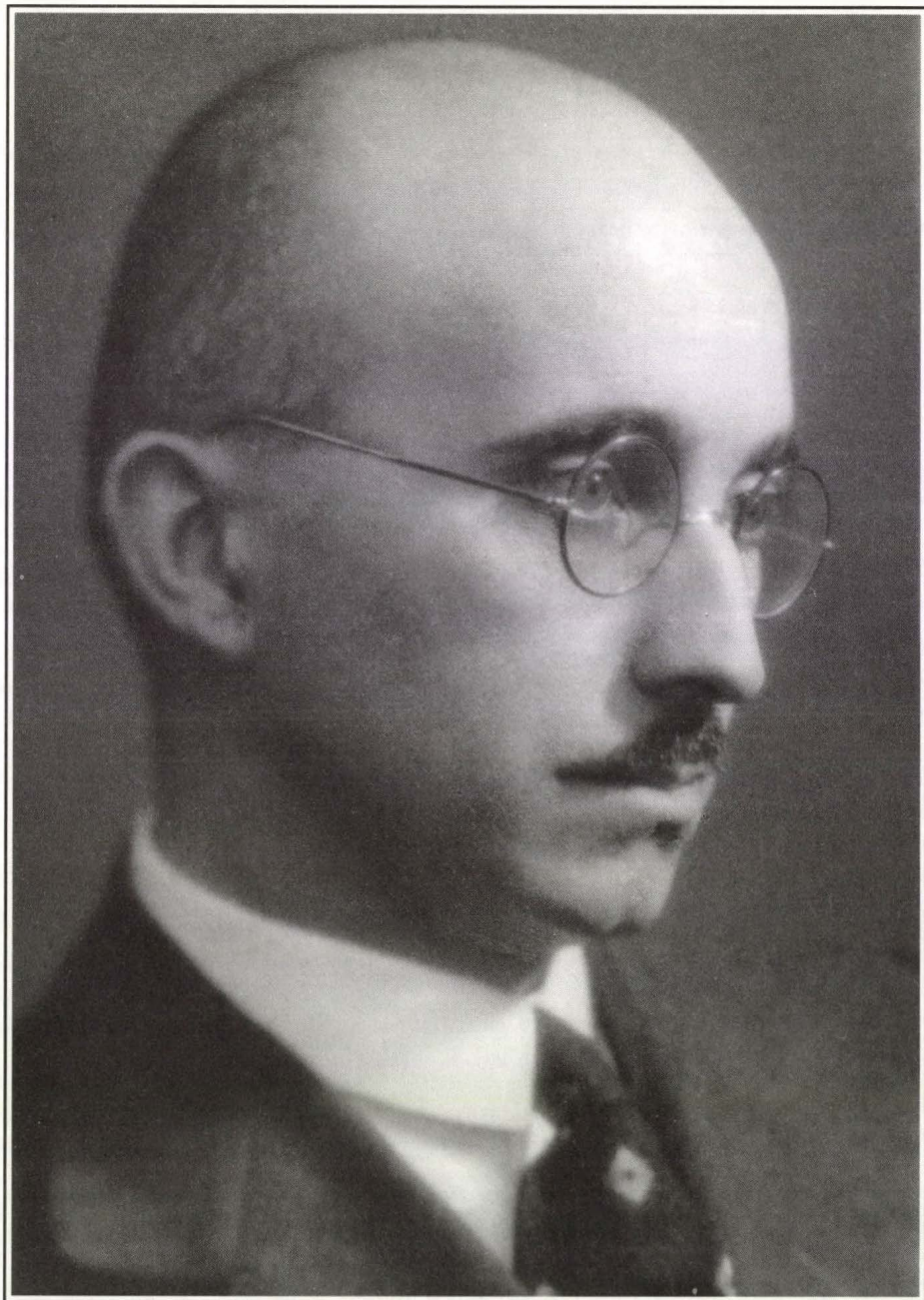
Rövidítések: n. = nagyalakú (21x34 cm) papíron;
k. = kisalakú (17x21 cm) papíron;
o. = oldal.

„A mindenki előtt nyitott ajtó az előszoba felől”

FELADAT ÉS MŰ

*„Én protestáns vagyok, s azt mondom, hogy bennem lakik a kis bíró,
s az igazságot szabad mind a história,
mind a filozófia útján nyomoznom.“*
(Kazinczy Ferenc)

Újszászy Kálmán teológiai tanár
(Dr. Csontos Ernő felvétele, 1939)

Szellem és világnézet

A negyedik evangélium írója

Bevezető sorok

Talán nem túl merész megkockáztatni annak a véleménynek kifejezésre juttatását, hogy az újszövetségi tudományok mezeje mai állapotában hasonló képet nyújt ahhoz az augusztus végi tallóhoz, amelynek termését már régen betakarták. Élettelen, aszott mező, amelyen nincs egy parányi zöld folt sem, amin a szem örömmel megpihenhetne. Ez a kép lehet túlzott, de mögötte azok az impressziók vannak fölhalmozódva, amelyek az újszövetségi tudományok irodalmába való betekintés ideje alatt gyűltek fel bennem. Nagy értékű munkák átforgatása közben mindig nyilvánvalóbb lett előttem, hogy végelgyengülésben szenved ez az irodalom.

Hogy ez így van-e, nem-e, annak eldöntése mások, hivatottabbak dolga. Végeredményben igaz az, hogy az egyesek impressziója sok esetben nem felel meg a valóságnak, vagy legalábbis korrekcióra szorul. Ez a dolgozat azonban ennek a szubjektív impresszióknak háttéréből nőtt ki, és ebbe a háttérbe bocsátotta bele gyökereit.¹

Ezzel már az is éreztetve van, hogy ez a dolgozat próbálkozás akar lenni abban az irányban, hogy mi módon lehetne életet teremteni az újszövetségi tudományok ki-

¹ A bevezetőt a szerző hagyatékában lévő 134 oldalas gépiratból közöljük. Benne jól tükröződik a 26 éves ifjú teológiai gondolkodó becsűgya is, önkritikája is. A dolgozat további részleteinek közléséről azért kell eltekintelnünk, mert nehéz a gondolatmenetből önmagában is kerek részletet kiragadni. – A dolgozat felépítése: *I. rész:* Bevezető kérdések. A) A kérdés történeti háttére. (1-20. o. [a Bevezető sorok c., itt is közölt részlet lapjai számozatlanok]); B) A kérdés célja (20-26); C) A kérdés megoldásának módja (26-33); *II. rész:* A Kijelentés útján (34-73); *III. rész:* A kijelentés (74-93); *IV. rész:* A kijelentés tükrében (94-132): a) A szerző keresztyén filozófiája (95-101); b) A szerző keresztyén teológiája (101-121); c) A szerző keresztyén kegyessége (121-132). – A dolgozatban idézett könyvek: *B. Alexander:* The Johannine doctrine of the Logos; *K. Barth:* Dogmatik I.; *K. Barth:* Die Fleischwendung des Wortes; *Bouquet:* Religion and its competitors today; *W. Bousset:* Kyrios Christos; *E. Brunner:* Der Mittler; *E. Brunner:* Die Mystik und das Wort; *A. Deissmann:* Licht von Osten; *Godet:* Commentar to the IV. Gospel; *Fr. Heiler:* Saddhu Sunder Singh; *Holmes:* The mystic as explorer; *W. Heitmüller:* Das Johannes evangelium; *J. Moffatt:* The theology of the Gospels; *J. Orr:* The Christian view of God and the world; *R. Otto:* The Holy; *Plummer:* Commentar to the Gospel of John; *J. Pratt:* The religious consciousness; *S. Scott:* The fourth Gospel; *Skinner:* Prophecy and religion; *Stanton:* The fourth Gospel; *Waldo-Trine:* In time with the Infinite; *Waterhouse:* The philosophy of religious experience; *Wrede:* Paul. – A dolgozatban fölhasznált, de nem idézett könyvek: *K. Barth:* Römerbrief; *Burney:* The aramic origin of the IV. Gospel; *J. Demsey:* Jesus and the Gospel; *von Hügel:* The mystical element pf Religion; *J. Moffatt:* Az introduction to the literature of the New Testament; *W. Hermann:* Der Verkher der Christen mit Gott.

aszott tallóján, oly módon, hogy mindaz, amit ez a tudomány eddig kitermelt magából, megőriztessék, és földolgoztassék ebben az életteremtő munkában. Az eszköz ehhez a kísérlethez az újszövetségi tudományok problémáinak – amennyiben ez lehetséges – olyanfajta megközelítése, ahol azok új színt, életet nyerne. Életet pedig csak az „Élet” adhat. A keresztyén teológiai tudományok nagy összessége le kell hogy tegye évszázadok gondolatainak segítségével szőtt fényes köntösét, és el kell hogy zárándokoljon Samáriába, a Jákob forrásához, hogy ott meghallgathassa nagy megalázkodással az örök prédikációt: „Valaki pedig abból a vízből iszik, amelyet én adok neki, soha örökké meg nem szomjúhozik”, és azt a másikat „az ünnep utolsó napján”: „Ha valaki szomjúhozik jöjjön énhozzám, és igyék.” Az újszövetségi tudományok már túlestek azon a koron, amikor elsősorban a kritikai taglalásokra volt szükség; ma már a régi eredményeken keresztül bár, de arra van szükség, hogy közvetlen viszonyba hozzuk őket Jézus Krisztussal, a Kijelentéssel.

Hogy ez így van-e, nem-e, megint a hivatottabbak joga eldönteni, de mi már ezt próbáltuk használni a jánosi probléma tárgyalásánál akkor, amikor az evangélium szerzőjét a Kijelentéshez való viszonyából vagy viszonyán keresztül igyekeztünk megtalálni.

A dolgozat sarkalatos hibái ebből a – legalábbis számunkra – újfajta kezdeményezésből folynak, míg a hiányai a megfelelő ismeret hiányainak tekintendők. Kétségtelen, hogy ez a kérdés sokkal bővebb tárgyalást és behatóbb munkát igényel ebben a formában. Ehhez azonban hosszabb tanulmányozásra és a mellékkérdéseknek a mienkénél behatóbb ismeretére van szükség.

A legerősebb kifogás a dolgozat elgondolása ellen az lehet, hogy a szerző személyiségével kapcsolatban erősen támaszkodik az impressziókra. Erre vonatkozólag az a főfogásunk, hogy amennyiben egy személyiség megközelítéséről van szó, voltaképpen sohasem lehet továbbmenni az impressziók által szerzett anyagnál, és hogy mindig ez az anyag a legértékesebb. Az ami az impressziók határán túlesik, mert ilyen is van kétségtelenül, az megközelíthetetlen a számunkra.

Végül is nekünk kedves ez a munka, és mint erősebb fundamentumvetés egyik állomásáért, hálásak vagyunk érte Istennek, elismerve azt, hogy még ennek a kevésnek megismerése is csak az ő segítségével volt lehetséges.

Athén, 1929. május hó 26-án.

A tanítóképzős cserkészmunka alapjai és feladata

Minden munka hiányra vezethető vissza. A hiány ugyanis pótlást igényel, és a munka ennek a pótlásnak eszköze. Aszerint, amint a hiány más és más, különböző természetű lesz a pótlásaképpen keletkező munka. Az emberben tehát, akiben a hiány felmerül, a hiány munkájának végső alapját, a hiányt kielégítő pótlék megszerzése viszont munkájának feladatát jelenti.

A képzőscserkészmunka is munka, következésképpen megfelelő hiányokon kell, hogy nyugodjék. Ezeket megtalálni a képzőscserkész-vezető legsürgősebb teendője. Így merül fel azután az a kérdés, hogy melyek a képzősléleknek azon domináló hiányai, amelyek nemcsak a képzőscserkészmunka alapjait adják, hanem egyúttal feladatát is megszabják.

Hosszabb lélektani vizsgálódásra, amelyet ez a kérdés nagyon megérdemelne, a mi problémánk keretében nincsen hely, és ezért csak egy ilyen végső eredményét közöljük, amikor a kérdésre válaszolva úgy látjuk, hogy az emberi élet domináló hiányai, leszámítva a vegetatív természetű hiányokat, az életkorral, a faji hovatartozással és a hivatással függenek össze, amiből következik, hogy a képzőscserkész-lélek hiányait ugyanezekben a csoportokban kell keresni. Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy aki ismerni akarja a képzőscserkészmunka alapjait és feladatát, annak először a képzősnek ezt a három alapvető hiányát kell vizsgálat tárgyává tennie.¹

a) A képzőscserkész életkorából adódó hiányokkal kapcsolatos alakok és feladatok

A tanítóképzős cserkész életkora a 15 – 20 évek által határolt. A 15 – 20 év közötti idő azonban fejlődési szempontból nem egységes. A serdülés, amelyben a tizenötödik év a képzőscserkészt találja, nem nyúlik ki a huszadik életévig. Rendes körülmények között már a tizenhetedik év végén, de a tizennyolcadik év elejével bizonyosan befejeződik, és a fennmaradó évek már nem a serdülés, hanem az adolescencia évei. A képzőscserkész életében tehát, korát tekintve egy törés található, amely mélyreható különbségeket eredményez alsóbb és felsőbb évfolyamúak között, s amelyet a képzőscserkész munkának, ha egységes természetű munka akar lenni, nemcsak hogy nem szabad figyelmen kívül hagynia, hanem át is kell hidalnia.

¹ Közleményünk részlet dr. Újszászy Kálmán: *A tanítóképzős cserkészmunka* című munkájából (1933. 7-18.). – Az itt nem közölt II. részben a tanítóképzős cserkészmunka anyaga található. Fejezetei: *A képzőscserkészmunka anyaga kiválasztásának főbb szempontjai; A képzőscserkészmunka anyaga és csoportosítása; A képzősmunka anyagának elrendezése.* – A III. rész egy konkrét alkalmazás: *A Sárospataki Református Tanítóképző-intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje a képzőscserkész örsi-, csapat- és magánmunkája számára.* Újszászy Kálmán e csapat parancsnokaként évfolyamokra bontva adja meg az otthonban és a szabadban (esetleg műhelyben) végzendő munkarendet. Kiemeli azonban, hogy „Ez a munkarend nem tanrend, következőképpen a cserkész kezét nem köti meg. Használatát nem lehet elrendelni, csak ajánlani.” (A Szerk.)

Azt a törést, amely a képzőscserkész életében a serdülés és az adolescencia közötti különbségek miatt mutatkozik, a képzőscserkészmunka csak úgy tudja sikeresen áthidalni, ha kezében tartja azt a közös jellemzőt, amely mind a két kornak egyformán sajátja, és amelyre ennél fogva úgy a serdülő, mint az adolescens képzősmunka elhelyezhető. A serdülő és adolescens képzősléleknek ez a közös alaptulajdonsága a már említett hiányosság. Ez a hiányosság ugyan az egész emberi életnek velejárója, de kétségtelen, hogy az emberi élet egyetlen szakaszában sem annyira domináló és döntő jelentőségű, mint itten. Ennek a ténynek a képzőscserkész korából fakadó, azaz fejlődésével összefüggő okai annyira nyilvánvalók minden vezető előtt, hogy csak kevés megvilágítást igényelnek. A tizennegyedik életév befejeztével a még gyermek, a gyermekkor végén áll. Még nem hagyta el a gyermekkort, de már nem elégíti ki a gyermeki. Hiányok mutatkoznak ott, ahol gyermekszeme eddig összefüggéseket látott. A tizenötödik év, amennyiben a serdülésnek, ha már nem is mindig a kezdeteit, de mindenesetre a láthatóbb jeleit hozza magával, elementáris erővel duzzasztja meg ezt a hiányérzetet. Aki még röviddel ezelőtt csak a gyermekvilág szakadozó kerítésfalának betöméséhez szükséges építőköveket hiánylotta, az most, előtte is misztikus erők önmagában való feltornyosulásával találja magát szembe, amelyeknek lehetnek különböző típusú bevonulásai életébe, egyet biztosan elhoznak, a gyermekvilágtól való elszakadást, vagy katasztrofális törést, vagy lassú eltávolodás formájában. A régi világ elmerült, s helyette új világra és az új világban új értékelésre van szüksége, és az emberi életnek ebben a legnagyobb jelentőségű átértékelésében vagy revíziójában magasra csap az új világ hiányának árja. A tizennyolcadik életévvel ezek a viharok elülnek. Az új föld kiemelkedett a tengerből; Robinson partot ért, de még hiányoznak az eszközei, amelyek segítségével az új földön, amelyen talpát megvetette, élni tud.

A képzőskorú lélekben végbemenő változásnak már ez az egyszerű rajza is rámutat azonban arra, hogy ámbár a képzősléleknek akár serdülő, akár adolescens, közös jellemzője bizonyos ezekből folyó hiányosság, mégis ennek a hiányosságnak formájában és tartalmában különbségek vannak. A formabeli különbségeket, mint amelyek inkább a temperamentum különbségeivel függenek össze, nem tekintve és csak az ennél fontosabb és jellemzőbb tartalmabeli különbségekre irányítva figyelmünket, mindjárt megállapíthatjuk, hogy a serdülő képzősnek még csak az új világ hiányzik. A régi világot, melyet mint gyermek birtokolt, már elvesztette, de az újnak még nincs birtokában. E talajnélküliségnek a következménye, hogy hiánya betöltésére irányuló törekvése nyugtalanságot, idegességet és szenvedélyes vágyakozást szül, és nyugtalanságának ebben a káoszában csak egy szilárd pontja van: a vágyakozás célja, a hiány pótléka, a „nagyok”, a felnőttek mesésen kiszínezett birodalma. A serdülő szüntelenül felnőtt önmagát látja maga előtt. Ezzel tölti szabad idejét, ezzel álmodik, sőt valójában ennek a világában is él. Az, hogy miképpen fog e feléje közeledő férfivilágban elhelyezkedni, élni, az egyelőre nem kérdés számára. Még csak magát a férfivilágot hiányolja, következésképpen akarata csak erre összpontosul, a gyermekkor bilincseiből felszabaduló élete minden vágyakozásával.

A serdülő hiányának tartalmával szemben az adolescens képzősnek már nem az elveszett gyermekvilág helyét betöltő új világ hiányzik. Neki ez a világ már a talpa alatt van; a felnőttek földjének, a férfiletnek a küszöbén áll. Már nem kérdés az, hogy hogyan vetődött el ide. Frissen vagy agyonfáradva, tisztán vagy bemocskolva, egészségesen vagy súlyosan sebesülve. Kérdése – és ebben a kérdésében foglaltatik a hiánya is – csupán az, hogy milyen szempontok szerint rendezze be életét a felnőttek világában úgy, hogy az eredményes élet legyen. Azt már látja, hogy ebben az új vi-

lágban bizonyos irányeszmék uralkodnak. Nála pedig még ezek hiányoznak, más szóval: világnézete nincs, és minden e fejlődési stádiumából táplálkozó igyekezete egy ilyen megszerzésének irányában halad.

A férfivilág és a férfi világához szükséges világnézet, azok a hiányok, amelyek a serdülő és adolescens képzős életkorából származnak, ezek adják tehát a képzőscserkészmunka alapjainak egyik csoportját, és ezek határozzák meg a megfelelő feladatokat is. Ezek a feladatok nem állhatnak másban, mint az említett két hiány pótlásában. A képzőscserkészmunkának alkalmas segélyeszközök nyújtásával át kell segíteni a serdülő képzőst a férfivilág földjére, az adolescens képzőst pedig el kell látnia egy olyan világnézettel, amelynek segítségével az elért férfivilágban először tájékozódni, később pedig megtelepedni is tud.

A képzőscserkészmunkának így támadó feladatával kapcsolatban azonban felmerül két olyan kérdés, amely bővebb megvilágítást igényel. Milyennek gondolja a képzőscserkészmunka azt a férfivilágot, ahová a serdülő képzőst el akarja segíteni, és milyen az a világnézet, amelyet az adolescens képzősnek nyújtani szándékozik?

Az első kérdést az teszi jogosulttá, hogy a férfi világa olyan terep, hogy nem mindegy annak bármelyik pontján kikötni a jövevénynek. Nemcsak sziklás zátonyok övezik, hanem vannak homokos és mocsaras partjai is. Az előbbi már mesze kint a tengeren megfenekelteti a serdülőt, és sokat kell még gyalogolnia a saját lábán sajka nélkül, hogy szárazföldet érjen. Lehet, hogy közben gyorsabban jön a dagály, mint előre kiszámította, vagy hirtelen vihar támad, amely viaszosodja a tengerre és elpusztul. Viszont az utóbbinak hínárjai megköthetik az evezőket, lassan meglankaszt-hatják az evezős erőit, a mocsár bűze megmérgezheti lelkét, s ha valamikor mégis sikerül partot érnie, soha be nem hozható hátrányban marad azokkal szemben, akik jó kikötőhelyen értek partot. A képzőscserkészmunka akkor teljesíti feladatát, ha ilyen jó kikötőhelyen, biztos révben segíti partra szállani a serdülőt. A küzdelem a serdülőé marad, csak a kalauzolás a cserkészmunka feladata. A serdülőnek ugyanis, bár a férfivilág a központi hiánya, mégis éppen serdülésénél fogva a legzavarosabb képei vannak erről a világról. A szabadság és a munka köteléke, alkotási lehetőség és tunya semmittevés, a tisztaság jegyében folyó élet és a szenny olcsó örömei, egymástól határozottan szét nem választható összevisszaságban imbolyognak előtte, ha a mind közelebb jelentkező férfivilágra gondol. Hogy mi lesz az, ami ennek a káosznak anyagában a kristályosodási pontot fogja jelenteni, amelynek jegyében a zűrzavarból rend lesz, az attól függ, hogy melyik vitalitását domborítja ki erősebben a kalauz lámpájának fénye. A férfivilágnak az a pontja, amelyen a serdülőnek partot kell érnie, nem lehet más, mint a tíz törvény országa, vagy ami ezzel teljesen egyet jelent, az evangélium abszolút mértékéhez igazodva élő cserkészférfiak birodalma.

Ha a képzőscserkészmunka által propagált férfivilág az evangéliumi férfiélet világa, akkor természetes, hogy az a világnézet, amelynek segítségével az adolescens képzősnek ebben a férfivilágban élnie kell, nem lehet más, mint az evangéliumi világnézet. Ennek birtokbavételével kettőt fog elérni a képzőscserkész. Először megismeri önmagát, másodszor: el tudja helyezni magát és az embert általában a mindenségben.

A legelső, amire az evangéliumi világnézetű adolescens rájön a maga megismerése közben, az annak belátása, hogy élete valóban hiányokkal teli élet, azaz tudatosítja önmagában a hiányt. Ennek a tudatosításnak, amellyel a hiány állandó ébrentartása is együtt jár, természetes következménye a hiány pótlására irányuló folytonos törekvés. Ez azonban még csupán egyszerű tapasztalat, és az evangéliumi világnézet csirájává csak úgy válik az adolescensben, hogy ha ennek az önmagában, tapasztalati úton

megismert lélektani törvénynek a metafizikai alapjait is keresni kezdi. Ekkor jut el a bűnhöz, mint minden hiánya végső alapjához, mint ahhoz a tényezőhöz, amely a bűneset óta állandóan okozza azt, hogy az emberi lélek, minden gazdagsága ellenére is megcsönkített, befejezetlen és hiányokkal teli lélek. Emberebb embernek kell lennie, adódik most számára önkéntelenül a feladat, mert annál az embernél, aki ma, több is lehet, csak az önmagában tátongó hiányokat kell valami módon betöltenie. Jelenvaló hiányai közepette is felragyog előtte az az ember, aki lehetne, és akinek lennie kellene; eszményt formál belőle, és küzdeni kezd érte. Amint azonban ezért az eszményért, a teljesebb önmagáért küzdeni kezd, meg kell hogy tapasztalja önmaga megismerésének második alappilléreként azt az igazságot, hogy habár százszázalékos erőfeszítéseket is vált ki belőle az eszmény, a maga ereje nem elegendő arra, hogy a kívánt és hiánylott teljességet a birtokába vegye. Rá kell jönnie arra, hogy a bűn nemcsak hiányosságot, hanem ennél jóval többet és keservesebbet, rabságot is jelent, amely rabságból csak úgy menekül, ha kiszabadítják. J^{es}us Ch^{rist}os Theou H^{ui}os Sotér, J^{es}us Krisztus Isten Fia Megváltó, ebben az őskeresztényen formulában ismeri meg magát és magán keresztül az ember helyzetét általában az adolescens képzős, következésképpen ez az a formula, amely a legtömörebben adja az evangéliumi világnézetet, annál is inkább, mivel ez az egyetlen olyan formula, amelyen keresztül úgy ő, mint az ember általában Istenhez viszonyulhat, amelyen keresztül tehát a maga, valamint az emberiség helyét a mindenségben megtalálja. A képzőscserkész-munkának, ha valóban pótolni akarja az adolescens képzősnek egy nagy hiányát, ezt a világnézetet kell számára útravalónak adnia, és pedig nem úgy, hogy a fenti formulában rejlő igazságot szüntelenül prédikálja, hanem az által, hogy megindítja a képzőscserkészben azt a folyamatot, amelynek segítségével és a képzőscserkészmunka állandó támogatásával önmaga jut el ehhez.

A képzőscserkészmunkának ez az egymásból folyó hiányt pótló kettős feladata, az evangéliumi cserkészvilágba való átsegítés és az ebben a világban szükséges evangéliumi világnézet egy olyan ideálban nyer egységet, amelynek gyökerei az említett két feladatban rejlenek. Erre a hiánypótló vonásokat magába foglaló ideálra, az evangéliumi világnézetű férfiideálra szüksége is van a képzőscserkészmunkának. Bár a serdülő képzős életkorával kapcsolatos hiánynak megfelelőleg, a munka első felében inkább az első, az adolescens hiányainak megfelelőleg viszont, a munka második felében inkább a második feladaton van a hangsúly, mégis a munka egységessége megköveteli, hogy a két pótlék valamely formában állandóan, már a munka legkezdetétől fogva szeme előtt legyen úgy a képzőscserkésznek, mint a képzősmunka-vezetőnek. Különben is az ideálban megszemélyesedő hiánypótléknak aránytalanul nagyobb a vonzó ereje és a nevelő hatása, mint a pusztá pótléknak volna. Az ideál él, cselekszik, és követőjét is folytonos cselekvésre ösztönzi. Az evangéliumi világnézetet képviselő cserkész-férfiideál arra fogja ösztönözni a képzőscserkészt, hogy bűnösségének tudatában alázkodjon meg Isten előtt; a J^{es}us Krisztusban adott váltságért pedig legyen hálás olyképpen, hogy munkatársnak jelentkezik Isten ügye harcosainak zászlója alá. Ebben a munkatársi szolgálatban egyenlítődnék ki, s ami ezzel egyet jelent, ebben a szolgálatban szűnnek meg a képzőscserkész életkorával kapcsolatban felmerült hiányok, következésképpen amikor erre az aktivitásra elsegítette a képzőscserkészmunka a serdülő, majd adolescens képzőst, akkor töltötte be azt a feladatát, amely a képzőscserkész életkorából adódó hiányokkal kapcsolatban számára rendeltetett.

b) A képzőscserkész faji hovatartozásából adódó hiányokkal kapcsolatos alapok és feladatok

Amint a képzőscserkész életkorából adódó hiányokat, úgy a faji hovatartozásából előálló hiányokat és ezzel együtt a képzőscserkész munka belőlük adódó alapjait és feladatait is, úgy tekinthetjük át a legkönnyebben, ha a képzőt itt is mint serdülőt és adolescenst vesszük vizsgálat alá.

A serdülőnek faji hovatartozásából, azaz jelen esetben magyarságából folyó központi hiánya éppen az, amit a faj és a haza fogalmával szoktunk jelezni. Szokatlanul hangzik ugyan, de a gyermeknek, bár mindig egy bizonyos fajhoz tartozik, egy nemzetközösségnek a tagja, végeredményben csak anyanyelve van, hazája nincs. Kevés túlzással azt lehet mondani, hogy a gyermek kozmopolita. Ez a megállapítás nem akar többet jelenteni, mint azt, hogy a haza és a faj fogalma még nem tisztázódott előtte kellőképpen, nem azért, mintha erre nem lett volna meg minden törekvés a nevelők részéről, hanem azért, mert hiányoznak még a gyermeklélekből azok a diszpozíciók, amelyek ezeknek a fogalmaknak a megértését és – ami ennél fontosabb – megélését lehetővé teszik azáltal, hogy tartalmat öntenek beléjük. Ha a haza és a faj fogalma viszont még nem tisztázódott a gyermek előtt, akkor nem is lehet nála a hazához vagy fajhoz tartozás érzéséről beszélni. A gyermek még egocentrikus és tipikus individualista. A kollektivitást nem értékeli, mivel annak erejét nem is érzi. A faj és a haza fogalma is azért üresek a számára, mert ezek csak ott telnek meg tartalommal, jelentést csak ott nyernek, ahol a kollektivitás, a nagyobb összefüggések iránti való fogékony-ság már felmerül a lélekben. Ezt a fogékony-ságot pedig csak a serdülés kora hozza magával. A faji közösséget és távolabbról a hazát először a serdülő fedezi fel. Ez a felfedezés ugyanolyan pszichológiai tünetekkel társul, mint a serdülés minden más, újonnan jelentkező tényezője. A ma még kozmopolita gyermek egy könyv olvasása, egy nőta hallása, egy vers tanulása, egy újsághír olvasása közben, vagy éppen egy politikus halálesetének hírére tüneményes változáson megy át. Az érzések valamelyik végletébe esik. Kínzó fájdalom szorítja össze a torkát, s maga sem tudja miért, de sírni kezd, vagy ellenkezőleg vad öröm feszegeti a mellét, és nevetni, kurjongatnia muszáj. Közvetlen környezete, a család szinte megfoghatóan távol előtte. Titkos rejtekeiből előlép és szétárad vérében a fajközösség érzésének árama, s közben megtelik tartalommal, most először a faj, a haza fogalma. Ez az a pillanat, amelytől kezdve és amelyben bámulatosan átérzi a faj sorsát. Ez az a pillanat, amikor a faj tragikumát önmagában is megéli, s ha történetesen a szabadban van, olyan helyen, ahol messze távlatoknak fekdühet neki a szeme, visszapréselhetetlenül zuhog ki belőle az érzéseit leghívebben kifejező dal: „Kitárom reszkető karom ölelni földedet!...”

A képzősök között folytatott cserkész munkának, a serdülőnek ezt a haza- és fajhiányát, és ennek nyomában egy faj- és hazaközösség tagjának születését nem szabad figyelmen kívül hagyni, hanem éppúgy mint a férfivilágra irányuló hiányoknál, kalauzként kell fellépni. Arról természetesen le kell mondani, hogy a faj és hazaközösség tagjának való születés emez élményét mint olyant sajátítsa ki, amely egyedül az ő munkája nyomán fakadhat. Ismételjük, hogy amint a fiziológiai serdülés szükségszerűen eljön mindenkinél, és a gyermekből férfiúvá születés az egyén legegényibb folyamata, úgy a fajközösség érzésének születése is a legegényibb pszichológiai folyamat. A képzőscserkész munka itt is csak a kalauz szerepét játszhatja; kalauzolása pedig oda irányul, hogy a hazához és fajhoz tartozás most felbukkant érzését helyes mederbe terelje. A faj- és hazaszeretethez egy pozitív formájához kell elsegíteni a serdülőt, azaz nem szabad engedni, hogy a kétségkívül nagy energiatartalékkal, az új tényezők

őszerejével rendelkező érzés minden támpont nélkül maradjon, és csupán szavakba vezetessék bele. Sajnos ezt nagyon is hangsúlyozni kell. Magyar ifjúságunk hazaszeretete azért válik idővel pusztá frázissá, és azért mutat sokszor egészen megdöbbentő korlátoltságot, mivel a faj- és hazaközösségnek a serdülőben megszületett érzése csak szavakba talált levezetést. A képzőscserkészmunka arra van hivatva, hogy cselekedetekbe és ne szavakba vezesse bele a serdülő most született faj- és hazaszeretét, és így pozitívvá tegye azt.

Ennek a pozitív haza- és fajszeretethez kalauzolásnak két irányúnak kell lenni a képzőscserkészmunkában.

Először meg kell értetni a serdülővel, hogy új kincse csak úgy lesz valóságos értéké a számára, ha azt valóban megismeri. Ismernie kell faját sajátosságaival, az ezekből folyó különleges értékeivel, de hibáival is. És ismernie kell azt a földet, melyen faja él, amely most már őneki is tényleges hazája, legfőkéreesebb zugában is. Ne csak az árnyas erdő és a hűvös forrás hívogassa, hanem hallja meg a szikes rónák kiáltását is. Érezze a gyárvidék kültelki utcáit éppenúgy hazájának, mint az ezeréves magyar történelem bármelyik vérről öntözött helyét. Így hazaszeretét lassan a pusztá érzésnél állandóbb jellegű tényezőkhöz, a megismert fajhoz és a megismert szülőföldhöz köti. Az ilyen forrásokból táplálkozó hazaszeretet sohasem üresedhetik meg, mivel van tartalma.

Másodszor meg kell értetni a serdülővel, hogy a fajt és hazát pozitívvá, termékenyen csak munkával lehet szeretni. A képzőscserkészmunkának szüntelen hangsúlyozni kell, hogy a serdülő ott, ahol van, abban a munkakörben, amelyben él a faj, a haza munkása, azé a fajé és hazáé, amely aszerint él és virágzik, amennyi munkát fiaira reáfordítanak. Ami pedig mindezeknél fontosabb, alkalmat kell teremtenie a képzőscserkésznek arra, hogy a serdülő képzős hazáját és fáját nemcsak hogy megismerhesse, hanem azért – már mint ilyen korú is – speciális munkát tudjon végezni. A regölesnek, a gyűjtésnek, a honismerettel összekötött vándorlásnak sohasem szabad hiányozni a képzőscserkészmunkából.

Míg a fajt és hazát felfedező serdülő képzősnek maga a faj és haza, továbbá ezek pozitív szeretete a legnagyobb hiánya, és ennél fogva a képzőscserkészmunkának arra kell törekednie, hogy a fajt és hazát megismertetve, az értük való munkára vezetve, a pozitív faj- és hazaszeretetet hiánya pótléka gyanánt megadja, addig az adolescens képzős faji hovatartozásából származó, azaz magyar hiánya – ezen a vonalon tovább haladva – a pozitív magyar politikai szemlélet és az ebből fakadó tervszerű magyar munkaprogram. Mi ennek a magyarságnak, amelybe serdülése alatt beleszületett, a szerepe, jelentősége, rendeltetése a fajok tengerébe? Ad-e valami többletet az egyetemes emberi kultúrához? Hogyan boldogulhat, és milyen eszközök állanak a rendelkezésére ehhez? Ilyen és hasonló kérdések hullámanak az adolescens képzőscserkészben. Politikai tájékozottságot és orientálódást hiányol tehát, és a képzőscserkészmunkának annál inkább el kell követni mindent, hogy ezt a hiányt betöltse, mivel százan vannak mások, akik az adolescensnek éppen erre a hiányára és az ebből fakadó tájékozatlanságára építenek. Hogy rendszerint az adolescencia küszöbén álló magyar ifjúság esik politikai lélekkufárok kezébe, annak egyetlen komoly oka az, hogy neki a legnagyobb hiánya a politikai hiány, és hogy sokszor éppen ezt a hiányát nem pótolják azok, akikről ezt elvárná, a nevelők. Az adolescens képzőssel foglalkozó cserkészmunkának a feladata, hogy megadja neki azt a politikai szemléletet, amely modern és az adolescens magyarságával mégis százszázalékosan összhangban van. Ennek a politikai szemléletnek szintén pozitív, azaz aktív természetűnek kell lennie, ami azt jelenti, hogy egyúttal munkaprogramot is kell adnia. Az adolescens képzős

lássa világosan, hogy mi az egyetemes magyar program, mégpedig nem egy évre, hanem évtizedekre előre, de ami ennél szinte fontosabb, tudja, hogy hol van az ő helye ebben az egyetemes magyar programban. Az a programtalanság, célhiány, ami átka mai magyarságunknak, csak így kerül el az adolescens képzőscserkészt, aki – ha ettől megmentjük – a hivatásán keresztül egy lassú, de szívós hon- és fajépítő programnak a munkásává, apostolává lehet.

Ha a képzőscserkész munkának a képzőscserkész életkorával kapcsolatos feladatai egységre hozhatók voltak az evangéliumi világnézetű férfiideálban, akkor a képzőscserkész magyarságával kapcsolatos hiányokhoz fűződő cserkészfeladatok is egységre hozhatók lesznek egy faját és honát aktívan szerető, tehát munkaprogrammal rendelkező magyar férfiideálban. Kíváncsinos volna, ha ezt az ideált egy élő vagy élt személyiség képéhez lehetne kapcsolni. Ha mint ilyen állíthatná a képzőscserkész munka a képzős elé, ható ereje megsokszorozódna. Egy ilyen személyiséget találni azonban – éppen azért, mert eszményről van szó, amely mint ilyen mindig csak a *kell* és nem a *van* karakterét viseli magán – nem lehetséges. A „Kossuth vagy Széchenyi” vitának a magyar cserkész munkában sem helye sem értelme nincsen. Az ideál független a személyektől, hisz egyetemességét csak így őrizheti meg. Utána vezető és vezetettek egyformán törek. A legjobb, ha ebben a vezető jár mindig az élen. Így rajta verődik szét először, benne lesz megfoghatóvá és szemlélhetővé az ideál egy-egy vonása a képzőscserkész számára. Ennél szebb de nehezebb feladat képzőscserkész-vezető számára nincsen!

c) A képzőscserkész hivatásából adódó hiányokkal kapcsolatos alapok és feladatok

Amit a megelőző két kérdéssel kapcsolatosan elmondottunk, az végeredményben egyformán áll minden olyan magyar cserkészre, akinek életkora a tizenöt-húsz esztendő közé esik. Természetes volt, hogy ezen az alapon helyezzük el a magyar képzőscserkészt is, akiről ennél fogva már tudjuk azt, hogy evangéliumi világnézetet és pozitív magyarságot kell a magáévá tennie a cserkészet szűrőjén keresztül. A képzős azonban emellett, hogy serdülő, illetve adolescens és magyar, még képzős is, és ebből a tényből szintén olyan feladatok merülnek a képzőscserkész munka elé, amelyeket nemcsak hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni, de amelyek egyenesen karakterisztikussá, minden más cserkész-munkaágtól különbözővé teszik a képzőscserkész munkát. Hogy ezek a feladatok ismét bizonyos hiányokra vezethetők vissza, mégpedig olyan természetűekre, amelyek a képzőscserkész hivatásából származnak, az az előbbiek után egészen világos, és most már csak az a kérdés, hogy melyek azok a hiányok, amelyeknek pótlásakor a képzőscserkész munka speciális képzős ízt nyer?

Ismert séma szerint járunk el akkor is, amidőn a kérdés megoldása előtt megálapítjuk, hogy mint az életkorral és a faji hovatartozással kapcsolatos adottságoknál, úgy itt is a legcélszerűbb az az eljárás, ha először a serdülő, majd az adolescens képzős hivatással kapcsolatos hiányait nézzük.

A serdülő képzősnek hivatásából származó alaphiánya éppen hivatásának, pályájának szeretete. A gyermeknek, ahogy hazája, úgy hivatása sincsen. Foglalkozásról már beszélhetünk nála, de hivatásról még nem. Arról, hogy ilyen is van, csak a serdülő vesz tudomást, megint csak azért, mivel a fogalom megtöltéséhez szükséges diszpozíciók őbenne merülnek fel először. Mikor tehát a képzőbe kerül a serdülő, még nincsen – vagy legjobb esetben is csak felbukkanóban van – hivatásérzete, következésképpen nem is lehet nála hivatása szeretetéről beszélni. A képzőbe legtöbbször a

szülői akarat vagy a szükség irányítja, és az első időben nem is lát benne mást, mint egy olyan iskolát, ahol – ha mást is, de éppenúgy – tanulnia kell, mint máshol. Az iskola azután állandó ráhatásával lassan hozzászoktatja a tanítói hivatáshoz, amely így a képzősévek végére a legtöbb esetben meg is szilárdul benne. Arra azonban, hogy ne csupán megszoktassa, hanem meg is szerettesse a képzőssel hivatását, és azt megfelelő értékkokra is helyezze előtte az iskola, bár ez sohasem hiányzik nevelői programjából, egymagában nem képes. Hivatásának ezt az értékelését és a nyomában támadó hivatásszeretetet csak egy a hivatalos iskolától független közösségben találja meg a képzős, amelyben hivatását nem mint arra készülő diák, hanem mint attól magát lehetőleg függetlenített objektív szemlélő nézi. A képzőcserkész munkában nyújtott evangéliumi világnézet és pozitív magyarság tükrében bámulatos színekben bontakozik ki előtte pályájának minden szépsége. Megerősödik benne az a gondolat, hogy lehetnek több előtanulmányt igénylő pályák, de a jövő nemzedéket tekintve egyetemesebb hatású, tehát jelentőségtelegebb hivatás az övénél nincsen. Megvilágosodik előtte, hogy amint neki hiányai az evangéliumi világnézet és a pozitív magyar program, ugyanúgy hiánya az több millió olyan magyar embernek, akik számára csak ő tudja azt a szerepet betölteni, amit a saját életében a cserkész betölt: kalauz lenni az evangéliumi világnézetű aktív magyar ideál felé. Mindez mélységes csodálattal tölti el hivatásával szemben, amelynek így robotosa helyett rajongója lesz. Tanítói öntudata megnő, hivatásszeretete pedig olyan aktivitást termel benne, amely egy életre elegendő energiát tartalmaz. Mondanunk sem kell, hogy ha a cserkész munka az a hely, ahol a képzős ezt a szemléletet a legtermészetesebb úton megszerezheti, akkor helyet kell találni ennek anyagában azoknak a mozzanatoknak is, amelyek a serdülő képzetben ezt a hivatásszeretetet előmozdítják és erősítik.

Az adolescenssé fejlődött képzősnek ezután már nem a pályája megbecsülése és szeretete a hiánya, hanem egy az egész tanítói munkájára elegendő munkaprogram. Megint csak azt kell mondani, amit az előbb mondtunk. Az iskola mint szakiskola csak az eszközöket nyújthatja a tanítónak, programot viszont, amelynek alapján és amelyhez ezeket az eszközöket a legcélszerűbben használhatja, csak önmaga választhat a maga számára. A legtöbb képzős különben ösztönösen érzi is ezt, és ez az oka annak, hogy mennél közelebb jut ahhoz a ponthoz, ahonnan lehetősége nyílik arra, hogy az életbe kilépjen, azaz a képesítő napjához, annál sürgetőbb hiányává válik egy olyan tanítói munkaprogram, amely egyúttal életprogram is. Nem az itt a kérdése tehát, hogy hogyan fog tanítani, hanem az, hogy milyen lesz az a falu vagy más közösség, amelynek képe húsz-harminc esztendő múlva az ő munkájának nyomán fog kirajzolódni. Hogy ebben a faluban tisztább gyermekek, egészségesebb élet, nagyobb és magyarabb műveltség, erősebben megalapozott jólét és több esztétikum találjon megvalósulásra az ő keze munkája nyomán, arra akarja elsegíteni a képzőcserkész munka azáltal, hogy erősíti benne azokat a motívumokat, amelyek egy egészséges magyar tanítói életprogram kialakításához szükségesek. A képzőcserkész munka ilyen irányú tevékenysége még azután is megmarad, hogy a képzős az intézet falait elhagyta. Körlevelek, folyóiratok küldése által nemcsak az összeköttetést tartja az elszakadt cserkészekkel, hanem ösztönzi is őket arra, hogy amit a cserkész munkában láttak és kaptak, azt plántálják át a falu életébe is. A képzőcserkész munka nem akar abba belenyugodni, hogy a falu cserkész munkája csak álom maradjon. Titkos reménysége az, hogy egy ilyen állandó ösztönzést nyert magyar cserkésztanító rakja le ennek alapjait!

Szinte természetes az előzőek alapján, hogy a képzőscserkészmunka ezt a képzőslélek okozta kettős hiányt akkor pótolja a legegészségesebben, ha pótlékukat – éppúgy mint az előző két hiánycsoportnál – kivetíti és állandóan a képzőscserkész szeme előtt tartja abban a cserkésztanító ideálban, amelynek meghatározó jegyei egyfelől a hivatás lángoló szeretete és magasra értékelése, másfelől pedig a tanítói munkakört messze túlhaladó, állandó és céltudatos nemzetnevelő program. Hisszük, hogy a cserkésztanítók ennek az ideálnak jegyében – amelynek végeredményben legfőbb jellemzője az, hogy cserkészideál – evangéliumi világnézetükkel és alkotni kész, aktív magyarságukkal kovász lesznek a magyar nép testében!

Íme a képzőscserkészmunka alapjai és feladata azokban a hiányokban megadva, amelyek a képzőscserkészek életkorából, magyarságából és hivatásából fakadnak. Mögöttük az evangéliumi magyar tanító képe ragyog, mint az összes képzős hiányokat pótló egységes ideál.

Csak még azt kell megjegyezni, hogy mindezek nem kézenfekvő adottságok, amelyeket a képzőscserkészmunka tálcán visz a cserkész számára. Nagyon is távol vannak és a hozzájuk való eljutás, még inkább pedig azoknak a képzőscserkész életébe való beállítása szívós küzdelmet jelent. Ideált azonban harc nélkül megközelíteni nem lehet. Így és ezért válik a képzőscserkész életformájává a küzdelem. Küzdelem az életkorából következő hiányok pótlására: cserkészférfivilág és az abban szükséges evangéliumi, azaz cserkészvilágnézet elnyeréséért; küzdelem a faji hovatartozásából folyó hiányai, a pozitív haza- és fajszeretet, továbbá a pozitív magyar politikai és munkaprogram kialakításáért; és küzdelem a pályájával kapcsolatos hiányai pótlásáért: a hivatásszeretetért és nemzetnevelő tanítói munkaprogramért. Nem játék, romantika, derű és pusztá szórakozás a képzőscserkész élete, hanem – és ezt akarta mindennél erősebben kidomborítani mindaz, amit eddig elmondottunk – a férfielet szempontjai alá helyezett küzdelmes munka, már attól a perctől fogva, hogy a gyermekvilág talaját lába alól elveszítette, az evangéliumi magyar tanító ideálnak önmagában való kialakításáért.

Ebben a küzdelemben a képzőscserkésznek fegyverre is szüksége van, ha azt akarja, hogy győzelem koronázza fáradozásait. Bármily nemes ugyanis a harc akarása és az emögött meghúzódó lelki rátermettség, egymagában még nem elegendő. Nem elegendő különösen akkor, amikor az ellenfél a legmodernebb harci felszereléssel van ellátva. Fegyvert csak fegyverrel lehet kivédeni. Küzdelmének ezt a szükséges fegyverét kapja meg a képzőscserkész a képzőscserkészmunka anyagában.

A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés

A szellem életének megnyilvánulásait mindig úgy kell tekintenünk, mint a szellemi áramlatok valamelyikének a szellemi élet különböző területein való szétvetődéseit. Éppen ezért az előadás első részében,¹ amelynek feladata a szellemi élet modern megnyilvánulásainak bemutatása, első tennivalónk az lesz, hogy ezeket a lehetséges szellemi áramlatokat, amelyek tehát a szellemi élet megnyilvánulásainak a hordozói, megkeressük, azután közülük az uralkodó szellemi áramlatot kiemeljük, s végül ennek alapján – mint ebben gyökerezőket – a szellem életének azokat a megnyilvánulásait, amelyeket közönségesen moderneknek, azaz korszerűeknek szoktunk nevezni, elhelyezzük. Így amellet, hogy előadásunk egységesebb formát nyer, megszabadulunk attól is, hogy mondanivalónk pusztá felsorolássá vagy lexikális természetű adatközléssé váljék.

I.

A szellem életnyilvánulásait tápláló szellemi áramlatokat úgy találjuk meg, ha tudjuk, ki áll mögöttük. Minden szellemi áramlat az emberi szellem áramlata, mögötte tehát mindig az ember áll. Azzal, hogy az embert állítottuk végső fokon a szellemi áramlatok elé, és nem álltunk meg az emberi szellemnél mint ez áramlatok hordozójánál, azzal tudományunk terminológiáját használva az embernek mint ontologikumnak, az emberi szellem előttiségét az emberi szellemmel szemben prioritását akartuk hangsúlyozni. Világosabban kifejezve: nem az emberi szellemet tartjuk olyannak, mint amely végső forrása volna az ember minden szellemi megnyilvánulásának, hanem az embert magát. Az ember az ontológiai priusz és nem az emberi szellem. Amikor ezt a nézetet valljuk, akkor a legtávolabb járunk minden materiálizmustól, hiszen nem az emberi testet, az anyagot tartjuk olyannak, amiből a szellem levezethető vagy meghatározható volna, hanem az egész embert magát. Az ember mint egész és itt is mint konkrétum és nem egy általános ember, tehát „én” magam, vagy „te”, vagy „mi”, vagyis az, aki a személyes névmás viselésére valóban jogosult, ez az, akinek csodálatos, semmiféle teoretizálás által el nem szegényíthető őstelevényéből a lehetséges szellemi áramlatok táplálkoznak, ez az, amely a szellemi áramlatokat csakúgy, mint az emberi élet minden egyéb fajta megnyilvánulásait is önmaga ősméhében hordozza és kormányozza.

Ez a kormányzás pedig mindig annak megfelelőleg történik, ahogy az ember önmagához viszonylik. Az embernek ez a legősibb, legegyszerűbb, minden más viszonyulásnak alapjául szolgáló viszonyulása, amely éppen azért, mert a legegyszerűbb, és mert minden más viszonyulásnak alapjául szolgál, állandóan jelen van az ember

¹ Ez a dolgozat eredetileg előadásnak készült, a hagyatékban megvan tíz oldalas gépirata *A modern szellemi áramlatok és az igehirdetés* címmel, keltezés nélkül. 1934-ben nyomtatásban is közzétette *Az igehirdetés* című könyvben, valamint különlenyomatban is. Mi közlésünkben a különlenyomat szövegét vettük alapul. (A Szerk.)

lelki életének minden megmozdulásában, ez minden lehetséges szellemi áramlat gyökere. Nagyon természetes tehát, hogy nekünk mindenekelőtt az embernek ezt az önmagához való viszonyulását, amit én a rövidség kedvéért az ember ösvizonyulásának nevezek, kell megvizsgálnunk, ha a lehetséges szellemi áramlatokat nemcsak meg akarjuk nevezni, hanem keletkezésükben és szerves összefüggésükben is látni akarjuk.

Mármost az ember ösvizonyulását vizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy az ember önmagához való viszonyulását mindig egy, az emberen kívül álló tényező, a világ határozza meg. A világ, amely mivel az ember elválaszthatatlanul benne él, állandó jelenlétével olyan hatást gyakorol az emberre, ami alól – mint ember, aki ebbe a világba teremtett, akinek tehát jellemzője a világban lét – soha nem vonhatja ki magát. A világ mindenütt ott van, ahol az ember van, ott van tehát az önmagához való viszonyulásában is, mégpedig oly módon, hogy az embernek ez az ösvizonyulása mindig csak a világra vonatkoztatva történhetik. Azt jelenti ez, hogy akkor is, amikor csak önmagamat nézem és önmagam szemlélésekor minden mást kikapcsolok ebből a szemlélésből, akkor sem kapcsolhatom ki a világot, nem lökhetem félre mint egy ebben a munkában felesleges vagy gátló tényezőt, hanem ellenkezőleg, éppen ez határozza meg döntően a magam szemlélését, mert csak reá vonatkoztatva szemlélhetem magam, viszonyulhatok magamhoz.

Az embernek ez a világra vonatkoztatott viszonyulása tartalmilag csak kétféle lehet: vagy igenli az ember önmagát, vagy pedig tagadja. Önmagunk igenlése és tagadása: ez a két legősibb viszonyulási módja az embernek. Ebben a két, egymástól teljesen különböző viszonyulásban az emberi léleknek két különböző állapota talál kifejezésre, születik meg. Amikor az ember önmagához viszonyulva önmagát igenli, akkor az optimizmus, amikor pedig tagadja, a pesszimizmus. Ezt a két közismert terminust eddig az érzelmi világra korlátozva használták, pedig íme ennél a másodlagos természetű rétegnél sokkal mélyebben fekvő forrásból, az ember elsődleges viszonyulásából táplálkozik.

További fejtegetéseink azáltal közelítik meg problémánkat, ha megvizsgáljuk, mi-
ben áll az ember önmaga-igenlése és -tagadása, amivel azt is megtudjuk, hogy mi az optimizmus és pesszimizmus lényege. Az ember akkor igenli a világra vonatkoztatott önmagát, amikor az az alapélménye, hogy önmagában is erős ennek a világnak a meggyőzésére. A világ meggyőzése itt nem teológiai terminusként veendő. A világ meggyőzése a világban lévő ember számára nem annyit jelent, mint ennek legyőzését egy másik, ennél magasabbrendű világba való emelkedés által, még kevésbé a kedvelt misztikus kifejezést használva: a világ megöklését önmagunkban, hanem jelenti éppen ezeknek az ellenkezőjét: azt a tapasztalatot, hogy az ember önmagában is teljes, sőt így az igazán teljes; jelenti a boldogulásnak azt a módját, amikor az én önmaga mint én, mint egyén, mint individuum boldogul, úgyhogy az ember ebben a világban a maga személyiségét változatlanul fenntartja, korlátlanul kibonthatja azáltal, hogy önmagából – minden külső ráhatás nélkül, vagy ilyeneknek az igénybevétele nélkül – elő tudja hozni, és meg tudja érteni önmagát és a világot is. Az optimizmusnak ez az alapvető élménye az ember egész lelki életére rányomja bélyegét, rányomja a szellem életének területére is, és eredményezi itt a keresett szellemi áramlatok közül azt, amelyik mindenestül az embernek erre az optimista alapélményére támaszkodik, ebből táplálkozik, s amelyet éppen azért, mert benne az ember önmaga igenlése s ezzel önmagának mint a szó szoros értelmében vett egyéniségnek független volta dokumentálódik: individuáлизmusnak nevezünk.

Amit az optimizmussal kapcsolatban elmondottunk, az megvilágítja a pesszimizmus lényegének szükséges magyarázatát is, s egyúttal elvezet ahhoz a szellemi áramlathoz, amely ebből az élményből táplálkozik. Az embernek a világra vonatkoztatott önmaga tagadása abban az alapélményben találja meg lényegét, hogy nem tudja meggyőzni ezt a világot, vagyis utalva az előbb mondottakra, nem képes önmagából és önmagára vonatkoztatva sem előhozni, sem megérteni a világot vagy önmagát. Nincsen mód arra, hogy korlátlanul bontakozhassék ki az énje, hanem például ahhoz, hogy személyiséggé legyen, szüksége van egy *te*-re mint vele egyenlő rangú, sőt nála fontosabb, elsődlegesebb létezőre, mindent összefoglalva: szüksége van a világra. Csak a világ és az ember, a *te* és az *én*, a közösség magyarázzák, sőt teszik lehetővé az életet. Természetes, hogy ennek az alapélménynek nyomán az emberből hiányozni fog az önmagában való önfenntartás, az önmagának eléglevés erősítő, boldog érzése, önmagában elégtelennek, hiányosnak, csonkának tapasztalja magát, pesszimista lesz. A pesszimizmusnak ez a szintén alapvető, az optimizmustól teljesen különböző élménye, szintén nem marad önmagában, hanem rányomja a maga bélyegét a szellemi életre, s mint az optimizmus, úgy ez is egy szellemi áramlatnak lesz a táplálójává, amelyet – mivel benne az egyén mindenre képessége helyett csak mással együtt válik egyénné, csak mással közösségben találja meg önmagát – jobb elnevezés hiányában, már csak azért is, mivel az individuálizmussal szemben különböző tartalmat meglehetősen kifejezi: kollektívizmusnak nevezünk.²

Individuálizmus és kollektívizmus a két lehetséges szellemi áramlat. Egy harmadik mellettük éppúgy nem lehetséges, mint ahogy nem lehetséges az embernek egy harmadikfajta viszonyulása önmagához az igenlésen és tagadáson kívül, vagy amint nincs egy közvetítő természetű alapélmény az optimizmus és a pesszimizmus között. A szellem életének valamennyi megnyilvánulási módja ennek a két szellemi áramlatnak valamelyikére támaszkodik, azaz vagy az individuálizmusnak, vagy a kollektívizmusnak a szellem életének különböző területein való szétvetődése. Az ember történetében azok a döntő fordulópontok, az igazi epochák, amikor ez a két szellemi áramlat felváltja egymást, amikor az emberben a világ igenlésének az élményét háttérbe szorítja a világ tagadásának az élménye, az optimizmust a pesszimizmus, az individuálizmust a kollektívizmus, vagy megfordítva. A nyugati ember kultúrájában, azaz a nyugati ember szellemi életének teljes területén csak egyetlenegyszer fordult elő befejezetten ez a nagy élménycsere, akkor, amidőn az úgynevezett középkori ember világtagadását, azaz pesszimizmusát és ebből táplálkozó kollektívizmusát felváltotta a reneszánszsal érkező újkori ember világigenlése, lobogó optimizmusa és ebből táplálkozó individuálizmusa. És a mi korunkban, a XX. század második negyedében, ebben a tévesen a világháború számlájára írott szellemi káoszban élni azért különösen szép, megrázó és felelősségteljes, mert újra forduló történik az ember önmagához való viszonyulásában; az önigenlés helyét önmagunk tagadása, az optimizmust a pesszimizmus s az individuálizmust, mint eddig uralkodó eszméáramlatot a

² Hangsúlyozzuk, hogy a kollektívizmus elnevezést csak mint az individualizmussal szembeni ellentét legmegszokottabb kifejezőjét tartjuk meg. A kollektívizmus jelentése, amint azt különben a szöveg is mutatja, e tanulmányban más, mint a közhasználatban, ahol a kollektívizmus a legtöbb esetben nem egyéb mint burkolt individualizmus. Kollektívizmus nálunk nem olyan irányzat, amelyben a személyiség jelentősége – s ezzel együtt természetesen felelőssége is – elvész a tömegben, a közben, hanem olyan, amelyben a személyiség súlya, jelentősége mindenben megmarad, de kialakulását mindig csak a közben, a másra, a *te*-re vonatkoztatva találja meg. Mint ilyen, az általunk kollektívizmusnak nevezett szellemi áramlat lényegében a legközelebbi rokonságban van Kierkegaard egzisztenciális individualizmusával, és hogy a megszokott értelemben vett kollektívizmustól különbsége kidomboríttassék: neokollektívizmusnak is nevezhető. (Újszászy Kálmán jegyzete.)

kollektívizmus váltja fel. Az, hogy a két szellemi áramlat együttesen, egymással egyenlő arányban forduljon elő, azért nem lehetséges, mert nem lehetséges az, hogy a forrásukat szolgáltató két alapélmény a világ igenlése és tagadása egyugyanazon időben és erővel jelentkezzen az emberben. Kollektívizmus és individuálizmus egyformán egyeduralkodásra termettek, és egyformán teljes mértékben a maguk számára igénylik létrehozójukat: az embert.

Összefoglalva az elmondottakat, a szellem életének minden megnyilvánulása mögött csak két szellemi áramlat: individuálizmus vagy kollektívizmus állhatnak. Azért csak ezek, mert több nincs. Mert nincs több viszonyulási lehetősége az embernek önmagához, mint kettő. A két szellemi áramlat soha sincs egyensúlyban egymással, hanem egyik a másik rovására mindig uralkodik. Korunknak ezt az uralkodó szellemi áramlatát mi az ember önmagához való viszonyulásának pesszimista élményében gyökerező kollektívizmusban jelöltük meg.

Ezen a ponton van helye annak, hogy a pesszimizmus jelentését bővebben felfedjük. Pesszimizmus, amint ez az előzőekből már kiderült, nem pusztán egy érzelmi magatartás, nem a világnak mint rossznak felfogása, s ebből következőleg nem is hordozza magában a világtól elfordulást s az ebből származható aktivitáshiányt. A pesszimizmusnak nem negatív a tartalma. A pesszimizmus – éppúgy, mint az optimizmus – állásfoglalást jelent, s ezért éppúgy pozitív jellegű és épp olyan értékes, mint a másik. Mikor az ember tulajdonává lesz az a pesszimista élmény, hogy egymagában elégtelen, egzisztenciája a másik egzisztenciájától függ, mert csak azokéval együtt egzisztencia, ezzel még korántsem jutott el arra a következtetésre, hogy célszerűbb passzivitásban várni a véget. Sőt ez az önmaga számára elégtelen voltának a megtapasztalása arra ösztönzi, hogy figyelmével fokozott mértékben forduljon a rajta kívül levők, a *te*-, a „más”, a világ felé. Nemhogy passzivitás, hanem szinte a heroizmusig emelkedhető aktivitás jellemzi a pesszimizmust, éppúgy mint az optimizmust is.

Visszatérve az elmondottakra, korunk uralkodó szellemi áramlata a kollektívizmus és korszerűeknek, moderneknek csak azokat a szellemi életnyilvánulásokat nevezzük, amelyek ebből az uralkodó szellemi áramlatból táplálkoznak, amelyek ennek a szétvetítődései. Természetesen következik, hogy a szellemi életnek mindazon nyilvánulásai, amelyek nem a kollektívizmusra vezethetők vissza, ma már korszerűtleneknek minősítendők, abban az esetben is, ha jelenleg még előkelő szerepet töltenek be az ember szellemi életében. Nem kell profétai látás ahhoz, hogy ezeknek a szellemi életnyilvánulásoknak napjai meg vannak számlálva, és előbb-utóbb tápláló szellemi áramlatukkal az individualizmussal együtt oda merülnek alá, ahonnan a maguk idejében felmerültek, a minden szellemi életnyilvánulást végső fokon magába foglaló emberbe.

A korszerű szellemi megnyilvánulások áttekintése úgy a legbiztosabb, ha a szellem életének különböző területein tesszük azokat egyenként vizsgálat tárgyává, azaz ha megnézzük, hogy a szellem különféle területein milyen formában érezteti hatását az új uralkodó szellemi áramlat, a kollektívizmus.

Az emberi szellem életének legmagasabbrendű megnyilvánulása a vallás. A vallásos élet világára az elmúlt századokban – és ez az irányzat a múlt században érte el tetőpontját – az optimizmusból táplálkozó individuálizmus nyomta rá a maga bélyegét. Aki a reformátorok utáni teológiát mint tudományt, és vele párhuzamosan a vallásos élet gyakorlati megnyilvánulásait csak kevéssé is ismeri, az világosan látja ezt. A racionalizmusnak éppúgy, mint nagy ellenfelének, a pietizmusnak, vagy a múlt század sokfajta teológiai iskolája közül bármelyiknek egyaránt az individuálizmus volt a

talaja. Az ember őselményében beállott változást, az optimizmusnak pesszimizmusra fordulását a vallás síkjában először a dán Kierkegaard tapasztalta meg, és így természetes, hogy a teológiában ma már egyre nagyobb súllyal jelentkező barthi teológia, amint nevezni szokták a dialektika teológia, vagy a krízis teológiája, mint a modern ember pesszimista alapélményének teológiai síkban első gyümölcse Kierkegaardra támaszkodik a legerősebben.³ Az, hogy a vallásos közösségek: az egyház egyre jobban előrenyomuló irányzatot mutatnak a modern ember életében, különösen ott, ahol a régi formák pompásan bírják az emberi szellemnek ezt az irányváltztatását: a római katolicizmusban, szintén ennek a pesszimista őselményen nyugvó kollektivizmusnak, mint ma már uralkodó szellemi áramlatnak a legtermészetesebb következménye.

Ez a pesszimizmuson nyugvó kollektivista szellemi áramlat, éppen azért, mert szellemi áramlat, a szellem életének egyetlen terén sem hoz létre olyan gyökeres változásokat, mint a filozófiában. Ebben a filozófiában, ha csak a nyugat filozófiáját vesszük itt tekintetbe, az optimista individuáлизmus uralomra jutását Descartes rendszere jelentette, teljes kibontakozását pedig Kantban és a reáépülő ideálistikus és réalisztikus iskolákban találta meg. Bomlásának csírái különös módon abban az iskolában fedezhetők fel első ízben, amelyben egyébként kulminált: a kanti-fichtei ideáлизmusban és első gyökeres, már pesszimista őselményből táplálkozó bíráló a múlt század legprófétáiból látású génuszától, ugyanattól a Kierkegaardtól nyerte, aki az optimista individuálista vallásos élet teológiájára is az első csapásokat mérte. Természetes tehát, hogy a már uralkodásra megérett kollektivizmus filozófiája, tehát a szellem életének a filozófia síkjában modern megnyilvánulása: a Heidegger és Jaspers által képviselt egzisztenciális filozófia éppúgy Kierkegaardra megy vissza, mint Barth Károlyék dialektika teológiája.

A szellem életének harmadik területén, a művészet világában talán a legszembeötlőbb az új szellemi áramlat által követelt és már létrehozott változás. A múzeumok termeit járva még a teljesen laikus is észreveheti azt a gyökeres különbséget, amely ha csak a magyarokat vesszük is, fennáll egy Barabás és Egry, vagy Aba Novák Vilmos festőművészetében, Liszt Ferenc és Bartók magyar muzsikájában, egy Vörösmarty és a teljesen érthető okokból csak most, ezerkilencszázharmincegy-néhányban felfedezett Madách drámai, Petőfi és Ady lírai, Jókai és itt az egyszer kénytelen vagyok külföldit említeni, bár Makkai Sándort vagy Kós Károlyt legújabb könyveik alapján a magyarok közül is megemlíthetném, a szintén mostanában divatba jött Dosztojevszkij prózai írásművészetében. Még ezeknél is jóval szembeötlőbb ez a változás az építőművészetben, ahol – mivel református templomaink közül nem igen tudok idézni – kénytelen vagyok bármelyik jobb római katolikus barokk templom, például a budai Szent Anna templom és az ugyancsak budai városmajori plébániatemplom közötti különbségekre utalni. Mindez a sokágú modern művészet, amelynek a modernen kívül sajnos hiányzik egy összefoglaló, az új irányt, a szellem életének ezen a téren való új megnyilvánulásait kifejező közös elnevezése, a pesszimista alapélményen elhelyezkedő kollektív szellemi áramlatból táplálkozik, és lényegében nem egyéb, mint ennek a szellemi iránynak a művészet területén való szétvetődése. A modern képzőművészet ezért törekszik az individuális sajátosságok teljes mellőzésével annak megragadására, ami egy tettben, mozdulatban, arcban, írásban közös, emberileg egyetemes; a modern zene ezért menekül a legnagyobb kollektívum a faj, a nép zenekincséhez és

³ Kierkegaard egzisztenciális individuáлизmusa az individualista rendszerek idejében az első jele az ember önmagát tagadó ösvizonyulásának és az ebből táplálkozó pesszimista alapélménynek, így a kollektivizmusnak is. (Újszászy Kálmán jegyzete.)

óhajt ebből megifjodni, szépirodalmunk minden ágában, de különösen a regényben ezért foglalja el mind erősebben az egyén problémájának helyét a kollektívum, egy-egy társadalmi osztály vagy réteg, egy nép életének művészi ábrázolása és a Neue Sachlichkeit építőművészete mögött sem a beton áll csupán, hanem az a kollektív szellem, amely többé nem a homlokzat aprólékos egyéni kidíszítésében, hanem a nagy tömeg- és térhatásokban fejezi ki a kor emberének pesszimista kollektivista színekben gazdag lelki arcát.

S végül a szellem életének negyedik főterületén az etika világában elegendő, ha arra a pontra mutatok rá, ahol a legkirívóbb az ellentét régi és új szemlélet, bátran mondhatjuk: régi és új világ között. A szociális etikára és ezzel kapcsolatosan a politikára gondolok. A pesszimista alapélmény a szellem életének ezen a terén már szinte teljesen diadalmaskodott, és a kollektivizmus mint szellemi áramlat – amellet, hogy a szociális érdeklődés hihetetlenül meggyarapodott – nemcsak társadalmi, hanem alkotmányformák megváltozását is eredményezte és fogja is eredményezni mindaddig, amíg az individuálizmus teljes háttérbe szorítása meg nem történik. Mussolini fasizmusa, Hitler nemzeti szocializmusa, Dolfus rendi állama, sőt Sztalin egyre oroszabbá váló és az individuálista marxizmus talaját mindinkább elhagyó szovjetbirodalma is ennek az együgyűnazon kollektivizmusnak mint uralkodó szellemi áramlatnak a politika világában való szétvetítődései.

A krízis teológiája, az egzisztenciális filozófia, a modern művészet, a fasizmus, hitlerizmus és a mögöttük álló neonacionálizmus az uralkodó szellemi áramlatnak ezek a modern megnyilvánulásai, nem egyedül álló, nem is egymást követő, vagy pláne egymással ellenséges szellemi életnyilvánulások, hanem az ember együgyűnazon pesszimista alapélményéből táplálkozó kollektivizmusnak mint szellemi áramlatnak termékei. Édes testvérek valamennyien. A maga síkjában mindegyik egyforma jelentőségű és egyforma értékű is. Csak ékvalitásról lehet közöttük beszélni, prioritásról nem. Mindannyian a mindannyiuk végső priuszát képező emberrel függenek össze, és csak rajta keresztül érintkeznek egymással.

II.

Egy uralkodó szellemi áramlat, éppen azért, mert az emberi lélek mélységeiből táplálkozik, nem valami metafizikai síkban, hanem rajtunk embereken, illetve bennünk embereken uralkodik. Ezt – feladatom második részére áttérve – azért kell különöbben is hangsúlyoznom, mert a kérdés rideg és tárgyilagos szemlélése helyett így lesz az valóban szívügyünk, egyszerű problémából égető kérdésünk. Nem egy általános ember, „az új ember”, nem a filozófus, mégcsak nem is egy harmadik személy, hanem mi vagyunk azok, akikben az ember önmagához való viszonyulása az említett gyökeres változáson keresztül megy. Mert az ember önmagához való viszonyulásában az optimista alapélménynek pesszimizmusba való átfordulása nem elszigetelt jelenség, nem egy tudományos körre, vagy amint még ma is sokan vélik, a világháborút veszített népekre szorítkozik, hanem az egész civilizált világra egyformán érvényes. Az a titokzatos erő, amely az emberi lélek tükrét szabályozó kormánykereket forgatja, minden emberi lélekben létrehozza a változást olyan kényszerű törvényszerűséggel, hogy alóla nem vonhatja ki magát senki. Nekünk nemcsak azért érdekes éppen ebben a korban élnünk, mert az embernek ez a nagy irányváltoztatása most van folyamatban, hanem sokkal inkább azért, mert nekünk módunk van így arra, hogy öntudatosan nyomon kísérjük ezt a bennünk egyébként öntudatlanul történő változást.

Az igehirdető azonban, azért és éppen abban Isten szolgálja, hogy ebben a világban élve, szolgáljon az ebben a világban élő embernek. Hivatásának ebből a sajátos jellegéből folyik azután, hogy nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy csupán szemlélje önmagában a két szellemi áramlat harcát, és megállapítsa az individuáлизmus állandó tévesztését és a kollektívizmusnak mint szellemi áramlatnak gyarapodását, hanem észre kell vennie, hogy másokban, a gyülekezetben, ha lassabban is, de ugyanaz a változás megy végbe, sőt néha az övéénél már jóval előrehaladottabb állapotban is van. Nagy tévedés volna azt gondolni, hogy a változás tényét illetően különbség volna intelligencia és zsellérség, érettségizett és analfabéta között. Csak a változás ütemének gyorsaságát illetve lehetnek különbségek, a változás ténye maga azonban kor és osztálykülönbség nélkül mindenre egyformán áll.

Ezt a legszükségesebb belátást magáévá téve, a ma igehirdetőjének az a legelső feladata, hogy igehirdetésével is öntudatosítsa gyülekezetében ezt az amúgy is öntudatlanul végbemenő változást. Sok esetben az igehirdető, még a legmelegebb és legintelligensebb lélek is megdöbbenve érzi, hogy ha nem is pillanatnyi hatás nélkül, de végeredményben idegenül peregnék le szavai hallgatói legnagyobb részéről. Minden igehirdetés emberi nyelven, emberi szükségletekhez szól, emberi hiányokat óhajtván pótolni egy másik világnak hitünk szerint mindenre elégséges tárházból. Nem elégítünk ki hiányt, következésképpen nincsen is ránk szüksége a hallgatónak, ha nem az ő nyelvén, az ő szükségének megfelelőleg beszélünk. Az elmúlt racionalista igehirdetés nem azért idegen ma nekünk, másoknak is, mert racionalista, hanem azért, mert egy a mienkétől már többé-kevésbé különböző, egy más szellemi áramlatra támaszkodva, mást is árasztva önmagából nevelte hallgatóságát. Minden igehirdetés korszerű igehirdetés kell hogy legyen. A mi igehirdetésünk akkor lesz korszerű, következésképpen csak akkor fogja az ígét maradék nélkül a ma emberéhez közel vinni, ha a ma uralkodó szellemi áramlat talaján közelíti meg a lelkeket.

Az emberben végbemenő változás öntudatosítását akkor szolgálja a legmegfelelőbben az igehirdetés, ha az uralkodó szellemi áramlatban rejlő pozitívumok, értékek kiemelésére törekszik. Kétségtelen ugyanis, hogy mérhetetlen kincsek, századokig bányászható értékek rejlenek a kollektívizmusban mint szellemi áramlatban és amit mögötte meglátunk, az embernek önmagát tagadó pesszimizmusában. Csak néhányra mutatunk rá. Nagy áldás van már abban is, hogy a világszemlélet-változás hajlamossá teszi az embert a fokozott önkritikára. A világ meggyőzéséhez való elégtelenség érzése, feltétlenül elvezet a testvér emberhez és azon túl Istenhez, akinek úrvolta, tőlünk másvolta, mindent összevéve: Istensége soha nem ragyoghat úgy egy individuálista szemléletben, mint a kollektívizmusnak mint szellemi áramlatnak talaján. A kollektívizmusban növekedik a közösségnek értéke, és ebben a növekedő értékelésben eredményesebben és hivatásának megfelelőbben élhet és működhetik az egyház. Növekedik a szociális érzés, és éppen azért, mert növekedése ilyen mély egzisztenciális gyökerekből táplálkozik, nem marad pusztá érzés, hanem a különböző akciókban és missziókban, tettekben való megvalósulásra is talál.

Az alapélmény változásának az öntudatosítása az új világszemléletében rejlő pozitívumok kiemelése által végeredményben igehirdetésünk emberi tartalmát változtatja meg. Ennek megfelelőleg a modern igehirdető második feladata az, hogy a megváltozott tartalomnak megfelelő új formát találjon. A régi forma megfojtja, de mindenestre nehezen fogadja magába, és még nehezebben tudja kifejezni az új tartalmat. A tartalom változásával együttjáró formaváltozást a művészetek minden ága véghez vitte már, az újabb alkotmányformákban a politika is véghez viszi, sőt a filozófia legnehezebben változó formanyelve is magán hordozza már a gyökeres átalakulás jeleit. Nyil-

vánvaló, hogy meg kell történni ennek a változásnak a legmagasabbrendű előadó-művészetben, az igehirdetésben is. Hogy ez hogyan fog történni, azt ma még biztosan körvonalazni nehéz. Mindenesetre kevesebb egyéni szín, kevesebb esztéticizmusba bujtatott rokokó, vagy barokk ízlés, a lassú megszűnése annak, hogy az igehirdető egyoldalúan csak az értelemhez, vagy csak az érzelemhez, vagy csak az akarathoz szóljon, s ezzel szemben az egész embernek mint egységnek előtérbe nyomulása, a gyülekezetben az egyéneknek mint személyeknek, mint egymással együttlétben, közösségben levőknek kezelése, a gyülekezeti igehirdetésben is a fajnak, ennek a legéletteljesebb közösségnek való igehirdetés azok az ösvények, amelyeken járva a ma igehirdetői kitaposhatják a jövő új igehirdetésének századok lelki életének vezetését teherbíró útját.

Még egy feladata van az igehirdetésnek a megváltozott szellemi szituációban, és ez abban áll, hogy nagyobb rázkódtatások nélkül segítse át az embert az uralkodó szellemi áramlat okozta változásokon, nehézségeken. Az ember hajlamos arra, hogy az új szellemi áramlatból kizárólag az elhanyagolt világszemlélettel ellentétes, sőt szélsőséges elemeket ragadja meg, és nem várva be az idő folyamatosan átforgató erejét éppen ezekben a szélsőségekben siettesse a gyökeres változást. Természetes, hogy ez a tendencia a mindenkori fiatalságban a legerőteljesebb, hiszen bennük már előrehaladottabb stádiumában jelentkezik a diadalmaskodó új szellemi áramlat, mint azokban, akikben még nehéz harcot kell egymással vívni múltnak és jövőnek, vagy éppen azokban, akik már koruknál fogva is a régi letűnő világszemlélethez tartoznak. Az ellentétek élének tompítása, legfőképpen pedig a szélsőséges tartalom helyett az új szellemi áramlat pozitív tartalmának már említett kiemelése által éri el itt az igehirdetés egyik legnagyobb jelentőségű modern feladatát.

Mindezek a feladatok túlságosan emberieknek látszanak. Azonban hangsúlyozom, hogy ezek csak azok a feladatai az igehirdetésnek, amelyeket a szellemi áramlat változása által előállított új szellemi szituáció ró az igehirdetésre. Ezek mellett az igehirdetésnek örök, minden korban mindig ugyanazon feladatát tárgyalni én nem vagyok illetékes. Mégis szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az igehirdetésnek ezeket az igenis nagyon emberhez kötött feladatait nem kell lekicsinyelnünk, vagy kevesésre becsülnünk. Meggyőződésem az, hogy Isten tőlünk, emberektől az ő igéjének hirdetésében sem kíván soha mást, vagy többet, mint a mi létünk határai között mozgó, a legnemesebb értelemben vett emberi dolgokat. Szakítanunk kell azzal az optimista individuálista felfogással, hogy nekünk kell Isten dolgait – talán így jobban hangsúlyozom a kifejezendő gondolatot –, hogy nekünk Isten dolgait kell elvégeznünk ebben a világban. Ebből a gyökeres tévedésből származik az ember legsúlyosabb kísértése: a beleavatkozás Isten dolgaiba. Isten dolgait van aki végezze, függetlenül attól, hogy mi egy lépést is teszünk annak érdekében, és ez Isten maga, aki úgy és akkor és olyan mértékben nyúl utánunk, hogy bennünket céljai elérésére felhasználjon, ahogy azt az ő jótetszése kívánja. Nem abban van a hiba – és így nem is azon kell kesereg-nünk –, hogy nincsen senki, aki Isten dolgait végezze ebben a világban, hanem abban, hogy sokan akarják azt elvégezni, ami az Isten szuverén ügye, és kevesen vannak azok, akik a speciális emberi feladatokat, azokat, amelyek végett teremtettünk, valóban elvégzik. Isten munkatársai akkor és csak úgy vagyunk mi emberek ezen a földön, ha az ember örök emberi feladataink, az Isten világához viszonyítva bizony nagyon is szürke, egyszerű és primitív dolgait elvégezzük.

Az „időbeli” és az „idői” ember

(Egzisztencializmus és magatartás)¹

Az egzisztencializmus tanítása szerint az emberi lét idői lét.

A kérdés, amivel foglalkozunk az, hogy ebből a megállapításból milyen következmények folynak az ember életnyilvánulásaira, az emberi magatartásra vonatkozólag.

Nyilvánvaló, hogy az egzisztencializmusnak az a megállapítása, hogy az emberi lét idői, nem azonos a görög forrásokból táplálkozó metafizikának azzal a tételével, amely szerint az emberi lét – éppúgy mint annak bármelyik megnyilvánulása, bármilyen magatartása – „időbeli”. Időbelinek lenni ugyanis annyit jelent, mint az időben „benne” lenni. A „benne-levés” okául több hozható fel. Az ember például belevetethetett az időbe, vagy maga állította bele magát az időbe, vagy csupán szemlélheti magát az időben stb. Bármilyen legyen is az oka az emberi lét időben létének, tény az, hogy az időben lét megengedi annak feltételezését, hogy az ember lehet más, mint időbeli. Az időben lévén is keresheti másban a maga lényegét, mint az időben, például keresheti az idő teljes ellentétében: az időtlenségben vagy időnkívülségben. Ha így tesz, akkor az idő számára „idegen”, „fogság”, „tőle más”, amelybe belevetett, „korlát”, amelytől nem tud szabadulni, oka a végességnek s így a halálnak is, végeredményben olyan büntetés az embernek, amit semmiképpen el nem kerülhet.

Ha az emberi létet időbelinek fogjuk fel, akkor ebből azonnal következik az egyugyanazon emberi létnek szétválasztása időbeli és ettől független időtlen létre, ami viszont az időbeli és időtlen lét egymáshoz való viszonyának és a kettő értékelésének kérdését vonja maga után. Ezen az alapon ugyanis az időbeliség – azaz az, hogy az ember *csak* benne van az időben – negatív megvallása annak a meggyőződésnek, hogy az emberi lét lényegében időtlen lét. Ennélfogva annak az embernek, aki a maga létét időbelinek fogja fel, az a legfőbb törekvése, hogy az időbeliség jegyével is időtlenségét bizonyítsa, s úgy másokat, mint elsősorban önmagát meggyőzze efelől. Magatartásának központi meghatározója az lesz, hogy megpróbál kilépni az időből, „felemelkedni” az időtlenségig, hogy magát mint időtlent szemlélhesse. Így az „időbeli ember” minden magatartása vagy életnyilvánulása az önmagára-koncentráltság ellenére is kifelé, önmagától mint időbelitől elforduló érdeklődésűvé lesz, egy rajta mint időbelin kívül álló időtlen léte felé fordítja tekintetét, és ennek irányába állítja be életét. Úgy is lehet mondani, hogy önnönmaga felé fordulásának útjába állítja az „időtlen lényegét”, s „maradandó”, az „igazi” önmagát, és most már ezen a képen keresztül viszonylik önmagához, ezen keresztül szemléli saját magát és ennek megfelelően irányítja minden magatartását. Így az „időbeli ember” mindig egy absztrakción keresztül találkozik önmagával, ami azt jelenti, hogy ennek a találkozásnak következményei is magukon hordozzák az absztrakciós jelleg bélyegét, azaz, mivel az időbeli ember nemcsak önmaga megismerésében, hanem minden más életnyilvánulásában ezt a

¹ E tanulmány 1936-ban jelent meg a *Szellem és Élet* Könyvtárában. Szerkesztette: Bartók György. (A Szerk.)

kerülő utat használja, tudniillik maga és a magatartás aktusa közé iktatja időtlen lényegének absztrakcióját, minden életnyilvánulásán megérződik ez az absztraháló vonás.

Az „időbeli ember” cselekvését tekintve – például még a legegyszerűbben is – ott van az időtlenre, az örökkévalóra törekvés, az igazi lényeg megragadása utáni vágy. Hogy ez így van, az a legvilágosabban abban mutatkozik meg, ahogy az „időbeli ember” ezeket a cselekedeteket értékeli. Mennél nyilvánvalóbb ugyanis a cselekvés időtlenre irányultsága, annál értékesebb; mennél eltakartabb, annál értéktelenebb. Kétségtelen, hogy erő és dinamikus készség van a cselekvés lényegének és értékelésének ilyen felfogásában, illetve módjában, de az is bizonyos, hogy az ilyen felfogás mellett a cselekvés igazi rugói annyira háttérbe szorulnak, hogy ahol az „időbeli ember” előtt az időtlenség szempontja nem elég motiváló erő, ott a cselekvés elszíntelenedik, céltalanná lesz, és hiányozni fog belőle az az átütő erő, amelynek a cselekvést mindig jellemeznie kell.

Különösen szembetűnő az „időbeli ember”-nek az a törekvése, hogy a maga lényegi időtlenségét bizonyítsa az „időbeli ember” művészi tevékenységében. Itt az ember „időtlenül” alkot, azaz amikor alkot, ledobja magáról az idő korlátját, benne él az időtlenségben, „megéli” időtlen lényegét. Ennek az élménynek, időtlen lényegünk megélhetésének szimbólumai a piramisok éppúgy, mint a középkori katedrálisok; ez adja lényegét a klasszikus zenének, és ez mozgatta századokon át a keresztyénnyugati irodalmat, de különösen a drámát és a lírát. Az időbeli ember művészete így voltaképpen korántsem az, aminek hiszi, és aminek elméletét éppen ő dolgozta ki: „l'art pour l'art” művészet. Az időtlenség, az örökkévalóság igényével fellépve is csak eszköz az időbeli ember kezében arra, hogy időtlenségét önmaga előtt dokumentálja. A hajtóerő kétségkívül nagy, de a művészet önértékűségére vonatkoztatva hamis, mivel a művészet csak az időtlenségen át művészet így. Ezért maradt alapjában mindig érthetetlen és nehéz az előtt az ember előtt, akiből az időbeliség és ennek megfelelőleg az időtlen lényeg szemlélete hiányzik; az idő sodrát nem önmagán kívül, hanem önmagában megélt ember előtt.

Az „időbeli ember” sajátos szemlélete még a művészi tevékenységnél is jobban befolyásolja vallásos magatartását. Az időbeli ember vallásos tevékenysége, életnyilvánulásai központjában a maga lényegi időtlenségének dokumentálása áll. Elsősorban azzal teszi ezt, hogy vallásos dogmát csinál alapélményéből, és ebben a dogmában akarja bizonyítani a maga időtlenségét, „örökkévalóságát”. Sőt vallásos tevékenységében már nemcsak bizonyítani, hanem egyenesen biztosítani akarja magának az időtlen lényegét, és ezzel összefüggően az örökkévalóságot. Azonban, mint minden egyéb életnyilvánulásban, úgy itt is utoléri végzete. Absztrakción keresztül szemlélve önmagát, vallásos cselekvésében is egy absztrakt képnek: a „jobbik”, a „tisza”, a „föld porától, szennytől érintetlen” énjének szolgál, és egy *ilyen* absztrakciónak megfelelő, *ennek* számára készült Istenben imádja Istent. Ezért, ha csak nem törekszik arra, hogy a vallásos tevékenységet más irányú (pl. művészi) tevékenységgel is összekapcsolja, az absztrakció itt is éreztetni fogja hatását. Az élet helyét formák foglalják el, és ami még súlyosbítja a helyzetet, az „időbeli ember” vallásos életnyilvánulásaiban jut napvilágra az „időbeli ember” magatartásának legszembetűnőbb jegye: a gőg. Az „időbeli ember” időbeliségének folytonos megélése és állandó hangoztatása mellett is gőgös ember, és gőgiének forrása nem egyéb, mint az időtlen, az „istenséggel rokon”, az „igazi” önmaga.

De az időbeli ember határtalan gőgje, felfuvalkodottsága sehol sem szembetűnő annyira, mint tudományában. Itt nem takarja el a gőgöt az elesettség, azaz időbeliség-

tudat okozta keserűség, mint a vallásban. Itt szabadon „szárnyal” szelleme, és az abszolút titkait kutatva úgy véli, hogy abszolút érvényűt, feltétlen igazat alkot. Mindenben elismeri tévedését, de tudásának abszolút érvényűségét hajlíthatatlanul erősíti magában azzal, hogy az, amit benne megismer, független az időtől. Ezért szakítja el tudását önmagától, és horgonyozza bele előfeltétel nélküli, objektív „eszmékbe”, és nem akarja meglátni, hogy az, akit ezt a sok „biztosítékot” produkálja, nem más, mint saját „időbeli” önmaga.

Az „időbeli ember” művészete, vallása, tudománya mint alapmagatartásának megnyilvánulásai, utak az időbeliségből a szabadulás felé; a szó filozófiai értelmében vett váltáságformák; az ember időtlen lényegének garanciái. Ezért emelkednek hatalommá az időbeli ember fölé, aki mint bálványokat tiszteli ezeket az önmaga által alkotott funkciókat. Ezt az utat minden gondolkodó időbeli embernek meg kell járnia. Az emberi létnek mint időbelinek felfogása könyörtelenül maga után vonja az ember metafizikai egységének kétfelé szakadását, és a szakadással együtt az időtlen és időbeli lét feszültségét, továbbá az előbbi fel- és az utóbbi aláértékelését.

Ha már most az időbelivel szemben az „idői ember”-t nézzük, ami annyit jelent, hogy az emberi létet időinek fogjuk fel, akkor azt kell látnunk, hogy az „idői ember” élete az időbeliétől teljesen különböző talajból táplálkozik, és attól egészen eltérő jegyeket mutat fel. Az „idői ember” nem benne van az időben, hanem ő maga az idői. Lényege az időiség. Ennek természetes következménye az, hogy idői létét mindig mint széttagolatlan egységet látja. Az „idői” ember” életéből hiányzik az időbeli ember életét jellemző kettősség. Az „idői ember” magát mindenestől „az időben”, azaz időinek tudja, és egy időtlen létet vagy éppen időtlen lényeket nem tud magában felfedezni.

Mint „idői” emberre az a legjellemzőbb, hogy életnyilvánulásaiban és magatartásában sem akar egyéb lenni, mint idői. Ezért legmagasabbrendű funkcióit is időinek fogja fel, amiből következik, hogy életnyilvánulásaival is az idő, nem pedig az időtlen felé fordul. Az „idői ember” arca nem kifelé, hanem befelé néző arc. Befelé, azaz az önmagában felismert idő felé néz. Ha az „időbeli ember” életébe mozgást az a feszültség visz, ami időbeli élete és időtlen lényege között fennáll, akkor az „idői ember” életébe a ritmust, a mozgást az biztosítja, hogy együtt létezik az idővel.

Szembetűnőbbek ezek a különbségek, ha itt is, mint az „időbeli ember”-nél, sorra vesszük az „idői ember” magatartását és annak főbb formáit.

Ha az „időbeli ember” cselekvése az időtlenre, az időnkívültre irányul, az „idői ember” cselekvését mindig az idő határozza meg. A cselekvés értékét nem aszerint méri, hogy mennyi abban az időtlen motívum, hanem épp ellenkezőleg, aszerint hogy mennyiben felel meg az időinek; mennyiben gyökerezik az időnek, tehát szerinte a létnek egy visszahozhatatlan mostjában, és így mennyiben szolgálja a „most”-ban élő embert. Frissesség, időszerűség, aktualitás jellemzik aszerint az „idői ember” cselekvését. Ehhez járul nála a cselekvés közvetlensége, ami alatt azt értjük, hogy míg az „időbeli ember” cselekvése közvetett, mert egy absztrakció-terméken, egy „Énen” (mindig nagy É-vel!) keresztül cselekszik, addig az „idői ember”-nél ez a közbevetett tényező hiányzik. Végül mivel az „idői ember” nem vesz fel ilyen időtlen Ént, ennek képe sem halványulhat el, így motiváló ereje sem csökkenhet. Állandóbb ütemű az „idői ember” tevékenysége, és életközelibb, mint az „időbeli ember”-é.

Főbb formáiban részletezve ezt a tevékenységet, természetes, hogy lényeges eltérésnek kell lenni az időbeli és idői ember művészi tevékenysége között. Az „idői ember” művészete időközelibb, mint az „időbeli ember”-é. Ez azt jelenti, hogy nem időtlen, hanem idői élményeket akar kifejezni, nem az időnkívüli, hanem az idői

megragadására és ábrázolására törekszik, és művészi élményt is csupán az ilyen értelemben vett művészinek az élvezése jelent számára. Időiségből folyik, hogy mivel az élet valójában idői élet, sokkal közelebb van az élethez, és mivel életközeli, egyúttal közelebb van az emberhez is. Az idői művészet az ember idői létét sugárzó, dokumentáló művészet, s ezért, amikor a művészetnek ilyen szemlélete az uralkodó, mindig szélesebb emberi rétegeknek jelent életgazdagító és formáló értéket, mint az időtlenség jegyében fogant művészet.

Az „idő ember” idői létében gyökerező művészetének ezt az élet és időközeli-ségét a művészetek minden ágában szemlélhetjük. A népi zenéhez visszatérés, helyesebben a ma zenéjének a parasztnéphez menekülése mögött is az emberi létnek, mint idői létnek a megélése áll. Ezzel szemben az időtlenséget, időnkívülséget lehellő, mert annak vágyából táplálkozó klasszikus zene az „idő ember” előtt lassan azonos jelentésű lesz a romantikus zenével, mert lényegében az ember legromantikusabb élményének, az időtlen emberi lényegről való álomnak terméke. Az „idő” zene nem örök emberi érzésekbe, hanem valami teljesen időibe, például egy népbe, vagy éppen egy néprétegbe horgonyozza művészetét, és az idő egy pontjában, a „most”-ban megszületve, ennek a mostnak, azaz a mostani életnek jellegzetességeit mutatja.

Az irodalomban még szembetűnőbben jelentkezik a létünk időbeli vagy idői megélése okozta különbség. A nép, egy népréteg, a mindennapi élet és főleg a történelem, az ember időiségének ez a nagy tanúságtévője azok, ahonnan az „idő” irodalom témáját meríti. S az idői téma itt megint életközelséget eredményez, ami csak növekszik azáltal, hogy az idői témát teljesen idői közlésmód kíséri. Az időtlenséget bizonyító, az idői embertől függetlenített „irodalmi nyelv” egyeduralmát kétségbe vonja, nem szereti, nem érti és nem használja az úgynevezett költői stílust sem, hanem sokszor szinte keresetten is, de mindig a „most” nyelven igyekszik kifejezni mondanivalóit. Céljában is benne van ez az időiség. Egy nemzetnek a nemzet nyelvén, egy néprétegnek a maga nyelvén vagy sokszor éppen csak egy vidék népének a maga tájszólásában írni, hozzájuk szólani, és csak most, de most átütő erővel, – ez az időiséget megélt író vágya. Ez nem az igazi, a „tisztá” művészet elhagyását jelenti számára; annak elárulását olcsóbb sikerekért, hanem annál jóval többet. Művészte előtte is egy egészen más művészet, aminek az előbbihez éppen az alapélményt, tehát a lényegét illetőleg, nincsen semmi köze. De nem is elszegényedése a művészetnek ezt a mostra szorítkozás. A művészi tevékenységnek nincs határa. Mindig addig terjed, ameddig a művészi alapélmény engedi, de ennek az élménynek a határából nem tud kilépni. Nem szegényebb, csupán más az idői ember művészete, aminthogy nem szegényebb, csak más az idői, mint az időbeli ember.

Ez a „más” az idői és időbeli ember között legszembetűnőbb az ember vallásos tevékenységében. Mondottuk, hogy az „időbeli ember” vallásos tevékenysége egy időnkívültre központosult. Azonban ez az időnkívüli nem elsősorban Isten, hanem az „időbeli ember” időnkívülinek tartott lényege. Ennek az érdekében áll, ezt szolgálja elsősorban az időbeli ember vallásos tevékenysége. Csodálatosképpen önmaga áll annak középpontjában, mégis mivel léte lényegét az időn kívül helyezi el, kifelé forduló, az időtől idegen, nem életközeli, hanem élettávoli a vallásossága. Alapjában véve egy különleges egocentrizmus ez, ahol az Ego nem az emberben, hanem egy örökkévaló piedesztálra állítva, az időbeli létől elkülönítve szolgáltatja magát.

Az „idő ember”-nek az időbelivel szemben a vallás nem az időtlenségnek, hanem a teljes időiségnek a dokumentuma; az időiségtudat nyitvatartója. Ezért, amíg az „időbeli ember” akkor emelkedik a legmagasabbra, amikor vallásos tevékenységet végez, mert ekkor éli legelevenebbül a maga időtlen lényegét, addig az idői ember

akkor száll a legmélyebbre, amikor a vallást éli, mivel akkor tudatosan benne élete titkának magyarázója, az idő. Az „idői ember” sosem áll mélyebben és erősebben az idő sodrában, mint akkor, amikor vallásos tevékenységet végez. A tudomány szintén az időiség dokumentálója, de míg ott csak mint reflexiót nyeri ezt az ismeretet az idői ember, addig vallásában éli is az időiséget annak minden járulékaival. A vallás az idői embernek az időiség teljes megélése.

Éppen ezért formájában is teljesen idői. Az „idői ember” vallása nem tud örökkévaló formákról, amelyek a vallásos tevékenység számára egyszer s mindenkorra leegyeztek. Az időiség folytonosan oldja ezeket a formákat, és ilyen oldott állapotban nyújtja az idői embernek használatra.

Az időiség megélése a vallásos élményben döntőleg meghatározza az „idői ember” magatartását. Az idői ember lényegének megfelelőleg alázatos ember. Nincs mire különösen büszke legyen, de nincs is amiért különösen szégyenkezzék, a másik ember előtt. A differenciák, amelyek lényegükben mindig értékelési differenciák, itt eltűnnek ember és ember között. Mindnyájan időiek vagyunk, és ebben nincs fokozati különbség, mint az időbeli embernek az időtlenre törekvésében. A legtöbbet az szolgál az embernek, aki ezt az időiséget a legvilágosabban dokumentálja – és ez a vallásos hős – mivel az ilyen dokumentum megszabadítja az embert attól a tévedéstől, hogy léte titkát az időtlenségben keresse.

A vallásos hős azzal dokumentálja legvilágosabban az emberi lét teljes időiségét, hogy rámutat arra, miszerint a teljesen idői emberi lét nem az egyetlen létmód, illetve csak az ember számára az egyetlen létmód, „mögötte” ott húzódik az Isten örök-időisége. Isten, az „idői ember” Istene szintén idői, mint ő maga, csak hogy Istenben „gátlás nélküli” az időiség. Míg az ember időisége véges, a halál gátlásától terhes, addig Isten időisége örökidőiség. Múlt, jelen és jövő – stációk a véges emberi idő vándorútján, nem szakítják meg Isten időisége állandóságát.

Az emberben, akinek létét teljesen kitölti a véges időiség, nincs semmi ebből az örök időiségből. Örökidőiség és végesidőiség teljesen mások. Nincs emberi készség, ami valamit is meg tudna ragadni az örökidőiség világából. Hogy mégis tud az idői ember erről a világról, annak egyedüli oka az, hogy ez az örökidőiség megmutatja, kijelenti magát. A kijelentés elfogadása, a hit, az idői véges ember életében az a pont, amelyben az örökidőiséget tapasztalhatja, és amelyen keresztül véges időiségét a végtelen időiségbe kapcsolhatja.

Az örök időiségnek ez a kijelentése a legkevésbé sem bontja meg a véges „idői ember” létének zárt egységét. Nyomában nem fedez fel egy örök idői lényet önmagában, és így nem jut el oda, ahova az időbeli ember mindig eljut: az emberi lét megkettőzéséhez. Sőt a kijelentés épp ezzel ellenkező hatást gyakorol rá. A „csak véges” idői léte, az a tény, hogy az örökidőiségből nem mondhat a maga tulajdonának semmit, még nyilvánvalóbb lesz előtte. Ennek okát kutathatja és magyarázhatja, de magán a tényen nem változtathat soha. Ha az idői ember alázatos ember, akkor alázatosságának végső formája mindig ez a belátás, mint amelyben az ember nemcsak a kijelentést fogadja el, és benne annak megismerését, hogy van egy örökidőiségű lét is, hanem ezzel együtt azt is, hogy ő nem tartozik ehhez.

Az idői véges ember vallásos tevékenysége így sohasem kifelé forduló és belülről táplálkozó, hanem kívülről táplálkozó és befelé, az időiség felé forduló vallásos tevékenység. Kívülről, a kijelentésből erősíti, táplálja azt a tapasztalatát, hogy ő csak véges idői ember, ennek a csaknak minden korlátjával. Kívülről a kijelentésből táplálkozik öntudatos véges időisége, amelyet nem csupán mint egy átkot, hanem mint egy megbízást, küldetést is hordoz magában, mert kívülről a kijelentésből táplálkozik az a

meggyőződése, hogy véges idői léte és az örökidőiség világa között erősebb a kapocs az egyszerű tudomásulvételnél. Mikor ezt a kapcsolatot a küldetésben, a rendeltségben, a misszióban fogja fel, akkor sikerült neki az, ami az „időbeli ember”-nek soha nem sikerülhet igazán: hozzákötötte véges idői létét az örökidőiség világához.

Amit a vallásos tevékenység élménybelileg fed fel, azt tartja nyitva az értelem síkjában az idői ember tudományos tevékenysége, tudniillik az időiséget. Az idői véges ember tudományos gondolkozása – éppúgy mint művészi és vallásos tevékenysége – az ember időiségének a dokumentálójá. Fokozati különbség csak abban van közöttük, hogy a háromféle emberi tevékenység közül a tudományos tevékenység az, aminek a legerősebben magán kell hordoznia az időiség bélyegét, ami természetes is, mert a tudományos megismerésben vonja le az idői ember véges időisége megtapasztalásának következményeit, és alkalmazkodik megértett véges időiségéhez a megismerés minden terén.

Ha a tudomány az ember véges időiségének a bizonyítéka, akkor nem lehet arra törekedni, hogy a tudományos tevékenység alapjait időtlen vagy abszolút kiindulópontokhoz kötve az időiségből kiragadjuk, azaz időtlennek fogjuk fel. Ott, ahol az ember időinek és így végesnek fogja fel magát, ott nincs hely egy időtlen tudomány fogalom számára. Amikor pedig a tudományos megismerés elveszíti az idői véges ember előtt az „időtlen”, „előfeltétel-nélküli” jelleget, akkor megszűnik az a hatalma is, amelyet az „időbeli ember” világában gyakorol. Nem az időtlenség világába segítőt határol tovább, hisz ilyen az „idői ember” előtt nincs. Ezzel megszűnik a démonszerű karaktere, amellyel végeredményben maga az „időbeli ember” ruházta fel. Az „idői ember” szerint – legyen az bár filozófiai vagy szaktudományi ismeret –, amely ne az embert szolgálná. Nem az embert, mint az új „nagy bálványt”, aki időiségét folytonosan hangoztatva minden érték forrásává csempészi be magát, hanem azt az „idői ember”-t, aki a maga végessége mellett az örökidőiségről is tud, és aki ettől az örökidőiségtől teljesen másnak tudja magát.

És ezen a ponton lesz nyilvánvalóvá a véges idői ember tudományának legjellemzőbb vonása. Ha a tudomány logikai síkban nyilvántartója annak az élménynek, mit az idői véges ember a vallásos síkban megél, akkor az idői véges ember tudományos megismerése ezáltal a vallásos élmény által, továbbmenve a hit, illetve az azt támasztó kijelentés által meghatározott, előfeltételezett. Az idői véges ember tudománya – mint a legemberibb tudomány – egyúttal a leghívőbb tudomány is. Nem önteltség, gőg, de nem is szkepszis rejlik a tudomáynak időivé és mint időinek szolgává „degradálásában”, hanem az egyetlen a döntő hittapasztalat: az emberi lét idői, véges lét, minden megnyilvánulásával együtt, nem is akarhat tehát egyebet, mint időit és végest, azaz véges időit. Az embernek éppen véges időiségéből következőleg tulajdona a képzelet is, amellyel látszólag tetszés szerint rendezheti be a maga világát. A valóság azonban nem törődik a képzelettel és annak termékeivel, hanem attól függetlenül mutatja a létet, úgy ahogy van. Ez a valóság pedig a hitben ragadható meg, a hitben van.

Mikor „az idői ember” a hitben bírja a valóságot, azaz a maga idői végességét és egész tudását erre a valóságra, a hitre építi fel, akkor annak minden időisége mellett is biztosítja objektív karakterét. Abszolút tudásról ugyan nem fog beszélni, mint ahogy hiányozni fog szótárából annak ellentéte: a relatív tudás is. Ismerete nem abszolút, de nem is relatív, mert ez csak ott lehetséges, ahol az ember az egyik ismeretet forrása miatt értékesebbnek tartja, mint a másikat, azaz az „időbeli ember”-nél. Az „idői ember” ismerete egyszerűen „időí” ismeret. Minden ismerete ez, mivel tőle az idői véges embertől meghatározott. De éppen azért, mert tőle meghatározott, úgy formájában és

tartalmában, mint céljában ki van téve a véges időiségnek, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy nem támaszt örök igényeket és el tudja viselni, hogy az idővel együtt megszűnjék vagy átalakuljon. Ez az „igénye” az idői véges embernek a tudománnyal szemben nem merő képzelgésen, tévedésen vagy csak hipotézisen alapul, hanem igazságon, amely szilárdan benne gyökerezik az idői véges ember egyetlen igazságforrásában az örökidőiségben való hitben, és a maga véges időiségének megtapasztalásában. A kijelentés, amelynek az ember számára legpraktikusabb tartalmi megfogalmazása így hangzik; te ember vagy, és amiből következik az első parancsolat komolyan vétele: ne is akarj más lenni, mint ember, úgy áll minden emberi megismerés mögött mint szilárd bázis. Róla tudni annyi, mint *ezt* tudni, és *ezt* tudni: az igazság!

Újszász Kálmán főgondnok a sajóvámosi jubileumi ünnepélyen (1967)

Dosztoevszkij

I.

Korunk szellemi életére a felbomlás a legjellemzőbb.¹ Filozófia, vallás, művészet, de a szellem életének egész területe is olyan hangsúlyozottan nem átalakuláson, hanem felbomláson mennek át a szemünk előtt, helyesebben mibennünk, amilyenre a nyugati gondolkodás történetében a renaissance óta nem volt példa.

De ez a szellemi felbomlás (amikor tehát nem átértékelésről, hanem elértéktelenedésről van szó) sem elegendő ahhoz, hogy az emberi szellem megtagadja önmagát. A jelen szellemi káoszában is keresi azt az alapot, amelyet eljövendő új világszemléletének fundamentumául vethet. Szinte egészen természetes, hogy amikor körülötte minden felbomlásban van, ezt az alapot nem találja meg másban, mint abban, aki ebben az általános káoszban egyetlen konkrét is tapasztalható szilárd pont: önmagában. Ennek pedig abban van a nagy jelentősége, hogy ha eddig magán kívül, a természetben, a világban keresve és megtalálva világszemléletének alapjait, érdeklődése kifelé való érdeklődés, naturalisztikus érdeklődés volt, akkor most befelé való, antropológikus érdeklődéssé válik. Az ember problémájává lesz önmagának. Ezzel egyáltalában nem akarjuk azt mondani, mintha régebben nem lett volna kérdés az ember számára az ember. Az ember, önmagunk: örök problémánk. De míg eddig az ember problémája tudományosan kezelve úgy szerepelt a többi tudományos probléma között, mint egy a sok közül, mint egy láncszem annak a hatalmas egésznek a tárgyalásában, amit világnak nevezünk, addig most alapp probléma, minden más megelőző kérdés lett az, hogy kicsoda az ember. A probléma motivációjában van tehát a különbség. Többé nemcsak azért kutatjuk az embert, hogy önmagunk titkát felfedjük, hogy magunkat a világ többi megértendő dolgai között megértsük, hanem azért is, sőt elsősorban azért, hogy önmagunkat megértve, önmagunkból megértsük a világot is, hogy erre a magunk megértésére új világmagyarázatot tudjunk építeni, hogy naturalisztikus beállítottságú szellemi életünk mai bomlásából ezen az új alapon a jövő századok hosszú munkájával bár, de szellemünk világát újra be tudjuk rendezni.

Ha már most Dosztoevszkij helyét keressük, nem az irodalomban, mint amely véleményem szerint szűk teret adna nagysága és jelentősége megértéséhez, hanem abban, aminek az irodalom is csak egy megnyilvánulási módja, az emberi szellem életének történetében, akkor arra a talán merészen hangzó megállapításra kell jutnom, hogy az elmúlt század másik látnok-géniuszával, prófétakarakterű gondolkozójával, a dán Kierkegaarddal együtt *Dosztoevszkij az, akiben ez a nagy problémaforrás, az objektumtól mint világmagyarázó alaptól a szubjektumhoz, a természettől az emberhez először megtörtént.* Mert az ilyen fordulások az emberi szellem életében sohasem a filozófusokban – ha a filozófus alatt rendszerezőt értünk –, hanem mindig

¹ Eredetileg előadásként hangzott el Sárospatakon a „Péntek Esték” sorozatában; nyomtatásban is kiadták 1935-ben. Közlésünkben a nyomtatott változatot vettük alapul. (A Szerk.)

a költőkben, a látnokokban jelentkeznek. Dosztojevszkij pedig a másik nagy orosz, Tolsztojjal együtt típusa a látnoknak. A XIX. század derekán, amikor még virágzása teljében volt a naturalisztikus világnézet, ez a sápadt, szenvedő orosz, aki nemcsak beutazta a nyugatot, hanem hosszú ideig élt is nyugaton, látnok képességével észrevette az életerősnek látszó fában pergező szűt, a közeledő bomlást, mindenestől szakított tehát vele, és egy merész fordulattal, mikor még mindenkit a külső világ érdekelt, ő az *embert* állította érdeklődése középpontjába. *Megismerni a nagy ismeretlent, az embert, és erre az ismeretre világmagyarázatot építeni!* Ez a kérdések kérdése, a feladat, amely előtt Dosztojevszkij áll. Ezért, ennek a feladatnak a jegyében íródtak a hatalmas regények, ezért születtek meg a legkülönbébb társadalmi osztályokból vett és legtarkább embertípusok, az öt Karamazovok, ehhez kellett grandiózus keretnek szent Oroszország, templomaival, bérházaival, Moszkvájával, Szentpétervárjával, Szibériájával és mindazzal, amit ez a titokzatos föld jelent. De ez az a kérdés, ami miatt modern, ami miatt korszerű, ami miatt jobban divatban van Dosztojevszkij ma, mint valaha, ami miatt egészen közel érzi magához ez a különben rohanó kor, több mint félszázaddal halála után is.

Az író, a művészt mindig központi kérdésén keresztül értjük meg a legvilágosabban. Dosztojevszkij gondolatvilágába is a központi kérdésének nyomon követésével tudunk bepillantani. Így áll elénk az a feladat, hogy miután megjelöltük Dosztojevszkij helyét az emberi szellem életében, a továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy hogyan oldja meg központi kérdését Dosztojevszkij, vagyis hogyan felel arra a kérdésre: kicsoda az ember?

Bármilyen modern is egy kérdés, lehet avult szempontok alatt kezelni. Dosztojevszkijnek nemcsak a kérdése, hanem a szempontja is modern. Mikor kezeljük modern szempont alatt az ember problémáját? Akkor, ha nem elsősorban az ember külső képének a megrajzolására törekszünk. Ez egy veterán tudomány, az antropológia feladata. De nem is akkor, amikor az úgynevezett belső embert, az embert mint pszichológikumot igyekszünk megérteni, mert ez az igyekezetünk viszont a pszichológia területére vezetne. A tudomány eddig mindig ennek a két útnak valamelyikén kereste az ember titkát, és festette meg a kiindulópont szerint az ember materiális vagy spirituális képét. Dosztojevszkij, a költő az első, aki a látnok intuíciójával rájött arra, hogy az embert csak akkor értjük meg, ha arról az emberi létalapról sikerül fellebbenteni a fátylat, amely még mielőtt testre, lélekre, nemekre, fajokra és egyedekre különülne, közös bennünk, ami tehát minden sajátágosra való tekintet nélkül mindnyájunkban ugyanaz, amiben egyes vagyunk emberek mindnyájan, akik voltak, vannak és lesznek.

A modern kérdés és modern szempont modern eszközt, módszert is kíván. Ezt a modern eszközt találja meg Dosztojevszkij az emberi cselekvések vizsgálatában. Nem a szemlélődés, az énünk logikai szétboncolása az út az ember megértéséhez, hanem az emberi *tett*, az emberi *cselekedet* mutatja meg létünk alapját. Ezért búvárolja Dosztojevszkij mindig, minden regényében az emberi cselekedetet. Nem lélekábrázolás a feladta, mint sokan gondolják. A pszichológiát önmagában alig becsüli valamire. A lelki analízis csak eszköz neki a tett rugóinak a felfejtéséhez, tehát a tettnek nemcsak kifelé való jelentkezésében, hanem egész életében, a tett születésétől a tett haláláig terjedő megragadásához. Dosztojevszkij minden regényének középpontjában egy – lényegében mindig csak egyetlenegy – tett áll, és minden egyéb ekörül az egyetlen tett körül forog. Egy tett áll a *Bűn és bűnhődés* középpontjában, egy tett körül forog a *Karamazov testvérek* és egy tett felé halad a *Félkegyelmű* Miskin hercegének élete. Hogy egy emberi tettet, ezt az igazi létalapunkat mindig eláruló jelt, megfejteni,

azaz keletkezésétől befejezéséig nyomon követni milyen nehéz, azt – ha semmi más – azok a hatalmas, sokaknak nehezen emészthető kötetek mutatják, amelyeknek, ismétlem, nincs főbb rendeltetésük Dosztojevszkijnél, mint éppen az emberi tett vizsgálata.

Az emberi cselekedetek vizsgálata pedig mindig ugyanazon egyet mutat Dosztojevszkijnek, akár Raszkolnyikovban, akár Karamazov Dimitrijben, akár Rogosinban vizsgálja azt. *Nincs emberi cselekedet, amelynek korlátlan lehetőségei volnának.* Mivel pedig a cselekedetek a lét keresett alapját is megmutatják, könnyű Dosztojevszkij következtetése. Az emberi cselekedetek korlátai az emberi létlehetőségek korlátai is; *az emberi lét korlátozott létlehetőség.* Dosztojevszkij valamennyi regénye ennek az alapmegállapításnak a dokumentálása.

Abból, hogy az ember ehhez a létlehetőségeit körülvevő korláthoz, amelyet természetesen nem úgy kell felfogni, mint valami külső tényezőt, hanem mint olyant, ami a leglényegünk (ezért létalap), hogyan viszonyul, attól, függ, hogy léte *gondban lét-e*, vagy pedig a Dosztojevszkij terminológiáját használva: *feltámadásban lét.* Ha a korlátot nem ismeri el, azaz tagadja a lényegét, ha azt önámításnak, önmagára károsnak tartja, mint olyant tekinti, ami rossz, ami csak arra való, hogy megkösse szabad tevékenységében, teljes önkifejlésében, akkor léte *gondban lét*, mint ahogy gondban lét, állandó önemésztés az élete Raszkolnyikovnak, Karamazov Ivánnak, Rogosinnak és a Dosztojevszkij-féle regényalakok legtöbbjének. Ha azután ez a korláttal szembeni ellenszegülése, vagyis saját lényege tagadása odáig erősödik benne, hogy el akarja azt hárítani az útból, ki akar lépni saját magából, akkor ennek eredménye csak a meg-növekedett gond, a teljes megbizonyosodás a korlát realitásáról, és ezzel együtt a teljes reménytelenség afelől, hogy ezek a korlátok valaha is legyőzhetők. Betege lesz Raszkolnyikov a gyilkosság elkövetése után, beteg Karamazov Iván, Szmergyakov, és beteg mindenki, aki Dosztojevszkij regényeiben lényegesebb szerepet visz.

A gondban léttel szemben az ember másik lehetséges állapota a *feltámadásban lét.* Ez a létállapot annak tulajdona, akinek önnönmaga korlátozott létlehetőségeihez való viszonya nem negatív, mint az előbbi típusú, hanem pozitív. Az ilyen ember elismeri a korlátot, mint létünk lényegét, sőt tovább menve olyannak ismeri el, mint ami személyiségének nem kárára, hanem javára van, ami egyenesen arra való, hogy megmentse az embert a széthullástól, az önmagában hordott káros tényezők mállasztó hatásától. Feltámadásban létnek azért nevezzük ezt a létállapotot, mert a jelen világban rendszerint azok tulajdona, akik megelőzőleg gondban, a gondban betegségben és a betegségben halálban voltak. Ilyen feltámadott emberré lesz Raszkolnyikov egy szibériai napkeltekor, ilyenné lesz Karamazov Dmitrij Frusenka önfeláldozó és megtisztult szerelmében. Ilyen feltámadott ember élete Karamazov Aljosa élete, még inkább pedig a félkegyelmű Miskin hercege.

Összefoglalva az elmondottakat, az emberi lét mindig korlátozott létlehetőség, és emiatt mindig vagy gondban lét, vagy feltámadásban lét. Dosztojevszkij három legismertebb regénye: a Bűn és bűnhődés, A Karamazov testvérek és A félkegyelmű az ember ilyen megismerését illusztrálják. Mind a három regény az emberi lét eme legmeghatározóbb alapjának a feltárása. A következőkben az a feladatom, hogy a három regény közül egyen a lehetőség szerint részletesen bemutassam, hogyan rajzolja meg Dosztojevszkij ezt a korlátolt létlehetőségű, s emiatt gondban vagy feltámadásban élő embert, a másik kettőnél pedig csak utalva erre, a hangsúlyt annak az új embertípusnak a bemutatására helyezem, amely Dosztojevszkij regényeiben még csak csírájában van meg ugyan, de amelyhez Dosztojevszkijnek az emberi lét alapjának keresésekor feltétlenül el kellett jutnia, s amelynek a jövőben, akár mint orosz, akár mint általános emberi ideálnak meg is kell valósulnia.

II.

A korlátolt létehetőségű és emiatt gondban, majd feltámadásban élő ember rajzát Dosztojevszkij legismertebb regénye, a *Bűn és bűnhődés* – vagy a könyv tartalmát és tulajdonképpeni célját jobban kifejező orosz nevén az „Áthágás és bűnhődés” – adja. Tartalmát Trócsányi Zoltán körülbelül így foglalja össze: Egy szegény diák agyonüt és kirabol egy uzsorásasszonyt; feljeleni magát és Szibériába deportálják.

Amit ebben a regényben keresünk, az *embert*, úgy találjuk meg, ha Dosztojevszkij módszeréhez híven, a regény központi cselekvését, a gyilkosságot tartjuk szem előtt, és feltesszük azt a kérdést: Miért öl Raszkolnyikov, ez a kétségtelenül nagyon szimpátiikus és nagyon intelligens orosz diák: A feleletet erre a kérdésre Raszkolnyikov problémáján keresztül – mint ami voltaképpen Dosztojevszkij problémája – találjuk meg. Raszkolnyikov problémája az ember, mégpedig az ember nem általában, hanem szubjektíve, úgy, ahogy *benne* megjelenik. Így is fogalmazható tehát a tétel: Raszkolnyikov problémája önnönmaga. A rongyos tapétájú szoba, amelyben hónapok óta fillér nélkül, könyöradományokból és folytonos megszegényítésben él, mindennél erősebben bizonyítja előtte Dosztojevszkij alapszemléletét: léte korlátokkal ellátott s ezért korlátok között mozgó lehetőség. A társadalmi rend, az egyház, a jog ugyanezt bizonyítja; ami reá áll minden emberre: az emberi lét korlátok között mozgó lét. De vajon így van-e ez a valóságban? Valóban ilyen-e az emberi lét leglényegében? Nemcsak látszat-e a korlát; az erősek találmánya, a hatalmon levők védőszere a gyengék igáiban tartására? Az áthágás vagy bűn akkor születik meg Raszkolnyikovban, mikor erre a kérdésre igennel felelt. Csak bebeszélés a korlát, dajkamese, hogy ez lenne létünk meghatározó lényege; a valóságban nincs, s ha van is, csak a gyengék számára van; a nagyok függetlenek tőle, és éppen abban nagyok, hogy ezt a függetlenségüket tudva, minden képzelt korlátot félretesznek útjukból, legyen bár az esztétikai, morális vagy vallásos természetű. A képzelt korlát mindenkire ránehezedik. Kinek egy kormányforma, kinek egy nő, kinek Isten a korlátja, és abban válik el, hogy férgek, remegő teremtmények vagyunk-e, vagy pedig azok, akiknek lényegünknel fogva lennünk kellene, korlátlan szabad emberek, hogy túl tudjuk-e magunkat tenni az amúgy is csak látszólagos korlátokon. *A képzelt korlát áthágásában, az áthágni-merésben derül ki a nagyságunk.* Ezért félretéve félelmet vagy undort, valahol át kell hágnunk, hogy megbizonyosodjunk erről a nagyságunkról, szabadságunkról. Meg kell találni ezen a belénk magyarázott kerítésen azt a pontot, ahol az áthágás a legnehezebbnek látszik, hogy annál nagyobb legyen a szabadságunkról való megbizonyosodásunk. Ez a pont az ő számára az uzsorásasszony, akinek úgy sem veszi semmi hasznát ez a föld, egy „tetű”, aki mindenkinek, még annak is szívja kegyetlenül és érzés nélkül a véré, aki istápolja. Ezt láb alól eltenni, ennek igazságtalanul gyűlt pénzét, a hatalmas, a szabad s valóban öntevékeny élethez felhasználni, ez az a tett, amelyben felszabadulhat a képzelt korlátok rabsága alól, amelyben megcáfolhatja ezek létezését, amelyben ki kell derülni annak, hogy nagy ember-e vagy csak törpe!

Mint minden áthágásának – vagy ismertebb, de jelen esetben kevésbé kifejező nevén bűnnek –, úgy ennek az indokolása is téves, és Dosztojevszkij a regény gyilkosság utáni részében ennek bizonyítására fekteti a hangsúlyt. Napóleonnak és a többi vas embernek példáját teljesen tévesen alkalmazza magára Raszkolnyikov. Nem azért, mintha Raszkolnyikov nem volna olyan nagy, mint Napóleon, hanem azért, mert Napóleon akkor, amidőn Raszkolnyikov szerint áthágott, sohasem azzal a tudattal tette ezt, mint amivel ő. Raszkolnyikov tette, hogy tudniillik tettével korlátot próbál ki, bebizonyítja, hogy téves az a tapasztalat, amely szerint létünk csak korlátozott

lehetőség. Érthetőbben szólva Napóleon még akkor is, amikor százezrek hullottak el csatáiban pusztá hiúságból, még akkor sem korlátot hágott át, Istent próbált ki. Sub specie æternitatis nézve Napóleon összes haditette szürke nyárspolgári tett a Raszkolnyikov gyilkossága mellett, mert egyik sem volt lázadás, tudatos revolúció az ember-élet lényegét jellemző korlát, az isteni törvény ellem. De az is kiderül itt, hogy Dosztojevszkij Raszkolnyikov gyilkosságában nem egy közönséges gyilkosságot mutat be, amely horderejében egy sorba állítható volna azokkal, amik napról napra történnek. Raszkolnyikovot sem azzal nem lehet egy sorba állítani, aki pénzért, sem azzal, aki a gyilkolás kéjéért öl. Nem mintha kisebb vagy menthetőbb volna az ő bűne. Sőt, azért mert hasonlíthatatlanul nagyobb. Raszkolnyikov tudatosan ki akar emelkedni önmagából, hódító ő, a hódító ember, hódítani akar valamit abból, ami nem az emberé. *Prometheus ő, Ádám ő, az örök ember ő, tette: a raszkolnyikovi tett az örök emberi tett*; az emberkolosszus egy orosz diákban ábrázolva újra megrázza magát, és le akarja dobni magáról a fogvatartó kötelékeket. Tettének ilyen gyökerei magyarázzák, hogy miért nem tudjuk megvetni ezt a gyilkost, miért szereti a regényben mindenki az utcalánytól az üldöző rendőrbiztosig, hogy miért olyan emberien jó ez a gyilkos mindenkire, és ami a még különösebb, hogy miért érezzük testvérünknek mi is! Raszkolnyikov Rodion tudatosan vétkezett, mint mi is valamennyien.

Ha a gyilkosság előtt a korlátot még a maga iszonyú realitásában meg nem tapasztalt ember képét rajzolja Raszkolnyikovban Dosztojevszkij, akkor a gyilkosság utáni részben a korlát valóságát, és nem látszat voltát meg tapasztalt ember képét láthatjuk. *A raszkolnyikovi tett eredménye: a többé kiírhatatlan meggyőződés afelől, hogy a korlát valóban hozzátartozik létünk lényegéhez, hogy a korlát realitás.* Ez a tapasztalat az igazi bűnhődés. Raszkolnyikov is csak teremtmény, olyan mint az általa felállított elméletben a hitvány, a nyáj-, a tudatember. Ez az, aminek a meg tapasztalása az ember számára a legnagyobb kín. Ehhez hasonlót, a Raszkolnyikov kínjához hasonlót csak egy ember érezett, Ádám, amikor kívül találta magát a paradicsomon, az életen. Nem Raszkolnyikov lelkiismeretfurdalása a fontos. Raszkolnyikovnak egyáltalában nincsenek lelkiismeretfurdalásai. Nem azt mutatják be százoldalak, hogyan kényszeríti a lelkiismeret a gyilkost bűne megvallására, mint ahogy azt némely magyarázók gondolják, mert erről szó sincs, tehát nem is a lelkiismeret regénye a könyv, amint azt Trócsányi Zoltán, Dosztojevszkij egyik legnagyobb magyar ismerője nevezi. *Nem a lelkiismeret furdalását, hanem azt mutatja be a könyv, hogy hogyan süllyed Raszkolnyikov mind mélyebbre és mélyebbre abba a kétségbeeső bizonytalanságba, hogy szabadon, vétéről senki sem tudva is féreg; az emberi lehetőségek korlátozott volta valóság; hogy minden kapu becsukódik körülötte.* Élni sem érdemes ezt a törpének bizonyult életet. Természetes így, hogy nem is azért jelenti fel magát, hogy vezekelhessen. Neki nincs mit levezekelnie. A fogságban igazán nem vezekel, nem bűnhődik, hanem dühöng, nem a gyilkosságot utálja, hanem a kicsinységet, amit meg kellett tapasztalnia. Keserű a falat kenyér, ellenséges minden ugyanazt a kint nem érző ember, utálkozás neki Szonja hűsége, és nevetséges mindenki, aki meg akarja menteni onnan, ahonnan senki senkit meg nem menthet, a létalapunk lényegét kitevő korlátok közül. Raszkolnyikov Szibériában jut el – és nem a gyilkosságban, vagy elítélésben – élete mélypontjára. Itt lesz neki valóban kilátástalanná a jövő, itt sokszorozódik meg benne a korlátozott létlehetőségéről megbizonyosodott emberben, a maximális mértékig a *gond*.

Raszkolnyikov eddigi élete gondban lét; típusa a gondban lévő ember életének. Ellentétévé, feltámadásban letté akkor válik, amikor először merül fel benne az a gondolat, hogy a korlát nem olyan realitás, léte lényegének nem olyan eleme, ami

átkot jelent, hanem éppen azért kiirthatatlan eleme az életnek, mert áldást tartalmaz. Valamikor Szonja olvasott neki az evangéliumból. Azt a csodálatos történetet olvasta, amikor a halott Lázár megelevenedik. Az az átváltozás, amely Raszkolnyikov életében annak a gondolatnak nyomán támad, hogy a korlát, létünk alapvonása jó, sőt szükséges a léthez, és ezt Raszkolnyikov maga is világosan látja, Lázárnak ehhez a csodálatos megelevenedéséhez hasonlít. A korláthoz való új, pozitív viszonyulásban, új élet-szemlélet születik meg benne, amelyben pillanatok alatt átértékelődik minden. *Ezért teljesen új élet a feltámadásban lét.* Raszkolnyikov először sír, először mosolyog, először szeret, először ölel, először találja szépnek az életet, először él. Hangsúlyozzuk, hogy itt nem megtérésről, egy vallásos szemlélet happy endjéről van szó. Raszkolnyikov élete nem vallásos élet, mint ahogy nem vallásos élet a Dosztojevszkijé sem. Többről van itt szó, mint megtérésről. Ha fokozati különbségeket lehetne ezek között a fogalmak között felállítani, azt lehetne mondani, hogy még az újjászületésnél is többről: megelevenedésről, feltámadásról. A regény ebben, ennek a gondból feltámadásba fordulásnak megrajzolásával lesz teljessé, a teljes emberélet, a *korlátolt létlehetőségek között élő és ehhez gondban és feltámadásban viszonyuló emberélet regényévé.* Megértjük tehát, ha a szenvedésnek, a legemberibb forrásokból táplálkozó emberi gyötrődésnek ebben a könyvében, amelyben éppúgy nincsen helye a lírának, mint ahogy egy statáriális tárgyalás alatt nincsen helye a jókedvnek, csak itt ezen a ponton születik az első poézis. Raszkolnyikov szeme megnyílik, és amiben eddig csak nyomorúságot látott, abban most meglátja az örök szépet. „A magasan fekvő partról messze lehetett látni. A távol eső túlsó partról töredező áthallatszott egy dal. A napfénnel elárasztott végtelen pusztán alig észrevehető pontokban látszottak a vándor jurták. Ott szabadság honolt, és más emberek éltek, egyáltalában nem hasonlóak az itteniekhez; ott mintha az idő is állva maradt volna; mintha nem múlt volna még el Ábrahám és az ő nyájának kora. Raszkolnyikov mozdulatlanul ült és szakadatlanul nézett... Egyszerre csak Szonja tűnt fel mellette. Nesz nélkül jött oda, és leült melléje... Beszélni akartak, de nem bírtak. Szemeik könnyben úsztak. Mindketten halványak, betegesek voltak, de azokban a beteges és halvány arcokban már a megújuló jövő, az új életre való teljes feltámadás fénye ragyogott.”

III.

Már a Bűn és bűnhődés befejező sorai között mutatkozik egy olyan gondolat, amely arra enged következtetni, hogy Raszkolnyikov új életre támadásában *típusváltózáson* is átmert. A dialektizáló, kimondottan értelmi típus új életre támadása estéjén „nem tudott semmiről sem sokáig, és állandóan gondolkozni, nem tudta gondolatát valamire összpontosítani – s nem is ért el semmi öntudatos eredményre – ő csak érzett. A dialektika helyét az élet foglalta el nála, és eszmélkedésében valami egészen új irány kezdődött.” Dosztojevszkij a ma emberének további ábrázolásán túl, de ennek természetesen következményeként ez a megváltozott embertípus érdekli, amelynek csírái a feltámadt Raszkolnyikovban vannak elrejtve. Milyen a feltámadott ember után a korlátot át nem hágott, ahhoz mindig pozitíve viszonyuló ember; milyen lenne, ha volna és milyennek kellene lenni, ha nincs?

Innen van, hogy legnagyobb művében, A Karamazov testvérekben már kettős a feladata. Egyfelől a Raszkolnyikov-féle áthágás egyetemességét mutatja be abban, hogy egy család legkülönbözőbb típusú tagjai azonosak az áthágásban, ahogy Dosztojevszkij itt nevezi: a karamazovságban. A kimondottan értelmi típusú Iván, az érzelmi típusú Dmitrij, az akarati típust képviselő Szmeryakov és az ösztönember típusát megsemmélyesítő öreg Karamazov egytől egyik olyan emberek, akiknek meg kellett

tapasztalniok a korlátot, és életük emiatt vagy a gond, vagy a feltámadás élete. Ugyanekkor azonban azt a típust is tovább formálta Dosztojevszkij, a legfiatalabb Karamazovban, Karamazov Aljósában, amelyet a feltámadott Raszkolnyikovban fedezett fel maga az író is.

Mi jellemzi ezt az embertípust? Karamazov Aljósá és főleg Miskin herceg életét vizsgálva azt mondhatjuk, hogy az ilyen ember legjellemzőbb vonása az, hogy életében *szekundér* helyet foglalnak el azok a szellemi funkciók, amelyekben a mai nyugati kultúrember él: az értelem, érzelem és az akarat. Nem azt jelenti ez, mintha Aljósá vagy Miskin nem volnának elég eszesek, szegény volna az érzelmi életük, vagy hiányos az akaratuk. Sőt, ezek mindegyike szinte maximális mértékben van meg bennük. Aljósá eszes, mélyen érző, és duzzad benne az akarat, ellenben eszéssége szembeállítva a tisztán értelmi típusú Ivánéval, érzelmi élete szembeállítva a tisztán érzelmi típusú Dmitrijével, és akaratú élete szembeállítva a tisztán akaratú típusú Szmergyákovéval, csak másodrangú helyet foglalnak el benne. Nem *ezek* külön, vagy együtt kormányozzák az életét, hanem az, ami ezeknek a lelki funkcióknak az alapját képezi, a *lélek a maga értelmi, érzelmi és akaratú elkülönülését megelőző differenciálatlanságában*. Éppen abból, mert intellektus, érzés és akarási, ezek az egővé, énné formáló és elszigetelő lelki tényezők, amelyekben különbözünk másoktól, s amelyekben vagyunk egyének, nem domináns tényezők ennek a típusnak életében, következik ennek a típusnak *határtalan szeretete*, amely mindenkire egyformán kiterjed. Nincs egót formáló tényező az életében, ezért szinte szétárad a szeretete, ezért testvére neki mindenki, még az is, aki életére tör. Aljósá mindenkivel testvéri viszonyban van, és testvérenek tekinti Miskin herceg is egész környezetét. Ezzel a különös készségével függ össze legjellemzőbb vonása: a létehetőségünkkel összefüggő korlátot nem hágja át. Áthágni ugyanis mindig csak értelmi, érzelmi vagy akaratú síkban lehet! Mivel ezek az új embernél nem dominálnak, nem is olyan kényszerítő erejű az áthágás vágya, a lázadás a korlát ellen náluk, mint azoknál, akiknél a három lelki funkció valamelyike domináns helyet foglal el. Karamazov Aljósá – éppen úgy, mint Miskin herceg – soha nem hágja át a korlátot. Ez az, ami felülemeli őket minden emberen, ami übermensché, modern Krisztussá, de elszigeteltté is teszi őket, és ami okozza azt, hogy ebben a mi normális világunkban, amelyben az áthágás egyetemes, csak mint nem természetesek, nem normálisak (Aljósá mint együgyű, Miskin mint félkegyelmű) jelentkezhetnek.

Amikor Dosztojevszkij Karamazov Aljósá és Miskin herceg képmását megalkotta, kinőtt a központi problémájából, vagyis abból a kérdéséből, hogy kicsoda az ember itt és most, hogy mi, akik most élünk, kik vagyunk. Aljósá és Miskin ugyanis – amint ezt már említettük – nem azt mutatják be, hogy milyen a mai ember, hanem azt, hogy *milyennek kellene lenni minden embernek*, hogy megszűnjék a korlát áthágására való törekvés, a bűn, és mindaz, ami ezzel együtt jött ebbe a világba. Aljósá és Miskin több mint regényalak, ugyanúgy, mint ahogy Raszkolnyikov is több. Amíg Raszkolnyikov a *ma* emberét, minket ábrázol, addig Aljósá és Miskin a *jövő* emberének a megszemélyesítői. Dosztojevszkij nemcsak abban művész, hogy be tud pillantani a jelen emberi életének a legtitkosabb rejtekeibe, hanem abban is, hogy fel tudja vázolni egy általa áhított és hite szerint a jövőndő méhéből elő is lépő *új* embertípus képét. A túlintellektuális, azaz túlracionális, a túlvoluntarisztikus és túlrómantikus differenciálódott nyugati embertípus napjai Dosztojevszkij látása szerint meg vannak számolva. Ahogy a görög-latin kultúrával együtt felbukkant és a nyugati germán kultúrában teljessé fejlődött, úgy kell alámerülnie is az emberi szellem életének további folyamán. Óriási értékei mellett óriási kísértései is voltak, amelyek Dosztojevszkij

nyelvén szólva úgy jelentkeztek és jelentkeznek, mint revolúció a létünk lényegét képező korlát ellen: értelmi, érzelmi és akarati téren. Dosztojevszkij ettől a típustól akarta megóvni először csak népét, az orosz népet, de ezen túl az egész jövődőt is. Ezért irányul minden fáradozása arra, hogy új emberideált plántáljon elsősorban népe, de a jövő modern emberének szívébe is.

Talán abban van Dosztojevszkij munkájának a legnagyobb varázsa, hogy míg az emberi lét alapjával kapcsolatos megállapításait a magunk élete bizonyítja, addig az új emberről való látásait a jelen kor látszik igazolni. Szellemi életünk, tanulmányunk elején említett felbomlásával együtt felbomlóban van a nyugati, elsősorban racionális emberideál is, és mind világosabban rajzolódik elő helyette az az új eszmény, akit egyesek az ösztön emberének kezdenek nevezni, de én az elmondottak után a *lélek emberének* látok. Nem elsősorban gondolkozó, akaró, érző, sőt nem is elsősorban hívó lény ez az Aljosa–Miskin-féle új ember és ebből származólag jó, mert nem levezetett, hanem spontán benne a korlát értékelése, spontán benne a szeretet.

Újszászy Kálmán főgondnok esperesi beiktatáson Bükkzsércen (1984)

Szellem és eszme

A szellem valóság.¹

Lényegét keresve tudni kell azt, hogy ennek a kutatásnak két előfeltétele van. Az egyik az, hogy kiindulópontja csak az emberi szellem lehet, azaz a szellem úgy ahogy az emberben valóság; közelebbről úgy ahogy az egyes, a konkrét emberben, még közelebbről úgy ahogy abban, aki keresi valóság. A másik az, hogy ezt a lényegét az egyes emberben keresve is, csak úgy lehet róla a szellem lényegének megfelelő megállapításokat tenni, ha nem azt kérdezzük, hogy mi a szellem mint valóság az emberben, hanem ezt a másik kérdést tesszük fel: hogyan valóság a szellem az emberben, azaz nem azt nézzük, hogy mi a szellem az emberben, hanem azt, hogy hogyan van a szellem az emberben.

A szellem lényege keresésének két előfeltétele közül az elsőre azért van szükség, mert a szellem legközvetlenebbül az egyes emberben, a kutatóban magában, „bennem” tapasztalható. Így csak az emberi szellem kutatása adja a szükséges tapasztalati alapokat a szellem lényegének kutatásához, és csak az ilyen kiindulás biztosíthat bárkit arról, hogy a szellem lényegét kutatva nem jut talajtalan spekulációkba. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem jelenti azt, mintha a szellem lényegére spekuláció nélkül is lehetne érvényes megállapításokat tenni. Ez csak annyit jelent, hogy még ha a spekulatív gondolkodás is az egyetlen út a szellem lényege felé, akkor sem szabad a tapasztalati alapokat nélkülözni.

Ha a szellem lényege kutatásának egyik előfeltétele a tapasztalati alapokat biztosítja, akkor a másíknak viszont az a jelentősége, hogy nyomán járva nem lehet a szellem lényegét definíciókba zárva meghatározni. A „mi” kérdés feltevése a szellem lényegével kapcsolatban mindig definíciók alkotására kényszerít, amelyek pedig a lehető legtöbb fogalommal bővítve sem fejezhetik ki a szellem lényegét, sőt inkább elzárnak attól. A definíciók éppen ezért egyenesen veszedelmesek a szellem lényegének keresésénél, és viszonyuk a szellem lényegéhez nem lehet más, mint a definiáló értelem viszonya a szellem teljességéhez.

Az emberi szellemben kutatva a szellem lényege, azaz a szellem „hogyan”-ja után, az alapmegállapítás az, hogy a szellem tevékenységben van, a szellem tevékeny. Ez nem azt jelenti, hogy a szellem egyenlő a tevékenységgel. Egy ilyen meghatározás éppúgy eltakarná a szellem lényegét, mint bármilyen más. Azt állítani ugyanis a szellemről, hogy az maga a tevékenység, még akkor is kevés, ha ezt a meghatározást kibővítjük azzal, hogy a szellem örök tevékenység. Az a megállapítás tehát, hogy a szellem tevékeny, csupán annyit jelenthet, hogy a szellemben a legteljesebb a tevékenység, a szellemben örök a tevékenység, helyesebben a szellem az örökké tevékeny; hogy mindenütt, ahol tevékenység van, szellem van, és hogy sehol sincsen szellem, ahol nincsen tevékenység. A tevékenység tehát nem a szellem „mi”-jét meríti ki, hanem a „hogyan”-jára mutat.

¹ Szemelvényünk Újszászy Kálmán *A falunevelés szellemi alapjai* című könyvének első fejezete. (A Szerk.)

A szellemnek mint tevékenységnek a „hogyan”-ját keresve arra a megállapításra kell jutni, hogy ez a tevékenység nem egyféleképpen van. Ez nem azt jelenti, hogy ez a tevékenység nem mindig egy, hanem azt, hogy a tevékeny szellem „van”-jának nem egy a módja; ha a szellem mint tevékenység van, nem egy módban van. Erre a megállapításra éppen a szellemnek mint az emberben tevékeny szellemnek a szemlélése kényszerít. A szellem tevékenységét önmagunkban szemlélve ugyanis élesen különböztetnünk kell a szellemnek egy olyan tevékenysége között, amelyet legjellemzőbb mikéntjére tekintettel egyelőre organizáló tevékenységnek nevezhetünk, és egy olyan másik tevékenysége között, amelyet legjellemzőbb mikéntjére vagy „hogyan”-jára tekintettel egyelőre anorganikus tevékenységnek kell neveznünk, kizárva természetesen ez utóbbi elnevezésből minden olyan tartalmat, amely nem csupán a szellem tevékenysége eme módjának az organizáló tevékenységtől elütő jellegét akarja kifejezni.

A tevékeny szellem organikusnak és anorganikusnak megismert két létmódját, pusztán azért, mert alapvető mikéntjeik ide utalnak, immanens és transcendens szellemnek nevezzük. *A tevékeny és ebből folyólag élő, történő és idői szellem mindeig immanens és transcendens szellem, azaz tevékenysége, élete, történése és időisége is immanens és transcendens tevékenység, élet, történés és időiség.*

Az immanens szellem azért organikus szellem, mert tevékenységére az organikus-ság a jellemző. Léte organikus lét, ami azt jelenti, hogy megnyilvánulásai nemcsak oki és okozati, hanem szerves összefüggésben is vannak egymással. Új mozzanatait a megelőzők nélkül nemcsak megérteni nem lehet, hanem előállításuk sem volna lehetséges a megelőző mozzanatok sora nélkül. Az organikus immanens szellemben az új a régi „leszármazása”, szerves „folytatása”, fejlődési fok, amely ezért az immanens szellem minden más fejlődési fokával szerves összefüggésben van.

Az immanens szellem mint organikus szellem az immanencia teljességét, „ezt a világot” betöltő szellem. Úgy is mint ezt a világot produkáló és ennek minden történésében benne levő és tápláló szubjektív szellem, úgy is mint az ezekben produkált objektív szellem, továbbá úgy is mint ezt a történetet az immanencia törvényei szerint irányító normatív szellem. De az immanens szellem kauzális szellem is. Tevékenységei, amellet hogy szülik, magyarázzák is egymást. Az immanens szellem kauzálisan történő szellem. Világa, az immanens történések világa, kauzálisan összefüggő világ. Nincsen benne semmi, ami ok és okozat láncolatából kiesnék, vagy abba belehelyezhető nem volna. Ezért területe egész terjedelmében átvilágítható, rendezhető. Mint ilyen, az immanens szellem racionális szellem is. Amint tehát semmi sincs az immanens szellem nélkül, ami organizmus, úgy minden racionalitás is azonos az immanens szellemmel, és csak vele azonos.

Az organikus-kauzális-racionális immanens szellemmel szemben a transcendens szellem, „hogyan”-ja után ítélve elsősorban anorganikus szellem. Az anorganikus elnevezés itt nem jelent mást, mint nem-organikust. A transcendens szellem tevékenységei, vagy ami ezzel egyet jelent: a szellem transcendens tevékenységei nem-organikus tevékenységek, és ennek megfelelően történései is mások, mint az organikus szellemé. A szellem transcendens tevékenységeinek anorganikus volta legjellemzőbben abban ragadható meg, hogy a transcendens szellem tevékenységei, és ennek megfelelően történései függetlenek egymástól. Ezek a tevékenységek nem evolúciónisztikus jellegűek, azaz sohasem fejlődési folyamat eredményei. Ezek a tevékenységek „abszolútok”, „tiszták” és mint ilyenek, folyton újak. Újvoltuk egyúttal másvolt is, azaz nemcsak újak, hanem másak is. A szellem a maga transcendens tevékenységeiben mindig újjászülető, azaz másként és mássá levő szellem.

A transcendens szellemnek mint nem-organikus tevékeny szellemnek minden egyes tevékenysége ugrás a megelőzőhöz viszonyítva, és mint ilyen sem organikus, sem kauzális összefüggésbe nem sorozható. Az ugrás természetéből következik, hogy a szellem a transcendens szellem minden egyes tevékenységében a maga teljes transcendenciájával van jelen, azaz teljesen történik benne a transcendens szellem. A transcendens szellem minden egyes történése teljes aktivitás, mert minden egyes történésben összpontosul a minden más történéstől függetlenül történő teljes transcendens szellem, szemben az immanens történésekkel, ahol az egymással összefüggő történések egészét élteti az organikus-kauzális szellem. A transcendens szellem ennél az állandó koncentrátságánál fogva állandóan magánál lévő, s mint ilyen, tudatos szellem, szemben az immanens szellemmel, amely csak tudatosulásra törekvő, a tudatosságot mint célt maga előtt tartó szellem.

A nem-organikus, ugrásszerű tevékenységek magukkal hozzák azt, hogy a transcendens szellem történései antikauzálisak, és így antiracionálisak. Magyarázható, indokolható vagy kikövetkeztethető történései nincsenek. Függetlenül állanak egymás mellett, az immanencia számára érthetetlenül és titokzatosan, de önmagukban, mivel bennük van a transcendens szellem egész teljessége, világosan és az immanens szellem világa felé fordulva parancsolóan, küldetesszerűen.

Transcendens és immanens szellem jellegzetességeinek ilyen felvázolása erősebb fényt vet a szellem kétféle tevékenységére, és ennek megfelelően két létmódjára is. Mindkettő a maga törvényei szerint történik, és az egyik törvényszerűségei nem magyarázhatják a másikat, még kevésbé alkalmazhatók egymásra. Ebből azonban nem következik az, mintha tevékenységeik és törvényszerűségeik szükségszerűen másvolta miatt idegenül állanának egymással szemben, vagy akár egymás mellett. A tevékenység szükségszerűen kettős természete követeli azt, hogy a szellem két létmódja ne egymással szemben vagy egymás mellett, hanem egymásért legyen. Csak ha egymásért van a szellem transcendens és immanens tevékenysége, akkor lehetséges a szellem igazi tevékenységéről beszélni. Transcendens és immanens szellem nem önmaguk felé, hanem egymás felé fordultságban tevékenyek. Egymás felé fordultságuk annak a viszonynak a kifejezője, amelyben a szellem mint immanens és transcendens szellem viszonya él. *A tevékenységben történő szellem immanens és transcendens tevékenysége, ezek egymás felé fordultságában mutat arra, hogy a szellem azért van tevékenységben, mert viszonyban van, vagyis hogy a szellem legmélyebb értelmű „hogyan”-ja a viszonyulás.*

Az ebből a viszonyulásból táplálkozó egymásrafordultság azonban éppúgy nem lehet azonos, mint ahogy a szellem két tevékenysége nem azonos egymással. Egymásra fordultságukat tevékenységük jellege egymásra vonatkoztatva, de egymástól eltérően határozza meg. Az immanens szellemnek a transcendens felé fordultsága a transcendens felé nyitottságot jelent, amely nyitottságánál fogva be tudja fogadni a transcendens tevékenységeket, és organizálni tudja azokat. Ezzel szemben a transcendens szellemnek az immanensre fordultsága nem jelenthet egyebet, mint immanensre irányultságot, amely irányultságnál fogva magát az immanens szellemnek organizálásra átadja. Nyitottság és irányultság az immanens és transcendens szellem egymás felé fordultságának a tartalmai.

Ilyen egymás felé fordultságról csak azért lehet immanens és transcendens szellemtől beszélni, mert mind a kettő szellem. Az immanencia világa nem mint anyag vagy természet fordul a transcendencia világa felé, hanem mint az immanens szellem világa. A szellem fordul benne a szellem felé, és csak annyira a transcendens felé fordult az immanencia, amennyi benne szellem. Az egymásra fordultságban tehát a

szellem keresi a szellemet, hogy találkozásukban, viszonyukban a szellem élete teljesé legyen, hogy ebben a viszonyban a szellem a maga teljességét élje.

Transcendens és immanens szellem együtt-történésének, a transcendens és immanens módon tevékeny szellem egységének, azaz a szellemnek mint mindig viszonyulásnak kivetítődése, „kell”-je az eszme. Mint ilyen, az eszme állandóan dokumentálja a szellemnek mint viszonynak a szükségességét. A szellem transcendens és immanens tevékenysége nélkül, mégpedig a kettő egymásra fordultsága, azaz viszonya nélkül, nincs szellem. Ugyanekkor azonban az eszme ennek a viszonynak a lehetőségét is dokumentálja. Lehetséges, sőt szükséges a két egymástól teljesen különböző módon történő szellem egysége. Szükséges ez a lehetőség, mert úgy egyiknek, mint másiknak a teljes története csak a kettő egy történetében lehetséges. Az immanens szellem csak akkor történik teljesen, ha a transcendens szellem felé teljes nyitottságban történik, és így a transcendens szellem története az immanensre irányultság is teljesen történik és megfordítva. Az eszme mint a transcendens és immanens módon tevékeny szellem szükséges együtt-történésének a kivetítődése a bizonyosság amellett, hogy a szellem csak a két tevékenységben teljes, továbbá, hogy ezek a tevékenységek minden másságuk ellenére is csak együtt teljeseek.

Ennek a viszonynak a szükségességében és lehetőségében dokumentálja az eszme a szellem legjellegzetesebb vonását, annak paradox voltát. A szellem viszony, de az a viszony transcendens és immanens szellem tökéletes másságánál fogva paradox viszony. A szellem tevékenysége egység, de ez az egység transcendens és immanens tevékenységek paradox egysége. *A paradox nem idegen a szellemtől, hanem éppen benne gyökerezik a szellemben, amely mint paradox viszony minden paradoxnak a forrása és hordozója.*

Mivel az eszme transcendens és immanens szellem egységének a kivetítődése, állandó lehetősége és „kell”-je, ezért éppúgy mint ez az egység, az eszme is paradox jellegű. Mint a szellem, úgy az eszme is a legtisztább paradoxon. Az eszme nem „tisztá”, hanem paradox egység, és ez abban lesz nyilvánvalóvá, hogy a két szellem jellegzetességeit, amelyek egymástól teljesen különböznek, paradox egységben hordozza magában. Ennek megfelelően az eszme éppúgy organikus, mint anorganikus, racionális, mint aracionális, evolúcióban és anélkül levő, folyton új és mégis ugyanaz, mindig más és sohasem változó. Paradox voltát felbontani azáltal, hogy belőle vagy a transcendens vagy az immanens vonásokat töröljük, éppúgy az eszme halálát – a mindig paradox szellem kivetítődésének a megszűnését – jelenti, mint minden olyan kísérlet, amely a paradoxnak magasabb egységbe, egy paradox-nélküli szintézisbe való feloldására törekszik.

Végül az eszme – mint a transcendens és immanens szellem egy történésének és ebben viszonyának kivetítődése – olyan lehetőség, amely állandó valóság. Az eszme mint kivetítődés nem képe a transcendens és immanens módon tevékeny szellem viszonyának abban az értelemben, hogy egy még meg nem levő viszonynak a képe, hanem mint lehetőség és szükségesség is kivetítődése annak, ami megvan. Eszme csak ott van, ahol szellem van, de ahol szellem van, azaz a szellem mint paradox viszony, egymásra fordultság történik, mindenütt van eszme. Az eszme lehetőség, de olyan lehetőség, amely bizonyosság amellett, hogy ami benne lehetőség, az valóság. Így nézve, az eszme egyszerre lehetőség és valóság, „kell” és „van”, „kellő” és „való”, ami ismét csak magának és annak amit tükröz, a szellemnek paradox voltát dokumentálja.

Ember és nevelés

„Én plántáltam, Apollós öntözött; de az Isten adja vala a növekedést. Azért sem aki plántál nem valami, sem aki öntöz; hanem a növekedést adó Isten.”
(1. Kor. III. 6-7.)

Nevelés csak ott van, ahol szellem van. Máshol nincs.¹

1. A nevelés tehát a szellemhez kötött. Szellem nélkül nincs. Elválaszthatatlan tőle a szellem, de ő is elválaszthatatlan a szellemtől.

Az, hogy szellem és nevelés elválaszthatatlanok, annyit jelent, hogy az emberi életben elválaszthatatlanok. Ennek oka abban van, hogy a nevelés kizárólag az emberhez kötött, az emberen történő kategória. Ha a szellem az ember felé fordul, ez mindig a nevelésen át, a nevelésben történik. Ha van nevelés, illetve ahol van nevelés, mindenütt a szellemet tételezi fel, mint szükséges előzményét. Szellem nélkül nevelés nincs, mint ahogy szellem sincs az emberre vonatkoztatva nevelés nélkül. A szellem jelentkezése mindig nevelői tevékenység következménye, nem pedig természetes folyamat az emberben, de ez a nevelői tevékenység csak ott van, és annyiban van, amennyiben a szellem az ember felé fordul, az emberre irányul. Az emberre irányultsága nem történhetik másként, mint a nevelésben. A nevelés a szellem emberre irányultságának egyetlen lehetséges formája.

Szellem és nevelés ilyenforma egymáshoz kötöttségéből következik továbbmenve az, hogy a nevelés nemcsak szellemhez kötött tevékenység, hanem szellemi karakterű tevékenység. A pusztá egymáshoz kötöttség ugyan még különböző karaktert is lehetségessé tenne. Ellenben az a tény, hogy nevelés csak ott jön létre, ahol a szellem az emberre irányul, azt is magában foglalja, hogy másutt nem is jöhet létre. Csak a szellemnek ebben az emberre irányultságában van, tehát tisztán szellemben fogant, azaz szellemi karakterű kell hogy legyen. A nevelésben mindig a szellem tevékeny, a szellem fordul az emberhez, a szellem szólítja meg az embert. A nevelés a szellem munkája, a nevelésben a szellemnek az emberre vonatkoztatva mindig nevelő tevékenysége folyik; röviden: a nevelésben a szellem nevel.

Ha csak a szellem nevel, akkor ő az egyetlen igazi nevelői hatalom. A szellem mellett más nevelői hatalom nem lehetséges. Más, mint a szellem, nem nevelhet.

Nem nevelhet a táj vagy a környezet, illetve ha nevel, csak annyira nevel, amennyi benne a szellem, amennyi a tájban vagy a környezetben a szellem emberre irányultságának, tehát már a szellem nevelői aktusának következménye. Ha tehát tájnak vagy környezetnek nevelői hatásokat tulajdonítunk, ezek csak annyira lehetségesek, amennyire a táj vagy környezet „szellemiesültek”. Másképpen kifejezve: táj és környezet éppúgy, mint bármely más tényező csak annyira nevelnek, amennyi bennük a kultúra, amennyire kultúráltak. Csak a kultúrtáj és a kultúrkörnyezet nevel. Nevelői

¹ E tanulmányt – kézzel javított gépiratának tanúsága szerint – 1940 augusztusában írta Újszászy Kálmán. Nyomtatásban 1941-ben jelent meg a Protestáns Szemle lapjain. A nyomtatott változatot vettük jelen közlésünk alapjául, de azt a gépirattal is egybevetettük; a mottó is az utóbbiból való. (A Szerk.)

hatások csak belőlük áradnak az ember felé, mégpedig mennél kulturáltabb a táj vagy a környezet, annál nagyobb mértékben. A „természet” csak annyira nevel, amennyi benne a szellem; ha idealisták vagyunk, így is mondhatjuk: amennyi szellem az emberről reá vetődik. Ha ez a vetítés valamiért nem sikerül, már pedig nevelés nélkül, azaz a szellemnek reám, emberre irányultsága nélkül nem sikerülhet, akkor a természet sohasem nevel. A mezők lilioma és az égi madarak serege csak akkor nevel, ha előbb elhangzik a tanítás: „Tekintsetek az ég madaraira és a mezők liliomaira...” Enélkül a szellemmel való telítődés nélkül a természet éppen a nevelésben rejlő tendenciákkal ellentétes erőket szabadíthat fel az emberben, és ezeknek megfelelő cselekedetre, életre késztet. Ezért a természethez menekülés gyökerében nem egyéb, mint a szellem elől menekülés. Az Írás nyelvén szólva: az Isten közelségéből a fák sűrű lombjai közé rejtőzés, mint ahogy azt az első emberpár az eset után tette. A szellemmel szemben a „homo naturalis” erősítése, a transzcendenssel szemben az immanens test és lélek embernek várat építés, a magasságok metsző szelének magunkra bocsátása helyett a mélység lágy ölén elpihenés.

2. De miért köti magát a szellem a neveléshez? Útmutatóul szolgál ennek a kérdésnek megoldásához annak látása, hogy mikor történik szellem és nevelés között ez a kapcsolat. Kizárólag csak akkor, ha a szellem az emberre irányult. A nevelés a legbiztosabb jele annak, hogy az ember a szellem ostromának van kitéve, hogy a szellem helyet akar foglalni az emberben, és úrrá akar lenni felette.

A szellem lényegéből azonban az következik, hogy a szellem csak a szellemre, azaz csak önmagára irányulhat. A szellem arccal önnönmaga felé fordult, minden tevékenysége önmagára koncentrált, és így a kétségtelenül meglevő emberre irányultsága – mivel az ember lényegében nem szellem – nem lehet más, mint eszközi természetű. Csak útja vagy módja a szellem önmagára irányultságának. Nem cél, hanem csak feladat az egyetlen célnak elérésére, a szellemnek önmaga-megvalósítására, önfenntartására.

A szellem egyetlen tevékenysége, illetve valamennyi tevékenységének egyetlen értelme ez az önmaga fenntartása az emberben. A szellem önfenntartása nem egyéb, mint világának, életmezejének kitágítása az emberben. Csak ebben a tevékenységében, amellyel életmezejét, világát folytonosan tágítja az emberben, él igazán, azaz tartja fenn magát a szellem.

Ha az emberről mint a szellem életmezejéről beszélünk, akkor ember alatt mindig az egész emberi organizmust, azaz az embert mint organikus egységet értjük. Az ember mint organikus egység azonban mai, a keresztyénség ismert terminusát használva: „esetutáni” állapotában nélkülözi a szellemet. Az embernek nem tartozik a mai „természetéhez” a szellem. De hogy valamikor hozzátartozott, s hogy újra hozzá kell tartoznia, annak legfőbb bizonyága éppen a szellemnek az a tulajdonsága, hogy önmaga fenntartásában, azaz terjesztésében az emberre kényszerült, ami azt jelenti, hogy az embernek mostani természetéből folyó szellem nélküli, vagyis szellemet elejtett állapotában is ebben az emberben kell életét fenntartania. A szellem önmagában hontalan. Bujdosásra kényszerült uralkodó. Az „eset”-ben lett törésnek tartalma éppen abban van, hogy szellem és otthona között megszakadt a kapcsolat. A szellem nélkül az ember természeti emberré lett. Transzcendensnek és immanensnek csodálatos egysége összetört benne, és az emberi organizmus test, lélek és szellem egysége helyett testnek és léleknek egységére szűkült. Ebben a leszűkített létében is megmaradt azonban zárt egységnek, úgyannyira, hogy ha a szellem újra el akarja foglalni benne a helyét, ezt csak erőszakosan, az emberi egység mai formáját szétfeszítve, abba betörve, azt megszállva érheti el. A szellemnek ez a maga helyét az emberben

újra biztosító tevékenysége történik a nevelésben. A nevelés így a szellem életének lehetségesítője, s mint ilyen: ostrom, előretolt állás, fegyver a szellem kezében az ember ellen, de nem az ember kárára, hiszen benne az ember restaurálásáért, egy gazdagabb és „eredetibb” egység visszaállításáért folyik a küzdelem.

Amikor azt mondjuk, hogy a nevelés a szellem életének (az igazi életnek, nem pedig a vegetálásnak, hiszen a szellem az ember nélkül, mint a földönfutó uralkodó ország nélkül, csak vegetálna) lehetségesítője, ezzel nem állítjuk azt, hogy a nevelés magában foglalja, magában rejt, vagy hordozza a szellemet. Hogy a szellem mindig a nevelésen át irányul az emberre, és másképp nem is irányulhat, nem jelenti azt, hogy a szellem az ember számára adva van a nevelésben, vagy éppen hogy a szellem a nevelésben él. Nem benne él a szellem a nevelésben, hanem csupán helyet készít vele magának az emberben, azaz nem benne, hanem a nyomában jelentkezik. Nem a nevelésben kerül kontaktusba az emberrel, hanem ha megszületik, illetve helyreáll a kapcsolat közte és az emberi organizmus között, ez mindig csak a nevelés nyomán, a nevelésre következik, mint annak eredménye vagy gyümölcse.

A nevelésben semmi ellen sem kell annyira küzdenünk, mint az ellen a kísértés ellen, hogy a nevelést magát a szellem hordozójának tekintsük, azaz olyannak gondoljuk, mint amiben egyedül él a szellem. A nevelésben nem él a szellem, csak élet-akaratát bizonyítja meg benne, s az emberre való igényét dokumentálja. A nevelés tehát nem ura a szellemnek, aminek a szellem ki van szolgáltatva, hanem ő a szolga, és a szellem az úr. A nevelés csak „tehné”, „művészet”, eszköz, ám sohasem az ember, hanem mindig a szellem kezében. Önállósága nincs. Létjogosultsága sem tarthat tovább annál a pontnál, amelyben rajta keresztül vagy vele sikerült a szellemnek a maga célját elérnie, azaz behatolhatott az emberbe. Ez így van az egyes emberre vonatkoztatva, de ennek így kell lenni akkor is, ha az emberiség egészét tekintjük. A nevelésnek csak addig van szerepe az emberiség életében, amíg a teljes emberiség a szellem uralma alá nem kerül ismét. Tehát csak „között” karakterű az „elveszett paradicsom és az eljövendő „új ég és új föld” között. Csak következménye egy törésnek, velejárója egy ennek nyomán támadt „Zwischen-stádium”-nak, s mint ilyen. ennek leglényegesebb jegyét: az átmenetiséget kell hogy hordozza magán.

3. Ha a szellem a nevelésben tör be az emberbe, akkor ebből következik, hogy a nevelés nem fejleszti a szellemet az emberben, és nem is az emberből fejleszti ki azt. Nem fejleszti, mert hiszen a nevelésnek nem az a feladata, hogy bármit is kifejlődéshez segítsen. A szellem fogalmától különben is teljesen idegen a fejlődés fogalma. Ennek a ténynek el nem fogadása volt az ember alapvető tévedése, s mint ilyen, ősi egysége széthullásának az oka. A törés, az „eset”, vagyis az az „X”, ami mindent megmagyaráz abból, ami *ma* az emberrel történik, szintén azon a félreértésen alapszik, hogy a testében napról napra erősödő, a lelki életében maximális fejlődési lehetőségeket megsejtő ember a szellemet is többre akarta erőszakolni. Már pedig a növekedés az emberi egységnek csak egyik természetére, az immanensre érvényes kategória. Nőni csak a természet nő. A szellem kész, befejezett egész, és éppen ebben van a karakterisztikuma a *ma* csak természeti emberrel szemben. Mint ilyen kész, „pléromatikus” hatalom lép fel az embernél, s mint ilyen akarja kiterjeszteni életmezőjét benne. Nem azért kell tehát neki ez az életmező, hogy abban további növekedéshez jusson, hanem hogy ezáltal azt, ami benne készen, azaz teljességben megvan, az emberben elhelyezze, vagy bele „kihelyezze”. A szellem mindig „pléróma”, teljesség s a nevelés a szálláscsinálója. A szellemnél csak igényről, s ebből folyó feszítő erőről beszélhetünk, s nem fejlődésről, s a nevelés ennek az igénynek, s nem magának a szellemnek a hordozója, nyilvánulása az ember felé.

És ha nincs fejlődés a szellem életében, és a nevelés nem a szellem kifejlődésre segítője, bábája, akkor még kevésbé beszélhetünk arról, hogy a nevelés a szellemet az emberből fejleszti ki. A nevelés sem az emberben, sem az emberből nem produkálja a szellemet. Éppen abban van a jelentősége, hogy bevigye a szellemet az emberbe, nem pedig az a feladata, hogy kihozza azt abból. Nem hozhatja ki, mert az emberi organizmusra, amint említettük, mai formájában éppen az a jellemző, hogy nincs benne a szellem még lehetőség formájában sem. Nincs tehát olyan mesterség, amely kihozhatná belőle azt. Nincs olyan mozzanata, alkotó eleme ennek az organizmusnak, ami magában foglalhatná, vagy amivel azonosítható volna. De ha volna, akkor sem ehhez az organizmushoz tartozó volna, hanem a szellem megszálló művelete nyomán – ami már messze túl van a támadó tevékenységen, azaz a nevelésen – alakulna ki, helyesebben szerveztetnék meg benne. Mert a szellemnek az ember mai struktúrájában, amely struktúra végességünkben, azaz az eset alatt, az egyedül lehetséges struktúra, csak meghódítottja, nem pedig öröklött birtoka vagy éppen szülője lehet. A szellem alatt egy tőle idegenné lett hatalom igájában él az ember, s a nevelés, mint ennek a leigázó hatalomnak eszköze, úgy jelentkezik az ember előtt, mint ami vele szemben áll, amitől – ha mostani struktúráját elégségesnek tartja, s mindig annak tartja – védenie kell önmagát.

4. Annak oka, hogy szellem, nevelés és ember viszonyát nézve, mindig úgy beszélünk az emberről mint organizmusról, illetve organikus egységről, abban van, hogy a szellemnek ez az emberre irányultsága mindig a teljes emberre irányultságot jelent. A szellem, ha a maga életmezeje biztosítása érdekében az ember felé fordul, mindig az egységes embert, nem pedig ennek az egységnek egy tagját támadja. A szellem tehát az emberre irányulva sohasem csak lélekre vagy csak testre irányul, hanem a bennük felépült egységes emberre. Így a nevelés, mint amelyben ez az emberre irányultság történik, sohasem léleknevelés vagy testnevelés, hanem – bár mindig csak ezen a kettőn keresztül érintheti az embert – a szó teljes értelmében vett „embernevelés”, ami azt jelenti, hogy nem szolgálhat egyebet, mint a szellem helyének biztosítását a teljes emberben. Test és lélek csak kapuk az ember felé. Meghódításuk, ostromuk csak epizód az egész ember meghódítása, birtokbavétele érdekében. Testnevelés és léleknevelés csak azért van, mert az ember test és lélek, és azért van *csak* test- és léleknevelés, mert az ember csak test és lélek. Szellemi nevelés a szellemnek nevelése értelmében abszurdum. Szellemi nevelésről csak egy értelemben lehet beszélni, s ez: a szellemért folyó nevelés, ami viszont csak mint test- és léleknevelésként lehetséges embernevelés történik.

Ezért mind a testnevelésnek, mind a léleknevelésnek kritériuma egyedül az lehet, hogy ezért a szellemért történik-e vagy nem. Ahol nem ez a cél – és ez annyit jelent, hogy ahol nem ez határozza meg a nevelési módot is – ott nemcsak hogy test- és léleknevelésről nem lehet beszélni, hanem egyáltalában nevelésről sem lehet szó. Önmagáért való testnevelés úgy abszurdum, mint az önmagáért való léleknevelés. Ahol akár a test, akár csak a lélek a cél, ott nem nevelői tevékenység folyik. De nem folyik ez ott sem, ahol az ember a nevelés célja, azaz ahol az emberért történik a nevelés. Nem, mert igazi nevelői tevékenység csak a szellem munkája lehet az emberen, s ez mindig a szellemért történik. Ennek híján a nevelői tevékenység köntösébe más tevékenységek, mégpedig egészen bizonyosan a szellem törekvéseivel ellentétes törekvésű tevékenységek húzódnak meg, bennük tehát nem nevelés, hanem ennek ellentéte folyik.

5. Ha a nevelés nem fejleszti ki a szellemet az emberből, ami azt is jelenti természetesen, hogy a szellem nem emberi kategória, azaz lényege szerint a szellem idegen az embertől, akkor a nevelés nem is az ember természetéből folyik. Téves tehát az az állítás, hogy a nevelés akár mint „ősfunkció”, akár mint „tehné” az emberi természet velejárója lenne. Az ember lényegéből nem következik a nevelés, azaz az ember pusztán annál a ténynél fogva, hogy ember, nem nevel. Az emberből nemcsak hogy nem sugároznak akarva-akaratlanul nevelői tevékenységek, hanem a nevelés semmivel sincs közelebb hozzá, tehát éppoly idegen neki, mint az a szellem, amelynek csak pionér munkája. Ez nem azt jelenti, hogy formáló hatások nem áramlanak az egyik emberből a másik ember felé. Ez csak annyit jelent, hogy ezek a hatások, ha valóban belőle, a tisztán természeti emberből származnak, semmiképpen sem nevelő hatások; a szellem szempontjából tehát sohasem nevelnek, hanem ártanak.

Mivel nem az embernek lényegéből folyik a nevelés, az ember nem is kívánja soha a nevelést. Az embernek sohasem igénye a nevelés, és ha nevelés történik rajta, ez sohasem a maga igénye, hanem a szellem igénye rajta. Tisztán a szellemé. Az emberből nincsen ebben az igényben semmi. Sőt az ember mindig ellene áll a szellem eme nevelésben megmutatkozó igényének, ami azt jelenti, hogy az ember nem nevelő természetű, hanem nevelésellenes létező, akin ennél fogva a nevelés csak kényszer lehet. Nem az a természetének megfelelő tehát, ha enged a nevelésben vele szemben támasztott igénynek, hanem ha minden erejével, testi és lelki „képességeit” felsorakoztatva ellene szegül annak. Ez magyarázza azt, s nem a szellem természete, hogy a nevelés soha sincsen harc nélkül. Benne a védelem készíteti a szellemet a támadásra, éspedig mennél erősebb, makacsabb ez a védelem, annál erőteljesebb támadásra.

Ezek után alig kell hangsúlyoznunk azt, hogy az ember önként soha sem vállalja a nevelést. Ha csak ember volna, s ha a szellem emberi kategória volna, sohasem volna, vagy lenne szükség nevelésre. Ha tehát nevelés van, akkor ez annak a bizonyága, hogy szellem is van, s hogy a szellem más, mint az ember, s hogy ennek az embertől más szellemnek igénye fennáll az emberre. Ezzel a nevelői aktusokban szüntelenül dokumentált igényével lesz a szellem az ember állandó nyugtalanítója. Mert bármily egységnek tudja is magát az ember, azaz bámmennyire természetévé lett is az „eset”-ben leszűkült természete, mégis nyugtalanító egy olyan igénynek nemcsak a jelenléte, hanem az egyenest nekiszegződése, amely szerint ez a mostani uralkodó nélküli természete az igazi emberi egységnek csak egyik fele, amely teljessé csak akkor lesz, ha az, aki az emberi egység urává hívatott, a szellem újra elfoglalja benne a maga helyét. A transzcendens emez igényének megszólaltatásával lesz a nevelés a természeti ember „beteggé-tevője”, természetes egyensúlyi állapotának, „egészséges ösztöni életének” megbomlasztója s ezeken át a szellem diadalának előkészítője. Ugyanekkor azonban ugyanez a nevelés lesz az is, amelyen keresztül egy másik világ távlatára felragyog az ember előtt. A nevelés nemcsak a transzcendensnek az immanensre való kiirthatatlan igényéből születik meg, mint ennek az igénynek dokumentuma, hanem fel is hívja a figyelmet erre a transzcendensre. Ez az, amiért a nevelés a legmagasabbrendű „logikus” akció az ember életében, amin túl már a hit világa és benne az embernek az istenséggel való találkozása történik.

6. Szellem, ember és nevelés egymáshoz való viszonya döntően meghatározza a nevelői munka természetét. A nevelés – mint a szellemnek az emberben végzett munkája – feszítő természetű munka. Az emberi organizmus a maga természeti egységében páncélfallal védett vár, az „élő” víztől hatalmas gáttal elválasztott mező. Ezt a gátat átszakítani, vagy a másik hasonlatot használva, ezt a falat lerombolni vagy felrobbantani a nevelés feladata.

A nevelés ilyen természete pedig ugyancsak döntően nyomja rá bélyegét a nevelőre is. Ha a nevelés feszítő tendenciájú tevékenység, és minősége a gátszakítással vagy robbantással szemléltethető, akkor a nevelő az, akin keresztül vagy akiben a szellem ezt a tevékenységet végzi.

Nem „mester” tehát a nevelő a növendékhez viszonyítva. Kettőjük kapcsolata nem a tapasztaltabb és a tapasztalatlanabb viszonya, még kevésbé a felnőtt és a gyermek viszonya egymáshoz. Ez nem azt jelenti, hogy ezek – tudniillik tanultság, tapasztalat, kor stb. és ezek eredményei – nem szemlélhetők a nevelő munkájában. De ezek olyan szelek csupán, amelyek csak a felszín megborzolására elégségesek, s az elemek harcát megmutató hullámzást nem idéznek elő a tenger vizén. Azt jelenti ez, hogy a nevelésnek általunk megrajzolt természete nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a növendék – pláne egy bizonyos kort elérve és bizonyos vonatkozásokban – tapasztaltabb legyen, mint a nevelő. Tapasztaltság, kor, tanultság, nem komoly tényezők a nevelésben, ami azt jelenti, hogy a nevelésnek sem nélkülözhetetlen kellékei. Ha kell, hogy a nevelőnek tapasztalata, tanultsága legyen, ez leginkább technikai természetű. Amit tudnia kell, az annyi, hogy ismerje az ellenfél erejét, s így számításokat tudjon csinálni az ostromlott fal erősségéről, és alkalmazkodni tudjon az immanens burok vastagsága megkövetelte szükségességekhez. Ennél a tudásnál azonban összehasonlíthatatlanul fontosabb az, amit nem tudnia, hanem bírnia kell, s ez a szellem harcosának, munkásának öntudata. Több ismeret, magasabbrendű érzelmi világ, szilárd akarat nem haszontalanok tehát a nevelőnél, és éppen ezért nem is utasítandók el, csak éppen nem nevelői tényezők benne. A maga természeti emberének növeléséhez, értékesebbé válásához járulnak csupán hozzá, és mivel a nevelésben a nevelő a maga természeti oldalával kénytelen a növendék felé fordulni, egy ideig ható tényezőkké is formálhatja azokat, de a voltaképpeni nevelői készséget nem gyarapítják benne. Mint ilyenek imponáló erők is lehetnek a növendék felé, de abban, ami a voltaképpeni cél, lényegesen nem segítenek, sőt ha annyira erősek a nevelőn, hogy a szellem nem tud átsugározni rajtuk, akkor nemhogy készítenék, hanem éppen akadályozzák útját a növendék felé. Ha valakire áll, akkor a nevelőre kell állania annak, hogy bölcsessége egyenlő legyen a világ szerinti bolondsággal. Az igazi nevelő a szó szoros értelmében „együgyű”, azaz csak annyira nevel, amennyire egy ügyet képvisel, és annak a szolgálatába állítja magát. Az ügyével s nem egyébbel nevel.

7. Mindebből a nevelői munkának néhány olyan jellegzetes vonása következik, amelyet a nevelői személyiséget szemlélve, szükségesnek tartunk megemlíteni.

Ezek közül a legmeglepőbb az, hogy a nevelő munkája és benne a nevelő személyisége sohasem lehet szimpatikus. Ha jól megnézzük, a nevelői munka a múltban sem volt ilyen, és semmilyen formában sem volt ilyen. De míg általában az okozta ezt, hogy a nevelést és annak végzőjét, a nevelőt úgy tekintették, mint aki „beleavatkozott” a természeti embernek amúgy is ellenállhatatlan következetességű fejlődésébe, és irányítani akarta azt, most inkább azért érdemli ki az ember előtt a nevelő és munkája ezt a jelzőt, mert kiderült róla, hogy ennek a fejlődésnek, amely pedig a természeti ember előtt a maga szempontjából csak jó lehet, sőt ami a természeti ember előtt egyenesen „a jó”, nem előmozdítója, dajkája, hanem elszánt ellensége, akinek egyetlen célja az, hogy ennek a fejlődésnek útját keresztezze, vagy azt elhanyagolva, szétrobbantsa a pusztá test és lélek embert, és az immanens romjait átnyújtsa építésre másnak, a transzcendensnek, más szóval a természetit kezére játszsza a szellemnek.

Az a tény azonban, hogy a nevelői munkában csak robbantás és nem építés folyik, semmivel sem csökkenti azt a nevelői öntudatot, amelynek a nevelőn mint a szellem munkatársán ki kell alakulnia. Csak a nevelő tudja azt, hogy milyen felemelő a szellem munkatársának lenni akkor is, ha ez a munka nem abban áll, hogy ő is a szellemmel együtt épít, hanem ezt pusztán a szellemre hagyva, magának csupán az építést lehetővé tevő rombolást tartja meg. Így ugyan munkájából hiányzik az esztétikum és a nevelő nem lesz művész. Nem alkot, csak előkészíti az anyagot az alkotásra. Munkáján tehát nem is ömölhet el a minden alkotásra jellemző szépség. Ha csak a munkája nyomán támadt detonációk ereje meg nem közelíti a fenségest! Ennek azonban már nem szülője, csak szemlélője ő. A nevelői munkával és a nevelői lélekkel kapcsolatos képzeletekből az „új nevelés”-ben, azaz a szellemért való szellemi nevelésben hiányzik a „széplélek”. Helyette a munkás arcával találkozunk.

Ám a munkatárs öntudatában felemelő volta mellett tragikus vonás is színezi az új nevelő arcát és munkájának karakterét. Ennek a tragikumnak sajátos tartalmat az kölcsönöz, hogy a nevelőnek mindig az okozza a legnagyobb fájdalmat, ami összes munkájának egyetlen célja kell hogy legyen, aminek megvalósulása tehát a legnagyobb örömet kell hogy jelentse számára. A nevelő számára siker, tehát öröm, amikor munkája gyümölcsképpen a szellem beömlik a növendék természeti emberébe, de fájdalom is, mert ahol egyszer a szellem megjelenik, ott mindig úgy jelentkezik, mint rohanó áradat, magával ragadó lendület, elsöprő erejű iram, amely nemcsak beléje költözik a megszállott ember organizmusába, hanem magával is ragadja azt, s ezzel szét is szakítja azt a viszonyt, amely nevelő és növendéke között a nevelői munka folyamán kialakult.

8. A nevelő ilyenkor megrendülve szemléli növendékén a szellem erejét, amely legviharosabban mindig az ember életébe bevonulásánál mutatkozik, s amely most már hatalmas folyamhoz hasonlóan örvényekben forgatja, sziklákhöz csapkodja, víz-eséseken porlasztja, azaz töri magához a volt növendéket. Ha nem igazi nevelő – s ebben egészen világosan megmutatkozik mindenkinél, hogy nevelő-e vagy kontár – akkor továbbra is megkísérli rajta tartani nemcsak a szemét, hanem a kezét is a növendéken. Továbbra is nevelője akar lenni, igényt tart rá, azaz nevelő és növendék viszonyában szemléli ezután is kettejük viszonyát. Ha nem ezt teszi, akkor e mögött az a bizonyossága áll, amit viszont a szellem természetének és így a maga nevelői munkájának az ismerete indokol, hogy nincs többé szükség nevelői munkájára. Nincs és nem is lehet, mert a nevelés semmivel sem szabad, hogy több legyen a szellem hódító megérkezésének előkészítésénél. Amint egyszer ezt eléri a nevelő, fölöslegessé teszi a növendékre vonatkoztatva önmagát. Benne a nevelő és növendék közötti viszonynak vége. Az, aki eddig növendék, azaz nevelés alatt álló volt, most a szó szoros értelmében nevelhetetlenné lesz. A nevelő kezéből a szellem kezébe került, s az a munka, amit a szellem végez rajta, az a folyamat, ami a szellemtől megszállott emberben végbemegy, többé nem nevezhető nevelői tevékenységnek. Nevelésre csak a szellemtől idegen, vagyis idegenné lett ember szorul, ami azt jelenti, hogy a szellem csak addig nevel, amíg meg nem hódít magának. Amit e hódítás után tesz velünk, ahogy átítja a teljes emberi organizmust, s ahogy annak homlokterébe önmagát állítja, az már hasonlíthatatlanul több és más, mint a nevelés, s ha kifejezést akarunk találni rá, a kifejezhetetlen tevékenységre, ez csak egyetlen lehet: újjáteremtés.

Ha pedig a nevelő munkájának nyomán el kell jönnie annak az időnek, amikor a növendéknek többé nincsen szüksége nevelésre, akkor ez annyit jelent, hogy a nevelői tevékenységnek nemcsak kezdete, hanem vége is van. A nevelés sem az emberi

ségen, sem az egyes emberen nem örök. Nem felel meg szellem, nevelés és ember egymáshoz való viszonyának az a felfogás, hogy a nevelés az egész emberi életen át tart, s ahol ez mégis így van, ott a nevelői munkának egy egész emberi életen át tartó kudarcát jelenti. Csak akikben halálíg nem sikerült a szellem ostroma, azokat kell támadnia ugyancsak halálíg a nevelő munkájában a szellemnek. Akikben egyszer győzedelmeskedett a nevelés, azokban ezzel a győzelemmel be is fejeztetett. Aki felett a szellem vette át az uralmat, azt a neveléssel tovább körülvenni nemcsak fölösleges, hanem a szellemben nyerendő új életforma kibontakozását gátló, tehát boszszantó, nevetséges és kicsinyes. Ezért, akik arról álmodoznak, hogy a nevelést minden emberre vonatkoztatva az ember egész életére kiterjesztik, azaz akik halálíg növendékként akarják tartani az embert, azok nemcsak eddigi nevelői tevékenységük csődjét ismerik be, hanem ellenségei is a szellemnek, s mint ilyenek nem nevelők, hanem álnevelők. Halálíg csak a természeti ember nevelhető; az ilyen nevelésben mindig a természeti ember prolongációja történik az élet végéig. A szellem embere a nevelés alól felszabadult ember, rajta a nevelésnek nincs többé hatalma.

9. A nevelői tevékenység vége azonban nem jelenti azt, hogy ezzel minden kapcsolat megszűnik nevelő és növendéke között. A volt növendéket ugyanaz a szellem sodorja magával, amelynek árában a nevelő élete is úszik. Benne az a szellem lesz hatalommá, ami a nevelőben már hatalom volt, organizmusát ugyanaz a szellem itatja át, amely a nevelő organizmusát már az övé előtt átszította.

Nemhogy megszakadnának tehát a nevelés bevégződésével nevelő és növendék között a kapcsolatok, hanem éppen ebben a tényben születnek igazi kapcsolatok bennük. Eddig sem volt viszonyuk kapcsolat nélküli, de ez a kapcsolat tipikusan a nevelő és növendék, a mester és tanítvány kapcsolata volt, amely éppen azért, mert a nevelő más síkon él, mint a növendék, nem is lehetett igazi kapcsolat csak abban az esetben, ha a nevelő magát mintegy megüresítve „leszállt” a növendékhez, és azon a síkon igyekezett vele kapcsolatot teremteni, amin a növendék erre egyedül képes volt: a természeti ember életének síkján. Tanító és tanítvány viszonya a nevelés befejezte előtt pusztá természeti viszony, amely mint ilyen a növendéket, aki – addig, míg növendék – természet ember, kielégítheti, a „mesterben”, a nevelőben azonban folyton azzal a tudattal jár, hogy a kapcsolatnak ez a formája, ha kedves és kíváncsi is, csak félmegoldás, vagy ennél is kevesebb. Kényszerűség gyümölcse a maga részéről. „Leegyszerűsödés” egy bonyolultabb, de magasabbrendű élet megteremtésének a lehetővé tételéért. Áldozat egy eljövendő kapcsolat reményében. Az egyik „természet”-nek a szellemnek kikapcsolása ebből a viszonyból.

Nos, ez a viszony alakul át tényleges kapcsolattá akkor, amikor a növendékhez utat talált a szellem, és ezzel nevelése befejeződött. Nevelő és növendék kapcsolata, amely eddig természeti kapcsolat volt, és ezért mindenestől az immanencia törvényei alá vetetett, most már mindkettőjükben meglevő másik természet, a szellem kapcsolatává lett, vagyis az immanenciával szemben a transzcendencia uralma alatt áll.

A legsajátosabb eltérés a két kapcsolat között abban van, hogy míg az előbbi függő természetű volt, emez szabad. Nem mintha a szellem emberéből hiányoznék a függés, hiszen megszállotnak lenni annyi, mint totális függésben lenni. A növendék mint természeti ember lényegében szabad volt addig, amíg csak a természet uralkodott benne, hiszen maga volt ez a természet, tisztán korporeálódott formában. Mint ilyen csak a nevelőtől függött, most csak a szellemtől függ, és a nevelőtől szabad, mert hiszen míg természettől függetlennek lenni annyit jelent, mint egymástól függetleni, addig a szellemtől függés az egymástól függetlenséget, egyenlőséget jelenti.

Ennek az egyenlőségnek magyarázója és egyúttal a szellemben lehetségesített kapcsolat karakterisztikus jegyeinek megértője az a körülmény, hogy benne többé nem nevelő és növendék, hanem nevelő és nevelő állanak egymás mellett. A nevelés befejeztével, amelyet mindig megelőz a szellem érkezése, a növendék nevelővé lett. Ezzé kellett lennie már csak azért is, mert a szellem oldaláról tekintve nincs több emberi életforma ennél a kettőnél. Aki nem növendék, az nevelő. Aki megszűnt növendék lenni, annak nevelővé kellett lennie, akár akarta, akár nem, mint ahogy ha a szellem hatalma megfoghatkozhatnék a nevelőben, belőle sem lehetne egyéb a szellemre vonatkoztatva növendékeinél. Nincs közbevetetés, egy „között” életforma nevelő és növendék között, vagy egy harmadik ezek mellett.

Nincs, mert egyfelől minden emberre irányul a szellem, aki tőle idegen, ezek tehát valamennyien növendékek, másfelől pedig a szellem megszállottjának lenni nem más, mint a szellem útját készíteni azok felé az emberek felé, akik ettől még szabadok, azaz nevelőnek lenni. Ez az a szituáció, amelyben az ember nevelői lénygé, „homo pedagogicus”-szá válik. Nem születésünktől fogva, hanem újjászületésünktől kezdve vagyunk nevelők. Nem természetünkből, hanem szellemünkben folyik a nevelés. Ez az, aminek kényszerítő ereje alól nincs menekvés. A szellem uralma alá kerülni mindig és mindenütt annyit jelent, mint növendékből nevelővé válni, azaz növendékek nevelőjévé lenni.

Nevelő és növendék viszonya tehát sikeres nevelés esetén mindig nevelő és nevelő kapcsolatává válik. Nem tanítók, azaz mesterek, hanem nevelők kapcsolatává. A tanítás éppúgy a természeti emberhez tartozó, a természeti ember számára szükséges, mint a tananyag. De még ha nem így lenne is, ha a tanítás többre is készítene ennél, ami különben azt jelentené, hogy elfoglalná a nevelés helyét, mert a természetnél többhöz csak a nevelői tevékenységen át vezet az út, ami pedig nem egyszerű foglaltatja tanításnak és más egyéneknek, mondjuk a szoktatásnak, akkor is a mesterek csak hivatallukban lehetnek kapcsolatban egymással s nem hivatásukban mint nevelők.

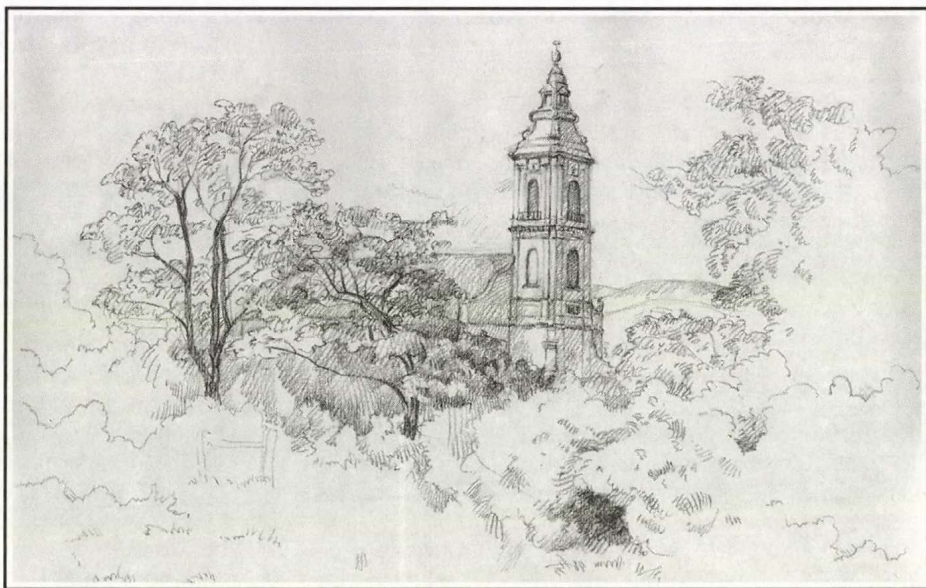
Hivatásról ugyanis a természeti ember világában nem lehet szó. Hivatni annyit jelent, mint elhívni, azaz mássá hívni annál, ami természettől fogva vagyok. Ábrám létemre Ábrahámra lenni; Úr városa téglaházai helyett a pusztákban vándorolni; békés polgár helyett az ígéret földjének megigéztette lenni; vagy az ismertebb esetet véve: Saulus helyett az ismeretlen Pált vállalni. Csak a szellem hív „el”, azaz „ki”, s az így nyert hivatás a foglalkozással szemben mindig a természeti embertől elszólítást jelent, azaz a természeti ember ellenére van, amiből következik, hogy a hivatás nevelői kategória, mert mindig a szellem uralmának vállalására, s ezzel együtt a szellem uralmának terjesztésére vállalkozást, azaz nevelést jelent. Nevelő és volt növendéke kapcsolata ilyen hivatásszerű, tehát bajtársias és nem kollegiális kapcsolat. Vállt vállnak vetve, de munkájukban egyedül a bennük uralkodó szellemtől függve, egymás dolgába bele nem avatkozhatva, öntörvényűleg dolgoznak, szenvednek és győznek.

10. Minden egyenlőségük mellett is van, illetve marad azonban egy többlete a nevelőnek a növendékkel szemben. A mostani bajtársban, a volt növendékben a megszállottság élménye eltérhetetlenül össze van kötve a nevelő személyiségével. Szellemtől születni ugyanis annyit, mint egyéniség mellé személyiséget is nyerni. Személyiség azonban csak személyiségtől születik. Személyiséget csak személyiségben, személyiségen át teremt a szellem, és mindig a nevelő az a személyiség, akin át a szellemnek ez az új személyiséget teremtő munkája a növendéken történik.

A személyiség pedig önmagában és hatásaiban elpusztíthatatlan jegyekkel bír, az egyéniség tűnékeny hatású jegyeivel szemben. Ezért a nevelő személyisége, amely a növendék előtt, csak a megszállottság élményében lett nyilvánvalóvá, letörölhetetlen-

nül reányomja bélyegét a növendék szellemi arcára. Ennek így kell lennie, mert a szellem tulajdonává akkor lesz a növendék, a nagy változás akkor történik meg benne, amikor a nevelőben ismeri fel a szellemet, amikor a nevelőben veszi észre, hogy benne, annak hozzáüresített természetében „nagyobb van jelen Illyésnél”. Másképpen kifejezve ugyanezt: a szellem mindig egy személyiségben győz, egy személyiség arcán lobban fel a maga utolérhetetlen nagyságában, egy személyiség arcába nyomja a maga bélyegét az újonnan születettre.

Így ad a nevelő személyisége letörülhetetlen bélyeget a volt növendék, az új nevelő arcára. A nevelők egész serege hordozhatja magán egynek a bélyegét, akiről neveztetik, akinek ebben e jegyben örökre eljegyeztetett. Minden nevelőnek megvan ez a láthatatlan, de az azonos bélyegűek előtt mindig ismeretes serege. Ahány nevelői személyiség, annyi ez a sereg, s hogy mégis valamennyien egyek, annak oka az az első nevelő, akiben a szellem a maga ember felé, azaz természet felé fordulását először végezte el, aki személyiségének jegyei tehát azóta is maradandóan öröklődnek minden nevelőben, és öröklődni is fognak mindaddig, amíg a nevelés munkája el nem végeztetik az „ut omnes unum sint” parancsának betöltésében.

„Pillantás a fák közt a református templomra”

Az Isten színe elé állított diák

Testvéreim!¹

A teológus az Isten színe elé állított diák. Diák tehát, minél fogva benne sűrűsödik mindaz a tartalom, íz és szín, amit ez a szó jelent, úgy azonban, hogy van egy olyan jelzője, amely minden más diáktól megkülönbözteti. Mert míg a diákra általában lehet jellemző, hogy tudásra szomjas, hazájáért élő, rajongó, lelkes, hű, szorgalmas, vagy bármi, addig a teológus diákra ezek mellett vagy ezeken felül csak az a karakterisztikus, hogy ő az a diák, aki életét Isten színe elé állította.

Minden ember, tehát minden diák élete Isten színe előtt folyik le ugyan, de míg ez másoknál nem tudatosan, elfelejtve vagy tudva, és éppen ezért Isten színe elől elrejtőzni, menekülni akarva, vagy ezt a tudást tagadva történik, addig a teológus ezt az egyetemes rendjét az életnek úgy tudja, hogy vállalja is, s még ha a teste vagy éppen az esze tiltakoznék is ellene, ha másként nem megy, súlyos diszciplinával rákényszeríti magát arra, hogy élete az Isten színe előtti lét világosságában folyjék.

Mert Isten színe elé állítani magunkat azt jelenti, hogy a világosságban állni, és hordozni ennek minden következményét számunkra. A világosságban élésnek pedig két legszembevetőbb következménye az, hogy aki abban él, az lát, és azt látják.

Lát. Ez azt jelenti, hogy a világosság forrásának kivételével mindent jobban lát anél, aki a világosságot elkerülve vagy azt meg nem találva éli életét.

Látja önmagát, s mert ebben a látásban a napnál világosabb előtte élete, ezért szorong a szíve, és alél a lelke a vakmerőség miatt, hogy úgy ahogyan a világosság mutatja őt magának, merészelte a legnagyobbat: odaállt Isten színe elé. Látja a másik embert, s nem ítéli el, nemcsak azért, mert ismeri a „ne ítélj, hogy ne ítéltessél” parancsát, hanem sokkal inkább azért, mert a világosság, amelyben él, megtanítja őt arra, hogy amit másban megítél, az kivétel nélkül önmaga felett is ítélet. Ügyek, sorsok, események, eszmék és tervek mind ebben a világosságban mutatkoznak neki. Egész világát átsüti, annak legtavolabb zugát is hideg objektivitással mutatja ez a világosság, s ha a teológusdiák így nyert látása még messze van is a színről színre látás tökéletességétől, s ha ama mennyeihez viszonyítva csak mintegy tükör által való és homályos, ideát mégis tisztább és épebb, és éppen ezért kétségbe ejtőbb, mint bárki másé.

De nemcsak jobban lát az, aki a világosságban él, hanem őt is jobban látják!

Testvéreim! Olyan kevesen vagytok, hogy mind a két kezünkkel és a szívünk egész szeretetével fognunk kell mindegyikőtöket, hogy csak egy is el ne vesszen közületek. De eltakarnánk előletek az igazságot, ha nem mondanánk meg, hogy a teológusélet nem csupán újakezdési lehetőség, nemcsak erőforrás vagy éppen tisztító, amelybe belépve letisztul rólatok mindaz, amit szégyelltek magatokban! Hálás szívvel valljuk, hogy Isten színe előtt a Krisztus vérében mosogatva gyógyulnak a sebek, erősödnek a gyenge tagok, és megtörténhet a csoda: fehérré válhat az, ami

¹ A hagyatékban található gépirat keltezése szerint 1944. szeptember 18-án íródott ez az I. éves teológusok avatásakor mondott beszéd. Megjelent a Sárospataki Református Lapok 1944. évi 39. számában, a 154-155. oldalon. Ezt a szöveget vesszük át újrapozíciózásra a gépirat alapján végzett kisebb javításokkal. (A Szerk.)

előbb fekete volt. De ennek ára van a ti életetekben is, és ez az, hogy abban a világosságban, amelyben Isten színe előtt éltek, nemcsak láttok, hanem láttattok is. Aki a homályban esik el, esésének nincs árnyéka, de aki a világosságban csak megbotlik is, botlásának árnyéka szobák méteres falain keresztül, a tér adta minden elképzelhető távolságot legyőzve is, rávetődik a másik ember lelkére. Nincs az éjszakának olyan sötétsége, amely csökkenthetné azt a világosságot, amelyben a teológusdiák élni kénytelen, ha teológus akar lenni. Ezért amit másban észre sem vesznek, benne szemet szűrővé lesz, s ha múltjában elfedezhette mindazt, amit szégyellnie kellett, itt minden nyilvánvalóvá válik.

Ezért van az, hogy nincs diák, akinek életében úgy megmutatkoznék a bűn a maga egész hatalmában, mint éppen a teológuséban. Szolgálatának minden szépségében, hivatásának minden más hivatást túlszárnyaló elsőségében, a sátán elleni harca legteljesebb lendületében, a váltáság érdemében részesültségében is, messze példázza, hogy milyen gyarló az ember, és éppen azért, mert ezt a gyarlóságot nem máson mutatja meg, hanem magán láttatja, élete a folytonos bűnbánat, az állandó penitencia lehet csupán.

Ezek után milyen különösen hangozhatnak előttem az, hogy a bűnbánat útját járva – kenyérét éjjel-nappal könnyével öntözve is – a teológus nem szomorú diák. Ennek oka pedig abban van, hogy Isten színe előtt állva nemcsak lát az ember, hanem hall is, és amit hall, az dacára annak, amit lát, nem a paradicsomból kiűző parancs, hanem halk és szelíd hang, rövid, de elesetten is mennyei lehetőségeket biztosító, az ember arcára az öröm pírját varázsoló egyetlen drága szó: fiam! A magát Isten színe elé állított teológusdiák tudja, mert hallja, hogy ő a mélységek útját járva is fiú, szerelmes gyermek, annak áldozata árán, aki vérével váltotta meg őt, és akinek kezét fogva menetele vagy az Atyához.

Testvéreim, ti azért állottatok elem, hogy mától fogva ennek az Isten színe elé állított életnek minden lehetőségét, mélységét és magasságát vállaljátok. Ajánljátok hát magatokat annak kegyelmébe, aki elhívásával ezt a szándékot idáig elsegítő tette érlelte bennetek, és valljátok meg szájatokkal is, amit a szívetek dobog: Urunk, eleve elrendelő szent Istenünk, mi mától fogva magunkat a te színed elé állított diákok, teológusok akarunk lenni.

Teleki Géza kultuszminiszter köszöntése

Miniszter Úr!¹

Engedje meg, hogy amikor a sárospataki főiskola és a vele testvér tanítóképző-intézet előjárósága és tanári karai nevében köszöntöm, egyúttal Édesapjának, a szellem emberének, nemzetünk tanítómesterének emléke előtt is tisztelegjek.

Nem is olyan régen volt, amikor őt köszöntötte a XC. zsoltár hangjaival a közelmúlt pataki diákságának és a tanári karoknak egyeteme, biznyságot téve ennek az éneknek hitvallásszerű szövegével és dallamával akkor is arról, hogy a fundamentum, amelynek az itt honos szellem csak visszfénye vagy tünetkezése, az az Úr, aki nemcsak hozzánk, az idő sodrába beállított emberhez viszonyítva, hanem önmagában is, tegnap és ma és mindörökké ugyanaz.

A Miniszter Úr édesapjának módja volt arra, hogy többször is megforduljon nálunk, tisztelettel álljon meg e falak között, amelyek egykor a Kossuthok, Kazinczyak, Szemerék és Tompák hangjait is visszaverték. Emlékszünk: a tudós alaposságával, töviről hegyire végignézte gyűjteményeinket, de amint kutató pillantása, meleg tekintete reánk esett, megrezzenve éreztük, hogy túl falakon, gyűjteményeken, arcokon és szavakon, a szellem az, ami őt elsősorban érdekli, s a szellem az, amit ő Patakon keres.

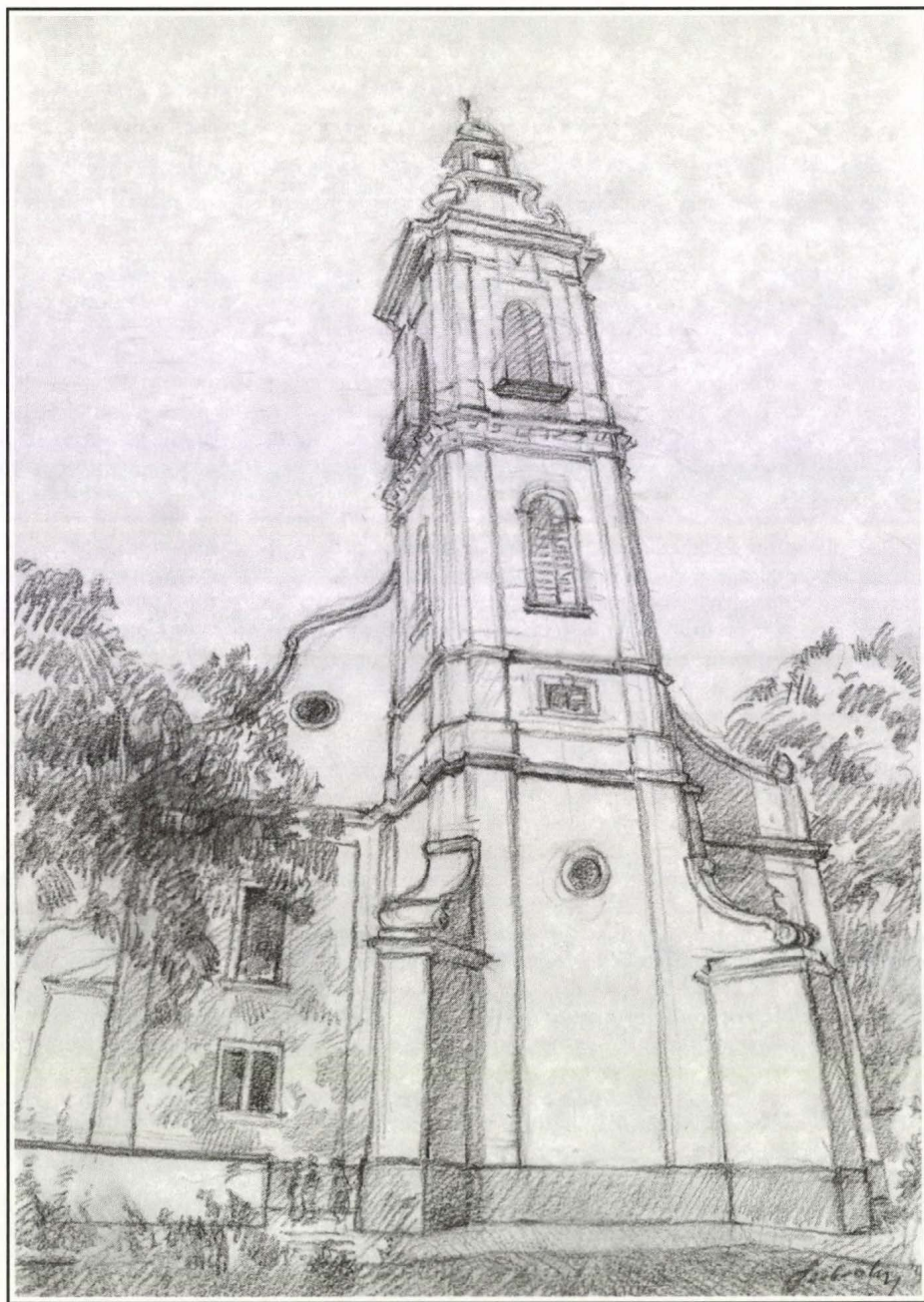
Hisszük, a Miniszter Urat is ez a szent kíváncsiság, az iskolánk szellemével való találkozás vágya hozta közénk.

Nem volnánk méltók apához és fiúhoz, ha akár erről a szellemről, akár arról, amit e szellem által inspiráltan tettünk, a feladatról, amit a magyar nevelés egészében a magunkénak vallunk, mi próbálunk képet rajzolni a Miniszter Úr számára.

Nézzen a tájra, amely ide nyugati és keleti ablakaikon betekint; nézzen e hajlékra, amelynek párja ebben a városban csak a Rákócziak vára, e házra, melynél minden ház kisebb Patakon, és amelynek tetejére ha felmegyünk, attól messzebbre csak az Isten háza-inak tornyából látni. Nézzen a szemekbe, amelyek sok száz diák és tanár arcából majd a Miniszter Úron függenek, figyelje, hogy éneklí Patakon máskor ezer, de most is ötszáz diákszáz: „Hazádnak, rendületlenül, légy híve, ó, magyar...”. És a kép, amelyet keres, megszületik a Miniszter Úrban magában, a szellem formát ölt, többé kitörölhetetlenül bevésődik, s azután, amíg Isten életét megtartja, összekapcsolja *velünk*, akik valamikor kis- vagy nagydiákként, növendékként vagy nevelőként ugyanígy lettünk rabjai annak, ami bennünk ugyanígy született meg: a pataki szellemnek!

Boldog lennénk, ha a szeretetünk és az a megbecsülés, amellyel előjárók és tanárok a Miniszter Úr személye és munkája iránt viseltetünk, hasonló érzéseket ébresztenének irányunkban a Miniszter Úrban is, s ha a percek, amelyeket most körünkben tölthet, tőlünk eltávozva nem kell majd elfecsérelteknek ítélnie!

¹ Elhangzott gr. Teleki Géza kultuszminiszter fogadása alkalmából Sárospatakon 1945. július 5-én. A szöveget a hagyatékban található, a szerző által kézzel javított gépirat alapján közöljük. (A Szerk.)

„A református templom a parókia kertjéből”

Napról napra

Közigazgatói jelentés

„Áldott legyen az Úr!
Napról napra gondoskodik rólunk a mi szabadításunk Istene.”
(Zsolt. LXVIII. 20. v.)

1945-ben tanévet zárva ez az ige töltse be előjáróság, közönség, tanári karok és ifjúság szívét!¹

„Azt száj ki nem mondhatja, nyelv nem magyarázhatja”, milyen könnyörülő és irgalmas az Isten, de 1944. szeptember 13. után, amikor csonkán, csak egyik tagjában nyílt meg ez az iskolai év; 1944. október 11. után, amikor a tiszteletes ifjúság számára is becsukódtak a kapuk; 1944. október 31. után, amikorra olyan árván maradt az Alma Mater, mint a gyermekeitől elhagyott édesanyja, és olyan szedetten, mint az országútra ültetett fa; 1944. december 1. után, amikor vakká lett ablakszemein keresztül is döbbenet kellett várnia, hogy amit századok építettek, falai összeomlanak; 1944. december 16. után, amikor átadatott az ellenfél kezébe; és 1945. január 3. után, amikor alig harminc gimnazistával, nyolc képzőssel és három teológussal továbbindulhatunk vagy elindulhattunk annak a tanévnek az útján, amelynek most, íme, egy az egész termet betöltő sereggel állunk a végénél, zengjétek ifjak és vénék, diákok és szülők, előjárók és nevelők, zengjétek kövek, zengjed egész iskola: „Áldott legyen az Úr! Napról napra gondoskodik rólunk a mi szabadításunk Istene!”

Hatalmas alapítványok, kegyes jötevők, bölcs előjáróság igyekeztek hosszú időkre szőlőan gondoskodni erről az iskoláról. Haló poraikban is legyenek áldottak polgárok és fejedelmek, nevesek és névtelenek, de ha volt idő, amikor négy évszázados története folyamán tudta, most újra tudja, hogy „napról napra gondoskodik rólunk az Úr, a mi szabadításunk Istene”.

Hogy mennyire napról napra gondoskodik rólunk a mi Istenünk, erre tanítanak bennünket elsősorban halottaink. A néma szájak, az örökre behunyt szemek, a porladó emberi tetemek és ezek hordozói, a temetők, a legbeszédesebb bizonyosságok amellet, hogy életünk nem az örökkévalóság síkjában futó, magát a végtelenségbe prolongálni tudó lét egy darabja, hanem azt, hogy élünk és Istent ebben az ő leg szebb világában dicsérhetjük, egyedül annak köszönhetjük, hogy „az Úrnak jóvolta napjainkhoz napokat *told*”, azaz igenis egyik napról a másik napra éltem, s az, hogy ma életben vagyunk, nem annak természetes következménye, hogy tegnap éltünk, hanem ajándéka, kegyelme a rólunk napról napra gondoskodó Istennek.

Milyen sokan vannak, akik elmúlásukkal erre figyelmeztetnek!

A sor élén az jár, akinek halála a legbeszédesebb tanúbizonyosság ez ige mellett: Jakab Károly, a hívő pataki diák, aki életében meg tudta valósítani a pataki szintézist:

¹ A jelentést a hagyatékban őrzött 9 oldalas, a szerző által javított gépiratból közöljük. A cím és alcím alatt ez áll: „1945. július 15-én elmondotta: Dr. Újszászy Kálmán theologiai akadémiai és közigazgató.” (A Szerk.)

hazáját, népét az evangéliumon át tudta szeretni, s akinek még az elmúlt tanév tavaszán halálnak átengedett testét csak ebben az iskolai évben helyezhettük örök nyugalomra (július 5). Őt követi dr. Komjáthy Aladár, az előjáró, akiben még élt, a református kegyesség gyökeresen magyar képviselőjét szerettük és tiszteltük (július 9); a Kárpátok túlsó lankáinak egyik hősi temetőjében nyugvó ifjú dr. Dávid Zoltán, Dávid Zoltán ny. tanártársunk és családjának szemefénye (július 29); a szelíd arcú, csendes, templomépítő diák, Cseh József; és a magyar református holnap ígéretéből a bombázott szomszéd város halottjává lett Kováts Árpád (augusztus 29). A sorban a kemény tanár törekeny felesége, özv. Szilágyi Benőné következik (november 8), akit mint a nagy és erős embert, főiskolánk pénztárosát, Szalay Róbertet (november 26) már ágyúdörgés közben kísértünk a temetőbe. Az a vihar, amely őket leszakította az élet fájáról, ragadta magával Elekes Imrének, iskolánk közelmúltja munkásságában messze ható erejű igazgatójának dolgozó feleségét (december 23). Kiss Elek, a pátriárka kort megért nyugalmazott pataki tanár – aki egy híján ötven esztendeig szolgálta iskoláinkat és irányította egy fél évszázad ifjúságának testi nevelését – következik ezután (január 11), és a sor befejeződnék Batta Klárával, a nagy nevelő, néhai dr. Batta István, élete terhét csendesen hordozó leányával (május 23), ha nem állnának ott a végén a hősi halott pataki diákok! Nem tudjuk, hányan vannak, de annyit már tudunk, hogy egy akkora márványtábla, amekkora az első világháború hősi halott pataki diákjainak nevét magán hordozza, nem lesz elegendő annak kőbe vésésére, eljövendő diáknemzedékek figyelmeztetésére, hogy a Perei Gézák, a Szaniszló Gyulák, ifjú vitéz Csajka Endrék és a többiek, akik náluk semmivel sem kisebbek, valamikor pataki diákok voltak, mégpedig a legkiválóbbjai annak a diáknemzedékben, amely nem volt kisebb sem álmaiban, sem tetteiben, sem áldozatában a száz évvel előtte élt pataki ifjúságnál. Ma még jelzett, holnap már jeltelenné váló sírokban, besüppedt hantok alatt porladozva a feltámadás harsonáját a messze Don mellett, az erdélyi hegyek szorosaiban, a Tátra oldalában, jaj, legtöbbször ennek a kicsiny hazának határain túl várva figyelmeztetnek arra, hogy nincs véráldozat, nincs politikai bölcsesség, amely ma csak évtizedekre előre is biztosan meghatározhatná egy nemzet útját, és megvédhetne egy népet a pusztulástól, mert esett természetünk napról napra a lét és nemlét határára taszít, a megsemmisülés örvényével vesz körül, és *így*, ebben a szüntelen veszedelemben gondoskodik rólunk a mi szabadításunk Istene.

És a halottak tanításához csatlakoznak az élők is.

Csak napról napra gondoskodott az Úr a három intézetnek a múlt év őszén itthon maradt tizenegy tanáráról, a hozzájuk hazatért tizenkilencről, és bizonyára így gondoskodott, gondoskodik és fog gondoskodni a még hazavárt tizenháromról. Mit számított az előre elkészített terv, a jól megválasztott búvóhely, összeköttetés, atyafiság, rang és tekintély! Eldugott falvak vagy tanyák, a főváros háztengerében megbúvó lakások hetekig és hónapokig az ostrom gyűrűjében voltak; seregek, amelyeknek oltalma alá helyeztük magunkat, elolvadtak, mint meleg tavaszi napon a kései hó; tervek, amelyek magától értetődőek, természetesek és emberi ésszel a legbölcsebbek voltak, összeomlottak, mint a kártyavár azért, hogy egy magát a lét és nemlét határára sodort nemzet és annak milliónyi népe – közte az otthonához tapadt vagy az országot vándorává lett pataki tanár – megtudja, hogy ahová mi jutottunk, magyarok, ott csak napról napra gondoskodik rólunk, és ezért is százszorosán legyen áldott a mi szabadításunk Istene.

És ami mellett a nevelők bizonyosságot tehetnek, ugyanarról szól a három intézetben együttesen 500 növendék szája is.

Elhurcoltatástól való félelem, az övéiért való rettegés, a mindennél fájóbbnak, a magyarságában porig megaláztatásnak megtapasztalása: ez ennek az ifjúságnak keresztje és próbája. Olyan kereszt, amilyen még nem nyomta a magyar ifjúság vállát, és olyan próba, amely elé még nem állítatott pataki diák! Kicsoda az, aki jobban tudná, hogy ma csak azért élünk, mert napról napra gondoskodik rólunk a mi szabadtársunk Istene, mint a trianoni határokon túlról, a lassan csak az apák ajkairól hallott és a magyar történelem lapjairól ismert Felvidékről itt tanuló, egyetemes ifjúságunknak egyharmadát kitevő pataki diák, aki nem tudja, nem arra megy-e haza, hogy utoljára lássa a szülői hajlékot, s azután szüleivel, falujával, népével és megszakadt szívével együtt rábízza magát a vándorra lett hontalanokról napról napra gondoskodó Istenre.

Igen, csak napról napra!

Ezt bizonyítja a tanév, amely a szabadtárs Isten gondoskodásából immár mögöttünk van. Hol voltak a máskor szokásos tanácskozások, előkészületek, a tiszta tantermek, a kész internátusok és a terített asztal?! Hol volt a gondos tananyagbeosztás, az egész évet átfogó koncepció, az esztendőre elegendő lendület?! Ehelyett voltak osztályok egy növendékkel, és voltak tantermek internátusi szobákban. Nem vonat röpítette, hanem havas télben gyalog érkezett meg hozzánk az első diák, hogy azután meginduljanak a szekeren jövők is, és napról napra többen legyenek az Alma Mater szárnyai alatt, amely ha a régi szeretettel fogadta is őket, most nem gondoskodhatott róluk esztendő fogytáig elegendő alapítványokkal, nagy összegeket kitevő segélyekkel, hanem birtokai elvesztésével megszűnő a szegények gazdag istápolója lenni csak arra adott lehetőséget, hogy mint aki maga is napról napra az Úr gondoskodására bízta magát, napról napra tartsa növendékei és nevelői életét.

*

Azt hihetnénk az elmondottak alapján, hogy főiskolánk felett, amely mindig arról volt híres, és amelyet magunk is azért szerettünk, mert nagy távlatokban, a jelenben is a jövő által motiváltan, a végtelen lehetőségek megragadásában és az ezekben gyökereszködő alkotó munkában szeret élni, és sajátos rendeltetését a magyar nevelésben belül ebben a gondolat- és alkotástermő munkában ismeri fel, ha nem is nyomtalanul, de az előző évekhez viszonyítva értéktöbblet nélkül telt el az 1944/45. iskolai esztendő. A szellem nem bírja a napok korlátait, s ha ezek égisz alá hegyekként merednek eléje, amelyeken átrepülni nem tud, ereje meglankad, s ha eddig szabadon szállt a légtérben, most tört szárnyú galambként verdes a porban.

Valóban, aki tudja, hogy nem egyszer s mindenkorra, hanem még az ő megváltottjairól is csak napról napra gondoskodik az Úr, amikor Neki így tetszik, hajlandó ennek a tapasztalásnak súlya alatt csak napról napra élni. Az ilyen látásból született napról napra élésnek azonban, a csökkentett életírást, a lassúbbá vált érverés mellett megvannak a maga áldásai is.

Közülük az első az, hogy alázatra nevel. „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei!”² Ha a boldog békében a nagykönyvtár ritkaság-gyűjteménye előtt megállhattál – amely az elmúlt tanév legnagyobb veszteségeként híres Lengyel Bibliájával és valamennyi unikumával együtt a magyar tudományosság pótolhatatlan veszteségére, eltűnt –, ezt olvashattad a nagyságos fejedelem, I. Rákóczi György híres bibliájából. Amelyik iskola, mint ez a miénk is, természeténél fogva nem pipázó, az eseményeket beváró, hanem – amint egyik ismerőnk mondotta – már a télben a tavasz elé futó iskola, az nemcsak megkóstolta, de megszokta a rohanást a tavaszba, s

² Magyarul: „Nem azé, aki akarja, nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené!” (A Szerk.)

ezzel együtt – mivel a fagyok kockázatát is vállalva elsőnek pattanthatta rügyeit a nap felé, elsőnek hozhatta virágját, és mindig primőr árut dobhatott a piacra –, megvan az a kísértése, hogy a „sietni, sietni muszáj” kínzó kényszere alatt nemcsak a mindennapok egyszerű, de az életben pótolhatatlan szépségeit mellőzi el, hanem a folytonos előrenézés miatt elfelejt maga mögé tekinteni, s ami ennél fontosabb, nem tud felfelé nézni! Mert felfelé nézni csak megállva, ülve vagy térdre roskadva, mindegy hogy hogyan, de csak *egy* helyhez kötötten lehet. Márpedig a mi szabadításunk Istene, aki napról napra gondoskodik rólunk, onnan felülről jő! Az értékek, amelyeket megvalósítandó célokként magunk elé vetítünk, felettünk vannak. Nem magadból hoztad elő, nem a genius loci, a pataki szellem produkálta mindazt, amit az elmúlt években megvalósítottál, pataki tanár- és pataki diáktestvérem! Felfelé néztél, megláttál egy csillagot, megejtett a varázsa, rabja lettél, és nem nyughattál mindaddig, amíg amit odafent megláttál, idelent oda nem adhattad népednek! Csak a futás, csak az akarás a tied, de az eszme, ami nélkül siker nincsen, kegyelem. Csendben takar be, mint a harmat, amit mozdulatlanságban szív magába a naptól kínzott és szélből aszott mező.

Hogy ez így van, vagyis hogy csak a napokban megállás termékenyíti meg akarásunkat és ad értelmet futásunknak, csak a napról napra élet áldott alkalmát elfogadva fogamzanak meg bennünk olyan tervek és vágyak, amelyekkel magunk fölé emelkedhetünk, annak bizonyága az, hogy hosszú idők óta nem született annyi terv Alma Materünkben, mint ebben, az Úrnak rólunk napról napra való gondoskodását aláztosan tudomásul vevő esztendőben. Közülük csak egynek, a népegyetemnek gondolatát emeljük ki. Ez a tanári karok egészének közreműködésével végső formát nyert terv – mintegy betetőzvény mindazt a szolgálatot, amelyet főiskolánk az elmúlt évtizedekben népünkért tett – századokra akarja megváltoztatni, új alapokra fektetni a magyar nép művelődésének ügyét. Gondolat, amelynek eszméjét a napról napra élésnek idejében ajándékozta megálmodójának az Isten. Terv, amelynek tervvé kovácsolása valamennyi pataki tanár közreműködésével azokban a hónapokban történt, amelyekben nyilvánvalóan csak napról napra gondoskodott rólunk az Úr. Ügy, amelynek diadalra juttatása már most is annyira szándékunk, hogy érette érdemes az Urat arra kérni, adjon napjainkhoz napokat, és gondoskodjék rólunk mindaddig, amíg futásunk nyomán a sikert is megadja nekünk az Ő kegyelme.

Az eszmékkel megteljesedés aláztos lehetősége mellett a másik adomány, amely az olyan korban születik, amikor nyilvánvalóan csak napról napra gondoskodik az emberről az Úr az, hogy amint az Ő gondoskodását, úgy a más emberek, intézmények, sőt a dolgok segítségét is jobban megbecsüljük, mint egyébkor, bennük is az Úr rólunk való gondoskodásának jeleit látva.

Mennyivel becselebb lett az iskola szülőknak, diákoknak és nevelőknek egyaránt! Szülőknak, akik sokszor a veszedelem elől idementhették, vagy az éhínség elől idehozhatták gyermekeiket. Diákoknak, kiknek a háromnegyedéves vakáció megmutatta, hogy az emberi élet már az ifjúkorban is repül, a napról napra élés pedig sohasem biztosíthat afelől, hogy amivel ma elmaradunk, annak pótlására holnap alkalmat nyújt az életet adó Isten. Nevelőknek, akik a napról napra élés befelé fordultságában meg tapasztalhatták, hogy nincs sivárabb élet a nevelő számára annál, mint amikor napról napra elvételük tőle a legnagyobb kiváltságnak, az emberformálásnak, és ezzel az Isten munkatársává levésnek lehetősége.

És ahogy ma szülő, diák és tanár, tisztviselő és bajoros³ jobban az iskolához tapad, mint valaha, úgy az egyes intézeti ágak is azt keresik egymásban, ami összekap-

³ Az iskolaszolga, a pedellus pataki elnevezése. (A Szerk.)

csolja s nem, ami elválasztja őket. Nemcsak a népre, hanem minden közösségre, s így főiskolánkra is áll az, hogy az egységben erő van, és az egymáson segítség belső kényszere mellett ez ösztönzi az erősebbet is arra, hogy a gyengébb oltalmára legyen. Ha ebből a belátásból megszülethetik a főiskola és a tanítóképző-intézet eddigi testvéri kapcsolatának egységgé kovácsolása, amelyre vonatkozólag a kezdő lépések mindkét oldalról megtörténtek, akkor eggyel több okunk lesz arra, hogy az Úr rólunk napról napra gondoskodásának ezt az esztendejét a legnagyobb áldásként könyveljük el iskolánk életében.

Továbbmenve, mennyivel inkább a segítség, a testvéri megbecsülés szelleme az, ami összefűzi egymással a tanári karok tagjait ezekben a napokban! Milyen öröm volt az, hogy karokon kívül állók: a képzőben Majoros István, Polányi Aranka, dr. Orbán István, Novák Sándor, Magó Ferenc, dr. Zsíros József és a nyugalom éveiből újra intézete szolgálatába állt Kovács Dezső; a gimnáziumban a Rimaszombatból hozzánk hazatért K. Nagy István, Román János; a teológián Tárczy Árpád és Darányi Lajos siettek munkájukkal az egyes intézeti ágak segítségére. Milyen öröm volt egy-egy többé nem egyszerűen csak kollégának, hanem testvérnek, a tanárcsalád egy tagjának visszatérése közénk! Milyen öröm volt megnyitni kapuinkat iskolák nélkül maradt növendékek előtt nemre és felekezetre való tekintet nélkül segítve rajtuk! Ezzel szemben milyen szomorúság azt tudni sokakról – a gimnáziumban Ablonczy György, Boda Béla, Erdélyi László, Erdődi Lajos, Hegyi József, Sípos Zoltán, Somogyi Zoltán, a képzőben Csuka Andor, Ecsedi Lajos, Ködöböcz József, Lázár Károly, Szarka Géza, Szatmáry Ferenc –, hogy még a messze távolban vannak, és egyelőre legalábbis nem jöhetnek vissza közénk, mint Palumby Gyula és dr. Harsányi István is. Ezzel az egymás munkáját megbecsülő és egymásban a segítő testvért látó szeretettel fogjuk szorosán a már nyugalomra érett, de a munkában meg nem fáradt dr. Gulyás József kezét, és nem bocsátjuk el addig, amíg nem az évek parancsa, hanem a rólunk napról napra gondoskodó Úr rendelése lesz, hogy az öregkort megszépíthesse a zavartalan szemlélődésben és élete gyümölcsseit elrendező csendes tudományos munkában.

Megmaradó birtokainkban is mennyivel inkább látjuk a gondviselés által felénk nyújtott segítő kezet napról napra való megtartatásunk e mostani idején, mint máskor! Az 5201 katasztrális hold terjedelmű, jórészt alapítványi birtok tulajdonában hajlandók lehettünk elfeledkezni arról, hogy a bőség esztendeiben is csak napról napra gondoskodik rólunk az Úr, és szinte természetesnek vettük, hogy a fejedelmi pártfogók iskolájának feje felől el legyen háritva az egyik napról másik napra élésnek gondja. Csodálatos, hogy most, amikor ez az iskola megértve az idők szavát készséggel állott az illetékesek rendelkezésére, és a tanári karok közös értekezlete szegezte le a [földreformnak a] magyar nép szempontjából sorsdöntő jelentőségét, mennyire magával egynek ismerte fel az elveszett sokhoz viszonyítva a megmaradó keveset. Ha a nagy birtoktestekről sokszor azt érezhettük, hogy azok egy lassan önálló objektivitás-sá merevedő jogi személyei csupán, akkor a reményünk szerint megmaradó kicsit már-már annyira a mienkének tudjuk, hogy – ha kell – belevágjuk földjébe a kapánkat, megmetsszük vesszejét, mint ahogy ezt előbb nyolc napon, majd négy egymásra következő héten át tette a nagyobbacska diáktól kezdve a legöregebb teológusig a főiskola minden fia, míg a képzősök az intézetük fenntartásánál olyan fontos szerepet játszó gazdasági kert napszámmunkájának nagyobb részét végezték kora tavasztól egészen máig. Még nem tudjuk, mi marad a mienk, és hogy ami megmarad, milyen mértékben pótolja majd azt, ami elveszett, de hogy az, ami megmarad – akár szántó, akár szőlő, akár gyümölcsös – olyan segítő társává, sőt barátjává lesz minden pataki diáknak és nevelőnek, mint a gazdának a föld, hogy a tudományok megművelése

mellett a földje megművelésére is hullat majd verítéket a jövőben a pataki diák, azt egészen bizonyosan tudjuk!

S amint örülünk a megmaradt földnek – jobban értékelve mint bármikor azok munkáját, akik vele fáradoznak, s itt a diákmunkások mellett elsősorban intézőnkre és a gazdasági választmány ideiglenes megbízatással működő elnökére, dr. Zsíros Józsefre gondolunk – ugyanúgy elmondhatatlan hálával és a rólunk napról napra gondoskodó Úristen szabadítását kicsinyhitűségünk miatt ebben is megrendülten szemlélve teszünk vallást arról, hogy még most is, amikor csak annak örülünk, hogy mánk van, s nem tudjuk, lesz-e még holnapunk, állít mellénk az Úr nemes lelkeket, akik alapítványokkal és adományokkal sietnek az Alma Mater segítségére.

Első hely illesse itt a pataki diák legnagyobb jótevőjét, a róla századok óta jóban-rosszban gondoskodó patrónust, az egyházkerület minden rendű és rangú népét, amelynek nem szűnő segítsége hogy mit jelent, azt iskoláinknak a legnagyobb és legértékállóbb tőkével, a hívek áldozatkész szívével dolgozó alapítványa, a legáció és mendikáció pünkösdi eredménye mutatja 108 ezer pengővel. Figyelmeztetés ez a hatalmas összeg arra nézve, hogy amint az ősök téglát téglára hordva olyan fillérekből építették ezeket a falakat, amelyek végösszege mellett a legnagyobb adományok is eltörpültek, úgy a holnap iskolájáról is elsősorban ezeken a filléreken keresztül gondoskodik majd az Isten.

A pataki diák nem szűnő hálájáról beszél Telegdy Bertalan nyugalmazott máramaroszigeti gimnáziumi tanár még 1944 júliusában tett 4000 pengős alapítványa, a néhai Baráth Imre gávai lekipásztornak a debreceni és a pataki kollégiumok között fele-felerészben megosztott kilenc hold szántója és dr. Gesztelyi Nagy Lászlónak, főiskolánk volt diákjának és jelenleg igazgatótanácsosának most ismertté lett végrendelete, amelyben úgy intézkedik, hogy halála esetén már eddig tett alapítványa mellett egész ingatlanvagyonra, közelebbről Kecskeméten levő két villája, telke, 12,5 katasztrális hold, részben szőlővel betelepített tanyásbirtoka, budapesti öröklakása, valamint ingóságaiból nagy értékű könyvtára és egyebek a főiskolára szálljanak abból a célból, hogy azok árából egy az ő és a hozzá mindenben egyenlően nagyak lenni tudó felesége, dr. Vagyóczi Nagy Jolán nevét viselő internátus építtessék. Mindhárom alapítványtevő pataki diák volt. Egyiknek többet, másiknak kevesebbet adott az Isten, de bárhova vezette is őket, a máramarosi hegyek alá, tanári katedrára, egy Tisza menti falu csendes parókiájára, vagy az Alföld homokjára, és azon át országos hír és megbecsülés felé, más nagy hírű nevelői intézmények tövében és azok mellett sem felejtették el, amit *ezen* a helyen kaptak!

Névtelen adakozók felemlítésével kezdtük Isten hozzánk való jóságáról megemlékezésünket, fejezzük is be azzal a névtelen adakozóval, aki már esztendőik óta megtalálja a módját annak, hogy magát eltakarva legyen jótevője a pataki diáknak. Most egy rend vadonatújnak megőrzött fekete ruha és a hozzávaló fehérnemű érkezett tőle. Áldja meg érte az Isten, és adja, ne vérezzen a drága asszonyszive, ha egyszer, az erre az ajándékra méltónak ítélt ifjút szembetalálja magával annak ruhájában, akit vele együtt mi is, akik neveltük, poraiban is a magunkénak vallunk, és emlékeztében is szeretünk.

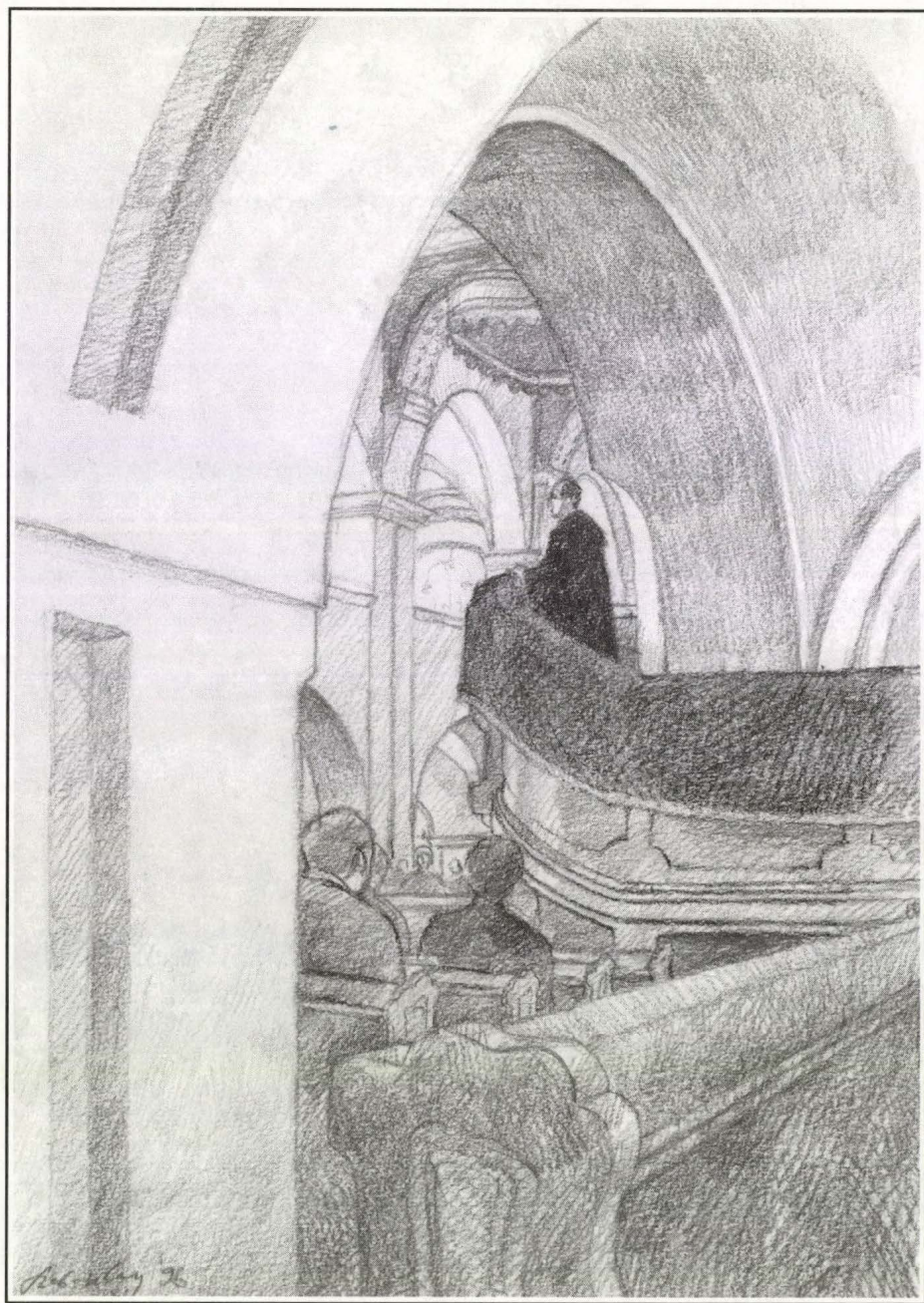
Álljon ennek a jelentésnek végén ő, az ismertből lassan mindig ismeretlenné váló, de századok óta ugyanazonegy *pataki diák*. A tekintete meleg, az értelme tiszta, a szíve forró, a szava zengő, az akarata erős és a földet, amelyből vétetett, a népet, amelynek vére az ereiben folyik, annyira szereti, hogy amikor annak ideje eljön, megáldozza magát érte.

És álljon mellette a legkiválóbb pedagógusból, országos hírű nevelőből, eszmék szerelmeséből is egyszer ez ismeretlenségbe merülő *pataki tanár!* Nem hal meg, hanem éppen azért, mert elmerül ebben az ismeretlenségben, kerül ki abból névtelenül bár, de megifjodva, arcán az örök pataki tanár arcának vonásaival, amit az első pataki tanártól kezdve Tolnai Dali Jánoson, Kövy Sándoron és Erdélyi Jánoson át nem törölt le a változó idő.

Abban a bizonyosságban, hogy ez iskolában a most elmúló tanévben is az örök pataki diák mintájára formáltatott az örök pataki tanár által az ifjúság, s hogy aki ebben az évben napról napra megtette velünk, ezután is gondoskodik majd rólunk a mi szabadításunk Istene, a sárospataki főiskola négyszáztizennegyedik tanévét ünnepélyesen bezárom.

Barth Károly második látogatása a pataki kollégiumban (1948)
Hátul, balról: Czegle Imre, Benkő György és Koncz Sándor. Elöl: Szabó Gyula, Nagy Barna,
Barth Károly, Krischbauer kisasszony, Bodoky Richárd és Újszászy Kálmán

„Apóka ebből a szemszögből látta és hallgatta az igehirdetést”

„Az odafelvalókat keressétek...”

Részlet A *Kolossé-levél magyarázata* című dolgozatból

(III. fejezet, 1-4. vers)

1. Annakokáért ha feltámadtatok a Krisztussal,
az odafelvalókat keressétek, ahol a Krisztus van, az Istennek jobbján ülven;
2. Az odafelvalókkal törődjétek, nem a földiekkel.
3. Mert meghaltatok, és a ti éltetek el van rejtve együtt a Krisztussal az Istenben.
4. Mikor a Krisztus, a mi életünk, megjelen,
akkor majd ti is, Ő vele együtt, megjelentek dicsőségben.

1. A Kolossé III. 1-4. önálló szakasz a levélben, ami azt jelenti, hogy önmagában is világosan körvonalazható mondanivalója, tanítása van.¹ A négy versnek ezt az összetartozását valamennyi általam ismert exegeta elismeri.

Más a helyzet, amikor e szakasznak a levél egészében való elhelyezkedését vizsgáljuk. Itt általában két véleménnyel ismerkedtem meg. Az egyik szerint ez a szakasz a megelőző fejezet verseihez csatlakozik oly módon, hogy befejezése az abban foglalt gondolatoknak. Ahogy Mátyás Ernő és mások is mondják, befejezése nemcsak a második fejezetnek, hanem a levél első fő részének, az I. fejezet 14. vagy 15. versével kezdődő tanító, dogmatikai jellegű résznek. Amennyiben ez így volna, ez egyúttal rámutatna a kolossébeliekhez írott levélnek arra a már előzőleg is jelentkező sajátosságára, hogy t.i. az apostol egy-egy problémakörrel nem úgy foglalkozik, hogy először alapot rak annak, hanem fordítva, miután kérdését megvilágította, a summázást koronaként helyezi erre a munkájára. Nos, a III. 1-4. versek mint összefüggő szakasz a megelőző fő részben foglalt tanítás egy részlege, közelebből a tévtanítókkal kapcsolatos eligazítás koronájaként tekintendő. Mások viszont – és ezek vannak többségben, ehhez igazodik a hivatalos magyar fordítás ismert és előttünk levő beosztása is (eltérőleg a Nestlé szerinti görög szövegtől) – ezzel a szakasszal nem az első fő részt zárják, hanem a másodikat nyitják, ami azt jelenti, hogy szakaszunk mondanivalóját kiindulópontja- és meghatározópontjaként tekintik mindannak, ami a levél második fő részében foglaltatik. Én a két ismertetett álláspont közül az elsőt képviselem.

2. Tovább foglalkozva szakaszunkkal egészen meglepő, hogy míg a levél megelőző szakaszai között alig van olyan, amelyben súlyos nyelvi vagy jelentésbeli differenciák nem nehezítik az igemagyarázat útját, addig ebben a szakaszban ilyenekkel nem találkozunk. Ez a tény egyébként bizonyos mértékben igazolni látszik a szakasz természetével kapcsolatban előbb ismertetett második álláspontot, amely szerint ez a szakasz már a levél második, gyakorlati részéhez tartoznék. Egy ilyen természetű rész mondanivalója ugyanis mindig kevesebb félreértésre adhat alkalmat, mint a tanító, dogmatikus vagy – helyesebben megfogalmazva – elvi részé.

¹ A hagyatékban őrzött, 1951-ből való gépirat alapján közöljük e részletet. (A Szerk.)

A szakasz nyelvi és jelentésbeli tisztaságának köszönhető az, hogy a szöveg a legkülönbözőbb fordításokban szinte szóról szóra megegyező. Szakaszunk eme szövegkritikai szilárdságából a mi jelen foglalkozásunkra pedig az következik, hogy nem szükséges egy-egy szóval, nyelvtani alakkal, jelentéssel a szakasz magyarázatát megelőzőleg is foglalkoznunk. Még a számunkra legproblematisabb „ta anó” és „ta epi tés gés” jelentésének vizsgálata is elfér a szövegmagyarázat közben.

3. A szakaszunkban foglalt igék párhuzamos helyeiről szólva annak megemlítésén túl, hogy a szakasz – ahogy a magyar szöveg is mutatja – rendkívül gazdag párhuzamos lokuszokban az a legszembevetőbb, hogy a rokon mondanivalók nemcsak a páli levelekben, hanem az evangéliumokban és főleg a jánosi iratokban találhatók. Ez utóbbinak a jelentősége abban van, hogy a szakasz – mint a levél általában is – összekötő kapocsként szerepelhet a páli és jánosi iratok között.

4. Még a szakasz tartalmi összefoglalásáról kell szólanunk. Amikor a magyar hivatalt fordítás a III. fejezet tartalommutatójában előre teszi azt, hogy benne az apostol int a mennyei jók keresésére, akkor ezzel éppen szakaszunkra gondol. A The Expositors Bible így foglalja össze a levél tartalmát. „A kolossái keresztyének élete feltámadt élet.” Ennek az egyébként rejtett, de ama napon majd nyilvánvalóvá levő igazságnak lehetségesítője Krisztus feltámadása volt, következménye pedig az, hogy Krisztus követői részesei egy magasabb rendű világnak, amelyben éppen azért, mert az magasabb rendű, mindenestől be kell épülniök. Nagy egészében a kommentárok mind így – vagy ehhez hasonlóan – fogják össze a szakasz központi gondolatát, más megoldás keresése éppen ezért erőltetett volna.

5. Rátérve a szakaszban foglalt versek magyarázatára, annak áttekinthetőbbé tételére és könnyebb rögzíthetése céljából arra törekszem, hogy minden versből lehetőleg három pont köré csoportosítsam azt a tanítást, amit e versekre vonatkozólag nekem Isten adott. Így négyszer három, azaz összesen tizenkét részre tagolódik szakaszunk magyarázati része.

1. vers

a) *Annakokáért, ha feltámadtatok Krisztussal...* – Az „*annakokáért*” (oun) a II. 12-re utal, ahol azt olvassuk, hogy a kolossái hívek a keresztségben eltemetettek, és a Krisztus feltámadásával fel is támadtak a halálból. Itt tehát az apostol nem egy esetlegességre – amit a *ha* indokolna –, hanem egy befejezett tényre mutat. A kolossébeliek (már) feltámasztattak Krisztussal! Éppen ezért kevesebb félreértést enged az ilyen fordítás: „*ha* annakokáért”, vagy „*ha* tehát”, vagy „*mivel* tehát”. Ezt az állapotot tudva és hangsúlyozva – gondoljuk el, hogy mennyiben volna ez elmondható itt és most és rólunk, és gondoljuk el, hogy hol vagyunk hitben a tévtanoktól nemcsak kísértett, hanem meg is rongált kolossái atyafiaktól – az apostol felhívja a figyelmet arra, hogy mi kell, hogy folyjék ebből az állapotukból. Itt az apostolnak az a meggyőződése, hogy a Krisztussal való meghalás és feltámadás a hívek életében *irányváltoztatást* is jelent. Ezt nem kell Kolossénak elfelejteni. És úgy látszik, hogy Kolossé éppen ezt felejtette el, vagy inkább ezt nem értette meg! – Az evangélium tanítása szerint a keresztség derékszögben való elfordulást jelent a keresztyén ember életében. Utána nem előre kell haladni a földön, hanem felfelé, az ég felé. Ez az irányváltoztatás radikális. Nem lehet a kettőt egyszerre csinálni, amiből az következik, hogy az egyiket el kell hagyni, ami azért is könnyű, mert Krisztussal meghalni (feltámadni) annyi, mint a világ elemeitől megszabadulni.

b) *Az odafelvalókat keressétek.* – Kettős parancs van benne: *keressetek* és az *odafelvalókat*. Gondoljunk a rokon lokuszokra: *keressetek és találtok; aki keres, talál;*

keressétek először Istennek országát stb. A keresés a keresztyén életnek ebben a világban, ebben az időben, az *aion houtosban* – amikor még csak hitben jár és nem látásban – egyik formája. De ez a keresés nem tétova. Határozott iránya van, t.i. az odafelvalók, és ezen az irányon belül célja is: Krisztus. Nem önmagáért kell az odafelvalókat keresni, hanem azért, mert ott van Krisztus. Ha másutt volna, akkor ezt a *másuttot* kellene keresni. Tehát a fontos, a döntő az: ahol Krisztus van! Mindig az a *fent*, ahol Krisztus van. Nem az, ahol az idvezült lelkek, szentek, angyalok stb. vannak, hanem ahol Krisztus van. A dolgoknak – pontosabban csak: a keresni valóknak – az a kétfelé osztása, ami ebben a versben és a következőben előttünk áll, az odafelvalókban és a földiekben, – a már említett „*tá anō*” és a „*tá epi tēs gēs*”-ben – azt is mutatja, hogy az apostol, aki különben éppen ebben a levélben mindent, ami kora tudományos és világszemléletében érték, betagol a keresztyén szemléletbe azáltal, hogy mindeneket Krisztus lába alá vet, a világnak azt a kétfelé osztását, amelyet a hellénizmus korára már közös kultúrkinccsé lett platóni idea- és pragmata-tan fejezett ki a kor embere számára a legérthetőbben, szintén beleállítja abba a hatalmas és lenyűgöző arányú szintézisbe, amelyet az egész levél tükröz. Az apostol itt azt is hangsúlyozza a pogányokból lett kolosséi keresztyének számára, hogy nekünk is vannak „odafelvalóink”, amelyek – mint azt a II. 17. is mutatja – úgy viszonyulnak ahhoz, ami nem odafelvaló, mint a valóság az árnyékhoz. Abban is rokonság fedezhető fel a keresztyének és a környező világ odafelvalói között, hogy mind a ketten értékeket tartalmaznak. Az odafelvalók, amelyeket itt az apostol említ, vagy amik felé a gyülekezetet arccal fordítja, nem pusztá meglevőségek, merev tények, hanem normák, parancsok, igenis: törvények. De nem olyanok, amelyek ellen a második fejezet 16. versétől kezdve harcol, amelyek együtt elintézhetők így: földiek. A keresztyén ember sincs törvények, normák, parancsok nélkül (az 5. verstől kezdődően csak parancsokat olvasunk egymásután), de ezek – még ha úgy hangzanak is, mint amazok – mások, mert odafelvalók. Az ismertebb terminológiával kifejezve: nem emberi rendelkezések, hanem kijelentett igazságok. A grandiózusan merész és új pedig mindebben az, hogy Pálnál ez az odafelvalók nem egy Krisztuson kívüli külön hatalom. Sem külön metafizikai, sem külön etikai hatalom, hanem ha szabad így mondani, ez is vallásos kategória. Ezzé pedig azáltal lesz, hogy ott van, ahol Krisztus, hogy ez sincs Krisztus nélkül, hogy ez is elválaszthatatlan Krisztustól.

c) *Krisztus* pedig – és ez a verssel kapcsolatban kiemelendő harmadik tanítás – *úgy van ott az odafelvalók világában, mint Úr*, mint aki azoknak az ura. Az embernek fia a szombatnak is ura, hangzott el egyszer egy konkrét esetben a názareti Jézus ajakáról ez a tanítás. Nos itt az van kifejezésre juttatva, hogy minden valóságos, kinyilatkoztatott rendelkezésnek ura, aki mint ilyen ennek a keresztyén értékvilágnak a csúcsán helyezkedett el, amikor üle a mindenható Isten jobbára. Semmivel sem alacsonyabbra. Nem más felsőbbrendű lények: angyalok, hatalmasságok, fejedelemségek vagy „uraságok” közé, hanem fölé. Nincs társa ebben a rangban, tehát valóban minden lába alá vetetett. Ez az ő dicsősége. És még egyet ezzel kapcsolatban. Ez a keresztyén normavilág mind létét, mind értékét Krisztustól kapja. Azért *van*, mert *ott van*, ahol Krisztus van, és azért értékes, mert Krisztus az ura; belőle sugárzik belé az, ami értékessé teszi, nem önmagában hordja azt. Nekünk egy kissé idegenül hangozhat mindez, de a kolosséi ember, a görög ember számára döntő fontosságú eligazítás volt. Ő látta, hogy amikor az apostol a judaizmus ellen harcol, nem téved az idealizmusba. Ő látta az abszolút nóvum voltát annak, hogy egy személyhez köttetett minden norma, és mégis megmaradt odafelvalónak, sőt éppen ezáltal lett azzá. Megszűnt emberi, e világi, földi lenni, és mégis személyes maradt.

2. vers

E vers általános vélemény szerint a megelőző versben foglaltak megerősítése. Kétféleképpen erősíti azt. Pozitív és negatív.

a) Pozitív abban, hogy a keresés mellé odahelyezi a *törődést*. Nem alkalmi feladat, hanem az egész életet átfogó *gond* legyen az, ami odafelvaló. Ez legyen az alapirányultságotok. Ennek a jegyében éljete. Ez határozza meg minden cselekedeteket, hogy amikor nem az odafelvaló a konkrét feladat, az mégis olyan legyen, és úgy legyen megoldva, hogy odafelé vezessen. És ami még inkább benne van a *froneo* igében: ne csak a cselekedeteket, hanem egész gondolkodásokat az odafelvalók kössék le. Azok felől gondolkozzatok. Azok képezzék gondolkodásotok tárgyát is, amellett, hogy azok kell hogy meghatározzák cselekedeteiteket is. Az apostol nem akarja szekularizálni az értelmet. Kihasítani annak számára egy az odafelvalóktól különböző síkot, ami azt jelenti, hogy azt a világot, amit a *tá epi tész gész* fejez ki. Ellenkezőleg: az értelem, a gondolkodásunk is megejtettje, foglya legyen az odafelvalóknak.

b) A megelőző vers negatív formában való erősítése pedig azáltal történik, hogy itt világosan meg van mondva az is, hogy mivel ne törődjenek, azaz mit ne is kereszenek: a földieket. Az egyik exegeta felsorolja, mit kell földiek alatt érteni: vagyon, gazdagság, szórakozás stb., kert, ház, tulajdon és így tovább. Kétségkívül, hogy ezek is ebbe a kategóriába tartoznak. De a levél összefüggése, amihez mi is igyekeztünk magyarázatunkban eddig igazodni, itt azt helyezi előtérbe, hogy olyanok ne okozzák törődésünk, gondunk tárgyát – az ismerős filozófiai műszóval élve: semmi olyanhoz ne viszonyuljunk egzisztenciálisan – ami a *tá epi tész gész*, azaz ami nem tartozik a *ta amo* kategóriájába. Nem arról van szó, hogy ne végezzétek el dolgokat, ne teljesítétek kötelességeket, csak éppen az alapirányultságotok, a gondolkodásotok, cselekedeteket meghatározó törekvés iránya ne legyen a földi. Nem a világ ellen, hanem a világért is. Nem akkor teszitek a legjobbat ennek a világnak, ha érette töritek magatokat, hanem akkor cselekszitek a jót, tehát a világnak is jót, ha „*ta ano froneite*”.

c) A földiekkel való törődés értelméhez – azon felül, amit eddig elmondottunk – az I. János II. 15. stb. ad még olyan eligazítást, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ott ugyanis azt olvassuk, hogy *ne szeressétek a világot*, ami azt is jelentheti, hogy a földiekkel való törődés voltaképpen ezek szeretetében áll. Valóban csak azzal törődünk, akár gondolkozás, akár cselekedet formájában, amit szeretünk. Ez azonban áll nemcsak a földiekre, hanem az odafelvalókra is. Ezek is csak ekkor képezhetik komolyan törődésünk tárgyát. És ez lesz komolyan lehetségessé azáltal, hogy az odafelvalók Krisztusban lesznek ezzé, és azért szerethetem őket, mert Krisztust szeretem. Krisztus szeretete nélkül az odafelvalók szeretete csak ábránd, illúzió; a valóság a földiek szeretete. Akinek nincs Krisztusa, semmilyen odafelvaló világa sincsen olyan formában, hogy szerethetné azt. Az ideák világa vakító fényben ragyoghat, de fényessége a jéghegyé. Csak megnézni jó. Élni „*epi tész gész*” jobb.

3. vers

A vers az 1., 2. versekben felállított követelmények indokolása. Ezek között is közvetlenebbül a 2. versé. Tehát: miért törődjete az odafelvalókkal és miért ne a földiekkel?

a) „*Mert meghaltatok...*”, t.i. meghaltatok a földnek, a világnak, a bűnnek. Mikor és hol? Erre a II. 12. vers felel. Tudniillik a keresztségben, ami alatt korántsem csak a keresztelési szertartást, a sákramentumot érti Pál, hanem azt a fordulatot is, amelynek

csak befejezése a keresztség. Ettől eltekintve is azzal külön kellene foglalkoznunk, hogy a keresztségnek milyen döntő szerepe van a keresztyén ember életében a Kolossé levél szerint. Ha pedig ez így van, tudniillik hogy a keresztyén ember meghalt a világnak, akkor értelmetlen dolog ezzel törődni tovább, sőt valójában nem is lehet. El vagytok szakasztva a világtól. Nektek hozzá és annak hozzátok nincs köze, ami azt is jelenti, hogy szabadok vagytok tőle. „Mi módon élnénk még abban” (Róma VI. 2.)

„*A ti életek el van rejtve együtt Krisztussal az Istenben*”. Ez azt jelenti, hogy odafent. A kolosséi keresztyén más szférában él, lélegzik, mint a nem keresztyének. Az élete odafentről szívja a nedveit, ami viszont maga után vonja azt, azt teszi értelmes dologgá számunkra, ha azzal törődünk, ahhoz tapadunk, ragaszkodunk.

b) „*Együtt Krisztussal Istenben*”. – Az exegeták közül többen megemlítik, hogy a modern misztikusoknak ez a vers és ebben is ez a tétel jelenti a „legkedvesebb” igét. Amire viszont engem figyelmeztet az az, hogy anélkül a misztikus unió nélkül, amelyről ez a vers beszél, nincs keresztyén élet. Keresztyénnek lenni, bármennyire is nem időszerű ma ezt hangsúlyozni, annyit jelent mint meghalni a világnak, bűnnek, és élni Krisztussal együtt Istenben. Hogy ennek mi a haszna az életemben, az itt nincs külön megemlítve, aminek oka az, hogy az apostol a hangsúlyt itt is arra teszi, hogy ebben a csodálatos unióban sem vagytok Krisztus nélkül, sőt csak együtt vele lehetek Istenben. Lenyűgöző az a vaskövetkezesség, amivel az apostol célját, amit ezzel a levéllel el akart érni, keresztülviszi. Nincs olyan mozzanata a keresztyén ember életének, amely Krisztus nélkül volna. Végig döntő fontosságú úr és nemcsak közvetítő edény az életben, éppúgy mint a világ életében.

c) „*Elrejtve*.” – Mind a Krisztus élete, mind ez a mi feltámadott életünk ma nem nyilvánvaló. Mások előtt sem, magunk előtt sem, ami azt jelenti, hogy valóban elrejtett élet. És ami meghökkenítő éppen az igazi, az egyetlen valóságos „élet” van így elrejtve. „*Ő benne élünk, mozgunk, vagyunk, de mintegy elrejtve*”. Ez a titok az Ő titka. Benne, általa lesz egyszer nyilvánvaló. Fogalmunk sincs arról nekünk, most, itt, hogy milyen a Krisztus Istenben elrejtett élete, és milyen vele együtt elrejtett saját életünk.

De nemcsak előlünk és a világ előtt, hanem az ördög, a sátán hatalma előtt is el van rejtve Istenben, Krisztussal együtt a mi életünk. Nem talál rá a sátán. Oda nem ér fel. Isten, mint egy anyamadar a szárnyaival, takargatja, rejt, védi azt. Milyen csudája ez is a keresztyén életnek. Innen, ebből a rejtekhelyből, ebből a menedékhelyből kifele élni! Csak a gyümölcsök kell, hogy mutatkozzanak. Maga azonban az élet, a forrás, a mag rejtve maradnak „cum Christo in Deo”!

Kikről mondja ezt az apostol? Ismét hangsúlyozzuk: a tévtanítók hálójában vergődő, az emberi rendelésekkel küszködő, a Krisztus uraságát másokkal is megosztó Kolossébeliekről és velük együtt önmagáról. Ha van ige, amely a hitre jutott ember megmaradt gyarlóságát magyarázza, akkor ez az. Ebben van az ereje és tápláló hatása az én életemben és mindnyájunk, minden keresztyén ember életében is.

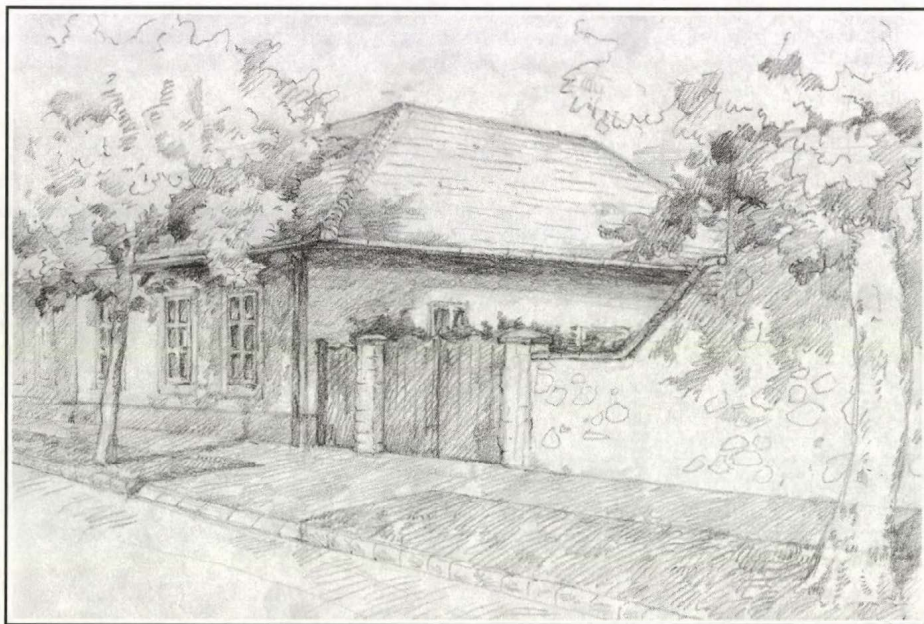
4. vers

A szakasz záróverse. De vele zárul az első főrész is. Ennek megfelelően emelkedik a mondanivaló tartalma és pátosza is. Újabb bizonyosság ez arra előttem, hogy az apostol levelei egyúttal irodalmi alkotások.

a) „*Krisztus a mi életünk*”. Jánosi visszhangja az ismerősebb előttünk (János XIV. 6. XI. 25.), és magyarázza éppen azért azt, amiről itt szó van. Ő az élet, a mienk csak annyiban az, amennyiben az övéből van, amennyiben az övé. További jánosi lokuszok – mint a szőlőtő és szőlővesszők képe – segítenek a megértésben.

b) „Megjelenik”. Pálnak, az őskeresztyén gyülekezeteknek paruziavárása tükröződik ebben a kifejezésben. Ezzel nem állítottuk azt, mintha a mindenkori keresztyén életnek nem lenne döntően szükséges tartozéka az a reménység, amelyből a paruziavárás egykor is táplálkozott. Megjelenik, Krisztus, a mi életünk, mert el van rejtve. A titok nyilvánvalóvá lesz. Nem tart örökké. Mikor és hogyan, ez a paruzia problematikájának kérdése. De nem kérdés, mert biztos az, hogy megjelenik. Ez a világ meglátja még őt, éspedig nem mint meggyalázottat, hanem dicsőségben. *En doxé*. Az Atya jobbján ülve.

c) Ha a messiás visszajövele régebbi bibliai képzet, a „*ti is ő vele együtt*” már speciális keresztyén reménység. Ha a mi életünk Krisztus, akkor vele együtt mi is megjelenünk, a mi életünk is nyilvánvaló lesz, éspedig dicsőségben. Ebben megint az esik az ige összefüggésének vonalába, hogy az igazi énünk megmutatkozása sem lehetséges nélküle, azaz csak vele, az övével együtt történhetik. Annyira csak vele együtt, hogy időben is hozzá van kötve. *Mikor* Krisztus megjelen, *akkor* ti is megjelenetek. Semmivel sem előbb. A megváltás műve, a színről színre látás csodája, új emberünk megmutatkozása csak a neki megfelelő új „milióban” az új ég alatt és az új földön az idők végén, azaz az örökkévalóságban lesz teljessé.

„Apóka otthona – Kazinczy utca 11. – az utca felől”

„Szolgálatok az Úrnak...”

(Egyházmegyei gondnoki székfoglaló)

Nagytisztelendő Egyházmegyei Közgyűlés!¹

Gondnoki székfoglalómat egy ígéhez kapcsolom.

Teszem ezt három okból.

Először azért, mert egyházi gyűlésen vagyok.

Másodsor azért, mert világi jellegű munkakörömből világi gondnoki tisztségre választva is teológus vagyok.

Harmadsor azért, mert úgy érzem, a székfoglalónak ez a formája az, ami legjobban felvértezhet a gondnoki beszédek sematizmusának hibájába esés ellen.

Az ige, amivel indulok, nem „mai igém”. Körülbelül két évtizeddel ezelőtt egy teológusok számára tartott áhítatomnak textusa volt, és úgy elrendezett akkor bennem valamit, hogy kulcsá lehet az életem „titkának” megértéséhez másoknak, s egész életre elegendő, mindig és mindenféle helyzetben és megbízatásban halálomig vállalt program nekem.

Ha ebből a programból a zempléni egyházmegye közgyűlése számára tanítás születhetik meg ez alkalommal, ezért különösen hálás leszek Istennek!

A Krónika II. könyvének 35. fejezetében, a 3. vers végén ez van megírva: „...Szolgálatok az Úrnak, a ti Isteneteknek és az ő népének, az Izráelnek”.

Szolgálatok! Egy olyan tartalmú parancs, tanács, eligazítás ez annak, akit meg szólít, ez esetben tehát nekem, ami egyszerre határozza meg világosan és félreérthetetlenül a mivoltomat és a tennivalómat.

Szolga vagyok. Az ige ilyen megszólításában mindig szolgaként egzisztálok, mivoltom szolga-mivolt.

A szolga-mivoltnak pedig legdöntőbb meghatározója az, hogy csak egy másikhoz, az úrhoz viszonyulva van értelme. Szolga csak ott van, ahol úr van. Azért vagyok szolga, mert Uram van!

Az úr és szolga viszonylatában nekem az utóbbi jutva akkor gondolkodom reálsan, és akkor nem tévedek illúziókba magam és munkám felől, ha a szolga tennivalóját, a szolga munkakört s ezt megelőzően a szolgálhabitust világosan el tudom választani az úrétól.

Az úr a hatalom. Az úr az, aki uralkodik, s ami ebben benne foglaltatik, kormányoz, vezet, tervez, elgondol, az úr a koncepciók, az úr az, aki parancsol.

A szolga az, aki engedelmeskedik. Az engedelmisség mint követelmény csak a szolga-állapotban élhető. Az engedelmisség sohasem a parancs, hanem mindig a szolga-mivolt függvénye. Az engedelmisség az a magatartás, ami nélkül sem szolga, sem szolgálat nincs.

¹ A székfoglaló beszédet a Zempléni Református Egyházmegye gondnokává történt megválasztásakor írta dr. Újszászy Kálmán, a gépiratra írt keltezés szerint 1955. január 20-án Sárospatakon. Közlésünk ezt a kézzel átvitelt ötoldalas gépiratot veszi alapul. (A Szerk.)

Valakinek mindenki szolgál. Ura mindenkinek van. Azt a szolgálatot azonban, amelyikre az igéből kapok felhívást, az teszi sajátossá, hogy az Úr, akinek én szolgálja vagyok, nekem Istenem is.

Most ne beszéljünk arról, hogy milyen méltósággá emelkedik a szolgálata valakinek – elsősorban önmaga előtt – azáltal, hogy ura az Isten. Nem Isten is, egy a sok közül, hanem „az” Isten, a teremtő, fenntartó, a mindeneget igazgató, a megváltó és megszentelő Isten.

Most ne beszéljünk arról, ami pedig ennek a világnak egyáltalában nem közömbös, hogy az, akinek Isten az ura, aki a szentet, az igazat, a jót és szépet szolgálja, abban a bűn mindent megrontó és tökéletlenné tevő ereje ellenére is hogyan gyűlnek és halmozódnak ezek az értékek, az hogyan lesz szolgából szerelmesévé is ezeknek.

Ne beszéljünk arról sem, hogy éppen ezért milyen katasztrófa a világra, amikor az Isten szolgáinak száma megfogyatkozik, és hogy feltámadnak ilyenkor, és milyen szabaddá lesznek a diabolikus erők.

Most csak egyet hangsúlyozunk, és egynek örvendezzen velem együtt minden szolgája az úrnak: annak, hogy nekünk nincs két urunk, a mi szolgálatunk nem osztódik meg, nem szakítódik ketté egy valamilyen úr és az Isten között; annak, hogy a mi urunk maga az Isten, az Úr Isten!

Nagytiszteletű Egyházmegyei Közgyűlés!

Szolga vagyok, uram van, Isten az én uram, Őt kell szolgálnom. Eddig mentem el mondanivalómban.

Ugye, milyen furcsa volna, ha az ige teljes parancsának ismeretében itt megállanék?

Pedig ez mindnyájunknak a nagy kísértése. Leegyszerűsítjük a parancsot, s míg egyik felét teljesíteni igyekszünk, megfeledekezünk a másik feléről. Az Úrnak, a „mi” Istenünknek a szolgálata mellett az „ő” népének, Izráelnek szolgálatáról.

Vagy azért, mert olyan szentnek érezzük a szolgálatát, hogy nem akarjuk keverni a profánnal. Vagy attól tartunk, és ebben tapasztalatainkra is hivatkozhatunk, hogy a népet is szolgálva nem marad bennünk hely Isten szolgálatára. Vagy kibúvót keresünk. Ilyen az is, ha azt mondjuk, azzal szolgáljuk legjobban népünket, ha Istent szolgáljuk.

Pedig, hogy ez nem megengedett, hogy ezt nem kedveli, sőt nem is fogadja el a parancs megoldásának az, akitől a parancs származik, hogy az ilyen parancsteljesítés csak félmegoldás, annak bizonyossága a parancsnak egyik felét a másikkal egybekapcsoló kötőszó.

Amikor én, a szolga, csak annyit tudok parancsadómnak jelenteni: „Uram, Istenem: prédikáltalak, szerettelek, áldottalak, egész napom a tied volt” – akkor hangzik fel előttem, szelíden vagy keményen, de mindig felelősségre vonóan, felülről vagy belülről, de mindig úgy, hogy az ő, az Úr szolgálatában végzett egész munkám értékét megkérdőjelezi: „és!?”

És az én népem, az Izráel!?

Izráel! Ábrahám, Izsák és Jákób ivadéka. Izráel! Kánaán földének lakója. Izráel, a nép mint történeti jelenség. Izráel, a zsidó haza és mindaz, ami azt földrajzi valósággá kitölti: Galilea hegyei és a Jordán buja völgye. Jeruzsálem, a főváros és a pusztta, a próféták földje. A magvető és a kereskedő. A király és a katona, a gazdag és a Lázár. A farizeus és a publikánus, egyszóval minden, ami ebbe a fogalomba belefér, és sohasem csak egy töredéke vagy hányada annak.

Amilyen kizárólagosan egy az Úr, akit szolgálnom kell, olyan leegyszerűsíthetetlenül összetett, olyan tág és minden magában foglaló, semmit és senkit ki nem záró valóság a nép, amelyet szintén szolgálnom kell.

Mivel ilyen összetett, azért annyira problematikus a szolgálata. Azért fél a szolga, hogy eltéved a konkrét feladatok sűrűjében.

És joggal.

De csak akkor, ha szűkíteni igyekszik a szolgálándónak, Izráelnek tartalmát. Ha csak a családot, csak a gyülekezetet, csak annak magját, ha csak a falut, csak a tájat; sőt: – és most egy pillanatra ki kell lépnünk az eddig használt keretből – ha csak egy népet vagy földrészt ért alatta, mindjárt kérdései támadhatnak a szolgálat helyessége vagy jogossága felől! De ha olyan végtelenül, átfogóan, és mégis olyan megdöbbentően konkrétan látja, mint ennek a mi parancsunknak újszövetségi testvérének, nagy parancsolatának második fele, akkor világosnak, biztosnak, mindig, mindenhol, mindenre érvényesnek tudja, és sohasem habozik annak betöltésében.

Nagytiszteletű Egyházmegyei Közgyűlés!

Szolga vagyok, az Úrnak szolgálja, az egyetlen úré, Istené.

Szolga vagyok, a nép szolgálja, és ebben a szolgálatban mindenkié és mindené.

Vajon nincs így egy kettősség a szolgálatomban? S ha van, nem feszíti-e szét az énemet?

Az a parancs, amihez életemet, munkámat szabtam, valóban kettős munka, mégpedig nemcsak kétszerezett, hanem kétféle, két irányú, a teológia terminológiáján szólva egy vertikális és egy horizontális síkban való szolgálatot követel mindannyiunktól.

Aki ezt nem tudja, és Urának azzal akar szolgálni, amivel az ő népének szolgál, és aki nem veszi észre, hogy amilyen más a két irány, olyan más a két szolgálat tartalma, formája, módszere, nyelve, s ennél fogva mind a kétféle szolgálatban ugyanazzal a nyelvel, módszerrel, formával és tartalommal dolgozik, arról nemcsak az derül ki, hogy nem tudja, mi az egyiknek és mi a másiknak való szolgálat, mivel tartozik Istennek, és mivel az embernek, hanem érthetatlenné és nevetségessé is lesz. A szószéken prédikálni kell, az olvasó- vagy gazdakörben pedig ismeretterjesztő előadást tartani!

Bármennyire különböző természetű munkát követel meg azonban tőlem parancsunk egyik felének teljesítése, mint a másiké, bármennyire két különböző irányba vonják egy ugyanazon időben a tekintetünket, és bármennyire tény az, hogy mennél inkább engedelmeskedünk nekik, annál feszítőbb lesz bennünk az erejük, mégsem divergensnek, tehát nem robbantják szét, csak a maximálisig tágitják az énünket, gazdagítják az életünket.

Aki csak az egyik irányba szolgál, az ha a célpontot is, de csak egy pontot lát maga előtt. Viszont aki mind a vertikális, mind a horizontális irányban teljesíti feladatát, az előtt feltárul az egymást metsző két egyenest összekötő ív is, és mindannak, amit összefog, a teljessége.

Nagytiszteletű Egyházmegyei Közgyűlés!

Ezzel mondanivalómnak a végére érkeztem.

A program egyszerű. Szolgálni az Úrnak és szolgálni népünknek. Nem úgy, mint egy az Úr mellett levő, vele ellenséges hatalomnak, hanem mint az egyetlen lehetséges hatalom népének, az Ő népének. Ezt a programot a közgyűlés minden egyes tagjának ajánlom, és magam is vállalom.

Amit ezen a közös programon túl, mint gondnok, nagy és tiszteletreméltó elődök szerény utóda még a magam feladatának érzek, az annyi, hogy a programunkban foglalt szolgálatban arra, ami nélkül az lehetetlen: az *és*-re, mindenkinél és mindig abba az irányba, amelybe az szükséges, tehát ahol a szolgálat első felét hangsúlyozzák túl, ott a másodikra is, ahol csak a másodikat gyakorolják, ott az elsőre is, felhívjam a figyelmet.

Ehhez kérek Istentől tisztánlátást és bölcsességet, egyházunk vezetőitől tanácsot, a nagytiszteletű közgyűléstől, s elsősorban elnöktársamtól, segítséget.

Újszászy Kálmán főgondnoki székfoglalóját tartja; jobbján Ráski Sándor püspök
(Miskolc, 1964. október 27.)

„Három fáklyám ég...!”

Egyházkerületi főgondnoki székfoglaló

Erdélyi János, a költő, népköltési gyűjtő és filozófus jegyezte fel, mint az akkori rektorprofesszor, hogy a Sárospataki Főiskola fennállásának háromszázados évfordulóján, amelyet a nehéz idők miatt elkésve, 1860-ban rendeztek meg, a kollégium épületének főhomlokzatán, az esti ünnepi kivilágítás során ez a felírás ragyogott: „*Három fáklyám ég: hit, haza, emberiség!*” Nyilván summázás és program volt ez a szöveg. Akik fogalmazták, ebben foglalták össze az iskola múltját, benne látták akkori jelenének értelmét, és ezt vállalták feladatnak a jövőre nézve.¹

Én is azért állok most itt, hogy megköszönve a Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés, a gyülekezetek és államunk megtisztelő bizalmát, életemnek és szolgálatomnak ezen a jelentős fordulóján valljak magamról, megmutassam magamat. S amikor arra törekszem, hogy ennek a célnak érdekében mennél teljesebben ábrázolódjak ki a Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés előtt és előttem is az, aki vagyok, nem tudok sem többet, sem kevesebbet, sem mást mondani magamról, mint amit több mint száz évvel ezelőtt öntöttek formába elődeink: „Három fáklyám ég; hit, haza, emberiség!”

Hogy hol, mikor, kik gyújtották meg ezeket a fáklyákat, mi táplálja a lángjukat, és mire szolgálnak, arról vall ez a főgondnoki székfoglaló beszéd.

„Hinni taníts, Uram, kérni taníts...!”

A budapesti Skót Misszió régi székházában, az egykori Hold utcában ivódott belém ez az Énekeskönyvünk útján azóta közismertté lett régi Hozsánna-ének. Iskolás sem voltam még, amikor az akkor egyetlen pesti templomtól, a Kálvin-téritől távolalkó szülők kezét fogva tettem meg oda a nekem még a szomszéd utcából is messzinek tűnő utat. Első hitélményem így a közösségi típusú keresztyén istentiszteleti formához kapcsolódik; néhai Forgács Gyula, Victor János és Benkő István élesztgették a tüzeit.

Ám amennyire melegen él bennem ezeknek a jobbára koraesti összejöveteleknek emléke, ugyanolyan erővel nyomakodik melléje a másik. Egy Garam parti faluban harangoznak. Vasárnapi templomozásra készül a ház népe. Hallom a kőbálványos kiskapuk csapódását, és látom, amint a tisztára seprt töltésen – így hívták a kocsiutat – az alkalom ünnepélyességéhez illő méltósággal vonul az Isten háza felé az akkor még gazdasági egységben élő és együtt is lakó nagycsalád. Elöl a férfiak a legényfiakkal, mögöttük a feleségek a lányokkal, s közöttük, szívével még az ángyikák melegéhez húzva, de neméből következő rangjánál fogva már a nagybátyák csoportjához tartozva, ott ügyetlenkedik a pesti „onoka”. Forró nyári istentiszteletekre emlékszem. A zsoltár hangját visszaverik a hófehér falak. Az asszonyok maguk elé nézve, kifürkészhetetlen arccal, a férfiak két könyökre dőlve énekelnek, s utána megpihennek a vakációját otthon töltő pápai diák prédikációján. Ezeken a serdülőko-

¹ Az 1964-ben a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokává választott dr. Újszászy Kálmán székfoglaló beszédét a Református Egyház című lapból közöljük. (A Szerk.)

romi, megismétlődő falusi istentiszteleteken lett azóta sem elmosódó élményemmé a „népegyház”, és érzektem és érzékelem az úgynevezett tradicionális gyülekezet rendjében és hűségében megmutatkozó erőt. Ezért, ha a közösségi keresztyén életformához, mint a madár fészkére, ifjúsági egyesületekben, bibliakörökben, diáktáborokban hálás szívvel vissza-visszatértem, áldásait csak mint ráadást köszöntem a gyülekezet formáló ajándékai mellett.

a) A közösségi élménnyel gazdagított gyülekezeti élményben sarjadt és a teológiai stúdiumok által táplált keresztyén hitem foglalata az Apostoli Hitvallás. Amit belőle magamról vallva, mint főgondnok, különösebben hangsúlyozni szükségesnek tartok, az a következő.

Hiszem, hogy Isten teremtő Isten. A világmindenség műalkotás tehát, melynek mérete, rendje és szépsége mutat az Alkotóra. Mű és alkotója előtt hódoló csodálattal állok, és meggyőződése, hogy ez a csodálkozás a görögök „thaumasisa” az a melegágy és sarkalló erő, amelynek segítségével a felvilágosodás kora dicséretírójának nyelven szólva „a számtalan világok roppant alkotmányába” „felhághat” az emberi szellem.

Hiszem, hogy a mindenség egész, az ember is, Isten teremtő műve során lépett a világba, hogy benne szemet, értelmet kapjon a világ, és munkatársat az Alkotó. Az embert azért úgy szemlélem, mint a teremtés koronáját. Értékét ennek megfelelően minden egyébnél többnek látom, és valamennyi munka között azt tartom a legmagasabb rendűnek, amely az ember kibontakoztatásával, testi és lelki képességei kiművelésével foglalkozik.

Hiszem, hogy az embert, ezt a remekművet a bűn megrontotta, és ma is szüntelenül rongálja. Hogy az ember oly sokszor kisebb önmagánál, s hogy annyszor kell szégyellnie magát a másik ember miatt, nem utolsósorban önmaga miatt, annak legplasztikusabb magyarázatát a Genezis harmadik fejezetében látom. Ezért azt, amit a bűneset története tanít, minden antropológia, közelebbről minden emberrel foglalkozó tudomány alfájának ítélem; kulcsnak, nem az ember titka, hanem sorsa megismerésében.

Hiszem, hogy ebből a nyomorúságból, amelyet az embernek és miatta a teremtett mindenségnek az életében a bűn okozott és okoz, az egyetlen szabadulás Jézus Krisztusban van. Benne, akiben Isten emberré lett, nem azért, hogy magát mutogassa, hatalmát bizonyítsa – ennek jele az, hogy a testté-létel csodája akkor történt és úgy történt, ahogy történt – hanem, hogy lényegét érzékeltesse. Csak amióta az Ige testté lett, és csak abból, ahogy testté lett, tudjuk, hogy szíve is van a mindenségnek, nemcsak értelme és szépsége, és hogy a világeteremtő erő: Szeretet.

Hiszem, hogy Isten a váltság művének befejezésével sem hagyta magára az embert, hanem tovább munkálkodik benne és érette Szent Lelke által, kiváltképpen az egyházban. Hiszem, hogy az egyház a Krisztus teste, s mint ilyen az üdv céljából lett intézmény, amely éppen azért egy és oszthatatlan. Az egyház egységét és oszthatatlanságát szemlélem az Egyházak Világtanácsa szolgálatában. Ennek munkálását remélem a II. Vatikáni Zsinat tanácskozásaitól. De nem felejtsem el azt sem, hogy a „reformari debet” parancsa nemcsak a római katolikus atyafiakra, hanem ránk is, sőt elsősorban reánk kötelező. Nagy hiba volna, ha páholyban tudnók magunkat, és onnan kísérnénk figyelemmel erőfeszítéseiket, magunkban pedig nem menne végbe az önvizsgálatnak olyan folyamata, amilyent náluk látunk. Annál is inkább, mert az a meggyőződése, hogy ha a reformtörekvések mindkét oldalon folynak, hamarabb kerülünk közel egymáshoz is, az igazsághoz is.

b) Tudom, hogy amit hiszek, ebben a világban hiszem, egy olyan világban, amelyre a hit parancsa felől szemlélve a szekularizálódás eddig nem tapasztalt méreteit tartják legjellemzőbbnek. Vak lennék, ha ezt a folyamatot nem látnám világviszonylatban; nem látnám a magyar református tömegekben, nem látnám közvetlen környezetemben, és nem érzékelném saját magamban. De a szekularizáció önmagában nem „baj”, nem betegség! A szekularizáció időről időre jelentkező folyamat, amelyben a tudomány, a művészet, az erkölcs kilépnek a vallással való összefonódottságukból, és nélküle állítják magukat. Ez a szellem mozgásának természetes útja, amelyet ugyan a polarizálódás, de egyben a mindkét oldalon való tisztulás, a saját magunkban hordott erők kibontása követ, és amelyet követni fog az egymás keresése egy új és gazdagabb, az ember mai szükségleteinek megfelelő szintézis érdekében.

Ami azonban valóban „baj”, az az, hogy a szekularizáció mezében, a mögé húzódva s megbújásában többször magát a vallást is eszközként használva a dehumanizáció jelentkezik. Azt az oltárt támadja, amelynek tüzet együtt tudja táplálni tudomány és vallás. Érdektelenné teszi az embert minden iránt. Érdektelenné a vallás, de éppúgy az erkölcs és tudomány iránt; érdektelenné a másik ember, sőt önmaga iránt. Az elidegenedés félelmetes világjelenség. Nyugaton a kultúra sorvadásáról, formáló erőinek meglankadásáról, az íranta való igény elcsenevészéséről, a „cultura animae” eliszaposodásáról beszélnek és írnak.

Ez az, ami ellen küzdeni kell tudománynak és vallásnak, államnak és egyháznak egyaránt ugyanakkor, amikor egymással szüntelen párbeszédben vannak az emberért. És ha ebből a párbeszédből az származik, hogy a szekularizált kultúra, akár mint tudomány, akár mint művészet, akár mint erkölcs az a kövér talaj, amelybe, mint az apostolok és evangelisták tették a maguk korában, a hit plántáját át kell ültetni, hogy annyira szükséges gyümölcsseit meghozhassa a mindenkori embernek, tehát a mainak is, akkor ettől az átültetéstől nem kell félni, hanem meg kell tenni az emberért és – amiből kiszakíthatatlan – a világért. A világért, amelyet Isten úgy szeretett, hogy Egyetlenegyet adta érte.

c) Mint főgondnok azt tartom feladatomnak, hogy amennyire szükséges és amikor szükséges, erre az átültető munkára bátorítsam az egyházat.

De ugyanakkor feladatomnak tartom azt is, hogy ezt a párbeszédet, ami nélkül együttélés nincs, és ami elengedhetetlen feltétele annak, hogy az egyház a mai ember üdvössége munkálásához az utat megtalálja, bedugult vagy bedugulófélben levő csatornák helyett újakat ásson, a magam módján és helyén elősegítsem, mindig tudva azt, hogy a párbeszéd két fél dolga, s ha bármelyik is visszatartja magát tőle, nem jön létre soha.

És feladatomnak tartom azt is, hogy nem csupán az egyházat mint intézményt, hanem az egyházban a keresztyén embert is segítsem abban, hogy alkalmassá legyen a párbeszédre. E végből a keresztyén ember nyitottságát munkálom. Arra törekszem, hogy azokból a fegyverekből, amelyeket mint keresztyén élethez nélkülözhetetleneket az Efézusi Levél olyan klasszikusan sorol fel, egyet sem letéve, sőt inkább korszerűvé fejlesztve, hagyja, sőt áhítsa és készüljön fel rá a keresztyén ember, hogy elvégezhesse életén – ő-embere és új-embere életén egyaránt formáló hatását a történelem és annak Ura.

„Hazám, hazám, Te mindenem!”

Hol gyújtották meg szívemben tüzedet? A Külső-Józsefvárosban-é, amelynek indulata, amikor születtem, olyan lehetett, mint fél évszázaddal később, az ifjabbik Hábetler János idejében? Vagy az Országház téren, ahol a mostani Kossuth-szobor helyén, olajfűzek enyhében, csillagfényes nyári estéken öntögette belém apám mindazt, amit a Hármaskút Tükréből a magyar földről és a magyar történelemről tanult? Vagy megint ott, a Garam partján, ahol a buja földeken a lovasembert is eltakarta a kukorica, és a gyalogost a barnasárga árpa? Ahol késő délutánokon olyan port vert a hazavonuló libák végelethetetlen serege, mint máshol a csorda, és ahol már az I. világháború előtt töltögető ekével dolgoztak a rokonaim, és géppel kaszálta lucernáját két bálványom, kurátor Csető Károly és Öreg Újszászy János? A Duna-kanyarban-é, ahol anyám nagyszülei éltek; dédapám, aki honvéd volt negyvennyolcban s még taljännak mondotta a faluban dolgozó olasz kőbányászokat? Vagy tizenkilencben az Astoria előtt, és nem sokkal később, egy lucskos novemberi napon, az Ady Endre temetésén? Vagy ott, „ahol tanyáztak a szabadság oroszánjai”, Zemplén földjén, a Bodrog mellett, ahová olyan „véletlenül” kerültem, hogy abban, ahogy odakerültem és ahogy máig ott vagyok, látom kiábrázolva az eleveelrendelést?

Mindegy, hogy hol, mindegy, hogy kik! Mindenki és mindenütt élesztgette annyira, hogy én most, hat évtizeddel a vállamon is, hitet tudok tenni amellett, hogy nem költők frázisa, hanem olyan valóság a honszeretem, amilyen valóság a hon. Nekem annyira valóság, Kazinczyval szólva, „a haza szent szeretete”, hogy azt az esküt, amellyel egy másik szerelmet pecsétel meg az ember, hazámra vonatkoztatottan is el tudom mondani olyan szenvedéllyel és olyan halálos komolyan, mint ahogy azt a másikat mondtam el egykor: „Vele megelégszem, vele szentül élek! Hozzá hű leszek, és őt sem egészségben, sem betegségben, sem boldog, sem boldogtalan állapotban, holtomiglan vagy holtáiglan, hitetlenül el nem hagyom!”

a) Amikor elmondtam, hogyan szeretem hazámat, akkor ez azt jelenti, hogy a haza földjét, a szülőföldet szeretem így. A négy magyar tájat: a Tiszántúlt, a Duna-Tisza közét, a Tiszáninnent és a Dunántúlt. Némely részüket sohasem láttam, de ízei a magyar költőknek versein belémszívódtak Somogynak, Zalának, Békésnek, Csanádnak. Úgy belém szívódtak, ahogy eggyé lettek velem az őszi verőfényben pihenő Balaton opálos színei; eggyé lett velem a Mátrának és a Bükknek az októberi kék ég alatt villódzó rozsdabarna pompája és szülővárosom felejthetetlen panorámája.

De nemcsak így, madártávlatból szeretem a magyar földet, hanem szeretem közelről, rajta élve is. Szeretem a megszántott hatalmas táblákat és a zsendülő vetést. Szeretem a kilométer hosszan nyúló gyümölcsösöket és szeretem a hegyek oldalában és az Alföld homokján települő szőlőket. Szeretem a magyar táj új jelenségét: a hegyeket, a völgyeket, pusztákat és termőföldeket átszelő huzalokat, a földből kinőtt óriási kéményeket, a közelükbe települt új városokat. Szeretem az épülő lakásokat, és szeretem a restaurálás alatt levő várakat és templomokat, mint ahogy szeretem azt a változást, amely új településekről elindulva ráfonódik a régre, és nem emberöltőkre nyúlva, hanem fél évtized alatt frissíti meg a magyar falu arculatát.

Táblás gazdálkodás, gyümölcsösök, szőlők, sorfák és áramszállító huzalok, gyárak és új városok, hidak és megújuló falvak, a nép alkotása. Amit a szülőföldben szeretek, abban is azt a népet szeretem, amelynek esze, szíve és kezemunkája nélkül semmi sem lenne abból, amit felsoroltam; szeretem tehát a dolgozó magyar népet. Amikor népet említek, beidegzettségből folyóan még munkásokra, parasztokra és értelmiségiekre gondolok. Ám a szülőföld, ez a legszebben illusztrált tankönyv, azt tanítja,

hogy e fölött a megkülönböztetés fölött eljáróban van az idő. Ennek a népnek egésze, maga sem vette észre, hogyan, de mindenesetre a mi szocialista hazánkban, rálépett arra az útra, sőt már messze is jár rajta, amely egy, a műveltségében is egységes társadalomhoz vezet, amely társadalom ennek megfelelő fokon rendezkedik be a szülőföldön, s mezőgazdaságban és iparban, tudományban és művészetben építi az országot.

Föld és nép a történetükben találnak egymásra, lesznek egymástól elválaszthatatlanok. Akkor szeretem tehát igazán a hazát, ha földjét és népét a történetében szeretem. Ezért szeretem a magyar múltat népünk születése kezdetétől a közvetlen tegnapiig. Szeretem erényeivel és hibáival, sikereivel és tragédiáival. Együtt mind az egyikkel, mind a másikkal, mert ha csak együtt látom és élem őket, akkor tartom kezemben a fonalat, ami a máig és a mától a holnap felé vezet. Ebbe a szeretett múltba állítva szerethetem igazán a mai magyar hazát, és tisztul le bennem az a meggyőződés, hogy az a magyar haza, amelyet most munkál rajtunk és bennünk a történelem, jó. Nemcsak elkerülhetetlen szükségesség, amelyhez, mint a „nincs más”, „nincs jobb” egyetlen lehetőségéhez kell visszanyúlnunk, hanem ez a haza mint szocialista haza jó, mert be nem valljuk vagy bevalljuk, az elmúlt húsz esztendő arra tanított meg, hogy az ilyen haza inkább haza, mint bármely más haza.

b) Amikor ezt a hazát földjével, népével, történetével együtt szeretem, tudom, hogy ez a haza hol van. Tudom, hogy Dévénytől keletre van, és az, hogy itt van, nem tragédia, nem is csak sors, hanem rendeltetés. Annak megmutatása, hogy kapitalista és szocialista államok között valóban lehetséges-e koegzisztencia, és hogy ebben a koegzisztenciában hogyan lehet és kell a mi életünk értékeit megőrizni és képviselni, elsőrendűen nekünk, a mezsgyén élőknek feladatunk, ennek a feladatnak vonzó voltával és kockázatosságával együtt.

Tudom, hogy ez a haza kicsiny. A mi népünk a világ kis népeinek egyike, és növése sem tartozik az erősek közé. Egymás után közelítük meg és érik utol vagy növik túl számban még csak nemrégen is jelentékenyen kisebb társai. De azt is tudom, hogy egy nép nagysága és ereje nem csupán fiainak számától függ, hanem a fiak minőségétől is. Ott, ahol nyolcmázsás átlagtermés helyett tizenhatot aratnak egy holdon, kétszeresére nő a termőföld, és ahol huszonnégyet, ott háromszorosára! És ami áll a mezőgazdaságra, az áll iparra, tudományra, mint ahogy áll a művészetre és sportra is. Kevesebb gyárral is termelhetünk többet, ha jól termelünk, és egyszerűbb kutatóintézetekben is produkálhatunk a világ legnagyobb és leggazdagabb népeit túlszárnyaló eredményeket, ha a tudás minőségi tudás; nem kenyér csupán, hanem szenvedély is!

Tudom azt is, hogy ez a kicsi haza népével együtt most jutott el történetének abba a szakaszába, amikor éppen ezekből a feladatokból vizsgáljuk. Termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, bányák, gyárak, rendelőintézetek és műhelyek azok az iskolák, amelyekben ennek a népnek vizsgálja folyik, és tudom, hogy ez a nép vezetőinek körütekintésével, higgadtságával és céltudatosságával segítve jól vizsgáljuk. Nem őt rántotta magával egy elsüllyedt társadalmi rend, hanem őbenne születik meg, lép előre és lesz kíváncsi az új társadalom.

És tudom azt, hogy ez a haza, ebben a nehéz vizsgájában nincs egyedül. A szocializmusban lehetnek és vannak is különálló, sokszor elütő színek, lehetnek, sőt vannak ellentétek is, de nem lehetnek magukra maradt „árva” népek. Az „egyedül vagyunk” szívet szorító, erőt bénító látomása foszlik szét ebben a rendben, amelyben élünk, és helyét elfoglalja a több mint egymásra utaltság, a kölcsönös segítség, amely gazdaságilag is jelentős, még jelentősebb azonban abban, amire nevel: az egymással

együtt élés, felszabadító és az emberi viszonyulások még tágabb perspektívája felé kaput nyitogató élményében.

c) Mint főgondnok azt tartom egyik kötelességemnek, hogy segítsen a Tiszáninnen lelkészeit, presbitereit és gyülekezeti tagjait ebben a hazában, ilyen nép tagjaiként, ebben az államrendben élni. Nem olyan feladat ez, ami csak az enyém. Nem is olyan, ami különösebben nehéz volna; olyan nehéz, mint tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt. Az utat ebben az irányban az előttem járók már megtörték – és itt tiszt-ségbeli elődömré, dr. Dienes Istvánra is gondolok. Adassék tisztelet nekik hitükért, bátorságukért, áldozatukért. Hogy mégis említést teszek róla, azért teszem, hogy egyfelől megmutassam, hol vagyok, másfelől, hogy nyilvánvaló legyen, milyen indulat lakozik a szívemben, és nem utolsósorban, hogy milyen irányban kaphat tőlem segítséget szóban és tettben, írásban és csendes beszélgetésben az, aki engem megke-res.

De ugyanolyan kötelességemnek tartom azt is, hogy ennek a hazánakilletékeseit segítsen abban, hogy azokat az állampolgárokat, akiknek szívében helye van a hit-nek is, ha nem értené eléggé, jobban megértse, és az egyházat az emberért vívott harcban adott körülmények között, vagy mindig segítő társnak tekintse. Annál inkább merem magam ilyen szolgálatra elkötelezni, mivel az Egyezményt, amely az államunk és egyházunk közötti viszonyt szabályozza, és amelyet vállalni tisztségemből folyóan is kötelességem, meggyőződéseim szerint akkor szemlélem helyesen, azaz intenciói-nak megfelelően, ha benne valóban megegyezést látok. Két egyenlően érdekelt fél mindkét felet egyformán érintő tárgyalásainak gyümölcsét, s nem békeszerződésnek, még kevésbé egy harcot vesztett, vagy abban gyengébbnek bizonyult félre kényszerít-tet békediktátumnak tekintem.

„Ut omnes unum sint!”

„Hogy mindnyájan egyek legyenek!” Milyen későn találkoztam ezzel az Igével, s akkor sem mint Igével, hanem mint a Keresztyén Diákok Világszövetségének jelmon-datával! Benne érezkeltem a hazán túl először az emberiséget; addig csak ellenségről, esetleg fegyvertársról tudtam. El kellett múlnia az I. világháborúnak, hogy az érettsé-gizett diákban megszülessék az emberiségnek, és ami attól elválaszthatatlan, a testvé-riségnek az egységes élménye. Ifjúkorom legszuggesztívebb nevelője bontogatta le bennem azokat a falakat, amelyeket a magyarság és a szomszéd népek közé emelt a keserűség, és konferenciákon, ifjúsági mozgalmak, nevelő szervezetek világméretű találkozóin érezkeltem, hogyan forrnak szívek össze, amikor a szájak a legkülönbö-zőbb nyelveken képesek ugyanazt a dallamot énekelni. Közel-keleti diákokkal együtt élve tanultam meg, hogy vannak gazdaságilag elmaradt népek, de közöttük láttam meg azt is, hogy az emberi tehetség a föld minden nemzetének egyformán adatott, és ha lehetőség nyílik rá, virágba borul és érett gyümölcsöket terem.

a) Amikor tehát három fáklyámból a hité és hazáé mellett az emberisége is ég, ez azt jelenti, hogy az említett élményektől indítottnak, de szinte napról napra újak által tápláltan is élem a lakott föld egységét. Mindig is egy volt a lakott föld, de hogy való-ban mennyire egy, azt most lehet érezkelni, amikor a műholdakon készült fénykép-felvételek világrészeket fognak egységbe. Vallom, hogy ez a föld, ha népek százai lakják is, nemcsak egy, hanem oszthatatlan is. Amit a tajga vagy a sivatag rejteget a méhében, az is az egésznek kincse, általa is az egész föld lesz gazdagabb, mint ahogy egy-egy tájnak a kietlensége is az egész földet sújtja.

De amint a föld egységét, a világrészek egymáshoz tartozását élem, élem a népek egységét is. Nemcsak azért, mivel a lakott föld mind világosabbá váló egysége kény-

szerítő erővel küszöböli ki akár a „splendid isolation”-nek² az elvét, akár a gazdasági blokádnak gyakorlatát, és az egység irányába fordítja a népeket, hanem sokkal inkább azért, mert ezen a földön közös célok, közös feladatok és megvalósításukra közös intézmények is születnek, amelyek éppen azért, mert közösek, egyformán vannak hivatva szolgálni az egész boldogulását, az egész ügyét. Vallom, hogy azok teszik a legértékesebb szolgálatot az emberiségnek, akikben az ilyen egyetemesítő eszmék testet öltenek. Az övékéhez csak azok szolgálata mérhető, akik az előfeltételeket biztosítják ezeknek az eszméknek zavartalan érvényesüléséhez.

És amint a föld népei egységét élem, úgy élem a népek történetének egységét, az emberiség történetének egységét is. Vallom, hogy ugyanaz és egymástól csak jelentkezésükben különböző, lényegükben azonban azonos erők mozgatják az emberiség történetét a föld legkülönbözőbb pontjain, és a társadalmi fejlődésnek egymástól legtávolabb eső fokán élő népek körében. Vallom, hogy az emberiség története mozgásának mindig azonosak voltak, és ma is azonosak a törvényei. És vallom azt is, hogy ennek a történetnek mozgásában mindjobban összeforr az ember világával, azaz a földdel, és azzal, amit a világmindenségből ahhoz hozzákapcsolhat. Vallom, hogy az emberiség és az általa formált föld történetének lehet célja egy olyan társadalom kimunkálása is, amelyben a szocializmus eszméje az uralkodó.

b) Amikor az emberiség egységét élem, tudom, hogy ennek az egységnek számtalan akadályja van, s hogy ez az egység inkább a kellő, mint a való világra érvényes. Bármennyire vitathatatlan ugyanis, hogy ez a föld oszthatatlanul egy, és bármennyire napról napra inkább érezhető ennek a hatása, a valóság mégis az, hogy az egy és oszthatatlan föld darabokra van tagolva, és nemcsak óceánok bontják világrészekre, hanem az ember is segít ebben a természetnek. Tudom, hogy a megműveletlen vagy kiaknáztatlan területek és ebből folyólag az emberiség megoszlásának egyenlőtlensége épp úgy akadályozza ennek az egységnek, mint az a másik, hogy tudniillik az ember ugyanakkor, amikor sóvárogja ezt az egységet, ura is akar lenni a másik embernek, és a megtermelt javak ott is kizsákmányoltakra és kizsákmányolókra oszthatják az embereket, ahol a föld bőven ontja áldásait.

Tudom azt is, hogy nemcsak a javak egyenlőtlen elosztása, elvonása az egyik helyről, és felhalmozása a másikon akadályozza az emberiség egységének, amely egység azonosan fejlett gazdasági viszonyokat, azonosan magas életszínvonalat, azonosan értékes kultúrát is feltételez, hanem a népek, még inkább azonban a fajok, legtöbb esetben mesterségesen felfokozott idegenkedése is egymástól. Tudom tehát, hogy amikor kohézív erők érvényesülése folytán törvénnyé lesz mindenütt a népek és fajok, színesek és fehérek egyenjogúsága, s amikor alig egy évtized leforgása alatt nemzetközi szinten összetételükben gyökeresen megváltoznak mind egyházi, mind politikai fórumok, ugyanakkor apartheid törvény születik meg, és közlekedési eszközökön, lakónegyedekben, iskolákban, sőt templomokban is tovább triumfál a szegregáció.

És tudom azt is, hogy bármily világosan rajzolódnak ki a történelemformáló erők, és bármennyire mutatnak az emberiség egysége irányába, mégis jelen vannak azok az erők is, amelyek akadályozzák ezt a folyamatot, és az egység helyett visszavonást szívnak. Azt akarom ezzel hangsúlyozni, hogy az emberiség mint egység a maga valóságában, még csak mint reménység egzisztál. Kikelőben van a napról napra szaporodó embermilliók zűrzavarából, most születő népek, államalakulatok dezintegrálódásából, de mint teljesség csak reménységben van közel hozzánk. Abban a reménységben, amelyet a végső kimenetelnek szilárd bizonyossága táplál bennem

² Magyarul: „előkelő elszigetelődés”, távolságtartás. (A Szerk.)

akkor is, amikor csak az ellentétes erőket érzékelem. Ha keresztyén voltomat a hitben, a magyar hazához tartozásomat a szeretetben szemléltem, ha a hozzájuk való viszonyulásomban elsődlegesen a hit, illetve a szeretet uralkodik, akkor az emberiség felé a reménységben élek. Ezt nem tartom kevésnek. A reménység és optimizmus testvérek még akkor is, ha a végső kibontakozás szép látomása sem tudja eltakarni a bűn által rongált emberi létnek nem a sorsa, hanem a milyensége miatti pesszimizmusunkat.

c) Ebből már világosan adódik az a feladat, ami reám mint főgondnokra ebben a vonatkozásban vár: ennek a látomásnak a megvalósulását kell munkálnom. A reménységet abban, hogy a történelem szép holnapot készít az ember számára. Nyilván azért, mert értékesnek tartja erre a holnapra még akkor is, ha nem érdemelné meg, vagy nem érdemelte volna meg soha. Azt az optimizmust kell árasztanom, amelyről azt mondtam, hogy a reménység édes testvére, és örülnöm kell annak, hogy ebben a feladatomban másokkal, olyanokkal is, akik más irányból indultak, a közösnek felismert cél felé haladhatok.

És még egyet: segítenem kell mindenkinek, aki ezt a reménységet munkálja az emberi szívekben. Tekintet nélkül arra, hogy ki az, és milyen eszközökkel igyekszik célját elérni, feladatát elvégezni. Másban mint békességben úgysem tudja végezni, mint ahogy nem tudom végezni én sem. Az emberiség egysége olyan virág, ami csak békében nyílik. Amikor hallgatnak a fegyverek, csak akkor dalolnak a műzsák. Békében minden egyes nap előrelépés az emberiség egysége felé. Azért nem szólam ajkamon a béke óhajtása, hanem szolgálatom lehetőségének az alapja. Ezért vagyok munkatársa mindenkinek, aki bárhol, bármikor, magánosan vagy szervezeten, egyházban vagy egyházon kívül, keleten vagy nyugaton, a békét erősíti, azt szolgálja.

*

„Három fáklyám ég...!” Egy is elég volna. Hányszor felöltött bennem ez a gondolat, amíg erre a szolgálatomra készültem! De hát éppen ez a sajátságos és ebben erősödtem meg magam is önvizsgálatom során, hogy három fáklyám ég. Nem egy, nem is kettő, hanem három! Maximalizmus ez? Lehet, de mint ilyen is örökség, amihez érnem kellett, amihez nőnnöm kellett, és amihez könnyebben, természetesebben mint éppen a Tiszáninnen, sehol sem nőhettem volna. Mintha a tiszáninnyi ember, a Tiszáninnen élő, zömében nem tömb – és nem is diaszpóra –, hanem peremreformátusság volna hajlamos elsősorban arra, hogy amikor fáklyát vesz a kezébe, együtt tartsa ezt a hármat.

Vajon, nem ez a három fáklya lobogott a pataki vár úrnőjének, Lorántffy Zsuzsannának a szívében? Forgassuk csak meg egy keveset lapjait a nagyságos fejedelem írásainak, és kimuzsikál belőlük: hit, haza, emberiség. Ezt találjuk Széphalom szent öregjénél; ezt Fáy Andrásnál, a haza mindenésénél, és ezt a valószínű formájába öntőjénél, Erdélyi Jánosnál.

Tisztségembe lépésem olyan is tehát, mint az olimpiai tüzet vivő *stafétáé*. Kaptam, viszem. S ha majd egyszer, rendelt időben futásomat elvégeztem, tudom, hogy lesz, aki beáll a sorba ugyanezzel a három fáklyával, mert vallom, hirdetem, ma sem vagyok egyedül velük. Tiszáninnen sok-sok paplakában és sok-sok református keresztyén családjában, mint a múltban három fáklya égett, úgy most is három ég: *hit, haza, emberiség*.

Dr. Szabó Zoltán koporsójánál

Gyászoló Testvéreim! Szomorú halotti Gyülekezet!¹

Az a dolgok rendje, hogy Isten üzenetének és az Ige vigasztalásának a kerület püspöke általi tolmácsolása után a főgondnok szólaljon meg először, és elindítója legyen annak, amit az ember tartozik elmondani a dr. Szabó Zoltán koporsójánál.

Ó, de sokat lehetne, ó de sokat kellene elmondani! Ha temetési gyülekezetből valami csoda folytán átalakulhatnánk koporsóban fekvő testvérünk szeretetében és tiszteletében eggyé forrt családdá vagy baráti körre, ugye reggelig tudnánk szóval tartani egymást gyászoló noszvaji hívek, tanítványok és barátok végtisztességtévő gyülekezete! Akkor is úgy éreznénk, hogy csak egy kanálnyi merítettünk tengeréből annak a gazdag életnek, amelynek földi pályafutása végére, szabad végzéséből most tett pontot az az Atya, Aki a történelemnek s benne a mi életünknek is eleve elrendelő bölcs és jó Ura!

Első feladatom az, hogy a Tiszáninnen gyülekezeteinek, református népének nevében szóljak, és megköszönjem Istennek Szabó Zoltán doktorban azt a mestert, aki a tiszáninneri gyülekezetek lelkipásztorait igehirdetőkké formálta. Azt, hogy megtanította őket az Igét megérteni és a megértett Igét magyarázni, átadni, az emberi szívekhez közel vinni. Mégpedig úgy, hogy annak nyomán egyformán hallunk és értünk; más kerületekéhez viszonyítva az Ige nyelvének egyik sajátos tájszólását beszéljük, és az azonos igemegértésből következően, a gyökerekben azonosan reagálunk nemcsak egyházunk életének megnyilvánulásaira, hanem arra is, ami körülöttünk, a társadalomban, a világban történik. Igen, a Szabó Zoltán dr. hitének nemes egyszerűsége és szilárdsága, szellemének nyitottsága, kegyességének formáktól mentes szabadsága, érzésvilágának gazdagsága, a magáénak vallott Ige szenvedélyes szeretete, soha sem volt idegen ettől a tájtól és ennek gyülekezeteitől, de az ő személyiségében, munkájában, tanításában plasztikusabbá, tehát érzékelhetőbbé vált, és így felfokozottabban hathatott!

Nehezebb már mint diák- és tanártársának megállani ennél a koporsónál! Nem azért, mintha itt nem lenne olyan mondani- és annyi köszönnivalóm, mint a gyülekezetek esetében. Éppen ellenkezőleg azért, mert itt a mondanivalók, tehát a köszöendő is sokréteűbbek, s ezért egybefogásuk is nehezebb. Élő és halott tanártársak és diáktársak nevében köszönöm hát Istennek, hogy a koporsóban nyugvó testvérünkben olyan társat adott, akire a Sárospataki Főiskola életében az erjesztés, tanártársai körében pedig a serkentés szolgálatát bízta. Gondolataival, kezdeményezéseivel, terveivel egyszerre erjesztett és serkentett a többre, az újra, a korszerűre, frissre és merészre, és ha valami ezekből a pataki iskola tanárainak és diákjainak életén és munkáján az alatt a negyven év alatt, amelyet mint diák és tanár Patakon töltött, mutatkozott és mutatkozik ma is, ezt mint Isten kezéből vett ajándékot elsősorban dr. Szabó Zoltánnak köszönhetjük.

¹ Elhangzott Noszvajon 1965. február 26-án. A gyászbeszédet Újszászy Kálmán gépiratából közöljük. (A Szerk.)

Még nehezebb dr. Szabó Zoltánt, a *homo patakiensis* egyik legjellegzetesebb megformálóját attól búcsúztatnom, amit olyan végzetesen szeretett: Pataktól és mindattól, amit ez a már-már több mint helynév – fogalom, küldetés, sors – másnak is, de elsősorban neki jelentett. Az izgalmas történeti tájtól, amely mindig alkalmas volt, és ma is alkalmas arra, hogy olyan fogékony szellemeket, mint az övé is, mozgásban tartsa. A hegyektől, amelyek – mint ezek az itteniek is – annyszor látták, amint kirándulócsoportokkal vagy magánosan járja az erdőket. A hús forrásvizektől, amelyeknek a legkisebbjét is ismerte. A Bodrogtól, amely tavasztól őszi ringatta csónakját. Az iskolakerttől, amelynek fái alatt előbb tanult, majd tanított. A falaktól, amelyek között annyszor álmodott álmokat és látott látásokat a szeretett iskola, egyház és haza jövőjéről, és amelyektől elszakadni az életében annyi nagy harcot megharcoló dr. Szabó Zoltánnak talán a legnagyobb harca volt! Istené legyen a dicsőség, hogy ezt a harcot is megharcolta, és úgy harcolta meg, hogy ebben a harcában szent megkeseredettsége mellett is az emberi nagyság példaképe tudott lenni. Ma délelőtt nincsen temetés Patakon. De nem sokkal az előtt, hogy ez a gyászszertartás itt a noszvaji templomban elkezdődött, megszólaltak a pataki harangok is. Először a templom kisebbik harangja csendített, de mire az öreg fejedelmé is ráfelelt, vele együtt sírt az óiskolaépületnek évszázadokon át annyi pataki tanárt és annyi pataki diákot meggyászoló harangja. Ez a harangzúgás, pár fenyőgally az ottani erdőkből, csokor hóvirág a Király-hegy oldaláról és egy marék magammal hozott föld a pataki temetőből legyenek jelei annak a hálának, amivel Patak és iskolája – valamíg rendeltetése lesz az anyaszentegyház és a hon életében – dr. Szabó Zoltánért Istennek tartozik.

A legnehezebb azonban magamként megállanom e mellett a koporsó mellett. Nem azért, mert amikor valakit temetünk, magunkból is temetünk valamennyit. Hanem azért, mert örök törvény, hogy a halottak mindig megnőnek, és mellettük az élők mindig megkisebbednek. A halálban letisztul róluk minden sömörögzés, hogy annál világosabban tetsszék meg az mirajtunk, akik itt maradtunk. És még egyért. Halottainktól – köztük dr. Szabó Zoltántól, a kor- és küzdőtárstól, a baráttól és testvértől, az ihletőtől és ösztönzőtől, koporsója mellett állva is – csak úgy köszönhetek el, mint a tanítványok Mesterüktől ott a hegyen! Némán és csendesén. Alázatosan tudomásul veszem: a baráti kézszorításnak, a forró testvéri ölelésnek ideje elmúlt. Elmúlt a leveleké is, és elmúlt a párbeszédé is! Ha valamit meg nem mondtam eddig neki, ezután már megmondani nem tudom. Nem azért, mert nem látnak többé azok a szív rejtett zugáig fürkészni tudó drága szemek, és nem hallanak már a ki nem mondott szavakat is meghallani tudó fülek, hanem azért, mert akinek mondanám – azóta, hogy szíve utolsót dobant – hallatlan utat tett meg: hazaérkezett. És éppen azért, mert hazaérkezett, már csak magamat is Isten színe elé állítva, az egyetlen olyan tettben, amely közös odafent és idelent, az imádságban, találkozhatom vele. Itt vagyok hát, de ha könnyektől gyötört szemem erre a koporsóra szegeződik is, tekintetem felfelé irányul, és ebben a felfelé irányultságban a neki szánt és neki köteles köszönet az elvett jókért, imádsággá formálódik: Köszönöm Uram, hogy adtad őt egyháznak, hazának, Pataknak, munkatársaknak és – közöttük – nekem. Könyörgök, adj – nem helyette, hanem helyébe – munkásokat a Te aratásodba, s ajándékozz meg minket a dr. Szabó Zoltán földi pályafutásának életre és halálra elegendő erőforrásaival: a fiúi hittel, a mélységes emberszeretettel és az egykor színről színre látás reménységével, ámen.

Igehirdetés a reformáció ünnepén

Mert az Istennek beszéde élő és ható,
és élesebb minden kétélű fegyvernél,
és elhat a szívnek és léleknek, az ízeknek és a velőknek megoszlásáig,
és megítéli a gondolatokat és a szívnek indulatait.
És nincsen oly teremtmény, amely nyilvánvaló nem volna előtte,
sőt mindenek meztelenek és leplezetlenek annak szemei előtt,
akiről mi beszélünk.
(Zsid. 4: 12-13.)

Kedves Testvéreim!¹

A reformáció, amely ma 448 éve indult el útjára, az ígét mint Istennek beszédét fedezte fel újra. Ahhoz ment vissza, azt adta a Szentírásban az ember kezébe, és annak hirdetését állította az istentisztelet középpontjába. Indokolt és az évfordulóhoz méltó tehát, ha ez alkalommal arra a kérdésre összpontosítjuk figyelmünket, hogy mi a legfontosabb, amit tudni kell az ígéről, Istennek beszédéről. Akkor járunk a reformátorok nyomdokain, ha nem magunktól igyekszünk erre a kérdésre válaszolni, hanem az ígét kérdezzük meg, és azt nézzük, mit mond, hogyan tanít, hogyan vall az ige Isten beszédéről, azaz önmagáról.

1. A felolvasott versek elsősorban Isten beszédének a létezési módjára mutatnak rá. Az ige, Istennek beszéde, „élő és ható”. Élő beszéd, azaz olyan, amelyen mi beszélünk. Nem holt nyelv ami – ha valamikor százmilliók beszéltek vagy értették is – ma már kiveszett, és könyvekbe zárva csak kevesek, tudósok, szakemberek ismerik, értik, esetleg tanulják és használják egymás közt.

Óh, bár elfogadnánk ezt a tanítást a reformáció évfordulóján, igehirdetők és ige-hallgatók egyaránt, és nem kívánnánk egyebet annál, hogy értsük ezt a beszédet!

2. De létmódja mellett Isten beszédének, az ígének a milyenségére, a természetére is rámutatnak a felolvasott versek. Isten beszéde „éles”, sőt „élesebb minden kétélű fegyvernél”. Arról lehet megismerni, hogy „kemény” beszéd! Nem simogat, hanem vág. Ha megérint, nem kerülheted el az élet!

Testvérem! Ezt tudva áhítsd, tanuld és hallgasd ezt a beszédet. Így nyisd meg előtte a füled. Ne angyalok muzsikájára készülj fel. Nem dédelgető, meleg szavak jutnak el hozzád. Minden megszólítás – még az a „halk és szelíd hang” is, amelyet a próféta hallott a pusztában – támadás ellenünk. Isten beszédében egy másik világ tör be a tiedbe, nyit rést rajtad, hogy ezen a résen át beáramolhassék életedbe az a hatás, ami Isten beszédének elmaradhatatlan kísérője, és amiről az írás azt mondja, hogy nincs az emberben egyetlen olyan zug, ahol nem érződne. „Elhat a szívnek és léleknek, az ízeknek és a velőknek megoszlásáig”, ami azt jelenti, hogy ha egyszer megszólított, sem a testi, sem a lelki világunk nem vonhatja ki magát alóla.

¹ Az igehirdetést a szerző által készített, a hagyatékban őrzött gépiratból közöljük. – Megjelent: *Isten beszéde élő és ható* címmel a Magyar Egyház (USA) c. lap 1965. novemberi számában (3.o.), Újszászy Kálmán amerikai tartózkodása idején. Lábjegyzetben: „Elhangzott az Amerikai Magyar Református Lelkészegyesület Keleti Körzetének rádiónegyedóráján, a new-yorki WBNX rádión, október 31-én.” (A Szerk.)

3. Amellett azonban, hogy az ige létmódjára és természetére rámutatott az Írás, elmondván, hogy az Istennek beszéde élő és mint élő éles beszéd, azt is közli felőle, hogy mi a szerepe, a funkciója életünkben. Az, hogy amint mélyebbre és mélyebbre jut az énbe, és újabbnál újabb rétegeket érint gondolataink és szívünk világában, ezeket meg is ítéli. Nem magunk ítéljük meg vele gondolatainkat és szívünk indulatait. Nem eszköz az Istennek beszéde, aminek birtokában eligazodhatunk értelmi és érzésvilágunk rejtelseiben. Nem azonos a lelkiismerettel. Nem azt mondja meg, hogy mit csináljunk. Ennek eldöntése a mi feladatunk. – Istennek beszéde sokkal inkább norma, törvény felettünk, amely a már megszületett gondolatokat, a kialakult érzéseket és az ezek nyomán támadt cselekedeteket ítéli meg bennünk.

És ez az, ami roskasztó. Ez az, ami miatt az ige, ha mint kétélű kard belénk hatol, mindig halálos sebet üt rajtunk. Megmondja, hogy nincsen egyetlen olyan gondolatunk, érzésünk és cselekedetünk, amely e megítélés következményeként az elítélést is ne vonná maga után. Ezért nem lehet soha magabiztos ember a reformáció embere. Nem bizonytalan önmaga felől, és ez az egész életén át meglátszik. De bizonyosságának alapja az Isten beszéde által megszólított emberé, és az egyetlen lehetséges viszonyulás ehhez a bizonyos állapothoz csak azé az apostolé lehet, aki ez alatt a megítélés alatt nyögve így kiáltott fel: „Óh, én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből?”

Az a csodálatos, hogy az Írás a felolvasott két versben és a rájuk következőkben erre is utal. Teszi ezt akkor, amikor arról tanít, hogy az, aki megítél, Istennek beszéde, élő személy. Nem „ami”, hanem „aki”, és mert „aki”, azért személy és azért nem eszköz. Mint személy pedig nemcsak nyilvánvalóvá teszi az ítéletet, hanem éppen azért, mert hasonló mihozzánk, annyira, hogy „megkísértetett mindenkben”, meg tud indulni gyarlóságunkon. Sőt, mivel néki adatott minden hatalom mennyen és földön, mellett, hogy ítél és szán, meg is kegyelmez.

Ezt az örök, de a reformációban mindennél erősebben hangsúlyozott tanítást azal köszönjük meg, Testvéreim, hogy élni igyekezzünk vele. Kérjük, hívjuk, hagyjuk, hogy szóljon hozzánk, hogy utat nyisson bennünk magának Isten beszéde. És mindezt abban a bizonyosságban, hogy ez a Beszéd ugyanaz a Krisztus, aki mint főpap bemutatta érettünk az áldozatot, önmagát adván a keresztre, s aki királyi hatalmával nemcsak kegyelmez, hanem arra is képessé tesz, hogy ezzel a megítélt és megkegyelmezett énünkkel is az emberi lehetőségek csúcsait járjuk, néki adva immár ezért minden dicsőséget.

Ámen.

Néhány gondolat a történet magyar protestáns értelmezéséről

(Hozzájárulás „A történet keresztyén értelmezése” című témához)

I.

Előljáróban e munkálat feladatáról, forrásairól és módszeréről kell a legszükségesebbeket elmondani.¹

a) Feladatunknak azt tartjuk, hogy a történet értelmezésének a magyar protestantizmuson belül szembetűnőbb vonásait próbáljuk felrajzolni. Mikor ezt tesszük, kitaposatlan úton járunk, hasonló kísérletek hiányában homályban tapogatózunk. Éppen ezért távol áll tőlünk az az igény, hogy ezeket a vonásokat, s az ezekre vonatkozó állításainkat cáfolhatatlannak tartsuk. Hozzájárulásunknak különben is az a központi állítása, hogy általános érvényű történetértelmezés nincs is, és keresztyén megítélés szerint nem is szabad, hogy legyen. De ugyanígy távol áll tőlünk az az igény is, hogy a felvázolt vonásokat olyanoknak gondoljuk, amelyek kizárólag a magyar protestantizmusra jellemzőek. Csupán annyit akarunk hangsúlyozni, hogy vannak a történet értelmezésének olyan vonásai, amelyek a magyar protestantizmuson belül erőteljesebben jelentkeznek.

b) Dolgozatunk azon a meggyőződésen épül, hogy történetértelmezésünk jellegzetesnek felismert vonásai gyökereikkel a magyar reformáció első századából táplálkoznak. Forrásuk itt is nem annyira a kor teológiai irodalma, mint inkább a prédikációi, énekei és imádságai. Ezekben nyilvánulhatott meg ugyanis külföldi hatásoktól szabadabban s teologizálástól mentesebben a magyar protestáns lélek. Hogy azután a század prédikáció- és énekirodalmának szerzőit egyben a kor teológusaiként is számon tartjuk, ez nem gyengíti, hanem erősíti azt az érzésünket, hogy helyes úton járunk, ha elsődleges forrásunknak az említett egyházi irodalmat és a vele rokon szellemű világi költészetet tartjuk. Annál inkább ragaszkodunk ehhez a korhoz és ennek forrásanyagához, mert benne még a közös magyar evangéliumi kegyesség, hit és gondolkodás buzog, s mert éppen e közös talajból származottság következtében a magyarországi protestantizmus két uralkodó irányzata, a lutheri és a kálvini, minden életmegnyilvánulásában sok rokonságot, sőt azonosságot mutat. Ezért a történet „protestáns” értelmezéséről csak a XVI. századra támaszkodva beszélhetünk nyugodtan, amikor a konfesszionális elkülönülések még inkább csak a hitvitázó teológusoknál és nem a hívő tömegeknél jelentkeztek.

c) A dolgozat csak gondolatokkal akar szolgálni „A történet keresztyén értelmezése” című fő témához. Így vél hozzájárulás lenni annak kidolgozásához. Ezért idegen tőle az a törekvés, hogy egy magyar protestáns történet szemlélet megszerkesztésének vagy az ilyenhez szükséges alapok lerakásának igényével lépjen fel. Nem mintha a

¹ A tanulmányt a Theológiai Szemlében 1967-ben megjelent szöveg alapján közöljük. (A Szerk.)

magyar protestantizmus talajából nőtt történetfilozófiával szemben elvi kifogásaink lennének, és egy ilyen érdekesnek, sőt hasznosnak is nem tartanánk, hanem, mert a szükséges forrásfeltárások még hiányoznak ahhoz, hogy egy ilyen megszülethessék. Ezért inkább észrevételeket közvetítünk pontokba, tételekbe foglaltan. Mégis igyekezzünk arra is, hogy ezek a megfigyelések lehetőleg egymással összefüggésben helyezkedjenek el. Így is óhatatlan, hogy imitt-amott ellentmondások ne tünetkezzenek, átfedések ne adódjanak.

II.

A magyar protestáns történetértelmezést XVI. századi kegyességünk két pillére befolyásolja döntően. Ezek: 1. a szent és kegyelmes Isten szuverénitálásának és 2. az esett ember bűnösségének felismerése. Ez a felismerés mindkét vonatkozásában egy árnyalattal hangsúlyosabb a keresztyénségen belüli általánosnál. Arányaihoz csak az Ószövetség népéé hasonlítható, de mind az egyik, mind a másik vonatkozásban annál markánsabb.

Hogy Isten szuverénitása, valamint az ember bűnös volta ilyen nyomatékos hangsúlyozásának mennyiben volt erősítője a reformáció századában az ország teljes politikai bizonytalansága, továbbá a feudális társadalom bomlásával és a török háborúk pusztításával kapcsolatos tapasztalatok, annak tárgyalása nem tartozik ide. Mindenesetre mélyen beivódtak a magyar protestáns alkatba, és ha az egymástól csak a reformáció századának vége felé elkülönülő két főirányzat kegyességében nem azonos súllyal jelentkeznek is, máig hatnak. Hatásukat érzi a protestáns kegyességi gyakorlat, érzi a teológiai gondolkodás, és a teológiai tudományok minden más ágával együtt érzi a magyar protestáns történelemértelmezés is.

A) A történet értelmezése Isten szuverénitálásának feltétele alatt

1. Isten szuverénitása a történetre vonatkoztatva abban dokumentálódik, hogy Isten a történetnek is Ura. A történetnek „is”, mint ahogy az egész teremtett világnak.

a) Ez azt jelenti először, hogy Isten nélkül nincs történet. Isten teszi az eseményeket történetté, azáltal, hogy Hozzá viszonyíthatjuk azokat. Következésképp Isten nélküli, mégpedig személyes Isten nélküli történetsszemlélet sincs. Ha úgy tűnnék, hogy van, akkor se Nélküle van, hanem Vele feleselve, vagy Őt tagadva van.

De az is kifejezésre jut ebben, hogy Isten úrvolta nem fér el a történetben. Nem a történet az, ami egyedül hivatott Isten úrvoltának megmutatására. A történet csak egyik módja Isten hatalma megnyilvánulásának, mivel a szuverén Isten szuverénitása éppen abban mutatkozik, hogy nem kapcsolja magát semmihez. A történethez sem. A történet nem kizárólagos hordozója az ember felé a szuverénitásnak. Rajta csak egyfajta módon nyilatkozik meg a szuverénitásból annyi, amennyi „belefér”. Mint ahogy a teremtett mindenség is kisebb annál, hogy Isten dicsőségének edénye vagy akárcsak kizárólagos tükre is legyen. Az ember nyomorúsága fér el a történetben, nem pedig Isten dicsősége.

b) Isten szuverén volta a történet felett, az Ő szabadságát is jelenti a történeten belül vagy a történettel szemben. Isten a történetet nem úgy építi bele világrendjébe, mint ami követhetné Őt. Nem köti Istent a történet a mozgásával. Hogy ez a mozgás olyan amilyen, vagy olyan-e, amilyennek felismerjük, az még a legmasszívabb empiria dacára is kérdőjeles. A szuverén Isten fordíthatja ellenkezőre, vagy úgy összekavarhatja, hogy azáltal az empiria csődje lesz nyilvánvaló. Tökéletesen ellenkező előjelűvé teheti. Vele az embert megcsúfolhatja.

De nem köti Istent a történet az úgynevezett céljával sem. Isten világában semmi sincs cél nélkül. Ám, hogy ez a cél micsoda, az az Ő titka. Nincs, mert nem szükséges kijelentés, amelyikbe beleférne. Az ember kutathatja, vélekedhetik felőle – és ennek a vélekedésnek segítségével hosszabb-rövidebb ideig el is kalauzolhatja magát – de nem birtokolhatja. Tűzhet a történet elé célt, és ebben támaszkodhatik bármire, de nem ragadhatja meg, azaz „el” a szuverén Istentől. Még akkor sem, ha ezzel a céllal akarja értelmét adni a történetnek. A történetnek bizonyára van értelme, „értelmes”, de ehhez nem az szükséges, hogy a célját ismerjük, hanem az, hogy Urának higgyünk valakit. A történetet nem a célja teszi értelmessé, hanem az Ura. Ezért, ha a történet célját keressük, ezt a keresést Isten mindig firtatásnak minősíti, ami az Ő szuverénitását sérti. Bosszankodik miatta, és kinevet érte. Szánni azonban sohasem szán emiatt.

És terv sem köti Istent a történetben. A történetnek szilárdságot, áttekinthetőséget nem egy terv ad. Nem ez tartja a történetnek minősülő eseményeket rendben. Nem egy terv mozzanataiként függnek össze egymással, hanem Annak révén, Aki az eseményeket egytől-egyig, a legegyszerűbbtől a legösszetettebbig kezében tartja.

c) A szuverén Istennek, mint a történet Urának, a történet mozgásával, céljával és tervével való szabadsága, a történet egészére vonatkoztatva mindig nyitva hagyja tehát egy „x”-nek a lehetőségét; a kiszámíthatatlant, az el-nem-gondoltat, mert elgondolhatatlant; a nem vártat, mert várhatatlant. Ezzel megfosztja az embert a biztosságtól, és helyreállítja az ember természetes viszonyulását a történethez: a félelmet. A történetet viszont megfosztja attól, hogy uralkodjék az emberen. Megfosztja attól a lehetőségtől, ami a legnagyobb kísértése, hogy tudniillik „metafizikai” hatalommá, önálló tényezővé nőjön Isten és ember közé, és az emberben mint ilyen jelentkezzen. A történetnek nem az önállósága, hanem az eszközisége derül ki Isten szuverenitásának a feltétele alatt.

2. Isten szuverénitása mellett az Ő szentségét érzékeli erőteljesen a magyar protestáns történet szemlélet. Ezt is, mint Isten szuverénitását nem önmagában, hanem Istennek az emberhez a szentségén keresztül való viszonyulása módjaiban.

a) Ezek közül legszembevetőbb az ítélet. A történet a bizonyossága annak, hogy Isten megítéli az esett embert, ami egyet jelent azzal, hogy elítéli azt. Mivel az ítéletet Istennek a bűn által megsértett szentségével együtt járó haragja kíséri, tehát nem „megfontolásból”, hanem haragból születik, nélkülözi a „tárgyilagosságot” jegyeit. Nem vesz figyelembe semmit. A konkrét bűn mértékének kisebb vagy nagyobb voltát sem, és az esett ember „körülményeit” sem. A szent Isten ítéletét a harag és az ilyen harag teszi félelmetessé, elhordozhatatlanná. Isten haragja, amely nagyobb, mint az ember bűne. Mert a legsúlyosabb emberi véték sem tud arányban lenni az Isten haragjának nagyságával. A legnagyobb bűn sem mérhető, párhuzamosítható Isten szentségével. Hogy mi a különbség a maximális emberi bűn és Isten megsértett szentségének arányai között, azt az ősszülők bűne és annak az idők végéig tartó következménye, büntetése tárja fel.

b) A megítélt ember „sorsa” tehát a büntetés. Ez a büntetés csak a hitben lesz „érdemletté” is. Egyébként érthetetlen, elviselhetetlen. Annál elviselhetetlenebb, mennél nyilvánvalóbb, hogy summája végső fokon a halál. Az esett ember így mindig a megsemmisülés, a halál állapotában van. Nincs életének egy olyan pillanata sem, amelyben nem a halál törében tudná magát.

3. A szuverénítás és a szentség mellett Isten kegyelmének a jeleit is hordozza a történet. Ez a kegyelem mérhetetlen. Ahogy az ember vétke nem mérhető Isten szentségével, úgy Isten kegyelme is annival nagyobb az ember bűnénél, amennyivel Isten nagyobb az embernél. Az emberi vétek számba vehető, számon is van tartva, de Isten kegyelme a szó szoros értelmében megmérhetetlen. Olyan nagy, hogy arányaival – mint az ítélet is – szétfeszíti a történetet. Mint szuverénítása és szentsége, úgy kegyelme sem fér el a történetben. Sem az utolsó ítélet, sem az „új ég és új föld” nem történeti kategória, mint ahogy nem történeti kategória a golgotai kereszt és a rajta bemutatott áldozat sem.

a) A bűnös embernek a kegyelem először úgy jelentkezik, mint magatartás. Kegyelem az, hogy vagyunk. Annak dacára, akik vagyunk, amilyenek vagyunk és ahogy vagyunk. Kegyelem az, hogy „még nem” pusztított el a reánk nehezedő harag.

b) Nő a kegyelem, ha a megtartáshoz, azaz megmaradáshoz bűnbocsánat is járul.

c) De legnagyobb akkor lesz a kegyelem, ha szabadítást is jelent. Ez a szabadítás egyként lehet a büntetéstől és ennek kiváltójától, a bűntől szabadulás. De soha nem úgy, hogy ennek következménye az eset előtti állapot lenne már a történetben. Nem is úgy, mintha jobbá lenne az ember általa, mintha csökkenne rajta és benne a bűn súlya, hanem úgy, hogy tudja, hogy ezek alól van szabadulás. Van olyan állapot, amelyben a bűn és büntetése, a halál nem hatalmaskodik, nem „uralg”. Ezzel megtörik előtte ezek hatalma. A „halál, hol a te fullánkod, pokol, hol a te diadalmad?!” valóban diadalének; a rabságból szabadult ember himnusza. Tudja, hogy ezek vannak; pokol van, halál van. Tényészik benne mind a kettő, csak diadaluk nincs.

Hogy volt valaki. Aki fizette ezért az árt, ez nem itt mutatkozik meg, ahol Isten felől nézzük a történetet, hanem dolgozatunk következő részében, amelyben az esett ember irányából keressük annak értelmét.

B) A történet értelmezése az ember esett voltának feltétele alatt

A szuverén, szent és kegyelmes Istennel „szemben” az esett ember áll.

Csak az esett ember. Ebben az jut kifejezésre, hogy míg Isten szuverénítása, szentsége és kegyelme átfoghatatlan és felsorolhatatlan gazdagságban jelentkezik az ember előtt, addig az egyetlen, amivel az ember ezzel szembe állítani tudja magát: esett mivolta. Amíg a történet azáltal, hogy nem fér el benne Isten, az Ő átfoghatatlan gazdagságára utal, addig az embert kétségbeejtően szegénynek, csak elesettnek, csak bűnösnek tartja, illetve mutatja. Ennél se többet, se kevesebbet mondani róla nem lehet.

A történetben feltároló ilyen viszonyulást nem kísérheti más az emberben, mint a kiszolgáltatottságnak, a kicsiségnek tudata. Ez egyként szülhet benne az Isten nagyságával szembeni ellenérzést, gyűlöletet, sőt rebelliót, valamint szerénységet és alázatot. Egyik is, másik is rányomja bélyegét az ember minden megnyilvánulására; alkatformáló tényezővé lesz életében.

A magyar reformáció első századára nem a rebellió, hanem a szerénység és az alázat a jellemző, s ennek következményei a magyar protestáns gondolkodás fejlődésén át egészen máig érzékelhetők. Nem az ecclesia militans harcba szólító kürtszavát halljuk visszhangzani a XVI. század második feléből, hanem penitenciázó énekeket és jeremiádokat hallunk. Akár teológiai művet írnak, éneket szereznek, imádkoznak vagy prédikálnak, akár históriás énekszerzőként vagy drámaíróként jelentkeznek ebben a században, önismeretük summája mindig az elesettség megélése és az ebből származó vád, a kritikai magatartás magukkal, egyházukkal, népükkel, nemzetükkel szemben.

Az ilyen, az Isten felségének és az ember elesettségének felismeréséből táplálkozó kritika mindazzal szemben, ami emberi, teszi óvatossá a század protestánsát minden az emberből, tehát önmagából is induló kezdeményezéssel szemben. Nem kezdeményellenes, de a szeme nyitva van arra, hogy a kezdeményezések és ezek eredményei mellett el ne homályosodjék az Isten- és emberkép valósága, hanem a maga pőreségében kísérje végig az ember, egyén és közösségek alkotásait. Nyitva van arra, hogy az ember, ha alkot, ne azt kísérelje meg, amire egyébként minden emberi, azaz az esett emberből kiinduló alkotás kísérlet, hogy tudniillik az Isten felsége és az ember esettsége folytán meglevő különbséget csökkentse, vagy éppen kitöltse, hanem arra törekedik, hogy azt tiszteletben tartsa.

1. Mármost, a történet értelmezésére alkalmazva ezt a magyar reformáció első századában meghatározónak felismert magatartást, érthetőbb lesz, hogy magyar protestáns történetértelmezésünk miért nem alkotott olyan, a történet egészét átfogó rendszereket, amilyeneket a keresztyén teológia területén *Augustinustól* máig egyre sűrűbben találunk. Nem a rendszeralkotásra való alkalmatlanság, a filozófiai, s ezzel egyidejűleg a teológiai véna hiánya az oka ennek, hanem az a XVI. századbéli alapélmény, aminek következtében a hívő magyar protestáns tartott és máig tart a történet-értelmező rendszerek kísértésétől. Tartott és tart attól, hogy a „rendszer” természetéből folyólag sem tudja elkerülni a spekuláció lehetőségeit, a spekulációk pedig eltakarják, elmoszák azt a reális Isten-, és emberképet, amelyet felmutatni pedig éppen a történet feladata. Ösztönösen is érezte és érzi, hogy a legvilágosabb, a legegyetlenebb történetértelmező konstrukció is dzsungellé lehet, amelyben az ember megbújhat ugyan a maga esett állapotában, de csak addig, amíg Isten meg nem szólítja, mint az első emberpárt a paradicsomkertben. És a dzsungelben nemcsak megbújni, hanem eltévedni is lehet! Ámha az embernek ezek közül egyik sem volna a szándéka, akkor is olyan támaszt nyerhet a rendszerben, ami gyökeresen megváltoztatja azt az alapélményét, amelynek summája Isten dicsősége és a maga elesettsége, s amelyből az következik, hogy egyedül, azaz magában kell állítania magát Isten elé, a rendszerben maga által előre megkonstruált védőbeszéd nélkül.

2. Történetértelmező rendszerek, történetfilozófiai konstrukciók helyett a magyar reformáció százada a konkrét itt és most-ban viszonyul a történethez. Ebben érti meg azt. A történet értelméhez nem a tegnap és a holnap, hanem a ma vezet el. Amit a „most” mutat, azt mutatja minden „most”, az egész történet. A reformáció százada azért éli olyan intenzíven a maga elesettségét, valamint Isten szuverénitását, szentségét és kegyelmét, mert a „most”-ján át az egész történet ennek megtapasztalására, az erről megbizonyosodásra alkalmas.

De azért is ennyire intenzív a magyar protestáns keresztyén történetszemlélete, mert a „most”-okban, a jelenben, a teljes egzisztenciájával van jelen. Így teljes egzisztenciájával éli meg a „most”-nak pillanatnyiságát, illetve a maga elesettsége mellett Isten nagyságát. Az elsődleges élménynek ez az átütő erejű jelentkezése a jellemzője a kor kegyetlensége minden megnyilvánulásának, és ez magyarázza nála a „most”-nak, a jelennek különös értékét, s a konkrét napnak, amelyben él, a jelentőségét.

3. Mint ahogy a maga elesettségét, valamint Isten hatalmát, büntetését és kegyelmét, napról napra éli meg a XVI. század magyar protestánsa, és napról napra, azaz egyik napról a másik napra hálás a róla való gondoskodásért, ugyanúgy a „napban”, a mindenkori jelenben, a konkrét időben hallja meg a feladatát is. Penzumai mindig napi penzumok. Isten kegyelmének, az esett emberhez való jóvoltának, az emberi életet a bűn által szétvágott állapotában is összetartó, egységgé formáló ajándéka,

tudniillik a feladat, a megtartás eszköze, csak a mában van adva számára. Következésképpen csak a mában, amelyik „ma” sohasem egy egésznek tört része, hanem egyszeri és nem ismétlődő, vehető át, fogadható el. Újra és újra kell kérni, várni, kapni, elfogadni és elvégezni. Azt, amit kap! A feladatok adásában is szuverén Isten akaratától függően, újra és újra ugyanazt a feladatot, vagy újra és újra mást, de egyik esetben is, és a másokban is a teljes egzisztenciát igénybevevő teljeset. A magyar reformáció első százada, mint ahogyan a „nap”-pal feladatot kezd, úgy vele, feladatot is zár; önmagában is, népében is és gyülekezetében is. A naponkénti reggeli és estéli magános imádkozásnak, még inkább a naponkénti közösségi, templomi könyörgéseknek általánossá lett gyakorlatát ez magyarázza. „Napról napra gondoskodik rólunk az Úr, a mi szabadításunk Istene!” Ami nem azt jelenti, hogy „mindennap”, hanem mindig csak egy nap, vagyis csak egy napra. Nem mintha másként nem tudna az emberről gondoskodni, hanem mert így rákényszerülünk arra, hogy koncentráltabban, sűrítettebben, tehát teljesebben éljünk; szenvedjük elesettségünket, nyerjük el bűneink büntetését, köszönjük meg a kegyelmet, az esett-volt ellenére is megtartott életet, és végezzük feladatunkat a mában, és nem az időnek egy vélt kontinuumában, amelyben elorvad a jelen, a „ma” konkrétsága, és ezzel együtt az emberi lét konkrétsága is.

4. A napról napra élés tapasztalása, s az ezzel járó kiszolgáltatottság, a kegyelemnek „bizonytalan”, csak a reménységben élő bizonyossága lehetetlenné teszi azt, hogy az ember feladatai hivatássá minősüljenek. Bármily szokatlanul hangozzék is, a XVI. századi magyar protestantizmusnak valójában nincs hivatástudata. Nincs az egyes protestánsnak, nincs a közösségnek, sem mint népnek, sem mint egyháznak. A „hívás”, a „küldetés”, olyan kategóriák, amelyekkel az egzisztencia átnyúlhat a jelenből a jövőbe, és magához tapasztalhatja a múltat. Mint ilyen, szöges ellentétben van a magyar protestáns alapélménnyel, a napról napra élés tapasztalásával. Illúzió, amelybe az esett ember hajlamos fogódzkodni, de amely illúziót, a tegnap érdemének és a holnap biztosításának hybrisét, a lét valóságos formája nemcsak megkérdőjelezi, hanem át is húzza. Mint a középkori német keresztyénségnek, úgy a középkor-végi magyar keresztyénségnek is megvolt az a hivatástudata, hogy Európa mögötte elterülő részének védőbástyája a keleti barbár népek támadásával szemben. Mohács után azonban ez a hivatástudat, ez a „konstrukció” háttérbe szorult, sorvadt és elenyészett. Maradt a helyén az ember őszintébb és valóságos állapotának inkább megfelelő magavédése, „magamentése”. Ezen belül: a feladat, amely teljesítésének a szolgálat és ennek testvére, az alázat a kísérője. Nem pedig a küldetéshez, a hivatáshoz kapcsolt kiválasztott-ság-tudat, kiemeltség-tudat, és az, ami ennek testvére és kísérője, „öntudat”.

5. Még távolabb áll a magyar protestáns történetiszemlélettől a XVI. században az, hogy a kiválasztott nép kategóriájában gondolja magát. Ezzel nem vonja kétségbe az Ószövetség népének választott voltát. Ellenkezőleg, annak egyszeriségét, ismétелhetetlenségét, történetietlenségét ismeri el. A maga népére vonatkoztatva azonban nem igényli, nem vállalja, mint ahogy nem is kapja ezt a szerepet. Ha, főleg a nép vezetőire vonatkoztatva, mégis előfordul ez a gondolat, nem tudjuk, milyen mértékben írandó a *captatio benevolentiae* számlájára, hanem éppen a lojalitás túlhajtásaira stb.

De, sajátos módon abban az értelemben is halavány és a századokkal egyre erőtlenebb a választott nép-mivoltnak a tudata, ahogy arról az Újszövetség, az Apostoli levelek tanítanak. Az a gondolat, hogy a reformáció népe az Ószövetségi választott nép örököse, ha a reformáció indulásának, missziói szakaszának idejében kicsírázott is, de elfonnyadt a reformáció népének konfesszionális megoszlásakor.

6. Ahol a választottság-tudat gyenge, vagy hiányzik, ott az eschatológia² is erőtlenségre jut. Nem a reformáció embere eschatológiátlan a magyar földön, hanem a történet szemlélete az. A történetet nem eschatologikusan, azaz eschatológia feltétele alatt éli. Történet és eschatológia nincsenek viszonyban nála egymással. Amennyire más az *aión houtos* és az *aión mellon*, annyira más a történet és az eschaton világa. A történet immanens, az eschaton transzcendens. Az eschaton nem úgy vége a történetnek, mint ha annak utolsó láncszeme, utolsó fázisa volna. Van vége a történetnek – Isten ebben is szuverén – de a véget nem köti a történethez. A „vég” kívül van a történeten, független attól, mint ahogy a „kezdet” is kívül van azon.

7. A történet eschatológiátlansága az ember teljes magáramaradottságát pecsételi meg. Ha egyszer a történet nem vezet Istenhez, akkor kiesett az ember kezéből minden immanens segítség; következésképp a semmire csökkent az önbizalma, az önértékelése. Itt teljes az önismeret, de itt a legnagyobb a távolság Isten és ember között.

Ez a távolság azonban mindig Istennek és a teremtménynek, pontosabban az esett embernek és az ő dicsőséges Istenének távolsága. A maga végtelen kicsivé zsugorodása és Istennek, nem „ehhez képest”, hanem ettől függetlenül is végtelen nagysága, mindent elvesz az embertől, csak azt az egyet nem, hogy ez a csodálatos, végtelenül más Isten az ő Istene. Minden szál eltéphető, sőt el is tépődik, csak az az egy nem, amelyik őt Istennel köti össze. Az esett ember, az örök „tékozló fiú”, mindent elveszíthet, csak a fiúságot nem. Tagadni ezt is tudja, de semmissé tenni sohasem. Nem lehet olyan messze az atyai háztól, hogy meg ne indulhasson feléje, s ezzel fiúsága ne aktivizálódhassék. Az a reménység, amely annyira jellemző a magyar reformáció első száz éve protestáns magyarjának kegyességére és történet szemléletére, ebből a forrásból táplálkozik. Hogy az egyén életének és a nemzet történetének a legnagyobb mélységeit járva, panasz ugyan elhagyja ajkát, zúgolódás már csak kisebb mértékben, kétségbe azonban soha sem esik, annak oka ez a reménység. A reformáció első századának magyar protestáns keresztyéne nem tudhatja annyira elesettnek magát, és nem érzékelheti Isten büntetését olyan mértékben magán, hogy ez a reménység hiányoznék belőle.

De ez az út, a tékozló fiú útja hazafelé, nem a történet útja. A történet útján „visszafelé”, belőle „kifelé” nincsen. „Hazafelé” menni ugyanis annyit jelent, mint a halálból az életbe menni, a halálból az életre támadni, tehát fordítottja a történetnek. Az elnyerendő állapot annyira különbözik az elhagyandótól, mint a feltámadás a meghalástól. A tékozló fiú útjának reális summázását az atya adja: „Ez az én fiam meghalt és feltámadott, elveszett és megtaláltatott!”

Ezt az utat: „ki” a történetből, Istenhez, ezt a transzcendálást csak megtaláltan, azaz valakivel tudja az ember végigjárni. Jézus Krisztus, a transzcendens az immanensben az, Akiért ez a transzcendálás lehetséges, Akivel végbemegy, Aki tehát ezen a ponton lép be az ember életébe. Mivel ez a pont nem a történetben, hanem abból „kint” van – a transzcendens Jézus Krisztusban nem metszi, hanem érinti a történetet – csak ebben a helyzetben érzékeli a magyar protestáns keresztyén a reformáció századában, lényegében azonban máig is Krisztust. A történet nem zajos az Ő nevéből, de a hazafelé vezető út, a megváltás útja elképzelhetetlen nélküle. Erre az útra lépve, ezen az úton botladozva, legalább olyan forró és őszinte a reformáció magyarjának viszonyulása Krisztusához, mint nyugati testvéreié.

² Az *eschatologia* [eszkatológia] a hittudománynak az az ága, amely a világ sorsával és elmúlásával foglalkozik, valamint azzal, hogy mi lesz az emberekkel haláluk után. (A Szerk.)

III.

Vázlatot ígértünk, nem átfogó és főleg nem teljes rajzot. A hely, azaz a terjedelem megszabottsága, az idő, azaz a kérdésben való elmélyedéshez szükséges alkalom hiánya, s főleg a képtelenség a többre és jobbra nem is adtak lehetőséget egyébre.

Így aztán inkább sejtjük, mint állítjuk, hogy valamerre a meghúzott vonalak irányában van a történet értelmezésének a magyar protestantizmus talaján kialakult útja.

Azonban bármennyire inkább csak tájékozódás jellege van az ilyen vázlatnak, kísérletnek, mégis amikor rajza, akkor kritikája is a magyar protestáns történetértelmezésnek. Lehet, hogy több esetben torzít ez a rajz, és ez hiba, de lehet, hogy több esetben megfelel a valóságnak, s ez talán még nagyobb hiba.

De lehet ez a kísérlet éppen ezért és így, „kiéretlenül” is, kritikája más keresztyén történetértelmezésnek is. Az ugyanis, ami velük összevetve hiányzik a magyar protestáns történetértelmezésből, nem feltétlen azt jelenti, hogy benne kellene lenniök akár a magyar protestáns, akár bármelyik más keresztyén történetértelmezésben. „Hozzájárulás”-unk tartalmi igazsága felől tehát lehetnek kétségeink, de az említett kritikai lehetőségek jogossága felől nincsenek.

Tehát, ahogy ez a tapogatózóznak jelzett munka, úgy a leggrandiózusabb és a legidőállóbb történetértelmezés is, ítélet alatt áll. Mennél időállóbb, mennél kiérettebb, mennél „keresztyénebb”, annál inkább. Annál nagyobb tudniillik a kísértése arra az „érvényességre”, amelyet a történet valóban keresztyén értelmezése nem tűr meg.

Ha ennek hangot tudott adni próbálkozásunk, akkor fogyatkozásai ellenére is elérte célját, „hozzájárult” egy izgalmas kérdésnek, nem annyira a helyes megoldásához, mint inkább a hozzá való helyes viszonyuláshoz.

Magyarságismeret és falumunka

Kultúra és nemzet

A faj vérközösség, a nép sorsközösség, a nemzet pedig kultúraközösség.¹ Ezzel azt akarjuk kifejezésre juttatni, hogy egy nemzetben működhetnek a vér- és sorsközösséget formáló erők, de nem ezek azok, amelyek a nemzetet létrehozzák. A nemzetközösségben nem vér vagy sors, hanem a kultúra ölt testet. Ebben az értelemben a nemzet a kultúrának testet öltése.

Ha a nemzet a kultúra testet öltése, vagyis az a forma, amelyben a kultúra jelentkezik, akkor ez a megállapítás elsősorban azt a tényt hangsúlyozza, hogy kultúra nincsen nemzet nélkül. Mindenütt, ahol kultúra van, nemzet van, és sehol sincs kultúra, ahol nincs nemzet.

Ebből pedig elsősorban az következik, hogy azok, *amiket kultúraalkotásoknak neveznek, mindig előfeltételezik a nemzetet*. Nem kultúraalkotások szükségesek ahhoz, hogy nemzet legyen, hanem nemzet szükséges ahhoz, hogy kultúraalkotások lehessenek. A kultúraalkotásoknak nincs létük a nemzet nélkül. Ahol a kultúraalkotások nemzet nélkülieknek látszanak, ott vagy eltakarva történik a nemzet, vagy azok, amik magukat kultúraalkotásokként adják ki, nem igazi kultúraalkotások. Kultúra és nemzet elválaszthatatlanok egymástól.

A másik következménye annak, hogy nemzet nélkül nincsen kultúra az, hogy *semmiféle olyan kultúráról nem lehet szó, ami nemzet nélkül egzisztálna*. Faji vagy népi kultúra azért nem lehetségesek, mert faj és nép éppen abban hordozzák sajátos létüket, hogy önmagukban mindig kultúramentesek. Erre tekintettel még közösségeknél is csak a megszokott szóhasználat alapján nevezhetők. Különösen szembetűnő ez a fajnál, ahol vérségi közösség helyett csak vérségi kapcsolatról beszélhetünk; és a sors nem eredményezhet közösségeket, lévén a kultúra és a kultúrában testet öltött szellem az egyetlen közösségformáló erő. Ez az erő vérségi és sorskapcsolatokat nem szüntethet meg ugyan, de közösséget egyedül ő teremthet. Az, amit faji vagy népi kultúrának neveznek, eszerint nem lehet egyéb, mint absztrakció, amelyet a faj

¹ Előadásként elhangzott a sárospataki teológus ifjúság 1936-37. tanévi második félévi csendesnapján, 1937. február 11-én. Nyomtatásban megjelent *Kultúra, nemzet, falu* címmel „A falu szerepe a magyar szellemi élet alakításában” című, 1936 tavaszán tartott előadás szövegével együtt Debrecenben 1937-ben „Az Igazság és Élet füzetei” című sorozat 11. számaként (5-13. o.). Közlésünk ennek a kiadásnak a szövegén alapszik. Megjegyezzük, hogy ennek az előadásnak anyaga beépült dr. Újszászy Kálmán *A falunevelés szellemi alapjai* című könyvének Nemzet és falu című fejezetébe (Sárospatak, 1938., 29-40. o.). (*A Szerk.*)

vagy a nép talaján élő nemzet vagy nemzetek kultúrájából való elvonással szereztek. Népkultúrája csak egy nemzetközösségben élő népnek lehet. Ha faj és nép is rendelkezik kultúrával, mint ahogy mindig rendelkezik vele, ez a kultúra sohasem az övék, hanem a bennük szunnyadó vagy alakuló nemzet kultúrája. A nemzet bennük a kultúra.

És ugyanúgy, ahogy faji vagy népi kultúráról nem lehet beszélni, *egyéb kultúrák sem lehetnek nemzet nélkül*. Tehát nincsen kultúrája egy földrésznek, nincs nemzetek közötti vagy egyetemes emberi kultúra, mint ahogyan nincsen kultúrája egy társadalmi képződménynek, például egy osztálynak vagy rendnek sem. Ahol ilyenekről beszélnek, ott a kultúrán mindig valami mást, rendszerint civilizációt, tehát éppen kultúra-nélküliséget értenek. Ez is egyik magyarázata annak, hogy civilizáció és kozmopolitizmus mindig édestestvérek. A kultúra, ami mindig rendszer és mint ilyen a szellem története, egyedül a nemzetben lehetséges.

De az az alapmegállapítás, hogy a nemzet a kultúra testet öltése, nemcsak azt jelenti, hogy kultúra nincsen nemzet nélkül, hanem azt is, hogy *nemzet sincs kultúra nélkül*. Csak ahol kultúra van, ott van nemzet. Egy nemzetközösség mindig kultúra-közösség. A faj és a nép lényegéből nem következik a nemzet. A faj és a nép csak hiányolja azt, amivel a nemzet több, mint a faj és a nép. A faj és a nép csak hiányolja a szellemet mint rendszert, és ennek testet öltését, a kultúrát. Az tehát, hogy nemzet csak ott van, ahol kultúra van, egyet jelent azzal, hogy csak ahol a szellem a maga teljességében történik, ott van nemzet.

Ez világosan rámutat arra is, hogy *a nemzet több, mint a faj vagy a nép*. Azzal több ezeknél, ami a lényegét teszi, és amit ezek szüntelen hiányolnak: a kultúrával. A nemzetnek ez a hiányolása a faj és a nép részéről – pozitíve kifejezve – a *követelését* is jelenti annak. A faj és a nép szüntelenül követeli, mert várja és óhajtja a nemzetet, amely „más” mint ők, amellyé tehát egyik sem fejlődhet önmagából, vagy amelyet egyik sem produkálhat önmagából, de amire éppúgy szüksége van egyiknek is, másinak is, mint ahogy szüksége van az embernek az értelemre. Nemzet nélkül a faj és a nép egyaránt tájékozódásképtelen. Létének sem értelme, sem célja nincs. Az egyetlen, amit állandóan „tud”, a veszélyeztetettség, és az egyetlen, amit állandóan tesz: az önfenntartás, azaz a veszélyeztetettség elleni öntudatlan védekezés. A nemzet a faj és a nép számára ennek az önfenntartásra törekvésnek legfőbb lehetségesítője. Nem nyűg, akadály és teher, hanem az, aminél jobban semmire sincsen szüksége a fajnak és népnek, annál is inkább, mert benne kapcsolódnak bele a vegetálásból az életbe, az időtlenségéből, azaz szellem-nélküliségből az időiségbe, a szellem létében létbe. Egy fajt tehát úgy védeni, hogy benne a „speciális” fajt óvjuk, annyit jelent, hogy a vegetatívot elébe helyezzük az életnek, a szellem-nélküliséget a szellemnek. Megvakítjuk a fajt, és ebben a vakságában képtelenné tesszük arra az önfenntartásra és védekezésre, amire a nemzetbe, a kultúrába, a szellem életébe bekapcsolódva képes volt. A faj mint ilyen nem lesz szegényebb ezzel, hiszen nem olyant zárunk el tőle, ami az övé, nem olyant metszünk ki belőle, ami „faji”. Csak a hiányát, a „nemzetéhségét” növeljük meg, amely feltétlen úrrá lesz minden, a faj természetével ellenkező elnemzettelenítés ellenére a fajon, ha ugyan – éppen emiatt az elnemzettelenítés és kiéheztetés miatt – létében annyira meg nem gyengül, hogy többé képtelen lesz önmaga fenntartására is. A nemzet a faj és nép táplálója, éltetője, mert pusztá vérégi és sorskapcsolatból valóságos közösségekké bővíti a fajt, illetve a népet. Nemzet vagy nemzetek nélkül nincsenek is fajok, mint élő, organikus, meghatározható egységek.

Az ellenben, hogy a nemzet több, mint a faj, s hogy a faj hiányolja és ezért követeli magába a nemzetet, és hogy mint közösség nem lehet el nemzet nélkül – amint

láttuk – azt is jelenti, hogy *a nemzet más, mint a faj*. Ez a más-volta nem úgy értendő, hogy csupán a többvolta miatt más, mint a faj. Azaz úgy „más”, mint a még ki nem bontakozott és már kibontakozott rügy más, vagy mint ahogy az egyik fejlődési vagy önkifejlési fok más, mint a másik. Ez azt jelentené ugyanis, hogy a nemzet nem volna egyéb, mint tökéletesedett faj vagy nép; a faj „kivirágzása”, a fajnak egy, a néppé alakuláson keresztül elért s talán legmagasabb fejlődési foka. Csak azok, akik a nemzetet csupán így látják többnek, mint a népet és fajt, csak azok tekinthetik a nemzetet dekadenciának, amelytől jó és szükséges visszafordulni a néphez és a fajhoz, mint olyan erőkhöz, amelyek a nemzetet is táplálják. *Csak egy lényegbeli azonosság fellelése faj, nép és nemzet között eredményezhet tehát egy nemzetnegligáló magatartást.* A népközösség hangsúlyozása abban a formában, hogy az elsődlegesebb és így értékesebb, mint a nemzetközösség, és vele együtt a faj kultuszának megnövekedése a nemzeti kultusz rovására csak egy evolucionisztikus világszemléletre felépítve lehetséges, és ezért modern alapvetését mindig a hégeliánizmusban, helyesebben a német idealizmusban találja.

Akik a nemzetet valóban másnak – és nem a faj és a nép fejleményének, vagy éppen ezekből elvont absztrakcióknak – tekintik, azok számára az ilyen visszafordulás, fajhoz vagy néphez menekülés a fenti értelemben nem lehetséges. *A faj és a nép, valamint a nemzet különbözősége tökéletes különbség, teljes „másság”, amely minden összefüggést kizár.* Bár a faj és a nép sem úgy állanak egymás mellett, mint fejlődési fokok, még sincsen akkora *ugrás* közöttük, mint amekkora e kettő és a nemzet között van. Vérségi és sorskapcsolatok sohasem fejlenek csak önmagukból kultúra-közösséggé, azaz fajok és népek nemzetté. Faj, nép és nemzet nem egyenes, hanem tört vonalat alkotnak, amelyben a legnagyobb törés nép és nemzet között van. Az, hogy ez az igazi törés a nép és a nemzet, nem pedig a faj és a nép között van, magyarázza azt, hogy *a faji gondolat erősödése mindig együtt jár a népiség izmosodásával és megfordítva, de sohasem jár együtt a nemzeti gondolat erősödésével.* A faji és népi gondolat erősödésekor a nemzeti gondolat mindig csak eltakartan erősödik, és erősödésének forrása a faji és népi gondolat erősödésének forrásától idegen. Míg tehát a nemzet a maga erőiből, önmagából mindig táplálója, erősítője a fajnak és a népnek, ezekről ugyanez sohasem mondható el. Ha lehetséges volna faj és népközösség nemzet nélkül, faji és népi gondolat eleven, lüktető, nemzeti gondolat nélkül, ezek sohasem járulhatnának hozzá önmagukban a nemzeti gondolat növeléséhez.

Az a körülmény, hogy a nemzet valóban „más”, mint a faj és a nép, és hogy a törés, az *ugrás* a nép és a nemzet között valóság, magyarázza azt a sajátságos tünetet, hogy a faj és a nép nemcsak hiányolják és ezért kívánják, követelik magukba a nemzetet, hanem *alapjában mindig idegenül is állanak azzal szemben*, azaz amikor kívánják, tagadják is azt. A nemzetközösség a vérségi és sorskapcsolatok előtt, a nemzetnek a néptől és fajtól való tökéletes mássága miatt végeredményben mindig érthetetlen, megmagyarázhatatlan és titokzatos, amelyet éppen ezért – bár állandóan magába fogad és szükségel – a maga teljességében sohasem abszorbeál, sőt abszorbeálni nem is kíván. A nemzet és a faj meg nép közötti távolság állandóan érzékelhető, és ha a faj vagy a nép a nemzettel szemben önmagába zárkózásra, azaz nemzetellenes, azaz kultúraellenes magatartásra hajlamos, ez csak ennek a távolságnak és idegenségnek valóságos voltából és abból a sajátságos viszonyból magyarázható, hogy a faj és a nép, amikor követeli magába a nemzetet, ugyanakkor – mint tőle idegent – tagadja is azt. *Mennél erősebb a fajiságnak és népiségnek a fellángolása, annál erőteljesebb a nemzet tagadása is*, annak ellenére, hogy a nemzet követelése – mint állandó szükségesség – ebben a tagadásban is fennáll. Ebből azonban arra következtetni, hogy a

nemzet ellensége volna a fajnak és a népnek, éppoly tévedés, mint annak feltételezése, hogy a három ugyanannak a fejlődési vonalnak három különböző stádiuma.

De a nemzetnek néptől és fajtól való lényegi különbözőségét mutatja az is, hogy *a nemzet lényegében független mind a fajtól, mind a néptől*. A nemzet soha sincsen egy néphez vagy éppen egy fajhoz kötve. Ezt világosan mutatja az, hogy egy-egy fajon belül több nemzet keletkezhetik. Ugyanez áll az egyes népekre is, ha nem is olyan szembetűnően, mint a fajokra. De megfordítva is igaz. Nemcsak egy fajon belül lehetséges több nemzet, hanem *egy nemzetközösségbe is tartozhatik több faj*, különösen olyankor, amikor az ilyen nemzetközösség kialakulását a sorsközösség is előmozdítja. A faj és a nép ezekben az esetekben egészen szembetűnően dokumentálják, hogy a nemzettel szemben csak mint annak *anyaga* jöhetnek tekintetbe. Mint szobornak a kő és festménynek a színek, úgy anyaga a faj és a nép a nemzetnek. Ezzel azonban már arra is rámutattunk, hogy ezekre az anyagokra a nemzetnek is feltétlen szüksége van. A nemzetközösség nincs egy valamely fajhoz vagy néphez kötve, ennyiben kétségtelenül független, de nem is lehet el faj, illetve nép nélkül. A nemzetközösség mindig népben és fajban szemlélhető; a népben és fajban nyer megvalósulást, ha tökéletesen más is, mint ezek és a különbsége akkora is közöttük, mint anyagnak és szellemnek a különbözősége. Viszont az is igaz, hogy amint a műalkotás anyagának értékére maga a műalkotás mutat rá, úgy a népnek és a fajnak valódi értékét is csak a nemzet dokumentálhatja. *Faj és nép a nemzetben lesznek értékké, és csak a nemzet számára értékek*. Igazi megbecsülésük, értékelésük is csak a nemzetben lehetséges. Így lesz a nemzet nemcsak a faj és a nép hiányának pótlója, hanem értékeik óvója, védője is. *Népi sajátságok, faji értékek soha sem részesültek védelemben és ápolásban nemzet nélkül*, azaz ott, ahol nem volt nemzet, és most is *csak ott* részesülnek igazi védelemben, ahol nemzet-, azaz kultúráközösség van. Ez magyarázza azt is, hogy a fajok pusztulását mindig a nemzetek pusztulása vagy meg sem születése előzi meg. A kultúra halála – akár mint civilizáció, akár mint őslapot, azaz még nem-kultúráközösség – mindig előfeltétele egy-egy faj részeiben vagy egészében való pusztulásának, és soha sincs megfordítva. Minél erősebb viszont egy nemzetközösség, annál erősebben él benne a faji és népi értékek ápolása a fajnak és népek – mint drága értékeket magukon megvalósítható lehetőségeknek – az óvása. A faji és népi értékek túlbecsülése mindig csak látszólag mutat nemzettelenségre vagy nemzetellenességre, a valóságban mindig a nemzet ugrásszerű megerősödése, arányaiban az eddiginél hatalmasabb megővekedése teszi lehetővé.

Abból, hogy a nemzet a maga lényegében a fajtól és néptől független, következik az is, hogy *a faji kapcsolatokat, a fajt a nemzetközösségek szétszakíthatják azáltal, hogy egy fajon belül több nemzet, vagy több fajból egy nemzet alakulhat*. Ezek a szakadások a fajon belül mindig akkor a legszembetűnőbbek, amikor a nemzetközösség a legigazabban nemzetközösség, ami rendszerint egy, a nemzet életére elhatározó döntésben és ennek nyomán a nemzet egészen új jelentkezésében mutatkozik. Az ilyen döntések azok, amelyekben a nemzet a legteljesebben él, és amelyek önállósága mindig a nemzetek önállóságához vezet még az egy fajon belül is. A sajátságos csak az, hogy amikor a nemzetekben ez a szakadás egy fajon belül is a legerősebben érzékelhető, azaz a nemzetközösség a legteljesebben történik, ugyanakkor *az egy közös fajhoz tartozás tudata is mindennél erősebben lobog az egyes nemzetekben*. Bármilyen sajátságos is azonban ez, abból, amit az előbb azzal kapcsolatban elmondtunk, hogy a faj értékét mindig a nemzet ismeri, érthető és természetes. Az egy fajon belüli nemzetek tehát – éppúgy, mint a több fajt vagy több faj töredékeit egyesítő nemzetek – nemcsak szakadásokat idéznek elő a fajon vagy fajokon belül, hanem

az egy fajhoz tartozást is erősítik, mégpedig annál inkább, mennél erőteljesebben működnek bennük a nemzetet tápláló erők, azaz mennél inkább nemzetközösség a nemzet.

De míg a nemzetek a fajon belül szakadásokat idéznek elő, addig a különböző fajok között igazi kapcsolat mindig csak a nemzetekben lehetséges. A nemzetek ugyanis, mint testet öltött kultúrák, éppen a maguk másságánál és az ebből folyó függetlenségüknél fogva szabadok azoktól az erőktől, amelyek a fajokat az önfenntartásért vívott harcban egymástól elválasztják. A fajok éppen azért, mert létük veszélyeztetettségben lét – ami nem jelenthet mást, mint az egymástól veszélyeztetettséget –, és mert egyetlen tettük az önfenntartás – azaz magukat a másik fajjal szembeni fenntartás – érintkeznek ugyan egymással, de ez az érintkezés csak taszítás, és ebben a taszításban álló harc lehet. Örök és áthidalhatatlan az ellentét fajok között, ami annál erősebb, minél több érintkezési felületük adódik egymással. Éppen ezért egyedül a nemzetek az olyan tényezők, amelyek olyan kapcsolatokat alkothatnak faj és faj között, amelyek náluk nélkül semmiképpen létre nem jöhetnének. A nemzetek ugyanis mint mindig ugyanannak az egy kultúrának a hordozói, éppen azért, mert ugyanazon egy kultúrának a hordozói, állandó kapcsolatban vannak, vagy lehetnek egymással, és így olyan kapcsolatokat létesíthetnek, amelyek nemcsak fajok, hanem népek között is egyszer s mindenkorra lehetetlenek. Ez a magyarázata annak, hogy ha faji erősödésről lehetne beszélni a nemzet erősödése nélkül, úgy ez mindig csak harchoz vezetne, mert az egyes fajok közötti eltérések kiemelését, és ebben a faj teljesebb életét és fokozottabb önvédelmét is jelentené. A nemzet azonban – mint a kultúra testet öltése és mint a fajtól teljesen különböző tényező – itt mindig nivellálóan szerepel. *Mennél erősebb a nemzet, azaz mennél igazábban nemzet a nemzet, annál élénkebb az egymás közti kapcsolat keresése, annál teljesebb a nemzetek közötti közösségre törekvés,* és ebben a törekvésben a fajok és népek közötti kapcsolatteremtés, bizonyítva azt, hogy a fajok csak a nemzetekben, azaz a kultúrában találkozhatnak úgy mint nem küzdő felek egymással. A nemzetek mennél erőteljesebb élete tehát nem a harcnak és pusztításnak a fokozója vagy éppen oka, hanem mivel a fajok között kapcsolatot teremt, és ebben a kapcsolatban a köztük levő harcot megállítja vagy egyensúlyi helyzetbe hozza, mindig békét eredményez. Ahol azonban a nemzet erősödését, teljes történetét eltakarja a faj és a nép olyan kultusza, amely a nemzetet elhanyagolja, ott ebben a negligálásban azok a kapcsolópontok is elhanyagoltatnak, amelyek a fajok közti ellentéteket, ha soha meg nem szüntetik is, de egyensúlyban tartják. Ez az oka annak, hogy sohasem a nemzeti, hanem mindig a faji kultuszban keresendő azoknak a küzdelmeknek a forrása, amelyek népeknek és nemzeteknek a pusztulását is maguk után vonhatják.

Azzal a ténnyel szemben, hogy a nemzetek, mint a kultúra testet öltései, elválasztó vonalakat húzhatnak a fajokon belül, áll az a másik tény, amely szintén a nemzetnek mint kultúrközösségnek a fajtól és néptől való lényegi függetlenségéből következik, hogy tudniillik az egyes nemzeteket éppen azért, mert kultúraközösségek és elsődlegesen vér- és sorsközösségek, nem választhatja szét semmi, azaz az egyes kultúraközösségeken belül elválasztóvonalak olyan értelemben, mint a fajnál vagy népnél, nem húzhatók. A nemzet mint kultúraközösség független a helytől és kiterjedése, azaz története elé semmiféle erőszak nem emelhet gátat. A nemzetnek mint kultúraközösségnek nincsenek határai, mindenütt történik, ahol a megfelelő kultúra történik; politikai határok éppúgy nem gátolják történetét, mint nyelvi és természeti határok. Ez erősebben kidomborítva azt jelenti, hogy ezeknek a faji, népi, politikai stb. határoknak az ellenére is mindenütt történik a nemzet, ahol az azt alkotó, tápláló

kultúra történik. Ez a magyarázata annak, hogy egy nemzet mindig a kultúrájával áll vagy esik. Mindenki, akiben a nemzetet alkotó kultúra történik, tagja a nemzetközösségnek, mert benne a nemzet történik, és senki sem tagja a nemzetközösségnek, ha nem történik benne a nemzet, azaz a nemzeti kultúra. Nem tagjai valóban azok sem, akikben csak a faj történik, és a faj története elnyomja a nemzet történetét, de még kevésbé tagjai azok, akikben csak a civilizáció történik. *A nemzetközösség tagjait csak a nemzeti kultúrában lehet megtartani.* Áll ez azokra, akik nagy tömegben élnek, és bennük egy állam oltalma alatt akadálytalanul történhetik a nemzeti kultúra, de áll azokra is, akikben az elszigeteltség vagy más egyéb tényezők miatt akadályoztatik ez a kultúra. *Sem nép, sem faj nem kapcsolhat hozzá senkit egy nemzeti közösséghez.* Egyedül a nemzeti kultúra képes erre. És a nemzet azokban hal meg, akikben valami oknál fogva nem történik többé a nemzeti kultúra, azaz akik egy nemzeti kultúráközösséget elhagyva egy másikba kapcsolódtak bele, akik az egyik nemzetben jelentkező kultúra helyett egy másik nemzetben jelentkező kultúra mellett döntöttek, vagy ami ennél sűrűbben előfordul, civilizációba zuhantak. Ezt a civilizációba hullást, vagy a másik nemzet melletti döntést megakadályozni a nemzetvédelem legsúlyosabb feladata, és ez annál nehezebb, mennél inkább kitettek az egyes nemzettek vagy ezek nagyobb csoportjai annak, hogy a nemzeti kultúra bennük akadályozva történjék. *Eszköze csak egy lehet ennek a védekezésnek: a nemzeti kultúra teljes története, és ennek így a maga nagyságában elbűvölő, lenyűgöző ereje; amely csak növekedhetik akkor, ha a nemzetnek ez a teljes története homogén faji vagy népi erők felfokozását is maga után vonja.* Ahol – és ez a mi felfogásunk szerint egyet jelent azzal, hogy *akiben* – a nemzet nem tudja fenntartani magát a maga kultúrája teljes történetében más nemzeti kultúrákkal szemben, ott bekövetkezik a nemzet megszűnése, „halála”. Ennek törvényszerűsége mindenütt azonos. Akkor halt meg a magyar kultúráközösség, azaz „nemzetiség” Bod Péter falujában, hosszú vergődés után, amikor a feltámadásra hívogató harang szavára az utolsó magyar is román templomba indult.

Mindezzel arra is rámutatás történt már, hogy *az a kultúra, amely csak nemzetben él, nem lehet egyéb, mint nemzeti kultúra.* Ebben pedig két további tény foglaltatik. Az egyik az, hogy minden népi vagy faji öntudatra apellálás tulajdonképpen a nemzeti öntudatra, azaz a nemzeti kultúráközösségre apellálás. Így van ez akkor is, amikor ez a nemzet nagy többségével összeeső állam területén történik, de így van akkor is, ha egy ilyen közületen kívülre kényszerül. Sőt így van akkor is, amikor ez az apellálás egy már elfelejtett vagy most elfelejtendő, helyesebben elejtendő kultúráközösség mellett vagy ennek érdekében történik. A másik tény, ami abból következik, hogy a kultúra csak nemzeti kultúra lehet, az, hogy ennek megfelelően *a kultúra fenntartására, ápolására való törekvés is csak a nemzeti kultúrának ápolásában lehetséges.* Minden olyan törekvés, amely ezzel ellentétes, azaz úgy akar kultúrát fenntartani, hogy abból a nemzetet kihagyja, vagy csak mint esetlegest, mellékest kezeli: a kultúra lényegével ellenkezik, és ezért nemcsak nemzetgyilkosság, hanem kultúrgyilkosság is; mivel kultúra helyett civilizációhoz, nemzet helyett nemzetköziséghez, azaz nemzetnélküliséghez vezet. Ott ellenben, ahol a kultúra nemzeti volta erősen kidomboríttatik, vagyis a kultúra azokban a vonásokban él, amelyek azt „nemzetivé” teszik, ott valóban történni fog a teljes kultúra és a teljes kultúrában a teljes szellem.

Visszatérve arra a megállapításra, amely szerint nemzet és kultúra egymáshoz való viszonyát abban határoztuk meg, hogy a nemzet a testet öltött kultúra, ennek egy további következményét abban látjuk, hogy *a nemzet így semmiféle formájában nem lehet produktum.* Mint ahogy nem fejlődésproduktum, úgy nem is kultúra-produktum. Az, hogy a nemzet minden kultúraalkotást megelőz, és ezek másodlagosságával

szemben a kultúrához viszonyítva elsődleges, nem azt jelenti, hogy a kultúra előbb nemzetet produkál, hogy azután ezen keresztül hozzon létre kultúraalkotásokat. Így a nemzet csak eszköz volna a kultúra életében. Ezzel szemben a nemzet és kultúraproduktum közötti különbséget mindennél jobban mutatja az, hogy míg a kultúra egyik vagy másik kultúraproduktum nélkül ellehet, nemzet nélkül nem lehet el soha. Ám ha nem produktuma a nemzet a kultúrának, akkor még annyira sem különbözhetik tőle, mint a produktum az alkotótól. Kultúra és nemzet viszonya nem az alkotó és alkotott viszony, hanem az alkotó viszonya önmagához. A különbség közöttük a testté lét és testté nem lét különbsége, tehát nem lényegi, hanem formai természetű különbség. A lényeget tekintve kultúra és nemzet között nincsen különbség. A nemzet mindig maga a kultúra.

Ha a nemzet maga a kultúra, akkor ebből logikusan következik, hogy a kultúra sajátosságai mind érvényesek a nemzetre is. Így elsősorban *a nemzet mindig egy*. A nemzet a maga önmagán belüli egyetlenségében teljesen homogén, és mint nemzet nem tűrhet el magán belül más nemzeteket, még nemzetiségek formájában sem. Nemzetek csak egymáson kívül és sohasem belül lehetségesek. Csak az állam az, amely nemzeteket foglalhat magában, de ezek benne is mindig egymáson kívül állanak, és csak mint kultúráközösségek függenek össze egymással, anélkül azonban, hogy ez az összefüggés alárendelhetőséget, egyik nemzetnek a másik nemzet alá, vagy több nemzetnek egy nemzet alá foglalhatóságát jelentené. *A nemzetközösség tagja nem lehet két közösségnek a tagja sohasem*. Számára mindig csak egy nemzet lehetséges, csak egyetlen „nemzet-”, azaz kultúráközösség van, és ez az, amelybe ő tartozik. Az az eset, amikor valaki nemzettől nemzethez csatlakozik, valójában sohasem nemzettől nemzethez, közösségtől közösséghez csatlakozás. Egy ilyen csatlakozás – vagy úgynevezett nemzetcseré – egyedüli lehetségesítője a civilizáció vagy alkultúra, azaz bármi okból is a közösség megszűnése az emberben. Közösségtől közösséghez nincs út abban az értelemben, hogy egyik közösség helyett a másikba kapcsolhatja bele magát, minden közbevetetés nélkül a közösség tagja. Előbb *a közösség halálába, a civilizációba kell hullani ahhoz, hogy az egyik nemzetközösségtől a másik nemzetközösséghez pártolás megtörténhessék*. Csak egy olyan „tagság”, amely voltaképpen nem igazi részvétel a nemzetközösség életében, vezethet el valakit más nemzethez. Annak számára, akiben a nemzetközösség él, a maga közössége az egyetlen lehetőség. Az a lehetőség, amelyben annál teljesebb lesz a nemzet, mennél erőteljesebb az „érte” és „tőle”, a *csak érte és csak tőle* lét története. A legteljesebb ez a nemzetért való halál vállalásában. *Bármilyen paradoxon is: akik a nemzetért halnak meg, azokban él legteljesebben a nemzet. Vértanúkra ezért van szüksége a nemzetnek, és vártanúk nélkül ezért nincsen nemzet*.

Ebben az egyetlenségében *a nemzet mindig új*. Hogy fajok öregedhetnek-e vagy nem, arról lehet beszélni, de a nemzet valameddig van, mindig új. A nemzetközösség mindig „új” és újságának teljessége miatt „más” közösség, és éppen az ilyen újságban van a folyton érdekessége és lenyűgöző ereje. Folytonosan új, mint a szellem, amelynek közösségi formája, de folytonos újsága és mássága éppen ezért mindig érthetetlen azok előtt, akik a szellem életét nem ismerik, és nemzet helyett egy civilizációt takaró álnemzetben élnek. Az újság tehát nemcsak egzisztenciális vonása a nemzetnek, de – mint folytonos megújulás – *garanciája* is annak, hogy a nemzetközösség valóság, a nemzet valóban él, történik. Az állandósulás, a megmerevedés, a kitartás az új melletti döntéstől tartózkodás értelmében viszont a nemzetközösség bomlásának jelei és a nemzet halálának az előkészítői.

Az egyetlen és *mindig „új” és „más” nemzet „időí”, mint ahogy időí a kultúra és időí maga a szellem is. Az időtlenség olyan kategória, amely a nemzetre éppúgy nem alkalmazható, mint ahogy nem alkalmazható a szellemre. Időí a nemzet, mert léte, története éppúgy pillanatokban lét, pillanatokban történés, mint a kultúra története. A nemzetnek ez az időisége örökidőiséggé a maga lehetőségeiben válik. Történetének, mint a kultúra történetének, örök lehetőségei vannak, és *a hit a nemzet örök voltában nem abban hit, hogy ezek a lehetőségek nem szűnnek meg soha, hanem hit abban, hogy ezek a lehetőségek mindig megmaradnak, hogy a nemzet-, azaz kultúra-közösség lehetősége nem utasítatik el a közösség tagjától, és így mindig lesz nemzet-közösség, mindig történni fog, mindig élni fog a nemzet. Az, hogy nemzet legyen, hogy a kultúra, a szellem történjék, az egyedül rajtunk, a személyeken fordul meg. Ennél magasabb metafizikai értékelése a személynek nem lehetséges, de ennél nagyobb etikai felelősség sem hárulhat a személy vállaira soha.**

Imre Lajos: Ex libris dr. Újszászy Kálmán

Magyarság és magyarságkutatás

I.

Az az alapmegállapítás, amelyen ez az előadás¹ felépül, a következő: magyarrá nem adottság, hanem feladat tesz bennünket, magyarságunk nem adottság, hanem feladat.

Magyarsága tehát senkinek sincs adva.

Ez elsősorban is azt jelenti, hogy magyarrá nem születhetik senki. Az, hogy bölcsője a magyar Alföld kellős közepén ringott, ahol napi járóföldre sem lehet találni mást, mint magyart, még nem lett forrásává senki magyarságának, mint ahogy nem tesz magyarrá senkit az sem, ha ereiben nemzedékeken keresztül tisztán átmentődött a honfoglaló ősök vére.

De nemcsak hogy nem öröklött adottság a magyarságunk, hanem szerzett adottságnak sem tekinthető. A kultúrnyelv, amelyet nem hozunk magunkkal, hanem abban a környezetben teszünk a magunkévá, amelybe beleszülettünk, a szokások és az az életforma, amelyet szintén ebben a környezetben szerzünk, nem magyarrá tevő, hanem magyarságunkat dokumentáló és egyúttal óvó tényezők. Általuk bizonyítjuk meg azt, hogy valamiben tényleg gyökeresen különbözünk a földnek bármely más népétől, és bennük, rajtuk keresztül védjük ezt a megkülönböztető drága jegyet. A tanulság világos: aminthogy a származás és a táj, mai formájában kifejezve: a vér és a föld még nem tett magyarrá senkit, ugyanúgy nem lehetett ezt soha elérni a nyelv elsajátítása, a megfelelő szokások és az uralkodó életforma felvétele által sem. Sőt, ezeket a magyarság védelmére rendelt fegyvereket – épp azért, mivel csak fegyverek – olyanok is a kezükbe vehették és vehetik, akik éppen ezeknek a fegyvereknek a birtokában nem magyarságunk védelmére, hanem elvesztésére törnek. Vér, föld, nyelv: drága és ezerszer megbecsülendő, pótolhatatlan adottságok, de épp azért mert csak adottságok, és sohasem lehetnek egyebek adottságoknál, ahhoz hogy bennünket vagy másokat magyarrá tegyenek, nem elegendők.

Ám ha ezek egyikében sincs adva a magyarságunk, ez még nem jelenti azt, mint ha más ismert vagy ismeretlen tényezőben adva volna. Magyarságunk nem az vagy az, nem itt van vagy ott van. A magyarságot nem lehet megtalálni, még kevésbé lehet rálátni vagy ráérezni; a magyarságot, éppen azért, mert nem adat, hanem feladat, csak *tenni* lehet.

Ha a magyarság nem adat, hanem feladat, akkor mint ilyen osztozik minden feladat természetében, azaz – mint a feladatok általában, úgy ez a feladatunk is – egyfelől *előttünk* van, másfelől megköveteli tőlünk, hogy *mi benne* legyünk.

¹ A Péntek Esték sorozatában való előadásra 1939. február 10-én készült ez a tanulmány. Szövegét a hagyatékban őrzött, a szerző által kézzel javított gépíratból közöljük. (A Szerk.)

Továbbmenve, minden feladat célok szolgálatában áll, a célok pedig kétfélek lehetnek természetüket nézve: mozgásban levők és mozdulatlanok. Cél lehet az örökké mozdulatlan Himalája, de lehet cél a száguldó paripa is.

Mármost magyarságunk egy ilyen mozgásban levő célt szolgáló feladat, amiből következik, hogy benne lenni, vállalni csak úgy lehet, ha vele együtt mi is állandó, az ő mozgásának megfelelő mozgásban vagyunk. Mozdulatlanul, semmit sem csinálva, aktivitás nélkül nem lehet magyarnak lenni!

Az a sohasem mozdulatlan, hanem mindig mozgásban levő cél, amely feladatunkkal együtt minket is állandó mozgásban, aktivitásban tart, s amelyet magyarságunk szolgál: a nemzet. A nemzet szintén nem adottság, mint ahogy nem adottság a magyarság sem, de nem is feladat, mint emez. Örökké és állandóan, mindenkinek és mindenütt csak cél, mégpedig mozgó természetű cél, és abban van a különbség nemzet és nemzet között, valamint az azt megvalósító feladat – például valaki magyarsága, németsege, tótsága vagy éppen zsidósága – között, hogy milyen természetű nemzetének – mint feladata örök céljának – ez a mozgása.

Ha a nemzet mint cél előttünk-mozgásában olyan, mint egyes népeknek, például a németeknek új haza felé kalauzoló, méltóságteljesen, talán lomhán szálló sas-madara, akkor annak, aki németté akar lenni, ennek a feladatnak vállalásában elég ezt a madarat – amely sohasem száll gyorsabban, mint ahogy az utána haladók az iramot bírják – ha nehéz akadályokon keresztül is, de követni. Azt jelenti ez, hogy itt a feladatra, valaki németségére, ez a feltétlen, kitartó követés lesz a jellemző.

Az Egyiptom földéről útnak indult, sok tekintetben gyűlevész és szökött sereg, Mózes népe nappal felhő, éjjel tűzoszlop formájában látta maga előtt a nemzetét formáló, kovácsoló, kényszerítő célt, és célja követésében nem állott előtte más feladat, mint az, hogy ügyeljen erre a folyton előtte lebegő célra.

Ha ellenben a nemzet mint cél nem méltóságteljesen szálló sasmadár, hanem állandóan a szemünk előtt tündöklő fényesség vagy sötétlő felhő, hanem olyan, mint az űzött vad a rengetegben, akkor azoknak, akik az ő követésében akarják a nemzetet: erdőn, mezőn, pusztaságon és ingoványos réteken át kell felajzott nyíllal, csörgő verítéssel, agyonhajszolt lóval utánavetniök magukat. Hát még ha az üldözött vad nem is mindig látható! Ha sokszor, „mint a pára, köd előtte, köd utána”! Milyen izgalmas, kínzó bizonytalanság ragadja meg ilyenkor a vadász szívét. Hol van ilyenkor az a biztos nyugalom, amely eltölti annak keblét, akinek madara, vezérlő csillaga egy pillanatig sem tűnik sehová. Vad és kínzó kétségbeesés, tapogatózás, nyomról nyom után szaladgálás foglalja el ennek helyét, és a rendet, a zűrzavarban az egységet csak az tartja fenn, hogy mégis, ha átkozódva, ha káromolva is, de mindnyájan ugyanazt az egyet keresik. Némettség, zsidóság lehet vándorlás, kocsikkal, ígásbarmokkal, asszonyokkal, gyerekekkel, háznéppel; szlávság lehet megszállottság és extázis égnei emelt karokkal, földbe gyökerezett lábbal; skandinávnak lenni lehet úgy, hogy ismeretlen tengerek felé irányítjuk a viking hajó orrát; de magyarságunk mindig olyan feladat, amelyet lóra kapva, könnyen, mintha egy vadászatra indulnánk, egy íjjal a vállunkon, nevetve, vígan, de a fenyegető jövő balsejtelmével a szívben, az eltévedés ellen küzdve folyton; rohanva és egyedül, mindig a mieink nélkül kell megtennünk! Magyarság csak ott lesz és azokban lesz, akik a nemzetért egy ilyen keserves és mondhatatlanul nehéz feladatban élnek.

Csodálatos, hogy hányszor keressük őseink nyomát itt vagy amott. A Juliánusok és Kőrösi Csoma Sándorok csak típusok! Mindegyikünkben ott lappang egyik vagy másik, vagy mind a kettő együtt; s ugye csak szólna, ugye csak hívna egyszer, csak alkalmat adna valaki egyszer, hogy elindulnánk erre a szent vándorlásra – hiába. Hiá-

ba, mert magyarságot sehol sem találnánk, mint ahogy nem találtunk volna akkor sem, ha száz esztendőekkel vagy egy évezreddel ezelőtt indultunk volna útnak. Nem találnánk, mert akik Ménrót és Enéh családjából magyarok voltak, és akikhez így a magyarságunkon át nekünk valóban közünk van, azok *mind* eljöttek, az utolsó szálig kiszakadtak onnan. A magyarság nem *volt* az őshazában, hanem *lett* akkor, amikor „Hunor s Magyar, két dalia, két egytestvér, Ménrót fia, ötven-ötven jó leventét kiszemeltek, hogy követnék”. A magyarság nem itt vagy ott volt, mielőtt útnak indult volna, hanem akkor lett, amikor az idő, a történelem titokzatos méhéből kirohant pattanásig feszülő íjjal a gímszarvas után. És ami a múltra áll, az áll a jelenre is. Nem itt vagy ott, bennem vagy benned van a magyarság, hanem bennem és benned *lesz* akkor, ha egyszerre mindent: rögtöt, vért, múltat, jelent, eltervezett jövőt feledve egy hirtelen lendülettel odavetted magad a szent állatot üldözők seregébe.

A csodaszarvas históriája nem mese, monda vagy legenda, hanem mítosz. Mítosz, amelyet nem ez vagy az talált ki és írt meg, hanem ami – mióta magyar van – ott szunnyadt a szívek mélyén. És épp azért, mert több mint mese, más mint legenda, mélyebb mint történelem, és mert magyarságunk karakterének örök szimbóluma: reá tekintve találjuk meg magyarságunk valamennyi jellemző vonását.

Csak egyre mutatok rá ezek közül akkor, amikor azt kérdem: mi történt, amikor Hunor és Magyar ötven-ötven leventéjével elindult arra a vadászatra, amelyről soha többé nem tért a szülői házba vissza? A felelet világos. Egy családból, talán egy népből, amelynek ez a család vezetője volt, szakadtak ki, egy meglevő, egy adott közületet hagytak ott, és ugyanakkor vezérek és vitézek egyetlen új és az eddigtől teljesen különböző egységgé, közösséggé kovácsolódtak feladatukban össze. A tanítás világos: magyarnak lenni, a nemzetért élni annyit jelent, mint fajtól és földtől, vértől és rögtől elszakadni. Eltépni minden szálát, ami ezekhez fűz, és egy pillanatig sem fájni a szívnek azért, amit magunk mögött hagyunk. Magyarságunk ugyanakkor, amikor a csodaszarvas űzése, *kifutás* is a vérből, elszakadás is a rögtől. Így is mondhatnánk: kiemelkedés ezekből valami olyanért, amiért még ezek árán is érdemes ezt a kiemelkedést megtenni. Magyarnak lenni mindig ezt a kiemelkedést jelenti, és magyarnak lenni mindig csak addig és olyankor lehet, ameddig ez a kiemelkedés történik bennünk. Amint feladatunkban, a nemzet óhajlásában, a gímszarvas űzésében megállunk, ha csak egy kis időre is megpihenünk, rögtön elveszítjük azt, ami éppen feladatunk folytonos, szünet nélküli teljesítésében van: magyarságunkat, és visszaesünk oda, ahonnan ez a magyarság mindig kiemelkedést jelent. Visszahullunk a fajba, lezuhanunk a földre, azaz egy olyan színvonalra, amelynek életét élni magyarságunkkal szemben mindig visszaesést, visszahanyatlást, a céltól elfordulást, a feladattól elpártolást jelent.

Hogy ez így van, annak oka az, hogy bár magyarságunk a fajból és vérből való kiemelkedésben, azaz abban a lendületben van, amelyet csak vérből és csak rögről lehet megtenni, de amire ezek maguk sohasem képesítenek, mégis ez a lendület nem jelenti azt, hogy végképp megszakadtak a szálak köztem és közöttük. Hunor és Magyar a gímszarvas után futva, azt űzve a vérnek fordítottak hátat, azonban az, amitől elszakították magukat, nem szakadt el őtőlük. Ha arccal százszor is a csodaszarvas felé fordultak, ha szellemükkel százszor is új idők, új tájak új titkait kutatták, ha minden erejükkel a nemzeten csüngött is szemük, vérükben továbbra is ott muzsikált a Ménrót vére, húsukban és csontjaikban továbbra is izzott, égetett az elhagyott föld. Egyiktől sem tudtak szabadulni. Mint koloncokat cipelték magukkal. Könnyű volt addig, amíg az energiák a szent feladat, a szarvas űzésében égtek, de keservesen nehéz lett abban a pillanatban, amikor feladatukban megfáradtak.

Ezért nem volt soha nyugtuk, és ezért nem lehet nyugta soha senkinek, aki magyar. Ezért jelent magyarságunk örök űzést, és ezzel örök hajszoltságot, amelyben – amint a paripák ereje csökken, a kezünk bizonytalanabban fogja a kantárszárat – lehet meglassúdni, de megállni nem lehet soha. Nem, még akkor sem, ha az üldöző sereg éle már eltűnő messzeségben jár előttünk; nem akkor sem, ha az utolsó vagyunk már a sorban; nem akkor sem, ha leszakadtunk már a sorról és az előttünk járó utolsót is mérhetetlen messzeségek választják el tőlünk! Lehet, hogy frissebbek, a fiatalabbak már Verecke táján járnak, vagy az Al-Duna hömpölygő habjain úsztatják át apró lovakat, én pedig még messze Lebédiában poroszkálok! Mindegy! A csodaszarvast üldözők seregébe tartozom. Rajtam a bélyeg. Szememben a szent tűz, arcomon a megkegyelmezett elhatározás. Velük egy vagyok, mert mind egyek azok, akik egy pillanatra sem szüntek Magyar vitéze lenni, s ha elkopva, ha agyonhajszolva, ha tragikusan és végzetesen is, de végig vállalják a feladatot, végig meg tudnak maradni magyarnak!

Tragikusan?! – Igen, tragikusan! Mert nincs annál tragikusabb, mint egy olyantól futni, amitől soha meg nem szabadulhatunk, és egy olyan után futni, amit elérni, birtokunkba venni, a magunkénak mondhatni nem fogunk soha! Ehhez a csapathoz tartozni, azaz magyarnak lenni pedig ezt jelenti! Vérem és céloim között, csak feladatomban lenni. Az egyiktől a másik felé lendülni. Faj és nemzet között feszülni. Az egyiket el nem érni, a másikba vissza nem hullani. Magyarságunk az az akciónk, amellyel a természetiből *ki* és a szellemibe *be* akarunk kapcsolódni, az a csodálatos, százszor szent folyamat, ami akkor történik bennünk, amikor fajból nemzetté leszünk!

Tragikus sors, végzetes tett, mégis „be szép ilyen végzetes néppel ugyanannak tudni magunkat”!

II.

Ha magyarságunk csak két, egymással soha össze nem eshető pont között van, ha olyan íven feszül, amely ezt a két pontot nemcsak összeköti, de örökre távol is tartja egymástól, azaz ha magyarságunk csak abban a feladatban van, hogy fajból nemzetté legyünk, akkor *magyarságkutatás* alatt elsősorban ennek a feladatnak a kutatását értjük. Melyik az a feladat, amelyik engem a faj ősi kapcsolataiból kiragad, és a nemzet, a szellem magasabbrendű világa felé segít?

Az, hogy ez a feladat felőlünk, a feladat vállalói felől több, az természetes. Mindenki mást lát a csodaszarvasban, és mindenki csak azért űzi, amit lát benne. Magyarságunk, azaz az a cselekvési sor, amelyben magyarságunk történik bennünk, így egyikünkben sem azonos. Az enyém más, mint a tied, és a tied más, mint bárki másé, aki magyarnak vallja magát. Azonban nem kell elfelejteni azt sem, hogy ha mindenki mást lát is a csodaszarvasban, mégis mindenki ugyanabban az egyben lát mást. Ha százfelé látással is, ha annyiféle látással is, amennyien vagyunk, de mindannyian a csodaszarvast űzzük, mindannyian egyetlen célnak az ígézetében égünk, és a magyarságtudomány vagy magyarságkutatás alapvető problémája éppen ennek az egyetlen célnak a felmutatása kell hogy legyen.

A magyar céltudomány még nem született meg, de meg kell születnie, és ha egyszer megszületik, azonos lesz a magyar hivatástudománnyal, mert hiszen azt fogja feltárni, hogy mi az, amiben egynek kell lennünk időről időre nekünk, magyaroknak, és mit kell tennünk, ha a magyar feladatot, és ezzel a magyarságot vállalni akarjuk. Hunornak és Magyarnak meg vitézeiknek feladata Ménrót földjén, messze a történelem előtti, de történetet formáló időben az volt, hogy egy állatot űzve teremtsenek nemzetet. Mit kell nekünk úgy űznünk, ahogy nekik a szarvasgímet, hogy a nemzet, amely bennük született, tovább éljen bennünk. A hét vezérnek kicsorgó vérével kel-

lett szerződést kötnie; Istvánnak egyházat és államot kellett fundálnia; Nagy Lajosnak három tenger vizéig kellett az országhatárokat kitolnia; Rákóczinak mindenét el kellett veszítenie; Kossuthnak az országot kellett forradalmasítania; Széchenyinek a Tiszát kellett szabályoznia és az országot keresztül-kasul szelő vaspályákról kellett álmódosnia; Deáknak kiegyezést kellett teremtenie; millióknak a fronton és százezreknek dögletes fogolytáborokban kellett meghalnia ezért a célért; – mit kell tennünk nekünk, ma?! Mindnyájan tudjuk, hogy válságos időkben ez a nép mindig összeszedte magát, és olyan hősi erőfeszítésekre volt képes, amelyek azután hosszú időkre, el egészen az újabb megpróbáltatásig prolongálták a nemzet életét. Mi ennek az oka? Csak annyi, hogy egyszerre nemcsak egy-két ember, a kiválasztottak, hanem a nagy tömegek előtt is nyilvánvalóvá lett az, ami nélkül magyarság nincs: a cél, amelyet – ha élve, ha halva, de – tenni kell. És erre egyszerre maradt a magyarság azokban, akikben addig alig csordogált vagy csak a nyoma volt; nemzet támadt, amelynek sodró ereje előtt nem volt és nem lesz soha hatalom, ami meg tudna állani! – A magyar cél megállapítása ezért marad mindig a magyarságkutatás legmagasabbrendű feladata; a magyar cél- vagy hivatástudomány pedig ezért lesz mindig a magyarságtudomány első tudománya.

De a magyarságkutatás nem merülhet ki a magyar célok, a magyar hivatás kutatásában csupán. Magyarságunk sohasem a célban, hanem annak a megvalósításában, az elérésére törésben van. Ezért lesz a magyarságkutatás második feladata éppen ennek a megvalósító munkának a kutatása. Nemcsak azt kell kérdeznie tehát, hogy mit üldözött Hunor és Magyar, és mit üztek mások, mit kell nekünk üznünk a csodaszarvasban, hanem ismerni kell azokat a *módokat* is, ahogyan ez az üzés, azaz ahogyan és amiben magyarságunk történhetik. Mi történik – nem velünk, hanem bennünk –, amikor magyarságunkat cselekedjük? Hogy alakítja, formálja gondolkodásunkat, cselekedeteinket, egész életünket a csodaszarvasként előttünk futó nemzeti eszme üzése?

Ez az a kérdése a magyarságkutatásnak, amelyen keresztül kapcsolatba kerül mindazzal, amihez a magyar embernek valamikor köze volt vagy köze van. Fordulhat a táj felé, amelyen valamikor magyarok éltek, vagy amelyen ma magyarok élnek, és kérdezheti, mi nyomot hagyott azon a rajta megtelepedett magyarság élete. Vizsgálhat egy művészi alkotást abból a szempontból, hogy mennyiben módosította annak megszületését alkotójának magyarsága. Magyarságkutatás folyik akkor, ha egy politikai tetteben kutatom a magyarrá tevő vonásokat, és magyarságkutatás az is, ha önmagam felé fordítom figyelmemet, és keresem azt, hogy honnan jelentkezik bennem a magyar. Nincs tudomány, nincs kérdés, amelyet így a maga körébe ne vonhatna a magyarságkutatás; az élet minden területén rajta tarthatja a szemét. Mégis fontosabb ennél az, ha azokat a normákat, szabályokat elének tudja vetíteni, amelyekhez igazodnunk kell magyarságunkban; ha megtanít arra, hogyan lehet és kell úgy futnunk, hogy ne hiábavalóért fussunk, úgy küzdenünk, hogy ne haszontalanért küzdjünk. Mint a magyar *cél*, úgy a magyar *normák* tudománya sem született még meg, nélküle pedig csak ösztönére támaszkodva törhet célja felé a magyar ember.

Végül oda kell fordulnia a magyarságkutatásnak afelé is, akiben történik a magyarság, aki vállalja a csodaszarvas üzését és az ebben adott kemény feladatot. Így és ezért lesz a magyarságkutatás harmadik fő kérdésévé – dacára annak, amit a nemzet és a faj egymáshoz való viszonyáról mondtunk – a faj kérdése.

Ki az vagy kik azok, akik a csodaszarvas után futnak? Hunorról és Magyarról is tudni kell azt, hogy Ménrőt és Enéh fiaai voltak, és nem hiábavaló magyarságunk szempontjából sem ezt tudnunk. A cél ugyan teljesen független a kiindulóponttól. Faj és nemzet, faj és magyarság között nincs származási kötelék. Ellenben az, hogy hon-

nan indulunk, az ahonnan kinőve feladatunkat megvalósítani akarjuk, befolyásolja azt *ahogyan* törekszünk ennek a feladatnak a megvalósítására, azaz befolyásolja azt, *ahogyan* történik bennünk magyarságunk. A csodaszarvasnak nemcsak az Enéh fiai és ezek kísérői lettek igézetteivé és így üldözőivé, hanem ezerek és százezerek másan. Amerre elhaladt az üldözés lázától kigyúlt arcú kis csapat, itt is, ott is felpattant lovára egy-egy szőke vagy barna legény. Kabar volt-e, besenyő volt-e, kun volt-e, szláv volt-e, germán volt-e minekelőtte elindult, nem tudom! Egy biztos. Testvérré, magyarrá lett a szíve gyökeréig abban a pillanatban, amikor a csodaszarvas igézete úrrá lett rajta. Magyarrá lett még akkor is, ha új testvéreinek nyelvéből a vad, szaggatott vagy kétségbeesetten elnyújtott, az űzést mégis annyira kifejező huj-huj kiáltás értelmén kívül nem tudott megragadni semmit.

Bármennyire egyikek lettek azonban céljukban, a gerincük a régi maradt. A natúra – és ez alatt azt értem, ami bennünk, emberekben tisztán természeti – nem változik soha, és rányomja bélyegét minden cselekedetünkre. Az alaphoz, a törzshöz, az „előmagyarok” által alkotta maghoz csapódott „jövevények” magyarsága értékben semmivel sem kevesebb amazokénál, ellenben örökre különbözni fog azoktól kivitel dolgában. Ez nem azt akarja jelenteni, hogy emiatt a kitörülhetetlen különbség miatt hasadásnak kell jelentkezni a magyarság tömbjén. A csodaszarvast üldözők, a nemzetet áhítók tömbjét csak színezni lehet, megbontani soha. Nos, ezeknek a színeknek a magyarázatára és nem kiirtására, hanem óvására szükséges az, hogy magyarságkutatásunkban arra is gondot fordítsunk, kik vagyunk.

És még egy okból! Mondottuk, hogy magyarságunk mindig a vér és a cél, a faj és a nemzet között, az előbbiből kiválva, az utóbbit megvalósítani akarva történik. Amint megszűnik bennünk ez az akció, megszűnik magyarságunk is, és menthetetlenül visszazuhanunk a vérbe, a fajba, amely elszakíthatatlanul követ bennünket. Ki-ki abba a fajba, abba természetbe, amelyből való.

Már pedig jó tudnunk, hogy kiben milyen tulajdonságokkal él a tőlünk örökre elszakíthatatlan faj. Nem azért, hogy ezeket ismerve számítani tudjunk azzal, hogy hogyan éljünk, ha magyarságunk cselekvésében megszűnünk, azért sem, hogy tudjuk, hogyan kell összetartani egy fajokra bomlott nemzetet, hanem azért, hogy ettől a fajokra hullástól, mint pusztító veszedelemtől, úgy őrizkedjünk. Fajok mint fajok egymás mellett – még kevésbé együtt – élni békességben képtelenek, és ha egy közösségben megerőtlenednek a nemzetté formáló erők, és annak tagjai visszahullanak a fajba, a felbomlott közösségre az önmagát felemésztés szörnyű sorsa várakozik.

Mindennek pedig a summája egy: ha élni akarunk, ha éppen ezt a bennünket követő, tőlünk elszakíthatatlan vért és vele életünket át akarjuk menteni a jövőbe, akkor ezért is kényszerítő szükségesség a nemzet áhítása és benne magyarságunk élése. A csodaszarvas, az örök cél űzése nem luxus, nem passzió tehát, hanem az életnek egyetlen lehetősége.

Hol van már Ménrót és odahaza maradt népe? Hol az ősházában visszamaradt testvérek?! Nem mertek kiszakadni önmagukból, nem mertek nemzetet formálni, és ezzel magyarságuk – és magyarságukkal együtt ők is – elveszett. A többiek azonban, ha kimondhatatlan szenvedések árán is, de egészen mostanáig élnek. A mi feladatunk is, hogy ezután is éljenek.

Mi bennünk a magyar?

A módszer, amellyel erre a kérdésre felelünk, a következő: először megemlékezünk azokról a tényezőkről, amelyek magyarrá tevő tényezőknek látszanak, pedig valójában nem azok; másodszor szólunk a minket valóban magyarrá tevő tényezőről, vagyis arról, ami bennünk valóban sajátosan magyar; végül az elért eredmények alapján megkíséreljük felvázolni a magyar mivolt jellemző vonásait, azaz felelünk arra a kérdésre is, milyenek vagyunk mi magyarok.¹

Azokat a tényezőket szemlélve, amelyeknek valamelyike általános felfogás szerint magyarrá tesz, először a *fajról* kell megemlékeznünk. Itt alapmegállapításunk az, hogy a magyar mivolt nem függvénye a faji mivoltnak, azaz bármilyen fontos szerepe is van a fajnak az egyes ember, tehát a magyar ember életében is, nem a faji mivoltunk, azaz fajiságunk a magyarrá tevő tényezőnk, nem a faj bennünk a magyar.

Ezt az állításunkat igazolja az a ma már közismert tény, hogy Európának valamennyi népe, közöttük tehát a magyar is, nem egy, hanem több fajt hordoz magában, ami azt jelenti, hogy azok, akik magyaroknak valljuk magunkat, nem egy ugyanazon fajhoz tartozunk, hanem népiségünkön belül több – mégcsak nem is mindig közeli rokonságban levő – fajt hordozunk.

Ebből pedig az következik, hogy – ha elismerjük is azt, hogy egy népre mint egészre az is jellemző, hogy a különböző rasszelemek milyen arányban fordulnak elő testében, s ezért megengedjük, hogy erre az arányra vigyázni kell, és a meglevő arányon belüli nagyobb eltolódásokat meg kell akadályozni – sem az egésznek ez az aránya, sem pedig az egyesnek faji mivolta az egészen belül nem lehet forrása a magyar mivoltnak, azaz a magyarságnak. Ha mégis rálépniénk erre a talajra, azaz a magyar mivoltot a faji mivolttól tennénk függővé, rögtön felelnünk kellene arra a kérdésre, hogy a magyar néptesten belül melyik faj a speciálisan magyar, aminek pedig a következménye az volna, hogy vagy kizárnánk a magyar néptestből annak nagyobb részét, vagy pedig érték-különbségtévesztésre kényszerülnénk, és ettől az értékeléstől tennénk függővé a magunk és mások magyarságának értékét is. Csak egy példát említünk. Ha a magyar néptestnek Bartucz által alföldrassznak nevezett törökös elemét bármily vonatkozásban is értékesebbnek tartjuk, mint az ugyancsak általa keletbaltinak nevezett, igen nagy számú rasszelemünket, akkor ebből következik, hogy másodrendűnek kell minősíteni minden keletbalti vagy túlnyomóan keletbalti fajú magyar ember magyarságát az említett alföldrasszbeli magyar emberével szemben.

A faj mellett a *sorsot* említik napjainkban sokan magyarságformáló tényezőnek. Eszerint a felfogás szerint magyarságunk sorsunknak függvénye, vagyis a sors formált olyanokká bennünket, amilyenek vagyunk. Aki egyszer részese lett vagy lesz annak a sorsnak – mondják – amely itt a Kárpát-medencében uralkodik, azon ennek a sorsnak kényszerítő hatása alatt előbb vagy utóbb megjelennek azok a vonások, amelyeket

¹ Ezt az 1942-ben keletkezett tanulmányt a Kassán kiadott Új Magyar Múzeum című folyóiratból vettük át emlékkönyvünkbe. (A Szerk.)

jellegetesen magyarnak szoktunk nevezni, kialakul benne a magyar mivolt, magyarrá lesz.

Sajnos ennek a nagyon vonzó és irodalmunkban sokszor népszerűsített elméletnek is ellene kell mondanunk. Elsősorban: magyarság már azelőtt is volt, hogy e házában megtelepedett, azóta pedig, hogy itt maradandó otthonra talált, kevés megszakítással közös sorsban élt együtt az őt az északnyugati végeken már megelőző szlováksággal, a XIII. század óta egy a sorsa a délkeleti végekre telepített szászsággal, a XIV-XV. század óta a beszivárgó románsággal, lassan háromszáz éve a délvidéki szerbséggel és svábsággal; az úgynevezett asszimiláció hol javunkra, hol kárunkra azóta is folyik, de az említett néptestek a maguk egészében a közös sors és annak kényszerítő, előbb-utóbb mindig egy állami szervezetbe tömörítő ereje ellenére is megmaradtak azoknak, akik voltak. Valamikor magunk is azon az állásponton voltunk, hogy a közös sors népeket formáló erő. Ma – tovább szemlélődve ezen a problémán – arra a meggyőződésre kellett jutnunk, hogy a sors csak úgy hozza egy nevezőre a különböző népeket, ahogy a közös veszedelem vagy közös öröm a legkülönbefőbb embereket. A közös veszedelem elleni védekezésre vagy a közös jó élvezésére elfogadott keretek között is megmaradnak azoknak, akik voltak. Az ugyanazon gypűn belül élve is megmaradnak *alapjában* egymásnak idegennek.

A harmadik forrás, amelyről mint magyarságformáló tényezőről ma beszélnek, a *nemzet*. Azt mondják, hogy magyarrá akkor lesz valaki, ha önként vállalja azt az eszmét, amely a nemzetben megtestesül. Magyar mindaz, aki az ugyanazért az eszméért küzdők közösségébe belép, akit a többi magyarral azonos ideálok hevítenek, aki magyarnak vallja magát „faji és népi különbözőségekre való tekintet nélkül”. A nemzeti hovatartozás ezek szerint független a népi hovatartozástól. Nem magyar anyanyelvét megőrizve, nem magyar népiségéhez ragaszkodva is lehet valaki „magyar”, ha a magyar nemzeti eszményt, a magyar nemzeti feladatot, a magyar küldetést a magáénak vállalja.

Ezzel azonban már az is el van ismervé, hogy a közös nemzeti eszme, amelynek a mibenvolta egyébként is nehezen tisztázható, nem feltétlen hozza magával a magyarságot. A nemzeti eszmét – s rajta keresztül a nemzetet – magyarok és nem magyarok is vállalhatják, a mi kérdésünk pedig az, hogy: mi teszi a magyart magyarrá akkor is, amikor a más számára, tehát a nem magyar számára is szabad nemzeteszmet vállalja? Elismerjük, hogy a közös eszmény legtöbbször út az asszimiláció felé, azaz egyik népiségből a másik felé. De csak legtöbbször és nem mindig. A közös eszmény nemcsak maradandóbban hoz közös nevezőre, mint a közös sors, hanem valóban maradandóan közös nevezőre is hoz, ám még így sem olvasztó kemence, amelyben az azt vállalók egyugyanazon lényegűvé vagy karakterűvé lesznek. Erre nincs is feltétlen szükség, s ezt már István király látta, amikor azt mondotta: jobb – mert erősebb – a többajkú nép az egynyelvűnél, mai kifejezéssel: a több népiségű nemzet az egy népiségűnél.

Ha magyarságunk nem faji mivoltunknak, nem is sorsunknak és nemzeti hovatartozásunknak a függvénye, akkor tovább is megoldatlan az a kérdésünk, hogy mi az, ami magyarrá tesz bennünket, miből táplálkozik a sajátságos, sehol másutt meg nem található magyar mivolt? Erre a kérdésre csak egy felelet adható: magyarságunk nem faji vagy nemzeti hovatartozásunk függvénye, nem is a sors produktuma, hanem *magatartás* dolga. *A magyar mivolt forrása*: sajátos magatartás, s ami bennünk megkülönböztetően magyar, az nem egyéb, mint éppen ez a magatartásunk.

Magatartáson pedig a másik emberhez és a minket körülvevő dolgokhoz viszonyulásnak a módját értjük. Az emberi élet tudniillik viszonyulás, ember és világa kö-

zötti kapcsolat. Ez alól nincs kivétel. A dolgokhoz viszonyulni, velük vonatkozásban lenni kell, ha élni akarunk. Ebben mindnyájan egyformák vagyunk emberek. Amiben azonban gyökeresen különbözünk egymástól, az az, hogy a dolgokhoz viszonyulásunk módja, a magatartásunk más és más lehet, és aligha tévedünk, amikor ennek alapján azt állítjuk, hogy e földön annyi nép van, illetve annyinak van joga lenni, amennyi sajátos típusa van ennek a magatartásnak. Egy népnek addig van joga az élethez, az önállósághoz vagy legalábbis különállósághoz, s ami ennél fontosabb: csak addig van önállóságtudata, amíg más a viszonyulásainak módja, azaz a magatartása, mint egyéb népeké. Amint ezt elvesztette, a léthez való jogát is elvesztette vele, mert nem fajiságában, eszményében, sorsában és nem is nyelvében, hanem magatartásában él a „nemzet”, azaz marad fenn az, amit Széchenyi nemzet alatt értett, s amit mi most kutatunk: a magyar. Bármilyen megnyugtató is tehát az, ha valakit nem választanak el tőlünk faji, azaz vérségi különbségek, ezeknek a különbségeknek kiküszöbölésével még nem tehetünk magyarrá senkit. Bármilyen tiszteltetreméltó is az, ha egy idegen, közénk kerülve vállalja sorsunkat, nemcsak megtanulja, hanem a maga múltjának is ismeri el a mi múltunkat, és a maga jövőjének tekinti a mi jövőnket, magyarrá, azaz olyanná, amilyenek mi magyarok vagyunk, nem lesz tőle. És bármilyen felemelő érzés tudni arról, hogy valakit ugyanazok az eszmék hevítenek, mint minket, ha nem magyar, azaz nem magyar a magatartása, a különbséget közte és közöttünk mindig érezni fogjuk.

De ha a magatartásban találjuk meg magyarságunk kulcsát, azaz azt a tényezőt, amely magyarrá tesz bennünket, akkor magyarságkeresésünknek, sőt az egész úgynevezett magyarságtudománynak legfontosabb kérdése az lesz, hogy: milyen ez a magyar magatartás, mik a jegyei a magyar mivoltnak?

A feleletet keresve azt kell mindenekelőtt hangsúlyoznunk, hogy bár a sajátos magyar magatartás az élet minden megnyilvánulására rányomja bélyegét (például másként gondolkozik, akar, érez, hisz, nevel, harcol stb. a magyar, mint a nem magyar), s ezért megnyilvánulásai is végtelenek, mint maga az élet, ez mégsem jelenti azt, mintha lehetetlen lenne ezeket áttekinteni, s belőlük a sajátos jegyeket kiemelni. Ehhez csupán arra van szükség, hogy a magatartást lehetségesítő viszonyulások közül kiragadjuk azt a néhányat, amelyen a legjellemzőbben ütközik ki akár a magyar, akár a nem magyar magatartás. Ha ezt megtesszük, egyszerre világos lesz előttünk a magyar mivolt, sőt előttünk áll önarcképünk: a magyar ember képe is.

Azt mondtuk, hogy magyarságunk nem faji mivoltunknak, nem sorsunknak és nem is nemzeti hovatartozásunknak a dolga. Amikor azonban fajjal, sorssal és nemzettel szemben, azaz ezeken kívül kerestük életünk magyarrá tevő tényezőjét, akkor ezzel már azt is kifejezésre juttattuk, hogy ha nem ezek a magyarrá tevő tényezők bennünk, mégis annak, amit keresünk, ezekkel valahogyan össze kell kötve lennie, vagyis ha nem is ezek magyarázzák magyarságunkat, ezektől függetlenül sem lehet megismerni azt.

Amivel azonban továbbmegyünk annak meglátásánál, hogy faj, sors, nemzet, ha nem is magyarázzák magyarságunkat, mégis össze vannak kötve azzal, az abban van, hogy válaszolni is próbálunk arra a kérdésre, hogy miért nem volt sohasem függetleníthető a magyar mivolt kérdése a faj, sors és nemzet kérdésétől. Azért tudniillik, mert *a magyar mivolt éppen a fajhoz, sorshoz és nemzethez való viszonyban szemlélhető*, a magyar magatartás éppen a fajhoz, sorshoz és nemzethez való viszonyban világosodik meg. A magyarság – éppúgy mint a németiség vagy szlávság – viszonyulás, mégpedig fajhoz, sorshoz és nemzethez való viszonyulás. Amint a keresztyén abban ütközik ki belőlünk, hogy más az Istenhez való viszonyulásunk módja és az

irányába való magatartásunk, mint a nem keresztyéneké, úgy a speciálisan magyar, tehát a minden nem-magyartól megkülönböztető jelleg is abban ütközik ki a legszemléltetőbben, hogy nekünk más a fajhoz, sorshoz és nemzethez való viszonyulásunk, mint a nem magyaroké, azaz nekünk mást jelentenek ezek, mint azoknak, akik nem magyarok, és ők is abban különböznek tőlünk, hogy éppen ezekhez más a magatartásuk, mint a mienk. Annak, hogy örökre más, tehát érthetetlen s ezért idegen egymásnak az angol és a német mivolt, bár faji rokonságukat még nyelvi rokonságuk is erősíti, vagy annak, hogy más a szlovák mivolt, mint a magyar, bár ezer éve ugyanaz a sorsa magyarnak és szlováknak stb., egyetlen valóságos oka a más magatartásban van, s a magatartásnak ez a más volta éppen a fajhoz, sorshoz és nemzethez való viszony különbözőségében tükröződik.

Amikor tehát újra feltesszük azt a kérdést, hogy milyen a magyar magatartás, akkor az elmondottak alapján a következőképpen kell megkövetelnünk: milyen a magyar ember magatartása fajhoz, sorshoz és nemzethez? A felelet még így sem könnyű, ámha a mindennapokban tapasztalt magyar magatartás mellett a múlta s benne nagy magyarok magatartására is figyelemmel vagyunk, valamint ha magunkat sem hagyjuk ki vizsgálódásainkból, nem lehetetlen.

Az első kérdésre: hogyan viszonylik a magyar ember a *fajhoz*, az említett tényezőket szemlélve – látásunk szerint – a felelet csak az lehet, hogy *a magyar ember a fajhoz nem egzisztenciálisan viszonylik*. Létét nem teszi a faji mivolt függvényévé, azaz fajiságát nem úgy fogja fel, mint az egész egzisztenciáját, egész mivoltát meghatározó hatalmat. Azt jelenti ez, hogy amíg vannak népek, amelyek mivoltukat a legszorosabban összekötik a faji mivolttal, s akiknek éppen ezért a legegzigisztenciálisabb kérdése a faj kérdése, addig a magyar ember ebben a kérdésben soha sem tud ennyire menni, azaz főleg az előbbi típushoz hasonlítva, alapjában mindig érdektelen marad. Ez korántsem azt jelenti, hogy a magyar embert sohasem foglalkoztatja a faji kérdés. Ez csak annyit jelent, hogy amennyiben foglalkoztatja, mindig inkább elméleti, mint gyakorlati vonatkozásban, s még ebben a formában is sohasem önmagából fakadva foglalkoztatja. Úgy látszik, mintha a magyar embernek mindig lennének fontosabb ügyei, mint a faji mivolt és valós, személyes mivoltunknak ehhez a faji mivolthoz való viszonya. Még ha fajvédelemről beszél is a magyar ember, akkor is hajlamos arra, hogy fajvédelem alatt voltaképpen nemzetvédelmet értsen, azaz a kérdés inkább nemzeti, szociális vagy éppen gazdasági vonatkozásaiban érdekli őt. Ezért is tolja el a faji kérdést mindig a nemzeti, népi vagy szociális problémák irányába. Ebből a tapasztalati tényből is az tűnik ki, hogy a magyar embernek az övétől idegen fajiságú ember nem fajiságánál, hanem magatartásánál fogva idegen. Hogy egy egészen határozott, sőt kirívó példát vegyünk, a magyar ember a zsidóban sem a fajt nem bírja, legyen bár az az övétől idegen, hanem a magatartást, a „mentálitást” és annak gyakorlati jelentkezését, illetve következményeit. A magyar és a zsidó ember nem mint faj és faj állanak egymással szemben a magyar ember szerint, hanem mint két homlokegyenest különböző magatartás. Ezért kibékíthetetlenek. Ugyanekkor azonban ez az oka annak is, hogy a magyar antiszemitizmus sohasem embernek harca ember ellen, hanem mentalitásnak harca mentalitással, a mi kifejezésünket használva: magatartásnak harca magatartással szemben. Ezért nem tud a magyar ember ebben a harcban embertelen, kegyetlen lenni. Nem türelmesebb a magyar ember a zsidósággal szemben, mint más, csak *mással* szemben türelmetlen, ellenséges érzületű a zsidóban, mint a nem magyarok. Hogy azután ez a magatartás előnyös-e vagy nem a magyarságra, az más kérdés. Tény azonban az, hogy ebben a vonatkozásban ma ilyen, eddig ilyen volt, s mivel a

magatartás nem nevelés dolga, hanem gyökerei metafizikai mélytalajból táplálkoznak, a jövőben is ilyen lesz.

Nem beszélve most arról, hogy a faj természeti kategória, tehát a fajhoz való viszonyulásban a magyar embernek a természethez való viszonyulása szemlélhető voltaképpen, rá kell térnünk a *magyarság és sors* egymáshoz való viszonyának szemlélésére. Itt pedig az a meglepő, hogy amíg a fajisággal való viszonyban általában a semleges érdektelenség vonása rajzolódott fel a magyar magatartás összképére, tehát egy sem nem pozitív, sem nem negatív vonás, addig magatartás és sors vizsgálata egy tiszta negatív vonással bővíti ezt a képet. Ez azt jelenti, hogy amíg faji mivolta sohasem egzisztenciális ügye a magyar embernek, addig sorsa mindig az, mert dönteni, negatív vagy pozitíve állást foglalni csak azzal szemben lehet, amit egzisztenciális ügyünknek, létkérdésünknek fogtunk fel. Nos, a *magyar embernek mindig egzisztenciális ügye a sorsa*, s vele szemben mindig negatív jellegű a magatartása. Világosan szemlélhető ez abban a sokak által megállapított tényben, hogy a magyar minden korban, minden vonatkozásban, továbbá akár mint egyes, akár mint nép, elégedetlen sorsával, s ezért lázong, sőt ha teheti, egyenesen fellázad ellene. A „rebellis magyar” nem csupán a bécsi udvartól reánk ragasztott keserves emlékü jelző, hanem valósággal ilyenek vagyunk mi magyarok abban a pillanatban, amikor sorsunkra gondolunk, azaz amikor ehhez viszonyulunk. Ha a magyar múltjára néz, elégedetlen vele, ha jelenét éli, azaz jelen sorsához viszonyul, „kesereg”, ha pedig jövőjére gondol, ha nem is kétségbeesett, de szkeptikus. A Kárpát-medencére gondolva – ahol nagy költője szerint élnie s hálnia kell – sohasem azt látja, hogy milyen előnyei származnak abból, hogy épp itt él, vagyis hogy milyen előnyei vannak sorsának, hanem mindig az kínozza, hogy milyen hátrányai vannak ennek. A Kárpátok „sorsa” így nem elsősorban bástya a magyar ember számára, amely megvéd, hanem fal, amely bezár; a négy folyó lapálya nem élettér, hanem kalitka, amelyből kivágyik a madár; a mai hazánál mindig kíváncsiabb az őshaza; tehát az, ahonnan jöttünk mindig több, mint az, ahol most vagyunk. Ha európai vonatkozásban nézi magát a magyar, még inkább úrrá lesz rajta ez a negatív magatartás. Idegennek érzi magát itt, s ha végre elhiszik róla, sorsukat nála több bölcsességgel vállaló népek, hogy idegen, s ezt és ennek következményeit éreztetik is vele, fáj neki. Ha a természetre és benne a fajra vonatkoztatva a semleges, tehát alapjában nyugodt magyar magatartást szemlélhetjük, és magyarázatát nyeri a sokszor egykedvűségnek vagy éppen nemtörődömségnek tetsző bölcs derű és nyugalom, akkor magyarságunk és sorsunk egymáshoz való viszonyát vizsgálva a lázadó magyar képe jelenik meg előttünk, és benne indokolva van a magyar elégedetlenség, az elfojtott vagy kirobbanó düh, az ereket pattanásig feszítő méreg és a soha el nem múló ellenzékiesség.

Sorsunkkal szemben való magatartásunknak ez a sajátossága akkor áll előttünk egészen világosan, ha rágondolunk arra, hogy más magatartás is lehetséges a sorssal szemben a mienkénél. Amint mi tagadjuk, úgy igenelni is lehet a sorsot, vagyis pozitíve is lehet hozzá viszonyulni, ami azt jelenti, hogy előnyeit is lehet látni, s ha látjuk ezeket az előnyöket, akkor javunkra is lehet fordítani azokat. Éppen az az egyik legnagyobb csapás rajtunk, hogy a körülöttünk élő népek, sőt a közöttünk lakó nem magyarok is, mind pozitív magatartásúak sorsukhoz, ez utóbbi esetben épp ahhoz a sorshoz, amellyel szemben a mi magatartásunk mindig negatív. Ennek pedig az a következménye, hogy nem lázadói, hanem igenlői sorsuknak, vagy legalábbis elfogadói annak, miért is képesek élni minden előnyével, legtöbbször a mi rovásunkra és csak igen ritkán a javunkra. Mert ez az utóbbi eset is előfordulhat néha. A sorsunk

adta lehetőségeket sohasem mi használjuk fel – szinte egész történetünk példa erre – hanem mások juttatnak belőle morzsákat nekünk, vagy kényszerítenek arra, hogy éljünk velük, persze szintén az akaratunk ellenére, mert mi mindennek, ami rajtunk sors, ami tehát elkerülhetetlen, ami kényszer, magunktól csak ellenzői és nem elfogadói vagyunk.

És mert a sorssal elégedetlenek vagyunk, elégedetlenek leszünk azzal szemben is, amit a sors produkál közöttünk és bennünk. Főleg elégedetlenek leszünk a sors legtipikusabb produktumával, a néppel szemben. Nincs helyünk arra, hogy kérdésünket ebben az irányban is tovább boncoljuk, s ezért csak annyit hangsúlyozunk, hogy a néppel szemben minden vonatkozásban negatívnak tűnik a magyar magatartás. Ha például a népet mint egészet vesszük, az sohasem a „legtöbb” a magyar embernek. Sohasem fejlődés csúcsa. Mindig csak átmenet egy magasabbhoz. A népi gondolatnak mindennél fontosabb gondolatként emlegetése éppen ezért a magyarnak mindig túlzás. A magyar embernek a nép mint életkeret mindig kevés, attól mindig valami többhöz, magasabbrendűhöz vágyakozik. Ezért nem fogékony annyira, amennyire sorsa kényszerítené, a népi állam gondolata iránt. Sőt ezért nem tudja egzisztenciális ügyévé tenni azokat a kérdéseket sem, amelyek a nép problémájával összefüggnek, s olyankor, amikor a szociális kérdés a napi kérdés függvénye, ezért marad a legbensőbb énjében alapjában aszociális. Még az úgynevezett népi írókról sincs semmi sem messzebb, mint a nép annak „völkisch” értelmezésében. Ahogy mindig van valami fontosabb a magyar ember számára a fajnál, úgy mindig van valami, amit előbbre helyez a népnél is. Nem is ebbe építi egzisztenciáját, hanem egy ezen kívüli hatalomba, a nemzetbe.

Ezzel már arra is rámutattunk, hogy a magyar magatartás harmadik alapvető összetevője, a nemzethez való viszonyunk mindig pozitív természetű. Ez azt jelenti, hogy *a magyar embernek nemcsak egzisztenciális ügye a nemzet, hanem kell is neki, kívánja is a nemzetet.* Kívánja, mert benne véli megtalálni azt a többletet, amely színt a népből hiányzik. Elismeri, hogy akár tetszik, akár nem, ilyen vagy olyan népben kell élni, de vallja, hogy a népben élni csak nemzetként jó, azaz csak úgy érdemes, ha a nemzetnek is tagjai vagyunk. Ha a néphez tartozás alapján sors, tehát kényszer, akkor ezt a kényszert a magyar ember szerint a nemzethez tartozással győzhetjük meg. Ez az oka annak, hogy a magyarnak a nemzet mindig azonos volt a szabadsággal, s ha figyelmét nem népre vagy fajra, hanem nemzetre összpontosította, ezért a szabadságért, a természettől és sorstól függetlenségért, sőt ennél többért, természet és sors fölé emelkedésért, ezek uralásáért összpontosította arra.

Ha azonban arra gondolunk, hogy a nemzet mindig egy eszmében él, s az ember a nemzethez mindig egy eszmének, egy gondolatnak vállalása útján tartozik, akkor egyszerre nyilvánvalóvá lesz, hogy a magyar magatartásnak e nemzetre koncentrált-sága – és ebben a vonatkozásban pozitivitása – voltaképpen magyarságunk szellemre koncentrált-ságából táplálkozik. A magyar azért nemzetre koncentrált, azért több neki mindennél a nemzethez való viszony, mert a nemzet eszmei, szellemi valóság, és a reákoncentrált-ságban a magyarság alapvető szellemre-irányultsága tükröződik. Ha a természettel és benne a fajjal szemben semleges, ha sorsa nem kell neki, s ezért a nép nem ideálja, a nemzet, s amit az akar: a szellem az „*egy szükséges dolog*” előtte. A magyar ember eszmére, tehát szellemre éhes ember, még pedig annyira, hogy világát is itt a szellem, az eszme, a gondolat világában építi ki, létét is bele, tehát egy gondolatba horgonyozza. Országát például kifejezetten egy gondolat tartja össze: a szentistváni gondolat. Államát egy eszmére, a Szentkorona eszméjére építi fel. Ha

irredenta, nem akar mást, csak az „igazságot”. Sohasem egy nép mellé áll, hanem egy gondolat, például az új európai rend mellé. Nem is egy nép ellen harcol, hanem egy gondolat ellen, és mindig egy gondolatért. Háborúi is ezért voltak mindig és lesznek – az önvédelmi harcokat kivéve – mindig ideológiai háborúk.

Ám magyarságunknak ez az eszmére koncentrátsága olyan vonást hordoz, amely a magyar szellemre irányultságnak egészen sajátos, sehol másutt nem található szint kölcsönöz. Ennek a vonásnak meglátásához akkor jutunk el, ha újra hangsúlyozzuk a magyar eszmére koncentrátsága egzisztenciális voltát. A magyarnak kell az eszme, mert nem tud nélküle élni. Eszmére irányultságának gyakorlati jelentkezési formája az, hogy egyfelől keresi az eszmét, másfelől mindig nyitva van annak befogadására. De éppen azért, mert az eszme össze van kötve nála a léttel, azaz életet adó táplálkozás és nem csupán kedvtelés a vele való élés, bármekkora kíváncsisággal veti is rá magát, abban a pillanatban, amikor élnie kellene vele, megtorpan. Keresi az eszmét, és meg is találja. Nyitva van az eszme előtt, s az el is jön hozzá, de mikor be kellene fogadnia, a magáévá kellene tennie – ismételten hangsúlyozzuk, csupán azért, mert neki az eszme nem közömbös – ha csak egy pillanatra is, de még egyszer „szemügyre veszi” azt. Ez az egy pillanat azonban éppen elég ahhoz, hogy megszakadjon az eleven, az egzisztenciális kapcsolat közte és az eszme között. Mert az eszme mindent elbír, kivéve éppen ezt a szemügyre vételt, s amit ez jelent, a kritikai magatartást. Kíváncsi, szép és életet adó addig, amíg nem fontolgatjuk megfelelő vagy meg nem felelő voltát. Amint ezt tesszük, rögtön megfonnyad, s így nem is vonz, mert nem is vonzhat többé. Az eszmének, hogy élhessen és éltesen, odaadás kell, életünknek szinte vak és felelősség nélküli kockáztatása. Csak így kíváncsi, és ha ezt nem kapja meg, ha forró szív helyett lehűlt fővel közelítünk hozzá, megmeredve tekint reánk.

Velünk, eszmére áhítózó, gondolatra, szellemre éhes magyarokkal pedig mindig ez történik. Várjuk az eszmét, a „megváltó” gondolatot; ha kell felvadásszuk érte az egész szellemi határt, nyúlunk is érte, de mielőtt átadnánk magunkat neki, azaz engednénk, hogy érintkezésbe kerülhessen a benső valónkkal, felvillan bennünk a bibliai kérdés: „te vagy-e az, aki eljövendő, vagy mást várunk!” Te vagy-e az, amire a mi létünknek annyira szüksége van, vagy nem?! A híres magyar józanság, a politikai bölcsesség és mértékletesség a pozitív gyümölcsei ennek a sajátos magyar magatartásnak. Drága értékek ezek. Valószínűleg nekik köszönhetjük, hogy még élünk. Ám drága árat is kell fizetni értük: nem ismertük, nem ismerjük és nem fogjuk ismerni soha az élő, a kritikai magatartástól meg nem fagyasztott, a kritika nélküli kockázattal magunkévá tett eszme egész lényünket magával sodró erejét. Tragikus vonás ez rajtunk, és éppen abban van a tragikum, hogy magatartásunknak pozitív oldalát árnyékolja be. Csak eszméért élni úgy, hogy elérjük s mégis elejtjük őket, tragikus sors. Tragikus volna még akkor is, ha nem ejtenénk el, hanem kénytelen-kelletlen élnénk velük. Tragikus volna, mert a megfagyott eszme nem életet, nem táplál többé. Ez az oka annak a sajátos magyar jelenségnek, hogy mi mindig boldogok és felszabadultak vagyunk, ha az ilyenné lett eszmétől eloldózkodhatunk, s mivel eszme kell, mert szellem nélkül nem tudunk élni, új reménységgel futhatunk egy másik, az újonnan feltűnt, az újonnan született gondolat után. De a magyar értékek, a magyar kvalitások – ami bennünk pozitív – még így is mindig ebben a futásban ütköznek ki. Mi mindig az eszme utáni lendületben tudunk hősök lenni és nagyot tenni. Ezzel szemben az eszmével élni, vagy még inkább abból élni – történetünk is ezt bizonyítja, magatartásunk is ezt tanúsítja – nem nekünk való.

Az előzőekben a magyar magatartás rajzát igyekeztünk adni, és azt mondtuk, hogy ez a magatartás nem egyszerű, hanem összetett, mégpedig három egyenlő súlyú összetevő tölti ki: egy semleges, egy negatív és egy pozitív. Semleges, negatív és pozitív vonásokból tevődik össze a magyar magatartás képe és ezek lecsapódásai: a magyar ember türelmessége, örökké forrongó, lázadó természete és józan, mondhatnánk realiztikus, szellemre beállítottsága.

A kép, amely így előttünk áll, az általános, tehát a mindnyájunkban közös magyar embernek képe. Általános magyar ember azonban, mint ahogy általános magatartás is, nincsen az életben. Az élet csak előfeltételezi az általánost, de nem bírja el, s ha konkretizálja: darabokra töri vagy színeire bontja annak teljességét. A valóság mindig csak egy szeletet sugároz, a pillanatokban csak egyetlen vonást tükröz az általánosból, a többit elrejtve hordja magában. Az, hogy melyik vonása tükröződik a mindig összetett jelentésű általánosnak, attól függ, hogy mi az, ami felé fordul, amihez viszonylik az őt megjelénítő egyes. Ha az általános és éppen ezért a magyarságon belül egyetemesen érvényes magyar magatartást hordozó ember, az egyes magyar ember, abból a három lehetséges fő- vagy alapviszonylatból, amelyhez szerintünk a magatartás tapad, a természet felé fordulást személyesíti meg, és nem a sorsra vagy szellemre irányultság benne a domináló, akkor előttünk áll a türelmes, mert alapjában semleges magyar ember, akiből, mivel magyar, nem hiányzik a másik két magyar vonás sem, a lázadás és az eszmére irányultság, de ezek most az ő uralkodóan természetre irányultsága mellett csak lappanganak benne. Ha egész életén át tart ez a természetre irányultsága, akkor egész életén át nem jelentkezik benne a másik két lehetséges irányultság következménye, és marad mindig türelmes, sőt egy kissé közömbös magyarnak, ami azt jelenti, hogy ez az egy a másik kettő nélkül határozza meg egész magatartását, azaz nyomja rá a bélyegét az élethez való bármely viszonyulására. De ha valaki meg tudja fordítani benne ezt az irányultságot, s valamilyen okból például sorsra irányultság lesz benne uralkodóvá a természetre irányultság helyett, egyszerre kiugrik belőle a lázadó, s ha előbb a türelem volt a jellemzője, most a nyugtalan forrongás önti el egész lényét. Ha pedig a sorsra irányultság helyett az eszmére irányultság válik benne uralkodóvá, előttünk áll a megfontolt, a higgadt, a józan és bölcs magyar ember, akit – bár a másik két irányultság sem hiányzik belőle – ez a bölcsesség jellemez, és ez uralja élete valamennyi mozzanatát.

Az általánosnak ez az egyesén való megtörése, színeire bomlása magyarázza azt is, hogy az egyes irányultságainak nagy összefogói, a társadalmi osztályok vagy rendek is a maguk egészében mindig csak egy vonását domborítják ki az általánosnak.

A legnagyobb magyar társadalmi osztálynak, a parasztságnak a természethez kötött, azaz uralkodóan természetre irányult, de ahhoz sohasem egzisztenciálisan viszonyuló volta magyarázza azt, hogy parasztságunk a maga egészében a magyar türelmesség megtestesítője, valamint hordozója, s lázadó csak akkor lesz, ha sorsára toldódik át irányultsága, mint például 1514-ben, hogy azután, ha az eszme rabjává lesz, megjelenjék előttünk egy Nagyatádi Szabó István vagy egy Veres Péter képében.

Ugyanez magyarázza azt, hogy nemességünk, az úgynevezett történeti osztály, amelyben tehát éppen e történeti voltánál fogva mindig a sorsra irányultság az uralkodó, lényegében mindig lázadó volt, és ezt a magatartást átszámaztatta még arra is, akivel vérségi kapcsolata alig volt, de aki helyét már elfoglalta vagy napjainkban foglalja el: a magyar „középosztály”-ra. Sohasem Széchenyi a lázadó, hanem mindig Kossuth, nem is a parasztlázadás névtelenjei szemléltetik legjobban a lázadó magyar típusát, hanem vezérük, a kisnemes Dózsa György. Ám, ha ennek a társadalmi rétegünknek ez a sorsra irányultsága valamiképpen háttérbe szorul, s helyét elfoglalja a

természetre irányultság, egyszerre előttünk áll a falusi kúriák „pipázgató”, derűsen türelmes magyar ura, aki azután, ha egyszer az eszme, a szellem felé fordul, a Deák Ferencek vagy Darányi Kálmánok politikai józanságával lephet meg.

S végül az életnek ez az általánost felbontó természete az oka annak, hogy azok a magyarok, akikben az eszmé, a szellemre irányultság az alapirányultság, az úgynevezett magyar értelmiség a földkerekség egyik legérdekesebb embertípusa. Eszme-éhes. Jobban kell neki a gondolat, mint a tett, s mégsem lesz soha fenntartás nélkül idealista, az eszme rabja, egy gondolat szolgája, hanem marad egy kissé fanyarul, sőt sokszor, joggal kárhoztathatóan, kiábrándultan józannak, hogy ábrázolója legyen – mint társadalmi rend is – az alapján józan, gyakorlati gondolkodású magyar embernek. A szellem magyar emberei, az igazi magyar értelmiség ilyen, s az, hogy ilyen, mindig alapirányultságának a gyümölcse, ami azonban nem jelenti azt, hogy amikor alapirányultságát esetleg egy életre szólóan a sorsra irányultság váltja fel, ne lázadjon azonnal ő is, mint szellemi elitünk, a magyar értelmiség egyik legkiválóbbja, Teleki Pál tette.

Nem ellenfelek ezért ők: az alapján semleges magatartású, mert természetire irányult: türelmes; az alapján negatív magatartású, mert sorsra irányult: lázadó; és az alapján pozitív magatartású, mert szellemre irányult: realista magyarok. Nem ellenfelek, hanem a szó szoros értelmében testvérek, mert ugyanannak az egésznek vagy általánosnak törései valamennyien, s ennek megfelelően ugyanazok a magatartási lehetőségek élnek bennük; a különbséget közöttük pedig csak az okozza, hogy e magyar lehetőségek közül mást-mást jelenítenek meg. Ők érzik is ezt valamennyien, s ha az alapirányultság különbözősége miatt eltérések is vannak közöttük, ezek csak eltérések maradnak, és ellentétékké nem fejlődhetnek egészséges körülmények között soha. Nem, mert mindegyik tudja, hogy „adott esetben”, azaz az adott irányultságban ő is ugyanaz volna, mint az a másik, akinek csak az „esete”, az irányultsága más, maga azonban rokon. A legrealisztikusabban szellemre állított magyar ember, a tudós is magában hordozza, mégpedig tudva hordozza magában a lázadót, és a leglázadóbb magyar is tudja, hogy megcsonkíthatatlanul ott él benne mind a türelem, a higgadt megfontoltság, mind pedig az eszme realisztikus szemlélete.

„Apóka minden reggel így pillantotta meg a Nagykollégium épületét”

A lelkipásztor mint hungarológus

A hungarológia most kialakulóban levő tudomány. Mint ilyennek legnagyobb szüksége egyfelől önmaga feladatának, másfelől a többi tudományhoz való viszonyának tisztázása.¹

A hungarológia feladatát az a kérdés határozza meg, amelyre adandó feleletképpen mint tudomány megszületett. Mi az valakiben vagy valamiben – legyen ez utóbbi akár egy tárgy, akár egy cselekvés – aminek alapján azt állíthatjuk róla, hogy magyar, vagyis mi az, aminek alapján valakit vagy valamit magyarnak nevezhetünk? Csak ennek a kérdésnek ismerete segítségével értjük meg azt a törekvést, melynek célja az, hogy a hungarológiát valóban magyarságtudománnyá, azaz a magyarrá tevő tényezőket kutató tudománnyá tegye azzal a hármas feladattal, hogy először: keresse, valóban vannak-e ilyen magyarrá tevő tényezők, másodsor: ha vannak, melyek ezek, és harmadszor: miben és hogyan jelentkeznek. Csak ezeknek a kérdéseknek a tisztázása után kerülhet sor arra, hogy a hungarológia az így nyert eredmények alapján a magyarságnak egységes képét megrajzolja azzal a céllal, hogy ezt elsősorban velünk, magyarokkal, másodsorban más nemzetekkel megismertesse. Ebben az „alkalmazott” formájában lesz a hungarológia nemzetismeretté, vagy ahogy újabban nevezni kezdik: nemzettudománnyá.

A hungarológiának más tudományhoz való viszonyát, feladatának tisztázása után könnyű megállapítani. Ez a feladat ugyanis azt mutatja, hogy a hungarológiának olyan munkaterülete van, amelyet eddig egyetlen más tudomány sem vállalt a magáénak. A hungarológia tehát sajátos feladatában autonómnak tekinthető tudomány. Ennek hangsúlyozásával azt akarjuk kiemelni, hogy a hungarológia nem csupán tudományos magatartás vagy éppen egy tudományos módszer. A hungarológia nem egy szemléleti mód, magyar szempontból szemlélése a dolgoknak, hanem ennek megfordítottja, azaz objektív, tisztán tudományos szempontok által vezetett kutatása mindenben mindennek, ami magyar. A hungarológiában nem a magyarságán keresztül irányul a kutató kutatása tárgyára, hanem tudományos magatartásán keresztül irányul mindenre, amiben a magyarrá tevő tényezők jelenlétét és alakító hatását sejtheti.

Ez a szinte mindenre irányulhatóság adja a hungarológiának univerzális jellegét. Egy kor, egy társadalom, egy műalkotás, táj vagy ember stb. egyformán tárgyát képezhetik a hungarológiai kutatásnak, azaz mindegyikben kereshető a magyarrá tevő tényezők, és mindegyikben kutatható azok alakító hatása. Azonban ennek az univerzális jellegnek révén nem válik pusztá enciklopédiává a hungarológia. A hungarológia még alkalmazott formájában, azaz mint nemzetismeret sem gyűjtőfogalom a magyar történelem, a magyar földrajz, a magyar néprajz, a magyar fajismeret stb. számára. Ezek összessége még nem hungarológia, ellenben bármelyikük hungarológiává lesz abban a pillanatban, ha nem mint földrajzot, fajismeretet vagy történetet, hanem mint a magyarrá tevő tényezők jelentkezésének egy-egy értékes területét vizsgáljuk.

¹ E dolgozatot a hagyatékban lévő gépiratból közöljük. Rajta ceruzával a szerző megjegyzése: „Igazság és életnek 1938. I.” (A Szerk.)

Lelkipásztor és hungarológia egymáshoz való viszonyát a szolgálat határozza meg. Mint minden más tudománynál, úgy itt is azt a kérdést kell feltenni: hogyan tudja szolgálni Istent a lelkipásztor mint hungarológus a maga gyülekezetében?

Felfogásunk szerint a hungarológiának a lelkipásztori szolgálatot legközelebből érintő megállapítása abban van, hogy a magyarrá tevő tényezők az emberben mint egzisztenciálék vannak jelen. Sohasem másodlagosak, hanem mindig elsődlegesek, minél fogva az ember minden életnyilvánulásába befolynek, formálják, sőt sokszor alapvetően meghatározzák magatartását. Ez okozza azt, hogy a magyarrá tevő tényezők hatására magatartásunk mássá lesz, mint ezek nélkül volna. Egyéni és közösségi élet, erkölcs és világnézet éppúgy mássá lesznek hatásukra, mint ahogy mássá lesz a kegyesség is.

Mármint: sok lelkipásztor eredményes gyülekezeti munkájának éppen abban van az akadálya, hogy – nem ismervén ezeket a gyülekezeti tagokban élő, azokat sajátosan formáló tényezőket – nem ismerheti azt a többletet sem, amely például a gyülekezeti tagok kegyességét megkülönbözteti attól az általános kegyességformától, amelynek ismeretével megy a lelkész a gyülekezetbe. Az a sokszor panaszképpen elhangzó megállapítás, amely az elmélet és a gyakorlat másságát hangsúlyozza, gyakran éppen olyankor születik meg a lelkipásztor ajakán, amikor a magában hordott, és benne legtöbbször teológiai tanulmányai alatt kialakult kép szembe találja magát a valósággal, amelynek sokszor merőben ismeretlen, sőt idegen vonásai a lelkipásztor munkáját és őszinte szolgálni akarását zavarja, sőt sok esetben meg is gátolja. Ez az a pont, ahol a magyarrá tevő tényezők kutatásának a szükségessége nyilvánvalóvá lesz, valamint itt derül ki a hungarológiának a lelkipásztori munka szempontjából ama nagy jelentősége, hogy összekötő kapocs az elmélet és a gyakorlat között, olyan tudományos tevékenység, amelynek segítségével az általánost konkréttá, az elméletet léletté, azaz a valóságos életet szolgálóvá teheti a lelkipásztor. A gyülekezetben működő és annak minden irányú magatartását befolyásoló sajátossá, azaz magyarrá tevő tényezők ismerete nélkül olyan úr tátonghat a lelkipásztor és gyülekezete között, amelyet az sem tud teljesen áthidalni, hogy a magyarrá tevő tényezők lényegében egyformán működnek úgy a pásztorban, mint gyülekezetében. Istennek a gyülekezetben történő olyan szolgálata, hogy abban valóban a valóságos gyülekezet java szolgáltatassék; sem mint igehirdetés, sem mint a lelkigondozói vagy általában a gyülekezeti munkák bármely ága nem történhetik olyan eredménnyel a lelkipásztor hungarológiai kutatómunkája nélkül, mint annak alapján. Szinte azt lehet mondani, hogy a magyar lelkipásztor útja a tudománytól az élethez, az elmélettől a gyakorlathoz mindig egy tudományon, a hungarológián keresztül vezet. A filozófus, pedagógus, dogmatikus stb. lelkipásztor csak mint hungarológus tudja ezekkel a tudományokkal a magyar gyülekezeti munkában Istent szolgálni, azaz a teológiától akár mint tanítéztől, akár mint tudománytól a hungarológián keresztül vezet az út a valóságos és nemcsak elméletben létező gyülekezet felé.

A lelkipásztor, amikor hungarológiai kutatásával a gyülekezetért dolgozik, olyan tapasztalatoknak is a birtokába jut, amelyeket akár adalékokként, akár monografikus formában vagy egyéb módon feldolgozva magának a hungarológiának a szolgálatába kell állítania. Valljuk, hogy ha mindaz a rengeteg tapasztalat, amelyet a magyar református lelkipásztorok csak egyetlen generáció alatt és minden hungarológiai magatartás nélkül, csupán a körülmények kényszerítő hatására a magyar emberről és általában a magyarrá tevő tényezők különböző jelentkezési módjairól szereztek, valamilyen módon közkinccsé lett volna, vagy éppen tudományos formában beleépülhetett volna a magyarságunkra vonatkozó kutatásokba, jóval előbb volnánk a nemzeti önismeret

terén. Mennyivel inkább igaz ez akkor, amikor ezek a tapasztalatok nem esetlegesen, minden rendszer nélkül, hanem egy tudományosan irányított megfigyelés eredményeképpen keletkeznek!

Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a lekipásztor csak akkor válik hungarológussá, ha annak szempontjait nemcsak felhasználja pásztori munkájában, hanem megfigyeléseinek, tapasztalatainak eredményeit a hungarológiának – és így a nemzetismeretnek – a szolgálatába állítja. Azaz: ha nemcsak él a hungarológia által nyújtott lehetőségekkel, hanem „műveli” is a hungarológiát mint tudományt.

Ezzel kapcsolatban csak kettőt kell megemlítenünk.

Az első az, hogy nincs olyan lekipásztor, aki ebben a formában is hungarológus ne tudna lenni. Aminthogy a magyarrá tevő tényezők, ha a városban internacionális hatásoktól eltakartabban is, de éppúgy működnek, mint a falvakban, úgy a városi gyülekezetben dolgozó lekipásztor is éppúgy lehet és kell hogy hungarológussá legyen, mint falusi szolgatársa. Az, hogy ezek a magyarrá tevő tényezők a faluban takaratlanabban és kevesebb gátlással történnek, mint városon, okozza azt, hogy formáló hatásuk is erősebb, és így jelentőségük is nagyobb mint városon. Csak ez magyarázza azt, hogy a falusi lekipásztorok hungarológiára szorultsága, ugyanakkor azonban a hungarológiát szolgálhatósága is nyilvánvalóbb, mint a városiaké. De hogy a városi lelkészre milyen fontos szerep vár még a hungarológiai kutatások terén, azt magyar városaink egészen sajátos arca és a magyar városi néprétegek jellegzetes, minden más nemzet városainak megfelelő néprétegeitől elütő vonásai mutatják.

A másik, amit még meg kell jegyezni csak annyi, hogy amikor a hungarológus lekipásztor magát a hungarológiai tudományt is szolgálja, ezzel nem történik semmi szakadás pásztori és hungarológiai, azaz tudományos munkája között. Ennek oka az, hogy a lekipásztornak mindig azzal kell szolgálni a hungarológiát, amivel a maga ilyen irányú kutatásainak eredményeként gyülekezetét szolgálta. Azt, amit pásztori munkája érdekében kellett hungarológiai vonatkozásban is megtanulnia gyülekezetéről, azt kell a hungarológiai tudomány szolgálatába állítani. Ez bőven elegendő. A hungarológia a lekipásztor munkájában soha sem öncél, aminthogy a gyülekezet sem lehet pusztán hungarológiai kutatások tárgya. Abban az esetben, ha ez így volna, a lekipásztor megszűnnék pásztor lenni, anélkül, hogy ezáltal jobb hungarológussá lenne. A hungarológia a valóságos életben keresi a magyarrá tevő tényezőket, és éppen azért, mert ezt teszi, a hungarológusnak is a valóságos életben kell állania. Az élet pedig küldetés, szolgálat, és éppen ezért, csak egy küldetésbe, egy szolgálatba beállva lehet élni és vizsgálni. A lekipásztor éppen azért tud olyan közel férkőzni a magyar élet alakító erőihez, mint kevesen mások, mert „pályáján” küldetés és szolgálat, azaz az élet lényegét jelentő vonások dominálnak. A hungarológia által legértékesebben felhasználható tapasztalatokat éppen a hungarológiai szempontok figyelembe vételével is erőteljesebbé vált pásztori munka termi. Ahogy a XVII-XVIII. század tudós, azaz a magyar tudományosságot nemcsak művelő, hanem a XIX. század számára át is mentő férfiai jórészt azok közül a protestáns prédikátorok közül kerültek ki, akik gyülekezeteiknek az elnyomatás és a legnagyobb veszélyek között is jó pásztoraik tudtak lenni, úgy hungarológussá, azaz a hungarológiai tudománynak a gyülekezeti munkában felhasználójává, s ugyanakkor a hungarológiai tudomány művelőjévé is csak az a magyar református lekipásztor fog lenni, aki előtt egy a „szükséges dolog”: az Ő országa és annak szolgálat.

A magyar falunevelés mai feladatai

Ma, amikor a magyar falu kérdése a magyarság sorskérdésévé nőtt, a magyar nevelők is fokozott érdeklődéssel tekintenek a falu felé.¹ Sőt, a hivatásos nevelők és a különböző nevelői szervek munkájához, amelynek eredménye a vármegyei népművelési előadások és azok látogatói számának és minőségének emelkedésében szemlélhető, talán a legvilágosabban, egyre szorosabban kapcsolódnak a nem hivatásos nevelők, mint például a magyar írók, sőt sok esetben éppen a különböző közigazgatási szervek igen jó szándékú falunevelő törekvései is, amint ezt az elmúlt hónapokban hirtelen szaporodásnak indult népfőiskolai tanfolyamok, valamint az ezek állandósítására, magyar földön meggyökereztetésére irányuló megmozdulások igazolják. A mezőgazdasági szakoktatással, továbbá a falusi iskolák folyamatban levő átrendezésével kapcsolatos nevelői szándékokról, mint amelyek a jelenlegi magyar falunevelői törekvésekhez az alapot képezik, szintén nem szabad elfeledkeznünk. Ezek, az említettekkel és nem említettekkel együtt, valamennyien azt bizonyítják, hogy a falusi felnőtt- és falusi gyermeknevelés egyformán különös gondja ma a magyar nevelésnek.

Ám éppen azért, mert a falu és népe a szociális és egyéb vonatkozások mellett nevelői vonatkozásban is az érdeklődés homlokterébe került, és mert ennek az érdeklődésnek messze ható következményei lesznek a magyar falu jövőjére, és ebben a nagyobb százalékában még mindig falun élő magyarság életére is, eljött az ideje annak, hogy mielőtt a magyar falunevelés ügye *egyetemes* rendezést nyerne, és a jelek szerint előbb-utóbb elkerülhetetlen egységes irányítást elérné, tisztán lássunk egy olyan kérdésben, amelynek helyes ismerete és megfelelő megoldása nélkül a ma még szertefolyó erők nemcsak hogy egységbe nem foglalhatók, hanem egyszer s mindenkorra vakvágányra tolhatják a magyar falunevelés ügyét.

A kérdés, amiről szó van, és amit a magyar falunevelés jelen helyzetét és jövő kilátásait nézve a nevelés legfontosabb és ezért a legsürgetőbbben megoldandó kérdésének kell elfogadnunk, a *falunevelés fogalmának kérdése*, vagyis eldöntése annak, hogy mit értünk falunevelés alatt.

Bármilyen egyszerűnek látszik ez a kérdés, megoldása korántsem az. Ha az volna, akkor már régen ezen a megoldáson nyugodnék a falunevelés rendje hazánkban is, másutt is. De éppen ezért, mert a felvetett kérdés nem egyszerű, s mivel a rá adott válasz a mi esetünkben nemzetünk többségének a nevelését meghatározza, továbbá, mert a területnél mélyebben fekvő rétegek feltárását követeli, nehéz benne határozott állásfoglaláshoz jutni.

Mi, akiknek célja ez alkalommal csak a legsürgősebb tennivalókra való rámutatás és nem megoldások adása, nem vállalkozhatunk arra, hogy a falunevelés fogalmát ezen a helyen meghatározzuk.² Elegendő, ha rámutatunk arra a két határra, amelyek

¹ Ez az írás 1940-ben jelent meg a szegedi Nevelésügyi Szemlében. Onnan vettük át szövegét. (A Szerk.)

² Ide vonatkozó kísérletként lásd szerzőnek *A falunevelés szellemi alapjai* c. munkáját, Sárospatak, 1938. (Újszászy Kálmán jegyzete)

között egy ilyen meghatározásnak látásunk szerint mozogni lehet. Közülök az egyik abban foglalható össze, hogy a falunevelés egyetemesen – tehát nemcsak a falun – érvényes nevelési céloknak és eljárásoknak a magyar falura alkalmazása, illetve a magyar falun megvalósítása. A másik szerint pedig a falunevelés sajátos törvényekkel dolgozó, tehát másutt mint falun nem lehetséges nevelői eljárás, amelyet a magyar falunevelőnek az egyetemes nevelői célok mellett, vagy azokon belül, a maga sajátosságában, azaz egyetlenségében, páratlanságában vállalnia kell, és amire mint páratlan, azaz csak falun megoldható feladatra, annak kifejezetten metafizikai háttérét állandóan szem előtt tartva, tervszerű munkával készülnie kell. Hogy a felmutatott két határ között – amelyek nem feltétlenül két végletet, hanem inkább két lehetőséget jelentenek, olymódon, hogy több lehetőség nincs is – hol foglal helyet a magyar falunevelés fogalmának meghatározása, attól függ a magyar falunevelés, sőt látásunk szerint, – akik a magyar falu kérdését kezdettől fogva lényegében nem szociális, gazdasági stb., hanem kultúrákérdésnek, azaz nevelői kérdésnek fogjuk fel: – a magyar falu sorsa. Dönteni tehát, a döntés sorsformáló karaktere miatt, valóban nem könnyű.

Nem is lehet másképpen, csak úgy, ha a falunevelés fogalma kérdésének felvetésén túl, de folyton erre az egyetlen kérdésre vonatkoztatva, minden irányban problémánkká tesszük a magyar falunevelés kérdését. Távol van tőlünk az az állítás, hogy magyar nevelőinknek, s főleg népnevelőinknek nem voltak eddig olyan problémái, amelyek a falunevelés ügyét bizonyos vonatkozásban ne érintették volna. Különösen gazdag folyóirat-irodalmunk a tanúság mellett, hogy a dániai népfőiskolák egész korai ismertetésétől és évtizedekkel ezelőtti propagálásától kezdve a tanyai népművelésen át a falusi iskola kérdéséig nincs olyan terület, amelyet kiváló szakíróink fel nem dolgoztak már, de viszont a kérdést a maga egyetemességében, a részeken túlmenően, kevesen tették problémává úgy, hogy abból a falunevelés egészére vonatkozóan is döntő fontosságú következmények folytak volna. Ehhez tudniillik az szükséges, hogy a falu lényegének kutatásán kezdve a falukultúrán át keressük a falusi embernek a nem falusi emberhez, továbbá egyiknek is, másiknak is, valamint kettőjüknek együtt a nemzethez való viszonyát. Lássuk a speciális és ad hoc szükségesen túl azt az egyiséget is, amelybe a falunevelés, akár az egyik, akár a másik határálul említett lehetőség mellett döntünk, elhelyezhető; röviden: világosan álljon előttünk a falunevelés helye az állampolgári és egyháztagsági nevelésen túl a nemzetnevelés egészében. Véleményünk szerint egy ilyen követelmény felállításával nem megyünk nagyon messzire. Sőt nyugodtan beszélhetnénk ennél távolabbi kitekintés szükségességéről is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy kérdés megoldását mindig előbb az értelmet adó egyetemeshez, és csak azután a részekhez való viszonya látása segít feltisztítani bennünk.

Csak ha így lett problémává a magyar falunevelés kérdése, s mint probléma elismertetik legalább olyan fontosnak a nevelők között, mint amennyire fontos a mai magyar életben a magyar falu kérdése, ha tehát nemcsak a falunak, hanem a falunevelésnek is meglesznek a „kutatói” vagy vizsgálói, esetleg „pereit” is, vagyis ha egy, a falu körül folyó vitához hasonló indul a falunevelés problémájáról is, akkor születik meg az a lehetőség, amelyben a falunevelés fogalmának tisztázását célzó törekvések a magyar falunevelés igazán mai és igazán legszükségesebb tennivalóink vállalásához vezetnek.

Közülük az első a *magyar falunevelés múltjára vonatkozó adatok összeállítása*. Itt ugyan felvetődhet az a kérdés, hogy lehet-e múltja egy nevelésnek, amelynél még ma is azt tartjuk a legfontosabbnak, hogy a fogalmával tisztában legyünk. Nos, ha falunevelésről mint egységről a magyar nevelői múltban nem is beszélhetünk, annál többet

jegyezhetünk fel azokról a törekvésekről, amelyek valamilyen formában ezt szolgálták. A Tessedik Sámuel munkája arra figyelmeztet – és ebben a látásunkban a XIX. század első évtizedeinek a szemlélése Berzeviczy Gergellyel az élen csak erősít –, hogy nem lenne hiábavaló egy ilyen kutatás, és ha egyéb nem, az kiderülne, hogy hol, kinek a hibájából vagy minek a következményeképpen süllyedt annyira el a falunevelés kérdése, amennyire azt ma, dacára a fent említetteknek, elsüllyedtnak kell látnunk. Annak, aki a falunevelés fogalmának meghatározásánál az egyik vagy másik lehetőség mellett dönt, az egyetemes követelte parancsot első helyre téve sem szabad figyelmen kívül hagynia a magyar falunevelésnek ezt a ma jobbra ismeretlen múltját. Sőt fel kell azt dolgoznia még azon az áron is, ha ez a munkája a magyar nevelés történetének a teljes átírásához vezetne.

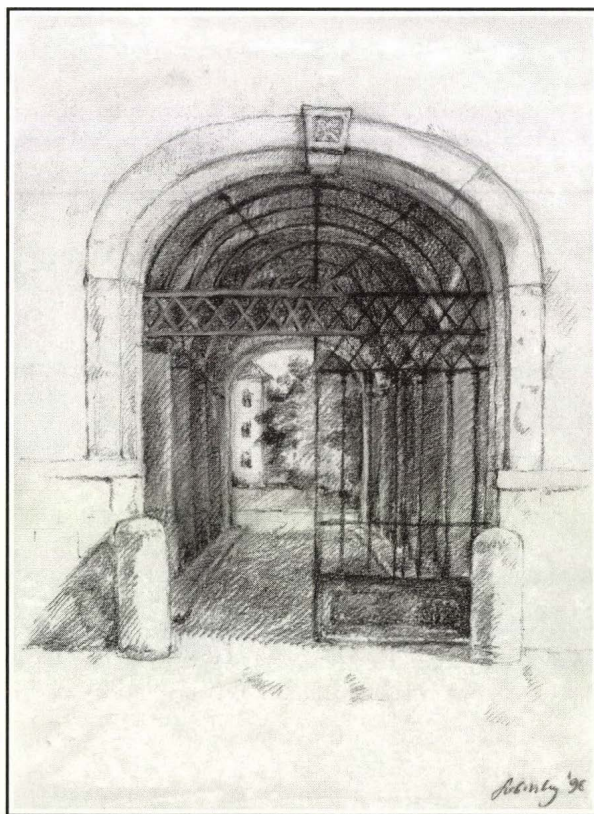
A magyar falunevelés-történeti adatok összegyűjtésével egyenlő fontosságúként bontakozik ki az egyszer a gyökéren át problémává lett falunevelés kérdései közül *a falunevelésinek nevezhető szakirodalom bibliográfiájának összeállítása*. Ez a munka azután, hogy a nevelési irodalomnak értékes bibliográfiáját már bírjuk, nem volna túlságosan nehéz. Megnehezíti az, hogy ebben a bibliográfiában helyet kellene foglalnia a szorosabb értelemben vett nevelői szakirodalmon kívül a régebbi és mai faluirodalomnak is, el egészen a falunak a nemzet egészében elfoglalt helyét, múltbeli és jelenbeli helyzetét megvilágító, a különböző korok faluszemléletét és faluértékelését visszatükröző faluregényekig. Ez utóbbi anyagra azért van szükség, mert a magyar életnek egyik ismert sajátossága szerint a múltban és a jelenben is az írók voltak azok, akik látásán át egy-egy kérdés egyetemes magyar kérdéssé lett, és a szakirodalom sok esetben csak előkészítője, még többször csak kísérője, mintegy szakvetülete annak, amit nemzetünk egy-egy látója rendszerint művészi formában propagált.

Az elkészítendő bibliográfia, amelyhez függetlenül a külföld fontosabb rokonirodalmát is csatolni kellene, a múlt rajza mellett *a jelen rajzát*, a magyar falunevelésnek ezt a harmadik gondját is megoldáshoz segítené. Ennek szükségességét a sok ok közül csak egyvel magyarázzuk. Nyilvánvaló például, hogy csak így kapunk áttekintést azokról a megmozdulásokról, amelyek ma vagy azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a falunevelés tartalmát kitöltsék, vagy ha ezt nem tennék, akkor a magyar nevelőknek kell őket a maguk megfelelő terébe, a nevelési térbe elhelyezni, s ezáltal az egymástól különböző irányból indult és egymástól ma is független munkákat egy egységbe foglalni. A népfőiskola, a paraszthetésegek kiválasztásának és a falu számára megtartásának kérdése, a parasztgimnáziumok, tanyai internátusok, a falusi és városi oktatás párhuzamosításának ügye fel egész az egyetemig, hogy a mai napirenden forgók közül csak a legérdekesebbeket és kizárólag nevelő természetűeket említsen, mind ide tartoznak, de itt kellene foglalkozni a falunevelés és szakoktatás egymáshoz való viszonyának, valamint a falunevelők képzésének egyre inkább előtérbe nyomuló problémájával is. Meggyőződésünk, hogy csak egyszer kell ennek a szemlének megtörténnie egységes, azaz jelen esetben nevelői szempontból, és a falunevelésnek bámulatos lehetőségei, színei és sokoldalúsága lesznek nyilvánvalóvá. Ezek egyfelől erősítőleg hatnának vissza nemcsak a falunevelés páratlanságát látók, hanem a csupán annak fontosságát elismerők táborára is, másfelől követelően sürgetővé tennék a falunevelés jövője ügyének rendezését.

Mert a magyar falunevelés jövője felé, azaz ahhoz, hogy a falunevelést szerves egységként a magyar nevelés egészébe beépítsük, határait, lehetőségeit pontosan kimérjük, anyagát és intézményeit egy közös gyökérből szétágazzassuk, valamint hogy a magyar falunevelésnek a magyar nevelésügyön belül önálló szervezetét megvalósíthassuk, azaz mindahhoz, ami együtt a falunevelés jövőjének összefoglalóbb

problémáit alkotja, az út a jelen említett három feladatának a megvalósításán át vezet. Csak a múlt lelkiismeretes kutatása, a jelen egységes szempontból történő átfogó rajza és a minden vonatkozásban tekintetbe jöhető irodalom hangyaszorgalmú feltárása azok az alapok, amelyeknek legalább részleteikben való elkészítéséhez (például a bibliográfiai munkában a jelen faluirodalma pedagógiai vonatkozásainak nyilvántartásához, a falunevelés-történetben legalább egyetlen egy kiemelkedőbb személyiség kizárólag pedagógiai szempontok érvényesítésével készült életrajzához, s ugyanígy a jelen kérdései közül csak egy olyanak, mint a népfőiskolák kérdésének feldolgozásához stb.) hozzá kell fogni azonnal, ha a magyar falunevelés jövőjét a magyar nemzetnevelés egészéhez méltó fundamentumokra akarjuk alapozni.

Ehhez azonban az kell, hogy – tisztelettel adózva korunk írói és politikusai falu-emelő törekvéseinek – közülünk, nevelők közül is minél szélesebb rétegeket megragadjon a falunevelés problémája, ami viszont csak akkor lesz állandó lendületben tartó erővé – és ezzel azt hangsúlyozzuk még egyszer, amivel mondanivalóinkat elindítottuk –, ha a gyökérkérdésen, a falunevelés fogalmának kérdésén keresztül születik meg bennünk.

„A Nagykollégium kovácsoltvas nagykapuja”

A sárospataki főiskola munkatábora

Az első magyar főiskolás munkatábor elvi jelentőségét az a konkrét cél határozza meg, amelynek a munkatábor szolgálatába állott.¹ Ez a konkrét cél pedig a lehető legegyszerűbben fogalmazva: a *munkatáborozók nevelése*. A nemzetpolitikai vagy szociális szempontok mellett ez a cél az első magyar munkatáborban jóval erősebben előtérbe nyomult, mint akár a német és svájci, akár a bulgár munkatáborokban.

Mint minden nevelés, úgy a munkatábori nevelés is a jövőre akarja jobban fölkeszteni azokat, akik a táborban résztvettek, más szóval azokat, akik a tábor nevelési céljainak önként alávetik magukat. Ezt annak a tapasztalatnak alapján teszi, hogy a magyar főiskolás és a vele egykorú nem diák ifjúság nevelése, ha ilyenről egyáltalában szó lehet, avult és nemcsak a jövő követelményeinek nem felel meg, de a jelen frázisos céltalanságának és kapkodó próbálgatásainak is okozója.

Ezt az álláspontot meg lehet támadni azzal, hogy a nagy nyugati államok főiskolás, illetve ifjúsági nevelése sem különbözik lényegesen a mienkénél, de kétségtelen, hogy míg ezek a nemzetek, részint a mienkénél jóval mélyebb kulturáltságuk, részint hatalmi pozíciójuknál fogva megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy egy avult nevelési rendszerrel készüljenek a jövőre, addig mi magyarok, akik még függetlenségünkben is az örök kisebbségi sors kenyerét esszük, csak úgy egzisztálhatunk a jövőben, ha polgáraink minőségileg minden tekintetben versenytárs nélküliek lesznek legalább a Duna-völgye népei között.

A jelenleg avult főiskolás és nem diák ifjúsági nevelést úgy tehetjük korszerűvé, ha konkrét feladatait a jövő követelményei alá állítjuk. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha ismerjük azokat a szellemi tényezőket, amelyek a jövő életét minden téren, tehát kulturális, politikai, gazdasági, sőt vallásos téren is irányítani fogják.

A jövő tükre a jelen, ami azt jelenti, hogy a jövőt eszményeivel, erőtényezőivel, életformáival együtt, mindig a jelen rejtegeti magában.

A jelenre vetve szemünket, be kell látnunk azt, hogy a *jövő uralkodó életformája a kollektív életközösség lesz*. Ezzel a ténnyel éppúgy számolnunk kell, mint az individualisztikus életformák hanyatlásával. Éppen ezért a jövő eme követelménye ellen harcolni akár azzal a jelszóval, hogy a magyar tipikusan individuálista nemzet, akár azzal, hogy protestántizmus és individuálizmus életre-halálra össze vannak kötve egymással, több mint rövidlátás; öngyilkossága nemzetnek és egyháznak. A valóság az, hogy az életközösségek lehetséges formáit az uralkodó korszellem hozza létre, amely szerint többé-kevésbé azonos mértékben jelentkeznek az egy kultúrközösséget alkotó emberek között, tekintet nélkül faji vagy éppen vallási különbségekre. Az ember egyformán alkalmas az individuálistikus vagy a kollektív alapokon nyugvó élet-

¹ A sárospataki főiskola munkatábora [1935.] június 20. – aug. 3. között, több mint hat héten át vállalt önkéntes köz munkát a Károlyfalva–Rudabányácskai út megépítésénél. A táborban 43-an vettek részt, részint hat hétig, részint három hétig, egy lelkész, egy jogász, egy tanárjelölt és három tanító kivételével pataki teológusok. (A szerző eredeti jegyzete.) – A beszámolót az Igazság és Élet c. folyóiratból vesszük át; megjelent 1935 szeptemberében. (A Szerk.)

formára, s ha bennünk magyarokban jelszóként rögződött be egy letűnt kor individualizmus, akkor ez csak azt jelenti, hogy kitartó erővel kell felvenni ellene a harcot, ha az uralkodó szellemi áramlatnak megfelelőleg akarjuk berendezni nemzeti, társadalmi és személyes életünket. *A jövő ezen kollektív közösségi életének ma legjobb iskolája a munkatábor.* Községi életre ugyanis csak igazi közösség nevelhet. Igazi közösség pedig csak ott alakulhat ki, ahol annak alapja a közösségért közösen végzett munka, vagyis ahol a közösség a legszorosabb értelemben vett munkaközösség. Elismerjük, hogy nagy eszményektől mozgatott ifjúsági megmozdulások is megkönnyíthetik egy közösségi életforma kialakulását, de éppen azért, mert csak eszményekben élnek, és nem kapcsolják ahhoz az eszményt realitássá váltó munkát, mindvégig tökéletlenek maradnak ebben a tekintetben. Ez az oka annak, hogy ifjúsági egyesületeken, öregcserkészeten, a helyes értelemben felfogott katonáskodáson túl a jövő életközösségi formájára az egyetlen komoly előkészítő iskola a munkatábor, mint az ifjúság jelenben gyakorolt közösségi életének az a formája, amelyben leginkább érzékelhető a legközösségformálóbb emberi erő: a másért, a közösségért végzett munka.

A jövőnek ez a kollektív életközösségi formája a mainál erősebben fejlett szociális érzéket követel a jövő emberétől. Némelyek szerint magyar fajtánknak, valójában azonban csak vezető középosztályunknak egyik lélek- és testlő nyavalyája az, hogy bár érzi a szociális eszmék után a szociális cselekedetek korának kibontakozását, mégis igyekszik azt továbbra is jelszavakra feloldva közvetíteni a magyar fiatalságnak. A helyzet itt is az, hogy a mai generáció még el lehet szociális jelszavakkal, de a jövő vezető generációjának, a mai ifjúságának már ennél annnyival többre van szüksége, mint amennyivel több a szónál a tett. Ennek *az ifjúságnak* akkorra már *át kell menni egy praktikus szociális nevelésen, és ennek legkomolyabb mai formáját a munkatábor adja.* Cikkezni lehet arról, hogy keserves a sorsa a magyar földmunkásnak, a kétszáznapos, pengőhúsas vagy pengőötvenes napszám mellett, de hogy a valóságban mit jelent ez, azt csak az tudhatja, akinek magának is a két kezével keresett napszám után kellett élnie. Ez az oka annak, hogy a magyar ifjúságnak nem volt még komolyabb szociális megmozdulása, mint a pataki theológus munkatábor. Az, hogy növeli a munkanélküliséget, és ezért antiszociális, pártjelszó. A munkatábor célja nem a munkanélküliek elhelyezése, de mivel nyomában szinte törvényszerűleg, és már az első magyar munkatábor után is kimutathatólag, növekszik a vállalkozási kedv, közelebb jutnak a megvalósuláshoz a közmunkákra vonatkozó elgondolások, és megmozdul a tőke, feltétlenül a munkanélküliség enyhüléséhez, sőt teljes megszűnéséhez is vezet.

Végül a jelent, mint a jövő tükrét vizsgálva, *a jövő kollektív szociális életközösségének minden más kor hasonló jelenségeitől különböző jegyét erős nacionalizmusa adja meg.* A jövő életében a személyek individuálizmusa helyét a nemzetek individuálizmusa, a nacionalizmus foglalja el. Minden nacionalizmus horgonya pedig a szülőföld tényleges szeretete. Enélkül frázisba fullad. Nemrég tanulta meg a magyar ifjúság, elsősorban a cserkészmunka nevelői hatásán át, hogy szülőföldjét csak az szeretheti, aki ismeri. Ma már rájöttünk, hogy ennél többre van szükség. Nemcsak ismerni kell a szülőföldet, hogy szerethessük, hanem dolgozni is kell érte. A Jókai által halhatatlan formába öntött Ankerschmidt-komplexumnak nemcsak az idegenből ideszakadt, de a magyar lélekben is esetről-esetre meg kell születnie, le kell zajlania. Ennek pedig legmodernebb eszköze a honi földön, a szó szoros értelmében: a honi földben végzett közmunka. A munkatáborozókkal folytatott beszélgetések a bizonyítékai annak, hogy miképpen rögződött a hazatudat a táborozók lelkében; hogyan hullottak el a frázisok, és hogyan lett realitássá a Szózat írójának tapasztalata: „Áldjon nagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell!” Az apák vérén túl a fiak verejtéke is sírig

tartó kapocs a föld s az ember között. *A nemzetért végzett közmunka modern áldozata mindennél jobban összeköt a nemzettel, és szülője lesz a jövő mainál pozitívabb nacionalizmusának.*

A sárospataki főiskola munkatáborának elvi alapjait lerakó füzet² első soraiban ez áll: a munkatábor önnevelés. Jelen cikk csupán arra szorítkozott, hogy megmutassa, hogy ez az önnevelés a jövőben szunnyadó milyen szempontok által befolyásolt, és arról akart meggyőzni, hogy mint ilyen, *a munkatábor a magyar ifjúság nevelésében nélkülözhetetlenül szükséges nevelői intézmény.* Hogy emellett éppen nevelői jellegénél fogva mi mindennel ajándékozta meg a táborozókat, a fent említett nagy elvi értékek mellett, arról nem kívántunk szólni. Most csak annak örvendezünk, hogy a magyar ifjúságnak ez a jövőt formáló, világnézetet forradalmasító, ízig-vérig keresztény s magyar megmozdulása egy református kollégium falai közül nőtt ki, és református teológusok voltak az első megvalósítói. Legyen érte a dicsőség az eleveelrendelő és kiválasztó Istené!

*

A munkatábor célja

[„A Sárospataki Ref. Főiskola teológus-diákjai által rendezett első magyar nemzeti munkatábor irányelvei” című dokumentum I. fejezete így szól a munkatábor céljáról.³]

A munkatábor önnevelés.

Célja: áldozatos életű, munkás, rendeltetéstudatos magyar férfiak nevelése.

Mint minden közösség, úgy a nemzet életének is alapja az áldozat. Nem egy áldozat, hanem az egész élet odaáldozása a nemzetközösségnek. Akinek teljes élete a nemzetért történik, csak az él a nemzetnek. A nemzetet csak az szereti, aki tudja azt, hogy nemzeti létét a nemzettől nyeri, s ezért mindazt a létet, amit a nemzettől nyert, nem a maga érdekeiért használja fel, hanem visszaadja a nemzetnek. Nemzetünket csak a magunk érdekeinek kikapcsolásával, sőt feláldozásával szerethetjük.

Erre az áldozatos életre azonban nevelnie kell az embernek magát. Úgy élni, hogy ne magunkért éljünk, nem könnyű. Alkalmak kellenek, ahol egészen a nemzetnek élünk, hogy ezáltal egyfelől elmélyítsük magunkban a nemzethez tartozás érzését, másfelől gyakoroljuk magunkat a nemzetért való áldozatos életben. Századunk legkorszerűbb ilyen alkalma a munkatábor.

Életünk nemzetünkért áldozásának mértékét az a munka mutatja meg, amelyet teljesen a nemzetért vállalunk. Az ilyen munka pedig csak az olyan közösségben nő, ahol egyfelől mindenki a nemzetért él azáltal, hogy a nemzetnek áldozza munkáját, másfelől ahol a végzett munka olyan, hogy feltétlen szükséges a köznek, de kizárja azt a lehetőséget, hogy belőle az egyénnek közvetlen haszna legyen.

A munkatáborok nehéz fizikai munkavállalása ezt biztosítja a szellemi pályákra készülő magyar ifjúságnak. Ugyanakkor azonban szociális vonatkozásban is nevel, mert a testi munka értékét és rajta keresztül a testi munkát végző testvér magyar embert csak az tudja igazán megbecsülni, aki maga is végzettilyent.

² A Sárospataki Ifjúsági Közlöny munkatábori száma.

³ Megjelent a Sárospataki Ifjúsági Közlöny L. évfolyamának munkatábori számában 1935 júniusában. Összeállította: Újszász Kálmán dr. teol. tanár. (186-191.o.) (A Szerk.)

Végül, a nemzetért élni csak az tud, aki nemcsak hisz nemzete rendeltetésében a nemzetek között, hanem ismeri is ezt a rendeltetést. A rendeltetéstudat erő, amelyből a nemzetért való áldozat lelke táplálkozik, a rendeltetés felismerése pedig útmutató, amelyik megszabja a nemzetért való áldozatos élet útját.

A mai magyar élet legsúlyosabb következményű baja a nemzeti rendeltetéshitnek, de méginkább a nemzeti rendeltetés felismerésének a hiánya. Aki nem látja nemzetének rendeltetését a többi nemzet között, az a maga rendeltetését sem látja a nemzetben, tehát áldozni sem tud azért. Áldozatnak csak az a munka nevezhető, amely egy igaznak felismert célért történik. A munkatábor erre a kettős rendeltetéshitre és ismeretre: a magunk nemzeti és nemzetünk európai rendeltetésének felismerésére nevel abban a szellemi foglalkoztatásban, amelyben a testi munka mellett a munkatáborozókat részesíti.

A sárospataki főiskola első nemzeti munkatábor
Rudabányácska, 1935. VI. 20. – VIII. 3.

Az olvasó téli magyar tanya

Mit olvas a magyar tanya? Azt, amit a magyar falu, azaz mindent, amihez hozzájut. Csak talán még éhesebben, még inkább betűre szorultan, mint a társas élet lehetőségeit nem annyira nélkülöző falu.

Az alábbiakban egy vándorkönyvtárról lesz szó, és a sárospataki Alsóhatár egyik tanyakörzetéről, ahová a könyvtárt 1937-38 telére küldötte ki a pataki főiskola faluszemináriuma.¹

A könyvtár negyven kötetes. A könyvek a régebbi és legújabb magyar irodalom olyan kötetei, amelyek tartalmuknál fogva valamilyen vonatkozásban vannak a faluval, illetve a magyar népélettel.

Az olvasók többnyire a kilencszázas évek eleje óta megtelepedett kis- és nagytanyások. Az előbbi csoportba a 3-12 holdas, az utóbbiba a 15-80 holdas tanyásokat sorozzuk. Nemzetiségileg (sok a sváb származású), felekezetileg és származási helyüket tekintve is teljesen kevertek. Az összeházasodási folyamat még alig indult meg közöttük. A meggyökeresedésnek csak egészen halvány jelei láthatók. Van r.k. iskolája és református temploma.

A könyvtárat a református tanyai templom gondnoka őrizte. Könyvkiadás kétszer volt egy héten, vasárnap és szerdán, amikor az istentiszteletet és vallásos estét végző teológus, rendszerint gyalogosan kiment a várostól tíz km-re levő, sárban, olvadásban kocsival amúgyis megközelíthetetlen, kiépített út nélküli tanyára. A könyveket felekezeti különbség nélkül használta mindenki. A könyvtár kezelője pontos kiadási naplót vezetett. Az alábbi adatok innen valók.

A negyven kötet könyvet összesen 290 esetben vitték ki, tehát minden könyv átlag ötször fordult meg az olvasók kezén. A napló kezelője valamennyi kölcsönzött személyesen ismeri, és így meg lehetett állapítani, hogy férfiak 66, asszonyok 55, legények 80, leányok 77, gyermekek 12 könyvet vittek ki. Volt olyan család, amelynél 32 könyv fordult meg a tél folyamán, tehát szinte az egész könyvtárat végigolvasta. Mellettük egy olyan család volt, amelyben 30, egy amelyikben 23, három amelyikben 16 és kettő amelyikben 14 könyv fordult meg. Három-négy könyvet minden család kivitt.

Meglepő, de az egész könyvtár összeállításának alapszempontját (ti. hogy a falu, illetve tanya népének olyan szépirodalmi olvasmányokra van szüksége, amelyekből a maga életét, sorsát, problémáit, helyét a magyar sorsban szemlélheti) igazoló adat az, hogy a legjobban kedvelt könyvnek *Gárdonyi* „Az én falum”-ja bizonyult. Tizennyolc esetben vitték ki. Utána ugyancsak *Gárdonyi*nak „Aggy Isten, Biri”-je és *Komáromi* „Hat vőlegény”-e következik 11-es számmal. Tízszer szerepelnek: *Baksay*: „Szederindák”, *Bartók*: „Magyar fabulák” és *Mikszáth*: „Tekintetes vármegye”; kilencszer ugyancsak *Mikszáth*tól „Prakovszky, a süket kovács”. *Nyíró* két munkáját, „Az Isten igájában”-t és a „Kopjafák”-at, *Baksay* „Pusztai találkozás”-át, valamint *Bársony*:

¹ A vándorkönyvtár a sárospataki falumunka egyik szerve eleme volt. Ez a beszámoló a Fiatal Magyarság című lap 1939. február 2-i számában jelent meg. (A Szerk.)

„Szabad ég alatt”, *Jókai*: „Új földesúr”, *Komáromi*: „Ordasok”, *Tömörkény*: „Napos tájak”, *Tolnai*: „Urak” és *Terescsényi*: „Hősök” című műveit nyolcszor olvasták. *Mikszáth*: „Nemzetes Uraimék”, *Komáromi*: „Csanak András Bécsben”, *Somogyváry*: „A Rajna ködbevész”, *Tamási*: „Ábel a rengetegben” és *Móricz*: „Hét krajcár” című munkáit viszont hétszer vitték ki.

A könyvek kölcsönzői túlnyomólag a kistanyások közül kerültek ki. A nagytanyások – egy család kivételével amely harminc könyvet olvasott – alig vettek ki két-három könyvet. Ok: a kistanyásnak télen jóval kevesebb dolga van, mint a nagytanyásnak, és így jobban ráér nappal is olvasni. Este, a drága világító szerszám miatt sem a kis-, sem a nagytanyások nem olvasnak.

Azokat a könyveket, amelyeket nem a legények vitték ki, szinte kivétel nélkül fennhangon olvasták. A felolvasó rendszerint az asszony vagy a nagylány volt, és a felolvasás sokszor előre meghatározott időben történt, amikor is nemcsak a családtagok, hanem a közelebb lakó szomszédok is begyülekeztek. Volt olyan hely is, ahol a gazda 15-20 kukoricafosztójának olvasta napról napra az annyira kedvelt „Az én falum”-ot. Így azután nem 290 ember, hanem ennek négy-ötszöröse hallgatta – ha nem is olvasta – a kivitt könyveket.

A legények külön olvastak. Ezt és az általuk kivitt könyvek feltűnő nagy számát magyarázza az, hogy szinte egész napjukat az istállóban töltik magukban, és amúgy is kevés alkalmuk van arra, hogy egymással vagy éppen korcsmában találkozzanak. Korcsma a Dorkón – ez a tanyakörzet neve – nincs. A legények olvasmányai általában megegyeztek a többi kivevőével, azzal a különbséggel, hogy *Gárdonyi* két könyve után egyenesen *Nyírő* (Isten igájában!), *Rákosi* és *Somogyváry* könyvei következnek a sorrendben.

A tanya népe leginkább a novellákat és kisregényeket keresi. Különösen áll ez az idősebbekre. Ennek oka abban lehet, hogy egyrészt nincs idejük arra, hogy huzamosabb időt tudjanak egyfolytában az olvasásra fordítani, másfelől a nagyregény komplikáltabb szerkezetével és nehezebb áttekinthetőségével zavarja őket.

Hogy szeret-e olvasni Dorkó-tanya népe, azt a közölt adatok bizonyították. Hogy kell-e nekik a könyv továbbra is, azt viszont bizonyítja az, hogy *nem mehet középük városi ember nélkül, hogy könyvet ne kérnének tőle.* Bár volna a pataki főiskola faluszemináriumának egy harmadik vándorkönyvtára is, amivel ezt a nagy éhséget, a magyar tanyavilágnak ezt a mindennél nevelőbb éhségét kielégíthetné!

Útmutatás a falu tanulmányozásához

(Részletek)

Előszó

Nemzetünk újjáépítésének alapja a magyar falu és annak népe.¹ Úgy belső értékeinél, mint számbeli súlyánál fogva az a fundamentum, amelyre nemzeti életünk épületét emelni kell.

Ahhoz, hogy a falu ezt az alapvető fontosságú feladatát a magyar életben betölthesse, két dologra van szükség. Az egyik a falu ránevelése erre a feladatra, a másik a falu életének tanulmányozása. Az első a döntőbb jelentőségű, de nem történhetik meg a második nélkül. Az a nemzedék, amelyre a magyar újjáépítés munkája vár, világosan látja ezt, és ennek a látásának hatása alatt fordul mind erősebb és erősebb fronton a falu tanulmányozása felé.

Ez a könyv ebben a munkában akar segítség lenni. Kérdések hosszú sorát foglalja magában, benne mégsem a kérdéseken van a hangsúly. A statisztika fontosságát sok helyen bizonyítja, mégsem statisztikai adatgyűjtő eszköz. Ha jellegét meg akarjuk határozni, az „útmutatás” fedi leginkább tartalmát.

Ebben a céljában főleg két szempontra van figyelemmel: a rendszerességre és az áttekinthetőségre. Mind a kettő nélkülözhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a falut tanulmányozó el ne vesszen a reátoluló és folyton új benyomások tömegében.

A rendszeresség megkövetelte, hogy az az alapszemlélet, amelyben ez a könyv megfogant, ha vázlatosan is, de napvilágra jusson, és éreztesse hatását az útmutatás anyagának elrendezésénél. Eszerint a szemlélet szerint a falu közösség, s mint közösségnek egyaránt táplálói természeti, emberi és transzcendens tényezők. Ezeknek a tényezőknek sajátos együttműködése és egymásrahatása formálja a falu életét minden más közösségtől eltérő közösségi formává.

Az áttekinthetőségre törekvés okozta azt, hogy a kutatás anyagát lehetőleg önálló „rajzokba” csoportosítottuk. Ezek mindegyike egység az egészen belül és az egészre vonatkoztatva. Partikuláris természetük ellenére is igyekeznek hangsúlyozni a falu valóságos életének felbonthatatlan egységét.

Mint útmutatás, elsősorban azoknak készült, akik hivatásuknál fogva egész életüket a falun, vagy éppen a falu nevelésének szolgálatában töltik, a lelkész, a tanító és a

¹ 1936-ban Sárospatakon jelent meg Újszászy Kálmán: *A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához* című könyve. 1992-ben – a szerző 90. születésnapja alkalmából – a Kazinczy Ferenc Társaság hasonló kiadásban tette újra közzé. Idézzünk e kiadás szerkesztőjének fűlszövegéből: „1936 tavaszán a sárospataki faluszemináriumnak ajánlotta a szerző ezt a könyvet. Néhány év elméleti tájékozódása és gyakorlati tapasztalata testesült meg benne, s alapul szolgálhatott a sokrétű, a falut önálló rendszernek, közösségnek tekintő feltáró munkához. Újszászy Kálmán nem egyszerűen gyűjtési tematikát, szempontsort kívánt adni; rendszerezett és áttekinthető formában bontotta ki a vizsgálati lehetőségeket.” A könyv előszavából és a fejezetek bevezető megjegyzéseiből válogattunk, amelyek megvilágítják Újszászy Kálmán faluszemléletének néhány jellemző vonását. A részletek a kötet 3-4., 5., 7-8., 10-11., 13., 15-16., 17-18., 22., 29., 33., 36-37., 46-47., 64., 82-83., 92. és 98. oldaláról valók. A kihagyásokat szögletes zárójelbe tett három ponttal [...] jelezzük. (A Szerk.)

falusi intelligencia egyéb tényezői számára. Ez nem jelenti azt, hogy különösen egyes részleteiben, bárki is ne használhatná, aki szereti a magyar falut. Mégis hangsúlyozzuk azt a meggyőződésünket, hogy forgatása azok számára lesz a leggyümölcsözőbb, akik a magyar faluban élnek vagy egy egész életre oda készülnek. A magyar falu mindaddig ismeretlen marad, amíg ők nem sorakoznak fel a falu megismertetésére, mint ahogy nincsen olyan a falu életével kapcsolatos terv vagy elgondolás sem, ami megvalósulhatna addig, amíg ezeket ők is a magukévé nem teszik.

Mivel nem szaktudósok számára készült az útmutatás, és mivel éppen ezért számolt azzal a ténnyel, hogy nem mindenki egyformán alkalmas a falutanulmányozás nehéz munkájára, akinek pedig ezt a munkát nemcsak a falu érdekében, hanem egyetemes magyar érdekből is feltétlenül végeznie kell, szükség volt arra, hogy az útmutató kérdések számát a lehetőség határain belül, minden eddigi vezérfonalnál vagy kérdőívnél jobban megnöveljük. Hogy ezzel a falutanulmányozó kezét megköt-nénk, nem hisszük. Több esztendő falutanulmányozó tapasztalataink azt bizonyítják, hogy nem lehet egy útmutatásban annyi és olyan kérdés, amely mellett a kutató látá-sa, invenciója szabadon ne érvényesülne, – ha van!

Még annyit kell megjegyeznünk, hogy az útmutatás összeállításánál több, már ké-zen forgó kérdőívet vagy vezérfonalat átnéztünk, és szükség szerint fel is használtunk. Különösen sokat köszönünk *Bodor Antal dr.*-nak, akinek Vezérfonalát elsősorban a szociográfiai jellegű kérdések összeállításánál használtuk fel, valamint *Szabó Zoltán dr.* és *Marton János dr.* sárospataki teol. tanároknak, akikre a gyülekezetrajz összeállít-ásában támaszkodunk. Útmutatásunk néprajzi része nem készülhetett volna el a Ma-gyarság Néprajza eddig megjelent kötetei, *Szendrey Zsigmond dr.* kérdőíve és *Túri Sándor* igazgató-tanító úr tanácsai nélkül.

A legtöbbet mégis a sárospataki főiskola faluszemináriumának köszönünk. Ennek munkaközössége volt az, amelyben útmutatásunk összeállításának szükségessége felmerült, aminthogy ennek a munkaközösségnek a tagjai voltak azok is, akik eszten-dők óta folyó kiszállásaikon szerzett tapasztalataikkal ez útmutatás anyagát összegyűj-tötték.

Sárospatakon, 1936. január havában.

Bevezetés

Minden egyes falu szerves egység s mint ilyennek, minden falunak megvan a sa-játságos, minden más falutól eltérő egyénisége. Aki a falut, akár benne, akár rajta kívül él, tanulmányozni akarja, az a faluval mint ilyen zárt egységgel találja magát szembe.

Azok a rések, amelyeken át betekintés nyílik az egységnek ebbe a zárt és éppen ezért mindig titokzatos világába, egyfelől a falura vonatkozó statisztikai adatok, másfe-lől a személyes tapasztalat. Mind a kettő feltétlenül szükséges a falutanulmányozás-hoz, ha annak végső célja egy konkrét falu teljes életének megrajzolása.

A legszükségesebb adatokat, amelyek nélkül a falu tervszerű tanulmányozása nem indulhat meg, a falura vonatkozó népszámlálási feljegyzések, valamint az ezek alapján készült különböző címtárak őrzik; a személyes tapasztalat pedig mindig azzal az első benyomással kezdődik, amit a falutanulmányozó akkor szerez, amikor először áll szembe a faluval.

[...]

A faluközösség élete a közösségi élet összetevő tényezőinek rajzában

A falu, mint szerves egység, mindig közösség. Ezt az alapfelfogásunkat hangsúlyozzuk a „faluközösség” kifejezés alkalmazásával.

A faluközösség nem tévesztendő össze egy embercsoport gazdasági, védelmi vagy bármi egyéb szempontból keletkező tömörülésével, társulásával, hanem forrása abból az östényből táplálkozik, hogy az emberi lét közösségi lét, az ember közösségi lény. Ezért, amíg a társaság csupán vállalkozás bizonyos cél elérésére, addig a közösség életforma. A társaságból kikapcsolhatja az ember magát, a közösség nélkül megszűnik létezni. A társaságot mindig emberi erők hozzák létre, a közösség alakításában az ember mellett részt kér a természet, és meghatározó szerepe van benne a transzcendens világnak, Istennek is. Akik társaságban élnek, szerződéses alapon viszonyulnak egymáshoz, s ezen túl egymástól szabadok. Akik közösségben élnek, azok életét nem szerződések, hanem az emberi lét lényegéből folyó erők fűzik össze, s az így keletkezett összefüggésben az egyes ember helyzetét a tag elnevezés fejezi ki a leghívebben. Ebben ugyanis benne foglaltatik a valóságos életnek megfelelő azon tényállás, hogy a közösség tagja csak mint az egész organizmus tagja egzisztálhat, attól van és azért van. A falu ősi formájában mindig ilyen közösségből nőtt; ha mesterségesen állott elő, a legrövidebb időn belül ilyen közösséggé forrt, és alapjában ilyen közösség ma is.

A faluközösséget formáló tényezőket három fő csoportba sorozzuk. Ezek: a *természet*, az *ember* és a természetén és az emberen kívüli, azaz a *transzcendens világ*. Amíg ezek a tényezők közösségformáló jelentőségüknek megfelelő egyensúlyban vannak egymással, addig a faluközösség igazi közösség, élete igazi közösségi élet; amikor ezek a tényezők helyes egyensúlyi viszonyukat bármi okból elvesztik, felbomlik a faluközösség s a falu megszűnik a szó igazi jelentésében falu lenni.

A falutanulmányozó a falut mindig mint közösséget tartja szem előtt, s vizsgálódásába dinamikát azáltal visz, hogy végső fokon azt kutatja, vajon a faluközösséget formáló tényezők úgy fenti három főcsoportjukban, mint külön-külön is egyensúlyban vannak-e egymással, s ha a falu a felbomlás jeleit mutatja, akkor amellett, hogy a faluközösség életének rajzát adja, minden igyekezete arra irányul, hogy megtalálja azt vagy azokat a tényezőket, amelyeknek háttérbe szorulása a faluközösség életének megbetegedéséhez, végső fokon felbomlásához vezet.

A természeti tényezők

A természet nemcsak mint a materiális és itt is elsősorban mint a gazdasági élet meghatározója szerepel a faluközösség életében, hanem mint táj és éghajlat is döntő módon befolyásolja annak alakulását.

A táj, a föld nemcsak hely, ahol a falu „fekszik”, hanem az ember munkájának és munkáján keresztül életéért való küzdelmének egyik meghatározója is. Aszerint, amint ez a hely hegy vagy síkság, s ennek megfelelőleg mezőt, erdőt ad, vagy gabonatermelésre alkalmas, más és más módját és eszközeit követeli a létért való küzdelemnek, és így nyomában másképp alakul a faluközösség tagjainak nemcsak a természettel összenőtt élete, hanem egyénisége is, és vele együtt más és más lesz a faluközösségnek mint szerves egységnek a meghatározó jellemvonása. Az éghajlat formáló erejét már régen ismeri a tudomány, és az embert körülvevő szerves és szervetlen világ is megszámlálhatatlan számú csatornán folyik bele alakítólag a faluközösség életébe.

A falutanulmányozót tehát, amikor a föld- vagy természetrajzát vizsgálja, nemcsak a talaj geológiai összetétele vagy az uralkodó széljárás érdekli, különösen nem ezek

önmagukban, hanem ezeket is mint minden mást, abba az alapkérdésbe beállítva nézi, hogy mennyiben formálják a faluközösség életét. Ezért állandóan előtte lebegnek azok a kérdések is, amelyek a természeti tényezők közösségformáló erejét kutatják, és csak mikor ezekre a kérdésekre feleletet nyert, fog hozzá a faluközösségformáló másik nagy tényezőcsoport, az emberi tényezők kutatásához. [...]

Az emberi tényezők

A faluközösség életét legszembetűnőbben az emberből kiinduló tényezők formálják. A jellegzetes *faji vonások*, a lakosság vérszerinti származása, döntő módon meghatározza a faluközösség életét. A *település* módja és ideje és ezzel kapcsolatban a *faluközösség múltja* rányomja bélyegét a falunak úgy külső, mint belső arcára. A *népesedés* emelkedése vagy hanyatlása nemcsak a faluközösség, hanem a nemzetközösség számára is élethalál-kérdés. Az *művelődés* foka meglátszik a faluközösség életének minden megnyilvánulásán. Az *erkölcs*, mint minden közösségnek, úgy a faluközösség életének is alapja. A *nemzeti érzésnél*, azaz az egy nemzethez tartozás eleven tudatánál nincsen közösségformálóbb erő. A *gazdasági élet* eredményei alakítják a falu mindennapi arcát, az *egészségügyi intézkedések* pedig a többi közösségformáló emberi tényezővel együtt elősegítik azt, hogy a faluban található kisebb és nagyobb *közösségformák*, mint a család, a társadalmi rétegek, sőt a falun kívül a város és az állam is tevőlegesebben beleszólhassanak a közösség életének alakulásába.

Ezeknek az élet- és közösségformáló tényezőknek a megrajzolása sohasem adhat egy csonkot, egy a falu teljes életéből kiszakított, attól elszigetelt darabot, hanem bennük, bár egy szempontból megvilágítva, de az egész falu élete tükröződik. Ezért szinte önálló tanulmányoknak is tekinthetők a faluközösség teljes életének rajzán belül. Egymáshoz való viszonyukat és a munka egységét az a törekvés biztosítja, illetve szabályozza, hogy a falutanulmányozó ezeken a részletproblémákon túl, mindig a falu teljes életének a minden oldalról való megismerésére igyekszik.

A faluközösség életének megismerése el sem képzelhető a falu lakosságára vonatkozó *embertani vizsgálódások* nélkül. A faluközösség faji közösség is, és az embertani kutatások ennek a közösségnek elsősorban faji, vérbeli eredetét vizsgálják, a közösségi tagok, azaz a lakosok „örökletes, apáról fiúra szálló, testi és lelki bélyegeinek, az úgynevezett rasszjellegnek tüzetes tanulmányozása alapján.” [...]

Ahhoz, hogy faluközösség jöjjön létre, letelepedésre van szükség. A település indítóokának és módjának vizsgálatán, valamint az első települők kutatásán át a faluközösség múltja bontakozik ki a tanulmányozó előtt, a jelen települési viszonyok pedig a falu mai életének sok titkát magyarázzák.

A *településrajzi* és a tőle elválaszthatatlan *történeti* kutatások azok, amelyek eredményei, megfelelőleg közölve, a legnagyobb mértékben hozzájárulnak a faluközösség faluöntudatának és pedig helyi öntudatának a kialakításához és így falunevelő erejük jelentős. [...]

A falu *népesedésrajza* a lakosság számában, életkorában és foglalkozásában észrevehető változásokat vizsgálja. [...] A számokon és statisztikai adatokon túl a falutanulmányozó mindig látja azokat az okokat is, amelyek ez adatokat létrehozzák, valamint azokat a hatásokat is, amelyeket e számok és adatok mögött rejtőző okok a falu életében eredményeznek. [...]

A falu népessége mindig a legszorosabb összefüggésben van azzal a kérdéssel, hogy hogyan él, és egészségileg milyen állapotban van a falu népe. Az egészséges táplálkozás, lakás és ruházkodás hiánya, valamint a betegségekkel szembeni ellenállóképesség csökkenése, valamennyien olyan frontok, amelyeken elvérezhetik a falu lakossága, de amelyeken a legérzékenyebb veszteséget szenvedhet a nemzet is. [...]

A faluközösség mint életforma elsősorban *kultúrközösség*. Kultúrközösség a szónak abban az értelmében, hogy önmagában is kulturális egységet alkot. Ugyanakkor azonban – és egyetemes magyar szempontból ez a lényegesebb – a magyar falu hordozója egy olyan kultúrának is, amelyet mi még tetszés szerint nevezhetünk népi-, falu- vagy parasztkultúrának.

A parasztkultúra a városi kultúrának nem egy alacsonyabb megjelenési formája vagy foka, hanem önálló kultúrforma. Ebből következik, hogy mint a parasztkultúra hordozójának, megismerőjének, a falunak a művelődési élete teljesen más alapon mozog, mint a városé.

Minden olyan törekvés, amely a falunak ezt a ma még, ha talán öntudatlanul is, de féltve őrzött ősi kultúráját a városból kölcsönzött, a városi kultúrába gyökerező és így annak talaján otthonos művelődési tényezőkkel akarja formálni, veszedelmes, mert megöli a falu népi vagy parasztkultúráját, és elpusztítja azokat a rendkívül konzerváló értékeket, amelyeket ez a kultúra a nemzet egésze számára jelent.

Éppen ezért a falutanulmányozó a falu művelődési életét vizsgálva nemcsak azt nézi, hogy a falu művelődésének milyen szerepe van a faluközösség életének alakításában, hanem arra is kiterjed figyelme, hogy a falu mai művelődési tényezői mennyiben gyökereznek a falu parasztkultúrájába, vagy pedig mint a városi kultúra eszközei mennyiben járulnak hozzá a falukultúra felbomlásztásával együtt a faluközösség felbomlásztásához is. [...]

A faluközösségek úgy számuknál, mint regeneratív erejükénél fogva a magyar nemzetközösség pillérei. Nem közömbös tehát utánanézni annak, hogy a magyar faluban milyen fokon áll a *nemzetközösséghez tartozás* tudata, mennyiben él benne a falu a nemzet múltjában, hogyan teszi magáévá a nemzeti célkitűzéseket, s hogy ezeknek megfelelőleg hogyan hordozza azokat a kötelelességeket, amelyek a nemzethez tartozás tényéből adódnak számára. [...]

Művelődés és nemzeti élet mellett a falu *erkölcsi élete* az a harmadik, az emberi szellemből táplálkozó összetevője a faluközösség életének, amelyet a falukutatónak tanulmányoznia kell, ha tisztán akarja maga előtt látni a falu teljes életét. A falu mindent szívesebben felfed a kutató szem előtt, mint erkölcsi életét, pedig alig van valami, ami jobban magyarázná a faluközösség életének egyes, az idegen előtt érthetetlen jelenségeit, mint a falu erkölcsé.

Ezt a falusi erkölcsöt, amelyet hosszú időn át egy népies romantika színeztet, s amelybe most egy naturalisztikus szemlélet akarja belemagyarázni a maga dogmáit, az összefüggésekből kivéve nem lehet sem megérteni, sem bírálni. A falu erkölcsi élete éppúgy szerves összefüggésben van a falu egész életével, mint a művelődési vagy éppen a gazdasági élet.

Ennek megfelelőleg a falutanulmányozó ezt a kétségkívül egyik legnehezebb feladatát, amelynek megoldáshoz csak hosszú évek megfigyelései alapján juthat el, akkor végzi el kielégítően, ha mielőtt a falu erkölcsi életének képét megrajzolná, keresi azokat a tényezőket is, amelyek ezt az erkölcsi életet pozitív vagy negatív irányban befolyásolják, vagy éppen meghatározzák. [...]

A falu még abban az esetben is több, mint pusztán *gazdasági település*, ha a faluközösség minden tagja gazdálkodással vagy a gazdasági termeléssel kapcsolatos munkával foglalkozik. A liberális-materialista gazdasági irányzatoknak a falu lényegét és hivatását meg nem értő törekvése az volt, hogy a falut csak mint gazdasági egységet tekintsék, és ennek megfelelőleg a falut mezőgazdasági üzemmé, a falusi embert, a parasztot pedig mezőgazdává alakítsák át.

A gazdálkodás a parasztéletnek nem teljes hivatása, hanem a paraszthivatásnak csak egyik ága. Lényegében foglalkozás, és nem hivatás. Amint valakinek a foglalkozása nem mutat rá az illető lényegére, és semmiképpen sem adja vissza annak teljes életét, úgy a falu lényege is rejtve marad, élete pedig csak töredékesen lesz ismertté az előtt, aki csupán a falu gazdasági életéből akarja megérteni vagy magyarázni a faluközösség életjelenségeit.

Amikor ezt hangsúlyozzuk, ugyanakkor elismerjük azt is, hogy a faluközösség jellegzetes életformáját a gazdasági élet szabja meg, és hogy a faluközösség élete a gazdasági élet vizsgálásán keresztül ragadható meg a legkönnyebben. A falukutatók ezért mindig különös gondot fordítanak a gazdasági élet tanulmányozására. A birtoknak mint a gazdasági termelés alapjának s az ezeken művelt termelési ágaknak vizsgálata, a termelő munkával s annak értékével, valamint az értékesítési lehetőségekkel együtt nemcsak a szorosan vett gazdasági életet mutatja meg, hanem bepillantást enged főleg a falu szociális viszonyaiba is, amelyeknek ismerete a gazdasági élet ismerete nélkül lehetetlen. [...]

A faluközösség számára adva vannak azok a formák, amelyekben a *közösségi élet* él. Ezek a formák azonban nem csupán merev hordozói a közösségi életnek, hanem élő organizmusok is, amelyek amilyen mértékben hordozzák, ugyanolyan mértékben formálják a közösségi életet, azaz lesznek aktív tényezőivé a falu élete alakulásának.

Hogy a falu élete valóban egy olyan közösség élete, amelyben a tagok pusztá együttlakásnál erősebb, mert elsődlegesebb szálakkal vannak összekötve egymással, azt a falusi ember személyiségtudatának a vizsgálata is megmutatja; a legszemléletesebben azonban a falusi család élete igazolja, annál is inkább, mert igen sok falu ma sem több, mint egy család, azaz egy rokonság. De a falu lakója nemcsak egy család közösségének tagja, hanem tagja egy társadalmi réteg, a szomszéd falvak, a tájhaza, az állam s bizonyos vonatkozásban a külföld nagy életközösségeinek is, következésképp ezek valamennyien befolyásolják életét s rajta keresztül, vagy benne a faluközösség teljességének életét is.

A közösségi élet rajzának az a feladata, hogy a közösségi élet eme hordozóinak és egyúttal formáló tényezőinek a világát kutassa. A falu életének eme legmodernebb szempontból való vizsgálata az, amelyikben a falukutató a legközelebb jut a falu lényegéhez. Ugyanakkor azonban ez a munka a falukutatásnak az az ága, amelyben mind világosabban kell megtapasztalni a falumunkásnak azt, hogy településen, kultúrán stb., sőt magán a közösségi életformák alakító hatásán túl is, van a faluközösség életének egy olyan formálója és összetevője, amely sem a természet, sem az ember világából nem magyarázható, hanem egy transzcendens forrásból való származásra mutat. [...]

A transzcendens tényező

[...] Az a transzcendens eredetű tényező, amelyen keresztül a transzcendens világ a faluközösség életének alakulásába belenyúl, a hit. A hitet tehát itt nem egyszerűen szellemi funkcióként vesszük, hanem mint egy olyan tényezőt tekintjük az egyes és a közösség életében, amelynek forrásai kívül esnek úgy az emberi, mint a természeti lét határain. A transzcendens világból származó és táplálkozó hit határozza meg az ember vallásos képzeit, amelyekben, mivel a vallás már teljesen emberi forma, emberi és természeti vonások és beleszövődnek.

A vallásos képzetek az egyházban és annak élő megnyilvánulásában a gyülekezetben találják meg a kivirágzásukat, és ezen át szövődnek be legtermékenyítőbben a közösségek, tehát a faluközösség életébe is. [...]

A faluközösség élete a közösségi élet kísérő tárgyainak és jelenségeinek rajzában

A falu élete a legszorosabb összefüggésben van bizonyos tárgyakkal és jelenségekkel, amelyek a falu életéhez tapadnak, vagy annak kísérői. Ezek ismerete a közösségi élet összetevőinek ismerete mellett még akkor is szükséges volna a falu teljes megismeréséhez, ha mint teljesen idegen elemek állanának összeköttetésben a faluközösség életével. Megismerésük szüksége azonban egyenesen parancsoló erejű lesz akkor, ha tudjuk azt, hogy ezek a tárgyak és jelenségek magának a falusi embernek produktumai, s mint ilyenek mindig előmlik a falusi ember szemlélete.

A falusi ember szemléletének, a parasztszemléletnek és ezen keresztül a paraszt lelkivilágának nincsenek hívebb tükrői, mint különleges, a városi emberétől annyira elütő szemléletének ezek a tárgyi és szellemi objektívációi, amelyek így a falu legjelentetebb életének kijelentői.

A faluközösség életével kapcsolatos tárgyakkal és kísérőjelenségekkel – mint a parasztszemlélet objektívációival – a néprajz két ága, a tárgyi és szellemi néprajz foglalkozik, és ezért nemcsak hogy mellőzhetetlen, hanem a falu közösségi élete összetevő tényezőinek rajzával egyenlő fontosságú feladat a falutanulmányozásban a falu néprajzában lehető teljes feldolgozása is.

Az elmúlt esztendőben egyre erősebben fellendülő falukutatás ezt a szempontot meglehetősen elhanyagolta, vagy csupán mint kevésbé fontos kérdést kezelte. Pedig a falukutatás szempontjai alá helyezett néprajz a faluközösség életének ősi és mélyebb rétegéről lebbentgeti a fátylat, mint akár egy általános szociografizálás, akár a közösségi élet bármelyik tényezőjének önálló rajza.

A néprajznak a falukutatásban így alapvető fontosságúvá lett alkalmazása a gyakorlatban azt jelenti, hogy a faluközösség élete összetevőinek kutatásával, amit itt a szembeállítás kedvéért szociografizálásnak is nevezhetünk, párhuzamosan kell haladni a néprajzi kutatásnak, azaz a népi élet tárgyai és kísérő jelenségei leírásának, feldolgozásának, sőt gyűjtésének. Falurajz néprajz nélkül nincs. Néprajzi kutatás és „szociografizálás” a falutanulmányozásnak nem csupán két ága, hanem ugyanazon kutató magatartásnak kétféle, de mindig együttjáró jelentkezése. [...]

A *tárgyi néprajzra* vonatkozó útmutatások a falukutatás keretein belül elsősorban arra szolgálnak, hogy felhívják a kutató figyelmét arra, mi mindent érdemes és kell megfigyelni annak, aki a falu életének megértésére és ennek alapján megrajzolására is törekszik. A falusi élelem és építkezés, bútor és viselet, foglalkozás és mesterkedés, továbbá a parasztember ezekhez tapadó művészete úgy egészében, mint legapróbb részleteiben is szerves része a falu életének. A néprajz „tárgyai” nem a szó városi értelmében vett objektumok, hanem a falusi élet tartozékai, a szubjektum meggyarapítói, dolgok, amelyekben a falusi ember megtoldja önmagát, amelyeket éppen ezért magához tartozónak ismer, és ekként is értékeli.

Olyan falu, amelyben ilyen értelemben vett néprajzi tárgyak nem volnának, nincsen. Ahol a falu már nem viszonylik a „tárgyakhoz”, ott többé nem lehet faluról beszélni. Ott a falu neve alatt mezőgazdasági település, európai értelemben vett kolhoz húzódik meg. Éppen mivel így össze vannak növe ezek a tárgyak a falusi emberrel, mérhetetlen fontosságúak a falu megismerése szempontjából, és mivel az a sajátosságuk is megvan, hogy kialakulásukban nem egy egyén, hanem a közösség, mégpedig több generáció közösségének produktumai, egyúttal bizonyítékai is a falu egyebekből alig ismerhető múltjának.

[...]

A faluközösség lelkivilágának megértéséhez a vallásrajz mellett semmi sem visz olyan közel, mint a *szellemi néprajz* körébe eső kutatás. Ahogy szükség van a falumúzeumra, és ahogy ehhez a legegyszerűbb út a falu tárgyi néprajzának feldolgozásán és gyűjtésén át vezet, ugyanúgy szükség van minden egyes magyar falu szellemi néprajzának az összegyűjtésére, feldolgozására, sőt közlésére is. Amint a magyar faluismeret alapkövét a szociográfiai természetű falufeldolgozások alkotják, úgy ennek a munkának záróköve nem lehet más, mint a falu szellemi néprajza, amely tehát nem függvénye, hanem a csúcsa minden falumunkának, ami nélkül szintelen és hiányos volna mindaz, amit a faluról a legkülönbébb irányban összegyűjt a kutató.

Mint a falu tárgyi néprajza, úgy a szellemi néprajz is akkor lesz valóban értékes, ha a falusi lélek minden szellemi természetű megnyilvánulását lejegyezzük. Ez azt jelenti, hogy nem csupán azt keressük, ami a vizsgált falura jellegzetes, vagy ami éppen csak a vizsgált faluban található meg, hanem még a legismertebb nótákat, meséket, szólásmondásokat stb. is lejegyezzük, ha azok a faluban valóban előfordulnak, azaz élnek. Sohasem a kuriózum, hanem a teljes egész adja azt, amit kutatunk: a valószínű falut. [...]

Befejezés

[...] A falukutatónak itt nem arra a különbségre kell rámutatnia, amely a faluról szerzett első kép és a falu valódi arca között fennáll, hanem arra, hogy mennyire más a vizsgált falu a tanulmányozás végén, mint az elején volt, éppen a tanulmányozásnak, a kutató feldolgozó munkájának a hatása következtében.

Ezt azért kell a *Befejezés*nek megkérdéznie, mert a falukutató munkája nyomán támadt változás a bizonyossága annak, hogy a faluban nemcsak folyt, hanem élt, és mivel élt, életet támasztott a falumunka. Ezért ha erre a kérdésre a felelet pozitív tartalmú „igen”, akkor a falumunka megszabadult az ellene felhozható vádak két legkomolyabbikától: a csak a papiros számára termelt tudományoskodástól és a dilettánskodástól. A falu sorskérdéseinek a tudatosulása a faluvezetők és a falu népe előtt, a közösségi élet összetevői bármelyikének területén történt haladás, vagy segítség akár az iskolásgyermek egészségügyének javulása, akár egy ismeretterjesztő film, akár gazdasági kiállítás, vagy egy falunap megrendezése, a helyi bokréta csoport munkába állítása, vagy a helyi múzeum alapjának megvetése által, szinte felsorolhatatlanul sok egyéb mellett nem is következményei, hanem velejárói az igazi falukutatásnak; meglétükkel vagy hiányukkal mérik tehát annak komolyságát.

Így a *Befejezés* összegezés helyett megmérettetés, a munka és a munkás megítél-
tetése, és ebben a falutanulmányozó bizonyágtétele is önmaga és a munka mellett vagy ellen, amelynek vállalására – hisszük, ezen a könyvön keresztül is – elhívatott.

A sárospataki főiskola faluszemináriuma

I.

1. A sárospataki főiskola faluszemináriuma 1931 végén, pontosabban az 1931/32. tanév első feléve folyamán keletkezett.¹ Tizenöt esztendő és az ez idő alatt lefolyt események elegendő távlatot adnak már ahhoz, hogy az indulásnak ezt az időpontját meg tudjuk magyarázni.

A húszas évek derekára jellemző prosperitást hirtelen felváltó gazdasági válság mélypontját jelzi ez az idő. Magyar viszonylatban ez az egyébként világválság a munkanélküliségben, szanálásban s főleg a magyar mezőgazdaság évtizedek óta nem tapasztalt krízisében, és a benne foglalkoztatottak nyomorában jelentkezett. A hatnyolc pengős búza, a „három millió koldus”, a „néma forradalom” kora ez, amikor a kor parasztközirója ötmillió magyar földművest lát a Golgotán.

Sárospatak az ország északkeleti szögletébe szorult kulturális végvára a magyarságnak, bár részese kellett, hogy legyen az egyetemes magyar gondoknak, ezekben az években iskolájával volt elfoglalva. Kollégiuma 1931 őszén ünnepelte négyszázados fennállását, s ez a tiszteletreméltó évforduló a múlttal együtt – amit jelentett –, s beállítva a kor súlyos magyar problémáiba, olyan feladatokra inspirálta tanárait és ifjúságát, melyek külső és belső reneszánszának szülőivé lettek.

A lét és nemlét mezsgyéjén tántorgó magyar élet – mint tény – egyfelől, hitében és magyarságában megújult, a kornak megfelelő feladatok vállalására kész s ezekre magát készítő ifjúság – mint eszmény, idealitás – másfelől, az eredői annak a konkrét kíváncsiságnak, amelyből más testvérmunkákkal együtt a faluszemináriumi munka is megszületett, amit azért szükséges hangsúlyozni, mert látásunk szerint – és ezt az időközben támadt rokon kezdeményezéseknek általunk mindig szemmel tartott sorsa is igazolja –, ahhoz, hogy a pataki faluszemináriumhoz hasonló szellemiségű munka bárhol is keletkezhessen, és életben is maradhasson, egy a magyarság szempontjából hasonló, vagy hasonlóan felismert, helyzet és egy hasonló programtól inspirált ifjúság szükséges. Ahol a kettő nincs meg együtt, ott hiányoznak azok az energiák, amelyek ennek a jellegében egészen egyedülállóan sajátos munkának a meggyökeresedéséhez szükségesek.

2. A munka megindítását célzó konkrét igény igen egyszerű, sőt óvatos formában jelentkezett, amiben bizonyára része van annak is, hogy a pataki diákság nemcsak századok különböző kezdeményezéseinek, hanem ezek tapasztalatainak is hordozója, s így arányérzéke kifejtett. Mindössze arra kérték fel, a teológus ifjúságból néhányan, egyik tanárukat, hogy részükre hetenként egyszer, az esti órákban, amikor egyéb munkától szabadok, szociológiai szemináriumot vezessen, amelyen önkéntes vállalkozók előtt a magyar társadalom legidősebb kérdései kerüljenek megbeszélésre.

¹ Újszászy Kálmán tanulmánya először előadásként hangzott el 1947. január 27-én a paraszt dolgozók tanítóképző intézeteinek szervezői előtt. Ugyanabban az évben a Magyar Népi Művelődési Intézet kiadásában külön füzetben is megjelent. Szövegközlésünknek ez az alapja. (A Szerk.)

lésre abból a célból, hogy az érdeklődők egyéb tanulmányaik mellett ebben a problémakörben is megfelelő tájékozottságot szerezzenek.

A szemináriumi munka megindítását szolgáló igény ilyen formában való jelentkezése a következőkre figyelmeztet.

Először is: ifjúság nélkül ilyen munkát indítani nem lehet, sőt az indulásban csak akkor van elég lendület, ha a munka igénye magában az ifjúságban támad, s nem a nevelők ajánlják azt annak figyelmébe. Mielőtt tehát bárhol is egy olyan jellegű szemináriumi munkát akarnak indítani, mint a sárospataki, ezt megelőzőleg úgy kell foglalkozni az ifjúsággal, hogy az ifjúság maga kívánja és kérje egy ilyen munkának megindítását. Ennek tudniillik az lesz a következménye, hogy az ifjúság mindvégig a magáénak fogja elismerni a munkát, a maga kötelességéül ismeri el annak életben maradását, s nem úgy tekint arra, mint a tananyag egy olyan részére, amelynek sorsa nem az ő, hanem az intézet gondja.

Ugyanez a szempont az, ami indokoltá teszi egyebek mellett a szemináriumi munka önkéntes voltát. Az, hogy a magyar sorskérdéseket, közelebbről népünket és annak problémáit ismerjük, mindnyájunk kötelessége, akik életünket valamilyen formában a nép között, elsősorban a magyar falun szándékozunk leélni. Éppen ezért erre a célra néptudomány vagy egyéb címen külön tantárgyat kellene beállítani a tananyagba, amelynek hallgatása természetesen mindenkire kötelező volna. A szemináriumi munka azonban, amint látni fogjuk, egyéb is, mint ismeretközlő vagy gyarapító alkalom, s éppen ezért nem mindenkit vonz, sőt nem is mindenki alkalmas a vállalására. Kíváncsinos tehát, hogy a szemináriumban minél többen legyenek együtt, de tudomásul kell vennünk azt is, hogy tömegmunka formájában, kényszerrel összehozva és összetartva sehol sem lehet életképes.

A következő, amire munkánk indulása figyelmeztet az, hogy hozzá feltétlenül vezető, mégpedig tanár vagy felnőtt vezető szükséges abban a formában, hogy e tanár-vezető nélkül a munka egyetlen mozzanata sem lehetséges. Éppen ez az, ami olyan szembetűnően megkülönbözteti ezt a munkát az egyesületi s főleg ifjúsági egyesületi keretek között folyó és rokon irányú megmozdulásoktól, és ad annak emezeknél nagyobb állandóságot, szilárdságot és komolyságot. Nem szabad tehát azt várni, hogy az ifjúság maga végezze ezt a munkát, s különösen nem szabad az ifjúságot magára hagyni ezzel az igényével, hanem mindig lenni kell valakinek a nevelők közül, aki nem sajnálva a fáradságot egy olyan munkától, amely ha a célnak megfelelően működik, mind több és több idejét, végül pedig szinte egész munkabírását igénybe veszi, vállalja a szeminárium vezetését, és a maga személyének állandóságában is biztosítja annak állandóságát a nemcsak igényeiben, hanem összetételében, azaz tagjaiban is évről évre megújuló, tehát változó ifjúság körében. Az állandó tanárvezető egyébként azért is szükséges, mert a munka szemináriumszerű jellege is csak ebben a formában biztosítható. Nem kell elfelejteni ugyanis, hogy az ifjúság a szemináriumtól azt várja, hogy abban egy tőle tapasztaltabbtól megbízható tájékoztatást nyerjen, és igényei kielégítésénél irányítást kapjon. Ebbeli szükségletét pedig csak a nevelő elégítheti ki, ahol tehát ilyen nincs, ott lehetnek tiszteletreméltó fellobbanások az ifjúság körében, ideig-óráig életben is maradnak, de végső fokon tiszavirág-életűeknek fognak bizonyulni, s mivel nem adnak univerzális tájékoztatást: még eredményeik ellenére is többet árthatnak, mint használnak.

Az elmondottakon túl még kettőre figyelmeztet a pataki szeminárium indulása. Az egyik az, hogy ne terheljük meg vele túlságosan az ifjúságot, illetve vigyázzunk arra, hogy benne az ifjúság erején és idején felüli munkát ne vállaljon. Még ha több munkára is hajlandónak mutatkoznának, akkor is elégedjünk meg az indulásnál a heten-

kénti egy összejöveteli alkalommal, mint állandó foglalkoztatottsággal, és a többit bízzuk az időre, s benne az ifjúság spontán munkavállalására. A másik pedig az – és ez az elvibb jelentőségű következtetésünk –, hogy ha bölcsen vigyázunk is arra, hogy a munka arányban legyen a jelentkezők szabadidejével és erejével, ugyanakkor ne határoljuk túlságosan körül annak problematikáját. Emlékeztetek itt főleg arra, hogy azt az ifjúságot, melyben a faluszemináriumi munka elindult, kezdetben nem pusztán a falu, hanem az egyetemes magyar társadalom, tehát a parasztság mellett más társadalmi rétegek kérdései is foglalkoztatták, ami arra figyelmeztet, hogy az ifjúság még igényeiben is a szélesebb horizontokat kedveli, mindig inkább univerzális érdeklődő, s még speciális kérdései is ilyen összefüggésekben születnek meg benne, minél fogva egy ilyenben való megvilágítást is követelnek. Ez a faluszemináriumi munkánál annál inkább így van, mert nem lehet a falu kérdését elválasztani az egyetemes magyar kérdésektől, s a szeminárium csak akkor éri el célját, ha erre figyelemmel az ilyen problémáktól sem idegenkedik, sőt a falura is úgy specializálja magát, hogy munkája hátterének mindig ezt a magyar szociológiai vagy – ami az egészséges magyar lélekben sohasem szűnhet meg – a hungarológiai érdeklődést ismeri el.

3. Amikor a konkrét igény a pataki faluszeminárium munkájának megindítására megformálódott, egészen addig, hogy a munka kezdő méretei – heti egy összejöveteli alkalom – és a munka keretei – egy tanár és önként jelentkező diákok – adva voltak, gondoskodni kell ez igény kielégítéséről. Erre nézve legmegfelelőbbnek mutatkozott az a módszer, ha keresünk egy olyan könyvet, amely az érdeklődők igényeinek megfelelő kérdéssel foglalkozik, mégpedig nem teljesen elvont és szaktudományos formában, hanem inkább népszerűsítő módon, de tudományos megalapozottsággal, és annak ismertetését és megbeszélését tartjuk feladatunknak.

Ez az eljárás döntően meghatározta a szemináriumi munka jellegét, és mindenképpen sikerre vezetőnek bizonyult. Enélkül ugyanis rövid, legfeljebb egy szemeszterre vagy tanévre terjedő előadássorozattá, illetve tanfolyammá alakult volna, amely legjobb esetben is esztendőnként vagy hosszabb időközökben csak ismételhette volna magát. Így azonban az történt, hogy amint a szeminárium az egyik könyv ismertetésével és megbeszélésével végzett, elővehette a másikat, lehetőleg a frissebbet. A heti összejövetelek központjában azóta is ez a munka áll, s ennek köszönhető, hogy a szeminárium mindig a kor érdeklődésének színvonalán tudta tartani magát, megőrizte frissességét, időszerűségét és igényét, a magyar társadalom, továbbmenve a magyarság aktuális kérdéseinek megismerését újra és újra kielégítve, elkerülte nemcsak a dilettantizmust, hanem az annál nagyobb veszélyt: a dogmatizmust is. Hogy a pataki faluszemináriumi munka részvevői mindmáig meg tudták őrizni szellemi szabadságukat a magyar lét és közelebről a falu problémáinak megítélésével kapcsolatban, valamint azokhoz való viszonyulásukban, és máig sem tudták dogmatikusan megkötni magukat egy-egy irányzat álláspontja mellett, az a szemináriumi munkának ebből a módszeréből következik, amelynek folytán a résztvevők a vonatkozó teljes irodalom megismerésének birtokába jutottak.

A bárhol alkalmazható tudás világos. Mivel szakember mindenütt nem áll rendelkezésre, s főleg mert ilyenre nincs is szükség, vagy így is hangsúlyozhatjuk: mivel nem ilyenre, azaz szociológusra, szociográfusra, etnográfusra stb. van szükség, ifjúságunk ilyen irányú tájékoztatásánál, jobb módszert nem ismerünk a könyvismertetéseknél, természetesen csak abban az esetben, ha bennük a hangsúly nem annyira a könyv, mint az abban foglalt probléma ismertetésén, helyesebben az azzal való megismerkedésen nyugszik.

4. Ha igaz az, hogy az ifjúság koránál és főleg a magyar ifjúság természeténél fogva is inkább univerzális, mint speciális érdeklődésű, akkor az is igaz, hogy átütő erejű eredményt csak olyankor tud elérni, ha az univerzális igényeket magában nem csökkentve, igyekszik lehorgonyozni magát egy különleges kérdésnél, amelyet azután mint kifejeződési pontot is használhat univerzális érdeklődési köre anyagának rendszerezésénél. Így érthető az, hogy a pataki munkaközösség tagjai a korabeli magyar társadalmat Weis István: „A mai magyar társadalom”² című munkáján keresztül szemlélve, és helyesen megérezve, hogy a könyv szerzője a kérdés súlypontját már a húszas évek legvégén a magyar parasztságra helyezi, maguktól úgy döntöttek, hogy a következő könyv, amellyel a szeminárium foglalkozzék, olyan legyen, ami kifejezetten a magyar falut állítja vizsgálódása központjába, és a szeminárium a teljes magyar társadalom megismerésén belül elsősorban egy társadalmi rétegnek, a falu népe életének, a többi társadalmi osztályokhoz való viszonyának és a nemzeten belül elfoglalt szerepének tanulmányozására specializálja magát.

Természetes, hogy ennél az elhatározásnál az a szempont is döntően közreműködött, hogy a szeminaristák, ha nem is mindnyájan, de többségükben parasztszármazuak voltak, és gyermekkorukat a paraszt életforma uralta. Ennél is fontosabb volt azonban az a tény, hogy akárhonnán jöttek is, mindnyájan falusi lelkipásztori szolgálatra készültek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert míg a szemináriumot szülő konkrét igény elég általános volt, és csupán a jobb és a kor kívánalmainak megfelelőbb tájékozottság, végeredményben tehát az ismeretszerzés céljait szolgálta, addig a szeminaristáknak ez a döntése nyilvánvalóvá tette azt, hogy voltaképpen önnevelői tendenciák húzódnak meg az ifjúság igénye mögött, azaz abban, hogy nem annyira a faluról származó, mint inkább az odakészülő ifjúság a falu kérdéseit állította érdeklődése központjába, a magát erre a jövőre és az ennek megfelelő szolgálatra formálás, más szóval nevelés vágya dokumentálódott. Nem pusztán önmagáért, azaz „an sich” érdekelte többé a társadalmi kérdés a szeminaristát, hanem belekóstolva annak az egész egzisztenciát magának hódító problematikájába, nem érdektelen szemlélője és tanulmányozója volt tovább a szociális kérdéseknek, hanem egzisztenciálisan viszonyult ahhoz, rájövén arra, hogy a falu és benne a parasztság nemcsak az össz-magyarságnak fundamentuma, hanem jövődő élet- és munkatere neki is, aki egyszer felelős lesz azért, hogy a magyar falu be tudja-e tölteni a reá váró szerepet a nemzet életében vagy sem.

Két újabb, egyetemesen érvényesnek látszó megállapítást szűrhetünk le ebből. Az egyik az, hogy a szeminárium mozgási lehetőségét szélesebb kör felé is nyitva tartva, az általánosan magyar, továbbá egyetemesen emberi kitekintéseket soha el nem hanyagolva, sőt mintegy ezek szolgálatának érdekében is igyekezzék minden szeminárium egy konkrétabb vonatkozású kérdésnél nem megállapodni, hanem egy ilyent centrális ügyének elvállalni. Sajátos karaktert és továbbiakra motiváló erőt csak ezáltal nyerhet a munka, ugyanekkor pedig ez szabadíthatja meg a szétesés és áttekinthetlenség veszélyétől. A másik megállapítás pedig az, hogy pataki értelemben vett faluszemináriumot ott fejlődhetik egy munka, azaz faluszeminárium csak ott keletkezhetik, ahol a szemináriumi tagoknak nemcsak problémájuk a falu, hanem a faluhoz a származás vagy a hivatás szálaival hozzá vannak kötve, akik tehát falura készülnek, és

² Természetes, hogy egy ma induló munkának más, maibb könyvet kell az induláshoz találnia. Kíváncsú az, hogy ez is olyan legyen, amely a falu kérdéseit nagyobb összefüggésben világítja meg. Ajánlhatjuk: Illyés Gyula: Puszták népe, Veres Péter: Az Alföld parasztsága, Darvas: Egy parasztszálád története, Erdei: Magyar paraszttársadalom, Kovács I.: Néma forradalom stb., valamint az olyan könyveket, amelyek egy táj problémáját világítják meg, pl. Kiss Géza: Ormányosság, Szűcs: A régi Sárrét világa stb. (Újszászy Kálmán jegyzete)

magukat erre céltudatosan nevelni is akarják. Főleg ez utóbbi az, amin a szemináriumi munka életre kelhet. Tud-e – és ez nagy mértékben vezetőjén is múlik – nevelői célkitűzésű munkaközösséggé lenni, vagy pedig nem? Ahol ez sikerül, ott amíg a falura készülő ifjúság körében lesznek komolyak, a szeminárium fennmaradása is biztosítva van; ott ahol ez nem sikerül, a szemináriumi munka marad koreszmék függvénye, egyszerűbben kifejezve divat, amelyet életben tartani csak mesterséges táplálással lehet, és akkor is csak ideig-óráig.

5. Amint a szemináriumi munka gyakorlati, közelebbről pedagógiai irányt vett, szinte egyidejűleg az is nyilvánvalóvá lett, hogy azoknak, akik a falu szolgálatába készülnek, korántsem elegendő a falut csak irodalmán át ismerni, hanem a falu lényegének megismeréséhez, a falu színéről színre látása, azaz egy a megismert irodalomra támaszkodó, egyúttal azonban annak állításait a gyakorlatban is igazoló falukutatás szükséges. Ebből a szükségből támadt a szeminaristák első kiszállása a pataki Alsóhatár kiterjedt tanyavilágába 1932 őszén, amelyet azután – előbb tisztázva azt, hogy a szeminárium közvetlen munkaterületét a Hegyalja, Hegyköz és Bodroghöz képezi, nemcsak azért, mert ezeknek alkotja a főiskola a közvetlen kulturális központját, hanem sokkal inkább azért, mert e három egymástól elütő, s éppen ezért életviszonyaiban is különböző táj népe jobban hozzávetett a falu megismeréséhez, s mivel, mérlegelve a lehetőségeket, az ezeken fekvő mintegy 50 magyar falu tüzetesebb megismerését ítélte a szemináriumi munkaközösség olyannak, amelyet a tagok száma (kb. 25 fő!) és ideje elbír – félévenként követett a többi, az említett tájegységek falvainak ismételt meglátogatásával.

Az első kiszállás csak egynapos volt, de már akkor – és éppen a kiszállás rövid időtartama miatt – tisztázódott, hogy a falu népe körében való forgolódás önmagában is felbecsülhetetlen haszna mellett, maradandó értéke csak akkor lesz a kiszállásoknak, ha a kiszállók megfigyelő tevékenységét irányítani és lehetőleg kisebb körre koncentrálni igyekszünk úgy, hogy a rövid idő ellenére is a falu, illetve a tanya életének egy szektorában lehetőleg teljes ismeretet szerezhessenek a kiszállók. Hogy ezt megkönnyítsük, először egy kérdőívet, majd ebből kinövőleg egy nyomtatásban is megjelent vezérfonalat készített a szeminárium, amely a falu legkülönbözőbb nyilvánulásainak megfigyelésére kiterjed. Mióta ez elkészült, ennek alapján folynak a kiszállások oly módon, hogy azután is, hogy a kiszállások időtartama két majd három napra, sőt hosszabb időre is bővült, a megfigyelés középpontjában – az egész falu életének szem előtt tartásával – mindig csak egy témakör, például a falu kulturális élete stb. állott.

A szempontok, amelyek a kiszállásokról eddig elmondottakkal kapcsolatban adódnak, a következők lehetnek.

A legfontosabb mindenesetre az, hogy kiszállások, azaz gyakorlati faluismerés nélkül faluszemináriumi munka nincs. A szemináriumi munka nem *l'art pour l'art* természetű, s hogy ezzé, vagy szobatudósok és elméleti reformerek gyűjtőhelyévé ne váljék, feltétlen szükség van a kiszállásokra. A pataki szeminárium tizenöt éves múltja a bizonyosság mellett, hogy a szemináriumi munka elevenségének, átütő erejének és ebből folyólag értékének fokmérőjét éppen a kiszállások adják, úgyannyira, hogy amikor a kiszállások az elmúlt években – érthető okokból – szünetelnek ez visszahatótt az egész munkára, és – ha átmenetileg is – egészen más karaktert adott annak, ami nem volt értéktelen ugyan, de amellyel egymagában a szeminárium célkitűzése, elsősorban nevelői vonatkozásban, elérhetetlen.

A másik figyelemreméltó szempont az, hogy a kiszállásoknak tervszerűen kell történniök, azaz körül kell határolni azt a tájat, amelynek népével a szeminárium elsősorban való kötelességének tartja a megismerkedést. Igaz ugyan, hogy az egy mástól és a szemináriumi munka székhelyétől egészen messze eső magyar tájak népének megismerése rendkívül értékes megfigyelésekre vezethet, viszont tény az is, hogy minden szeminárium elsősorban egy bizonyos tájjal, a hozzá a legközelebb esővel, helyesebben a maga tájával szemben kell, hogy felelősséget érezzen, annál is inkább, mert tagjai rendszerint egy tájról valók, és nagyjából ugyanannak a tájnak a szolgálatába is készülnek.

De nemcsak a táj vagy tájegységek körülhatárolása teszi tervszerűvé a kiszállást, hanem annak irányítása is. A tapasztalat azt igazolja, hogy egy-egy kiszállás akkor volt különösen értékes eredményű és nevelő hatású, ha a kiszállók – megfelelő előkészítés után – mindig egy kérdésre koncentrálták magukat. Ez már csak azért is fontos, mivel a szemináriumi munkaközösség tagjai – amint azt ismételten hangsúlyozni kell – nem szakemberek, és nem is szakembernek az irányítása mellett dolgoznak, minél fogva nagyon meg kell válogatni azt a megfigyelési kört, amelynek keretében eredményes munkát végezhetnek. Ha hozzátesszük az elmondottakhoz még azt, hogy a szeminárium kiszállásai mindig ugyanabban az időben történtek, azaz bizonyos napokon az egész szemináriumi munkaközösség kiszállt oly módon, hogy kettesével oszlottak el a vizsgált táj falvaiba, és a faluban tartózkodásukat mindig összekötötték előadások tartásával – s amennyiben túlnyomólag református falvakba mentek, vasárnapi igehirdetéssel és a gyülekezeti munka különböző ágaiban való közreműködéssel – és hangsúlyozzuk azt, hogy ezek a szolgálatok a kiszállások elengedhetetlen, tehát nemcsak esetleges részét alkották, akkor világossá lesz az a lényeges jegy is, ami a faluszemináriumi kiszállásokat a kifejezetten csak tudományos célokat szolgáló tájkutató intézetek tagjainak kiszállásaitól megkülönbözteti. Míg emezek csak a tudományos kutatás színhelyét látják a faluban, és csak mint ilyen képezi a falu a kutatás tárgyát, addig a faluszeminaristáknál ezen túl, sőt ezt megelőzőleg munkamező a falu, amelynek megfigyelése szinte kizárólag csak azért szükséges, hogy benne eredményesebben szolgálhasson egykor. Annál fontosabb ennek hangsúlyozása, mert enélkül a kiszállások a szociográfusok és néprajzi kutatók munkájának rossz másolatává válnak csupán, amely ugyanakkor, amidőn dilettantizmusba sodorhatja a szeminaristát, egyúttal tévedésbe ejtheti munkájának célja és értéke felől. A kiszálláson lévő faluszeminarista nem falukutató, de a kiszállásokról készített jelentéseivel nagyon értékes segítséget nyújthat mind ezeknek, mind pedig a néprajzi szakembereknek.

6. A szakirodalom ismertetése önmagában nem lett volna elég, a kiszállások konkrét tapasztalata volt szükséges ahhoz, hogy a faluirodalommal, és pedig szép- és szakirodalommal foglalkozó heti összejövetelek és a félévenkénti kiszállások, s azok megfigyeléseinek feldolgozása és összegyűjtése mellett kialakuljon a faluszemináriumi munka harmadik jellegzetes ága: a szemináriumnak a munkaterületétől megismert táj megsegítésére irányuló törekvése.

Ez a segítő munka többféle formában jelentkezett. Volt úgy, hogy a szeminárium falunapokat rendezett, vagy ezeknek rendezését elősegítette. Megpróbálkozott, főleg a kiszállások nyomán, egyes falvak ügyes-bajos dolgainak illetékes helyen való elintézésével, de megfelelő és máig gyakorolt, egyben legátütőbb formáját vándorkönyvtáraink megszervezésével érte el. Nyilvánvaló, hogy a magyar falu sok szüksége között – különösen az ország északkeleti vidékén – a jó könyv megközelíthetlensége jelenti az egyik legszembetűnőbb szükségletet, és az is nyilvánvaló, hogy egy olyan szeminárium, amelynek tagjai diákemberek, éppen ezen a vonalon éreznek felelőssé-

get. Sok áldozattal, a legelső esetben szinte teljesen önmagunk megadóztatásával vásárolták össze a legjobb negyven olyan magyar könyvet, amely látásunk szerint is a falu életéhez legközelebb állónak bizonyult, és kis szekrénykébe elhelyezve küldötték ki az első olyan falunak, amely a reá való igényét a téli hónapokra bejelentette. Hogy ennek a munkának milyen jelentősége van, nemcsak vitathatatlan kultúrmisz-sziója miatt, hanem a szemináriumi munkának a táj népe előtti megbecsültsége formá-jában is, azt nem szükséges hangsúlyozni.

Ennyi is elég annak megértéséhez, hogy benne a pataki szemináriumi munka olyan szerves részét bírjuk, ami ha nem volna, ezáltal épp olyan csonkává lenne, mint a kiszállások nélkül. Mondani sem kell ugyanis, hogy a vándorkönyvtárak nemcsak azokat nevelik, akik számára összeállítottak, hanem azokat is, akik összeállították és kezelik. Magyar falvaink jó olvasnivalóval való ellátása nem azon bukik meg, hogy az állam nem képes mindenütt falukönyvtárakat létesíteni, hanem sokkal inkább azon, hogy a falvakból hiányoznak az olyan vezetők, akiknek e kérdés fontossága iránt oly fokú érzékük volna, hogy az elegendő impulzust adna akár az egyes falukönyvtárak, akár egy táj könyvtárszolgálatának az államhatalomtól független, azaz öntevékeny módon való megszervezéséhez. A szeminárium a vándorkönyvtár-akcióval erre kés-zíti elő tagjait, s ezért van nevelő értéke ez akciónak a szeminaristákkal kapcsolatban is. Negyven-negyven könyv egy téli időszakra a faluba kihelyezve s ott lelkiismeretes gondozókra rábízva, elegendő arra, hogy a falut ellássa téli olvasnivalóval, s ezeknek a faluszemináriumok vagy más rokon intézmények kezelésében tartása annyira köny-nyűvé teszik a kihelyezés, gondozás és számonkérés munkáját, hogy amennyiben egyszer a kultusztárca olyan helyzetbe jutna, hogy a vándorkönyvtár-akcióra felfi-gyelve azt országos arányban szervezné meg, akkor is az volna a legmegfelelőbb formája ennek, ha a könyvtárak legalább egy része a szemináriumi munkaközösségek kezelésében elhelyeztetve a könyvtár-decentralizáció kérdése rajtuk keresztül intéz-tetnék el.

II.

A szemináriumi munka történetének, módszerének és az azokból levonható kö-vetkeztetéseknek vázlatos ismertetése után teljessé csak akkor lesz a róla készített kép, ha ugyanilyen vázlatosan bár, de a munka eddigi eredményeiről is beszámolunk.

1. Először a személyi természetű eredményekről kell szólni. A tájékozottság az első, amiről itt számot kell adni. Aki a szeminárium munkáján átment, az diákviszony-latban – és itt főiskolás diákokról van szó – szinte egyedülálló tájékozottságot szerzett a magyar falu és azon keresztül népünk kérdéseiről, főleg azt az időszakot illetően, amely alatt a szeminárium tagja – vagy ami ezzel egyet jelent: munkása – volt. Ez magyarázza azután azt a sokak előtt sajátosnak látszó körülményt, hogy amikor a magyar közvélemény felfigyelt, főleg a falukutatók és a népi írók munkája nyomán, a falu kérdéseire és a magyar ifjúság konferenciákon, gyűléseken tette problémájává és vallotta meg a magyarság sorsdöntő kérdéseiként a magyar falu kérdéseit, akkorra a pataki faluszeminaristák – túl lévén az első élmény forró tapasztalatán – éppen uni-verzálisabb és hosszabb időre visszatekintő tájékozottságuk miatt sokakat meglepő és sokszor meg is botránkoztató józansággal viszonyultak e kérdésekhez, és miután a probléma sodrát az új felfedező új élménye adta, az ő munkájuk a folyónak inkább ahhoz a medréhez volt hasonlítható, amelyben a víz megszenderesülve már, de meg is tisztultan folyik tovább.

A józan tárgylagosság mellett az egyik legértékesebb gyakorlati haszna a szeminaristák életében a tájékozottságuk. A másik ilyennek kell minősíteni a szeminaristák felkészültségét azokra reformokra, amelyeket éppen az a változás hozott magával, amelyben mi is élünk. A szeminaristáknak nem a földreform után kellett átállítani magukat arra, hogy ennek szükségességét ideológiailag is indokolva lássák, hanem már olyanná alakult éppen tájékozottságuk miatt a habitusuk, hogy ezt a magyar parasztság egyeteme szempontjából oly nagy jelentőségű változást szükségesnek látták, és annak bekövetkeztére lélekben elkészültek. Ugyanezt mondhatjuk a szeminaristáknak a magyar demokráciához viszonyulása kérdésében. Az utolsó húsz évnek a faluval foglalkozó irodalma szinte száz százalékgig a demokrácia levegőjét árasztotta, mert annak kívánásában fogant, és ezzel foglalkozni, ezt megismerni nem lehetett anélkül, hogy maguk a szeminaristák is ne ebben a politikai és szociális formátumban lássák a ma uralkodó és lehetséges életformáját.

Itt jutunk el a tájékozottság mellett a szemináriumi munkának második személyhez, azaz a szeminaristákhoz kötött gyümölcsehez: a szilárd világnézeti irányultsághoz. A faluszeminárium nem világnézeti iskola, de szerkezete és munkája olyan, hogy kényszerűleg világnézetet formál, illetve egy határozott világnézeti irányultságot ad. Már az indulását egy szociális érdeklődés motiválta, és ez, valamint az ebből táplálkozó szociális látás az elmúlt évtizedek divergens irányai között megmutatta a szeminaristáknak azt az utat, amelyet választaniuk kellett, ha nem akartak ellentmondásba kerülni munkájukkal és önmagukkal. A szociális kérdéseknek mindig magyar vonatkozásban kezelése pedig egy olyan horgonynak a birtokába juttatta őket, amely főleg a fordulat utáni eseményekben és az arra következő tájékozódásukban döntő és az ösztönökig lenyúló iránymutató. Az pedig, hogy a szeminárium munkája elszakíthatatlan a magyar falutól és annak népétől, a paraszttól, pártkereteket nem tekintve, szükségszerűen abba az irányba löki őket, amelyben a magyar parasztság érdekei ismeretnek el az összmagyarság életkérdéseinek, s azokat, akik akár tollal, akár a politikai életben ennek jegyében munkálkodnak, nemcsak rokonszenvével kíséri, hanem munkájával, e kérdésekhez való viszonyulásával, s az ebben adódó önkéntelen propagandával, segítségükre is van azoknak.

A tájékozottságnál és világnézeti irányultságnál, valamint ezek konkrét hasznainál is többre becsüljük azonban a szemináriumi munka harmadik személyi természetű gyümölcseit: a szolgáló készségnek megépülését a szeminaristák lelkében. Hogy ez helyes-e vagy nem, azon lehet vitatkozni, de a tény az – amelyet csak részben indokol az, hogy a szeminaristák túlnyomólag teológusokból kerültek ki –, hogy a szeminarista eszménye nem annyira a faluvezető, mint inkább a szolgál. A pataki faluszeminarista falunak, népnek, ügyeknek szolgálja, legfeljebb első szolgálja akar lenni, és éppen ezért munkáját már a szemináriumon belül nemcsak mint önképzést, nem is csak mint szolgálatra készülést, hanem már mint szolgálatot fogja fel. Szolgálat az, hogy a hivatásához elsődrendűen hozzátartozó tudományok művelése vagy az azokkal kapcsolatos kérdések tisztázására való törekvés mellett idejét s munkájának javát odaadja már diákkorában a magyar falunak, és szolgálat az, hogy olyan gondoskodó munkákkal foglalkozik, amelyek nem egy gyülekezet vagy egy felekezet, hanem egy társadalmi réteg felemelését és előhaladását célozzák. Ha megemlíti itt azt a meggyőződésünket, hogy az ember élete akkor a legtermékenyebb a közösség szempontjából, ha annak formája a szolgálat, s ha az embernek a közösséghez való viszonyulását minden irányban megszabja, hogy tehát egy jónak felismert ügyet csak úgy lehet szolgálni, ha minden jó ügyet és – ami ezzel egyet jelent – az igazságot minden megnyilvánulásában szolgáljuk, akkor nem túlozunk azt állítva, hogy az, hogy valaki be-

kapcsolódott-e a faluszeminárium munkájába és odatartotta-e magát az abból kiáramló nevelő hatásoknak: nem közömbös sem a nevelő, sem a magyarság s benne első-sorban a magyar nép szempontjából, de ugyanígy nem közömbös az egyetemes emberi, a humánim kiművelése okából sem.

2. E személyi természetű gyűjtemények mellett, amelyek jól szemléltethetők a legkülönbözőbb munkában helyezkedett, de túlnyomólag a falusi lelkipásztori vagy tanítói szolgálatot vállalt volt szeminaristák életében, akikkel a munkaközösség jelenlegi tagjai évenként kétszer kiküldött körlevélen át tartják az állandó kapcsolatot, szemléltethetőbbek és éppen ezért sokaknál nagyobb érdeklődésre számíthatnak a szemináriumi munka gyűjteményei.

a) Közöttük időrendi sorrendben az első a *könyvtár*, de jelentőség szempontjából is ez foglalja el az első helyet. Mondanivalóink első felében már rámutattunk arra, hogy a szemináriumi munka egyik alkalmát a hetenkénti összejövetelek adják, amelyeken a falura vonatkozó szak- és szépirodalom legfrissebb jelentkezéseivel kapcsolatban vizsgálják a szeminaristák a falu aktuális kérdéseit, valamint az ezekkel kapcsolatos határproblémákat. Nos, a szemináriumi könyvtár ennek a munkaágnak a szükséges járuléka, és úgy keletkezett, hogy az ismertetendő munkákat hétről hétre be kellett szerezni, s ha egyszer megvoltak, el is kellett helyezni. Ma már több mint 1500 kötetet számlál ez a gyűjtemény, ami azt jelenti, hogy vidéki viszonylatban egyedülálló szakkönyvtárrá nőtt, amely most már ezért is tehát mint szakkönyvtár is lehető teljességre törekszik. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy valamikor anyagául szolgált szemináriumi megbeszéléseknek, hanem abban is, hogy rendelkezésére áll a szakszempontból érdeklődők mellett az ifjúság ama részének is, amely nem kapcsolódott bele a szemináriumi munkába, és alakító hatását elvégezve, rajtuk keresztül is döntően meghatározza és homogénné teszi az ezer főnyi pataki diákságot. Hogy a szeminárium testvérmunkáinak: a regősmunkának, férfi és női népfőiskolának és a szabadművelődési akadémiának milyen nélkülözhetetlen nevelői eszköze, továbbmenve: milyen szellemi háttere ez az évről évre gyarapodó könyvtár, s hogy nélküle e munkák vezetői csak félértékű szolgálatot tudnának végezni, azt nem kell bővebben vázolni.

b) Ha a könyvtár a szeminárium benti, négy fal közötti munkájának járuléka, esz-keze és gyümölcse, akkor a szeminárium *adalékgyűjteménye* ugyanez a kinti munkára, a kiszállásokra vonatkoztatottan. Ismertette volt már, hogy a szeminaristák kiszállásuk alatt a szeminárium falutanulmányozó kézikönyvéhez³ igazodva különböző irányú megfigyeléseket is végeznek, amelyekről a kiszállás után írásban tartoznak jelentést tenni. Eddig 48 faluba történt kiszállás, ami azt jelenti, hogy az esztendőnk alatt begyűlt jelentésekből ugyanennyire vonatkozólag keletkezett igen érdekes, sok esetben értékes, de a további kutatásnak feltétlenül mindig alapjául szolgálható adalékgyűjtemény,⁴ amely főleg településrajzi, egészségügyi-rajzi, valamint gyűlekezet-rajzi adatokat foglal magában. Ha ehhez a gyűjteményhez hozzászámítjuk a gyakorló segédlelkészeknek, túlnyomórészt volt szeminaristáknak kifejezetten a vallásos népszokásokra irányuló és a gyakorlati teológia professzora⁵ által irányított, de a szemináriumban elhelyezett gyűjtését, amely ma már a Tiszáninnen kb. 20 kisebb tájegység-

³ Kézikönyvül dr. Újszászy Kálmán *A falu* című útmutató könyvét használták. (A Szerk.)

⁴ Ma Adattár néven a Tudományos Gyűjtemények önálló tára. Vö.: *Szentimrei Mihály*: Az Adattár állománya és felfolgozása című dolgozata emlékkönyvünkben (529-534.o.). (A Szerk.)

⁵ Dr. Szabó Zoltán. (A Szerk.)

gére terjed ki, akkor ennek a gyűjteménynek főleg a tájtörténet szempontjából jelentősége világosan állhat előttünk.

c) De menjünk tovább. Ugyancsak a kiszállások lettek önkéntelenül is, a dolog természetéből folyólag a szeminárium tárgyi és szellemi *néprajzi gyűjteményének* a szülőivé. Anélkül, hogy a szeminárium vállalni akarta volna a maga munkaterületén a néprajzi kutatók munkáját, szinte önként adódott az, hogy a falu népe között járva, a kisebb községeket házanként végiglátogatva egy-egy érdekesebb és a tájra jellegzetes tárgyat⁶ észrevéve azt elkérjék, s hogy a lakodalomban vagy a fonóban dalolt nőták szövegét, s esetleg dallamát is lejegyezzék. Később az ezirányú köteleességet is felismerve és a lehetőség szerint irányítva: közel ezer darab néprajzi tárgy gyűlt össze, amely katalogizálva és egy részében a szemináriumi helyiségben kiállítva a megőrzés mellett most azt a célt is szolgálja, hogy szeminaristáknak és másoknak egy minden községben megszervezhető és kiállítható falumúzeum létesítésére, az abba könnyen, különösebb szakértelem nélkül begyűjthető tárgyak természetére, azok konzerválására s elrendezésére mintát adjon, s emellett a szemináriumi helyiségben folyó munkának megfelelő, tehát inspiráló miliőt biztosítson.

E tárgyi néprajzi gyűjteménnyel egyenlő értékű a szellemi néprajzi anyag, amelynek nagyobbik felét a már évek óta a népfőiskolások segítségével is bővülő, a 6000 szöveget számláló népköltési gyűjtemény adja. Egy ideig a szemináriumnak is az volt a felfogása, hogy a szövegnek csak a dallammal együtt van értéke, s mivel a dallam felgyűjtésére alkalmassá, azaz szakemberré a szeminárium senkit sem tehet, tartózkodott összegyűjtésüktől. Amint azonban látnia kellett azt, hogy a feljegyzetlen dallamokkal együtt a szöveg is – amelynek pedig szintén van köze parasztságunk lelkivilágához – veszendőbe megy, egy percig sem késett tovább a szeminárium, s egyéb szempontoktól is indítva rávetette magát erre a feladatra, s hogy nem haszontalanul, azt az említett mennyiség is mutatja.

Mivel népköltési gyűjteményünket már rendeztük, és e célra készült katalógus-szekerényben elhelyeztük, pontosan számot adhatunk róla. Másként áll a helyzet a kiszállások alkalmával feljegyzett és egyelőre csak az említett adalékgyűjteményben őrzött népmesékkel, babonákkal, szokásokkal és a lejegyzett dallamokkal, amelyek pedig együtt, a népköltési gyűjteménnyel egyenlő értéket képviselnek, s amelyek gyűjtése – és ennek nyomán a szeminaristák hozzájuk való állásfoglalásának tisztázása – szintén olyan feladat, ami nélkül falura készülni – főleg azzal a céllal, hogy a falu művelődési életét irányítsuk – nem lehet.

d) Részben még a kiszállásokkal tartja az eleven kapcsolatot, részint már attól függetlenül a szeminárium *rajz-, levelezőlap- és fénykép-gyűjteménye*, amely ma 1200 nyilvántartott, szakszerűen elhelyezett és kezelt, elsősorban fényképet stb. számlál. Keletkezését az a gyakorlati igény és ehhez csatlakozottan az a megfontolás szülte, hogy a falu és benne parasztságunk élete megfigyelésének s főleg e megfigyelés rögzítésének legkorszerűbb módja az eseményeknek, tárgyaknak, embereknek és szokásoknak lerajzolása vagy lefényképezése, vagy ahol az ezekhez szükséges eszköz vagy készség nincs meg, legalább a levelezőlapok összegyűjtése. Ahogy egy család életének legérdekesebb adattára lehet egy fényképalbum, ugyanúgy őrzi a táj életét, rögzíti a szemináriumi kutatómunka egy-egy stádiumát a tájra vonatkozó fényképgyűjtemény, s az ilyennek megindítását és fejlesztését főleg azért is kell a falu-

⁶ Az így létrejött tárgyi gyűjteményt a faluszeminárium munkájának kényszerű megszakítása után a Tudományos Gyűjtemények múzeumában őrzik tovább. (A Szerk.)

szemináriumnak vállalnia, mert más intézmény, ami ezt a feladatot így elvégezné, ma még nincsen.

e) Ez utóbbi szempont játszott dominánsan közre a szeminárium ötödik – és jelenleg még utolsó – gyűjtési irányánál: a tájra, közelebbről a szeminárium munkaterületére vonatkozó *nyomtatványgyűjtés*nél. Előbb csak az adalékgyűjteményünkben helyeztük el az egyes falvakról imitt-amott esetlegesen megtalált újsághíreket, cikkeket s a falvakban kelt, azok életére jellemző nyomtatványokat (meghívók, hirdetések, választási és egyéb röpcédulák stb.), később egész kevés gonddal és irányítással önálló és rohamosan fejlődő gyűjteményt csináltunk belőle, amelyben csak az utolsó hét-nyolc esztendő újsághír- és cikkanyaga megközelíti az ezres számot, míg az egyéb anyag még rendezésre vár.

f) Végül itt kell megemlékezni munkánk harmadik ágának, az úgynevezett segítőmunkának: a *vándorkönyvtár-akciónak* eredményeiről. 1936-ban indult az első, és ma öt forog belőlük a környék parasztsága kezén. Tízszer ennyi is foroghatna, de a szemináriumi munkának főleg ez az az ága, amihez pénz szükséges. Azonban – mint említettük is már – ha van valami, ami a ráfordított pénz és munkát megéri, akkor a vándorkönyvtáraknak a szemináriumi munka keretében felállítása ilyen, annál is inkább, mert tapasztalatunk szerint ezt a feladatot ma más elvállalni és megfelelően lebonyolítani nem tudja. Egy nagy országos központból ezt a munkát csak támogatni lehet, de irányítani nem. E két utóbbi feladatot rá kell bízni az olyan kultúrgócokra, amelyek szívében ott lüktet a környező táj és benne a falu vérkeringése is. Hogy ma melyek ezek, nem tudjuk, ám hogy hol kellene lenniök, azt világosan látjuk. Elsősorban iskolavárosokban, és ezek között is főleg ott, ahol tanító- és lelkészképző intézetek vannak. Mindenesetre a pataki faluszeminárium parasztságunk szolgálatának ezt a módját készséggel vállalta támogatás nélkül is. Megérte, mert nem közömbös az egy nemzet számára, hogy tanyák és falvak legényei az istálló mécsé mellett Adyt, Móriczot, a népi írókat és a magyar klasszikusokat olvassák, s hogy falusi öregjeink ilyen irányú tápláléka, a haldokló mese helyett, a családban az iskolás unoka vagy a fiatal lány által felolvasott jó magyar könyv. Kulcs a könyv a nép szívéhez, és út ahhoz, hogy parasztságunk maga igényelje, és ezzel valóban életképessé is tegye a szabadművelődést.

III.

Főleg gyűjteményeink ismertetése után támadhat valakiben az a kérdés, hogy nem lépte-e már át a pataki faluszeminárium munkája azokat a kereteket, amelyek egy iskolai és elsősorban diák-munkaközösséget megbírhatnak. Nem több-e már mindez annál, amit a külső szemlélő, maga a falunevelő, vagy esetleg a munkaközösségbe ma belépni szándékozó a szemináriumtól vár?

Mielőtt a kérdésre felelnénk, szögezzük le azt, hogy a pataki faluszeminárium mindaz együtt, amit itt elmondottunk. Ezek bármelyike nélkül kevesebb lenne, mint ami ma, s ma meglévő színei valamelyikének hiánya feltétlen kárára lenne munkájának, vagy merjük így kimondani: küldetésének.

Abból azonban, hogy a pataki faluszeminárium ma ilyen, nem következik az, hogy az ország bármely más pontján keletkező szemináriumnak is ilyennek kell lennie. Amit vallunk – s ami miatt a pataki szeminárium indulásánál olyan sokáig időztünk – csak annyi, hogy ezeknek a szemináriumoknak a patakiéhoz hasonló módon kell megindulnia. Hogy azután hasonló indulás mellett hasonlóvá is alakul a testvérseminárium, az a kortól, helytől, vezetőktől és a munkaközösség tagjaitól függ. Véleményem szerint a pálya, amelyet meg kell futnia, kisebb eltéréseket nem számítva

ugyanaz lesz, ami a mienk. Indulás a legegyszerűbb keretek közt, a legkisebb igényekkel, s eljutás – s itt már a pataki faluszeminárium előrelátható jövőjére mutatok rá – egy a táj vagy a munkaterület egész népének, de elsősorban parasztságának életét szemmel tartó, annak értékeit megőrző, hiányain segítő, öntudatát erősítő intézetté, amely a munkaközösség munkája mellett már a szakembereknek és velük együtt a különféle szaktudományos munkának is helyet ad.

Baj ez a szemináriumi munka szempontjából? Abban az esetben nem baj, ha a jövő intézete nem felejt el származását, és a rokon intézetektől, a táj- és népkutató, magyarságtudományi-szociográfiai intézettől, valamint a settlement munkák utódjaitól továbbra is abban fog különbözni, hogy nevelői céljával nem szakít, sőt a népfőiskolák és a szabad akadémia munkájával kapcsolatát fokozva és munkájába ezek növekedéit is bevonva, erősíti magában azt. A gyakorlatban ez az jelenti, hogy meg kell benne maradnia továbbra is az önkéntes vállalkozók heti összejöveteleinek, ezek kiszállásainak, gyűjtőmunkájának, és ők kell hogy hordozzák a segítőmunka terhének nehezebbjét is. Az intézet csak arra való, hogy amit ez a munka mint mellékterméket produkál – a főcél: az *énnek szolgáló emberé* alakítása mellett –, tehát a gyűjteményeket a szeminaristák bevonásával a táj, valamint az egész magyarság számára hozzáférhetővé és használható értéké tegye.

Ha ez sikerül, akkor a pataki faluszeminárium intézetté gyarapodva is az marad, ami volt, azaz azt a funkciót tölti be, amit eddig is betöltött. Benne minden a nevelésnek: egy iskolaváros ifjúságának, s több kistájon át egy nagytáj: a Tiszáninnen népének nevelését szolgálja szemináriumi összejövetelekkel, kiszállásokkal, gyűjteményekkel, múzeummal, kifejlett vándorkönyvtár-akcióval. Csak a keretek tágulnak, a kitágult keretek között azonban organikus egységgé fonja a vándorkönyvtármozgalmat, a gyűjteményeket és a könyvtár kincseivel és a kiszállások tapasztalataival magát nevelő ifjúságot a közös cél.

A falukutatás hagyományai Sárospatakon

Talán nem tévedek nagyot, ha azzal kezdem hozzászólásomat,¹ hogy Sárospatakon, közelebbről annak Kollégiumában nem annyira a falukutatásnak, mint inkább a néphez kötöttségnek, a nép felé fordulásnak vannak századokra visszamenő hagyományai. Ennek dokumentálását az 1700-as évek második felében indulva, a zömmel a diákok által összeállított melodáriumos kötetekkel, majd a Vers- és Minde-nes Gyűjteményekkel szokták kezdeni. Ám a gyökerek messzebbre nyúlnak vissza! Meggyőződésünk az, hogy mindaz, amit a nép fogalma alá veszünk, és ami leginkább a faluban és annak népében jelentkezik, a reformációban kapott erősebb, magát a mozgalmat is meghatározó hangsúlyt. A XVI. század magyar reformációs irodalma – főleg a prédikációk nyelve – nem a prédikátoroké csupán! Ahhoz, hogy az, amiről bizonyosságot tettek, amit tanítottak, eljusson oda, ahová szánták, az agyakba éppúgy, mint a szívekbe, ismerniük kellett a prédikáció hallgatóinak, a „népnek” az eszejárását, annak sajátosságait. Figyelemmel kellett lenniök akarati és érzelmi életére, s ezek motiválóira. Nem beszélve arról, hogy ismerni kellett konkrét helyzetét, életmódját, politikai, társadalmi helyzetét és gazdasági viszonyait, sőt állást is kellett foglalni ezek jelentkezéseiben. Nem lehetett elhanyagolniok a mindezekről is függő eszejárásukat, s az azokat tükröző példáikat, szólásmondásaikat, sőt – ahogy erre dr. Szabó Lajos kutatásai² is felhívták a figyelmet – át kellett venniök, magukévá kellett tenniök, s mintegy pillérenként be kell építeniök tanult egyházi nyelvükbe.

Bizony, vannak előzmények! Bizony, voltak századok, amikor nép és vezetői egy nyelvet beszéltek, ugyanazon forrásból merítve, egy módon gondolkodtak. Sőt, egyre erősödik bennem az az érzés, hogy a melodáriumos könyvek és versgyűjtemények³ mintha csak akkor keletkeztek volna, amikor ez az egzisztenciálisan szoros összenövés a nyelvben, gondolkozásban, szellemiségben, lelkiségben: kultúrában – miért, miért nem – olyan szép fejlődésnek indult a népnek és vezetőinek, a kollégiumok népéből toborzódott ifjúságnak, a belőle lett értelmiségnek a körében, hogy ami tegnap még közös kultúrkinccs volt, sorvadni kezdett bennük. A velük egy családban, faluban, tájban le kellett hát jegyezniök e szövegeket, hogy ha „növényzsáritóban” konzerváltan is, de a holnapnak is maradjon valami belőlük.

Nos, valahogyan ez a még a kötöttségnél is több „egygyé levés”, egynek maradás, identitásra törekvés határozza meg – így is mondhatjuk: szüli – azt a szellemet, amely a pataki Kollégium nép felé fordulását táplálta és táplálja. Vörös fonalként húzódik

¹ Korreferátumként hangzott el a Sárospatakon tartott XV. országos honismereti akadémián, 1987. július 1-jén, Balassa Ivánnak a hazai falukutatás történetét bemutató előadása után. A hagyatékban lévő, javítatlan gépirat alapján közöljük itt a szöveget a magunk kiigazításaival. Vö.: *Újszászy Kálmán*: A falukutatás hagyományai Sárospatakon, *Honismeret* 1987/6, 16-18. o.; *Kováts Dániel*: Művelődéstörténet és falukutatás, Uo. 51-52. o. (A Szerk.)

² Vö.: *Szabó Lajos*: Taktaszadai mondák, Bp. 1975.; A református nép hitvilága a folklórban, *Confessio*, 1980./4.; Monda nékik egy példázatot, Bp. 1982. (A Szerk.)

³ Vö.: *Komáromy Sándor*: A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények, Debrecen, 1992. (A Szerk.)

végig az „arccal a nép felé” pataki változata minden korban és a legkülönfélébb formában! Vallom, hogy sohasem születtek volna meg a melodáriumok és társaik enélkül a „háttér” nélkül. Az első magyar népköltési gyűjtemény sem lett volna meg a maga korában, ha az ungi földműves fiát, Erdélyi Jánost csak a hasonló külföldi példák inspirálták volna, és nem az egynek maradás, az identitás őrzése, megtartása néppel és tájjal. Nem kívülről, nem felülről, nem akadémikusan, hanem egzisztenciálisan, belülről gond és program és feladat Patakon e törekvés; több mint „együtt a néppel”, helyette az „egynek a néppel” kimunkálása.

Ez a nem alkalmilag, hanem állandóan jelen lévő tendencia keresi és találja meg kifejeződését már a századfordulón, a szintén ungi származású Deák Geyzának⁴ – a magyar néprajztudomány által egyre inkább számon tartott – munkásságában. Ennek a munkásságnak az a sajátossága a korábbiakkal szemben új volta, hogy nem általában, hanem a szűkebb hazára, a szülőföldre koncentráltan – tájban ugyan, de annak teljességében – kötődik népéhez és munkálja identitását azzal. Ez magyarázza, hogy a szülőföldet feltáró munkája univerzális. Elfér benne jelenével és jövőjével, történeti múltjával. Elférnek benne a táj átalakulásának kérdéseitől kezdve a városokba kényszerülésnek, sőt az induló kivándorlásnak problémái is. Elfér benne, amit a szülőföld népe az ungi lapályon versben, dalban, művészetben, tárgyakban létrehozott. A régészeti és a kifejezetten néprajzi tárgyi emlékek, a táj szellemiségét őrző régi írások, feljegyzések, könyvek begyűjtésével dokumentálta a sajátos pataki profilt, a nép felé fordultságnak, a vele való együttélés akarásának, a tőle elszakadni nem akarásnak a hangsúlyosságát. Indokolt volt tehát, hogy amikor a Folklore Fellows programját hazánk is vállalta,⁵ a zászlóbontásra legalkalmasabb helyként Patak mellett történt a döntés. Deák Geyzában és tanártársaiban, a költő Novák Sándorban⁶ és a főkönyvtárnok Harsányi Istvánban⁷ található meg annak az ország számára is példának szánt gyűjtőmunkának szervezőit, amely azután a diákság bevonásával összegyűjtött, mennyiségében és minőségében a szakemberek által nagyra becsült eredményeket hozta. A melodáriumos könyvek, Erdélyi János népköltési gyűjtése, Deák Geyza szülőföldi munkássága, a Folklore Fellows munkája nem egymásból folyó vállalkozások. Nincs közöttük kontinuitás az időben. A gyökér, amiből táplálkoznak, a néphez való kötődés, az „arccal a nép felé” gondolata fűzi össze őket. Egymásról tudnak, egymástól tanulnak, átvehetnek, át is vesznek feladatokat, de a maguk keretei között, azokhoz alkalmazottan, sajátjukként teljesítik azokat. Egymással nem közvetlenül, hanem az azonos gyökereken át vannak kapcsolatban. Egyébként mindegyik a saját korát, nemzedékét reprezentáló, annak gondjától, problémáitól meghatározott történeti képződmény.

⁴ *Palágyi Deák Geyza* (1870–1931) a pataki gimnázium tanára, a tárgyi és szellemi néprajz gyűjtője, grafikus-művész. Vö.: *Balassa Iván*: Deák Geyza emlékkiállítás Sárospatakon, megemlékezés a Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlésének 60. évfordulójáról. *Ethnographia*, 1972. 590–591; *Pocsainé Eperjesi Eszter*: A Tiszahát néprajzgyűjtője: Palágyi Deák Geyza. *Kollégiumi Tudósítások*, 1996. április; 14–15. (A Szerk.)

⁵ 1907-ben Helsinkiben alakult meg a folklórkutatók szövetsége (angol néven: Folklore Fellows), amelybe a Magyar Néprajzi Társaság, Katona Lajos javaslatára, az elsők között lépett be 1908-ban, bár a magyar tagozat csak 1911-ben alakult meg Sebestyén Gyula elnökségével. Több helyen – az első alkalommal Sárospatakon – tartottak vándorgyűléseket, s gyűjtőpályázatokat hirdettek meg. 1912–1914 között Patakról is küldtek be gyűjtéseket, sőt a pataki gyűjtés kötetbe szerkesztésének munkálatai is megindultak; a megjelenést az első világháború akadályozta meg. A kötet kéziratát a Néprajzi Múzeum adattárában őrzik. (A Szerk.)

⁶ *Novák Sándor* (1877–1960) tanár, író, zeneszerző, lapszerkesztő. (A Szerk.)

⁷ *Id. dr. Harsányi István* (1873–1928) pataki diák majd tanár, író, irodalomtörténész, a pataki Nagykönyvtár tudós vezetője. (A Szerk.)

Nyilvánvaló, hogy amit eddig előadtam, nem annyira hagyományai, csupán előzményei a pataki falukutatásnak. Maga a pataki falukutatásnak is minősíthető munka – mint az előzményei is – mindenestől a saját korához kötött, attól meghatározott. Nem születhetett volna meg a Trianon után a korábnál is meghatározóbb mértékben agrárországgá lett, a többségben falvakban, tanyákon, mezőgazdaságból élő Magyarország nélkül. Ez indokolja a falu felé való fordulást országszerte, döntően azonban az apró- és kisközségek – ugyanakkor még valójában város és ipar nélküli – nagytáj iskolájában, Patakon. Patakon, ahol ennek az új helyzetnek következményeit úgy vonta le iskola és iskolafenntartó egyház, hogy ami addig csak háttér, mélytalaj volt, azt előtérbe hozta, és az „arccal a nép felé” koncepciót az „arccal a falu felé” megfogalmazásban tette a Kollégium munkásságának teljes egészét meghatározó nevelési követelménnyé. Mégpedig nem elsősorban azzal az indoklással, hogy a Kollégium diák-sága a várostalan tájban zömmel faluról kerül az iskolába, hanem azzal, hogy – többségében legalábbis – a teológus lekipásztorként, a tanítónövendék tanítóként, a gimnazista falusi értelmiségiként oda kerül vissza. Az intézeti ágak jegyzőkönyvei s egyéb följegyzései tanúsítják, hogy mennyire átgondoltan született meg és vált programmá az ilyenfajta döntés a falu mellett, és hogyan keresik a megvalósítás módját; a teológián például elsősorban a gyülekezeti élettel foglalkozó tárgykörök hangsúlyváltoztatásával, a tanítóképzőben pedig főleg a cserkészmunka ismereti anyagának megfelelő átformálásában.

Mindez azonban csak nevelési programként, pedagógiai irányultságként érdekes. Ebből magából „falukutatás” sohasem lett volna. Ehhez az kellett, hogy a falu *településtörténeti* problémáiból *sors*-problémává váljék, s mint ilyen a nemzet egzisztenciális ügyeként jelentkezzen. Ezzé, ilyenre formálódott a húszas évek gazdasági válságának esztendeiben. Ennek gondolatai, megoldásra váró gazdasági, szociális és politikai problémái az ifjúsághoz eljutva adták azt a gyűjtőanyagot, amelynek hatására nemcsak egynehányakban, hanem egy nemzedékben – Patakon diák- és tanárnemzedékben – konkretizálódott az igény, hogy – függetlenül a faluval volt vagy leendő kapcsolatától – keresse a módját, formáját, eszközeit a falu kérdéseivel foglalkozásnak. Így született meg – tehát újra a kortól meghatározottan, abból kinőve – az a munkaközösség, amelyik egy szélesebb szociológiai tájékozódásba ágyazva tette kérdésévé a harmincas évek egzisztenciális magyar kérdését, a falut. Mégpedig úgy, mint ami az ő jövője mellett a nemzetnek jövője is, és mint ilyen számára hasonlíthatatlanul több mint életlehetőség vagy munkahely: feladat, szolgálat, hivatás.

Ennek a munkaközösségnek – előbb szociológiai szemináriumként indulva, és így elég széles mezőn tájékozódva is – két esztendőre volt szüksége ahhoz, hogy mintegy leszűkítse magát a faluval való foglalkozásra, és ennek következményeit levonva – 1933 őszén – nevében is átminősüljön azzá, aminek már korábban is emlegetni szokták: *faluszeminárium*má. Mint ilyen lett háttere is, több esetben indítója is ugyanattól a kortól formált és – amit itt különösen hangsúlyozunk – életnedveit ugyanabból a gyökérből szívó egyéb munkáknak, amelyek szinte vele egy időben, gyors egymásutánban keletkeztek. A regös munkára, a tehetségkutatásra, a különböző intézeti ágak néprajzi szemináriumaira, főként azonban a népfőiskolára kell gondolni, mint amelyek nem voltak idegenek a szemináriumi munkától, sőt rokonok voltak azzal – ha nem éppen abban fogantak –, gyakorlatukban azonban már nem fértek el kialakult keretei között.

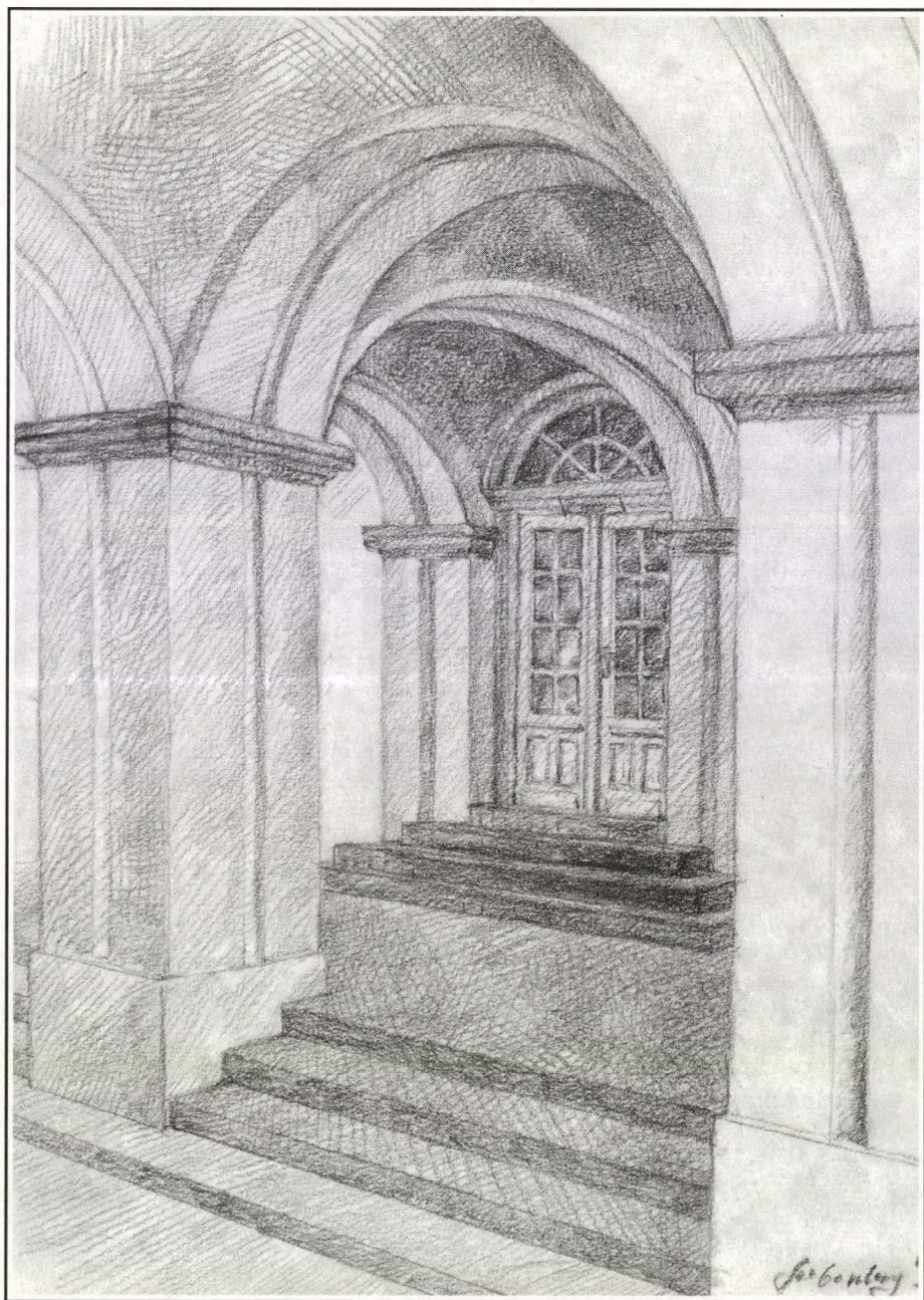
A faluszemináriumnak ugyanis döntő meghatározója lett – nemcsak a neve és nem is csak a kerete, hanem az –, hogy voltaképpen egy felsőfokú oktatási intézményen belül maradván végig szemináriumi formában működött. Hogy függetlenségét

megtartsa, nem sorjázódott be ugyan a teológiai akadémiai szemináriumok sorába, de azokhoz hasonlóan – önmagát szemeszterenként, önkéntes kötelezettséggel megújítva, a hét azonos napján azonos időpontban (szerda esténként) összejőve – működött. Mint faluszeminárium is magával hozta a szociológiai szemináriumok múltjából és hagyta munkája gerincéül azt a gyakorlatot, hogy egy problémában való érdemleges eligazodásban nem annyira az előadási forma, mint inkább a probléma irodalmának megismertetése, a vele való megismerkedés a legbiztosabb segítség. A faluszeminárium így egyfajta „tanulókör” is, és ettől csak abban különbözött, hogy – munkájába mintegy szervesen beépítve – módot adott arra, hogy azt, amit tárgyköréből szak- vagy éppen szépirodalom formájában a szemináriumok összejöveteleken megismert, szemeszterenként köteles kiszállásokon is megfigyelhesse, mondhatjuk így: ellenőrizhesse. Ebből következik az is, hogy a faluszeminaristák – más szemináriumok gyakorlatától eltérően – nem a tárgykörbe tartozó dolgozatokat, tanulmányokat írtak, hanem kiszállásokon (előre megbeszélt tárgykörben) szerzett megfigyeléseikről, tapasztalataikról úgynevezett jelentéseket készítettek. Hogy ezek a jelentések ne csupán a kiszállásokra következő megbeszélések témái legyenek, hanem a bennük foglalt adalékokkal a bármikori tudományos kutatás forrásaivá is minősülhessenek, ezt mozdította elő egyfelől a megfigyelt terület (Hegyalja, Hegyköz, Bodrogek) körülhatárolása, másfelől az a Vezérfonal, amely segítette a kiszállóknak mind a megfigyelésben, mind különösen a megfigyelés eredményeinek elrendezésében, azaz a jelentések elkészítésében.

Az, hogy a megfigyelés egyéb lehetséges formái – főleg a jelentésekhez mellékelte fényképek, táji levelezőlapok, rajzok, aprónyomtatványok és egyéb, főleg a szellemi és kisebb mértékben a tárgyi néprajz körébe tartozó mellékletek – s maguk a jelentések is a jövőbeni felhasználhatóság céljából megőrzendők, más gyakorlati feladatokkal együtt, szintén szerves elemét képezték a szemináriumok munkájának. Gondozásuk, együtttartásuk ugyanis olyan forrástörzset eredményezett, ami addig is, amíg a szemináriumok munkája működött – azaz 1951-ig, a teológiai akadémia megszűnéséig, illetve az egyházi iskolának az államnak átadásáig –, magához vonzott és vonz azóta is minden a tájban (sőt az országban) keletkezett, a kiszállási jelentésekhez hasonló jellegű – főleg helytörténeti vonatkozású – írást és egyéb dokumentumot, tehát egyfajta honismereti adattár bontakozott ki belőle. Egyfajta szellemi energiatelep. Ebben a formában és a most már fél évszázad alatt egybehordott és szinte önmagából folyóan is tovább fejlődött és fejlődő, egyre bővülő anyagában él tovább – jelenleg mint az Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemények Adattára – mindaddig, amíg nem jön olyan kor, amely a szemináriumok munkáját, a falukutatásnak ezt az egyedülálló formáját nemcsak szükségessé, hanem lehetségessé is teszi.

Amint ebben változás történik, és újra sorsproblémaként jelentkezik a nép, a nemzet, valamint a rádöbbenő tapasztalat, hogy a népek és nemzetek egyébbel nem helyettesíthető, pótolhatatlan rezervoárja, fenntartója, horgonya is a falukutatás valamennyi velejáró társával együtt – legyen akár milyen cseppnyi – az adott történeti, táji, intézményi, személyi adottságoktól meghatározott formában bár, de kényszerítően, el nem kerülhetően újra jelentkezik. Merem ajánlani, hogy amikor hozzá a példát keresik, legyen ott egynek a sok között a Sárospataki Főiskola Faluszemináriuma is.

Mindaz, amit elmondottam, hagyomány Patakon. Múlt? Hála a történelemnek, hogy van jelen is. Erről szólni azonban már nem az én feladatom. Meg aztán nem is könnyű elgondolni, hogy a jelenről beszéljen, aki már maga is múlt.

„A Tudományos Gyűjtemények ajtaja, ezen át jutott Apóka a szobájába”

Gondolatok a honismereti munka jelentőségéről

I.

Ha a *honismeret*, ahogy a Magyar Nyelv Értelmező Szótára megfogalmazza: „valamely hazai tájegységre vonatkozó biológiai, néprajz, nyelvi, irodalmi, történeti és egyéb ismeretek összessége”, akkor a honismereti munka ezeknek az ismereteknek összegyűjtése, feldolgozása, a szükségnek megfelelően publikálása vagy legalább publikussá, hozzáférhetővé tétele.¹ A honismeret tehát nem helytörténet, mert ez – ugyancsak az Értelmező Szótár megfogalmazásában – „valamely város, helység vagy hely múltjának ismertetése, tudományos feldolgozása”, hanem ennél jóval gazdagabb, tágabb, a mindenkori jelent is magában foglaló ismeretanyag. A honismeret egyáltalán nem pusztán emlékek gyűjtése; a múlt mellett a jelen ismeretét is magában foglalja, tartalmazza. Voltaképpen ez a hangsúlyos anyagában. Sőt, a honismeret olyan ismeretanyag, amely a jövőt is meghatározza, élénk vetíti; ebben van az egyfajta társadalmi, politikai jelentősége. A honismeret nem egy önálló tudomány a tudományok sorában, hanem tudományos értékkel bíró ismeretek egy csoportja, amely ismeretcsoporthoz az a település, táj – a mi esetünkben város és környéke – határoz meg, amelyre vonatkozik. Viszont a honismereti munka mindig a tudományosság, de legalábbis a tudományos felhasználhatóság igényével végzett tevékenység. Mint ilyennek megvan a sajátos módszere, és éppen az ehhez a módszerhez igazodás, ennek szem előtt tartása, ennek igénylése és megkövetelése teszi munkájának eredményeit tudományos értékűvé még akkor is, ha nem szakemberek dolgoznak vele, sőt akkor is, ha iskolás gyermek munkája az.

I. S ezzel már el is jutottunk feladatunkhoz, a honismereti munka jelentőségének felvázolásához. Magunk részéről – és ez talán első hallásra meglepőnek tűnik – a honismereti munkában legjelentősebbnek azt a hatást tartjuk, amelyet a honismereti ismeretanyag összegyűjtése, rendezése, ez a feltáró, kutató, módszerességgel végzett munka magára a *honismereti munkásra* gyakorol. Azt jelenti ez, hogy a honismereti munka és a munkában szerzett ismeretanyag elsősorban magát a munka végzőjét gazdagítja ismeretekkel. Mégpedig olyan ismeretekkel, amelyek amellet, hogy feltárják a kutatott települést, hozzá is kötnek bennünket. Lassan de biztosan olyan szálak fűződnek a honismereti munka során a munka végzője és a település között, amelyek *csak* ennek a munkának során jelentkezhetnek, és amelyek nélkül csak a település felszínén és nem benne gyökerezve lehet élni. Annak is, akinek nemzedékek során itt laktak az elődei, és annak is, aki hivatalánál fogva jelentős szerepet tölt be a település életében. Szinte észrevétlenül fonódik össze a honismereti munkás élete, énje a kutatott településsel, és ötvöződik annak múltjával, jelenével. És mivel a településnek

¹ Az előadás a sárospataki honismereti bizottság (újja)alakuló ülésére készült. Szövegét a hagyatékban lévő, a szerző által sajátkezűleg javított gépiratból közöljük, amelynek keltezése: 1978. április 9. (A Szerk.)

élete eltéphetetlen szálakkal fonódik egybe a közelebbi és távolabbi táj, sőt az ország, a haza, a „hon”, a nép életével, ismeretei ennek megfelelően tágulnak, ezeknek múltja, jelene is beleszővődik életébe.

Ha csupán ennyi történnék a honismereti munkással munkássága (és nem passziója, hobbija!) révén, már a személyiségnek ilyen gazdagodásáért is érdemes mennél többeknek ebbe a munkába bekapcsolódni. Ám a honismereti munka nemcsak formálja végzőjét, hanem képessé is teszi a honismereti problematikával rokon, annak körébe sorozható kérdések, ügyek, gondolatok, tervek érzékelésére, munkálására. A konkrét, a valóságos életet kutató munkája nemcsak fogékonnyá, hanem érdeklétté is teszi minden olyan, az egész társadalmat érintő kérdésben, amelyet kicsiben, a saját, vizsgált területén, településén belül is megismert. Felelőssége támad a helyben megismert problémák nyomán a hasonló országos gondok, problémák iránt, és – s ez a honismereti munka egyik legjelentősebb pozitívuma – ahogy szerzett ismeretei valamilyen formában segítsére, a bajok csökkentésére, a negatívumok megszüntetésére, a pozitívumok erősítésére sarkallják a honismereti munkást vizsgált településén belül, ugyanúgy a felelősség mellett a kötelesség is feltámad benne a segítsére, a szolgálatra a településen kívül, táji, országos, „honi” viszonylatban is. Óhatatlanul – előbb akarva, nem akarva, később céltudatosan is – azzá válik, ami mind az egyes települések, mind egy táj, mind az ország életében nélkülözhetetlen: a közügyek emberévé, a szó igazi értelmében a *polis*, a „köz” szolgájjává, „politikussá”, aki él s – ha úgy jön – meghal azért, amit csinál.

2. Folytathatnám tovább a honismereti munkának ezt a személyiséget formáló, sokszor átfformáló és ezzel a közösségnek a közügyek munkálására képes munkásokat, a szó legátfogóbb értelmében vett „káderokat” produkáló hatását. Ehelyett azonban arról kell, továbbmenve, szólanom, hogy mi a jelentősége a honismereti munkának abban a *településben*, amelyben történik, azon túl is, hogy „aktívákat” teremts számára.

A felelet erre a kérdésre legegyszerűbben így fogalmazható: tükröt tart eléje, azaz megmutatja: ez voltál, és ez vagy. Így léteztek, ilyen környezetben, ilyen munkával, ilyen életszínvonalon eleid, és így élsz te most. Így beszéltek, daloltak, művészkedtek, írtak, tanultak – új és új formákat keresve – a múltban, s így beszélsz, dalolsz, írsz, faragsz, festesz, képezed magad most. Így építkeztek, laktak, táplálkoztak, ezek voltak azok az erkölcsi, társadalmi normák, amelyeknek fegyelmező hatása alatt éltek az atyák, s így építkeztek, laktok, cselekesztetek, ilyen a világotok most.

S mindezt nem azért tárja fel a honismeret, hogy a település csupán ismerje mindezeket, tudja, minek örüljön, mire legyen büszke, min bánkódjék, mit szégyelljen múltjában vagy jelenében, hanem azért, hogy tudja, honnan kell továbblépnie, netán hová kell visszatérnie, ha nem zsákutcába akar kerülni, hanem előre, többre, jobbra értékesebbre akar törni. Ezért nélkülözhetetlenek egy közösségnek s különösen a közösség vezetőinek a csak töredékeiben készültek is el, a honismereti kutatások, feltárások eredményei, és ezért nélkülözhetetlen, hogy ezek az eredmények nemcsak összegyűjtve, hanem minél nagyobb mértékben kutathatóan, azaz felhasználhatóan – ami egyet jelent azzal, hogy segítően, ösztönzően – rendelkezésre álljanak.

3. Csak így, kutatható állapotban, veszi ezeknek hasznát – és ebben van egy harmadik jelentősége a honismereti munkának – a *tudományos kutatás*. Alig van ugyanis a tudományoknak olyan területe, amelyik nélkülözhetné a honismereti kutatás során feltárt eredményeket. Szükségük van ezek egészére vagy valamely részterületére a

szaktudományoknak, de különösen szüksége van a történeti tudományoknak. Az agrártörténet, a népiségtörténet, a nemzet története, az irodalom-, a nyelv-, a művelődés-, az oktatás-, az ipartörténet, az archeológia, etnográfia, szociográfia – és folytathatnám tovább – mind azokra az ismeretekre kell hogy épüljön, amelyeket az állandó, a rendszeres és módszeres honismereti munka tár fel. Ha ezeknek figyelembevétel nélkül dolgozik, nem meggyőző, objektivitásában nem megbízható, s veszélyben van a valóságossága, az igazság érvénye. Ha pedig a szaktudományok művelői azért kényszerülnek a valóságra támaszkodás helyett feltevésekre, hipotézisekre hagyatkozni, mert nincs adva nekik az a „nyersanyag”, ami munkájuk, tudományos megállapításaik valóságértékét biztosítja, az az esetek többségében annak is a következménye, hogy nincs országosan megszervezve, és még csak sporadikusan, elszórtan jelentkezik a honismereti munka. Pedig az épülethez nem elegendő a terv, a váz; téglák, panelek is szükségesek hozzá. Ezeket nyújtja, produkálja a honismereti kutatás. Ebben van praktikus hasznán túl a tudományos jelentősége, és ezért lesznek művelői a tudományos kutatás nélkülözhetetlen munkatársai.

Ahogy a honismeret, amint ezt már említettük is, nem önálló tudomány, a honismereti munkás sem azzal a céllal dolgozik, hogy szaktudóssá legyen; de igenis azzal az igénnyel, hogy munkájának eredményei tudományos értékűek, a tudományokba beépíthetők legyenek. S ilyenén is lesznek, amint ezt már szintén érintettük, ha munkájukat a kutatás módszerének megfelelően végzik. Ez menti, védi meg őket mind attól, hogy munkájuk a hobbi kategóriájába soroztassék, mind pedig attól, hogy a munkás és a munka eredménye a dilettánság jegyeit hordozza magán.

II.

A honismereti munka jelentősége kiemelkedőbb mozzanatainak felvázolása után még egyet érzek magamra nézve kötelezőnek. A most alakuló Honismereti Bizottság jelentősége s egyben feladata az, amiről szólnunk kell.

Városunk ugyanis abban a sajátos helyzetben van, hogy – ha nem is honismeretinek nevezett – a honismereti munka területébe sorolható tevékenység folyt és folyik városunkban ma is, ami azt jelenti, hogy nem most, ezzel az alakulással kell a munkát Sárospatakon elindítani.

A jelenleg a Tudományos Gyűjtemények Adattárának keretei között működő, benne folytatódó faluszemináriumi munka három év híjával félévszázados, s eredményeit már nem tudja befogadni jelenlegi helyisége. Pedig ennek indulását megelőzően is dolgoztak már Patakon a Folklore Fellows munkatársai, még korábban Erdélyi Jánosék, s annál is korábban a Mindenest Gyűjteményeket, miscelleniákat író, melodáriumos füzeteket verssel, dallal és egyéb feljegyzésekkel megtöltő diákok és tanárok.

A művelődési otthon égisze alatt dolgozó gimnáziumi néprajzi szakkör nincs még egy évtizedes, mégis avatott vezetés mellett olyan feltáró munkát végzett s végez városunkban és környékén, amely mennyiségével és minőségével is kitűnik, s adataival nemcsak felhasználható, hanem sok esetben nélkülözhetetlen a tudományos kutatás, elsősorban a néprajz számára.²

² A sárospataki Rákóczi Gimnáziumban 1970 óta működött *Hajdú István* tanár vezetésével néprajzi szakkör, amelyet 1975-től kezdve a művelődési ház patronált. Közben 1973 decemberétől 1975 júniusáig *Petercsák Tivadar* múzeológus is vezetett ifjúsági szakkört a II. Rákóczi Ferenc Művelődési Házban. - Vö.: *Hajdú István: A sárospataki gimnázium és a haladó néprajztudomány, Szülőföldünk... 1-4.sz. [3. sz., 1982. május], 113-114. o.; továbbá: Kovács Dániel (szerk.): Bodrogközi és hegyközi néphagyományok, Sátoraljaújhely, 1985. 113-166.o. (A Szerk.)*

Tudomásunk van arról, hogy a főiskolai oktatás keretébe épülve hasonló természetű munka indult és folyik a Tanítóképzőben,³ sőt a szakmunkásképző intézetben is, és helyismereti feladatokat tölt be a Városi Könyvtár, valamint a két múzeum: a Vármúzeum és a Tudományos Gyűjtemények múzeuma is.

A most alakuló Bizottságnak nem az a feladata, hogy ezeket megszüntesse vagy akárcsak egybeolvassza és így vagy úgy helyettük egy újat, vagy *mellettük* egy újat indítson. Egy ilyen kezdeményezés az adott helyzetben és körülmények között – ha nem is lenne már születésekor halálra ítélve – csak senyvedve tarthatná fenn magát.

Ehelyett mi a Bizottság első feladatának azt véljük, hogy számba vegye, felderítse a városban és környékén akár napjainkban, akár korábban keletkezett – volt és ma is létező – honismereti munkákat.

Csak ha ez megtörtént, akkor lesz nyilvánvalóvá, hogy vannak-e a Bizottság területén olyan intézmények, amelyek alkalmasak arra, hogy bennük is honismereti munka induljon, s ha igen, akkor a Bizottság feladata e munka szervezésének, elindításának segítése és támogatása mindaddig, amíg saját lábra tud állni, sőt azután is. De ugyanígy feladata a Bizottságnak, hogy támogassa az említett és már meglévő munkákat is, azáltal, hogy mögéjük áll, s ezzel kiemeli őket elszigeteltségükből, megsza- badítja kísértésüktől, a partizánjellegtől.

Ehhez azonban az is szükséges, hogy kialakulóban levő vagy már kialakult profiljukat megismerje, s ahol az szükséges – anélkül, hogy megkötné őket – sajátos munkaterületüket körvonalazza, tisztázza.

Csak ennek megtörténte után kerülhet sor munkájuk összehangolására, koordinálására, egy a Bizottság által készített tervbe beépítésére, ahol kell, a munka ennek megfelelő ellenőrzésére, s végül az elért eredmények nyilvántartására s ily módon is előmozdítására annak, hogy ezek az eredmények szükségnek megfelelően felhasználhatókká legyenek.

Ha a Bizottság ezeket és még több más, a felsoroltakkal rokon feladatokat vállalni tudja és – ismételjük – nem megköti, hanem a honismereti munkára felszabadító szerepet tud betölteni városunk életében, akkor létrejött valóban szükséges, hasznos és – ami különösen fontos – ösztönző lesz. Szolgálat lesz város, táj, haza jobb megismerésében, ezek java, „üdve” munkálásában, magyar tudományosságunk előmozdításában s – amivel kezdtük – a személyiség, mégpedig a korszerű, a településbe, tájba, a nemzettestbe szolgálva beépülő személyiség kialakításában.

³ 1974 szeptemberében alakult honismereti szakkör, illetve speciális kollégium a Comenius Tanítóképző Főiskolán Kováts Dániel vezetésével, ahol szakkörvezető-képzés is folyt. – Vö.: Bodrogekői és hegyközi néphagyományok, 168-214. o.; továbbá: Kováts Dániel: A honismeret a pedagógusképzésben, Szülőföldünk... 5, 1983. 15-16. o.; Uő.: Helyismereti tevékenység a sárospataki tanítóképző főiskolán, Szülőföldünk 16-17., 1991. október, 90-92.

Ifjúság és népfőiskola

Tábortűz mellől

(Töredék egy öreg cserkész naplójából)

A tábortűz lángja már csak lassan lobog.¹ Végző erőfeszítéssel körülölel még néhány kis fadarabot, amelyek valahogyan kívül kerültek eddig a tűzén, és azok sírva adják át magukat, hogy maguk odaadásával életet adjanak a haldokló tűznek.

Cserkészfiúk ajkán is mindig szomorúbb nóták fakadnak, egyre halkul a dal; a magyar vigasság és a magyar fájdalom végigjátszott és zokogott már a szívek húrján, ... a lélek elfáradt, s a test pihenni vágy. Zümmögve száll az utolsó ének:

*Csend lett már mindenütt,
Éj borult a tájra,
Egyedül világít
Tábortűzünk lángja.
Cserkészek készülnek
Éji pihenőre,
Szívüket kitárják
Istenük elébe.*

Száll, száll az ének. Öreg Duna hömpölyögve viszi hullámain a főváros felé, a sziget fái csendesen bólogatnak rája, odafent az égen piciny kis csillagok mosolyognak le a földre.

A táborban parancsszavak hangzanak, sorakozó, tisztelgés az aláereszkedő zászló előtt, ima, majd lassan, nyújtva, úgy mint odahaza, megszólal az este örökszép dicsérete:

*Krisztus, ki vagy nap és világ,
Minket sötétségben ne hagyj...*

Olyan gyönyörű szép ez a jelenet, mikor tizenhat magyar ifjú, nem gyermek többé, hanem ifjú, napbarnított arcú, feltört kezű, erős magyar ifjú, pataki diák valamenyny, éneket énekel mindenek világosságának, a Krisztusnak!

¹ A gödi táborban szerzett élményeiről számol be a Sárospataki Ifjúsági Közlöny 1925. decemberi számában nevének föltüntetése nélkül Újszászy Kálmán, aki ekkor a Kollégium széniora, a lap főszerkesztője volt. A teológus- és a cserkészifjúság akkori gondolat- és érzelmvilágának jellemző dokumentumaként közöljük újra.

Azután ennek is vége. Megzendül a tábor kürtje, s a takarodó bűgását messze verik vissza a pilisi hegyek. Jaj, milyen erős hangja van egy ilyen kürtnek! Monostoron fölfigyel rá a pástor, a gödi nyaralók szobáiban meghal egy pillanatra a beszélgetés, és a kürtnek hangja száll, beleütődik a váci székesegyház ablakába, megkerülgeti a visegrádi romokat, százasos tölgyek, vízparti fák és hosszú jegenyék csodálkozva figyelnek fel rá a sötétben. – Igen ez a kürt az Esze Tamás lelke, hangja az Esze Tamás rettenetes erős hangja, az a tizenhat fiú pedig egytől egyik az Esze Tamás derék katonája, akik most készülnek a döntő harcra.

... Csend lett már mindenütt. Pihen a tábor, és a tábortűz parázsa mellett messze néz az éjszakába az őr. Hosszú botját beleszúrja a földbe, két kezével erősen megmarkolja, reá támaszkodik, és néz... Távolból a váci Duna-part lámpái látszanak, amerre Budapest van, fényes-fehér az ég alja... s az őrálló figyel és néz. Lelkében zsoldárok hangja keveredik szívindító magyar dalokkal, háromszínű zászló képe az áldott vezérével, előtte pislog csöndesen, titokzatosan a parázs... A tábor őre belenéz a parázsba, és a parázs beszélni kezd. Édes, szép mesét mond, amely arról szól, hogy volt egyszer egy nép, amely elindult magának hazát keresni, és talált is szepet, nagyot. Megszerezte nehezen, vére hullásával, és boldog volt, mert szép volt a hazája. Voltak egek felé törő bércei, melyeknek tetejéről örök hó csillog alá, rohanó folyói, amelyek nem tűrték hátukon a hajó-igát, völgyei szépek, erdei nagyok. Volt hatalmas pusztája, gazdag rónasága... És – itt már szomorú a mese – egyszer csak felfordult a világ, nemzetek támadtak nemzetek ellen, harcolt ez a kis nép is becsületesen, de jaj, elbukott! Hegyeit elvették, folyóit elvették, aranyát elvették, ezüstjét elvették, mindezt, ami kincse csak volt, elvették...

Tábortűz parázsa mellett messze néz az éjszakába az őr, és hallgatja a mesét, amit a parázs mesél. Két kezével erősebben markolja a hosszú botját és néz. És amint néz, tágra nyitott nagy szemekkel, csak kicsordul onnan egy könny, egyik nyomában a másik, aztán a harmadik; nagy, nehéz zokogás szaggatja az őr mellét, és leborul a földre, az édes magyar földre, amely még az övé, s amelynek ő az egyik őrállója, és csókolgatja sírva a rögöt, az áldott magyar rögöt... A rög pedig megszólal – óh a magyar rögnék is van szava, csak tudni kell meghallani – dübörgés hallatszik a méhéből, katonák támadnak az édes anyaföldből, riadó kürtje szól mindenütt az országban és... a rög folytatja tovább a parázs meséjét... és a mese már nem szomorú... és a mese már nem mese többé, hanem szent reménység, áldott igazság, amelyet minden magyar hiszve hisz és várva vár. Visszaszerzi nehezen vére hullásával, amit egykor elvesztett, és boldog lesz újra, mert övé lesz a régi hazája. Övé az egek felé törő bércek, melyeknek tetejéről örök hó csillog alá, a rohanó folyók, melyek nem tűrik hátukon a hajó-igát, övé a völgy, az erdő, a pusztá, a rónaság...

A cserkész hallgatja, hallgatja a föld meséjét, és leszakad a szívéről minden bánat. Feláll, kezeit kitárja, mintha meg akarná ölelni nagy öleléssel a hazát. – Hosszú botját újra földbe szúrja, két kezével megmarkolja erősen, belenéz az éjszakába – a magyar éjszakába, ahol ő már világosságot látott... és néz és figyel a magyar hazának magyar őrállója, a magyar cserkész.

A pataki diák lelki arca

Előre kell bocsátanom, hogy az a munka, amit most végzek, nem tudományos tipizálás akar lenni.¹ Ennek ugyan megvan az a hátránya, hogy az előadás rendszertelen, a kép pedig – amelynek a nyomában ki kellene rajzolódnia – szétfolyó lesz. Ezzel a hátránnyal szemben azonban megvan az az előnye az ilyen előadásnak, hogy a nyomában kirajzolódó kép szélesebb, életesebb és a valóságot valahol inkább megközelítő lesz, mint a tudományos tipizálás bármely módjának igénybevételével lenne.

Mint ahogy módszerem, úgy érdeklődésem és forrásaim sem tudományos gyökerek. Forrásaim a következők:

Elsősorban is maga a pataki diák, amint kívülről, testi alkatában előttünk áll. Az a pataki diák, amelyik ha nagy vonásaiban azonos is a mindenkori – és különösen a mindenkori magyar – diákkal, mégis számtalan jellegzetes apróságban különbözik tőle. Hogy ezek a különbségek mennyire számottevőek, azt mindenki észrevette már, aki látott egyszerre maga előtt egy pataki, egy pápai, egy debreceni és egy pesti diákot. Egyszerre szembetűnő ilyenkor, hogy a négy diáktípus közül a pataki az, aki a legkevésbé hordozza magán egy tiszta rasszjelleg nyomait. Ha a pataki diákból kellene összemarkolni egy mintakollekciót a külföld számára, ugyancsak elcsodálkoznának azok a külföldi antropológusok, hogy hol van ezekben akár a mongol, akár a keletbalti rassznak a jellegzetes vonása. A rassztalanság hozza magával, hogy a pataki diák külső arcát talán még nehezebb megrajzolni, mint a belsőt.

A külső ellentét mellett szembeszökő, hogy a négy diáktípus körül a pataki diák a legidegeesebb. Kevesebb romanticizmus felé hajlás van benne, mint a pápai diákban, kevesebb miszticizmus iránti fogékonyság, mint a pestiben, és kevesebb realizmus, mint a debreceniben. A szelídebb dunántúli, a politikusabb pesti és a hevesebb debreceni mellett rendszerint háttérbe szorul, de csak az avatatlanok előtt, mert akik ismerik, tudják, hogy rendkívüli fogékonysággal szippantja magába a három előző összes tulajdonságát, miért is egy kissé felülről nézi őket, mint aki bármikor bármelyik arcával meg tud jelenni a porondon.

Öltözkéiben is van valami különös formátlanság. A jól vasalt pesti, az ünnepélyes debreceni, a formákra erősen hajló pápai diák mellett a pataki diák – ha eleganciája egyáltalában van – a Komáromi² által pompásan ábrázolt hanyag eleganciát képviseli, aminek nagyszerű illusztrációja egy vasárnap délelőtti templomba vonulás, ahol a teológusok feketéje vagy sötétkékje is legtöbbször csak azért üt el a tarkabarka seregtől, mert a szószéki használatra állandóan fekete öltönyre van szükség. Nemcsak ar-

¹ Újszászy Kálmánnak ezt az 1930-as évek végén keletkezett tanulmányát a Sárospataki Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzött kézirat alapján közöljük. Felhívjuk a figyelmet a hagyatékban található másik hasonló témájú írásra: *Adalékok a harmincas évek pataki diáksága szellemiségének rajzához (A pataki diák kegyessége és hazafisága)*, amely 1939 februárjában csendesnap i előadásként hangzott el. (Szentimrei Mihály)

² Utalás az egykori pataki diák, a népszerű író, Komáromi János (1890-1937) írásaira, elsősorban *Pataki diákok* (1925) című regényére. (A Szerk.)

cában nem képvisel típust, de alakjában sem. A zömök tiszántúli mellett inkább nyurga, akár magos, akár alacsony.

Mivel nélkülözi az erősebb rasszjellegét, azért arca nem pihentető, megnyugtató, amit különösen akkor lehet tapasztalni, amikor tömegesen állnak egymás mellett, például kórus-szereplésnél, a színpad fényében, ahol egyenesen nyugtalanító benyomást tesznek, szemben például egy német diákkal.

Ehhez a külsejében előttem álló pataki diákhoz – akiről bátran lehetne különben egy egész előadást tartani – csatlakozik bennem egy másik forrás a pataki diák lelki arcához: az a diák, amelyik én voltam, s ami ha mélyen elrejtve is, de bennem él. S mennél jobban távolodom tőle, annál inkább objektívizálódik, hogy folytonosan hozzáadja a maga pluszát a pataki diák lelki arcához, amelyet egészen természetesen mindig csak ennek az arcnak a tükrében tudok nézni.

Egy harmadik forrásként említem meg azt, amit a pataki diákról nem pataki diáktól hallottam. A különböző konferenciák vezetői ezek, akik egyetemes magyar viszonylatban és pompás áttekintéssel látják a különböző magyar diáktípusokat. Az elmúlt esztendőben azt mondták és írták is ezek a pataki diákról, hogy országos viszonylatban is ez a legszélesebb érdeklődésű és legtöbb problémájú diák, amit a különböző kérdőívek árultak el előttük. Máskor azt hallottam, hogy a pataki diák a legrosszabb anyag akár mint szövetségi, akár mint egyesületi tag, ugyanakkor azonban ezeknek az egyesületeknek konferenciáin, gyűlésein a legideálisabb, legértékesebb és legszínesebb konferenciázó anyag.

Egy negyedik, nagyon természetes forrás az, hogy pataki diák voltam valamikor, most pataki tanár vagyok, aki pataki diákok között élek most is, s remélem leélhetni egész életemet. Magától értetődő tehát, ha foglalkoztat az, hogy micsoda közös vonásokat hozzon magukon azok, akikkel a legszorosabb kapcsolatban vagyok.

Amikor érdeklődésem okát így többé-kevésbé megvilágítottam, nyugodtan rátérhetek annak a lelki arcnak megrajzolására, amelyben a pataki diák előttem áll. Első megállapításom az – ami azért is szükséges, hogy a továbbiak közlésében bizonyos rendet tudjak tartani –, hogy a pataki diákléleknek megvannak a maga meghatározói, mert vannak olyan tényezők, amelyek elhatározó befolyással formálják patakivá az ide kerülő és itt felnövő diák lelki arcát. Ezeket a meghatározókat vagy tényezőket két csoportra oszthatom, éspedig az állandóan és az időszakosan ható tényezők csoportjára.

Először az állandóakat fogom tárgyalni.

Régi megállapítás az már, hogy a pataki diák lelki arcának kialakítása nagymértékben összefügg azzal a tájjal, amelynek kontúrjai között lefolyik az élete. Nem akarom bővebben pertraktálni azt, amit úgyis tudnak már legtöbben, hogy a hegyi nép lelki alkata milyen sok tekintetben különbözik a síkságiakétól, és azokat a konzekvenciákat sem akarom levonni, amelyek ebből kifolyólag az olyan táj hatására vonatkoznak, amely a két ellentétes tényezőt, a hegyet és a síkot egyesíti magában. Ezen az általános igazságon belül inkább csak apróságokat jegyzek meg.

Ilyen apróság például az, hogy csúcsban végződik a legtöbb hegyaljai hegy, s ahogy a hegyaljai helyeknek éppen ezek a csúcsban végződő hegyek adják meg jellegzetességüket, minden más magyar hegycsoport között. Amint a látóhatárt lezárják, olyanok ezek a hegyek, mint hegyes ékek, amelyeken szinte véresre sebzi magát a rájuk boruló pára. Belemarnak a mennyboltozatba, rést vágnak a látóhatár folytonosságába. Ezek az ék alakú hegyek az egyik legjellemzőbb vonását adják a pataki diákléleknek. Ha számszerűen lehetne hasonlítani ezt a lelket: nem olyan, mint a balta, amely tör, mint a reszelő, amely finomít, mint a fűrész, amely szabályosan differenciál,

hanem olyan, mint a véső, mint az ék. Mint annak, úgy neki is: rendeltetése a feszítés. Minden nagy pataki diák ilyen ék volt a magyar életben. Ék volt Kossuth a rendi Magyarország keményen összemalterozott falában; ék volt Kazinczy a magyar nyelv és irodalom zsíros talaján; ék volt Tolnai Dali János a püspöki egyházkormányzat fejdelmekkel megtámogatott bástyájában; ék volt még az a lassan feledésbe merülő ötven és egynéhány pataki diák is, aki a cseh-morva atyafiak felsegítésére hozzáfogott a rekatolizált cseh államegyház bordázatának lassú szétfeszítéséhez; és ék volt a többi névtelen is mind.

Ahol az ék, a feszítés a felületet éri, ott mindig fájdalmat okoz, és mennél mélyebbre hatol, annál hasítóbb a kín. Ahol a pataki diák ékelke egyszer a maga teljes élességében feladatra talált, ott mindig fájdalmat, szomorúságot, továbbmenve meg nem értést, sőt dühös védekezést idézett elő. Így szisszent fel és védekezett a Rákócziakkal szemben a Habsburg-Magyarország, Kossuthtal szemben a rendi Magyarország, Kazinczyval szemben az akkori teljes irodalom, Tolnaival szemben a püspöki egyház. Bomlasztó, mállasztó, rebellis, renitens, eretnek vagy destruktívnak minősített, de kivétel nélkül mindig ő győzött, és későbbi korok ismerték el róla, hogy ha fájdalmas is volt a kritika, de szükséges volt.

A hegyaljai táj Észak-Magyarország egy darabja. A hegyeit megmássza a pataki diák, benne az Erdős-Kárpátok gyűrűjébe ütközik, amelyen túl csak az álmok teremnek, a végtelen orosz rónát sejtí messze kalandozó lelke. „Fordulj, kedves lovam, Lengyelország felé...” – így énekelt valaha a Rákóczi-szabadságharcok kuruca, amikor bujdosásra adta fejét. „Ez oriente lux”, keletről jön a világosság – kiáltja a görög pap a Hegyalja táján már mindenütt előforduló, oroszoknak nevezett magyar görög katolikus templomok aranyos ragyogású köréből. Az orosz sztyeppék szele rázúdul az Erdős-Kárpátok bércein lehűlve az Ondava lapályán át szinte a főutcán végig az öreg Kollégium elé, ahol tiszteletre méltó pataki polgárok állítása szerint soha sem szűnik meg lengedezni, s nyomában mindig titokzatos nosztalgia támad a pataki diákban a keleti lélek után, amelyből az őshazában maradt magyarokon keresztül ott van valami benne is. Pozitív bizonyítékaim nincsenek erre, de minden pozitív bizonyosságnál biztosabban érzem, hogy amint a pataki diák volt az Ó-Romániába és Bukovinába szakadt székely magyarok első református papja, úgy innen kell elindulnia a csonka ország új Kőrösi Csoma Sándorának is egykoron.

Ha keletisége fogékonnyá teszi a pataki diáklelket – más diákleleknél inkább – arra, hogy a Kelet utáni vágy és a keleti eszmék is gyorsan helyet találjanak benne, akkor ennek az ellenkezője is áll. Nemcsak az azonos jellegű tényezők, de a végletek is vonzzák egymást. Nem véletlen, hogy az egyetlen egy magyar nyugatos, Ady Endre keletről jött! A keleti – ma a legkeletibb – végeken fekvés tudata, ami geográfiailag a nyugati kultúrától legtávolabb esés tudata – tudatosan vagy tudat alatt – rendszerint ösztönösen löki a pataki diáklelket nyugat felé. Lélektani tény, hogy a távolság csak növeli a vágyakozást. Ez a geográfiailag a legindokoltabb vágyakozás az oka annak, hogy a pataki diáklelek egyik legjellemzőbb vonása lesz a nyugati vagy – ha ezzel egyáltalában egyet jelent – modern eszméáramlatok iránti hasonlíthatatlanul nagyobb fogékonyság, mint a már említett másik három diáktípusnál tapasztalható. Ez a fogékonyság szinte mohósággá válik a legtöbb esetben. Válogatás nélküli, s ezért többször megégeti a kezét, vagy elrontja a gyomrát, mint az átlag magyar diák.

Ha a hegyek félkaréjban koszorúzzák azt a tájat, amelyen a pataki diáklelek él és alakul, s amikor olyanok az emlékeztetői a korlátok közé szorított emberi habitusnak – az eszmei áramlatok is, mint a hegyek, falak, úgy veszik körül az embert –, akkor a második perspektíva felé, a korlátlan fantázia és a korlátlan szabadság felé törést táp-

lálják a pataki diáklélekben. Nincs korlát a vizen, itt nem uszodában, hanem folyóban úszik a diák, annyit és úgy, ahogy tud. Nincs korlát a jégen. Téli korcsolyázások alatt is szabad előtte a befagyott folyó, csak birkózzék meg vele. Nincs korlát a réten, s tilalomfák sem bántják a kiránduló szemét sehol. Ha a diáklélek a határtalan lehetőségek tere, a pataki különösen predesztinálva van erre, úgy azonban, hogy ebben a lehetőségében nem vész el a semmiben, mindig van szempontja, álláspontja, ahonnan nagy áttekintéseket tehet.

A nagyobb tájegységen belül a hely van állandó alakító hatással a pataki diáklélekre. Ez alatt azt a települést értem, ahol a pataki diák felnő, amely a speciális pataki diáklélek kialakulásának mintegy a bölcsője. Sárospatak városnak nevezett nagyközség, amely már 800 esztendővel ezelőtt is kimutathatóan nagy fontosságú település volt. Hírét a Rákócziakon kívül diákjainak köszönheti. Amint a fejedelmi család jelentősége hanyatlott, úgy nőtt a diákság jelentősége a város életében, ahol ha a szegények iskolájának gyülekezetét alkották is a diákok mégis urak voltak a maguk portáján. Ez a diáköntudat nagymérvű megerősödéséhez vezetett, amely ugyan hasonló mértékben van meg Pápán és Debrecenben, de kisebb jelentőséggel bír ezek életében. Hogy a diáköntudat mennyire számottevő, azt bizonyítja az, hogy nem érzi különösebb szükségét semmiféle diákszervezkedésnek, és amennyiben közte ilyeneket próbálnak, idegenül áll vele szemben. Ugyanakkor azonban, amikor a kisváros szerény keretei növelik a diáköntudatot, ugyanezek jótékonyan befolyásolják olyan irányban is, hogy ez az öntudat soha se fejlődhessék diákgóggé. A csonka felvidék minden részéről ideszakadt diákság kisvárosi, nagyon egyszerű környezetbe került itten, ahol – legnagyobb százalékban önmagára utalva – a szülői otthontól távol kellett megharcolnia a maga életét. A gárdák szervezete, azoknak az internátusokba is benyomuló hatása folytán a pataki diák hamar ráébred arra, hogy nem pusztá szám a többi diák tömege között, hanem individuum, aki maga irányítja az életét sok sorsdöntő pillanatban, nagyon fiatalon is. Ez a tudat bátorrá, biztos fellépésűvé, függetlenné és gyors elhatározó képességűvé teszük.

Mindezek olyan vonások a pataki diák lelki arcán, amelyeket az iskola, az Alma Mater korántsem igyekszik törölni vagy ellentétesen befolyásolni. Megint csak nem arról beszélek, hogy mennyire nem alkalmas erre a régi tradíciójánál fogva, hanem arról, hogy mennyire nem alkalmas erre ma.

Nem túlzás, ha azt mondom, hogy a Hegyaljának mint tájnak az Alma Mater a szíve. Szíve nemcsak azért, mert ablakaiból az egész Hegyalja betekinthető, hanem azért is, mert ritka intuícióval harmóniában van magával a tájjal. Amint a Hegyalja a tokaji hegygel és a szerdahelyi hegygel mint ölelő és védő kar vonja magához a Bodroghözben ölébe hulló Alföldet, ugyanígy öleli keblére az Alma mater csonka patkó alakú épülecsoportja a pataki diákokat. Nem zárja be négy fallal körülkerített sötétes vadonba – mint a debreceni ó-kollégium és megannyi más középiskolánk –, hanem óriási udvarával, nyílt délkeleti oldalával hatalmas távlatokat nyújt az Alföld felé. Tér, levegő veszi itt körül a diákokat, ahol mindig azt kell éreznie, hogy itt elsősorban nem őreá vigyáznak, hanem megtanítják ezek a tényezők arra, hogyan tudjon magára vigyázni önállóan. Ugyanezt a vonást fejlesztik állandóan több-kevesebb mértékben a különböző egyesületek és az ifjúság lapja is.

A kisvárosi élet egyszerűsége azonban nemcsak pozitívumokat ad a pataki diák összképébe, hanem negatívumokat is. A diák – aki itt úrnak érzi magát, önállónak és öntudatosnak – sokszor elveszti a talajt a lába alól akkor, ha ebből a neki kedvező milióból kilép. A nagy diák-köztársaságban való élet elszoktatja attól, hogy ezen kívül

is van élet, s ha ebbe a más életbe belép, esetlenné, darabossá, sokszor ügyetlenné is válik. (Mennyivel más a családban növekedett pataki diák, mint a magános!)

Ennél sokkal súlyosabb negatívum az, hogy a kisvárosi élet nyomorúsága, az Alma Mater puritán egyszerűsége s a gárdaszobák sivár egyhangúsága negatív mozgató erő az ebből a környezetből kivágyás és az ezzel a környezettel való állandó titkos, sokszor visszafojtott vagy éppen nyilvánosan is vallott elégedetlenség felé. Ez az elégedetlenség a melegágya a pataki diáklélekben minden olyan itt termett vagy kívülről jött gondolatnak, amely csak az elégedetlenség táptalaján fejlődik jól.

Móricz Zsigmond diákgregény-trilógiájának két kötete már régen elkészült, míg a harmadikat – bár régen reklámozzák „Kamaszok”³ néven – mégsem látjuk. Ez jutott eszembe akkor, amikor a klímának a pataki diáklélekre hatásán gondolkodtam. Eszembe jutott pedig úgy, hogy azért nehéz Móricz Zsigmondnak a „Kamaszok”-at megírnia, mert míg a „Légy jó mindhalálig” és a „Forr a bor” a tiszántúli diákot rajzolja meg, addig a „Kamaszok” színhelye Sárospatak, Móricz Zsigmond kamaszéveinek városa. Innen pedig hiányzik az a sűrített levegő, a szinte súllyal mérhető meleg, a mozdulatlan akácleveleken nyugvó vastag por s az alatta elterülő bővérű, zsíros élet, amely úgy a „Légy jó mindhalálig”-nak, mint a „Forr a bor”-nak, de meg minden Móricz-regénynek is a szükséges miliőjét adja. A „Kamaszok”-at nehéz a „Forr a bor” és a „Légy jó mindhalálig” után megírni, mert itt hiányzik a fent említett staffázs, és ezt senki sem érzi jobban, mint éppen maga az író. Patakon nincs állandó levegő, Patakon a levegő mindig mozog, Patakon nincs az alföldihez hasonló sűrű, nehéz levegő. Patakon a levegő könnyű. Patakon mindig inkább hasonlít a diák a Komáromi János Barla Jósikájához, mint a „Forr a bor” roppant erővel s művészettel megrajzolt diákjaihoz.

Mindazok a vonások, amelyeket eddig említettem, mivel állandóan ható tényezők, minden pataki diák lelki arcát adják ki minden korban. Klíma, hely és táj mindig ható tényezők, és hatásuk alatt mindig azonos módon kovácsolódik a pataki diáklélek.

Ezekre az állandóan ható tényezőktől nyert vonásokra – mint alapra – helyezkednek rá azok a színek, amelyeket időszakosan festenek rá a pataki diák lelki arcára a különböző tényezők. Ezek koronként változók, és ez az egyszerű magyarázata annak, hogy a volt és a jelenlegi pataki diákok között bizonyos űr van, dacára az állandóan ható tényezők folytán alapjaiban azonosan alakuló diákléleknek. Ha ezekből az időszakos tényezőkből ki tudjuk emelni azt, ami ma hat a pataki diákra, akkor az általános pataki diákportré a ma pataki diákjának lelki portréjává bővül. Ezek közül csak a két legfontosabbat említem meg, mivel ezekkel szemben kell a legóvatosabbnak lenni.

Az első időszakilag ható, a pataki diák lelki arcát alakító tényező nem egységes, hanem egy nagy csoport, amelyet a korszellem által szült eszmék töltenek ki. Kétségteljes: a koreszméket a szociális érzékben való beállítottság jellemzi. Hogy ennek mik voltak az előidézői, az nem tartozik ide, s nem is fontos ebben az összefüggésben. Fontosabb ennél az a következtetés, hogy ha a szociális problémák uralják a mai koreszméket, akkor a ma pataki diákjára is ezeken keresztül és ezekben van hatása a korszellemnek. Nem kell különösebb magyarázkodás annak megláttatásához, hogy ez így van, hiszen csak magunkba kell tekintenünk, és ez a magunkba tekintés igazolni fogja állításunkat. A korszellem, a kor eszméi azonban nemcsak a pataki diákra, ha-

³ Ezt a Móricz-regényt a Nyugat c. folyóirat kezdte közölni (1925), azonban töredék maradt. 1933-ban *Kamaszok* címmel azonban befejezett színművet írt Móricz Zsigmond, amely „Történi 1896-ban, Sárospatakon”. Vö.: Kovács Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak. Miskolc, 1994. 161-173. o. (A Szerk.)

nem mindenütt és mindenkire hatnak. A hatás intenzitását mindig azok az alapvonások határozzák meg, amelyekhez a koreszmék szülte hatás hozzáadódik. Így az egyik embernél termékenyebb, a másiknál kevésbé termékeny talajra találnak.

Milyen talajra találtak a szociális problémák uralta koreszmék a pataki diáklélekben?

Meg kell állapítanunk, hogy egyetemes magyar diákviszonylatban is feltűnően gyorsan reagált a pataki diáklélek a szociális problémákra. Ennek oka az, hogy erre a reagálásra több szempontból is alkalmas. Alkalmas (1) ama alapvető lelki tulajdonságánál fogva, amellyel minden után szinte vakon tör, ami modern és nyugati; alkalmas (2) a helyzet szülte elégedetlenségével; s alkalmas (3) azzal a tudat alatt vagy fölött működő hajtóerővel, amely dinamikus erővel löki morális hivatásának – mint éknek – a betöltésére.

Ha tudjuk azt, hogy a mai pataki diák – az általában jellemző vonásokon túl – abban különbözik a múlt pataki diákjától, hogy a lelki arca erősen szociális beállítottságú, akkor a következő kérdésünk az, hogy miképp jelentkezik ez a szociális érdeklődés a ma pataki diákjában. Erre a felelet az, hogy ezeknek a problémáknak erősen baloldali megragadásában, a bennük rejtőző szélsőséges lehetőségek iránti szimpátiában, esetleg éppen tevékenységben. Ennek a sokak által nem értett ténynek is megvan a maga magyarázata. A pataki diák szabadsága, önállósága sohasem volt mentes bizonyos excesszusoktól⁴. Ezek az excesszusok hosszú évtizedeken keresztül a borban, mulatozásban találták levezetésüket. Ma, amikor a típust adó pataki diák már elfordul ezektől az úgynevezett szórakozásoktól, a szociális problémák külsőséges bennelétében találja meg azt a szelepet, amelyen alapvonását képező korlátlan szabadságszeretete levezetődik. Tehát amilyen véglet volt a dáridózó, kocsmázó, cigányozó pataki diák, ugyanolyan véglet a szélsőségesen szociális orientálódású pataki diák is. Mindkettő azonban ugyanabban az alapvonásban találja gyökerét, amit azért nem lehet kiirtani vagy megváltoztatni, mert emberi erőnket meghaladó titokzatos erők együttműködéséből fakad. Azon aztán ki-kí elgondolkozhat magában, hogy melyik pataki diák a kíváncsibb, s melyik felel meg inkább a pataki rendeltetésnek: a mulatozásban vagy a szociális problémák kielezésében önmagát és önmagában rejlő szabadságát kiélő pataki diák.

Szigorúan elhatárolom a koreszméktől azt a másik időszaknak minősítendő tényezőt, amely a ma pataki diákja lélekarcára – a szociális problémák iránti szélsőséges érdeklődés mellett – a másik jellegzetes vonást rajzolja, és ez: az evangélium. Leta-gadhatatlan tény az, hogy a mai pataki diákját a szociális beállítottságon kívül az evangéliumhoz való sajátos viszonyulása különbözteti meg a legerősebben a múlt pataki diákjától. Nem mintha a régi pataki diáknak nem lett volna semmi köze az evangéliumhoz, hanem mivel a mainak másként van köze hozzá.

A világháború utáni ébredési mozgalmak hamar elérték a pataki diáklelket is, és speciális talajba hullva sajátos gyümölcsöket termettek. Elégedetlenségére kielégülést ígért, korlátlan perspektívái előtt a látható világon kívüli világokat épített fel, s rendeltetését úgy táplálta, hogy a ma pataki diákjának egyik része sem akarja kihagyni az evangéliumot az ék munkájából, sőt éppen annak használja azt.

Itt is megkérdeshetjük: hogyan jelentkezett a pataki diák lelki arcán az evangélium hatása. Nagyon érdekes eredményre jutunk. Az evangéliumnál nem áll meg a ma pataki diákja ott, ahol az az egyéni, individuális problémákat oldogatja, hanem előretör addig, amíg az mint szociális problémák megoldója is tekintetbe jöhet. És ez előre

⁴ Kihágás, szertelenség, kicsapongás.

látható volt már akkor, amikor az ébredést megindító első pataki diák kezébe vette magányos tanulmányozás céljából a Szentírást, s amikor az első bibliaköri megbeszélések útnak indultak. Az evangélium éles fegyver és tükör, amely tisztán megmutatja a hiányokat és a hibákat a társadalmi élet terén is. Az evangéliummal való foglalkozás tehát a hibák meglátását is maga után vonja, s vele együtt a szociális felelősségérzetet is növeli, vagy legalább felébreszti. Ez olyan szabály, amely alól nincs kivétel. Alá voltak vetve neki úgy az Ószövetség prófétái, mint a testté lett Ige, továbbá az apostolok és a reformátorok, s alá ma is minden hívő keresztyén. Íme a magyarázata annak, hogy a hívő pataki diákok a legközelebbi rokonságban vannak hitetlenül szociális beállítottságú pataki diákokkal, és itt van a magyarázata annak is, hogy miért egyetemes jellemzője a ma pataki diákjának a szociális problémák iránti érdeklődés.

Két különböző folyó táplálja ezt: a különböző szociális teóriák és az evangélium. Akár az egyik, akár a másik fog erősödni, holtbizonyosan maga után vonja majd azt, hogy az említett beállítottság csak növekedni fog. Azzal a különbséggel, hogy ha az evangélium ma még csak halványan mutatózó vonalai erősödnek a pataki diák lélekarcán, akkor az az evangélium, amely elégedetlenségére kielégülés: szabadságát a legtávolabbi metafizikai dimenziók világáig tágítja, s meg fogja óvni a pataki diákot minden szélsőségtől. Ha azonban nem ez következik be, akkor a szélsőséges orientálódás fog erősödni minden akadály dacára is.

Bizonyos mértékig a koreszmék letéteményese a modern irodalom is, amelynek hatása alól nem vonhatja ki magát a pataki diák. Nem is akarja kivonni magát, s ennek nyomában kirajzolódik arcán egy olyan vonás, ami idegen a múlt pataki diákja előtt. Míg apáink kedvenc olvasmánya Jókai, Mikszáth volt, és már nagyon modernnek voltak, ha Herczeget, Gárdonyit keresték, addig a ma pataki diákja, amikor a Nagykönyvtárból kivisz kétezer könyvet, ezek közül 118-szor szerepel csak Jókai, és az is 90 %-ban ötöd gimnazisták nevéen. A kölcsönző jegyzékek Zilahit, Makkait, Móriczot, Szabó Dezsőt szerepeltetik túlnyomólag, Gárdonyi, Jókai és Herczeg csak azért szerepelnek még mindig nagy számmal, mert a teológus lélekhez általában közelálló könyvükön keresztül hatnak. Helyüket néhány év múlva elfoglalják a széles sorokban felsorakozó modernnek. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja az is, hogy a szépirodalmi folyóiratok között 100 %-os előnnyel vezet a Nyugat, s még az erdélyi Pásztortűz is messze megelőzi a mellettük kevésbé modern Napkeletet. Ennek a modern irodalomnak a hatása látszik meg abban, hogy másképpen szemléli az életet a ma pataki diákja, mint a tegnapi.

Az idealisztikus életszemléletek a letűnő nagyokkal – elsősorban Jókaiával – együtt lassan hátrahúzódnak, s helyüket elfoglalja egy bizonyos fajta materializmus, amely a pataki diáklélek önállóságát feltéve nem nevezhető veszedelmesnek. A természetességre hajlamos pataki diák ledobja mindazt, ami a materializmusban természetellenes, azaz antimateriális, ezzel szemben azonban állandó adottságokon nyugvó darabossága, csintalansága tápot nyer a materializmusnak az életet híven rajzolni akaró irodalmában.

A modern irodalom, de a – napilapok által bőven kommentált – világhelyzet is egyformán táplálja a ma pataki diákjának egy új vonását, amely az elmúlt időkben csak elvétve fordult elő. Nem elszigetelt jelenség ugyan ez sem, mint a többi, de ennek is megvan a maga külön *colour localja*, helyi íze. A székszisre gondolok. Míg a pápai diák optimista, a pesti opportunus, a debreceni a flegmatikus és a szangvinikus két pólusa között hanyódik, addig a ma pataki diákját, lelki arcát mind erősebb melankóliával színezett székszis bővíti. A korlátokat alig tartó szabadság, az elégedetlenség és a rendeltetéstudat talaján azonban ez a székszis nem káros, amennyiben

csak mint pozitív szkepszis jelentkezik. De jelentkezik. Ott van minden téren, minden elgondolható szellemi területen a politikától a vallásig. Inkább helybenhagyják mindenben a kritika, mint az elfogadó hit álláspontján. Ez az oka, hogy egyre-másra bukkannak fel körötte a különböző reformátorok, de a legtarkább problémák is.

Tovább is lehetne folytatni. Ehelyett azonban összefoglalom mindazt, amit elmondtam. Összefoglalom pedig nem a szokásos módon, hanem azáltal, hogy megemlítek a volt nagy pataki diákok közül egyet, aki legjobban megfelel az általános pataki diákleleknek, s akinek lelki arca a ma pataki diákjának vonásait is többé-kevésbé magán hordozza. Talán meglepődnek, ha én ezt az összpataki diáklelket tartván szem előtt *Kazinczyban* (és bizonyos mértékig *Tompában*) találom. A felvázolt lelki vonások közül – kivéve természetesen azokat, amelyek kizárólag a mi korunk szüleményei – nincs egy sem, ami nem volna minden nehézség nélkül alkalmazható őrája.

Ha valamikor megmintázzák a pataki diák szimbolikus arcát, az ő fiatalkori képe lesz a legalkalmasabb minta a művész számára.

Újszászy Kálmán Balassa Ivánnal egykori népfőiskolások társaságában

A ma ifjúsága és a koreszmék

A kor uralkodó eszméi mindig az ifjúság életét hatják át a legerősebben, ami érthető is, hiszen az ifjúság az, amely mindenestül a koré, a kor szülötte.¹ A mai ifjúság nemcsak hazánkban, hanem a nyugati civilizáció egész területén szociális és nemzeti beállítottságú, a humánus iránti érdeklődése és az evangélium transzcendens értékei iránti fogékonysága az elmúlt vagy elmúló generáció ifjúságáénál jóval nagyobb, a falu problémája iránti érdeklődésével pedig szinte egyedül áll. Hogy mennyire sajátjai a ma ifjúságának ezek az eszmék, annak az a legvilágosabb bizonyítéka, hogy nem maradtak megvalósulatlanul, hanem az ifjúság kitermelte magából – és a legtöbb esetben a maga erejéből – azokat az intézményeket, amelyek keretében munkává teljesülhettek, aktualizálódhattak.

A szociális eszme oly kényszerítő erővel jelentkezett, hogy megvalósulni akaró és éppen ezért megvalósítást igénylő parancsának önmagában feszülő nyomása alatt megteremtette a ma ifjúsága a settlement munkát² (Újpest, Szeged), továbbá életet adott a különféle „actiók”-nak és „missziók”-nak. A humanitás eszméjének erőhatásai hozták létre, és alapjában táplálják ma is a cserkészmozgalmat (világdzsembori!), amely így sohasem csak serdülő romantika vagy játék, hanem mindezek előtt a modern ifjúságnak egy a humanitás eszméje által fűtött és éppen ezért ízig-vérig modern életmegnyilvánulása. Ugyancsak a cserkészmozgalom az, amely a legvilágosabb dokumentum amellett, hogy minden tisztult értelemben vett humanitás a legtisztultabb nacionalizmushoz, a legemelkedettebb fajszeretethez kell, hogy vezessen, mivel a cserkészmozgalom az egyetemes kereteken belül, különösen húsz-harminc évesek cserkészéletében, az ú.n. öregcserkészletben, ennek gyűjtő, falujáró és regös tevékenységében, sőt egyre nevelőbb súlyú politikai felfogásában is, ennek a legnemesebb értelemben vett fajszeretetnek hordozója. Ennek a kornak ifjúságában teljesedtek virágzó intézményekbe az evangélium által ébresztett és táplált ébredési mozgalmak, különösen mint egyházas, felekezeti jellegű megmozdulások (SDG, Aktív katolikus ifjúság), és teljesen ennek az ifjúságnak termése a faluszemináriumi munka is, mint amelyben az intelligens ifjúságnak a nacionalizmusa által motivált tevékeny szeretete talál megvalósulási formára (Kolozsvár, Szeged, Sárospatak).

Abból, hogy mindezek a mozgalmak az ifjúság kebeléből – minden utánzási tendencia és felső irányítás nélkül (bajtársi szövetségek, levették!) –, csupán a most megnyilvánulni kívánó koreszmék kényszerítő hatása alatt keletkeztek, következik elsősorban is az a bámulatos frissesség és lobogó aktivitás, amely ezeknek a mozgalmaknak mindegyikét jellemzi, és amely hosszú időre biztosítja munkájuk átütő erejét. Abból viszont, hogy mindezek a mozgalmak a korban valóban benne rejlő, valóban adott és nem már kitermelődött vagy erőszakkal feltámasztani akart eszmék egyenes következményei, megvalósulási formái, következik korszerűségük és legnemesebb

¹ Megjelent „A Faluszeminárium” fő cím alatt egy cikksorozat 3. részeként a Sárospataki Református Lapok 1934. évi 9. számában az 50-51. oldalon. (A Szerk.)

² Szociografikus településvizsgálat. (A Szerk.)

értelemben vett modernségük. Végül abból, hogy mindezek a mozgalmak ugyanannak a kornak termékei, sőt egymással szerves összefüggésben levő eszmékből táplálkoznak, következik az, hogy valamennyien a legközelebbi rokonságban vannak egymással. Ez a rokonság – eddig még kevesen vették észre az ebből adódható esetleges összefogásuk óriási jelentőségét – nem abban nyilvánul elsősorban, hogy egyidejűleg jelentkeznek, mert így például egy kategóriába volnának sorozhatók a bajtársi mozgalmakkal, amelyekhez pedig édeskevés közük van, hanem sokkal inkább abban, hogy vér-, azaz eszmeközösségben vannak egymással, ami azt jelenti, hogy ezeknek a mozgalmaknak mindegyike több-kevesebb mértékben magában hordja az összes többi célkitűzéseit, és végzi is azok munkáját lehetőség szerint. Ki ne látná például az SDG-munkában vagy az aktív katolikus ifjúság munkájában az evangéliumi alap mellett az erős szociálista s folyton erősödő nacionális vonást, amely lassan egészen a falumunkáig elhat? Még észrevehetőbb ez a cserkészmunkánál, amelynek akár a humanitást, akár a nacionális eszmét tekintjük alapjául, szociális és evangéliumi vonásai és falu felé orientálódása egészen nyilvánvaló. Legszembetűnőbb azonban az említett mozgalmaknak ilyen természetű rokonsága a faluszemináriumok munkájában, mint amelyek nemcsak a legszorosabb rokonságban vannak a settlement, öregcserkész és evangéliumi munkákkal, hanem valamennyi között a legcéltudatosabban, mert a legkoncentráltabban fel is használják testvérmozgalmaik önmagukban is megtalált értékeit, egyetlen tényező: a falu szolgálata számára.

Újszászy Kálmán, a teológia ifjú tanára

Evangélium és népfőiskola

A népfőiskola elválaszthatatlan az evangéliumtól.¹

Ennek dokumentuma egyfelől az evangéliumnak az anyaszentegyházban nyilvánuló állandó igénye a népfőiskolákra, másfelől a népfőiskolák szünet nélküli reátámaszkodása az evangéliumra az anyaszentegyházon át. Oka pedig abban van, hogy a népfőiskola lehetségesítője, valamint természetének, feladatának és munkája módjának meghatározója az evangélium.

A népfőiskola tehát nem helyhez, fajhoz, sőt még csak nem is az egyházhoz, hanem egyedül az evangéliumhoz kötött. Nem északi, nem skandináv. Protestánsnak is csak annyiban protestáns, amennyiben a protestantizmus evangéliumi. Ahol az evangélium vízei a protestantizmuson kívül is buzognak, ott a népfőiskola megszületésére protestantizmus nélkül is megvan a lehetőség. Ezt példák igazolják.

A népfőiskolát azért lehetségesíti az evangélium, mert ember és hivatás, ember és nemzet, valamint ember és anyaszentegyház olyan kapcsolata, amilyen a népfőiskolának egyedül biztosíthat életeret, csak ott van, ahol evangélium van.

Ez azt jelenti először, hogy a munkában, még inkább pedig a foglalkozásban csak az evangélium segítségével tölthet be hivatást is az ember, lévén a hivatás tipikusan evangéliumi gondolat. Következésképp képviselni, programmá tenni is csak ott lehet, ahol evangéliumi erők működnek, azaz ahol a nevelő, aki hivatásra nevel, és a növendék, akit arra nevelnek, hogy abban a munkában vagy szituációban, amiben van, hivatást is lásson és teljesítsen, egyaránt kapcsolatot tartanak az evangéliummal. Ha a keresztyénségen belül a protestantizmus hangsúlyozza erőteljesebben a földi munkában is az istenszolgálat vállalását, akkor ez csak magyarázza azt, hogy a népfőiskola miért protestáns talajon született meg, ám a munkát még nem teszi kizárólagosan protestáns munkává.

Jelenti másodszor, hogy nemzet csak ott születik, ahol evangélium van. Nemzetek a múltban is csak ott születtek, ahol az evangélium előbb megérintette a lelkeket, és ma is csak ott nem vesznek el a népben vagy államban, ahol evangélium van. Az egyes ember is csak az evangéliumban tud a nemzethez nőni, már csak azért is, mert a hivatás gondolata, ami nélkül nemzet nincs, elválaszthatatlan az evangéliumtól. A nemzet születik, de mi nem születünk nemzetben. Csak leszünk nemzetté, azáltal, hogy népi egyedből nemzettaggá emelkedünk, és ez az, amit egyedül az evangélium tesz lehetővé számunkra. A népfőiskola megszületése a „hivatáseszme” erősödése mellett együtt jár a nemzeteszme erősödésével, vagy éppen ennek a születésével, úgy azonban, hogy ezt mindig megelőzi az evangélium erősödése. Csak vallásos és nemzeti megújulás összefonódásából született egészséges és fejlődésképes népfőiskolai munka eddig.

¹ Ez a tanulmány – a hagyatékban lévő, kézzel javított gépirat keltezése szerint – 1940. szeptember havában készült. Nyomtatásban megjelent a Protestáns Szemle 1941. évi februári számában (40-42. o.); onnan vettük át a szöveget emlékkönyvünkbe. (A Szerk.)

Végül ember és egyház helyes kapcsolata csak ott lehetséges, ahol evangélium van, vagyis az egyház csak ott az az ember számára, aminek lennie kell, tudniillik anyaszentegyház, ahol evangélium van. Az első népfőiskolák születése olyan helyre és olyan időre esik, ahol és amikor az evangéliumi élet erősödése az egyház kritika alá állítását vonta maga után, és csak ott, ahol ezt a kritikát tisztulás követte, és az egyház anyaszentegyházzá tudott nőni az ember számára, támadtak népfőiskolák.

Ahol az embernek nem volt hivatása, nemzete és anyaszentegyháza, azaz ahol ezek nem azt jelentették neki, amit jelenteniök kellett, ott nem támadt népfőiskola soha. Ezt a népfőiskolai munkák története világosan mutatja. Ha ezek nélkül próbált lenni, élete csak tengődés volt, és előbb-utóbb el kellett pusztulnia.

Ahol viszont csak ezek egyikét vállalta a népfőiskola s nem mind a hármat, ami azt jelenti, hogy nem is az evangélium lehetségesítette, mert ahol evangélium van, ott az is van, ami nélkül népfőiskola nincs, tudniillik hivatás, nemzet és anyaszentegyház, ott hamarosan átalakult egy, a népfőiskolától idegen intézménnyé. A hivatást próbálva hangsúlyozni evangélium nélkül, a munka propagálója lett, mégpedig szakmunkáé, és átalakult erre képző tanintézeté. A nemzetre nevelés evangélium nélkül csak a népi öntudat ébresztője vagy a faji gondolat táplálója lehet, s ahol a népfőiskola így indult, vagy ezzé lett, ott helyét csakhamar elfoglalta a világnézeti vagy politikai iskola. Ahol pedig az egyház önmagáért – nemzetet és hivatást közömbösíteni akarva – nehezedett rá a népfőiskolára, ott a népfőiskolai kezdeményezéseknek folytatása csak a szekta, vagy a népi „Manréza”² lehetett.

Az evangélium azonban nemcsak lehetségesíti a népfőiskolát azáltal, hogy hivatást, nemzetet, anyaszentegyházat teremt, hanem annak természetét, feladatát és munkájának módját is meghatározza.

Ez azt jelenti először, hogy a népfőiskola missziói intézet, és a benne folyó munka missziói természetű munka. Nevelőjének személyiségébe apostoli vonások is szövődnek, és a növendékek iskolai- vagy munkaközössége erősen rokon vonásokat mutat a „gyülekezet”-ével. Megszállottak találkozása történik a népfőiskolai nevelésben. A nevelő rab. Rabja nem a népfőiskolának, hanem egy olyan ügynek, amit a népfőiskolában csak szolgál, és a növendékek önként állítják életüket ugyanennek az ügynek szolgálatába. Szomjúság és éhség a benne történő élet jellemzői, mint ahogy az evangéliumot is csak éhezni és szomjúhozni s nem élvezni lehet. Csak akik éheznek és szomjúhoznak a hivatásban, nemzetben és anyaszentegyházban beteljesülő emberi életet, azok találkoznak a népfőiskolán; és a nevelő csak annyiban különbözik növendékétől ebben a nagy éhségben és szomjúságban, hogy tudja, merre vezet az út az igazság felé, de mint növendékei, úgy ő sem bírja azt.

A népfőiskola lehetségesítőiről elmondottak meghatározzák feladatát is. Ez a feladat mindig három ágú. Hivatás, nemzet és anyaszentegyház az a három irány, ami kitölti. Voltaképpen tehát a népfőiskola arra nevel, ami őt magát is lehetségesíti, ahhoz a forráshoz vezet, ami őt is táplálja. Azt erősíti, ami a maga létének is előfeltétele. Hivatásra nevel a munka mellett, a nemzettagot építi a népi közösség pusztá egyedében, és e két munkával elválaszthatatlanul egybeforrva történik benne az egyháztagsból az anyaszentegyház gyermekévé nevelés. A népfőiskola erősödése, munkája s jelentőségének gyarapodása egy országban mindig egyenes arányban növekedett e feladat betöltése intenzitásával és ezzel lehetségesítő energiáinak növekedésével. A népfőiskolák múltja azt mutatja, hogy nem intézményesített formában állították fel

² *Manréza* spanyol falu, ahol Loyola Ignác a jezsuiták lelkigyakorlatinak szabályzatát megírta; átvitt értelemben olyan hely, ahová befelé forduló lelkigyakorlat céljából a világtól elvonulnak. (A Szerk.)

őket, és nem egyszerre több keletkezett belőlük, hanem az egyetlen első mintegy szülte a többit. A népfőiskolák nem felállítottak, hanem előállottak és terjedtek, úgy, ahogy az evangélium terjed, és ha egyszer terjedésük megindult, meg nem állott addig, amíg egy ország szükségét be nem töltötték. Ahol ezt a fokot elérve munkát, népet, egyházat teljesen „megszállt”, ott történt meg egy ország olyan értékgyarapodása, amilyen csak ott lehetséges, ahol a népfőiskolai munka feladata – hivatás, nemzet, anyaszentegyház és ember egymáshoz való viszonyában – megvalósul.

A népfőiskola természete és feladata mellett munkájának módját is meghatározza az evangélium. Az evangélium az emberrel szemben mindig követelmény. Az, ami evangéliumi, szintén az. Hivatás, nemzet, anyaszentegyház követelmények, és ezeknek a követelményeknek a népfőiskola nem csupán egy társadalmi réteg, hanem minden rend felé szószólója. Ezért nem csak parasztfőiskola vagy éppen munkásegyetem. Benne nem meggyőzés, rábeszélés vagy tanítás, hanem igehirdetés folyik, amelynek nem az a célja, hogy a növendék többet tudjon, hanem hogy átalakuljon. Szószéke van és nem katedrája, mert amint az evangéliumot csak prédikálni lehet, úgy hivatásról, nemzetről és anyaszentegyházról, erről a három evangéliumi hatalomról az ember életében, szintén csak prédikálva eshet szó.

A prédikáció azonban csak ott eredményes, ahol pasztorációval is összekötik. A missziói rendeltetésű népfőiskolán a nevelői munka módja az igehirdetés mellett a pasztoráció is, azaz a nevelő nemcsak gyülekezetet teremtő apostol és az evangélium igényét képviselő igehirdető, hanem ez igény megvalósítását segítő pásztor is.

Mindezek igazolják sokaknak azt a gyanúját, hogy „papos” nevelői intézmény a népfőiskola. Ez igaz akkor, ha a *papos* alatt *papit* értünk. A népfőiskola valamilyen formában mindig az egyetemes papság felé készíti az utat. Erre képez. És csak azért „főiskola”, mert erre képez. Így álmodta főiskolának Grundtvig, s nálunk is csak akkor viseli jogosan a főiskola nevet, ha ehhez tartja magát.

Egykori népfőiskolások találkozója Újszász Kálmán udvarán (1988)

Miért jöttetek?

Miért jöttetek, kedves fiúk? Ez az a kérdés, amivel – mielőtt hozzáfognánk a kétételes munkához¹ – foglalkoznunk kell.

Én teszem fel a kérdést, és én felelek rá; de mind a kérdésemnek, mind annak a feleletnek, amit adni fogok, csak akkor van értelme a számotokra, ha akár az alatt a néhány perc alatt, amíg én beszélek, akár azután, ti magatok is felteszitek magatoknak, és ti magatok is feleltok rá.

Miért jöttetek tehát?!

Feleljünk először a legegyszerűbbel, a legkézenfekvőbbel. Jöttetek azért, hogy egy kicsit Patakon lehessetek. Patak a Tiszáninnen falvainak ifjúsága számára az a kapu, amelyen át vezet az út a tudás és a tudással együtt egy sóvárgott magasabb rendű élet világába, és jó legalább egy kicsit belül lenni ezen a kapun. Jó látni a legátusok és mendikánsok otthonát, és megismerni ezt az öreg iskolát, amely – mint valami tengerjáró hajó – viszi a falutokból idekerült világot, régi iskolatársat, testvért, rokont vagy pajtást a Bódva, a Hernád, a Sajó vagy a Latorca partjáról egy ismeretlen világ felé. Patakra jöttetek, hogy megtekintsétek azt a műhelyt, amelyben ennek az országrésznek a számára készítik a vezető embereket. Jöttetek, mert kíváncsiak vagytok arra az anyagra, amelyből a jövő papja, tanítója, orvosa és tudósa készül, és látni akarjátok a mestereket, akiknek kezei között történik meg a csodálatos átalakulás, a vesszőből nyíl, a vashból fegyver, a szénből gyémánt, az ijedt tekintetű és rebent kisdíákiból nyitott szemű, személyiséggé bővült és szolgálatot vállalni tudó és merő ifjú.

De jöttetek azért is, hogy – amint azt mondani szokták – egy kicsit kimozduljatok. Jöttetek, mert még akit derék lelkipásztora buzdított az indulásra, abban is volt valami abból a nyugtalanságból, amely jellemző a ti életkorotokban levőkre, jellemző arra az egész korra, amelyben valamennyien élünk, de különösen jellemző arra a tájra, ahová valók ti is vagytok. Ha egyszer megrajzolják azt a térképet, amely megmutatja, hogy 3-4 évtizeddel ezelőtt a Tiszáninnen mely falvaiból indultak tömegesen útra az új világ felé a szegénységük mellett is elsősorban vállalkozó kedvű és gyarmatosító szellemű magyarok, és ugyanakkorra elkészítik a pataki népfőiskolai tanfolyamok résztvevői származási helyének térképét is, a két térképet szinte egymásra lehet majd tenni. Ti kíváncsiakat adó falvak fiai vagytok, ami csak annyit jelent, hogy bennetek is ugyanaz a vágyakozás él ismeretlen világok ismeretlen szépségei iránt, mint azokban, akiket óceánjárók viték messze nyugatra innen. A magyar lélek térképén a ti tájakot és benne ti magatokat képviseltek a szűk kereteket nehezen elbíró, mozdulatlanságot nem szerető, a magyar sorson valahogy mindig változtatni akaró, a honi röghöz tapadva is messzeségeket betekintő, távlat nélkül élni nem tudó s ezért – amíg ilyent nem szerez – nyugtalan magyar szellemet. Mint egykor, ennek a vidéknek egyik nagy fia, Kazinczy Ferenc, az újhelyi hegyek árnyékában meglapuló kicsiny falujában, a

¹ Megnyitó beszéd az 1943. január 25. és február 8. között tartott VII. népfőiskolai tanfolyamon. Nyomtatásban megjelent a Sárospataki Református Lapokban 1943. január 30-án; a szöveget onnan vettük át. (*A Szerk.*)

mindennapok gondja között őrlődve is tudott, mert akart európai távlatú magyar életet élni, úgy akartok ti is – munkátokat, feladatokat a faluban megtalálva is – a magyar életnek, és amitől az elválaszthatatlan, a magyar szellemnek vérkeringésébe bekapcsolt, nem pedig eltokosodásra kényszerült magyarok lenni.

És jöttetek azért, hogy egy kicsit tanuljatok. Ez ugye nem azt jelenti, hogy egy kéthetes népfőiskolai tanfolyam azt adhatná, amit egy gazdasági szakiskola, egy polgári vagy éppen egy gimnázium adhat: az elemi fokon már megszerzett általános vagy gazdasági ismeretek továbbfejlesztését. Ha majd ezek kellenek nektek, kikényszerítitek az élettől, hogy birtokukba jussatok. De nektek most nem ez kell. Ti most és itt akarjátok megtanulni, hogy mit érdemes tudni ahhoz, hogy az élet ne robot legyen csupán; mit kell ahhoz tudni, hogy el ne vesszetek a tömegben, hogy az életeteket értékes, színes, szép életnek tapasztaljátok, s hogy az életetek ne csak egy számot, mennyiséget, hanem értéket, azaz minőséget is jelentsen a magyar életnek.

Végül jöttetek azért is, hogy egy kicsit közelebb kerüljete Istenhez. Ti nemcsak falvakból, hanem gyülekezetekből is jöttetek. Mögöttetek nemcsak paraszt – vagy paraszti sorsban élő kisnemes – elődök, hanem hívő református ősök is állanak. Éretetek születésetek óta sokszor imádkoztak, és összetett kézzel imádkoznak ma is. Ti nem Isten nélkül nőttek. Ha otthon már le is került az asztalról a biblia, de a templomban vasárnapról vasárnapra nyitva volt a fületek és a szívetek az Ige befogadására. Még pedig – amíg gyermekből ifjúvá serdültetek, vagy férfiúvá értetek – mindig jobban és jobban nyitva volt, mert napról napra – ami annyit is jelent, hogy próbáról próbára, kísértésről kísértésre – megtanultátok, hogy erős lehet a kezetek az eke szarvára, szép fiatalágotok és megáradt véretek szinte szétpattanthatja a bőrtöket, mégis valahol gyöngék vagytok, és egy ponton éppúgy elbukhattok, mint a többi gyarló ember. Legényszemekben sem idegenek és ismeretlenek a bűn miatti bánkódás könnyei, és ti most eljöttetek ide, az Isten városába, az oltár tövébe, azért, hogy közelebb legyetek Istenhez, és abból, ami ott kell, ahol gyengék vagytok, kapjátok valamit tőle.

Kell az Isten, és mert Ő is kell, és mert a „minden kell” mélyén Ő kell leginkább, azért tudjuk mi azt ígérni nektek, hogy a többi, amiért jöttetek, vele együtt szintén megkapjátok.

Megkapjátok, mert akinek az Isten kell, az nemcsak őt találja meg, hanem a közelségében világosan látja azt is, hogy mi az az egy szükséges dolog, amit ebben az életben valóban érdemes tudni: mi az, amivel meg kell tölteni az életet ahhoz, hogy falun élve is beletartozzunk abba a szellemi frontba, amelynek erején, hitén és minőségén nyugszik ennek az országnak jelene és jövője.

És akinek Isten kell, aki itt Istenhez is közel akar lenni, az nyerhet olyan távlatokat, s megteheti az első lépést szellemével olyan messzeségek felé, amelyek mellett a legnagyobb földrajzi távolság is törpe. Kimozdulni kell. Vándorolni, látni, ismerkedni jó, de nincs izgalmasabb vándorlás annál, amit a szellemi glóbuson végzünk. Az ezer-egy éjszaka csodái hasonlíthatók ahhoz, amit a szellem világa adhat annak, aki Isten közelségében megtalálja a feléje vezető utat.

Végül, akinek Isten kell, aki itt az ő oltárát is keresi, az Patakon is megtalálja azt, amit ettől a helytől vár. Nehéz századok elsodorhatták innen a fejedelmi udvartartást. Az egykor szabad királyi város virágzó céh-életének, pezsgő városának vége. Paloták sohasem voltak itt, és a szép régi házakat is elpusztította az idő. De megmaradt, sőt sűrűsödve maradt meg az evangéliumban megmerítkezett magyar szellem, és támadt itt olyan végvár, ahonnan nemcsak ki-kicsapni és portyázni, hanem hódítani indulnak a szellem katonái. Aki itt Isten közelében akar lenni, az a talán nem ilyennek álmódott

város, a nem ilyennek álmodott iskola és a nem ilyennek álmodott diákélet mögött is találkozni fog ezzel a szellemmel. Sőt nemcsak találkozni fog vele, hanem szerelmessé és foglyává is lesz, mert ezzel a szellemmel, a Patakot éltető Lélekkel találkozni mindig annyit jelent, mint egy életre rabjává lenni annak.

Mi hát az a tanács, amivel a tanfolyam vezetői nevében munkára indíthatlak titeket?

Közeledjete Istenhez, és Ő is közeledni fog hozzátok, mégpedig minden javaival együtt, mert az Isten sohasem jön hozzánk üres kézzel.

Reggeli bibliaitanulmányozások alatt keressétek, esti áhítatokban kérjétek először Istennek országát, s akkor vele együtt mindaz a más, amit áhítotok, megadatik néktek.

Ha így lesz, akkor a sárospataki főiskolának hetedik népfőiskolai tanfolyama, amit most Isten nevének segítségül hívásával a főiskola előljáróságának nevében is megnyitok, áldott lesz indulásában, lefolyásában és befejezésében.

A VII. népfőiskolai tanfolyam vezetői és résztvevői az iskola udvarán
(Sárospatak, 1943. I. 25. - II. 8.)

Szeretetfalva

Ezerkilencszázharmincötben települt.¹ Hova? A magyar lélek és a belőle táplálkozó magyar szellemi élet feltörésre váró ugarára. Mint ilyen ő volt az első telepés falu ezen a tájon. Azóta, Istennek hála, nincs egyedül.

Lakóinak száma mintegy 250. Nem sok, de így is az ország egyik legjobban szaporodó községe. Évente mintegy 50 fővel növekszik a lélekszáma. Ha a magyar szellemi tájat olyan gyakran meglátogató vihar el nem pusztítja, egyszer majd ezren is lehetnek lakosai, és ha Isten megtartja, eljön még az az idő, amikor nem lesz olyan magyar ifjú, legény és leány, aki ne tartoznék Szeretetfalva és társai valamelyikének lakosai közé.

Hol található? A térképen hiába keresnénk. A lélek világáról még nem készült térkép, a magyar szellemi élet tájai nincsenek felmérve. Ezért csak annyi bizonyos, hogy ott kell keresnünk valahol, ahol ennek a szellemi tájnak a birtokbavétele folyik, valamelyik iskolánkon. Nos, Szeretetfalva a pataki főiskola világán belül ereszti gyökereit a magyar televénybe. Esztendőről esztendőre úgy karácsonytájbán, amikor a pataki mendikáns diák már a közelgő ünnepre gondol, a kollégium százesztendős hajlékában a fehérre meszelt boltíves folyosók egyikén nagy üveges ajtót találsz; fölötte a községjelző tábla: *Szeretetfalva*. Ha továbbbmegy, bejárhatod az Alvégtől a Felvégig. Megtalálhatod benne a községházát, a gazdakört, az ifjúsági együletet, valamennyi egyegy tanterem, és eljuthatsz egészen a templomig, az Alma Mater imaterméig, amelyben a falu választott lelkipásztora, a tiszteletes szénior úr, vagy egy idősebb teológus diák hirdeti az ígét, s a padban ott szoronganak a kurátor és a presbiterek mellett az egész előjáróság, és hiány nélkül az egész gyülekezet.

Ha az is érdekel, mit csinálnak, kérdezd meg tőlük. Majd a bíró, vagy ha a törvénybíró, esetleg valamelyik esküdt a beszédesebb, közülük valaki elmondja, hogy ebben a faluban talajművelő munka folyik. Szántják, törik, gazdagítják a magyar lélek ugarát azáltal, hogy tanulnak. Megmutatja az iskolát is. Az év más szakában Istentől megbízott vezetők irányítják benne a Tiszáninnyi Egyházkerület és a sárospataki főiskola életét bölcs tanácskozásaiikkal, most a falu iskolájául szolgál.

Mit tanítanak benne? Csak látni. Az a két hét, amire a falu népe összegyűl a gömöri, abaúji és zempléni völgyekből és az alsóborsodi és hevesi sík földről, egyébre nem ad időt, de arra elegendő, hogy a szemek kinyíljanak a magyar élet – és benne elsősorban a magyar falu – értékeinek, fogatkozásainak és főleg rendeltetésének meglátására, s mivel Szeretetfalván, mint valamikor minden református faluban zsol-tárral kezdik és végzik a napot, s mert az Ige ebben a faluban a lélek állandó napi tápláléka, az értékek meglátásából a falusi élet megszeretése, a bajok látásából a segíteni akarás, a rendeltetés felismeréséből annak vállalása következik.

¹ A sárospataki népfőiskola első tanfolyamát 1936. február 1-je és 9-e között tartották. Amikor Újszászy Kálmán itt 1935-ről ír, akkor minden bizonnyal a népfőiskola megszervezésével kapcsolatos döntésnek, a gondolat megszületésének évére utal. Ezt a valószínűleg 1940-ben keletkezett írását a hagyatékban lévő gépirat alapján közöljük. (A Szerk.)

Miért van erre a szemnyitogatásra szükség? Azért, hogy ebből a telepes faluból hazamenve abba a másik faluba, amely szülte őket, ott a Szeretetfalván meglátottak szerint igyekezzenek berendezni életüket. Ne féljenek a könyvektől, hanem jó könyvekkel műveljék magukat, hiszen Szeretetfalván meglátták azt, hogy egyik legdrágább kincsünk, a műveltségünk nem attól függ, hogy mennyi iskolát jártunk, hanem attól, hogy mennyi alkalmat találtunk az önművelésre. Munkájukat se robotnak tekintsék ezután, hanem feladatnak, mégpedig a nemzet szempontjából a legfontosabb, önmagában pedig a legszebb feladatnak. Falujukban ne börtönt lássanak, amelyből kiszabadulni az üdvösség, mert benne élni elmaradottságot, kultúra nélküliséget, alacsonyabb életformát jelent, hanem igyekezzenek a falut önmaguk megváltoztatásával, a maguk színvonalának emelésével magukhoz emelni, és ezzel a kívánt és szükséges magasabb életformához segíteni. A nemzet ne pusztá szó, a magyarság ne üres fogalom legyen szájukban és szívükben, hanem az a legnagyobb család, amelyben élni egyedül lehet, s amelytől elszakadni meghalás már ebben a földi életben. És az egyház se maradjon számukra elavult intézmény, öregek menedéke, hanem az anyaszentegyházat lássák meg benne, amely azért van, hogy odavezessen ahhoz, aki a Szeretetfalván nyert látásokat adja, és akinek segítségével egyedül lehet azt, amit ott láttak megvalósítani: a testté lett Igéhez, Jézus Krisztushoz.

Van-e falu, amely nagyobbra vállalkozik, mint Szeretetfalva? Van-e ifjúság, amely többet akar, mint Szeretetfalva népe? Van-e iskola, amely egyetemesebb szükségből fakadt, és ezért átfogóbb nevelési célt tűz ki maga elé, mint a népfőiskola?

Mert Szeretetfalvának a sárospataki főiskola népfőiskoláját hívják. Ebben a formában ő az ország első népfőiskolája. Indításából a magyar népfőiskolák egész sora támadt az országban, a telepes falvak raja szállotta meg a magyar szellemi élet még műveletlen tájait. Közülük sokan erősebbek, jobban megfundáltak már, mint a kezdet nehézségeit először vállalt és a körülötte felnövő nagyközségek között mindmáig kisközségnek maradt, tehát egyszerű tanfolyamként élő jelképes falu, de ebben az egyszerűségben is mégis csak ő a mintafalu, amelyre a többiek mint idősebb testvéreikre tekintenek fel, amelyeket viszont ő mindig a véréből való vérenek, atyafinak, testvérenek ismer és vall.

Megszólítanak az öreg falak

Kedves Lányok!¹

Mielőtt kilépnének ennek az öreg épületnek falai közül, hadd szóljon hozzátok utolsónak ez az öreg iskola.

Azt szokták mondani, hogy régi, történelmi tradícióktól megszentelt helyeken még a kövek is beszélnek.

Valamikor magam sem hittem ezt. Üres frázisnak gondoltam, s csak azóta, hogy egyszer – úgy mint most nektek – el kellett válnom e falaktól, érzem állandóan megdöbbentő valóságát.

Igen a kövek beszélnek! Beszélnek és nem mesélnek!

Nem idegzsongító régi históriákat lehelnek felénk. Nem pihentető csendben peregnék a tanításaik. Hozzám legalábbis nem ilyen volt, és ma sem ilyen a szavuk.

Mikor én ezeken a kinti folyosókon végigmegyek, vagy ebbe a terembe néha-néha magánosan betekintek, a kövek, a falak mindig kérdés formájában szólítanak meg engem.

Ilyeneket kérdeznek:

Gondolsz-e azokra, akiknek filléreiből, verejtékéből, hitéből egybeszerkesztünk? Vannak-e olyan merész álmaid, mint amilyen nekik ez a rajtunk fundált, belőlünk épült hatalmas hajlék lehetett? Marad-e utánad, a te korod, a te nemzedéked után is valami hozzánk hasonló, kőbe, betűbe vagy tettbe épült igény a késői utódokra?!

Gondolsz-e arra, ami végett ezek a falak megépültek, amiért itt állnak egy-két évszázad, alapjaikban bizony négy-öt század óta? Úgy rabja tudsz-e lenni a tudománynak, mint ők rabjai voltak? Mennyi van benned az ő hitükből? Él-e benned a református magyar műveltségnek olyan víziója, amely a XVI. század szegény magyar vándorprédikátorainak és sokszor náluk is elesettebb híveiknek elegendő erőt adott arra, hogy egy egész országrész művelődési központjának az alapjait vessék meg ezekben a falakban?!

Gondolsz-e Arra, akinek dicsőségét, nagyságát, kegyelmének kifogyhatatlanságát akarták kőbe, műbe formálni régen porladó emberi kezek, akinek igéje ezeknek a falaknak a kötőanyaga, s aki kiárasztott Szentlelkével úgy megtelepedett ezen a helyen, mint egykor a Jeruzsálem-béli Sionon? Te tudod-e akár csak a magad testét úgy templommá építeni, mint ahogy templommá épült, egyetlen hatalmas szentegyházzá ez az egész épület?!

Óh, hogy tudnak kérdezni, felelősségre vonni, tette, alkotásra serkenteni vagy vádolni, amikor megszólalnak ezek a néma kövek, a mi századok óta legnagyobb tanítómestereink!

¹ Ez a cím nélküli szöveg, amely 1948. április 29-én kelt, a szerző javított gépiratának zárójeles megjegyzése szerint „A harmadik leányépfőiskolai tanfolyam bezárásakor közigazgató helyett elmondott beszéd”. Az eredeti szöveget vesszük közlésünknek alapul, címét mi adtuk. (A Szerk.)

Kedves Lányok! A mi népfőiskolánknak nincs sok dicsekednivalója. Sok minden hiányzott belőle még mindig, ami pedig meg kellett volna hogy legyen szellemiekben és testiekben egyaránt. Mint akik tudjuk, hogy a lelki ajándékok odafentről vannak, nem dicsekedhetünk nevelőitek Istentől nyert tudásával, szeretetével, titeket pedig mindig szemmel tartó önemésztő gondoskodásával sem.

Van azonban egy olyan dicsekedésünk, amivel ha dicsekszünk, nem magunkat dicsérjük. Ez az öreg épület az, amelyből két hónappal ezelőtt munkátokra elindultatok, s amelynek falai között most munkátoktól elbúcsúztok.

Szeretetet, gondoskodást, tudást, kiváló mestereket máshol is kaptatok eddig is, és kaphattok majd ezután is, de azt a tanítást, amit csak ezek a kövek tudnak elmondani, azt a leckét, amelyet csak ezek a falak tudnak feladni, sehol máshol e földön meg nem kaptátok volna. Olyan többlet ez emberek munkáján felül, ami egészen ezé a helyé, és ebben a többletben olyan indítások sűrűsödnek össze, amiért – ha fületek volt a kövek tanításának meghallására – érdemes volt messze tájakról is idejönni!

Éppen azért, mert a mi tanítói és nevelői munkánknak a táplálói is, ennek a városnak, s ebben is egy öreg vár, öreg templom és öreg iskola köveinek tanításai voltak, s ha volt mondanivalóinknak, személyiségünknek valami varázsa vagy hatalma rajtatok, ezek mind ebből a forrásból származtak; elfelejthettek mindent, neveket, embereket, ismereteket, nem vesztettetek el semmit, ha a kövek tanítását megőriztétetek.

És ha ezt megőriztétetek, akkor nem is kell búcsúznatok Pataktól, és akkor az iskolának sincsen oka, hogy búcsúzzon tőletek. A kövek tanításával együtt azok képét is szívetekbe zárjátok, magatokkal viszitek, s akárhol lesztek is, „lenn, az Alföld tengersík vidékén”, a tokaji hegy lábánál, a Tisza vagy a Sajó mentében, Patak veletek lesz, hogy emlékeztessen, serkentsen, nyugtalanítson, biztasson, mértéket adjon, nem az embereivel, hanem a köveivel és az azokon épült szellemmel.

Mivel tudtam, hogy ti a mi megszentelt falainknak tanításaira nemcsak figyeltetek, hanem azokat meg is hallottátok, azért nem elköszönök tőletek, hanem tanfolyamotokat Isten kegyelméért hálát adva, bezárva úgy köszöntelek, mint a pataki család, és amit ez jelent: evangélium, magyarság, minden embert átfogó szeretet új és – tudom – halálotokig hűséges tagjait.

Népfőiskolai tapasztalatok

Általános megjegyzések

Elöljáróban néhány kérdést szükséges tisztázunk.¹

Az első az, hogy az alábbiakban csak tapasztalatok közléséről lesz szó. Elvi kérdéseket, amilyenek pl. a következők: szükséges-e egyáltalában a népfőiskola, s ha igen, mi a célja? stb., nem érintünk. Természetes azonban, hogy mivel a tapasztalat alapját képező jelenségek mögött egy e jelenségeket sok tekintetben szabályozó rendszer áll, bármennyire is csak tapasztalatok összefoglalására szűkítjük le feladatunkat, ezek a mögöttük álló rendszer tükrözőivé lesznek, és így elvi kérdések tisztázásához is adalékokkal szolgálnak.

Másodszor azt kell hangsúlyoznunk, hogy tapasztalataink anyagát fiú-népfőiskolán gyűjtöttük össze, tehát ennek érvényessége is ilyenekre vonatkozik elsősorban. Azonban nem kizárólag! Ha a megfigyelés tárgyát képező fiú-népfőiskola mellett nem működnek most már második éve egy hathetes, leány-népfőiskolai viszonylatban tehát meglehetősen hosszú, tanfolyam, akkor tételként állíthatnánk fel, hogy a leány-népfőiskolán szerzett tapasztalatoknak tekintélyes része azonos vagy rokon természetű a fiúk között szerzettekkel, amiből következik, hogy megfigyeléseik eredményeit kölcsönösen használhatják.

Végül harmadikként azt említjük még meg, hogy tapasztalataink mögött csupán egy intézmény: a sárospataki főiskola népfőiskolája áll. Tudjuk, hogy ez a körülmény csökkentheti a tapasztalatok egyetemes érvényességének valószínűségét, ezzel szemben alaposabbakká, főleg pedig élményszerűbbekké, tehát meggyőzőbbekké is teszi azokat.

Ezt az egy népfőiskolát a következő okok teszik alkalmassá arra, hogy a vele kapcsolatban szerzett tapasztalatok szélesebb körben is tanulssággal szolgáljanak. – a) Népfőiskolánk az 1944/45. tanév leszámításával 1935 óta állandóan működik, ami azt jelenti, hogy egyike hazánkban azoknak a népfőiskoláknak, amelyek a leghosszabb, megszakítás nélküli múltra tekinthetnek vissza. b) Ez idő alatt organikusan, azaz csupán belső erői által mozgatva nőtt egyhetes tanfolyamból előbb tíznapos, majd két-, később öthetes tanfolyammá, s végül három, illetve jelenleg már négy hónapos állandó népfőiskolává, ami nemcsak a megfigyelésre, hanem az összehasonlításra is bőven alkalmat adott. c) Szellemi irányítói, vezetői és munkatársai nagyjából ma is ugyanazok, akik 12 évvel ezelőtt voltak, amiből következik, hogy az intézmény egész eddigi életét ismerve, elegendő alkalmuk volt a tapasztalatszerzésre, valamint tapasztalataik kiértékelésére.

¹ 1947-ben a Magyar Népi Művelődési Intézet adta ki ezt a tanulmányt. Idézzük a kiadó megjegyzéséből: „Dr. Újszászy Kálmán sárospataki főiskolai tanár 12 év óta megszakítás nélkül egyik szervezője, irányítója a sárospataki népfőiskolának. Ezt a tanulmányát, amelyben népfőiskolai tapasztalatait gyűjti össze, a Magyar Népi Művelődési Intézet 1947. évi márciusi értekezetén olvasta fel. Bizalommal ajánljuk mindazok figyelmébe, akik népfőiskolai munkában szorgoskodnak.” A szöveget teljes terjedelmében vesszük át. (A Szerk.)

A népfőiskola helye

Rátérve tapasztalataink felvázolására, ezek közül több a népfőiskola *helyének* kérdése körül csoportosítható. Nagyvárosban, kisvárosban, falun vagy esetleg éppen tanyán létesüljön-e népfőiskola? A mi megfigyeléseink azt bizonyítják, hogy a kisváros erre a célra kiválóan alkalmas. A népfőiskola ugyanis elsősorban kultúrjavak átadására vállalkozik, s ezek ma hazánkban legkeveretlenebbül a történelmi, közelebbről kulturális múlttal bíró kisvárosokban s közöttük is az elsősorban kultúrfunkciókat hordozó iskolavárosokban találhatók. A népfőiskola pedig aránylag rövid idő alatt akar ezzel a rövid időmennyiséggel arányban nem álló kultúrérték-mennyiséget át-származtatni, ami sokkal könnyebben elérhető egy olyan miliőben, amelyben – amint mondani szokták – a kövek is kultúrát sugároznak, és ahol az emberek nagyobb száma hordozza a parasztság által áhított és gyökereit a kultúra mélytalajába lebocsátó életformát, mint ahogy erre falun, sőt a technikai civilizáció által veszélyeztetett nagyvárosban lehetőség van. E szempont mellett csak másodsorban jöhetnek tekintetbe az alábbiak: 1. a falusi ember a kultúrát még ma is a várossal kapcsolja össze; 2. egyetemesebben érzi az ott kapott javakat egészen odáig, hogy a maga sajátos, tehát paraszti értékeinek megbecsülésére is emberibben, azaz kevésbé osztályszempontból motiváltan nyílik fel a szeme akkor, ha azt a kultúra legtekintélyesebb fórumai hirdetik számára; 3. főleg közlekedési nehézségek nemcsak megnehezítik egy a forgalomtól távol eső községbe való eljutást, hanem az ott folyó munkát sok vonzó lehetősége mellett még művelődési teleppé alakulva is, szektárius jellegűvé tehetik.

Az eddigiekben arról szoltunk, hogy a kisváros, különösen ha az iskolaváros is egyúttal, megfelelő környezetet biztosít a népfőiskola számára. A továbbiakban az a kérdésünk, hogy hogyan és hol helyezzük el a kisvárosban a népfőiskolát.

Leghasználhatóbb tapasztalatunk e téren az, hogy semmi esetre se a helység már meglevő kulturális, közelebből nevelői intézményei mellett, azoktól függetlenül induljon, hanem tagoljuk be bátran a már meglevő intézmények valamelyikébe, azaz arra törekedjünk, hogy a népfőiskola lehetőleg egy másik iskola testvérintézeteként, vagy ha nagyobb iskolaszervezetről van szó, ennek egyik új tagjaként létesüljön.

Ennek igen fontos gyakorlati okai vannak, amelyek között első helyen említjük meg azt, hogy ezáltal a népfőiskola sok olyan előny birtokába jut, amelyektől egyébként hosszú időre vagy egyszer s mindenkorra elesnék.

Egy meglevő iskolához csatlakozva a népfőiskola már a kezdet kezdetén osztozik az anyaintézmény tekintélyében, s ezzel egy olyan nevelői többletet nyer a függetlenül indulni próbáló népfőiskolákkal szemben, amelyet ezek nehezen szerezhetnek meg maguknak.

Ennél is többet jelent azonban az ilyen indulás a népfőiskola számára azért, mert így a kisvárosban nemcsak kultúrtaajra talál, és részesülhet annak minden kulturális megmozdulásában, hanem ugyanakkor bekapcsolódhatik egy másik kultúrintézmény vérkeringésébe. Egy szellemi organizmus tagja lesz, s ezzel részesévé az organizmuson belül felgyűlt olyan értékeknek, amelyeknek kimunkálására szinte beláthatatlan időre volna szüksége.

Mint egy ilyen organizmus tagjának, az állandósága is biztosítottabb lehet. Az elmúlt években, de a jelenben is sok helyen, úgy indultak tiszteletre méltó, sőt sok esetben átütő sikerű népfőiskolai kezdeményezések, hogy azok mögött egyetlen személynek a lelkesedése és küldetéstudata áll. Ha azután az ilyen népfőiskola-szervező és vezető munkája elé a legkülönbébb eshetőségek elháríthatatlan akadályokat gördítenek, pl. az illető máshová költözik stb., megszűnik a népfőiskola is. Erre

az eshetőségre nyújt kisebb lehetőséget az olyan hely, ahol a népfőiskola egy nagyobb kultúrintézmény, véleményünk szerint ideális esetben egy iskolakomplexus tagja, amely nemcsak felelősséget érez iránta, hanem a vezetők leváltása esetén ilyenről a maga kebelén belül gondoskodni is tud.

Mindezeknél az előnyöknél értékesebb azonban az a többlet, amelyet az ilyen népfőiskola által nyújthat, hogy növendékeit egy a maguk közösségénél nagyobb közösségbe is betagozza. Ahol a népfőiskolás egy épületben tanul, lakik vagy étkezik egyéb intézeti ágak legkülönbébb társadalmi rétegből származó – s főleg értelmiségi szakpályákra készülő – ifjaival, esetleg éppen olyanokkal, akik vele egy faluból valók, ott nemcsak az a fal gyengül meg, amely eddig éppen az iskoláztatásból folyó különbség folytán emelkedett ember és ember közé, hanem lehetővé válik az egy közösségbe tartozás gyümölcsképpen a közös munkára alkalmasabbá válás, az egészségesebb értékelés, s főleg egy egészségesebb társadalomszemlélet mindkét részről való kialakulása is.

Végül nem hanyagolható el azoknak az előnyöknek a megemlítése sem, amelyek azáltal adódnak egy ilyen népfőiskola számára, hogy ezzel a növendékeket, vagy különböző társadalmi kerületeket, esetleg magát az államot anyagilag terhelné, olyan felszerelésnek, általában olyan segédeszközöknek a társelvezőjévé válik, amelyek hiánya, főleg kezdetben, akadályozhatja a munka sikerét. A legtöbb esetben adódó tanteremtől elkezdve az internátusig és a konviktusig, gyűjtemények, könyvtárak, térképek és kísérleti eszközök mind rendelkezésére állanak a népfőiskolának, mégpedig nemcsak a növendékeknek, hanem ami igen fontos szempont, a vezetőknek is, s ami ezeknél is nagyobb szükségességet pótol, rendelkezésre áll egy olyan nevelői gárda, amelyből a népfőiskola előadójának munkaközössége mindig kitelik. Már pedig, hogy mit jelent megfelelő előadóról gondoskodni nemcsak néhány héten át, hanem hónapokon keresztül, és éppen olyankor, amikor a szakemberek mindenütt a legjobban igénybe vannak véve, azt csak az tudja, aki megpróbálta.

Amilyen mértékben tapasztaltuk azonban annak előnyeit, ha a népfőiskola egy nagyobb iskolaszervezetbe bekapcsolódhatik, ugyanúgy rá kellett jönnünk arra, hogy ezen az egészen belül a népfőiskolának önmagának is önálló egységként kell szerepelnie. Ennek biztosítéka a külön szervezeti szabályzat mellett a külön népfőiskolai internátus. Annak, hogy az előadóterem, de legalább a különleges bemutatásokat igénylő helységek és összejövetelei termék együtt legyenek más intézeti ágakéival, annyi előnye van, hogy azokkal szemben kisebbségben maradnak a külön elhelyezéssel kapcsolatban felhozható érvek. Ellenben a különálló és a népfőiskola más iskolától annyira különböző életrendjét lehetővé tevő internátus, amelyben csak népfőiskolások laknak együtt, olyan kellék, amit semmi más megoldás előnyei nem pótolhatnak.

A népfőiskola időszaka, időtartama

Ha a népfőiskola helyével kapcsolatban szerzett tapasztalataink eltérők lehetnek is másokétól, a *népfőiskola idejére* vonatkozó megfigyelések annál inkább fedhetik egymást.

Voltaképpen itt is két kérdésről van szó, amelyek közül az első az, hogy mely időpont, azaz az év melyik szaka a legmegfelelőbb a népfőiskola számára. A felelet nem lehet kétséges. Amennyiben állandó, azaz többhónapos népfőiskoláról beszélünk, csak a tél jöhet számításba, mint az az évszak, amely alatt a földműves ifjúságnak, amelynek köréből a népfőiskola növendékei túlnyomórészt toborzódtak, erre ideje van. Kisebb eltolódásoknak az őszi, illetve tavaszi irányában megvan a lehetősége

ott, ahol a népfőiskola bennlakás nélkül, csak helybeliek részére működik, általában azonban a tél a népfőiskola rendezésére alkalmas idő.

Arra a másik, az idővel kapcsolatos kérdésre, hogy milyen időtartamú legyen egy népfőiskola, ma már miniszteri rendelet adja a kiindulópontot, leszögezve azt, hogy népfőiskola névre csak azok a tanfolyamok tarthatnak igényt, amelyek három hónapnál nem rövidebbek. Nekünk is az a tapasztalatunk, hogy a népfőiskola akkor végzi a legeredményesebb munkát, ha a téli hónapokat teljesen kitölti. Ez esetben a november 1. és március 1. közé eső időszak az, amelyre gondolnunk kell.

Itt kell azonban megjegyezni azt, hogy a teljes téli hónapokat magában foglaló, tehát négyhónapos népfőiskola parasztfiúságunk számára sok esetben olyan hosszú elszakadást jelent az otthonától, illetve kikapcsolódást az otthon munkájából, hogy ma még csak kiváltságosak tudják maguknak biztosítani. Különösen ott, ahol erdővidék van, s ahol a téli fakitermelés az egyik fő megélhetési forrás, vannak nagy nehézségei annak, hogy a java munkaerőben levő ifjúság népfőiskolára jöhessen. Ha mégis megteszi, kettős áldozatot hoz: egyfelől elő kell teremtenie a szükséges költségeket, ugyanakkor pedig elveszíti az évi ruhára- és lábbelirevaló megszerzésének lehetőségét. Ezen a bajon csak kisebb tanfolyamokkal lehet segíteni, amelyeknek az átütő eredményeiről is bőven vannak tapasztalataink, vagy azon a másik módon, amelyet éppen a népfőiskola hosszúságával kapcsolatos nehézségek kiküszöbölésére a jövőben szándékozunk kipróbálni. Ennek lényege az, hogy a négy hónapos „tanévet”, mivel azt a karácsonyi ünnepek amúgy is két részre tagolják, úgy osztjuk két kis szemeszterre, hogy az első, a karácsonyi ünnepekkel végződő szakasza is teljes egészet adjon anyagában, míg a második, januárban kezdődő szakaszban továbbépít azokon a fundamentumokon, amelyek az első szakaszban vettettek. Ezáltal lehetővé válik az, hogy az elfoglaltabbak, rendszerint éppen a szegényebb sorsúak is, hatása alá kerüljenek a népfőiskolai nevelésnek, az ismeretanyag pedig, amelynek birtokába jutottak, kerek egészet képezzen.

Azon túl, hogy ily módon szélesebb rétegeknek nyílnék lehetősége arra, hogy az állandó népfőiskolák munkájába bekapcsolódjanak, megoldódnék egy további idővel kapcsolatos kérdésünk is. Hány évfolyamú a népfőiskola? – kérdik sokan, mégpedig joggal nemcsak külföldi minták nyomán, hanem azért is, mert éppen a tapasztalat igazolja, hogy a legértékesebb népfőiskolások ritkán elégednek meg az egy alkalommal kapott javakkal, hanem újra bekíváncioznak az intézmény falai közé. Ezek számára már nem volna elég nyereséges az első két hónapban közölt alapok újra átvétele. Ellenben a tanfolyam második felében, ahol a népfőiskola állandó előadókara mellett a vendég előadók révén megvan az újság ténye, s ahol az e szakaszban elvégzendő anyag is úgy van összeállítva, hogy nagyobb súly essék benne az irányított képzésre, teljes haszonnal bekapcsolódhatnak a népfőiskola munkájába.

A tapasztaltak alapján éppen az ilyen két hónap lesz az, amely azután tetszés szerint ismételtethető, s amely egyúttal átmenet lehet a növendékek részére a szabadakadémiai felé, de amely megadja a lehetőséget azoknak is, akik egy télen két hónapnál tovább nem tudnak a népfőiskolán részt venni, hogy a következő télen befejezhessék, amit elkezdtek.

A népfőiskola növendékei

Az idő kérdésénél szélesebb problémakört ölelnek fel a *növendékekkel* kapcsolatban szerzett tapasztalatok.

Itt a legelső megfigyelésünk az, hogy a népfőiskola valóban az lett egy évtizedes története folyamán, aminek magyar megindító is elsősorban szánták, tudniillik a pa-

rasztifjúság iskolája. Bár a sárospataki népfőiskola kapui nyitva álltak a falusi vagy bányatelepi ifjúság minden rétege előtt, mégis a parasztság mellett csak a falusi iparosság fiai érdeklődtek iránta. Hogy a bányatelepek ifjúsága nem mozdulhatott meg, annak döntő oka az, hogy neki a téli hónapok nem jelentik oly mértékben a nyugalmi időszakot, mint a földmíves rétegek ifjúságának, amiből az következik, hogy ilyen irányú igényei kielégítésére egy a népfőiskolától különböző nevelői alakulatot kell keresni. Annál fontosabbnak láttuk azonban azt, hogy a falusi iparos ifjúság, amelyet a legtöbb esetben amúgyis vérségi szálak fűznek a parasztsághoz, bár télideje neki is lefoglaltabb, a földmíves ifjúsággal együtt vegyen részt népfőiskolánkon. Tapasztaltunk itt az, hogy amilyen mértékben erősödik a parasztság ideológiailag, olyan mértékben tudja magával ragadni a falunak ezt a vékony, de nagyobb mozgási szabadságánál, könnyedebb észjárásánál, a kultúra utáni őszinte áhítozásánál fogva igen értékes elemét.

Bármennyire szükséges is azonban ennek a falusi rétegnek a népfőiskolán való részvétele, mégis a népfőiskola a jelek szerint a földmíves ifjúság iskolája lesz a jövőben is. Éppen az adja meg különös egységét és minden más nevelő intézménytől elütő színét, hogy benne önkéntes alapon egyetlen társadalmi osztály fiai tömörülnek. Fontos ezt látni azért, mert ez a tény döntően meg kell hogy határozza nemcsak a népfőiskola célját, hanem nevelői eljárását, sőt az oktatás anyagát, valamint annak módját is.

A növendékekkel kapcsolatos második kérdésünk az, hogy hány növendéke legyen a népfőiskolának. Ezt a kérdést az dönti el, hogy meddig lehet tágitani egy nevelői közösség határait. Mert a népfőiskola inkább nevelő, mint oktató célok szolgálatában áll. Nevelés pedig csak olyan közösségben érhet el teljes eredményt, amely egyfelől elegendő nagy ahhoz, hogy az egyest magával sodró és ezen keresztül is személyiségformáló ereje legyen, másfelől nem olyan tág, hogy a személyes kapcsolatokat a közösség tagjai között, valamint ezek és nevelőik között kizárná. Népfőiskolánkon 15 volt eddig a legkisebb és 60 a legmagasabb létszám, de tapasztalatok szerint a fenti szempontból a legmegfelelőbb az, ha a népfőiskolának 35-40 növendéke van. Kisebb létszám csökkenti a külső és belső energiát egyaránt. Túl jelentéktelenné teszi ahhoz, hogy mások komolyan vegyék, és hogy maguk az ifjak is azt lássák benne, amit látniuk kell, a magyarság legszélesebb néprétegének kulturális életét döntően meghatározni hivatott intézményt. Ezt az energiaforrást nem pótolja egy szűkebb közösség intimitása, sőt szektárius ízüvé teheti a munkát. A magyar parasztságnak s rajta keresztül népünknek nem néhány megszállott kell, akik paraszt-elefántcsont-toronyba zárkózva szigetként éljék életüket, hanem egy színvonalas, fogékony és igényes átlag, amelyre azután valóban lehet építeni. Ennek a nemes átlagnak a kiformalódása pedig csak olyan közösségeken keresztül várható, amelyekben a legkiválóbbakat gyűjtve is össze annyian vannak, hogy teleszórva egy-egy tájat, elegendő kohézív erőt jelentenek ennek az átlagnak kialakulásához.

Ezen az elvi szemponton túl azonban egészen gyakorlati szempontok is az említett létszám mellett szólnak. Csak arra az egyre kell gondolni, hogy kevesebb részvevővel anyagilag is megnehezül a népfőiskola fenntartása, különösen abban az esetben, ha az valóban népfőiskola, azaz internátussal is el van látva. Fűtés, világítás, épület-fenntartási költségek viselése, a gyógykezelés biztosítása, nevelők, előadók díjazása, a legszükségesebb személyzet alkalmazása mind nehezebb egy egészen kis létszámú népfőiskolánál, amely emiatt vagy a növendéket terheli meg elviselhetetlenül, vagy valamelyik közületnek, végső fokon az államnak jelent olyan kiadást, amelyet egy szegény ország nem vállalhat.

Arra a további kérdésre, hogy melyik korosztályból toborzódjanak növendékeink, azt kell felelnünk, hogy a katonakort megelőző évek a legalkalmasabbak. A népfőiskola derékhadát mindig a 17-20 évesek adták, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a náluk fiatalabbak vagy idősebbek nem férnének el a népfőiskola keretei között. Mindenesetre nevelői hatások öntudatos befogadására parasztfiúságunk a 17-20 éves korban a legalkalmasabb, de bőven vannak közöttük olyanok is, akik későbbi években is hajlandók arra, hogy magukat ilyen hatásoknak kitegyék. Azért, amíg lefelé ezt a korhatárt csak nagyon óvatosan tágitanánk, és a 16 éven alul – egészen kivételes esetektől eltekintve – semmiképpen nem mennénk, felfelé nyugodtan tarthatjuk nyitva a kapukat a 22-24 éves korig is. Tapasztalatunk az, hogy néhány ilyen korú ifjú rendszerint higgadtabb odaadása, nagyobb tapasztalata, kiforrottabb egyénisége szükséges is egy olyan nevelői közösségben, amely önmagát is organizálja, tehát saját kebeléből választott vezetők által kormányozza életét. Egyébként is ahhoz, hogy valaki népfőiskolás lehessen, már bizonyos élettapasztalatra van szükség. A legjobb népfőiskolás anyagot csak legritkábban a szülők irányítják a népfőiskola felé. Vezetői is csak a figyelmét hívhatják fel rá, és érdeklődését kelthetik fel benne. Legtöbbjüket a saját megtapasztalt szükség, a megélt kulturális ínség és az attól szabadulás vágya hajtja a népfőiskolára. Ez az, ami nem szokott előbb jelentkezni a 16 éves kornál, és ez a legerősebb a 17-20 éves korban, aminek egyik oka az is, hogy a kifejlődéséhez egy a kötelező iskolai oktatástól megfelelő időbeli távolság is szükséges. A népfőiskola nem a serdülők iskolája, hanem az olyan ifjaké, akiket még nem fogott be annyira a hivatás vagy munka, vagy nem vett igénybe oly mértékben az állam, hogy elegendő külső és belső szabadsággal rendelkeznek személyiségük kiformálása felett.

Ismét bonyolultabbá válik kérdésünk, ha azt nézzük, hogy honnan gyűjtsük össze a népfőiskola növendékeit. A tapasztalat azt látszik igazolni, hogy a népfőiskola zömét mindig egy táj ifjúsága szolgáltatja, minél fogva arra kell törekedni, hogy az valóban a megfelelő táj népfőiskolája legyen. Hogy ezt így hozza magával a fejlődés, annak megvannak az okai. Az ország tájai, különösen ha nagy tájakban gondolkozunk, gazdasági problémáikban, kulturális igényeikben, életszínvonalukban, sőt még a nemzet egészen belül vállalt vagy vállalandó feladatukban is különböznek egymástól. Ezért más a dunántúli ember, mint a keleti Tiszáninnen népe, és ez a különbözőség az ifjúságnál talán még szembetűnőbb. A népfőiskola pedig, mint minden más nevelés is, a legjobb eredményt homogén emberanyaggal éri el, és átütő erejű akkor lesz, ha erősíteni tudja növendékeinek az élettel való kapcsolatait. Az élet pedig, különösen a parasztember számára, mindig tájhoz kötött.

Ezt hangsúlyozva sem tartjuk megfelelőnek, ha a táj fogalmát nagyon leszűkítjük. A népfőiskola magját adhatja egy kistáj ifjúsága, de a népfőiskola igénye mindig egy nagytájra kell, hogy kiterjedjen, egyébként túlságosan partikulárisá, sőt exkluzívá válhatik; műveltség és partikularizmus pedig nehezen férnek meg egymás mellett. Egy nagytájon belül különben sincsenek még olyan eltérések, amelyek elválasztó erőként is működhethetnének, de mindig vannak olyan specialitások, amelyeknek ismerete ösztönzőleg és látókört bővítőleg hat a növendékekre, valamint egészséges összehasonlításra ad nekik alkalmat. Csak azért, hogy az ilyen irányú tágabb értékcsereit lehetővé tegyünk, tartjuk megengedhetőnek, hogy szinte a cserediáksághoz hasonlóan más nagytájak egy-egy képviselője is megforduljon a népfőiskolán, de az igény éppen a cél érdekében sohasem lehet országos, még minta-népfőiskolák létesülésének esetén sem.

Még egy idevonatkozó kérdés vár tisztázásra. Milyen szempontok szerint történjék a népfőiskolára jelentkezők kiválogatása és felvétele? Mert igaz ugyan, hogy a teljes

téli időszakot igénybe vevő népfőiskola már relatíve hosszú időtartamával is megszűri a népfőiskolára jelentkezők számát, és hogy egyéb gátló tényezőkkel is számolni kell, mégis ha pillanatnyilag aránylag kevesen vannak is a népfőiskolákon, tapasztalatunk azt bizonyítja, hogy különösen, ha egy nagytájra tart igényt a népfőiskola, akkor a jelentkezők száma mindig meghaladja a nevelői szempontból kívánatos 40 növendéket.

Ilyenkor az első rostát az életkor kell, hogy jelentse. Sok jelentkező esetében a fiatalabbakat kell elsősorban arra kérni, hogy várjanak még, és ne vegyék el a helyet azoktól, akik számára egyetlen és utolsó alkalomnak tekintendő jelentkezésük, pl. a katonasorba lépésük miatt. Ugyancsak szűkíthető a felvétel a felső korhatárnál is. Tapasztalatunk szerint mindig akadhatnak még 24 éven felüli jelentkezők, sőt családok emberek is, akiket más művelődési lehetőségek hiányában régen nehezebb volt elutasítani, ma viszont könnyebb ilyenek felé irányítani.

Egy másik szempontul szolgálhat az, hogy egy faluból egyidőben ne vegyünk fel sok növendéket. Tapasztalatunk az, hogy a falusi ifjú nem szeret magánosan jelentkezni a népfőiskolára, hanem többen határozzák el magukat erre a lépésre. Bármilyen előnyös volna is, különösen egy kisebb falu részére, ha belőle egyszerre 5-6 ifjút is be tud fogadni a népfőiskola, mégis az a tapasztalatunk, hogy egy faluból egy tanfolyamra kettőnél többet ne vegyünk fel. Ennyit azonban szinte kívánatosnak tartanánk, mert nemcsak a népfőiskolára való bejövétel válik biztosabbá, ha ketten vannak, hanem ily módon könnyebben áthidalhatók azok a nehézségek, amelyek addig adódhatnak, amíg az ifjú új környezetében meggyökerezhetik.

Egyházak vagy egyházi intézmények irányítása alatt álló népfőiskolákon magától adódik, de más népfőiskoláknál is megfontolás tárgyát kell, hogy képezze a jelentkező felekezeti hovatartozása. Erre kell következtetnünk abból a tapasztalatunkból, hogy az egy felekezethez tartozás egyike a legerősebb közösségformáló tényezőknél. Ahol vagy amikor ez nem elég tudatos, és nem dokumentálódik rendszeres vallásos gyakorlatokban, azaz ahol a növendékek nem élnek intenzív vallásos életet, ott a közösségformáló erők is gyengébben működnek, tehát a népfőiskola nevelő hatása is csökken.

Tekintetbe kell venni a kiválasztásnál azt is, hogy a jelentkezők ne azonos vagyoni helyzetűek legyenek. A népfőiskola egyik legnagyobb veszedelemme lenne az, ha csak a nagygazdák vagy csak az újgazdák fiaiból toborzódnának a növendékei. Szerencsére ebben a tekintetben segítségére siet a vezetőségnek az a körülmény is, hogy különböző falvakban más és más a mértéke annak, hogy valaki a parasztságon belül is hova számít. Ez azonban csak azt eredményezi, hogy különböző vagyoni helyzettel is lehet azonos funkciót betölteni a parasztköztség egészen belül. A népfőiskolának viszont arra kell törekedni – és ez a tapasztalatunk szerint mindig jó hatású volt –, hogy ha egy faluból két jelentkezőt vesz fel sok közül, az egyik feltétlen szegényebb sorsú legyen még akkor is, ha azt külön támogatásban kell részesítenie.

Mindezeknél fontosabb volna azonban a kiválogatásnál a minőség kérdése. Tapasztalatunk az, hogy az ezt meghatározó módok egyike sem vezet biztos eredményhez. Ilyenek: a faluvezetők valamelyikének ajánlása, amely mindig lehet egyoldalúan elfogult; a jelentkezőktől bekért életrajzi vázlat vagy más dokumentum, amely több szerény, de jóra való ifjút elriaszt, mint amennyi nem odavolt távontart; a felvételnél oly időben való meghirdetése, hogy a kiválogatás előtt még van ideje a nevelőnek a jelentkezők végiglátogatására, és az így szerzett tapasztalatok alapján történő döntésre, mert ennek különösen nagyobb területen leküzdhetetlen közlekedési és egyéb akadályai vannak; vagy a személyes bemutatkozás, mert ettől idegenkedik a falusi ifjú

s egyébként is régi felvételi vizsgákra emlékeztet. Marad tehát megoldásnak a bizalom abban, hogy aki a népfőiskolára jelentkezett, az többé-kevésbé meg is felel. Ha arra gondolunk, hogy a népfőiskola nem ad képesítést, s egyszerűen csak több kultúrát, azaz több emberséget ajánl a jelentkezőnek, akkor nem is kell annyira utolsó tényezőnek tekinteni az arravalóság megállapításánál a jelentkezés tényét magát. Annál nyugodtabban leszögezhetjük ezt, mert a népfőiskola nem a parasztszenik iskolája vagy őstehetségek, tehát rendkívüli képességekkel megáldottak gyűjtőhelye. Jó, ha ilyenekből is akad egy-kettő, s főleg nekik jó, ha a népfőiskola közösségi szellemet árasztó levegője megérinti őket, de óva intünk mindenkit attól, hogy a népfőiskolát egy kitűnő iskólájához hasonló intézménnyel tévessze össze. Ha pedig ez a véleményünk, amelyet igazol egyébként az a tapasztalatunk, hogy a népfőiskola mindig maradandóbb és termékenyítőbb hatást tudott gyakorolni az átlagra, mint éppen a kitűnőkre, helyes, akkor a népfőiskolás mivoltához valóban nem kell egyéb, mint az igényesebb, tehát értelmesebb emberi élet jó szándékú áhítása. Ami ezen felül van, az lehet rendkívül értékes többlet, de semmiképpen sem jog a privilegiáztságra, vagyis arra, hogy a népfőiskolai nevelés gyümölcseiben csak ezek a paraszti társadalom kereteiből igen sok esetben kitörni készülő és magukban más életformára hivatottságot érző elemek részesüljenek!

A népfőiskola nevelői

A növendékek után a *nevelőkről* kell szövelnünk. Itt az alapvető tapasztalatunk az, hogy állandó, tehát egy egész évszakra kiterjedő népfőiskola munkája csak úgy lehet igazán eredményes, ha a munka irányítására és végzésére olyan emberekkel is rendelkezik, akik hivatásszerűen a népfőiskolai munkának élnek.

Köztük elsősorban a népfőiskola *igazgatója*. Mivel rajta épül a népfőiskola egész munkája, csak született nevelő lehet. Tapasztalatunk az, hogy minden mást: a kitűnő adminisztrátort, a tudós főt, könnyebben elnékülözi a népfőiskola az irányító személyében, mint a született nevelőt, s ami ennek a legkétségtelenebb bizonyítéka, a belőle kiáradó és a népfőiskola minden zugát betöltő, a növendékeket magához elterelhetetlen láncsal fűző szeretet. Ha gond a növendékek kiválasztása, még nagyobb gond a jó vezetőé, s éppen ezért csak a legnagyobb óvatossággal történhetik. A sárospataki főiskola népfőiskolájának szervezeti szabályzata ezért mondja ki, hogy a népfőiskolai igazgató csak két évi próbaidő után véglegesíthető, ami azt jelenti, hogy bőven hagy időt és alkalmat arra, hogy a megbízott igazgató összes képességei kibontakozhassanak, de arra is, hogy nevelői korlátai megmutatkozhassanak.

Ha az igazgató csak nevelő volna, akkor is követelményként állítandó vele szemben az univerzális műveltség. De a népfőiskola igazgatója egyúttal az iskola főelőadója is, akinek kötelessége elsősorban a jellemformáló tárgyak – irodalom, történet, valamint a társadalmi ismeretek stb. – oly módon való ellátása, hogy a népfőiskolai növendékek ne csak ismeretanyaghoz jussanak, hanem ezeknek az ismereteknek egymással való összefüggését is lássák. Ehhez pedig a nevelői lelkiület és a módszertanilag iskolázott tanítómester mellett a nagy tudású, helyesebben szólva: nagy műveltségű ember is szükséges. Ez annál is inkább követelmény kell, hogy legyen a népfőiskola igazgatójával szemben, mert ha van iskolafaj, amelyben a vezető egyúttal szinte az egyetlen mintázója is a növendékek előtt a kíváncsú embertípusnak, akkor a népfőiskola ilyen. Megfigyelésünk szerint pedig a népfőiskolás eszményképében a művelt ember vonásai a dominálók, ami azt jelenti, hogy elsősorban művelt ember akar lenni, s vezetésében is a művelt főt méltányolja a legjobban. Ez a magyarázata

annak, hogy miért az elsősorban szellemi, sőt sokszor kontemplatív beállítottságú személyek válnak be a népfőiskola élén.

Ugyancsak döntő követelménynek bizonyult a népfőiskola vezetőjénél, hogy munkája ne csak mellékfoglalkozást jelentsen számára. Első tekintetre úgy tűnik fel ugyan, hogy egy olyan munkára, amely a szervezés stb. feladatát is beszámítva legjobban esetben csak félévi elfoglaltságot jelent, nem lehet egy külön ember, mégpedig – amint láttuk – egy a köz számára másutt is igen értékesen felhasználható ember teljes idejét és erőit igénybe venni. Ha azonban meggondoljuk, amit a tapasztalatok is igazolnak, hogy a népfőiskolás elvárja, sőt igényli azt, hogy a kapcsolat közte és az intézet között továbbra se szakadjon meg, ha e célból lapot, évenkénti külön találkozási alkalmakat, önművelő és faluját is segíteni akaró munkájában állandó támogatást kíván, sőt a télidőn kívüli tanulmányutak szervezését is várja vezetőjétől, – arról nem is beszélve, hogy a népfőiskolai igazgató munkája egy féléven át a legintenzívebb elfoglaltságot kívánva megköveteli a hosszabb pihenést és a további munkára való szellemi és fizikai erőgyűjtést –, akkor nem hogy sok lesz a népfőiskola számára az egy állandó ember, hanem mint ez megfelelően vezetett népfőiskolánál történni szokott, kevésnek is bizonyul.

Annnyira kizárólagosan igényli magának a népfőiskola a csak neki szentelt életű vezetőt, hogy ez a munka nemcsak mellékfoglalkozása nem szabad, hogy legyen, hanem mint főfoglalkozás mellett sem tűr meg mellékfoglalkozást. Tapasztalatunk e téren ugyanis az, hogy még az úgynevezett rokon munkák – a szabadművelődés egyéb alkalmiba való bekapcsolódás – is elvonják az igazgatót a népfőiskolától, ami azt jelenti, hogy az igazgatónak még az ilyen munkáját is megsínyli a népfőiskolai közösség. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyári hónapokban ne kapcsolódhassék be különféle szabadművelődési alkalmakba, ám ezt sohasem vezetői minőségben, hanem csupán mint előadó stb. tegye, amint azonban az ősz eljön, még az ilyen munkákkal is szakítania kell. Az olyan népfőiskolai igazgatókban, akik egyúttal művelődési telepvezetők, azaz egy egész szabadművelődési központ vagy szervezet irányítói, az emberi erő és tehetség véges voltának többeknél való megtapasztalása folytán, nem lehet bizalmunk.

Az ellenben, hogy a népfőiskolai vezető milyen korú, nem döntő jelentőségű. Ha a fiatalabbat idősebb barátjaként vagy bátyjaként tiszteli és szereti a népfőiskolás, s mint ilyentől fogadja el az irányítást, az idősebben atyját látja. Mindenesetre csak az életkor közömbös. Az azonban annál döntőbb jelentőségű, hogy a népfőiskola vezetője évei számától függetlenül mindig benne tudjon élni korában, azaz fiatalon viszonyuljon ahhoz. Ezt különben ott, ahol a népfőiskola igazgatójától megköveteljük azt, hogy született nevelő legyen, nem szükséges tovább hangsúlyoznunk.

Az igazgató mellett a népfőiskola másik állandó alkalmazottja, a kialakulóban lévő gyakorlat alapján úgy látszik, hogy a *népfőiskolai nevelő* címet fogja kapni. Míg az igazgató nevelői munkájában a hangsúly a vezetésen, irányításon van – mégpedig nem annyira az intézet adminisztrációja, mint inkább a növendékek szellemi irányításán –, addig a nevelő munkáját az határozza meg elsősorban, hogy a növendékekkel együtt kell élnie. Tapasztalatunk szerint ez azt jelenti, hogy együtt lakik és étkezik velük, a növendékek lehetőleg a társaságában töltik szabadidejüket, vezeti látóutait, kirándulásait, s ő is részt vesz a növendékek minden foglalatosságában eladdig, hogy amikor nem ad elő, ő maga is az ifjúsággal együtt hallgatja az előadásokat, mégpedig azzal a lélekkel, hogy azokból ő maga is tanul. Éppen ez a lelkiület a kritériuma annak, hogy valaki alkalmas-e népfőiskolai nevelőnek, vagy sem, mert azon a kelléken túl, hogy neki is született nevelőnek kell lennie, még nagyfokú önismeretet

és alázatot is követel, és ezek ritkán találhatók meg egy emberben együtt. Ilyenformán a népfőiskolai felügyelő barát, lakó- és diáktárs, valamint felügyelő és kisegítő-előadó egy személyben.

Magától értődik, hogy éppen ezért a népfőiskolai nevelőnek sem lehet más elfoglaltsága a népfőiskola ideje alatt ennél az egynél, amely – amint látjuk – nappalát és éjjelét egyformán igénybe kell, hogy vegye. Bejáró felügyelő a népfőiskolán elképzelhetetlen. Az állandó felügyeletet pedig csak úgy lehet növendéknek, felügyelőnek egyaránt elviselni, ha a felügyelő vállalja mindenben a növendékek életformáját.

Ebből következik, hogy míg az igazgatónál nem volt döntő kellék a kor, a nevelőnél elengedhetetlen szükségesség, hogy fiatal, nőtlen ember legyen, akiben az igazgató univerzális műveltségével megegyezően meglegyen az univerzális érdeklődés, már csak azért is, mert magára a növendékseregére az ilyen s nem a szakérdeklődés a jellemző. Annak viszont, hogy a kort a nevelőnél így meg kell kötnünk, az a következménye, hogy a nevelő állandó jelleggel működve is a népfőiskolán, két-három év után át kell hogy adja a helyét másnak.

Csak két fontos kellékre kell még rámutatnunk a népfőiskolai nevelőnél. Az egyik az, hogy lehetőleg gyakorlati érdeklődésű és típusú és inkább aktivitásokban élő ember legyen, nemcsak azért, mert ezt kívánja tőle munkája, hanem azért is, mert így egészítheti ki egymást az igazgatóval, akinél viszont a szemlélődő típus mellett döntöttünk.

A másik megjegyzésünk főleg egyházi népfőiskolákra vonatkozik, de talán másutt is megszívlelhető. A népfőiskola két állandó vezetője közül az egyik lelkészember legyen. Az egyházak által fenntartott népfőiskolákban ugyanis a vallásnak már csak ezért is nagyobb szerepe van, mint más nevelői intézményeknél, mert az ilyen népfőiskolák ifjúsága legtöbb esetben evangéliumi egyesületekben élve kapja az indítást arra, hogy népfőiskolára menjen. Ezt a vallásos beállítottságot, amely egyébként a falu életének ma is egyik fő építő eleme, s ami, amint már említettük, a népfőiskola közösségi életének kialakításánál is döntő eszköz, a népfőiskolának nem szabad figyelmen kívül hagyni, hanem fel kell használnia, sőt a teljes emberré nevelés céljából erősítenie is kell. Az ehhez szükséges alkalmak biztosítása pedig egy lelkész nélküli népfőiskolán, amelynek életében nem vallásórák formájában kell, hogy éljen az evangélium, rendkívül nehéz. Ha a bejáró nevelő nem megoldás a népfőiskolánál, akkor a bejáró vagy alkalmi vallásos nevelő még elképzelhetetlenebb. Ha tehát ezekre tekintettel azt kérdezzük, hogy az igazgató vagy a népfőiskolai nevelő legyen-e lelkész jellegű, az összes szempontokat egybevetve az utóbbi megoldás mellett kell döntenünk már csak azért is, mivel a nevelő él állandóan együtt az ifjúsággal. Természetesen a népfőiskola evangéliumi légkörének biztosítását egyikük sem sajátíthatja ki magának, s ha a maga módján nem vesznek mind a ketten részt ebben, hiba van a nevelésben, amely annak eredményén feltétlenül kiütözik.

Tapasztalat bizonyítja azt is, hogy az állandó igazgató még akkor sem elegendő egymaga a népfőiskola tananyagának átadására, ha a nevelőt ebben a munkában kisegítő erőként használni tudja. Ez kényszeríti a népfőiskolát, hogy mellettük *előadók* segítségét is igénybe vegye. A fizika, kémia és biológia világába bevezető előadások, amelyeknél főleg a kísérleteknek van nagy jelentősége, az egészségügyi ismeretek, főleg pedig az ének- és zeneoktatás: a népfőiskola nevelőanyagának éppen egyik legfontosabbika, mind külön szakismeretet, tehát szakelőadót kívánnak. Éppen ez az egyik oka annak, hogy miért nem lehet a népfőiskolát nehezen megközelíthető vagy olyan helyre telepíteni, ahol ezek hiányoznak, vagy a munkába bekapcsolásuk csak nehezen biztosítható.

Kialakult gyakorlat alapján az előadóknak két csoportját lehet megkülönböztetni. Az állandó jellegűeket, akik tehát egy egész kurzuson keresztül vállalják a szaktárgyakat, és az alkalmiakat, akik rendszerint az állandó előadók anyagán belül elhelyezkedő valamelyik kérdés előadására, vagy az anyag elmélyítése céljából kéretnek fel. Az előbbiek túlnyomórészt helybeliek, mégpedig az egy iskolaközösségben elhelyezkedett népfőiskolánál szaktanárok vagy tanítók, az utóbbiak pedig más helységben, legtöbbször a közeli nagyvárosban, vagy éppen a fővárosban élő legkiválóbb szakemberek közül valók. A népfőiskolán töltött időt ugyanis felejtetlenné teszi és nevelői hatását fokozza, mert rendkívül élménnyel köti össze az ilyen külön meghívott előadó. Más egy íróról hallani, mint őt magát hallgatni, és ez áll a közgazdászra, a társadalomfilozófusra, művészre és tudósra egyaránt. Csak rájuk építeni mindent, még egy rövid tanfolyamot is, hiba; velük elmélyíteni az anyagot: fontos követelmény. Ha az állandó előadók biztosítása megkívánja a népfőiskola számára a kisvárost, avagy az ezével azonos funkciókat betöltő helyet, akkor az írók, művészek, tudósok, kimagasló szakemberek szerepeltetése azt követeli, hogy a népfőiskola székhelye egyúttal művelődési központ is legyen, mert ezeket csak ilyen helyen, ahol a népfőiskolások között végzett szolgálatukat a szélesebb rétegű közönség számára rendezendő előadásokkal is összeköthetik, lehet aránylag könnyen biztosítani.

A népfőiskola szervezete

Mielőtt utolsó kérdésünkről, a népfőiskola tanítási anyagáról és módszeréről beszélnének, szólnunk kell még a népfőiskola *szervezetével* kapcsolatban szerzett tapasztalatinkról is.

Köztűnk már említést tettünk más összefüggésben arról, amit itt első helyen kell hangsúlyoznunk, hogy tudniillik a népfőiskola feltétlen önálló intézmény legyen. Ezt a követelményt különösen ott kell aláhúzni, ahol – ahogy ezt egyébként a legkívánatosabb megoldásként valljuk – a népfőiskola más iskola vagy kulturális intézmény keretein belül alakul. A népfőiskola mind növendékeiben, mind nevelési módszerében, sőt anyagában is annyira különleges jegyeket hordoz magán, hogy egyetlen másik, ugyancsak speciális nevelői célkitűzésű iskola sem bírja el keretei között, már csak azért sem, mert rendszerint egy tőlük különböző legfelsőbb felügyelő szerv hatáskörébe tartozik. Ezzel szemben azonban nemcsak nem árt, hanem a kormányzás szempontjából egyenesen kívánatos, ha a népfőiskola egy már meglévő iskola mellett létesülve betagozódhatik egy mindkettőjüket összefogó *nagyobb* szervezetbe, ami azt jelenti, hogy az önállóságnak ez a módja, amikor is a maga belső életének a függetlensége mellett részt vehet egy nagyobb egész életében, a népfőiskolai szervezetnek a legkívánatosabb formája.

Ebből következik, hogy tapasztalatunk megfelelően igazolja azt a lehetőséget, amikor a népfőiskola fenntartója egyúttal egy másik iskola fenntartója is. Ezek között is igen megfelelőnek látszik az a megoldás, amikor egy kollégium szervez népfőiskolát. Nemcsak azért, mert az iskolaszervezés és fenntartás módját, százados tapasztalattal támaszkodva igen jól ismeri, hanem mert lényegéből is folyik az, hogy lehetőleg minden szükséges iskolatípussal ellássa környéke népét. Ahol ilyenek nincsenek – s ez az esetek többsége – csak ott fordulunk más lehetőségekhez, gyűlekezethez, közigazgatási tényezőhöz vagy társadalmi egyesülethez, mindig vigyázva arra, hogy ezek olyanok legyenek, amelyekben nem szerepelnek sokakat kizáró tényezők, vagy amelyek nem akarják a népfőiskolát különleges – más keretekben jobban munkálható – célok szolgálatába állítani. Úgy látszik, az a törekvés, hogy az állam, azaz a kultusz-tárca létesítsen népfőiskolákat, nem gyökeresedik meg, ellenben az utóbbi évben

tisztázódott – a népfőiskolák szabadságának biztosítása mellett – az állam legfőbb felügyeletének joga, aminek ellenében – mint a szabadművelődés egyik legbeváltabb módját – anyagi támogatásban is részesíti a népfőiskolát. Tapasztalatunk szerint azonban az kívánatos, ha az állam támogatása nem haladja meg a fenntartási és diákjóléti terhek felét. A népfőiskola fenntartása egyházi vagy nem egyházi vonalon bár, de a társadalom, mégpedig elsősorban a földműves társadalom terhe és gondja kell hogy legyen, mint más országokban is, ahol meggyökeresedett. Ilyen formában egyik leg-egyéni és legkorszerűbb nevelői intézményünket nyerhetjük benne.

A szilárd külső keretek között, amelyeket a népfőiskola mindig szükséges szervezeti szabályzata biztosít, nélkülözhetetlennek bizonyult azonban egy sajátos belső szervezetnek kiépítése is, azzal a feladattal, hogy a népfőiskolai organizációt az organizmus életével töltsen meg. Ennek megfelelő módja a népfőiskola nevelőinek és növendékeinek olyan egységbe való tömörülése, amely a faluszervezet formájában jelentkezik. Azt jelenti ez, hogy a népfőiskola egyúttal eszmei faluvá is válik, amely külső és belső életének szabályozása céljából évről évre megválasztja eljáróságát élén a bíróval és egyéb tiszttségviselővel. Hogy milyen szilárd kerete ez a forma a népfőiskola belső életének, azt akkor tapasztaltuk meg, amikor a körülmények alakulása folytán, de kísérletképpen is, először elhagytuk. Nemcsak a fegyelmezés egyik legmegfelelőbb, mert legkönnyebben elhordható eszközét ejtettük ki ezzel kezünk-ből, és az irányítás munkájában igen értékes munkatársakat kellett az igazgatónak nélkülöznie, hanem az együttélés értelme is megcsappant, bizonyítva azt, hogy a puszta külső szervezet, ha nem tölti ki egy ilyen belső, elégtelen a népfőiskola céljának eléréséhez. Ha meggondoljuk azt, hogy ehhez a faluszervezethez simulva milyen könnyen, erőltetés és főleg gyökértelen utánzás nélkül megalakítható a falu gazdaköre, az ifjúság szakművelése és az ifjúsági egyesület, a növendékek evangéliumi talajból táplálkozó önművelésének helye, valamint a presbitérium, mint a vallásos életnek a népfőiskolán belül ifjúsági irányító szerve, akkor egy ilyen belső szervezetnek, amelyet egyébként a kollégiumok diáksága a maga szükségének megfelelő formában már a tizenhetedik században ismert és használt, a jelentőségét könnyű meglátnunk!

A tananyag kérdése

Utolsó kérdésünkkel, a *tananyaggal* és átadásának módszerével csak röviden foglalkozunk, mivel nem az a feladatunk, hogy ezeket ismertessük, hanem hogy a velük kapcsolatos és szélesebb érvényességre számítható tapasztalatokat kiértékeljük.

A sárospataki népfőiskolán a népfőiskolai tanfolyamok kezdetén a közlendő ismeretanyag egyenlő arányban oszlott meg az alap-, szak- és általános műveltségre vonatkozó ismeretek között. Ez az arányosság először a szakismeretek rovására bomlott meg, aminek magyarázata abban van, hogy nem sokkal az első népfőiskolai tanfolyam megnyitása után országszerte megindultak a téli gazdasági tanfolyamok, és megnyíltak a kétéves téli gazdasági iskolák, aminek következtében az ezek valamelyikén legtöbb esetben részt vett népfőiskolások részére nem volt többé olyan sürgető szükség mezőgazdasági szakismeretek dióhéjban való közlésére, mint annalelőtte lehetett volna. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a szakismereti résznek teljesen ki kell esni az anyagból. Sőt a tapasztalat azt bizonyította, hogy az anyagnak ezt a részét továbbra is szívesen vették, különösen, ha az nem a kérdés hogyanjára, tehát a kifejezetten praktikus oldalára, hanem a *miértre*, azaz a kérdés elvi síkban való megvilágítására vetette a hangsúlyt. Mi a jelentősége és miért egy-egy termelési ágának és magának a mezőgazdasági termelésnek a nemzet egészére vonatkoztatottan, azaz mi a földműves ember munkájának a távolabbi értelme, ez az, ami megfigyelésünk sze-

rint minden népfőiskolást egyformán érdekelt, tehát erre a nemzetgazdaságtani részre kellett helyezni a szakismereti előadások súlypontját. Természetesen ezek nem pótolhatják a szakismereteket az olyannál, akinél ezek hiányoznak. Ezért valljuk, hogy parasztfjúságunknak mind a szakiskolára, mind a népfőiskolára szüksége van, mégpedig oly módon, hogy lehetőleg a szakiskolát végezze el előbb és csak azután jöjjön a népfőiskolára, ahol szaktudását, azaz voltaképpen technikai jártasságát olyan keretbe helyezheti, amely annak értelmet is ad. Csak népfőiskola szakiskola nélkül még akkor is kevés, ha – amint azt sok ízben láttuk – a „szakma” iránti felelősséget is felébreszti a növendékben, annyira, hogy maga igyekszik később a hiányzó szakismeretek pótlására.

Amint a szakismeretek közlésének szükségessége már az elmúlt években csökkent, illetve átalakult, jelek szerint ugyanúgy kell csökkenni a jövőben az alapismeretek közlése jelentőségének is. Az általános iskola kiépülése s addig is az alsó fokú szabadiskolák mind könnyíteni fogják e téren is a népfőiskola munkáját, bár arra, hogy az alapismeretek közlésének, ha kisebb mértékben, de a jövőben is helye maradjon az anyagban, továbbra is számítanunk kell. Erre egyébként a népfőiskolai nevelőnek mindig szüksége is lesz, mert ez az, ami mindjárt a kezdet kezdetén megmutatja a növendékek műveltségi háttérét, aminek ismerete nélkül pedig a népfőiskola eredményes munkát végezni nem tud. Egy-egy dolgozat megírása nemcsak helyesírási és fogalmazási gyakorlat, hanem tükör is, amely a jószemű vezető előtt a hiányzó curriculum vitát pótolja.

A szak- és alapismereteknél nagyobb jelentősége van azonban a népfőiskola tananyagában az általános műveltség tárgyainak. Tapasztalatunk szerint ugyanis sohasem a szakismeret hiánya vagy éppen az alapismeretek elégtelenségének tudata, hanem mindig az a hiány ébreszti fel az ifjúbán a népfőiskola utáni vágyat, amelyet az ún. általános műveltség tárgyaiban érez. Ebből folyik, hogy ezek iránt mutatja a legnagyobb érdeklődést, ezektől várja a legtöbbet és ezeket fogadja be a legkönnyebben. Éppen ez az egyetemes emberi műveltségre koncentráltság magyarázza azt a megfigyelésünket, hogy az ezt nyújtó anyagot lényegében mindig föléje helyezi a társadalom, önismeret vagy parasztságismeret, sőt a magyarságismeret tárgyainak is, annak ellenére, hogy ezek kérdéseit minden más iskolatípus növendégeinél inkább a magáénak ismeri fel. Nem kell egy pillanatra sem arra gondolnunk, hogy e mögött sznobizmus áll, mégha a külső jelek néha megtevesztően ezt sejtetnék is. Inkább azt érzik meg ösztönösen a népfőiskolás, hogy míg a parasztság történetének és jelenlegi társadalmi szituációjának, valamint a magyarságismeret különböző kérdéseinek, főleg a néprajznak stb. közlése folytán a tudása bővülésén túl is csak egy zártabb, a népet vagy nemzetet határoló körben tágul az embersége és öntudata, addig az irodalom, a művészet, a társadalomfilozófia elemei egy, az egész emberiséget átfogó horizontot nyitnak meg előtte, amelyben személyiségét korlátlanabban kibontakoztathatja.

Égészen szembetűnően jelentkezik nála ez a tendencia a népfőiskola ének- és zeneanyagával kapcsolatban. Ha van iskola, amely a népdal és népzene jelentőségét és magyar lélekből fakadt voltát nemcsak érzékeltetni képes, hanem úgy tudja elfogadtatni, hogy azt a növendék a maga lelki struktúrájában beleépítse, és annak pótolhatatlan funkcióját a maga életében tudatosan szemlélje, akkor a népfőiskola ez. Mégis tapasztalatunk szerint a népfőiskolás csak a legkritikább esetben áll meg ezen a ponton az értelmiségi ember merev dogmatizmusával, hanem ideáig minden tagjában könnyen eljutva, túl is lép azon a népnél egyetemesebb: emberi felé. Aki megfigyelte, hogy egy-egy vonzó magyar műsorszám vagy hanglemez után hogyan tudja átadni magát a népfőiskolás a klasszikus zene, például egy Bach vagy Beethoven darab

hallgatásának, s az ünnep milyen áhítata fűti át egész valóját, az nem nyomhatja el magában azt a meglepő felismerést, hogy parasztságunk röghöz kötöttsége mellett is egyetemesebb emberi igényeket hordoz magában sok más társadalmi rétegnél, s több érzéke van a humánus iránt, mint azt korábban hittük volna. Ha tehát ezeket a megfigyeléseket a népfőiskola tananyagának értékelésénél nem vesszük tekintetbe, könnyen tévútra juthatunk. Mindenesetre a népfőiskolának – mint elsősorban a parasztfiúság legmagasabb fokú művelődési intézményének – sohasem szabad az anyag középpontjából kiejteni a parasztságra mint társadalmi alakulatra és a magyarságra mint valóságra és értékre vonatkozó ismereteket, de ezt mindig úgy kell tenni, hogy ezek ne vehessék el a kitekintést a nép határain túlnyúló akaró és az egyetemet egészen a transzcendens kíváncsi lelkektől.

A tanítás módszerének kérdése

Az anyag átadásának módszerénél először arról a különben természetes tapasztalatunkról kell számot adni, hogy a népfőiskola nem bírja el az anyagnak olyan mértékben való zsúfolását és szétőredeztetést, ahogy azzal például a középiskolában találkozunk. Az a komótoságnak is minősíthető kíváncsi alaposság, amely a népfőiskolásra jellemző, azt kedveli, ha egy-egy kérdést – ha részleteiben is, de – befejezetten megvilágítanak előtte. Ez indokolja azt a felfogásunkat, hogy egy délelőtti három óránál, helyesebben három előadásnál több ne essék, délután pedig a mindennapos szükségleteknek felismert énekóra vagy zenehallgatás mellett csak egy óra legyen. A közbeeső időt, tehát kb. 11 és 4 óra között, az étkezést leszámítva, olvasás és szabadfoglalkozás számára engedjük át. Az elegendő olvasási alkalmat különösen hangsúlyozni kell, mert az utána való vágy erősen jelentkezik. Mégis túlzás lenne egy olyan felfogás, amely mindent a népfőiskolán akar elolvastatni. A népfőiskolán az olvasás nem az ismeretszerzés és önévelés nélkülözhetetlen eszköze. Sokkal inkább alkalmas olyan kósolóra, amely után a könyvet akkor is kívánni fogja, amikor az lesz neki az egyetlen eszköz a továbbművelődésre. A népfőiskola a maga sűrített anyagával és a növendékekkel szemben igen erős igényeket emelő céljával mintegy megköveteli, hogy a hangsúly elsősorban a tanításon legyen, nem dolgozhat szemináriumi módszerekkel és nem válhat irányított olvasási alkalmakká, még abban az esetben sem, ha az anyagot úgy osztjuk két részre, hogy a karácsony utáni hónapokban jobban előtérbe nyomulhassanak a könyvek, és velük kapcsolatban a növendékek öntevékenysége számára nagyobb tér adassék. Itt is azonban inkább csak az olvasni tudásról, a sorok mögötti értelem keresésének művészetébe való bevezetésről lehet szó, nem pedig csupán az olvasottság fokozásáról. Ennek nem a népfőiskola nagyfeszültségű áramkörében, hanem az otthon csendjében vagy külön erre a célra létrehozott alkalmakon van a helye.

Sokáig foglalkoztatta népfőiskolánkat az a kérdés, hogy az anyag átadásának milyen módszerét, pedagógus-nyelven szólva milyen tanalakat alkalmazzunk népfőiskoláinkon. Hangsúlyozva azt, hogy legtöbbször anyag és előadó együtt kell, hogy döntően meghatározzák ezt a kérdést, mégis tapasztalatunk szerint az átadás elbeszélő módja vált be a legjobban. Ez nem tévesztendő össze az előadó tanalakkal. Az elbeszélő módszer sokkal bensősegebb és szorosabb kapcsolatokat feltételez elbeszélő és hallgatói között, mint az előadó módszer. Valahogy az a levegője kell, hogy legyen a népfőiskolai „órának”, ami a messze idegenből hazaérkező testvért vagy rokont veszi körül falun, amikor élményeit elbeszéli. Vagy mint a régi világról mesélő öreget kukoricafosztáskor, vagy egyéb alkalmakkor. Milyen erőltetett volna, ha az elbeszélő csak beszélne, és éppen a beszéde nem adna okot, valamint annak módja,

az elbeszélés alkalmat arra, hogy a hallgatók, ott ahol ezt szükségesnek látják, kérdéseket szűrjanak be annak vonalába! De ugyanilyen erőltetett lenne az, ha folyton ő kérdegetne, és így próbálná mondanivalóját közölni. Figyelemfrissítőnek jó egy-egy kérdés az előadó részéről is, de ennél több nem kell. A magyar ember nem szereti, ha faggatják, viszont az sem felel meg természetének, ha azt, amit csendesen meghallgat, nem kísérheti szabadon megjegyzéseivel, ritkábban az előadás közben, és majdan általánosan annak végén, hazafelé ballagtában.

A népfőiskolás is így viszonyul a hallottakhoz. Sokszor volt az a benyomásunk, hogy a hallott anyag olyan neki, mint egy színes mese vagy izgalmas regény, még inkább mint egy útleírás, amely ismeretlen világot tár fel előtte. Egy-egy soha nem ismert tényen gyermek módjára elcsudálkozik, és szinte érzi világának pillanatról pillanatra való tágulását. Természetes tehát, hogy ilyenkor a mi kérdegetéseink zavarják a megismertre való rácsudálkozásnak, a thaumázisnak ezt a sajátos hangulatát, és a már előre röppenő, tehát szabaduló szellemet mindig visszakényszerítik a maga korlátainak megtapasztalására. Hadd kérdezzon tehát a növendék, s ha kérdez, feleljünk, de mi ne erőltessük, bölcsen tudva, hogy aki nem kérdez, annak még lehetnek kérdései. S még egyet. A népfőiskolai anyagnak ez a valóban elbeszélve közlő módja legyen mindig komoly. A mókázó vagy pajtáskodó előadón a népfőiskolás jót nevet ugyan, de a végső summázásnál hamar rájön arra, hogy ezáltal az előadó attól fosztotta meg mondanivalóját, ami a tudást a növendék előtt valóban értékévé teszi: a méltóságtól. Elbeszélni igenis úgy, hogy az az előadót megkülönböztetett személyé, titkok birtokosává is teszi, azaz hallgatóságának egy kicsit mindig felette tartja, ez az, ami a szükséges varázsszal veszi körül mondanivalóját, s amely továbbra is nyitva tartja számára a növendékeket, tehát megadja a módját annak, hogy tovább kövessék őt, s ami ezzel egyet jelent, nem erőfeszítés nélkül, de továbbnőjenek.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az előadó ne legyen kíváncsi arra, mit jegyeztek meg előadásából, s hogy nem volna szükség látni azt, hogy az anyag meggyökeresedett-e a növendékben, s ha igen, milyen formát talált benne. Ennek kitűnő és valóban nevelő alkalmi azonban nem annyira az órák után, vagy azok előtt szokásos visszakérdezések, hanem a dolgozatok és a növendékek egyesületeiben tartott előadások. Különösen ez utóbbiak jelentőségét hangsúlyozzuk. Nemcsak a fenti okból, azaz mint a visszakérdezés egyik legtermészetesebb és legnevelőbb formáját, hanem mint olyan alkalmat is, amely a növendék előadó, tehát tudását továbbadni képesítő készségét is fejleszti. Nem kell elfelejteni, hogy amint a népfőiskola előadója neki jelenti azt a kalauzt, aki ismeretlen világokba vezeti őt, ugyanúgy – s ma még ez a helyzet általánosan mondható – a maga falujában, a maga társai között ő fogja hordozni ezt a szerepet. A népfőiskolás tudja azt, hogy a faluja látni akarja, mit tanult, s hogy erről őt valamilyen formában megszámoltatja. Sőt felelősséget is érez ez irányban, azaz maga is készül erre a számotadásra, legtöbbször attól az eléggé meg nem becsülhető vágytól hajtva, hogy amit tud, azt megossza a többiekkel, s a magasságra – amelyre, úgy érzi, hogy ő eljutott – a környezetét is felemelje. Nos ezek az esti összejöveteleken tartott kis előadások arra nevelik rá, hogy a közlés gátló tényezői nélkül tudjon majd ne csak szűkebb baráti körben elbeszélni, hanem a nyilvánosság előtt is számot adni.

Ugyanennek a szükségletnek a kielégítéséhez bizonyul kitűnő eszköznek a népfőiskola lapja, amely voltaképpen az elhangzott előadások rövid összefoglalását hozza két-három naponként. Mint ilyen nemcsak jegyzetpótló, ami lehetővé teszi a hallott anyag csendes átismétlését, hanem kitűnő kompendium is az otthoni beszámolóik számára. Tudomásunk van arról, hogy baráti körök mellett – ifjúsági egyesületeken

keresztül – egész falvak részesültek ilyen módon a népfőiskola anyagából. Ennél is fontosabb azonban az, hogy ezek az összegyűjtött és együtt őrzött lapok, amint újra meg újra kezébe veszi a volt növendék, az anyag folytonos megújítási lehetőségét adják számára, s egyúttal őrzik benne nemcsak a népfőiskola emlékét, hanem az ahhoz tartozás tudatát is.

Erre pedig továbbra is szüksége van a volt népfőiskolásnak, mert amíg ez a szellemi kapcsolat közte és a népfőiskola között megvan, addig az az igény, amelyet a népfőiskola támasztott benne önmagával szemben, nem halt meg számára. Ennek táplálása magának a népfőiskolának is kötelessége, amelyet legsikeresebben úgy munkál, ha lapját évközlben és azok számára is megjelenteti, természetesen hozzájuk szóló tartalommal, akik már régebben elhagyták falait.

Látásunk szerint azonban ez sem pótolja a személyes találkozás és az együttlét továbbbserkentő élményét. Ezért rendezi meg népfőiskolánk immár közel 500 volt növendéke számára a közeljövőben első találkozóját.² Erről beszélni azonban már nem a tapasztalatok, hanem a tervek világába tartozik.

Móricz Zsigmond: Népfőiskola

[...] Most itt áll a tömeg s egyszer csak ráeszmél, mi is történt vele: tudás nélkül kénytelen végezni az életet. Nosza, kinyújtja lelkének csápjait s mohón, válogatás nélkül kezdi behabzsolni azt a sok mindent, amit a lélek kíváncsisága be tud kapni. Ma úgy tűnik fel nekem, mintha Magyarország az az autodidakta ember volna, aki maga akar pótolni mindent. [...]

Ezt a tanulási elszántságot az utóbbi években egy különös intézmény akarja összefoglalni és szentesíteni: a *népfőiskola*.

Ezen a télen magam húsz népfőiskola működéséről szereztem hírt, részben láttam is őket.

Mindenki hangoztatja, hogy Dániát a népfőiskola tette naggyá, hogy Finnországot szintén.

[...] ... a sárospataki elgondolás ... az, hogy a falu legjobb fiait, minden faluból egyet, legfeljebb kettőt, minden télen behívnak nyolc napra s a híres ősi kollégiumban, a tudománynak szentelt falak között, az elemista csizmásoknak lélek- és jellemképző tanfolyamot tartanak. [...]

Jobb polgárt, jobb hazafit s jobb embert nevelni, ez a népfőiskola célja. Felszabadítani a falusi fiatal embert az alól a szorongás alól, ami elfogta régebben a falusit, ha a városival s tanulttal szembe került. [...]

Új generációt kell teremtenünk: amely képes legyen a modern mezőgazdaságra, a mezőgazdasági iparra, a szövetkezésre s így a mai életnek megfelelő szervezett munkára.

A népfőiskola ennek a nevelésnek a befejezése lesz. [...]

(*Kelet Népe*, 1940. február 15. 1-2.o.)

² Erre 1948. május 15-én került sor. (A Szerk.)

Hol vannak a többiek?

(Az első pataki népfőiskolai találkozó megnyitójára)

1935 decembere óta,¹ amikor első tanfolyamunk megnyílt, most van először alkalom arra, hogy a volt pataki népfőiskolások találkozóra gyűljenek egybe.²

1935 óta tizenegyszer nyitotta meg főiskolánk kapuit – ahogy régen mondtuk – a falu csizmás legátusai számára, és a tizenkét teljes esztendő tizenegy tanfolyama alatt négyszáznál több ifjút – fiút és leányt – adtunk vissza magyar népünknek.

Azért jó ezt tudni, mert a négyszázból alig negyvenen vagyunk együtt, és mivel a találkozó mindig számbavétel is szokott lenni, a két számot: a négyszázat és a negyvenet egymás mellé állítva fel kell tennünk a kérdést: miért vagyunk ilyen kevesen, hol vannak a többiek?!

Hol vannak a többiek?! Hol van a Tiszáninnen és a Tizántúl, a magyar „Kék hegyek”, a mi Hegyaljánk felé tekintő ifjúságának színe-virágából az elmaradt háromszázhatvan?

Egy részük már a temetőben!

Ha temetőnek lehet nevezni a hősi halottak sírkertjeit; ha temetők azok a katonasírok, amelyeket kettő-hármanként egy-egy útszéli, árok partján, szántó közepén vagy hegyoldalban ástak meg; amelyekre fejfa se, sisak se, virág se került, és nem kerül ezután se soha.

Minden találkozó temetés is. Nem véletlen az, hogy a legszárnyalóbb magyar zsoltár, a „Tebenned bízunk eleitől fogva!”, a találkozók éneke, egyetlen temetési énekünk is. Volt pataki diákok, ha tíz, húsz, ötven év múlva egybegyülekeznek találkozóra, el nem mulasztják egy csokor virággal a kézben, egy csepp könnyel a szemben kimenni a temetőbe, és ott megállani halott tanuló társak, halott tanárok sírja mellett.

De mi hova menjünk?

A Don mellé, az Ural tövébe, a Kárpátok csúcsára, vagy az Óceán partjára, hogy megállhassunk a hősi halott pataki népfőiskolások sírjai felett!?

Hol porladnak tetemeid faluszemináriumunk hűséges munkatársa, az öreg parasztköltő „Katkó bácsi” verseinek összegyűjtője, Botfalváról való Nagy Imre? Hová lettél csillogó dióbarna szemeddel csengő hangú Kaduk Mihály? Hol várja Jézusát forrongó, kereső nyugtalan lelked, kedves jó testvérem, Vanyó Sándor?

Csak a ti neveteket említem, de amikor titeket szólongatlak, mindnyájatokra gondolok halott pataki népfőiskolások, és az élők nevében virág nélkül, könnyecsepp nélkül, de megharmatosodott szemmel veszem kezembe egyikőtök édesanyjának,

¹ Emlékeztetnünk kell rá, hogy az első tanfolyam valójában 1936. február 1-jén nyílt meg. Valóban 11 fiú-népfőiskolai tanfolyamra került sor (az utolsó háromra 1945 után az ún. intézményes népfőiskola keretében), továbbá három évfolyamot élt meg a leánytagozat. Adatainkat *A Sárospataki Népfőiskola 1936-1986.* című kötetből vesszük. Szerkesztette Jakab Sándor és Varga Csaba. Bp. 1986. (A Szerk.)

² Az 1948. május 15-i keltezésű beszédet a hagyatékban őrzött javított gépiratból közöljük. (A Szerk.)

íráshoz nem szokott magyar parasztasszonynak levelezőlapját, amelyen 1944. április 27-én ezt írja: „Szeretettel tudatom, hogy egyetlen drága fiam hollétéről mit sem tudok, amelyért bánatos szívvel és keserves könnyekkel telve vagyok. 1943 januárjában eltűnt, de még a reménységem abból áll, hogy tán fogságba esett. De ha a Jó Isten gondviselése úgy határozott öfelőle, hogy meg kellett halnia, áldassék az Úr neve, de az én lelkem terhét, szenvedését ki enyhíti, nem tudom. Meg volt benne a hazaszereget. Valamelyik tábori lapjába azt írta, ha meghalok, a hazáért halok meg édesanyám...” Boldog az, aki látja, hogy van értelme életének. Nagy az, akinél a halálnak is van értelme!

És a többi? Hol vannak a többiek?!

Ott, ahol Técső, Dobrony, Gállocs, Kapos, Helmec, Zsadány, Görgő, Özörény, Balog és a többi drága magyar falu van: a határokon túl.

Máramarostól Beregen, Ungon, Zemplélen, Abaújon át egészen Gömörig szinte a felét adta volt népfőiskolásainknak az egykori Felvidék.

És milyen felét!

1938 és 1944 között ők voltak népfőiskolásaink eleje.

Mennyi színt, elevenséget, frissességet, játékos észjárást, kultúrszomjat, a minőségi magyarság milyen őszinte vágyát hozták magukkal. Egységes szellemiségükön belül is több típust képviseltek. Az ungiak, beregiek, felső-bodrogiak milyen mások voltak, mint a Hernádtól nyugatra eső tornai részek és Gömör falvainak fiai. És hogy fogták közre – mint két erős fivér – a lábadozó testvért, Kelet-Abaúj és Felső-Zemplén, Bőd, Csáj, Bogdány, Biste, Újlak vidékének drága magyar nyelvünket nem egy esetben már csak törve beszélő ifjúságát!

Othon vannak-e még, vagy mint a perényiek, az ős talajból kitépve, valahol az ország más vidékén próbálnak gyökeret eresztetni?

És ha othon vannak, maradt-e bennük valami abból a tűzből, ami itt lobbant lángra a szívükben? Át tudják-e menteni paraszát az utánuk következő nemzedékeknek, vagy ők voltak az utolsó üzenet odaátrol Patak és benne a magyar édesanya számára?

Hát a többi?

Hol vannak a többiek?! Azok, akikről eddig még nem szóltunk, de akik nincsenek közöttünk. Akiknek elmehetett még a posta, és akiket még megtalálhatott valahol. Szülőfalujukban élnek-e még, vagy a messzi városba, hivatalba, gyárakba sodorta őket az élet?

Meghallották-e a hívó szót, s ha igen, fáj-e a szívük amiatt, hogy nem lehetnek velünk?

*

Kedves Barátaim!

Az a kérdés, amellyel most végigtekintettük tizenkét év volt népfőiskolásainak selegét, abból a megállapításból fakadt, hogy milyen kevesen vagyunk itt mi negyvenen a négyszázból.

Azok után, amit elmondtam, ugye megértitek, hogy most amikor ismergetem az arcotokat, mégis azt mondom: Istenem, milyen sokan is vagyunk!

Olyan vihar után, amilyen a 400 pataki népfőiskolás életének erdejét tépte, olyan magyar katasztrófa után, amilyen az első magyar népfőiskolás nemzedéknek jutott osztályrészül, csoda, hogy ennyien is vagyunk, ajándék Istentől, hogy egyáltalában vagyunk, és feladat részünkre az a kegyelem, hogy itt ma ilyen sokan vagyunk.

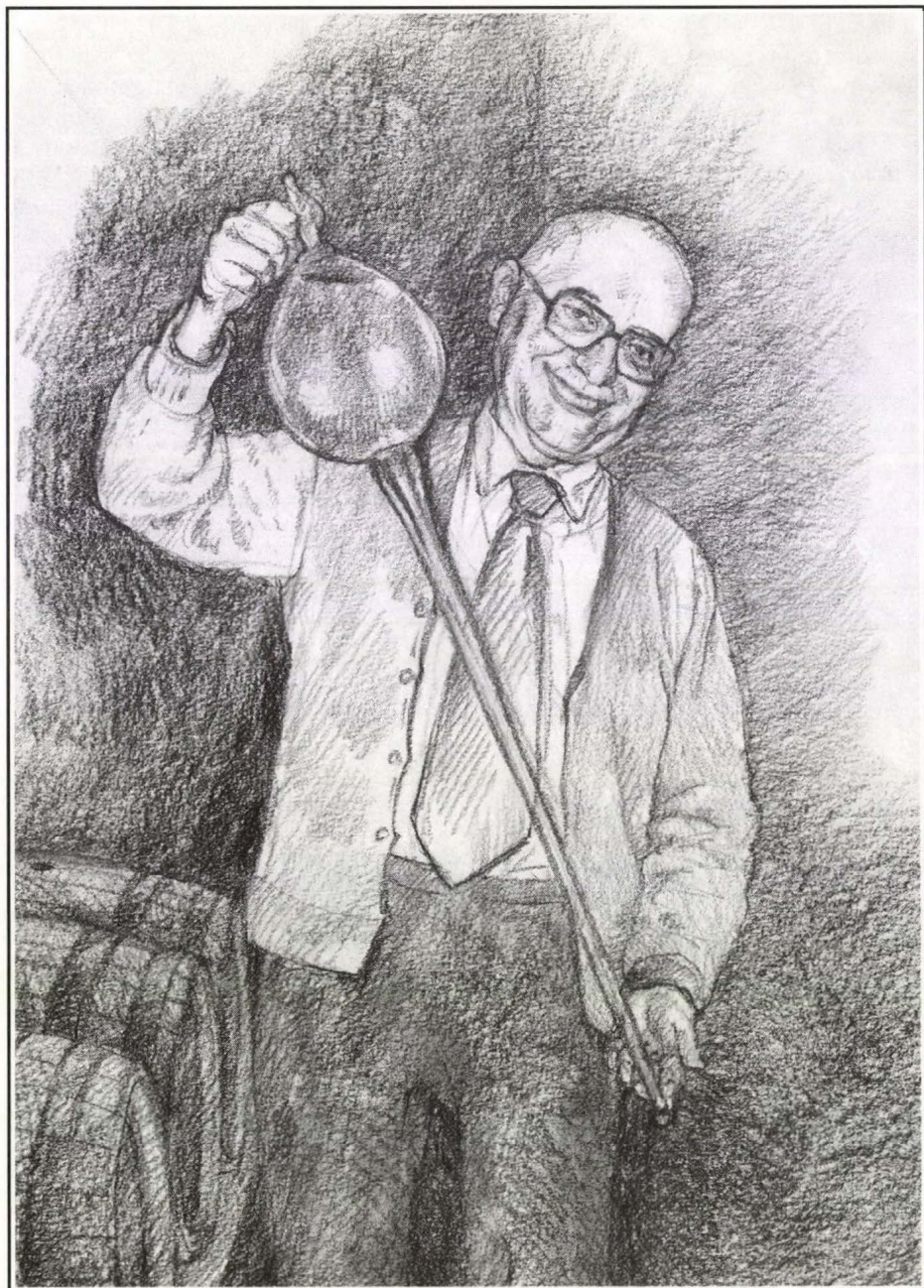
Ez a feladat, a népfőiskolás program: növekedni hitben, tudásban, magyarságban, népünk, a nagy magyar család szolgálatában.

Hívőbb, tanultabb, magyarabb, egyszerűen kifejezve: műveltebb emberek akartak lenni, amikor először idejöttetek, és a feladat, ami azóta rátok mindig várt és ma is vár: ilyenné tenni magatokat és környezeteteket.

Ebben a feladatban, amely időtől, kortól függetlenül a legszebb állampolgári, mert legegységesebben emberi feladat, akar segítségetekre lenni népfőiskolánknak is Alma Matere: a Főiskola. Ezért küldünk ki hozzátok vándorkönyvtárakat, ezért szervezzük meg a levelező oktatást, ezért nyitjuk meg évről évre népfőiskolánkat, és ezért rendeztük meg ezt a találkozónkat is, amelynek munkájára – a pataki népfőiskola volt vezetőjének, Szabó Zoltán bátyátnak és jelenlegi igazgatójának, Rácz István bátyátnak és munkatársainak nevében is – amikor megbeszéléseinket megnyitom – hiszem, szerintetek is a legtöbbet: – Istennek gazdag áldását kérem.

Újszászy Kálmán Csoóri Sándorral és Czine Mihállyal
a kertjében tartott népfőiskolai találkozón
(Szoboszlai Péter felvétele, 1984)

„Apóka a pincéjében kedvenc lopójával...”

A Sárospataki Népfőiskoláról

1. Tanfolyam vagy iskola?!

A sárospataki népfőiskola az 1936 februárjában rendezett népfőiskolai tanfolyammal indult, és 1948 áprilisában az állandó leány-népfőiskola vizsgaünnepélyével zárult.¹ E két időpont között, a Felvidék visszacsatolása esztendejének kivételével folyamatosan működött. Nyolc esztendőn át, 1944. február 20-ával bezárólag előbb mint 9, 12, majd 15 napos, s végül 5 hétig tartó népfőiskolai tanfolyam; 1945 őszétől kezdődően pedig három éven át mint a teljes téli hónapokat igénybe vevő külön fiú- és külön leány- (összesen tehát hat alkalommal megrendezett) ún. „állandó” népfőiskola. A résztvevők száma együtt 460 volt; 339-en látogatták a tanfolyamokat, egyet-egyét átlag negyvenketten; hatvannégyen a fiú népfőiskolát, átlag tehát huszonegyen, ötvenheten a leány népfőiskolát, évenként átlagban tizenheten.

Ezeket a számokat azért ismertetem, mivel mögöttük meghúzódik az a kérdés, ami azonnal jelentkezett, amikor megnyílt a lehetősége annak, hogy a néhány hetes tanfolyamokról át lehet térni a több hónapos iskolákra. Jelentkezett pedig abban a formában, hogy a még ki nem próbált „iskoláért” tanácsos-e feladni az addigi gyakorlatot, azaz a tanfolyamot? Az nyilvánvaló volt – és ez az „iskolának” minőségi jellegéből és igényeiből következett –, hogy az átváltással a résztvevők száma jelentősen csökkenni fog, de az már gondként maradt vissza, hogy a nevelői hatásoknak hosszabb ideig kitett – elsősorban fiú – népfőiskolások, illetve a velük foglalkozás termel-e annyi értéket, mint a kétszer olyan sok résztvevővel, de a felénél is kevesebb idővel dolgozó, a népfőiskola igényével indult és elfogadott tanfolyam, amely lehet, hogy egyedül nálunk kimunkált formája ennek az inkább nevelő, mint oktató szolgálatnak. Vajon a nagyobb létszám nem valószínűsíti-e, hogy nagyobb mértékben ad lehetőséget a kiválóbbak megjelenésének, és az idői korlátok miatt is sürgető, feszítő ereje, szellemi koncentrációja nem ad-e olyan indításokat, amelyek a tanfolyam által megtermékenyítetten képessé teszik a kiváló résztvevőt arra, hogy segítségükkel maga munkálja ki magában mindazt, amit az állandó népfőiskola adhat, vagy annál jóval többet?

Megoldásnak az kívánczozott, hogy az állandó népfőiskola mellett megmarad a tanfolyamok indításának lehetősége is; nem egyidőben a népfőiskolákkal, hanem velük közös szervezetben, egymásra tekintettel, inkább előttük, mint utánuk, úgy is mint előkészítők amazokra. Sajnos, a kikísérletezésre már nem volt lehetőség; a kérdés nyitva maradt, és nyitva van ma is. Nyilván azért is, mert akik az életben úgy vittek a legtöbbre, hogy mindig elevenen élt bennük a népfőiskolás örökség, s akik ennek az örökségnek ápolói, sőt továbbplántálói maradtak, a tanfolyamok valamelyikén – esetleg több tanfolyamon – élték meg a népfőiskolát.

¹ Ezt az írást az Adattárban őrzött gépirat alapján közöljük. (Fsz Kt. 1549.) Elhangzott az országos népfőiskolai találkozón Budapesten 1983. márc. 17-én. Megjelent: Confessio, 1983. 3.sz. 110-114. o. (A Szerk.)

2. Patak felől, Skandinávia felől!

Egy másik nyitva maradt – s ez azt jelenti, hogy máig továbbgondolásra készítő – kérdés a pataki népfőiskola indulásával függ össze. Akik ezt az indulást néhányan még ismerik, azok tudják, hogy motiváló erői nem „kívülről jött” (a *kívülről* itt nem elsősorban külföldet, hanem mástól átvett jelent) hatásokból, hanem benső szükségességből táplálkoztak. Ez azt jelenti, hogy Patakon működtek, közelebből a pataki iskolában jelentkeztek azok az előzmények, amelyek kényszerítő erővel egy olyan nevelőintézmény irányába mutattak, amelynek addig – vélten vagy ténylegesen – a népfőiskolák lehettek. Lássuk, hogyan!

A sárospataki főiskola teológiai akadémiáján a gyakorlati teológiai tanszék vezetését az 1927/28. tanévtől kezdődően az akkor alig 25 éves Szabó Zoltánra bízta rá a főiskola elöljárósága. Ez a pataki hagyományokon nőtt, s több társával együtt a kora húszas évek ifjúsági mozgalmaitól is megtermékenyített, univerzális érdeklődésű és kirobbanó tehetségű fiatal professzor, aki tanszékéből következően – tudományos képzésük mellett – a teológus ifjúságnak a gyakorló lelkési szolgálatra előkészítését is irányította, e munka során szerzett tapasztalatai alapján az ifjúság gyakorlati munkájáról beszámoló 1930/31. tanévi jelentésében ajánlotta a teológiai karnak, hogy az ifjak – tekintettel arra, hogy tanulmányaik befejeztével túlnyomó többségükben falusi lelkipásztorként fognak szolgálni – gyakorlati képzésük a korábbinál fokozottabb mértékben a falusi egyházközségeken végzendő munkára készítsen fel, s ennek megfelelően ő maga is „arccal a falu felé” készíthesse el a jövőben az ifjúság gyakorlati képzését meghatározó munkatervét. Hogy ebben az előterjesztésben, amelyet a teológiai kar a magáévé tett, volt-e szerepe az akkor főleg a magyar mezőgazdaságot, a falut, a parasztságot sújtó gazdasági válságnak, irodalmának, azt – ismervé Szabó Zoltán viszonyulását a szociális problémákhoz – több mint valószínűnek kell tartanunk, de az is tény, hogy a gyakorló lelkészképzésnek a Tiszáninnen – amely Miskolc, Eger és Újhely kivételével Trianon után város nélkül maradt – e történeti adottságként jelentkező válság nélkül is a falusi gyülekezetekre, a mezőgazdasági népesség, a parasztság pásztorolására kellett összpontosulnia.

Az viszont kétségtelen, hogy a teológiai akadémia filozófiai szemináriumán belül működő – és 1931 késő őszen indult – szociológiai szeminárium résztvevőinek érdeklődését éppen az a válság fordította a falu, a parasztság kérdései felé, és tágitotta gyülekezeti, egyházi problémán túlmutató társadalmi problémává. A kérdéssel foglalkozó és ennek egyre terebélyesedő irodalmával megismerkedő, a legátusok házról házra járásából, a tanyák, szórványok, törpegyülekezetek, a kötelező gyakorlati munkákon felül is vállalt pásztorolásából, cserkészátalozásokból, s nem utolsósorban kifejezetten a falu megismerését szolgáló kiszállásokon szerzett tapasztalatokat rögzítő írásos jelentésekből következett egyebek mellett annak a munkaformának a keresése, amely elsősorban a falu ifjúságával foglalkozva akarja a teológus ifjúság segítségével is olyan kulturális, gazdasági és politikai szintre segíteni a jövő falut, amely képessé teszi egyfelől a maga helyes önértékelésére, másfelől kijelöli és biztosítja helyét, szerepét a nemzet életében.

Mivel – bár nem ismerték – tudomásuk volt arról, hogy lényegében hasonló társadalmi és gazdasági helyzetben ezt a feladatot töltötte be száz évvel korábban a dán falu életében Grundtvig népfőiskolája, ezért ajánlotta az 1934/35. tanév végén ugyancsak – az akkor már doktor – Szabó Zoltán (és ugyancsak a teológus ifjúság gyakorlati munkásságát tárgyaló évi jelentésében), hogy a következő tanév folyamán „iskolánkban egy később kidolgozandó terv szerint munkálkodó népfőiskola nyitassék a kör-

nyék református parasztsága számára”. A teológiai kar – mint annak idején a korábbi is – az ajánlást a magáévá tett, és miután az előljáróságot is meggyőzte – nem utolsósorban a paraszt családból származó püspöknek, Farkas Istvánnak a segítségével – a tervnek a teológus ifjúságot is nevelő, a falu szolgálatára készítő jelentőségéről, és a lehetőségekkel is számot vetett, 1936. január derekán jutott el odáig, hogy egy már február elsején megnyitandó népfőiskolai tanfolyam programjának kidolgozásával, valamint a tanfolyam előkészítésével megbízza dr. Szabó Zoltánt és Újszászy Kálmánt, az utóbbit mint a súlypontivá lett kérdések következtében az ifjúság által faluszemináriumnak elnevezett szociológiai szeminárium vezetőjét. Ugyanakkor felkért harminc lelkészt, illetve tanítót, hogy falujukból küldjenek be egy-egy „gazda ifjút” a február elsején megnyíló és február 9-ig tartó tanfolyamra. Hogy pedig a népfőiskola mibenléte felől némi tájékoztatást adjon, az iskola és az egyházkerület hivatalos lapjában leköszölt egy akkoriban megjelent ismertetést a hubertendorfi parasztfőiskoláról, erről a sajátos módon csak áttételesen dán, inkább közép-európai ízű, jellegű kezdeményezésről, amelyet éppen közép-európaisága miatt érzett a maga problémáival rokonnak mind a tanári kar, mind pedig a nyári munkatábor esti megbeszélésein a népfőiskola létesüléseért lelkesedő és lelkesítő többségében teológus ifjúság.

Hogy ennek a kísérletnek – a népfőiskola felé csupán irányvételnek – átütő sikere volt a 36 „csizmás diák”-nak életében éppúgy, mint a voltaképpen ismét dr. Szabó Zoltán által kidolgozott programnak megfelelően a foglalkozásokon velük együtt résztvevő teológusokéban, abban meghatározó szerepe volt a környezetnek. Az első tanfolyamon még diákszobákban (később az erre a célra kiürített teológiai tantermekben) laktak, a konviktusban étkeztek, tehát főiskolai diákközösségben éltek, „pataki diákok”, a kollégium (Patakon egy évszázadon át *főiskolának* hívták) növendékei voltak. A döntően formáló hatást azonban – ha a „falak is tanítottak” – mégsem a környezet, hanem a tanfolyam vezetőjének az alázatosan hívó, lenyűgöző intelligenciájú, kezdeményezésekre mindig kész és erre is teremtett, ezekben élő és eléggő dr. Szabó Zoltánnak, s a vele együtt dolgozó munkatársaknak – közöttük is első helyen faluja szerelmének, Túri Sándornak és Móricz Miklósnak (a Zsigmond lenyűgöző egyéniségű, megejtően kulturált közgazdász-statisztikus öccsének), aki szenvedélyesen kutatta, ahogy ő nevezte, „a földműves ember helyét, szerepét a nemzet életében” – a szolgálata jelentette. Móricz Miklósnak köszönhető a kezdeményezés – igen komoly, a vezető fővárosi sajtón át is jelentkező – visszhangja, ami viszont olyan légkört teremtett, amelyben a népfőiskola szinte egyik napról a másikra központi kérdésként jelentkezett, elindulva azon az úton, amelyen alig néhány év múlva országos mozgalommá, nemzeti üggyé vált egyfelől, másfelől bátorítást adott hasonló vagy a pataki „példán” okosodva ezt továbbfejlesztő indulásokhoz szerte az országban.

Amint, ahogy láttuk, a pataki népfőiskola keletkezésének kizárólagosan helyi indítékok a motiválói, úgy helyi színek határozzák meg, jellemzik életét is. Helyi mindjárt az a merészség, hogy azt külföldi népfőiskolák vagy hasonló hazai kezdeményezések hónapok, sőt évek alatt adnak át a népfőiskolásoknak, azt a körülmények kényszerítette megkötöttségektől függetlenül is – jól ismerve a magyar ember lelki, szellemi alkatát – a legrövidebb időn belül, alig több mint egy-két hét alatt merészebbtel a résztvevőkkel úgy megízleltetni, hogy utána maguk kívánják a többet, teljesebbet. Csak így van joga, de így joga van népfőiskolásoknak tekinteni őket. Helyi az, hogy kedvet csinál a népfőiskolához az ifjak, szülők és faluvezetők körében: bátor gesztussal vendégségbe hívja a jelentkezőket. Helyi az a törekvése, hogy a népfőiskola élet és munka a kollégium falain belül lehetőleg a főiskolás ifjúság jelenlétével, ezeknek iskolai életéhez hasonlultan történjék. Helyi az a törekvése, hogy a népfőis-

kolások betagolódnak a pataki diákközösségbe, pataki diákként éljenek az iskola falai között, és mint pataki diákok – azzal a többlettel, amit ez jelent – éljenek a népfőiskola elhagyása után is; az iskolát a magukénak tudják mint tanfolyamosok is, az állandó népfőiskola pedig a kollégium egyik ágaként önálló intézeti tagozatként épüljön bele ennek egészébe. Helyi kezdeményezés és – tudomásunk szerint – nem átvétel „Szeretettelva” úgy is mint a népfőiskolások önkormányzati szerve, úgy is mint testvéri közössége. Nemcsak nevében, hanem céljában is helyi a tanfolyamok majd az állandó népfőiskolák „napilapja”, a Kerékvágás. A nagy általánosságban mindenütt azonos vagy rokon tananyagának átadásán éppúgy mint a napirendjén, életformáján – és ez is helyi – nem annyira az „iskola”, hanem inkább a cserkész táboroknak, ifjúsági konferenciáknak a levegője érződik. Mindez nem azért, mert a program elkészítésére az első tanfolyam szervezésére együtt is alig két hét állott rendelkezésre, azaz hangsúlyozottan nem hevenyészetten, hanem azért, mivel ezek a jellegzetességek a fel nem sorolt többivel együtt ugyanazon egy emberben, dr. Szabó Zoltánban formálódtak; valamennyit ugyanaz az ember gondolta – vagy ha így tetszik: ötlötte, kínlódta – ki. Ő volt az, aki mindent, amihez hozzáfért, átszűrte a maga személyiségén, és – mint ahogy az minden életrevaló kezdeményezésnél történik – a helyi adottságokat magába szíva egy vele konzsenziális munkatársi gárda, ezen belül is a teológiai kar segítő, sokszor védelmet nyújtó közreműködésével formálta megbonthatatlanul egyedivé.

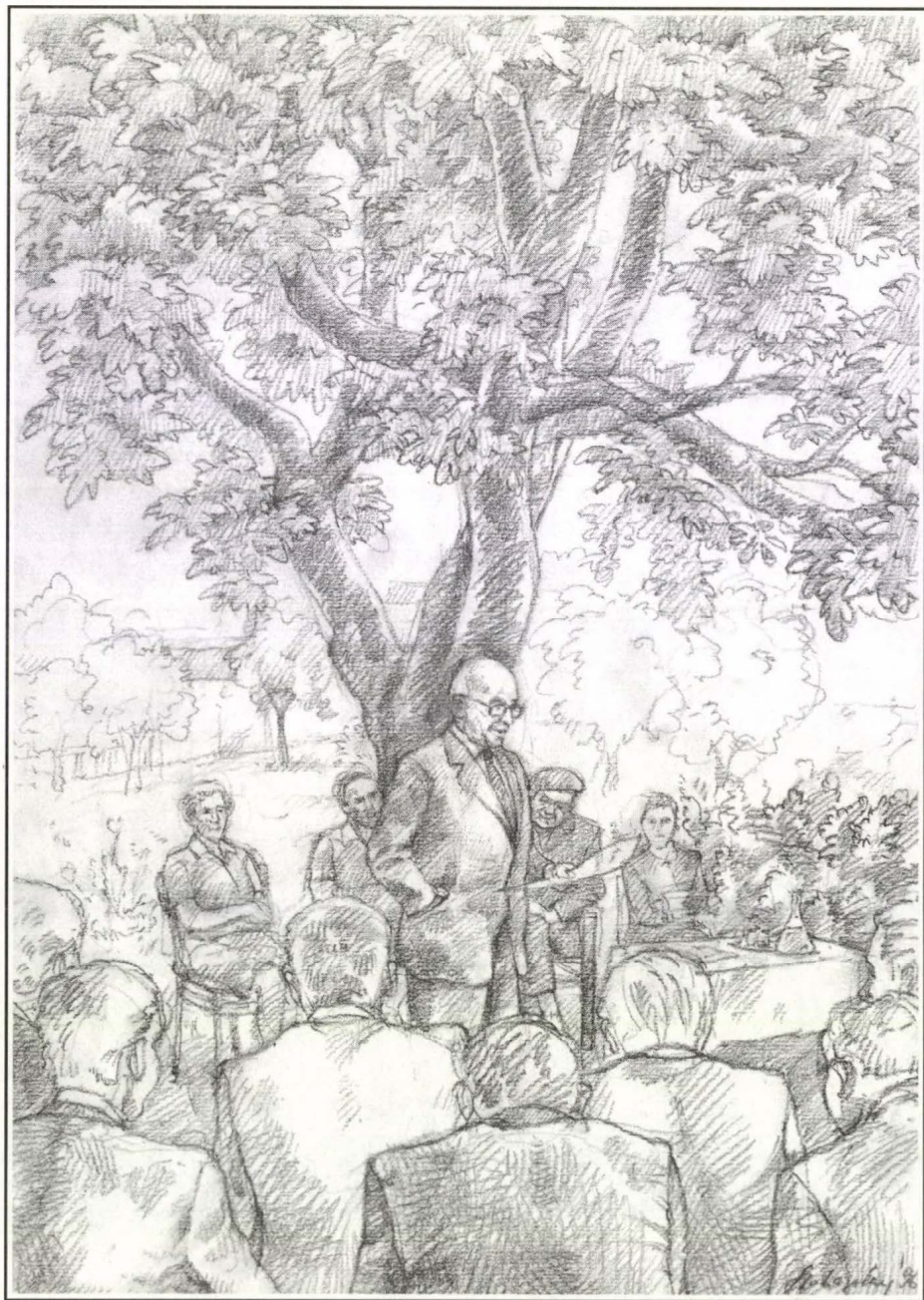
Csak amint az évek teltek, és kialakulóban voltak a már mozgalommá erősödött népfőiskolai munka országsszerte érvényesülő keretei, és ahogy a pataki tanfolyamok is közeledtek az állandó népfőiskolai formához, akkor vett irányt a pataki munka is a skandináv népfőiskolai típus felé. Ennek csak jele a Finnországból hazatért Rácz Istvánnak népfőiskolai igazgatóként alkalmazása, és semmiképpen nem járt vele együtt az átvétele, még kevésbé a másolása valaminek, ami keresztyénként és protestánsként is alkatidegen. Csupán megtermékenyítésről és nem átvételről lehetett volna szó akkor is, ha Újszászy Kálmánnak 1947/48 telét kitöltő svédországi népfőiskolai tanulmányútjának haszna több lehetett volna egy a népfőiskolásoknak tartott inkább élménybeszámolónál mint előadásnál. Csak *tőle* és *felé!* Pataktól Skandinávia, a sajátosan pataki jegyeket hordozó „pataki” népfőiskolától a „skandináv” népfőiskolák „felé”; a hazai indulástól a külföld felé működtek az erővonalak és nem megfordítva.

3. „Bizonyosságok fellegei”

Befejezésül arról kell szólanom, hogy a pataki népfőiskoláról alig lehet úgy beszélni, mint ami csak *volt* és elmúlt a korral együtt, amelyben született. Előbb négyen-ötten verődtek össze és találkoztak népfőiskolások, úgy is mint barátok. De mint olyanok, akik a pataki népfőiskolán lettek barátok, azzal a többlettel, amellyel ott megtöltettek, tehát nem csupán barátkozás, hanem – és ez megint patakinak minősíthető – továbbtanulás, tájékozódás a megkezdett úton továbblépés céljából. Ezek a találkozók az egyre szélesedő családtagi gárdával együtt egy kisebb tanfolyamot, az elgondolható legrövidebbet, egy hétvéget tettek ki, és nem a régi, hanem korunk irodalmi, társadalmi, világnézeti folyóiratainak egy-egy cikkét, tanulmányát ismertették meg és beszéltek meg egymással a résztvevők. Az 1976. évi országos pataki diáktalálkozón száznál több népfőiskolással együtt ők is jelen voltak, és azóta is összegyűltek évenként ugyanannak a hónapnak ugyanazon hétvégén családtagjaikkal (immár az unokákkal is) együtt ötven-hatvanan megint azért, hogy a hajdani népfőiskola még élő előadóit hallgassák, vagy irodalmi, művészeti, politikai életünk pataki kötődésű nagyjaitól kapjanak ők is, a következő nemzedékek is frissítő, a hazai szellemi élethez kötő benyomásokat.

Még annyit, hogy ami él, az terjed. Hogy ezek a találkozások nem vegetálásnak a jelei, hanem az életéi, azt sajtójuk mutatja, amely hol több, hol kevesebb élénkséggel de mindig reagál ezekre a találkozásokra, és – mint egykor az első népfőiskolai tanfolyamnál történt – tartja ébren vagy viszi be a köztudatba, mint hol termékenyítő, hol irritáló problémát, a népfőiskolai gondolatot.

Erősíti ezt a folyamatot a pataki népfőiskolának szinte hiánytalanul megmaradt iratanyaga; az adminisztrációs jellegű éppúgy, mint a népfőiskolások levelezései, házi dolgozatai, s nem utolsósorban a Kerékvágás példányai. Együtt vannak a részben ezekre támaszkodó értékelő visszaemlékezések – köztük olyanokéi, mint a Jakab Sándoré, Varga Andrásé, É. Kovács Lászlóé –, amelyek szinte nélkülözhetetlenek nemcsak a pataki népfőiskola munkájának megismeréséhez és megértéséhez, hanem általában a népfőiskolai gondolkörben tájékozódáshoz, és együtt vannak a történeti összefoglalások, köztük Kovács Károlynak teljes forrásértékű tanulmánya, és újabban egyre gyűlnek azok a szakdolgozatok, különböző folyóiratokban megjelent vagy megjelenésre váró tanulmányok, amelyek vagy kizárólag a pataki népfőiskolával, vagy attól indulva általában a népfőiskolával foglalkoznak. Jelölül annak, hogy a népfőiskoláknak két világháború közötti szolgálatát pozitíven értékeli korunk, és eredményeit szívesen építi bele mai művelődésünk szolgálatába. Ha csak annyit használt volna a sárospataki népfőiskola, hogy maradandónak bizonyult szellemi értékeket őrzött meg és mentett át a szociálista nemzet számára, akkor már nem volt és nincs is hiába!

„Apóka előadás közben népfőiskolások körében a híres diófa alatt”

A gyökerekről s egyebekről

Az indulásának 50. esztendejére emlékező Sárospataki Népfőiskola gyökerei a századelőre vezethetők vissza.¹ Ekkor születtek azok, akiknek élete, munkája vele összeforrott. Ahhoz a generációhoz tartoztak, amelyiktől Illyés Gyula temetésén köszönt el a nemzet. Közös jellemzőjük, hogy a történeti Magyarország fiai voltak. Ifjúságuknak hazája ez a Magyarország, amelyről hitték, „gyönyörűbb, mint a nagyvilág”. Elődeikkel átszöttek az egész Kárpát-medencét. Otthon voltak a Duna-Tisza közén és a Maros mellé éppúgy hazamentek, mint a Garam partjára. Szívükkel átölelték az egész történeti hazát; inkább múltjával, mint jelenével, de mindig Európát idéző távlatokkal. Életüknek ezt a meghatározó élményét sebezte meg szinte halálosan az országnak darabokra hullása. Csak aki az ifjú kornak fogékonyságával élte át, tudja, mit jelentett ez a generáció életében! Mennyivel másabb volt, mint a negyedszázaddal később ugyanennek a nemzetnek életében jelentkezett társadalmi-politikai változás! Ha volt nemzedék olyan, amelyet egy meg sem álmodott katasztrófa aléltóságba taszít, akkor ez a realitások látására fel nem készített nemzedék ilyen volt! Csak korai ocsúdása magyarázza, hogy nem roppant össze, sőt vállalta azt a feladatot, amelyet ritka nemzedékének szánt történelmünk: alapot rakni a régivé minősült Magyarország helyett az újnak. Hasznos és a Sárospataki Népfőiskola szellemi háttérének szempontjából sem mellékes tudni, hogy a generációnak ocsúdása hogyan történt, és az induláshoz szükséges erő honnan származik. Hol voltak azok a „műhelyek”, amelyek ezt a szolgálatot a kicsivé lett hazában elvégezték?

Sárospatak ébresztője a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Tahiban tartott tábora volt. Ennek az 1921 nyarán, Trianon után a legelső adott alkalomkor, az akkori magyar főiskolás ifjúság egészét képviselő tábornak, a nemzedék első nagy megmozdulásának légkörében vert gyökeret a jelen levő pataki főiskolásokban – teológusok voltak mind a heten – az Evangélium, a meggyőződés, hogy a kornak ideológiai bizonytalanságában az egyetlen olyan kiforrott és teherbíró eszme az, amely az új Magyarországot építeni segíthet. Ott fogalmazódott meg bennük az a merész, csak a táborban feltöltött hittel vállalható feladat is, hogy hazaérve ösztönzői legyenek diáktársaik a tábor szellemében történő szellemi és lelki megújulásának, és ezzel a maguk körében megtegyék az első lépéseket az új magyar – később minőséginek nevezett – nemzedéknek, a tábor voltaképpen céljának megvalósítása felé. És ugyancsak ebben a táborban, ahol a sok száz magyar főiskolás között jelen voltak a mozgalomként akkor kibontakozó cserkészlet vezető személyiségei is, ezekkel megismerkedve határozták el, hogy feladatuk megvalósítása céljából cserkészcsapatot alakítanak. A cserkészletet látták ugyanis olyannak, mint amelynek életformáján és szervezetén belül, főleg az őrsök kisközösségeiben velük együtt elhelyezkedő középiskolás és tanítóképzős ifjakban nemcsak társakat kapnak, hanem segítőköt is és majdan utánpótlást.

¹ Megjelent *A Sárospataki Népfőiskola 1936-1986.* című kötetben 1986-ban (5-7.o.) (A Szerk.)

Az iskola közlemúltjának története bizonyítja, hogy a „diákszövetségeseknek” – így nevezték a tahi táborból hazatért teológusokat – tíz esztendő adatott arra, hogy előbb csak a gimnáziumban és a tanítóképzőben történő cserkészmunka keretében feladatukat megvalósítsák. Ugyanaz a tíz esztendő volt ez, amely alatt a Trianon után az ország peremére szorított, a fenntartásához szükséges alapítványai elértéktelenedéseivel gazdaságilag legyengült, ifjúságának egyharmadát elvesztett és így létében veszélyeztetett iskola újra megerősödött, és belső megújulásától is befolyásoltan újra múltjának megfelelő rangot nyert a magyar művelődés egészén belül. Amikor tehát a további fejlődéséhez szükséges építkezések is befejeződtek, és 1931-ben fennállásának 400. évfordulóját ünnepelte az iskola, diákságában, tanári karaiban, sőt előjáróságában is adva voltak a feltételei annak, hogy mint máskor is a 400 év alatt, a társadalom, a nemzet aktuális kérdései felé is ne csupán nyitott legyen, hanem a maga lehetőségeinek megfelelően és a maga keretei között ezeknek megoldásában is részt vállaljon.

Sorsként kell elfogadni, hogy az iskolának mind ifjúsága, mind fiatalabbjaiban már ebből az ifjúságból nőtt tanári kara azokban az években érett alkalmassá erre, amikor a világgazdasági válságtól sújtva a két világháború közötti évtizedek legnehezebb esztendeit élte a nemzet. Ekkor fordult az ország figyelme a válság súlyát leginkább szenvedő mezőgazdasági népesség, a „hárommillió koldus” és életkerete, a falu felé. Ami eddig nem volt hangsúlyozott: számarányaiból is következő nemzetfenntartói jelentősége ekkor lett általánosan elismertté, de ugyanakkor lett nyilvánvalóvá messze elmaradottsága az ezzel járó szerepétől.

Adva lett tehát a feladat: ismerni és ugyanakkor segíteni a falut s annak népét, általában a parasztságot. Nyilván helye volt a református iskolának ebben a döntésében annak is, hogy a magyarországi reformátusságnak zömét aránylag széles skálán a falusi népesség képezte. Az sem volt hatás nélküli, hogy az iskola, a főleg az értelmiség fiainak szervezett angol nyelvű tagozat gyors népszerűsödése ellenére is vigyázott arra, hogy megmaradjon a közép- és kisparasztkok, ahogy akkor mondták: „A szegények iskolájá”-nak; mint ahogy az is számításba kellett jöjjön, hogy mind lelkész-, mind tanító-növendékei számára Északkelet-Magyarországon a szinte egyetlen elhelyezkedési lehetőséget nagyjából a kis- és aprófalvak jelentették. Mégis az igazi meghatározót, a mély talajt, amelyből a döntés, az „arccal a falu felé!” származott, nem ezek képezték, hanem ugyanaz, ami a húszas években elindította az iskola megújulását, a Tahiban nyert töltet, a munkásban, parasztban, értelmiségiben egyformán minőségi ember s minőségi magyar, együtt: a minőségi nemzet kimunkálásának vágya.

Olyan feladat ez, amelynek a megoldásához első renden egy tanítói-nevelői jellegű munka vezet. Ezért meghatározója a sárospataki falumunkák mindegyikének az egyébként általánosabban előforduló társadalmi, „szakmai”, politikai vagy éppen egyházi irányultság helyett egyfajta pedagógiai szellem és légkör. Hol erősebben, hol kevésbé érzékelhetően, többször dominálóan, mint nem, de mindenütt jelen van. Vagy úgy, hogy a falu az oktató-nevelés tárgya, vagy a majdani oktató-nevelő maga, vagy egybefonódva együtt a kettő.

Ez a sajátosság annak is következménye, hogy a sárospataki falumunkák között nincsen egyetlen sem olyan, ami helyileg vagy szervezetileg elszakadt, önállósult volna, és nem kötődne valamilyen módon az iskolához, a kollégiumhoz; már csak azért is, mivel tanáraiban, tanítványaiban voltaképpen maga az iskola végzi ezeket a feladatokat.

A gyakorlati teológia tanárának indítványára fordul a pataki teológusképzés maga is a falu felé, és ennek keretében történik nagy ünnepenként a legációk alkalmával e

célra összeállított kérdőívek segítségével, Patakon első ízben az egyházközségek főleg vallásos szokásainak – ha egyelőre csak szondázás formájában is – de megkutatása. A környezettanulmány mint tantárgy is mögötte áll a tanítóképzős cserkészek első tanyai kiszállásának. A kor társadalmi kérdéseivel ismerkedés céljából kéri a teológus ifjak a szociológiai szemináriumot. Majd, amikor ennek szemesztereken át hetenként történt megbeszélései során nyilvánvaló lesz, hogy a társadalmi kérdések hazai középpontjában a falu és a parasztság, általában a mezőgazdasági népesség problémái állnak, ugyanők kéri a szociológiai szeminárium átminősítését, kizárólag a falu kérdéseivel foglalkozó „faluszemináriumra”. Magától értetődik a népi tehetségek felkutatásának és beiskolázásának, a pataki iskola falu felé fordulása ez országos mozgalommá erősödött kezdeményezésének pedagógiai jellege; éppúgy mint a vándorkönyvtáraké, néphangversenyeké és a népi színjátszó gimnazisták szolgálataié, valamint a 30-40-es évek fordulóján a táj – sőt távoli országrészek – félreeső falvaiba is eljutott, magyarságot, faluöntudatot ébresztő, népi kultúrát ápoló, hitet erősítő cserkész regösöké is!

Nem kell tehát hangsúlyozni, hogy a pataki iskolának, ha egyáltalán parcellázní lehet a 30-40-es éveknek faluszolgálatát, ebből – talán kissé egyoldalúnak tűnhetően is, de híven szellemiségéhez – a falu, a földműves nép, a parasztság művelésének és ezen belül hivatása megismertetésének feladata jutott. Ezért nincsen meglepő abban, hogy népfőiskolája, mikor állandóvá fejlődött, betagozódott a kollégium tanintézetei közé, azaz a szó szoros értelmében iskolává lett, ilyenén szervezve működött. És mert ilyenként működött, ez indokolta azt – itt lévén adva az ehhez szükséges előfeltételek: teológia azaz főiskola, tanítóképző és gimnázium –, hogy maga mellé kívánjon, már az országos igénnyel is számolva egy olyan intézményt is, amelyben elsősorban a népfőiskolai oktatók, nevelők képzése folyik. Népegyetemnek álmodták meg többen, de kollégiumi keretekben indulva és maradván is, a felszabadult ország művelődési programjához kellett hogy igazodjék, és mint Szabadművelődési Akadémia organikusán illeszkedik be a pataki falumunkák egészébe. Mivel ennek az „akadémiának” résztvevői – működésének mindössze két esztendeje alatt – főleg az egész országból toborzódott pedagógusok voltak, ha részint a politikai változásokkal, illetve a népművelés átszervezésével, részint a kollégiumi szervezetnek széthullásával nem járt volna együtt – éppúgy mint az akkor már a szabadművelődés fogalma alá sorolt – falumunkák mindegyikének a megszüntetése, ők lettek volna azok, akik ez utóbbiak egészének, vagy közülük bármelyiknek intenzívebb hatása alá kerülve terjesztői lehetek volna – máig hatóan – a komplex pataki falumunkának.

A hol egymásból folyóan, hol egymás mellett vagy egymás közelében, de sohasem egymás ellenében jelentkező sárospataki falumunkáknak ugyanis éppen ebben a komplexitásban volt az erejük, s egyúttal a pedagógiai szellem mellett másik meghatározó jellemzőjük is. Akár egymásból nőttek, akár egymás mellett, nem nőttek ki, nem is helyettesítették vagy tették feleslegessé egymást. Mint a nagycsalád hajdan, együtt maradtak, éltek, dolgoztak, hatottak. Ahhoz, hogy létezhesse, és úgy létezhesse, ahogy megismerte őket a magyar társadalom, szükségük volt egymásra, kellett hogy kiegészítsék egymást.

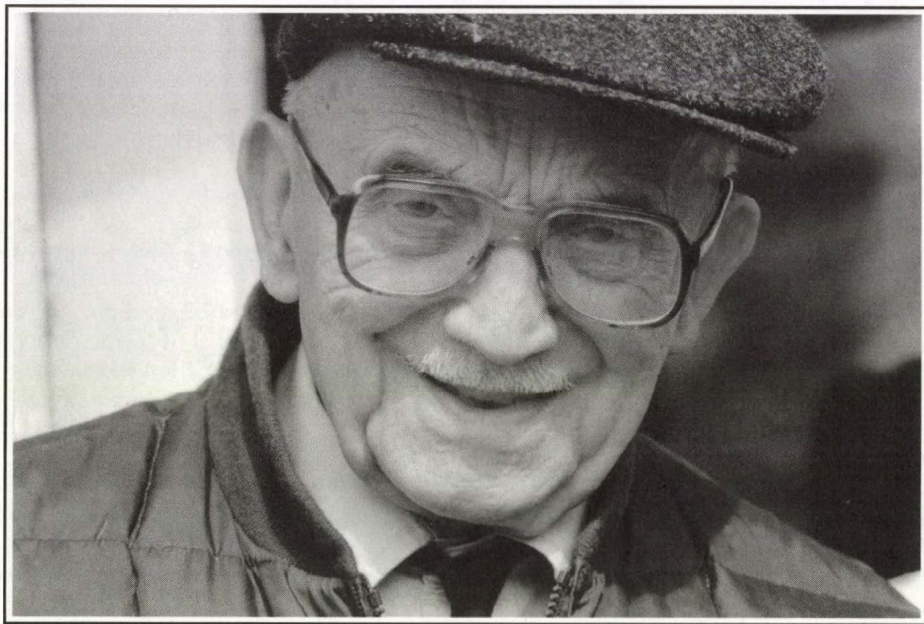
Ez a megállapítás mindegyikükre külön-külön is érvényes, de érvényes főleg a pataki népfőiskolára. Ahhoz, hogy népfőiskola legyen és az lehessen Patakon, amire rendeltetett, szükséges volt az erős és már önmagában is komplex háttérintézmény, az iskola, és szükségesek voltak a háttérrel azonos fontosságú, sőt a munka gyakorlati kivitelezése szempontjából a nála is fontosabb társmunkák.

S ez az, amit a jövőt illetően kívánalommal is lehet tenni. Mivel a Sárospataki Népfőiskola – annak ellenére, hogy komplexitásával a maga korában szinte teljesen, ha nem egészen, egyedül állott – példa lehet a jövő számára. Igazi népfőiskola csak már hosszabb vagy rövidebb idő óta létezőnek, nemzetben és társadalomban jelentős helyet betöltőnek bizonyult háttérintézménnyel és csak ott lehetséges, ahol adva vannak – részben őt előkészítően, mindenképpen azonban vele együtt – a vele azonos tőről sarjadt, az övével azonos igényből táplálkozó társmunkák.

Ahol ilyenek nincsenek, jobb esetben átveszi feladatát maga a háttérintézmény. Ez azt jelenti, hogy elveszíti sajátosságait, a neki a háttérintézménytől külön értelmet adó lényeges színeit, és ennek „kihelyezett”, korhoz, helyhez, körülményekhez igazodó másává, partikulájává válik.

Ahol viszont vannak, ott megvannak a feltételei is annak, hogy ott népfőiskolák legyenek. Mivel pedig hazánkban a mi korunkban is újra gond a tehetségek felfedezése és tanítása – van honismereti kutatás, vannak olvasótáborok s vannak az ezekkel azonos indítású egyéb kezdeményezések – adva van a lehetősége is, hogy mellettük a népfőiskolák is megjelenjenek.

Semmiképpen nem mint olyanok, amelyek ezeket csúcscservként összefogják, és így többek amazoknál, hanem mint olyan „társmunkák”, amelyekben anélkül, hogy ezek bármelyikének helyét elfoglalnák, együtt hatnak, formálnak, együtt szolgálnak a népfőiskolának a századelő nemzedékében megfogalmazódott, de a nemzedékváltások során újra és újra érvényes célját: a teljes, a minőségi embert.

Újszászy Kálmán a 90. esztendő küszöbén
(Koltay Gábor felvétele, 1991)

Mint ember és ember...

Megnyitó az első országos népfőiskolai biennálén

Kedves Hallgatóim!¹

Ha már úgy történt, hogy az első országos népfőiskolai találkozót Patakon olyan valaki nyissa meg, aki jó félszázaddal ezelőtt jelen volt, sőt bábáskodott is annak a pataki népfőiskolának a születésénél, amelytől – úgy ahogy történelmünk engedte – nem kanyargós, hanem egyenes út vezetett idáig, akkor talán érthető is, sőt természetes is, ha a megnyitó nem előre tekint, hanem azzal igyekszik szolgálni, hogy arccal a múlt felé fordul, visszanéz a megtett útra.

Mikor ezt teszi, nem summázni, nem összegezni akar. Ebből akkora csomag ke-rekednék ki, hogy továbbvinni nemcsak hogy könnyű nem volna, hanem akadály is lehetne, pedig történelmünk most gyorsított menetet kíván meg tőlünk.

Hogy a magam eszme- és képvilágában maradjak, mikor Mózes Izrael népével elérkezett az Ígéret földjéhez, a Nébó lábához, mielőtt felment volna a Piszga tetejére, hogy onnan bepillantasson a földre, amelyen élni, szolgálni már nem adatott meg néki, és ő is summázott, ebben nem azt elevenítette meg a nép előtt, ami velük a pusztai vándorlás alatt történt, hanem azt az egyetlenegyet hangsúlyozta, amivel a nép megkülönböztette magát a szomszéd népektől, és amire a Kánaán földjén még nagyobb szüksége volt, mint annakelőtte, szinte népek nélkül a pusztában. Izraelre mint választott népre gondolok, s arra, ami kiemelte őt a környező népek sorából, és ami – ahogy az évek teltek – lett motorrá is, cementté is, meghatározóvá, jellemzőjévé is életüknek; olyanná, amelyben egybe lehet fogni, meg lehet érteni, előre és hátra lehet vetíteni történelmüket, és amellyel példaként, mintául is szolgálhatnak más népeknek, közösségeknek.

Nos, ha azt az egyet akarom kiemelni, az 1936 februárjától amíg lehetett, végig, megszakítás nélkül működött pataki népfőiskolának múltjából – s mivel találkozói-ban ma is él, tehát jelenéből is –, ami reá legjellemzőbb, ami mozgató motor is, míg ketten élnek közülük, összetartó, másoktól megkülönböztető, a mindmáig meglétünket magyarázó sajátossága: az, ahogy egymáshoz viszonyultunk és viszonyulunk.

A pataki népfőiskolások nemcsak mint tanár és tanítvány, de nem is csak mint tanítvány és tanítvány, paraszt és paraszt, közszolgálati alkalmazott stb. viszonyulnak egymáshoz és innen, ebből a viszonyulásból – és csak ebből – eszmékhez, ügyekhez, feladatokhoz. Ezek tényleges, meglévő, szükséges de már másodlagos viszonyulások, a már valamivé formált, valamivé lett – mai szóhasználattal élve „manipulált” – embe- reknek kapcsolata, olyanok, amelyek éppen a népfőiskolán kaptak indítást, szükségessé-gük, jelentőségük itt lett nyilvánvalóvá. De van egy másfajta, egy mélyebbre nyúló, s onnan épülő, ősbibb kapcsolat is, amikor nem társadalmi, vallási, foglalkozási hovatartozásunktól, múltunktól és jelenunktől, korunktól és életkorunktól meghatá-

¹ Elhangzott 1989. július 8-án a Sárospatakon megrendezett I. Országos Népfőiskolai Biennálé nyitó ülésén a Tanítóképző Főiskola dísztermében. Szövegét az Adattárban őrzött gépiratból közöljük; címét mi adtuk. (A Szerk.)

rozottan viszonyulunk a másik emberhez, teremtünk kapcsolatot egymással, találjuk meg egymást, hanem ezeket mintegy lehántva magunkról, mint ember és ember, mint Te és én éljük meg magunkat, és éljük meg egymást. S együtt egy még manipulálatlan közösségben. A sok egyéb mellett – s ezt a pataki népfőiskola hajdan volt formájában és máig ismétlődő találkozóiban is bizonyítja: – a kapcsolatnak, az egymáshoz viszonyulásnak egy ilyen formája is létrejöhet a népfőiskolán, és ennek megfelelően, ebből következően az *ennek* egy olyan megfrissülése, belső átrendeződése, amely gyökeres változás eredménye bennünk is, kapcsolatainkban is.

Ahol az említett „egyebek” mellett – például az ismereteknek mennyiségi és minőségi gyarapodása mellett – ez a belső átrendeződés is megtörténik, ott van igazán népfőiskola; másként hangsúlyozom: ott valóban népfőiskola van. Ahol ez nincs, és nem is történik törekvés arra, hogy legyen, ott hívják bár népfőiskolának, csak ismeretterjesztő tanfolyamról, társadalmi, szociális, politikai és egyéb fajta képzésről lehet szó, akkor is, ha bentlakása hónapokig történik. Ott viszont, ahol az *én*ben is megtörténik az említett változás, akkor is népfőiskola van, ha csak néhány hét vagy ennél is rövidebb az időtartam!

És ezzel el is érkeztem megnyitóm végéhez. Hiszem, hogy amit elmondtam, nem magában álló; amit az egykori pataki népfőiskola meghatározójaként ismertem fel – nem utolsósorban azért, mert ez az *éntől* a *teig* viszonyulás bennem is megtörtént és történik mint népfőiskolásban ma is – nem egyedi, elszigetelt jelenség. Bőven akadtak testvérei a múltban, és biztos, vannak már a jelenben is.

A pataki népfőiskola 50. évfordulóján Pozsgay Imre kitünteti Újszászy Kálmánt
(Sípos István felvétele, 1986)

Utak és kincsek

Svédország

(Beszámoló helyett élménytöredék)

Az élmény nem forrása az alkotásnak abban az értelemben, hogy belőle születik meg a mű.¹ Az élmény maga a mű, az igazi alkotás.

Az, amit kifelé is meg tudunk mutatni belőle – legyen az Michelangelo Mózese, egy elmondott prédikáció vagy Beethoven valamelyik szimfóniája – csak másolata a bennünk felépült műnek, a – természete szerint tehát lényegében rejtőzködő – élménynek. Ezért akit mi művésznek nevezünk, csak másol, és nagysága nem annyira abban van, hogy *tud*, hanem sokkal inkább abban, hogy *mer* másolni. Meri vállalni, hogy láthatóvá teszi a láthatatlant, nyilvánvalóvá az elrejtőzködőt; testet ad a szellemnek, szoborrá, képpé, írásművé formálja az élményt.

Csak aki próbálta, az tudja, micsoda vakmerőség, a megszállottságnak mekkora foka szükséges ehhez. Mennyi kinnal, kudarccal jár körütopogni önmagunkban a művet, és újra meg újra rájönni arra, hogy élményeink nagyobbak, többek, szebbek, igazabbak, mint mi vagyunk, főleg pedig függetlenebbek tőlünk, mint gondolnánk. Sok önámításunk között az egyik legmegtévesztőbb az, amikor élményeinket csak szubjektíveknek hisszük. Az igazság az, hogy az élmény úgy tör belénk, mint világunkba az üstökös. Egyszer csak felragyog, átveli egünket, s mi lélegzetviasszafojtva nézzük a csodát, amíg el nem tűnik előlünk. A mi világunkhoz tartozik, de a szubjektumtól idegen, objektív magjára semmi sem figyelmeztet jobban, mint az a megrázkódtatás, amely a lélekben végbemegy fogantatásakor, és a hiábavaló küzdelem, amellyel meg akarjuk közelíteni. Kifejezni már azért nem tudjuk, mert a közelébe se férhetünk. Akármennyire megközelítjük is, mindig alatta maradunk. Egyszeriségében és ismétелhetetlenségében csak szemlélni engedi magát, és amit mi tehetünk, csak annyi, hogy beszélünk, írunk arról, amiket láttunk. De hol van a beszéd az élménytől? Ott, ahol a hold fénye a napnak ragyogásától.

*

¹ A hagyatékban lévő, a szerző által kézzel javított gépiratból közöljük ennek az előadásnak a szövegét, amelynek végére Újszászy Kálmán odajegyezte: „A miskolci avasi gyülekezet szeretetvendégségén felolvastam 1948. február 29-én.” (A Szerk.)

Svéd arcok, tájak, események; színek és ízek, külön-külön is mind élmények, de együtt is egy nagy műben, együttes élményben rendeződtek el bennem. Egyet közülük is hogyan lehet megközelíteni, és mi lesz a képen, amely valamennyiükről számot ad? Elfér-e két férfi búcsúja – mindkettő túl az emberélet útjának felén – egy mondatban? Van-e hang arra, hogy visszaadja a Vätter-tó hullámainak zúgását, ami pedig a felette keringő sirályok vijjogásával együtt itt van bennem? Meg lehet-e festeni a képet, ahogy Herbert Lagerström öt nap kitárulkozása után báránybőr kucsmáját fülére húzva, mint fekete folt a zúzmarás nyírfák alatt, eltűnt a ködben? És ide varázsolhatom-e Olle Svedberg hűséges kék szemét; a napot, amint ahelyett, hogy felkelne, végiggurul az Örnköldsvik feletti hosszú gerincen; a végtelen fenyveseket, a tenger felé rohanó folyókat és a prästmoni kicsi templom finom báját?

Nem. Csak töredékek következnek itt egymásután, és ami egybefűzi őket, az a mű maga, amelyet ábrázolni próbálunk, s még inkább a reprodukálás kísérlete, amelyet nem ment egyéb, mint az, hogy vele az itt összegyűlt testvéreknek szolgálni akartam.

*

A lélek alig szállhat gyorsabban az ég felé, mint a repülőgép, amint egyszer elhagyja a földet. Először csak a kifutópályán köröz, de amint egyszer elszakadt a földtől, szempillantás alatt a magasságban van. Mintha figyelmeztetni akarna arra, hogy szellemünkkel is így vagyunk. Nehéz a tények, a dolgok világától elszakadni, de ha egyszer csak egy parányit is sikerült függetleníteni magadat tőle, nyílsebesen repülhet a gondolatod a végtelen magasságok felé.

És onnan fentről hogy átrendeződnek benned az értékek egyszerre! Hőfödte csúcsok buckákká törpülnek, és anélkül hogy magad óriássá nőnél, Lilliput országává lesz számodra az alattad elterülő föld. Amint feljebb és feljebb emelkedsz, úgy zsugorodik össze és fér el egyelőre csak a lélek szemhatárába, később, úgy érzed, a tenyeredbe is az egész Európa. Országhatárok, nyelvi, faji különbségek milyen véres valóságok odalent, s hogy elvesztik az értelmüket idefent. A szem ugyan még rajtuk függ, a miattuk való gond még nem szakadt ki belőlünk. Erdők, mezők, folyók, falvak és városok, egy gyufásdoboznyi hajó a tengeren, mint mágnesek húzzák magukhoz a tekintetet, s kötnék a földhöz a szellemet. Ám egyszerre megszűnik vonzásuk a felhők felett. Hogy mennyire nem a földön vagy többé, azt onnan tudod, hogy már zavar, ha itt-ott még felbukkan valami belőle. Kívánod magad alá ezt a ragyogó fehér szőnyeget, ezt a sarkok tisztaságát idéző fényes hómezőt. Többé nem egy földrésztől, hanem magától a földtől elszakadva szállsz az űrben. Előtted csöndben, magukba süppedve ülnek útítársaid. Ha szólnak is egyet-kettőt annak, amit mondanak, és ahogy mondják, más az akusztikája, mint idelent. Mintha a motor bűgésán át az éter szűrné nemessé a hangokat. És ha előbb, amikor még volt hova letekintened, törpének tűntek a földi méretek, és lilliputi arányúakká jelentéktelenedtek az események, most egyszerre semmivé lesznek. Nincs többé föld, nincs haza, nincs otthon, nincs család és nincs hivatás! Csak te vagy meg a világ, és aki felé gondolatban szállsz, az többé nem ember, hanem a teremtető Isten. Ajkad is megtalálja lassan az idevaló szavakat. A gép zúgása orgonává lesz, és hallhatólag csak dúdolod, magadban azonban valami egészen különös kórossal együtt nem az angyalok, de többé nem is az emberek hangján zenged a dicséretíró énekét:

*Ha elmémmel felszálllok
A számtalan világok
Roppant alkotmányába,*

*Alkotója lelkemet
És minden érzésemet
Ragadja csudálására.*

Igen, fizikai és természetfilozófiai világmagyarázat, teológiai világkép mind kimosódnak belőled, és marad benned egy eddig ismeretlen érzés, hálás, boldog csudálása annak, aki alkotta mindezt a szépet.

*

Stockholmban vagyunk. Észak Velencéjében, ahol a tenger sós vize az édesvízű óriástónak, a Mälarnak hullámaival találkozik. Hogy meghatározza egy nép álmait, vágyódását országának fekvése! A közép-európai népek egyformán át tudják pillantani észak, dél, kelet és nyugat lehetőségeit. De mivel közel vannak egyikhez is, másikhoz is, soha nem él bennük olyan elemi erővel a vágy ezek valamelyike után, mint az olyan népeknél, akik nem a középben, hanem a végeken laknak. Az északi Svédország kelet és nyugat között éppúgy középben érzi magát, mint mi magyarok, de abban már különbözik tőlünk, hogy a dél messze esik tőle. Városokban és falun ezért száll sóvárogva a dal Itália kék ege felé. A fenyvesek tövéből, az áfonyaillatú erdők aljából oda, ahol citromfák virágoznak, és nem marad soha sötétnek a nappal.

A történelem nem ismeri a véletleneket. Nem véletlen hát hogy királyi családját sem nyugatról vagy keletről, hanem a messze délről választotta magának ez az ország, és ha van a tudománynak és művészetnek becse Svédországban, akkor a legértékesebb úgy, ahogy francia formában jelentkezik. Az empire szerelme, amelyről nemcsak a reprezentációs épületek és termek, hanem a magánlakásokban is mindenütt megtalálható nemes bútordarabok, néhol csak egy antik állóóra, egy tükör vagy képkeret tanúskodnak, mind ugyanabban a vágyódásban gyökereznek, amelyből a stockholmi városháza, a földkerekségnek ez az egyik legszebb épülete a Mälár partjára varázslódott. Ha nem ezt érezném mögötte, giccsként is hathatna. Így azonban őszinte! Olyan, amilyennek észak a délt álmodja. Ha külön-külön nézem sima-vörös téglafalait, a természete szerint egyszerű, zárt, de tartózkodása mögött is monumentális északi lélek tükröződik felém. Ha együtt nézem az egész remekművet, az az érzésem, hogy nem is a vízen, mint a vitorlás, hanem a levegőben úszik, és olyan tűnékeny és könnyű, mint a délibáb.

Beljebb, a város szíve felé már jobban takarja délt áhítózó lelkét a svéd ember. A Kungsgatanon komor, szürketéglá vagy matt barnavörös színek és az ezeknek megfelelő teljesen egyszerű formák mögé bújik, de ha egy kicsit kijebb megyünk, mindjárt látjuk, hogy csak rejtőzködik. Az óváros sikátorai olyan valószínűtlenül keskenyek, hogy szinte a kinyújtott két karunkkal átérhetjük a szélességüket, s mégsem a nyugati német városokra, hanem Nápolyra emlékeztetnek; és az elővárosok modern családi vagy társasházainak nagy üveglaklakai mögött virítanak a tulipánok, jácintok, ciklámenek és primulák. Mindaddig nem értettem meg, hogy miből él Stockholmban a rengeteg virágkereskedés, amíg ezeket az ablakokat meg nem figyeltem. Először azt gondoltam, hogy a svéd lakni nem is tud virág nélkül, később rájöttem, hogy élni nem tud nélküle. Effeminált, túlfinomodott társadalom tehát, állapítottam meg magamban, és ennél a véleményemnél is maradtam volna, ha meg nem nyílik előttem az idegen számára annyira nehezen megnyíló svéd lakások ajtaja, és bent az ablakokat körülfutó, s még az emeletre vezető lépcső oszlopaait is átölelő örökzöld repkény el nem árulja, hogy ugyanaz a sóvárgás nyilvánul meg a virágos svéd lakásokban is, amely a stockholmi városházát és ezt az egész északi Velencét szülte. Ez a sajátos sóvárgás azonban nem egyenlő jelentésű a meneküléssel. A svéd ember, ha vágyódik

is álmai után, nem fut el a valóságtól, hanem álmait a svéd világba építi bele. A stockholmi „Szent Márk tér”, a városháza tompa vöröstégla háttérével, leheletkönnyű, karsú jön oszlopok, a zenepalota szürke téglafalával, a francia és olasz hatások átvetítve a múzeum falát borító havas tájképekre, mind azt bizonyítják, hogy a svéd ember jobban belenőtt tájába, mint Európa sok más népe, közöttük mi is, magyarok. Dél színei nem lehetnek olyan tüzesek, hogy feledtetni tudnák a svéd téli tájnak ünnepi komolyságát, azt a csendes, szinte templomi hangulatot, amely erre az északi országra ráborul, amikor lehull az első hó, és a márványhideg ég aljáról vakítva kúszik magasba az északi fény.

Igen, a táj az, amivel össze vagyunk nőve. A táj lélegzik bennünk, és ha mi nem lélegezzük be, olyanokká leszünk, mint az ágáról leszakított falevél. Sodortatunk, amíg el nem pusztulunk – amint az erdélyi költő panaszoja – avarként vagy szemétként, árván. Hogy ez meg ne történhessék, a saját nosztalgiája el ne feledtesse vele a valóságot, ezért indul el Stockholm népe vasárnaponként a szabadba. Nem kirándulások ezek, megpakolt hátizsákokkal, zöldvendéglőkkel, nagy evésekkel, s nem turisztikai bravúrok, hanem gyaloglások bot nélkül, csomag nélkül, néhány szendviccsel a zsebben, és egyetlen céllal: el nem szakadni a tájtól, amelyből vétettünk, s amihez nem tartozni előbb sorvasztó betegség, aztán halál.

Estére a csendes Stockholm várja falai közé lakóit. Mondják, még egy félévvel ezelőtt is olyan volt színes fényreklámaival, a kivilágított áruházzakkal, gazdag kirakataival, mint egy tündérvár. Most csak az utcai lámpák világítanak, és a villamosok, autóbuszok csendesen sikló trolibuszok sorát nem dagasztja a magánautók tömege. Stockholm, miután a második világháborút elkerülte, mint ahogy közel 150 év óta elkerült minden háborút, a gazdasági prosperitás kellős közepén is takarékoskodik. A délt csak sóvárgó, a kelethez és nyugathoz azonban egyformán közel eső észak, mintha feszülten figyelne. Hogy mire gondol, nem mondja. De egyszerűen megszűntetik a szállók, azután a központi fűtéses magánházak melegvíz ellátását, egészen szigorúra fogják az élelmiszerjegy-rendszert, leáll az építkezés és a város közepén gépek ezrei vájják a sziklát. A földalatti vasút helyét készítik, de olyan alapossággal és olyan arányokban, mintha az egész várost el akarnák rejtetni benne.

Skansenből hazajövet töprengek ezen. A világ legnagyobb szabadtéri néprajzi múzeumának hirdetik a reklámok, és ennek vallják az idegenek. Pedig Skansen több ennél, és főleg más. Ha csak múzeum volna, nem lenne milliónál több látogatója évente. Skansen a maga valóságában ugyanaz a svéd táj, amellyel találkozni a városban élve is a svéd embernek olyan nagy gondja, hogy vállalkozott a legmerészebbre, behozta a vidéket a város szívébe.

Ha bemegy a pesti Városligetnél nagyobb területen fekvő – két oldalról már sós vízzel körülvett – kert kapuján, egyszerre a svéd vidéken találod magad. Egy fordulónál Lagerlöf Gösta Berlingjének² tája köszönt; benne az ismerős öreg udvarházzal. Feljebb már Jämtlandban vagy, a svéd Székelyföldön; amodébb a katonaparasztok gyepvel borított fedelű háza fogad, s ha imádkozni vágyol, és nem kellenek a nagyváros székesegyházai, kinyithatod az egyik legrégebb svéd fatemplom ajtaját; a temető nyírfái alatt porladó ősök nevét olvashatod a síremlékekről. Nem, nem múzeum Skansen, és nem is népművészeti kiállítás, hanem a sűrített, a tömény svéd táj, simára kopott szikláival, jellegzetes növényeivel, házaival, állatvilágával és embereivel. Sok

² Selma Lagerlöf (1858-1940) világhírű, Nobel-díjas svéd regényíró munkái a régi svéd hagyományokban gyökereznek. *Gösta Berling története*i című, önéletrajzi elemekkel átszőtt első regényében (1912) a legendákat a valósággal ötvöző várlandi világot idézi fel. (A Szerk.)

mindent meg lehet Stockholmban csodálni. A tisztaságot, a rendet, a svéd ember fegyelmezettségét, a társadalom egészséges nivellálódását, a jólétet, a demokráciát, azt hogy nem övezi gyárak gyűrüje, s hogy nincsen szegény- vagy munkásnegyede, mégis a legsodálatosabb benne Skansen, a hamisítatlan, tiszta vidék a városban. A svéd valóság: Skansen Stockholmban. A svéd álom: a stockholmi városháza. Közöttük feszül az a húr, amelyen a svéd lélek muzsikál.

*

Stockholm közepén, a városháza és Skansen között, Riddarholm szigetén áll a svéd királyok koronázó temploma és egyben temetkezési helye. Nem messze hozzá a nagytemplom, ahová a királyi család tagjai is járnak. Az előbbibe sohasem jutottam be, az utóbbiban résztvettem egy istentiszteleten. Szép svéd evangélikus templom volt. Az oltárnál zöld miseruhában három pap végezte a szertartást, s annak végén egyik közülük Luther-kabátban predikált. Minden póz nélkül, tiszta, reformatori alapon csendesen és röviden. A főhajó fehérre festett padjait hátul sűrűbben, elől ritkábban ülte be a gyülekezet, feltűnően sok fiatal, 20-30 év közötti férfival. A mennyezetről óriási középkori fafeszület csüngött alá, és a barokk időkben megújított gót templom oltára, szószéke ragyogott a díszről, pompától.

Nemsokára ezután Jönköpingben, a svéd gyufavárosban voltam, és amikor a vásárnap eljött, barátaimmal együtt, akik mind hívő svéd evangélikusok voltak, elindultam a templomba. A bejáratnál egy presbiter köszöntött bennünket; a hallban letettük a kabátunkat és sárcipőnket, és amikor beléptünk a templom csarnokába, nem láttam mást, mint szemben velem egy karzatot. Középe szószékké volt kiképezve, és az egyszerű padok, sima falak között az egyetlen dísz – ha ugyan ezt is dísznek lehet nevezni – a szószék takarójára hímmzett, corpus nélküli kereszt volt. Oltárnak, misének semmi nyoma, és a lelkipásztor palást nélkül, fekete ruhában predikált. Lent, a földszinten csak a felnőttek ültek. Gyermekeket nem láttam, és az ifjúság a karzaton foglalt helyet. A templomot itt is csak felében töltötte meg a gyülekezet az én fáradtságomat megszügyenítő figyelemmel hallgatva a hosszú, közel ötven perces, hatalmas szónoki készséggel előadott, forró keresztyén életet sugárzó beszédet.

A kétfajta svéd evangélikus templom – a kétfajta liturgiával, a kétfajta gyülekezettel, a kétfajta pappal és a kétfajta predikációval – mint két végpont zárja magába a svéd egyházi életet.

Valamikor, a múlt század hetvenes éveiben az egymást váltó és az egész svéd életet átható ébredési mozgalmak nyomán eltérés támadt a hívek között, főleg az egyháztagság kérdésében. Ennek következtében azok, akik azt vallották, hogy a gyülekezet tagjai csak hitükről bizonytságot tevő és hitüket cselekedetekben is megbizonyító keresztyének lehetnek – és az úri szentvacsora közösségében vagy csak ezek, vagy ha mások is, akkor a hívek ezektől elkülönülve részesülhetnek –, kiváltak a történeti gyülekezetből, és azok mellett külön gyülekezetet alapítottak, külön templommal, külön pásztorral, külön liturgiával, de nem külön egyházzal. Tehát csak a gyülekezetből léptek ki, az egyházból azonban – sok esetben a gátló okok miatt is – nem, ami azt jelenti, hogy papíron megmaradtak egyháztagoknak, fizetik az egyházi járulékokat, de a maguk külön gyülekezeti élete felett, mint szabad egyesülések, az egyház hivatalos képviselőinek főségét nem ismerik el, s attól teljesen függetlenek.

Ma tehát az a helyzet, hogy a kisebb számban előforduló metodista és baptista (újabbán pedig pünkösdista) gyülekezetet templomain kívül nemcsak a városokban, hanem a legtöbb svéd faluban is megtalálható az állam- vagy népegyház temploma

mellett a két különböző nevű szövetségben szervezkedett, de a népegyháztól még el nem szakadt, kisebb részében elszakadni nem is akaró hívő lutheránusok temploma, kápolnája vagy gyülekezeti terme, és ennek következtében a svéd vallásos élet két párhuzamosan egymás mellett futó mederben folyik.

Kárára vagy előnyére az evangéliumnak? A hivatalos egyháznak mindenesetre, főleg kezdetben, kárára, mert ez a belső szakadás kilúgozta belőle a hívő keresztyén tábor nagyobbik felét, és benne hagyta a hagyományokhoz ragaszkodók mellett a csak névleg keresztyének tömegét. Ahogy megépültek – angolszász formák erős hatása alatt – a bibliai helységek nevét viselő imaházak, falaik közé tömörítve a svéd nép legértékesebb elemeit, a parasztság és városi polgárság – beleértve ebbe a munkásságot is – középrétegét, úgy néptelenedtek el a százados öreg templomok. De így indult meg az a sajátos, buzgó missziói munka is, amely ezeket az amerikai kongregacionalista egyházközségek mintájára szervezkedett disszidens gyülekezeteket máig is jellemzi. Alig hetven év lefolyása alatt a külmisziói munkának hatalmas hálózatát építették ki Turkesztántól kezdve Kínán és Indián át Közép-Afrikáig. Modern lelkipásztorképző intézetük van, amelyben a misszionáriusok mellett közel száz ifjú készül a pásztori szolgálatra. Egymás után nyitotta meg diakónus- és diakonisszáképző intézeteit, népfióiskoláit, és építette ki a szeretetmunkák minden ágát, megtermékenyítve ezáltal magát a hivatalos egyházat is, amely mindezeket szintén előhossa megújuló életéből. Ennek köszönhető a svéd keresztyénség eleven hitélete, és az egyháztalanná vált százazrekkel szemben is nagy súlya és magával sodró ereje. Igazi eredményt azonban csak akkor fognak elérni, ha a további differenciálódáson győzedelmeskedik, vagy vele együtt jelentkezik az ökumené szelleme, amely a közös fundamentumot, Svédországban a közös reformatori, azaz lutheri teológiai alapot felmutatva egységbe foglalhatja majd az eddig széthullásra hajlamos erőket. Az a lelkipásztori tanulmányi kör, amelyben az egyik legnevesebb svéd püspök vezetése alatt, annak lakásán, időről időre összegyülekeznek – legtöbbször éppen teológiai problémák megbeszélésére – a metodista és baptista egyházak lelkészei, az üdvhadsereg vezetői, a pünkösdisták predikátorok és a szabadgyülekezetek lelkipásztorai, valamint az államegyház papjai, annak a jele, hogy ebben az irányban megvan a készség a még kifelé sok ellentétet mutató svéd keresztyénség életében

*

30 fokos hidegben szórja vakító sugarait a nap a méteres hóval borított svéd mezőkre, amikor Petterson lelkésszel, az alftai szabad gyülekezet pásztorával elindulunk családlátogatásra. Kicsi szánunk simára kotrott országúton repül. Fenyvesek, magános porták maradnak mögöttünk, míg úgy 11 óra tájban besiklunk az egyik tanyára. A tulajdonos, a mi terminológiánkban beszélve, gazdasági cseléd volt a szomszéd parasztgazda tanyáján negyven évig. A hűséges szolgálatát bizonyító királyi elismerő levél bekeretezve függ most a nappali szoba falán. Szorgalmát viszont ez a négy évvel ezelőtt szerzett birtok bizonyítja. Alig öt hektár szántó (kb. 8 kat. hold), 12 hektár erdő és egy kis legelő. Ami pénz még hiányzott a vételhez, azt a parasztságtól kölcsönözte, és így egyben fizette ki a régi tulajdonos Amerikába vándorolt örököseit. Éppúgy mint a többi svéd gazdánál, a kis birtok egyik szögletében állnak a gazdasági épületek, s közöttük mogyorócserjék, nyírek társaságában a lakóház. Pirosra festett, fehér ablakos, emeletes faépület. Kopogtatásunkra maga a házigazda nyit ajtót. Magasnyakú, szürke pulóver, sötét gyapjúpantalló a ruhája, és a lábán házicipő. Hatvan év körüli, de ötvennek sem látszik. Őszes haja fiúsan hull a homlokába, nevet a

szürkés-kék szeme, s borotvált arca ragyog az örömtől és a megtiszteltetéstől. A konyhából kibukkan a felesége is. Mintha anyám köszöntene, amikor kedvesen felém nyújtja a kezét. Lepakolunk, s mivel én az idegenek kíváncsiságával azt is tudni szeretném, milyen egy svéd újgazda háza, végigvezetnek a lakás földszinti részén. Az emeletre nem visznek fel, ott a hálósobák vannak. Az előszobából tágas nappaliba nyitunk. Egyszerű de ízléses bútorok között egy pianínó, rajta az elnyűtt biblia, és kottatartóján a nyitott énekeskönyv. A falon fényképfelvételek, festmények és a legelőkelőbb helyen, ott ahol más gazdánál az az okmány áll, amely azt mutatja, hány év óta van a családja kezén a birtok – sokszor két-háromszáz évről is tanúskodnak ezek – a már említett elismerő oklevél. A sarokban még ott áll a feldíszített karácsonyfa. Január közepéig minden este kigyúlnak rajta a villanygyertyák.

A gazda szobája puritán egyszerűségű. Íróasztal, könyvespolc, heverő, néhány szék, egy öreg állóóra és sok fénykép a falon. Megállok a legfrissebb előtt. Rajta az egész család: szülők és hét felnőtt gyermekük. A nyolcadik még leány korában halt meg. Az élők közül a lányok férjhez mentek, egy fiú itthon gazdálkodik, egy misszionárius Belga-Kongóban, egy teológus, egy pedig szerelő a városban. Benézünk még a háziasszony szobájába, ahol az unokák képei sorakoznak a kandallón, és az elmaradhatatlan hintaszék és háziszőttes szőnyegek társaságában parasztvirágos régi szekrény áll. Rajta a felírás: Anno Domini 1814. A negyedik helyiséget vendégszobának használják. Kell a hely a hazalátogató gyerekeknek. A konyhában villany- és fafűtéses tűzhely. Ezen és az étkezés céljait szolgáló asztalon kívül mindent – mosogatótálakat, vízvezetéket, gyúróalkalmatosságokat, szekrényt – beépítettek a falba, amikor a lakást megújították.

Nyílik az ajtó. Bejön az otthon gazdálkodó fiú a vakációzó teológussal. Rajtuk keresztül angolul próbálok szót váltani a családdal, és boldogok, amikor egy-egy mondatot megértenek. A központi fűtés kellemes meleget áraszt a lakásban, s hogy még otthonosabb legyen a hangulat, a nyitott kandallóban tüzet raknak, és pár perc múlva ropogva lángolnak a kemény nyírhasábok. Barátom lehúzza átfázott lábáról a cipőt, és úgy melegíti talpát a tűznél. Arccal mi is mindnyájan arra fordulunk, és nézzük a lángokat. Szinte észrevétlenül előkerül a zsebből a Szentírás, és már hirdetik is csendben, csak egy-két percre, az ige, és énekeli a náluk is kedvelt ébredési éneket: „Aki értem megnyíltál...” Imádkozunk. Pastor Petterson a család mellett elsősorban értem, a vendégért, és a vendég megpróbált nemzetéért, hitének el nem fogyatozásáért, reménységének megmaradásáért könyörög. „Igen Uram, igen Uram Jézus, igen drága Jézus” hallok innen-onnan, és már mondom magamban én is. Emlékszem, amikor az egyik népfőiskolán 130 fiú és leány meg a tanári kar közös áhítatán először hallottam hol innen, hol onnan, de szinte mindig csak férfihangokat felcsuklani, s néha mint viharos kórust az egész gyülekezetet egy-egy imádságfoslányban összeforrani, mennyire megrendített ez az élmény. Hogy kerestem mögötte magyar kegyességünk zárkózottabb formáihoz nőve a beteges vallásosság külső jeleit, a sápadt arcokat, a zavart szemeket, a felzaklatott lélek kísérőjét, a nyugtalan tekintetet. De csak viruló, friss, fiatal arcokat, egészséges, életvidám embereket találtam; olyanokat, mint ezek is itten, akik ebben a családban és körülöttem ülnek. Forróbb, őszintébb, közösséget teremtőbb ezen a módon a pásztor imádsága, aki nem érezheti így süket térben magát, hanem tudja, hogy kíséri és segíti őt imádsága szárnyalásában az egyén, a gyülekezet.

A ház előtt, az országúton autóbusz-tülkölés hallatszik, és pár pillanat múlva megérkezik látogatóba az egyik vő feleségével és két unokával. A háziasszony fehér abrosszal takarja le az asztalt. Finom porcelán, ezüst szerviz kerül elő az almáriomból.

A Svédországban mindenütt egyforma szövetkezeti keksz mellé egy-egy szelet cukrászsütemény, és már isszuk is a forró feketekávé, az északi vendéglátásnak ezt a mi borunkat helyettesítő elmaradhatatlan kellékét.

Kongóról folyik a beszéd és misszionárius fiúról. Képet mutatnak. Apa, anya és két szőke csöppség. Az egyik egy néger gyerekkel játszik. A teológus csendesen nézi. Ő is odakészül, mint annyian mások: orvosok, tanárok, tanítók, ápolónők, papok.

És itt, ezen a ponton pillantok be a svéd keresztyénség szívébe. Ha csak a kettéhasadt egyházat, a gyéren megtelt templomokat, az úgynevezett ünnepek megszentelése iránti kevesebb fogékonyságot látnám, megijednék. Ha csak a szabadgyülekezetek templomaiban az esti istentiszteletek alatt kötögető asszonynépre s az utána ugyanott kávézó gyülekezetre, a le és föl szaladgáló gyermekekre gondolnék, megbotránkoznék. De innen, ennek a családnak a köréből, az óriási svéd külmissziói munkával a háttérben egyszerre megértem, hogy a svéd vallásos életnek nincs egy olyan központja, mint nálunk a gyülekezet, vagy még ennél is inkább a templom. Ellenben centrum helyett két pólus között feszül, és ez a kettő a megszentelt családi élet, a család mint gyülekezet, és a külmisszió. Az otthon falai között virágzó kegyesség, és ugyanakkor az evangélium által inspirált nyitottság és felelősség a nagyvilág felé.

*

Este van már, és magam lököm hazafelé a szánomat. A sarkcsillagot keresem, hogy valami emlékeztessen az otthoni firmamentumra. S miközben a Göncöl segítségével a látóhatár alja felé nagynehezen megtalálom, még mindig az a gondom, hogy fér el a család és a nagyvilág, a svéd haza és a legtávolabbi földrészek, észak és dél ugyanabban a svéd lélekben. És a megoldást egy misszionárius film címében találom. „Jag er med eder!” „Én tivatelek vagyok!” Ennek a Krisztus missziói parancsához csatolt ígéretnek a komolyan vevése az, ami a nagy területen szétszórt svéd udvarházak között magánosan álló, hideg téli napokon – fűtve várják bár a híveket – nehezen megközelíthető templomok vagy imaházak mellett vagy helyett olyan könnyen, olyan természetesen és magától érthetően templommá tudja tenni az otthon, gyülekezetet formál a családból. Ez az, ami a gyülekezetté formálódott család számára is nemcsak kötelezővé, hanem a messze idegenbe szakadva elhordozhatóvá is teszi a missziói parancsot.

„Ímé, én tivatelek vagyok!” Ezt énekelte a fekete keresztyének énekkara, és ebbe az igébe fogódzkodott a filmen gyermekét, feleségét eltemető fiatal misszionárius megpróbált hite. Ezzel felelt arra a kérdésemre, hogy nem érzi-e magát egyedül kicsiny erdei házában egy gädddviki öregasszony, és ezt dobogta az én szívem is, amikor a brommai repülőtérré készülve elköszöntem svéd barátaimtól. Ez kísérte végig egész utamat hazafelé., és azóta is, hogy itthon vagyok. Svédországra mindig ezen az ígén keresztül gondolok.

A Hope College és Sárospatak

1946-ban egy amerikai levél érkezett hozzám, a főiskola akkori közigazgatójához.¹ A feladó: *E. M. Osterhaven* és a feladási hely: *Holland, Michigan* ismeretlen volt előttem. De abból, hogy a géppel írott és az amerikaiaknak nehezen ejthető nevemen tintával gondosan elhelyezett vesszők pótolták az ékezeteket, arra kellett következtetnem, hogy aki írta, jól utánanézett annak, hogy kinek ír, s amellett gondos és pontos ember is kell, hogy legyen.

A levélből megtudtam, hogy messze Észak-Amerikában, a nagy tavak egyikének partján, valahol ott, ahol a pataki mendur képzelete még Winnetou lábnyomát keresné a parti fűben, s ahol mi, felnőttek már mindent a felhőkarcolóknak dimenziójában sejtünk, van egy kisváros, lélekszámra alig nagyobb a miénkénél, s benne egy iskola, amelynek növendékei évről évre gyűjtést rendeznek maguk között és a vidéken missziói célokra, s most, hallván arról a nyomorúságról, amely a magyar földet elborította, úgy gondolták, hogy 1946-ban akkor teszik a legnagyobb szolgálatot, ha egy az ő intézetükhöz hasonló szellemű és azzal rokon jellegű magyar iskolát segítenek.

Aki szeret, mindig az az erősebb, ezért előtte csak meghajolni lehet! A pataki diák még ma is büszke és egy kicsit könnyelműen a saját maga erejére hagyakozó ember. Ez alól nem kivétel azonban a pataki tanár sem, mégis jól emlékszem, hogy büszkeség, tartózkodás, a csak a magam lábán megállani akarás, mint a márciusi hó, úgy olvadtak meg bennem abban a szeretetben, amely a *Hope College* „bibliai tagozata” professzorának leveléből felém süttött. Egy pillanatra ugyan még felködlött előttem az a régi kép, amikor teherautó vitte a pataki diák adományát a Felvidék éhezői felé; arra is visszaemlékeztem, amikor nem azért nem volt minden nap a konviktusi tányérokban hús, mintha arra nem telt volna, hanem mert a szájukból elvont adagokból missziói célra gyűjtöttek, templomokat renováltak és építettek a pataki diákok. Kiegyenlítőds, jutalom, az *aki ad, kap* elve gondolatban mind átfutottak bennem, hogy a végén mégis ne maradjon meg egyéb a szeretet testvérénél, a hálánál.

Levél levelet követett, s az évzáró ünnepély napján megérkezett a híre annak, hogy több mint ezer dollár és nagy mennyiségű ruhaanyag, mint a *hopeisták* (így hívják maguk között egymást) gyűjtésének eredménye, rendelkezésünkre áll. A többit nem kell elmondanom. Akik az azóta megérkezett adományból részesültek, nem felejtik el, míg élnek a Hope College nevét, az összegyűjtött pénz pedig biztos helyen várja azt az időt, amikor megfelelő célra felhasználhatjuk.

Ennyi előrebocsátása is elegendő ahhoz, hogy mélyebben mögéje tekintsünk annak, amit az Osterhaven professzor úrtól eddig hozzánk érkezett levelek és a Hope College ezeken át felénk áradó szeretete és figyelmessége mutat.

Egy mindjárt nyilvánvaló, és ez az, hogy a pataki diák – bármikor került is ki ebből az iskolából, és bárhová sodorta őt az élet – mindenütt hűséges ragaszkodással gondol az elhagyott Alma materre. Mert Osterhaven professzor sohasem tudta volna

¹ Felolvasás a Sárospatakon 1947. március 29-én tartott Hope College napon. A szöveget a hagyatékban lévő gépirat alapján közöljük. (*A Szerk.*)

meg talán, hogy itt, a magyar haza nyugattól legtávolabb eső szögletében, a lassúvá csendesedett Bodrog partján van egy város, ha nem lett volna iskolájának növendéke az a Gönczy Árpád, akinek porrészei ma egy amerikai temető földjében pihennek, de aki – mint a princetoni egyetem stipendiumos diákja – halálos betegséggel a testében is úgy tudott keresztyén és magyar lenni, hogy az akkor iskolatárs, ma professzor dr. Osterhaven máig sem felejtette el őt. Amit az egyik, a halott – de egykori élő – pataki diák elkezdett, azt folytatta a másik, az élő, Vincze Károly dr., az amerikai független magyar református egyház főesperese, a szabolcsi falu szegénysoráról Patakra került diák. Ő nemcsak azáltal írta be nevét iskolánk történetébe, hogy már diákként megalapítója és szellemi atyja lett több ma is virágzó ifjúsági munkának, hanem azáltal is, hogy mint Osterhaven professzor úr barátja felénk fordította a Hope College szívét.

De nemcsak a diákhűség dokumentuma a Hope College felénk fordult szeretete. A Hope College, amint városkájának neve is mutatja, a holland származású amerikaiak egyik legrégibb és legelőkelőbb tanintézete. Kézenfekvő lenne tehát, ha az Osterhaven professzor által megírt levél nem Magyarországra, hanem a háborúban szintén sokat szenvedett Hollandia felé veszi útját. Biztos vagyok abban, hogy a Michigan-parti, a holland hagyományokat elevenen őrző Hollandnek megvan a felelőssége és megvannak a kapcsolatai az anyaország felé, de hogy ezek mellett egy teljesen új kapcsolat megteremtésére is lehetőség nyílt, az annak is bizonyosága, hogy az anyaországhoz tartozás tudata eleven és ható erő azokban is, akik magyar kivándorló szülők gyermekeiként vagy unokáiként már odakint születtek. Elizabeth Nagy, magyarul talán csak törve beszélsz, vagy ezt a nyelvet már meg sem tanulhattad, de a szívedben öregszülők elbeszélése, apostoli lelkű tanítók és igehirdetők munkája nyomán elevenen él az old country² képe azután is, hogy az Osterhaven professzor felesége lettél. Hatszázezer magyart vittek az első világháború előtti évtizedekben az újvilág felé! Megfogyatkozva, kis néppé zsugorodva hányszor megsíratuk őket, és hányszor meaculpáztunk értük. Íme, Istennél semmi sincsen hiába. Azért is kellett elmenniök, hogy egyszer legyenek olyanok is, akik az itthon maradtakon segíthetnek!

A pataki diák hűségén és a kivándorlók leszármazottainak aggódó szeretetén túl azonban az a harmadik és legnagyobb tanítása a Hope College-dzsál való kapcsolatainknak, hogy a keresztyénség nem pusztán dogma, világnézet vagy erejében megfogyatkozott hagyomány, hanem organizmus, azaz nemcsak organizált egység, hanem egy test, amelynek ha egyik tagja fáj, vele szenved az egész. Nem lehet olyan messze a Hope College a pataki kollégiumtól térben, történetben, sőt társadalmi szintkülönbségben sem, hogy a kereszts, s amit jelent: a közös reménység össze ne kapcsolja őket. „Ut una unum sint”, hogy mindnyájan egyek legyenek, így könyörgött a mi Megváltónk értünk, s hogy imádsága meghallgattatott, azt torzult emberarcokon, háborúba torkolló gyűlölködéseken túl is bizonyítja a Hope College felénk hajló szeretete és ennek bizonyosságai.

Azonban annak, hogy a Hope College ránk talált, nemcsak tanításai vannak, hanem ezeket a tanításokat számunkra még elevenebbé tevő lehetőségei is.

Köztünk az első az a kapcsolat nyújtja, amely a Hope College-dzsál való levelezésünk folytán, a két intézet, annak tanári kara és ifjúsága között keletkezhetik. Nekünk, patakiaknak egyik fogyatkozásunk az, hogy ugyanakkor amikor ifjúságunkban, tanári karainkban és intézményeinkben is élénken reagálunk a körülöttünk folyó eseményekre, hajlamosak vagyunk az elszigetelődésre, amely magatartásunk mögött

² Az óhaza.

pedig sokszor az önelégültség áll, s ez nem egy esetben rokon a gőggel. Azt, aki mindig maga akar kezdeményezni, fenyegeti az a veszély, hogy nem tanul másoktól, az addig szigetelődik, amíg egyedül marad. Nos, a Hope College-dzal való kapcsolatok nemcsak a háborús évek okozta elszigeteltségből nyújt szabadulási lehetőséget, hanem amikor megadja a módját annak, hogy egy hozzánk hasonlóan az evangélium által inspiráltan született iskolához a barátság és érdeklődés szálaival hozzáköt diákok és tanárt el egész odáig, hogy nemcsak gondolataikat cserélhetik ki, hanem egymást is, akkor lehetetlen, hogy ezzel ne járjon együtt az arról való meggyőződés, hogy erre a kitekintésre nekünk, az ország egyik múltja által kötelezetten első iskolájának is szükségünk van.

Aki pedig idáig eljutott, az hajlandó már tanulni is a másiktól. A Hope College múltja és jelene több olyan mozzanatot foglal magában, amelyekből nemcsak tanulhatunk, hanem amelyet – természetesen a mi körülményeinkhez igazítva – mintaként is alkalmazhatunk. Azt hiszem, nincsen közöttünk senki sem olyan, aki meg volna győződve afelől, hogy a mi iskolánk szervezetileg, a nevelés és oktatás rendjében olyan tökéletesen megvalósította volna már magán a magyar iskola eszméjét, hogy nincs szüksége arra, hogy magát javítsa. Ezt a feladatot nem lehet elvégezni csak magunktól. Ehhez minta is kell, és a minták egyikéül – amelyekhez mérhetjük magunkat – szolgálhat, ha nem is egyedül, de elsősorban a Hope College, mint olyan intézet, amely hitvallásilag és célkitűzésében is egy, illetve rokon velünk.

Végül csak még egyet. A 415 éves sárospataki főiskola és annak minden ága felekezeti iskola volt századokon át, és az ma is. Ennek azonban nem vonta le mindig elég erősen a következményeit, nem annyira a koreszméknek a hatása alatt, mint inkább abból a célból, hogy a felekezeti jelleg ne nyomja el benne a magyarságát. A következménye ennek sok esetben az lett, hogy az utóbbi tényező nyomta el, vagy szürkítette hatás nélkülivé az elsőt. Olyan időben, amikor ehhez az egyébként iskolánk szolgáló jellegéből adódó hajlamhoz még a koreszme is hozzájárul, hajlandók vagyunk azt hinni, sokszor az élen állók is, hogy a felekezeti oktatásnak, illetve az egyházak kezében lévő nevelésnek, mint idejét múltnak, nincs többé lehetősége. Nos, a Hope College, az Egyesült Államok egyik legjobb nevű intézetének példája mutatja, hogy ez a szemléletünk téves, s hogy virágzó intézmény a nemzeti nevelés szolgáltatásban – a kizárólagosságot ugyan nem igényelve magának – ott mindig van, ahol a nevelés szigorúan, a legszélső gyakorlati következményeket is levonva az egyház kezében van.

Adja Isten, hogy amit Ő elkezdett, mi ne hagyjuk abba. A már most sok lehetőséget és tanítást nyújtó kapcsolatot Holland és Sárospatak között ápoljuk, a Hope College-ot pedig diákjaival, tanáraival és kormányzó testületével együtt szívünkbe zárjuk.

Újszászy Kálmán magyar származású külföldi fiatalok között

Fent: Látóúton a karcsai református templom előtt 1975-ben (jobbról a második)

Lent: 1984-ben a Kossuth Kollégium előtt (balról a második; balján Kanesűtz Lajosné igazgató)

Amerikai magyarok között

Tájékoztató az amerikai egyesült államokbeli utamról

I.

Még 1964 őszén az a megtiszteltetés ért, hogy a Michigan államban evő hollandi Teológiai Szeminárium, megismételve egy korábbi meghívását, előadások tartására kért fel.¹ Az előadások tárgyát ők szabták meg: a magyarországi református egyházzal általában – közelebről annak mai életéről – óhajtottak tájékoztatást kapni, kitekintéssel az egész magyar protestantizmusra. A meghíváshoz később még két másik teológiai főiskola – a Chicago Theological Seminary és a Chicago szomszédságában fekvő Oak Brook teológiai iskolája, a Bethany Theological Seminary – csatlakozott. Míg a Hollandben levő teológiai szeminárium a Reformed Church in America – azaz a holland származású amerikai reformátusok – iskolája volt, a Chicago Theological Seminary pedig az amerikai presbiteriánusok egyik legjelentősebb lelkészképzője, addig a Bethany Theological Seminary a Testvérek Egyházáé, egy anabaptista örökséget őrző, aránylag kis lélekszámú de – többszázados amerikai múltja és tagjainak intenzív hitélete miatt is – jelentős, túlnyomólag német származású egyházáé volt. A holland, angolszász és német protestáns teológiai gondolkodást és kegyességi típust reprezentáló három intézet jól egészítette ki egymást abban a törekvésben – ami egyébként a legkevésbé volt eredményes –, hogy utamat az amerikai protestantizmus jobb megismerésére is felhasználjam. Míg a hollandi teológiai főiskola nyolc-tíz, ezek egy-egy előadást kértek tőlem, s inkább igehirdetési szolgálatok irányában érdeklődtek. Az útiköltség megtérítéséről s ellátásomról, továbbá a szokásos tiszteletdíjak folyósításáról mind a három meghívás biztosított.

Az említett meghívásokkal szinte egyidejűleg érkezett meg előbb György Árpádnak, a United Church of Christhoz csatlakozott magyar egyházközösségek elnökének, s nem sokkal később Nagy Lajosnak, az Amerikai Magyar Református Egyház püspökének a hívása is. Ezek – tanítóképzős, illetve teológus korukban – mindketten tanítványaim voltak Sárospatakon.

Ennek a két meghívásnak következtében a kezdeti stádiumában eléggé homogén jellegűnek ígérkező szolgálataim már kiutazásom előtt két irányúvá módosultak. György Árpád és Nagy Lajos – dr. Béky Zoltánnal, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnökével és másokkal együtt – felvették a kapcsolatot a meghívó teológiai főiskolákkal, s ennek következménye lett a Hollandben tartandó előadások számának csökkenése. Ugyanakkor következménye lett egy olyan útirend összeállításának, amely –

¹ Újszászy Kálmánnak ezt az úti beszámolóját a hagyatékban lévő gépiratmásolat alapján közöljük. A szöveg javítatlan, ezért a géphibák kiigazítására nekünk kellett vállalkoznunk. Címét és alcímeit – az eredeti betű- és számjelekkel történt tagolást megtartva – mi adtuk; az eredeti címet alcímként alkalmazzuk. A gépirat keltezése: Sárospatak, 1966. február 3. Tudomásunk szerint egyháza vezetői számára készítette a szerző ezt a tájékoztatóját. A 29 lap terjedelmű beszámolót teljes terjedelmében közöljük. (A Szerk.)

három hónapra engedélyezett kinttartózkodásom egészébe a szolgálatom iránt érdeklődő magyar egyházközségek és intézmények látogatását is betervezve – egész amerikai utamat összefogta, sőt szabályozta, annál is inkább, mivel attól, mint nagyon hasznostól, magam sem igyekeztem eltérni. Az már kiérkezésem után tisztázódott előttem, hogy útirendem összeállítói arra is figyelemmel voltak, hogy a teológiai főiskolákon tartandó előadásaim és a magyar származású református gyülekezetekben várt szolgálataim mellett itthoni munkakörömhöz közel álló tudományos és művelődési intézmények – elsősorban könyvtárak és múzeumok – megtekintésére, valamint az amerikai magyar reformátussággal valamilyen okból erősebb kapcsolatot fenntartó teológiák meglátogatására is sor kerüljön. Sőt, módot teremtettek olyan összefogó protestáns egyházi szervezetek felkeresésére is, amelyekkel való találkozásomat ők mind hazai egyházunk, mind a maguk egyházai szempontjából is szükségesnek tartottak, s amely találkozásokkal – megható szeretettel – amerikai tartózkodásom súlyát és jelentőségét is aláhúzni kívánták.

Ettől az útirendtől egyetlenegyszer sem tértem el. Ennek köszönhetem, hogy kihasználatlanul egyetlen napom sem maradt. Még a pihenésre fenntartottak is csak arra adtak lehetőséget, hogy a tőlem várt feladatokra jobban felkészüljek.

Így aztán négy – egymástól jól elhatárolható – munkamező várt rám, amikor feleségemmel, aki az engem meghívók figyelmességéből szintén meghívást nyert időközben, 1965. augusztus 16-án Sárospatakról és 18-án Budapestről elindulva, Bécsen át – ahol fél napot – és Velencén keresztül – ahol másfél napot töltöttünk – Genovában hajóra szálltunk, s augusztus 31-én New Yorkba megérkeztünk, és a minket váró három New York környéki lelkipásztornak, Bertalan Imrének, Tornallyay Mártonnak és Vitéz Ferencnek és családtagjaiknak a nagyon meleg fogadtatást megköszöntük.

A továbbiakban utamat és szolgálataimat ennek a négy munkaterületnek megfelelően próbálom áttekinteni, azaz: a meghívó teológiai főiskolákon tartott előadásaimról, az amerikai magyar református gyülekezetekben végzett szolgálataimról, a különböző tudományos intézmények meglátogatásáról és a protestáns egyházi világszervek felkereséséről fogok szólni, minden esetben megmutatva a munkát, amit végeztem, a fogadtatást, amelyben részem volt, a remélt eredményt és a lehetőségeket, amelyek – amennyiben szükségesnek minősülnek – további kapcsolatok céljából rendelkezésre állani mutatkoznak.

II.

A) Előadások a teológiai főiskolákon

A teológiai akadémiákon tartott előadásaimnak súlypontja a meghívást kezdeményező *Western Seminary*-ben és ennek testvérintézetében, az ugyancsak Hollandben levő *Hope College*-ben volt. Részt vettem mindkét intézetnek az évnyitó vacsoráján és az előbbinek egy igazgatótanácsi ülésén. Látogatásokat tettem a Hope College megbecsült magyar származású tanárának, dr. Zsíros Józsefnek, főleg azonban a Western Seminary professzorának, dr. E. M. Osterhavennek kíséretében és kalauzolásával több professzori családnál, továbbá az ezekkel az intézetekkel szorosabb kapcsolatban levő és a magyarországi protestantizmus iránt baráti kapcsolatok révén különösebben érdeklődő lelkipásztorok otthonában. Egyik legnehezebb de egyben legszebb szolgálatom volt az a mindössze nyolcperces elmélkedés, amelyet a Hope College ezer főiskolást befogadó chapeljében kellett tartanom, s amelyet a helyi rádió is közvetített. Nem volt könnyű az a rögtönzött előadás sem, amelyet az egyik gyülekezet esti tanfolyamán kellett tartanom, de az igazán komoly feladatot az a három előadás jelentette,

amelyre tulajdonképpen felkértek, s amelyeket október utolsó hetében mondtam el *A magyarországi protestáns egyházak 1945 előtt*, *A magyarországi protestáns egyházak 1945 után* és *A magyarországi protestáns egyházak a szociálizmusban* címmel. Az angol nyelvet teljesen bíró tanítványaim és barátaim az itthon készült fordításokat még velem együtt átnézték, ahol a nyelvhelyesség szempontjából szükségesnek mutatkozott, bele is javítottak, és így korrekt angolsággal szólalhattam meg. Az előadások színhelye az iskola reprezentatív terme, az oratórium (chapel) volt, a hallgatóim teológusok, professzorok és a nyomtatott meghívóra összegyűlt érdeklődők, elsősorban helybeli és környékbeli lelkészek. Megható volt, hogy egyik előadásomra átjött Grand Rapidsból Teeuwissen úr, aki az első világháború utáni hadifogolytáborokat járva szerette meg népünket, s akinek nevét a húszas évek magyar egyházi sajtójából én is ismertem.

Bár az előadások jól elő voltak készítve, és hallgatóim nagy része előtt nem voltam ismeretlen, és bár a résztvevők – akik különben bennem már az iskola harmadik vagy negyedik vendégelőadóját ismerhették meg abban a tanévben – hozzá voltak szokva külföldi előadókhoz, a legnagyobb figyelmet tanúsították, mégis – főleg az indulásnál – érezhető volt bizonyos tartózkodás, és a fenntartás mind előadásom tárgyával, mind pedig a személyemmel kapcsolatban. Annál nagyobb örömömre volt az, hogy ez az udvarias fenntartás az előadások alatt feloldódni látszott, és mire a kérdésekre, a megbeszélésre került sor – erre mindig lehetőséget adtak – érezhető lett az a jóleső melegség, amelynek légkörében meglepően szenvedélymentesen tudtunk beszélgetni, s ugyanakkor elgondolkozni azon, hogy a keresztyén egyházak – közelebbről a protestantizmus – döntő kérdései (mert ez derült ki előttük is, előttem is) lényegükben is, megjelenésükben is azonosak mind a szociálista, mind pedig a kapitalista országokban. Egyet azonban megfigyelhettem: témám szokatlan volt egy olyan főiskolán is, amelyen pedig – amint fentebb említettem – az előadók egész sorával találkozhatnak hallgatók és professzorok egy-egy tanév folyamán. Érdekelte is őket, szükségesnek is tartották megismerkedni vele – mit mutat az, hogy az egyiket, az utolsó előadást hangszalagra is vették, és elkérték folyóiratuk számára, sőt az önálló megjelentetés kérdését is felvetették, s felvetik azóta is – de az, ami őket elsősorban érdekli – most hogy egyházunk életébe az előadásokból bepillantást nyerhettek – az, hogy hol tart a magyar protestáns teológiai gondolkodás. Melyek a frontális kérdései? Hogyan helyezkedik el az összprotestantizmuson belül, s ennek milyen irányzatait ki képviseli úgy, olyan fokon, hogy ezzel hozzájárulhat azok fejlődéséhez? Ha volt eredménye hollandi előadásaimnak, akkor az egyik legjelentősebb feltétlenül az, hogy nem zárták le velem a frissen született kapcsolatot, hanem várják a folytatást, mégpedig – és ez egy főiskolán természetes – valamelyik par excellence teológusunk személyében.

Amit Hollandben érezkeltem, az töményebben jelentkezett a másik két meghívó teológiai főiskolán. Az amerikai protestáns teológiák egyik legjelentősebbikében, a Chicago Theological Seminaryben ez az óvatos fenntartás – annak ellenére, hogy a hollandi előadásokról már értesülhettek – abban jelentkezett, hogy tárgyköröm ismeretét nem összefüggő előadásokban, hanem megbeszélés formájában kérték, aminek én azért örültem, mert együttlétünk így szabadabb, közvetlenebb, közelebb volt. Itt főleg a vendég-, illetve ösztöndíjas nem amerikai diákok, helyesebben magukat szaktudományukban továbbképző hallgatók érdeklődése esett jól, de nagyon hálás voltam dr. Schomernek, a teológia igazgatójának, aki meleg szeretettel mutatott be s kalauzolt intézetében, s akivel egy otthonában elköltött vacsorán nagyon hasznos beszélgetést folytathattunk. Amit ezen a főiskolán is érezhettem – amelynek esedékes

havi vacsoráján, amelyen diákok, professzorok és az igazgatótanács tagjai, valamenynyien családtagjaikkal együtt jelentek meg s hallgatták dr. Blake előadását (dr. Blake-
kel itt volt alkalmam találkozni), feleségemmel együtt részt véve dr. Schomer által nagyon meleg köszöntésben is részesültem – a kinyílt érdeklődést egyházunk iránt és a fokozott vágyat teológiai problémáinknak a megismerésére is. Hogy ez az érdeklődés irántunk nem a frontális érdeklődési területe az amerikai protestantizmusnak, hanem csak egy szerény hányada annak, azt természetesen akkor is magától értetődőnek kell venni, ha történetesen – mint az én esetemben is – éppen közülünk szolgál náluk valaki, és a mi életünkről hallanak tájékoztatást.

A teológiai érdeklődés nem jelentkezett ilyen elevenen a Church of Brethren teológiáján Oak Brookban, nyilván nem véletlenül, hanem ennek az egyháznak a másik kettőtől különböző történeti múltja és karaktere miatt is. Viszont az előadásban érintett kérdések iránt itt volt a legerősebb az érdeklődés. Ennek megint érdekes egyházszociológiai alapjai lehetnek.

Mindhárom intézet igazgatója (dr. Ridder, dr. Schomer és dr. Robinson) vagy képviselője szívesen készül hazánkba, és biztos vagyok abban, hogy az 1967-es ünnepségek közelebb tudnák hozni őket mind múltunk, mind jelenünk megértéséhez. Számuk kétségtelen kiegészülne olyan főiskolák képviselőivel, amelyeken ugyan megfordultam, s amint erről később tesztek említést, vendéglátásukat is megtapasztaltam, de amelyek mint előadási alkalmak nem szerepeltek ütírendemben.

B) Gyülekezeti szolgálatok

Az amerikai magyar egyházakban végzett szolgálataim közegyháziak és gyülekezeti.

1. Az előbbi csoportba tartozik mindenekelőtt ez egyházak közös lelkészgyűlési konferenciáján a pennsylvaniai Ligonierban részvételem, amelyen elmondottam a teológiai főiskolák által kért előadásaim egyikének magyar változatát, ismertette a magyarországi református egyház mai kérdéseit. Az előadást meghallgatták a kanadai magyar református lelkészek is. Ugyanezen a konferencián, de egy más alkalommal, ismertettem egyházunknak az 1967. évi jubileummal kapcsolatos terveit, és adtam át egyházunk előljáróságának köszöntését a résztvevőknek.

Ligonierban volt még a lelkészi konferenciát megelőzően az Országos Presbiteri Szövetség közgyűlése. Az ezen kért köszöntőmben arról beszéltem, hogy mit jelent ma a magyarországi református egyházban presbiternek lenni. El kell mondanom, hogy erős s talán az egyik legmaradandóbb hatást egész amerikai utam alatt ez a közgyűlés gyakorolta rám. Résztvevői egész kint tartózkodásunk alatt fenntartották velem kapcsolataikat.

Abban a szerencsében is részem volt, hogy meghívtak a United Church of Christhoz csatlakozott magyar egyházkerület – új angol nevén „Calvin Synod” – tanácsülésére, ahol közvetlen bepillantást kaptam nemcsak ennek a magyar egyháztestnek, denominációnak, hanem a többinek az életéről s valamennyiük közös problémáiról is. Itt a záró elmélkedés megtartását kellett vállalnom, és szintén az 1967-re készülődésünket kellett ismertetnem.

Végül ebbe a csoportba tartozik több kisebb, táji lelkészgyűlési gyűlésen részvételem. Ezeken tájékoztatókkal szolgáltam, vagy másként próbáltam segíteni. Két alkalommal pedig a New York környéki lelkészek értekezletén előadást tartottam. Nagyobb érdeklődést és hosszabb vitát váltott ki az „Egyház a felszabadulás előtt” című előadásom. Különösen azok körében, akik előzőleg „Az egyház a szociá-

lizmusban” címűt is hallották. Ugyanez a társaság kért meg arra – közvetlenül visszautazásom előtt – hogy foglaljam össze nekik amerikai utam tapasztalatait.

2. A magyar egyházakban végzett szolgálataim másik csoportját a gyülekezeti jellegűek alkotják. Mivel ezek – útirendemből folyólag – egész kinntartózkodásom alatt legtöbbször egy-egy vasárnaphoz kapcsolódva ismétlődtek, ezek lettek a gerincévé amerikai utunknak.

Tulajdonképpen három fő formájuk volt: a vasárnapi istentiszteletek, amelyeken tőlem mindenütt igehirdetést vártak, és amelyeken én mint főgondnok magyar és angol nyelvű elmélkedésekkel szolgáltam. Mivel megelőzőleg ilyeneket gyülekezetben sohasem végeztem, erősen megviseltek, de nem lehetett kitérni előlük, és nem is bántam meg, hogy vállaltam ezt a munkát, mert magamnak feltétlenül nyereséget jelentettek. A vasárnapi istentisztelet volt ugyanis az egyetlen alkalom, amikor a gyülekezeti tagok nagyobb részét együtt láthattam, s ahol volt értelme az elmélkedésekhez kapcsolódó köszöntések elmondásának is. A Chicago, Cleveland, New York, Washington, Pittsburgh közötti területen élő magyar reformátusság képe ezeken az istentiszteleteken ivódott belém kitörülhetetlenül.

De segítették ezt a különböző gyülekezeti alkalmakon való részvételeim is. Szülők, tanulók körén, asszony- és férfikörökön, presbiteri gyűléseken, csigatésza készítő és horkát-kolbászt csináló tereferéken, a gyülekezetek különböző jubileumi alkalmain, évfordulóin vehettem részt utam szervezőinek gondoskodásából. A legtöbbön valamit mondanom is kellett. Így például South Norwalkban Sárospatakról akartak hallani. New Brunswickban egy alkalommal a magyar református egyházművészetről kellett szólanom, a passaici és New Brunswick-i jubileumi ünnepségeken pedig tanításhoz csatoltan adtam át az óhazai egyház és annak vezetői köszöntését. Egészen külön kategóriába tartozik washingtoni szolgálatom; az egyetlen olyan, ahol istentisztelet keretébe illesztve előadásaim egyikét elmondhattam. Itt reagáltak arra a legélesebben, és itt derült ki előttem is, hogy kultuszhelyen, pláne liturgikus istentisztelet keretében csak ezeknek megfelelő szolgálatoknak van helyük.

Nem lenne teljes a gyülekezeti szolgálataimról adott kép, vázlat, ha meg nem emlékeznék azokról a látogatásokról, amelyeket mindig meghívásra, gyülekezeti tagoknál, kurátoroknál, presbitereknél tettem feleségemmel együtt. Meleggé, otthont pótlóvá – a lelkipásztor-hajlékok mellett – ezek a meghitt családi körök tették – ha csak átmenetileg is – Amerikát. De rajtuk keresztül kaptam meg az amerikai magyar élet őszinte keresztmetszetét is. Úrvacsoraosztáson, esketési és keresztelési ünnepségeken, temetésen részvételeim csak kiegészítették ezt a képet. Kórházi beteglátogatásom nemcsak a betegek, hanem az amerikai kórházak életébe is bepillantást adott.

3. Ha mármost össze akarom foglalni az amerikai magyar egyházak és gyülekezetek körében támadt megfigyeléseimet, akkor először az amerikai magyarság jelenlegi társadalmi elhelyezkedéséről kell említést tennem. Ez mind gazdasági, mind kulturális téren kedvező. Valószínűleg igazuk van azoknak, akik statisztikai adatokra támaszkodva állítják, hogy a magyar származású amerikai állampolgároknak mind gazdasági, mind kulturális szintje magasabb az átlag amerikai szintnél, és ez életszínvonalban s erkölcsi magatartásban is érezteti hatását. Ez áll mind a régi kivándorlókra és azok leszármazottaira, mind az úgynevezett 45-ösökre és gyermekeikre, mind az 56-osokra. Főleg kulturális, közelebbről tudományos – itt is elsősorban a természettudományok területére kell gondolnunk – és művészeti téren, valamint az oktatás és nevelés terén – és ezek kapcsolt területein, a könyvtárak, múzeumok stb. vonalán – jelentkezik számarányánál jóval nagyobb százalékkal és súllyal az amerikai magyarság, és ez a jelenség – ahogy egyetemi hallgatókkal és fiatal értelmiségiekkel való beszélgetéseim

során leszűrtem – a közeljövőben ugrásszerűen emelkedni fog. Ez a tényleges helyzet s még inkább ez a perspektíva az egyik magyarázója annak, hogy ma az Egyesült Államokban előnyös magyar származásúnak, sőt magyar iskolázottságúnak lenni. Ezzel természetszerűleg összefügg a származástudat erősödése az amerikai magyar társadalom minden rétegénél és minden korosztályánál, de főleg a fiataloknál. Hogy például magyar nevüket – információim szerint még ha nehezen ejthetők is – feltűnően kevesebben változtatják, mint két-három évtizeddel ezelőtt, az is ebből következik.

De ebből következik az is, hogy éppen ennek az ifjúságnak, a második és harmadik generációnak, akik sorában már sok a vegyes nemzetiségű családokból származó, égető problémája a származástudat és az anyanyelvüknek már nem nevezhető magyar nyelv egymáshoz való viszonya, s ugyanakkor az óhazához, annak népéhez, múltjához és jelenéhez való viszonyuk. Természetes rekompenzációs jelenség is, hogy amilyen mértékben lesz a magyar származásúnak egymás között is érintkezési nyelve az angol, oly mértékben működnek az óhazához húzó erők. Annak például, hogy a „heritage”, azaz a népi, nemzeti, egyházi örökség kérdése ma a másodgenerációs magyaroknak talán legközpontibb gondja, s hogy például a Rutgers Egyetemen New Brunswickban olyan erejű ezek érdeklődése a magyar történelem, irodalom s még inkább a mai magyar társadalmi formáció iránt, hogy – általam is tolmácsoltan – többé nem pusztán rokonlátogatásra (a rokoni szálak lassan meg is lazulnak), hanem olyan országnézésre vágnak, amelyet megelőzne valamelyik főiskolánkon mai magyar szakembereknek hazánk múltjáról és jelenéről tájékoztató előadássorozata, szintén ebből a – természetes rekompenzációnak is minősíthető, de éppen ezért nagyon valóságos – igényből származó jelenségnek a következménye. Ugyanúgy, mint ahogy az ottani magyar egyházakhoz ragaszkodásukat is ez magyarázza. (A már java-részt angol anyanyelvű nemzedékről beszélek).

Az általános jellegű megfigyeléseken túl az amerikai magyar reformátusság életét szemlélve: annak sajátos kérdései megosztottságából folynak. Ez utóbbiról szólva közismert, hogy az amerikai magyar reformátusság mintegy száz egyházközségben él. Elsősorban történeti és csak kisebb mértékben személyi okokra visszavezethetően ez a száz egyházközség három egymástól szervezetében lényegesen különböző csoportot alkot. A gyülekezetek számát, de korántsem jelentőségét tekintve legtöbbször valamelyik nagyobb és régibb amerikai református jellegű egyház, elsősorban a presbitériánus és a holland származású református egyházba betagolva élnek. Ezeknek külön szervezetük nincs. Mint gyülekezetek élnek a maguk magyar életét, s ahol ez szükséges, élvezik a nagyobb és anyagiakban is erősebb egyháztesthez tartozás előnyeit. Ebből a helyzetükből folyik, hogy nehezebben bontakoznak ki, vagy nehezebben találják meg a helyüket bennük vezető személyiségek, s ha mégis, akkor ezek nem annyira egyházpolitikai, mint inkább közvetlenebbül egyházi kérdésekben (lelkészképzés és továbbképzés, presbiternevelés stb.) éreztetik befolyásukat.

Szám szerint ezekkel szinte azonos, de sajátos szervezetüknél fogva az amerikai magyar református életben jóval jelentősebb funkciót tölt be a nem egyes egyházközségként, hanem kerületté szervezve csatlakozott ún. magyar egyházkerület, újabb nevén *Calvin Synod*, amely a legutolsó időkig a nem túl jelentős Evangelical and Reformed Church keretében, majd ennek a congregacionalista egyházzal történt egyesülése óta a *United Church of Christ*-ban helyezkedett, illetve helyezkedik el. A magyar egyházkerület négy évenként választott s egyszer újra választható elnökkel vezetve maga intézi ügyeit. Havi folyóiratot tart fenn, gondoskodik saját hatáskörében a lelkészi állások betöltéséről, önálló pénzkezelése van; nagyobb egyházi összejöveteleken külön képviselteti magát, azaz egyház az egyházban működik, de lelkészei

lelkészei tagjai a befogadó egyház lelkészi szervezetének, élvezik annak előnyeit, ami főképpen a nyugdíjellátásnál jelentős, s ami nem közömbös főleg az anyagilag gyengébben álló egyházközségeknek sem. Ezzel szemben a nagyobb egyháztesthez tartozásuk megkíván tőlük egy bizonyos illeszkedést, ami – főleg a jelenlegi egyházi keretben élve – nem megy könnyen, illetve megfigyelésem szerint nem mentes sem egyházkormányzati, sem hitelvi, még kevésbé egyházpolitikai problémáktól.

Számban kisebb, szervezeténél fogva azonban az előbbiével vetekedő, egyházpolitikailag pedig azt megelőző súlya van az *Amerikai Magyar Református Egyháznak*. Az ebbe tömörült, lélekszámukban javarészt erős egyházközségek szintén négy évre választott püspök, valamint főgondnok vezetése alatt minden más amerikai protestáns egyháztól függetlenül – ami azt jelenti, hogy ezek mellett egyikként, azaz formailag egyenrangú egyháztestben – élnek. Ebből folyik, hogy ez az egyház tagja az Egyházak Világtanácsának, ami presztízsét nagy mértékben emeli.

Bármilyen divergens erők működjenek szervezeti, sőt elvi vonalon a három csoportban élő magyar református egyházközségekben, a problémáik jórészt azonosak.

Azonos helyzet elé állítja őket az egész amerikai magyarságra jellemző *széttelepülési folyamat*. Köztudott, hogy a századelő kivándorló magyar tömegei – más népek kivándorlóihoz hasonlóan – lehetőleg tömbként települtek meg új hazájukban, illetve új lakóhelyükön. Ezek a tömbök azok, amelyek napjainkban vannak felbomlóban, részben a honfoglalók rohamos, természetes kihalása, részben a fiatalok természetes elvándorlása, részben a városrész elavulása folytán, nem utolsósorban azonban főleg a milliós világvárosokban a délről észak felé húzódó néger tömegek miatt, amelyek előszeretettel szállják meg az előregedett, tehát olcsóbb városrészeket. Akár egyik, akár másik ok hasson, a következmény egy. A szerteáramló magyar származású lakosság többé nem települ sűrűn együtt, nem zárja magát „gettóba”, hanem igényeinek megfelelően építkezik egy a városközponttól távolabb eső új lakótelepen, ahonnan már nehezen teszi meg a 10-15, esetleg még több mérföldes utat a színessé vált környezetben maradt templomáig. A lelkésznek tehát, ha meg akarja tartani gyülekezetét, utána kell költöznie, s a gyülekezetenek, ha nem akarja feladni az óhazából magával hozott egyházát, vállalnia kell a templom és parókia új helyre költözésének terheit. Ezért épülnek sorban az új lelkéslakások és az új templomok (a régit a széttelepülők helyére költözött négerék veszik meg, mintegy ezzel szimbolizálva, hogy megtelepedésük befejeződött), és ezért bukkan fel egy új egyházközségi alakulat, a „community Church”. Ez egy olyan magyar egyházközség, amely az alapító magyar egyháztagok mellett már számol az új településhelyen élő nem magyar származású protestánsokkal is, ha azok a magyar református hagyományokat őrző liturgiát és az annak megfelelő kegyességi gyakorlatot megkedvelik, vagy pedig pusztán a templom és főleg annak járulékos építményei – főleg a vasárnapi iskola – közelsége miatt mellette döntenek. Hogy az újratelepült gyülekezet papja a réginél hasonlíthatatlanul nagyobb területen szétszórta, esetleg más városrészbe költözött híveit pásztornálni tudja, amit ezek minden esetben elvárnak tőle, kénytelen életformáját megváltoztatni; munkaidejének jó részét kocsijában tölteni. Felesége is a telefonnál ülő munkatárssá válik, ha egyébként nincsen önálló keresőként alkalmazásban valahol, ami – meglepő módon – az aránylag még ritkábban előforduló esetek közé tartozik.

A másik közös kérdésük az amerikai magyar református egyházaknak, illetve gyülekezeteknek a nemzedékváltással kényszerűen együttjáró *nyelvcsere*, amely alól mint az egész amerikai magyarság, úgy a reformátusság sem tudja kivonni magát. Hogy az amerikai magyar egyházak és egyházközségek a nyelvcserét befejezett vagy befejeződés előtt álló ténynek veszik, annak jele az, hogy már most minden gyüleke-

zetben egymást követőleg külön angol és külön magyar istentisztelet van, és az utóbbi résztvevőinek száma – az időközi lassú feltöltődés és egy egyre megszokottabb óhazai látogatók dacára is a legtöbb helyen kisebb az előbbinél. De a rekompenzációs törekvések itt is érezhetők. Ha ellentétben a római katolikus gyakorlattal, a református templomok mellett nincsenek is református felekezeti iskolák, s a nyári magyar iskolák is idejüket múlták elnéptelenedés miatt, az ifjúsági táborokban, amelyeket eddig mind a három fajta csoportosulás külön rendezett, ha magyar szó alig hallatszik is bennük, elevenen él a származástudat – a magyarországi református egyháztól származás tudata is –, és ha eddig csak az általános iskolák szintjén rendeztek az egyházak a magyar történelmet, irodalmat ismertető előadásokat, nyári kurzusokat, akkor ezt egy legfrissebb közös határozatuk szerint most középiskolás fokon is megvalósítják nyári táboraikban.

Ugyancsak rekompenzációs törekvések érvényesülnek a nyelvcserevel kapcsolatban abban, hogy az amerikai magyar református egyháztestek mindinkább angol nyelvűvé alakuló istentiszteletei lehetőleg őrizzék meg – angol nyelven bár – a magyarországi református liturgiát s általában az egyházi gyakorlatot a papi öltönytől elkezdve a szervezetig. Ez addig nem volt probléma, amíg magyar nyelvű istentiszteletek voltak túlsúlyban, de a kérdés mindjárt jelentkezik, amint ezek megszűnnek. Most ugyanis az a helyzet, hogy a magyar liturgia hatása több-kevesebb érvényesítésével is az amerikai magyar református gyülekezetek angol nyelvű istentiszteletei – s ennek főleg az angol nyelvű Énekeskönyv az oka – inkább sugároznak egy angolszász kegyességi légkört, mint magyart. Az egyházközségek fiatalabb lelkipásztorainak és a másod-, harmadgenerációs egyháztagoknak kívánsága az, hogy angol nyelvű liturgiájuk a magyarnak lehetőleg mindenben megfelelője legyen, illetve az utóbbi fordítottassék át – az Énekeskönyvünk hangsúlyozottan! – angolra, hogy így az a megfordozódásuk szerint egyedül álló szín, amelyet a magyar református kegyesség és annak egyik megnyilvánulása (tudniillik a magyar református liturgia) képviselnek, s amelynek a rájuk, sőt a nem magyar származású amerikai protestánsokra gyakorolt vonzó hatásáról megbizonyosodtak, gazdagítsa az amerikai protestantizmust, és teljesebbé tegye, mint amilyen ezek nélkül – beleértve a hitvallásokhoz való ragaszkodást is – volna. Az az érzésünk, hogy ebben a tekintetben rájuk kell hallgatni. Ők élnek sokféle és különféle okokból erős hatást gyakorló, vonzásukat érvényesítő protestáns egyházak között. Ha ezek ellenére is egy olyan többletet érzékelnek a magyar református hagyományban, hogy azt konzerválandónak tartják, akkor ebben nemcsak rekompenzációs jelenséget, a „heritage” egyoldalú túlbecsülését kell látnunk, hanem legalább ugyanilyen mértékben – ha nem éppen többen – az új haza értékeinek tudatos gyarapítására törekvésüket. Hogy aztán ez a törekvésük mennyire megfelelője a saját személységükben őrzött értékes hagyományok szemlélésének, annak vizsgálata több időt igényelne.

Más természetű – de szintén közös – gondja az amerikai magyar református egyházaknak a *lelkészutánpótlás* kérdése. Eddig ugyanis zömmel az anyaegyház látta el lelkészekkel az amerikai magyar református gyülekezeteket. Mégpedig – mivel az esetek jórésztében végzett, ösztöndíjas teológusok kerültek a gyülekezetekbe – általában az átlagnál jóval színesebb, tanultabb és igényesebb lelkészekkel. Az a terv ugyanis, hogy maguk a gyülekezetek neveljenek utánpótlást, csak a legritkább esetben sikerült. Nem mintha nem lennének a második vagy harmadik nemzedékben elegendően olyanok, akik lelkészi pályára mennek, hanem mivel ezeket előszeretettel választják meg az angol anyanyelvű rokon protestáns egyházak gyülekezetei is. A külföldi ösztöndíjasok elmaradása miatt a szokott utánpótlás megszűnván: elsősorban

a kisebb és szegényebb eklézsiák maradnak lelkész nélkül, de ha segítség nem jön, ez a sors vár a nagyobbakra is. Ma még az a helyzet, hogy a nyugati országokban működő, elbizonytalanodó egzisztenciájú magyar lelkészeket szívják magukhoz amerikai magyar református egyházak, és megpróbálnak az arra alkalmas idősebb értelmiségiek köréből átképezni utánpótlást, de mindezt félmegoldásnak tartják, és az anya-egyházról várják a segítséget, ami – főleg amíg a gyülekezetek, illetve az istentiszteletek kétnyelvűek – érthető is, indokolt is mind egyházi, mind nemzeti szempontból. Ennek a megoldásnak a nehézségeit látva vannak azonban többen olyanok is, akik azt vallják, hogy a kérdést maguknak az amerikai magyar református egyházaknak és gyülekezeteknek kell megoldaniuk úgy, hogy egy saját teológiai iskola létesítésével maguk gondoskodnak az utánpótlásról. Ezt a megoldást indokolná szerintük az is, hogy több olyan magyar származású református lelkész él az Egyesült Államokban, aki valamelyik ottani teológiának a professzora, aki tehát hasonló képzettségű gyülekezeti lelkészekkel beszorgálhatná a létesítendő intézetet, amelynek hallgatói így – magyarok által speciálisan magyar származású gyülekezeteknek nevelve – reménység szerint meg is maradnának a magyar egyházak szolgálatán belül. Mindenesetre az amerikai magyar református gyülekezetek lelkészi utánpótlásának kérdése nem tekinthető csupán ezek magánügyének. Itt az anyaegyháznak – ha lehet – segítenie kell, mindenesetre azonban véleményt kell nyilvánítania.

Amint a lelkészi utánpótlás kérdése összefügg a jövő kérdésével, ugyanúgy érzékeli a jövője s a jelene szemszögéből is egzisztenciálisnak az amerikai magyar egyházközösségek zöme – főként azonban az önálló vagy külön szervezettel bíró két magyar egyháztest – a közöttük való kapcsolat erősítésének, végső fokon *egyesülési* szükségességét. Bár az egyesülés kísérlete legutóbb sem sikerült, amikor a presbiteriánus egyház ajánlotta fel segítségét az anyagi kérdések megoldásához, az úgy mégsem reménytelen, mert az olyan negatív tényezőkön túl, mint amilyen a fenyegető és „bokrosítást” követelő lelkészhiány is, pozitív tényezők is munkálják ennek megvalósulását.

Az első ezek közt az, hogy mindkét egyháztest jelenlegi vezetői – György Árpád, a „csatlakozott” egyházkerület elnöke és Nagy Lajos, a „függetlenek” püspöke – úgy is mint jó barátok fáradoznak a meggyőződésük szerint is elkerülhetetlennek látott egyesülésen, ami ha nem történne meg, akkor – úgy mondják – az amerikai magyar református gyülekezetek élete egy-két emberöltőn belül befejeződik. Az, hogy a György Árpád által mutatott gesztusok a függetlenek püspökénél visszhangra találtak, s hogy ugyanő mint meghívott vendég részt vett a csatlakozott egyházkerület tanácsülésén, biztató jel a remélt megegyezés felől. Jellemző, hogy azt a tényt, hogy utazásunkat a meghívó teológiák és a két magyar egyháztest együtt szervezték meg, a közeledés egyik jelének, sőt a közeledésben egy pozitív lépésnek minősítette az egyházi közvélemény. Mindenesetre – bár tárgyalásoktól, mint más esetben, itt is tartózkodtam, s meg is kíméltek minden ilyen bizonytalan kimenetelű kísérletől – személyes beszélgetéseim akár az említett vezetőkkel, akár másokkal mindig az egyesülési hajlandóság erősítésére irányultak.

Az egyházi vezetőknel bizonytalanabb a lelkészek hozzáállása ehhez a kérdéshez. Ezeket, főleg a szegényebb, erőtlenebb eklézsiák lelkészeit sokféle érdek köti még a jelenlegi status quo fenntartásához. Viszont világosabb a második nemzedékhez tartozó presbiterek állásfoglalása. Ők nem annyira azért mert van egy közös szervük, az Országos Presbiteri Szövetség (a lelkészeknek is van ilyen), hanem mivel nem látják többé fennforogni azokat az okokat, amelyek a külön szervezkedést annak idején motiválták, még inkább pedig, mert az amerikai magyar református egyházon és a

testvér-egyházi szervezeteken – mint az óhazai református egyházi és nemzeti örökség letéteményesén – féltő szeretettel csüngenek, és hangjukat erőteljesen hallatni tudó vezetőikben elodázhatatlanok látják a két egyháztest egyesülését, és később a különböző egyházakhoz csatlakozott gyülekezeteknek is ezekhez tapadását.

Addig is, míg ez bekövetkezhetik, ebbe az irányba hatnak az amerikai magyar reformátusságnak az elkülönülésük dacára is meglévő közös szervezetei, köztük első helyen az *Amerikai Magyar Református Egyesület*, az ennek kezelésében levő ligonieri intézmények, az árvaház és öregotthon. Ebben az irányba fog hatni az ugyanott létesülő közös ifjúsági nyári tábor, a közös tanfolyamok és a közös üdülő. És ebbe az irányba hat az a terv is, hogy ha jelenleg még nincsenek is egy szervezeten belül, de – mint ugyanazon család tagjai – azonos liturgiával, azonos énekes- és hitvallásos könyvekkel, eddigi két, illetve három lapjukat feladva közös folyóirattal gyűléseiket – ha külön is – egyidőben, ugyanazon helységben tartva, sőt a megüresedett parókiák esetében egymást kisegítve működjenek.

Ígéretesen fejlődik az Egyesült Államokban élő magyar reformátusság kapcsolata a kanadai magyar református gyülekezetekkel: közös konferenciák, közös ifjúsági üdültőtáborok, s főleg a kanadai gyülekezeteknek, illetve gyülekezeti tagoknak az Amerikai Magyar Református Egyesületbe beszervezése folytán. Ezt a kapcsolatot azért is tartják fontosnak, s azért is munkálják, mert a kanadai egyházközségek nagyobb része frissebb alapítású, s így a generációs kérdések nem jelentkeznek náluk olyan erősen, mint az Egyesült Államokban. A kanadai reformátusságnak, az ottani gyülekezeti tagoknak, az óhazával való kapcsolata is elsődlegesebb. Ezért az amerikai magyar reformátusság hajlamos arra, hogy a frissebb kanadai magyar reformátusságot egy olyan rezervoárnak tartsa, amelyből ő is feltöltődhetik, és amellyel való kapcsolata erősítheti egyfelől a különböző világreszeken szétszórtságban élő, elsősorban azonban a Dél-Amerikában megtelepedett magyar reformátusság iránti felelősségét olyannyira, hogy ezek pásztorlását is hajlandó vállalni, másfelől jelentőségét is emelheti az óhazai anyaegyház felé.

Mert – nem szólva az egyházaknak világszerte általánosan jelentkező kérdéseiről, amilyenek az ifjúság egyházhoz viszonyulásának elbizonytalanodása, a szekularizált gondolkodás előretörése, a római katolikusokhoz való viszony stb. – az egyesülésen kívül az *óhazával való kapcsolatuk* alakulása az, ami a leginkább foglalkoztatja az amerikai magyar református közvéleményt. El kell fogadnunk ugyanis ténynek azt, hogy az amerikai magyar reformátusság sokkal intenzívebb belső kapcsolatban él az óhazai egyházzal s általában az óhazával, mint megfordítva. Az óhazai egyházat anyának, *mother church*-nek vallja, ha saját szárnyaira bocsátott felnőttnek tudja is magát. Mint ilyen elsősorban érzelmi támogatást vár az anyaegyházától. Irtózik attól a gondolatától vagy lehetőségtől, hogy őt az anyaegyház mint veszteséget „leírja”. Ellenkezőleg: azt várja tőle, hogy a neki annyira drága református hagyományok őrzője, kegyességi formájával példája, a társadalomhoz való viszonyulásával tanítója legyen, s keresi azokat a kapcsolópontokat, amelyek révén – különböző társadalmi rendben élve is – az itteni példából mennél többet alkalmazhat magára. Különösen figyeli az anyaegyház teológiai irányulását, és várja a magyar teológiai gondolkodás oly fokú megerősödését és önállósulását, hogy ezzel a teológiai gondolkodással magát is beolthassa, tudva, hogy fennmaradásához való jogának ez az egyik döntő alapfeltétele. Várja ezt betűben, szóban, magyar, még inkább azonban angol nyelvű, mindenképpen azonban a magyar teológiai gondolkodást sugárzó munkákban, és várja olyan látogatókban, akik ennek tanításban és igehirdetésben is csatornáik lehetnek. De várja azt is, hogy személyi természetű gondjai, ha csupán ideiglenes megoldásokkal is

(stipendiumos diákok beszoigálása a gyülekezetekbe, lelkészek egyéves tanulmányútra bocsátása, az angol nyelvet értő és használni tudó és szolgálatra még alkalmas nyugdíjasok átengedése) maga mellett érezhesse a „mother Church” gondoskodó felelősségét.

De nemcsak várnak az anyától, hanem adni is akarnak neki nem felejtve el, hogy a kapcsolat csak akkor teljes értékű, ha kétoldalú. Az, hogy készek továbbadni egyházi múltunk és jelenünk hasznosítható eredményeit, az hogy továbbárasztói akarnak lenni kegyességünknek, teológiai gondolkodásunknak, már érintve volt, de arról, hogy az anyagi támogatás készségének is hangot adtak – főleg ha az nem esetleges, hanem kölcsönösen megszervezett – még nem szóltunk. Lehet ez az anyagilag gyengébb gyülekezetek egyházfenntartó gondjaiban segítés, lehet a közegyház terheéhez, elsősorban a nyugdíj- és diakóniai terhek hordozásához hozzájárulás, de lehet ez aktuális közegyházi ügyek, rendezvények támogatása is, különösen ha ezeknek az országhatáron túlmenően is vannak vonatkozásai, kihatásai. Általánosan ilyennek ismerték fel az 1967. évi jubileumi ünnepségeket, amelyekre a kapcsolatok jegyében is időben várják a meghívást. Mivel őket is érinti, különösen érdekli őket az új bibliafordítás. Kíváncsian tekintenek a készülő kommentár elé. Nem mintha ilyen nekik angol nyelven bőven nem állana rendelkezésükre, hanem mert abban a sokat emlegetett mai magyar teológiai gondolkodás dokumentumát is várják. A maguk hitvallásos erősödését, egy amerikai protestáns „szinkretizmus”-ba belesüllyedésük elkerülését is remélik az ünnepségektől és a kiadványoktól az általános meglegedéssel fogadott Albumnak tervével együtt, amelyből – érdekesen – magyar nyelvűt is kérnének az öreg magyar amerikásokra gondolva. Készek arra, hogy akár a bibliafordítás és album, akár a kommentár megjelentetését – előzetes megrendelésekkel, vagy ezek összegét előre folyósítva – segítsék. Az e célra való gyűjtést is hasznosnak találják, gyűjtőt is szívesen fogadnak, sőt a papíryanag biztosításához is hozzá tudnak járulni, ha a segítés ilyen módjaira irányuló tárgyalások velük megindulhatnak.

C) Látogatások tudományos intézményekben

1. Szolgálataim harmadik csoportjába a különböző tudományos intézmények, elsősorban egyetemek, könyvtárak és múzeumok látogatását sorolom. Ezek nagyobbik része is, mint egész utunk, elő volt készítve. Ennek köszönhettem, hogy sehová nem kellett ismeretlenül beállítanunk, hanem mindenütt tudták, kik vagyunk, mit akarunk, és ez utóbbinak megfelelően állapították meg a látogatás időpontját és programját is. Megjegyzem, ha egyetemet vagy – személyes kapcsolatok révén – ezek teológiai fakultását látogattam is, érdeklődésem központjában akkor is ezek *tudományos gyűjteményei*, elsősorban könyvtárai állottak.

A pittsburghi egyetemi épületeket – a híres magyar szobát is – Babos Sándor ot-tani lelkésszel néztük meg, míg a nagy létszámú és több külföldi professzorral működő pittsburghi teológiai szemináriumnak Nagy Lajos püspökkel és feleségével, valamint szintén Babos Sándorékkal voltunk a vendégei. Princetonban Vitéz Ferenc, az Amerikai Magyar Református Lelkészegyesület akkor leköszönt elnöke, Perth-Amboy-i lelkész készítette elő látogatásunkat, s vele együtt fogadott bennünket dr. J. McCord, a teológia dékánja, aki uzsonnával várt, és nemcsak az ösztöndíjügy állásáról érdeklődött, hanem Homrighausen professzornak és a könyvtár vezetőjének társaságában korszerű új könyvtárakra és – ami még ennél is jobban érdekelt – egyik szerinte is leghasznosabb kezdeményezésükre, lelkésztovábbképző intézetükre is felhívta a figyelmemet, ismertetve azt az elgondolást, amelynek megfelelően azt, külön erre a célra berendezett épületben, megszervezték.

A Harvard Egyetem felé Tornallyay Márton norwalki lelkész – nemrégiben még harvardi diák – előkészítésében és kíséretében szintén a teológián át nyílt meg az út. Dr. Miller dékán úr tájékoztatót az amerikai teológiai főiskolák szerinte legaktuálisabb gyakorlati kérdéséről: a gyülekezetek és velük együtt az egyházak urbanizálódásáról és az ezzel összefüggő jelenségekről, valamint gyakorlati lelkészképzésüknek ehhez az új képlethez igazításáról. Az ő kérésére várt bennünket Mrs. Grossman, a híres könyvtár önálló teológiai részlegének vezetője, aminek azért örültem, mert tudtam, hogy az az a könyvtár, amely a legintenzívebben érdeklődik a magyar protestáns teológiai irodalom iránt. Érdeklődésén belül elférnek a XVI. századtól kezdve egészen napjainkig a magyar protestantikák, elsősorban azonban a nem hangsúlyozottan hitvallásos könyv- és folyóirat-irodalom, valamint az unitárius vonatkozású magyar sajtótermékek. Ez az a könyvtár, amelyben duplumanyagunk őket érdeklő részlegének folyamatos megvásárlására, vagy friss teológiai és egyéb irodalommal való átcserélésére konkrét ajánlatot is kaptunk. A tulajdonképpeni Egyetemi Könyvtárban dr. Grossman fogadott és kalauzolt, míg a világhírű incunabulum²-gyűjteményt, valamint az egyedülálló könyvritkaságokat a könyvtár egyik munkatársa, Mr. Welsh mutatta meg, aki a múlt nyáron a budapesti Széchényi Könyvtárban végzett kutatásokat Joannes Sambucus³ munkásságával kapcsolatban.

A washingtoni Kongresszusi Könyvtárban Bakó Elemérnek, a könyvtár történeti osztálya egyik helyettes vezetőjének gondjaira voltunk bízva, élveztük vendégszeretetét. Segítségével megtekinthettük az olvasó-, kiállító- és raktárhelyiségeket. A raktárban különösen az újabb magyar történeti anyag lepett meg mind mennyiségével, mind minőségével. A New Brunswick-i Rutgers Egyetem egészen új, de máris bővítésre készülő könyvtára egyik szintén magyar származású munkatársát küldött el értem; a New York-i Union Theological Seminary könyvtára igazgatójának pedig Csordás Gábor esperes, az iskola volt hallgatója mutatott be bennünket. Egy teljes napunkat elfoglalta a Kecskeméthy Józsefné társaságában a washingtoni Textil Múzeum restauráló műhelyében töltött tapasztalatcsere. Mint mindenütt, amerre jártunk, magyar származású szakembereket itt is találtunk, és Mr. Columbusnak, a restauráló részleg vezetőjének, aki egész napon át segítségünkre volt, feleségemmel együtt mindig hálaival tartozunk. A New York-i Metropolitan Museum textilosztályán Hamza András New York-i lelkész készítette elő látogatásunkat, és a washingtoni, New York-i, detroiti és chicagói szépművészeti gyűjteményekben is velünk voltak, útrendünkbe is beilleszkedően, legtöbbször minket vendégükként is fogadó barátaink.

Az elmondottak is tükrözik, hogy mindenütt szívesen és előzékenyen fogadtak, s ennek nyomán olyan kapcsolatok keletkeztek, amelyeket könnyű volna továbbépíteni és – legalábbis részemről – mulasztás volna elhanyagolni. Azt is meg kell azonban mondanom, hogy bár sem az időm, sem az alkalmom, sem útirendem nemigen engedte volna meg, egyik most említett teológiai szemináriumban sem érdeklődtek előadásaim felől; egyikben sem tettem kísérletet arra, hogy alkalmat próbáljanak teremteni meghallgatásukra. Igaz, hogy akkor még előtte voltam a hollandi és chicagói előadásoknak.

² Ősnyomtatvány.

³ Zsámboki János (1531-1584) európai híru humanista polihisztor és költő, aki Bécsben, Wittenbergben, Strasbourghban, Párizsban, Páduában tanult; bejárta Itáliát, Svájcot, Franciaországot, a Németalföldet. Életének utolsó két évtizedében Bécsben élt mint udvari történetíró. Shakespeare műveiből is kimutatható irodalmi hatása; az egyik legkitűnőbb szövegfilológus. (A Szerk.)

Újszászy Kálmán és felesége Amerikában (1965. szeptember)

Az is igaz, hogy ezt érzékelve még hálásabbnak kell lennem a meghívó teológiai igazgatóinak, és még inkább tisztetem őket – még az esetben is, ha ez csak szándék maradna⁴ – azért, hogy ezek részben vagy egészben előadásaim publikálására is gondolnak.

2. A tudományos intézmények látogatása sorában legutolsónak hagytam az említettektől teljesen elütő jellege miatt azt a többnapos ligonieri tartózkodást, amely alatt az amerikai magyar egyházak és gyülekezetek most induló közös Tudományos Gyűjteményei alapjainak lerakását szemlélhettem, sőt ebben a munkában részt vehettem. Az amerikai magyar lelkészek között kezdettől fogva voltak olyan történelmi érdeklődésűek, akik a kivándorlottak életén, megtelepedésén s az alakuló magyar református gyülekezeteken rajta tartották a szemüket, ezeknek dokumentumait igyekeztek megőrizni, sőt ismereteiket monográfiákban is feldolgozták. Illesse tisztesség a régen halott Kalassay Sándort, Nánassy Lajost, Vincze Károly dr.-t, s az élők közül Daróczy Sándort, valamint a fiatalabb lelkész-nemzedékhez tartozó Komjáthy Aladár dr.-t, Vitéz Ferencet és Bertalan Imrét, akiknek inkább megőrző mint gyűjtő munkája nyomán olyan gazdag anyag halmozódott fel a ligonieri Bethlen Otthon épületeiben, hogy egy a főbb vonalakat kihúzó rendezéssel rá lehetett építeni az úgynevezett Bethlen Gyűjteményt (a név is most született meg) egy az amerikai magyar irodalomban gazdag könyvtárral, az egyházközségek és egyháztestek iratait őrző levéltárral, a megszűnt egyesületek és egyházközségek emléktárgyait, illetve klenódiáit⁵ befogadó múzeummal, továbbá egy főleg fényképanyagban meglepően gazdag adattárral. Az anyagnak a megmozdításában, szétválasztásában, az új gyűjtemény alapjainak

⁴ Az előadások angolul 1967-ben Denville-ben (New York Állam) önálló füzetben megjelentek. (A Szerk.)

⁵ Ereklýéit, egyházi kegyzereit, muzeális kincseit.

lefektetésében és a további tennivalók megtanácsolásában voltunk azok segítségére, akikre ennek a terhe elsősorban hárul. Olyan gyűjtemény ez, amely már most is egyedülálló amerikai magyar viszonylatban is, és amely – ha továbbbépül, amire megvan a remény is, a lehetőség is – az amerikai magyarság kutatásának elsőrendű forrásává válik.

Részben azért is, mert többen voltak olyanok, akik ezt az anyagot végső kimenetében valamelyik óhazai magyar egyházi gyűjteményben szándékoztak elhelyezni, részben az óhazából nehezen megközelíthetése miatt (sajnos Ligonier amerikai viszonylatban is kiesik a magyaroktól sűrűbben lakott országrészekről) továbbá abból a tapasztalatból kiindulva, hogy amiből több példány áll rendelkezésre azt jobb különböző helyeken őrizni, sikerült a másodpéldányokból, főleg az egyházközségek életét rögzítő Évkönyvekből, jubileumi kiadványokból, bulletinekből, naptárakból és folyóiratokból egy jelentős másodkollekciót összegyűjteni a ligonieri anyag rendezése során és az egyházközségek könyvtárait, irattárait, lelkipásztorok magángyűjteményeit szemügyre véve. Azzal a céllal, hogy az természete szerint további intézkedésig zárt anyagként állíttassék fel, és alapját képezze egy az amerikai magyar reformátusságra vonatkozó nyomtatott dokumentumokat őrző itthoni adattárnak. Ennek az anyagnak, továbbá néhai Szabó Lászlónak, az egyik legnevesebb amerikai magyar költőnek, ottani református lelkésznek irodalmi hagyatéka⁶ feladását Hamza András New York-i lelkész vállalta. Ha megérkezik, és ha az említett formában felállítható lesz, meggyőződésem szerint hasznosan szolgáltam vele egyháznak és népemnek is, és erősítem ezáltal is kint élő honfitársainknak bizalmát a haza iránt. Nemcsak ez volna kívánatos, hanem az is, hogy ligonieri Bethlen Gyűjtemény további rendezésében hazai szakemberek is segítsék az ilyenekben szegény amerikai magyar reformátusokat. Megfelelő személyt találva ezt a gesztust szívesen fogadnák, és a költségek fedezetét is előteremténék. Mint ahogy az óhazának irántuk való érdeklődését látnák abban, ha a rájuk vonatkozó adattár idehaza is felállíthatnák, és azt a hiányzó anyag begyűjtésével és az újonnan keletkező anyag folyamatos küldésével támogatnák.

D) Egyházi világszervezetekben

Ahogy a különböző tudományos intézmények látogatásánál kézzelfoghatóan érzékelhettem meghívóim gondoskodását, ugyanúgy az ő gondoskodásuknak és az abból született útrendnek köszönhettem, hogy kapcsolatba kerültem több az Egyházak Nemzeti Tanácsa és az Egyházak Világtanácsa New York-i székházában levő egyházi szervezettel, illetve ezek vezető személyiségeivel. Ezeknél dr. Harsányi András és Csordás Gábor esperes voltak a kísérőim. Előbb dr. Maxwellel, az Egyházak Nemzeti Tanácsának társfőtikrával beszélgettünk, majd egy a tiszteletünkre adott lunchon Espy és Hunter urakkal lehettünk úgy együtt, hogy beszélgetésünk központjában az 1967-re tervezett jubileumi ünnepségek állottak. Kíváncsiak voltak arra is – ezt másoknál is megfigyelhettem – hogyan él új körülményei között dr. Pap László ny. teológiai tanár és jelenlegi szolgálati helyén Boda József volt veszprémi lelkész.⁸

Lunch után még Mr. Chinget látogattuk meg, az ösztöndíjosztály vezetőjét. Örömmel érzékelttem, hogy nagy súlyt fektet az ösztöndíjak hivatalos úton juttatására, to-

⁶ *Örök hűség* címmel Újszászy Kálmán válogatásában jelentek meg 1974-ben Szabó László versei. (A Szerk.)

⁷ Ligonieri tapasztalatairól dr. Újszászy Kálmán 1966-ban a Reformátusok Lapja hasábjain három részből álló írásában számolt be (28-30.sz.). (A Szerk.)

⁸ A magyarországi református egyház két tekintélyes lelkészét politikai okokból távolították el korábbi beosztásukból. (A Szerk.)

vábbbá hogy szívesen látnának ösztöndíjasként olyan fiatalabb lelkészeket, akik valamelyik teológiai tudományágba már beledolgozták magukat, s ösztöndíjasként eddig szerzett ismereteiket óhajtják elmélyíteni, továbbfejleszteni, vagy esetleg egy tudományos fokozat megszerzéséért dolgoznak. Hangsúlyozta, hogy csak olyanokat vesznek fel ösztöndíjra, akik a nyelvet bírják annyira, hogy nemcsak az előadásokat értik meg, hanem alkalmasak önálló kutatómunkára is, s hogy az ösztöndíj-bizottság dönti el, hogy melyik teológiai szeminárium vagy fakultás hallgatója legyen az ösztöndíjas. Azt is megmondta, hogy jelenleg az ún. interdenominacionalis⁹ jellegű főiskolák szolgálnak az ösztöndíjasok elhelyezésére, nemcsak azért, mert ezeken az iskolákon nemzetközi nevű professzorok tanítanak, hanem mivel ezek a felekezeti, hitvallásos megkötöttségű iskoláknál jóval több szabadságot biztosítanak, és ez szerinte a kutatásnál nélkülözhetetlen szempont. Felmerült az a kérdés is, hogy nem lehetne-e csere formájában is aktualizálni az ösztöndíjügyet. Olymódon tudniillik, hogy amerikai – lehetőleg magyar származású – lelkész vagy teológus iratkozna be a debreceni vagy budapesti teológiai akadémiára, s ezek helyébe magyar teológus, illetve lelkész menne. Ching úr ezt az utat is járhatónak tartotta.

Érdekes volt az a rövid látogatás is, amelyet az Egyházak Nemzeti Tanácsa pénzügyi és gazdasági osztályán tettünk Mr. Fekénél, az osztály magyar származású egyik vezetőjénél, akitől kísérom azt kérdezték, mi volna a módja annak, hogy az ökumenikus keretből erősebb segélyezésben részesüljön elsősorban a magyarországi református szeretetszolgálat és nyugdíjügy. Nagyon érdekelte a II. Helvét Hitvalláshoz való hűség és az ennek elfogadásával kapcsolatban tervezett ünnepség Buteyn urat, a Reformed Church in America titkárát, akin keresztül a vendéglátó, illetve meghívó egyháznak köszöntem meg a meghívást. Egyháza is szívesen képviseltetné magát az évfordulón, mint ahogy átjönne erre az alkalomra Rev. B. Levai is, az Amerikai Biblia Társulat lapjának szerkesztője. A készülő album számára maga is szívesen fényképezne, de felhívta a figyelmet arra, hogy nagyobb publicitású lapok, mint a New York Times fotoriportereinek a kiküldését is lehetne kérni. Véleménye szerint így nyerne méltó sajtót a debreceni esemény s rajta keresztül a magyar protestantizmus. Általában az volt a benyomásom, hogy az említett szervek és személyek, ha meghívást kapnak, akár 1967-ben akár attól függetlenül szívesen látogatnának el hazánkba, ismerkednének egyházunk mai életével, és egy a magyar református egyház felől történő kezdeményezés esetén további kapcsolatokra is készek.

Tévednék, ha ezeket a látogatásokat többnek tekinteném tájékozódási alkalmaknál. Mégis olyanok, amelyek vonalán, ha szükségesnek mutatkozik, talán könnyebb a következő lépéseket megtenni. Ez esetben olyan tárgyalóképes személyeket várnának érzékelésem szerint, aki angolul beszél és mint teológus tekintély. Esetleg össze lehetne kötni egy vezető egyházi személyiség kiutazásával ezt a látogatást.

III.

Útírendünk november 21-ével zárult Woodbridge-ben, istentiszteleti szolgálattal, s mi a legközelebbi hajóval november 26-án szándékoztunk hazaindulni. Hajónk azonban kétszer elhalasztotta indulását, így nem kérve tartózkodási engedélyünk meghosszabbítását, amelyet pedig barátaink felajánlottak, jegyünket átváltottuk a november 30-án induló nagy utasszállító hajóra (eredetileg áruszállító hajóval jöttünk volna), a Queen Maryre, s azzal ötödnapra Cherbourgba érkeztünk. A New York-i kikötőben kalaplengetéssel és könnyes szemmel vettünk búcsút attól a feketeruhás csoporttól,

⁹ Több szervezet és egyház által kölcsönösen elismert.

amely a parton várta hajónk indulását, s amelynek tagjai: Hamza Andrásék, Bertalan Imréék, Vitéz Ferenc, Komjáthy Aladár, György István és Kiss Sándor voltak, hogy az amerikai magyar reformátusság minden színe és árnyalata képviselve legyen. Gondoskodó szeretetük azonban a hajón is velünk maradt a pesti vendégszereplésre induló Gafni Miklós operaénekes személyében, sőt a tengeren is átnyúlt, mert sürgöny-értesítésükre Kulifay Imre magyar református lelkész várt bennünket a párizsi állomáson. Kocsiján, másfél nap alatt, amennyit átutazó vízumunkkal Párizsban tölthettünk, megismerhettünk ebből a városból annyit, amennyit lehetett. Főleg megismerhettük azt a szolgálatot, amelyet Kulifay Imre az ott élő magyar reformátusok és az odaérkező vagy átutazó magyarok között, azok érdekében végez. Sajnáltnám, és magyar ügyünk veszteségének tartanám, ha nem elég szilárdan megalapozott anyagi helyzete miatt rajta is beteljesülne a Nyugat-Európába került magyar református lelkészek sorsa. Több évtizedes franciaországi szolgálat és ennek megfelelő beépítettség után az Egyesült Államok, esetleg francia Kanada valamelyik magyar református gyülekezetében kellene befejeznie életét. Nem azért, mintha ez nem volna nyeresége az amerikai magyar reformátusságnak, hanem azért, mert vesztesége az összmagyar reformátusságnak, szabad így gondolnom: az összmagyarságnak is. Münchenben két éjszakát és egy nappalt töltve, ami elegendő volt arra, hogy a Louvre után az Alte Pinakotheket is megnézzük, s a kettő anyagát például a washingtoni képtárával összemérjük. Salzburgban is megálltunk egy napra, és december 10-én Budapestre, majd 14-én Sárospatakra – haza – érkeztünk.

Ha azt, amit elmondottam, és azt, amire tájékoztatómnak amúgy is túl nagy terjedelme miatt nem tértem ki, számokban próbálom kifejezni, a következő kép áll előttem. A pontosan három hónap alatt tartottam 19 előadást részben angol, részben magyar nyelven. Tizenhat gyülekezetben 27 alkalommal szolgáltam magyar és angol nyelvű meditációkkal, liturgikus istentiszteletek keretében. Ezenkívül megfordultam mint vendég 7 olyan gyülekezetben, ahol – hétköznapi lévén – a hangsúly a lelkipásztori családdal együttlétre, a látnivalók megtekintésére esett (pl. Pittsburghban). Részt vettem 27 különböző, főleg egyházi, rendezvényen, de a budapesti gyermekkórus New York-i hangversenyén, a New York-i magyar protestáns bálon és a világiállításon is. Tudományos és hivatalos látogatásaimnak száma 20 volt, és 18 esetben voltunk hivatalosak gyülekezeti tagokhoz azon túl, hogy egyszer sem voltunk a magunk kosztján, szálltunk meg a saját költségünkön, hanem – ez is benne volt az útirendben – a lelkészcsaládok adtak kézzől kézre, és szállítottak többször hat-hétszáz kilométeres távolságra is bennünket.

Utamról, magamról és feleségemről számon nem tartottan jelentek meg hírek, közlemények, és értesülesem szerint a rádió is meg nem érdemelten meleg hangon foglalkozott személyemmel. Három rádiós szolgálatom közül kettő le van írva (a harmadik improvizált interjú volt, s így nem készülhettem rá), mint ahogy le vannak írva – és szövegükhöz mindig ragaszkodtam – előadásaim, köszöntéseim és meditációim is. Ez utóbbiakat együtt, esetleges rádióközvetítés céljára, hangszalagra is felvették. Szolgálataimat az ottani szokásnak megfelelően mindenütt honorálták. Ez volt a köl-tőpénzünk. Ebből vásároltuk azt, amire főleg az évszakváltozás miatt szükségünk volt (nyáron mentünk, télen jöttünk), és ebből tartottam kötelességemnek feleségem úti-költségét fedezni, illetve visszatéríteni. Az ő asszonyokkal való együttléte, mondják, megfizethetetlen volt, nekem pedig elviselhetőbbé tette a versengő szeretet ellenére is terhes gyakori helyváltoztatást. Emellett a Bethlen Gyűjtemény rendezésében reggeltől estig velem dolgozott, a kiállítható múzeumi tárgyakat rendezte, a fényképek leltározását a múzeumi tárgyakénak befejezése után megkezdte, és sok szempontból

jóval őszintébb képet kapott az amerikai életről, mint én, akinek nemcsak szolgálnom, hanem ezekre a szolgálatokra készülnöm is kellett.

Hogy szinte minden kapu megnyílt előttem, és hogy távolságot köztem és az engem fogadók vagy hallgatók között csak egészen ritkán éreztem, azt annak a bizalomnak köszönhetem, amely valószínűleg volt tanítványaimtól kiindulva körülvevett. Egyformán otthon voltam, mert ugyanazt a talajt éreztem a lábam alatt magyar és nem magyar környezetben, csatlakozottak és függetlenek között, és egyformán csak az otthont, a hazát akartam sugározni mindenki felé, politikai múltjára vagy jelenére tekintet nélkül. Szeretetüknek köszönhetem, hogy magukról és egymáshoz való viszonyukról megnyilatkozásaikban mindig a józan kritikán és nem a szennyes kitergetésén volt a hangsúly.

Elsősorban nekik és meghívóimnak, köztük Osterhaven dr. úrnak, a Western Theological Seminary professzorának, vagyok hálás Isten után az amerikai útért, de köszönöm ezt mindazoknak is, akik segítségükkel, tanácsaikkal, hozzájárulásukkal – tudom, ez bizalmat is jelentett – ezt az utat nekem lehetővé tették.

Akkor lennék boldog, ha utam annak sikerült volna, aminek odakint is, idehaza is szánták, és aminek szántam magam is: ajtónyitásnak; nem útkészítésnek, csak ösvénytaposásnak és semmiképpen zsákutcának.

Annyit tettem meg, amennyit „bírtam”. Ez talán valamivel kevesebb annál, amennyit „tudtam” volna tenni. De ha bírni fogom még azt, hogy leveleimmel – először csak a köszönő levelekkel, amelyek jó részével eléggé megbocsáthatatlanul máig el vagyok maradva – őket felkeressem, ha arra alkalom adódik, házamban őket vendégként fogadjam, akkor állandóan bennem az a legnagyobb élményem, hogy egyházam határai addig terjednek a földkerekségen, ameddig magyar református hagyományokat őrző gyülekezeteket találunk, s hogy idegenbe szakadt magyarjaink bárhol élnek is, és bárhogyan viszonyulnak is hozzánk, legalább olyan mértékben hazánkfiai, mint amilyen mértékben idegenbe szakadtak.

Újszászy Kálmán és felesége Washingtonban Béky Zoltánék otthonában (1971)

Újszászy Kálmán Chicagóban magyar reformátusok között (1971)

Pro memoria

(A második amerikai út előkészítése)

Még 1969 karácsonyán történt, hogy dr. Eugene M. Osterhaven, a Western Theological Seminary (Holland, Michigan, USA) professzora nálunk lakó leányát meglátogatta, s feleségével együtt mintegy tíz napot Sárospatakon töltve meghívott 1970 nyarára, pihenésre, otthonukba.¹ Prezentálta azt a levelet is, amelyben Amsterdam–Grand Rapids viszonylatban, oda- és visszautazásra, feleségemnek és nekem jegyet biztosítanak.

Mi akkor e meghívással – hivatkozva a nairobi világgyűlésre is – nem éltünk, amit dr. Osterhaven megértett, és bár az ez ügyben folytatott beszélgetéseink s későbbi levélváltásaink során elfogadta azt az álláspontunkat, miszerint úgy menni a Tengerentúlra, hogy egy egész nyarat pihenés töltsön ki, számunkra luxus, tehát alkalmat kellene találni a pihenés mellett arra is, hogy folytassuk a még 1965-ben elkezdett munkánkat – tudniillik az ottani magyar vagy magyar eredetű református gyülekezetek dokumentációs anyagának összegyűjtését –, meghívását fenntartotta, és jelezte, hogy azt 1971 nyarára vonatkoztatva meg fogja ismételni.

Ez a meghívás ez év februárjában meg is érkezett, de abban a formában, hogy leányomra is – aki mint képesített tanítónő a helybeli városi könyvtár alkalmazottja – kiterjesztetett. A felajánlott időtartam a kedvezményes repülőjáráthoz is igazodva június 9-től október 13-ig, illetve augusztus 19-ig terjedt. Mi a rövidebb terminust is sokallva augusztus 19-ét kértük hazautazásunk dátumának. Sajnos, mire ez a levelünk megérkezett, ezen a járaton már nem tudtak hármunknak helyet biztosítani, s ily módon visszatértünk időpontja szeptember 1-jében rögzítődött, ami azt jelenti, hogy utunk Amszterdamtól Amszterdamig teljes 12 hetet foglal magában. Mivel utunk magánjellegű baráti látogatás – család hívott meg családot –, és mivel (amint ezt dr. Osterhaven április 9-én kelt levelében is hangsúlyozza) ennek a 12 hétnek legalább a felét kell meghívóinkkal töltenünk úgy, hogy ebben benne foglaltatik a hollandi tartózkodás mellett két hosszabb kirándulás, az egyik észak s a másik nyugat felé, hat hetünk marad arra a gyűjtő jellegű foglalkozásra, amellyel azzá lesz utunk, aminek kezdettől fogva szántuk is, tudniillik a magyar református gyűjteményügyet szolgáló tevékenységgé. Ez a hat hét június végére és a teljes júliusra esnék, tekintettel főleg arra, hogy az augusztust a gyülekezeti lelkipászorok nagy része nyári szabadságon tölti.

Jól tudjuk, hogy ez az idő nem elegendő arra, hogy valamennyi egyházközséget felkeressünk, és a lelkipászorok segítségével magunk vegyük számba az összegyűjtendő, azaz hazaküldendő anyagot, de ha a köztudatba az megy be, hogy utunknak most ez a fő célja, a munka jelentősebb részét elvégezhetjük. Sőt: Ligonierba is eljut-

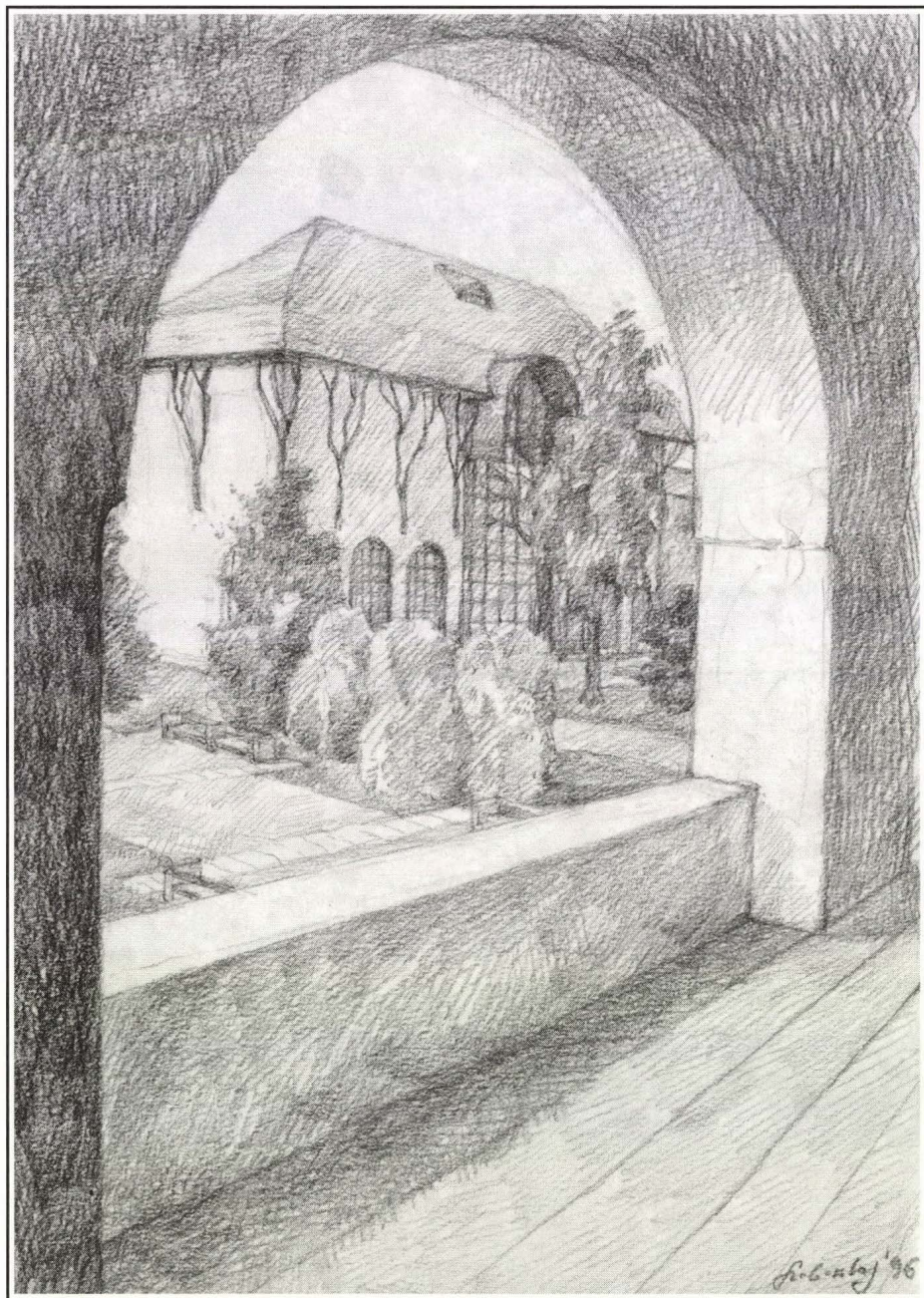
¹ Ismereteink szerint ez az írás a református egyház vezetői számára készült; a hagyatékban található, 1971. április 19-én kelt javítatlan gépirat-másolat alapján közöljük. Az eredeti cím mellé az alcímet mi adtuk, s javítottuk a géphibákat. Az utazás az itt leírt program alapján, három hónapnyi időre kiterjedően meg is történt. (A Szerk.)

hatunk, ahol 1965 óta is gyarapodhatott a Bethlen Gyűjtemény olyan anyaggal, ami a mi gyűjtésünk vonalába esik, s ami ott fölősként is jelentkezhetik. Ha pedig netalán úgy alakulnának a lehetőségek, hogy bármi okból több időnk maradna Ligonierre – gondolunk itt a lelkeszek szabadságára, nyári konferenciákon elfoglaltságára stb. –, akkor megkísérelnénk a Bethlen Gyűjtemény rendezésének régóta húzóódó ügyét előre mozdítani. Csak egy hét alatt is hárman olyan szakemberek, akik közül ketten az anyagot már korábban ismerik, s hasonló anyaggal dolgoztak idehaza, egy embernek szinte egész havi munkáját képesek elvégezni; mindenesetre a gyűjteménynek valamelyik szekcióját nagyobb fáradság nélkül rendbe tehetik, s ugyanakkor a munkába másokat is bevezethetnek. Természetes, ennél a kérdésnél döntő az, hogy úti-tervünkben mely gyülekezetek helyezhetők el és hányan, valamint hogy Ligonier a nyár folyamán van-e olyan helyzetben, hogy bennünket fogadhat.

A pihenés és a gyűjteményi jellegű szolgálat mellett, érezzük, feladatunk az is, hogy a gyülekezeteket járva a bennünket kölcsönösen érdeklő ügyekről a lelkipásztorokkal beszélgessünk, előttük magyarországi egyházunk életének legfrissebb mozzanatait ismertessük, az ő legújabbban támadt kérdéseik felől tájékozódjunk, és segítsünk egy olyan kifejeződési pont kimunkálásában, amely mind közöttük, mind idehaza elfogadásra talál. Ezért törekszünk arra, hogy egyenlőképpen legyünk kapcsolatban mindhárom ottani magyar református egyháztesttel: gyűjtőutunkat úgy szervezzük, hogy vezetőikkel, valamint az Egyesület vezetőivel találkozzunk. Ezek az informatív jellegű beszélgetések – nem tárgyalások! – még akkor sem lépnék át a magánjellegű, tehát nem hivatalos látogatás kereteit, ha netalán némely helyen úgy adódnék, hogy a gyülekezettel is találkoznunk kell, gondolunk itt a vasárnapokra elsősorban. Ugyanez lenne a helyzet, ha a Ligonierban akkortájt táborozó másod- és harmadgenerációs ifjúsággal is megismerkedhetnénk. Megmaradnánk a magánlátogatás vonalán az esetben is, ha alkalmilag tiszteletünket tehetnénk olyan nem magyar vagy magyar származású egyházi funkcionáriusoknál, akikkel már korábban keletkeztek kapcsolataink. Nagy örömet jelentene például, ha dr. McCordnak Princetonban is megköszönhetném a nairobi segítséget, és ha nem kerülnénk el Philadelphiát, ahol dr. Thompson ígérte, hogy megismertet egyháztörténeti gyűjteményünkkel. A Comenius-kapcsolatok ápolására tekintettel pedig szívesen felkeresnénk – ugyanakkor, amikor az ottani magyar gyülekezeteket járjuk – a Moravian Brethrennek betlehemi (Pennsylvania) művelődési központját.

Gyűjtő és baráti látogatásaink nem történnek majd ad hoc módon. Dr. Osterhaven vállalta „itinerary”-nk, úti programunk összeállítását elsősorban a tőlünk kapott információk alapján. Eddig is tájékozódott már, ahogy leveleiből érzékeljük, és jelezte azokat a központi helyeket, amelyek körutunk bázisául szolgálhatnak (Chicago, Cleveland, Pittsburgh-Ligonier, Connecticut, New York, New Jersey). Arra törekszünk, hogy az itinerary összeállításában dr. Osterhavennek mindazok segítsenek, akik ezt szívesen teszik. Tudjuk, mindez nem kis feladat. Előre is hálásak vagyunk mindazoknak, akik megoldásában segítségünkre lesznek. Azoknak különösen, akik a felkutatott anyagnak egy központi helyre szállítását és ott tárolását, majd hazaindítását vállalják, mint ahogy ezt 1965-ben is tették.

Jó, hogy munkánknak időben határt szab az, hogy a lelkipásztorok – de a gyülekezet tagok jó része is – július végétől, augusztus elejétől szabadságon vannak, s hogy augusztusra feltétlen igénylik az együttlétet meghívóink. Ha a sok munka és a vele járó sok gond dacára is reménység szerint pihentebben érkezhetünk haza, mint ahogyan elindultunk, azt nekik, – annak, hogy szeretnek bennünket, nagyon szeretik népünket és egyházunkat – kell majd megköszönnünk.

„A Makovecz Imre tervezte Repositoryum a Berna-sor tornácáról”

Prof. Dr. Eugene M. Osterhavenról

(Adalékok életéhez és munkásságához)

E. M. Osterhaven azoknak a családoknak egyikéből származik, amelyek a múlt század ötvenes éveinek holland ébredései során Van Raalte lelkész és mások vezetésével hitelvi okokból és a szigorúbb holland református kegyességet élni akarva az Egyesült Államokba vándoroltak, és mint farmereknek jelentős szolgálatuk volt Michigan Állam kolonizálásában. Michigan gazdasági, szellemi s főleg egyházi életében – Grand Rapids, Zeeland és Holland központokkal – ma is vezető szerepet töltenek be.¹

Osterhaven professzor teológiai tanulmányairól annyit tudok, hogy Princetonban is tanult, és ott lett barátjává Gönczy Árpád ösztöndíjas magyar teológusnak, akitől – mint említette – megtanulta, hogyan kell keresztyén módra a halálra készülni (tüdőbajt kapott) és meghalni.

Ez a baráti kapcsolat volt az oka annak, hogy figyelme már diák korában hazánk és egyházunk felé fordult, amit később erősített az is, hogy gömöri származású magyar kivándorlónak, Nagy Dánielnek a leányát, Margitot vette feleségül. Házasságukból négy gyermek, két fiú és két leány született.

Hogy Osterhaven professzor mikor lett a hollandi Hope College vallástanára, nem tudom, és azt sem, hogy mikor – de az ötvenes évek folyamán – választották át az ugyancsak Hollandben levő Western Theological Seminary szisztematikai tanszékére professzornak. Azt ellenben tudom, hogy az erősen holland református teológiájú és kegyességi akadémiaának vezető szellemiségű és az ifjúsággal igen eleven kapcsolatot ápoló tanára máig.

Teológiai irodalmi munkássága kivétel nélkül a református teológiai tradíció továbbfejlesztésének, a korhoz közelebb hozásának vonalán történik, és ugyanennek a célnak szolgálatában áll az éveken át általa szerkesztett *Reformed Review* is. Könyvtárunkban is megtalálható munkái a következők:²

- What is Christian Baptism? 1956. 59 p.
- The Heidelberg Catechism. 400 anniversary edition. 1962. 127 p.
- Our Confession of Faith. A study manual on the Belgic Confession. 1964. 199 p.
- The Heidelberg Catechism with commentary. 1968. 224 p.
- The Spirit of the Reformed Tradition. 1971. 190 p.

¹ A hagyatékban lévő „Adalékok Prof. Dr. Eugene M. Osterhaven életéhez és munkásságához” című javítatlan gépirat alapján közöljük ezt az írást. Az amerikai professzornak nagy szerepe volt Sárospatak tengerentúli kapcsolatainak építésében. Az anyag tudomásunk szerint az egyházi vezetők tájékoztatására készült Sárospatakon 1978. augusztus 30-án. A teljes szöveget közöljük, a géphibákat javítottuk. (A Szerk.)

² A munkák címe magyarul: *Mi a keresztyén keresztség?* - *A Heidelbergi Káté. A 400. évfordulóra készült kiadás.* - *Hitvallásunk. Tanulmányi kézikönyv a Belga Hitvallásról.* - *A Heidelbergi Káté – kommentárokkal.* - *A református hagyomány szelleme.* (A Szerk.)

Újszászy Kálmánék Osterhaven professzorral és feleségével Amerikában (1965)

Készülőben levő munkájáról, amelyet ez év nyarán szándékozik befejezni, azt írja egyik levelében: „I am nearing the discussion on Calvin, the theme of which is Order and the Holy Spirit.”³

Teológiai tanári és teológiai tudományos munkássága mellett – rendkívül világos, egyszerű előadásmódjának is köszönhetően – sűrűn, szinte évről évre meghívott előadója, vezetője különböző egyházak és egyéb intézmények nyári tanfolyamainak; szabad éveiben szemesztereket betöltően előadója különböző teológiáknak. Ezeknek következtében neve széles körökben ismertté vált. Kapcsolatai révén élénk figyelemmel kísérelte, sőt munkása az Egyesült Államokon belüli ökumenének; részese az egyesülési törekvéseknek, egészen a római katolikus–protestáns párbeszédig.

A magyar reformátussággal való kapcsolatai vonalán erőteljesek mind a hazai vonatkozásúak, mind azok, amelyek az Észak-Amerikában lévő magyar református egyháztestek, egyházközségek vonalán épültek ki.

1. Hazai kapcsolatai azzal a segélyakcióval kezdődtek, amelyet – mint a Hope College tanára – az 1945/46. tanévben indított el, s amelynek méreteire jellemző, hogy ruhaneműkkel az akkori Sárospataki Kollégium teljes ifjúságát ellátta; élelmiszer adományokkal a jobb ellátást segítette, és megszervezte egyháza, a Reformed Church in America körében azt a könyvsegélyakciót, amelynek révén a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára tízezer dollár értékben tölthette fel állományát a legfrissebb standard teológiai könyvanyaggal.

Fő mozgatója annak, hogy a Sárospataki Kollégium és a Hope College között testvéri kapcsolat létesüljön a diákcserén túl a cseretanárságig. Ez utóbbi keretében került ki a Western Seminarybe dr. Zsíros József professzor, és nyert alkalmazást an-

³ Magyarul: „Haladok a Kálvinról szóló értekezéssel, amelynek témája a Rend és a Szentlélek.” (A Szerk.)

nak ellenére is, hogy cserepartnere, dr. Osterhaven már nem kapott kiutazási engedélyt hazájától. Ő munkálta azt is, hogy dr. Zsíros Józsefet később a Western Seminary véglegesítette, s mint ennek tanára ment nyugdíjba.

Mikor a II. világháború befejeztével a politikai és egyházpolitikai viszonyok erre már alkalmat adtak, György Árpáddal, az Amerikai Magyar Református Egyesület jelenlegi elnökével lehetőséget teremtett arra, hogy Újszászy Kálmán meghívást kapjon előadói körútra az Egyesült Államokba, különböző teológiai főiskoláktól, első helyen a Western Seminarytól, amelynek segítségével a meghívott ismertethette a magyarországi protestantizmus múltját és jelenét. Fő része volt Osterhaven professzornak abban is, hogy ez az előadássorozat *Hungarian Protestantism, its Past and Present* címmel a Reformed Review-ban ne csupán megjelenhessen, hanem önálló kiadványként is publikáltassék.

Megértve annak jelentőségét, hogy szükséges az észak-amerikai magyar református egyházközségek keletkezésére, múltjára és jelenére vonatkozó adalékoknak összegyűjtése és egy magyarországi tudományos gyűjteményben elhelyezése, és látva ennek a gyűjtésnek sikere elindítását 1965-ben, Újszászy Kálmánt és feleségét 1971 nyarán is meghívta, és az összes költségeket előteremtve három hónapon át tette lehetővé azt a gyűjtő munkát, amelynek gyümölcszeképpen kifomálódott a Sárospataki Gyűjtemények Adattárán belül az az Amerikai Magyar Református Gyűjtemény, amely e nemben – sajnos – jelenleg még társgyűjteményét, a Ligonierban levő, illetve megvalósítani szándékozott hasonló gyűjteményt is megelőzi.

2. Mindezeket az egyházunkat segítő szolgálatokat úgy végezte Osterhaven professzor, hogy ugyanakkor eleven kapcsolatokat létesített az észak-amerikai magyar református egyházakkal s azok gyülekezeteivel is. Rendezvényeiknek előadóként szerepelt, s ahol s amikor tehette, erkölcsi támogatója volt az összmagyarság ügyét szolgáló kezdeményezéseknek, megmozdulásoknak.

Végül az is igen jellemző prof. dr. Osterhavenre, a magyarokhoz, közelebbről a magyar reformátussághoz viszonyulására, hogy legjobb tudomásom és tapasztalatom szerint mindig a legtárgyilagosabban, sőt ennél is többel: megértéssel, rokonszenvvel, tehát pozitívan kísérte figyelemmel magyarországi református egyházunk életét a mában. S hogy egyházunknak és népünknek a szociálizmusban folyó élete nem volt idegen előtte, azzal is bizonyította, hogy legtehetségesebb gyermekét, leányát a Sárospataki Állami Rákóczi Gimnáziumba küldte, s hogy ugyanez a gyermeke – jelenleg a Harvard Egyetem ösztöndíjas kiváló növendéke – egy szemeszteren át a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója is volt.

Életkorát nem ismerem pontosan, de még nincsen hatvan éves. Hálája jeléül a Sárospataki Főiskola Teológiai Akadémiájának tiszteletbeli tanárává választotta. Az ifjúság és a tanári kar pedig úrasztali terítővel, a kollégiumának másával köszönte meg a kapott segítséget a Hope College-nak.

A Sárospataki Nyári Kollégiumról

(Előzetes tájékoztatás)

Helye: Sárospatakon az Iskolakertben levő Erdélyi János Kollégiumban (ezelőtt: Humáninternátus).¹

Időpontja: július közepétől augusztus közepéig 4-5 hét.

Résztvevői: magyar származású, másod- vagy harmadgenerációs fiatalok, fiúk és lányok, akik a High School-korban vannak, tehát Magyarországon középiskolásoknak tekintendők.

Rendezője: az Anyanyelvi Konferencia.

Védnökei: Bárczi Géza egyetemi professzor és Szamosközi István püspök.

Résztvevők száma vezetővel vagy vezetőkkal együtt 35-40, annyi, amennyi egy osztályt alkot, s ugyanakkor (távolabbi kirándulásokra is gondolva) egy autóbuszban elfér.

Tananyaga: magyar nyelv és irodalom, történelem (ennek körén belül művészet-történeti, sport- és zenetörténeti összefoglalóval), továbbá a szükséges magyar földrajzi ismeretek és ének. Előadók: elsősorban sárospataki, angol tagozati tanárok.

Az előadások nyelve: angol vagy vegyesen angol és magyar.

Munkabeosztás, napirend: hetenként öt napon délelőtt a tananyaggal foglalkozás. Délután szabadidő, látóút, sport, kirándulás, fürdés. Szombaton és vasárnap ismerkedés a távolabbi környékkel: faluval, várossal, gyülekezettel s ha lehet, a származáshellyel; ez utóbbi együtt vagy kisebb csoportokban. Befejezi az egész kurzust egy a történelem és földrajz órákon is előkészített 6-10 napos országjárás Debrecennel, Szegeddel, Péccsel, a Balatonnal és a fővárossal, ahonnan (esetleg Sopronból) történék a visszautazás.

Az iskola valóban iskola, azaz mintegy négy hétig tartó komoly tanulást igényel, és nem tévesztendő össze sem a Debreceni Nyári Egyetemmel, sem az alsóbb iskolásoknak rendezett és nyelvoktatással egybekötött balatoni üdültáboroztatásokkal, bár 1971-ben már ezeket is a Nyelvvédő Konferencia² rendezte.

Tekintettel arra, hogy első ilyen alkalomról van szó, 1972-ben valószínűleg csak egy tanfolyam indulna, s arra is gondolva, hogy az igény erre az amerikai magyar református egyházakon belül merült fel sürgetőleg, ez alkalommal résztvevői is túlnyomólag ezek köréből verbuvándók, és a rendezőség magától értődőnek tartja, hogy ennek a ténynek az iskolának mind a napi-, mind az életrendjében érezhetőnek kell lennie.

¹ Ennek az egyoldalas gépelt fogalmazványnak a címe: „Előzetes tájékoztatás az 1972 nyarán Sárospatakon létesítendő Nyári Iskoláról”. Írógéppel sokszorosított (vékony papírra indigóval írt) példánya a hagyatékban található. A tengerentúli érdeklődők tájékoztatására szolgálhatott. Keltezés nincs rajta; valószínűleg 1971 végén készült, Újszászy Kálmán második amerikai útjáról való hazatérése után. Címét mi adtuk; a tanfolyam ugyanis ezen a néven indult meg 1972 nyarán hat résztvevővel, s működik azóta is. (A Szerk.)

² Hivatalos nevén: az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége. (A Szerk.)

Az Amerikai Magyar Református Gyűjtemény terve

I.

a) Két hónapja éppen annak, hogy Sárospatakra hazaérkezve amerikai utunkat befejeztük.¹ Szívünk tele van hálával Isten iránt, Aki kegyelmes volt hozzánk, adott erőt, egészséget, kedvet ahhoz a szolgálathoz, amelynek jegyében – jó barátunk meghívásának eleget téve – útnak indultunk, és köszönettel mindazért a szeretetért, gondoskodásért, amellyel ahová eljutottunk feladatunkhoz viszonyultak, s ahol s amiben csak lehetett, a vendéglátás terhétől a tanácsadásig segítségünkre voltak.

A baráti szeretet és gondoskodás mellett a legmaradandóbb hatást az az érdeklődés gyakorolta ránk, amellyel – amerre jártunk az amerikai kontinensen – általában a történeti Magyarország határain kívül élő magyar reformátusság múltjára és jelenére vonatkozó dokumentációs gyűjtőmunkánkat figyelemmel kísérték. Megelőző utunk alkalmával, 1965-ben, is volt ilyen érzéklésünk, most ellenben ez az érdeklődés hatványozottabb és koncentráltabb volt. Ennek csak egyik előidézője lehetett az, hogy a mi mostani utunk középpontjában éppen ez a feladat állott.

A másik, a sokkal jelentősebb ok azonban feltétlenül az, hogy az elmúlt évek során az Egyesült Államokban is megnövekedett a forrás értékű történeti dokumentumok iránti érdeklődés. A más, korábban alakult történeti társulatok (Historical Societies) mellett – amelyek a helytörténetet művelve valamely település múltjára vonatkozólag igyekeznek az írásos és tárgyi adalékokat egybegyűjteni – most főleg a közép-európai térségből kivándorolt tömegek utódainak érdeklődése jelentkezik múltjuk, származásuk és új hazájukban megtelepedésük körülményei iránt, s ugyanakkor – az őket körülvevő társadalomba betagozódásukkal párhuzamosan – sajátos népi értékeik megőrzésére, nemzeti kultúrájuk továbbvitelére törekvésük is megmutatkozik a csak néhány évvel ezelőttinél is feltűnően magasabb hőfokon. Ahhoz, hogy egy közösségnek múlttudata legyen, általában három-négy nemzedéknek megszakítatlan, folyamatos letelepülésére van szükség, és a közép-európai országokból kivándorolt etnikumok, amelyek zömmel a századforduló körül hagyták el hazánkat, most jutottak odáig, amikor már csak az utódokban, leszármazottakban, a második és még inkább a harmadik generációban élnek, s ezeknek lett vagy lesz ügye az, hogy a maguk jobb megértése végett, önismeretük okából is számba vegyék, rögzítsék, őrizték és továbbvigyék mindazt, ami „pionír” elődeiktől maradt reájuk.

¹ Ez a hagyatékban található 12 írógéppel sűrűn teleírt oldal terjedelmű, cím nélküli írás keltezése szerint 1971. november 6-án készült el. Címét mi adtuk; javítatlan szövegét korrigáltuk; anyagát – az ismétlődések elkerülése céljából – kisebb kihagyásokkal közöljük. A kihagyásokat szögletes zárójelbe tett pontokkal jelöljük. (A Szerk.)

b) Nyilvánvaló, hogy az említett történeti érdeklődés az egész amerikai társadalomra jellemző, tehát nem kifejezetten egyházi jellegű és irányultságú. Amerikai magyar vonatkozásban ez azt jelenti, hogy megmutatkozik ez a teljes magyar emigráció, illetve kivándorlás viszonylatában. Tehát ha nem tették volna eddig, foglalkozni kell vele olyan amerikai magyar szervezeteknek, amelyek az ottani összmagyarság ügyeinek felelősei, akik valamilyen formában valamennyi magyar származású amerikai állampolgárt számon tartanak, és valamilyen egységbe összefognak.

Ez azonban – attól függetlenül, hogy van-e ilyen szervezet vagy nincs – nem jelenti azt, hogy az egyházak – s ezek között az Egyesült Államokban élő református vallású, ilyen tradíciókból táplálkozó, magyarságot tömörítő egyházak, illetve egyháztestek – és egyházközségek mentesítve lennének ettől a feladattól. Sőt, mivel az egész ottani magyarságot összefogó egységes szerv hiányzik, illetve egységbe fogó képessége és átütő ereje még nem bontakozott ki, s mivel ezekkel – azaz az egységbe fogó erővel és átütő képességgel – az egyházak a maguk szűkebb területén bár, de rendelkeznek, mint a magyarság története során annyiszor, most is nekik kell az amerikai magyar múlt vizsgálata – s ezt megelőzően a múlt dokumentumainak megőrzése – irányában egyelőre legalább a kezdő lépéseket megtenni, s amíg náluk szilárdabb bázisa az amerikai magyarságnak nincs, a vezető szerepet ebben a munkában később is megtartani.

Nem csupán azért, mivel a dokumentumok zöme, főleg a tömegesebb megtelepülés kezdeti esztendeit illetően, az egyházaknál, ezek anyakönyveiben, jegyzőkönyveiben, a kivándorlók társasegyesületei életét tükröző jelentéseiben van, vagyis mivel a leginkább forrásértékű adalékanyag felett ők rendelkeznek, hanem azért is, mivel ez a forrásanyag a saját munkájukat is őrzi, annak feltárásához is szükséges. Az amerikai magyar református egyházi tömbök és a velük egy töről sarjadt vagy bennük létesült intézmények eljutottak ugyanis életüknek abba a szakaszába már, amikor saját múltjuk, saját történetük is van. Olyan, amelynek mozgató erői között egyre gyérebben érzékelhetők az óhazai anyaegyház ösztönzései, s egyre sűrűbben érvényesülnek az attól független helyi erők. Az egy-két évtized múlva százados múltra visszatekinthető amerikai magyar reformátusság akkor is megérett volna arra, hogy saját lábára álljon történetének megírásában, ha az óhaza és az anyaegyház sem mint régmúlt, sem mint inspiráló, állandóan ható jelen nem lenne érzékelhető életében.

Hogy az amerikai magyar református egyházak és testvérintézmények az elmondottaknak nemcsak tudatában vannak, hanem tiszteletreméltó korábbi kezdeményezésekre is támaszkodva felelősséget is éreznek ez irányban, annak jele egyfelől a Ligonierban együtt tartott irat-, könyv- és muzeális tárgyi anyag, de annak jele az is, hogy az intézményeket, munkákat, köztük a Hungarian Studies Foundation és a Minnesota Egyetem kezdeményezéseit figyelemmel kísérik, s nekik a lehetőség szerint segítségükre vannak.

Ezzel a már meglévő ténnyel nemcsak számolva, hanem reá építve, felhasználva két ízbeni három-három hónapos és mindkét esetben erre az ügyre figyelmező utunk tapasztalatait, ismerve a magyarországi Református Egyház keretén belül folyó, hasonló szükségből fakadt munkákat [...] főként azonban hálám jeléül az elvett jókért megkísérlem felvázolni egy a már meglévő alapok felhasználásával létesíthető *Amerikai Magyar Református Tudományos Gyűjtemény* (röviden: Archivum) tervét. Korántsem kivitelezés céljából, hanem sokkal inkább azért, hogy amennyiben és amikor egy ilyennek létesítésére az illetékesek elérkezettnek látják az időt, s ha jobbal, mással, az igényekhez, szükségsekhez és lehetőségekhez inkább igazodóval nem rendelkeznének, szempontokat adjon. Egyszóval: kéznél legyen, szolgáljon.

II.

1. Azt mondtuk, hogy a *ligonieri Bethlen Home*-ban, közelebbről annak Öreg-otthonában elhelyezett írott, nyomtatott és tárgyi adalékok értékét és jelentőségét az amerikai magyar reformátusság vezetői már régebben látják. Megőrzésükről, a lehetőség engedte karbantartásukról az adott körülményeknek megfelelő formában gondoskodnak is. [...] A dokumentációs együttes megszilárdulni csak akkor tud majd, ha kiemelődik „ad hoc” jellegéből, és az amerikai magyar reformátusságon belül elfoglalja az őt megillető helyet ennek intézményei sorában. Azt jelenti ez, hogy nemcsak tudomásul kell venni, hogy van, hanem döntést kell hozni afelől, hogy legyen; azaz a szó szorosan vett értelmében létesíteni kell; letéti, megőrző helyből, raktárból *intézményt kell formálni* belőle. Hogy ezt a döntést ki hozza, [...] annak meghatározása nem a mi feladatunk. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy mint ahogy a Ligonierba tömörített amerikai magyar református intézmények közös kincsei az ottani magyar reformátusságnak, úgy ennek is közösnek, azaz valamennyi egyházi szerv hozzájárulásával megalkotottnak kell lennie.

2. Ez vezet át a következő szükséges kérdésben való döntéshez: a létesítendő intézmény illetékességi, azaz *gyűjtőterületének* tisztázásához. Itt alapvetőnek látjuk ezt a már Ligonierban együtt levő anyag ismeretére támaszkodva is állíthatjuk, hogy az Archívum (nevezzük a létesítendő intézményt a továbbiakban ezen az Egyesült Államokban más egyházaknál, illetve etnikumoknál használatos néven) az amerikai református magyarságra vonatkozó teljes dokumentációs anyagot magába kell hogy fogadja. Azt jelenti ez, hogy a két nagy denomináció mellett ki kell hogy terjedjen a nem magyar egyháztestekben elhelyezkedett egyházközségekre. Sőt az olyan magyar reformátusokra is, akik személy szerint – tehát nem gyülekezeti egységben – élnek valamelyik amerikai protestáns egyház tagjaiként hitéletüket.

Ami az ún. közegházakat (Amerikai Magyar Református Egyház, Kálvin Egyházkerület) illeti, ezeknél az Archívum számot kell hogy tartson a közegház, illetve Kerület életével, adminisztrációjával kapcsolatban keletkezett írott, sokszorosított, nyomtatott stb. dokumentációra éppúgy, mint a Presbiteriánus Egyházban élő magyar református egyházközségek Konferenciájának irat- stb. anyagára, valamint, ha ilyen van, a Reformed Churchben elhelyezkedett magyar egyházközségek hasonló természetű dokumentációjára is. Természetesen ide tartoznak az egyházmegyék irattárjai, ide számítanak az egyesületek, szövetségek, lelkészkörök, folyóirat-szerkesztőségek életével, ügyintézésével kapcsolatban keletkezett iratok stb. is. Különösen fontosak, mivel az Archívumnak szinte a gerincét képezik, az egyes egyházközségek történetivé érett iratai, nyomtatványai, s egészen külön helyet foglalnak el benne mennyiségükre és minőségükre jelentős adattermelésükkel az Amerikai Magyar Református Egyesület washingtoni központjának, területi adminisztrációjának, továbbá két nagy intézményének – a Bethlen Otthonnak és a Bethlen Nyomdának – különféle hivatalos szervei. Magánosok – elsősorban az amerikai magyar reformátusság, sőt az amerikai magyarság körében jelentősebb szerepet vivő személyek, lelkipásztorok, gondnokok – magán- és családi iratanyaga zárják be az Archívum gyűjtőterületének felsorolását azzal, hogy az amerikai magyar reformátusság sajátos helyzetéből következően ki kell hogy terjessze figyelmét – ha lehet, az anyaegyházénál is erőteljesebben – a földkerekség egyéb országaiban, elsősorban azonban a Kanadában és Dél-Amerikában élő magyar reformátusságra. Sőt az Archívum feladata az anyaegyház olyan dokumentációs, illetve iratanyagának együtt tartása is, ami az élő kapcsolatok céljából feltétlenül szükséges.

S mindez nemcsak térre, hanem időre is kivetítve! Induláskor ugyan különösen a múltra kell, hogy irányuljon az Archívum figyelme, el egészen addig, hogy amit eredetiben már nem gyűjthet be (pl. a Magyarországi Református Egyház egykori amerikai egyházmegyéjének a budapesti Zsinati Levéltárban őrzött iratanyagát), azt mikrofilmre vetten tárolja. De ugyancsak különös figyelmet kell fordítani a jelenben keletkező, úgynevezett kurrens anyag begyűjtésére, mégpedig hiánytalan begyűjtésére, és ebben olyan segítséget kell kapnia az Archívumnak az illetékesektől, hogy a jövőben keletkező dokumentációs anyag megszerezhetése is biztosított legyen számára.

3. A gyűjtési terület, azaz az Archívum ilyen illetékességének körülhatárolása mellett dönteni kell a gyűjtendő, azaz *megőrzendő anyag* természete felől is. Ez általában három, esetleg négy részre tagolható. Az elsőbe a *könyv-, kézirat- és folyóirat-anyag* tartozik, beleértve az utóbbiba a naptárakat és egyéb periodikumokat is. Az Archívum könyvanyaga – bátran mondhatjuk: könyvtára – azonban csak a történeti jellegű, monografikus műveket, valamint a szükséges segédkönyveket és a határterületek – például művészettörténet, néprajz stb. – fontosabb publikációit kell, hogy tartalmazza, és semmiképpen sem terhelendő egy kifejezetten teológiai vagy egyéb szaktudomány körébe tartozó könyvanyaggal, még kevésbé szépirodalommal népszerűsítő, illetve szórakoztató irodalommal. Ilyeneket csak akkor gyűjt az Archívum, ha szerzője az amerikai vagy általában az emigrációban élő magyar reformátusság életében jelentős szerepet vitt, és írásaival elsősorban ezt szolgálta. Prédikációs kötetek, versek, előadások, tanulmányok stb. elkülönítve bár a történeti anyagtól, ezért helyezkednek el joggal az Archívum kézíratai és könyvei között. [...]

A könyvanyag megszerzésénél is nagyobb gond fordítandó azonban a hírlap- és folyóiratanyag, általában a periodikák teljességre törekvő begyűjtésére. Ezek azok ugyanis, amelyekben először jelentkeznek, tehát rögzítődnek az események, tehát bennük van az adatszolgáltatás legfrissebb forrása. Míg a könyvek, cikkek, tanulmányok rendszerint adalékok szintéziseként születnek, a hírlapok, folyóiratok közleményei, főleg pedig a híryananyag azok az adatszolgáltatások, amelyeket a kutatás szabadon használhat fel. A nem egyházi sajtótermékekben megjelenő egyházi vonatkozású cikk- és hírkivágat-gyűjteményeknek is ez a szempont kölcsönöz különös jelentőséget és értelmet.

Minőségben hasonló a könyv- és folyóirat-dokumentáció anyagához az *irat-*, illetve *levéltári anyag*. Az egyházközségeknél az anyakönyvek, jegyzőkönyvek, pénztári naplók, számadási és leltárkönyvek alkotják ezeknek legjelentősebb részlegét, valamint az ügyintézés során keletkezett iratanyag, az egyházközség hivatalos levelezése, az alkalmi beszámolókkal, jelentésekkel együtt. Ez az anyag az, amely kellő megválogatása (selejtezése) után aránylag hamar, 10-15 éven belül levéltárrá válik; arra, hogy tovább őriztessék a az egyházközség irattárában – egészen kivételes esetektől eltekintve – már csak a helyhiányra tekintettel is, nincsen elegendő ok. Ami az egyházközségek iratanyagára áll, az érvényes minden más egyházi testület vagy hatóság iratanyagára is, akár egyedi, akár sokszorosított példányok alkossák. [...] Azok a gyűjtemények, amelyek történeti dokumentációt őriznek, nem véletlenül kapták az Archívum nevet. Legtipikusabban történeti és forrásértékű anyaguk levéltári; ez képezi törzsállományukat, s minden más jellegű részlegük csak ezt erősíti, illetve kiegészíti.

Ilyennek tekinthető az Archívum *muzeális részlege*. Az egyházközségi és egyesületi, valamint az egyháztársadalmi élet tárgyi dokumentumai, elsősorban a gyűlekezeti használatban lévő ötvösművek, textíliák, közelebbről: úrvacsorai és keresztlő edények, terítők, ruhák (papi öltöny, palást), pecsétek, emlékérmek, zászlók tartoznak ide, és Archívumba kerülésük történhet használaton kívülségük, elavulásuk vagy

megrongáltságuk okából, vagy az egyházközség megszűnte miatt, illetve szakszerű kezelés és őrzés céljából.

A muzeális tárgyakhoz soroljuk azoknak a tárgyi emlékeit, ismert kifejezéssel élve relikviáit, akiknek fontosabb szerepük volt az amerikai magyar református egyházi életben, általában a magyarság életében. Kitüntetések, egy-egy személyhez vagy családhoz kötött jellegzetes vagy önmagukban is értékes használati tárgyak tartoznak ide, valamint a portrék, de itt kell elhelyezni – legalábbis átmenetileg – azokat a muzeális értékű tárgyakat is, amelyeket tulajdonosaik adnak át, vagy hagynak az Archívumra, még az esetben is, ha nem egyes darabokról, hanem egész gyűjteményekről van szó. És ugyanitt helyezendő el a nem személyes jellegű, de az amerikai magyarság, közelebbről reformátusság életét, a református egyházak és intézmények munkásságát illusztráló emlékek, valamint az egyháztagok egyéni kegyességének dokumentumai (áhitatos könyvek, énekeskönyvek, házi áldás, házi persely stb.)

Végül külön csoportot alkotnak az Archívumon belül a *fényképek, filmek, diák, magnószalagok* mint az egyház életének képes, illetve hallható ábrázolásai, rögzítései. Megőrzésük konzerválásuk nagy gondot és sok munkát igényel, de mindezt bőven fizetnek jelentőségükkel. Kiegészítve az aprónyomtatványokkal – azaz meghívókkal, műsorokkal, hirdetésekkel –, a már említett újságcikk-kivágatokkal, továbbá a vasárnapi gyülekezetnek készült Bulletinekkel, esetleg a levéltári anyaghoz is csatolható, de attól megjelenésében különböző, önmagában egységes jegyeket hordozó évkönyvekkel, évi jelentésekkel, jubileumi albumokkal, pénztári és tisztikari beszámolókkal. Ez a jellegzetesen a peremen, azaz a másik három gyűjtőterületnek határán termett anyag valóban dokumentációs anyaggá az Archívumon belül külön kezelési eljárást igénylő esszévé válik.

4. Csak ha az Archívum gyűjtőkörének mérete, térben, időben, anyagban, érdekeltekben szerteágazottsága – egyúttal szükségessége is – nyilvánvaló, akkor lesz valóban komoly kérdésévé minden érdekeltnek, és akkor merül fel egzisztenciálisan az a kérdés, hogy ki szervezze, *ki legyen a gazdája*. Olyan döntés ez, amelynek meghozatalánál a mi feladatunk csak annyi lehet, hogy rámutatunk a szóba jöhető megoldásokra, amelyek között legtermészetesebbnek tűnik az, hogy a különböző amerikai magyar református egyházak, illetve egyháztestek – beleértve a presbiteriánus egyházban elhelyezkedett gyülekezeteket is – szervezzék az Archívumot, készítsék el annak szabályzatát, és legyenek a fenntartó gazdái. De ugyanezt a feladatot, ha jogi személy, vállalhatja a Lelkészegyesület, mint az amerikai magyar református egyházak egyik közös szerve, esetleg az Országos Presbiteri Szövetséggel karöltve. [...] Bármilyen legyen a döntés, szükséges egy olyan kuratóriumnak (intézőbizottságnak, igazgatótanácsnak) felállítása, amely – mint a Bethlen Otthoné – kizárólag az Archívum ügyeivel foglalkozik [...]

5. Az Archívumot létesítő hatóságnak az intézmény rendeltetésének, ható- és munkaterületének ismeretében kell foglalkoznia az Archívum *elhelyezésének kérdésével*. Itt több szempont határozhatja meg a mielőbbi szükséges döntést.

Első helyen említendő a központi fekvés kívánatos volta. Az a kívánatos, hogy a létesítendő Archívum az Egyesült Államokon belüli keleti és nyugati magyar településeknek – a Csendes-óceán partvidékétől eltekintve most – földrajzilag lehetőleg a közepén találjon otthonra; ha lehet tekintettel a szomszédos magyar településekre, illetve református magyar egyházközségekre Kanadában is.

Égészen korszerű követelmény az is, hogy az Archívum egészséges – vegyi anyagoktól, füsttől nem fertőzött, vagyis ilyenektől távoli – helységben létesüljön, mivel a füst és a vegyi anyagok, amelyeket nemcsak a gyárvárosok, hanem általában a nagyvárosok termelnek, kimutathatóan káros hatással vannak az Archívumnak dokumentációs anyagára. Ebből a szempontból ideálisnak tünnék egy olyan egyetemi város, mint például Princeton, de még nála is jobban megfelelne maga Ligonier. Annál is inkább, mert ami különben Princetonban helyben van adva, nincs messze tőle sem, tudniillik az Archívumnak annyira szükséges magas szintű szellemi központ, egyetemi város, olyan tudományos létesítményekkel, amelyek közelsége előnyösen befolyásolhatja az Archívum munkáját. Magán az egyetemen kívül könyvtárra, kutatóintézetekre gondolunk itt elsősorban, és olyan tudományos társaságokra, amelyekével érintkezik az Archívum munkája, s így vagy azok segíthetik ezt, vagy ez lehet segítője azoknak.

Nem hanyagolandó el az a szempont sem, hogy más magyar és főleg református egyházi intézmények társaságában helyezkedjék el az Archívum. Ezen a réven ugyanis egyfelől a nagyon fontos személyi ellátottság biztosítható könnyebben, de segíthetik egymást az ugyanazon helységben megtelepedett egyházi intézmények a közös fenntartási és szociális létesítményekkel is. [...] Amilyen fontos azonban az, hogy az Archívum ne magánosan, más magyar vagy rokon intézményektől elkülönítve, távol helyezkedjék el, ugyanannyira fontos ezektől való függetlensége is. Az Archívum működhet egy egyháztársadalmi, kulturális vagy jóléti intézmény mellett, egyetem közelében, de semmiképpen sem ezeknek valamelyikébe betagolva. [...]

6. Bárhol is létesüljön az amerikai magyar reformátusok Archívuma, ennek nemcsak a szolgálatának legalkalmasabb helyen, hanem a legalkalmasabb helyen, a legalalkalmasabban elhelyezve kell működnie. Azt jelenti ez, hogy az Archívumnak *megfelelő épületre* van szüksége. És itt nem feltétlenül egy régi épületnek igénybevétele, Archívum céljára átalakítása a legmegfelelőbb és a leggazdaságosabb megoldás. Az ilyen csak átmenetinek tekinthető; a végleges megoldás – mint ezt a Moravian Brethreneknek a pennsylvaniai Betlehemben lévő Archívuma is tanúsítja – a kifejezetten erre a célra emelt épület. Ez a megállapítás konkrétan Ligoniera vetítve, mint ahol jelenleg együtt van az olyan anyag, amivel az Archívum elindulhat, azt jelenti, hogy ennek a jelenlegi helyén maradása – attól eltekintve, hogy már most is szinte csak a pillanatnyilag együttlevő anyagnak a tárolására, szakszerű és korszerű raktározására alkalmas – akkor is megkérdőjelezhető, ha az épületet az Archívum érdekében úgy bővítik, hogy a fedelelet adó intézménytől külön bejáratral választják el. [...] Emellett olyan folytonos átalakítást igényelnek, a tároló eszközöknek az adott helyiségekhez igazítása annyira költséges, hogy egy különálló épületnek, ha nem is egyszerre, hanem fokozatosan – de ugyanannak a tervnek egymást követő időben, egymást kiegészítő mozzanataként – történő megvalósítása nemcsak a cél szolgálatában előnyösebbnek, hanem végső fokon gazdaságosabbnak is kell tartanunk.

7. Azután, hogy az Archívum helyéről is határozat történt állást kell foglalnia a létesítő hatóságnak az archivális munkát végző *munkatárs személyének* kérdésében. Továbbra is a már Ligonierban együtt levő gyűjteménnyel számolva, ennek gondozása, rendezése jelenlegi méreteiben és jelenlegi elhelyezésével megoldható előbb helyi besegítőkkal, később, még mindig alkalmilag, de már egy véglegesítendő gyűjtemény alapjait egy elfogadott tervnek megfelelően lerakva, szakemberek segítségével (erre vonatkozólag már készítettünk írásos tervet a Bethlen Otthon igazgatóságának és munkatársainak.)

Ahhoz azonban, hogy az Archívum aktivizálódjék, élővé váljék és munkaképes legyen, olyan munkaerőre van szükség, aki annak állandósított, tárgyaló és intézkedő képes felelős vezetője. Személyének megválasztásánál ajánlatos, hogy az amerikai magyarság köréből, a generációs hovatartozástól függetlenül, származzék, az angol és a magyar nyelvnek egyformán birtokában legyen, s hogy lelkeszi képesítéssel rendelkezzen. Az Archívum anyagának természete kívánja meg ezt. [...] Nem olyan alapvető szükségesség, mint a most említett három kellék, de feltétlenül kívánatos még, hogy az Archívum vezetője nemcsak lelkeszi képesítésű, hanem teológiailag kultúrált is legyen, s főleg történeti, közelebbről egyáztörténeti, társadalomtudományi és ökömenikus érdeklődéssel rendelkezzen. Ez utóbbi főleg az Egyesült Államokon kívül megtelepedett, nagyrészt diaszpórában élő magyar reformátusság szempontjából jelentős kellék.

8. A *működési szabályzat*nak azután kell végleges formát öltetnie, ha néhány év alatt az Archívum működésével kapcsolatos valamennyi felmerülhető probléma jelentkezett. Az Archívum céljának és fenntartójának, valamint felügyeleti hatóságának rögzítése után főleg az irattermelőkhöz való viszonyát kell körülhatárolni. A lehetőségek széles skálája adódhat e tekintetben. Lehet ugyanis az Archívum a nála levő irat- és más anyagnak őrzője, karbantartója csupán, de lehet anyagának köteles begyűjtője is. [...] Talán e szabályzat foglalkozhatnék külön fejezetben, esetleg függelékként az Archívumnak az állami archívumokhoz való viszonyával, a helytörténeti intézetekhez, történeti társulatokhoz fűződhető kapcsolataival, az óhaza és az óhazabeli református egyház hasonló rendeltetésű gyűjteményeivel, ezek között is a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények keretében helyet talált Amerikai Magyar Református Gyűjteménnyel, mint az Archívum testvérgyűjteményével.

III.

[...] A végleges felállítás után kerül sor azokra a feladatokra, amelyekkel az Archívum munkája voltaképpen megindul, s amelyek az Archívum létét belátható időn túl is indokolják és biztosítják.

1. Közülük az első az archiválás és a *muzeális anyag számbavétele*, feltárása annak, hogy – az egyházközségek, s továbbmenve az átfogóbb egyházi hatóságok, az egyházmegyék, a kerület, a közegyház, a különböző szövetségek és egyesületek, az Amerikai Magyar Református Egyesület központjában és fiókjában, valamint intézményeiben – milyen és mennyi iratot stb. őriznek, illetve mennyi van ezekből birtokukban.

Ez a számbavétel csak úgy lehet eredményes, ha az illetékes felsőbb egyházi hatóságok – magukra nézve is kötelezőnek tartva – elrendelik azt, azaz kötelező hatállyal tudják utasítani alsóbb fokú szerveiket arra, hogy a felszólításnak eleget tegyenek. Ez konkrétan annyit jelent, hogy az egyházközségek stb. köteleztessenek arra, hogy bejelentsek, mikortól fogva vannak anyakönyveik, egyházközségi, presbitériumi, egyesületi s egyéb jegyzőkönyveik, pénztári naplói, általában számadáskönyveik, és mikortól fogva találhatók irattáraikban egyéb természetű iratok, elsősorban hivatalos levelezés, netalán a lekipásztörök magánjellegű, de történeti becsű adalékokat őrző levelei. Megkönnyíti, áttekinthetőbbé teszi ezt a munkát egy az elrendelő hatóság által kibocsátandó kérdőív, amelynek megfelelő pontjait értelemszerűen alkalmazhatják magukra az egyházmegyék, továbbá az ezeket átfogó egyháztestek, úgyszintén az intézmények és egyesületek is. Ugyanez a kérdőív tartalmazhatja, vagy az előbbivel egyidejűleg lehet kibocsátani azt a másikat is, amely a muzeális tárgyak nyilvántartása

céljából készül az elrendelő hatóság és az Archivum részére. A sákramentumok kiszolgáltatásának eszközei, úrasztali kelyhek, kannák, tálak, keresztelő edények, kendők, terítők stb., továbbá pecsétnyomók, egyesületi jelvények tartoznak ide. Időben történő számbavételük egyebek mellett azért is fontos, mivel ennek alapján történhetik meg például a megszűnt vagy megszűnő egyházközségek muzeális- és iratanyagának az Archivumba berendelése és beszállítása, s így kerülhető el az időközbeni elkalódás vagy elidegenedés veszélye. Természetesen a kérdőív egyebekre is kiterjedhet, például az egyházi ingatlanokra, berendezési tárgyakra, orgonákra, harangokra stb.

2. Amikor a református egyházi kézen levő irat- és tárgyi anyagnak feltárása megtörtént, akkor kell döntenie az illetékes hatóságoknak arról, hogy ennek melyik része szükséges, hogy a fenntartóknál maradjon, és melyik az, aminek a tulajdonjog fenntartásával bár, de az Archivumban mint központi letéteményesnél van a helye.

Meggondolandó, hogy e tekintetben nem az volna-e a helyes, ha az állami vagy az óhazai egyházi gyakorlat vétetik irányadónak. A magyarországi állami rendelkezések – s ezekhez igazodnak az egyházak is – a használatban lévő anyakönyveken és jegyzőkönyveken kívül minden 10 vagy 15 évnél régebbi iratanyag központi kezelésbe és megőrzésbe adásáról intézkednek; a tárgyi jellegű anyagnál pedig a használaton kívül levőknek – a tulajdonjog fenntartása mellett, amennyiben erre egyáltalában igény mutatkozik – az Archivum muzeális gyűjteményében továbbkezelését kéri. [...]

3. Egyidejűleg az archiválissá érés határidejének megállapításával kell intézkedni a még archiválissá nem érett – tehát átmenetileg még az egyházközségeknél és egyéb egyházi hatóságoknál maradó – iratok stb. megfelelő helyen tárolásáról, s arról, hogy ezek a szakmai előírásoknak megfelelőleg legyenek kezelve, s lehetőleg úgy, hogy amikor irattári anyagból levéltárvá, azaz archiválissá érnek, különösebb bolygatás nélkül kerüljenek majd az Archivumba. A tárolás és kezelés módjának megismertetése az Archivumnak, illetve kezelőjének a feladata, mint ahogy az ő feladata az ellenőrzés is, ha megbízása erre is kiterjed. Egyébként ezt a feladatot – ahol lehet, az archivárius bevonásával – az egyházi látogatószám vagy az erre a célra felállított külön bizottság végzi.

4. Befejeződik az archiválás – muzeális stb. anyag beszállításával megindult munka – az egyházközségekben, egyesületekben, az átfogóbb egyházi hatóságoknál stb. évenként vagy ennél is rövidebb időközökben nyomtatott vagy egyéb sokszorosítási eljárással keletkező archivális anyagnak rendszeres begyűjtésével. Az évkönyvek, évi jelentések, jubileumi albumok, beszámolók, gyülekezeti körlevelek, heti vagy havi értesítők, bullelinek, naptárak, folyóiratok, meghívók, általában az egyházi élet teljes területének sokszorosított dokumentumai tartoznak ide. Leszámítva az anyakönyveket és a jegyzőkönyveket, ezekben rögzítődik az egyházi hatóságok élete a leghozzáférhetőbben. Megőrzésük, a régebbieknek gondos begyűjtése, az újaknak, az ún. kurrens anyagnak pedig kötelező megküldése, beérkezésük után az Archivum dokumentációs állományába szinte azonnal megtörténő besorolása állandó feladat.

Az idevonatkozó intézkedéseknek ki kell terjednie arra is, hogy hány példányban továbbíttassanak az említett dokumentációk (a folyóiratokról ez esetben nincs szó) az Archivumba. Feltétlenül legalább kettőben azért, hogy közülük az egyik az Archivumban maradjon, a másik pedig az Archivum magyarországi testvérgyűjteményében kerüljön elhelyezésre. Ez utóbbi abban különbözik döntően az Archivumtól, hogy míg az Archivum az adminisztráció során keletkezett irat- és levélanagnak ezek ter-

mészete szerint egyetlen példányait is tartalmazza, a sárospataki testvérgyűjtemény² csak a sokszorosítással keletkezett anyagnak, tehát a szó szoros értelmében vett dokumentációnak a gyűjtésére szorítkozhat. De hogy ez teljes legyen, ezért van szükség arra, hogy minden sokszorosítás útján előállott dokumentációból legalább két példány jusson el az Archívumba, amelynek kötelessége az Óhazába küldendő anyagnak évenkénti postázása.

Hogy a „legalább”-ot annyira hangsúlyozzuk, ez azt is jelenti, hogy két példány a legkisebb kötelezően beküldendő mennyiség; kívánatos azonban, hogy az Évkönyvekből, naptárakból, folyóiratokból, még inkább pedig a hosszabb időt átfogó jubileumi kiadványokból annyi példány kéressék be, hogy belőlük jusson egy példány az Egyesült Államokban élő etnikumok megtelepedését, életét kutató tudományos intézetnek (Minnesota?) s egy a magyarországi Országos Széchényi Könyvtárnak. Rajta kívül még a debreceni és pápai egyházkerületi gyűjtemények jöhetnek első helyen tekintetbe; a budapesti Ráday Gyűjteményeket csak azért nem említjük, mert a Széchényi Könyvtár a fővárosi igényeket kielégíti, (de a folyóiratokat, naptárakat neki is kapni kellene). Nem kivihetetlen ez az elgondolás, mivel tapasztalat szerint ezek a publikációk olyan mennyiségben jelennek meg, hogy jut belőlük valamennyi említettnek, sőt – és ezt rendkívül fontosnak tartjuk – esetleg még egy másodpéldány is magának az Archívumnak.

5. A régi és a kurrens (azaz a jelenben folyamatosan keletkező) irat, dokumentáció stb. vázolt módon történő összegyűjtése során három különböző szinten helyezkedik el az amerikai magyar reformátusságra vonatkozó irat- és tárgyi anyag. A legmagasabb szintet a teljesség lehető igényével az Egyesült Államokban létesítendő Archívum képezi. [...] Mellette a magyarországi központi gyűjtemény – Sárospatakon – már csak a teljes sokszorosított régebbi és kurrens anyag összegyűjtésére és tárolására, a folyóiratok (általában a periodikák) teljességre törekvő beszerzésére, az amerikai – távolabbról az emigrációban élő magyarsággal, benne a magyar – reformátussággal foglalkozó könyv- és cikkanyag őrzésére szorítkozhat. A többi említett gyűjtemény, akár az Óhazában, akár az Újban, már csak szelektáltan jut a dokumentáció birtokába, amit indokol az is, hogy Amerikában az Archívum, az Óhazában pedig a sárospataki gyűjtemény nyújthatja ezeknek is a szélesebb sugarú forrásanyagot, amennyiben erre igény mutatkozik.

6. Befejezésül újra hangsúlyozom azt, amit előterjesztésemből többször is kicsendül, tudniillik az Archívum létesítésének és munkája folyamatossága biztosításának hivatalos jellegét. Hivatalos úton születik, hivatalból egyszítál, maga is hivatali szerv az Archívum, és az egyházi hatóságokhoz is hivatalos úton viszonyul, ami azt jelenti, hogy az alsóbb fokú egyházi szervekhez a felettes hatóságokon át fordul, kivéve azt az esetet, ha ez utóbbi ezt nem kívánja, és ezt a működési szabályzatban is lerögzíti. Tehát az Archívum kéri, de az illetékes hivatali hatóság rendeli el az alsóbb fokú hatóságnak mind a számbavételt, mind a beszolgáltatást, és ugyanő gondoskodik arról, hogy rendelkezésének fogantatja legyen.

*

² Lásd róla *Szentimrei Mihály* írását emlékkönyvünk III. részében; 529–534. o. (A Szerk.)

Abban bízva, hogy az Amerikai Magyar Református Archívum nem csupán tárháza lesz az amerikai magyar református múlt írásos és tárgyi emlékeinek s műhelye ezek kutatásának, hanem már a jelenben még inkább azonban a jövőben is tűzhelye az amerikai magyar református szellemiségnek, számlálatlan generációk múltján is – az ősök anyanyelvét feledve is, akkor is, amikor az Óhazával megszakadnak már a rokoni és személyi kapcsolatok – élesztője, ébren tartója, konzerválója a származástudatnak ajánlom még egyszer az Archívum létrehozásának szükségességét az amerikai magyar reformátusság vezetőinek s velük együtt minden amerikai magyar reformátusnak szíves figyelmébe.

Újszász Kálmán Szathmáry Lajos volt pataki diákkal és édesanyjával
(Chicago, 1971)

A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából

A könyvtárak típusai

A magyarországi református egyházi könyvtárak egyházközségek, egyházmegyeiek és egyházkerületiek. Ezeknek, valamint az egyházközségek, egyházmegyék és egyházkerületek tulajdonában levő irat-, illetve levéltáraknak, továbbá a református egyház múzeumügyének és műemlékvédelmének központi felügyeleti és irányító szerve az Országos Református Gyűjteményi Tanács, amely a magyarországi református egyház zsinatának megbízásából az illetékes állami hatóságokkal egyetértésben működik.¹

A közel 1300 anya-, társ- és fiókegyházközség könyvállományának számbavétele folyamatban van. Az eddigi adatokra támaszkodva 70-80 ezerre tehető a református *egyházközségek* tulajdonában levő művek száma. Ezeknek jelentős részét az ún. Parochiális Könyvtár sorozat kötetei képezik, továbbá a hivatalos egyházi hetilapok és folyóiratok. Az utóbbiak nemcsak az egyháztörténeti, hanem a helytörténeti kutatás szempontjából is figyelmet érdemelnek.

A református egyházközségi könyvtáraknál külön-külön jóval jelentősebb a 27 *egyházmegyei* könyvtár, bár állományuk számszerűleg legfeljebb a negyedét teszi ki amazokénak. Máig érződik rajtuk, hogy a magyar vidék olvasóköreivel egyidőben, a múlt század folyamán születtek, s így keletkezésük az egyházmegyék lelkipásztorainak önképzésével is összefügg. Állományukat a kiegészítés után nyomtatásban is megjelentetett egyházmegyei gyűlési jegyzőkönyvek teszik történeti szempontból is értékes forrásanyaggá. Nagyobb részüket egyházmegyei könyvtáros gondozza, ezért kezelésük, fenntartásuk az egyházközségi könyvtárakénál tervszerűbben történik. Több olyan van közöttük, amelyik az egyházmegye területén működött valamikori partikulák, algimnáziumok, lelkészi körök könyvállományát is magába olvasztotta, és könyvgyűjtő eszerek, lelkészek könyvtárának töredékeit őrzi. Az ilyenekben a 18-19. század elsősorban teológiai irodalmán túl antikvákkal is találkozunk.

A magyarországi református egyház könyvállományának mennyiségileg és minőségileg jelentősebb hányadát azonban az *egyházkerületi* könyvtárak tartalmazzák. A négy egyházkerület mindegyikének megvan a könyvtára, mint ahogy megvan a levéltára és múzeuma is. Ezeket kerületenként az Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemények foglalják szervezeti és igazgatási egységbe. Vezetőiknek, a gyűjteményi igazgatóknak feladata a kerületeken belül hálózati központokként is működő könyvtárak,

¹ Újszászy Kálmán ezt a beszámolóját az Országos Református Gyűjteményi Tanács ügyvezető elnökeként készítette. 1972-ben a Könyvtári Figyelőben jelent meg, s különnyomatban is kiadták. Közlésünk alapja a tízoldalas különnyomat. (*A Szerk.*)

levéltárak és múzeumok munkájának és szolgáltatásainak irányítása, koordinálása. A gyűjteményi igazgatók, továbbá a négy egyházkerületi gyűjteményi előadó, az állami könyvtárügyi, levéltárügyi, múzeumügyi és műemlékügyi szerveknek egy-egy, a főhatóságuk által kinevezett szakembere, a zsinati iroda képviselője és a Tanács elnöke mint az Országos Református Gyűjteményi Tanács tagjai együtt a magyar református gyűjteményűgynek, tehát ezen belül a református egyház könyvtárűgyének is a felelősei.

Az egyházkerületi könyvtárak kialakulása és profilja

Az egyházkerületi könyvtárak funkcióját a fenntartó egyházkerületben, illetve a magyarországi református egyházban s ezeken túlmenően a magyar könyvtárak sorában állományuk anyaga határozza meg, ami viszont mennyiségében és minőségében is a könyvtár múltjának, közelebből keletkezésük idejének és máig fennmaradásuk körülményeinek a függvénye.

A négy egyházkerületi könyvtár közül a szervezetileg legfiatalabbnak, a Dunamelléki Egyházkerület budapesti könyvtárának szívét képező Ráday Könyvtár is erős 16. századi bázissal rendelkezik; Pápán pedig a sok viszontagságon átment Dunántúli Egyházkerületi Könyvtár joggal származtatja magát a reformáció századából. Ugyanabban a korban keletkezett Debrecenben a Tiszántúli Egyházkerület könyvtára is, és a Tiszáninneni Egyházkerületé Sárospatakon; nem zárhatjuk ki annak valószínűségét sem, hogy elődeik középkorvégi plébániai vagy kolostori iskolák könyvtárai is lehetnek.

Az egyházkerületi könyvtáraknak közös jellemzőjük ugyanis, hogy iskolákkal együtt, ezek tanítói, nevelői célkitűzéseinek szolgálatában indultak, s évszázadokon át ezeknek az iskoláknak, történeti nevükön *kollégium*oknak a sorsában osztoztak. Köztudott, hogy fejlődésük a keleti országrészekben volt zavartalanabb, ahol a török háborúk súlypontjától távol estek, és a szomszédos Erdélyre támaszkodva fennakadás nélkül növekedhettek jelentős intézményekké. Iskolájukkal egységben mindig tükrözték annak szellemiségét, színvonalát és tudományos igényeit, de ugyanakkor formáltak is ezeket. Sőt, részben az iskola növendékei útján, részben egészen korán jelentkező egyfajta nyilvánosságukból következőleg, az országrész szellemi arculatának alakítóivá lettek könyvanyagukkal, amely szinte a 18. század végéig nem különbözött lényegesen a nyugati protestáns főiskolákétól, egyetemekétől. Az pedig, hogy a debreceni és sárospataki kollégiumok könyvtárai a 18. század végén már tízezren felüli kötetszámmal rendelkeztek, s még e századnak utolsó harmadában – szakítva a csupán a tanítási munka szolgálatában álló könyvtárkoncepcióval – érdeklődésükkel elsősorban a régi magyar könyvek felé fordulva *gyűjtőkönyvtárakká* lettek, azt eredményezte, hogy állományukat egy-két évtized alatt megkétszerezték, s ezáltal a 19. század előtti tudományos könyvanyagnak magyar rezervoárjaivá fejlődtek.

A kollégiumi könyvtáraknak ez az iskolai megköötöttségektől függetlenül könyvtárszemlélete, önállósulásra törekvése tovább élt a 19. század második felében is. Mögötte széles horizontú könyvtáros-professzorok állottak, akikről nem volt idegen az az elgondolás sem, hogy a fővárosra összpontosított művelődési politika ellensúlyozásaként könyvtáruk továbbfejlesztésével városukat a táj kulturális központjává erősödni segítsék. Miután azonban ennek a fejlesztésnek során hamar nyilvánvalóvá lett, hogy az egyre duzzadó könyvtermeléssel még az egyes tanszakok, a bölcsészet, jog, teológia, tanítóképzés stb. területén sem tudnak lépést tartani, tiszteletreméltó előrelátással és arányérzékkel arra igyekeztek, hogy legalább az évtizedekben virágzásnak indult, elsősorban magyar nyelvű, *szakfolyóirat*-irodalmat gyűjt-

sék be lehetőleg teljesen. Szinte az I. világháború végéig töretlen volt a kollégiumi könyvtáraknak ez a szerzeményezési politikája, minek következtében a jobbára külföldi teológiai és filozófiai folyóiratok mellett – elsősorban a társadalom-, irodalom- és történettudományok terén – olyan gazdag anyag halmozódott fel állományukban, amely tovább erősítette jelentőségüket és használhatóságukat a tudományos kutató munka vonalán.

A kollégiumi könyvtáraknak az önállósulás irányában fejlődése, különböző indokokkal ugyan, de egyöntetűen a felszabadulásra következő esztendőkből fejeződött be. Debrecenben az állomány nőtt annyira, hogy nem fért el tovább addigi keretei között; annál is inkább, mert az intézeti ágak könyvtárainak a gyarapodása sem állott meg. A Dunamellék könyvtárának alapját egyébként is az egyházkerület vetette meg, kollégium sohasem volt mellette. A pápai és sárospataki könyvtárak mellett viszont megszűntek az egykori főiskolai tagozatok, s ezért akkor is a saját lábukra kényszerültek volna állani, ha már korábban is nem erre mutat fejlődésük. Amint Debrecenben és Budapesten történt, a hozzájuk társuló kerületi levéltárakkal és múzeumokkal együtt a kerület Tudományos Gyűjteményeiben találták meg azt az új keretet mindketten, amely létüket és egészséges továbbfejlesztésüket biztosította.

Ennek a továbbfejlődésnek az a legjellemzőbb vonása, hogy a református egyházkerületi könyvtárakká átminősült egykori kollégiumi könyvtárak a kurrens teológiai könyv- és folyóirat-anyag beszerzésén túl nem a máris az egymilliót megközelítő állományuk fokozott ütemű gyarapítására helyezik munkájuk súlypontját. Ám ha erre nincs is többé szükség, annyi azonban így is feladatuk maradt, hogy századok alatt kialakult profiljukhoz ne legyenek hűtelenek, hanem ezt ha a legszerényebben is, de helyes szerzeményezési gyakorlattal, nem utolsósorban ajándékok, hagyatékok elfogadásával épségben tartásák, s amennyiben e profilon túl valamilyen rájuk jellemző különgyűjteményük volna (mint a Papensia Pápán, az Értesítőtár Debrecenben s a magyar nyelvű protestantikák mind a négy könyvtárban), ezeknek továbbfejlesztésére különös gondjuk legyen.

A profilartásnak másik, az egyházkerületi könyvtárakat a gyarapítás említett módjainál is kötelezőbb formája: a már meglevő állomány hiányainak pótlása, kiegészítése. Az volna ugyanis a kívánatos (és ebben a Könyvelosztó is segítségükre lehet), ha még gazdagabban lenne képviselve állományukban a profiljukban elhelyezhető 17-18. századi könyvanyag. Ennél is fontosabbnak bizonyul azonban a provenienciával bíró folyóirat-állomány kiegészítése és az elmaradtaknak, ha a profil teljesebbé tétele szempontjából lényegesek, utólagos beszerzése. Mennél teljesebb ez az anyag, annál értékesebb az állomány, és annál hatékonyabban töltheti be feladatát az egyházon belül kibontakozó tudományos (főleg egyház- és gyülekezettörténeti, valamint teológiatörténeti) kutatásban, egyúttal annál használhatóbban vehető figyelembe a magyar könyvtárpolitika terveiben is.

Az egyházi könyvtárak és a regionális ellátás

A református egyházkerületi könyvtáraknak ilyen figyelembevétele főleg a regionális könyvtári tervezésnél természetes, mivel ezzel a könyvtárak (állományuknak szinte kétharmadát kitevő társadalomtudományi, irodalmi és történeti anyagukkal) mindig is igyekeztek kielégíteni egy nagytáj vagy éppen országrész tudományos kutatóinak igényeit. Ez a nyitottságuk nem szűnt meg napjainkban sem, szükségességének mértéke és módja azonban nyilván függ az országrésznek tudományos könyvtárakkal ellátottságától.

A tiszántúli egyházkerület könyvtára a századelőn melléje települt Egyetemi Könyvtár állományát elsősorban RMK-ival² és antikváival, a felvilágosodás korának irodalmával, valamint gazdag iskola- és helytörténeti gyűjteményeivel egészíti ki ma is, és egészítheti ki a jövőben is; újabb kori állományával pedig könnyíthet az Egyetemi Könyvtár erős igénybevettségén. Kooperációjukat eddig is kettejük Közös Bizottsága gondozta, s ez segítette ezt az együttműködést, amely egészen a könyvtárak állományának közös nyilvántartásáig és az egyházkerületi könyvtárnak az Egyetemi Könyvtár részéről a standard magyar tudományos munkákkal feltöltéséig vezetett és vezet.

Bár a Budapesten megtelepült országos könyvtárak túlnyomórészt birtokában vannak azoknak a munkáknak, amelyeket a Dunamelléki Egyházkerület Ráday Könyvtára őriz, mégis, raritásain túl is, joggal úgy tartják számon anyagát, mint ami nemcsak értékénél fogva, hanem könnyen hozzáférhetőségével is mindig hasznos segítőtárs még a könyvtárakkal legjobban ellátott fővárosban is.

Ebben az összefüggésben egészen más a pápai és sárospataki könyvtárak helyzete. A dunántúli egyházkerület könyvtára olyan országrészben van, amely történeti könyvtárakkal sűrűn teleszórta. Ezek azonban kevés kivétellel a római katolikus egyház tulajdonai, s ha közreműködésükkel a táj társadalmi, irodalmi, történettudományi könyvellátottsága javulna is, nem pótolhatják a pápai református könyvtárnak a római katolikus könyvtárakétól különböző jellegű, s az egész országrészben egyedül álló profillal rendelkező, a nyugati protestáns kultúrákkal való kapcsolata jegyében formálódott anyagát.

Mind az országos, mind a regionális könyvtárügy szempontjából a pápai könyvtárénál is kiemelkedőbb volt a szerepe eddig is és lehet ezután is a tiszáninneni egyházkerület könyvtárának Sárospatakon. A Tiszáninnen ugyanis az az országrész, amelynek központjában, Miskolcon, az alig két évtizedes múltra visszatekintő és a tudományos könyvtárak munkakörével felruházott Megyei Könyvtár még akkor is szegény a társadalom-, irodalom- és történettudományi kutatásokhoz szükséges könyv-, folyóirat- és kéziratanyagban, ha a helybeli s egykor egyházi kézen volt középiskolák könyvtárainak megmaradt részlegeivel igyekszik magán segíteni. Hazánkban ezen az országrésznyi nagytáján (szemben a Dunántúllal) egyházi könyvtár is csak kettő van, szerencsére földrajzilag jó elosztásban: Egerben a volt Liceumi Könyvtár, s az egykori főiskolai, most egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatakon. Ez utóbbi a benne elhelyezkedő, vagy a mellette, de az Egyházkerületi Tudományos Gyűjteményeken belül felnőtt külön társakkal, mindenképpen azonban 17-19. századi társadalom-, irodalom- és történettudományi anyagával, valamint a felszabadulás óta szinte teljessé fejlesztett folyóiratsoraival akkor is elhelyezhető egy regionális könyvtártervezésben, ha fekvésénél fogva a régió belül elsősorban az országrész keleti szárnyának tudományos könyvellátásában vállal állományának megfelelő szerepet. Így tartja számon a Debreceni Egyetemi Könyvtár is, amely főleg a gyakorló tanárnövendékek és a szakdolgozatotokat készítő egyetemi és főiskolai hallgatók segítésére a könyvtár történeti, társadalmi és irodalmi profilját letéti könyvekkel hangsúlyozza, s ezzel felhívja a figyelmet, az egyházi könyvtáraknak az országrészek határain is túlnyúló kooperációs lehetőségeire.

Végül egészen feltűnően jelentkezik a regionális és egyházi könyvtárak együttműködésének lehetősége egy olyan református egyházi könyvtárnál, amely ugyan egyházközségi tulajdonban van, de állományának mennyiségénél, minőségénél és

² A Régi Magyar Könyvtár darabjaival.

nem utolsósorban múltjánál fogva az egyházi tudományos könyvtárak kategóriájába tartozik. A kecskeméti református egyházközség könyvtára ez, amelyet a Megyei Könyvtár segít abból a célból, hogy harmincezen felüli, túlnyomórészt 16-19. századi anyagával a megyeszékhelynek és Bács-Kiskun megyének művelődését szolgálja, közelebbről, hogy együttműködésükkel a Megyei Könyvtár bázisává lehessen egy kialakítandó szellemi műhelynek.

Kecskemét példája mutatja, merre kell hogy vezessen a regionális központok, al-központok könyvtárainak és a területükön vagy azokon kívül működő református egyházi könyvtáraknak, közelebből az egyházkerületi könyvtáraknak útja. Egymás felé! Kétségtelen, hogy a regionális könyvtárközpontoknak szükségük van az egyházi könyvtárak történeti, társadalomtudományi stb. anyagára. De az is kétségtelen, hogy az egyházkerületi könyvtáraknak sem közömbös, hogyan helyezkednek el a regionális könyvtártervezésben, ha a százados gyakorlatnak, nyilvánosságuknak továbbra is megfelelni akarnak, s könyvmúzeumok – bár ez sem kis jelentőségű – vagy egészen exkluzív szakkönyvtárak helyett (történeti múltjukból adódó szükségszerűséggel) a jövőben megfelelő szinten és mértékben készek vállalni a részvételt országreszük művelődésének szolgálatában.

Együttműködési elvek

Így lesz a kooperáció lehetőségének, méreteinek, módozatainak eltervelése majd gyakorlati megvalósítása a regionális irányba haladó magyar könyvtárügynek, de éppúgy a református egyházkerületi könyvtáraknak egyik legjelentősebb, mert legmesszebbre mutató gondja. Nyilvánvaló, hogy ennek az együttműködésnek (főleg a helyi adottságoktól függően) a négy egyházkerületi könyvtárnál különbözően kell megformálódnia, bizonyos szempontoknak mégis mindegyikük esetében célszerű érvényesülnie.

Ilyen szempont elsősorban az, hogy az együttműködés ne gyengítse, hanem erősítse a régió területén elhelyezkedő egyházkerületi könyvtárnak tudományos műhely jellegét. Tehát például az együttműködést megkönnyítő központi cédulakatalógusnak, a könyvtárközi kölcsönzés figyelembevételével is, azzal a fő céllal kell elkészülnie, hogy segítségével a régió központi könyvtára rátelepíthessen bizonyos kutatásokat az egyházkerületi könyvtárra. Ha ez nem történne meg, akkor az egyházkerületi könyvtárak abba a látszatba kerülhetnek, hogy fiókkönyvtárai vagy csupán kihelyezett raktárai a régió központi vagy egyéb könyvtárának. Mondanunk sem kell, hogy az ilyen látszat méltatlan volna múltjukhoz, és előnytelenül befolyásolná az egyházkerületi könyvtárak működési helyének szellemi életét.

Szorosan idekívánczik a kölcsönösség szempontjának hangsúlyozása is. Megint a cédulakatalógusra gondolva ez a kölcsönösség azt teszi kívánatossá, hogy ne csupán az egyházi könyvtárak készítsék el és helyezték el közérdeklődésre számot tartó anyaguk jegyzékét a régió más könyvtárában, elsősorban a központi könyvtárban, hanem ezek is rendelkezésre bocsássák a magukét, hogy így az általánosan kötelező szabályok betartásával bár, de a könyvtárközi kölcsönzés valóban kölcsönös lehessen.

Az is magától értetődő és a nagy egyházkerületi könyvtárra egyaránt alkalmazható szempont, hogy az ilyen valódi kölcsönösség is csak úgy működtethető eredményesen, ha a szükséges személyi, dologi és eszközi feltételek mindkét részről adva vannak. Különösen az egyházkerületi könyvtárak vonatkozásában fontos ezt hangsúlyozni, mint amelyek közismerten szerényen dotáltak; tehát sem a regionális tervbe bekapcsolódásukból adódó többletmunkát, sem az ezzel járó többletkiadásokat nem

tudják teljes egészükben vállalni, s így rászorulnak a regionális központi könyvtárnak (vagy mint ez Kecskemét esetében történik, magának az érdekelt régiónak) az alkalmi vagy állandó, illetve rendszeres segítségére.

És még egyet kell az együttműködésnél hangsúlyoznunk; azt a függetlenséget tudniillik, amelyet a regionális könyvtári szolgálatban résztvevő egyházkerületi könyvtár számára regionális tervezés nyilván biztosít. Azt jelenti ez, hogy az egyházkerületi könyvtárak a régió többi könyvtárával – megengedve, sőt kíváncsúnak tartva egyikük elsőségét – nem az alárendelés, hanem a mellérendelés állapotában kell, hogy legyenek; a másik könyvtárt nem kiszolgálják, hanem azzal együtt a magyar könyvtárügyet szolgálják olyan szervezetben, amelyben a regionális könyvtártervezésen túl a magyar művelődésügy szükségesnek látja. Csak így őrizhetik meg sajátosságukat; márpedig, amint láttuk, éppen ez az anyagukban, tájukra vonatkozó hatásokban megmutatkozó, múltjuk által formált sajátosságuk az, ami a velük való együttműködést egy regionális, sőt országos könyvtártervezésen belül szükségessé és érdemessé teszi.

A könyvtári állomány nagysága

Ezt a vonzó hatásukat erősíti sokrétűségük mellett anyaguk mennyisége is. Ez utóbbról ugyan nehéz egységes képet alkotni, mivel évszázadok alatt, egymástól függetlenül fejlődve, történetük, körülményeik által indokoltan, nem csupán állományuk mennyiségében mutatnak jelentős eltérést, hanem nyilvántartásuk módjában is.

Ez eltérésekre figyelve, mégis megközelítő pontossággal – a sajátosságokra mindenütt rámutatva – az 1971. évről készült beszámolók alapján a következő kép vázolható fel a református egyházkerületi könyvtárak állományának mennyiségéről.

A Dunamelléki Egyházkerület könyvtára, a budapesti Ráday Könyvtár állománya a duplumanyag nélkül 134.540 könyvtári egység. Ebben a könyvtárban a folyóiratokat a könyvállománnyal együtt raktározzák és tartják nyilván. Ugyanakkor, szintén egy régebbi gyakorlatból folyóan, a kéziratanyagot a Ráday Levéltár kezeli; ennek mennyisége tehát nem szerepel a könyvtári egységek között.

A Dunántúli Egyházkerület könyvtára Pápán (szintén a duplumanyag kivételével) 104 ezer könyvtári egységet tart nyilván. Az egység ez esetben egyformán vonatkozik a könyvekre, folyóiratokra és a Papensia helytörténeti gyűjteményre, mivel folyamatban levő átrendezésük miatt csak a különválasztásuk történt meg eddig, saját nyilvántartásuk azonban nincsen.

A Tiszáninneni Egyházkerület könyvtárának, Sárospatakon, a teljes állománya 230 079 egység. Ebből 198.121 a könyv, folyóirat, kézirat; a többi a Kisgyűjtemények, azaz a térkép-, gyászjelentés- stb. gyűjtemények körébe tartozik (31.958 db). Ez a könyvtár az, amelyben a kötetek száma kevesebb a műveknél, abból következőleg, hogy a múlt században, takarékoság okából, több művet egy kötetbe fogtak össze, s ezért a könyvtár, megjegyezve mindig a kötetek számát is, könyvállományát művekben mutatja ki. Sárospatakon a kifejezetten helytörténeti jellegű aprónyomtatvány- és plakátgyűjteménynek (22.688 db) az Egyházkerületi Gyűjtemények adattára a gazdája. Nem vezet nyilvántartást ez a könyvtár a másodpéldányokról, de külön raktárhelyiségben tárolja a hozzávetőlegesen 40 ezer, nagyoobbrészt egyházi jellegű könyv- és folyóiratduplumot.

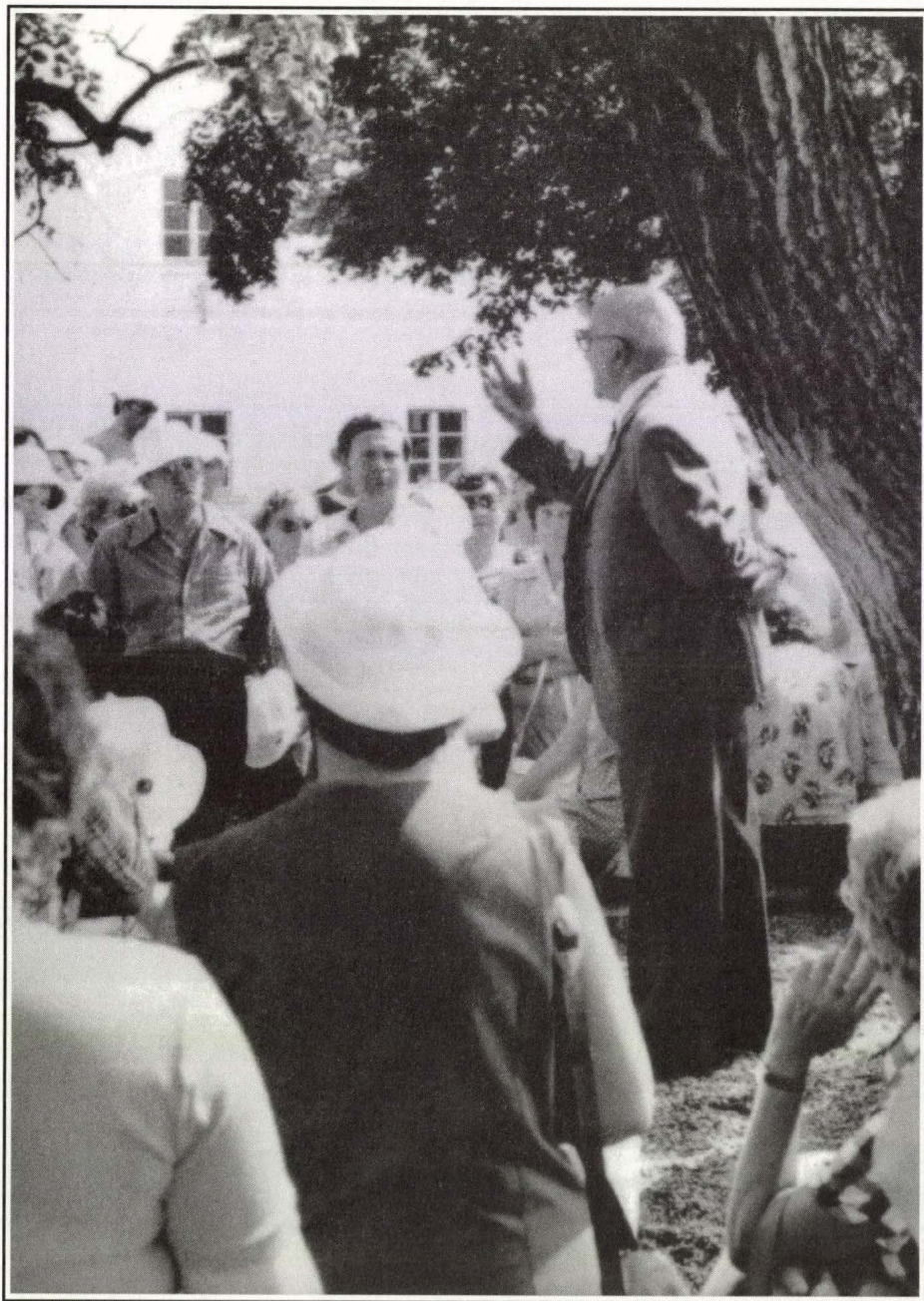
A debreceni Nagykönyvtár, a Tiszántúli Egyházkerület féltett kincse, 526.285 darabnyi állományról tesz jelentést (ebben nem foglaltatik a mintegy 120 ezer duplum). Az állományból 359.018 db a könyv és füzet, 31.292 a folyóirat, 35.459 a kézirat és 100.516 az aprónyomtatvány. Míg Budapesten a Ráday Levéltárban vannak a kézira-

tok is, addig Debrecenben a kollégiumi irat- és levéltár jelentős részét a könyvtár kéziratára őrzi. Ez magyarázza nála az egyébként magasnak tűnő kéziratmennyiséget.

A Kecskeméti Református Könyvtár viszont a duplumákat és a csonka, meghatározhatatlan könyveket (együtt 11.329) is beleszámítja a könyvtár állományába, amely így csaknem 43 ezer egység. Itt a könyvtár duplumanyagának nagy mennyiségét részben a régi, kecskeméti iskolai értesítők, részben a Ráday Könyvtár duplumanyagának ide lehelyezett és itt nyilvántartott részlege (5000 db) magyarázza. A könyvtár kezelésében levő egyházközségi levéltárat, az éremgyűjteményt, valamint az egyházi néprajzi tárgyakat külön tartják nyilván.

Az öt református egyházkerületi, illetve egyházi könyvtár állománya tehát összesen 1.026.217 könyvtári egység, amelyből 893.743 a könyv, folyóirat-évfolyam és a kézirat. A duplumanyag hozzászámításával az öt könyvtár állománya együttvéve 1.221.000 egységre tehető. A statisztikai helyzetképet az alábbi táblázat teszi szemléletesebbé.

A könyvtár megnevezése	Jelentett állomány (egység)	Duplumanyag (egység)	Könyvtári állomány összesen
Ráday Könyvtár	134 540	5 720	140 260
Pápa	104 000	18 000	122 000
Sárospatak	230 079	40 000	270 079
Debrecen	526 285	120 000	646 285
Kecskemét	31 313	11 329	42 642
Összesen:	1 026 217	195 049	1 221 266

Újszászy Kálmán mint idegenvezető
a budapesti pedagógusok országjáró csoportjával a Kollégium udvarán (1982)

A Sárospataki Tudományos Gyűjtemények

– Különös tekintettel helyismereti vonatkozásaikra –

Feladatul kaptam, adjak tájékoztatást a Sárospataki Kollégium könyvtáráról, ennek gyűjteményeiről, értékeiről. Engedjék meg, hogy módosítsam a témát. Nem a könyvtárról és gyűjteményeiről, hanem a Gyűjteményekről s köztük a Gyűjtemények könyvtáráról is fogok szólni.¹

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei (Egyházkerületi Gyűjtemények; Sárospataki Tudományos Gyűjtemények) mint szervezeti egység alig idősebb egy negyedszázadnál. 1951-ben történt, hogy a Sárospataki Főiskola – országosan ismertebb nevén: Kollégium – akkor 420 éves egységeből, a már a húszas években megszűnt jogakadémia után előbb a tanítóképző intézet, majd a teológiai akadémia is kiszakadt, és az alapítványi és egyéb birtokok, melyek anyagi bázisát alkották az addig szinte önfenntartó kollégiumnak, államosítottak. Ekkor került felügyeleti és kormányzó szerve, az egyházkerület, abba a helyzetbe, hogy a református egyház és a magyar állam között 1948-ban kötött megegyezés szerint egyházi tulajdonban maradt gimnáziuma mellé a kollégiumi szervezetet, tehát több kulturális intézménynek egy szervezeti egységen belül működtetését fenntartva, külön testvér-intézménnyé szervezze az addig a kollégiumi egységen belül bár, de egymástól függetlenül működő művelődési intézményeket: a nagykönyvtárt, a régiségtárt, a levéltárt és az akkor már az egyházi táj- és népkutató intézetté alakulásnak küszöbére érkezett főiskolai faluszemináriumot, Kollégiumi Tudományos Gyűjtemények elnevezéssel. Indokolta ezt az intézkedést a művelődéspolitikai átalakulással járó változások mellett az is, hogy a kollégiumnak ez a négy kulturális létesítménye századunk harmincas éveinek végére, lépést tartva a kollégiumnak intézményeiben, szellemiségében jelentkező megújulásával, úgy megerősödött; anyagával, jelentőségével annyira túllépte azt a feladatot, hogy a kollégium oktatási intézményeit szolgálja csupán, hogy már akkor, amikor még a kollégium a teológiát és képzőt is magában foglalta, jelentkezett ezek olyan szervezeti egységbe foglalásának szükségessége, amely szolgálatakat, egymáshoz való viszonyukat közös irányítás alatt megszabja, működésüket koordinálja.

A Sárospataki Kollégium, mint gimnáziumnak és Tudományos Gyűjteményeknek ez a közös szervezete, Alma Matere, mindössze egy évig létezett. 1952 nyarán a magyarországi református egyház lemondott a megegyezés biztosította jogáról, és a debrecenit megtartva, a pápai, pataki és pesti gimnáziumait átadta államunknak. Ennek Sárospatakon az lett a következménye, hogy a Kollégium tudományos Gyűjteményei, kollégium nélkül maradván, mint az egyházkerület tudományos gyűjteményei éltek és élnek tovább. Mintájára a Pápán hasonlóan keletkezett művelődési intézményeket is

¹ E beszámoló szövegét a hagyatékban lévő, a szerző által kézzel javított gépirat alapján közöljük, amelynek keltezése 1979. december 11. A szerző a gépirat végén feltüntette: „Készült a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, gyűjteményének munkatársai számára.” (A Szerk.)

tudományos gyűjteményekké szervezte a Dunántúli Egyházkerület, sőt ez történt Debrecenben és Budapesten is. Ez utóbbi helyen éppen napjainkban abban a formában, hogy az egyházkerület teológiai akadémiaja mellé szervezték a Ráday Gyűjteményt, és a kettő, teológia és Ráday Gyűjtemény, most már egy szervezetben, a Magyarországi Református Egyház Ráday Kollégiumában – mint ennek teológiai akadémiaja és tudományos gyűjteményei – működik tovább.

Ennek az integrálódási folyamatnak ismertetése után, a táruk mindegyikéről előadom a legszükségesebb tudnivalókat, igyekezve rámutatni arra, hogyan, mivel fér el munkájukban a helyismeret szolgálata.

1. Nagykönyvtár

A négy „tár” között a legrégibb. Egyidős az iskolával, amelynek indulását az 1531. esztendővel kötötte össze a hagyomány, és amire támaszkodik: a történelem. Könyvek nélkül alsóbb fokú „triviális” iskola sem volt Patakon, de az „illustis schola Patakinæ”-nak, ahogy papokat, tanítókat is képezve az 1540-es évek végén már titulálják, nemcsak könyvei, hanem könyvtára is kellett hogy legyen. Hogy volt is, azt az I. Rákóczi Györgytől elrendelten megújított iskolai törvények, a *Leges Scholæ Patakinæ* 1621-ben azzal bizonyítja, hogy külön fejezetben intézkedik a könyvtárról, a könyvtárosok tisztéről, a megfelelő helyiségről és a helyben és vidékre kölcsönzésről. Közül ebből a korból, 1626-ból maradt fenn a legrégibb katalógus, amely a könyvek mennyisége mellett az állomány összetételét is mutatja, és ezt a következő, 1637-ből csak erősíti, feljegyezve a filozófiai, teológiai és jogi munkák mellett nemcsak a klasszikusokat, hanem például Vesalius anatómiai szakmunkáját is.

Ezt a maga korában sem jelentéktelen anyagot töltötte fel családi könyvtárának a kollégiumi könyvtárnak adományozásával – anyjával, Lorántffy Zsuzsannával egyetértőleg – Rákóczi Zsigmond. Hogy a Rákócziak családi könyvtára mekkora lehetett, pontosan nem tudjuk, de fennmaradt csonka katalógusából legalább 1500-2000 kötetre következtethetünk. Mindenesetre Medgyesy Pál, a család udvari papja szerint a Rákócziak könyvtárának befogadásával a sárospataki kollégium gyűjteménye az akkori Magyarország legjelentősebb könyvtára lehetett.

Ez a könyvtár – amelyet már Comenius használt, s amely a Rákóczi könyvtárral egyesítve, már akkor kilépőben volt az iskolai könyvtárak kategóriájából, kereteiből – hullott szét az alatt a 32 év alatt, azaz 1671-től 1703-ig, amíg az iskola, kevés megszakítással, nem tartózkodhatott Patakon. A Báthory Zsófia által alapított jezsuita iskola vette magához azt a részét, amelyet a német zsoldosok nem pusztítottak el, vagy amelyeket a bujdosásra induló iskola tanárai, diákjai nem vittek magukkal, hogy azután minden állomásukon – Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Göncön, Kassán – hagyjanak el belőle, nem szólva Debrecenről, ahol a magukkal vitt anyag nagyobbik részét közelinek vélt visszatérésükig lerakták, s amely a debreceni kollégium égésekor, Rabutin ostroma alatt pusztult el. Haza belőlük csak töredék került; elegendő azonban ahhoz, hogy már a Rákóczi-szabadságharc alatt meginduló új szerzeményezéseknek legyen mihez kapcsolódniuk. Külföldi vásárlásokkal, tanárok hagyatékaival, pátrónusok adományaival megint úgy meggyarapodott, hogy az előjáróság 1783-ban elérkezettnek látta az időt, hogy az addig két-három évenként egymást váltó és a végzett diákok közül választott könyvtárosok mellé főkönyvtárnoki állást, munkakört is szervezzen. Szombathy János volt az első főkönyvtárnok – a történelem professzora, Kossuthnak tisztelt tanítója, akadémiai aktív tanár – és ez a gyakorlat, hogy tudniillik a főkönyvtárnoknak aktív akadémiai tanárnak kell lenni, megmaradt mindaddig,

amíg a kollégiumnak főiskolai tagozata is volt. (Én voltam ilyenként, mint a filozófiai-pedagógiai tanszék előadója, a sorban az utolsó.)

Az, hogy Szombathy Jánost 1783-ban választják főkönyvtárnoknak, nemcsak a helyi adottságoknak, a könyvtár megerősödésének, „felfejlődésének” a következménye. A 18. század második fele Európa-szerte és idehaza is a könyvgyűjtemények születésének kora. Ekkor keletkeznek a jelentősebb magyar főúri könyvtárak, s ekkor a püspöki, érseki, szerzetesrendi könyvgyűjtemények, amelyeknek mind gyűjtőkörét, mind gondozása módját, mind elhelyezését figyelembe kellett venni a kollégiumi könyvtáraknak, köztük a sárospatakinak is. Ennek megfelelően alakul állományuk összetétele; sorakoznak az oktatási jellegű kötetek mellé az általános tudományos jellegűek, a nemcsak hasznos de reprezentatív kiadványok. Kialakulnak a különgyűjtemények – Patakon, Szombathy János tervszerű gyűjtése folytán a Magyar Könyvesház –, és megjelennek az iskolai jegyzetek mellett a ritka kéziratok. A könyvtár adni kezd arra, hogy a „közhasznú” könyvek mellett „becses” könyvei is legyenek. Ennek érdekében a tanári hagyatékok mellé könyvgyűjteményeket vásárol, köztük a Beleznay grófi családot, Kazinczy Ferencét, és megépül a mennyiségében és minőségében meggazdagodott állomány elhelyezésére a Polláck Mihály tervezte, de Teleki József ízlését is tükröző könyvtárterem. Az már gondviselészerű a könyvtár történetében, hogy mindez Szombathy János könyvtáraosságának 40 esztendeje alatt történhetett, amint ugyancsak gondviselészerű, hogy utódai, el egészen korunkig – Erdélyi Jánosnak halála miatt mindössze ötéves könyvtáraosságát leszámítva – szinte ugyanennyi ideig vezették egyen-egyen a gyűjteményt. Ezek a hosszú szakaszok szilárdították meg ugyanis a könyvtár szervezetét, alakították jellegét úgy, hogy amikor a nagy változás a könyvtár életében s szervezetében bekövetkezett, az akkorra mintegy százazres állomány profilja és ennek megfelelő funkciója világosan kialakult, a továbbfejlesztés medre adva volt. Legfeljebb hangsúlybeli eltérések mutatkoztak, mint például a teológia vonalán a magyar protestantikák, ezeken belül a magyar protestáns folyóiratanyag visszamenőleges gyűjtése, az irodalom területén a tanulmány és esszé gyűjtemények, az első kiadású magyar verseskötetek megszerzése, a helyi és táji anyag mind teljesebb begyűjtése és a kéziratár felfejlesztése, nem utolsósorban korunkbeli dokumentumok irodalmi hagyatékokkal.

Ma (1978. december 31-i adat!) 225.875 könyvet (köztük van az 1946-ban megvásárolt 12 ezer kötetes Bretzenheim-Windischgrätz könyvtár is), folyóiratot, kéziratot tart nyilván a könyvtár, amelynek állománya az ún. kisgyűjteményekkel (azaz a térkép, az értesítő-, a gyászjelentés- és a csak nemrégiben indult ex libris gyűjteménnyel, amelynek állománya 34.676 darabot tesz ki) együtt 260.411 könyvtári egység az igen jelentős mennyiségű másodpéldányokon kívül. Gyarapodása évtizedekre visszamenően év 2-3000 könyvtári egység, egyharmadában vásárlás, kétharmadában adományozás útján szerzeményezve. A vásárlások, ideszámítjuk az igényléseket is, a hangsúlyosabb területeken, mint a teológia, a filozófia, a társadalomtudományok, a nyelv-, az irodalom- és a történettudomány vonalán gyarapítják az állományt, és az adományok is a könyvtár általános, humán jellegét erősítik. Velük elsősorban hiányainkat töltjük fel, erősítve ezzel a könyvtárnak tudományos könyvtár jellegét, mint amely jelleggel a legutóbbi évekig – a miskolci megyei könyvtárnak közművelődési funkciójának is megtartásával tudományos könyvtárrá kialakításig – a sárospataki nagykönyvtár egyedül volt a tájban.

A Nagykönyvtárban.

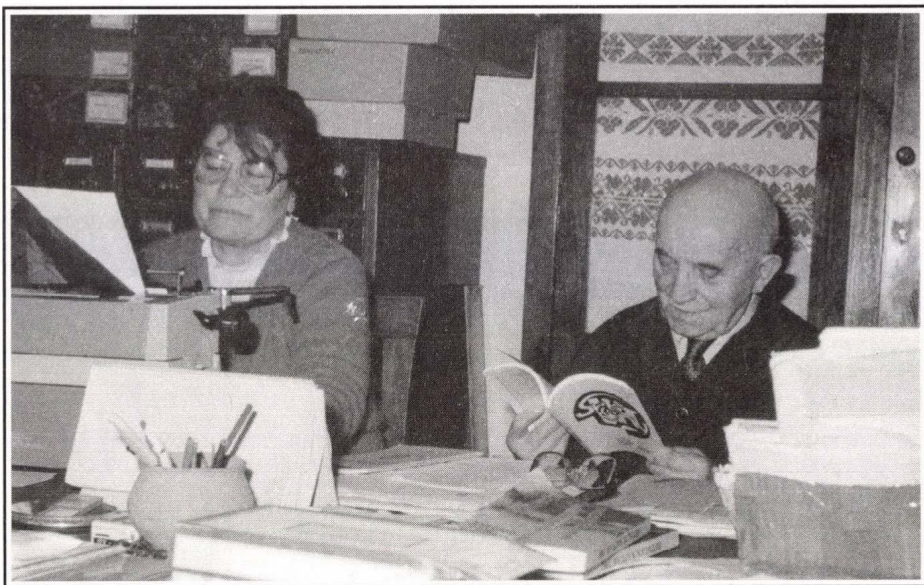
Czine Mihály, Újszászy Kálmán, Hörcsik Richárd, P. Hunyor Katalin és Pomogáts Béla (1983)

A könyvtárnak külön helyismereti, helytörténeti gyűjteménye nincsen. Patakon nem következett be az, ami Pápán, ahol a két világháború közötti esztendőök főkönyvtárnoka, kiemelve az anyagból a pápai vonatkozásúakat, megalkotta a jóhírű Papensia-gyűjteményt. A Patakinak, mint a Debreceniának is, benne maradtak az összállományban. A könyv, folyóirat, kézirat állomány tehát éppúgy tartalmaz ilyeneket, mint a kisgyűjteményeké is. Ez megnehezíti, de nem lehetetleníti felhasználhatóságukat. Egy speciális – de nem a meglevő megbontásával felállított – katalógus feltétlenül könnyít majd valamikor a helyismereti anyag feltárásában, amely anyagnak a mennyiségét meghatározza, hogy magában kell foglalja az iskolai nyomtatványokat, tanárok, diákok munkáit, a vár, a város, az egyházakra vonatkozó nyomtatott és kéziratot, a volt főiskolai és egyéb helyi nyomdák termékeit stb.

2. Levéltár

A Tudományos Gyűjtemények levéltára mai összetételében 1950-nel bezárólag a Sárospataki Kollégium, a Tiszáninneni Egyházkerület, az abaúji, borsodi, hevesi (Eger-völgyi) ésempléni egyházmegyék irattárából, továbbá a kollégiummal, egyházkerülettel, ezek életével erősebben összefonódott családok levéltárából áll.

A kollégiumi részleg, az iskolának 17. századi viszontagságos története miatt is, az 1703 előtti időkből csak missziliseket őriz. Első jegyzékét 1731-ben állította össze az akkori szénior. Az egyházkerület iratanyaga a kerület megszervezésétől, 1735-től gyűlt, és egy a múlt század elején történt rendezése után 1890-ben egyesítettet a kollégium levéltári anyagával. Az egyházmegyék iratanyaga, amely sok szempontból forrásértékűbb az egyházkerületénél (tudniillik az egyházmegyék korábban létesültek az egyházkerületnél), viszont csak 1951-ben került a levéltár állományába. A családi levéltárak betagolása is ezzel az időponttal kezdődik.

Újszászy Kálmán az Adattárban a titkárnővel, Pintér Andrásnéval, Margitkával
(Dr. Telegdi Imre felvétele, 1988)

A kb. 400 folyóméteres állományt, amelybe napjainkban történik a kerület egyházközségei levéltárává érett iratanyagának beszállítása, helyismereti szempontból elrendezési módja teszi mind használhatóvá, mind páratlanná. 1890-ben bízták meg Zsoldos Benő gimnáziumi tanárt, mint latin nyelvészt is, az egyesített kollégiumi és egyházkerületi levéltár rendezésével. Ezt a feladatát úgy oldotta meg, hogy az akkor mintegy 85 ezer darabból álló egyesített iratanyagot időrendben darabról darabra leltárba vette, a szó szoros értelmében katalogizálta, és ezt az időrendi „katalógusba” foglalt anyagot név, tárgy és hely szerint kicédulázta. Aki tehát például Sárospatak, benne az iskola, vagy a levéltári anyagban szereplő személyek, ügyek, események felől 1912-vel bezárólag, amikor az elaggott tudós az anyag rendezését abba kellett hogy hagyja, tájékozódni akar, annak tulajdonképpen levéltári kutatás nélkül adva van a Zsoldos Benő által nemcsak rendezett, hanem fel is tárt anyag századokra, mindenestre azonban az 1730-as évekig visszamenően. Ha ehhez a lehetőséghez hozzá-számítjuk Sárospatak város történetivé érett levéltári anyagát, amelyet (nem mint tulajdonát) a századelő óta kezel a levéltár, akkor ennek az igen jelentős forrásanyaggal rendelkező gyűjteménynek helyismereti, helytörténeti értéke nyilvánvaló.

3. Múzeum

A Tudományos Gyűjtemények múzeumának keletkezését 1709-ig vezethetjük vissza. Ekkor hozta haza Leydenből Simándi István, a filozófia ifjú professzora – tudományszakjából következően akkor a fizika tanára is – azokat a fizikai eszközöket, amelyeknek elhelyezésére a „physicum museum” szolgált. Ezeket azóta, hogy II. Rákóczi Ferenc együtt „múlatta” velük magát a professzorral, nem szertári eszközként, hanem a honban, de legalábbis a tájban ritka voltuknál fogva muzeális értékű látvá-

nyosságokként is őrizték és kezelték, amint erről Ellend Józsefnek, a „A sárospataki főiskola 200 éves fizikai múzeuma” című 1909-ben megjelent tanulmányából is következtethetünk. Testvérgyűjteménye, a század derekán létesült természetrajzi gyűjtemény 1793. évi leltárában olvashatunk először a benne őrzött „régiségekről”, és szinte ugyanabban az időben emlékezik meg Szombathy János a „ritkaságok tára”-ról, amely akkor a könyvtárban őriztetett. Éremgyűjtemények megszerzésén, különböző természetrajzi gyűjtések – köztük Szabó József, a Hegyalja állatvilágát teljességében magában foglaló gyűjteményének – megvásárlásán és az Erdélyi János meghirdette történelmi arcképcsarnokon át vezet az út 1871-ig, amikor az említett gyűjtemények mellé szervezi Felméri Lajos a kollégium „szépészeti gyűjtemény”-ét. Ezt egyik utóda, Bokor József az előjáróság buzdítására is „Szépészeti és Műrégészeti Múzeum” elnevezéssel komplex gyűjteménnyé fejlesztette, hozzá csatolva éppen száz évvel ezelőtt, az 1879/80. tanévben az eddig a könyvtárteremben őrzött éremtárat, valamint az ugyanott és a természetrajzi gyűjteményben tárolt régiségeket, ritkaságokat, továbbá a történeti arcképcsarnok anyagát. Ezzel a főiskola tudományos intézményei sorában megjelent a múzeum is, amelynek a könyvtáréhoz hasonló tudományos súlyát azzal is bizonyította az iskola, hogy épületegyüttese reprezentatív szárnyának, a Nagykollégiumnak első emeletén, a könyvtár szomszédságában adott neki három kisebb és egy nagyobb teremben helyet, és rendszeres nyitvatartási idővel biztosította hozzáférhetőségét, publicitását.

A muzeális gyűjteményeknek ez az integrálódása – amelyet az állomány gyarapodása miatt átmenetileg dezintegrálódás követett – fejeződött be 1952-ben, amikor a Gyűjtemények birtokába jutva a kollégium legrégibb meglevő épülete, a Berna-sor, benne nemcsak visszaállította Bokor József múzeumának egységét, hanem a faluszeminárium tárgyi néprajzi anyagával és az országban máig a leggazdagabb egyházművészeti gyűjtéssel, különböző történeti, művészeti hagyatékok elfogadásával a múzeumnak már 1879-ben felállított osztályait még teljesebbé tette. 1978. december 31-én 17.463 muzeális tárgyat őrzött a múzeum, és ez az állomány a múzeumnak szinte minden osztályában ez évben is jelentősen gyarapodott.

Helyismereti jelentősége abban van, hogy mint a Vármúzeum, majd a Sárospataki Galéria létesítéséig, azaz 1950, illetve 1968-ig a városban egyetlen muzeális gyűjtemény őrizte és őrzi ma is, elsősorban a kollégium, és vele együtt a város és a nagytáj muzeális emlékeit. Legtöbbször olyanokat, amelyeknek írott vagy nyomtatott dokumentációja, párja, kiegészítője a három másik testvérgyűjtemény valamelyikében található, például a híres pataki fazekas iparé, a céhek emlékei, az iskola történetének, a diákéletnek tárgyi emlékei, híressé vált pataki diákok relikviái.

4. Adattár

Ez sem helyismereti gyűjteménynek indult, de belső szerkezetéből folyóan sajátos formátumot öltve azzá lett. Többször elhangzott már és magyarázta a különbözőségeket közte és a helyismereti munka befogadott, általánosan kialakult módja között, hogy bölcsője egy helyismeretnek kívánó, de nem helyismereti, hanem nevelői céllal keletkezett munka volt. 1931-ben indult, és a falut, a falusi életet, a falusi embert akarta megismertetni azokkal a fiatalokkal, akiknek életpályájuk a falu felé vezetett. Kezdetben csak teológusokat, később képzőket is magába fogadott ez a szociológiai szeminárium elnevezéssel indult kezdeményezés, amelynek elnevezése egy-két év alatt *faluszeminárium*má módosult. Ez a munkaközösség nemcsak és nem elsősorban a szemináriumi órákon, összejöveteleken akarta ismerttetgetni a résztvevőkkel a

magyar falut, hanem azt tartotta nélkülözhetetlennek, hogy a „szemináristák” kiszálljanak a Hegyalja, Hegyköz, Bodrogház, elsősorban református lakosságú falvaiba, mint amelyeknek művelődési központja Sárospatak, és megfigyeléseiket irányító kalauz segítségével ismerkedjenek egy konkrét faluval, rajzolódják ki bennük annak valóságos képe. Helyismereti gyűjtéssé ez a voltaképpen a társadalmi, a szociális tudatot elmélyíteni, fejleszteni szándékozó munka azáltal lett, hogy a kiszállók egyfelől azért, hogy a maguk tapasztalatait rögzítsék, másfelől azért, hogy ezek ne vesszenek el, hanem később is rendelkezésére álljanak mind a faluszemináristáknak, mind magának a falunak, sőt a szakembereknek is azokról, amit láttak, hallottak, amiről olvastak feljegyzéseik alapján jelentéseket készítettek. Ezek a jelentések, a faluszemináriumi munkának, célkitűzésnek ezek az *eszközi* velejárói azok, amelyek ezt a nevelei, oktatói munkát elindították a helyismereti munka vonalán is. Aszerint, ahogy a faluszemináristák időről időre, mindig kettesével, „kiszálltak” egy-egy faluba, és ismerkedtek annak arculatával, gyűlt a falu településére, gazdasági, művelődési viszonyaira, életszínvonalára, vallására, szokásaira, hiedelmeire stb. vonatkozó írásos anyag, és rögzítődött általuk a falunak – így is mondhatjuk, a helységnek vagy helynek – egy bizonyos időben jelentkező képe. Ez lehetett szubjektív, fogalmazódhatott jól vagy egyszerűbben, de valamit megőrzött – és sajnos a legtöbb esetben egyedül őrzött meg – a megismerni kívánt falu életéből.

Hogy ennek a munkának mi volt a módszere, hogyan férközhettek annyira közel a faluhoz, hogy megfigyeléseiket maguk is a valóságnak megfelelőnek érezzék, hogy mire indította a faluszemináristákat az, amit láttak, tapasztaltak, arról – mint ami kiesik mostani kérdésünkéből – nem szólunk, és arról sem, hogy miként formálódtak világnézetükben, politikai fölfogásukban, társadalmi szemléletükben, sőt hitükben is munkájuk során a faluszemináristák. Ehelyett azt említjük meg, hogy a jelentéseik sohasem egymagukban kerültek a szerda esti megbeszélések asztalára, hanem ahol voltak a falut ábrázoló levelezőlapok, azokkal; ahol találtak helyi vonatkozású aprónyomtatványokat, elsősorban a helyi rendezvények meghívóit, műsorait, azokkal; ahol volt alkalmuk szokások, dalok lejegyzésére, azokkal; ahol szívesen ajándékozták meg őket a falusi élet és munka használati eszközeivel, azokkal; s ha valamelyiküknek fényképezőgépe volt és felvételeket készítettek, azokkal együtt. Ezek mind a jelentéshez csatoltattak, mennyiségük megnövekedésével pedig természetüknek megfelelő elhelyezést kívánva külön kezeltettek, és mint a szeminárium adattári gyűjteményei (fénykép, aprónyomtatvány, levelezőlap stb.) működtek. Mennyiségében és minőségében is olyan anyag volt ez, amely egyre indokoltabbá tette annak felvetését, nem volna-e célszerű az adattári gyűjteményeket a szemináriumi munkáról leválasztani, és a kollégiumnak a már meglevők mellé szervezett újabb tudományos gyűjteményeként fejleszteni tovább.

Ezt a kérdést intézte el a történelem, amikor előbb a tanítóképzőnek a kollégiumi szervezetből kiemelésével, majd a teológiai akadémia megszűnésével, a szemináriumnak ez a helyismereti jellegű adattára az ifjúság eltávozásával szeminárium nélkül maradt, és az előtt a kérdés előtt állott, hogy csatlakozzék-e a három másik gyűjtemény valamelyikéhez és szétossa anyagát a könyvtár, a levéltár és a múzeum között, vagy pedig a saját lábára áll, és a három testvérgyűjteménybe fogódzva találja meg helyét azok mellett vagy között. Ez utóbbi megoldás mellett történt döntés. Ez felelt meg a történeti előzményeknek, és ezt tartották a járható útnak a könyvtár, levéltár, múzeum munkatársai is, akik a szeminárium nélkül maradt adattárban a maguk ki-

egészítőjét látták, mert azt vállalta feladatként, ami a „történeti” gyűjtemények munkaköréből – mint legjobb esetben is peremtennivaló – kimaradt.

Hogy ez volt a helyes megoldás, azt számok bizonyítják. Míg 1947-ben 1500 könyv és kézirat, 1600 analekta, együtt 1200 fénykép és levelezőlap és közel 1000 aprónyomtatvány meg újságkivágat volt a szeminárium adatállományában, 1978 végén 4340 könyv, 725 kézirat, 2354 jelentés vagy annak megfelelő adalék circa húszezer lapon, 19.877 fénykép, 30.861 aprónyomtatvány, 36.304 levelezőlap, 3133 újságkivágat és 3071 olyan könyv, folyóirat, évkönyv és füzet, amely a külföldön, elsősorban Észak-Amerikában megtelepült magyar református egyházközségek életére vonatkozik az, amit az adattári állomány tartalmaz. Ez az együtt 112.422 ún. adattári egység évenként szinte törvényszerűen 2000-2500 darabbal bővül. A könyvek, kéziratok kivételével földrajzilag, az aprónyomtatványoknál időrendben is rendezett anyag úgy kiegészíti egymást, ahogy maga a teljes gyűjtemény, az Adattár kiegészíti a Tudományos Gyűjtemények egységén belül nála évszázadokkal idősebb társainak munkáját.

Befejezésül az Adattár felsorolt gyűjteményeiről mondom el a legszükségesebbeket.

Az adattári *könyvtár* magvát azok a művek, tanulmányok stb. alkotják, amelyek a szeminárium heti összejöveteleinek, a szerda esték megbeszéléseinek képezték a tárgyát. Ezt a maga korában friss és szemléletformáló irodalmat bővítik a hely- és tájismereti kiadványok, és az egykori falukutató irodalommal rokon jellegű, általában hungarológiai szempontok szerint gyűjtött könyvek. Ma elsősorban azzal a gyűjtőkörébe tartozó 50-60 kötettel gyarapszik, amelynek túlnyomó része a Nagykönyvtár duplájának minősül.

A *kézirattár* anyagát zömében község- és gyűlekezettörténeti tanulmányok, a tájjal foglalkozó szakdolgozatok, pályamunkák alkotják. Legértékesebb részlegét azok írták és írják, akik diákkorukban a szemináriumi munka résztvevői voltak.

Az *analekták* alá foglalt, földrajzilag rendezett és borítékokban tárolt kiszállási jelentésekhez csatlakozik minden olyan feljegyzés, aminek főleg helyismereti szempontból tudományos becse, jelentősége van. Érdekes hányadát képezik a szeminaristákéhoz csatlakozóan a népfőiskolások készítette népköltési gyűjtések. Ezeknek anyagáról külön betűrendes és tárgyi katalógus is készült, amely 15-16 ezer szöveget őriz, a gyűjtőre és elmondóra, a gyűjtés helyére és idejére vonatkozó adatokkal.

Míg az analekták zöme még ma is – főleg értéket tekintve – az adattár szemináriumi korából származik, a *fényképgyűjtemény* 90 %-a már 1950 után állott össze, tervszerű fényképezési program nyomán. Legértékesebb része a Tiszáninnen református egyházközsegeinek muzeális becsú vagy műemléki értékű ingó és ingatlan vagyontárgyait felölelő fényképanyag, azaz a templomokról, parókiákról, iskolákról, temetőkről és a kegyszerekről készített felvételek, amelyek szinte teljes egészükben egyetlen munkatárs mintegy 15 évig tartó, de az egyházkerület mind a 250 egyházközségét (ugyanennyi település) felölelő, a képek annotálása miatt is kiemelkedő jelentőségű munkáját dicséri. A fényképgyűjteménynek – amely különben az egész országra kiterjedőleg tartalmazhat helyismereti tárgyú felvételeket – másik fő területét a Sárospatakra és benne a kollégiumra vonatkozó felvételek képezik a város és az iskola fontosabb eseményeinek rögzítésével, az átalakulás előtt álló városrészletek és azok épületeinek megörökítésével. A szintén az adattárban, a fényképekkel együtt őrzött filmtár 11.753 filmkockája, nagyjából az egyházközségek felvételek negatívja.

Az *aprónyomtatvány-gyűjtemény* magját szintén a református egyházi vonatkozású, a helyismerethez szükséges nyomtatványok alkotják. Hozzájuk csatlakoznak a helyi, elsősorban sárospataki helytörténeti jellegű nyomtatványok, plakátok, meghívók, főleg 1931-től tervszerűen gyűjtve, de megőriz a gyűjtemény minden a közelebbi tájból vagy akár a távolabbi országrészekből származó helyismereti jellegű aprónyomtatványt is, nem törekedve összegyűjtésükre, de nem is utasítva vissza azokat. Ezek ugyanis erősen megterhelik a földrajzilag s ezen belül időrendben tárolt gyűjteményt, ám sajnos – szinte az 1970-es évek elejéig, amikorra képültek azok az intézmények, amelyekre összegyűjtésük voltaképpen feladatként hárult – sok belőlük csak így maradt meg.

A szintén földrajzilag rendezett *tájékozás levelezőlap-gyűjtemény* igen hamar ki kellett hogy terjedjen a történelmi Magyarország teljes területére, messze túllépve ezzel a szeminárium, illetve az adattár voltaképpeni gyűjtési területét. Évenként általában 5-600 darabbal – és teljes egészében ajándékozás útján – gazdagodik ez a gyűjtemény, amelynek nem annyira a kezelése, mint inkább a megőrzése a komoly probléma.

Újságkivágat-gyűjteményünk az egyetlen, ami szinte kizárólag Sárospatakra vonatkozik. A hasonló gyűjteményektől eltérően nem a kivágot, hanem a cikket stb. tartalmazó folyóirat vagy újságlapokat tesszük el, részben a könnyebb kezelhetőség miatt, részben azért, mert a cikk környezetében mindig életszerűbb.

Az Adattár kezeli az ún. *Amerikai Magyar Református Gyűjteményt* is. Ezt az a felismerés szülte, hogy a táj falvainak, ezek népességének jelentős hányada a tengerentúlon él. Az ő sorsuk ismerete nélkül nem teljes a hazai falukép, a helyismereti anyag. Ez a korábbi hagyományokra épült gyűjtés, amely zömében Patakon tanult lelkészeknek, öregdiákoknak az óhazához és benne az Alma Materhez ragaszkodásából született, 1965-ben kapott erőteljesebb indítást, és együtt lévő anyaga, rendezett volta következtében e nemből a leghasználhatóbb tudományos kutatóknak.

*

Befejezem. Ahogy a Sárospataki Tudományos Gyűjteményekben a helyismereti gyűjtés történik, azt látszik igazolni, hogy a helyismereti gyűjtemény legjobb helyen egy gyűjteményegyüttesben van. Ennek komplexitásában van otthon, „él”! Végeredményben a Budapest-gyűjtemény sem önmagában, hanem egy hatalmas gyűjteményen belül él. A mi tapasztalatunk szerint azonban bármely gyűjteményen belül helyezkedik el a helyismereti munka és gyűjtemény, elérkezik egyszer fejlődésének arra a fokára, amikor már nem fér el sem egy könyvtár, sem egy múzeum vagy levéltár keretei között. Ezért tartjuk járható útnak akkor is, ha így átfedések mindig adódhatnak, a gyűjteményeket nem egymás alá, hanem egymás mellé rendelő gyakorlatot, ami viszont magával hozza egy összefogóbb gyűjteményi egység kialakítását.

„A Kollégium Nagykönyvtárának díszterme”

Sárospatak és öröksége

Sárospatak és a Genius Loci

Mélyen tisztelt Konferencia!¹

Nekünk, akik itt élünk Patakon, mindig izgató kérdésünk az, hogy mi ad jogot ennek a kis helynek arra – azon túl is, hogy az egyházkerület szíve itt dobog –, hogy évről évre ide gyűjtse össze a Tiszáninnen lelkipásztori karát konferencia tartására. Különösen kérdésünk ez most, amikor a nehézségek ellenére is olyan sok a konferencia, és csak ma is két helyen van nagy és jelentős találkozási lehetőség azok számára, akik szükségesnek látják a meggyarapodást évről évre egy-egy konferencia áldásaival.

Valahányszor ez a kérdés felmerül bennünk, a megoldás kulcsát mindig magában Patakból kell találnunk.

Régi igazságnak adunk új hangsúlyt annak állításával, hogy a hely, ahol az ember él, és az ember, aki egy helyen él, elválaszthatatlanok egymástól. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az ember függvénye a természetnek, már csak azért sem, mert az a hely, ahol az ember egyszer megtelepszik, nem pusztá természet többé. A telepések, a pionírok, a felfedezők igazi (hogy úgy mondjam: metafizikai) jelentősége abban van, hogy amikor új csapást vágnak a rengetegbe, vagy először hasítják fel ekékkel a földet, ugyanakkor felszabadítói – mert megjelenítői – is lesznek azon a helyen a szellemnek, amely azután annak mértéke szerint árad el és lesz rejtettből nyilvánvalóvá, ismeretlen génusból ismert genius locivá, amilyen mértékben intenzív a megtelepedett ember kapcsolata a hellyel, amelybe életét lehorgonyozta. Valahol megtapadni, valahová begyökeresedni, valahol kultúrát teremteni mindig annyi, mint találkozni a szellemmel. Megnyitni a zsilipeket, felpattantani a bűvös szelencét, elmondani a csodatevő varázsigét, hogy kiáradják a természetben a szellem, illatozzék benne a lélek, és a mesebeli magános nyárfa az erdő szélén megrázkódjék és tündérre vagy királyfiúvá váljék.

Testvéreim!

Csak annak is ezer éve már, hogy magyarok lakják ezt a helyet. Magyar kéz szántja földjét, töri hegyeinek oldalát, vágja az erdőt, és uralja a vizeket. Kolostoro-

¹ A hagyatékban lévő, a szerző által kézzel javított gépiratból közöljük ennek az előadásnak a szövegét, amely a keltezés tanúsága szerint egy Sárospatakon 1943. augusztus 26-án tartott lelkeszi konferencián hangzott el. (A Szerk.)

kon, céheken és királyi udvarokon át is mennyi gyökérrel fogódzott az ember ebbe a helybe, és a magyar alkotások milyen csodálatosan verték vissza a bennük nyilvánvalóvá lett génuszát ennek a helynek. Utánuk reformátorok jöttek, iskola fundáltatott, fejedelem vett itt lakozást. Nem véletlen volt az idetelepedésük. Rendeltetésszerűen jöttek, és mert így kellett jönniök, várva vártak voltak; kibeszélhetetlen sóvárgással várta őket az ennek a helynek adatott lélek, hogy rajtuk keresztül is megmutassa szépségét, természetfelettségét és hatalmát.

Abból, hogy sokan voltak olyanok, akiknek ide szólt a rendeltetésük, s közöttük is a nagy személyiségeknek egész sora követte egymást, arra kell következtetnünk, hogy a szellem világában nagy energiájú hely Sárospatak. A nagyok – mint a Tolnaiak, a fejedelemasszony, az öreg Rákóczi és az „úrfiak”, Comenius, Kövy és Erdélyi János – azért kellett ide, hogy megfelelő edényeivé legyenek a genius locinak, és bennük méltó párját találja meg az itteni szellem. Én nem hiszek abban, hogy az ember formálja a tájat, abban még kevésbé, hogy a táj teszi az embert, de az meggyőződésem, hogy táj és ember, a hely és lakója rendeltetésszerűen összetartoznak, ami azt jelenti, hogy egy bizonyos táj csak egy bizonyos fajta – tőle függetlenül is vele rokon, mert számára rendeltetett – embert bír el és megfordítva. Pataknak Kazinczyak, Tompák és Komáromi Jánosok kellett, és nekik is Patak kellett. Miért?! Csak azért, mert csak kettőjük találkozásából, szimbiózisából születhetett újjá, és loboghatott messze világító lánggal a genius loci, az itt élni és virágozni rendelt szellem.

Íme az ok, amiért itt vagyunk. Amiért néhányan egy életre idetapadtunk, és amiért annyi sokan évről évre legalább egy-két napra ide visszajárunk.

Hogy mindez nemcsak elképzelés, tetszetős elmélet, hogy tehát századok alatt sokaknak e hellyel való találkozásából itt különleges erővel és egyre inkább láthatóvá lett speciális jegyekkel él a szellem, annak bizonyossága abban van, hogy mindazok, akik ezen a helyen megtelepsznek, vagy akár csak megpihennek is, a maguk egyéni színeit megtartva, a maguk skáláján mozogva is nemcsak hasonlóvá, hanem eglyényegűvé válnak egymással, ami azt jelenti, hogy vetületei lesznek egy felettük álló, de rendeltetésszerűen hozzájuk tartozó és az ő megjelenésükre váró hatalomnak, a hely génuszának, az itt lakozó szellemnek.

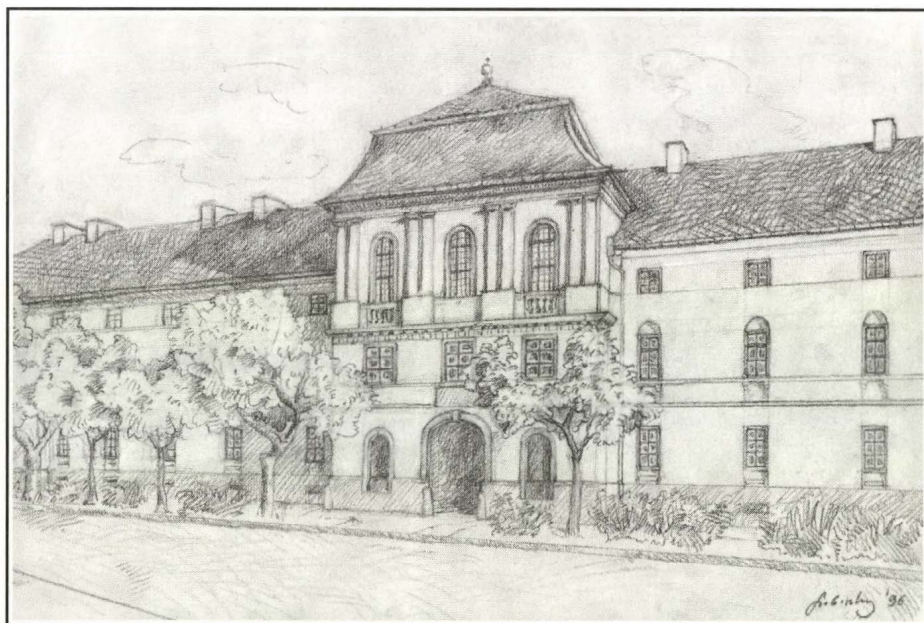
Másutt, a szellem kisebb energiájú helyein is így van ez, de Patakon fokozott mértékben így van. Emberek, célok, eszmék, munkák, tanok itt mind idevalósiakká válnak. Nem nyeletnek el, mint sivatagban a forrás, nem is ők lesznek úrrá itt, hanem értékeiket, egyedüliségüket megtartva fejet hajtának az itt uralkodó szellemnek, elhullanak bele, mint a magot váró földbe a vetés, hogy azután a genius loci velük termékenyülve, a maga képét átörökítve, prolongálva szülje újjá őket.

Mi, akik ennek a helynek ezt a varázslatos erejét immár évtizedek óta szemléljük, ezért nem félünk soha, amikor megjelenik valaki kapuink előtt az új időknek új dalai-val. Nincs új idő, amely megölhetné az itt uralkodó szellemet, és nincs új dal, amely itt eldalolva nem az itteni lélek színeivel megszépülve, erejével meggyarapodva, ható sugaraiban megnövekedve verődne vissza.

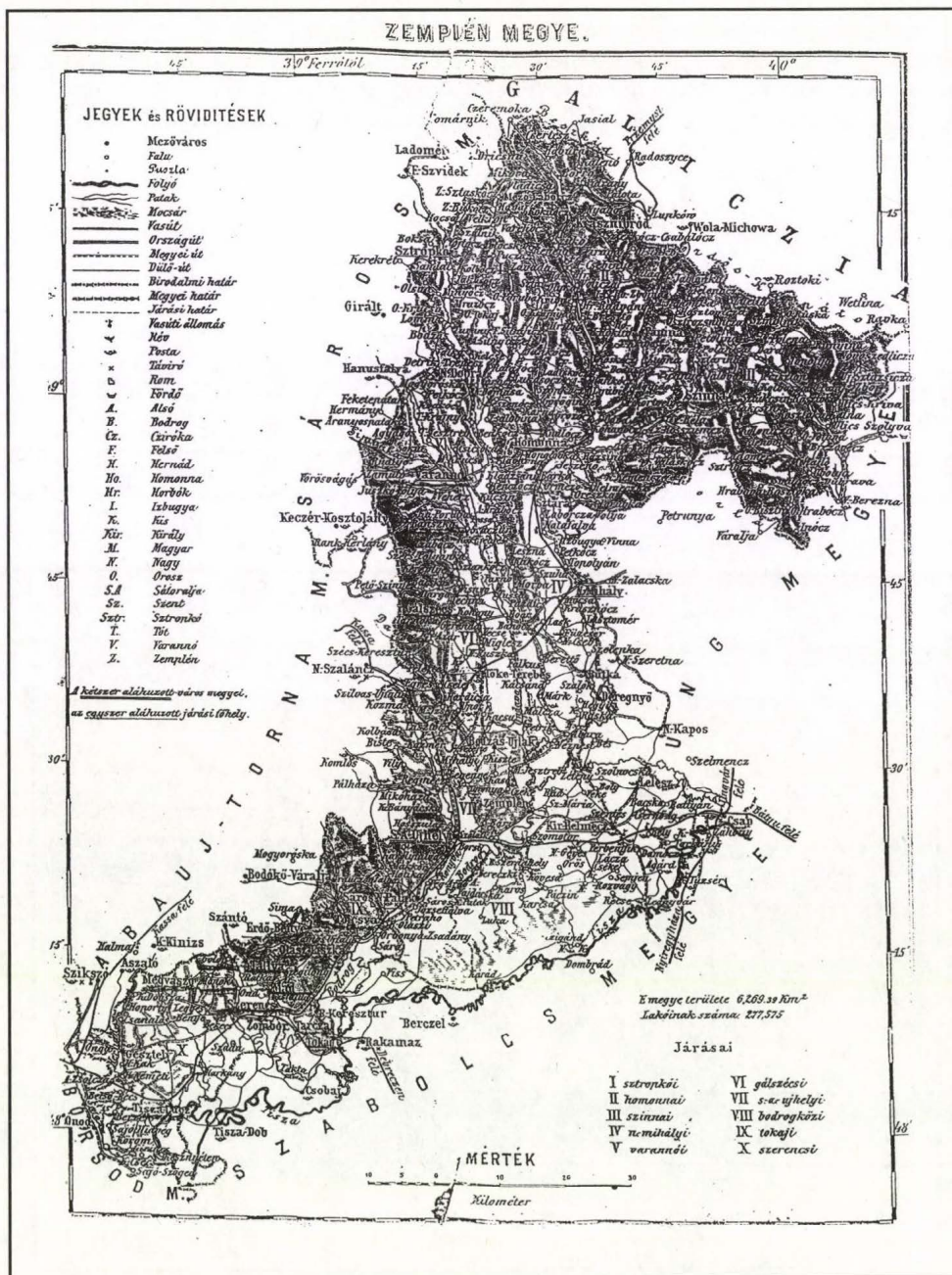
És ugyanezért nyitjuk meg nyugodtan kapuinkat nagy találkozó közössége előtt is. Jöjjenek és szemléljék magukon, gondolataikon, terveiken, mondanivalóikon, a szükségseiken és vágyaikon a csodát, a hely uralkodó génuszának bennük való eláramlását. Jöjjenek és lássák meg, hogyan lesz úrrá egy konferencia témáján, előadóin, előadásain, azoknak formáján és tartalmán, és hogyan gazdagítja, szövi át azokat a maga sajátos színeivel anélkül, hogy egyetemes jelentőségükben partikularizálná őket a genius loci!

Mélyen tisztelt Konferencia!

Ezek azok a gondolatok, amelyekkel a tiszáninneri egyházkerület elnöksége és a sárospataki főiskola teológiai akadémiaja tanári kara által rendezett lelkeszi konferencia résztvevőit az Alma Mater nevében köszöntöm. Boldog leszek, ha szívünk egymás mellett megmelegszik, szellemünk az itt rendelteteses szellemmel találkozik, szemeink pedig másfél napon át oda feltekintenek, ahonnan jön minden jó adomány és tökéletes ajándék, közöttük e helynek javai és e konferencia áldásai is.

„A Nagyollégium utcai homlokzata”

Zemplén

Emlékezz az elemi iskolára!¹ Tanítód csizmához hasonlította, épp úgy, mint Itáliát, amelyhez legjellegzetesebb tája, a *Hegyalja* külső képében és szellemében is annyira hasonlít. Nézz a térképre! Északon a Kárpátok legszelídebb hágóin át a lengyel mezők felé van kitekintése. Nyugatról az Eperjes-Tokaji-hegylánc, keletről a Vihorlát szorítja karcsúra a derekát, ahol pedig kiszabadulhatna ölelésükből, és belegyökerezhetne az Alföldbe, a Latorca, a Tisza és a Sajó-Hernád-szöge húznak eléje kerítést. 157 km hosszú, s bár szélessége sok helyen ennek ötödrésze sincsen, s tájai – a Harangod, a Taktaköz, a Hegyalja, a Bodrogek, a Hegyköz, a Tót-lapály és a Határvidék – önmagukban is zártak, mégis földrajzi egység, amelynek egészét egyetlen mágnes, a kúpiában vulkánokról álmodó Eperjes-Tokaji-hegyvonulat tartja össze. Vizei a Tapoly, az Ondava, a Laborc és a belőlük táplálkozó Bodrog is ehhez a mágneshez igazodnak, és velük párhuzamosan fut országút és vasútvonal – attól kezdve, hogy Pestről kiindulva Miskolcon át zempléni földre ér – Mezőlaborc és rajta túl Lemberg felé. Hegyei északon ezer méter körül vannak – közülük a Simonka és a Szinnai-kő jobbról és balról őrállók –, a Hegyalja szelíd kék ege alatt azonban már a 600 méterrel is megelégszenek a csúcsok.

Amit ezen túl tudni akarsz róla, megtalálsz földrajzkönyvedben vagy lexikonodban. Területe 6301 négyzetkilométer. Lakói ezen a területen 1910-ben, amikor utoljára számolták együtt a megye népét, 327.993-an voltak, ma pedig a csonka megyében 201.998-an élnek. Fent ruszinok, középen szlovákok és délen magyarok élnek itt békecsendesben ezer esztendő óta, kisebb német szigetekkel tarkítva, egészen Trianonig, azóta pedig – mint az ország egyik legmagyarabb megyéje – igyekszik derékba tört fája új ágakat hajtani. A hosszú megyének hosszú nevű a székhelye is: *Sátoraljaújhely*. A többi zempléni városkával együtt ő is a nagy mágnes tövében bújik meg, ott ahol a megye a hegylánc legjellegzetesebb alakulatánál, a Sátornál kilép az Alföldre, s csendes stagnálásával bizonyítja, hogy mennyire egy vármegye volt a teljes Zemplén. Szerencs cukorgyára, Patak kollégiuma és Tokaj bora még az, amiről a földrajzkönyv beszél.

Érdekes megye. A természet mindenből juttatott neki, de a Hegyalja borán kívül – ami pedig éppen azért, mert a megyén belül is egy önálló tájé, a tájra s nem magára a megyére jellemző –, semmiből sem annyit, hogy az döntően meghatározná a jellegét. Kétharmad részét hegyek borítják, mégsem hegyi táj, és sík földjein is felpúposodik egy-egy hegy. A Bodrogek laposára a kövesdi és a helmeci hegy vigyáz, a Taktaköz

¹ Ezt az írást a hagyatékban őrzött, 1944. április 24-én kelt gépiratból közöljük. Végére Újszászy Kálmán sajátkezűleg odajegyezte: „1944. V. 4-re a rádió rövidhullámú adása számára.” A négyoldalas szöveget versek követik a gépiratban, amelyeket minden bizonnyal a rádióműsorban való fölolvásra szánt az előadó mint jellemzően zempléni ihletésű alkotásokat. Ezek: *Szemere Miklós*: A falu, hol lakom (1847); *Szemere Miklós*: A lukai pap (1848); *Zempléni Árpád*: Kossuth ravatalánál (1894); *Iffj. Ambrózy Ágoston*: Nyolcórai harangszó és *Iffj. Ambrózy Ágoston*: Csendes eső (az 1941-ben megjelent *Séta c. kötetéből*). Kettőt közülük – mint Újszászy Kálmán válogatásának emlékét – itt újraközlünk illusztrációként. (*A Szerk.*)

rétjeire és nádasaira pedig a magyar Fuzsima, a tokaji hegy vet napfelkeltekor árnyéket. Akik ismerik földjét, tudják, hogy hegyeiben vasból, szénből, aranyból és rézből is van, de bányászni csak a Hegyalja kaolinját és követ érdemes. Ha a lengyel és az északi export valamikor szabaddá válna, borával, csemegeeszőlőjével, a bodrogi Tisza-kertek almájával, a gyümölcstárolók és feldolgozók sorát kívánná egymás mellé a Hegyalján, amíg azonban erre nincs lehetőség, meg kell elégednie gyáriparként Szerencs és Töketeremes cukorgyáraival és Patak rohamosan fejlődő konzervgyárával. Termelvényei között mindazt megtaláljuk, amit az ország más tájairól ismerünk, s ha a Hegyalja naposabb oldalát nem borítanák a borok királyát termő szőlők, s ha a latinos tájba nevével is olyan szépen beleillő Olaszliszkától a Tisza és Bodrog találkozásáig nem tárulna a vonaton utazó elé az ország egyik legnagyobb összefüggő réti tája, szinte észrevétlenül röpítene át rajta bennünket a vonat.

Várost teremtő táj. A Hegyalja egyik-másik lejtőjén, még inkább azonban a hegység belsejéből kivezető völgyek kapujánál parányi városkák ülnek. Köztük az egyetlen megyei város, Újhely mellett még a vele rivális Pataknak, az élénk Szerencsnek, és – aminek helyét ez elfoglalta – a múltjára és nevére joggal büszke Tokajnak is csak *községháza* van. De egy helyet a múltja mellett a jelen igényei tesznek igazán várossá, és ezt az igényét féltve őrzi Mád, Tállya, Tarcál, Tolcsa és feljebb Gálszécs, Homonna is, míg Nagymihályból éppen az utolsó évek alatt igyekszik a szomszéd állam egy Ungvárt és Újhelyt pótló centrumot alapítani. Egyetlen komolyabb fürdője, Erdőbénye is Hamupipőke-szerepet tölt be a magyar fürdőhelyek között.

És amilyen a táj, olyan a történelme is. Nincs Mohija, nincs Mohácsa, Majténya vagy Morva-mezeje, vagyis nem tapad hozzá egy az egész országot megrázó küzdelem vagy politikai esemény emléke, mégis egyetlen zuga sincs a történetiség igénye és joga nélkül. Régi és valamikor az ország ügyeinek intézésében döntő szerepet játszó családok és személyek nevét, szellemét őrzi a táj, amelyen ezeken a családokon és személyeken keresztül mindig eleven erejével munkált a történelem. Fent a Rákócziak nagy vetélytársai, a Homonnaiak csináltak történelmet. A Tót-lapály Fáy Andrásón és Szemere Miklóson, a Hegyköz a széphalmi „szent öreg”, Kazinczyn, a Hegyalja a Perényieken, Lorántffyakon és a Rákócziakon, a Harangod Kossuthon át szövődött bele a magyar történelembe. Patak vára a legszentebb magyar királyleány, Szent Erzsébet és a legféktelenebb magyar király, Kun László bölcsőjét ringatta. Az újhelyi Hecskén Tokaji Ferkó és Esze Tamás rongyosai és mezítlábasai ropták a táncot, és a Bodrog vizén elbúsult kurucok és meredt szemű labancok holtteste úszott a Tisza felé. Itt minden öreg fa, minden présház egy-egy történelmi nevű családot idéz. Még a föld alatt is él a magyar múlt. Ha imitt-amott nagy esőzésekkor vagy szántáskor beszakad a talaj, azokra az alagutakra emlékszik a zempléni ember, amelyek a hagyomány szerint a fejedelmi család legkedvesebb várát a borsi szülőházzal vagy az Abaújbai eső Regéc-várral összekötötték.

De nemcsak a táj és történelem, hanem a táj és ember is rokonok egymással. A zempléni ember ugyanazt tükrözi természetében, mint a táj. Az egyszerűbb, végtel nélküli örömök, az életnek kissé fanyarul szomorkás, néha szlávosan melankolikus szemlélése, bölcselkedő hajlam, a finomabb élvezetek keresése és a tartózkodó elvonultság – egyszóval a reneszánsz léleknek egy ide, messze északkeletre szakadt és itt a tájhoz simuló formája – jellemzője az észak- és dél-zempléni ember természetének egyaránt. Életformája nem a dráma, hanem az idill, s akkor boldog, ha a mese nemcsak rajta kívül történik, hanem átszővi egész életét, a történelem pedig nem rajta keresztül száguld, hanem mellette suhan el. Komáromi János ennek a zempléni ter-

mészetnek a kifejezője. Az ő fejedelme, az ő Tokaji Ferkója, Majos Ference, Szalontai Andrása, Barla Jóskája és Vidróczkija törülmetszett zempléni típus.

Zempléni táj, zempléni történet és a zempléni ember természete magukban is vonzóvá és érdekessé teszik a megyét, ám az, ami miatt érdekesebből az ország legérdekesebb törvényhatóságává lesz: a zempléni szellem. A zempléni szellem, ami nincsen a zempléni tájhoz kötve, abból nem magyarázható, s amelynek hatalma alatt a zempléni ember természete – ha folytonos szorongással, visszafojtott tiltakozással, csendes beletörődéssel és a maga és a felette úrrá lett szellem közötti ellentétet állandóan érezve is – alázatosan meghajlik. Nem mindig egyformán eleven erejű, de mindig élő és a megye ezeréves története alatt mindig azonos ez a zempléni szellem. Nyugtalanság, frissesség, a régitől elszakadás, az újnak sóvárgása, a vállalkozási kedv, a természet engedte lehetőségeknél jóval szélesebb látókör és aktivitás, s ami mindezeket magában foglalja: a szabadság s benne az úrrá létel saját természetünkön, a legyőzése az emberben az óvatosnak, a tartózkodónak, a középszerűnek és mindennapinak, az idillből a dráma és a meséből a történelem sodrába átlendülés a jellemzője ennek a zempléni szellemnek.

Így érthető, hogy a végek csendes ruszinjaiból, a Tót-lapály dolgos népéből és a Bodroghöz lápok közé zárt világából ennek a nem történelemformáló tájnak nem történelmet csináló természetű népéből regrutálódott Esze Tamás talpasainak, Rákóczi kurucainak és 48 pirossapkásainak zöme. A zempléni természet és szellem kettőssége magyarázza a vezérő fejedelem, Fáy András, Szemere Miklós, Kazinczy Ferenc, Kossuth Lajos és bennük a többi nagy zempléni személyiségének titkát. A családi élet melegének kedvelése, az Istennel társalkodás békessége, a könyv és faragópad idillje helyett – és azt a szív mélyén mindig siratva – egy nép drámájában a vezérszerepet vállalni; a metszetgyűjtés és az önmagáért való irodalom szerelmével és összeesküvésben venni részt, majd a kufsteini börtönből hazatérve, epigrammáknál tovább alig jutva egy nyelv megújítását vállalni és Széphalom egyszerűségében és szegénységében is az irodalmi megújulás élére állani; a diétára küldött jogászból forradalmárrá válni; a tájhoz tapadva, a szülőföldet és annak örömeit kedvelve és elégnék érezve is vándorbotot venni a kézbe és az új világban új hazát keresni; az életet szeretve is eszmék megszállottja lenni; összenőve azzal, ami megvan, rabja lenni annak, ami kell: zempléni természetű embernek csak a zempléni szellemmel lehet.

Természetnek és szellemnek ez a kettőssége, az előbbinek mindig az utóbbi alá vettetése az oka annak, hogy bár földjén költőfejedelmek is éltek, mégsem a líra, hanem az esszé és a politika hazája ez a táj. Nagyjai mind ezek valamelyikében – vagy még inkább a kettőben együtt – voltak nagyok, és ami az ő életükben és munkájukban táj, természet és szellem találkozásából szükségszerűen sarjadt, azt a ma zempléni embere eszményként vállalja. Friss kezdeményezések hazája ma is ez a föld, népe pedig, ha önmagát legyőzni kényszerülve is, de örökre megejtette annak, aminek elmúlt nagyjai mind természetüket megáldozva engedtek: a szabadságnak.

Zempléni Árpád: Kossuth ravatalánál

Váratlanul jön minden veszteség,
S a csapás mily fájdalmas és szokatlan.
A nagyságot mért bántja gyöngeség?
Miért hal az meg, aki halhatatlan?

A nagy, ki túlélte nemzedékeket,
Mely mind szaván buzdult fel és okult,
Egyszerre, ím, tollat, zászlót letett,
A jók tekintet megtört, megvakult.

Pedig már azt hívők: mi elmulunk,
De ő marad, megél sok századig;
Mi bölcsességre hozzá aggulunk,
Ő tűzre mindig hozzánk ifjodik.

Megszoktuk azt már: ami nagy, terem,
Eszmény, dicsőség majd egy százada
Kossuth nevével győz a harcteren,
Kossuth szivéből áradó csoda.

Azt hittük, ez már mindig így marad,
Velünk lesz ő az idők végeig.
Minden magyar nyugton vet és arat:
Van Isten, áld; él Kossuth, őrködik.

Megrendülünk most, mint a gyermekek,
Kiknek azt mondják: az ég nem szilárd,
Jön egy ködcsillag, gyors és rengeteg,
S elsőpri a napfényes láthatárt.

Mi lesz velünk, ha ő meghalhatott?
Megnyugvásunk sziklája összedől.
Legyünk némák, ha ő elhallgatott,
Némák, mint ő s mely elvevé, a föld...

Ifj. Ambrózy Ágoston: Nyolcórai harangszó

Mint fáradt gyermek, úgy dugja a város
Piros tetős fejét a hegy ölébe.
Apró utcák közé párásan, szürkén,
Úgy száll az este, mintha hazatérne.

A boltredőnyök tikkadtan zörögnek,
Hullnak. A vén harangozó nagy, csámpás
Léptekkel mászik föl a korhadt lépcsőn,
Az őstoronyban megkondul az áldás.

A vén harangozó az Isten helyett
Kongat áldást, estét és békességet.
Olyan szelíd, egyszerű most az utca,
Hazugságok a gyúló lámpafények.

A nagy harang szava a városkára
Csipkés és finom hálórékli horgol,
Aztán a vén harangozó csendeskén
Csámpás léptekkel lejön a toronyból.

A Hegyköz

A Sárospatakról induló keskeny nyomtávú vasút nagyot pihen Újhely főterén. Továbbmenve érinti Széphalmot, ahonnan a Kazinczy hamvait őrző park mellett elhaladva nehezen kapaszkodik északnyugatnak, hogy Mikóháza és Felsőregmec között bekanyarodjék hazánk legészakibb tájegységére, a *Hegyközbe*.¹

A két világháború között „Károlyi-ország” néven is emlegették. Egyrészt azért, mert területének jórészen a Károlyi grófi család volt az úr, és tőle függött a hatalmas birtokon nemcsak a képviselőválasztás, hanem a munkaalkalom is. Másrészt azért, mert olyan földrajzi egység, akár egy miniatűr ország. A Zempléni-hegysor derekába ékelten, háttal a Hernád-völgynek s kissé háttal az ország szívének is, északról, nyugatról és délről sűrű erdők borította összefüggő hegykoszorú határolja. És hogy még kelet felé se legyen nyitott, az országhatáron folyó Ronyva zárja el a legendái dombokon túli testvértájtól. A Ronyvába torkollik a Hegyköz csermelyeit, bővizű patakcskáiit összegyűjtő Bózsza is, a tájból kilépve, Mikóháza alatt. Kirándulók, üdülők, turisták mostanában fedezik fel s kóstolgatják ízeit és megkapóan szép panorámáját.

A radványi Kis-hegy tetejéről, a kajatai Fehérkéről s még inkább a nyíri kertek szomszédságából hatalmas körkép módján tárulkozik ki szinte az egész táj.

Hátunk mögött a Kánya-hegy, majd a Hálisten-tető meg a Szurok. Gerincéről Kasán túl, a szepesi hegyekre és a Tatra felé nyílik kilátás. Tovább, keleti irányban, láncban sorakoznak a vulkanikus eredetű, mindig kúp alakot kereső s főképp a déli oldalon völgyekkel is jól tagolt, a peremeken átlag 600-700 méteres hegyek. A legmagasabban (869 m), a Nagy-Milicen a Károlyiak egykori vadászkastélya – ma Hubertuszszálló néven – kedvelt üdülő; a legszebbiken fenyvessel körített bazaltoszlopok tetején Füzér vára ül. Szomszédjában nem látszik Pusztafalu, mert mint a nóta is mondja, „gödörben van”, s a radványi kastélyt, gyenge tüdejű gyermekeink paradicsomát is eltakarják az óriáspark terebélyes fái. Így hát tekintetünk szinte magától csúszik át a szemben levő oldalra. Messzire ellátszó fehér falú temploma körül Kovácsvágás fekszik ott, a Hegyköz egyik legrégebb és legnagyobb települése. Szántói a magas hegyoldalakra is felkúsznak. A szomszédos szűk völgyben még a keskeny nyomtávúnál is kisebb motoros, szinte játékszerű szerelvény visz egyik legjelentősebb fenyves tájunk, a Pengőkő vidéke s közelebb a biedermeier romantikájú Kőkapu felé. A körkép a Mátyás emléket idéző királykúti hegyekkel zárul. Alattuk 300 méternél magasabb hágón kanyarog az út Telkibánya és a Hernád-völgy irányába.

Bármilyen mozgékony, formákban és színekben csapongóan gazdag ez a körkép, mégis a tökéletes harmónia és kiegyensúlyozottság érzetét ébreszti a szemlélőben. Nincsenek bántóan megbontott hegyoldalai. Egyetlen „gyárát” is völgyszűkület rejt. Az ember is mértékkel nyúlt hozzá és települt rá. Mintha érezte volna, hogy ennek a tájnak legpazarabb természeti kincsét, a szépségét, nem szabad semmi kirívóval zavarnia.

¹ Ez az írás az Élet és Tudomány 1958. szeptember 14-i számában jelent meg, onnan közöljük (A Szerk.)

A Hegyköz térképázata

A tizennyolc, egymástól 2-4 kilométernyi távolságra települt falu között egy sincs akkora, hogy a többi közül, megbillentve a tájban uralkodó egyensúlyt, különösképp kiugorhatna. *Pálháza* sem nőhetett nagyobbra, mint a testvérei, pedig a főbb bekötőutak innen indulnak, és a Hernád felé átvezető út is itt ágazik el. Ha vannak jellegzetes értékei, színei, mind olyanok, amikkel nem túlszárnyalják, hanem kiegészítik egymást. Együtt teszik jellegzetessé a tájat.

*Regmec*² az Árpádok korában épült román stílusú templomára lehet büszke. 1937-ben restaurálták. Kicsiny, és bár nem olyan bámulatosan finom, mint közeli társa, a karcsai, de a kor emlékét éppúgy idézi bennünk, mint amaz.

Az egymással összeépült *Vily* és *Vitány* egyesítéséből született *Vilyvitányéi* a legjobb szántók. Ősrégi település. Ma már kevesen vannak a vilyi nemesek. A századforduló néma forradalma, a kivándorlás, megtizedelte soraikat, s akik maradtak, kitanították fiaikat, s így menekültek a falu határára is ráterjeszkedő grófi birtok árnyékában mind nehezebbé váló paraszti életformából.

Radvány kastélyával és olyan parkkal dicsekedhetik, amilyennek nemcsak a Hegyközben, hanem messze földön sincs párja. Milyen kár, hogy a hozzávezető öreg fenyősor mind ritkább és ritkább! Pedig a Hegyköz falvai között máig is Radványnak van a legnagyobb idegenforgalma. Nemcsak a kastélyszállóból átalakított gyermek-kórház az oka ennek, hanem a park szépsége, mindenekfelett pedig aránylag könnyen megközelíthető volta.

Pusztafalu népét mint tatárivadékokat tartják számon a környező falvak. A valóság az, hogy itt is és az egész Hegyközben elevebben él a tatárok emléke, mint másutt. Temploma falában emléktábla hirdeti a Szádeczkyek egyik őseinek, *Szédeczky Sámue*nak emlékét. Egyik kortársa szerint *Jókai* róla mintázta híres regényének, „A barát-falvi lévitá”-nak hőseit. A népköltési kincsekben gazdag Hegyközben Pusztafalu őrzi a legrégebb népdalokat, s a falut körülölelő szilváskertek terméséből „itt főzik a jó pájinkát, a legények csábítóját”.

Kajátán még ma is szokása a fiatalságnak, hogy esténként, télen egy-egy háznál összegyűlnek és citeraszóra táncolnak.

Füzéré a Hegyköz szíve, a vár. Sűrű fenyves erdőn át jutunk fel romjaihoz, hogy keressük, hol rejtegethette egyszerre két király elől a vár hajdani ura, *Perényi Péter*, a koronát. A hegy lábánál a két templom közül a kisebbiket, bár huszita nyomokat őrzi, „Magyar templom”-nak hívják.

Hollóháza, az „északi Herend”, a közelmúltban ünnepelte alapításának századik évfordulóját. Mint az egykori telkibányai kőedénygyár, Hollóháza is elsősorban a környék népének dolgozott, de majolika edényeit országsszerte kedvelték és vásárolták.

Kömlös a hegyközi vasút végállomása, s itt van a vidék legjelentősebb kőbányája. Kövét Újhelyig, sőt azon túl a Bodroghözre is szállítják.

² Felsőregmec községről van szó. (A Szerk.)

Nyíri a leggazdagabb huszita hagyományokban. Templomát az elpusztult Kápolna község huszita templomának köveiből építették. Elásott harangját ma is keresik az öregek. Nem felejtetik el, hiszen „hét évenként megszólal”. A kitűnő nyíri almát jó terméskor teherautók szállítják Miskolc és a főváros felé. Két utcáján, a Péceken és Zsibinyén néha még felhangzik a falu egykori birtokosának, *Angyal Bandi* néven betyárrá lett *Ónody András*nak a balladája.

A két *Bózsza* két kőről, az Emberkőről és a Bélakőről híres. Az előbbiben egy kővé vált juhászra emlékezik a néphit. Az utóbbin pihent a szomorú *IV. Béla*. Ki tudná megmondani, akkor-e, mikor a tatárok elől menekült, ahogy a falu véli, vagy amikor fiával tusakodott a füzéri várért.

Pálházáé az „ipartelep”. Olyan miniatűr ez is, mint a Hegyközben minden. Fafeldolgozó és elsősorban parkettfaanyagot szállít. Jó kereseti lehetőség, de az öregek még emlegetik azt az időt, amikor a faluban virágzott a dongafa- és gerendakészítés. Azt is ők mondják, hogy a kuruc háborúk korában a németek úgy megverték a pálházi bírót, aki, mint az egész Hegyköz, Rákóczi híve volt, hogy holt-elevenen szállították haza.

Filkeháza, miként *Pálháza* és *Mikóháza* is, Béla király egyik vitézének fiától kapta nevét. A kovácsvágásiak szerint ezek ugyan a Giskra fiai voltak, amiben megint nem az a fontos, hogy mi a történeti tény, hanem az, hogy kiknek emléke rögzítődött és lett formáló erővé a tájban.

Kis- és *Nagyhuta* kincse az erdő. *Vágáshutáé* szintén. Házai festőien vannak szét-szórva a magas hegyoldalakon. Drótosai hétvégeken messze vidékről karikáznak hazafelé.

Kovácsvágás dolgozó paraszttarmális nemeseinél több bosszúságot egy falu sem szerzett a Hegyközben a füzéri uradalom egymást váltó gazdáinak! Szívós makacssággal védték, s ha kellett, a Báthoryakkal, Nádasdyakkal és Károlyiakkal szemben is perelték az erdőhöz való ősi jussukat.

A jó földű *Mikóháza* felett öröm látni a frissen fenyvesített hegyoldalakat. Elevenen élő népszokásaik közül legutóbb betlehemeseiket hallhattuk a rádióban.

Történeti táj. De amíg Csobáncot, Tátikát bajos lenne a Badacsonytól elszakítva szemlélni s a hármat együtt *Kisfaludy Sándor* nélkül nézni, és amíg Visegrádhhoz a magyar *Anjouk* és *Mátyás* alkotó szellemét is hozzáképzeli, Patak és a Hegyalja arculatához a *Rákócziakat* és a kuruc háborúk hőseit, addig a Hegyköz úgy történeti táj, hogy történelmünknek egyetlen jelentős eseménye vagy személyisége sem nyomja rá döntőképpen a bélyegét. Ha nézzük, senkire és semmi másra nem gondolunk, csupán a kis magyar hazára, hol lehangoló, hol örvendeztető múltjára, sohase könnyű jelenére és mégis sohasem reménytelen jövődjére.

A tatárjárás, *Csák Máté* és *Giskra* hadai meg a kuruc háborúk kora az, ami a legmaradandóbb nyomokat hagyta e táj arculatán. De milyen különös módon?! A nagy események kívülé játszódtak le; néki csak az utórezgésük jutott: rengetegekben rejtkehelyet adott a bujdosóknak, szétzúllott tatárhorda töredékének, a tájba már egyébként is belegyökerezett huszita maradványoknak, *Esze Tamás* talpasainak és *Majos Ferenc* rongyos szegénylegényeinek.

Nem ismerjük addig a Hegyköz népét, amíg ezeket nem tudjuk róla. Ez megértésének nyitja. Nem végigsöpört rajta, hanem felszívódott benne az egész magyar történelem. És minthogy a kergetettek, üzöttek és kisemmizettek keserűségén és szenvedésén át, „alulról” történt ez a felszívódás, egy feudális uradalom árnyékában, ennek tudatos, sőt dacos ellensúlyozásaképpen, ezek hagyományainak őrizője lett, éppúgy, mint a szomszédos tájak, a Ronyva és Ondava völgye s még távolabb az ungi lapály

és a Bodroghöz. Nagyoknak: *Rákóczi Ferencnek, Kazinczynak, Kossuthnak* hazája ez a föld, mégis a kisembereknek, a névteleneknek lelkét sugározza, azokét, akiknek kedvelt regényfiguráiban, *Vidróczyban* és *Csanak Andrásban* emelt emléket a táj népének szerelmes fia, *Komáromi János*.

Ilyen tájban és ilyen hagyományok őrzőjeképpen hogyan él ma a hegyközi ember?

Nehezen és mégis biztosan.

Szántói nagyobb részt soványkák; rétjei nem elég nagyok ahhoz, hogy módosabb állattenyésztést fejlesszenek ki rajtuk. Aranya is, ezüstje is, antracitja is akad, de a kaolinon és a most felkutatott perliten kívül, mint minden más, ezek is csupán kisebb nyomokban. Két jelentősebb üzeme a hollóházi és a pálházi, nem oly nagyok, hogy különösebben könnyíthetnének életén. Marad tehát számára az, ami ölelő karként átfogja: az erdő. Amilyen kötőerő néki a táj és a múlt, olyan az erdő is. Állandó munkaalkalom, és így mind a 9000 embernek – ennyi lakosa van a 40 000 holdon kiterjedt tájnak – télen és nyáron biztos kenyeret adó alap. Ezért ül ma már szilárdan ősi földjén, s a városba vándorlás alig számottevő. Az is igaz ugyan, hogy a munkászeketek foglalkoztató nagyobb ipartelepek (Miskolc, Kazincbarcika, Ózd) távol esnek tőle.

És hogyan fog élni a jövőben? Kétségtelen, hogy az erdőnek mindig jelentős szerepe lesz életében. De az is kétségtelen, hogy mellette mind erősebben jelentkezik majd véle egyenlő rangú, sőt egyszer felül is múló gazdasági tényezőként maga a táj.

Minden hegyvidékünknek megvan a sajátos szépsége. De közöttük a legzavartalanabb, következőképp üdülésre, pihenésre legalkalmasabb a Hegyköz. Távol esik ugyan a fővárostól, s a Zempléni-hegység felé gravitáló Debrecen és Nyíregyháza is messze van tőle. A jövő e tekintetben mégis a Hegyközé. Nemcsak gazdag erdőségei, fenyvesekkel borított fennsíkjai, vízben mind a Bükknél, mind a Mátránál gazdagabb volta, hanem amivel kezdtük ismertetésünket, a panorámája miatt. Korunk embere óhajtja a szépet, a harmonikust, s idegeit nemcsak a tüdején és bőrén át, hanem a szemén keresztül is pihentetni akarja. Olyan tájunk pedig, amelynek nem csupán országrészeket áttekintető magaslatai s idillikus völgyei vannak, hanem a maga egészében, belülről is átfogható és szinte teljes egészében szemlélhető egység, csak egy van, a Hegyköz. Panorámája a legkerekebb, legzavartalanabb nyerstáji szépség Magyarországon.

Falvai úgy helyezkednek el az erdők aljában, hogy legtöbbjük nemcsak egy-egy üdülőházat, hanem üdülőtelepet is ellátna, s ha állami és közületi üdülőkkel, szállókkal és magánosok nyaralóival, víkendházaival, külföldi vadászvendégek fogadóival lesznek tarkítva a hegyoldalak, s a Hegyalját és Hegyközt átlósan összekötő, mindenütt a gerinceken haladó műút is megépül, megnyitva a tetőket a pihenni vágyó dolgozók előtt, akkor lesz a Hegyköz azzá, amivé fekvése, múltja, természeti adottságai rendelik, a „Magyar Svájc”-cá. Vagy inkább azzá, amire tájképisége sokban emlékeztet s amit sokban pótolni is hivatott: a Sátor-hegység között megbúvó tenyérnyi Szepességgé, kicsi Tátrává.

Séta Sárospatakon

Az Iskolakert

Azoknak, akik vasúton érkeznek városunkba, azt ajánljuk, hogy sétájukra az Iskolakert főútján induljanak el.¹ Közvetlen szemben van az állomással, s majd egy évszázadig a gyalogosok egyetlen útja volt a város felé.

A tervszerű bővítések során 15 katasztrális holdra nőtt parknak az állomás felé eső nagyobbik felét 1867-ben telepítette tanuló-, séta- és játszóhelyül diákjainak a főiskola. A két világháború között mindinkább elerdősödött, és felújítása most van folyamatban. Ahol még rendezésre vár – a kert bejárójától balra – máig megvan néhány azokból a „lócák”-ból, amelyeken koranyáron, koraőszön mondták fel napi leckéjüket a gimnazisták, hallgatták professzoraik előadásait jogász és teológus nemzedékek.

A százados fák sűrűjét a *Tornatér* – háttérében az 1878-ban épült *tornacsarnokkal* – töri meg, tagolja szépen. Amíg a gimnázium nyolc osztályú volt, ez a tér volt az „alsósok” paradicsoma. Itt kapóztak, métáztak, tekéztak, csülköztek, kifutóztak, s mikor a futball elterjedt, itt rúgták a labdát. A nyújtó, a korlátok, a mászórudak egész éven át kint állottak; húzódzkodhattak, mászhattak, s a nagyobbak, bátrabbak, ügyesebbek próbálkozhattak a saslengéssel is. Tornavizsgakor pedig ide gyűlt össze a város népe, hogy megcsodálja a gyakorlatokat, amelyeket Kiss Elek tanár úr vezetett csattogatójával – ötven évig volt gazdája az ifjúság sportéletének –, s a versenyeket, amelyeken győzni s az évek során szerzett érmekkel a diákmellen, díszlépésben elvonulni az egybegyűlt vendégsereg előtt akkor is éppoly dicsőség volt, mint napjainkban.

Eltűntek a kisdíákok, *mendúrok*, *pecúrok* és velük együtt eltűnt a *Tornatér* is. A kert felújításával ezt is parkosították, és 1973-ban Kossuth Lajosnak szobrához alkottak belőle megfelelő környezetet. A szobrászművész, Marton László, magas talapzatra emelte művét, talán, hogy figyelmeztessen: csak föltekinteni lehet a legnagyobb pataki diákra!

A *Tornatér* – máig is ez a neve – és a város fő utcája között szépen gondozott parkrészlet, sétányokkal, padokkal, nyáron a Patakon üdülők, ide kirándulók pihenőhelye. Az Iskolakertnek ez a legértékesebb darabja, s voltaképpen magja is. A reformátusok temetője volt 1785-ig, s a város polgárai mellett földjében porlad a 18. század nagy tanárnemzedéke, köztük az iskolához a bujdosás esztendeiben is hűnek maradt Csécsi János, meg a „pataki mágus”, Simándi István, és a nagyon öreg fák alatt nyugszik ki tudja hány, ki tudja honnan ide vándorolt, járványokban, „mellbetegségben” elhalálozott, Bodrog vizébe veszett pataki diák. 1838 óta szolgálja az ifjúságot. Ekkor ajándékozta az „ócska” temetőt az iskolának – azzal a bölcsen előrelá-

¹ Ez a hatoldalas, a szerző által javított és aláírt, a hagyatékban lévő gépirat egy Sárospatakot bemutató sorozat első része. Keltezése szerint 1977 februárjában készült. Még két részt ismerünk e sorozatból; a második a Tudományos Gyűjteményeket, a harmadik a város jeles épületeit mutatja be. (A Szerk.)

Az Iskolakert részlete századeleji képeslapon

tó kikötéssel, hogy be nem építhető – a vár és a város birtokos ura, Bretzenheim Ferdinánd herceg és felesége, a Patakon melegszívű magyar nagyaszonnyá vált Schwarzenberg Karolina.

Hogy a hozzájuk hasonló „jóltevők”-nek, nemes uraknak, parasztoknak s a város polgárainak adományai, alapítványai segítették a közel az I. világháborúig önmagát fenntartó iskolát, annak hálás jeléül helyezték el 1870-ben a park közepén a két testvérnek, Pálóczy-Horváth Máriának és Simonnak alapítványára emlékeztető szobrot, Vay Miklós alkotását. A szürke gránit oszlopon álló nőalak kezében könyv, rajta a nagy angol bölcselőtől, Bacontól kölcsönzött szavak: „a tudomány hatalom!”

Felállításával megindult az Iskolakert máig tartó fejlődése a szobrokkal díszített *emlékkertek* felé. Elsőnek Tompa Mihály szobrát, Holló Barnabás művét állíttatta fel – több mint egy évtized műsoros estélyeinek, „táncvigalmainak” jövedelméből – a kollégiumi ifjúság Magyar Irodalmi Önképző-társulata 1896-ban, a millénium esztendejében. Utána Erdélyi Jánosnak, a diáknak és tanárnak áldoztak hasonló módon. Az 1914-ben, születése századik évfordulójára elkészült mellszobor – Gyöngyössy Berta alkotása – sokáig az Iskolakertnek a város felőli bejáratánál állt, és csak a Rákóczi-szobor létesítésekor vitetett mai helyére. A pataki schola fennállásának 400. esztendejét 1931-ben ünnepelte a kollégium és az ország. Ekkor került az Iskolakertbe – hálás szívű dedunokájának ajándékaként – a nyelvújítás szellemi vezérének, a széphalmi „szent öreg”-nek, Kazinczy Ferencnek és a szabadságharc vértanújának, Kazinczy Lajos tábornoknak a szobra. Az előbbi Ferenczy István klasszicista művét másolva, az utóbbit maga alkotta Maugsch Gyula. És ugyanekkor hódolt a magyar közoktatás – Horváth Gézának a kert főútján elhelyezett szép szobrával – az iskola mindmáig legnagyobb pártfogója, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony emlékének.

Az innen induló *szoborsétány* a nagy pataki diákoknak van szentelve. Móricz Zsigmond mellszobra a sorban legközelebbi. Jellegzetes arcát Andrassy Kurta János metszette kőbe 1969-ben. Vele átellenben Kazinczy Gábornak, az írónak és politikusnak szintén Maugsch Gyula alkotásával állított emléket 1936-ban a kegyelet. Erdélyi János szobráról már történt említés, de külön fel kell hívni a figyelmet Vilt Tibor Csokonai-portréjára. Az 1973-ban elkészült mellszobor nem az idealizált, romantikus Csokonai-ábrázolások közé tartozik, de ezeknél sokkal közelebb van ahhoz a költőhöz, akit már űröl a betegség, amikor Debrecenből Patakra húzódik jogásznak. Tóth Edének, Putnok szülöttének, Szigligeti mellett népszínmű-irodalmunk legnagyobbikának, a kiegyezés kora pataki diákjának Ugray György faragta szobra (1972) sorban a következő. Blaha Lujzát, a „nemzet csalogányát” tette halhatatlanná „A falu rossza” Finum Rózsiával. A sétány végén pedig a századelő nótás-dalos pataki diákélete megörökítőjének, de ugyanakkor Esze Tamás és talpasai remekbe formálójának, és szülőföldjének – az iskolát hajdan annyi hozzá hasonlóan tehetséges szegény diákkal benépesítő felsőzeplényi tájnak – lelkét, embereit oly melegen megrajzoló Komáromi Jánosnak szobra áll. A fővárosban élő pataki öregdiákok kezdeményezésével, a Képzőművészeti Alap megrendelésére készítette Balázs István 1969-ben.²

Innen csak pár lépés; megszűnik az erdőszült Iskolakert, és levegős, két szélén hársfasorokkal szegett parkban vagyunk, teljes rálátással a *Kossuth és Erdélyi kollégium*ra és a régi tornateret pótolni szándékozó, 1977-ben megépített új sporttérre. Még a század elején vásárolta meg és kapcsolta az Iskolakerthez ezt a jó ötholdnyi területet az iskola, abból a célból, hogy diákokotthonokat – akkor internátusoknak mondták – építhessen rájuk, és a gárdák helyett ezekbe tömörítse közép- és főiskolás tanulóit, hallgatóit. Az I. világháború, majd a maradék országra szakadt gazdasági gondok sokáig halasztották a terv megvalósítását. Csak a 400 éves évforduló országos érdeklődésének sodra mozdította ki a holtponton az építkezések megindítását azzal, hogy a magyar állam – mintegy tisztességet adva annak a küzdelmes szolgálatnak, amit az „Illustis Schola” évszázadokon át „hit, haza és emberiség” érdekében végzett, és egy szélesebb sugarú művelődéspolitikai elgondolás összefüggéseit is szem előtt tartva – magára vállalta az építkezés költségeinek nagyobbik részét, és megbízta a tervezéssel Schulek János műépítésszel. A gimnázium angol tagozatán tanuló növendékek internátusaként nyílt meg 1931-ben, s működött ezzel a jellegével az 1948/49. tanév befejezéséig. Most mint Kossuth Kollégium fogadja falai közé az erre érdemes tanulókat.

Az Angol Internátusnak elkészültét csak 1938-ban követte a gimnázium latin tagozatos növendékei otthonának, a Humán Internátusnak megépítése, Medgyasszay Istvánnak tervei szerint. Így, ahogy előttünk áll – balra a park bejáratáról és a Sárospatak egyik testvérvárosát, Collegnot idéző emlékkőtől – voltaképpen csak egyik szárnya a tervezett épületnek, aminek (ha a II. világháború közbe nem jön) mindkét szárnyával meg kellett volna valósulnia. Ma Erdélyi János Leánykollégium névvel működik. A gimnázium leánynövendékeinek alig egy negyedét fogadhatja be méretei miatt, míg a többi az iskola főépületében, a Nagy kollégiumban volt teológus internátusnak – ma Zrínyi Ilona Kollégiumnak – lakója. Nemzetközi érdeklődésűvé az teszi az Erdélyi Kollégiumot, hogy benne nyílt meg Sárospataki Nyári Kollégium elneve-

² A szoborsétány azóta új alkotásokkal gyarapodott. Mellszobrot kapott a jeles pataki diákok közül Pécsi Sándor (Marton László műve, 1984), Fáy András (Szathmáry Gyöngyi alkotása, 1986); Bessenyei György (Somogyi József munkája, 1988); Egressy Béni (Kelemen Kristóf alkotása, 1989) és Harsányi Zsolt (Péterfy László műve, 1990). (A Szerk.)

zéssel, 1972 nyarán a külföldön élő magyar származású fiatalok magyar nyelvet és magyarságismeretet tanító iskolája. A nyári nagyvakációban máig is benne működik, s mint a diaszpóra-magyarság eredettudatának ébresztgetője, melengető tűzhelye mind az öt világrészben ismert.³

Iskolakerti sétánkat akkor zárjuk eredményesen, ha ezáltal is jobban megértjük a pataki diák sűrű tartó ragaszkodását „tápláló dajkájához”, az Alma Materhez. Nem egyetlen épületet, hanem kertjével, a bele telepített s melléje épült iskolai intézményekkel mai állapotában is szinte egy városrészt, önálló, zárt egységet jelent Patakon a „Kollégium”. Aki benne él, valóban diákköztársaságban, egyfajta „coetus”-ban, „communitas”-ban él.

Ám, és ez is sajátosan pataki jelenség, nem idegenként a városban sem! Sőt nagyon is belenőve a Bodrog-parti Athénnek az iskola múltja és jelené által is gazdagított hagyományaiba, és nagyon kötődve a tájhoz, amelynek a kollégium – vele egy töről sarjadt testvérével, a Tanítóképző Főiskolával, valamint a Várral, mint a múltban, úgy ma is – szellemiséget meghatározó központja.

³ Később a létszám megnövekedése miatt ez az épület szűknek bizonyult, s a Nyári Kollégiumot a szomszédos Kossuth Kollégiumba helyezték át. (A Szerk.)

Séta Sárospatakon

Műemlék-épületek

A Dunántúl építészeti műemlékekben gazdag városaihoz szokott látogató hamar észreveszi, hogy ilyenekben mennyire szerény a hajdan királynék és fejedelmek városa, a „tudás fellegvára”, a Bodrog-parti Athén.¹ Már a „vir desiderius”, a vágyak embere, a hazájából kirekesztve szinte az egész Európát bejáró s a pataki skólát világhírré emelő Comenius sáros utcákat, faviskókat emleget 1650 októberében elmondott beköszöntő beszédében, és csak – mintegy látomással – biztatja az egybegyülekezett hallgatóságot, hogy másként lesz ez ezután! Igaza volt: másként lett, de nem jobban, hanem rosszabbul. Tatár hordák dúlták, kurucok, labancok perzselték fel; a lakosságot pedig ismételten megharmadolta a pestis, újra meg újra megakasztva a várost teremtő polgárosodást. Csak a két hatalmas műemléktömb: a vár és közvetlen környezete meg a kollégium dacolt az idővel, mint két bástya a város déli és északi határán, s érzékeltette, hogy valóban város lappang az igénytelen viskók alatt. Az a néhány lakóház, amelyen ma tábla jelzi, hogy bennük műemlékeket szemlélhetünk, jobb esetben is már a 18. század második felében épült vagy kapta jelenlegi formáját, de így is szépen élénkíti a különben jellegzetesen 19. század végi eklektikus városképet.

Ám az *építészeti* műemlékekben szegény Patak gazdag *történeti* műemlékekben. Alig van ház, legyen bármilyen jelentéktelen vagy átalakított, amelyhez nem tapadna vagy egy történeti esemény, vagy valamelyik – ha nem is országos, de Patak, a Tizsáninnen életében jelentős – személyiség élete, munkássága. Ha ezt tudva sétálunk végig a városnak voltaképpen csupán két utcáján, s tekintünk be egy-egy „köz”-ébe, megszólalnak a kövek, és belénk épül valami abból, ami itt közel ezer év alatt történt. Közelebb jutunk annak megértéséhez, ami országszerte fogalomná tette és teszi ezt a kisvárost, s ami miatt foglya marad valamiképpen mindenki, aki egyszer rálépett földjére, a Petőfitől kapott s immár az idők végezetéig jelzőjének maradt „szent” földre!

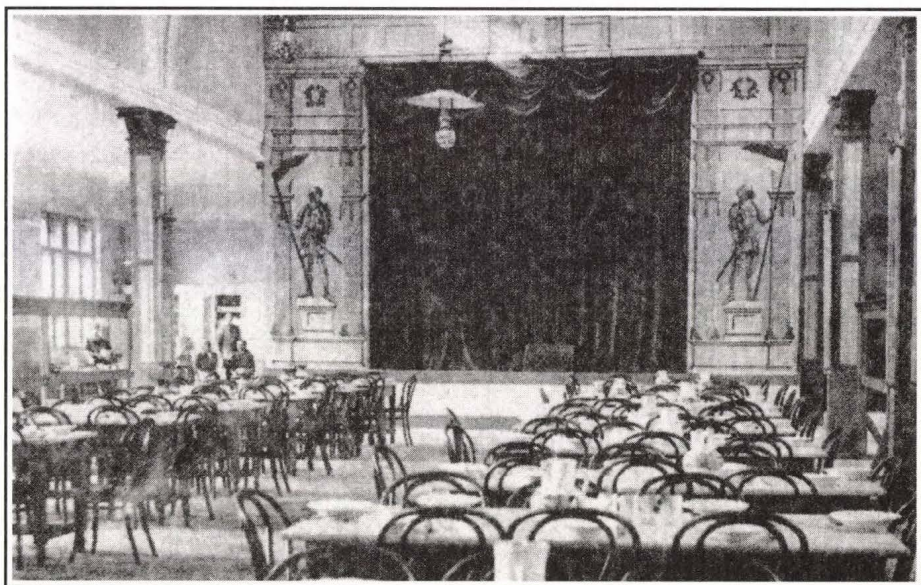
Mielőtt az Iskolakertnek a nagy kollégium főbejáratával szembe néző kapujától elindulnánk műemléknéző sétánkra, meg kell állnunk egy kis időre. Közvetlen balra tőlünk II. Rákóczi Ferenc szobra tekint az iskolára. Közük van egymáshoz, mert a „nagyságos” fejedelem tábornoka, Orosz Pál adott engedélyt arra, hogy az 1671 óta hol itt, hol ott bujdosó iskola hazatelepedjék az „ősi fészekbe”, s a fejedelem tette ezt befejezté 1705-ben, a híres szécsényi országgyűlésen. Egyébként sem lett volna

¹ A *Sárospataki séták* keretében a sorozatnak III. részeként 1977 áprilisában írta Újszászy Kálmán ezt a 23 gépelt oldal terjedelmű munkáját. A „Tudományos Gyűjtemények” című II. séta szövegét – amelynek 8 oldalas gépirata 1977 márciusában kelt – itt nem közöljük, mert annak tartalma nagyrészt megegyezik az Emlékkönyvünk előző fejezetében ugyanerről a témáról közölt írásával. Talán tervben lehetett a Várról szóló IV. séta leírása is, ilyen szöveget azonban az áttekintett hagyatékban nem találtunk. Közlésünk az eredeti (a szerző által javított és aláírt) gépiratot követi. (A Szerk.)

helye másutt Patakon, amikor 1935-ben, halálának 200. évfordulójára felállították, hiszen kedvelt vára akkor még egy idegen származású családnak, a Windischgrätzeknek tulajdona volt. Pályázat kiírásával Horváth Géza tervét fogadta el a zsűri, míg a szintén pályázó Medgyessy Ferencre a Rákóczi-szoborral szemben, a kertbejáratától jobbra lévő és azzal egyidőben felállított hősi szobornak, az I. világháborúban elesett patakiak tiszteletére emelt emlékműnek kivitelezését bízta.

Bár építészek számon tartják, ma még nem műemlék az a (hősi szobor s még inkább egy öreg gesztenyesor takarta) csarnokszerű épület, amelyet *tápin tézet* névvvel vett használatba 1907-ben az iskola. A konviktust – még érthetőbben: a diákok étkező helyét – kell ezen érteni, melyet azért építettek egyetlen három hajós teremmé, hogy legyen megfelelő méretű hely az iskolai, elsősorban a diák rendezvények befogadására. Itt zajlottak le a Főiskolai Ifjúsági Egyesület messze vidéken híres március 15-i, táncsal egybekötött ünnepélyei. Itt tartották a jogászbálokat, a tanítóképzősök táncvígalmát, a „prepabál”-t és a gimnáziumi Erdélyi János önképzőköri táncestélyeit. De ennek a *Mudrány*nak – Mudrány András szabolcsi birtokos költségén épült – beépített színpada volt a színhelye a diákok műkedvelő előadásainak, s innen tüzelték szellemüket a harmincas években Móricz Zsigmond, Szabó Pál és élükön Áprily Lajossal az erdélyi nagyok. Előcsarnokában – ahol vörösmárvány emléktábla szolgálja az alapítványtevő és építtető emlékét – gyülekezett, ha megszólalt a reggelire, ebédre, vacsorára hívó kisharang, a „csengő”, az ifjúság. Elsőnek a *pecúroknak*, az ételt kihordó kisközművezetőknek nyitotta meg a szénior, a legöregebb diák (de egyben a diákság képviselője is a tanári kar felé) az ajtót. Helyük az asztal végén volt, s jutalmuk szolgálatukért a *dumá* a kenyéradagnak a szeletnél kétszer nagyobb sarka. A tápin tézet ma is étkezde. Mikor a nagykollegium épületéből elindulnak a Zrínyi Ilona leánykollegium növendékei feléje a hozzájuk csatlakozó kintlakókkal, kettes sorokban, amíg átjutnak a kocsiúton, percekig leáll a forgalom.

Ha lombok nem takarják, nem is kell odébb mennünk a kertbejáratától, így is előtűnik a tápin tézet mögött egy toronyszerű kétszintes épület, a *fellegrvár*. Vay Ábrahám építtette 1820-ban. A pataki hagyomány szerint azzal biztatta a rendelkezésre álló területet kevesellő építész – talán Nyíri Istvánt – oldja meg a szükséges szobák elhelyezését az épületben úgy, hogy építkezzenek a telken felfelé, mert ha kicsi is az, de övé az égig. Lett is mindenre hely. A felügyelő tanárnak, Csillay Józsefnek, az úrfiaknak, valamint a velük akkori szokás szerint együtt lakó, együtt tanuló szegény diáknak. Sokszor egész tanpályájukon át el egészen a külföldjárásig tartott, sűrű tartó barátság-gá mélyült ez a kapcsolat „úrfi” és „szolgadiák” között! És lett hely egy emelettel még feljebb a vívóterem számára is. Mikor aztán elfogytak a Vay-gyerekek, pátrónushoz illően rátestálta Vay Ábrahám az épületet a kollégiumra. Használják fel iskolai célokra, s javasolta, a toronyszobában, a vívóterem helyett – talán azért is, mert Egernek akkor már volt ilyen – rendezzenek be a fizikai gyűjtemény felhasználásával csillagvizsgálót. A tervből – miért, miért nem – semmi sem lett, de az iskola elsősorban nőtlen tanárok szolgálati lakásaként bírta az épületet egészen 1952-ig, amikor előbb köztulajdonná lett, majd magánkézbe került a városnak ez a – nagykollegium, a vár és a templomok mellett – legjellegzetesebb műemlék-épülete. Tőle kissé idősebb, a most régi formájában megszűnő Ady (azelőtt Vay) utca sarkán álló ház – az előbb említett Csillay József építtette a szabadságharc után – szép emléktáblával adóztak a magyar geológusok nagy elődjüknek, Szabó Józsefnek, a Zempléni-hegység geológiai feltárójának.

A „Mudrány”, a tápintézet belseje a színpaddal századeleji képeslapon

A hagyomány szerint ezen a portán volt állandó szállása, amit valószínűsít az, hogy a telek folytatása – egészen a mai József Attila utcáig, a szociális otthonig – a Lácza-Szabó családé volt, a sárospataki bányák, a Királyhegy és a Megyer főrészevényesei, a máig működő malomkőgyár megalapítóié.

Ha mármost Patak jelenlegi fő útvonalán, a Rákóczi utcán, az egykori *töltés*en, azaz országúton – amely már a középkorban is Kijev felé vezetett Budáról az Erdős-Kárpátokon át – elindulunk a városbelső felé, a zeneiskolának szánt egyemeletes saroképület (Rákóczi u. 6.) hosszú időn át *Kisinternátus* néven volt ismert a város polgárai és a diákság előtt. Nevezték korábban Gólyavárnak is, mivel századunk elején az első évre beiratkozott jogászoknak, teológusoknak rendezték be szálláshelyül emeleti helyiségeit, míg a földszinten előbb a főiskolai könyvkereskedés és könyvkötészet, a harmincas évek derekától pedig a pataki diákok egyik legsajátabb vállalkozásának, a Pataki Diákcéhnek falatozója és cukrászdája, a „Száz Farkas” működött. A kor ízlésének megfelelő magyaros falfestményeit máig megőrizték az „üzem” megszűntével benne egymást váltó intézmények. Amíg az épület földszintes volt, *Bükyháznak* hívták, mert amikor az „ócska” református temetőt a kollégiumnak adományozta Bretzenheim Ferdinánd herceg, ugyanakkor annak a város felé eső, déli szegélyét az uradalom jószágigazgatójának, Büky Györgynek adta. Ő építette rá otthonát, elindítva ezzel azokat az építkezéseket, amelyek az utca jelenlegi arculatát is meghatározzák. Ebből a korból, egyesek szerint még régebből származnak a földszinti traktusnak szépen kiképzett bolthajtásos helyiségei, míg az emeletet a ház későbbi gazdája, Zsindely István, a fizika professzora húzatta az épületre, mikor a kiegyezés korában ideköltözött az addig az őrzésére bízott „Physicum museum”-hoz csatlakozó lakásából, a Berna-sorról. Hogy a két épület közül melyikben tanulta a háziasszonysághoz szükséges ismereteket a csécsi papkisasszony, Pallaghy Erzsébet, Móríc

Zsigmond édesanyja, nem tudjuk, de hogy a Móricz család a kilencvenes években Patakra költözött, itt épített rangos házat, s itt szándékozott taníttatni az öt Móricz-fiút, abban része volt a nagy tekintélyű Zsindely Istvánnak, a gimnázium igazgatójának, Pallaghy „Örzse” nagybátyjának. Az épületnek, amelyet a Zsindely-örökösöktől vásárolt meg az említett internátus céljára az iskola, szép kiképzésű lépcsőháza s emeleti nyitott folyosója, copf jellegű vaskorlátjával érdekes építészeti látnivaló.

A szomszédos ház (Rákóczi u. 8.) is iskolai „funduson” épült. Mikor a 18. század végén a dogmatikai tanszéket létesítették, akkor építették a tanszéket betöltő professzor szolgálati lakásául. Jelenlegi, utcai frontját később toldották hozzá. Az így 8-10 helyiségűvé bővült épületre korántsem a professzornak és családjának volt szüksége. Ezt is, mint a többi tanárlakást szerte a városban, azért építették ekkorának, hogy diákokat is befogadhassanak. Főleg azután, hogy az 1870-es évekre mind elbontódtak az iskola udvarán levő régi diákszállások, az „internátusok” nélkül maradt kollégium – egyébként korábbi gyakorlathoz is igazodva, hiszen mindig több volt a diák Patakon, mint ahányat saját falain belül elhelyezhetett – *kintlakáson* helyezte el növendékeit.

Akkoriban – és ez így volt mindaddig, amíg a korszerű diákinternátusok századunk harmincas éveiben megépültek – alig volt olyan, az iskola közelében lakó család, amely diáktartást nem vállalt volna. Lelkész- és tanítóözvegyek azért költöztek be a városba, hogy ezzel pótolják a csekélyke nyugdíját. Tízen, tizenöten, sőt ennél többen is laktak egy-egy *gárdában*, a háziasszonynak, a *nénikének* (akkor is így kellett szólítani, ha valamelyik professzornak felesége volt) s egy vagy két idősebb diáknak – teológusnak, jogásznak vagy felsős gimnazistának – felügyelete alatt, akik a leckét is kikérdezték, és a nehezebb fejű diákok mellett a korrepetitorságot is vállalták. Így aztán érdekes társadalmi, nevelési sőt gazdasági egység is volt a gárda, ahol még az is szabályozva volt, mikor kinek hozza a posta a hazait, és az elő nem fordulhatott, hogy a címzett meg ne *kúrálja* legalább a szobatársait, akkor is, ha ezzel a csomag tartalma egy ültő helyben utolsó morzsáig elfogyott. Rangot is jelentettek a gárdák. Valamelyik, az iskolai életben jelentősebb szerepet betöltő tanár gárdájában lakni kiváltság volt, és szégyen, ha valakit nem fogadtak vissza ugyanoda a következő évre. Az egy vidéken lakók évtizedek alatt kialakult gyakorlat szerint ugyanazokat a gárdákat szállták meg. Az abaujiak századunk elején az *Elekes-gárdába*, a zempléniek a *Radácsi-gárdába* igyekeztek, de megvolt a helyük a borsodiaknak, szabolcsiaknak, szatmáriaknak, gömörieknek csakúgy, mint az ungiaknak is, akik amíg az ungi származású festőművész-rajztanár, Deák Geyza lakta a „theológiai tanárlak”-ot, mind köréje tömörültek; a rokonfélék, módosabbak kosztra is. A túlnyomó többség azonban itt is, mint a többi gárdában, a konviktusban étkezett.

Híres gárda volt az utca túlsó oldalán levő épület is (Rákóczi utca 5)! Két emléktábla is felhívja a figyelmet jelentőségére. Legérdekesebb része – s egyben a város egyik legrégebbi, változatlan formában megmaradt lakóépülete – az udvarban levő, árkados folyosójú régi „filozófiai tanárlak”. Az 1785 előtt épült „lak”-ot ilyennek találta már Erdélyi János is, mikor 1851-ben a Bach-korszak nyomása alól Patakra húzódva vállalta a filozófiai katedrát. Kedvéért bővítette az iskola az épületet az utcával összekötő nagyobb szárnnyal, hogy egy jó évtizedig – mindaddig míg Pesten hallgatni kényszerültek a műzsák, és úgy tűnt, kialudt a tűz, amelyben a szabadságharc fogant – innen serkentesse új eszmélődésre a magyar szellemet. Mert itt, ebben a házban indult el Arad után az első magyar tudományos folyóirat, a *Sárospataki Füzetek*. Jóbarátaival: Hegedűs Lászlóval, Zsarnay Lajossal, Árvay Józseffel itt fogant meg az iskola új intézeti ágának, a tanítóképző felállítása szükségességének gondolata. Itt

született meg az egész országot elárasztó népiskolai tankönyvsorozat terve. Innen irányította az általa korszerűsített és a szomszédos iskola épületébe áttelepített nyomdát, és innen szervezte Kazinczy születésének centenáriumát, az iskola fennállásának 300 éves jubileumát, alkalmakat arra, hogy messze országrészek vezető szellemeivel együtt tömegek mozgósíttassanak és adják jelét a már ellenállóvá erősödött nemzeti öntudatnak. Nemcsak a kövek beszélnek ezt. Emlékkönyvek, életrajzok, levelezésének teljes megjelentetése bizonyítja Erdélyi János nagyságát, meg az az országos részvét, amikor 1868 januárjában fáklyás diákok százai kísérték ki 53 éves korában – már nem ebből a neki, hanem a néhány telekkel odébb a maga igényeinek megfelelően épített saját házából – a pataki református temetőbe.

Műemléknéző utunkon az első köznek, a Templomköznek, a Lorántffy Zsuzsánna utcának sarkánál kell újra elidőznünk. Velünk szemben három szépen helyreállított egyemeletes ház (Rákóczi utca 12., 14. és 16). Ezek már nem az iskolához tartozó épületek, annyi közülük mégis van hozzájuk, hogy az iskola tanárai építették, lakták sok ideig. Mégpedig nem is akárhik! A 12. számú, boltozatos kocsibejárátú, ülőfülkés kapualjú házban előbb valószínű építője, Bakó Dániel gimnáziumi tanár lakott, s ma még nem jelzi emléktábla, hogy utána az iskolaváros egyik legkiemelkedőbb személyiségének, a tanítóképző meggyökereztetőjének és első igazgatójának, országosan ismert tankönyvírónak és neveléspolitikusnak, Árvay Józsefnek otthonává, tulajdonává lett.²

A kőből faragott szép kapukeretek a múlt század elejétől terjedtek el a városban, s bár számuk egyre fogy, még mindig, több esetben találkozunk majd velük. A Rákóczi utca 16. számú, általában koraeklektikusnak vélt, de klasszicizáló ízeket hordozó épület Katona György mérnök alkotása a múlt század hetvenes éveiben. Emeleti helyiségeit tervezőjének, építőjének és tulajdonosának családja lakja ma is, míg a földszint bérelője az erdélyi író, tudós és püspök, Makkai Sándor volt, amikor a gyakorlati teológiai tanszéket töltötte be az iskola teológiai akadémiáján. Ennek köszönhető, hogy családja – a ragyogó pályafutás indulásának emlékére – az író fennmaradt irodalmi levelezését, a két világháború közötti Erdély gazdag szellemi életének dokumentumait, Makkai Sándor dolgozószobájának berendezési tárgyával együtt az iskolában, illetve a Tudományos Gyűjteményekben helyezte el.

De az építészmérnök Katona Györgyről azt is érdemes felemlíteni, hogy a közéleti és távolabbi környék múlt század végén épült templomainak javarészt ő volt a tervezője. Legnagyobb ilyen irányú vállalkozása éppen annak a templomnak újjáépítése volt, amelynek kerítése mellett állunk. Alapkövét 1771-ben tették le a pataki reformátusok, akik 1686-ig a mai római katolikus plébániatemplomot, a vártemplomot bírták, s azután száz évig előbb a szomszédos Makkoshotykára, később egy a Hécén, majd a jelenlegi helyén épített fatemplomba jártak 1781-ig, mindaddig amíg ez a mostani, hosszú instanciázások után szigorú megkötésekkel, tíz év munkájával el nem készült Jung János tervei szerint, kertben, mellékutcára nyíló kijáratokkal, egyelőre torony nélkül. Méreteit – a Tiszáninnen legnagyobb protestáns temploma – azzal indokolták, hogy benne helye kell legyen istentiszteleti alkalmakkor az iskola akkor mintegy 1200, később még több diákjának is, s valóban, amíg a kollégium mint egyházi iskola élt, vasárnap délelőtről délelőtre szinte teljesen megtelt a háromhajós, háromezer személyt befogadó hatalmas barokk épület, amelynek boltívei alatt Csonkától Móricz Zsigmondig és tovább, sok szellemi kiválóságunkig, fújta a zsoltáro-

² Azóta *Ködöböcz József* főiskolai tanárnak, Árvay József életrajzírójának kezdeményezésére emléktábla került e ház falára. (A Szerk.)

kat az ezernyi diák, s faragta be nevének kezdőbetűit a padokba, ha álmosító volt a prédikáció.

Móricz Zsigmond nevét nem véletlenül említettük. A hatalmas méreteket nem bírta a főhajó boltozata, s ezért 1895-ben le kellett bontani, s helyébe az eklektikus Katona György tervei szerint, a régi boltozatos fehér falak helyett a kor ízlésének megfelelően festett neoreneszánsz, kazettás mennyezetet kellett emelni, a tetőszerkezetet pedig ennek megfelelően kellett átépíteni. Ez utóbbi munkálatnak felvállalója volt a világon mindenhez értő, de bejegyzett foglalkozása szerint ácsmester Móricz Bálint, Zsigmond édesapja. 1896 októberére fejeződtek be a szükséges munkálatok. Ekkorra készült el a klasszicista és copf elemeket hordozó szószék márvány hátlapjának Károli Gáspár magyar nyelvét idéző felirata és az úrasztalát körülvevő rácsozat. Ekkor cserélték át a főhajónak addigi kőpadlózatát, a kor divatos burkolóanyagát a színes keramitkockákkal, és ekkor javították ki az 1871-ben Strasbourgban készült orgonát is. Csak a szószék mögött meghúzódó „mózeszék”, a papszék régi emlék. Még a fatemplomból való. Rajta a latin felirat kezdő sora magyar fordításban így hangzik: „Nem szóval, tettel kell, hogy tűnjék ki kegyesség!” Még a toronyról annyit, hogy jelenlegi magasságát és formáját, többszöri megemelés után, 1828-ban kapta, és ha istentiszteletre hívó vagy halottat búcsúztató nagyharangja – az „öreg fejedelem”, I. Rákóczi György adománya 1642-ből – megszólal, zúgását messzire elviszi a szél vagy a nyári vasárnap délutánok mozdulatlan csendje. Ilyenkor mondják Vissen, Kenézlőn, Karádon a kiskapu melletti lócán pihenő öregek: „harangoznak Patakon”, „meghalt valaki Patakon”.

Csak egy házzal kell továbbmennünk – a sarki földszintes, nyugodt tömegével városképileg mégsem jelentéktelen épület a bankok államosításáig az első pataki banknak, a Sárospataki Takarékpénztárnak, valamint a kaszinónak otthona volt – s már elértük a Rákóczi utca 17. számú házat, amelyben Petőfi szállt meg 1847 júliusában mint Pálkövi Antal professzornak, a szabadságharcban a pataki nemzetőrcsapat parancsnokának vendége. Innen ment fel a kollégiumba, hogy a széniornak, Orbán Józsefnek lakásán poharazgatás és nótázás közben ismerkedjék az ifjúsággal. A Gyűjtemények egyik kiállítótermében máig is láthatók a fakupák, amelyekből a még Lorántffy Zsuzsanna adományozta királyhegyi szőlőnek borát itták, s megvan, ha sérülten is, az a kis ivótülök, amellyel kölcsönösen köszöntötték egymást költő és vendéglátói. A házra – amelynek tervezője s építője az 1820-as években Nyíri István, a filozófia és matézis nagyhírű professzora volt – századunk elején úgy építettett emeletet akkori tulajdonosa, hogy a földszintet – ablakai mutatják – sejtethően kegyeletből változtatlanul hagyta, és az emléktáblát már ezen az átalakított épületen állíttatta a kollégiumi ifjúság 1936-ban. Évtizedeken át tisztelgett előtte március 15-én a kollégiumi ifjúság meghallgatva az ünnepi szónokot, az Erdélyi János gimnáziumi önképzőkör ifjúsági elnökét.

A Nyíri-Pálkövi házzal szinte szemben lévő késői klasszicista stílusú, de a korai biedermeier hangulatát árasztó oszlopos erkélyű, vidéki kastélyok emlékét idéző, egyemeletes házat is (Rákóczi u. 22.) tanár, Zsarnay Lajos professzor, később püspök építtette a múlt század derekán. A szabadságharc utáni Pataknak – városnak és iskolának – egyik szellemi erjesztője volt. Mint az iskola igazgatója ő hívta Patakra barátját, Erdélyi Jánost, s ő karolta fel vejének (aki a házat is örökölte tőle), Antalfi János gimnáziumi tanárnak minden új kezdeményezését, egyebek közt az iskolakerti tornacsarnok elődjének, a kollégium udvarán állt „testgyakordá”-nak, majd az uszodának s nem utolsósorban a bank megalapításának tervét. Közvetlen szomszédja – a város

legértékesebb műemlék lakóháza – a vidéki rokokó kiemelkedően szép példánya (Rákóczi u. 24.) pedig a Boros családé volt, s övé maradt mindaddig, míg házasság útján Kálniczky Benedek gimnáziumi tanárnak, Pálkövi apósának tulajdonába nem került. Homlokzatának rózsáit szétmállasztotta az idő, hiszen már a város 1785-ben készült térképe jelzi meglétét, egyébként azonban változatlan formában maradt reánk. Valamikor szobrokkal is díszített nagy kert tartozott hozzá. Ebből nem maradt meg semmi. Csak a háznak megtekintésére érdemes, fedett tornácú udvari bejárata sejtet valamit környezetéről régi szépségéből.

A Boros-ház után következő utcasarkon, az Esze Tamás Általános Iskola előtt újra megállhatunk. Az épületet a régi kovácsműhely helyén – ezért hívták az utcát sokáig Kovács utcának – járásbírósnak építették 1912-ben, s az is maradt mindaddig, amíg már a felszabadulás után, a sárospataki járás megszűntével, a bíróság a szomszédos Sátoraljaújhelybe költözött. A Patay István honvédezeredesi emléket őrző márványtábla csak azért került falára, mivel az épület központi fekvésénél fogva erre a legalkalmasabb volt. Az iskola déli homlokzata térré szélesedett utcára, az Eötvös utcára néz. A városbelső rendezése során és néhány városképi szempontból értékes épületnek lebontása árán, napjainkban lett az egykori szűk és görbe Majorok közéből a város látványos terévé, amely háttérben a tanítóképző főiskolával, s az azzal szemben épülő ifjúsági és művelődési házzal a várostengelybe akarva-akaratlanul is újfajta hangsúlyt ad a város iskolaváros jellegének, századok alatt formálódott művelődéspolitikai jelentőségének.

Az egykori *képezdét*, a tanítóképző főiskola elődjét 1857-ben Erdélyi János, Zsarnay Lajos, Árvay József tanárok és Hegedűs László iskolai esperes-gondnok buzgó közreműködésével, az elemi fokú iskoláztatás akkori reformjának követelményeihez alkalmazkodva létesítette a kollégium, s amikor már nem fért a nagykollégium falai között, költözött át mai helyére, az egykori ulánus laktanyába. Ebben az épületben maradt 1869 után is – amikortól kezdve mint állami tanítóképezde működött – mindaddig, míg 1911-12-ben megtoldották jelenlegi tornyos főhomlokzatával, s egy másik, rövidebb szárnyal Lechner Jenőnek és Wurga Lászlónak, a szecesszió magyaros irányzatú képviselőinek tervei szerint, akiket ebben az észak-magyarországi reneszánsz kastélyok kedvelt stílusa, a „felvidéki reneszánsz” ihletett. Hatását, a pártás homlokzati kiképzést, a harmincas évek pataki középítkezései – az Erdélyi Kollégium, a posta, a régi egészségház – mutatják, de nem mentes szellemétől az épülő művelődési ház – benne a városi könyvtárral – sem, amellyel egy a városképet hosszú időre meghatározó építészeti együttest alkotnak. A tanítóképző névadójának, Comeniusnak az épület homlokzata előtt elhelyezett igen szép mellszobrát Pátzay Pál alkotta 1969-ben, míg beljebb, a főiskola kollégiumának előterében álló szobor Ispánky József műve. A Rákóczi utcai házak kertjeire telepített új utcasorral, a Comenius utcával szemben elhelyezett s olvasó nőt ábrázoló szobrot pedig Kucs Béla készítette 1976-ban.

Ha mármost elfordulunk az Eötvös utca torkolatának jó formájú és mértéktartóan korszerű középületeitől – köztük a pártházról, ÉMÁSZ-tól, OTP-től – szemben velünk a keskeny de forgalmas Rózsa Ferenc (korábban Hegedűs László) utca, a régi *Patika-köz* vezet a város múltbani üzletnegyede és a Bodrog-híd felé. Az utca sarkán, a köz felé elnyúlt hosszú épületnek, az egykori Ipartestületnek helyére költözött a városi művelődési otthon, és a hajdani iparosbálok, műkedvelő előadások színhelyét – átmenetileg, amíg a kultúrház építése befejeződik – a mozi használja. Az I. világháborúban elesett pataki iparosok emlékének szánt táblát, a város század eleji iparos és

kereskedőtársadalmának összetételét elgondolkoztatóan tükröző névsorával a sorozatos átalakítások miatt az épület eredeti szépségének csak töredékét őrző udvarbelső egy nyugalmasabb falán találja ma az érdeklődő.

Erdélyi Jánosról többször esett már szó városnéző, várost ismertető sétánk során. Még nem jelöli emléktábla, de a volt ipartestülettől a második (Rákóczi utca 33.), jól megépített, tulajdonosát megfelelően reprezentáló épületet ő emeltette, s ő lakta haláláig, feladva iskolai tanárlakását a kollégium közvetlen szomszédságában. Rangosságát az is mutatja, hogy özvegyétől előbb a Vayak egyikének, majd a Ballagiak – köztük a jogtanár Ballagi Géának – tulajdonába került. Itt volt elhelyezve pótolhatatlan értékű röpirat-gyűjteménye, ma a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára hasonló gyűjteményének alapja és legértékesebb részlege. Ez is olyan épülete Sárospataknak, amely – ha belépünk a jellegzetes barokk kőkeretes kapun – tornácos kiképzésű udvarával mutatja igazán építetőjének életszínvonalát, egyúttal azonban a múlt század elejétől szinte tervszerűen a fő utcává fejlődő „töltésen” építkező pataki tanárok igényességét.

Erdélyi János házával majdnem átellenben még áll Molnár István tanárnak – ahogy a református temetőben levő márvány síremlékén olvashatjuk: „a főiskola kegyes jóltevőjének és pártfogójának” – szintén a múlt század derekán épült, sajnos jellegtelenül átalakított háza.³ Tanárlakásnak hagyományozta az iskolára, s azóta egymást váltó lakói közül Novák Sándor írta be nevét, mint korának megbecsült költője, a kollégium és a város történetébe. A munkásságát megőrkítő emléktáblát egyetlen művéért, a századelő Rákóczi reneszánszának legelterjedtebb, a pataki diákok ajkán ma is élő „kuruc” nótájáért (szövegét és dallamát egyaránt ő szerezte) kapta.⁴

A Molnár István-féle háznál már erősen abban a részében vagyunk a városnak, amely a jövőben a városközpont szerepét fogja betölteni. Ez a rendeltetése már akkor eldőlt, amikor a posta 1936-ban ideépült – a mellette lévő bútóráruház korábban a város gazdasági életében igen jelentős szerepet hordozó zsidóság zsinagógája volt –, de megvalósításához az első lépést a Makovecz Imre tervei szerint épült Bodrog Áruháznak, Zemplén egyik legjellegzetesebb modern építményének idetelepítése adta. Szinte 2000-ig eltart majd, amíg a Rákóczi utca hosszában, az Eötvös utca és a római katolikus temető közötti területen, lényegében ugyanannak a művésznek elgondoláshoz igazodva kialakul a jövő Sárospatakjának egy mai szemléletben született s majdan korunk építészeti törekvéseit is szemléltető műemlék-együttes városnegyede. Addig azonban el kell tűnjék az áruházzal északi szomszédja, a hegyaljai városokban itt-ott még található, de Patakon már az utolsó ilyen épület, a jellegzetes oromzatú Finkey-ház. Jó száz évvel ezelőtt Finkey József gimnáziumi tanár, Szophoklész Elektrájának első magyar fordítója lakta. Viszont talán megmaradhat a túlsó oldalon az a ma jellegtelen homlokzatú földszintes ház (Rákóczi utca 41.), amelyre kapujának copf díszé hívja fel a figyelmet, s amelynek udvarán, mélyen bent, a régi pataki városháza várja felfedeztetését, amire azért is érdemes, mert Széchenyi felhívására benne alakult meg az első sárospataki kaszinó.

³ Időközben lebontották. (A Szerk.)

⁴ A „Nagymajtényi síkon letörött a zászló...” kezdetű dalról van szó. (A Szerk.)

A pataki piac századeleji képeslapon

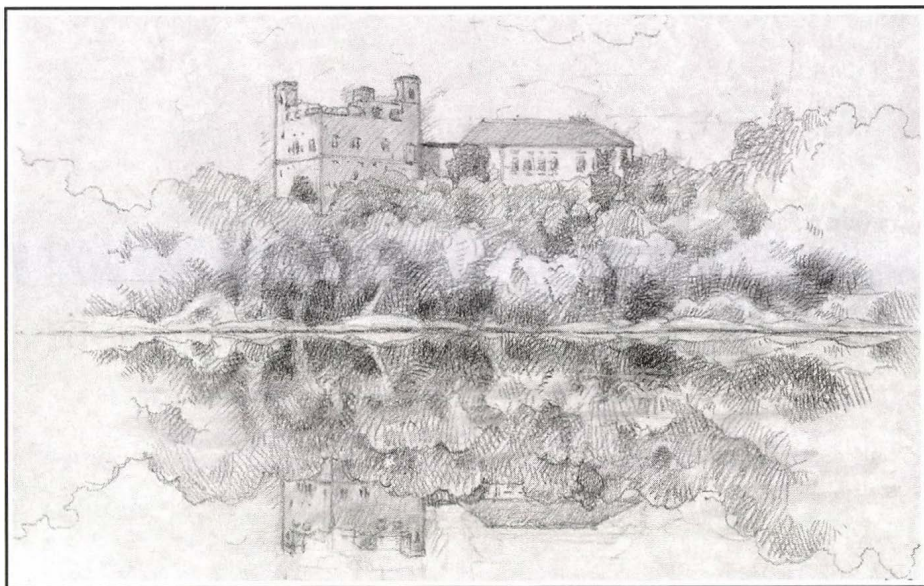
Tovább keresve a jelenben a múltat, a királynék, oligarchák, fejedelmek városának megmaradt vagy még kitapintható emlékeit, akkor járunk jó úton, ha a postánál elhagyjuk a Rákóczi utcát, és befordulva a Béla király utcába elhaladunk az utca legjellegzetesebb épülete, az 1750 körül épült barokk lakóház mellett, s máris a Szabadság téren, a most szépen parkosított régi fapiacon vagyunk. A szovjet emlékmű és a mögötte levő, a harmincas években épült, de máris kinőtt egészségház helyén, még építése előtt is megvoltak a régi *állás* falai. Vásároló kereskedők lovaikat kötötték be a hatalmas színbe, de benne játszottak egykor a vándorszínész társulatok is. Déryné asszonynak, Megyerinek, a magyar színházkultúra úttörő hőseinek a szabadságharc előtt itt tapsoltak a város népével együtt Kövy professzor jurátusai, a tógátusok, mendürok s az iparos legények, a *csiszlíkek*. Az épület, amelyre az állás támaszkodott, s amelyben most az IBUSZ és a háztartási bolt van, szálláshellyel összekötött fogadó és a kiskocsmákban gazdag Sárospatak legrangosabb vendéglője volt. Benne terítették 1770-ben az országiáró körútján Patakon áthaladó „kalapos királynak”, II. Józsefnek, akit a kisdiák Kazinczy Ferenc köszöntött verssel az ebéd alatt. Akkoriban Veres Kávéháznak hívták. Később – a századfordulón kapott nevével – mint Hungária Kávéház és szálló szűnt meg a II. világháború alatt akkori tulajdonosának deportálásával.

A Hungária épülettömbje, az állással együtt, a már csak nyomaiban meglevő külső várarok helyett tulajdonképpen elválasztotta a lakóvárost, a *Felső-Hostátot* a vártemplomot is magában foglaló belső várostól, a katolikus intézményei miatt *szentne-gyednek* is nevezett várnegyedtől és annak gerincétől, a mai Kádár Kata utcától. Ha innen északra fordulunk, a hídra lejárás miatt itt most erősen lesüllyesztett Kossuth Lajos utcán – a város egykori fő utcáján, régi nevén *Piac utcán* – vagyunk. A hídra járó miatt kissé kiszélesedő utcának ez a torkolata őriz legtöbbet az egykori hegyaljai vá-

rosok hangulatából. Néhány megmaradt boltja, vendéglője még érzékelteti, hogy itt volt az üzletnegyed. És itt volt a középkori városok gyakorlatának megfelelően a napi és heti piac, s itt az országos vásárok is. Még a két világháború között is a református templomközön túl, a kollégium keleti kapujáig húzódtak sűrű egymásutánban az utca mindkét oldalán, kialakult rend szerint, a szabók, rőfös árusok, ruhakereskedők, kalaposok, csizmadiák, bazárosok, mézeskalácsosok sátrai, míg a teknővájók, bodnárok, fazekasok, kosarasok, edényárusok az állástól a postáig kínálták portékáikat; a pecsenyesütők, lacikonyhások pedig az állás és a templom közötti területen helyezkedtek el.

Ám nemcsak a kereskedelmi élet szíve volt a Kossuth Lajos utcának ez a torkolata, hanem a közigazgatásé is. Központi épülete, a tanácsház, amelynek kapuján ott állott a *Városháza* feliratú tábla még évtizedekkel azután is, hogy Patak mezővárosi rangját a nyolcvanas években elveszítve nagyközseggént küszködött. A két 18. századi házból összeépített barokk épület az 1860-as években eklektikusan átalakítva, ma szépen karbantartva, a gyakori belső átalakítások és hozzátoldások ellenére is megőrizte dongaboltozatú kapualjával, lépcsőfeljárójával, copf függőfolyosójával a 19. század dereka pataki építészetének ízeit, akárcsak korban testvérei, a Zsindely-ház, a Zsarnay-ház és Erdélyi János háza a Rákóczi utcán. Ha kapuja előtt megállunk, lelátunk a hídig. Kár lenne megspórolni azt a két-háromszáz lépést, ami az Attila utcán odáig vezet. Elmulasztanók megtekinteni magát a mai arculatát a többszöri átépítés után nyert, ki tudja, hány száz éves utcasort, nem lennének figyelmesek a már erősen a Kárpátokon túli kereskedőházakra emlékeztető, ma még össze-visszaszabdalt, de így is érdekes, városképet meghatározó és helyreállítására váró saroképületekre. S elmelőznénk a mellette, a Retel utca sarkán (Attila utca 2.) a könyvgyűjtő és műfordító Binét Menyhért ügyvédnek 1780 körül épült neoklasszikus házát, valamint azt a feltűnően szép, barokk oromzatú, 1750 körül épült magassíkszíntes polgárházat, amely árkádsoros, hosszú tornáccal egyedül őrzi – sajnos az utcafeltöltés miatt arányaiban megbolygatva – a múlt század nyolcvanas éve előtti utcaképet.

A Bodrog-híd jelenlegi formáját a felszabadulás után nyerte. Elődjét – a régi fahidat felváltó és 1912-ben elkészült *vashidat* – a visszavonuló német csapatok robbantották fel 1944 őszén. Jelentősége sokkal több annál, hogy összeköti a Bodrog két partján települt városrészeket, a régi Sárospatakat Sárosnagypatakkal. A Bodrogtörés kapuja ez a híd. A város fő közlekedési útjára vezet keresztül rajta a Hegyaljáról és a távolabbi borsodi iparvidékről Kisvárda, s a mögötte levő Szatmár, Bereg felé. Fényképezni szerető városnézők a hídon megállva mindig előveszik gépüket, mert itt, innen kapják a legelevenebben a városkép panorámáját. Itt ismerkednek a Latorcának, Ungnak, Laborcnak, Ondavának, Tapolynak, Munkácsról Bártfáig az Erdős-Kárpátok vizeit a Tiszába szállító Bodroggal. Észak felől – háttérben az újhelyi Sátor-hegyek jellegzetes csoportjával – átvágásokba szorítva éri el a várost, hogy azután a hídon túl már eredeti medrébe találva idézze inkább Kárpátokon túli mint hazai testvéreinek hangulatát. Ha csendes a vize, zöld, mint a hegyi folyóké. Szépen tükröződik benne az innen legszebb Rákóczi-vár; tőle errébb a plébániatemplom tornya, alatta Patak Tabánjával, az északolasz, dalmát emlékeket ébresztgető még megmaradt néhány házzal azokból a sűrűn egymásra zsúfolt épületekből, amelyek olyan nélkülözhetetlenül színezték a városképet, annyira erősítették a város ízét, s amelyek emléket ma már csak régi metszetek s nem is olyan régi tájképes levelezőlapok őrzik.

„A sárospataki vár látképe Kispatlak felől”

Azonban bármennyire vonzó képet kapnánk a városról, várról, ha akár délnek indulnánk Sárospatak legjelentősebb üzeme, a Csepel Művek ide kihelyezett gyáregysége, akár északnak, a Holt-Bodrog töltése felé a kispataki parton, nekünk most városbelsőt feltáró utunkat a Kossuth Lajos utcára visszatérve kell folytatnunk. Ha az Attila utca gyalogjárójának lépcsőin feljutunk rá, jobbra az eklektikusan átalakított s talán még 17. századi részleteket is őrző sarokháznak korabarokk, kőkeretes kapuja – a legszebb a városban – az, ami megragadhatja a figyelmet, de nem kevésbé érdekes a jellegzetességét korszerű átalakítások után is megőrző, az 1880-as években épült kisvárosi üzletház sor is, itt-ott még eredeti kapuszárnyaival. Továbbmenve a Rózsa Ferenc utcának sarkán⁵ álló ízléses lakóház az utcáról is megfigyelhető szép tornácával építettségét, Hegedűs Lászlót, Erdélyi jó barátját, a Bach-korszak és a kiegyezés korának jelentős pataki személyiségét dicséri, aki volt pataki református pap, esperes, az iskolának a kancellár Vay Miklós mellett gondnoka, majd lelkészi tisztségétől megválva országgyűlési képviselő. Valamikor az Angyal Gyógyszertár volt a mai sportbolt helyén. Ettől s nem a most a Rózsa Ferenc utca és a Rákóczi utca sarkán levőtől kapta és viselte az utca hosszú időn át a *Patika-köz* nevet.

A Hegedűs-háztól pár házzal odébb (Kossuth utca 26.) áll a város egyik legértékesebb építészeti emléke, a Lácza-ház. Lácza-Szabó József professzor lakott benne, Kazinczy nyelvújításának nagy ellenfele, de benne lakott Lácza Szabó Pál, a pataki főbíró is, akiről azt tartja a hagyomány, hogy a lakosság kuruc érzelmeinek kifejezésül tüntetően távolmaradt Bretzenheim hercegnek, a vár és a hozzá tartozó uradalom, egykor Rákóczi-birtok tulajdonába beiktatásáról. Az 18. században épült egyeme-

⁵ Kossuth u. 34.

letes lakóház szép ablakkereteivel, az ablakok erősen vidéki ízű vastábláival, kőkere-
tes kapujával, kicsit magára hagyottan is impozáns kapualjával várja felújítását. Az
utca másik oldalán, a falára helyezett emléktábla méretei miatt sem lehet elmellőzni a
házat (Kossuth u. 43.), amelyben a „haza atyja”, Kossuth lakott – a ház akkori tulajdo-
nosánál, a Négyessy családnál – pataki jogász korában. Ennek az emléktáblának költ-
ségeire is, mint több máséra, az iskola ifjúsága indított gyűjtést 1892-ben. A házat
ugyan erősen átépítették, de udvaráról ma is ugyanaz a rálátás az alatta elnyúló
Kalajka füzesei, nyárfái mögött a Bodrogra, és a túlsparti házak kertjeit éppúgy nem
védi semmi az árvíz ellen ma sem, mint nem védte akkor.

Innen tovább az utcaképet nem annyira a házak külső megjelenése, mint inkább
a telekforma határozza meg. Szorosan egymáshoz tapadva, szinte udvar nélkül, jelzik,
hogy város volt itt mindig, és az épületek méretei, beosztása egészen a kollégiumig –
a Bodrog felőli soron a századok alatt egymásra következő újrakepítésekkel is – kény-
telen igazodni a középkorban lerakott alapokhoz. Az a három franciaablakos épület is
(Kossuth utca 25.), amelyik ezt az egységes utcaképet megbontja, két fundus össze-
kapcsolásával kellett, hogy keletkezzen, talán mikor Kövy professzor, aki 1793-tól
1817-ig lakta, átköltözött a mai Borostyán Szállóval szemben lévő saját házába
(Bretzenheim herceg bontatta le a sorban szomszédos házakkal együtt, hogy rálátást
biztosítson a várkastély északi szárnyának), és az iskola nyomdája foglalta el helyét.
Három és fél évtizedig, 1852-ig volt „typographusa”, vezetője Nádaskay András, aki-
nek nevéhez fűződik sok egyéb (köztük az Iliász és Odüsszeia első magyar fordítása)
mellett a *Pataki Biblia*, a Károli Gáspár fordította teljes Biblia újranyomtatása is 1835-
ben.

A régi nyomdaházzal szemben, a református parókia⁶ egyszerű, de szintén 18.
századi épületétől kezdődően (benne élte ifjúságát a város mindmáig legjelentősebb
festőművésze, Bálint József), ahogy közeledünk az iskolához, ismét sűrűsödnek a
tanárok házai és a kollégiumi tanárlakások. Még régi formájában áll a Radácsi-ház;⁷ a
híres Szentgyörgyi István professzor (meghalt 1799-ben) építtette, majd Erdélyi irodal-
omtörténet-tanára, Majoros András lakta. Nála is, Szengyörgyiné is többször megfor-
dult Kazinczy Ferenc. Egy házzal tovább, bent, mélyen az udvaron,⁸ az „újszövetségi
tanárlak”-ban, amit még Szentes János professzor építtetett a 18. század második felé-
ben, előbb Vályi Nagy Ferenc, a Kazinczy által nagyra becsült költő-tanár, Homérosz
első magyar fordítója, majd Pálkövi Antal lakott, amíg fel nem cserélte saját házával, a
Rákóczi utcán. Történészek, irodalomtörténészek gondja, itt szállt-e meg nála Petőfi,
vagy már az emléktáblával megjelölt házban. És tanárlak volt a szomszédos Teleki
József adományozta ház⁹ is. Ennek erősen átépített homlokzatára is emléktábla kí-
váncoznék. Benne születtek a századelő két évtizedének messze környéken ismert
dalai, magyar nótái, köztük a pataki diákok mindkét kedvelt búcsúdala, a „Válásra int
immár az óra” és a „Bodrog partján van egy város”, H. Bathó Jánosnak, a kollégium
ének-zene tanárának művei.

Ettől kezdve már „ferences” talajon járunk. A Kalajkába vezető keskeny lejáróig
terjedt a középkori Sárospatak, a *Felső Hóstat*, s onnan az utca végéig, s azon is túl a
Suta-patak mély árkáig, a Bába-gödörig, Észak-Magyarország legjelentősebb ferences
központja. Rendházai egyikében talált szállást nem sokkal Mohács után a kollégium.

⁶ Kossuth u. 19.

⁷ Kossuth u. 12.

⁸ Kossuth u. 10.

⁹ Kossuth u. 8.

A diákok Trójának hívták a lakótorony jellegű épületet, amelyet hozzátapasztott két szárnyával, a Hutával és a Fazekassal a múlt század hetvenes éveire bontottak el. Helyileg a jelenlegi kerítésfalon belül azóta is kínálja magát az újra beépítésre. A szemben volt férfi kolostor maradványai a Kalajkába vezető lejáróról ma is kivehetők, és áll a funduson a belőle (?) épített „históriai tanárlak”¹⁰ is; korát lesüllyedt volta és utcai frontja átépítése ellenére sejtetve. Feljegyezték, hogy még az 1600-as évek derekán adományozta az iskolának Kántor Mihály pataki polgár, s lakóit azóta szinte végig ismerjük. Nem kisebbek voltak köztük, mint Buzinkay Mihály, aki társával, a filozófus Pósházy Jánossal együtt vezette az 1671-ben száműzött iskolát Gyulafehérvár felé. De benne lakott az a Csécsi János is, aki Kassáról hazahozta 1703-ban. És benne az a Szombathy János, aki mindezeket megírta, s aki a Nagykönyvtár fejlesztésével jegyezte be nevét iskola és város történetébe.

Viszont nem látható már semmi az egykori, a Bodrog-kanyart is vigyázó, székes-egyház méretű ferences templomból. Falát a két Perényi hordatta el és építtette be a jelenlegi plébániatemplomba. Alapjait pedig nem régen tártá fel, de fedte is be újra a régészeti kutatás. És régen eltűnt a szemek előtt az elbontott templomhoz települt 16-17. századi temető is. Csak pinceásáskor, új építmények alapjai lerakásakor, csatornák készítésekor zavarják az építetőket a beomlott pinceágak, kripták. Ami látnivaló a temetőre települt épületek közül, az az a két szép lakóház, amelyeknek egyike (Kossuth u. 13.) a romantikus építészeti stílus egyetlen változtatás nélkül reánk maradt pataki emléke az 1870-es évekből, s a másik ennél sokkal régibb, a provinciális barokk lakásépítészetnek ebben a típusban most már szintén egyetlen s ezért féltve őrzött dokumentuma, a 18. század végéről.

Utunk nem vezet tovább egyenesen a Dobó-árkon – a 17. századtól ismertebb nevén, a Bába-gödrön – túlra, a Héce, mögötte a meleg fürdő s a Sárospatakkal napjainkban egyesített Végardó felé. Elkerüljük a Fazekas sorra levezető Görbe utcán a régi *ispitályt* is, pedig mint lakóházat még Perényi Gábor adta Kopácsy Istvánnak, az iskola első igazgatójának. Gyermektelen veje, Czeglédy István hagyta a városnak, hogy kórház legyen benne, innen a neve, „ispitály”. És nem zarándokolunk el a Fazekas sor útját álló Széldombra sem, hogy a Pálóczyak kastélyának vagy a Klára szüzek zárdájának nyomait keressük. Ám, ha nem megyünk is tovább, mulasztás lenne meg nem állnunk a saroktól a harmadik ház előtt (Dobó Ferenc u. 6.). Rajta nagyon szerény emléktábla¹¹ tudatja, hogy benne lakott Móricz Zsigmond, mint negyedik, ötödik, hatodikos pataki diák. Nem alérletben, nem is diákgárdában, hanem szülői házban. Édesapja, Móricz Bálint építtette tágasra, emeletesre! Pár éve még megvoltak az udvari tornácnak az édesapa-készítette faragott díszítései, és változatlan volt az épületnek az a beosztása, amelyben a Móricz család lakta...

A régi Kis utcára térve kell városnézésünket befejeznünk. Szemere Bertalanról kapta mai nevét. Az egykor híres Abaházy-gárda (Szemere utca 8.) falán egy 1976-ban készült szép emléktábla, Kelemen Kristóf műve hirdeti, hogy lakója volt jogász korában Szemere Bertalan, 1848/49. miniszterelnöke. Az Abaházy-gárdával szemben, az úttesttől kissé beljebb fekvő lakóházból,¹² amelyet öreg napjaira építtetett magának Szombathy János, és amely a legutóbbi évekig megőrizte régi állapotát, ma már csak a

¹⁰ Kossuth u. 15.

¹¹ A szerény emléktáblát – amelyet Dankó Imre és Balassa Iván kezdeményezésére a Rákóczi Múzeum Baráti Köre helyezett el 1956-ban – 1979-ben egy új, az Andrássy Kurta János által készített Móricz-portréval ékesített emléktábla váltotta fel. (A Szerk.)

¹² Szemere u. 9.

lakásbejárat kőkeretébe vésett évszám figyelmeztet arra, hogy nem csupán a látványos építészeti emlékek beszélnek, hanem – ha meg tudjuk szólaltatni őket – beszélnek (történetünknek immáron ezeréves áramkörébe amazoknál sokszor inkább bekapcsolnak) a koruk igényét, a bennük lakók szellemiségét szemérmesen rejtegető régi házak is.

A szelíd hajlatú Kis utcán, amely követi a Bábagödör felé vezető vízárkok vonulását vagy talán egy eltűnt külső városfalat is, hamar odaérkezünk, ahonnan az Iskola-kert és a Gyűjtemények megtekintése után városnéző sétánkra elindultunk. Ha látnivalónak nem is volt sok, tudnivalónak annál több; két nap elfoglaltsága is kitelik belőle. Pedig kimaradt sétánkból a Rákóczi utca folytatása északnak, Újhely felé; a Kazinczy utca, a hajdani „tanárzuggal”, a Szinyei-házban¹³ helyet kapott Domján-gyűjteménnyel és a magyar Házsongárdként is emlegetett református temetőkerttel. S kimaradt a város ellenkező végén a régi *Hustác*, görög katolikus templomával, a *cerkó*val; a városhoz csatoltan is zárt falutelepülését megőrzött Bodroghalással (korábban Petrahóval), és kimaradt mind a Felszabadulás téren most épülő lakónegyed a városbelsővel összekötő csendes kertvárossal, előterében a római katolikus temetővel, mind pedig mögötte – névadójának, Petőfi Sándornak Kelemen Kristóf által készített szobrával együtt – az új, 1973-ban épült általános iskola.

Mentsen az bennünket, hogy műemlékeket, történetet kerestünk, s jelenünk és jövőnk helyett múltunkba kellett kalauzolni azokat, akik a váron és kollégiumon kívül egyebet is látni és tudni kívántak.

¹³ Kazinczy u. 23.

Comenius és Sárospatak

A Comenius sárospataki tartózkodásával kapcsolatos problémákat, amint az idevágó és elsősorban magyar nyelvű irodalom áttekintése mutatja, három főcsoportban lehet elhelyezni. Ezek a következők: 1. *Sárospatak Comenius korában*. 2. *Comenius sárospataki munkássága*. 3. *Comenius hatása Sárospatakon*. Kérdés alakjában megfogalmazva: 1. Hová jött Comenius? 2. Mit végzett? 3. Hogyan hatott, illetve hat egészen máig?

A leggazdagabb irodalma Comenius sárospataki munkásságának van. Amellett ugyanis, hogy alig képzelhető el olyan Comeniusszal foglalkozó magyar munka, amely az ő sárospataki munkásságát valamilyen vonatkozásban ne érintené, igen értékes összefoglaló tanulmányok is jelentek meg ebből a tárgykörből a csupán részletekkel foglalkozó dolgozatok, cikkek szerzőit nem említve, elsősorban Dezső Lajos, Szinyei Gerzson és dr. Rácz Lajos tollából.

Ezzel szemben szinte teljesen érintetlen Comenius pataki hatásának kérdése. Ennek magyarázata abban lehet, hogy mint az iskola életének sok más korszakát, úgy az 1671. utáni, számkivetésben töltött esztendőket sem ismerjük elegendőképpen. Máig felderítetlen, hogy egyenes út vezet-e Comeniustól Pósházin vagy máson át Simándi Istvánig és tovább Szombathy Jánosig. Nem látjuk, hogy az iskolát voltaképpen megtartó coetus őrizőjévé tudott-e lenni a comeniusi hagyatéknek vagy sem. Felkutatlanok Comenius hatásának nyomai a XIX. századi iskola életében, és egészen külön problémát jelentene Comenius sárospataki hatását illetően az 1880-as évekkel felvirágzó pataki Comenius-irodalom értékelése, egyebek mellett abból a szempontból, hogy ezen az irodalmon keresztül hogyan hatottak a mester gondolatai, és hogyan lettek vállalt programmá napjainkig, sőt éppen napjainkban Patakon.

És csak részben van feldolgozva a Comenius-korabeli Sárospatak kérdése. Szinyei Gerzson és Dezső Lajos kitűnő rajzát adják ugyan a pataki iskola XVII. század eleji életének, de azokkal a közelebből helyi, távolabbról pedig táji tényezőkkel, amelyek döntő módon befolyásolták az iskola életét is, különösebben nem foglalkoztak. Pedig sem ezt, sem Comenius idejövetelét, még inkább azonban itt maradásának okait nem láthatjuk addig, amíg nem ismerjük a korabeli Sárospatak szerepét az akkori magyar életben, s nem próbáljuk meg egységben nézni azokat az erőket, amelyek együtt adták meg a lehetőségét annak, hogy a kor egyik, már életében legnagyobb hatásúnak elismert gondolkodója, alkotó munkásságának sem mennyiségében, sem minőségében nem megvetendő hányadát, ezen a XVII. századi Európa periferiáján fekvő, tehát már ennél a körülménynél fogva is joggal jelentéktelennek tűnő helyen végezhesse.

Mi a továbbiakban ennek a hiánynak a pótlása felé teszünk egy lépést oly módon, hogy felhasználva azokat az elsősorban történeti munkákat, amelyek kérdésünket inkább a maguk szempontjából és illusztratív, semmint Comenius sárospataki tartózkodására vonatkoztatottan érintik, megpróbáljuk felvázolni a Comenius-korabeli Sárospatakot, a benne történő eseményeket döntően meghatározó tényezők felől. Mivel vázlatról van szó, nem törekedhetünk teljességre, és arra sem, hogy új, eddig

még fel nem tárt adalékokkal szolgáljunk. Azt tartjuk csupán célunknak, hogy a már feltárt adatokat, illetve ezek fontosabbjait kérdésünknek megfelelően csoportosítsuk, még inkább pedig, hogy ráirányítsuk ennek nem elhanyagolandó voltára szakembereink figyelmét.¹

1.

A XVII. század második negyedében a hódoltsági terület, a királyi Magyarország és Erdély között elterülő nagy táj, amelyet Felső-Tisza-vidéknek hívunk, s amely szinte azonos a század szabadságküzdemeiben az erdélyi fejedelmek és a Habsburg uralkodók között több ízben alku tárgyát képező hét vármegyével – a magyar történelem folyamán nem először – különös fontosságra tett szert. Igaz, hogy felvonulási terület a Habsburg-ház és az erdélyi fejedelmek egymást követő háborúiban, ugyanekkor azonban mint a töröktől aránylag megkímélt országrész, e háborúk gazdasági előnyeit is élvezzi, egyformán termelvén Erdély és a királyi Magyarország, illetve a Habsburg-család háborúi számára.

A gazdasági megerősődéssel párhuzamosan haladt a társadalmi fejlődés is, úgy hogy nem lehet túlzó történészeinknek az a megállapítása, hogy a XVII. század első felében az ország gazdaságilag legerősebb, társadalmilag legfejlettebb tája a Felső-Tisza-vidék.

a) A Rákóczi-család kitűnő gazdasági és politikai ösztöneit dicséri, hogy szinte egy évszázad szívós munkájával ebbe a tájba építi bele magát, mégpedig úgy, hogy a táj földrajzi központját, az Erdély és Lengyelország, valamint a család ónodi és munkácsi uradalmi között egyképp feleúton fekvő Sárospatakot, legnagyobb összefüggő birtoktestének székhelyét teszi meg egész magyarországi – ami egyet jelent azzal, hogy zömében Felső-Tisza-vidéki – birtokainak központjává. Így lesz Patak, az egyébként történelmi hagyományokban is gazdag és az új birtokosokra ezen a réven is mindig vonzó hatást gyakorló földrajzi központból a Felső-Tisza-vidék gazdasági központjává. Az, hogy a Rákóczi-birtokokon zökkenőmentesebben folyik ugyanebben az időben az áttérés a feudális termeléssel szakító majorsági, árutermelő gazdálkodásra, mint az országban bárhol másutt, s hogy a Rákóczi-család – Liszka kivételével az egész Hegyalja ura – kezében tartja a tájnak, sőt az országnak a marhakivitel mellett legjövödelmezőbb exportágát, a borkereskedelmet is, csak növeli a XVII. század derekán Sárospatak gazdasági jelentőségét.

b) A táj gazdasági energiái nemcsak az oligarcha-fejedelmi családban működtek, hanem éreztették hatásukat a népnél is. Ahogy amazoknál töretlen a fejlődés a burzsoá abszolutizmus irányában, ugyanúgy töretlen a társadalmi tagozódás fejlődése a Felső-Tisza-vidék népénél a polgárosodás felé. Ha igaz az, hogy a Felső-Tisza-vidék rohamosan erősödő mezővárosai polgárságával élen jár ebben az ország különböző vidékei között – beleértve Erdélyt is – s ha, amint hangsúlyozzák, ez országrészen belül is a Hegyalja polgárosodása a legerőteljesebb, akkor a hegyaljai városlánc, s közelebbről a táj gazdasági központját alkotó Sárospatak – ahol az árutermelésre berendezkedő nagybirtok és a mezővárosi polgárság együtt vannak jelen – az a hely, ahol a társadalmi átalakulás jelentkezése is a legszembevetőbb Magyarországon.

¹ E tanulmány a *Pedagógiai Szemle* című folyóiratban jelent meg 1958-ban; szövegét onnan vettük át. (A Szerk.)

Természetes, hogy átmeneti korról lévén szó, a magyarországi birtokviszonyok és a pataki hóstátok olyanok, amilyeneknek beköszöntő beszédében és a *Gentis felicitas*-ban Comenius rajzolja, de az ezek megváltozását illető optimizmusa mögött, amelynek ezek a művek szintén hangot adnak, nemcsak a módszer hatalmába vetett abszolút bizalmat, még kevésbé csupán udvarias gesztust kell keresnünk, hanem az országrész gazdasági és társadalmi struktúrája folyamatban lévő átalakulásának – mégpedig az általa óhajtott irányba történő átalakulásának – a helyes érzékelését is.

2.

A gazdasági megerősődéssel és a fejlettebb társadalmi szerkezettel együtt nőtt a XVII. század első felében a Felső-Tisza-vidék politikai jelentősége is.

a) Bár az országrész mindig alkalmas volt arra, hogy önálló, ugyanakkor azonban országos arányú politikai tervek és megmozdulások szülője és góca legyen, mégis kétségtelen, hogy a XVII. század második negyedében a Rákóczi-család az, amely a táj bel- és külpolitikai exponáltságát aláhúzza.

Ennek megfelelően a nem sokkal megelőzőleg hadászatilag is korszerűsített pataki várban már az 1630-as évektől kezdve tervszerűen folyik az udvar kiépítése. Ez pedig, akár családpolitikai aspirációk központja, mint I. Rákóczi Györgynél, akár nemzetieké – gondolunk itt II. Rákóczi Györgynek a királyi Magyarország főnemesei által is támogatott nemzeti királysága tervére –, akár nemzethatárokon túllépő, mint a Zsigmonddal kapcsolatos lengyelországi tervek, még inkább pedig ennek Pfalzi Henriettával kötött házassága esetében, mindig pezsgő politikai életet s ezzel együtt eleven politikai légkört feltételez.

b) De egyoldalú volna szemléletünk, ha a Felső-Tisza-vidék és benne Sárospatak politikai jelentőségét kizárólag a Rákóczi-családdal kötnénk össze. Mellette ugyanis kibontakozóban volt a XVII. század derekán, éppúgy a táj említett gazdasági, történelmi és politikai hagyományai által magyarázhatóan, mint ahogy ez a Rákóczi-ház politikája mögött is kitapintható, egy másik politikai tényező. A fejedelmi család árnyékában bár, de a társadalmi fejlődés egyként ható erőitől motiváltan jelentkezett a polgárosodó középnemesség és a mezővárosi parasztpolgárság egy olyan politikai szemlélettel – és éppen ez mutatja a gyökerességét és indokoltságát –, amely a Rákóczi-család politikai hatalmának bukása után is érvényesnek bizonyult, sőt csak ekkor, a század második felében, a kor kifejezetten Habsburg-ellenes szabadságmozgalmaiban indult virágzásnak. Arra a később Thököly és a kuruc vezetők által továbbvitt politikai irányvonalra gondolunk itt, amelyet a város és az országrész egyik legjelentősebb személyiségétől, Klobusiczky Andrástól származtatott, egyébként azonban név nélkül megjelentetett „Siralmas Panasz” fejezett ki először irodalmi formában.

Kétségtelen, hogy az európai politikai arányokban gondolkodó és tevékenykedő Comenius jól találja magát a pataki udvar tövében, a kelet-európai politikai élet egyik gyűjtőpontjában. Mint Hartlieb barátja és bizalmasa nemcsak ismerhette az angliai puritánusok tervét egy protestáns politikai arcvonal kialakítása felől, hanem idejöveteleivel ennek a gondolatnak képviselője- és munkálójaként is tudta magát, tehát egy európai arányú koncepción belül is szemlélhette itt-tartózkodását, és folytathatta itteni politikai tevékenységét. Ugyanakkor a Rákóczi-család politikai aspirációi között szinte egy sem volt olyan, amit nem köthetett volna össze Comenius a maga elsődleges politikai programjával, a cseh nép és benne a testvérközösség politikai helyzetének revíziójával. Hogy ez utóbbi irányban mennyire nem csupán szemlélője, hanem a türelmetlenségig és kétségbeesésig aktív irányítója akart lenni a Rákóczi-ház politiká-

jának az közismert, s hogy mennyire bele tudta magát helyezni a család középkelet-európai politikai elgondolásaiba, azt mutatja az is, hogy Patakról távozása után is vállalta a Rákóczi-ház politikai érdekeinek külföldi képviselését.

Ezt a megfelelő politikai légkört csak fokozhatta Comenius számára a vezető közép-nemes rétegben és a polgárságban testet öltő és az ő külpolitikai magatartását is döntően meghatározó Habsburg-ellenesség. Hogy ez a Klobusiczkyval való és eddig eléggé fel nem tárt kapcsolatai révén hogyan erősödött benne, s hogy másfelől ő hogyan hatott ebben az irányban Klobusiczkyra és az e körül csoportosuló, a pataki iskola felügyeletében is jelentős szerepet vivő birtokos rétegen át az egész szemlélet kialakítására, ez talán az egyik legizgatóbb kérdés Comenius sárospataki tartózkodásával összefüggésben.

3.

Egy gazdaságilag és társadalmilag viszonylag fejlett, politikailag pedig erősen exponált ország-rész művelődési központ nélkül nem működhetett. Sárospatak már a reformáció előtt is betöltötte ezt a szerepet a Felső-Tisza-vidéken, a XVII. század első felére azonban, a magyarországi protestáns tanintézetek között is kiváló iskolája révén, vitathatatlanul és versenytárs nélkülivé lett ez a funkciója.

a) Hogy a pataki iskola ilyen jelentőssé nőhetett, azt a tájban elfoglalt központi fekvése mellett, a fejlődésre kedvező tényezők jelenlétének egész sora magyarázza.

A kisebb támogatók mellett a reformáció korától kezdve nem hiányzott mellőle az oligarcha-fejedelmi patrónus, aki több-kevesebb mértékben hordozta az iskola fenn-tartásának terhét. Tanári kara, éppen e patrónusok támogatása révén, külföldi akadémiaikat látogatott s többnyire tudományos kvalifikációt is szerzett férfiakból toborzódott. Az, hogy a kor szokása szerint ez a tanári kar állandóan váltotta egymást, sok hátránya mellett azt a jót is eredményezte, hogy a haladó tudományos nézetek és az ezekről el nem választható társadalmi és politikai eszmék egészen frissen, még forradalmi, tehát legformálódóbb állapotukban jutottak el az iskola ifjúságához, s rajta keresztül a partikulákhoz és a gyülekezetekhez, azaz a tömegekhez. Részben a külföldi tanítási problémákkal való szoros kapcsolat magyarázza azt, hogy az iskola mind szervezetében, mind tananyagában és módszerében egymást követő reformok színhelye volt, amelyek ugyan zavarhatták a tanítás nyugalmát, de kétségtelen, hogy a haladás erőinek szolgálatában állottak, és ezért mindig a fejlődés irányába hatottak. És végül a pataki iskolát jelentőssé fejlesztő tényezők között meg kell említenünk coetusának szervezettségét, ami, hogy milyen erőt képviselt, azt nemcsak a felügyelő, elsősorban egyházi tényezőkkel, sőt magával a patrónussal szembeni harca, hanem sokkal inkább az exiliumban viselt igen fontos s az iskola fennmaradása tekintetében bizonyára döntő szerepe is igazolja.

b) A pataki iskolának ezt a táj erőivel gazdag s a tájon túlható, az egész magyar protestantizmus, főleg azonban a királyi Magyarország református népe felé érvényesülő expanzivitását érzékeli a Rákócziak helyesen, amikor reá építik művelődéspolitikai tervüket. Ennek végső célja a magyar protestáns, közelebbről a magyar református tömegek átnevelése annak a fejlettebb ideológiának irányába, amelyet mind egyházszervezeti, mind tudományos, mind pedig társadalmi téren a puritanizmus képviselt. Olyan művelődéspolitikai célkitűzés volt ez, amely minden tekintetben méltóan csatlakozott a család európai arányú politikai koncepcióihoz és ugyanakkor kongruens volt a tájban megindult társadalmi átalakulással.

Ezt a célkitűzést, amely valószínűleg a legtovább ható volt a Rákóczi-család tervei között, azon a vonalon, amelyen az iskolában egymást követő reformok addig történtek – és ebben van a terv valószínű szerzőjének, Tolnai Dali Jánosnak a zsenialitása, és a kivitelező III. Rákóczi Zsigmondnak és édesanyjának, Lórántffy Zsuzsannának a nagyvonalúsága és radikalitása – nem lehetett megoldani. Ebben a tervben a társadalmi fejlődésről motiváltan és erősítetten bár, de egy olyan új jelentkezett, amelyet – Tolnainak e téren is tapasztalatai voltak már – csak a régivel való forradalmi szakítással lehetett keresztülvinni. Egy olyan kísérlettel, amely ha nem sikerülne is, kizárja az avulthoz való visszatérést, és az új időknek megfelelő új kezdeményezések irányába kényszerít. Hogy ennek az elgondolásnak Habsburg-, azaz reakcióellenes éle volt, és az ellenreformációs törekvések nélkül aligha született volna meg, az nyilvánvaló. Csak egy az eddigi félutas megoldással teljesen szakító egyházszervezet, kegyességi típus, és az ennek megfelelő társadalmi létforma, azaz a puritánusok jelszava, a „teljes reformáció” emelhetette ki a magyar protestantizmust abból a kátyúból, amelybe a XVII. század elejére jutott, és amelyben az ellenreformáció friss erővel szemben fel-tétlen elbukott volna.

Nos, ehhez a művelődéspolitikai koncepcióhoz volt szükségük azoknak, akik Patak szellemi életét akkor uralták – tudniillik Tolnainak és Medgyesinek egyfelől, III. Rákóczi Zsigmondnak és Lórántffy Zsuzsannának másfelől – Comeniusra. A pansophikus iskola ebbe a tervbe beépítve az a forradalmian új, amellyel a túlhaladottal szakítani s az új felé, a jezsuita iskolák versenyét is paralizálón, elindulni lehetett. A tét nagy volt. Kellett, hogy akire ennek sikere érdekében szükség mutatkozott, mind belföldön, mind külföldön abszolút szaktekintély legyen.

Nyilvánvaló, hogy a Tolnai–Rákóczi-féle terv nem volt ismeretlen Comenius előtt. Azokon a megbeszéléseken, amelyek Patakra érkezésekor napokon át folytak a fejedelmi család, ennek bizalmasai és tanácsadói, valamint Comenius között, kölcsönösen tájékozódhattak egymás szándékai felől, s csak miután úgy látták, hogy a saját szempontjaik a másik fél sérelme nélkül kellően érvényesülhetnek, döntöttek a meghívás, illetve annak elfogadása mellett. Comeniusnak értékelnie kellett a terv nyújtotta szabadságot, amelyet másutt mindenütt nélkülözött, s amelyet itt nemcsak megadtak neki, hanem szinte megköveteltek tőle. Világosan kitűnik ez abból is, hogy a patakiak nem a lebontandó régít sajnálták tananyagban, módszerben stb., hanem az újnak felépítését tartották lassúnak, úgyannyira, hogy Comenius leckét kellett, hogy adjon gazdáinak az alaposságról és megfontolt előrehaladásról. Hogy ez a szabadsága, amelyet a megelőző évtizedek reformsorozata folytán már fellazult iskolai légkör csak érezhetőbbé tett, milyen mértékben hatott Comeniusnak mind iskolaszervező, mind irodalmi munkásságára, az külön előadás tárgya kellene, hogy legyen! Mindenesetre az elbingi és pataki évek termése közötti, elsősorban minőségi különbség mutatja azt, hogy mekkora eltéréseket eredményezett a mester munkájában az Oxenstierna és Rákóczi-féle koncepció engedte mozgási lehetőség!

4.

Végül a XVII. század második negyedében Sárospatak a Felső-Tisza-vidék, sőt éppen Comenius itt-tartózkodása idejében az egész magyar protestantizmus egyházi életének súlyponti helye is.

a) Itt élt ugyanis hol fejében, hol tagjaiban az a fejedelmi család, amelynek politikai hatalma és gazdasági ereje az egész magyarországi protestantizmus szabadságának biztosítója, sőt a felmorzsolódó kelet-európai protestantizmus utolsó bátyája is

volt. Olyan hatalom, amelynek oltalma alatt a lengyel protestantizmus maradványai éppúgy meghúzódhattak, mint a szétszórt cseh testvérközösség tagjai. És olyan hatalmi tényező, amely az európai fejlődés élére került nyugati protestáns államok szimpátiáját is bírta, s ami ennél hazai összefüggésben fontosabb, bírta a magyar protestáns, közelebbről református prédikátorok bizalmát.

b) A protestáns fejedelmi család jelenléténél is döntőbben – bár attól nem függetlenül – hangsúlyozza Sárospatak jelentőségét a XVII. század közepe táján az, hogy a kor egyházi és vallásos életét protestáns vonatkozásban megszabó s legalábbis elsődleges jelentkezési formájában kifejezetten vallásos mozgalomnak, a puritanizmusnak a legjellegzetesebb s egyúttal átütő hatású magyar képviselői, Tolnai Dali János, a fejedelemasszony és kisebbik fia, valamint Medgyesi Pál itt éltek. Az előbb csak a keleti, majd az egész magyar protestantizmust erjedésbe hozó mozgalom, bár önmagában is expanzív, éppen azért, mert az iskola továbbsugároztható hatásával is számolt, mint mozgalom és program itt jelentkezett először magyar földön abban a tényben, hogy 1639-ben Tolnai lett az iskola rektora. És az a kíméletlen harc is, amely a mozgalom fellépése után országszerte támadt, Sárospatakon dőlt el azáltal, hogy Rákóczi Zsigmond és Lóránffy Zsuzsanna egyházpolitikájuk gerincévé tették a puritánok kívánta egyházszervezeti reformnak, a presbiteriális egyházszervezetnek, s – ami ezzel együtt járt – a puritánus teológiának, istentiszteleti és kegyességi formának, magának az egész puritán ideológiának a diadalra juttatását.

Ebbe a felbolygatott egyházi légkörbe, az egyház életén belül az átmenet összes ellentmondásait tükröző képletbe, ahol együtt éltek a régi és az új irány képviselői – köztudomású, hogy a pataki gyülekezetnek a fejedelmi család előtt is elismert tekintélyű lelkesze, Verécz Ferenc, milyen élesen ellenezte az újításokat – érkezett Comenius, aki nem csupán világhírű pedagógus, hanem a testvérközösség, a Jednota Bratska száműzetésben élő gyülekezeteinek a feje is volt. Konfliktusát a puritanizmussal mint egyházszervezeti programmal mi inkább ebből az utóbbi minőségéből folyónak tekintjük. Nagyobb jelentőséget azonban sárospataki működését illetően nem tulajdonítunk neki, mivel, amit a legkellemetlenebbnek érezhetett, a fejedelmi családra gyakorolt befolyását Patakon is éreztető Bisterfeld tartózkodását és Medgyesi élesen elítélő kijelentéseit, az elvi okok előtt valószínűleg személyi természetűek magyarázzák. Igazolni látszik ezt az, hogy Comenius Tolnaihoz való viszonyában, aki pedig az egész mozgalom vezére volt, nem állott be hasonlófokú elidegenedés, sőt kapcsolataik a lényeges kérdésekben mind mélyebbé lettek.

Természetes, abban, hogy Comenius sem pataki tartózkodása alatt, sem azután nem vitte tovább azt a vonalat, amelynek az *Independentiában* hangot adott, annak ellenére, hogy ez Patakon is többeknél, sőt a fejedelmi családon belül is és éppen a fiatal fejedelemnél kedvező visszhangra találhatott, igen fontos szerepe van Comenius egészséges politikai ösztöneinek.

Mindjárt Patakra jövele után észrevehette, hogy azok, akik meghívását munkálták, szinte egytől egyik a puritánus front képviselői, és azt is kellett látnia, hogy meghívása nem pusztán egy minden ideológiai háttértől független, csupán az iskola belső kérdésének tekintendő akció eredménye, hanem – amint már előzőleg is hangsúlyoztuk – egy puritánus művelődéspolitikai és ezen túl egy társadalompolitikai és politikai koncepció egyik láncszeme. Annak a Comeniusnak pedig, akinek ugyanaz volt a teológus, mint a puritánusoké, közelebbről Patakon a vele együtt dolgozó Tolnai Dali Jánosé, tudniillik Amesius, s ugyan az a filozófusa, mint emezeké, tudniillik Bacon, nem volt nehéz a maga pedagógiai célkitűzései és a puritánus tervek mögött a

közös világnézeti háttérrel meglátni, és ennek megfelelően nemcsak elhallgatni, hanem revízió alá is venni az *Independentiában* képviselt álláspontját. Az is kézenfekvő továbbá, hogy a pataki konkrét helyzetben nyilvánvalóvá lehetett előtte, hogy a presbiteriális egyházszervezet a magyar protestantizmus esetében, amelynek megmaradásától pedig az ő híveinek a sorsa is nagy mértékben függött, nemcsak az egyetlen járható út, hanem a polgári fejlődés vonalába esően is a leghaladóbb megoldás.

Ha még hozzátesszük az elmondottakhoz a pataki puritánusok és Comenius közös külföldi kapcsolatait, előttünk állnak azok a tényezők, amelyekkel összefüggésben Comeniusnak a pataki puritánusokhoz való viszonyát szemlélnie kellett. Mivel pedig nemcsak szemlélésről, hanem csendes vagy nyílt állásfoglalásról is szó kellett, hogy legyen, ezek a kapcsolatok rajta is éreztették hatásukat egy haladóbb álláspont irányában. Az a különbség, amely a *Beköszöntő beszéd* és a *Gentis felicitas* tanításai, a kérdésekhez való hozzáállása és nem utolsósorban hangja között van, csak azzal az eszmei mozgással mérhető, illetve magyarázható, amelyet Sárospatakon tett meg Comenius az itteni környezet, s közelebbről az itteni puritánusok hatása alatt.

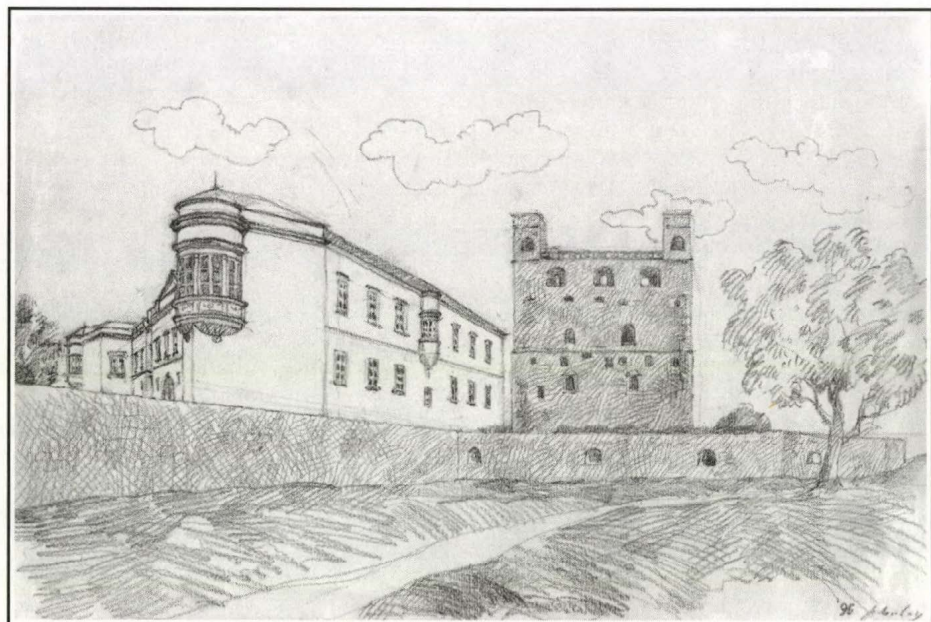
S még egy szempontra kell rámutatnunk Comenius és a pataki puritánusok lehetséges kapcsolatait után kutatva. A puritánizmus kegyességi forma, de ezen túlmenően életforma is. Hogy mennyire így van, azt mutatja az is, hogy amit Tolnaiban annyira kifogásoltak ellenfelei: a modora, hangja, öltözete, prédikációinak tartama és tartalma, imádkozó életének meghökkentően újszerű és éppen ezért idegen jellege volt. Nos, ez a kegyességi forma mind bensejében, mind külső megnyilvánulásaiban, alapjaiban rokon azzal, amit Comenius a cseh testvérek közösségében szívott magába. Igaz, hogy csak alapjaiban, mivel a puritán kegyesség magyar, közelebbről pataki változata ridegebb, keményebb és tartózkodóbb volt, mint azt talán nem is annyira a kegyességből folyóan, hanem inkább a politikai fáradalmaitól függően a chiliizmusig eljutott Comenius igényelte volna. Ha voltak nehézségek közté és a pataki puritánusok között, ezek éppen ebből adódtak. Tolnaiék, nemkülönben a fejedelemszony kegyességében az utópiák még elértek, de a rajongás, a politikai illúzióit ekkoriban elvesztő Comenius reményeinek ez az utolsó horgonya, idegen maradt tőlük. A legtöbb keserűség és bántódás ezen a téren érte Comeniust Patakon! Ennek ellenére is hangsúlyozzuk, hogy ha a kegyesség comeniusi, azaz cseh-testvér és pataki puritánus praxisa között nem lett volna alapvető rokonság, sem ő nem bírta volna annyi ideig Patakot, sem őt nem tudták volna elhordozni, éppen rajongó kapcsolataira tekintettel, a talán ezen a ponton legkényesebb pataki puritánusok.

Összefoglalva:

Comenius számára a megfelelő atmoszférát biztosította a XVII. század derekának, a Rákócziaknak Sárospatakja. Ha kísérete úgy is tekintette vállalkozását, mint tudományos expedíciót a Habsburg érdekszféra – s ezért még Európa – egy távol eső zugában, ő annál erősebben érezte, hogy egy virágzó, gazdaságilag erős, politikailag tekintélyes, művelődési távlataiban merészen korszerű és az egyház életének formáiban tőle nem idegen földre érkezett, ahol sajátos helyi színekkel átszőve bár, de adva voltak a kapcsolópontok mind szellemiekben, mind anyagiakban, igényeihez, életformájához, terveihez és alkotásaihoz.

Ezért volt az egyszerű, nem egyszer éppen általa is barbárnak minősített környezet – a tanárok torzsalkodása, az egyházi életet feldúló harc, az ebből folyó intrikák és a diákok kifogásolható magatartása – ellenére is otthon az ő kedves Patakján.

De csak addig, amíg ezt az atmoszférát érzékelte, reálisnak tudta! Amint úgy találta, hogy az ezt tápláló erők sorvadni kezdenek vagy katasztrófa fenyegeti azokat, nemcsak a kapcsolódási szálakat érezte elszakadottaknak, politikai elgondolásait szétfoszlottaknak és pedagógiai kísérletét kilátástalannak (tehát tovább őt magát sem érdeklőnek), hanem az itt-tartózkodás is lehetetlenné vált számára. A „vir desiderium” valójában tervek, koncepciók és belőlük született akciók embere volt. Ahol ezek lehetetlenültek, vagy akár csak perifériára szorultak, ő is lehetetlenültnek érezte magát – akár Londonban élt, akár Elbingben, akár a magyar történelem kicsiny, de fénylő bolygóján, Sárospatakon.

„A sárospataki vár Lorántffy-szárnya és a Vörös-torony”

Erdélyi János, a könyvtáros

Születésének 150. évfordulójára

I.

Harminchat éves volt és országSZerte ismert személyiség, mikor 1851-ben a sáros-pataki főiskola előjárósága a filozófiai tanszék tanárának megválasztotta.¹ Mint költőt, kritikust, esztétát a negyvenes évek szellemi vezetőinek élvonalához számították. Mögötte volt a lapszerkesztőség, a Kisfaludy Társaságban végzett munkásság, a Nemzeti Színház igazgatói tiszte és mögötte egy gazdag és színes irodalmi tevékenység. Olyan munkák, amelyek megkívánták a fővárosban élést. Hogy mégis otthagya Pestet, s – mint barátja és kortárs, Arany János Kőrösre, ő a Kőrösnél is kisebb – Patakra tette át működése színhelyét, abban része volt az akkori politikai élet bizonytalanságának; a felesége korai halálával özvegyen maradt férfi árvaságának, és annak, hogy a pataki iskolát, amelynek falai között nevelkedett, úgy ismerte, mint szűkebb hazájának, a Tiszától északkeletre eső országrésznek nemcsak egyetlen protestáns főiskoláját, hanem szellemi központját is. Hitte, hogy ilyen helyen megtelepedni nem száműzetés, hanem erőgyűjtés. Lehetőség annak kikísérletezésére, hogy a magyar szellemi élet, amelyet a szabadságharc bukása után a Tompa által megénekelte csüggedtség és némaság jellemzett, mozgásba hozható-e vidékről. Közelebből egy olyan szellemi tűzhely mellől, amely története során nagy ébresztőkkel ajándékozta meg a nemzetet.

Negyvenkilenc éves volt és túl a nagy kísérleten, mikor 1863-ban – Patakon maradása kedvéért – neki adták az akkor létesített s később a főkönyvtárnoki állással összekötött irodalomtörténeti tanszéket. Mögötte volt már a nyomda korszerűsítése, a Népiskolai Tankönyvsorozat, az évtized legigényesebb tudományos folyóiratának, a *Sáros-pataki Füzetek*nek megindítása, a „tanítóképezde” felállítása, a jogakadémia újrászervezése és a Bach-korszak talán egyetlen országos méretű demonstratív megmozdulásának, a főiskola fennállásának háromszázadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségnek megszervezése. Mögötte az a tudományos munkásság, amelynek elismerése az akadémiai rendes tagság volt. Nagy pataki kortársai, *Teleki József*, *Vay Miklós* és *Hegedüs László* közreműködésével az erjesztés munkája befejeződött, és az országrész szellemi életének felvirágzásával egyidőben elevenedett meg, és lett újra akcióképesse a főváros irodalmi, tudományos és politikai élete. A könyvtárosság és az irodalomtörténeti katedra tehát egy kicsit a pataki kísérlet lezárását is jelentette. Olyan koronát Erdélyi életművének legfontosabb szakaszán, amely lehetővé tette volna az iskolapolitikából kikapcsolódást, és a táji problémák helyett átnövést az országos arányú irodalompolitikába.

¹ Ez az írás a *Könyvtáros* című folyóiratban jelent meg *Erdélyi János* címmel, a „Könyvtárosok és bibliográfusok” című rovatban, 1964-ben. Szövegét onnan vettük át. (A Szerk.)

Hogy ez nem így történt, s hogy a könyvtárosság nemcsak a pataki tartózkodás, hanem az egész életmű befejezője lett, annak oka az új munkakör átvételét alig néhány hónappal követő súlyos megbetegedése, majd a pár esztendő múlva, 1868 januárjában bekövetkezett hirtelen halála volt.

II.

Az olyan pályafutás, mint Erdélyi Jánosé, elképzelhetetlen könyvtár nélkül. A pataki főiskola könyvtárának kiviteli naplói máig őrzik azoknak a könyveknek címét, amelyeket – mint jogtant hallgató diák – a könyvtárból kölcsönzött. Naplójegyzeteiből tudjuk, hogy külföldi útján a könyvtárakat mindig megtekintette. München, Wolfenbüttel, Berlin, Lipcse, Drezda stb. könyvtárainról készített feljegyzései azt is mutatják, hogy nemcsak a könyvvállomány összetétele érdekelte őt, hanem a könyvtárak funkciója és szerkezete is. Patakra kerülve egyik leghívebb fegyvertársát a már koros *Somossy János*ban találta meg, aki akadémiai tanár, esperes és főkönyvtáros volt egy személyben. Barátsága révén szinte szabad keze lehetett a könyvtárban. Így volt ez akkor is, amikor ennek halála után *Soltész Ferenc* lett a könyvtár vezetője. *Toldy Ferenc* ezért kérte Erdélyitől, vagy kölcsönözte rajta keresztül a pesti könyvtárakban nem található ritka anyagot. Az, hogy e kérések, mint Erdélyi levelezése tanúsítja, egyszer sem maradtak teljesítés nélkül, azt mutatja, hogy pataki tanársága alatt nemcsak a nyomda működésébe és a tankönyvkiadási tervbe, valamint a könyvraktár, a „bibliopólium” kezelésébe szőtt bele döntő szóval, hanem a könyvtár működését is szemmel tartotta, s annak irányításában, irodalmi tekintélyétől függetlenül is, fontos szerepe volt.

Ezt a feltevést támasztja alá az a megbízás is, amelyet Somossy halála után több tanártársával együtt 1855 szeptemberében az egyházkerületi közgyűléstől, majd 1857 januárjában a számvevőszéktől kapott a könyvtár rendezéséhez szükséges tervezet elkészítésére. Az, hogy a „közülés”, a főiskola gimnáziumának és akadémiai tagozatainak közös szerve 1863 áprilisában megismételte ezt a megbízást, nem csupán azt bizonyítja, hogy a közbeeső évek alatt sem vált feleslegessé a tervezet elkészítése, hanem azt is, hogy ennek kimunkálását továbbra is lehetetlennek tartották Erdélyi közreműködése nélkül. Érthető tehát, hogy amikor 1863 júliusában megtörtént főkönyvtárnokká választása, úgy fogott hozzá a könyvtár átvételéhez s egyúttal átrendezéséhez, mint aki jártas a könyvtári kérdésekben, és a pataki könyvtár rendeltetésére vonatkozóan kialakult elgondolása van. Ugyancsak így érthető az is, hogy a könyvtár életének minden lényeges mozzanatára kiterjedő programját, már megválasztása után aránylag hamar, 1863. szeptember 11-én és szeptember 14-én, két egymástól sokban eltérő változatban („Könyvtárnoki Jelentés”, illetve „Hivatalos Tudósítás a Sárospataki Ref. Főiskola Könyvtára felől” címmel) az iskola előljárósága elé tudta terjeszteni.

III.

A nyolc fejezetbe foglalt *Jelentés* és a huszonnyolc pontra osztott *Hivatalos Tudósítás* szervesen összefügg az 1855-ben elkészült *Tervezettel*, és egymástól eléggé elkülöníthetően három részre tagolhatók.

a) A *Hivatalos Tudósítás* – ezt ismertetjük mint keletkezési sorrendben a legutolsót s egyben legteljesebbet – első két pontja a könyvtár 1863 nyarán megtörtént átadásáról, illetve átvételéről, s az ezzel egyidejű állományrevízióról számol be. Abból, hogy a *Tudósítás* szerint sok könyv hiányzott, s hogy az 1850-es években érkezett, közel 6000 kötetre menő, az akkori könyvvállománynak egy ötödét kitevő hagyaté-

kokból még a könyvtár tulajdonbélyegzője is hiányzott, arra kell következtetni, hogy Soltész Ferenc, Erdélyi elődje nem tudott megküzdeni feladatával, így indokolt volt az iskola eljárásának az az aggodalma, amely több ízben kényszerítette bizottság kiküldésére a könyvtárrendezés ügyében. Egyébként a *Tudósítás*nak ez a két pontja arról is számot ad, hogy ezt a munkát, tudniillik a könyvek „pecsételését” az állományrevízióval együtt elvégezték.

b) A 3-6. pontok alkotják a *Tudósítás* legérdekesebb részét. Ezekben ugyanis arról ad számot Erdélyi, hogy miután az állomány darabról darabra történt átvétele szükségessé tette az egész anyag „megmozgatását”, alkalom nyílt a könyvek új, „szakszerű” elrendezésére. A negyedik pontban sorolja fel azokat a szakokat, amelyeknek megfelelően a könyveknek a „szekrényekbe való visszahelyezése” már meg is történt.

1. Encyklopédiák egyetemesen, azaz mind a rendszeres, mind a betűrendes ilyenmű könyvek, folyóiratok (nem napi, tudományos közlönyök), akadémiák emlékkönyvei, évlapjai;

2. Nyelvészeti (philologicumok) vagyis minden szótárak, nyelvtanok, ide tartozó elméletek;

3. Theológia ágazati (dogmai), magyarázati (exegetikai), történelmi irányban minden segédtudományokkal;

4. Bölcsészeti és nevelési munkák és folyóiratok;

5. Történelem;

6. Mathesis, építészet, haditudomány;

7. Természeti tudományok: asztrológia, geológia, természetrajz, természettan;

8. Orvosi tudományok;

9. Gazdaság és ipar, műtan, kertészet;

10. Politikai, közgazdaság, pénz és kereskedelmi tudományok;

11. Jogi tudományok;

12. Nép- és földisme, államrajz (geographica, ethnographia, statistica), utazások;

13. Irodalom, szépirodalom és művészet;

14. Hírlapok;

15. Kézirattár;

16. Gyűjtélékes munkák, vegyesek.

Honnan vette Erdélyi ezt a korabeli szakmunkák szellemével megegyező szakrendszert, nem tudjuk. Az, hogy a gyors egymásutánban készült két munkálaton belül a szakok sorrendjében, sőt néhol részleteiben, illetve csoportosításában is nagy eltérések vannak, azt bizonyítja, hogy ha nyilvánvalóan szakirodalmi ismeretekre támaszkodott is, nem egyszerű átvételről van szó, hanem maga küzdött meg feladatával.

Bármilyen fogott is Erdélyi, gyökeres átrendeződés született munkásságából. Valószínű, hogy az 1834-ben elkészült könyvtári nagyterem adottságainak nem felelt meg a könyveknek az átköltözést megelőző rendje. Az 1855-ben benyújtott könyvtárrendezési terv is ezt látszik igazolni, amennyiben már akkor ajánlja az állomány szakok szerinti raktári rendjét. Ebből ugyanis az következtethető, hogy már az átköltözködés nyilvánvalóvá tette az új rendezés szükségességét, de ezt a megöregedett és sok másfajta elfoglaltsággal terhelt Somossy János nem tudta vállalni, és nem mert hozzákezdeni utódja, Soltész Ferenc sem. Erdélyi mint könyvtáros mintegy kivitelezője volt egy olyan – a könyvtár új helyiségbe költözésével adódott – átrendezési elgondolásnak, amelynek már a születésénél is bábáskodott évekkal megelőzőleg, és amely körvonalaiban ismert volt az iskola eljárása és a tanári kar előtt. Ismert kellett hogy legyen elsősorban azok előtt a tanárok előtt, akiknek segítségével Erdélyi az anyag átcsoportosítását alig két hónap alatt elvégezhetette. Mivel a nagyterem meglevő „szekrényei” már nem voltak elegendők a feldolgozásra váró könyvanyag elhelyezé-

sére, Erdélyinek mindjárt munkája kezdetén négy új, átlag 1500 kötet befogadására alkalmas állvány elkészíttetéséről kellett gondoskodnia. Ebben a még állományba nem vett anyagban volt két orvosi könyvtár és a Teleki-hagyaték jó része. Ezek szinte maguktól kínálkoztak a szak szerinti elrendezésre.

Az egyes szakok elhelyezése a rendelkezésre álló mindössze három helyiségben, a nagyteremben és az annak karzatáról nyíló két kisebb szobában – erről tudósít Erdélyi az 5-6. pontokban – azt látszik igazolni, hogy amikor a teológiának, filozófiának, valamint a történettudományoknak biztosította a nagyterem alapszintjét, míg a többi a karzaton és a kisebb szobákban helyezte el, vagy a könyvtár már kialakult profiljához igazodott, vagy – ami valószínűbb – éppen arra törekedett, hogy a jövőre nézve ezek a szakok határozzák meg döntően a gyűjtemény arculatát. Azt sem kell azonban elfelejteni, hogy ezekből a szakokból várhatta a nagyobb mértékű gyarapodást, s így ezeknek kellett biztosítania a legtöbb teret. Ha ugyan nem a tudományok Hegel filozófiájának megfelelő felépítését akarta sajátos módon érvényesíteni ebben a raktározási rendben az a könyvtáros, aki egyúttal korának legnagyobb magyar filozófusa s mint ilyen Hegel gondolatainak terjesztője volt!

c) A *Tudósítás* eddig említett pontjait – s bennük különösen az anyag új elrendezését tárgyaló részeket – az teszi különösen fontossá a magyar könyvtártörténetben, hogy ezek alapján valóban megtörtént a sárospataki főiskola könyvtárának átrendezése, s hogy a nagyterem ma is, 100 esztendővel az átrendezés után, változatlanul őrzi Erdélyi János könyvtárosi elgondolásainak és munkásságának ezt az emlékét.

A 7-10. pontok az új „cím- és leltárak” szükségességét írják elő. Itt a német szakforrások kétségtelenek, mivel az egyes katalógusok magyar neve mellé – talán eligazításul – zárójelbe teszi Erdélyi a megfelelő német elnevezést. Pl. helyi címtár (Standorts-Catalog), alapcímtár (Grund-Catalog), egyetemes címtár (General-Catalog) stb. Közülük legfontosabbnak, mert legteljesebbnek az alapcímtárat gondolta. A *Tudósításokból* az tűnik ki, hogy ezt a „címtárat” csak kemény kartonlapokra, azaz mozgatható katalóguscédulákra szánta, „amelyek keskeny szekrényben helyeztetnek el”. Talán ez is az oka annak, hogy ez a címtár Erdélyi elgondolása szerint csak a könyvtári személyzet számára lett volna hozzáférhető, míg a rövidebben felvett, a szerzők neve szerint betűrendbe szedett s leltárkönyvbe vezetett egyetemes címtárat elsősorban az olvasóknak szánta. Már könyvtárossága alatt, még inkább azonban halála után, amiatt érte a legtöbb vád Erdélyit, hogy ezek a címtárak és leltárak nem készültek el; nélkülik pedig a régi raktári rendjükből kimozdított könyveket a szakok szerinti raktározás ellenére is nehéz volt megtalálni.

A 11-13. pontok a könyvtár „épentartásának” kérdését tárgyalják. Itt azt kéri Erdélyi, hogy a könyvtári helyiségek tűz ellen biztosítása céljából az ablakok fazsalui vastáblákkal cseréltesse fel. A kérést teljesítette az iskola elöljárósága, ellenben annak a másik javaslatának teljesítéséről, hogy tudniillik a könyvtárban „kapitányvizet” kell tartani, nem tudunk. A könyvek karbantartásánál azt ajánlja a *Tudósítás*, hogy „semmiféle könyv ne tétessék a helyére, míg csinos és gazdaságos, de tartós kötésbe nem tétetik”. Ugyanitt kívánja azt is, hogy az „egy tudományba tartozó kisebb, 20-30 lapnyi művek egybe kötessenek”. Ez „igen hasznos volna és nevelné a könyvtár külső szépségét a kötetek egy formája által”. Mindkét kíváncsalmat vállalta az iskola elöljárósága.

Ma is fel lehet ismerni az Erdélyi főkönyvtárossága alatt kötetett régebbi, vagy akkor szerzeményezett műveket a helybeli mester által készített, jellegzetes félbőr kötésükről. Annak a szintén keresztülvitt elgondolásának pedig, hogy a kisebb terje-

delmű művek kolligátumokba kötendők egybe, az lett az eredménye, hogy talán a pataki könyvtár az egyetlen olyan az országban, ahol a kötetek száma máig jóval kevesebb a művekénél.

A 14-16. pontok a könyvek „használatával” foglalkoznak. Ez alatt az olvasószolgálatot érti Erdélyi, és az olvasótermi, helyi és vidéki kölcsönzést tárgyalja. Az a megjegyzése, hogy „a sárospataki főiskola könyvtára úgy nézetik közönsége által, mint valami kölcsönkönyvtár, amelyből fizetés nélkül vihet könyvet az olvasás barátja, ha nem más célból is, minthogy lefekvés előtt vagy elalvás végett olvashasson”, ha negatív hangsúllyal is, de érdekesen rögzíti azt a sajátos tény, hogy a könyvtár, bár az iskolában külön részleg működött, már akkor a nyilvánosság jóval nagyobb fokával bírt, mint a tudományos és iskolai könyvtárak általában. A táj és történelem által formált olyan feladatról volt itt szó, amely ellen hiába emelte fel szavát Erdélyi – akinek szemei előtt eszményként az Akadémia könyvtára, általában a külföldi tudományos könyvtárak képe állhatott –, mint ahogy hiába panaszkodott a könyvtárteremnek e szélesebb nyilvánosság számára „mutogatása” miatt is. „A könyvtárt csak mohóságból nézik, látogatják a felső művelt rendűektől a közrendű szolgálókig” – mondja a könyvtár kezelésével foglalkozó 17-24. pontokban. „Ez nyilvánosság és a nyilvánosság protestáns dolog – folytatja –, de a könyvtár el lehet nélküle”. Egyébként e cím alatt tárgyalja a „szaporodási” jegyzőkönyveket, mind az ajándékozásit, mind a vásárlásit, mind pedig a csere folytán gyűlt könyvek jegyzékét. Ugyanitt szól a „kimustrált” vagy többes példányok jegyzőkönyveiről, valamint értékesítésük módjáról is.

A 25. pont azt mutatja, hogy az eredményes könyvtári munka és a megfelelő létszámú személyzet közötti összefüggést jól látta Erdélyi, mikor a főkönyvtárnok mellé alkönyvtárnokot javasolt, „aki az olvasó-szobai és otthoni kölcsönzést intézi, a kutatókat segíti és a látogatókat vezeti”; továbbá amikor két „írnok”-ot kért az akadémiai hallgatók közül. Szükségesnek látta a könyvtárszolgát is, akinél fontos, hogy egyéb kellékek mellett „tudna olvasni is”. „Lehetne ez egy nagyobb osztályú, de szegény sorsú tanuló. A porozás munkáját csak ilyen végezhetné lelkiismeretesen, folyamatosan”.

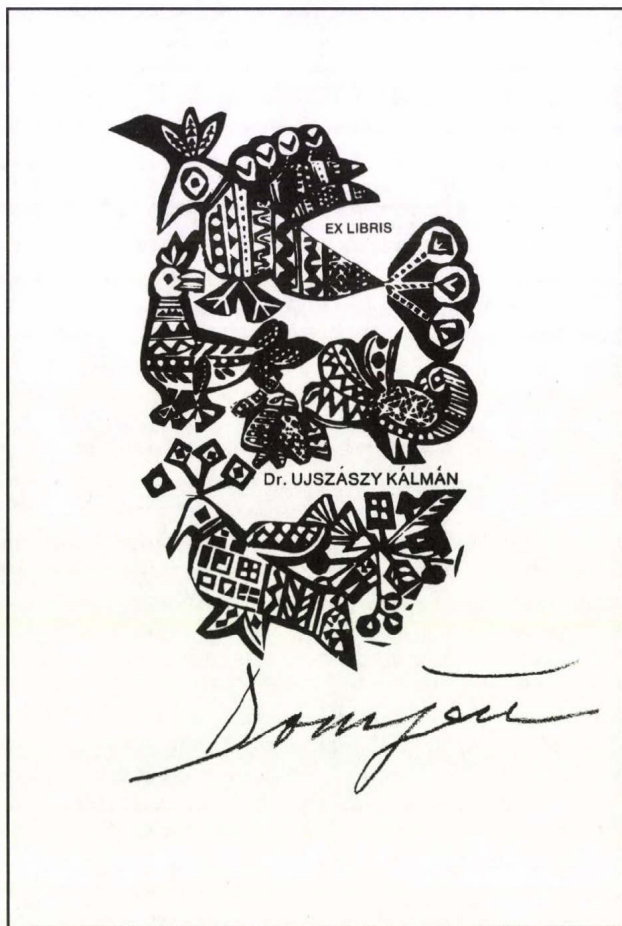
A 26-28. pontok a könyvtár „jövedelmi” forrásait és a személyzet díjazását tárgyalják. Ezek egészen helyi természetű bevételekből származnak, illetve biztosítatnak.

IV.

Ha a *Tudósítás* mellett egyéb forrásokat is felhasználhattunk volna, akkor is csak azzal zárhatnánk ismertetésünket, hogy Erdélyi könyvtárosi munkássága sem minősíthető másnak, mint kísérletnek. Abból a négy és fél esztendőből, amelyet az akkor már háromszáz éves könyvtár történetében az ő munkássága jelentett, többre nem is telhetett. De mint kísérlet méltó Erdélyi emberi és tudományos nagyságához; azokhoz a magas igényekhez, amelyekhez szabta életét. Híven a korhoz, amelyben élt, még hívebben azonban önmagához, fenntartás nélkül az új kezdeményezések embere volt, aki inkább alapokat rakott, mint másokra épített. Alkotómunkáját ezért kísérte mindenütt a bontás, a réginek, avultnak sokszor kíméletlen félretolása, figyelembe nem vétele. Így volt ez a pataki főiskola könyvtárának esetében is! Csak az értéke ragyogott fenntartás nélkül előtte, s az érték végett szakított a régi keretekkel, és próbálkozott helyettük valami egészen újjal.

Nyilvánvaló, hogy aki olyan elszántan fog munkájához, mint Erdélyi, s akinek az ügy sürgető fontossága miatt sincs mindig türelme ahhoz, hogy a régeből a jót átemelje az újba, olyan hibákat követhet el, amelyek a közvetlen szemlélők előtt vállalkozá-

sának értékét megkérdőjelezhetik. Erdélyi kísérletének megvannak a fogyatkozásai. De aki ma a pataki könyvtár nagytermében megáll, az mégis érzékelheti, hogy Pollack Mihálynak ez az egyszerűségében is tiszteletet ébresztő remekműve csak úgy teljes értékű és ezáltal befejezett, hogy a könyvek benne a nagy építőművész szellemének megfelelően átgondolt, szilárd s egyszer s mindenkorra zárt rendben fekszenek! A congenialitásnak, a Hegelen iskolázott magyar szellemnek olyan alkotása a sárospataki nagykönyvtár száz évvel ezelőtti könyvanyagának „rendbe szedése”, amely méltó mind a könyvtár múltjához, mind Erdélyi Jánosnak és korának egyéb sárospataki létesítményeihez!

Domján József: „Ex Libris Újszászy Kálmán”

Erdélyi János reformátussága és egyházközületi munkássága

Erdélyi Jánosról van szó.¹ Róla, aki 1814-ben született Nagykaposon. Aki már mint pataki diák jelentkezett költeményeivel a reformkor pezsdülő irodalmi életében. Aki – egy közbeiktatott külföldi út után „tanpályáját” Patakon befejezve – Pesten telepedett meg, hogy mint az Akadémiának előbb levelező-, majd rendes tagja, a Kisfaludy Társaság titkára, szerkesztője legyen a *Szépirodalmi Lapok*nak, elindítója a magyar népköltési gyűjtemény sorozatnak, egy ideig igazgatója a Nemzeti Színháznak. Arról az Erdélyi Jánosról van szó, aki azért is, mert a forradalom rövid életű lapjának, a *Respublicának* a megjelenése össze volt kötve a nevével – mint ezt a „tisztelt barát”, Arany János is tette –, felcserélte a fővárost a vidékkel. Pataki tanár lett, nem azért, hogy a kisvárosban megbújjon, vagy benne száműzöttként éljen, hanem hogy szabadon bonthassa ki képességeit, és tegye a bénult életű Pest helyett Patakot azzá a tűzhellyé, amelyről később, a nehéz idők elmúltával, szerte lehetett vinni a lángot széles e hazába. Róla, aki ezzel úgy felpezsdítette az iskola – és ennek révén az országrész – szellemi életét, hogy amikor földi porsátorát 1868 januárjának végén kikísérték a temetőbe, nekrológia írójában nem a koporsóját követő hömpölygő emberártnak képe, nem is a gyászmenetet még komorabbá tevő fáklyák lobogása maradt meg, mint döntő benyomás, hanem az a döbönt csend, ami ezt a végtisztesség-tételt uralta, s amivel a közösség szíve csak olyankor reagál, amikor pótolhatatlant veszít.

Arról az Erdélyi Jánosról van szó, aki költő, kritikus, filozófus, esztéta, irodalomtörténész, művelődéspolitikus és tanár volt egy személyben, s akinek a munkásságával az említett tudományoknak mindegyike bőven foglalkozott a múltban, és foglalkozik a jelenben is.

Bármilyen mértékben ismert, feltárt azonban ez a munkásság, mégsem hézag nélküli a vele foglalkozó tanulmányok, cikkek tömegéből élénk rajzolódó Erdélyi-portré és életmű. Hogy merre érzékeljük ezeket a hézagokat, s hogy ezek mily mértékben érintik Erdélyi János munkásságának éppen a gyökereit (gondolok itt elsősorban ennek a munkásságnak társadalmi és nemzeti vonatkozásaira, illetve indítékaira), annak vizsgálata nem feladatomban. Egy területen azonban egészen szembetűnő a hiány: tudomásom szerint nem foglalkoztak eddig, még érintőleg sem, Erdélyinek a vallásról, hitről kialakult nézeteivel, mint ahogy nem foglalkoztak vallásosságának, hitvilágának – vagy szerényebben: hitképzeteinek – a kérdésével sem. Pedig ezt a kérdést egy olyan jelentős és nagy hatóságú személyiségnél, amilyen ő volt, nemcsak érdemes, hanem fel is kell vetni, mert ha valahol vallott a vallásról, és ha lehet nála magánál vallásról, hitéletről beszélni, akkor ezek formálónak kellett, hogy hassanak

¹ E tanulmányt a hagyatékban lévő, sajátkezűleg javított 13 oldalas gépiratból közöljük. Valószínűleg előadásnak készülhetett – keltezése szerint – Miskolcon, 1968. június 3-án. (A Szerk.)

szellemének alakulására, és nyilván éreztették hatásukat munkásságának minden ágában is.

Ennek a dolgozatnak az a feladata, hogy erre a még homályban levő területre ráirányítsa a figyelmet, s Erdélyi vallásával s a vallásos Erdélyivel foglalkozzék.

*

Ami elsősorban magyarázza azt, hogy ezzel a kérdéssel mindeztideig nem foglalkoztak az Erdélyi-kutatók, az az, hogy úgy tűnik, mintha magát Erdélyt sem érdekelt volna ez a kérdés. Nincs cikke, tanulmánya, amelyben kifejezetten foglalkoznék a vallás szerepével az ember életében, és még elszólásai is kevesek, amelyek személyes hitéletére fényt derítenének.

Pedig hogy a vallás kérdése neki – úgy is mint filozófusnak s különösen mint a hegeli rendszer propagálójának – nem lett volna kérdése, az ha nyomát sem találjuk nála a probléma felvetésének, kizártnak tekinthető. Hogy mégsem foglalkozott a kérdéssel, azt csak részben magyarázza az, hogy Erdélyi nem volt teológus, s a pataki katedrán is előbb mint a filozófiai, később a jogi s végül az irodalomtörténeti tárgyaknak előadója működött. Annál kevésbé lehet ez az eset, mert a vallás elsőbrendűen filozófiai, mint teológiai probléma. Inkább az állhat fenn, hogy egy olyan együttesben, amilyenben Patakon működött, amelyben a kor élvonalbeli magyar protestáns teológusai: Somossy János, Szeremley Gábor, Zsarnay Lajos, majd később Heiszler József voltak a kartársai és barátai, nem tartotta sem ildomosnak, sem feladatának, hogy ezzel a kérdéssel irodalmi szinten foglalkozzék. Ennél ő sokkal szerényebb és – alig mérhető aktivitása ellenére is – mértéktartóbb volt. Méginkább ez volt a helyzet hitéletének megmutatásánál annál az Erdélyinél, akinél – mint látni fogjuk – a vallás csak az Isten és az ember kettősében volt elképzelhető. Ha mégis megszólalt, akkor olyan határterületeken hallatta véleményét, ahol – mint mívelt tudományai minden más területén is – az eligazítás, a döntő szó kimondásának igényével léphetett fel, ahol kétségbevonhatatlan volt a „szakember” volta, tehát önnönmaga előtt is indokolható volt a megnyilatkozási joga. A tanügyi vonatkozású – aránylag kevés – írásai mellett az egyházi *Énekeskönyvről*, általában az egyházi énekről írott tanulmányai születtek így! Ezek, mint minden más írása, időtállóan érvényesek, mert bennük az éneklő nép és az éneklő keresztyén szemszögéből, a népének és a népköltészet ismerője tárja fel ennek a vallásos ember és az egyház életében mindig aktuális problémának a gyökereit.

Aki tehát Erdélyi vallásosságát és ugyanakkor felfogását a vallásról meg akarja ismerni, az előtt az a feladat áll, hogy szinte a teljes Erdélyi-életművet – az útinaplón kezdve a költeményeken át a cikkekig, tanulmányokig; az önálló műveken át a levelekig – „megkutassa”, ugyanakkor a róla megjelent írásokat, nem utolsósorban a nekrológokat, rendszerint hozzá közel állók megemlékezéseit is átnézze, s így mutassa fel azt, ami nem annyira rejtve, a sorok között húzódik meg, mint inkább a sorok között tünetkezik. Aki ezt a fáradságos munkát végzi, annak az is jutalma, hogy nemcsak a keresett kérdésekre kap feleletet, azaz Erdélyinek mind vallásossága, mind a vallásról vallott felfogása lesz ismert előtte, hanem azokat a forrásokat is érzékeli amazokkal együtt, amelyekből tápláló nedveiket szívják nála vallásosság és vallásról kialakult felfogás egyaránt.

Bármilyen óvatosak is Erdélyi életrajzírói, és a legtöbb, ameddig személyisége mögé igyekeznek tekinteni: családi élete és annak egyöntetűen megállapított melegsége, harmonikus volta; azt, hogy a szülői házból erős biblicitást és a zsoltárok ismer-

retét hozta magával, mindegyik hangsúlyozza, mint nyilván olyan tényt, amelynek közlője maga Erdélyi János. Hogy ezekhez a múlt század eleji parasztkegyességi hatásokhoz hogyan csatlakozott az akkori falusi református iskola tanítási anyaga s még inkább az iskolamester által formált kegyességi gyakorlat, s hogy ennek puritán, paraszti masszivitását miként oldotta, de ugyanakkor színezte is az a pataki iskola, amelynek falai között Erdélyi mint diák közel másfél évtizedet töltött, az megint lehet kérdés – el egészen addig, hogy miért ment jogásznak és nem teológusnak a kaposi parasztnak fia –, de hogy az ifjúkorban nyert hatások kitörülhetetlenek, és egy kálvinista iskola formáló erői tények, s – pozitív vagy negatív irányban de – hatnak, az kétségtelen. Mindenesetre 1844-ben megjelent gyűjteményes verskötetében enélkül a szülői házból vagy az ifjúkorból táplálkozó biblia- és zoltárismeret nélkül nem találhatnánk az *Izráel éneké*, amely a babiloni vizeknél ülő zsidóság honvágyát idézi. Nem született volna meg az *Új Mózes*, a Noé galambját idéző *Reményhez*. Nem írta volna a *Pályáemlékben* a zoltáros nyelvétől ihletetten:

*Utam bár legyen nehéz,
Csak befedezzen szent hatalmú kéz*

és a *Szegények éneke* sem kezdődne ezzel a napjainkban keletkezettnek vélt és az ébredés terminológiájába utalt kifejezéssel:

*Hítben járunk előtтеd
Nagy Isten, jó atyánk,
Kegyelmed szárnya befed,
Gondot viselsz reánk!*

Akkor is szép ez, ha papos, mert azt a pataki diákot idézi, aki legációban vagy fülledt nyári vasárnap délutánok istentiszteletein, elnyűtt imádságos könyvek patinás kifejezéseivel vezetgeti a nagyhatalmú Isten trónusa elé a híveket.

Ehhez az erősen öszövétségi ízünek örökölt vallásos szemlélethez – mint annyi más jelentős magyar protestáns személyiségnél – Erdélyinél is társul a magyar történelem, amelyben a mohácsi csatára következő századoknak összefonódottságát a magyar protestantizmus élet-halál küzdelmével a XIX. század közepéig – pontosabban a Kiegyezésig – még jól érzékelté ő is, és épp ezért magyarnak lenni és protestánsnak, szinte egyet jelentett neki is, s a több ismeret, a magasabb kultúra nem egy korai szekularizációhoz vezetett nála és nemzedékénél, hanem éppen ellenkezőleg, a valláshoz és az egyházhoz kötötte őket, szabadon hagyva, hogy a vallásos erők formálják a nemzeti tudatot, s ez szintén szabadon hasson vissza a vallásra és annak hordozójára, az emberre. Az ilyen kölcsönös egymásra hatásból szólal meg mind a *Hymnusnál*, mind a *Szózatnál* biblikusabban s veretesebb egyházi nyelven a *Könyörgés*:

*Isten, magas vezére Árpád csatáinak,
Buzdulj dicső segélyre késő utódinak.
Ne nézd szegény apáink egy ezredes bűnét,
Hogy ők balul fogának föl, népeknek istenét.
Nem hűtlenül, de gyarlón, szegék törvényedet,
Gyarló bűnért ne verd meg örökre népedet.
Támaszd fel újra e hont, erkölcsöt olts belé,
Hogy közhatás buzogjon közérdekek felé.
S ne lásson oly hazát, mint kedves magyar hazánk,
A messze elmenő nap s a nagy kerek világ.*

Igaza van a Protestáns Képes Naptár Erdélyi Jánosra emlékező írójának – valószínűleg a szerkesztőnek, Ballagi Mórnak –, amikor azt mondja róla, annak „aki a nemzet egyetemes újjászületésén dolgozott, nem lehetett meleg ragaszkodással nem lennie azon egyház iránt, mely mindenütt a nemzeti fejlődésnek erős lökést adott”. Ezt a történelmi múlt formálta egyházzséméletet csak erősítette Erdélyiben a magyarországi protestáns egyházaknak a Bach-korszak alatti helyzete, a Pátens-harc, az iskolákért folytatott küzdelem, valamint az együttműködés olyan kitűnő személyekkel, mint Vay Miklós, ez az övével azonosan mozgékony szellemű egyházpolitikus, és Hegedűs László, a pataki pap és alsózempléni esperes, akivel jóban-rosszban a legmelegebb barátságban voltak.

A hagyományozott vallásosság és a nemzeti múlt, továbbá a környező baráti kör által erősített kapcsolatok az egyházzal, olyan értékek, amelyek nyomot hagynak az emberben. De csak nyomot hagynak, a lélek legmélyét azonban nem érik el. Ehhez az kell, hogy szülői ház, neveltetés, haza, elvbarátokkal összefonódottságon túl eljusson a vallásos ember Isten elé, és ott egzisztenciálisan részesüljön a *Numen adest*, s ezzel együtt a „mysterium tremendum”, az ember és Isten-viszony semmi mással nem pótolható élményében.

Erdélyi János valláshoz való viszonyulásának megnyilvánulásait keresve, a kort uraló kultúrprotestantizmusról tudva, a felfedezést, a meglepően újat az jelentette számunkra, hogy Erdélyi ezt az utat is megjárta, és ezért beszélhetünk róla bátran úgy is, mint hívő keresztyén emberről, s vallásáról mint ebből a mélyfúrásból táplálkozó keresztyén mégpedig ízig-vérig református kegyességről.

A vallásos líra, amint ő is nevezi, az „istenes versek” lényeges jegyeit vizsgálva – éppen Tompa vallásos verseire is utalással – azt mondja, hogy a „szent énekek úgy sietnek fel az égre a szív mélyéből, miként a góth tornyok. Itt csak két pont van: zenith és nadir, legmagasb és legmélyebb. Itt nem lehet sokféle a hang, de szükség, hogy mély legyen és magas (legyen), mint a két pont, amely között szárnyalnia kell”. A „mély” az ember, a „magas” az Isten. A mélység az emberi bűn, mégpedig, ahogy a *Reformált Énekeskönyv és Énekgyűnk* című tanulmányában mondja: „az eredendő bűn, az eset, a romlottság, mint oly „volt”, melynek semmi szüksége – és itt ő, a filozófus, a korabeli énekköltészetre céloz – bölcsészi fejtegetésekre, hanem annál több oka keresztyéni töredelemre”. Megértjük tehát, ha így folytatja „mindaz, mi az embernek Istenhez való ilyen viszonyát bármi részben is zavarná, képzelődését a közéletbeli hasznosság, illem szűk határaiba utalván a világi érdekek földszintjére levonná, levon a szentköltészetből is”.

Hogy miről van itt szó, s hogy nem más után beszél, hanem a maga személyes tapasztalatára épít ezzel az állásfoglalással, amikor – amint ugyancsak ő mondja – „realisztikus, empirikus, racionalisztikus elemek uralják az Énekeskönyvünket”, azt mutatja az, hogy amikor végig vizsgálja az Énekeskönyv dicséreteit (s köztük a katekizmusi énekeket is), csak az *Én nem perlek, Dicsérjük hálaadással, Istenre bízom magamat, Óh Jézus, mi idvességünk* kezdetűek közöttük azok, amelyeket a legjobbaknak, az istentiszteletben is megnyilvánulni szükséges, helyes ember-Isten viszonyt kifejezőnek, az ember alapviszonyulását Istenhez megközelítőnek tart; ami pedig a felállított mércét leginkább megközelíti, tehát amelyben Erdélyi magát az Isten elé kalauzolni tudja, amelyben a maga viszonyulását Istenhez a legtökéletesebben szemléli az *Oh könyörgést meghallgató édes atya, mindenható* kezdetű örökszép énekünk.

Ugyanennek a szemléletnek és a mögötte álló azonos hittapasztalatnak, élménynek ad kifejezést *Halotti Énekesének* előszavában, amikor a temetési énekekről szólva így ír: „Ily alkalmaknál *egy* nagy érzésnek kell uralkodni elmén és szíven. *Egy* és nem *több* érzésnek a főlény iránt, és a hit szavának kihallatszani minden emberi fájdalom és földi sors felett!”

És csak az emberi esettség mélységét és az isteni irgalom végtelen nagyságát megtapasztalt hívő ember és kiművelt fő írhatta az itt következő temetési éneket:

Örök Isten! létem adója
 Hogy lépjek színed elé?
 Ki lesz a bűnös pártfogója,
 Védül állván ügye mellé?
 Hanemha te szent fiad az –
 Kinek nevében irgalmazz.
 Óh, ha tudnám, jó édes atyám!
 Elérted-e célod bennem,
 S midőn borul a sír dombja rám,
 Lehet-e bizton pihennem.
 Vagy akképp éltem e földön,
 Hogy a bűn végképp megöljön.
 Szellemed fuvallott a porba,
 S felvirradott bennem az ész,
 Hogy lenne vezér mindenkorra;
 Így engem szellemed intéz.
 S feldicsőítvén lényemet,
 Magamra hagyta éltemet.
 Vajon meg tudtam-e becsülni
 A nálam letett bizományt,
 Képes voltam-e lelkesülni
 Jóra embertársaim iránt?
 Vagy célul magamat néztem,
 És bűnre bünt tetéztem?
 Heggyé nőhetek álnokságim
 És tengerre a néma könny,
 Melyt okozhattak gonoszságim;
 Bűneim soksága özön.
 Mélység magasság ellenem;
 Hogy állhassak meg Istenem?
 Vagy tégedet nem bántottak-e
 Legrejtettebb gondolatim;
 És ellened nem támadtak-e
 Pártoskodó indulatim?
 Előtted mindez tudva van;
 Hogy menjek el vádolatlan?
 Óh nincs e földön, senki nincsen,
 Ki megtarthasson engemet;
 Igazbíráló, örök Isten!
 Te szánd meg az én ügyemet.
 Irgalmazz fiad nevében,
 Adj részt az üdv örömében.

És ezt a másikat ifjú felett; a XLII. zsoltár dallamára:

*A természet tavaszában
 Midőn minden felüdül,
 Testem a bűnnek zsoldjában
 A sír éjjelébe dül.
 Másnak öröm a tavasz,
 Nekem lenne bánat az?
 Talán rosszul éltem itten,
 Hogy most elhagyott az Isten?*

*Halld ember, a természetet,
 Az Úrnak dicséretét;
 Minden, ami teremtetett,
 Nyelvén hordja ő nevét.
 Az volna én végzetem,
 Hogy őt nem dicsérhetem?
 Így kérdem és úgy gondolom:
 Engem a romlás átka nyom.*

*És hallom a természetet,
 A madarak énekét,
 De hallok egy más zengzetet,
 Egekben a szentekét.
 „Dicsőség és dicsőség!”
 Együtt kiáltja föld s ég.
 Véges s végtelen világok
 Között üdvről üdvre hágok.*

*Én is szólok dicséretet
 E mennyei tavaszban;
 „Isten az örök szeretet”
 Zengem dicső magasban.
 Megköszönöm a halált,
 Bánatom öröme vált,
 Mert buzgó énekes ajkkal
 Vigadok az angyalokkal.*

A bűn realitása, a bűnbánat őszintesége, az egész egzisztenciát magával sodró volta, az irgalomra való ráhagyatkozás és az irgalmas Isten iránti hála és dicséret, az őszövétségi zsoltárok és az evangélium örömmüzenete, régi magyar prédikátorok istenes énekeinek ezek az állandó tartalmi velejárói azok, amelyekkel a nagy tekintélyű filozófus, a félve tisztelt kritikus látja magát, amikor titkon ajtaját behajtva és magánosan sóhajtva egyedül van teremtő urával, megváltó Istenével.

És ez annál érdekesebb, mivel amikor a kegyességnek ezt a szívbéli töredelmét árasztja magából és állítja követendő példává az egész érzelmi életet birtokba vevő élményt, annak forróságát sugározva, ugyanakkor – és ez teszi keresztyénységét éretté – nem hiányzik nála a hitnek és tudásnak konfrontálása sem. A *Sárospataki Füzeteket*, életének egyik legjelentősebb vállalkozását elindító szerkesztői előszóban ezt olvaszuk: „Meg lévén győződve, hogy evangéliumi tudományunk a legnemesb emberi művelődésnek nemcsak előmozdítója, hanem alapja, óhajtjuk belső frigyben tartani egymással az egyházat és a tudományt: azt ezáltal vinni elő, s ezt azáltal tenni termékennyé.” Lehetséges ez a „frigy”? A bölcsész Erdélyi János, a hégeliánizmus magyarországi meggyökereztetője, a magyar filozófiai gondolkodás, a filozofáló magyar szellem első kutatója szerint igen, mert amint szaknyelvén, a filozófia terminológiájában megmaradva mondja: „a tudomány (ép)oly mély bensőség, mint a hit s ha ez szent, amaz igaz... emberi méltóság nélkülök el sem képzelhető”. Jól ismerte őt a Vasárnapi

Újságban megjelent nekrológnak írója: „Egész ember volt ő, az érzés és gondolat, a hit és meggyőződés ritka összhangba akadt egyéniségében”.

*

Ez az „összhang”, hitnek és tudásnak, de ugyanúgy költészetnek és tudománynak, hazafiságnak és „emberségnek” ez az egymástól élesen szétválasztása, széttartása, s mégis a kettőnek, ezeknek az ellentétpároknak a maguk sértetlenségében, de mégis együtt birtoklása, „frigye” kölcsönözte Erdélyi Jánosnak azt a sajátos egyensúlyt, és ebből származó biztonságot, ami egyéniségét is, pályáját is jellemezte, és ezeknek egyformán elevenen tartása az a megkettőzött erejű hajtóerő, amely életét is, munkásságát is belülről formálta, motiválta.

Nem véletlen és nem is annyira a konkrét történeti helyzetből adódó szükségesszerűség volt az tehát, hogy Erdélyi odahagyta a fővárost, és áttelepedett egy olyan helyre, ahol az életét meghatározó „bensőségek”, ha nem is mindig egyensúlyban, de együtt, frigyben, találhatók voltak; ahol tehát az egész ember kimunkálására és a teljes ember perspektívájában adódó munkásságra maximális lehetőség nyílt. Mint minden emberi pályát, az Erdélyiét is csak akkor érthetjük meg, tekinthetjük át, ha kiemeljük az esetlegességekből. Minden ember önmagát akarja megvalósítani; ez létének az értelme, célja, és akkor van az ember önmagánál, amikor él azokkal a lehetőségekkel, amelyekben magát megvalósíthatja. Erdélyinek ilyen lehetőséget sejtetett – nyilván felködölvén benne diákkorának, a reformkor pataki iskolájának néhány nagy tanár- és diákszemélyisége – a pataki tanári állás. Az egyetlen olyan lehetőséget *akkor* amelyben „kifuthatja” magát, azaz kiteljesíthette magában az egész embert. Mint mindenki másnál, aki az adott – neki megfelelő – lehetőséggel él, nála is felesleges azon problematizálni, mire vitte volna, ha Pesten marad. Balgaság illet kérdezni és történetietlen, mert egyfelől azért költözött Pestről vidékre, mert érzékelte, hogy ott, az akkori történeti helyzetben, nincs számára kibontakozási lehetőség, zárva van előtte a teljes értékű élet megvalósíthatásának az útja! Maradt volna „tollnok”, jobb esetben „titoknok”, s egészen biztosan egyike azoknak, akiket így szólított meg a nagy kortárs, szintén távol Pesttől: „Száraz ágon, hallgató ajakkal meddig ültök csüggedt madarak?!” és mert ez nem akart maradni, azért szakította ki magát fojtó légköréből. Másfelől pedig balgaság és történetietlen azért feltenni egy ilyen kérdést, mert kétség nem fér hozzá, a Patakon töltött 17 esztendő volt Erdélyi életének legtermékenyebb szakasza, amikor sokféleségében is, mennyiségében és minőségében a legtöbbet alkotott akár mint filozófus, akár mint „műtész”, akár mint szerkesztő, nyilván azért is, mert a maga életére is alkalmazta, és abból is tudta azt, amit egyház és tudomány egymáshoz való viszonyáról írt, hogy tudniillik az egyházat a tudomány előre viszi és nem visszalöki, a tudományt pedig az egyház megtermékenyíti.

Ezért tudta nemcsak együtt tartani mind a kettőt önmagában, hanem művelni is, szolgálni is azokat. Mégpedig tervszerűséggel. Kifejezetten irodalmi jellegű pesti összeköttetései, baráti köre mellett – amely ugyan szétzilálódott a szabadságharc bukása után, de később újraszerveződött – kiépíti a másikat, a pataki „egyházi”-tudomány és a Tiszáninnen s ezen keresztül a magyar református egyházpolitika vezető személyiségeivel való kapcsolatát; s ahogy egy pillanatra Patakon sem kapcsolódott ki az irodalmi közéletből, azonnal bekapcsolódik az egyházi közéletbe is. Mint ahogy ott, a neki megfelelő vonalon, itt is, elsősorban tanári munkaköréből folyóan, a nevelés, a művelődés vonalán. Sajnos az egyházközségi és egyházmegyei jegyzőkönyvek azokból az évekből, amelyekre Erdélyi sárospataki tartózkodása esik, hiányoznak. Az egy-

házközségi jegyzőkönyvek pedig csak a tárgyalási ügyeket és az azokban hozott határozatokat rögzítik, de a tárgyalási folyamatát, hasonlóan a képviselőházi naplókhoz, nem örökítik meg, és így nem tudjuk, hogy e határozatok megszületésében, de még az ügyek felmerülésében is kinek milyen szerepe volt. Azt ellenben így is tudjuk, hogy az alatt az idő alatt, amelyet Erdélyi János Patakon töltött, alig volt olyan egyházközségi közgyűlés – s ha volt, csak betegség vagy egyéb elfoglaltság miatt lehetett –, amelyiken ő részt nem vett volna (pedig akkor még három volt minden esztendőben); ritkábban mint „sárospataki iskolaigazgató” vagy közigazgató, általában mint alsózemplényi „küldött”, világi tanácsbíró.

Csak aki e kor magyar történetét, közelebbről protestáns egyháztörténetét ismeri, az tudja, milyen az egyház életében sorsdöntő és a nemzetre nézve sem közömbös ügyek állottak akkor központjában a kerületi gyűlések tárgyalásainak, sokkal szélesebb hatáskörrel még, mint később már, amikor a kerületek összefogó szerve, a Konvent, illetve a Zsinat megszerveztetett! A nyomda korszerűsítése, a tanítóképző létesítése, a főiskolai oktatásnak egyetemi szintre fejlesztése, a tanszabadság kérdése, konviktus létesítése a szorosabban főiskolai vonalon; a népiskolai tankönyvkiadás, általában az egyházi iskolázás szabadsága, a Pátenhez viszonyulás kérdése, a személyi kérdéseken túl, mind olyanok, amelyek viták nélkül nem oldódtak meg, s azt, hogy ezekben Erdélyinek is része volt, vagy legalábbis számítottak a közreműködésére, vagy ami még valószínűbb, olyan súlya volt, hogy nem lehetett kihagyni a tárgyalásokból, az is mutatja, hogy alig volt ezek ügyében kiküldött olyan bizottság, amelybe Erdélyi delegálva ne lett volna, s amit Erdélyi ne vállalt volna, már csak azért is, mert terveinek két fő támasza – az esperes Hegedüs László és a főgondnok Vay Miklós – ezeknek a kérdéseknek mind felvetésében, mind megoldásában vele együtt tevékeny résztvevő volt.

De ha nem lettek volna ezek a személyes összefonódottságok, Erdélyi akkor is bekapcsolódott volna az egyházi közéletbe, mert olyan kérdések állottak a központban, amelyek jelentősen befolyásolták a hitéletet, szerves összefüggésben voltak az egyház történeti múltjával, szerepével, és döntően hatottak az egyház és művelődés egymáshoz való viszonyára.

Mindez időt igényelt, elfoglaltságot jelentett és erőt fogyasztott; ugyanúgy, ahogy időt igényelt, elfoglaltságot jelentett és erőt fogyasztott tudományos munkássága is. A fákllya, ha két végén gyűjtik meg, messzebbre világít, de hamarabb elég. Erdélyi élete is hamarabb lobbant el, mint várható lett volna. Már évek óta kímélni kellett magát, és kímélte őt az iskola fenntartó hatósága is, az egyházközség. Így is utolsóig vitte a két vonalat, tartotta azok egyensúlyát, és így tartotta a frigyét, az egyensúlyt önmagában is. Van valami szimbolikus abban, hogy akkor halt meg, amikor a kettő helyett már csak az egyik vállalására érezte magát képesnek, eldöntve magában, hogy felköltözik a fővárosba. És így van ez jól. Úgy halt meg, mint aki nem csonkította meg önmagát; a két „bensőséggel” együtt. Isten méri ki az ember útját, és ezt a „hitben járó” református Erdélyi János jól tudta, s ha igaz volt az, amit írt – márpedig csak azt írta le, aminek igazságáról meg volt győződve –, akkor Ura elé állva nem panaszkodott, hanem – mint amaz ifjú, akinek temetésére éneket szerzett – megköszönte a halált, bánata örömmé vált, s buzgó énekes ajakkal vigadott az angyalokkal.

Kollégiumi költészet és diákirodalom Patakon

Az előtt a szép és megtisztelő feladat előtt állok, hogy a pataki kollégiumi költészetéről és diákirodalomról szóljak.¹

Kollégiumi költészet és irodalom alatt én a diákköltészetet és a diákirodamat értem. Nem kapcsolom tehát hozzá a kollégium tanárainak irodalmi munkásságát akkor sem, ha az előbbi, több-kevesebb mértékben, ha nem is az utóbbi függvényének, de tőle erősen befolyásoltnak, és ezért ebből csak mesterségesen elválaszthatónak érzem. Ha a kettőt együtt tárgyalnám, akkor mint azt Jánosi Ferenc is tette, kérdésünk egy részlegét vizsgálva, a pataki iskola irodalmi életéről szólnék, amelyen belül legjobban esetben is csak mellérendelt szerepet kaphatna az, aminek az ismertetése pedig központi feladatunk.

De nemcsak az anyagot illetően, hanem korban is körül kell határoljuk kérdésemet. Akárhik állottak is a bölcsőjénél – nyilván többen voltak – a pataki kollégium immáron a négy és fél századik esztendő felé halad. Ekkora időnek – különösen, ha az a felfogásunk, hogy diákköltészet és irodalom valamilyen formájában mindig volt Patakon, mint ahogy mindig volt más kollégiumokban is – csak az érintőleges áttekintése is meghaladja egy ilyen előadás kereteit. Ezért azt a megoldást tartottam célravezetőnek, és azt is fogom gyakorolni, hogy felvázolom a kollégiumi költészetnek és irodalomnak úgy, ahogy az Patakon jelentkezett, a főbb szakaszait, és röviden mindegyik mellett megállva közülük egyről szólok bővebben is, alaposabban is.

I.

Kollégiumi költészetünket, illetve irodalmunkat annak írásos lecsapódásaitól, a 18. század második felétől származtatva, három nagyobb korszakba oszthatjuk, megengedvén azt, hogy ezek mindegyikén belül további tagolódás lehetséges.

Az első korszak a 18. század második felével, közelebbről a hetvenes évekkel indul, és zárul 1832-vel, az Esküdt Diákkar Könyvtárának, illetve a *Sárospataki Ifjú Egylet*nek megalakulásával. A melodáriumok, kótatárak, mindenestül gyűjtemények és az 1774-ben nyitott Emlékkönyvbe foglalt gyászversek gyűjteménye a legfontosabb kéziratos forrásai a korszak első felének, míg a másodiknak kezdetül az 1813-ban két részben megjelent *Poétai Gyűjtemény*t tekinthetjük társával, a *Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteményével* és a *Cantionések* jobbára az évváró vizsgákra készült vagy jelentősebb alkalmakra íródott ének- és versgyűjteményeivel együtt. Szinyei Gerzson, Szabolcsi Bence, Barta Dénes foglalkoztak főleg kollégiumi költészetünknek ezzel a korszakával, felmutatván hogyan függ ez össze a Bessenyeivel megújuló magyar irodalom jelentkezésével, és mily

¹ Ez a tanulmány előadásnak készülhetett. Keltezése: Sárospatak, 1969. október 27. A hagyatékban lévő, kézzel javított gépiratból közöljük szövegét. (A Szerk.)

mértékben függvénye egyfelől a kor vezető költőinek – előbb Gyöngyösinek, majd Berzsenyinek, Kazinczynak, főleg pedig Csokonainak – és hogy mögötte mily mértékben tapintható ki a népköltészet, a nép dalainak a pataki diákok életében való állandó jelenléte és műköltészetét is megtermékenyítő hatása. Kollégiumi költésztűnknek ez a korszaka az, amelyen belül kilép a poétai osztály által kívánt versíró mesterség kereteiből, levetkezi kezdetben mind alkalmában, mind kivitelezésében erősen kollektív jellegét, s ha egyelőre a gyűjteményes kötetek főhelyét átengedi is a halotti énekeknek, de hozzájuk csatolja az „alagyák”-at, az „elegyes versek”-et, sőt helye kerül az „enyelgések”-nek, benne a bordaloknak és gúnyverseknek, még az epigrammáknak is.

II.

Az egyéni hang s vele együtt az irodalomnak magáért az irodalomért művelése jelentkezik a pataki diákköltészet második korszakában, amely 1832-től az Ifjú Egylet megalakulásától 1884-ig, a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* megjelenéséig tart. Itt is érzékelhető a különbség a szabadságharc előtti és utáni kollégiumi költészet és irodalom között, de az egész kort összefogja, ami rá a legjellemzőbb, az tudniillik, hogy az ifjúság irodalmi munkája most már nemcsak esetlegesen, vagy ha nem így, akkor is csupán a tanításhoz, közelebbről a poétai osztályhoz kötötte, hanem egyesületek, „diáktársaságok” falain belül történik. Hogy ezeknek a társaságoknak mily mértékben lehetett fegyelmező, sőt ellenőrző jellege is, az nem annyira fontos, mint az, hogy bennük adva lett az a műhely, amelyben az ifjúság megköötöttségtől mentesen gyakorolhatta magát, s a korabeli nagyok alkotásainak jó ízét kóstolgatva nemcsak fejleszthette ízlését, s ami Patakon – szemben a többi kollégiummal – mindig jelentős volt, a kritikai érzéket, hanem maga is irányt vehetett hasonló alkotások megpróbálására.

Csak így kerülhetett ki az Ifjú Egyletből az alapításában döntő szerepet vivő Szemere Bertalan mellett Erdélyi, Tompa és Kazinczy Gábor, és így jelenhetett meg a szabadságharc előtt az egyesület tagjainak költeményeit tartalmazó *Parthenon* két kötete (1834, 1837), közülük az első *Herczeg-Regéczi-Bretzenheim Ferdinánd hitvesének, Schwartzenberg Mária Karolina ömagasságának, a honi nyelv kedvelőjének*, a második *Hálaemlékként Kőlcseynek ajánlva* s jellemző módon általa és a többi kisebb (például Garay) által s nem Vörösmartytól befolyásolva. Az is elgondolkoztató, hogy a kor második szakaszában a szabadságharc, illetve már a Bach-korszak után, 1863-ban megjelenő *Emlékkönyv* sem annyira Petőfi, még kevésbé Arany (kivéve a balladákat) mint inkább Erdélyi és vele és Tóth Kálmánon keresztül, de az összegyűjtött népköltési anyagtól is megtermékenyítve a „népiesek” hatását tükrözi. Bodolay Géza, az irodalmi diáktársaságokról készült monográfia² szerzője tárta fel ezt a kort általában, továbbá Jánosi Ferenc, akkor pataki tanár *A Sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig* című doktori értekezésében.

III.

Amiről eddig nem írtak, az a pataki kollégiumi költészet és diákirodalom harmadik korszaka, amely a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* megjelenésével kezdődik, 1884-ben és megszűnésével, 1948-cal zárul. Ezen belül is megkülönböztethetjük az egy mástól az I. világháborúval elválasztott két szakaszt, de ami összefogja, és amit a lap újra és újra hangsúlyoz az az, hogy azt – szemben a diáktársaságokkal – nem mű-

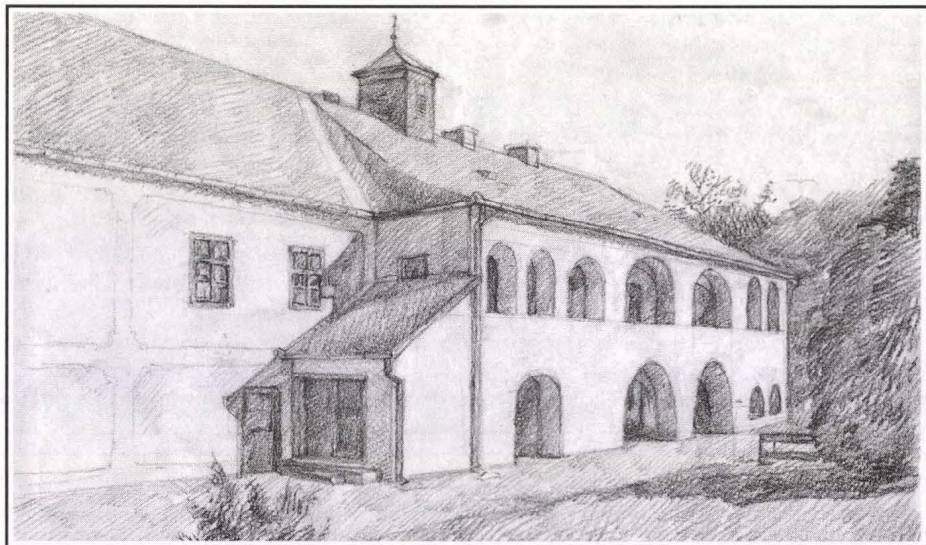
² Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785-1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 809 o.

helynek fogják fel, hanem mint ők mondják, tükörnek. Meg akarnak vele mutatni valamit. Azt, hogy hol tart a pataki kollégium irodalmi ízlésben, igényben; milyen a szellemisége, és merrefelé vannak nyitva a nagyvilágban szellemiségének ablakai.

Meg kell mondanunk, nem egyedüli jelenség e korban a Sárospataki Ifjúsági Közlöny. Debrecenben, Pápán, Enyeden és más protestáns kollégiumokban – a legközelebb hozzánk Eperjesen – ugyanez idő tájt indulnak el az ifjúság által szerkesztett folyóiratok, többé-kevésbé ugyanezzel a céllal és nyilván ugyanazoktól az erőktől mozgatva. A kiegyezés után élre tört és rohamosan fejlődő főváros mellett a vidék gazdasági és kulturális élete elszegényesedésének, de legalább is elszürkülésének, azaz eljelentéktelenedésének évtizedei következtek. Ahogyan nőttek a főváros energiái – és talán néhány szerencsésebb fekvésű városunké is – úgy csökkentek a vidékéi. A pataki főiskola is, amelyet Erdélyi és Vay Miklós még közvetlen a kiegyezést megelőzően is egy teljesen kiépült bölcsészeti fakultással és egy melléje telepíthető műegyetemmel álmodott meg, bár élettere, Északkelet-Magyarország protestánsok lakta területe még ép, érzi a változást. Az ifjúság létszámának fogyása meg sem áll, amíg a Bach-korszak alattinak is a felére nem csökken. Azt a megnehezült gazdasági helyzetet, amely ugyanebben az időben a kivándorlást is elindítja az iskola is érzékeli; elszegényedő tájban maga is elszegényül, és főleg az akadémiai tagozatok sorvadásának láttán többeknek felmerül ezek szerencsésebb helyre áttelepítésének gondolata.

A még mindig kitűnő tanári kar az Erdélyi halálával megszűnt *Sárospataki Füzetek* helyett, hogy tudományos munkájának helyet teremtsen, de hogy a központtól lemaradást is ellensúlyozza, 1882-ben indítja meg a *Sárospataki Lapokat*, és nem lenne teljes a kép, ha nem követné a tanári kart az ifjúság is Közlönyének megjelentetésével. „Nem feltűnési viszketeg ösztönzött bennünket lapunk megindítására – írják az első szerkesztők: Rácz Lajos, Szabó József és Szuhay Benedek –, hanem tettük ezt ama meleg érdeklődésből, mellyel főiskolánk iránt viseltetünk; tettük, hogy az itt történő nevezetesebb mozzanatokról való időnkénti szerény tudósításunk által egyrészt az ifjúságnak kedves örömet, másrészt azoknak, akik egykor az Alma Mater gondjai alatt növekedtek egy boldog visszaemlékezési órát szerezzünk... Lapunk felölel bármilyen irányú dolgozatokat, és főként az ifjúság körében történő eseményekről (az egyes társulatok belélettéről) ad hű tudósítást.” A megszegényedő környezettel szembeállítja az azt ellensúlyozó gazdag és nem szegényülhető hagyományokat s ezzel teszi legyőzhetetlenül versenyképessé magát, és a Kossuth-, majd Rákóczi-kultusz kifejlesztésével a 17. századi örökség vonalán formálja tovább az ifjúságnak és később a zömmel abból kikerülő tanári karnak „lelki arcát”!

Bármennyire csak tükör akar lenni egy lap, azoknak, akik szerkesztik és azoknak, akik írnak bele: műhely. Műhely, amelyben nemcsak azok formálódnak, akiknek írnak, hanem kimunkálódnak ők maguk is. Az Ifjúsági Közlönynek szinte valamennyi évfolyama ezt igazolja. Végignézve a lapnak több mint 60 évfolyamát, alig van olyan, amelynek szerkesztői, sőt legtöbb esetben a munkatársai, illetve írói és eltűntek volna az ismeretlenségben. Ha a halál nem kaszálta le őket – a tüdőbetegség virágzásának kora ez; megdöböntő, hogy alig van olyan száma a folyóiratnak, amely ne hozna az ifjúkorban elhunyt diáktársakról nekrológot –, mind vitték valamire a közéletben, és ha nem országos, akkor táji jelentőségű személyiségekké fejlődtek, mégpedig azon a vonalon, amelyiken a Közlönyben jelentkeztek.

„A Berna-sor, az iskolatörténeti múzeum épülete“

Folyóiratunk azért is tükör, mert már benne kitapintható, mi lesz az egyes írókból, merre vezet ezeknek útja. *Rácz Lajos* első írásaiban és a lap szerkezetében már ott van a későbbi filozófia professzor, Comenius- és Rousseau-fordító és -kutató, a pozitivistá tudós. Szabó Józseffel, aki az első évfolyamokban történeti elbeszéléseket ír, *S. Szabó József* néven találkozunk a népszerűsítő magyar irodalomtörténet-írásban. *Szuhai Benedeknek* később versköteté fog megjelenni, s ez, valamint az évfolyamban közölt versek kongruensek lesznek egymással. Az pedig, hogy két népköltészeti tanulmány is van az első évfolyamban, de ugyanúgy a másodikban is, azt is mutatja, hogy a szerkesztők hívek a százados tradícióhoz, hívek Erdélyi Jánoshoz is.

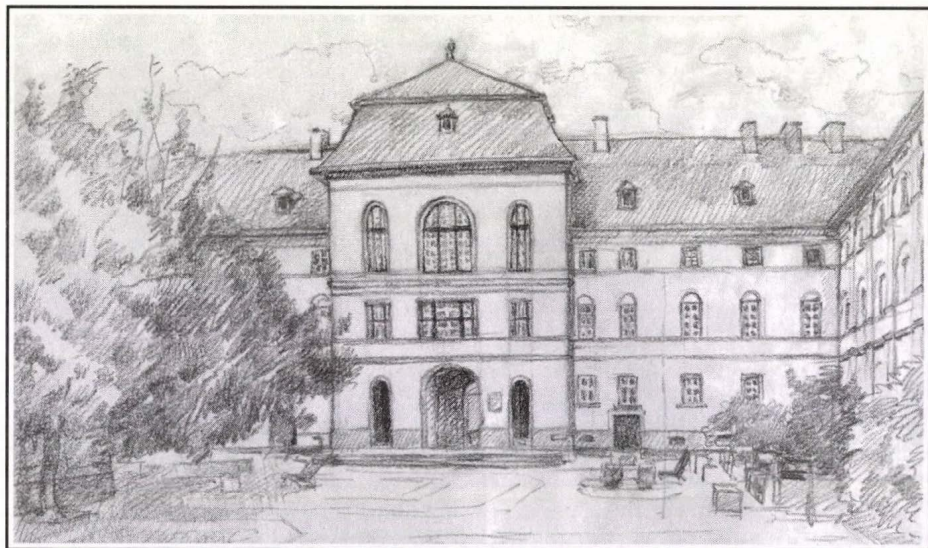
*Kraussz Jenő*nek, mint a III. évfolyam felelős szerkesztőjének történeti és egyháztörténeti tárgyú cikkei éppúgy gyilkos vitát ébresztettek, mint azéi, aki *Zoványi Jenő* néven lett előbb pataki teológiai s később debreceni egyetemi tanár, akinek lexikona máig nélkülözhetetlen segédkönyv. *Csik Dániel* azok közé a kevesek közé tartozik, akikről nem tudunk sokat, de ő az, aki a Tompa-szobor felállítására indítja el az akciót, mint a IV. évfolyam felelős szerkesztője a Sárospataki Akadémiai Ifjúsági Könyvtár történetét közli megbecsülhetetlen forrásként, négy folytatásban. Az Ovidiust fordító és az V. évfolyamot szerkesztő *Tüdős István*ban is ott van már a későbbi teológiai tanár és püspök. A VI. évfolyamban *Finkey Ferenc*, a századforduló legjelentősebb büntetőjogásza, koronaügyész diákkori cikkeit olvashatjuk. Az általa szerkesztett VII. évfolyamban pedig *Zempléni Árpád* verseivel találkozunk, de megjelenik írásával *Mitrovics Gyula*, a későbbi debreceni neveléstan-professzor és esztétikus is. A VIII. évfolyamnak egy teljes száma Comeniusszal foglalkozik, de találunk verset *Kalassay Sándortól*, aki századunk elején az Amerikába szakadt magyar reformátusság történetét írta meg. Az 1892-93. iskolai évben megjelent évfolyamban *Rohoska József*nek, az 1919-ben elmozdított teológiai tanárnak a neve üti meg a szemünket; a „Béka-

egérharc"-ot fordítja Horatius után szabadon. *Bertók Bélából* a XI. évfolyam szerkesztőjéből három évtized múlva a kárpátaljai magyar reformátusok püspöke lett. Az 1895/96. iskolai évben a millenniumot ünnepli a Közlöny, s *László Andor* „Ünnep-rontás” címmel versben írja meg, hogy a nagy ünnepen május 8-án a nemzeti színű lobogó mellett feketesárga zászlót is lengetett a szél a pataki várkastély bejárata fölött. Ugyanő írja és szavalja Tompa szobránál (amelyet amint azt szintén az Ifjúsági Közlöny híradásaiból tudjuk a szó szoros értelmében összetáncolt tíz év alatt az ifjúság) az alkalmi ódát, s ugyanebben a számban veti fel *ifj. Zsoldos Benő* az Erdélyi-szobor tervét.

Már a század végén, a XV. évfolyamban találkozunk először *Farkas Andor* mak, később Újhely polgármesterének, a Fáy András Társaság és Zemplén utolsó irodalmi folyóirata, a Zempléni Fáklya alapítójának (akkor daliás jogásznak) a verseivel; talán az elsőkként a Közlöny indulása óta, ahol már többet kapunk, mint ügyes verselményeket. Ő szerkeszti a lapot a századfordulóig, amikor a teológusok és jogászok mellett először találkozunk gimnazista íróval. *Szabó László* ez; benne az amerikai magyarság eddig legjelentősebb költője bontogatta szárnyát. S ekkor olvasunk az első nyomtatásban is megjelent elekción versről. *Simon János* jogász írta, akit másfél évtized múlva Miskolci Simon János néven gyászolt – mint Nógrád megye főlevéltárosát – az akkori Közlöny. Ettől kezdve lesz kedvelt a pataki diákköltők előtt ez a legációhoz tapadó és a diákság anyagi egzisztenciájának szilárdításában oly nagy szerepet játszó, az ünnepválasztás diákseregét megéneklő, a szerző vagy szerzők verselőképességétől függetlenül is érdekes, az iskola életében mindig visszajáró gúnyversekkel is sokban rokon, de azoknál céljában ártatlanabb műfaj. Állandóságban velük csak az ünnepi ódák versenyezhetnek, a cantioneseknek, üdvözlő vagy gyászverseknek ezek a késő utódai. Külön tanulmányt érdemelnének azok az ódák, amelyek március 15-e tiszteletére születtek, és hozta őket a Közlöny mind a hatvan évfolyamban!

Tóth Dezső – Újhelyben találkoztunk vele, mint a törvényszék köztisztviselőjében álló elnökével – szerkeszti a lapot, amikor első versét közli *Binét Menyhért*nek, nem sokkal azután pataki ügyvédnek és igen finom tollú műfordítóknak. A következő (XX.) évfolyam Harsányi Zoltán VIII. o. gimn. tanulónak az Erdélyi-önképzőkörben pályadíjat nyert novelláját hozza, és sorban utána a többi is, mintha dokumentálni akarná azt, hogy a későbbi *Harsányi Zoltán* oeuvre-je, témaválasztási területe készen van már ekkor, de felhívja a figyelmet arra is, amire itt sajnos nincs időnk, helyünk, hogy a Közlöny mellett is virágzott a kollégiumi költészet és irodalom, a különböző egyesületekben. Sőt azokban virágzott igazán, s a Közlöny, mint azt újra és újra hangsúlyozzák, csak bemutatója akar lenni az ifjúság szellemi életének és mozgalmának.

Az 1906/7. évfolyamban találkozunk először a lugosi papköltőként elhalt *Szombathy Szabó István*, valamint *László Sándor* nevével. Mindketten verset írnak, és mindketten már mint diákok jelentkeznek önálló verskötetükkel is. Az 1906/7. évfolyamra még egyszer rányomja bélyegét Rákóczi, akivel különben a szabadságharc évfordulójának esztendejében, 1903-ban foglalkoztak bőven. Az egyik író azon cikkezett, hogy itt volna a helye a szent hamvaknak a pataki várban, annak is a lovagtermében, és csak meghatottsággal lehet olvasni beszámolójukat a hamvakat hozó vonat fogadásáról a pataki állomáson, ahol éjjel két órakor kalaplevéve állt a város egész polgársága és az ifjúság, amíg Novák Sándor, a főiskola közigazgatója köszöntötte az áldott porokat, s ahonnan egy órával a vonat továbbindulása után külön szerelvény vitte magával a nagy temetésre az iskola háromszáz diákját.

„Az iskolaudvar”

Az 1907/8-as és 1908/9-es évfolyamnak a főleg a teológus ifjúság körében indult vallásos ébredés problematikájában engednek betekintést, s már itt kitűnik, hogy ennek legerősebb tollat forgató harcosa az a Gombos Ferenc, akit egy darabig majd *Simándi Pál* néven tart nyilván a magyar irodalom és zsurnalisztika, és aki most készíti sajtó alá a pataki iskola életének erről a rendkívül érdekes szakaszáról írott regényes visszaemlékezését, illetve önéletrajzát. De itt találkozunk először *Komáromi János* nevével is. Mint VII. gimnazista és az Erdélyi Önképzőkör „főjegyzője” közöl néhány verset a „Piroska dalok”-ból, hogy a következő évfolyamban már mint elnök számoljon be a Mikszáth Kálmánnál tett látogatásáról, és a versek után megjelenjék tőle az első próza – amint ő írta: „rajz” –, a „Nehéz idők”.

És mintha csak a stafétabotot adnák át egymásnak, az 1910/11-es évfolyamban felbukkan a haláláig diákköltőnek legnagyobb *Szigethy Ferenc* neve, hogy esztendő-kön át színezzé a folyóirat hasábjait érdekes módon olyan versekkel, amelyeket addig a pataki diák nem ismert, vagy legalábbis nem írt. A XIX. századvég pataki diákköltői csak áttételben éreztetik a nagyok, köztük a szinte még kortárs Arany hatását; Szabolcska, Kiss József, Lévy József, majd Reviczky és Vajda nyomai rajtuk a kitapinthatók, és amit nem gondolnánk, a „Válásra int immár az óra” szerzőjének érdeme az, hogy a pataki glóbuson szintolyan váratlanul, meglepetésszerűen üti meg Ady hangját, mint amilyen váratlanul a költőóriás „Új versek” című kötetével a magyar irodalomba berobbant. Még a versnek címe is a mesterről árulkodik: „Valakiről, aki nem az enyém lesz”, s ő az, aki a lap egyik irodalmi rovatában ismerteti a Nyugat Ady-kötetét.

Közben jönnek, egyre jönnek a már jogásszá érett *Komáromi János*, álnevén a Pataki Névtelen novellái is. És 1911/12-ben a „Hideg szelek fújnak” címűben stb. már előbukkannak az ismert kedves regényfigurák, Czompó Simon és Fehér Pista. Talán

hatására is, de főleg Szigethy Ferenc szerkesztési vonalvezetéséből folyóan a világháborút megelőző két évfolyamot egy sajátos Patak-romantika önti el. Segítségére van a színes és értékes munkatársi gárda: *Sőregi Jánossal*, a Déri Múzeum későbbi igazgatójával; Kiss Gézával, aki *Hegyaljai Kiss Géza* névvel vált a táj ismert pennaforogatójává; *Gesztelyi Nagy Lászlóval*, a két világháború közti nemzetgazdásszal, aki jogász létére a teológusoknak kitűzött pályatételeket nyerte el; *Trócsányi Györggyel*, akivel néhány évtizeddel ezelőtt még mint az Országgyűlési Könyvtár igazgatójával találkoztunk és Kerekes Györggyel, aki *Borshy Kerekes György* névvel lett az amerikai magyar életnek máig „Great Old Man”-je.

A világháborús esztendőket érezhetően fogyó energiákkal, de töretlenül átvészeli az Ifjúsági Közlöny, és ez szinte teljesen a Szigethy Ferenc és Kiss Géza-együttesnek köszönhető, meg a velük sokban rokon *Szendrey Lászlónak*, aki az 1917-18-as évvel lép be a lapban írók sorába. Csak az ő bő költői vénájának, töretlen optimizmusának és derűjének, s talán a zsebének tudható be, hogy eljutott a folyóirat 1921-ig, hogy onnan kezdve egy kis zökkenővel, a megváltozott körülmények között folytassa életét a két világháború közti években, immáron anélkül a szellemi háttér nélkül, amit számára az ország testéről leválasztott peremvidék magyarsága jelentett, és 1923-tól kezdve jogakadémia nélkül! Az ocsúdásnak, a tehetetlen haragnak, az irredenta költészetnek kora ez, és az első két-három esztendő Közlönyci annál is erősebben tükrözik ezt, mivel a közeli határ s a még hosszú ideig odaátrol szökvé átjáró diákok állandóan irritálják az ifjúság hangulatát. De párhuzamosan ezzel már elindulnak azok a szellemi mozgolódások is, amelyek majd döntően fogják formálni a húszas és harmincas években a pataki ifjúság és vele az egész iskola szellemi arculatát. Ma már látjuk, hogy a kor, amelyről szólunk, összes tehetetelével is átmenet volt a Monarchia Magyarországból a ma Magyarországa, a mi Magyarországunk felé, és a pataki iskolában induló erjedés lazítani volt hivatott egy hosszú időn át csak sekélyen megmunkált szellemi talajt. A legjelentősebb változás a világháború előtti helyzettel szemben az, hogy érdeklődésében háttérbe szorul önmaga, és ügyei lesznek a pataki diák számára az érdekesek. Ennek megfelelően terelődik el érdeklődése a szubjektívtól az objektív felé. Sajátosan helyi színezetű és az iskolai hagyományokba is gyökeret verő cserkészmunka, falumunka, népfőiskola, önkéntes munkatábor, néphangverseny, vándorkönyvtár, születnek az iskola falai között, és ezek még akkor is igénybe vették az ifjúságnak szinte teljes erejét, ha előbb a visszacsatolás lázas izgalmai, s később a II. világháború és annak várható kimenetele, az ahhoz való viszonyulás nem befolyásolná életét, s ha a város és falu a népiesek és urbánusok problémája nem talált volna talajra itt is, elsősorban az akkoriban megépülő angol internátus növendékeinek révén. Ha az Ifjúsági Közlöny valóban nem akart más lenni, mint tükör, akkor az említetteket kellett, hogy tükrözze életének csonkulása miatt is megcsappant olvasóközönségének az ugyanazon okokból megcsappant, az I. világháború előttinek kb. a felére zsugorodott terjedelemben.

Ám ennek ellenére sem marad árva a diákköltészet és irodalom Patakon. Az elvi természetű cikkek, beszámolók, ismertetések között elfér, sőt jól jön a szerkesztő kezére a vers. Így jelenhetik meg az 1925-26. évfolyamban *Képes Géza* VI. o. gimn. tanuló első nyomtatott verse, a még erősen Arany János-i remineszenciákat érzékeltető „Otthon a helyed kisfiú” című, hogy már a másodiknál elinduljon a maga útján, mind a saját líra, mind a műfordítások felé. Három éven át az ő költeményeinek ad elsősorban helyet a Közlöny, s mellette csak esetlegesen találkozunk *Bakos József* egy-két versével, a nemrég elhunyt *Nagy Barnának* néhány műfordításával és *Cserés Miklós* nevével is. Különösen a harmincas évek első két-három évfolyamában árad

meg a líra, talán azért is, mert az ügyek is nagyon ránehezednek az emberre, és mert mégis a lírában tudja kifejezni a legőszintebben a lélek önmagát. Nem véletlen, hogy ezeknek az esztendőeknek a szélső baloldalt képviselő diákjai lírikusok is voltak, és nem véletlen az sem, hogy a magát tükörnek tartó Közlöny egymás után közölte *Bodnár Istvánnak*, *Káli Nagy Istvánnak*, *Kárász Józsefnek*, *Mészáros Vincének* az írásait még annak árán is, hogy emiatt – és ezeknek a „Korán sötétedik” című önálló kötete miatt – félévig kellett szünetelnie, és amikor újra elindult a további félreértések elkerülése céljából is, újra az ügyek ismertetése és propagálása felé fordult. Sajátos, hogy ennek ellenére megjelenhetett a Közlöny egyik akkori szerkesztőjének, *Vatai Lászlónak* az „Örök sors” című és már az egzisztencializmust súroló verskötete. Az övével szinte egyidőben 1935/36. és 1936/37-ben találkozunk *Mészöly Dezső*, *Fodor József*, ifj. *Deme László* és *Király István* neveivel, egy kicsit jelölve annak a sokszori tapasztalatnak, hogy a tehetségek a legritkábban jelentkeznek egymagukban, hanem mindig csoportokban adódnak. Az 1937-40. közti évek közlőnei kitűnő szerkesztők kezében a kül- és belpolitikai helyzettől függően is, de elsősorban a diákok között és által végzett a nemzetet szolgálni akaró munkák feszítő hatásától kényszerítve is ismét publicisztikai jellegűek inkább, mint szépirodalmiak, mégis ez az a néhány esztendő, amelybe a teológus *Rácz Zoltán* és a gimnazista *Fekete Gyula* eresztí a gyökereit. Az utóbbinak első jelentkezése – mint az lenni szokott – egy vers: „Hó esett éjjel”, s a következő évben, 1941/42-ben egész sereg verse után, megjelenik egy olyan kritikai eszmefuttatása is, amelyben már a mostani irodalmi folyóiratokban cikkező *Fekete Gyula* áll előttünk.

Az 1943/44. évi tanév az Ifjúsági Közlöny 59. évfolyama még feldob olyan neveket, mint a *Csizmadia Ernő*, *Szűcs Jenő* és *Szanyi László*; mindhárman jelentősen épültek bele mai magyar életünkbe: Szűcs mint történész, Szanyi mint pszichológus. Hogy a náluk is tehetségesebbet, *Jakab Károlyt* elrabolta mellőlük a Bodrog, azt külön számban gyászolta a Közlöny, amely a II. világháborúval sem halt meg, hanem a felszabadulás után 1945/46-ban ismét megjelent, hogy mások mellett *Hegedűs András* szerkesztésében és a ma az egyik amerikai magyar folyóiratot gondozó *Vitéz Ferenc* írásaival küzdelme eljusson utolsó évfolyamáig, a LXIII-ig, az 1947/48. iskolai évig. De még úgy, hogy benne megszólalhatott *Dobos László*, aki ma a csehszlovákiai magyar ügyek minisztere. Az ő írása – „Egy élmény a sok közül” – is azt példázza, amit a Közlönyben dolgozók legtöbbször láttunk és hangsúlyoztunk is, hogy az író már első írásaival megmutatja az utat, amelyet futni fog. Csírák ezek az írások, amelyekből az egész életmű kinő!

Ebben volt a Sárospataki Főiskola diákjai lapjának, a Sárospataki Ifjúsági Közlönynek éppúgy, mint itt meg nem említett kisebb testvéreinek, elsősorban az angol-internisták *College News*ának és a különböző internátusi és osztálylapoknak a jelentősége. Talajt biztosítottak; olyant, amelyben a mag kicsirázhatott, s ha átültették is ebből a palántaságból a szabadba, első földje melegét nem tudta feledni; s ha fává nőtt, akkor is vallotta, hogy a *döntő* életében, az egyszer s mindenkorra meghatározó az a pillanat volt, amikor a magból kikélt.

De ez nemcsak Patakon volt így. Így volt, így van és így lesz ez mindenütt, ahol a diákköltészet és diákirodalom tanyára talál, s ahol – ami nélkül nincs – megfelelő gondozói vannak, ahol élővíz táplálja, és ahol a szabadság napja ragyog felette.

Győri Elek

1.

Ötvenhárom éves volt, mikor az annyszor megfestett temető négy méter mély sírjába leeresztették koporsóját, s meghalt anélkül, hogy művészete túljutott volna a problematikusságon.¹ Az a szellemi áramlat dobta felszínre, amelyet a harmincas években a népi írók fémjeleztek. Ennek is inkább a peremén keletkezett parasztromantika. Ugyanaz, ami az őstehetség-kultuszt és a gyöngyösbokréta-mozgalmat szülte. Üzleti vállalkozásnak sem volt ez rossz; figyelmet elvonónak sem az akkori magyar társadalomban sűrűsödő problémákról.

Győri Elek mindezt világosan érzékelte. Egészséges ösztönnel észrevette azt a buktatót, amelybe a parasztromantika vezethette. Láta, megfojtódik, ha az őstehetség-kategóriából ki nem szabadítja magát, s giccs lesz a művészetéből, ha az üzlet érdekeinek enged.

Mint emberre és mint művészre is jellemző, ahogy ezek ellen védekezett. Nem a peremeken kialakult és bizonytalan mozgolódásokhoz kötötte magát, hanem belső kultúrája és ebből fakadó igényessége a mag felé hajtotta. Azokhoz vonzódott, akik az egész mozgalmat fémjelezték. Velük kereste a kapcsolatot. Ebben van a legszembetűnőbb különbség közte és az úgynevezett őstehetségek között. Nemcsak festett, hanem állást is foglalt. Amit alkotott, annak eszmei hátteret igyekezett teremteni. Egyik legérdekesebb probléma vele összefüggésben éppen az: tükröződik-e állásfoglalása művészetében, és ha igen, hogyan. Annak, hogy a peremektől eltörekedett, az lett a következménye, hogy elvesztette azokat a lehetőségeket – elsősorban anyagiakat –, amelyeket csak ezek tudtak volna biztosítani neki. A népi írók politikai szárnyához csatlakozása viszont szigetelte a hivatalos hatalom tényezői felé. Az már külön tragédiája a művésznak, hogy elvbarátai sem tisztázták viszonyukat hozzá. Emberi értékei felől nem volt kétségük, művészete felől azonban bizonytalanságban maradtak, sőt, tartózkodó, sok esetben elutasító magatartást tanúsítottak.

2.

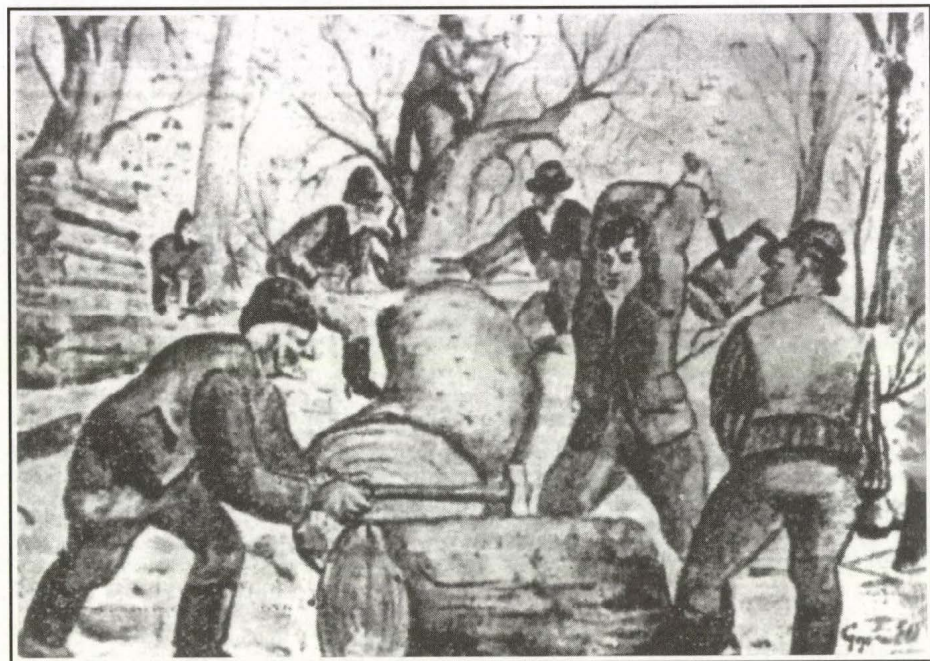
De Győri Elek nemcsak állást foglalt életével és munkásságával, hanem ügye is volt a saját művészete. Nemcsak festőnek „született”, mint az őstehetségek általában, hanem hitt is a művészetében. Meggyőződése volt, hogy sajátos szint képvisel, s olyan mondanivalója van tartalomban és olyan tanítása formában, amely akár ki tudja fejezni akár nem, akár elfogadják, akár nem, érdemes arra, hogy küzdjön érte, és elég kényszerítő erő ahhoz, hogy egész életét alárendelje.

Amikor a tiszaladányi kovácslegény úgy hagyta ott a faluját, hogy ecsetje sem volt, vászna sem volt, akkor már ez a küldetés munkált benne. Ez igazolódott előtte, mikor első sikereit aratta, s ez nőtt sorsává, elkallódástól megóvó erővé a sikertelenség és magárahagyottság esztendeiben, művészélete nagyobbik felében.

¹ Megjelent 1962-ben a miskolci *Borsodi Szemle* című folyóiratban; az ott közölt szöveget vettük át. (A Szerk.)

Győri Elek: Téli tanya (1945)

Győri Elek: Favágók (1945)

Ügye érdekében telepedett le a fővárosban.

Ügyét tudta olyan páratlannak és nagynak, hogy legnehezebb napjaiban sem vette elő többé mesterségét. Pedig magakészítette kovácsszerszámaival haláláig ereklyeként őrizte. Azt a félnapos elfoglaltságot, amelyet barátai szereztek neki, hamar otthagya. Nemcsak munkájában zavarta ez, hanem önértékelése sem engedett meg egyebet a művészi tevékenységnél.

Ügye tartotta vissza már betegsége előtt is a házaselettől. Ahhoz elég értékes volt, hogy szeressék és szeretni engedjék, ahhoz viszont kilátástalanul jövőtlen, hogy az, akit magához valónak érzett, hozzá merje kötni a sorsát.

Sokan, akik pedig azt hitték, hogy ismerik, „megrekedt” művészek tartották: fejlődésképtelennek. Ebből csak annyi a valóság, amennyi korlát és megkötő erő van minden ügyben! Győri Eleknek annyira ügyvévé lett a saját – maga által is páratlannak vallott – munkássága, hogy ami ettől eltérőt próbált, az mindig idegen maradt művészetétől, és idegen tőle is. Pedig bántotta, ha valami nem sikerült neki. Ezért hol a maga elszántából, hol mások tanácsára ki-kitört kereteiből, de a „belső hang” ilyenkor mindig zavarta: kezét megkötötte, programjához, ügyéhez visszakényszerítette.

3.

„Bujdosó volt szegény egész életében!” Egy falujabeli öregasszony jellemezte így, amikor a művész a ravatalon feküdt, s ezzel nemcsak az otthontalanságát akarta kifejezni!

A „bujdosó” tragikus ember, és sohasem bohém. Győri Elek is gyöttrődve „bujdosott”. Maga az életforma is gyötörte, de gyöttrődését az elviselhetetlenség fokozta a tipikus bujdosó sorsa: a szánakozás, az értetlenség s végül az elfelejtődés, a magára maradottság. Fagyos közöny sohasem vette körül, de az „elveszett ember” feletti sajnálkozást annál többször érezte, és ez megkeseredetté, sőt, dühödtté tette. Ellenséggé azonban soha. Józan kritikája sohasem hagyta el. Nem a beérkezettek művészetét bírálta, vagy sikerét irigyelte, hanem annak a szélesebb távlatnak a hiánya fájt neki művészeknél, kritikusoknál és művészetpolitikusoknál, amelyben az ő munkássága is helyet találhatott volna.

Hogy ilyen sors mellett is alkotó művész maradhatott Győri Elek, azt annak köszönhetette, hogy egy képzeleti világgal, álomnak és valóságnak ötvözetével tudta elensúlyozni életét és környezetét.

Ezt az álomvilágot formázta meg magának falujában és annak népében. Csak ez az eszményesített Tiszaladány vonzotta őt. Ez iránt élt állandó nosztalgia benne. Ebbe volt belesűrítve mindaz az érték, amit a magyar parasztságban páratlannak tartott, s amiért áldozni érdemesnek tartotta. Ha a valóságos szülőfaluval sokszor perlekedett is, ezzel a másikkal, a minőségivé átköltött faluval, amelyben együtt voltak emlékei és elképzelései, szüntelenül együtt volt. Ez a csak magában hordott falu volt az, ami nemcsak megerősítette, hanem fel is derítette; ami ugyanakkor, amikor kimeríthetetlen témaforrása maradt, ellensúlyozta is a bujdosósors adta negatív ható energiákat életében.

Amit ezután ebben a faluban sem kaphatott meg, tudniillik, a küldetése megértését, a bizalmat művészetében, s az eszmei erősítést, azt kereste és vélte feltalálni barátai között. Ha pesti lakását végig megtartotta is, mindig úton volt. Nem mecénásokat keresett, hanem barátokat. Olyanokat, akik társaságában nem gyöngül, hanem erősödik, s elvi megalapozottságában is tisztul küldetéstudata.

Zsűrijének is barátait tekintette. Ritkán vált meg egy-egy képétől addig, amíg nekik be nem mutatta, s akkor volt a legboldogabb, ha ezek vásároltak tőle. Így alkotásainak javát néhány műgyűjtő kivételével baráti köre őrzi.

A hagyatékában maradt anyag pedig a művész szándékának megfelelően, a sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának féltett kincse, figyelemztetőül is, hogy a tehetséget – akkor is, ha a megszokottól eltérő formában jelentkezik – nem halála után kell elismerni és tisztelni, hanem életében szeretni és segíteni.

Győri Elek: Csikós László (1953)

Történelmi séták a sárospataki református temetőben

„Önmagát becsüli meg az a nemzedék, amely tudomásul veszi,
hogy az élet nem vele kezdődik.”
(Sütő András)

*Az első séta*¹

A tiszaladányi ótemető bejáratánál századunk elején még állott (talán ma is áll?) egy tábla, rajta ez a felirat, a hagyomány szerint öreg Kiss Gábor verse:

*Szent hely ez a temető,
Mindenkit befogad ő.
Befogad ő jövővényt,
Urát, gazdagot, szegényt.*

A drága Győri Elek, Ladánynak ma már fémjelzője meg is örökölte. Szilveszter este a temető kapujában búcsúztatják az óévet az énekkar öregjei. A holdvilág is alig töri át a december végi ködöt, a tábla szövege a képen mégis jól olvasható. Igen, mert a parasztfestő gyermekkori emlékeiben ez a szöveg is élt az esemény mellett. Nélküle hiányos lett volna a jelenet, üresebb a kép, némábbak a hóborította temető sírhalmái, fejfái.

Igen, mert temetőképzetünk mindig több annál, amit érzékelünk, látunk. Több a fáknál, bokroknál, síremlékeknél, még a szeretteink nyughelyénél is több, több azoknál akiket magába fogadott és fogad! Gyűjtőhelye az értékeknek, amelyet egy közösség – ez esetben mindegy hogyan mondjuk – kitermelt magából, vagy amelyek éppen ebben a közösségben találták meg hordozóikat. A test már régen elporladt. A csontokat is ritkán kell háborgatni a rátemetéses pataki temetőben, de az érték nem veszendő és múlandó, hanem örök. Ennek az öröknek jelenléte tudatosan, vagy tudatosulás nélkül érzése az a több, az a pozitívum, ami miatt nem csupán sírdombok összessége, „holtak háza”, kegyeleti park, zöldterület, hanem valóban „szent hely” a temető. Nem a megsemmisülés negatívumának, hanem egy népen, nemzetben belül egy szűkebb közösség, egy falu, egy város életében revelálódott és újra és újra, ismétlődően reveláló értékek hordozója, tükre, emlékeztetője.

Előadásomnak az a rendeltetése, azt tartom feladatommak, hogy egy-egy síremlékre, sírkertre, vagy csupán sírdombra figyelmeztetve bennünket, nyilvánvaló legyen előttünk az értékeknek az a gazdagsága, amelyet a pataki református temető sugároz. Vegyük le a kalapunkat, Pantheonba lépünk.

¹ *Újszászy Kálmán* két előadásként írta meg ezt a munkáját. Az első a Sárospataki Diákok Miskolci Baráti Társasága fölkérésére tartotta Miskolcon az Akadémiai Bizottság székházában 1986. november 10-én. A másikkra Sárospatakon, a városi tanács tagjai előtt került sor 1988-ban. Nyomtatásban a Pataki Diákok Miskolci Baráti Társasága adta ki kézirat gyanánt kis példányszámban ezeket az előadásokat. Ezt a szöveget vettük át. (*A Szerk.*)

Győri Elek: Temetés (1934)

Mielőtt ezt tennénk, bár nem ez a feladatunk, mégis az előadandók jobb megértése érdekében, lehetőleg röviden, össze kell foglalni a temető történetére vonatkozó legszükségesebb ismereteket.

Sárospatak a középkorból – tudomásunk szerint – egy temetőt örökölt. Ez a Felső-Hóstát és a ferences kolostor létesítményei között helyezkedett el, tehát a mai Kossuth utca Bodrog felőli oldalán húzódott, a Kollégium Kossuth utcai bejáratával szemben levő egykori történeti professzori lakástól a Görbe utcáig, vagy még azt is magába foglalóan. Mikor az ellenreformációs törekvések a várost is elérték, s az addig szinte egységesen protestáns lakosságból többen a római egyházhoz fordultak, a betelepülőkkel is erősödve, mint a templom hovatartozásának kérdése, vita tárgyává lett a temető tulajdona is.

A kérdést II. Rákóczi Ferenc döntötte el, azaz a szécsényi országgyűlés, ahol a rendek úgy intézkedtek, hogy az akkor – 1705-ben – már katolikus kézben levő templom legyen az övéké, a reformátusoknak pedig „kollégiumuk közelében” jelöltesék hely új templomuk megépítésére, temetőjük pedig szintén iskolájukhoz közel, a „töltésen” – vagyis az országút mentén – legyen. Ezt, a mai Iskolakertnek a tornatér és a Rákóczi-Kazinczy utcák közötti téglalap alakú részét használták 1783-ig, amikor betelven, jelenlegi helyére, az országúttól jól elhatároltan, két árok – a Suta-pataknak völgye, valamint a Bába-gödörből kiinduló Dobó-árok s annak folytatása, a Hécét védő sánc – közé telepítették. Mivel a sáncon át könnyebb volt megközelíteni, mint a Suta-patak akkor a mainál is mélyebb és szélesebb medrén át, a temető bejárata kez-

detben a Héce, azaz a mai Dobó Ferenc utca (Temető-köz) felől volt. Ez azt jelenti, hogy a most puszta része települt be legkorábban. Úgy tartjuk, a 18-19. század fordulójának nagy professzorai – Rozgonyi József, Vályi Nagy Ferenc, Kövy Sándor – is ott vannak eltemetve, hacsak – mint Kézy Mózes is, akit az 1831. évi kolerajárvány vitt el – nem a Radvány-patak és a vasúti híd, illetve töltés találkozási pontjánál e célra nyitott és síremlékeivel egészen a 30-as évek elejéig megtartott koleratemetőben.

Hogy a temetőben levő utakat mikor nyitották, nem tudom. Gesztenye-fasorral szegélyezésük s ezzel egybekötött a temető rendezése és az Iskolakertéhez hasonlóan parkszerű fásítása Bálint Dezső lelkésznek és az egyházközség főgondnokának, Búza János kollégiumi tanárnak az érdeme.

(Csak zárójelben említem meg, hogy mikor a katolikusoknak is kicsi lett a nekik maradt ótemető, Trautsohn herceg a jelenlegi helyen biztosított nekik új területet 1773-ban. Mióta a magyarországi ortodoxok egy része és a római katolikusok között létrejött a szervezeti unió, az addig a görög katolikus iskola helyén volt „cœmeterium Ruthenorum”-ba temetkező hustáciak, s az azóta igen széles társadalmi réteget magába foglaló pataki görögkatolikuság is ebbe a temetőbe temetkezik. Csak mint város- és tájtörténeti érdekességet hozom fel, hogy a város legrégebbi fennmaradt térképén már helyén van a mai zsidó temető is, ami azt jelenti, hogy az 1700-as évek második felében itt már jelentős zsidó hitközség létezett.)

És most következze a történeti séta.

*

A pataki református temetőnek két bejárata van. Mi attól indulunk, amelyik a kettő közül a régibb, tehát a ma Vörösmarty utcának nevezett *Temetőköz* felől lépünk be kapuján, és az onnan ék alakban távolodó két útnak egyikén, azon amely a Suta-patak régi medrével nagyjából párhuzamosan, tehát a temető nyugati szélére támaszkodva húzódik észak-déli irányban, a medret valamikor metsző Kazinczy utcai kapu, a mai főbejárat felé. A rendelkezésünkre álló gyenge óra talán elegendő lesz arra, hogy végigsétáljunk rajta.

Ha nem Michiganben, a régen kitermelt rézbányák központjában, Flintben tették volna 82 éves korában koporsóba, akkor most itt nyugodna – apósa, az egykori olaszliszakai állomásfőnök, *Balsai Bertalan* és sógora, a szelíd *Kánya Gyula* sírjának szomszédságában – a szentandrászi parasztfiú, a sumir nyelv kutatója, az őszösvetségi tudományok doktora és professzora, *Zsíros József*, s most róla szólnának elsőnek. De nincs itt, mint ahogy nincs itt a másik szentandrászi fiú, *Béky Zoltán* sem, az a pataki diák, aki az amerikai magyarság szellemi vezetőjeként szállott a trentoni sírba, s odavárta özvegyét, akinek pedig – valamikor így gondolták ők is – ugyanezen az úton, néhány sírdombbal odébb lett volna a helye.

De ne azokról beszéljünk, akik hiányoznak, hanem azokról, akik itt vannak.

A Balsay család sírhelyével csaknem szemben, közel a kapubejárhoz, *Tömösközy Józsefné Káli Nagy Margit* nyugszik. A Tápintézet képzik meg bennünk, öreg pataki diákokban, amikor reá gondolunk. Halljuk a csengő szavát, a szénior tiszteletes étel előtti, utáni imádságát: „Atyánk áldd meg ételünket s jóltévőnket...” Évtizedeken át vezette, tartotta tisztán és rendben a konyháját, adott szállást, biztosította kosztját rokongyerekeknek. Az egyiknek, a szelíd képű és pennaforogásra született Nagy Pistának a „Korán sötétedik”-kel szakadt félbe teológus karrierje Patakon.

Az egész temetőben legmonumentálisabb szürke gránitoszlop hívja fel a figyelmet a pataki jogi oktatás három nagyja közül az 1819-ben született és 1891-ben meghalt *Emődy Dániel*re.

„Nem volt tanár, ügyvéd volt és publicista, aki Vay Miklós szaváért, Erdélyi János barátságáért kitepte magát a főváros igézetes, fénnel és dicsőséggel csábító világából, s ő, akit egykor Petőfi és Jókai mint közös barátjukat irodalmi perosztól fogadtak el maguk között... s egy Kossuthnak, Vörösmartynak, Tompának, Vajdának bírta becsülését, aki Csengeryvel a Pesti Hírlapot, Kemény Zsigmonddal pedig a Pesti Naplót szerkesztette... ő, aki résztvett hazánk újjászületésének előkészítési munkájában... aki ott volt a vértörvényszék áldozataiul kiszemelt 32 magyar író névsorában... megfoghatatlan lemondással eljött a sárospataki főiskola szerényen díjazott napszámosai közé, hogy mint önmaga előtt is indokolni próbálta, addig szétszaggatott munkásságát, azon főiskolának szentelhesse, amely az ő hamvaiban is tisztelt atyját falai között látta egykoron, mégpedig előbb, mint növendékét, később mintegy pár évig tanárát... Ki tudja, nem jutott-e eszébe, amit Petőfi mondott egykor róla: 'kenyeret eszik, pedig kalácsot érdemelne'.”

Csak egy keskeny földdarab választja el Kun Pál főiskolai tanár sírját a vele egy esztendőben s egy héten meghalt Emődy Dánielétől. A málladozó faragott kőkerítés valamikor Hegedűs László sírját díszítette, és Katona György tisztelte meg vele – a családi kriptájában elhelyezve Hegedűs László maradványait – egykori tanárát, a bölcsészettörténelem, jogbölcsélet és művelődéstörténelem előadóját, a sokoldalú tudóst és nyelvészt, aki Pesten született, és Patakon szolgált 1867-től haláláig. Radácsi György ezt írja róla nekrológiájában, összehasonlítva őt Emődy Dániellel:

„Az egyik a megtestesült megfontolás és borongás, a másik a röpkedő gyorsaság és az örök derű, egyik a mélység, másik a magasság, az egyik, ki sziklába vés verejtékezve, lég-hajós a másik, aki vidáman röpül az emberlakta tájak felett... A tanulóifúságnak is mindig kedvence volt, mely szinte rajongott szónoklásaiért, s főleg a március 15-i ünnepélyeken boldogan lelkesedett a tüzes beszédeken... lelkének csak derűs oldalát mutatta az emberek felé egész életében, és íme, nem kellett megszenvednie a halálért sem.”

Szívszélhűdésnek esett áldozatul, amint azt nekrológiájában, amelyet Radácsi György, a Sárospataki Lapok szerkesztője írt, olvashatjuk.

Aztán már egy napjainkban készült síremlék következik, *Sasvári Árpádé*. Máig emlékszem szabódezsösen csúnya, de érdekes örmény arcára, s a szeme mosolygását sem felejttem. Amikor a fordulat évében vásárolt házunkat renoválták, megállt a kapunk előtt, s csak ennyit kérdezett: „Házát vett, tanár úr?” Többet nem mondott, de a szeme mosolygott és beszélt. Én pedig máig hálás vagyok a pataki politikai konszolidáció elindítójának és kibontakoztatójának. Az övével szemben is van egy sírjel: betonszarkofág, rajta *Egei István* neve. Nincs köze az itteni Egei családok egyikéhez sem. A szekszárdi direktórium halálraítélteji közül sikerült megszöknie 19-ben, és most, mennyi hányódás után, itt nyugszik a pataki temetőben. *Krayzell Miklós*, a 30-as évek Krayzell-tanácsának elnöke is a pataki csendben, atyafiak körében hunyta le szemét. Síremléke az Egei Istváné közelében, a temetőkerítésnek szinte a tövében egy talpig ember, befolyásolhatatlan bíró emlékét idézi bennem, aki nem vállalt a két világháború között sem látványos politikai pereket, vagy ha mégis, ítéletei életmentőek voltak.

„Vállán papi palástjával, halott kezében bibliájával, egyszerű fakoporsójában alussza immár az örökkévalóság álmát Radácsi György, a sárospataki főiskolának 44 éven át nyilvános rendes, 1917-ben nyugalmazott, de 1925. június haváig helyettesítő munkát végző tanára. Letette a szolgálatot, amelyet mennyei Urától vett és a porok közé tért.”

Ezekkel a szavakkal kezdi gyászbeszédét Marton János, az egyháztörténelem professzora, s így folytatta:

„A sárospataki főiskola tanári katedrájában vallott eszményei megvalósításáért lett bibliafordító, egyházi író és lapszerkesztő, a Főiskola szellemi értékeinek hű őre, anyagi ügyeinek megbízott sáfárja, s az egyházi közélet harcosa. Bibliafordításában századok nagy bibliafordítójának, Károli Gáspárnak, az istenes vénembernek nyomdokain jár. Stílusában a magyar nyelv minden zengzetes szépsége, méla bája és biblikus ereje kivirágzik. Főiskolájáért a próféták harcát kellett megküzdenie, más gondolatokkal szemben, teljes lelkével védve annak igazát... Lelkének lángja hosszú nemzedékeken át fog fiakat támasztani a halálosan szeretett Alma Maternek.”

1847-ben Szepsiben született, és jómódú iparos gyerekként került Patakra. Vejein – Harsányi Istvánon és Finkei Ferencen keresztül épült be Pataknak, a városnak is történetébe.

Sógora és annak családja, *Bálint Dezső* pataki református pap is a Radácsi György mindig ápolt sírkertjében nyugszik. Nevéhez és a Buza Jánoséhoz fűződik a református templom 1896-ra befejezett külső és belső felújítása. Ekkor kapta ma már műemlék neoreneszánsz enteriőrt. Atyja volt *Bálint József*nek, városunk eddig legjelentősebb művésznének, akiről azt írta, atyjára, Bálint Dezsőre emlékezve Janka Károly, hogy „nem számolt az étellel, a kenyérrel, csak Isten-adta tehetségével, művészi hajlamaival, s nem akarta, hogy kenyérkereső foglalkozás akadályozza őt művészi tehetségében.” Bálint Dezső azonban megkövetelte fiától, hogy az eszmények mellett a földieket is figyelembe vegye, s ehhez képest rajztanár pályára terelte. Ez a szülői döntés, valamint az első világháború, az évekig tartó krasznajarszki fogolytábor sértette halálra a Nagybányát, Münchennt járt művész felfelé ívelő karrierjét. Ezután csak lefelé vezetett az útja, s míg a sírkert többi halottjai felett magasra íveltek a búcsúztató orációk, és zúgott a kórus éneke, az ő koporsójánál, amelyben ki tudja, kinek a zakójában várta a pataki temető reázuhanó vályogrögeit, csak a tavasz virágaiból, jácintból, nárciszból, nefelejcsből kötött koszorúkat megszálló méhek döngicsélése, meg a friss lombokon átragyogó tavaszi napfény kísérte a prédikátor püspök tanítását életről, sorsról, halálról. Születésének centenáriuma emlékezve Patakon található műveiből pár hét múlva kiállítás nyílik a Művelődés Házában. Nevét máig nem vették rá az édesapjával közössé lett gránit obeliszkre, sem a valamikori tanítványok, sem a „hálás utókor”.

A Radácsi-Bálint sírkert közvetlen szomszédságában lévő sírnak kőlapja három urnát rejt magában. *Dr. Várkonyi Hildebrand Dezső* hamvait őrzi az egyik, a másik négyéves korában elhalt keresztfiát, *Berceli Anzelm Dezsőt*, a harmadik pedig a hajdani professzor feleségét, *Kisfaludy Erőss Piroskáét*. Hosszú volt az az út, amely Szegedről Pesten és a Farkasréti temető kolumbáriumán át idáig vezetett. Érdekesebb, színesebb mint a legnépszerűbb romantikus film, de nem a véletlenek sorozatát, hanem az eleve elrendelő Isten tervét, benne egy asszonynak minden akadállyal megküzdő, önmagát is legyőző féltő szerelmét tükrözi, és azt a titokzatos vonzását Pataknak, amely hogy van, annak jele az is, hogy amint a temető porrászeit, úgy a Gyűjtemények könyvtára – ezt a feladatot részben a Tudományos Akadémiával megosztva – kéziratait, múzeuma értéktárgyait, a Gyűjtemények pedig alapítványát őrzi. A síron időnként megjelenő néhány szál virág pedig az én hálámat, aki a professzor könyveit tankönyvként használhattam a magam előadásain, s akinek köszönhetem, hogy a szegedi egyetem magántanára lehettem. Őt, a pataki református templom harangjai, s mikor reá is sor került: feleségét a pataki tanár Koncz Sándor búcsúztatta felejtethetlennül – nem tudta, hogy ez volt a hatyúdala – Sellei Zoltán pedig, maga is egyike a maroknyi gyászolónak, ennek a csodálatos asszonynak költeményes kötetéből a „Kék álarc”-ból adott elő.

Nem volt emlékbeszéd felette, nekrológot sem írtak róla, álljunk hát meg egy percre *dr. Panka Károly* sírhalmánál. Neve visszacseng bennünk, hiszen ő szerkesztette a Pataki Diákvilág Anekdótakincse két kötetét, és ő volt minden azóta lett pataki baráti kör ősenek, máig ihletőjének, a Pataki Diákok Országos Szövetségének, szervezője és első elnöke. Mint az Országgyűlési Könyvtár igazgatója ment nyugdíjba, és ilyenként fenyegette az 50-es években a kitelepítés. Ezért húzódott vissza alsóhatári birtokos családból származó feleségének, Barna Irmának öreg házába a Kazinczy és Tompa utca sarkára. A ház már nincsen meg, kétszintes négy lakás épült a helyén, és a kettőben megtelepedett unokák biztosítják a Patakon oly ritka családi kontinuitást. Kedvelt tervét, az Anekdótakincs harmadik kötetének publikálását megakadályozták említett körülményei. A még budai otthonában összeszedett anyaga talán helyet talál dr. Harsányi István által indított kezdeményezésben.

Mennyit lehetne elmondani a sárospataki előnevű *Harsányi* nagy családnak a Panka-sírokhöz közel eső sírkertjéről! Azokról, akiknek – mint a Sárospataki Takarékpénztár igazgatójának, az egyházközség főgondnokának és feleségének, Bessenyei Emmának – sikerült úgy meghalniok, hogy tetemeik ne a Hortobágyra, hanem ide kerüljenek, még többet azonban azokról, akiket messze elparancsolt az ősi földtől, ősi iskolától a történelem ura. Az egykori pataki jogászra, Harsányi Zsoltra, meg az Új Idők szerkesztőjére, Harsányi Grétére gondolok, és a külföldön is neves írónak feleségére, majd özvegyére, akit a Pert Amboy-i magyar református temető fogadott magába. Térben igen, de szellemben nem idegen világban, hiszen a szomszédságában Pataknak a 20-as években ébresztője, Vincze Károly nyugszik másik három pataki diákkal: Gönczy Árpáddal, Nagy Lajossal és a papköltő Szabó Lászlóval együtt.

Még mindig itt vagyunk – bár mélyen bent az úttól – a temetőnek kultúraltan erdős részén, lassan százados fák alatt, hogy egy percre megálljunk *Kiss Elek*nek, a Tanítóképző és a Főiskola közös tornatanárának családi sírkertje előtt. Nevét akkor kapta fel a tudományos hírnév, amikor mint képesítése szerint botanikus a zempléni hegyeket járva, rábukkant a Pogány-kútnál az ősemléktelepülésre, amit később több archeológiai feltáró munkája követett. Még hallom a csattogtatót, amellyel diákgenerációk tornabemutatóit vezényelte a hetedhét országban híres pataki tornavizsgákon, és még áll a Muszkalay-ház, amit talán azért vásárolt meg családi hajlékul, s amelyből nagy hírű szegedi egyetemi professzor-fia, meg a másik, vitéz Kiss Pál, a festőművész is kirepült, mert a tövében talált vasmaradványokból igazolva látta azt a hagyományt, hogy a ház helyén valamikor a Rákócziak kovácsműhelye volt. Padlásáról szakajtónyi nyílhegyre való obszidiánt sópörtünk össze. A kisvasút Bodrog-hídi töltésének készültekor egyben borította ki valamennyit a kubikos csákány.

Ivánka Sámuel sírja következik. Ha nem emeltek volna föléje síremléket tanártársai, tanítványai, tisztelői, régen elnyelték volna a köréje telepítettek. Azért foglalkozunk vele is bővebben, mert nagyon elfelejtettük, s mert kívánczik a neve zeneiskolánk nevéül, s végül mert ha van pataki zenekultúra, annak megteremtőjét neki köszönjük. Emlékezetét Kun Pál írta meg, s olvasható a halála évében 1887-ben megjelent Sárospataki Lapok 530. lapján a következően:

„Ivánka megjelenése Sárospatakon – korábban orgonista kántor volt Szentesen – az ének és zenetanítás és egyházi éneklés terén valóságos forradalmat idézett elő. Izgatott a vonatott éneklés, a szók hibás kiejtése ellen... Az ő akarata erős volt, s ezért azon igyekezett, hogy mindenkit a maga meggyőződésére bírjon. A Főiskola körében a legnagyobb lelkesedéssel fogott hozzá reform terveinek életbeléptetéséhez. Divatba jött az ének és zenetanulás új módszere. A nagy- és kisdíákok, a képzőművészeti növendékek versenyeztek egymással, hogy eleget tegyenek a mester óhajának... A vidék tanítói berendeltettek Sáros-

patakra, miként kell az ének ügyet emelni, előre vinni, reformálni. Alkotó tevékenysége nem elégedett meg azzal, hogy eszméit csak az adott szűk körben, szegényes eszközök igénybevétele által igyekezzék megvalósítani. Neki a toll hatalmára is szüksége volt, hogy izgasson az irodalmi téren... Az ének ügy érdekében írott dolgozatai, értékezései, bírálati megérdemlik azt, hogy összegyűjtve, egy-két kötetben napvilágot lásson... Legyünk azon, hogy Ivánka hagyatéka szellemi kezünkől ki ne hulljon, mert nem kisebb dicsőségünk a református éneklés terén, mint Erdélyi János a szépirodalom mezején. Két világító oszlop volt ez a két férfi, tündöklő fényök Patakot sugározó be."

Ha Bálint Józsefnek a nevét sem jeleztük édesapja síremlékén ez idáig, annál többet mond el a vele egy esztendőben született, tehát joggal centenáriumi megemlékezésére váró *dr. Gulyás József* síremléke. Főkönyvtáros, gimnáziumi címzetes igazgató, egyetemi magántanár, egyházközségi főgondnok, olvassuk a kitüntető titulusokat. Így is mennyi név az, ami a márványtábláról lemaradt. Elnöke volt az Ipartestületnek, éveken át szerkesztője a valóságban fenntartója egyik hetilapnak, a Sárospataki Hírlapnak, tagja a képviselő testületnek, fordítója Comenius Patakon született latin nyelvű dolgozatainak, lapjában rögzítője millió kis történeti adaléknak, számontartott költő és irodalomtörténész, akinek Harsányi Istvánnal együtt írott két kötete Csokonáról máig megmaradt az egyik legjobb összefoglalásnak. Ugyanakkor diáknemzedékeknek is szerény, de igényes tanítómestere. Ha reá gondolunk, mégsem az osztálytermekben látjuk, hanem a nagykönyvtárral azonosul az emléke. Mint az idősebb Harsányi Istvánnak, a „főkönyvtárnok” teológiai professzornak, előbb munkatársa majd utódja, közel húsz esztendőn át egymaga vezette a könyvtárt. A széniorok hajlamuktól függően, mikor idejük volt, csak besegítettek neki, s a majdnem gyerek könyvtárszolgá félnapos munkáját igénybe vette a takarítás, meg a kikölcsönzött könyveknek helyükre vitele. Akkor úgy tűnt, hogy ha nem is meghalt, de elalélt vele ez a gyűjtemény. Most úgy látjuk, arra való volt ez az idő, a legjelentősebb állami gyűjteményekhez hasonlóan, hogy a minimális dotációjú könyvtár átmentődjék egy olyan korra, amelyben megháromszorozhatja állományát. Pedig magányos volt ő is, mint kortársa és tanártársa, Bálint József. Kötelességtudásával, agyával hűen szolgált. Ő is az Alma Matert, diákjai segítségével nagyszűz alapítványt is tett, ám a szíve, érzelmei mindig az öt felnevelő debreceni kollégiumhoz húzta. Sorsa volt vagy rendeltetése: az ottani kollégiumi tanárválasztások megpályázott irodalmi tanszékre egy pataki diákot, S. Szabó Józsefet választották meg helyette. Őt meg magához ölelte Patak. Meggyőződésünk szerint a debreceninel jóval szélesebb körű és színesebb elfoglaltsági lehetőségekkel. Tudom, tudta ezt ő is. Nem a kicsiségét, a nagyságát bizonyítja, hogy amikor – nem is sejtve, önmaga előtt is titkolt betegségét – otthonában holtan találtuk, az íróasztalán temérdek feljegyzés, különnyomat és egyéb írások között, ott ahol a szülők, legközelebbi hozzátartozók, a legkedvesebbek képe szokott állni, két üveglap közé szorítva csak egyetlen fénykép nézett vissza ránk, a debreceni Kollégiumé.

Gulyás József sírjától valamennyivel odébb, az út és a temető kerítése között hosszan húzódnak a Both család sírjai. *Both Józsefnek* a házat köszönöm, a hozzá fűződő családi hagyományokkal, történeti tényekkel, meg a nagydiófát és az öreg vérbélű körtét a temetőbe nyíló kiskapunk mellett. Ha előkerültek a leszármazottak Debrecenből, Szegedről, Pestről és a Komáromi Jánostól Tót-lapálynak nevezett Ondava völgyéről – Gulyás István a tanár, Gulyás Pál a költő, Juhász Géza az irodalmár, Both György a professzor, Both Béla a rendező és a többiek – mindig megnézték, olyan-e mint gyermekkorukban volt, 60 vagy 80 évvel ezelőtt. Mint fogadott fiú, sógorának, a nagyhírű pataki bírónak hívására – akinek elmálló sírkövén ugyan csu-

pán ennyi áll: „*Szakácsi Dániel* ácsmester” – jött felesége szülőföldjére. Az utóbbiról, *Szakácsi Zsuzsannáról* pedig úgy emlékezett meg a Sárospataki Lapok „mint aki Világos után vigasztalásuk volt a reményt vesztett hazafiaknak”. S aki maga gyermektelen lévén „szerzett magának fiakat, leányokat és szép családi koszorútól övezve, mint nagymama halt meg”. A Both-sírok között borostyán borítja Both József apósáét, a 48-as honvéd *Kovács Károlyét*, és új síremlék az ide a családba temetkezett *Halász Dénes* gimnáziumi tanárét, Both József és Kovács Emília egyik leányának a férjét. Egy élelen át szigorú tanára volt a gimnáziumnak, de jellemének sajátos értékeit, amellet hogy egy diák mindig ingyenesen lakott a „Halász-gárdá”-ban, az a néhány esztendő virágoztatta ki, amelyeket mint a formálódó városi tanács tagja változó vezetők mellett tanácselnök-helyettesként betöltött.

A Both-sírokkal szemben, az első sornál beljebb van a Deák család sírja. Benne nyugszik édesanyjával, nagybátyjával s most már fiának porréseivel együtt *Deák Geyza*, a gimnáziumnak Bálint József előtt rajztanára.² Festen szeretett, de mint grafikus alkotott maradandót. Már akkor foglalkoztatta a „magyar mivolt”, amikor még keveseket, és a néprajztudomány mint a szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtés vidéki előfutárát tartja számon. Népköltési anyagát, amelyet tanártársaival, Harsányi István-nal és Novák Sándorral együtt gyűjtött, a Néprajzi Múzeum őrzi, ami pedig jelentős tárgyi gyűjtéséből fennmaradt, a Tudományos Gyűjtemények múzeumának állományát gazdagítja.

Valamikor fakerítés óvta a Vass család sírjait, nem sokkal a Deák családé mögött. Közöttük a legismertebb az 1790-ben Rozsnyón született és 1863-ban Patakon elhunyt *Vass Imre* neve. A Magyar Életrajzi Lexikonban ezt olvassuk felőle: mérnök, oklevelét a pesti Institutum Geometricumban kapta... Borsod megye hites földmérője, az aggteleki Baradla barlangban 1826-29 között addig ismeretlen, több mint 15 km hosszúságú járatokat fedezett fel, és róluk 1829-ben részletes térképet készített. 1846-ban a Tisza szabályozásához jelentkezett, ahol – ahogy a sárospataki hetilap írja – „a szabadságharc alatt is nagy szerepet vitt s nevét Budavárnál még ma is ‘Vassánc’ név alatt ismert védőműve örököltette meg”.

Vass-lány volt a felesége, ezért van az egyik Vass-sír mellett az *Ellend Józsefé*. Főgimnáziumi tanár, akiről a Sárospataki Református Lapokban olvasható gyászír 1921 novemberében ezt írja:

„7-én reggel még derült kedvvel indult el hazulról, s tíz perc múlva a Vay utcán jártában hirtelen magához szólította az Úr... Vele egy komoly, nemes munkában, a matematikai és fizikai tudományok értékes búvárlatában eltöltött élet tűnt el a közélet színteréről... Szaktudományát irodalmilag is művelte, hasonlóképpen számos értékes tanügytörténeti dolgozata jelent meg, részint fővárosi folyóiratokban, részint a Sárospataki Református Lapokban... 1890-ben jött Kolozsvárról, 1914-től a gimnázium igazgatója, de a forradalmak éve őt is ki-mozdította nyugodt munkálkodásából... Az ár magával ragadta, s bár súlyosabb hibát nem követett el, pályája megszakadt. A VK miniszter rendeletben, saját kérelmére, ideiglenesen egy évre 1921. szeptember 1-től kezdődően nyugdíjazta.”

Ha emléktáblát nem állítunk sem neki, sem a máshol nyugvó, nála nehezebb sorsot elviselni kényszerült teológiai tanártársának, *Rohoska Józsefnek*, mint ahogy azt már évekkel ezelőtt megkapta a Tanítóképzőben *Déri István*, legalább arra kellene vigyáznunk, hogy a sírját tudjuk, merre van [...].

² Újszászy Kálmán apósa. (A Szerk.)

Mindig rápillantanak a temetőben járók *Somossy János*nak, a Vass-sírokéval szomszédos, empire vasoszlop síremlékére. Ha minden egyebet elfelejtjenék felőle, előbb gimnáziumi, majd teológiai tanári munkásságáról, esperességéről, s ezzel együttjáró iskolai algondnokságáról, Kazinczyval szoros barátságáról, akkor is tudnunk kell, hogy 1828-tól haláláig, 1855-ig ő volt a főiskola főkönyvtárnoka, s az ő igazgatósága alatt történt meg a könyvtárterem kifestése, s az átköltözés oda, a mai gimnáziumi épületszárnyban és a lebontott Csengettyű-soron volt régi könyvtári helyiségekből.

Szeremley Gábor síremléke nincs messzire tőle. Feljegyezték róla, hogy Hegelt már a 30-as években tanította Máramarosszigeten, és 1845-től Patakon, ahol politikát, bölcséletet adott elő, s ahonnan 1851-ben a bécsi protestáns fakultás tanárává nevezetett ki, de ahonnan már 1855-ben visszatért pataki tanszékére.

Ha továbbmenve, sétánkat befejezendő, el akarunk jutni a temető legújabban betelepült parcellájához, akkor rá kell térnünk az eddig járt útra, ami azért is szükséges, hogy ne mellőzzük el a temető legművészeibb síremlékét. „Iffjú *Kengyel Dániel* jogtant hallgató pályatársuknak emelték barátai 1846-ban”. Az övé csak egy a sok pataki diáksír között, hiszen nem volt olyan esztendő, amikor a járványokat leszámítva is két-három diákot ne kísértek volna ki társai a temetőbe. Legtöbbjüknek kijárt a Kengyel Dánieléhez hasonlóan szépen faragott, a Nyilazó-bányából származó síremlék. Sajnos, 100-120 évnél többet nem bírnak ki, az utolsóktól, s velük az alattuk nyugvóktól ezzel a mostani előadással veszek búcsút.

Sűrűn betelepítettnek tűnik a temetőnek most következő parcellája. Valamikor a legszéle volt, most, hogy a Kazinczy utcai bejáró korszerűsült, s autóparkolót kapott, a legeleje. Ez, és az a körülmény, hogy a ravatalozót is itt építették fel, meggyorsították népszerűségét, és ha a még mindig „jó kényelmesnek” tartott temetőben válogatni lehet a sírhelyekben, ezt választják a legtöbben. A sokáig romos temetőőri ház sem riasztja el többé a látogatókat. Helyreállítva még vonzóbbá teszi a működő síremlékekkel sajnos már telezsúfolt parcellához a Vörösmarty utcai bejárótól idáig vezető fasonon át a hozzájutást.

Itt kettős feladat adódik a történelmi séta számára. Előbb az itt is található néhány öreg sír előtt állunk meg. Hogy elszórtan bár, de jeleseink nyugszanak itt is, annak bizonyítéka, hogy jó száz évvel ezelőtt, a kiegyezés kora körüli évtizedekben, éppúgy telített lehetett, mint amilyen „belakottá” lett napjainkban.

Csoma Mihályé az a dombra állított kopjafa, ami legelőször szemünkbe tűnik. Megvan az oka annak, miért lett kortársának, Erdélyi Jánosnak haláláig haragot tartó ellenfele. Pataki diákból lett pataki tanár, „1834-től a szónoklati osztály tanára, 1848-ban mint nemzetőr kapitány katonai gyakorlatokat tartott a piros sapkásoknak készülő ifjúsággal és az Akadémián a politikai tanszékre nevezték ki. A Bach-korszakban megszűnő a jogi oktatás, a nevelés- és oktatástant adta elő, 1854-ben pedig az Organizations-Entwurfnak megfelelően szervezett, a kollégiumi egységen belül önálló tanintézeté lett gimnáziumhoz helyezték át.” Ez az, amit a kitűnő szónok, az ifjúság kedveltje nem tudott megbocsátani az akkor a Főiskola életében meghatározó szerepet betöltő Erdélyi Jánosnak. Mikor a Jogakadémia újraindításakor, 1863-ban, nyilván emiatt is, újra kimaradt a jogi korból, nyugdíjba ment ugyanabban az esztendőben. A kopjafát már mi állítottuk 1931-ben addig jeltelen sírjára, valószínűleg kriptájára.

A figyelmet a kopjafáéhoz hasonlóan magára felhívó hatalmas fehér márványobelisk alatt *Zsarnay Lajos* feleségének a hamvai porladnak. Még akkor halt meg, mikor férje, a később nagynevű püspök pataki tanár volt, Hegedűs Lászlóval, Árvay Józseffel

és Erdélyi Jánossal együtt szervezője a szabadságharc után nyilvánosságát elvesztett, lét és nemlét határára sodródott Főiskolának.

Sírja tövében tuják és egyéb temetői növények árnyékában a Zsindely család sírkertjét találjuk. A prűgyi születésű *Zsindely István*nak nyitották, s ma unokái urnáit is magába fogadja. Zsindely István mint önkéntes nemzetőr elment a lelkesült fiúkkal, s a 44. zászlóaljban ott őrködött az ország nyugati határán, írja róla nekrológjában Maklári Pap Miklós. 1859-től a Képezdében a mennyiségtan és természettudományok tanára. 1862-től ugyanez a gimnáziumban, később igazgató, majd a főiskola anyagi ügyeit intéző gazdasági választmány elnöke. Íróasztala mellett halt meg munka közben. Síriratul tanártársai, tisztelői az akkor, 1891-ben nagyon ismeretes két sort szánták, mondván, hogy benne egész élete tükröződik:

*Két jó van, mi felett sorsnak nincs semmi hatalma:
Szorgalom és erény; földön az, égben ez áld!*

Ráépítéssel a régi Kisinternátus (a mai zeneiskola) alkotója. Családjához adták be szülei a korabeli gyakorlatnak megfelelően tanulni is, segíteni is, szolgálni is a rokonleányt, Pallagi Erzsébetet, Móricz Zsigmond édesanyját.

Még egy „sírkert” maradt hátra, utunktól befelé, azaz keleti irányban, az *Erdélyi Jánosé*. Előtte megállva Lévay József versének kezdősorait idézem:

*Kinek lángszellem volt vezére,
Ne rejtse azt egy sírhalom!
Felköltöm onnan és nevére
Zendül emlékező dalom...*

Hogy mire kell emlékezni, azt katedráján utódjától, Szinyei Gerzsontól kölcsönzöm:

„Mindazon újítások, alkotások, melyek tanársága idejében a főiskola szellemi és anyagi jólétének emelése végett létesültek, részben vagy egészben az ő nevével állnak kapcsolatban. Tőle származik a Főiskolai Nyomda teljesebb felszerelésének eszméje, mivéggett lelkes társaival együtt megalapította a nyomdaválasztmányt, amely csakhamar gazdasági választmánnyá alakulva a magára hagyott főiskolát a fenyegető anyagi zavarokból kisegítette, és olyan helyzetbe hozta, hogy több új tanszéket állíthattunk, s ezzel az Entwurf ebbeli követelésének eleget tehattünk. Az ő irodalmi izgató szelleme hozta létre azt a kis írói társaságot, ami a Népiskolai Könyvtár megindításával a népiskolai tanügyet a munkaszerűség színvonalára emelte... Ő volt megindítója a Sárospataki Füzeteknek... Ő volt tervezője, vezetője, írója a főiskola háromszázados ünnepélyének, Hegedűs Lászlóval együtt tőle származik a Tanítóképezde.”

S azzal, hogy a háromszázados ünnepélyen ezt a felírást ragyogtatta a főiskola homlokzatára:

*Három fáklyám ég:
Hit, haza, emberiség!*

Ő lett legtömörebb formába öntője annak, amit úgy hívunk, hogy „pataki szellem”. Mint a legtöbb korabeli pataki tanár, ő is építkezett. A Rákóczi utcán levő, kevés változtatással máig megmaradt saját házából kísért ki a temetőbe, fáklyás menettel, a teljes ifjúság és teljes tanári kar 1868-ban.

És most befejezésül, a Kazinczy utcai mai főbejárathoz közeledve jöjjenek azoknak sírjai, akikéi már a mi korunkban keletkeztek. Együtt van itt a Főiskola egyik virágkorának számító 30-as éveknek szinte teljes tanári kara. Egy teológus és egy kis gimnazista sírjával képviselve van az ifjúság, s ennek kedveltjével, az utolsó főbajorossal, a csak Bandi bácsinak ismert Tóth Andrással együtt a bajorosok hada.

Kovács Dezső idézem elsőnek, mert ő van legelől a sorban. A Tanítóképző igazgatóját, puritán tanítónemzedékek puritán elindítóját, korán elhalt tanárával, a közéletben fekvő *Varga Gábor*al együtt. *Darányi Lajos*, Ungnak szerelmese, az ungiak összetartója és összetemetője, diákgenerációk igehirdetője következik, aki úgy szeretete Patakot, hogy a püspökséget is csak a Patakon maradhatás árán vállalta. Mögötte sorakoznak a két világháború közötti Sárospataknak a szellemi arculatát is meghatározó nagyok.

*Erdély áldott földje adta,
Patak fiának fogadta,
Vígán szolgált Krisztusának,
Hívő tolmácsa volt Isten Új Testámentumának.*

Dr. Mátyás Ernő, akinek svédmárvány síremlékére Kolozsvárról küldték ezt a házsongárdi temetőbe kívánczoló sírverset az erdélyi szellemi élet vezetői. Teremtő szelleme, alkotó fantáziája, szívóssága nemcsak könyvei – tudománya területén korban a legjobbak – tükrözik, hanem a városnak a 30-as években létesült középületei is, az általánostól eltérő egyéni ízeikkel.

És *Szabó Gyula* nélkül el lehet-e képzelni a hajdani Angol Internátust?! Hol lennének nélküle a Mészölyök, a Király Istvánok, Képes Gézák, Nagy Jánosok. Mint ahogy *Szabó Zoltán* nélkül az Erdélyt és a Felvidéket járó regösök, és hol lett volna a találkozóikon 50 évet megélt pataki népfőiskola? *Tárczy Árpád* nélkül mennyivel nehezebb lett volna az átállás az új vizekre, *Jakob Károly* nélkül hogyan mentődött volna át és nőtt volna múzeummá a régiségtár? *Marton János* nélkül ugyan ki szerkesztette volna egyre nyomorúságosabb körülmények között az iskola és az egyházkerület hivatalos lapját évtizedeken át fillér honorárium nélkül. S amodébb, ha a Gondviselés nem ajándékozta meg az iskolát, *Trócsányi Józseffel*, hogyan teremődött volna meg Erdélyi János korához hasonlóan az a szilárd anyagi bázis, amelyre internátusokat lehetett tervezni és építeni, gimnáziumi szárnyat felhúzni, és amely lehetővé tette, hogy birtokai nélkül maradvá, csak a szőlőjével meg a szupplikánsok gyülekezet-járásával fenn tudta magát tartani az államosításig, nem nyomorúságosan, hanem a fejlődés lendületének minden szépségével a Főiskola. *Ablonczy György* is azért került az említettek mellé, mert ifjan elhalva is tanította, hogyan kell a halálra elkészíteni magát, annak elkerülhetetlenségével szembenézni a keresztyén embernek.

S gyűlnek-gyűlnek a többiek! Rózsaszín márvány síremléket állított osztálya *Héthy Lajos*unknak, örökzöld fák várják *Magda Barna* sírjánál, hogy nagyra növekedhesse- nek. Közeliükben nyugszik a messze Alföldről idekerült szelíd *Tapa András*, s a temető legterjedelmesebb sírkertjében a Móre család alussza örök álmát a már a Rákóczi Gimnáziumban tanult, és tanárnak oda visszatért, eddig egyetlen tanárnő halottunk, a kedves *Móre Kati*. Míg élt, ő tartotta számon a hazában és a nagyvilágban szétszórta pataki diákokat, és rendezte vagy készítette elő a diáktalálkozókat. Fiatal kora dacára hozzá illett ez a legjobban, családjának gyökerei messze nyúlnak vissza a városban is, az iskolában is, még inkább azonban a tájban.

*Szent hely ez a temető,
Mindenkit befogad ő,
Befogad ő jövevényt,
Urát, gazdagot, szegényt.*

Így kezdtük, és ezzel búcsúzzunk a temetőtől, zárjuk a pataki temetőnek ezen a csak kisebbik hányadán történt sétánkat.

Jövevény-e az immár két esztendő óta a tőle és sokaktól megénekelt három hársfa árnyékában nyugvó *Cs. Szabó László*? Ha igen, akkor csak úgy, mint a többiek, akikről szólottam, és mindahányan, akik e földön csak jövevények és zsellérek vagyunk. Alig van közöttük, aki Patakon született. Századok sora, de ez a temető is tanúja annak, hogy ez a város és benne ez az iskola mindig tudta, amit legerősebben Erdélyi János hangsúlyozott: ahhoz, hogy exportálni tudjon szellemi értékeket, máig ismert szellemi exportja megmaradjon, előbb importálnia kellett. A Felvidék, Erdély, az Alföld, sőt a főváros értékei sűrűsödtek így együtt, lettek személyekben hordozói, alkotásokban tükrei a három fáklyával világító ugyanazon szellemnek.

Ezt érezte meg *Cs. Szabó László* is a temetőt járva, és így tudta, hogy benne itthon lesz sokat szenvedett beteg teste, ugyanúgy mint szellemének összegyűjtött kincsei, a könyvei a Gyűjtemények Nagykönyvtárában. Sírja a nemzeti azonosságukat kereső, óvó, hazai és külföldön élő magyarok zarándokhelye. Most készülünk arra, hogy megtaláljuk az ehhez és a hozzá méltó síremléket.

A második séta

Amíg a temető bozótlanítása meg nem történt, magasra nyúlt orgonasövény védte a temető Vörösmarty utcai bejáratától a Katona család kriptái felé vezető úton az első három sírt. Az egyik, a műkövel befedett, *dr. Kún Zoltán* nyughelye.

„Teremtő erejű tehetség, ízig-vérig modern ember, aki mindig nagy érdeklődéssel vetette magát az új orvosi felfedezésekre, s akinél a tudásszomj őszerejű orvosi intuícióval párosult” – írja róla nekrológja. Messze vidéken a legismertebb orr-fül- és gégegyógyász, homeopata belgyógyász, a Hegyalja kénes fürdőinek, főleg Bényének népszerűsítője, és mint főiskolai orvos az Ifjúsági Betegsegélyző Egylet kórházának fokról fokra kiépítője. A kórház létesítésének elindítója ugyan elődje, a szabadságharc honvédorvosa, a néhány sírral odébb, vasráccsal körülvett sírkertben nyugvó *dr. Lengyel Endre* volt, de az aki a kórházat a főiskola udvarán, az egykori Cigány-sor helyén megalapította, akit 1875-ben választottak meg az iskola orvosává, s aki a ma tanárkásoknak használt épületet fokozatosan kialakította – még elkülönített járványszoba is csatlakozott hozzá – az *dr. Kún Zoltán* volt. És még egyet tudni kell róla. Ő volt a húszas években indult kerámiagyár főreszvényese, s mint ilyen, ennek egyik alapítója. Nem rajta múlt, és nem is a később Bodrogkeresztúrra áttelepült gyárvezetőn, hogy a pataki kerámiagyár – vagy, ahogy hívták, az Ulrich Kerámiagyár – termékei nem voltak versenyképesek. A részvényesek ugyan tönkrementek – *dr. Kún Zoltánnak* bodrogközi birtoka ment rá a vállalkozásra –, de a gyárépület, a berendezés nagy részével helyén maradt, biztosítva a kontinuitás, a szerencsésebb továbbfolytatás lehetőségét. Ha nem álmodtak volna Patakra *dr. Kún Zoltán* kerámiagyárát, tehát tájba illő üzemet, nem valószínű, hogy ma lenne kerámiagyár Patakon.

Egy lépéssel tovább, a szomszéd sírban – a temető kevés kriptája közül az egyikben – *Csontos József*, a gimnázium egykori igazgatója pihen feleségével, s tragikus sorsú fiukkal, a sokunk által ismert *dr. Csontos Ernő*vel. Előtte mindig úgy él a gönci parasztfiúból lett pataki diák, majd pataki tanár, mint aki ebéd tájára már egymaga elintézte hivatalos adminisztrációs tennivalóit, s mire a mendurok és nagyobb diákok kiözönltek a tápintézetből, a Kollégium kapujának kövéhez támaszkodva vigyázta őket, derűs szép magyar arcával, s egyet-kettőt mindig megállított, érdeklődve az otthonlevők felől. Még annak az iskolának az igazgatója volt, ahol az igazgató nemcsak ismert minden diákot (300–400-an lehettek akkor), hanem családi körülményeiket is tudta. Nem csuda, ha növendékei csüngtek ajkán, vele együtt könnyezve

Mohácsot és siratva 48-at. Ezért írhatta róla megemlékezésében Novák Sándor az ennél sokkal többet:

„Vele a régi, boldog Magyarország szegletköve bomlik röggé. Mily meggyőző hittel tudta bizonyítani, hogy ezeréves története folyamán Magyarország volt már sokkal nehezebb helyzetben is, s mégis talpra állott, mert a Gondviselésnek nemzetünkkel mindig nagy céljai voltak, s ennek a nagy hivatástudatnak Trianon után sem szabad elhalványulni. A nyelvtörténésznek készült kitűnő történelemtudós sorakoztatta fel ilyenkor az érvek sokaságát, hogy megcáfolhatatlanná tegye nemzete jogát az élethez, melynek nemzetközi elismerése nélkül Közép-Európa problémáit sem megérteni, annál kevésbé nyugvópontra vinni nem lehet. Acélképek szemei ilyenkor szikraesőben égtek, s hegyeket mozdító hite előtt örömmel hajolt meg a fanyarlelkű kételkedés... Lényéből optimizmus sugárzott másokra is. Ez is egy nagy nevelőértéke volt szeretetreméltó személyiségének.”

Tuják, fenyők őrzik, s magas, sokak által irigyelt márványoszlopok, a Kanthák és a Zsidayak emlékét. Nem tanárcsaládok; ügyvédek, birtokosok, városi és egyházi honoráciorok, alapítványokat létesítő módos polgárok. Köztük van „Sárospatak utolsó 48-as honvédje, a 85 éves korában elhunyt *Zsiday József*, aki egy időben a főiskolai nyomdát is vezette, s akinek temetésén ott volt a Zemplén megyei 48-as honvédek négytagú küldöttsége, és vett érzékeny búcsút az elköltözött bajtárstól, aki a bárcai csatában a vitéz lengyel légióval vett részt a haza oltalmában.”

„Ahol én vagyok, ott lesz az én szolgám is!” Maga választotta ezt a gyászjelentését meghatározó, de a teljes embert megmutató bibliai verset a János evangéliumból *D. dr. Nagy Barna*, akit még szintén sokan ismertünk, s akit az MTA Irodalomtörténeti Intézetének egyik előadásán ért utol a hazahívó szó. Vannak pótolhatatlan emberek, ilyen *D. dr. Nagy Barna* is. A gimnázium sportolójának érdemtábláján még az 1909-ben született Nagy Barna – Nagy Béla teológiai tanár és Kérészy Vilma fia – tartja magasugrásban az első helyet, mint ahogy az övé az elsőség a 16. századi magyar irodalom filozófiai, teológiai, világnézeti hátterének feltárásában, amit nem tudott befejezni, az befejezetlen is marad; legalábbis azon a szinten, amelyen ő dolgozott. Amihez felhasználta görög, latin, holland, német, francia, angol nyelvi ismereteit, de amihez megtanult lengyelül is, olaszul is, s hogy mily tökéletesen bírta ezeket a nyelveket – ismeretlen szót a szótárban csak egyszerű kellett megnéznie – mutatja, hogy Kálvinnak korabeli francia nyelven lejegyzett prédikációi jelentős hányadát ő tette át mai francia nyelvre. Érthető tehát, hogy ezért s egyéb – főleg történeti, s ezen belül is egyháztörténeti – munkásságáért díszdoktorává avatta a zürichi egyetem! Csak szolgaként, a haza, a tudomány, Isten munkában eléggő szolgáljaként, de a jánosi ige perspektívájával, állandóan a transcendens és immanens, a horizontális és vertikális metszőpontjában lélegezve lehet a *D. dr. Nagy Barnához* hasonló személyiségek keveseknek osztályrészül jutott életét élni.

Kisebbségi utálagazás szögletében kopjafa-együttes mutatja: akik itt vannak eltemetve, közülük van egymáshoz. S valóban három generáció! *Pálóczi Czinke István* – a Trianonnal a Tiszáninnenről leszakadt magyar reformátusok püspöke Ungvártól Fülekig, zsoldárfordító, akinek az egyházi népiskolákban folyó tanítás színvonalának emelése volt végig, hosszú életén át a legfőbb gondja – pihen egy láthatóan a kopjafás sírokhoz tartozó dombocská alatt. Jeltelenül, mert az volt a kívánsága, a Pesten elhunyt egykori pataki diáknak, hogy mint Kálviné Genfben, az ő teste is Patakon keveredjék el jeltelenül a szentnek tartott itteni földdel.

A következő generációt veje, *Hodossy Béla* képviseli. Igazgatósága alatt – s nyilván nem nélküle – emelte az akkori magyar állam 1912-ben a tanítóképző mai frontját. Emellett arra is volt ideje és ereje, hogy szakjával, a zenével irodalmilag is foglal-

kozzék. Lapjában, a Zeneközlönyben jelentek meg javarészt írásai, amelyekkel eleget tett annak az Erdélyi Jánosék által felállított követelménynek, hogy a pataki tanárnak, amellet hogy tanít, nevel, szakirodalma művelőjének is kell lennie.

Ezt az igényt tette magáévá a családban a harmadik generációt képviselő harmadik fejfa, *Lázár Károly* tanítóképző intézeti tanár sírja. Előbb az áldott emlékü Tóth Mihállyal, majd Szathmáry Ferencsel írója, szerkesztője, kiadója lett a Szántás-vetés című vezérkönyv sorozatnak, amellyel egyidőre, éppúgy a népiskolai oktatás szellemi formálójává tette Patakot, mint Árvayék, Hegedűsék, Erdélyiek a kiegyezés előtt!

Az úton továbbmenve, annak szemben levő oldalán, de kissé beljebb, jól észrevehetően sorakoznak a Búza család síremlékei. A közelükben látható mélyedések, máig árulkodnak arról, hogy – amíg az 50-es években eléggé meg nem bocsáthatóan ki nem vágta – fák, mégpedig tűlevelűek óvták a sírokat, köztük azért a *Búza János*-ét is, akinek mint a természetrajz tanárának, jelentős szerepe volt az Iskolakert fásításában, s aki Bálint Dezső pataki lelkésszel együtt a temető rendezését és 1896-ban kezdődött parkszerű fásítását is intézte. Tankönyvei – mindegyik egy-egy gimnáziumi osztály számára: Növénytan, Ásványtan, Állattan – messze ismertté tették a fél ország Búza „bácsijának” nevét.

Hogy mit jelentett veje, a vele egy sírkertben nyugvó *Szilágyi Benő*, a görög nyelv tanára a századelő pataki diákjának, azt tanítványának, Képes Gézának verse sugározza. Hadd idézzek ebből a hatalmas sodrú ódából néhány strófát:

*Hol fenyők, fűzek s tujafák susognak,
s hűvös árnyat ringat a könnyű szellő,
moccanatlan porlanak itt a holtak,
lenn a vak éjben.*

*Itt a csönd halvány szövetét, rigófütyty
tépí szét – Hogy dőzsöl a méh a zsályán!
Szétekintek, látom: az élet itt is
győz a halálon.*

*Mennyi nagy név a köveken! Úgy érzem:
megsuhint a gondolatuk miként friss
szél! S ímé, Szilágyi: neved ragyogva
tűnik élembe.*

*Szomjú szívvel ültem a szűk padok közt,
s úgy néztem rád, bajszos, erős magyarra,
mint ki hozzánk hozta a szép Múzsákat
szent Helikonról.*

*Társaim, nem, nem, sohasem feledjük,
mennyi szép időt mulatánk el együtt.
S része vagy te ennek a szép időnek,
drága Szilágyink!*

Sokáig egy kopjafa, ma egyszerű kőpárna jelzi pár lépéssel távolabb a szónoklat-tan professzorának, az iskola papjának, *Novák Lajos*nak sírját. Mindig elevenen él bennem, pedig csak olvastam róla, hogy amikor a nagyságos fejedelem koporsóját Pataknak kitérve vitte Kassára a különvonat, éjfél volt, midőn a nagy halott ideérkezett. Az állomáson várta a város népe és az ifjúság. Amikor a különkocsi ajtaját szét-húzták és látható lett a koporsó, a gyász néma csendjében, „száz meg száz fáklya világánál”, így kezdte köszöntő beszédét a város és a kollégium közös szónoka: „Szent hamvak!” A megszólításnak, s ahogy elhangzott, olyan ereje volt, hogy min-

denki, kicsi és nagy, tanár és diák letérdelt. Igen, mert vannak pillanatok, érzelmek az emberek életében, amelyeket csak térden, a férfi-fejet mélyen lehajtva, hogy ne lássék a könny, lehet elviselni...

Nem a sírok tömegében, hanem kint az úton, márvány obeliszk áll a 94 évet élt *Soltész Ferenc*re emlékeztetve. Már 1853-ban elkészült a Szinyei Endrével együtt írt és még ma is használatban levő görög nyelvtanával. 1854-től 1863-ig a Nagykönyvtárát vezette, mint „főkönyvtárnok” és 1874-ben betöltvén a 25. tanári évét, folytonos gyengélkedésére tekintettel, nyugalomba kíváncsozott. Meghalt 1915-ben, jó negyven évvel nyugalomba vonulása után!

Nem messze az övétől, de az úttól beljebb, találjuk *dr. Rácz Lajos* sírját. A mesemondó Benedek Elek családjából származó feleségével és két felnőtt gyermekével. Előbb a német nyelv tanára a gimnáziumban, majd a filozófia-pedagógiai tanszék professzora az akadémiai tagozatokon. Tudós a javából, aki késő estig, az ablaknál volt álló íróasztala mellett dolgozott. Még diákkorában ő volt elindítója 1884-ben a Sárospataki Ifjúsági Közlönynek. Később szerkesztője a Sárospataki Lapoknak. Méltányolt szerzője Comeniusról, Rousseauról, Pascalról írott tanulmányoknak, fordítója is Rousseau-nak, tagja nemzetközi tudományos társaságoknak, méltó kortársa Patakon a Ballagiaknak, Zoványinak, Radácsinak, egy országszerte híres tanár és tudós nemzedéknek.

Mennyire más volt ezeknél a szintén kortárs *Novák Sándor*, a költő, aki mint az irodalom tanára volt az egyik nevelője annak a diáknemzedéknek, amelyből később a sűrűn emlegetett pataki írók, művészek, költők, műfordítók kerültek ki, akik őt valamennyien tanítómesterüknek vállalják. Hogy a kuruc dalként elterjedt nótája: a „Nagymajtényi síkon...”, amelynek szövegét is, zenéjét is ő szerezte, még népszerűbbé tette nevét Patakon is, az országban is, ezzel nem volt nagyra. Lírájának inkább azok a versek feleltek meg, amelyeket a „Holdas úton” című kötete foglal magában.

Novák Sándor sírkertjénél, ahol feleségével és annak szüleivel, a nagyhírű *Szánthó Gyula* jogtanárral együtt nyugszanak, már körülbelül sétánk fele útján vagyunk, és visszafelé indulva elsőnek a *Finkey-Kovácsy* sírkert vonja magára figyelmünket. Több helyen találunk Finkeyeket a pataki temetőben. Kettőt közülük, apát és édesanyját, egymásra következő két napon ragadott el 1872-ben a kolerajárvány. Az árván maradt négy gyermeknek voltaképpen felnevelője az a *Kovácsy Sándor* főiskolai tanár volt, aki a legidősebb árvát, Esztert úgy vette el, 17 éves korában feleségül, hogy a három másikat is a családba fogadta. Nem hiába mondotta, Kovácsy Sándorra emlékezve Elekes Imre: „Ha a jó tanár első feltétele az, hogy jó ember legyen, akkor Kovácsy Sándor a legkiválóbb tanárok közé sorolható, akik valaha éltek és tanítottak.”

Nos, a legkisebb Finkey-árva, az 1872-ben még alig két éves *Ferenc* vitte a családban a legtöbbre. Pataki diák, jogtanár Patakon, egyetemi tanár Kolozsvárott, Pozsonyban és Pesten, a Kúria elnöke, az MTA tagja, koronaügyész, s a Felsőháznak is tagja. Kövy Sándor és Emődy Dániel mellett a harmadik „nagy”, aki a „világégésből” meghalni jött el feleségével, Radácsi György leányával Patakra, de úgy, hogy előbb még megírta sok kedves visszaemlékezés mellett, amit maga is kötelességének tartott, a pataki jogakadémia történetét.

Nem írták még meg, de ez nem jelenti azt, hogy nem írják majd meg, ha másként nem, helytörténeti pályamunka vagy szakdolgozat formájában *Csajka Endre* életét és munkásságát. Ő a századelőnek pataki „self made man”-je, aki lépésről lépésre emelkedett vagyonában, munkaterületében, tekintélyében, egy olyan gazdasági struktúrájú világban, amikor ez szinte elképzelhetetlennek látszott. Kishivatalnok, üzletkötő,

előbb kistrésvényes, majd főrésvényes, bankos, borkereskedő, földbirtokos, gyáros és ember, megjelenésében szép magyar ember... Sírját valószínűleg nem ilyennek szánták. Kriptá kívánczozott a kripták mellé, de csupán egy kőlap jutott neki is, feleségének is, sőt fiának, Patak egyidőben főbírájának is.

Két kriptá következik. Ha nem tévedek a dátumban, *dr. Katona Mihály* orvos emeltette az „angyalos” emlékművet 1914 májusában, nyilván a maga és a kiterjedt Katona család számára. Róla is részletesebben kellene szólnom: szobrokkal díszített kertjéről, hécei szép kúriájáról, melyet óvodának hagyott a református egyházra. Bővebben kellene szólni mind az idősebb *Katona Györgyről*, akinek a református templom mennyezetének mostani kiképzését, Észak- és Dél-Zemplénben egy egész sor templomnak tervét és a „Mudrányt”, a Konviktus épületét köszönhetjük, meg a Rákóczi út városképi szempontból is lehangsúlyosabb lakóházát. Mind az ifjabbikról, akinek ideje is, szíve is volt arra, hogy azoknak a családtagoknak is hajlékot készíttessen, akinek már nem maradt hely a Katona Mihály által emeltetett kriptában. Sőt, látva a temetőnek periodikusan bekövetkező elesettségét, a közelebbi atyafiságot is beletelepítette. Köztük a Baloghokkal együtt a másik pataki „self made man”-t, *Hegedűs Lászlót*, akinek élete szintén regény (kié nem az?!), s akiről a Magyar Írók életrajzában ezt olvashatjuk:

„Sárospatakon született, ahol atyja polgár és halász volt. 1839-ben a sárospatakiak megválasztották lelkészüknek. Az 50-es évek elején Erdélyi Jánossal, lelkük egész hevével fáradoztak a népiskolai oktatás emelésén. Az ő terve és felügyelete alatt indult meg a Népiskolai Könyvtár c. vállalat. 1855-ben az Alsó-Zempléni Egyházmegye esperese. 1857-ben megindította Erdélyi Jánossal és Szeremley Gáborral a Sárospataki Füzeteket. 1858-59-ben egyike volt azoknak, akik a protestáns egyházat szabályozni kívánó császári pátenst ellen nagy tevékenységet fejtettek ki. 1867-ben betegeskedése miatt lemondott papi hivataláról. Szellemi újjáteremtője volt a Sárospataki Főiskolának. Született 1814-ben, meghalt 1884-ben.”

Akkor építette szép házát a Kossuth és Rózsa Ferenc utca sarkán (ezért hordta korábban az ő nevét a „Patikaköz”), amikor a pataki tanárok mind építkeztek. Zsarnay Lajos, Apáthy István, Erdélyi János, Nyíri István, Koloss Dániel és mások a Fő utcán, s csak a szerényebbek egyebütt.

Két ízben történt kísérlet arra, hogy elvigyék Patakról, mégpedig magasabb állásba, a Baár-Madas leányiskola igazgatójának, majd a szegedi egyetem jogprofesszorának, azt a *dr. Batta Istvánt*, akiről azt tartották, hogy a magyar középiskolai matematika tanításnak vitathatatlanul első metodikusa, s aki néhány év alatt, amíg itt volt, 1920-tól 1928-ig, haláláig, csodát művelt tanítványaival, indításokat adott tanártársainak, és az iparos munkásságon át is belopta magát a város szívébe.

Költőnőre borul a *Krüzseli Erzsébet* sírja. Atyja, Krüzseli Bálint a máramaros-szigeti jogakadémiát cserélte fel a patakival, még a múlt század 80-as éveiben. Bár szakirodalmi munkássága is volt, mégis kevesen ismerték, de a „Hangtalan lírán” és az „Örök csendben” és más verseskötetek szerzőjét szívébe zárta a század eleji Patak és a távolabbi környék.

Batta Istvánnak bizony gondoztatlan sírjával átellenben temették el valahol, ahogy azt testvérei Zsigmond és Miklós bizonyították, a kis *Móricz Lacit*, akinek játék közben, még a Kiséry-ház kertjében, meggyulladt a „kantusa”, és halálra égette az alig négyéves kisfiút.

És már én is csak sejtem, melyik eltűnő domb az, az út mellett, a Krüzseli Erzsébet sírjától pár sírral nyugat felé, amely özv. *Jánosi Ferencné* földi maradványait fedi! De arra halálomig emlékezni fogok, amikor Vajdácska „kommunista” papjának – Nagy Imre vejének, akit évekig hazavárt gyülekezete, (s akit az élet a hadifogságon át, új rendünkben a miniszterhelyetteséggel vezetett, s akinek, tudomásom szerint, az

Olcsó Könyvtár sorozat megindítását is köszönhetjük történelmünknek egy könyvín-séges korszakában), s akinek drámai mozzanatokban nem volt szegény az élete – hosszú időn át a parókián maradt édesanyját temették. A tizenkét ünneplőbe öltözött presbíter fényes kapákkal eljött, hogy „tisztességesen” – idegent nem engedve koporsójához – percek alatt „eltakarítsák”, az otthoni gyakorlat szerint, a fiát haza nem hiába várt, igenis: „nagyasszonyt”.

*Maklár Papp Miklós*nak és feleségének a pataki és debreceni kollégiumok életében egykor igen jelentős szerepet vitt Mitrovics Gyula teológiai tanár leányának vasráccsal körülvett jeltelen sírkertje következik. Maklár Papp Miklós 1847-ben született, és még ahhoz a tanárnemzedékhez tartozott, amelynek a két Szinyei, a Soltész-testvérek, Radácsi György, Zsindely István és mások voltak az oszlopai. Mint a Sárospataki Irodalmi Körnek egyik alapítója, feladatának tartotta a közép- és népiskolai tankönyvek egész sorának megírását, szerkesztését. Két nappal 90. születésnapja után Tiszalökön „szeretetei házában” érte utol a halál. Porrészei számtalanszor kifejezett akarata szerint itt nyugszanak „Patakon, a helyen, amelyet halálos hűséggel szeretett”. Szomorú, hogy még egy generáció, és nem őrizi itt más az emléket, mint történelmi sétáinknak ez a pár sora, meg az általa épített lakóháza, s a benne volt „Maklár-gárda”, sárkányos kapujával a Kazinczy utcában.

Debreczeni Bertalané, „Főiskolánk nyugalmazott igazgatójé” a következő, szintén vasráccsal körülvett sírkert. Emlékét nem őrizi, mint Maklár Papp Miklósét sem, síremlék, de őrizi a hajdani „Három Rózsa” korcsmá, a diákság kedvelt fogadója helyén megépített Debreczeni-ház,³ amelyet akkori tulajdonosaitól, a Kollégium vásárolt meg, és mellé építve egy önálló járványrészleget, benne helyezte el negyven ágyas ifjúsági kórházat.

Szinte szemben a Debreczeni-sírkerttel, az útnak másik oldalán, az 1854-ben elhalt *Majoros András*nak tanítványai által emelt, szép síremléke következik. A magyar nyelv tanára volt gimnáziumi fokon, s az irodalom professzora, Erdélyi János elődje az akadémiai tagozatokon.

A kereszt nélküli református temető rangos műkő síremlékei egyikének fekete-márvány névtábláján, közvetlen a Majoros-síremlék tövében, *Szkiicsák Bertalanné* neve olvasható. Akkor lett érdemes népművész, amikor ez még igen ritka kitüntetés volt. Régi pataki fazekas családból, a Gergelyek, Molnárok, Rozsályok közül származott, ahonnan a fiúk kitanultak papnak, tanítónak, a leányok pedig örökölvén a régi mustrákat, férjhez mentek a Kárpátok felől érkező és a fiak munkáját átvevő fazekas legényekhez. Szkiicsák Bertalanné népművészete századunk harmincas éveiben virágzott ki a legteljesebben. Tálait, szilkéit, tányérjait, tejesköcsögeit, „puftijait” ma már inkább csak értelmiségi családok és a helyi múzeumok őrzik, de máig az ő mustráival díszíti exportkerámiáit az egykor egész utcasort megtöltő fazekasmesterek utóda, a Sárospataki Kerámiagyár.

Visszatérve az út jobboldalára egy a Maklár Papp és a Debreczeni sírkertekhez hasonló, de gondozott kertben *Szinyei Gerzsont* és családját, köztük a két „kisasszonyt”, Boriskát és Viiktuskát, a mostani Domján-ház egykori gazdáit és lakóit találjuk.

„Szinyei Gerzson, Radácsi György kortársa, megjelenésében kevésbé mutatós, de szellemiekben és az iskola szeretetében vele egyenrangú munkatársa, született Lukán. 1844-től pataki diák, 1862-től pataki tanár, 1868-tól pataki akadémiai tanár és főkönyvtárnok, a magyar irodalomtörténeti tanszék előadója nyugalomba menetelég, 1902-ig. Író és tudós. Írásai

³ Kazinczy u. 25.

tanügyi dolgozatok, irodalomtörténeti és történeti, főleg iskolatörténeti művek. Gazdag élete teljesen egybeforrott az iskola életével. Annak minden ügye, legyen az tanügyi, irodalmi vagy gazdasági, az ő szívének, lelkének is ügye. Ha a könyvtárterem profilját Erdélyi János, a könyvtár belső, adminisztrációs, tudományos szerkezetét Szinyei Gerzsonnak 1868-tól 1902-ig tartó főkönyvtárossága határozza meg ma is, és ki tudja, még milyen hosszú időre?”

Dezső Lajos 1904-től nyugszik szépen kivitelezett családi sírkertjében. Előbb szentesi gimnáziumi tanár, majd svájci és német tanítóképző intézetek tanulmányozása után a lévai tanítóképző intézet tanára, 1875-től a sárospataki tanítóképző igazgatója.

„Igazgatói állásban a végletekig vitt pedánság, az embert emberi valójából mintegy kifordítani is kész elszántság és követelődés, a tisztársak szigorú ellenőrzése, elvének erőszakolása, tekintélyének érvényesítése, de főként a felelősség súlyának teljes átérzése voltak ama vonások, amelyekből igazgatói jelleme kidomborodott, hogy növendékeibe beleoltsa azt, ami nélkül nem lehet siker: az önmagunkban való bizodalmat, amely kötelességeik teljesítésével áll kapcsolatban. Láttam ifjakat, akik az iskola padjain ülve megsokallták az igazgatói szigor, ellenőrzést, felügyeletet, s íme évek múlva áldották a kezet, amely embert akart belőlük formálni, s ember is lett abból, aki megértette Dezső Lajos nevelési célját: önbizalom, kötelesség teljesítése.”

Dezső Lajos sírjával átellenben Kálniczky Benedekkel, apósával és feleségével, Kálniczky Teréziával egy sírkertben találjuk Pálkövi Antahnak megcsonkított vas síremlékét. Egy vasgyűjtéskor hordották szét, és sajnos az a darabja nem került elő, amelyen a neve volt olvasható. Róla nem szólok, azok közé a patakiak közé tartozik, akiket – ha másért nem, de a lakóházán elhelyezett Petőfi-emléktábla miatt – mindenki ismer Patakon.

És most egy kitérés! Mielőtt elérkeznénk utunk végére, oda ahol a Katona-síremlékhez vezető út az észak-déli útból indul, forduljunk – valahol az új vízvezetéknel, illetve vízcsapnál vagyunk – az úttól észak felé eső, az elmúlt évben bozótlanított terület felé, hogy mielőtt újra elborítanak a sarjadó orgonák, vadrózsák és akácok, megtaláljuk még azokat, akik a temetőnek ezen a múltban szépen betelepített szögletén pihennek.

Maller Sándor síremlékét most nem takarja orgonasövény: az útról is jól látható. Kertész kellene ahhoz, hogy mint a többi, egykor hasonló módon körületepített sír körül is, bokrok, fák, dísztsék e temetőrésznek most elcsüggesztően sivár arculatát. 1919-ben halt meg a gimnáziumnak nagytehetségű matematikusa, fizikusa, a „táptintézet” felügyelő tanára. Valaki, ma sem tudjuk ki, szándékosan-e vagy véletlenül – zavaros idők voltak akkor – belőtt a konviktus ablakán, és a golyó szíven találta, alkotó élete derekán, a köztisztviselőként álló tanárt, akiről azt jegyezte fel az Ifjúsági Közlöny nekrológiája: „nem tudott részrehajló, megalkuvó lenni; talán a minden érdektől függetlensége ütközött valakivel?” Mint nem sokkal később Patakra érkezett diák, akkor tanultam meg, mit jelent özvegyének a gyász mellett két kisgyermekkel, özvegyi nyugdíjon maradni...

Zsoldos Benót is 1919-ben kísérték ki a temetőbe, mint ahogy az előbb említett Szinyei Gerzsont is. Lehner Benjaminsnak hívták, és pataki diák korában változtatta nevét – talán Szinyei Gerzson tanácsára – Zsoldosra. Főiskolai tanár 1873-tól. Bokros tanári elfoglaltsága és tudományos munkássága mellett Thuküdidész első teljes fordítása tőle van. Ő fordította magyarra Sallustiuszt, és munkatársa volt mind az Ókori, mind a Pallas Lexikonnak. Két nagy munkát teljesített: rendezte az éremgyűjteményt és a levéltárat. Az előbbi 1888-tól 1890-ig sikerült neki tető alá hozni, az utóbbi elkezdődött 1890-ben, s ezt mint levéltárnok vezette szinte haláláig. Élete végén a túlfeszített munka, a gondok és „a haza állapotján való aggodás” megőrölték egészségét.

Élő halott lett, míg végre 1919 júniusában hosszas betegségéből megváltotta a jötevő halál. Sírját gondozni utódainak feladata.

Zsoldos Benőtől könnyű eljutni *Warga Lajos* sírjához.

„*Ki volt Warga Lajos?* – kérdezi a Sárospataki Lapokban halálakor, 1900-ban a róla közölt megemlékezés írója, Radácsi György. – *Susogtak a pataki remetéről, aki elzárkózottan él, s örök nagy titkok nyitját keresi a rejtélyes idegenről, akit Kolozsvárról idesorolt a bánat, a csalódás, és örömet leli a szegények istápolásában, a könyvek gyűjtésében, s csukott kapunál, bezárt ajtók megett virágokat ápol, fűr-farag, dolgozik és imádkozik. Atyja 48-ban nemzetőr, Ferenc bátyja honvéd, Dani bátyja nemzetőr-vadász, Imre bátyja honvédtüzér, és csakhamar el is esett a segesvári csatában. 1867-től pataki tanár az akkoriban létesült filozófiai karon, 1869-től pedig az egyháztörténelem tanára. Diákjai kérésére is hozzáfog élete főművének, a Magyar Protestáns Egyháztörténetnek megírásához... Lakásának utcára nyíló ablakait elfalaztatta, hogy se a kíváncsiság, se a világ lármája ne zavarja ki pontosan megszabott munkarendjéből. Kapuját este 6 órakor bezáratta, lámpája kigyúlt, és ő ott ült szakirodalmának újabb és újabb termékei között, összes megtakarítható vagyonát könyvek beszerzésére áldozva.*”

Előtte máig rejtély, hogyan születhettek meg ebben a környezetben első feleségének, *Rajka Teréz*nek ifjúsági írásai, köztük az akkor országszerte ismert „*Flóri könyvek*”, a *Lányok* könyve és nem utolsósorban szívesen szavalt költeményei? Most együtt nyugosznak mind a ketten az alatt a márvány obeliszk alatt, amelyet a második feleség, Teréznek húga, *Rajka Róza* emeltetett a számukra.

Messze *Warga Lajos* sírjától, szinte a temető szélén bronzplakett őrzi, kőtömbökre erősítve, tanítványaitól felállítva *Peremartoni Nagy Gusztávnak*, a pataki teológia újszövetségi professzorának markáns arcvonásait. Aki nem tudja, ki volt az, akinek koporsóját, mint a *Warga Lajos*ét is, 1900-ban eresztették le a sírba, megtudják *Novák Lajos*nak, tanártársának a koporsó felett az iskolaudvaron tartott gyászbeszédéből, s azt megelőzően a beszéd alapigéjéből: „Az igazság törvény volt az ő szájában, és állnokság nem találatot ajkaiban, békességben és egyenességben járt mivelünk”.

„*Azokkal a kiváló tehetségekkel, amelyeket Nagy Gusztáv kapott, nem lehetett ő más, mint az igazság követője, fáradhatatlan hirdetője, aki arra küldetett, hogy nem annyira tollal, mint élő és gyűjtő szóval hirdesse az igazságot... Öszinteség, mely eléggé bátor arra, hogy amit megismert és igazságnak talált, nyíltan ki is mondja, közlékenység, mely szinte benső gyönyörrel, szinte tékozzolva hinti mások elé, amit felfedezett... szigor és kíméletlenség ott, ahol eszményeiért ellenfeleivel és a felületességgel szemben helyt kell állani. Íme néhány futó vonás Nagy Gusztáv szelleme gazdagságáról.*”

Igen, a Patakon akkor úrrá lett liberális teológiának, a Biblia szabad kutatói vizsgálatának képviselője volt *Nagy Gusztáv* oly fokon, hogy ügyét kivizsgálták, s míg a vizsgálat – vagy inkább per – folyt, felfüggesztették, így nem taníthatott. Ebben az állapotban érte őt a halál, és érdemelte ki tanártársától a hallott méltatást.

Ám *Peremartoni Nagy Gusztáv* nincsen egyedül sírjában. Felesége, fiai is ott nyugszanak, de ugyanezen sír mellett kell megállni annak, aki vejének, *Nagy Ernő*nek emléke előtt akar tisztelegni. Nem a beregi főispánt, nem is *Bajcsy-Zsilinszky Endré*nek harcostársát, hanem nekünk, patakiaknak azt az embert kell benne tisztelnünk, aki 1944. utolsó napjaiban átvette a gazda nélkül maradt város vezetését, és politikai tapasztalatával, ellenzéki múltjával, megjelenésével, bátorságával és bölcsességével szabad partnere tudott lenni a katonáknak, ura előbb csak csírázó, majd burjánozni kezdő politikai irányoknak, és mindezt tette addig – és nagyságát, politikai érettségét is bizonyítja –, csak addig, amíg az új, hivatalos apparátus elindulhatott. Pedig a kór, ami a makkegészségesnek tűnő erős férfit hamar sírjába döntötte, már akkor működött benne.

A másik vőről, *Rohoska Józsefről*, tanszékén Peremartoni Nagy Gusztáv utódjáról, a Tanácsköztársaságért szenvedőről, akinek sorsa nem véletlenül azonos apósáéval, azért nem szólok, mert nem adatott meg neki, hogy Patakon legyen – küzdőterén – eltemetve. De megemlékezni meg kellett róla, hogy érzékeltessem egy olyan nagy személyiség – esetleg még a tévedéseiben is nagy személyiség – mint Peremartoni Nagy Gusztáv szellemi kisugárzásának lenyűgöző erejét, környezetére gyakorolt, annak magatartását meghatározó hatását.

„Mennyi jót művelhetett volna még Isten adta tehetségével” – írja *Árvey Józsefről*, az 1857-ben felállított tanítóképző intézet első igazgatójáról megemlékezésében Radácsi György. Nevét a róla elnevezett gyakorló iskola, lakóházán emléktábla és a temető egyszerű, hozzá, személyéhez, munkásságához túl egyszerű síremléke őrzi. Mostanában bőven lehet hallani róla. Életéről, munkásságáról remek tanulmány jelent meg Kődöböcz József tollából, így én ezek helyett Radácsi György megemlékezését folytatom, idézve a síremlékvatáskor mondott beszédet:

„Neki jutott az a szép szerencse, hogy a sárospataki Főiskola háromszázados örömnépén az ünnepelt intézetről szóljon, a beszédjével mintegy fénypontját tegye az egész nap díszelgéseiére. A művelt magyar világ legszebb közönsége hallgatta őt, s nyilatkozott is azonnal felőle a közhaza előtt... és ha nincs a sárospataki Főiskola körében Árvey József, akinek egyénisége teljes biztosíték egy új intézmény létesítéséhez, s a netalán felmerülő nehézségek legyőzéséhez, a sárospataki Főiskola külön tanítóképezdéje továbbra is jámbor óhajítás marad... Ha mind kidőlnék is azok, akik közvetlen tanúi voltak az ő munkálkodásának, küzdelmeinek, nagy sikereinek: akkor sem fog bírní Árvey József nevével az enyészet, mert a késő idő bűvára is kénytelen lesz róla elismerni, hogy egy nagy időszak szükségletét dícsőségesen kielégítette, saját korának hivatott prófétája volt.”

Azt írta *Batta Istvánra* emlékezve jó barátja, *Dávid Zoltán*, hogy a sárospataki református temetőkeretet 41 ismert tanár sírjáért és még közel 20 ismeretlennek a felkutatásáért sokszor kereste fel vele együtt, annál is inkább, mert ez módot adott neki arra, hogy atyja sírját is felkereshesse. Most mellette nyugszik ő is, aki valamikor Képes Gézátt kitűnő eredménnyel bocsátotta át különbözeti vizsgáján latin nyelvből, s nyitotta meg ezáltal számára a pataki iskola kapuját. Háláját szép verssel köszönte meg a költő; hadd iktassak ide néhány versszakot a nekrológinak is szánt költeményből:

*Eszménye: szorgalom és hűség.
Erénye: tettvágy, egyszerűség,
szelídség és erély.
Ha szava pattog ránk keményen,
s közben mosoly gyúl kék szemében:
ezzel mindent elér.
Hangja huszonöt éven átzúg,
igazságát, ő, hányszor láttuk:
„Hűség: csalfa füst!”
S már ezt tanultuk gyermek ésszel:
„Vészben, viharban sose vész el,
ki férfi módra küzd!”*

Nélküle a ma annyira frontális nevelési problémaként jelentkező pataki tehetségkutatás a kollégium életébe be nem épült kezdeményezés maradt volna. Persze, a gondolat felvetője, meghirdetője, a megvalósulás gyakorlati alapjainak lerakója, a fiatal tanártárs, Harsányi István is kellett hozzá! Az a *Harsányi István*, akinek édesapja sírjánál állunk most meg néhány pillanatra. Azért is, mert térben az ő sírkertje következik, meg azért is, mert róla szólva közelebb kerülünk a fiúhoz is. „Aki csak távolról szemlélte őt, az is látta, akik közelről figyeltük, mély meggyőződéssel teszünk bizony-

ságot felőle, hogy a munkának páratlan hőroza volt” – írja róla Mátyás Ernő, és fejezi ki ugyanezt költőibben Marton János:

„Nincs kicsiny munka, amit el ne végezne, nincs olyan nagy feladat, amely megoldására el ne indulna. Vállai erősek a teherhordásra, életereje elpusztíthatatlannak látszik... A betűk kötetekké nőnek keze alatt, itt minden könyv, minden kő, minden szöglet, minden emlék fényesebb lett az ő keze simogatásától... Öreg kollégium, ősi házadnak hű szerelmese távozik tőled! Tekintetek le utána hallgatag könyvek, néma kéziratok, félbemaradt katalógusok! Búcsúzzatok tőle százados folyosók, iskolakert bokrai, fái! Nem jár többé köztetek a ti szent hűségű fiatalok!”

Ő sincs egyedül a sírkertben: mellette nyugszik felesége, Radácsi György leánya, *Ilo-na*, s három fia közül a középső: *Harsányi László*, a pataki tanítóképző tanára, a szívvel, lélekkel nevelő cserkészparancsnok. És itt nyugszik veje is, a nemrégien elhunyt *Koncz Sándor*.

„Egyházunkban és egyházunkon kívül is sokaknak tanára, lelkipásztora, barátja és munkatársa. Élete befejezett élet volt, szolgálata betöltött szolgálat, munkája kerek egész, mint életének 70. esztendeje, amelyben elhunyt. Pedig életútja emberi mértékkel mérve nem szüntelen felfelé ívelő, törekés is voltak benne! De azokat nem kudarcoknak látta, hanem új feladatok megvalósításának. Ő is, mint kortársai és pályatársai közül sokan mások, nem mindig azt csinálták, amit akartak, hanem amit kellett, nem mindig ott dolgoztak, ahol szerettek volna, hanem ahol szükség volt rájuk. Istentől kapott talentumait mindenütt kamatoztatta hűséggel, hittel és a harmadik „h” betűset is hozzámondogatta: humorral. Ezért tudott szolgálataival, forgolódásával mindenféle barátokat szerezni. Nemcsak magának, hanem annak az ügynek, amelynek szolgálatában állt: az evangéliumnak.”

Rá van vésve sírkövére *Molnár Istvánnak*, Kézi Mózes utódjának, hogy a Főiskola jótévője volt. Igen, mert mint nyugdíjas nyugdíját tanárözvegyeknek és árváknak juttatta, húszezer forintnyi vagyonát, könyveit, összes ingatlanát – házát is – a Főiskolára hagyta. A tudományra pedig meteorológiai megfigyeléseit, a magyar neveléstörténetre viszont azt, hogy míg elődei még latinul, vagy felváltva magyarul és latinul, ő csak magyarul adta elő tantárgyait.

Még a *Kérészyek* kriptájánál és a máig keresett, s facsimile kiadásban most újra megjelent görög nyelvtan egyik készítője, *Szinyei Endre* enyészetnek nagyon kitett sírjánál kell egy pillantásra megállanunk, valamint a *Láczay-Szabók* sírkertjénél. Közel 200 éven át vitt ez a család vezető szerepet Sárospatak társadalmában. Került ki belőlük városbírája, kollégiumi tanár, pataki pap, szőlőbirtokos, ügyvéd, és ők virágoztatták fel, tették külföldön ismertté a pataki malomkögyárat, világhíressé a Megyeren, majd a Király-hegyen, Botkón bányászott malomkövet.

A szomszédságban lévő *Rick* sírok, mint hátrább, az Árvay József sírja táján a *Schemnitzereké* hajdanvolt cipszer patikus családokra emlékeztetnek; az *Antalfyaké* pedig arra, akin keresztül beépült a család Sárospatak életébe, de nincsen közöttük: *Antalfy Jánosra*, a kiegészés előtti város, Erdélyi János kora örök mozgójára és mozgatójára, aki „testgyakordát”, uszodát, konviktust indított útjára, és 1867-ben megalapította az első pataki bankot, a Sárospataki Takarékpénztárt.

Tőlük *Terhes Barna* sírkövére csak rátekintünk – Izsó Miklóssal szoros barátságban készült szobrásznak Bécsben, hogy azután betegsége miatt a művészpályát meg sem kezdve teológusként járja Európát, és legyen a pataki eklézsia lelkipásztora – és visszatérünk az útra, amelyről Maller Sándor síremlékénél letértünk. A kókai *Kúnok*, a 19. század pataki értelmiségével, a Láczay-Szabókhöz, Katonákhoz hasonlóan összefonódott családnak sírdombjai sorakoznak itt, mögöttük a Patakra csak meghalni költözött szlovákiai püspök, *Magda Sándor* síremlékével, s ezzel el is jutottunk második temetői sétánk végére.

Igaztalanok lennének azonban – s főleg történetietlenek – ha mielőtt elhagynánk a temetőt, ne tennénk legalább említést azokról a családokról, amelyek megnyitásától kezdve folyamatosan „lakják” a pataki református temetőt.

A kispataki Tóthok, Vargák, Tóthbegyiek, Végsők, Csikók, Halászok és Mórék, a hécei Kállayak, Jánosiak, Kéziek, Csehiak és Kapérik, a „hegyesi” Bartusok, Barnák, Márkiak, Vitányiak és Dusiczák, a kommasszációkor, javarészt az Alföldről idetelepült alsóhatári Sarkady Nagyok, Szépék, Halász-Szabók, Várócziak és Pitiek ezek. Több, mással együtt ők azok, akik századok óta megkapaszkodva a pataki történelemben és a pataki földben, jelentik a kontinuitást a temetőben is, a város életében is. Ők azok, akiknek munkája, verejtéke nélkül mint társadalmi „infrastruktúra” nélkül nem formálódhatott volna meg az a szellemi felépítmény, amelynek hordozóiról sétánk során szólottunk.

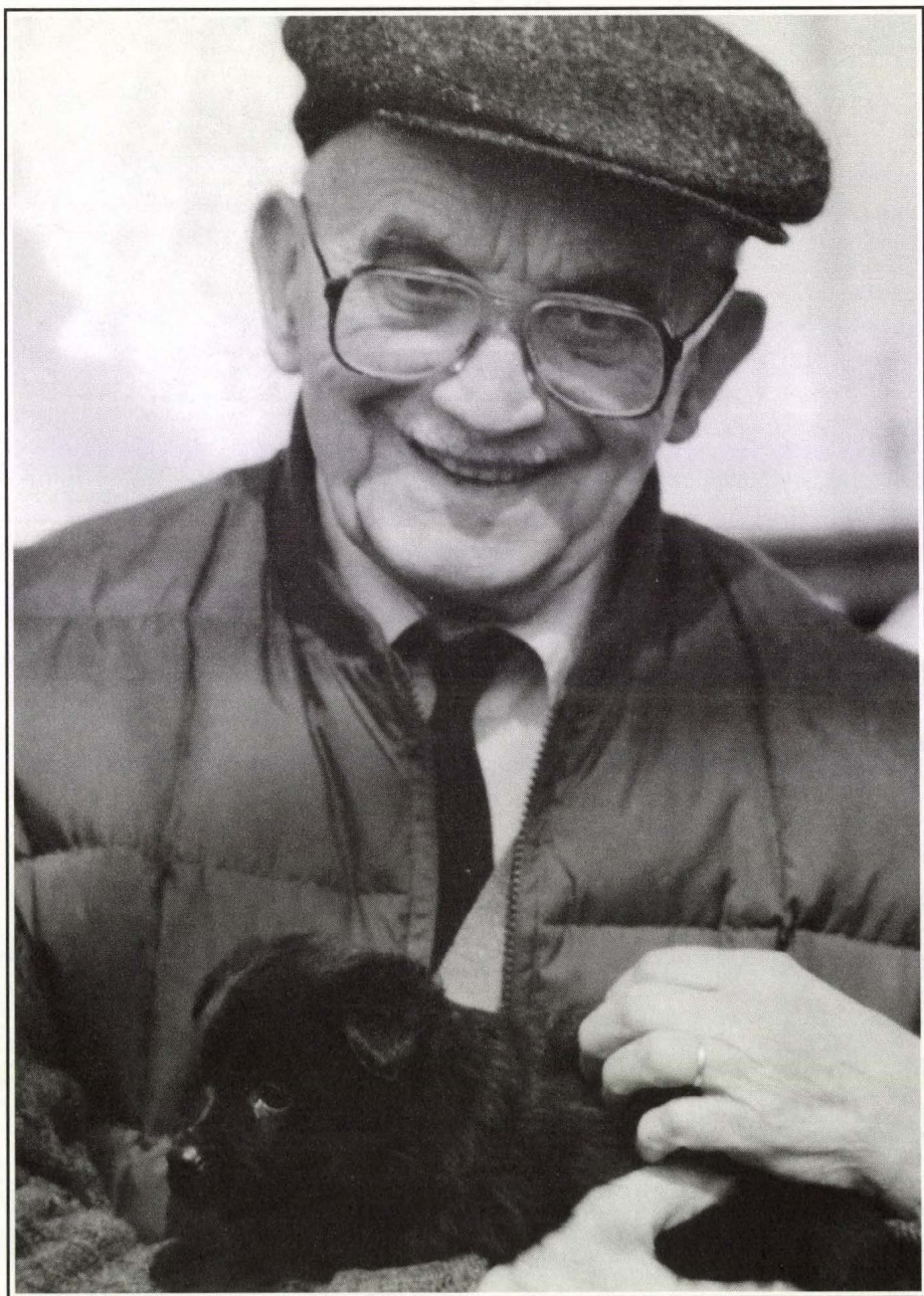
Búcsúzáskor előttük hajtom meg a fejem, s amivel a két séta során több lettem: gyökereimet abba, amit Sárospatak a nemzetnek múltban és jelenben jelentett és jelent, mélyebbre ereszhettem, hálás szívvel nekik is köszönöm.

A ház körül munkálkodó Újszászy Kálmán
(Koltay Gábor felvétele, 1990)

SZÁMADÁS ÉS TANÚSÁGTÉTEL

*„Oly kevésbe kerül tisztán tenni mindent,
és oly szép a tiszta tettek jutalma.“*
(Kazinczy Ferenc)

Újszászy Kálmán
(Koltay Gábor felvétele, 1991)

KÉPES GÉZA

A megébredt város

Én megértem, Szabó Zoltán,
hogy egy kicsit szabódol tán –
azt mondd, elkomorodva:
„Nem vagyok való eposzba.”
Ki való eposzba, ki nem:
eldönti a történelem.
A fény veled kezdődik el:
itt a reggel, ébredni kell!
Falusi fi, erős, gyöngéd,
megvéded azt, aki gyengébb,
bátorítod az erőset,
hogy legyen így még erősebb.
Felkavarod az ifjakat,
új hajtás köztük így fakad,
sok burjánzó hajtás, friss-zöld,
örül nekik az ég és föld.
Könyvet szerkeszt az ifjúság:
a magyar társadalom húsát
bevágja, be az erekig,
címe: *Korán sötétedik*.
Előszót írt Szabó Zoltán
hozzá – ez aztán sok volt ám,
sokan fordultak ellene,
kik azt lesték: hogy kellene
megtámadni, mindegy: miért,
ha más nincsen, hát semmiért.
A cél az, hogy lefokozzák –
mit ér tehetség, okosság?
Majd a lefokozás után
egyszerű lelkész lesz csupán.
De megtámadni még nehéz:
övé a kezdeményezés –
ami volt, azt fölkarja
porzik a múlt holt avarja. –
Hű tanítványok csapatja
kirajzik, ki a falvakba,
onnét hozzák, mint a méhek
kaptárba, a tiszta mézet.

Társa volt örömben, gondban,
a munkában, a bajokban
Újszászy Kálmán, jó barát,
maga előtt veszélyt ha lát,
figyelmét megkettőzteti,
cselvetés nem árthat neki.
Szabó Zoltánnak sem árthat:
védi a hű tanár- s diákhad.
A Korán sötétedik felett
jó korán besötétedett.
A százados álom után
ébred a város, még sután;
szól a kakas már – hallja ezt,
felrebben és ébredni kezd,
megébred és tápáskodik,
mi, hogy felkeljen, várjuk itt.
Mondom „mi”, mert hát nemcsak egy,
aki az új életre tett,
egy helyt ennyi még tán sok is.
Újszászy Kálmán, Szabó Zoltán:
N é p f ő i s k o l a – az volt ám
szemdörgölés, felkönyöklés:
lesi az egész közösség,
és figyelni már az ország
a falukutatás sorsát.
Zemplén, Abaúj, Tiszahát
parasztfiai jönnek – nahát
ők szülik Szeretetfalvát,
alkotmányát is ők adják.
Szállásuk a Főiskola. –
Nem is gondoltak rá soha,
hogy ilyen otthonban lakhatnak,
kirepítő fészket raknak.
Előadni idehívják
(vagy elbeszélgetni inkább)
a főváros nagy íróit,
művészeit – szólnak ők itt
mindenkiről s mindenről, mi
e parasztfiúkat érdekli.
És érdekli őket minden,
mert bármiről van szó: innen
a Főiskoláról másképp
hat – kinyilatkoztatásképp.
Jakab Mihály, Jakab Sándor,
Varga András és György Károly
s Kurucz János – e pár nevet
jegyzem teljes névsor helyett:

ezek a Nép főiskola
hallgatói – s a sors oda-
szegezte őket, felajzva
a várt vendég-vonta rajzra.

Vendégük most Móricz Zsigmond,
isszák szavát – mit is mond?
Felidézi diákkorát,
megaláztatások sorát,
közben sok mindent elárul
a műalkotás titkárul.
Németh Lászlót is meghívják,
Veres Pétert, Illyés Gyulát.
Parlamentté alakulnak,
vitatkoznak, nem lapulnak.
Egyszer Shakespeare és koráról
adott elő Maller Sándor:
Kurucz János harcra készen
előlépett nagymerészen.
Professzorral vitába száll:
„Énnekem drágább Szabó Pál;
mint Shakespeare, bár meggondolom,
hogy az világirodalom.”

Nagy-nagy meglepetés mostmár,
amit Patakon Szabó Zoltán
és Újszászy Kálmán csinál.
Megcsodálta Teleki Pál,
hát Szabó Zoltánt kiszemelte,
képviselőnek kiemelte.
Zoltán elhagyta Patakot –
Újszászyék dolgoztak ott
tovább, a várost nem hagyva el.
Jött a nem égi, földi jel:
eldördült a pisztolylövés,
Teleki Pál búcsúja – és
a nemzet szívenütve állt,
túrta a sorstragédiát.
Ez volt Szabó Zoltánnak is
sötét tragédiája, hisz
képviselő maradt tovább
végig – vérzivataron át.
Önkínzás – nem kevés – után,
tengernyi szenvedés után
meghalt kilencszázhatvanötben. –
A pataki temetőben
fekszik – a sírkövén ennyi:
Szabó Zoltán. Egyéb semmi.

KÉPES GÉZA

Újszászy ünneplése

Hadd heverjen most a munka:
Újszászynak ujjongjunk ma,
ki még, íme, ifjú, pedig
híre jár, hogy hetvenkedik.
Hetvenkedik, de nem henceg –
szolgálat szó neki a legszebb:
szolgálni az ős oskolát,
az egyházat s az egy hazát.
Illik hozzá Ilona asszony;
társa itt kinn, társa otthon –
csöndes csalit a kis család,
sosem csal meg, mindig csak ád.
Ha Kálmus ereje ernyed,
éled otthon s tovább tervez:
a nagykönyvtár nő, gyarapszik,
új könyvet is könnyen kapsz itt,
nemcsak régieket, mint rég,
mikor diák voltam itt még.
Múzeum, képtár, kéziratár
nem holmi holt, régi raktár:
rakva rendbe mind olyan szép,
mint maga az elevenség.
Más gondok is gomolyognak,
fől a feje a főgondnoknak.
Akit az ég kiválasztott,
annak kincset kínálhattok:
nyugalmat, hogy nyújtózkodjék,
vigalmat, hogy fickándozzék.
Bírja-e Kálmus? – bizony bírja,
mert hisz így vagyon megírva.
A sokkal jól sáfárkodtál,
rakunk reád többet most már.
Calmus – hoc nomen est omen:
ő nem pattog soha, ó, nem!
Legalább nem látta senki
dühödten asztalt döngetni.
Haragos szavát nem hallották,
vad szívűnek nem vallották.

Szeme szögiben mosoly gyúl s már
kicsi bajsza körül bújkál:
ez a mosoly szíves, szelíd,
néha meg a gúny nyilait
röpíti rád – nem sebez meg,
de sarokba szorít bezzeg.
Szemüvege mögött a szem
élénken csillog, élesen:
pillanat s vesédig villan
s titkodat kitárod nyíltan.
Vékony dongájú diák valék,
tarisznyámban volt vers elég,
de ő – csalhatatlan szemmel
kiszemelte a legszebbet,
mit az Ifjúsági Közlöny
ki is adott, persze, rögtön. –
Azért mondom: persze, mert ő,
Kálmus volt a főszerkesztő.
Nagydiáknak ő hadnagya,
kisdiáknak őrangyala.
Fiatalon már professzor,
elemében láttuk ekkor:
kovász Patak kenyerében,
hajtóerő Patak erében:
folyik az élet friss folyama,
nem poshad mint a pocsolya.
Nem kell bújni a költészetet,
böngészni a bölcsészetet,
tudja ő azt magától is:
legromdább Rossz az állóvíz.
Ő az, ki megragadja a Mát,
ő a távoli terv: a Tovább.
Így szolgál a szabad szellem,
ki száz szörnyeteggel szemben
mer is, tud is ember lenni.
Eposznak is elég ennyi.¹

¹ Képes Géza két versét *A pataki diák* című kötetből, lírai önéletrajzából vettük át (Kozmosz Könyvek, Bp. 1989. 80-87. o.). A második költemény gépiratát Újszászy Kálmán hagyatékában is megtaláltuk „KALMEVALA. Hősköltemény egy énekben. Kálmánnak” címmel. Keltezése: „Buda, 1972 karácsony havának heted napján”. A 70. születésnapra küldte tehát a költő Újszászy Kálmánnak. (A Szerk.)

A Tudományos Gyűjtemények igazgatója szalagot köt a pataki gimnázium zászlajára
(Laczó József felvétele, 1981)

Érték és mérték

NÉMETH LÁSZLÓ

„Sárospatak nekem nagyon megtetszett...”

*A Cseresnyés-ügy után*¹

1942. február²

Tegnap délután egy kis társaság hítt meg a Mátyás pincébe. A *Cseresnyés*-en kérték számon az Evangéliumot. Közben persze dicsértek és lefoglaltak volna. Megvan a székházukban az aláírásom: N. L. medikus 1922. márc. 19. Sok jó arc; a főnökük megbízhatatlan. Szabó Zoltán sárospataki teológiai tanár³ egyike a fajtámhoz kedvet adó magyaroknak. Szathmáry ajánlotta be. Érdekes, mindent elmondott róla, csak azt nem, hogy képviselő. Élő magyar evangelizátorokról beszélt: Ecsedi neve maradt meg bennem. A népből kell föltörnie az Evangéliumnak. Nem volt rossz elmenni, Móricz bírálata is ott jött a kezembe⁴.

¹ Németh László és Sárospatak kapcsolatát – a kísérletek ellenére – pontosan még nem tárták föl. Az kétségtelen, hogy dr. Újszászy Kálmánnak és dr. Szabó Zoltánnak volt szerepe látogatásaiban. Újszászy professzor „lélek-erősítő beszélgetései”, mint az egyik levélből kitűnik, az író is vonzották. Itt most a Németh László munkáiban nyomtatásban kiadott szemelvényekből, illetve kiadatlan leveleiből mutatunk be adalékokat a kapcsolatról. Köszönjük *Lakatosné dr. Németh Ágnes* hozzájárulását közlésükhöz, továbbá *dr. Zimonyi Zoltán* biztatását és segítségét. Sárospatakon ezideig csak egyetlen kiadatlan Németh László-levélre sikerült rátalálni. Ez itt jelenik meg először. Jegyzeteinkben a legszükségesebb háttér-információkra szorítkozunk. A szövegbeli kihagyásokat zárójelbe tett pontokkal [...] jelezzük. (*Kováts Dániel*)

² *Németh László*: Homályból homályba. Naplók. Bp. 1977. II. kötet, 499. o.

³ *Dr. Szabó Zoltán* (1902-1965) a gyakorlati teológia professzora volt Sárospatakon 1926-tól. A pataki főiskola megújulása sok tekintetben az ő nevéhez fűződik. Kiváló társat talált Újszászy Kálmán személyében, aki 1931-ben került a teológia filozófiai tanszékére. Szabó Zoltán Teleki Pál személyes fölkerésére vállalta 1939-ben a képviselő-jelöltséget; a zempléni kerületben elnyerte a mandátumot. A Cserkészszövetség országos vezetőségének is tagja volt. Akkoriban néhány éven át kevesebb időt tölthetett Patakon. 1942 és 1945 között egyházkerületi főjegyző, püspökhelyettes. 1945-ben letartóztatták, de nem ítélték el; egykori nép főiskolásai kiálltak mellette. Vö.: *Benke György*: Dr. Szabó Zoltán és a Sárospataki Népfőiskola. In: A Sárospataki Népfőiskola (1936-1986), Bp. 1986. 48-52. o.

⁴ Móricz Zsigmond a Híd című lapban írt Németh László „A másik mester” című regényéről, Németh László ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „A legnagyobb kritikai medália, amit kaphatok életemben.” (I.h. 498. o.)

Bocskay-kert

[...] A Bocskay-kert terveim szerint nem annyira a bezárkózás, mint a kirepülések fészke volt; innét indultam volna – az itteni fényből – az országba szétszóró „kisebbségi szigetekre”, ahogy akkor mondtam, „eklézsia-látogatásra”. A tavasz⁵ tettem is két ilyen utat: az egyiket a sógoroméknál kezdtem, aki Kassán volt tisztiorvos, onnét mentem Beregszászra, ahol levélbeli ismerősöm a kertjéről szép könyvet írt, Margit néni szeretteit szedtem magam köré, s zarándokoltunk át Csécsére, visszafelé pedig Sárospatakra néztem be. Egy másik ilyen utam Nagyváradra vitt, ahol gyerekkori barátom, Incze Gábor volt akkor a pap, egy szőrványinternátus felavatására. Itt olvastam fel új, *Kisebbségben* című írásomat. Ezek az utak, mint az előző évben Szárszón, több sokat ígérő fiatalot ismertem meg – ezek lettek volna a Bocskay-kert legtermészetesebb vendégei. [...]

Levél Újszászy Kálmánnak Sárospatakra

Igen tisztelt Professzor Úr,⁶

köszönöm a meghívást s élek is vele. Úgyis készültem rá, hogy a két nagyobbik lányomnak megmutatom Sárospatakat. Így egyszerre három dolgot intézhetünk el: a földrajzi kirándulást, a hegyaljai szüretet s egy kis lélekerősítő beszélgetést. Az utóbbira nekem is szükségem van. Valószínűleg (ha csak az idő közbe nem szól) hétfőn indulunk, délelőtt 11-re érkezünk a bodroghözivel s este 7-kor indulunk vissza.

Felmerült az a terv is, hogy jövőre tovább költözzem innét, jobb kert- és jobb embervidékre. Sárospatakon ajánlanak egy házat, amelyet a szöllömmel talán elcserélhetnék. Azt is megnéznem; bár az enyémet annyira megszerették itt a fák és szőlők szomszédságát, hogy egy városi házba nehezen költöznének át.

A viszontlátásig őszinte barátsággal köszönti

Németh László

Bocskaykert, 1943. október 13-án

Levél Maller Sándornak Sárospatakra

(Békés, 1945.szeptember 1.)⁷

Kedves Tanár Úr,

levele elég gyorsan ideért abból a távoli országsarokból, s minthogy holnap utazom Vásárhelyre, sietek még innen válaszolni rája.

⁵ 1943-ban. Németh László: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Bp. 1977. I. kötet, 633-634. o. E mű II. kötetének 594. lapján *Hölvényi György* – valószínűleg tévesen – 1942 nyarára datálva említi tiszántúli, sárospataki, beregszászi utat, s 1943 júniusában szerepelteti a nagyváradi előadást. E szövegben két tavaszi útról van szó; 1942 tavaszán azonban még nem volt meg Bocskay-kertben a háza. Egy Illés Endrének 1943 szeptemberében írt levelében említi Németh László a szóban forgó utat, s ennek a 467. sz. levelének a jegyzetében is ez áll: „Felvidéki út: [1943] máj. 22-23-án Németh Kassán, Beregszászon, Csécsén, Patakon jár.” (Németh László élete levelekben 1914-1948. Bp. 1993. 436., illetve 764.o.)

⁶ Kiadatlan levél a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben (Lgy. 3236 sz.). A boríték alapján kétségtelen, hogy az író Újszászy Kálmánnak írta. Szentimrei Mihály szerkesztőtársunk, a Gyűjtemények igazgatója bocsátotta e kötet rendelkezésére.

⁷ Németh László élete levelekben. 1914-1948. Bp. 1993. 493. sz. levél. 462-463. o. – Maller Sándor a kollégium fiatal tanára volt, s népőiskolai előadónak hívta meg az író. Vö.: Irodalomtörténet, 1979. 2. 404-414. o. Továbbá: Maller Sándor: Patoki századok. A Sárospataki Református Theológiai Akadémia Kiadványai 5. szám. Sárospatak, 1995. 42-43. o.

Ige tisztelt Professor úr,

Köszönöm a meghívást s élek is vele. Úgyis kérsz rá
 rá, hogy két nagyobbik leányomatok megmutatom Sáros-
 patakat. Itt egyszerre három dolgot is tekinthet el:
 a földrajzi kíváncsiságot, a hegyaljai tájképet s egy kis
 lelki erősítő beszélgetést. Itt általában nem is szok-
 ságos vm. Valószerűleg (ha csak az idő köré nem sül)
 hétfőn indulnak, délelőtt 11-re érkeznek a Bodaszéki
 vel s este 7-kor indulnak vissza.

Felmerült az a kérdés, hogy jövőre kiribb költöz-
 zem innét, jobb kert és jobb emberideknek. Sáros-
 patakon ajánlom egy házat, amelyet a szőlőmivel ta-
 lán elverélhetek. Ezt is megmutatom, bár az engem
 annyira megrökönytetett itt a fák és hollók rosszindulatát,
 hogy egy városi házba nem tudnék költözni.

A viszonylatosság őszinte barátság
 Köszönet

Budapest, 1943. október 13-án Németh László

Nos, tehát az igazoltatás! Erre két válaszom van: az egyik a büszkeségé, a másik a realizmusé. A büszkeség azt mondja: Engem a munkám igazol, s akik az utolsó félévben barátaim voltak s támogattak: ezt fogadják el igazolásul. A realizmus azt mondja: A nyugdíjasokat még nem igazolták; az írók igazolását megszüntették. Író számára az az igazolás, ha tagja az írószövetségnek. Én oda csak tegnap jelentkeztem, Illyés Gyulánál, aki itt Békésen meglátogatott. Ő azt mondta, tekintsem elintézettnak a dolgot; még tagja sem marad a Szövetségnek, nemhogy elnöke, ha föl nem vesznek. Különben lektora vagyok a Sarlónak, a Parasztszövetség könyvkiadójának: ez is egyfajta igazolás. Minthogy engem a főiskola vagy az állandó népfőiskola is csak mint író, vendégelőadót alkalmazhat, tehát nem hiszem, hogy ott külön igazolásra szükség lenne. Ennek a cécónak különben fölöslegesen nem is teszem ki magam.

Sárospatak nekem nagyon megtetszett, az ottani élet és az emberek is. Arra gondoltam, nem lehetne-e ott néhány írónak szabad katedrát állítani. A keret lehetne: a népfőiskola, a főiskola vagy valami új intézmény; a mellékcél: az előadások könyvbe foglalása. Az ország autodidaktái így elsőrangú tankönyveket kaphatnának, s maga a hely is odavonzana egy csomó embert; főként nyári szünidőben, aki a tanulását tanul (pl. írók Nyári Egyeteme + téli népfőiskola). Illyéssel beszélgettünk erről; ő azt mondta, hajlandó lenne odaköltözni, ha én is odatelepednék. Cs. Szabó Lászlóra is gondolnék; ő tudtommal most állás nélkül van. Esetleg Sötér Istvánra; ha a többiek megtűrik: Fájára; Erdélyből Szabédire. Ezek persze találomra odavetett nevek.

Mindez azonban terv, és én dolgozni szeretnék minél előbb; azért hát csak elmegyek Vásárhelyre, s próbálok biológiát, ir.[odalom] történetet és – orosz tanítani a kollégiumban – s megcsinálni nevelésügyi tervezetemet a Parasztpárt számára, befejezni az Iszonyt, megindítani színdarabjaim kiadását. Címem: Kristó-Nagy István. Gyógyszertár. Szeretettel köszönti:

Németh László

Csicsikov kocsján

[Részlet]⁸

Ez az út négy vagy öt napig tartott, ekkor az egyszer ültem én egy hivatalos szerv autóján, s kaptam még 5. fizetési osztályt megillető napidíjat is, amiért a gondolataim terjesztettem. Előbb Miskolc alatt kóboroltunk be néhány falut, ahonnan a röplevelünkre valami válasz jött, aztán Taktaszadán, Taktaharkányon néztük meg a sulyomtól fedett folyót, s az első este már Sárospatakra értünk; onnét ősmagyar nevű (Kenézlő, Balsa) szabolcsi falvakon jöttünk le Nyíregyházáig. Egy percre még meg akartam mutatni Illyésnek az eladó Bocskayt, de olyan szorongó állapotban volt, hogy sietve bementünk Debrecenbe. Ott egy napot tanácskoztunk, megnéztük Karácsony Sándort Földesen, Biharnagybajomban Kristó patikus barátjához, Szeghalmon az internátusba tértünk be, Békésen, ha nem is laktunk már ott, én voltam a gazda. A kö-

⁸ A *Vásárhelyi évek* című írásból. Németh László: Homályból homályba. II. kötet, 41-42. o. – Keresztury Dezső kultuszminiszter 1946-ban megalapítja a Népi Művelődési Intézetet, amely mint itt Németh László írja, „elsősorban a népi paraszt dolgozók iskoláját, a gyorsított ütemű felnőttképzést veszi programjába” (41.o.). Az intézet élére a miniszter Illyés Gyulát szelme ki, aki Németh Lászlóval körutat tesz az országban a helyzet felmérése céljából. Föltételezhető, hogy Illyés a sárospataki látogatás alkalmával kérte föl Újszászy Kálmánt két dolgozatának a megírására, amelyek azután a következő évben a Magyar Népi Művelődési Intézet Kis Tanulmányai sorozatában (I. és V.szám) megjelentek: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma* (Bp. 1947. 19 o.), *Népfőiskolai tapasztalatok* (Uo. 28 o.). Az Intézetben dolgozott ügyvezető igazgatóként dr. Harsányi István volt pataki diák és tanár, aki ugyancsak összekötő kapocs volt az írók és Patak között.

vetkező nap az orosházi igazgatóval tanácskoztunk, hogy miért is nem kerültem oda, s egy csorvási ünnepség után Vásárhelyen váltunk el egymástól. Az én lelkemnek, úgy látszik, mégiscsak lassúbb az exponálása, mint azt Gulyás Pali intelmeiben szememre hánysa; ha bogoatom, hogy ebből az autózásból mi is maradt meg bennem, hát a legtisztábban a sulyommal fedett Takta, amelyhez egy kedves papi család⁹ (az aszszony megérne egy novellát) kísért le bennünket, no meg még Karácsony Sándor tatár-kán szállása, ahol a szobák tudtak olyan sivatagszerűek lenni, mint Vásárhelyen az utcák s a karosszék, amelyben a beteg „Sándor bácsi” fogadott bennünket, olyan volt, mint valami pusztán fölállított, összeomlani készülő trón. Ezek mögött egy-két homályosabb emlék mozog, egy internálásból szabadult pap, aki eddig is készített elő gimnazistákat, egy szabolcsi tanító¹⁰, akinek a gyerekeitől Ortutay gyűjtött, a nagy bajuszú patikus cseh felesége, aki az év nagy részében melankolikus, most azonban fürdőruhában igen eleven volt. Még e mögött régi ismerősök ironikus körvonalai: a pataki Újszászi¹¹, Debrecenben Juhász és Kondor, Békésen Nyestéék, Boriska s az ismerős tanárok – azontúl az előadásainkra becsődített tömeg, a kimerülten hallgató emberek zsongása. Akkor azonban nagyon mulatságosnak és tanulságosnak éreztük az utat: ezt az óránkénti bekukkantást egy újfajta elátkozottságba vagy bolondériába. Ezek a magyar háztájak juttatták Illyésnek Gogolt az eszébe. Ő nevezte el az autónkat Csicsikov kocsijának.

Jelentés

1946. augusztus 6-11. közt tett utunk elvi jelentőségű tapasztalatairól.

[Töredék]¹²

Öt nap alatt tizenhat helyen álltunk meg, s beszéltünk, vitattuk meg intézetünk tennivalóját az ottani pedagógusokkal. Illyés Gyula rendszeren általános kérdésekről beszélt: hogy maradt ki a parasztság a tanulás új, demokrata intézményéből, hogy jött létre az Intézet, mik azok a partikulák, az íróasztalok számát akarjuk-e szaporítani a parasztok taníttatásával; – én pedig azokat az utakat vettem sorra, amelyeken a parasztság fiait az értelmiséghez szivattyúzhatjuk. Utána hozzászólásokkal, fölvilágosításokkal, megbízásokkal igyekeztünk befejezni. Hogy milyen eredménnyel járt az út a végigjárt vidékek számára, hány dolgozó-iskolát, partikulát, internátust húztunk ki bábakézzel a vidék homályából, azt hónapok múlva látjuk meg. Arról az eredménnyel azonban, amelyet az a sok pedagógiai pillanatfelvétel nézeteinkre tett, már most is beszámolhatunk. [...]

Azokban az iskolavárosokban, ahol mi megfordultunk, idén már mindenikben lesz internátus. Mi arra voltunk kíváncsiak, lesz-e bennük ingyenes hely parasztfiúknak. Ahol parasztkollégiumokat nem lehet felállítani, ott ezek az ingyen helyek lehetnének egy-egy parasztkollégium embriói. [...] Sárospatakon a supplicatiót váltják fel

⁹ Dr. Szabó Lajos (1908-1996) és felesége, Futó Rózsa 1945 óta szolgált Taktaszadán, miután Kassáról kiutasították őket. Mindketten a népélet igényes, szakavatott kutatói. Szabó Lajos a sárospataki teológián egy ideig az egyháztörténet professzora, több fontos mű alkotója; szoros kapcsolatban állt Veres Péterrel.

¹⁰ Turi Sándor (1891-1959) paszabi tanítóról van szó. Patakon végezte a tanítóképzőt. A Sárospataki Népfőiskolának kezdettől (1936) rendszeres előadója, nevelője volt. Ortutay Gyula 1935-ben „Nyíri és rétközi parasztségek” címen kiadott kötetének nagyobb részét az ő segítségével gyűjtötte össze Paszabon és Tiszabercelen. Néprajzi gyűjtéseit, levelezését a Tudományos Gyűjteményekben őrzik Sárospatakon.

¹¹ Újszászy professzor 1944-1946-ban a Kollégium közigazgatója volt. Ekkor alakították ki – Rácz István vezetésével – a Kollégium új szervezeti egységét, a népfőiskolát is magába foglaló sárospataki szabadművelődési akadémiát.

¹² Németh László: Utolsó széttekintés. Bp. 1980. 733-737. o.

az alapítványi helyek fenntartására. Nemcsak a vagyona-vesztett főiskolát tartják fenn a falvak végigkönyörgéséből, de alapítványi helyük is több van most, mint amennyi ötezer holdjukból volt. Az ő supplicatiojuk nem egyszerű koldulás; hanem jó beszéddel, regéléssel jól előkészített, bensőséggessé tett barátnyerés, amelyet az állami iskolák is utánozhatnak. Az önképzőkori munkába szép életet vihetne néhány kisdíák évi eltartásának összeregölése az iskola falvaiban. [...]

Vásárhelyi évek

[Részlet]¹³

Néhány nappal utána én is eljöttem Vásárhelyről, bevallottan, mert nyugodt helyen (nem anyámmal egy szobában) akartam megírni regényemet.[...] Arról azonban fogalmam sem volt, hol is lesz hát az a zug, melyben egy-két hónapra elkotolhatok; valami Pest körüli telepre, felsőgödi hónapos szobára gondoltam – a Leányfalu felől átnéző hegyek már látták néhány készülő regényemet. Pesten nem tudom, ki ajánlotta, hogy Sárospatakon jól tudnék dolgozni; csak írok Újszászi Józsefnek¹⁴, a teológiai tanárnak, ő szerez szállást nekem. Ez jó ötlet volt: Sárospatakon negyvenháromban is jártam eklézsiát látogatni – Csicsikóv kocsián is benéztünk oda egy estére; a hegyen ülő kis iskolaváros, a gyönyörű táj, a faluszemináriumot fenntartó tanárok, diákok nemcsak munkaszobát ígértek, de burokul köré egy kis művelt magyar meleget is. A levelek gyorsan jártak, a kollégiumban még folyt az érettségi, amikor a földszinten, mindjárt a porta mögött egy udvari szobába beszállásoltak. Olcsó kosztot is kaptam a kollégium gondnokánál¹⁵, aki a régi világban jegyző volt,¹⁶ s most egypár hónap börtön után a gondnokság mellett a teológiát végezte, mint pap akarta a feleségét s két szép gyereket eltartani. A környezet nem volt kellemetlen. A szobámat ugyan sokan összetévesztették a portával; egyik-másik vidékről bejött pap vagy tanító még teológusnak is nézett. (Studírozunk, studírozunk?, kérdezte az egyik, az írásaimat látva. Aztán mikor lesz a kollokvium?) De az ellátásom jó volt, a menyecske férjével együtt engem is kordában tartott, az okos Újszászi, a macsó Nagy Barna¹⁷ voltak, ha kellett, de tiszteletben tartották a kollégiumban megszállt műzsát; a kollégiumon túl ott volt a park, ahol kíváncsi, sőt vágyakozó diákpillantások mértek végig (hát ez az, jó volna vele beszélni) – s még tovább a csendesebb temető, ahol már csak a temetőőr szegődött hozzám, aki a nép fiainak tökéletes érzéketlenségével a szakálltalan arcok iránt – már nem is teológusnak, hanem maturandusnak nézett.

Ha a sárospataki menhelyből mégsem kelt ki regény, annak inkább belső, mint külső okai voltak. Nem egészen két hetet tölthettem Sárospatakon, s azalatt mintegy hat-hét iskolás füzetet írtam (három-négy ívnyit tehát), s már a ballagásnál tartottam, amikor egyszerre csak rám tört a riadalom, hogy ezt nem szabad folytatnom. Pedig

¹³ Németh László: Homályból homályba. II. kötet, 105-107. o. A *Drága jó nyolcadik* című regényét kezdi írni Sárospatakon 1948 nyarán.

¹⁴ Helyesen: Újszászy Kálmán, a filozófia professzora a teológián, egyben a Nagykönyvtár igazgatója (1948 szeptembérétől). Ebben a minőségében is az író rendelkezésére állt.

¹⁵ Dr. Telegdi Imre jogot végzett s öt évig katonáskodott. Először Abaújszántórol járt be Patakra mint a főiskola háznagya és a teológia hallgatója, majd Újszászy Kálmán segítségével, aki a gazdasági választmány elnöke is volt, telepedhetett meg családjával Sárospatakon. Ebben az időben egy kétszoba-fürdőszobás lakásban élték négyen. Később füzérradványi lelkes. Köszönjük a Németh László pataki látogatásával kapcsolatos információit.

¹⁶ Helyesen: Kassán kir. közjegyzőjelölt volt és újságíró.

¹⁷ Dr. Nagy Barna (1909-1969) a szisztematika tanszék kiválóan felkészült, tudós professzora a teológián; Carl Barth tanítványa.

úgy emlékszem, hogy épp az a rész elég szépen sikerült – az öreg tanár, amint az épületben az osztályról osztályra bujdosó énekszót hallgatja, s az éjszaka magában mondogatott szavak valami beszédfélélévé kezdenek összecsomósodni benne. Most már nehezen tudom megmagyarázni azt a sajátságos pánikot, amely a történetet ab-bahagyatta velem... Nem az az ijedtség volt, a munka fölötti elrémlés, ami a *Gyász*-t egy évre félretette. Inkább tán emlék és vízió kínos azonossága, a rövid időkhöz, ami a leírandó dolgoktól elválasztott, ez volt, ami kétségbe vonta, hogy művészet-e, amit csinállok. Az akusztikát a művek írása közben bennem egy védőreflex valahogy ki-kapcsolja, most azonban mégis belém nyilallt, hogy mit fog ez a regénymodell család-ban, pletykás emberekben fölhozni. Arról nem is beszélve, hogy a téma mennyire távol állt (még ha egy magánkiadó adja is ki) attól, amit várnak tőlem. A legfőbb ok azonban mégis az volt, hogy az elkezdett regény mögött hirtelen nőni kezdett a másik; amikor ezt elindítottam, rájöttem, hogy abban nagyobb dolgot lehet elmondani. Ha esztendőök állnak előttem, talán továbbmegyek a *Drága jó nyolcadik*-kal, aztán látok hozzá (már megvolt a címe) az *Örültek*-hez.¹⁸ De csak a két nyári hónap állt rendelkezésemre, az idő idegessége is bennem volt: egy reggel félretoltam a kéziratot, s néhány óra múlva készen volt az *Örültek* vázlata: a három rész, kilenc fejezet úgy, ahogy megírtam. Ezt a regényt azonban itt nem lehetett megírni, ahhoz sürgősen vissza kellett mennem, ahol húst tudok szedni a vázra – Vásárhelyre. Egymás után képesztettem el sárospataki házigazdáimat, Pesten átutazóban a családomat s Vásárhelyen új modellemet. Anyám, hogy én eljöttem, fölment Pestre az öccséhez, Jusztin már járt itt, s tudomásul vette, hogy nem leszek itthon a nyáron, úgyhogy én a régi szobában, szenvedélytől nem háborgatottan, a modellem oltalmában foghattam neki a munkának...

Egy művet – tapasztalatból tudom – akkor kell megírni, amikor már a meglevő téma hirtelen ugrik egyet, és kitágul, érvényességi köre megsokszorozódik. Ez történt Sárospatakon az *Örültek* témájával. [...]

Naplók

[Részlet]¹⁹

1948. június 21. - Sárospatak

Itt ülök a sárospataki kollégium boltos szobájában. Az ajtóm előtt frissen meszelt folyosó – kolostorba is beillene –, a szobámban asztal, szék, szekrény s egy vaságy; ha felényi lenne, cellának is érezhetném. Az iskolában már nem tanítanak; ezen az udvarra nyíló földszinti folyosón különben sincs más helyiség, csak az Akadémia ifjúsági könyvtára. Amikor megérkeztem, azt hittem, azonnal megszököm. Most úgy érzem, halálomig itt tudnék maradni. Az Akadémiának könyvtára is van, természetesen régi könyvek; de mért kell a könyveknek újaknak lenniük? Csak megszokjanak és elfelejtsenek – arra, amire készülök, a legalkalmasabb hely. [...]

Egy ilyen egyszerű, egyértelmű környezetnek mindig ez volt a hatása rám: egy nyalábra fogta, egy cél felé térítette az ösztöneimet. Most is ezt érzem: nem szabad feladnom most, az ötven felé sem a legnagyobbat, amire a *Tanú* éveiben s egy-két magam földobásában később magam is törekedtem. Épp most nem. Az elhagyottság, a bukás csak látszólagos. Sosem voltam hozzá olyan közel, mint most, hogy a bennem küszködő emberségből az emberiségnek valami szilárdat és magasat építsek. Az

¹⁸ *Égető Eszter* címen jelent meg. [A kötet jegyzete.]

¹⁹ Németh László: Homályból homályba. II. kötet, 540-542. o.

igazság, egy gyökeréig igaz élet van velem – s csak a csüggedés, a félelem, a megpróbált idegek ellenem. [...]

De az, amit eddig csináltam, még semmi sem. Még mind benne van a magyar burokban. Lappang benne az általános emberi érvény, de összekavarva ennek a szomorú provinciának a dolgaival. Át tudom-e vágni a burkot, levetkőzném a lusta tájnyelvet: döntse el Sárospatak. Illyéstől nemrég mentegetőző levelet kaptam. Fölhasználta egy gondolatomat, a XIX. század magyar irodalma ifjúsági irodalom. A niklai úton beszéltünk róla; örülök, hogy beléragadt. Neki is a fonákja a fontos: a XX. századi magyar irodalom kezd felnőtt irodalom lenni; de az igazi felnőtt műfajok: a dráma, jellemvígjáték, lélektani regény, filozófiai remekmű még hiányzanak. De én hiszem, hogy közel vannak. A magyar irodalom megközelítette a világirodalom tengerszintjét. Most dől el, fel tudja-e ütni magát alóla?

Elöttem mindig világos volt, hogy egy ilyen vállalkozásban a művészet másodlagos. A léleknek kell valahová feljutni. A művészet, az már csak a győzelem jelentése. Ennekem ez volt az erőm, s a gyöngém, sosem akartam író lenni. Most sem az a cél, hogy nagy regényeket vagy nagy vígjátékokat írjak. A magam dolgát akarom végképp rendezni. Életem egész kínjának fölébe kerülni s aztán egész megmentésre érdemes világomat egy új kivirulás reményében a mű Noé bárkájában a vizekre rábocsátani. Az ablakom fölé ittrekedt katona teológusok 1944. október 15-én az ismert ígét pingálták föl: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk. Ez az én nyelvemen így hangzik: Ha a legnagyobb lehetőségek mellé szegődtünk bábául – ahogy Ady mondaná: Isten cinkosai vagyunk – maga a feladat segít és véd bennünket.

Negyven év

(Részlet)²⁰

Az *Iszony* megjelenése után, 1948 tavaszán, úgy látszott, mintha a regényírói pályára mégiscsak megnyílt volna előttem. Nemcsak az *Iszony* kiadója, de utolsó rúgásai közt egy magánkiadó is szerződést adott. A tanév végeztével előbb ezt, a könnyebb feladatot akartam megoldani. Hogy nyugodtabban írhattam, elfogadtam a sárospataki kollégium meghívását, s ott a porta melletti szobácskában láttam hozzá a *Drága jó nyolcadik* (egy tragikusan végződő diák-tanár regény) penzumaiban. De a történet túl közel volt hozzám, írás közben sehogy sem tudtam megszabadulni a hatástól, melyet szereplőiben, olvasóiban kiválthatna, úgyhogy néhány hét után, a könyv negyedében-ötödében hirtelen abbahagytam, s temetői sétatám egyikéről egy új regény tervével tértem vissza, s utaztam haza már másnap Vásárhelyre, minthogy egyedül ott írhattam meg.

Levél Gulyás Pálnénak

[Részlet]²¹

Sárospatak, 1948. június 24.

Kedves Rozó, [...]

Én egyelőre Sárospatakon kötöttem ki. Itt elég olcsón (8 Ft-ért) kapok a kollégiumban ellátást; használhatom a könyvtárat, s hallgathatom a szelet, amely állandóan dudál. Hamarosan Magda is lejön. Egy nagyon jó hónapot töltöttem vele Vásárhelyen,

²⁰ Németh László: *Negyven év* - Horváthné meghal - Gyász. Bp. 1969. 38-39. o.

²¹ Élete levelekben. I.m. 679-680. o. 716. sz. levél. - Az első és az utolsó bekezdést elhagytuk.

de nem tudom, azóta mi lett az anyja mellett. Egy hónap alatt kitűnőre vizsgáztunk le a hetedikből; gondolhatja, mit kellett tanítanom. Itt most angolul tanul tovább; nyáron lesz az angoltanároknak egy tanfolyamuk; tán arra is bejárhat.

A jövőmről semmit sem tudok; Pesten senkivel sem volt módom beszélni. Debrecenben, úgy látszik, mindkét iskola református marad; kérdés: nem támadnak-e érte, ha én az egyháznak utánamegyek. Majdnem okosabb volna a Szvetitsbe mennem, ha az államosítják. A másik feltétele a lemenetelemnek az volna, hogy Magda, esetleg az anyám velem jöjjön (de neki máshol kéne szobát szerezni). Így egyelőre semmit sem írhatok; én is félretettem őszig az ügyet. [...]

Kezeit csókolja: Laci.

Levél Tolnai Gábortól

Budapest, 1948. június 26.²²

Kedves Laci!

Rendkívül sajnálom, hogy nem találkozhattunk személyesen hivatalomban. Elmenteled után néhány perccel már vissza is érkeztem Ortutaytól. Ne haragudj, hogy csak most válaszolok június 3-án írott leveledre. Mezőszilasra való áthelyezéssel kapcsolatban beszéltem Ortutayval. Szívesen elintézi kérésedet, azonban neki ugyanúgy, mint nekem, az volt a gondolata, hogy talán mégse egy ilyen beosztás volna számodra az, ami leginkább lehetővé teszi az írói munkát. Sok fáradtsággal és gonddal járna ez, főként számodra, aki a tanítást éppolyan pontossággal és odaadással végzi, mint az írói feladatot. Jó lenne személyesen beszélnünk. Hallom, Sárospatakon vagy néhány hétig. Ha csak lehet, fölnézek Hozzád valamelyik vasárnap. Különben is volna dolgom Patakon. Személyes beszélgetés közben talán kieszelünk valami olyan megoldást, ami jobban lehetővé teszi a dolgozást, az írói munkát, mint a most felvett általános iskolai beosztás.

Régi szeretettel üdvözlő: Tolnai Gábor

Levél Tolnai Gábornak

Hódmezővásárhely, 1948. július 7.²³

Kedves Barátom,

sietek leveledre válaszolni, nehogy most vasárnap fölmenj Patakra. Én ugyanis néhány hétre visszajöttem Vásárhelyre, s valószínűleg csak augusztusban megyek vissza.

Állásom ügyét a legjobb lesz addig félretennünk. Abban igazad van, hogy az általános iskola lekötne. Szílonon vonz a gyermekkori környezet, regényeim miliője, de félek a modellektől s a gyerekek rakoncátlanságától. Mehetnék Debrecenbe vagy Patakra, de nem akarom, hogy az a színe legyen, mintha felekezeti iskolában akarnék tanítani. A végén valószínűleg itt maradok. Itt szeretnek is, csak attól félek, hogy új könyveim – regények és pedagógiaiak – elrontják itteni kitűnő helyzetemet. S bizony, a könyvtár hiányzik nagyon. Ha megkaphatnám én is azt a kedvezményt, amit más írók, hogy tizenkét órájuk teljes óraszámnak (az én esetemben húsznak) számít, akkor két-három nap bejárhatnék Szegedre, s megcsinálhatnám filozófiai és történelmi

²² Élete levelekben. I.m. 680. o. 717. sz. levél.

²³ Élete levelekben. I.m. 681. o. 718. sz. levél.

olvasókönyveimet. De tán nehézség, hogy nem vagyok s nem is lehetek (mint nyugdíjas) kinevezett tanár, csak óraadó.

Szívésségedet igazán köszönöm. Az érdeklődés és jószándék még jobban esik, mint maga a segítség. Barátsággal: Németh László

Levél Gulyás Pálnénak

(Sárospatak, 1948. július 11.)²⁴

Kedves Rozó,

ideküldték utánam a süteményt. Az édesebbik összetört, de így is nagyon finom. Csak nagyon haragszom, hogy ilyenekkel terheli és kínozza magát. Akinek annyi baja és két gyereke van! Szinte szégyellem, hogy tán én panaszkodom vagy szánatom magam. Hogy költözzem én Debrecenbe, ha látom, hogy már Vásárhelyt is sütés-főzés vagyok a számára. Természetesen mint megemlékezés nagyon jólesett, s nagyon köszönöm is.

[...]

Kezeit csókolja: Laci

Ui. Egy-két hétre most visszamegyek Vásárhelyre, aztán megint ide. Akkor valószínűleg útba ejtem Debrecent.

Levél Gulyás Pálnénak

Hódmezővásárhely, 1948. szeptember 14.²⁵

Kedves Rozó,

régi adósa vagyok ezzel a levéllel, de olyan munkapokolban élek, hogy abból még kisóhajtani is nehéz. Nem is tudom, mi történik velem, úgy érzem, minden összeomlik. Már szeptember elsejére át kellett volna adnom a regényemet, s még a kétharmada sincsen meg. Pedig most már az iskola is beállt, ott is szorítanak. Körülbelül ötszáz oldalas regény lesz, több mint kétszer annyi munkám van vele, mint tavaly az Iszonyval. S úgy érzem, nem jó; elhibáztam a foganásnál. Az is zavar, hogy folyton gondolnom kell az akusztikára. Csak úgy szabadna írni, hogy az ember megcsinálja, s ha olyan, hogy megjelenhet, akkor kiadja. De sajnos, ebből élünk, az óradíjam magamnak sem elég. S mihelyt befejeztem ezt a regényt, ott van nyakamon a másik, amelyet az Új Időknek kötöttem le. Hogy Debrecenbe mért nem jutottam le, ezután talán nem kell magyaráznom. Sárospatakról is azonnal megszöktem. [...]

Vásárhelyi évek

[Részlet]²⁶

[...] Én pedig a bodrogi szárnyvonalon Sárospatakra felutaztam.²⁷

Ez a látogatásom a Bodrog-parti diákvárosban jobban indult, mint az előző évi. Most nem a kollégium kapujában, hanem az angol internátusban kaptam meg – szünidő lévén – az egyik tanár szobáját, ahol a házikosztot is a háziak nélkül fo-

²⁴ Élete levelekben. I.m. 681-682. o. 719. sz. levél.

²⁵ Élete levelekben. I.m. 686.o. 725. levél. Itt most csak első bekezdését közöljük.

²⁶ Homályból homályba. I.m. 133-136. o. Debrecenből – ahol Magda lányát készítette fel az egyetemi felvételi vizsgára – utazott az író Sárospatakra.

²⁷ 1949 nyarán.

gyaszthattam el, s okulva tavalyi elakadásomon, írói penzumot nem róttam ki magamra: abba akartam elmerülni, amiből itt a legnagyobb a készlet: a magyar XVIII. század emlékeiben. Amióta az itt fogant *Őrültek*-et megírtam, a *Drága jó nyolcadik*-at pedig félretettem, egy harmadik regényterv kezdett foglalkoztatni, amelynek az eredete még a harmincas évekre nyúlt vissza, arra az időre, amikor Báthory Zsigmondhoz és Bethlen Katához olvastam az erdélyi forrásokat. Ekkor tévedt a kezembe Teleki Domokos tanulmánya a Hóra-lázadásról, és a forráskutató pálca, amellyel az író a szörnyű történetben a maga témáját érzi, azok felé a fiatal nemesasszonyok felé fordult, akiket vagy fölkoncoltak vagy parasztokhoz kényszerítettek feleségül. Ezek közt volt egy fiatal lány is – egy bizonyos Pataki Apollónia, egy tisztartó lánya, akit mindjárt a felkelés első napján erőltettek hozzá egyik helybeli jobbágyfiúhoz. Már akkor felvilant bennem a terv: ennek a fiatal nőnek a megmerülésén át írni meg a véres fölkelés történetét, aki mintegy testével lett mérlege a szemben álló kegyetlenségeknek. Azóta a regény minden részlete kibontakozott bennem: a kitörő földmorgás, a megrokkant kúria, a furcsa esküvő, véres papjával, a két fiatal viszonya, a kiszabadított útja a szebeni rokonokhoz, a visszatérés, a lány lelkében kialakuló mérleg, a jötevő további szerepe a jobbágynép között.

Sárospatakon emlékiratokat, visszaemlékezéseket, földrajzi leírásokat szerettem volna még egyszer egy időben átolvasni s a regény végleges vázlatát elkészíteni. De a könyvtárból kihozott fóliók tövéből ebben az évben is egy más mű terve sarjadt ki. Házigazdám üdvösségem iránti figyelemből a vizespohár mellé egy szentírást is oda-tettek az éjjeliszekrényre. Én lefekvés után olvagattam is benn lojálisan, de bosszantott, hogy a könyv végén nem volt ott a térkép a törzsek különböző színű településével. Panaszomra egy gyönyörű angol atlaszt kaptam a könyvtárból, melyen nemcsak a Szentföld volt ott, de az egész ókori színtér, a Nílus és az Eufrátesz, sőt Indus között a pátriárkák vonulásait és a pogány hadakat jelző vonalakkal, évszámokkal. Ez az atlasz egy egész napot vett el Apollóniától. A következő kérésem egy újszövetségi exegézis volt: mit tart a tudomány az egyes evangéliumok és levelek létrejöttéről s egymáshoz való viszonyáról. Az exegézis professzora²⁸ egy kitűnő német munkát adott, amelyet egy fiatalon elhalt evangélikus teológus írt, s amelynek az elfeledett nevét azóta is hiába kérem számon az elem került hittudósokon. Erről a könyvről hajdani barátom, Pap Károly jutott az eszembe, s a számlálatlan esték, amelyeket Jézus-regénye tervei-be temetkezve töltöttünk el. Hogy állnék szembe én most, negyedszázad múltán mint regényíró a hősével. Mi lenne az a kérdés, amire szokásom szerint választ próbálok kapni a regény-varázslat felidézésével? Nem telt bele egy hét, s a Déva alatt kivégzett fölkelők s a kormánybiztost küldő József császár felháborodott leirata helyett a Mátyás Ernőtől kapott görög evangéliumi szinopszist tanulmányoztam; a Genezáret-parti görög városokról meg az emberekről (a Holt-tenger menti tekercekről akkor még nem volt hírünk) megtudni valamit. Ezt a Mátyás Ernőt a svájci Barthot követő fiatalabb professzorok – mint a liberális teológia hívét – elnéző mosollyal intézték el, az én szememben azonban ez nem volt fogatkozás – az pedig, hogy tolakodó térítgetés helyett filozófiai készségével jött a segítségemre (volt benne valami a fiatalabb Földessy Gyulából), megnyerte a rokonszenvenet. A végén még egy véletlen is kide-

²⁸ Dr. Mátyás Ernőt (1888-1950) Kolozsvárról hívták meg professzornak Sárospatakra. Az újszövetségi tudományokat és a görög nyelvet tanította a teológián. Móríc Zsigmondot mint közgazdát ő hívta meg, s látta vendégül otthonában 1930 májusában Patakon.

rült: Kricsorón²⁹ született, ahol az én Apollóniám, el is küldte később a telep s a környező lekopasztott hegyek fényképét.

[...]

A két új terv még kíváncsabbá tette a fészket, amelyben kikölthettem. A Pali szobájába a májusi próba után egyedül nem akartam visszamenni, de ott van a Bocskay-kert, az ő üresen álló házuk, nem vehetném-e azt ki remetelakul? Mielőtt azonban a takarító szerszámaival kivonuló Rozóval a Bocskay-kert alatt találkoztunk, volt még egy pataki élményem, mely a fölcsendült Krisztus-témához jellemző jelenkori ellenpontot szolgáltatott. Az egyik teológiai tanár³⁰, aki az elmúlt rendszerben képviselő is volt, meghívott magához egy kis esti összejövetelre. A meghívottak közt volt egy mackóforma teológiai tanár is³¹, akihez én pietizmusa ellenére is vonzódni tudtam (ő mondta azt, milyen jó elhinni olyasmiket, amiket lehetetlen hinni), úgyhogy a vendéglátók iránti udvariasságon túl nem kis várakozással mentem el az összejövetelre, hátha fölkavarhatom kicsit a bennük levő hitet, ismeretanyagot, s tervemhez is nyerhetek valamit. Az összejövetel fő vendége azonban, akinek a kedvéért engem is meghívtak, egy különös ember volt, akinek érkezéséről is már kosztadómtól is hallottam, s megjelenése a kollégium táján inkább aggodalmat, mint örömet váltott ki. Erdélyi színész volt, származására zsidó, viszont dolgai után (nagy nőcsábász volt) kissé váratlanul jött a megtérése – az egyházi életben azonban egyre föllebb emelkedett, s amint láttam, hívő és tudós emberek is, de főleg a házigazda itt is igen csínján bántak vele.³² Az összejövetel voltaképpen kis lelkigyakorlat volt, amelyen a vendég olvasta föl s kommentálta Pál apostol néhány versét, abban arról volt szó, milyen csodálatos úton vezeti el Isten a hit forrásaihoz az embert. A textussal nyilván önmaga útját akarta igazolni, a kommentár azonban nem volt ízléstelen, éppoly távol maradt a személyes utalásoktól, mint a szentige – a múlt emlegetése különben fölösleges volt, hisz a felesége,³³ aki szintén ott volt a lelkigyakorlaton, mint a színészműlt mementója ült a prédikátor mögött. A teológia professzorok bólogatással, helyesléssel fogadták az oktatást, a házigazda a leginkább. Aztán kissé tétova beszélgetés indult meg, amelyben hamar kivilágosodott, minek köszönheti e neofita a tekintélyét. Volt ott a társaságban egy vidéki tiszteletes is,³⁴ tán az egyik vendég öccse, aki tájékoztatásában a híveire térítette a szót – a parasztság földosztás utáni prosperitását kezdte fölvaltani a beszolgáltatásos évek nyomottsága, s ő nyilván az én tájékoztatásomra mesélte, hogy ott önük milyen a parasztság közérzete. – Panaszzkodnak – vágta el a prédikátor –, de objektíve megállapítható, hogy jobban megy a dolguk. Ezt olyan

²⁹ Helyesen: *Kristyóron*.

³⁰ *Dr. Szabó Zoltán*, aki ekkor az igazgatói tiszttet is betöltötte.

³¹ *Dr. Nagy Barna* teológiai tanárról van szó, őt illette az író a „mackó” jelzővel korábban.

³² A vendég: *Kádár Imre* (1894-1972) író, ekkor a Református Konvent Sajtóosztályának vezetője, akitől politikai okok miatt tartottak, s aki Szabó Zoltánt és Sárospatakat később egyoldalúan, igaztalanul bírálta. Vö.: *Kádár Imre*: Egyház az idők viharában. Bp. 1957. 100. o. Mint baloldali gondolkodású újságíró 1920-ban költözött szülővárosából, Komáromból Erdélybe, ahol évekig a Keleti Újság főmunkatársa. Drámát, regényt, verset írt. Szovjetellenes novellája is volt egyébként („A népbiztos premierje”. Az Erdélyi Helikon íróinak anthológiája. Kolozsvár, 1934. 73-90.o.). Nem volt színész; 1933 és 1940 között a kolozsvár-nagyvárad Magyar Színház igazgató-rendezői tiszttét töltötte be. Megtért, református lelkészi képzést szerzett, s a II. világháború után Budapesten a református egyház egyik befolyásos tisztségviselője, 1952-től teológiai tanár, társadalomtudományt oktatott Budapesten.

³³ Kádár Imre felesége, *Izsáky Margit* (1899-1977) 1917 és 1932 között színésznő volt Erdélyben, 1933-tól újságíró Magyarországon. Egyik adatunk szerint elváltak, hiszen Kádár Imre csak 1944-ben települt Budapestre. Esetleg a második feleség lehetett Patakon?

³⁴ *Dr. Szabó Lajos* taktaszadai lelkész, Szabó Zoltán unokaöccse.

határozottan mondta, hogy a beállt csendben még a vidéki tiszteletes is megértette, hogy ez nem az a hely, ahol a parasztság jajait közreadhatja. Hazafelé az én mackó-professzorommal jöttem az internátusig. Láttam, szégyellte magát egy kicsit e lelki-gyakorlatért. Ő nem akar a más belső életébe belelátni, de nemigen hisz ebben a megtérésben. De a vendégnek igen nagy szava van az egyházi életben, tehát jó képet kell vágnia a szerepléséhez.

Levél Gulyás Pálnénak

(Sárospatak, 1949. augusztus 6.)³⁵

Kedves Rozó,

Kár, hogy csak az állomáson sütöttük ki, mit kellene tennem. Itt egyre jobban látom, hogy Bocskay-kert a leghelyesebb megoldás számomra. Jók hozzám s mégis kísértetnek érzem magam. Mindíg irigyeltem a remetéket; ott az lehetnék s átgondolnám még egyszer az életet, az életemet.

Kedves Rozó:

Kár, hogy csak az állomás on sütöttük ki, mit kellene tennem. Itt egyre jobban látom, hogy Bocskay-kert a leghelyesebb megoldás számomra. Jók hozzám s mégis kísértetnek érzem magam. Mindíg irigyeltem a remetéket; ott az lehetnék s átgondolnám még egyszer az életet, az életemet.

Egyetlen akadálya, hogy magával nem lehet anyagián megélni. Folyton védekeznie kell, hogy rá ne bírassák s ebbe a kúrába, mint az őt is

Németh László levele Gulyás Pálnénak (részlet)

³⁵ A levelet – az életmű-kiadás készülő második levelezés kötetének anyagából – kéziratból közöljük.

Egyetlen akadály, hogy magával nem lehet anyagiakban megegyezni. Folyton védekezni kell, hogy rám ne fizessen s ebben a harcban, mint most az utolsó két napban is, én is elernyedek. Azt kértem hát, meg tudná-e ünnepélyesen ígérni, hogy nem akar azon kívül, amit én kérek, semmit elfogadtatni velem s belenyugszik, hogy én Bocskayban a *társbérletje* legyen. Ezért fizetem a szálló adóját s elvégzem a kinti munkából, amit megmutat s amihez nem kell különös szakértelem. Ha érzi, hogy ezt a megállapodást meg tudja tartani, tán már aug. 15.-re visszamegyek, hat hét próba-időre.

Azzal biztatom magam, hogy ez maguknak is jobb, mert hamarosan fontos lehet, hogy Bocskayban ott lakják valaki állandóan.

Zolit ölelem. Jár-e a nőhöz? Kezeit csókolja: Laci

Levél Gulyás Pálnak

(Sárospatak, 1949. augusztus 11.)³⁶

Kedves Rozó,

köszönöm az ünnepélyes ígérteit; eltettem s majd fölmutatom. Most úgy tervezem, hogy kedden, 16-án utazom, mégpedig egyenesen Bocskayba. Innen reggel 7 [?] órakor indul egy vonat; ha azt le nem késem, 1/2 8-kor vagyok Nyíregyházán. Onnét nem tudom pontosan, mikor indulhatok tovább – de úgy rémlik van egy vonatom délelőtt. Ha tehát Bocskay-kerti beiktatásomon jelen akar lenni, áldozza rá a keddi napot, ha nem ér rá, küldje ki Zolit. Ha mindeniküknek dolga van, az se baj, benézek Szőrékhez... [...]

Előre nagyon köszönöm a szíveségét, remélem nem terhelem meg nagyon a hitelkeretemet. Azonnal megadom. Itt elég hasznosan telt el az idő. Nem is gondolja: mihez olvastam sok forrást, kitűnő anyagot. A Szentírásból Jézus életéhez. Lehet, hogy ebből is regény lesz, de tanulmány bizonyosan. Gépelni már kevesebbet gépelem; kár is volt idehozni.

Zoltit ölelem, kezeit csókolja: Laci

V. Igazolószervény a szállásadó részére a kijelentés teljesítéséről.									
Sárospatak		szállásadó a		Sárospatak		városban		közszékhely	
Sárospatak		Rakóczi		utca		1		hsz.	
körület		járás		út		1		hsz.	
ajtószám		alatti állandó lakásból az 1949		hó		napján		kiköltözött	
Németh László		1907		évesen született, foglalkozása		iskolában		munka	
városban		közszékhely		az 1907		évesen született, foglalkozása		iskolában	
a mai napon szabályszerűen kijelentette.									
(Ezt a szervényt is a kijelentőlap kitöltője közzétett személy tölti ki.)									

Németh László sárospataki rendőrségi kijelentőlapja³⁷

³⁶ Ezt a levelet is, az előzőhöz hasonlóan, kéziratban és gépiratban kaptuk meg a családtól. A háromoldalas levél második oldala olvashatatlan. Itt is köszönjük a közlés engedélyezését.

³⁷ Dr. Telegdi Imre közlése szerint politikai okból nem merték Németh Lászlót íróként bejelenteni.

Pápan (Részlet)³⁸

[...] Az a huszonnyolc év előtti lerándulás, amelyről a krónika beszámol: az én eklézsia-látogatásaimba tartozott, amelyeket hol Móricz Zsigmond szárnysegédéként, hol a magam buzgó szorgalmából végeztem akkoriban.³⁹ A százéves önképzőkör csak az ürügy volt látogatásomra – amit meg akartam ismerni, az a pápai eklézsia volt.

Miféle eklézsia? Az, amellyel azokban a veszélyes időkben – 1941-ben vagyunk – a magyar irodalom, gondolkodás és zene szórta be az országot, Sopronig, Debrecenig, Szegedig. Két mondatot emelek ki a már hallott beszédéből. Az önképzőkör akkori feladata – a tartott beszéd elmondja – megindokolja, mért tartottam én – s mások is – olyan fontosnak ezeknek az eklézsiáknak a létét, hogy írói munkám is elhanyagoltam miattuk. Mozgalmuk (hozzátehetném, 35-36-ig) előre, a jövőbe nézett. Kiindulópontja az volt, hogy szabad elhatározásunktól függ: milyen lesz a társadalmunk. A történelem azonban a fejünkre nőtt, s együtt csinál az egész Európának jövőjét. Sokkal kevesebb lesz, amit választhatunk, s sokkal több, amit készen kapunk. A XX. századi magyar szellem a magyar élet eszményét állította fel: ennek az eszménynek most meg kell alkudnia a kényszerrel. Ez nem azt jelenti, hogy értelmetlen és fölösleges. Mert ha Európa természetük szabad érvényesülését nem is engedi meg a népeknek, azt, amit szívós és elpusztíthatatlan bennük, előbb-utóbb respektálni és használni fogja. A magyar ifjúságnak erre az új helyzetre kell berendezkednie. Ez az ifjúság – mert hiszen az ifjaké volt az eklézsia – a történeti háttér. [...] De ha a történelem a népek szabad érvényesülését nem is engedi meg, kevesebb lesz, amit választhatunk, s több, amihez alkalmazkodni kell, a modell ismerete, s a létrejött eklézsiák nem válnak fölöslegessé – azt, ami a népekben szívós és elpusztíthatatlan, a fejlődés előbb vagy utóbb respektálni és használni fogja. Az eklézsia-látogatás célja ekkor már nem a jövőről szóló álmoknak, hanem ennek az elpusztíthatatlan szívósságnak az élesztése volt.

Mennyire felelt meg ez a nemzedék, a mai negyven-ötven évesek nemzedéke, ennek a feladatnak? A pápai benyomás – s nemcsak a pápai, a vásárhelyi, sárospataki, debreceni, soproni – meglepően jó volt. Amit prédikálni akartam nekik ők már csinálták is. S ezt nemcsak akkor láttam így – harminc év távolából tán még kivételesebbnek érzem a szerepet, amelyhez induláskor jutottak. A mi nemzedékünk legjobbjai még mindig magányos alkotók voltak, munkáikkal elfoglaltan csak egy-egy oldalpíllantással mérték fel egymás teljesítményeit, s tulajdonképpen ennek az ifjúságnak a szívében váltak igazán egy nemzedékké, amely gyűlölködésükkel nem törődve, mondanivalóikkal fogta egybe őket Erdei Ferenctől Erdélyi Józsefig. Nem volt magyar ifjúság, amely ekkora mohósággal, várakozással járta sorra a hozzáférhető tartalmat. Az a bizonyos magyar világnézet, ha volt, bennük alakult ki. Aki megfordult egy-egy konferenciájukon, olyanon, mint az első szárszói volt, tudja, hogy mekkora várakozással, mohósággal, ifjúkori illúzióval tekintettek ezek a fiatalok a világosodni kezdő jövő felé, amelyben a színre léphetnek. Sztálingrádnál még folyt a harc, de ők már egy aranykor képét szőtték a barakkok közt, s száz más helyt az országban.

³⁸ Németh László: Utolsó széttekintés. Bp. 1980. 795-802.o. A pápai előadás 1969-ben íródott.

³⁹ Az író azokra vidéki útjaira gondol, amelyek során 1941-ben Pápan is járt. Akkor „Az önképzőkörök mai feladatai”-ról szólt (l. Németh László: Kiadatlan tanulmányok. Bp. 1968. 640-646.o.; Németh László: Művelődéspolitikai írások. Bp. 1986. 103-105.o.). Az itt elmondottak – kitűnik ez Németh László szavaiból – a Sárospatakon megismert ifjúságra és szellemiségre is vonatkoznak. Ezért helyezzük szemelvénytársunk végére.

„Aranykor” – ez lett volna a címe a regénynek is, amelyben azt akartam megírni, mi lett ebből a tíz-tizenöt fiatalból, akik az ország különböző részeiből összeverődve, ennek az aranykornak az álmában lettek barátokká. A regény persze korántsem lett volna olyan fényes, mint a címe. Hiszen ha nem is volt fiatal nemzedék, amely nagyobb várakozással és készültséggel ment a jövő felé, s amely első körütekintésével szinte megtízszerezte az igazi olvasók rétegét – tragikusabb sem volt. [...]

[...] Ha azt a religiót, amit belőlünk szívtak, nem is tudták győzelemre vinni, ezt nem is vártuk tőlük. Az viszont, hogy szocializmusunknak magyar színe is támadt, elsősorban nekik köszönhető. [...]

Újszászy Kálmán teológiai tanár

SZABÓ LAJOS

Sárospataki és taktaszadai találkozásaim Németh Lászlóval

I.

Ezeknek a soroknak a megírásához az adott ösztönzést,¹ hogy Kováts Dániel, a *Széphalom* szerkesztője a közelmúltban adta ki hézagpótló könyvét *Móricz Zsigmond* sárospataki vonatkozásairól, most meg *Németh László* pataki kapcsolataihoz gyűjt anyagot. Levélben felkért engem is, mit tudok *Németh* látogatásairól. Keveset tudok. Nem sokkal azelőtt, hogy ő Patakon tartózkodott, kerültem én is Patakra mint kiűzött kassai lelkipásztor, akit 50 kg-os csomaggal kergettek ki. Száműztek a milicisták. Bűnöm az volt, hogy „anyás” voltam, vagyis csak Kassa felszabadulása (1938) után lettem kassai lelkész. Velem együtt több mint ezer hívemet is – hasonló vád alapján – kiűzték Kassáról. Sárospatakon a Fellegvárban húztuk meg magunkat unokabátyám, *Szabó Zoltán* professzor és országgyűlési képviselő lakásán, aki éppen akkor a sátoraljaújhelyi börtön lakója volt nagy ártatlanul. Patakon találkoztunk dr. *Telegdi Imrével*, aki előzőleg szintén Kassán élt mint a Felvidéki Újság szerkesztője, s akit szintén kiűztek. Patakon fontos állásba jutott, ő volt a Kollégium háznagya, s mint ilyen *Németh László* házigazdája is.

A negyvenes évek végén egyszer Telegdivel sétáltunk a pataki utcán, mikor ránk köszöntött az író. Patakon húzódtott meg ő is ezekben a nehéz időkben, ahol őt nagyon becsülték, szerették, és ahol *zászlós* név volt. Sétáltunk a nyílt utca során, és elmondta, hogy jól érzi magát Patakon, s bár van témája, azt az ihletést kapta itt, hogy bibliai vonatkozású művet kezdjen írni Jézusról, Pálról. Szeretné gyorsan görögtudását is fejleszteni, hogy közelebb legyen a témához. Örvendeztünk neki, hogy milyen áldott, fontos gyümölcse lesz pataki tartózkodásának. Sajnos nem lett; a zord idők másképp irányították.

E találkozó után másnap ismét megláttam szép orcáját. (Vélem, hogy ő volt a magyar írók egyik legszebb férfia.) Dr. Szabó Zoltán professzor hívta meg egy kis beszélgetésre. Én is jelen voltam. Annyi minden kérdeznivalója volt, és nekünk is annyi mindenben kellett tőle tanácsot, útmutatást, eligazítást kérnünk. De éppen hogy helyet foglaltunk, szólt a csengő, és benyomult *Kádár* („káder”) *Imre*, aki akkor Bereczkyvel és Péter Jánossal együtt főember volt a református egyház vörösítésében. Belépett közénk ő, aki fel volt „dobva”, szinte megszállott volt a „felszabadulás”-tól, hiszen nemrég menekült meg a zsidóégetéstől, mely fia életét is kioltotta. Tele volt bosszúvágygal a „fasiszták” ellen, akik közé elvakultan odasorolta a magyar írástudók közül Németh Lászlót is, akinek félremagyarázta műveit, meg odasorolta Szabó Zol-

¹ Szomorú szívvel fogadtuk a hírt, hogy dr. Szabó Lajos ref. lelkipásztor, egyháztörténész professzor évkönyvünk szerkesztésének idején, 1996. február 2-án 87 éves korában elhunyt. Hamvait a sárospataki ref. temetőben helyezték örök nyugalomra. Emlékét megőrizzük. (A Szerk.)

tánt is, aki mint országgyűlési képviselő ott volt a zsidótörvények megszavazásánál. Eljött, hogy számon kérje az „írástudók árulását” tőle is, aki igaztalanul bezárva nemrég ártatlanul szabadult ki a vörösök börtönéből. Mikor belépve megpillantotta Németh Lászlót is, fellobogott benne a dühös vágy: egyszerre, íme, két „fasiszta” felett is ítéletet mondhat. S azonnal el is kezdte, olyan vad dühvel, amely valósággal megrészegítette a szerencsétlent. Szórta vádjait, tájékozó átkait feléjük. És ők hallgatták, mert látták, hogy „részeg”. Hallgatták szótlanul a megvadult embert, s mikor ránéztem Németh Lászlóra, eszembe jutott róla Dávid király, akit bujdosásában igaztalanul gyaláz Semei (II. Sámuel 12: 16), de ő szótlanul tűri, s azt mondja szolgáinak, akik el akarják némítani a gonosz vádaskodót: „hadd szidalmazzon, ... netalán rátekint az Úr az én nyomorúságomra, és jóval fizet nékem az Úr az ő átka helyett”. Vagy egy óra hosszat hallgatták némán ők is. És úgy lőn, mint Semei esetében, az IDŐ elnémította azóta Kádárékat hazug vádjaikkal, de tovább él és szól műveiben az ő népéhez *Németh László*.

II.

Volt még előzőleg, 1946 augusztusában egy másik találkozásm is Németh Lászlóval, száműzetésem helyén, a taktaszadai református parókián. Patakról jövet meglátogattak engem *Illyés Gyulával*.

Pár órát töltöttek ott. Érdekelte őket: mit mond most a magyar falu. Mondtam, hogy most vált valóra Ady helyzetjelentése: „*Hallgat most a magyar falu, Vigyázni kell, mindenütt kémek... nagy csönd van a faluban, f é l n e k !*” Akkoriban gyűjtöttem anyagot „Magyar történettudat egy magyar faluban” című (máig kiadatlan) gyűjteményemhez. Olvastam belőle nekik. Aztán beszélgettünk Móricz Zsigmondról, akinek itt is van rokonsága, s akinek faluja, Prügy tornya idelátszik. Németh László ezt a látogatást egészen másként írja meg a *Homályból homályba* című művében. Poetica licencia! A summa: Jó volt együtt lenni, s kedves az, hogy így végzi taktaszadai tudósítását, virágnál szebb bókka: „...a papné megér egy novellát”.

Elmentek Taktaszadáról, de itt maradtak – neki is, Illyés Gyulának is – nagyszerű műveik. Gyakran elővesszük őket, mert nagyon kellene ma is, meg mindig, míg magyarok élnek.

HARSÁNYI ISTVÁN

Portrévázlat Újszászy Kálmánról

1.

Háromnegyed évszázada immár annak, hogy először találkoztam Újszászy Kálmánnal, Sárospatakon akkor, amikor ő először toppant be a kollégiumi városba, 1921 őszén. Akkor, amikor a magyar ifjúság szinte tanácstalanul kereste az országot, a nemzet tragikus helyzetéből kivezető utakat. Az egyházi és világi tartalékerők célszerű felhasználásának egyik jelentős szervezője lett Újszászy Kálmán. Az alábbiakban – évtizedeken át tartó baráti és munkatársi kapcsolatok alapján – igyekszem minél hitelesebb vázlatot összeállítani róla, néhány pillantást vetve a családi gyökerekre is.¹

2.

Kálmán – eredetileg jómódú – gazdálkodó nagypapjának birtoka fokozatosan 16 holdra zsugorodott, így a család öt gyermekének más, új körülmények között kellett megoldania létproblémáit.

Kálmán édesapja – ugyancsak *Kálmán*, ki tudja, hányadik a családban – huszár lett Vácott, ahol három év alatt a káplárságig vitte, s megismerte leendő feleségét, *Lukács Mária*t. Majd fölment Budapestre, ahol a Bayerék vaskereskedésében dolgozott. A tulajdonos gyermeke volt *Bajor Gizi*, a kiváló színművésznő. Gizike nagyon szerette Újszászyt, aki később is minden évben meglátogatta a művésznőt, aki érdeklődéssel hallgatta a beszámolót az Újszászy családról. Az apa Kálmán hamarosan a posta alkalmazottja lett, ahol először parlamenti kézbesítőként, majd a Krisztina téri nagy postahivatal raktárosaként dolgozott. Csupa olyan foglalkozások ezek, ahol az egyik legfőbb követelmény a pontos kötelességteljesítés volt. Az idős Kálmán pedig ilyen volt, s ezért minden munkaadója megbecsülte őt. Takarékos életmódjára jellemző, hogy még a tíz filléres villamos szakaszjegy árát is félretette, s gyalog járt munkahelyére. Így tudott összegyűjteni annyit, hogy 1907-ben fölépíthette Rákospalotán a Tompa utca 70. számú családi házát, amelyben napjainkban is két Újszászy Kálmán és családja lakik, ahol – éppen úgy, mint Sárospatakon Újszászy Kálmán professzor legendás hírű nagy diófája alatt – tartják évi tavaszi összejövetelüket a pataki öregdiákok. Gyönyörűen példázza ez a tény is az Újszászy családra annyira jellemző hagyományörző, a folytatás szellemét sokra becsülő magatartását.

3.

A mi Újszászy Kálmánunk Budapesten, a Külső-Józsefvárosban, a József utca 71. számú házban született 1902. december 13-án, Luca napján. Az elemit a nála két és fél évvel fiatalabb László öccsével együtt a Szemere utcai iskolában végezte.

¹ A szerkesztők kérésére az *Újszászy Kálmán emlékkönyv* számára küldte ezt az írást a szerző, Újszászy Kálmán pályájának közvetlenül tanúja. (A Szerk.)

A református egyházhoz kötő rendkívül szoros kapcsolat megkérdőjelezhetetlen volt az Újszászy családban, amely a Szolnok közelében levő Újszászról a török hódítás előtt a város Léva felé, a Bars megyei, Garam menti magyar, református lakosságú Garamszentgyörgyön telepedett meg. Az Újszászy testvérek már korán rendszeresen jártak vasárnapi iskolába, majd később minden vásár- és ünnepnapon együtt ment az egész család, átal a Dunán, „propelleren” a Szilágyi Dezső téri templomba, ahol rendszerint a híres prédikátor, *Haypál Benő* prédikált lendületesen, élénken gesztikulálva. (Ezt a műveletét egyszer, még csak ötéves korában, a kis Lacika úgy értelmezte, hogy őt „fenyegeti”, amiért sírva fakadt, s így ki kellett vinni a templomból.)

Kálmán, a testvére szerint igazi „könyvmoly”, már harmadikos-negyedikes korában szorgalmas könyvtárosa volt az iskola ifjúsági könyvtárának, s így könnyen ki-elégíthette mohó olvasásvágyát. Édesanyja, aki egy nagy ház házmestere volt, onnan egyre-másra hordta haza a jobbnál jobb könyveket. Nem véletlen, hanem szerves fejlődés eredménye az, hogy Kálmán élete végéig olvasó, könyvtárszervező ember maradt. Gimnáziumi tanulmányait az igen jó hírű Markó utcai királyi katolikus gimnáziumban végezte. Ez az iskola magas követelményeket állító tanintézetként élt a köztudatban. Róla ezeket mondja Kálmán:

„Nekünk, diákoknak, elsősorban érdekes, izgalmas iskola volt. Nyolcvan körül volt az osztálylétszámunk, úgy hogy már az elhelyezéskor is kapaszkodnom kellett. Egyedül voltam az osztályban református tanuló, s a diákok nyolcvan százaléka jó-módú zsidó családok gyermeke volt, a többiek római katolikusok. A tanárok közül szeretettel emlékszem vissza *Vajthó Lászlóra*, aki a szokványosnál színvonalasabb és elevenebb irodalomóráin kívül azzal is kiemelkedett, hogy a kéziratgondozás, a könyvszerkesztés és könyvkiadás alapjaira is tanította, az élő irodalom szeretetére is nevelte tanítványait... Adyt a többség betéve tudta, s még a gyengébb tanulók is biztonsággal idéztek verseiből. Én közepes tanuló voltam, s főleg a nyelvekkel küszködtem, ugyanis az osztály javarésze már otthonról beszélt németül. A legjobb barátom *Molitorisz Gyula* volt. Vele együtt sajátítottam el a gyors- és gépírást, s mi gyorsírással leveleztünk egymással. Hittanra négy iskolából jártak a református tanulók. A Vörösmarty utcában, a Skót Misszió épületében tanított bennünket *Gombos Ferenc* – írói nevén *Simándi Pál* –, aki a hittan órákon harminc percen át irodalommal foglalkozott.”

4.

Kálmán gimnázista korában találkozott a cserkészettel. A Budapesti 1. Számú Református Cserkészcsapat (BRKIE) cserkészeként több ízben részt vett az ICHTHÜSZ, A HAL cserkészcsapatok táborozásain, hiszen ízig-vérig mozgalmi szellemű ifjú volt már akkor is, aki semmi kínálkozó alkalmat nem szalasztott el annak érdekében, hogy gazdagítsa, fejlessze önmagát. Ezt tette már a garamszentgyörgyi nyaralások idején is, amikor – Laci öccse visszaemlékezése szerint – ő nagyszülei gazdasági munkáiba kapcsolódott bele, Kálmán inkább a búzával telt, pokróccal letakart hombár tetején az Érdekes Újság, a Tolnai Világlapja, valamint a remekírók olvasásával töltötte idejének nagy részét, s már gimnáziumi tanulmányainak idején fölvetette a görög és angol nyelvet is. Laci öccse, a későbbi belgyógyász főorvos, kórházigazgató, inkább libapásztor-kodással foglalkozott.

Igen tanulságos példákkal szolgál a Kálmán tartalmas élete arra, hogy milyen döntő szerepet játszhat egy nyílt szemű, széles érdeklődésű ifjú életében az esetleges találkozásokban rejlő lehetőségek felismerése, és a megfelelő válaszadás megkeresése a mindenkori kihívásokra. A nagy angol történetírónak, *Toynbeenak* a népek, nemze-

tek fejlődésének törvényszerűségére vonatkozó elmélete, amely szerint a történelem nem egyéb, mint az egymást követő kihívásokra adott válaszok sorozata, bizonyára az egyének fejlődésére is kiterjeszthető történetfilozófiai törvényszerűség. Újszászy Kálmán gazdag élete, töretlenül célirányos fejlődése erre is kitűnő illusztrációkat sorakoztat fel. Mintha Kálmánnak különös érzéke lett volna ahhoz, hogy a neki szóló kihívásokra keresse és megtalálja a helyes választ.

Legszebb példa erre pályaválasztása. Maga mondja el ennek hiteles történetét. Eszerint az 1921-ben megszerzett érettségi birtokában az volt a jó ideje tervezgetett szándéka, hogy a pesti egyetemre megy finnugor nyelvészetet tanulni, mert Horger Antal tanulmányai fölkellették e tudományág iránti érdeklődését. De addig még közbeiktatott két programot. Gombos Ferenc figyelmébe ajánlotta a nagy nyári tahi diák-tábort, melyre ekkor már vagy ezer fiatal résztvevő jelentkezett. A tábort az Evangéliumi Keresztény Diákszövetség szervezte. Abban az időben, amikor – Trianon hatására – kedvetlen, szorongó, kilátástalan volt a magyar ifjúság. Gombos tanácsára Újszászy is elment a táborba, amelyre Patakról is több teológus jelentkezett. A foglalkozásokon ők voltak a legérdekesebb, legizgalmasabb hozzászólók – számol be élményeiről Újszászy. „Engem valósággal lenyűgöztek, lelkileg fölráztak. Döntöttem: teológus leszek, mégpedig nem Pesten, hanem – ízig-vérig pesti fiú létemre – Sárospatakon.” A másik közbülső feladat egy grazi út volt, amelyre már jó ideje készült. Innen csak némi késéssel, nagy kerülő úton, Bécsen keresztül, október 15-én érkezett meg Patakra.

5.

A pataki diákok – érthetően – meglehetősen bizalmatlanul fogadták. Mit keres itt egy pesti diák, még hozzá igazán nem a Patakon megszokott komoly-papos öltözkömben, hanem fél tornacipőben, rövid nadrágban, szerény, sőt talán egy kicsit szerénykedő magatartással.

Ám a bizalmatlanságot igen hamar felszámolta. Magától értetődő természetességgel vetette bele magát a pataki cserkészélet megszervezésébe, amiben igen jó szövetségességre talált az ugyanakkor – ugyancsak kacskaringós út után – Patakon kikötött Rácz fiúkban, Gyuriban és Pistában, akiknek már szintén voltak cserkésztapasztalataik. Ők hárman lettek a Vincze Károly teológus parancsnoksága alatt működő cserkészcsapat, a 134-es számú *Hegyaljai Erő* igen aktív létrehozói. Ők – másokkal együtt – hittek abban, hogy a cserkészlet lehet a pataki diákélet legjobb „kelesztő” tényezője. Nem csalódtak: így is lett. A nemsokára látványosan megindult pataki reneszánsz fiatal tanárnemzedékének legaktívabb tagjai ennek a csapatnak a tagjai közül kerültek ki.

Kálmán ugyancsak derekasan kivette részét a Patakon akkortájt induló bibliaköri munkából. De ugyanakkor egyéb előremutató és hagyományos közösségi tevékenységbe is a legnagyobb természetességgel bekapcsolódott. Így a Patakon akkor is divatozott diákszínjátásba is. Nem kis komikus szerepet vállalt az egyik színdarabban, amelyben forró sikert aratott. Magam is láttam az előadást, sőt néhány szavas mellékszerep nekem is jutott benne, és sokat nevettem a gazdag komikai tehetséggel megáldott Kálmán játékán.

Így kukkant be akkor – Bolond Istókként – nem ugyan Debrecenbe, hanem Patakra Kálmánunk, akiről már az akkori elekcíós vers is megemlékezett, imígyen:

*Neuerschwabel (új és sváb, azaz kis módosítással már-már szász) Kálmán
Ideszakadt Pestről,
Először van távol családi tűzhelytől.*

*Amióta itt van, egyre csak azt hajtja,
Hogy a kis ökörnek nagy ökör az anyja.*

S azóta? Zika Klárát idézem most, aki Újszászyról 85. születésnapja alkalmából így ír:

„Sárospatak nevétől ma már elválaszthatatlan a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokának, a Tudományos Gyűjtemények nyugalmazott igazgatójának alakja. Aki ismeri szerteágazó munkáját, derűs, friss szellemiségét, nehezen hiszi, hogy ez a nagyszerű pedagógus betöltötte 85. esztendejét. Többször megfordultam náluk, de nem emlékszem olyan látogatásra, hogy valaki ne üldögélt volna a nagy bőrfotelben, vagy ne ugrott volna be valamiért. A meghitt, könyvekkel, festményekkel, népművészeti tárgyakkal teli lakás, a jó gazda kezét dicsőítő ápolt kert a 'nagy diófával', ritka találkozások pillanatait is idézi. A családi tűzhely őrzője, a szellemi és lelki társ, a feleség, a jeles pataki néprajzos tanár leánya, Deák Ilona. A meleg mosolyú, mindig háttérben maradó figyelmes háziasszony maga is önálló hivatású alkotó ember, az úrasztali terítőket művészi kézzel restauráló nyugalmazott múzeumigazgató.”

Íme: egy hiteles kép arról az élettérrel, amelyben kibontakozott megidézett, szerett és tisztelt barátunk személyisége.

6.

Megismétlem: kereken háromnegyed évszázaddal ezelőtt találkoztam először Újszászy Kálmánnal. Akkori mozgékony, cingár, világi alakja most is előttem van, és remélem, hogy sokféle szoros emberi, baráti és munkakapcsolatunk változatos, színes emlékei birtokában talán sikerül valamennyire megközelítenem ezzel a kis megemlékezéssel azt a szándékomat, hogy „hiteles” portrévázlatot készítsék Kálmánról, aki baráti körünkben a „Szúnyog” és „Gandhi” vulgókat érdemelte ki. Az elsőt csípős nyelvvel, a másikat mozgékony, cingár természetével, s nem utolsósorban a két emberpéldány félreérthetetlen hasonlóságával. Ha szűk baráti körben – komikai erét gyakorolva – fehér lepedőbe burkoltan jelent meg körünkben, nem lehetett kihagyni a nagy hindu hősré való utalást. Mégis, legkedvesebb volgója ez volt: „Kálmus atya”, vagy egyszerűen „Atya”. Jól állt neki ez is. Megérdemelte.

Ha az általa vallott és hitelesen képviselt *értékrendet* kívánjuk megközelíteni, saját nyilatkozatához kell fordulnunk. Főgondnoki beiktatása alkalmával mondott beszédében így fogalmazott: „Három fáklyám ég: *hit, haza, emberiség*”. Annak idején, 1860-ban, a pataki kollégium három százados emlékünnepeének is ez volt az Erdélyi János által megfogalmazott jelmondata. Ebből a történelmi jelmondatból – igazi pataki forrásból – ered a pataki professzor főgondnoki jelmondata. Látványos visszatérés ez a régi és mindenkori pataki szellem tiszta forrásához.

Kálmán életpályájának ismeretében ma már szívesen betoldanám a *hit* után a *Sárospatak* nevet is. Az igaz, hiteles nyilatkozat így válnék még igazabbá, mert a Kálmán Patakkal való azonosulásának ott a helye a másik három mellett. A negyvenes évek válságszakaszában a pataki tanári kar leggyökeresebben pataki tagjai is igyekeztek családjukkal együtt biztosabbnak vélt helyen meghúzódni, de Kálmán szemhunyasnyi időre sem hagyta el a pataki templomot és iskolát. A Patak iránti hűségben senki sincs, aki őt, a más vidékről ide asszimilált „jövevényt” megelőzhetné. Amikor most, immár napok óta, vele időzöm, s keresem a jellemzéséhez illő szavakat, egyedül arra törekszem, hogy *az igazat mondjam, ne csak a valódit*.

7.

Zsenge korától mohó érdeklődéssel fordult a környezetében adódó értékek felé, s ezeket – jó ösztönnel – a betűk mögött rejtőzködő lehetőségekben találta meg. Egész élete szervesen összenőtt a könyvekkel, a könyvtárakkal, s testvéröccsének elég oka volt arra, hogy őt könyvmolynak nevezte.

Különösen érdekelte a történelem, s hamar a kisujjában volt Magyarország történelme és földrajza. Máig világosan emlékszem rá, hogy milyen átszellemülten beszélt nekünk, cserkészeknek a Hősök terén álló szoboregyüttes királyalakjairól meg a Szépművészeti Múzeumban látható történelmi festményekről. De a természet jelenségeinek, törvényszerűségeinek a megismerésére is nyitott volt. Emlékszem, egyik egész napos portyázásunkról írásban kellett beszámolnunk, s én a Bodrog partján található „platánokat” emlegettem, amit ő úgy javított ki, hogy azok a fák nem platánok, hanem platánlevelű juharcfák voltak. Ízig-vérig pedagógus, minden alkalmat tanításra felhasználó tanár volt, aki legelsősorban magamagát tanította, főleg és elsősorban olvasással.

Élénken figyelt a saját magában föllelhető értéksírákra, s azok kibontakoztatására önmagában is az értékeket kereste. A benne rejlő értékek kibontásához vezető *szerepek* iránt kitűnő érzéke volt, így a neki való, értéktermelő szerepeket nagy biztonsággal fölfedezte és szervesen beépítette életprogramjába. Kitűzött céljai megvalósítása érdekében szívós szorgalmát, kitartását mindig igen hatékonyan tudta bevetni alapos és széleskörű tudása, ismeretei alapján. Akkor volt igazán elemében, ha valami neki való szerepre rátalált. Ezért volt képes arra, hogy annyiféle nemes célkitűzésű mozgalmat eredménytermelő módon tudott szolgálni. Bőséges munkát hagyott azoknak az utódoknak, akikre az vár, hogy hiteles leltárt készítsenek az általa feltárt és gondosan megőrzött értékekről.

8.

Kutatom, hogyan jelenik meg előttem élő alakja. Minden látványos elemet mellőző, „szolid” értelmiségi jelenség. Kopasz, gömbölyded fej, a szembenézést nem akadályozó nagy formátumú szemüveg. Törékenynek látszó, mozgékony, cingár termet; idős korában már egyre több görbülettel. Az utóbbi időkben már szinte mindig abban a testtartásban, azonos szabású egyszerű, sötét öltözetben, ahogy a temetéseken, félreállva, magánosan, elmerülten, gondolkozva, meditálva figyelte a történéseket. De beszédesen hirdetve: „látjátok, feleim, itt vagyok, még itt vagyok, köztetek, a helyemen vagyok. A Kazinczy utcában éppen úgy, mint a kollégiumi dolgozószobámban. Jöjjetek, ha szükségetek van rám!”

Nemrégiben egy pszichológiai tanuló fiatal egyetemista lánynak adtam oda néhány fotóját, aki nem ismerte, sohasem látta őt, s kértem, vallassa a fényképeket, s próbálja megfogalmazni, milyen ember lehetett Újszászy Kálmán. Többek között ezeket mondta róla: „Rácsodálkozó, vallató tekintet... ‘Sok mindent tudok én, és érzem integritásomat...’ Szigorú, nagyon szigorú önmagához, de másokhoz is. Sikeres, erős önkontroll. Gondolatait rendszerbe rendezi, s másokkal is ezt akarja elérni... Túlzó elvárás másokkal, de magával szemben is... Önfejtő... Saját magát jobban követi, mint másokat. Hamiskás mosoly...”

Úgy látszik, hogy még a rejtőzködő ember is kiszolgáltatott az őt vallató szemek előtt. Mert ezeket a megállapításokat helyállónak kell elismernem nekem is, aki igazán közről ismertem őt, évtizedeken keresztül.

9.

Szakirodalmi termékeinek papírsúlya talán egy kilót sem tesz ki, de hiszen a szellemi produktumok, emberi hatások értékét nem is ezzel mérjük. Sokkal inkább cselekedeteivel, a személyisége által kifejtett hatásokkal. Irodalmi életműve javát az alábbi rövid bibliográfiában foglalhatjuk össze: - *Dosztojevszkij*, 1934. Tízoldalas tanulmány a Péntek Esték kiadványban. - *A falu* Útmutatás a falu tanulmányozásához, 100 oldal. - *A falunevelés szellemi alapjai*, 1938. 144 o. - *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, 1947. - *Népfőiskolai tapasztalatok*, 1947. - *Történelmi séták a sárospataki református temetőben*. Két előadás anyaga 1988-ban, mintegy 50 oldal terjedelemben.

Hozzám legközelebb áll kitűnő Dosztojevszkij tanulmánya, amelyet az általam életre bábáskodott Péntek Esték első évében olvasott fel, s amely megihlette Vatai Lászlót is, aki később kitűnő könyvet írt Dosztojevszkijről. Hasonlóképpen kedves nekem a sárospataki faluszemináriumról és népfőiskolai tapasztalatairól írt kis füzet. Persze elsősorban azért, mert ezeket az én kérésemre írta és olvasta fel a Magyar Népi Művelődési Intézetben. Legterjedelmesebb dolgozata *A falunevelés szellemi alapjai*, amelyet az egyetemi magántanári fokozat elnyerése érdekében írt meg. De ismétlem, Újszászy nagyságát és jelentőségét nem ezekkel a dolgozatokkal kell mérni. Mivel hát?

10.

Életízű, gyakorlati, szervező munkáival s teológus tanítványaira, cserkészreire gyakorolt hatásával.

Ereje legjavát vetette be a cserkészszeme megvalósításába. Úgy érzem mégis, hogy a közgyűjtemények szervezésében és megtartásában szerzett multhatatlan érdemein kívül azokon a személyiséghez kötött munkaterületeken aratott legmaradandóbb sikereket, amelyeknek a gondolata részben vagy egészben tőle származott, s a megvalósítás, a végleges formába öntés is az ő munkájának eredménye volt. Ilyen az *első magyar főiskolai munkatábor*, amelynek szellemi atyapárja az egyéb területeken is igazi munkatársa, *Szabó Zoltán* volt. A kitalálástól a végleges formába öntésig az ő munkájának eredménye a teológiai akadémiai *faluszeminárium*. A kitalálás érdemét Kálmán – szerénységből és pedagógiai tapintatából következően – tanítványainak adja át, de akik közelről láttuk ezt a munkát, biztosak vagyunk abban, hogy a kitalálás érdeme is az övé.

Az országos jelentőségű *pataki népfőiskola* megteremtéséből, működtetéséből is oroszlánrész jutott neki Szabó Zoltán mellett, s így, különösen Szabó halála után országszerte őt ismerték el a magyar népfőiskolai mozgalom első számú harcosának. Ne felejtsük ki az ilyen jellegű mozgalmi munkák közül az ő agyában megszületett *anyanyelvi konferenciát*, amely a külföldre szakadt második és harmadik nemzedék fiatal seregének adott alkalmat a magyar nyelv, történelem és irodalom, valamint a mai magyar társadalom életének megismerésére. Az ilyen területeken volt ő igazán nagy.

Mit mondjunk az általa követett pragmatizmusról? A legújabb kori idealista filozófiában – főleg amerikai és angol gondolkozók által művelt – irányzat az, amely az érték végső kritériumát nem logikai alapelvekben, hanem a cselekvésben, az etikai és intellektuális magatartásban megnyilvánuló *alkalmazhatóságban, használhatóságban* (W. James, I. Dewey stb.), az értéktermelés *hasznosságában* látja. Újszászy Dosztojevszkij-tanulmányában kitűnő összefoglalását találjuk meg ennek a pragmatikus értékfelfogásnak: „Nem a szemlélődés, énünk logikai szétboncolása az út az ember

megértéséhez, hanem az *emberi tett*, az *emberi cselekedet* mutatja meg létünk igazi alapját.”

Újszászy Kálmán remekül beillik a pataki szellemiséget képviselő ama nagyok sorába, amelyben nem kisebbek, mint az alábbiak szerepelnek: *Bessenyei György*, *Kossuth Lajos*, *Erdélyi János* és a ritkábban emlegetett, de mégis az egyik legnagyobb pataki diák, *Fáy András*, akinek nem titkolt vezérelve ez volt: *jó ügyeket szolgálni és használni!* Ennél időszerűbb és tartalmasabb program megvalósítást nehezen találhatnánk ki a mai és a következő magyar nemzedékek számára.

11.

Értékes egyének asszimilálódása mindig gazdagítja, színezi a közösségeknek azt az összetevőjét, amelyet legtartalmasabban a *szellem* szóval szoktunk jelölni. A szellem – az esprit! – egy század, egy nemzet, egy közösség érzületének, érzésvilágának, lelkiületének, kreativitásának a hiteles lenyomata. A szellem maga az alkotó tudat, a gondolkodás, magatartás sajátos jellege, megnyilatkozásmódja. Ide tartozik a vallás, az erkölcs, tudomány, művészet, jog, társadalmi alakulatok, maga az állami, a közösségi élet. Egy lexikoni meghatározás szerint a szellem az értékek összefoglalata, a magában vett érték. S Erdélyi János szerint ez a szellem ott fúj, ahol akar. Az ő idejében éppen Patakon. A szellem kreativitásának az ellentéte a tunyaság, amely ellen Comenius is olyan hevesen harcolt a 17. századi Patakon. Az élénk szellem olyan összefüggéseket, lehetőségeket fedez fel, aknáz ki, amelyek mellett a tunya magatartás vakon halad el.

Újszászy a mozgékony és mozgató szellem igazi nagykövete. Itt észrevesz, fölcsőp valamit, s azt immár továbbfejlesztve a körülményekhez és lehetőségekhez alakítva adja tovább. A *genius loci* is sajátosan szellemi produktum. Diákkorunkban, s azóta is hányszor emlegettük a „pataki genius loci”-t, s meggyőződése, hogy ezt nem alaptalanul tesszük. Ha egy nyílt eszű, érdeklődő, összefüggéseket kereső ember valahol élményszerűen találkozik ezzel a szellemmel, az épp úgy könnyen rabjává lesz, mint ahogy azzá lett Újszászy is. S már szinte automatikusan, de tudati szintre is emelve alkalmazkodik, asszimilálódik a felismert szellemhez, mert azonosul vele. Nem megalkuvás ez, mert ez a szellem már önmaga. Az új begyökerezés már nem kényszerű feladat, hanem belső igény. S a pataki kollégium, a volt pataki diákból lett tanárai mellett hány ilyen „gyüttmentet” asszimilált igazi magáévá. Újszászyt is, mint Mátyás Ernőt, Szabó Ernőt és annyi mást. A másságból, az asszimiláció révén, azonosság lett. S ha évtizedeken keresztül kutatta valaki, hogy vajon ki a pataki szellem példamutató képviselője, akkor bizonyos, hogy a legtöbben az Újszászy nevét említették. „Ha meg akarsz ismerkedni a pataki szellemmel – mondták sokszor az eligazítást kérőknek –, akkor menj el oda, ismerkedj meg Újszászyval, látogasd meg kollégiumi hivatalában vagy Kazinczy úti lakásában, s belekóstolsz ebbe a különleges zamatú hegyaljai fűszerezettségű ambróziába.”

Ám ne engedjük magunkat félrevezetni. Ez a pataki szellem nem úgy van és mozog, mint az egyenes vonalú, egyenletesen és fölfelé irányuló mozgás. Nem. Hanem olyanféleképpen, mint a folyó. Mert a folyó nem ilyen vagy olyan, írja Tolsztoj, hanem ilyen is meg olyan is. Mennyire más a deltájánál, mint a forrásvidéken. E tanítás alapján én hiszek abban, hogy erre a szellemre még többször is, szükség szerint akár sokszor is, feltámadás vár. S hiszem, amit Arany János a nemzet vonatkozásában vallott a pataki szellemre vonatkoztatva:

Én hiszek, gyalázat volna kételkednem...

Nem lehet e nemzet, nem élve halott.

Amíg vannak, lesznek nagy bennszülöttek és nagy asszimiláltak.

12.

Egy pszichológiai felfogás szerint minden embernek, „személyiségnek” rendszerint van egy olyan szembeszökő tulajdonsága, amelynek megtalálása esetén akár nem is kell tovább kutatni tulajdonságaik területét, mert az az egy vagy netalán kettő már összes tulajdonságát meghatározza. Ezen (vagy ezeken) kívül általában mindenkinek van még néhány igen jellemző tulajdonsága. Ezeket központi (centrális) tulajdonságoknak mondjuk. Ezeknek a száma egynéhány. De még rajtuk is túl vannak ugyan-csak jellemző, de mégsem olyan átütő erejű tulajdonságok, mint az előbbieket. Ezeket perifériás tulajdonságoknak nevezzük. Általános tapasztalat, hogy mindezek összességükben csaknem kivétel nélkül tíz alatt vannak. A legeslegjellemzőbb tulajdonság hatása a többire a *halo* (angol: dicsfény, glória) szerepét tölti be, az ikonográfiában a szentek feje fölötti fénykoszorúval jellemzeten, s ez a jelenség a pszichológiában a dicsfény (*halo*) effektus nevet kapta.

Bármennyi jót mondtunk is eddig az „Újszászy-jelenségről”, távol állunk attól, hogy „szentté” kívánnánk őt avatni. Ez az ő realitásérzékekével sem férne össze. Jól tudta ő, hogy a világon semmi sem lehet tökéletes. A valóságban nincs 100 fokos tiszta alkohol, legfeljebb 96 fokos. A Jénában csiszolt távcsömlencsének is vannak hiányosságai. Nyelvtudósok vallják – lelkük rajta –, hogy minden szó többértelmű, s ezek között nincs egy sem, amelynek értelme csupa pozitívum, vagy csupa negatívum. Minden értékelés sajátos konkrét helyzetben alakul ki, s ami a Piréneusokon innen egyértelműen pozitív, az a másik oldalán tartalmazhat negatív elemeket is.

Kérdés, hogy ítéletalkotáskor melyik részjelentésre hegyezzük ki figyelmünket. Kérdés, hogy az igazságkereső minősítésben milyen súllyal esnek latba a pozitív és a negatív résztartalmak. A Bethlen Gábor féle politikára mondhatjuk, hogy okosan alkalmazkodó, de mondták azt is, hogy megalkuvó. Az Újszászy-magatartással kapcsolatban hallhattunk hasonló méricskélési felfogásokat. Babits versében a viharfelhők még lilák, vagy már feketék! Az okos ravaszkodás vajon csupán egyszerű túljárás mások, kevésbé kiműveltek, dörzsöltek eszén, vagy szándékos, kárt okozó félrevezetés? Hol a határ a sejtelmesség és alamuszóság, a takarékos és zsugoriság, az éles nyelv kedves csipkelődése és a sebző szarkazmus között? Óriási különbségek lehetnek az egyik és másik minősítés között. Így tulajdonképpen minden ember teljes mértékben alig megközelíthető talány. Barátom csak óvatos vagy gyáva? Őszinte szókimondó vagy modortalan? Kinek van igaza? Ezt aztán ki tudná megállapítani. De hiszen minden világos fejű embernek el kell jutnia odáig, hogy vállalja: „Ember vagyok. Semmi emberi nem idegen tőlem!” („Homo sum. Nil humani a me alienum esse puto.” Terentius.)

Hogyan értelmezzük ezt az Arany Jánosnál is olyan fontos életelvet: MINDVÉGIG? Vagy Újszászynál: *Soha semmit abba ne hagyjatok*. Meddig tartson ez a végsőig folytatás? Hányan emlegették előttem olyanok is, akik különben nagy tisztelői professzor barátunknak, hogy nem a legszerencsésebb ez a *mindvégig* tartó kitartás követelményként való felállítása; helyette jobban értékelhető az idejében való abbahagyás, ennek vagy annak az abbahagyása. Ahogy egy kiváló zeneszerzőnk mondta: fokozatosan már sok mindenből kiiratkozom. Mindenből akkor, amikor annak elérkezik a „rendelt ideje”. Ám a döntés idejének megválasztása mindenki szuverén joga. Következményeit úgyis egyedül ő viseli.

Patakiak a gödi cserkész táborban 1925 júliusában

Állnak: Harsányi István, Fejér F., Kántor G., Újszászy Kálmán parancsnok, Benke Kálmán rajvezető, Kovács Z., Harsányi L., Rohoska R. Középen: Nagy L., Ulics A., Takács Z., Kovács L. Elöl: Petrik A., Kovács B., Kovács J.

Sárospataki teológusok (1924)

Álló sor: Mikes Zoltán, Béky Zoltán, Kocsis Sándor. Ülő sor: Kádár József, Újszászy Kálmán, Nemcsik Endre, Gaál László

13.

A Kálmán nagyszülei koráig átélt családtörténetében nem fordult elő arra példa, hogy valakinek mindenképpen minősített szellemi pályára kellett volna felkészülnie. Ha pedig ő szándékolt önmegismerés és hajlam szerint is erre szánta rá magát, fölfedezvén, hogy legmagasabb szintű önkifejtésének lehetőségkészlete agyában található meg, neki nem egyenes vonalú, egyenletes fölfelé mozgásra, hanem – az ő kifejezésével – szökellésre van szüksége. Micsoda előnyük van vele szemben a Markó utcai gimnáziumban a több nemzedéken át polgári származékoknak, a gazdag anyagi forrásokkal rendelkező családok gyermekeinek. Ezt a megélt hátrányt ledolgozni nem volt gyerekjáték. S már az eddigiekben is szép példákat találtunk arra, hogy Kálmán belső indításokra hogy meg tudta ragadni a lehetőségeket, s azok megvalósítására semmiféle fáradságot nem kímélt. Vegyük még hozzá, hogy az élet egy másik területén, a kétkezi munkában vagy a sportban, átlagon aluli testalkata, fizikuma miatt sem lehetett volna reményteljes a vállalkozása. Marad hát a fej művelése, a szellem, a tanulás, a művelődés területe, amihez különben is, eredendően is, vonzotta az igénye. Neki hát ezen a küzdőtéren kell sikeres szökellésekre felkészülnie. Ez mutatkozott számára a „legadekvátabb” életfeladatnak, s ezt a nélkülözhetetlen becsvággyal fel is vállalta. Helyzetéből következően benne törvényszerűen ki kellett alakulnia bizonyos mértékű *kisebbrendűségi* érzésnek. Ez az érzés pedig nem megnyugtató, sőt, fokozott nyugtalanságra, aktivitásra ösztökél. Mély gyökerű, megbízható önismerete alapján minderre neki magától is rá kellett jönnie, s hogy ez így volt, arra mérget mernék venni, noha erre vonatkozó közvetlen nyilatkozatát nem ismerem. De ilyenre, itt, nincs is szükség. Bizonyos pszichikus törvényszerűségeknek szükségszerűen meg kell valósulniuk. Az ő esetében is.

Némi utaló megjegyzései erre is vannak. A tahi táborban átélt találkozás-élményei például, amikről még hét évtized múltán is így nyilatkozott egy interjúbán: a pataki diákok szereplése őt „valósággal lenyűgözte, lelkileg felrázta”, sarkantyúzta. A kollégiumi diákság akkori vezéregyéniségei „új Patakot akartak teremteni: új hátteret az új politikai szituációhoz. Igazán itt a helye az összeszedődésnek, a „gyürkőzz János” feladatképletnek. S hadd tegyek szem- és élménnytánúként vallomást arról, hogy Újszászy ebben a szerepben példászerűen megállta a helyét; a kor, a konkrét helyzet kihívásaira megtalálta a lehető legjobb válaszokat. Ezért hamar kiegyenlítette, sőt inkább túlteljesítette az elvárásokat. Minden vonalon láthatta, hogy meg tud felelni a követelményeknek, semmi szorongásra nincs hát oka. Az elvárások teljesítésének parancsa immár nem külső forrásból fakadt, hanem belső, saját követelmények alapján vált benne munkálkodó hajtóerővé.

Így már nem volt erejét meghaladó feladat az, hogy kiküzdje magának az őt megillető helyet, pályafeladatok terén, mozgalmakban, s ezeket nagy biztonsággal meg is tudja tartani. Határainak pontos bemérése, korlátainak felismerése szerencsésen megóvta őt az „áthágás és bűnhődés” kellemetlen élményétől, s a folytonos „paullo maiora canamus”² önbiztatás-sarkantyú belső eredetű követelményeinek mindig sikerült eleget tennie. Így a frusztrációk, a megghiúsulások nyomását meg sem tapasztalhatta.

² Magyarul: foglalkozunk komolyabb dolgokkal (énekeljünk emelkedettebb dolgokról).

14.

Úgy gondolom, hogy Kálmánnak elég kardinális és centrális személyiség-tulajdonságát sorra vettem már, így most rátérek a centrumhoz közelálló néhány mégiscsak tartalmasan jellemző tulajdonságára. Milyen is volt hát sárospataki évtizedeiben ez a mi nagyon tisztelt, kedves barátunk, Újszászy Kálmán?

Ízig-vérig cserkész. – A bibliai tízparancsolat mellett a tíz cserkész törvény volt élete legfőbb iránymutatója. Patak „megkelesztésének” ő is a cserkészet szellemének átvételét tartotta. Mindvégig cserkészpedagógus volt. A bakancstól, a rövidnadrágtól az árvalányhajás kalapig, a lilomos jelvényig minden cserkészmozgalomra utaló külső jegy jól illett ápolott, csinos megjelenéséhez. Mint ahogy igazán „papos” benyomást még palástban sem tett.

„Ide hozni mindent, amit érdemes”-ember volt. – Veres Péternek ez a sora úgy illett rá, mint a mindig gondozott, mosott-vasalt cserkészegyenruha. „Mindent Pataknak akar megkaparintani” – panaszkolt nekem egyszer nem kis adag féltékenységgel valaki, aki egyházi berkekben bizonyos vetélytárs szerepet vállalt vele szemben. Könyvtár, szemináriumi adattár, tárgyi néprajzi és népművészeti gyűjtemény, pataki vonatkozású festmények, fényképek, gyászjelentések, szórólapok, műsorok, bármik megőrzése, rendszerezése szinte hobby-csemege volt számára. Még az is ambíciója volt, hogy jeles embereket idehozzon a kertje végében levő református temetőbe, ahol ma már – a portájáról látható helyen – az ő síremléke is áll. Az ő ösztönzésére került ide egykori professzora, Várkonyi Hildebrand és felesége, Móríc Miklós és felesége, valamint Cs. Szabó László, aki gazdag könyvtárát is a pataki repozitóriumba hagyta. Tervei alapján immár pataki Házsongárdá kezd alakulni a református temető, amelynek jeles sírjairól két kis füzetet is írt.

Nagy barátszerző volt. – S nemcsak magának, hanem a pataki kollégiumnak is számtalan barátot szerzett és tartott meg. Begyűjtött minden pataki vonatkozású szellemi dokumentumot, amihez csak hozzájuthatott. Leveleket, gyászjelentést, meghívót, műsort. Hagyatékkolt gyűjteményeinek a feldolgozása nem kis feladata a szellemét követni akaró utódoknak.

Nagy levelező. – Mintha a 23 kötetnyi levélhagyatékot összeírt Kazinczy szelleme költözött volna belé. Hányszor találtam az adattári dolgozószobájában úgy, hogy levelet diktált a mellette ülő gépirónő munkatársának! Annyi más hagyatékával együtt ez az értékes anyag is feldolgozatlan. Életstílusának ismeretében feltételezem, hogy nem csak a neki címzett levelek vannak meg, hanem megmaradtak saját, tartalmas leveleinek a másolatai is. Utódok, Patakot szerető tanárok, öregdiákok: segítsenek a gazdag Újszászy-hagyaték számbavételében, felhasználásában!

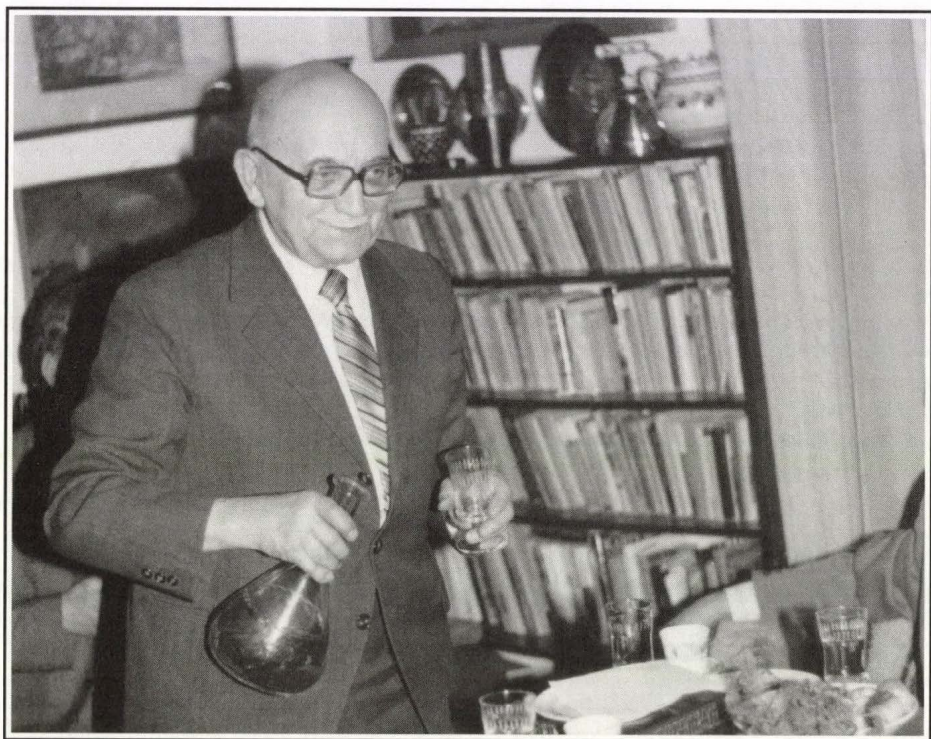
„Evezz a mélyre!” – Egy dolgozatára írta ezt egyik tisztelt tanára, a működő pataki szellem egyik kimagasló példája, Radácsi György. Szokatlan erejű olvasás- és tanuláskedv birtokában a kitűnő tanítvány minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy a mély vizeken is otthon érezze magát.

Borkóstoltatás. – Látom, úgysem tudom hiánytalanul felsorolni Újszászy hatékony, „varázsos”, vonzó személyiségének valamennyi jellegzetes vonását, zárom hát vázlatomat egy hatásában igazán nem bagatellizálható szokásával, királyhegyi borának szíves megköstoltatásával. Ez – szinte kötelező programként – hozzátartozott az Újszászy-féle vendéglátáshoz. Évszázados hagyomány, hogy a meggyökeresedett pataki tanároknak a Király-hegyen vagy a Megyeren van egy darabka szőlőjük. Kálmánnak is volt, a Király-hegyen. Volt – a házában – jó kis borpincéje is, benne szép sorjában hordók, több évjáratú borocskáival. Nem eladásra, hanem a megszámlálhatat-

lan tisztelő, vendég, barát megkínálására. Mert nincs olyan külföldi, hazai vagy pataki vendég, akit meg ne kínált volna Kálmán a pincében imént lopóba felszívott és pincehidegen fölhozott csillogó aranyszínű borával, a tálalón meg mindig ottlévő gerbeaud-szelettel, a házi sütemények e remekével. Természetesen kerti dióval és baracklekvárral töltve, csokoládéval leöntve.

A gyakrabban megforduló vendégek már megtanulták, hogyan kell minősíteni a megdicsérésre mindig érdemes hegyaljait, az ablak vagy a lámpafény elé tartott kristálypohárban. Először színre, csillogásra szemmel, utána illatra, értő szagolgatással, majd – koccintás után – az ízlelő nyelvvel, harapdálva, a nyelv gyökére irányított korty borral. Igazi szertartás ez! S játék is, jóízű dicséretekkel fűszerezve, amit Kálmán mindig elvárt. Ám: soha de soha senki nem látta őt még csak spiccesen sem. Csupán jókedvűnek.

Újszászy nemcsak egy-egy pohár borral kínálta meg régi és új barátait, hanem gyakran nyomott látogatója kezébe egy-egy mini demizson borocskát. Hadd kóstolják meg a családtagok is a pataki kollégium kedves hírnökét. Voltak vissza-visszajáró szüretelői, akik nem szívesen mulasztották el a kedves szüreti alkalmat. Igen, Kálmán élvezte a szüretet, a hozzá tapadó, őt tisztelő színes fiatalok társaságát, azok meg a ház hasonlíthatatlan meleg légkörét. Kálmán őszintén, mesterkéletlenül tudott örülni az élet apró örömeinek. Mintha a bibliának a Filippi 4:4-ben található intelmét is elfogadta volna: „Örüljetek az Úrban mindenkor, ismét mondom, örüljetek!”

A házigazda híres borával kínálja vendégeit

KOVÁTS DÁNIEL

Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája

1.

Életének 92. évében 1994 tavaszán elhunyt Sárospatak nagy örege, dr. Újszászy Kálmán. Neve most már ott ragyog a pataki szellemi múlt nagyjainak égboltján, életműve pedig tárgyyszerű elemzésre, értékelésre vár. Egész századunkat átívelő tevékenységének, az eddig inkább csak egyes részleteiben méltatott életútjának vizsgálata az utókor feladata.

Újszászy Kálmánról most elsősorban mint pedagógusról szólok.¹ Talán nem esem az egyoldalúság vétkébe, amikor azt mondom, hogy – bár a református egyház lelkésze, teológiai tanára, magas egyházi tisztségek betöltője volt – hatásában a nevelő véste be leginkább és legmélyebben bélyegét szellemi életünk folyamataiba, s nemcsak helyi viszonylatban. Közzolgálat is így indult a sárospataki tanítóképző falai között. A kollégium kiváló eredményeivel kitűnt diákja, széniora nagy hatású külföldi tanulmányok után – illetve tulajdonképpen azokat megszakítva – tett eleget a városi lelkész hazahívó szavának, s vállalta el a hitoktatói feladatot. A tanítóképző akkor tért vissza hatvan évnyi állami működtetés után újra a református kollégium kebelébe, a tehetséges ifjú ember ott kapott fontos szerepet. Nemcsak vallástanár, hanem a képezdei ifjúság sokoldalú lelki és testi gondozója lett. Tőle tudjuk, hogy közben testnevelést is tanított, s közismert széleskörű cserkészvezetői tevékenysége. Hogy ez utóbbi feladat mennyire kedves volt számára, jelzi, hogy ebben a vonatkozásban akkor is évekig kapcsolatban maradt a tanítóképzős növendékekkel, amikor meghívták – először helyettes, majd rendes tanárnak – a teológiai akadémia filozófiai tanszékére.² Huszonkilenc éves korában, fiatalon kapott fontos – tartalmi, módszerbeli és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős – megbízatást. A szakmai alapokat megszerezte már tanulmányai s ösztöndíjas külföldi tanulmányútjai során, s szakirodalmi munkáival előbb a debreceni egyetemen teológiai magántanári habilitációt szerez (1930), később pedig a szegedi egyetemen is egyetemi magántanárrá habilitálják (1940-41).

¹ Ez a dolgozat az *Újszászy Kálmán Emlékkönyv* számára készült. Korábban is foglalkoztam már alakjával, jelentőségével. Vö.: *Újszászy Kálmán 80 éves. Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén* 5.sz. 1983. 54.; *Tanítványi főhajtás Újszászy Kálmán születésnapján*. Holnap, 1990. dec. 1. évf. 4.sz. 46.; *Újszászy Kálmán és a falukutató*. Holnap, 1992. dec. III. évf. 12.sz. 47-48.; *Újszászy Kálmán sárospataki missziója*. Széphalom 5. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. 349-353.; *Értékek őrzője, Újszászy Kálmán*. Ethnographia, CIV.évf. (1993), 2.sz. 617-619.; *Elhunyt dr. Újszászy Kálmán*. Fókusz, 1994. ápr.-jún. V.évf. 2-4.sz. 4.; *Újszászy Kálmán emlékezete*. Honismeret, 1994. XXII. évf. 5.sz. 76-77.; *Újszászy Kálmán és a falunevelés sárospataki modellje*. Előadás a Magyar Comenius Társaság közgyűlésén Sárospatakon 1995. augusztus 25-én.

² Ő készíti el és adja ki 1933-ban *A sárospataki református tanítóképző intézet* 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje című dokumentumot, valamint *A tanítóképzős cserkészmunka* című munkát.

A filozófia professzora a pataki teológián a pedagógia tanára is egyben, s mindkét tudományterületén elmélyülten munkálkodott. A filozófiában az akkor előtérbe kerülő egzisztencializmus foglalkoztatja, a pedagógiában pedig a falunevelés problémakörében fejt ki úttörő munkásságot. Kissé elszomorító arra gondolni, hogy egy több mint 90 esztendő életútból mindössze két évtized adatott meg neki a katedráján, s így életműve – sok jeles magyar tudóshoz hasonlóan – bizonyos értelemben torzó maradt. 1931 és 1951 között azonban intenzitásában és hatásában egyaránt jelentős teljesítménnyel írta be nevét a magyar pedagógia történetébe a falunevelés sárospataki modelljének elméleti és gyakorlati kidolgozásával. Ennek tartalmáról, jellemzőiről itt most csak utalásszerűen szólhatok.

2.

Teljes körkép fölvezetésére nincs terem, de három motívumot mindenképpen meg kell említeni, mert Újszászy Kálmán gondolkodásmódját és programját ezek nélkül nem lehet megérteni. Az első a trianoni diktátummal függ össze, hiszen a magyarság általános veszteségén túl Sárospatakot közvetlenül érintette a Felvidék és a Partium elvesztése; diákok tömegei jöttek addig Gömörből, Észak-Zemplénből, Ungból, Ugocsából, Beregből, Szatmárból. Századok szerves kapcsolatrendszere szenvedett halálos csapást. A másik jellemző vonás – nem függetlenül az előbbitől – a falu jelentőségének felértékelődése. A „várostalan” régió – hiszen Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Nagykároly elcsatolása után három város maradt csak a vonzáskörzetben: Miskolc, Eger és Sátoraljaújhely – sajátos helyzetbe került, az iskolának szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy neveltjeinek nagy többsége falun fogja végezni szolgálatát.³ A harmadik elem is kapcsolatban van a történelmi szituációval, de hat benne a magyar református egyházban erősödő lelki-hitéletbeli megújulási folyamat. Ez a belső építkezés fontosságát vallja, annak módjait keresi. Az egyik ezt segítő teológiai irányzat Karl Barth nyomdokait követi, aki több pataki teológiai tanárra nagy hatással volt.⁴

Az 1920-as és 30-as évtized fordulóján a sárospataki kollégium teológiai akadémiaiájának tanári gárdájában nemzedékváltásra került sor,⁵ s ez markáns hangsúly- és stílusváltással járt együtt. A tanári kar – és általuk a lelkész-, valamint tanítóképzés – közelebb került a társadalmi valósághoz, a gyakorlati élethez, az emberhez, s az intézmény több vonatkozásban is kezdeményezőként lépett fel. Ebben Újszászy Kálmán – teológiai tanári munkásságának szerves részeként – igen nagy szerepet vállalt.⁶

³ Hogy ebben Sárospatak az élen járt, azt az egyháztörténészek is elismerik. Vö.: BOLYKI JÁNOS és LADÁNYI SÁNDOR tanulmánya. In: *Magyar Protestantizmus*. Bp. 1987. 62.

⁴ Vö.: MÁTYÁS ERNŐ: *Keresztyén vallás és teológia a lelkészképzésben*, 1927.; *Pál apostol megtérése*, 1934.; *Újszövetségi kijelentéstörténet*, 1934. – NAGY BARNA: *A teológiai módszer problémája az úgynevezett dialektikai teológiában*, 1935. – VASADY BÉLA: *A teológia élete és az élet teológiája*, 1931., (sárospataki székhelyű előadása); *A paradoxon a teológiai gondolkodásban*, 1932.; *Kálvin és a kálvinizmus*, 1936. – Ebben a sorba számítjuk ÚJSZÁSZY KÁLMÁNT is. *A protestáns teológia főbb irányainak hatása az újszövetségi tudományok művelésére* című teológiai főiskolai magántanári habilitációs előadása ezt bizonyítja (Sárospataki Református Lapok [rövidítve: SRL], 1930. 85-88, 94-96).

⁵ Vö.: SZENTIMREI MIHÁLY: *A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újjáindulása*. Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1995. 183-198. – Továbbá: SZABÓ ZOLTÁN: *Sárospataki törekvések a falu szolgálatára* (Protestáns Szemle, 1939. 48. évf. 3.sz. 140-146.).

⁶ Írásokban is megfogalmazta a tennivalókat. Pl.: *A koreszmék szükségszerűen a falu felé fordítják a jelen érdeklődését* (SRL, 1934. 19-20.); *A ma ifjúsága és a koreszmék* (SRL 1934. 50-51.); *A protestantizmus rendeltetése a mai magyar életben* (SRL, 1935. 243-245.); *A falumisszió és a református egyházi falumunka* (Sárospataki Füzetek, Kis Füzetek, 7. sz. 1939. 22.); *Egyházunk falumissziója* (Előadás, SRL, 1939).

A fő formát a *faluszeminárium* keretében találta meg, amely a lelkészképzés tartalmi elemévé tette a szociológiai ismereteket.⁷ Emellett sorra indította – a legtöbb esetben Szabó Zoltánnal szoros együttműködésben, a teológiai tanári karral egyetértésben – a falumunka további vállalkozásait: a *munkatábort*,⁸ a *vándorkönyvtárat*,⁹ a *falukutatót*,¹⁰ a *népfőiskolát*.¹¹ Ezek alapján kiemelhetjük: a falunevelés sárospataki modelljének legfőbb jellemzője a komplexitása volt.

A sokágú gyakorlati munka tapasztalatait felhasználva, ezt a gyakorlatot egységes gondolati rendszerbe foglalva készítette el Újszászy Kálmán elméleti-filozófiai alapvetését *A falunevelés szellemi alapjai* című könyvében.¹² Munkáját nagyszüleinek ajánlotta, akik révén gyermekként a falut megismerhette, hiszen ő Budapesten született és élt teológus koráig. A rövid előszóból kitűnik, hogy a falunevelést – bár az gyakorlati, pedagógiai irányú – filozófiai jellegű kérdésnek tekintette. Azt is itt nyilvánítja ki a szerző, hogy eszmerendszerét „Platónnak, Kantnak, Hegelnek, Kierkegaardnak és Heideggernek a gondolatai táplálják, valamint Barth Károlyé, akinek teológiai gondolkodásán át nyílt meg számomra az út az előbbieik felé.”¹³ Két – szerkezetileg és logikailag igen tudatosan tagolt – fő fejezetre osztja könyvét. *A Szellem és falu* című első részben szellem és eszme, rendszer és kultúra, nemzet és falu összefüggéseit, tartalmát vizsgálja; a *Szellem és nevelés* című második rész szellem és ember, nevelés és állam, nevelés és egyház, rend és falunevelés kérdéskörökre tagozódik.

Újszászy Kálmán e filozófiai alapozáshoz az előszavában említett bölcselőkön kívül korának szakirodalmából is merített elemeket. A magyar szerzők közül Bartók Györgyöt és Imre Sándort kell kiemelnünk. Előbbi az egyik habilitáló professzora volt a szegedi egyetemen, s a filozófiai gondolatmenethez adhatott ösztönzéseket,¹⁴ az utóbbi pedig nemzetpedagógiai felfogásával hathatott rá.¹⁵ A megemlített, az érteke-

⁷ Újszászy Kálmán több publikációban foglalkozott a faluszeminárium tevékenységével. 1931-ben indult a szociológiai szeminárium, s 1934-ben a Sárospataki Református Lapok hasábjain cikkek sorában adott tájékoztatást a belső és a külső munkáról (SRL 89-90., 92-93., 107., 123., 161-162., 190., 198.199). A *Sárospataki Ref. Főiskola Faluszemináriumának Füzetei* címmel sorozatot indított, s ebben 56 oldalas kiadványként megjelentette együtt is ezeket a cikkeket. Továbbá: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma* (Protestáns Szemle, 1939. 147-150). – 1947-ben a Magyar Népi Művelődési Intézet kis tanulmányainak sorozatában első számként adták ki 19 oldalas összefoglalását *A sárospataki főiskola faluszemináriuma* címmel. Végül: *A sárospataki főiskola faluszemináriumának 1948/49. évi működéséből* (Ethnographia, 1949. 395-396.).

⁸ Vö.: *A sárospataki ref. főiskola teológus diákjai által rendezett első magyar nemzeti munkatábor irányelvei* (Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1935. június, különszám); *A sárospataki főiskola munkatábora* (Igazság és Élet, 1935. 209-212.); *Az első magyar munkatábor és cserkész vonatkozásai* (Vezetők Lapja, 1935. 180-182.); *Az első magyar munkatábor számvetése* (Budapesti Hírlap, 1935. LV.évf. 198.sz. 12.); *A pataki főiskola munkatáborára* (Fiatl Magyarág, 1936. 102-105.); *Munkaszolgálat Magyarországon* (Határőr c. hetilap, 1937. V.évf. 6.sz.); *Munkaszolgálat Magyarországon* (Magyar Út, 1937. VI.évf. 3.sz. 4.).

⁹ Vö.: *Az olvasó téli magyar tanya* (Fiatl Magyarág, 1939.febr.2., IX.évf. 5.sz. 37-38).

¹⁰ Vö.: *Részletek egy református község egészségügyi rajzából* (Igazság és Élet, 1935. 82-85.); *A falu. Útmutató a magyar falu tanulmányozásához* (1936. 100 o.); *A lelkész mint hungarológus* (Igazság és Élet, 1938. 242-245.).

¹¹ Vö.: *Népfőiskolai tapasztalatok* (A Magyar Népi Művelődési Intézet Kis tanulmányai 5. Bp. 1947. 28 o.).

¹² Megjelent a szerző kiadásában Sárospatakon 1938-ban 144 oldal terjedelemben.

¹³ I.m. 5.

¹⁴ BARTÓK GYÖRGY Újszászy Kálmán által idézett munkái: *A rendszer filozófiai vizsgálata* (Bp. 1928); *Az eszme filozófiai vizsgálata* (Bp. 1930); *A szellem filozófiai vizsgálata* (Bp. 1934).

¹⁵ IMRE SÁNDOR (1877-1945) 1925 és 1934 között volt szegedi professzor. Főbb munkái: *Széchenyi nézetei a nevelésről* (Bp. 1904); *A nevelés sorsa és a szocializmus* (1909); *Nemzetnevelés* (Bp. 1912); *A magyar nevelés körvonala. Tizenkét dolgozat* (Bp. 1920); *A személyiség kérdése* (Bp. 1926); *A neveléstudomány magyar feladatai* (Szeged, 1935); *A nemzetnevelés fogalma* (Bp. 1943).

zéshez fölhasznált többi szerző is illeszkedett ezek tematikai-tartalmi vonalához.¹⁶ Figyelembe vette az angolszász tapasztalatokat,¹⁷ elsősorban azonban német nyelvű külföldi szerzőket tanulmányozott.¹⁸ A nemzetpolitikai szempontok alkalmazása során sikerült elkerülnie azokat a buktatókat, amelyek az első világháborúban elszenvedett vereség visszahatásaként egyes német szerzők munkáiban szélsőséges tanokhoz vezettek.¹⁹ A filozófiai emelkedettséggel párosult realitásérzék megóvta Újszászy Kálmánt a tévutaktól. Mestereit is jól választotta meg. Már külhoni tanulmányútján Glasgow-ban megismerkedett Karl Barthnak a *Rómaiakhoz írt levél*kől készített híres kommentárjával,²⁰ és – mint önéletrajzában írja – ez „egyszer s mindenkorra eljegyzett a dialektika-teológiával, megismertette magával a teológus gondolkodással is”.²¹ Skóciából Svájcba, Bázélbe ment tanulmányai folytatására, ahol megismerkedett Brunner és Thurneysen teológiájával, a hazaiak közül Tavaszy Sándor munkáival.

3.

Újszászy Kálmánnak a falunevelés alapjaival foglalkozó disszertációja az egyetemi magántanári habilitáció alapjául szolgált Szegeden. Erre építve hirdette meg magántanári kollégiumát az 1939-40. tanévben. Hogy miért éppen a szegedi egyetemet választotta, az erdélyi kapcsolataival függ össze.²² Sárospatakot Kolozsvárral szorosabb szálak kötötték össze, mint Debrecennel, s a szegedi egyetem a kolozsváriból alakult Trianon után. Ott formálódott ki az a nevelésfilozófiai elmélet, amely Újszászy Kálmánt is vonzotta.

¹⁶ FEKETE JÓZSEF: *A magyar népművelés körvonalai* (Bp. 1930). – FINÁCZY ERNŐ: *Világnézet és nevelés* (Bp. 1925). – IMRE LAJOS: *A falu művelődése* (Bp. 1922); *A kijelentés és a pedagógia* (Kolozsvár, 1931); *A falunevelés irányelvei* (Kolozsvár, 1933); *A modern nevelési rendszerek kritikája* (Kolozsvár, 1938); *A közművelődés mint társadalmi feladat* (Kolozsvár, 1940). – MAKKAI SÁNDOR: *Bevezetés a személyiség pedagógiájába* (Kolozsvár, 1912); *Magyar nevelés, magyar műveltség* (Bp. 1937); *Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marte)* A nemzetnevelés terve (Bp. 1939). – MIKLÓSSY ISTVÁN: *Nemzetnevelés* (Bp. 1919). – MITROVICS GYULA: *A nemzeti szellem bölcsészeti alapjai* (Debrecen, 1910). – SCHNELLER ISTVÁN: *Pedagógiai dolgozatok* (Bp. 1900); *A nemzeti nevelésről* (Bp. 1912). – TOMORI VIOLA: *A parasztság szemléletének alakulása* (Szeged, 1935). – WESZELY ÖDÖN: *Korszerű nevelési problémák* (Bp. 1927); *Pedagógia. A neveléstudomány rendszere rövid összefoglalásban* (II., átdolgozott kiadás. Bp. 1932).

¹⁷ BETTS: *New ideals in rural schools* (1913); EGGLESTON: *The work of the rural school* (New-York, 1913); a falusi iskolákkal kapcsolatos új elgondolásokról.

¹⁸ Az irodalomjegyzékben szereplő szerzők: BECK, BUDDE, DARRÉ, DIETZ, GIESE, GOGARTEN, HEHLMANN, HOUET, HUBER, KOEPP, KRIECK, NATORP, RODIEK, KARIN ÉS JOH SCHAUFF, SPRANGER, VANSELOW, WEIGERT, WIESE, WINKLER ÉS HARMADEN, WITT. Tehát a francia és a skandináv tapasztalatokat is megismerhette a német nyelv közvetítésével.

¹⁹ Az általa idézett szerzők közül pl. RICHARD WALTHER DARRÉ (1895-1953) mint agrárpolitikus később a nemzetiszocializmus híve lett, s 1945-1950 között emiatt börtönbüntetést is szenvedett. Forrásainak szerzői között jellemzőbb az antifasiszta magatartás; mint pl. KARL BARTH, FERDINAND TÖNNIES, EDUARD SPRANGER, EDUARD WEITSCH és mások esetében.

²⁰ KARL BARTH (1886-1968) protestáns teológus professzor előbb Németországban, majd a nácizmus hatalomra kerülése után (1935-től) Svájcban munkálkodott. Rokonszenvezett a szociáldemokráciával. A *Römerbrief* elemzésével új irányt adott a teológiának. Az 1921-ben megjelent 2. kiadás keltett igen széles körben hatást. Szoros kapcsolata mutatható ki Kierkegaard eszméivel. Tanításának sarokpontja: egyedül Krisztusban ismerheti fel az ember Istent. Két alkalommal Sárospatakra is ellátogatott, tehát személyes kapcsolatai voltak ott.

²¹ Megjelent a *Széphalom* 7. kötetében, a Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 1995. Az idézet az 5. oldalon. Ugyanitt szól arról, hogy ott került kapcsolatba „az akkor virágzásnak indult erdélyi teológiai gondolkodással is”, képviselői közül elsősorban Imre Lajossal, később Mátyás Ernővel.

²² Erre az összefüggésre KÖDÖBÖCZ JÓZSEF hívta fel figyelmemet, aki a pataki teológia elvégzése után Szegeden folytatta egyetemi tanulmányait. S a tények valóban alátámasztják ezt a vélekedést.

A gondolkodásbeli rokonságon és személyes ismeretségeken alapuló hatások falunevelési modelljének kidolgozásán is nyomot hagytak.²³ Ránk maradt programvázlata és kéziratos jegyzetei alapján tekinthetünk be ilyen minőségében végzett, négy szemeszterre tervezett tevékenységébe.²⁴ *A magyar falunevelés problematikája* címmel előkészített előadássorozat feladatákként a magyar falunevelés kérdéseinek áttekintését jelölte meg.²⁵ „Beosztását – írja – négy félévre tervezem. Minden félév a probléma egy önmagában is egész ágával foglalkozik öt-öt részben. Minden rész előadása két, esetleg, ha erre alkalom nyílik, három [vagy négy] órát igényel. Így mind a négy főág legalább tíz, inkább tizenöt, a legjobb esetben húsz előadást igényel.” Programját egészében közöljük:

I. félév. I. kérdés

Falunevelési törekvések külföldön és hazánkban

1. Mikor, milyen tényezők fordították a külföldi *nevelők* figyelmét a falu felé (világnézeti, gazdasági, nemzetpolitikai, [fajpolitikai, szociológiai, kulturális] stb. tényezők). Ezek ismertetése. A falunevelés ennek folytán kialakult két [uralkodó] típusa: a skandináv és német (középeurópai) típus.
2. A skandináv típus rajza. Jellemzői (individuális karakteréből folynak). Alkotásai (Pld.: népfőiskolák).
3. A német (középeurópai) típus. Jellemzői (kollektív karakteréből folynak). (Pld.: parasztfőiskolák, munkatáborok).
4. A magyar törekvések kezdetei. A kezdetben uralkodó gazdasági szempontok. A mindinkább erősödő nemzetvédelmi szempont. Az ebből az átalakulásból folyó változások rajza Tessediktől a világháborúig. [Az iskolán kívüli népművelés.]
5. A legutóbbi évtizedek törekvései. [Háttérük és tápláló forrásaik.] Jellemzőik és összefüggésük a külföld hasonló természetű törekvéseivel. Irányaik. A jövő útja.

II. félév. II. kérdés

A faluismeret mint a magyar falunevelés egyik alapja

1. A falu lényegére vonatkozó felfogások ismertetése. A faluformáló tényezők (gazdasági, társadalmi, [pszichológiai, szellem] stb.) A faluközösség problémája.
2. A falu mint kultúrképződmény. Mély és magas, népi (falusi) és városi kultúra. Egymáshoz való viszonyuk.
3. A falu szerepe a nemzet életében. [A nemzet.] A falusi lét mint a nemzeti lét egyik formája. Falu és város. [Nép, faj, nemzet kérdése. T. i. a nemzet fogalmát a másik kettőtől kell különböztetnünk.]
4. A falukultúra meghatározója és jellegzetes vonásai. Ezeknek a falusi embert formáló hatása. Mi-
kor és miért beteg a falukultúra. [Parasztlélek és falukultúra.]

²³ SCHNELLER ISTVÁN (1847-1939) a személyiségpedagógia nagy hatású hazai képviselője előbb a kolozsvári (1895-1918), majd a szegedi egyetemen tanított (1923-ban történt nyugdíjazásáig). – BARTÓK GYÖRGYÖT (1882-1970) Sárospatakon képeztették 1908-ban teológiai magántanárrá (akárcsak Ravasz Lászlót vagy Révész Imrét). A bölcelet professzora Kolozsváron (1917-1919, 1940-1944), illetve Szegeden (1921-1940); 1944 után Budapesten teológiai tanár. A liberális újkantianus irányzathoz sorolják felfogását. – VÁRKONYI DEZSŐ HILDEBRAND (1888-1972) előbb Szegeden (1929-1940), aztán Kolozsváron professzor. – MAKKAJ SÁNDOR (1890-1951) fiatalon Sárospatakon tanított, 1918-tól Kolozsvárott teológiai tanár, majd püspök (1936-ig). – MÁTYÁS ERNŐ (1888-1950) Kolozsvárról került Sárospatakra. – IMRE LAJOS (1888-1974) 1922-től 1948-ig rendes tanár a kolozsvári ref. teológián, Tavasz Sándor és Makkai Sándor közvetlen munkatársa volt Erdélyben; róla írja említett önéletrajzában Újszászy Kálmán, hogy vele „tanári éveimet megtermékenyítő tanítványi kapcsolatok születtek.” – A pataki teológia erdélyi származású tanára volt többek között, az említettekén kívül, Warga Lajos, Felméri Lajos, Bathó János, Szabó Ernő is.

²⁴ Hálásan köszönöm DR. ÚJSZÁSZ KÁLMÁNNÉ szívességét, aki a hagyatékban őrzött kéziratos anyag tanulmányozására lehetőséget biztosított számomra.

²⁵ A feljegyzéseket tartalmazó iratgyűjtő felirata: „*A magyar falunevelés problematikája* (Szegedi magántanári előadások tervezete, vázlata) [alatta, ceruzával:] Dr. Újszászy Kálmán főisk. tanár, Sárospatak, Ref. Főiskola”. Benne gépirásos vázlat 21x34 cm méretű papíron, 4 oldal terjedelemben. Az utólagos tintás betoldásokat közlésünkben szögletes zárójellel jelezzük. Az iratgyűjtőben további négy egységbe összefogva a négy félév anyagának 17x21 cm méretű cédulákra írt jegyzetei is megtalálhatók; némelyik egészen vázlatos.

5. A magyar falu helyzetrajza a fentiek alapján (az 1., 2., 3. pontok alkalmazása a magyar falura). Van-e magyar falukultúra. Mik a jellegzetes vonásai. Egészséges vagy beteg a magyar falukultúra. A falunevelés mint a falukultúra gyógyításának módja.

III. félév. III. kérdés

A magyarságismeret mint a magyar falunevelés másik alapja

1. Magyarság és természet. Magyarságunk nem fajiség. Magyarságunk nem népiség. Összefoglalva: magyarságunk nem adottság.

2. Magyarság és szellem. Magyarságunk nem maga a nemzet, magyarságunk nem nemzetiség. Összefoglalva: magyarságunk nem feladat.

3. Magyarság és egzisztencia. Magyarságunk egzisztenciális gyökerei. magyarságunk mint feladat-megvalósító lendület, adottság és feladat, természet és szellem között.

4. Magyarságunk és a magyar psziché. A magyar psziché egzisztenciális formálói. A magyar psziché rajza. [Magyarságunk és népismeret (Volkskunde).]

5. Magyarságunk és a magyar sors. Magyarságunk mint történelemformáló tényező. Magyarságunk mint nagy magyar személyiségeket [és nép önformáló] formáló tényező. Magyarság és nevelés.

IV. félév. IV. kérdés

A magyar falunevelés terve

1. Az ember a nevelésben. Személyiség és egyéniség. Nevelés és nemzetnevelés.

2. A falunevelés a nevelés egészében. Exisztenciális alapjai és indokoltsága. Falunevelés és nemzetnevelés.

3. A falunevelés célja (rend), módja (hivatásnevelés), anyaga (öntudat, tudás, készség, szolgálat).

4. A falunevelés beosztása. A négyes anyag a gyermek, ifjú és felnőtt korban.

5. A falunevelés intézményei és intézői. A falusi iskola és továbbképző. A falunevelés iskolán és továbbképzőkön kívüli alkalmi. A falusi nevelők.

4.

A megőrzött jegyzetek, a felhasznált szakirodalom kicédulázott anyagai alapján az egyes félévek és előadástémák tartalmát rekonstruálni lehet. Bár a kézírásos feljegyzések helyenként igen nehezen olvashatók, az alábbiakban megkíséreltem e magántanári kollégium gondolatmenetének, mondandójának ismertetését. Ezt az anyagot Újszászy Kálmán írásos publikációban, kötetben nem dolgozta fel, pedig belőle tárható fel – a nevelésfilozófiai megközelítés után a történeti és a gyakorlati szempontokra is kitérve – a legszemléletesebben a szerző gondolkodásmódja, a faluneveléssel kapcsolatos felfogása.²⁶

I. A külföldi és hazai falunevelési törekvésekről

Imre Lajos szerint (A falunevelés irányelvei) általában – külföldön is, nálunk is – állami, politikai és gazdasági okok irányítják a figyelmet a falura, s a nevelők figyelmét sem kerülte el a falunevelés problémája. Ortutay Gyula (Magyar népismeret) egészen kimerítően ismerteti parasztszemléletünk kialakulásának három szakaszát, de inkább csak a magyarét, bár a külföldi összefüggéseket is felmutatja.

A szociológiai vizsgálatok fordítják az amerikai és angol szociológusok figyelmét a falu felé. Egyik eredményük annak megállapítása, hogy a falusi gondolkodás más, mint a városi, hogy van „rural mind”, ami természetesen vizsgálatokat igényel. Ez az

²⁶ Terjedelme miatt nem vállalkozhatunk a teljes anyag közlésére, de talán erre nincs is szükség, hiszen e cédlák csak nyersanyagát adják az előadássorozatnak, nem tartalmazzák a folyamatosan kidolgozott megszövegezést. A nehezen kibetűzhető idegen nevek, források pontos leírására, rekonstruálására törekedtem, amennyire azt a rendelkezésemre álló kézikönyvek lehetővé tették. A szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteménye volt ebben segítségemre.

irányzat Frederic Le Play-t²⁷ tekinti atyjának, német követője pedig Ludwig von Wiese²⁸.

Elgondolásuk az, hogy a falu szociális képződmény, s abban különbözik a város-tól, hogy mások ott a falusi emberre jellemző, tehát a faluteremtő és fenntartó szociális *vonatkozások*, mint a városban. Ez az elgondolás a magyar falukutatásra is hatással volt.²⁹ Az osztrák nevelők figyelme közvetlenül a világháború után fordult a falu felé. Talán azért, mert a világháború alatt kitűnt, hogy a falu adja az élet, az élelem katonai tartalékait. Ugyanakkor azonban a szocialista, később keresztényszocialista uralom széleskörű népnevelői munkába kezdett, amely során élesen kitűnt, hogy a nagyvárosi munkásnevelő formák nem felelnek meg falun. Az egyik szerző³⁰ egyenesen azt mondja, hogy a népfőiskola grundtvigi formájában jó (internátussal) a városi kispolgárnak, de nem felel meg a falunak. Általában abból indulnak ki, hogy külön paraszti közösségi és szellemi kulturáltság van, tehát valóság a külön falukultúra.

Érdekes, hogy Svédországban nem a nevelők, hanem a svéd parasztlakosok figyelme fordult a művelődés ügye felé; egyszerűen meglátták, hogy a többi rend milyen előnyökhöz jut nagyobb tudása révén. Újszászy Kálmán szerint a népművészet, a népi kultúra XX. század eleji feltámadását, az iránta megnyilvánuló érdeklődést szükségszerűen követte a falu felé fordulás a tudományos világ részéről is. Ezután áttekinti a népfőiskolák dán típusának, a svéd típusnak, az angol változatnak, a német kezdeményezéseknek a jellemzőit a róluk szóló szakirodalom³¹ jellemző megállapításainak földidézésével. A német népfőiskolákkal foglalkozó rész a legaprólékosabb; a velük foglalkozó közlemények alapján részletekbe menően kitér formáikra, programjukra.

A magyar falunevelési törekvések kezdeteinek rajzában Tessedik Sámuelig néz vissza. Cserép Lajos, Neményi Imre, Imre Lajos, Ortutay Gyula munkái alapján vázolja fel, hogy mikor milyen motívumok fordították a figyelmet a falu felé, s a felnőttnevelésről is ad történeti áttekintést.³² Ennél is részletesebben foglalkozik a legutóbbi évtizedek törekvéseivel.³³ Az 1914 és 1939 közötti falumunka háttérét érdekes táblázatban foglalja össze négy korszakot különítve el.

²⁷ FREDERICK LE PLAY (1806–1882): francia szociológus, az empirikus társadalomkutatás nagy hatású képviselője; ő alapozta meg a szociológiai monográfiák módszertanát.

²⁸ LEOPOLD VON WIESE (1876–1969) szociológus és közgazdász. Professzor Hannoverben, 1919-től Kölnben; a formális szociológia kidolgozója. (Forrásunk: Meyers Enzyklopädisches Lexikon, 1977.)

²⁹ Olvasmányul ajánlotta hallgatóinak LEOPOLD VON WIESE: *Das Dorf als soziales Gebilde* c. munkáját.

³⁰ VIKTOR RITTER VON GERAMB (1884–1958) osztrák művelődéstörténész, grazi professzor *Über die Möglichkeiten der Volksschulen in Österreich* (Wien, 1920.)

³¹ Többek között LEICHT (Leipzig, 1927), NEMÉNYI IMRE: *Népfőiskolák* (1921), EDUARD WEITSCH: *Was soll eine Volkshochschule sein und leisten?* (1919), LEOPOLD TEUFELSBAUER (Wien, 1935), J. F. DIETZ (Weimar, 1931), H.G. MILLER (1928), FRANZ HUBER (München, 1934), EMIL BLUM (1930) művei alapján.

³² Ebben forrásai: KÁROLYI SÁNDOR: *Az iskolán kívüli népoktatás és a népjólét* (Szatmárnémeti 1914); SIMAY ISTVÁN: *A felnőttek oktatásának reformja hazánkban; azaz: mely úton volna elérhető, hogy nemzetünk a kulturállamok népeinek műveltségi színvonalára emeltetvén, léte az európai nemzetek közt állandósíttassék és az alkotmányos államot biztosító adóképessege fokoztassék* (Bp. 1875); KATONA BÉLA: *A népművelés új rendszere* (1918); SZENTIVÁNYI KÁROLY (1865–1947) katolikus egyházi író: *Falusi programok* (Bp. 1920).

³³ A Néptanítók Lapjában 1921-ben (8–12.) jelent meg *A magyar népfőiskolai mozgalom története* című írás, amely – mint Újszászy Kálmán írja – „Nagyon jó, rövid áttekintése 1) a külföldi, 2) a magyar mozgalomnak (irodalomnak). 3) Ismerteti az idevonatkozó teljes magyar irodalmat és a jelentősebbeket külön... 4) Bemutatja a szegedi (első) népfőiskola tervét” (1920.dec.8.). – Ezen kívül itt is fölhasználja IMRE LAJOS: *A falunevelés irányelvei* c. munkáját, szól a szegedi tanyai agrársettlementről, továbbá hivatkozik VENCZEL JÓZSEF-re, aki az erdélyi falumunkáról adott teljes leírást, s bemutatta ennek viszonyát az anyaországi és romániai, *Gusti*-féle törekvésekkel (*Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*, Bukarest, 1940), meg SZABÓ DEZSŐ-re (*A magyar paraszt és a magyar kultúra*).

Az *I. korszak* meghatározó szellemei Bartók és Kodály, valamint az írók (Ady, Móricz, Szabó Dezső), emellett Nagyatádi Szabó István kisgazdapártjának, földreformjának a hatása említendő.

A *II. korszak*ban megjelennek a falujárók, regösök, faluszeminaristák (erdélyi fiatalok, Balog Edgárék felvidéki falujárása, a szegedi fiatalok, a pataki faluszeminárium). Az agrárkérdésről fontos munkák születnek (Weis István, Kerék Mihály, Matolcsy Mátyás)³⁴. Ez az időszak az „östehekségek” jelentkezésének virágkora (Győri Elek, Szabó Pál stb.). A hiteles falurajz, a szociográfia az irodalomban is meghonosodik (Terescsényi György: Hősök, Lesz, ahogy lesz; Nagy Lajos: Kiskunhalom; Darvas József: Fekete kenyér stb.). A politika a falukutatók felé fordul, Gömbös Gyula is reformokra készül. A társadalompolitikai kérdések közül az egyke és a német veszedelem a közérdeklődés homlokterébe kerül (Kiss Géza, Illyés Gyula és mások); a tudomány számára is felértékelődik a falu (Imre Lajos).

A *III. korszak* mozgása még erőteljesebb. Közfilyelmet keltenek a falukutatók és pereik (Illyés Gyula: Puszták népe; Féja Géza: Viharsarok; Erdei Ferenc: Futóhomok; Kovács Imre: Néma forradalom, Kivándorlás; Szabó Zoltán: A tardi helyzet, Cifra nyomorúság). Az agrárpolitika kulcskérdéseként vetődik fel a nagybirtok és a kisbirtok problémaköre. Az östehekségeknek bealkonyul. Az irodalomban figyelmet keltenek az erdélyi írók (Nyíró József és Tamási Áron regényei), erősödik a népi írók tábor. A politikát a telepítési törvény, a hitbizományi rend foglalkoztatja, s szembefordulás mutatkozik a falukutatással. A szociális helyzet az egyházakban is törekvéseket indít (nyomorenyhítő akciók). A tudományban megjelenik a hungarológia mint önálló diszciplína.

A *IV. korszak* a 30-as évek végére esik. A falukép alakulását Darvas József (Egy paraszt-család története), Újszászy Kálmán (A falunevelés szellemi alapjai), Erdei Ferenc (Magyar város), Illyés Gyula (Magyarság) könyvei jelzik, a falukutatás tudományos síkra helyeződik át. Az agrárpolitika hangsúlyozottabban foglalkozik a telepítés, a földreform szükségességével. Az írók egyre drámaiban szólnak a faluról (Tamási Áron: Szülőföldem, Kodolányi János: Földindulás). A közigazgatás reformja napirenden van. A tudomány az új magyarság létkérdéseivel foglalkozik (Németh László: Magyarság és Európa, Kisebbségben; Szabó Dezső: Ludas Mátyás Füzetek).

Az előzmény és a helyzetrajz szolgált alapul Újszászy Kálmánnak a magyar falunevelés alapjainak meghatározásához. Ez – szerinte – két fundamentumon nyugszik; az egyik a faluismeret, a másik a magyarságismeret.

II. A faluismeret mint a magyar falunevelés egyik alapja

Újszászy Kálmán egyetemi szemináriumának ebben a második félévre tervezett részében először a *falú lényegére* vonatkozó felfogások ismertetésére törekszik. Elsősorban a német nyelvű szakirodalom viszonylag bőséges jegyzetei alapján tette ezt.³⁵

Lényeges kiinduló gondolatokként a következőket emelhetjük ki. A falu közösség, tehát sajátos törvényekkel dolgozó nevelés szükséges. Mint szociális képződ-

³⁴ Lásd többek között: WEIS ISTVÁN: *A mai magyar társadalom* (Bp. 1930), *A magyar falu* (1931); MATOLCSY MÁTYÁS: *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon* (Bp. 1934); KERÉK MIHÁLY: *Földbirtokpolitika* (Bp. 1934).

³⁵ L.F. TÖNNIES: *Einführung in die Soziologie* (Stuttgart, 1931); L. v. WIESE: *Das Dorf als soziales Gebilde* (München, 1928); V. SCHMIDT: *Rasse und Volk*; K. ÉS J. SCHAUF: *Volk und Volksbildung in Dänemark* (Düsseldorf, 1931); R. W. DARRÉ: *Bauerntum...*, valamint *Im Kampf um die Seele des deutschen Bauerns* (Berlin, 1934); J. WEIGERT: *Das Dorf endlung...?*; GERAMB: *Von der bauerlichen Volksschule in Österreich* (Wien, 1921); SEEDORF: *Grundlagen, Ziele und Wege der Bauernbildung* (1933). – A magyar szerzők közül IMRE LAJOS: *A falunevelés irányelvei* (Kolozsvár, 1933) és ORTUTAY GYULA: *Magyar népismeret* (Bp., 1937) c. munkáira hivatkozik.

mény is más, mint például a város. Másága abból derül ki, hogy másként viszonyul a falusi ember a másik emberhez és azon keresztül mindenkihez, mint a városi. Ezért a falut lakói viszonyulásainak, vonatkozásainak ismerete útján lehet megismerni. A falu közösségi karakterét ilyen tényezőknek köszönheti: a falusi életér zártasága, az életnek nemzedékeken át azonos formája, mérete lehetővé teszi minden lakójának átfogását, tagjai beleszületnek s így nem döntés kérdése a hozzátartozásuk. Nem települési, hanem kultúrkülönbség van a falu és a város között. A német parasztszemlélet szerint a parasztnak szabadnak kell lennie, értenie kell munkájához, dolgozzék, legyen érzéke az „egész” iránt. Alapvető a különbség, hogy a nomád a mának, a paraszt a jövőnek él, tehát előre kell gondolkoznia és dolgoznia. A parasztlélek jellemzőiként tartják számon az egyszerűséget, a szabadságot, a szülőföld szeretetét, a testi és lelki egészséget, illetve a természethez kötöttséget és a vallásosságot.

Ezután a *falut mint kultúrképződményt* megbeszélését Újszászy Kálmán saját könyvéből a kultúrák „metafizikai” rajzából indítja, ezt összeveti más szerzők értelmezésével.³⁶ Idézi azt a vélekedést, hogy az utóbbi időben kiderült: a város és a falu két különböző kultúrterület; a falunak saját kultúrája van, s ez nem elrontott városi kultúra. A kettő cserélődhet, de nem helyettesítheti egymást. Tehát a falut nem a más településfajta, hanem a más kultúra különbözteti meg a várostól. Schmidt kultúrképződménynek tartja a falut, „én szellemi alakulatnak” – teszi hozzá Újszászy Kálmán. Itt kerül szóba a mély és a magas kultúra, amivel szerzőnk könyvében is hangsúllyal foglalkozik.³⁷

A harmadik kérdéskörben a *falu szerepét* tekinti át a nemzet életében. Megjegyzi: „lásd hozzá először nálam a Nemzet és falu fejezetet”, illetve a falu és város összehasonlítását is tartalmazó Rend és falunevelés címűt.³⁸ Azokat a szerzőket említi, akiket a falut mint kultúrképződményt tárgyaló előző részben is ismertetett. Tisztázni kívánja a nép, a nemzet, a faj, az állam fogalmát. Ehhez felidézi más szerzők felfogását. Van közöttük, aki a *népet* alacsonyabb rendűnek tartja mint a *nemzetet*, egymást kizárónak tekinti őket, mert a nép tömeg, a nemzet pedig államfenntartó közeposztály (Marnitz). Van, viszont, aki a népet nem rendnek, osztálynak tekinti, hanem azt az egészet érti rajta, amelyet földjének és történetének különvalósága formál (Lauffer). Egy másik álláspont szerint ahhoz, hogy nép keletkezzék, nagy terület és nagy tömeg kell; az előbbi a nép centripetális, az utóbbi centrifugális eleme (Schmidt). Arra is rámutatnak, hogy *nép* szavunk kettős értelmű; jelent embertömeget, népsokaságot, ez a jelentése tehát szociológiai jellegű, de a másik jelentésében etnográfiai jellegű, s a falun lakó, földműveléssel vagy más őstermeléssel foglalkozó népréteg gyűjtőneve (Fekete). Falu és város megítélésében van egy romantikus szemlélet – Spengler hatása nyomán –, amely szerint a falu értékesebb, mint a város. A szociológiai szemlélet – Tönnies alapján – viszont abból indul ki, hogy a falu *más* mint a város. A másságban egyesek az eltérő kultúrterületet tartják fontosnak, mások kiemelik, hogy természetük szerint és céljaikban is eltérőek. Weigert azt mondja, a falu „Natur” (természet), a város „Kultur” (kultúra; vagy inkább: civilizáció)), s beszél a város előnyösebb helyzetéről a faluval szemben, amivel a városba tódulás okát is magyarázza. Kultúrtörténeti alapon is magyarázzák a különbséget (Schmidt). Arra is rámutatnak, hogy a falu és

³⁶ Az ebben a részben említett szerzők: TEUFELSBAUER, EICHLER, LEICHT, SCHMIDT, MAKKAJ SÁNDOR (*Tudománnyal és fegyverrel*, 1939), KARÁCSONY SÁNDOR (*A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, 1939), BABITS MIHÁLY (*A magyar jellemről*, 1939), J. ANTZ, TH. BAUERLE, LEO FROBENIUS és mások.

³⁷ Vö.: *A falunevelés szellemi alapjai* 41-51.

³⁸ Uo. 29-60., 123-142. o.

város ellentétében s harcában két, egymástól idegen lelkialkat, szellem küzd egymással, más-más világnézet diadaláért. A gyárak által nevelt proletárlélek, a társadalmi rendnek a materialista világnézet alapján való reformjáért az egyik oldalon, s a természet, a föld által formált parasztlélek a család, a tulajdon, a haza örök eszményeiert a másik oldalon.³⁹

Részletesebben szólnak a jegyzetek Erdei Ferenc gondolatmenetéről.⁴⁰ Alapgon dolata, hogy van hazánkban egy speciális, a magyar természetből folyó településforma: a (tanyás) mezőváros. Ha mindenütt ilyenek volnának az országban, meg lehetne szüntetni a falu és város közötti különbséget, illetve ellentétet. Csak városokból állana az ország. Így mindenki részesülne a város és kultúrája áldásaiban, s megszűnne az az alárendelt viszony, ami ma a falu és a város egymás közti életét jellemzi. A falvak István király akaratából az ősi magyar szállások ellenére mesterségesen előállított nyugati mintájú települések. Amint a török tönkretette őket, azonnal „felébredt” a lappangó természet, és a szállások mintájára alkotta meg a mai „mezővárosokat”. A *városiasság* nem házformák kérdése, hanem azon a társadalmi-gazdasági szerepen fordul meg, amit egy település betölt. A város nem embereknek kisebb vagy nagyobb tömege, hanem tipikusan egyező és tipikusan kiegészítő magatartásoknak, tehát társadalmi csoportoknak valamilyen rendje. A várost bizonyos „társadalmi funkciók” teszik várossá.⁴¹ Ilyenek: igazgatás, vezetés, közlekedés, forgalom, hitelezés stb. A szellemi kultúra összes „termelő” vonatkozása is itt található meg, a fogyasztási vonatkozásainak az a része, amely nagyobb szabású intézményt igényel. A városok leg többjét gazdasági erőfő alakították ki. A város és a falu sajátos és két különálló társadalmi rétegződést alakít ki, s a városiak és falusiak ellentétes csoportjai mint egy területi rendiség jelenik meg egymással való szembenállásban, és két különálló élette ret jelent. Ez a társadalmi tagozódás ugyanilyen különbséget teremt a kultúra szintjében és természetében is, tehát joggal beszélhetünk városi és falusi kultúráról. Az előbbi jellemzője a szabadság, az utóbbié a kötöttség. Szerinte sohasem lett volna Magyarországon falu és város, ha a magyar természetnek megfelelő szállásrendszert ki nem térítik fejlődési útjából. A *mezőváros* egyik napról a másikra lett város, és leg főképpen nem faluból lett várossá.⁴² Két vitathatatlanul nagyszerű teljesítménnyel dicsekedhet a tanyás mezőváros. Az egyik: megteremtette az őstermelők városát, a másik: föloldotta a város-vidék kettősségét és a vidéket is városi területté tette. Általa lehetséges, hogy egy ország csak városokból álljon, s az ország népe mindenestül a városnak megfelelő nívón éljen.

Ezt követően – negyedik kérdéskörként – a falukultúrának a meghatározó vonásait veszi számba. Először a maga munkájára utal,⁴³ de utána itt is körképet ad más véleményekről. Részletesebben foglalkozik D. Rodiek gondolataival, részben németül idézve, részben magyarul összefoglalva azokat.⁴⁴ Kitér F. J. Dietz felfogására,⁴⁵

³⁹ FEKETE JÓZSEF: *A magyar népművelés körvonalai*. Bp. 1930. 48.

⁴⁰ *Magyar város*. 1939.

⁴¹ Itt Újszászy Kálmán zárójelben beszúrja: „én: kultúrfunkciók”.

⁴² Újszászy Kálmán közbeveti: „Ő is látja, hogy faluból nem lehet város, még mezőváros sem, épp a különböző funkciók fenntartása miatt”.

⁴³ *A faluművelés szellemi alapjai*, 51-60. Itt állapítja meg: „A faluközösség mint mélykultúráközösség mindig a transcendens szellem hordozója. ... Ez csak annyit jelent, hogy a transcendens történések teszik a faluközösség lényegét, ezek azok a tényezők, amelyek a falut, mint a várostól különálló, tőle különböző kultúráközösséget, alakítják.” (51.)

⁴⁴ *Der bäuerliche Lebenskreis und seine Schule*. (Berlin, 1933).

⁴⁵ *Das Dorf als Erziehungsgemeinde*. (Weimar, 1927).

Winkler és Hermaden,⁴⁶ Edward Bull,⁴⁷ J. Weigert,⁴⁸ G. H. Witt,⁴⁹ és V. Geramb⁵⁰ megállapításaira.

Külön – ötödik – tematikai egységben tér ki a fentiek alapján a magyar falu helyzetrajzára. A hazai falukultúra jellegzetes vonásait Karácsony Sándor munkája⁵¹ nyomán tekinti át előbb. Megállapítja, hogy a magyar alsó néposztály kultúrája megmerevedett, a XVI-XVII. század fordulóján megkövesedett kultúra, de éhes a kultúrára, csak el van maradva. Ez az anakronisztikussá vált kultúra azonban lényegében más, mint a felső- vagy középosztály kultúrája. Van egy robusztus, egészséges nyelvet beszélő, de a XVIII. században megkövesült és azóta mozdulatlan népi kultúránk, s van egy tagadhatatlanul értékes modern, haladó felső néposztálybeli kultúránk, de ez nem életképes, mert nincsen közege: tartalmában és formájában idegen, nem is termékenyíti meg, nem építi, nem fejleszti a népi kultúrát. Azután Szabó Dezsőre utal,⁵² megállapítva: „az hogy a falu mit és hogyan termel, hogyan építi házát, milyen a konyhája stb. éppen úgy *kultúra*, mint a Kant filozófiája vagy a Bach művei”. A mai magyar paraszt jellemzésében Veres Péterre⁵³ hivatkozik.

III. A magyarságismeret mint a magyar falunevelés másik alapja

Újszászy Kálmán a faluismeret mellett a magyarságismeretet tekinti alapnak a falunevelésben; ezzel foglalkozik magántanári szemináriumának harmadik félévében. A magyarság kutatásának módszerével kezdi. Ha a magyarság bennem él, utal Babits-ra,⁵⁴ közvetlenül s belülről ismerem a lényegét. A módszerek kapcsán Ravasz Lászlót idézi (a legjellemzőbb vonások leírása és összehasonlítása egy másik népével, illetve a nép kialakulásának vizsgálata; tehát összehasonlító, illetve genetikus módszer).⁵⁵ S hivatkozik Szekfű Gyulára⁵⁶ is, aki szerint „Örök, változhatlan alapjelleg hiánya és a természeti és kulturális hatások mint igazi jellegképzők: mindez kizárja azt, hogy a népi jelleget elméletileg, filozófiai, morális, metafizikai alapon, vagy akár a társadalomtudomány és lélektan eszközeivel közelítsük meg. A népi jelleg alakul és alakítható, innen a nemzetnevelés lehetősége és reménységei.” Majd: „... a magyar népi jelleget csak mint történeti képződményt, időrendileg elrendezett vizsgálattal ismerhetjük fel. Hogy pedig el ne merüljünk a történeti élet tengerében, partjain két fogódzónk van. Az egyiket a természeti és kulturális változások együttesen nyújtják; életbevágó változás vagy hosszantartó, állandósult behatás könnyen átalakíthatja, ha nem is mindjárt a nemzeti jelleget, hanem annak belső összetételét. ... Másik fogódzónk, évszázadokon át vándorolva, a nemzet belső összetételéből adódik, még pedig fajilag és társadalmilag.” Németh Lászlót is fontosnak tartja megemlíteni, aki szerint „a magyarság elveszett abban, ami annak mondta magát”, és a mély magyarság hordozói

⁴⁶ *Bauer oder Landwirt.*

⁴⁷ *Vergleichende Studien über die Kulturverhältnisse des Bauerntums.*

⁴⁸ *Untergang der Dorfkultur?*

⁴⁹ *Bauernnot und Bauernkultur.*

⁵⁰ *Die Gegenwart der bäuerlichen Kultur in Österreich.*

⁵¹ *A magyar észjárás...*

⁵² *A magyar paraszt és a magyar kultúra.*

⁵³ *Az alföld parasztsága.*

⁵⁴ *A magyar jellemről.* In: SZEKFŰ GYULA (szerk.): *Mi a magyar?* (Bp. 1939. 37-86.)

⁵⁵ *A magyarság.* U.o. 16. o.

⁵⁶ *A magyar jellem történetünkben.* U.o. 492-493.

Berzsenyi óta Csokonai, Vajda, Kemény, Zilahy Károly, Móricz, Ady, Szabó Dezső és az újak.⁵⁷

A magyarság és szellem kérdését vizsgáló – második – részhez Ravasz László tanulmányának jegyzete tartozik csupán a hagyatékban.⁵⁸ Az alábbiakat tartotta szükségesnek kiemelni. „Kétségtelen, hogy a magyarság az egyetemes emberi szellemnek egyrészt egy olyan minősége, amely beláthatatlan sokféle tényrendszerben testesül meg, másrészt egy olyan magatartás, amelynek bizonyos cselekvésekben és alkotásokban meg kell valósulnia. Ebből következik tárgyunk elágazása s dolgozatunk fő két része: a *magyarság mint tény* és a *magyarság mint érték*.” A magyarság lehet tárgyi (tőlem független) és lehet alanyi (az enyém). „Másik megoszlása a magyarság valóságának az, hogy a magyarság félig természet, félig szellem. ... Azonkívül a magyarság sorsa is.... egyszóval olyan valami, ami átnyúlik a metafizikai megismerések világába.” Újszászy így összegezi a Ravasz által fölvetett kutatási módszert: összehasonlító, genetikus, dialektikus, intuitív. A magyarság nemcsak valóság, hanem érték is. A magyarság kell, hogy legyen, mert van. A magyarság nemcsak állapot, hanem feladat is. Keresztury Dezsőtől azt idézi, hogy „magyarnak lenni elsősorban szellemi magatartás és nem vérségi elrendeltetés kérdése”.⁵⁹ Bartucz Lajos tanulmányából pedig ezt a summázatot emeli ki: „A magyar lényegnek három alaptényezője van: 1. a speciális testi és lelki rasszbeli összetétel, 2. a történelem által létrehozott és irányított biológiai életközösség, 3. a magyar haza állandó miliője.”⁶⁰

A magyarság egzisztenciális kérdéseit érintő harmadik kérdéskörben újra Ravasz László gondolatai szerepelnek a jegyzetekben.⁶¹ „Sem a honfoglalók, sem a kurucok nem kérdezték, mi a magyar. ... Magyarságuk existenciális volt s legkevésbé a lét szokott gyakorlati kérdés lenni. Ma azonban finom repedés választja el egymástól a magyarság és az existencia fogalmát.” ... „Három lépésről van tehát szó, itt és most a magyarságnál. Egy alpmegrendülésről, ősi örök igenről, amellyel felfogok és visszhangozok egy titokzatos érzelmfeletti életet. A második és harmadik lépés elágazó: egyikkel megismerem ezt az életet a maga ezerféle megvalósulás-formájában, s azt mondom: ez az, ez is az. A másik ágazat értékelő: akarom, szeretem, gyakorlom azt, ami magyar, mint életfunkciót, mert abban az életem nő és hozza meg gyümölcsét. Kiderül tehát, hogy a magyarság ... egy *becslő viszonyulás a magyarsághoz, mint értékes szellemiséghez*.” Végül: „a magyarság nemcsak valóság és érték, tény és szabály, hanem ezenkívül még *hívatal, küldetés is*.”

Az előadások tematikája a negyedik egységben magyarságunk és a magyar psziché, a népmiszeret taglalásával folytatódik. W. Schmidt munkáját⁶² említi, amely szerint a német parasztságban arányosan keveredett a nomád és a paraszt kultúrkört képviselő európai és indogermán előzmény. Újszászy Kálmán fölveti, hogy nem áll-e ez vajon minden európai népre, így reánk is. Hiszen mi már az őshazából hoztunk mind nomád, mind földművelő hagyományt. A következő cédulákon Makkai Sándor, Karácsony Sándor mellett Ravasz László, Bartucz Lajos, Szekfű Gyula gondolatait idéz föl, az utóbbiakat a „Mi a magyar?” című kötetből.

⁵⁷ *Kisebbségben*. Újszászy Kálmán a Kecskeméten 1939-ben megjelent első kiadást használta. Legújabbban: NÉMETH LÁSZLÓ: *A minőség forradalma - Kisebbségben* I-II. kötet. (Püski, Bp. 1992. II. k. 843-910.)

⁵⁸ *A magyarság*. I.m. 13-36.

⁵⁹ *A magyar önismeret útja*. SZEKFÜ (szerk.) i.m. 166.

⁶⁰ *Magyar ember, típus, faj*. I.m. 192.

⁶¹ *A magyarság*. I.m. 13., 33. és 35.

⁶² *Rasse und Volk*.

Ez a Szekfű Gyula által szerkesztett s akkor frissen megjelent könyv szolgáltatja az alapot a magyarságunk és a magyar sors, magyarságunk mint formáló tényező gondolatköréhez kapcsolódó ötödik tematikus egységhez is. Itt csak három lapot találunk a kéziratban, ezek Zolnai Bélát, Ravasz Lászlót és Babits Mihályt idézik. A jelek szerint Újszászy Kálmán az alábbi mondandót érezte itt a legfontosabbnak. „Minden magyar emberre áll az a kötelesség, hogy minél jobb magyar legyen. Legyen jobb magyar általánosságban és részletekben is. Általánosságban szellemi erőinek a magyarság körül való központosításával, magyar öntudata fényesítésével, elmélyítésével, a magyar élet- és sorsközösség minél bensőbb átélésével. Részleteiben pedig a magyarság különböző megvalósítási módjának a fejlesztésével.” Többek között: „Vegyem körül magam azzal, amit a magyar lélek alkotott művészetben, tudományban, néprajzban.”⁶³ Továbbá: „A magyarság ... történelmi jelenség. S ahogy történelmileg kifejlődött, nem testi, hanem szellemi jelenség.” És: „A magyarság ... nem határozatlan s még kevésbé tartalmatlan. Tartalma maga a nemzeti hagyomány; azaz sorsemlékek s szellemi és érzelmi élmények összessége. Külső megjelenése pedig a magyar jellem és viselkedés, mely tapasztalatilag megfigyelhető s szavakkal kétségtelenül körülírható.”⁶⁴

Ezen a ponton érdemes kis kitérőt tennünk. Két évvel a szegedi egyetemi előadások után egy a Magyarországhoz visszakerült Kassán megjelenő irodalmi-kulturális folyóiratban *Mi bennünk a magyar?* címmel írt tanulmányt Újszászy Kálmán.⁶⁵ Benne kijelenti: „nem a faj bennünk a magyar...”, nem is a *sors*, s nem is a magyar *nemzet*-hez tartozás, a nemzeti eszmény vállalása, hanem: „magyarságunk ... magatartás dolga”, a dolgokhoz való viszonyulás kérdése. Viszonyulás a fajhoz, a sorshoz, nemzethez. Jellemzése szerint népünknek a fajhoz való viszonyulása érdektelen, semleges; legfeljebb bizonyos mentalitások ellen lép föl. A sorsunkhoz való viszonyunk egzisztenciális ügy, általában elégedetlenek vagyunk múltunkkal, kesergünk jelenünkön, szkeptikusok vagyunk jövőnköt illetően. A nemzethez való viszony viszont pozitív természetű, a nemzet a magyarság számára azonos a szabadsággal, „a magyar ember eszmére, tehát szellemre éhes...”, „várjuk az eszmét, a megváltó gondolatot...”, ugyanakkor ebben a viszonyulásban józanság, politikai bölcsesség és mértékletesség mutatkozik.

A tanulmány tehát a szegedi előadásoknak ezzel a kérdéskörével függhet össze.

IV. A magyar falunevelés terve

Újszászy Kálmán előadássorozatának, speciálkollégiumának ez az utolsó nagy egysége a gyakorlathoz közelít. Az ide vonatkozó cédulaanyag azonban igen terjedelmes, jelezve hogy nemcsak a maga tapasztalatára épít, bőséges szakirodalmi bázissal rendelkezik. Itt is öt részre osztódik a probléma tárgyalása.

Közlük az első még meglehetősen általános: az ember a nevelésben. A személyiség és az egyéniség jellemzőjét saját könyve alapján adta elő.⁶⁶ A nagyszámú jegyzetlapokon W. Hehlmann,⁶⁷ F. Beck,⁶⁸ P. Natorp,⁶⁹ Budde,⁷⁰ E. Spranger,⁷¹ W. Koepp,⁷²

⁶³ RAVASZ LÁSZLÓ: *A magyarság*. I.h. 35.

⁶⁴ BABITS MIHÁLY: *A magyar jellemről*. I.h. 38. és 40.

⁶⁵ *Új Magyar Múzeum*. 1942. 28-38. – Írását emlékkönyvünkben most újraközöljük (209-217).

⁶⁶ *A Szellem és ember, Nevelés és állam, Nevelés és egyház* című fejezetek tartoznak ide könyvéből (61-123).

⁶⁷ *Politische Pädagogik* (Berlin, 1933).

⁶⁸ *Geistige Grundlagen der neuen Erziehung* (Leipzig, 1836).

⁶⁹ *Sozialpädagogik* (1904., 1922).

⁷⁰ *Sozialpädagogik und Individualpädagogik in typischen Vertretern* (Langensalza, 1923).

E. Schöfer⁷³ és E. Kriek⁷⁴ műveiből idéz a külföldiek közül. A hazai szerzőket Imre Sándor, Weszely Ödön, Schneller István, Miklóssy István és Makkai Sándor képviselik. Ez utóbbiakra hadd térjünk ki röviden, hogy érzékeljük Újszászy Kálmán felfogásának közvetlen előzményeit, alapjait és formálódását.

Imre Sándortól először azt a megállapítást idézi, hogy az egyes ember és az emberiség között áll a nemzet, azok összessége, akik a földrajzi viszonyok és a közös múlt erejénél fogva az emberiség egyetemes körén belül együtt lelki közösségbe tartoznak.⁷⁵ Mint Újszászy Kálmán zárójelben közbevetett megjegyzései tanúsítják, nem tudta ezt teljes egészében elfogadni. Egyrészt mert tapasztalati alapon nem tartja igazolhatónak, másrészt kevesli, hogy csak a földrajzi és a történeti hatást említi a közösség kialakulásában. Ő úgy véli, hogy a nemzet nem közép egyéni és emberiségi között, hanem a legmagasabbrendű konkrét közösség. Ezért nemzetnevelés a közösségi nevelés szükség szerint. A nemzeti tudatosságra felemelkedés – olvashatjuk tovább Imre Sándor gondolatait – fejlődés eredménye. Az egyes ember és a közösség fejlődése ez a két, ellentétes oldalról kiinduló gondolat a nemzet fogalmában találkozik: az egyén csak akkor fejlődik, ha nemzeti tudatossága kialakult, a közösség pedig a maga teljességében csak a nemzet alakjában érvényesülhet. Ebből vezeti le, hogy a nevelés csak mint nemzetnevelés szolgálhatja igazán célját, azaz ha a nevelőket a munkájuk minden részletében a nemzeti tudatosság [e szó fölé Újszászy Kálmán kis kérdőjelet írt zárójelbe] vezeti, s annak alapja ama valóság felismerése, hogy a nevelés mindig a nemzet körében folyik és arra hat, csak a nemzeten át hat az egész emberiségre, mert az egyes ember mindig valamelyik nemzetben él. A közösségi, nemzeti, egyéni cél teljesen egybefonódik, egyik sem érthető meg a másik nélkül: végső cél az egyetemes emberiség fejlődése; közelebbi határozott cél a nemzet fejlődése; közvetlen cél az egyes ember fejlődése. Ezen a ponton ismét Újszászy Kálmán közbevetése található: „Nem. Nem az egyes ember fejlődése a *közvetlen* cél, hanem a nemzeté. Imre megállapítása következik a nemzet fogalmának téves meghatározásából; lehetetlen nemzetnevelésnek hívni egy olyan nevelést, amiben a nemzet fejlődése csak 'közelebbi határozott cél'... Ez a 'nemzetnevelés' akkor csak egy nevelési eljárás, módszer az egyéni és az emberiségi célok szolgálatában.” Imre Sándor más munkáit is figyelembe veszi. „Magyar vonások nevelésünkben”⁷⁶ című dolgozatát idézi, hogy a nevelés nemzeti irányának egyszerű hangoztatása még nem biztosítja annak elméleti érvényesülését. Úgy gondolja, a magyar jellemet kell ismerni és ehhez szabni a nevelést, akkor lesz nemzeti. Ide ismét egy zárójelbe tett kérdőjelet szűrt be Újszászy Kálmán. Idézi továbbá Imre Sándornak egy 1915-ben megjelent írását,⁷⁷ amelyben azt fejt ki, hogy a nemzet sorsa és az iskola kölcsönösen hat egymásra. Újszászy Kálmán zárójelben hozzáfűzi: „A falu és iskola viszonyára ugyanez áll. A falu sorsa, helyzete mindig befolyásolja, alakítja az iskolát.” Imre Sándor szerint a nemzeti egység csak akkor értékes, ha a közös nemzeti tudatosságban gyökerezik és a nemzet javát célzó cselekvésben nyilvánul meg. A nevelésben a belső lelki egység a lényeges, s ebből következik, hogy ez semmi esetre sem jelenthet egyformaságot (uniformitást), hanem összhangot

⁷¹ Volk, Staat, Erziehung (Leipzig, 1932).

⁷² Christliche Nationalerziehung (Breslau, 1934).

⁷³ Geopolitik und Volksschule (1934).

⁷⁴ Nationalsozialistische Erziehung (Osterwieck/Harz, 1934).

⁷⁵ Neveléstan - Nemzetnevelés (Bp. 1928) 64., 65. o.

⁷⁶ A magyar nevelés körvonalai c. kötetben (Bp. 1920) jelent meg újra ez az 1906-ból való tanulmány.

⁷⁷ A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység. (Bp. 1915).

(harmóniát). Egység csak azok munkájában lehet, akik közös célt látnak maguk előtt. A mai idők megerősítik azt a felfogást, hogy mihelyt a nevelést a nemzeti jövő szempontjából nézzük, nem lehet csupán az iskolára gondolnunk, hanem a társadalomnak minden alakulatára és az állami életnek minden olyan intézményére, amely a polgárookra bármilyen irányban állandóan hat. A neveléstudományi tanulmányoktól mindenik fokon azt kell megkívánnunk, hogy azt ismertessék, mi a hatása a nevelésnek a nemzet sorsára, mely módon lehet ezt a hatást legjobban kifejezteni. E szempontból nézve a nevelői gondolkodás: a nemzeti jövő formálásában való gondolkodás.

Weszely Ödöntől is azt idézi, amit a nevelésről mint nemzeti feladatról ír.⁷⁸ Vagyis, hogy a nevelés nemcsak egyéni életfeladat, hanem egyúttal nemzeti feladat is. Mi a nemzet? Eredetileg nem más, mint nemzetség, azaz kiterjesztett család, azok, akiket a közös származás összefűz, akik együtt élnek bizonyos gazdasági, nyelvi és erkölcsi egységben. A nemzet kulturális egység, mely eredetileg faji összetartozandóságon alapul. Az állam a nemzeti élet szolgálatában áll; akár tudatosan, akár öntudatlanul vagy önkénytelenül is a nemzeti kultúrát szolgálja. A környezethez, a közösséghez van fűzve az egyén ezernyi szállal, s ezek a szálak, mint a hajszálerek a testi szervezetben oly kapcsolatokat teremtenek a nemzet tagjai között. Ha ezek a kapcsolatok megszűnnek, az együttélő nép nem nemzet többé... A nemzeti élet megszűnik. Az összetartozásnak az érzését ma már sok nemzetenél nem a közös származás, hanem a műveltség azonossága köti össze. A műveltségnek ez az azonossága fűzi össze első sorban a nemzetet igazán nemzetté. (Újszászy Kálmán itt zárójelben közbeveti, hogy ez nem elég.) A nemzeti gondolat kezdetben nem is politikai gondolat, hanem kulturális eszme. A nemzet minden tagját át kell hatnia annak a tudatnak, hogy nemzetének sorsa az ő sorsa, hogy élni annyi, mint nemzeti életet élni, és hogy nincs emberi élet nemzeti élet nélkül. A nemzeti nevelésnek az a feladata, hogy a nemzeti hivatásnak a felismerését a köztudatba bevigye, az értékes nemzeti sajátosságokat minél jobban kifejlessze, a nemzeti kultúrát megőrizze s a jövő nemzedékre átszármaztassa, s a nemzet minden tagját képessé tegye arra, hogy a nemzeti kultúra közösségében résztvehessen, a maga feladatát ennek keretében megoldhassa, s a maga munkájával is hozzájárulhasson ennek a kultúrának gyarapításához. Weszely Ödön egy másik munkájából⁷⁹ a világnézetre és nevelésre vonatkozóan jegyez fel részletet. Minden nevelési elmélet alapja valamely világnézet. A világnézet azonban nemcsak kiindulás, hanem cél is a pedagógiában. A neveléstudománynak egyik első problémája tehát eldönteni: milyen világnézet alapjára helyezkedik. E kérdés eldöntése nélkül egységes nevelési rendszer el sem képzelhető. Újszászy Kálmán megjegyzése ehhez: „Persze hogy nem. De ezt felesleges hangsúlyozni, mert egy rendszer szükségességének gondolata fel sem merül ott, ahol filozófia nincs mögötte, egy világnézet kifejlésre törekvése nem motiválja!” Weszelynek a Budapesti Hírlapban álnéven megjelent újságcikk-sorozatát⁸⁰ is ismerte Újszászy Kálmán, s odaírta: „Sok értékes gondolattal, gazdag Széchenyi-idézzel”.

Schneller Istvántól itt csak rövid szakaszt vesz át.⁸¹ „Nemzeti nevelés! Mi az, ami a nevelést nemzetivé teszi? Nevelésünk csakis akkor nemzeti, ha az a nemzet szellemében folyik.” Ehhez ezt fűzi Újszászy Kálmán: „De miképp, honnan ismerhetjük fel a

⁷⁸ *Bevezetés a neveléstudományba* (Bp. 1923). III. fejezet, 90-100.

⁷⁹ *Korszerű nevelési problémák* (Bp. 1927) 9., 15.

⁸⁰ *PROMETHEUS: Nemzetnevelés* (Bp. 1913).

⁸¹ *A nemzeti nevelésről* (Bp. 1912) 3.

nemzet szellemét?! Történet, irodalomtörténet mellett a nyelvet látja olyannak, amiben legigazabban él a szellem.”

Miklóssy Istvánról⁸² azt érzi fontosnak megjegyezni, hogy „szociálpedagógiai” tanulmányaiban az állampolgári nevelést fogja fel nemzetnevelésnek.

Makkai Sándor⁸³ munkájából a személyiség és az egyéniség meghatározását veszi vizsgálat alá.

A második kérdéskör a falunevelést a nevelés egészében kívánja tárgyalni. Ehhez jóval kevesebb jegyzet van a hagyatékban. Egy néhány cédulából álló s ide besorolt együttesre ezt írta Újszászy Kálmán: „Gondolatok a parasztnévelésről. Lipcse. (Főleg Kriek hatása alatt)”,⁸⁴ s ezekből is láthatjuk munkamódszerét. Idézzük innen néhány – ceruzával papírra vetett – gondolatát. „A parasztnévelés *funkcionális nevelés*. A parasztság a nemzet egészének egy funkcióját végzi. A falunevelés erre a funkcióra ránevelés. De az egész a *nemzetnevelés* egészében találja meg a helyét és értelmét. Itt lesz kötelességgé, szolgálattá. Ez a nevelés nem akarja elválasztani a parasztot, a falut más rétegtől, csak öntudatosítani akarja... A népi, a magyar itt is az alap komponens, ... mert ebben vagyunk közösek. A nevelés szakmai képzés, amely az életnek, irányt, értelmet ad. Ez hiányzott eddig a parasztnévelésből. Az oktatás 'általános' ismereteket, de nem irányt adott. Legjobb esetben az életre nevelt, de nem parasztéletre. ... Pindaros: Légy az, ami hivatásod, rendeltetésed szerint vagy. A falusi (paraszt-) nevelésnek is ez az alaptörvénye.” A további jegyzetekből is kiemelünk néhány mondatot, amelyeket Újszászy Kálmán többnyire aláhúzással is nyomatékosított. „A falu helyzetének és feladatának (mai!) felismerése megadja a falunevelés célját és tartalmát is” – állítja. A falu nevelésének irányadó értékrendszere Újszászy Kálmán szerint az, hogy a falu a nemzeti mélykultúra hordozója, és ez világnézet is a falu számára.

A hazai elődök közül Cserey Farkast idézi:⁸⁵ „Különös figyelemmel megvizsgáltam én állapottyokat azon Oskoláknak, melyek hazánkban a' falukon vagynak; de sehol se találtam olytant, a' melybe a' falusi ember jó tzelra intézett Nevelése valóságosan eszközöltetnék.” És: „Ismerjük meg, hogy a földművelő embernek boldogságával úgy egybe vagyon a' mienk kaptsolva, hogy egymás nélkül a' valóságos boldogságot képtelen dolog volna csak képzelni is.” A másik idézett régi szerző Vályi András,⁸⁶ aki szerint a nemzeti nevelés feladata „buzgó keresztyének, jó hazafiak, szorgalmatos polgárok és hív lakosok” felkészítése.

Ennek a félélvnek harmadik témaköre a falunevelés célja, módja és anyaga. A kiindulás Újszászy Kálmán saját könyve,⁸⁷ valamint Imre Lajosé.⁸⁸ Felhasználja az 1930-as évek német nyelvű szakirodalma néhány gondolatát, Seedorftól azt jegyzi cédulájá-

⁸² *Nemzetnevelés* (Bp. 1919).

⁸³ *Bevezetés a személyiség pedagógiájába* (Kolozsvár, 1912)

⁸⁴ E. KRIECK három tanulmányát nevezte meg könyvének irodalomjegyzékében: *Philosophie der Erziehung* (Jena, 1930), *Nationalsozialistische Erziehung* (Osterwieck/Harz, 1934), *Nationalpolitische Erziehung* (Leipzig, 1936).

⁸⁵ CSEREY FARKAS (1773-1842) erdélyi tudós, Kazinczy Ferenc levelezőtársa. Idézett műve: *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* (1806), 26-27.

⁸⁶ VÁLYI ANDRÁS (1764-1801) 1791-től a pesti egyetem tanára. Idézett munkája: *Beszéd a nemzeti nevelésről* (1791).

⁸⁷ *A falunevelés szellemi alapjai*, a 126. oldaltól.

⁸⁸ *A falunevelés irányelvei* (Kolozsvár, 1933) c. munkájából „A falunevelés célja és módja” c. fejezet, a 22. oldaltól.

ra, hogy a cél az igazi német paraszt kinevelése.⁸⁹ A Heinlernek a falusi ifjak részére készített munkáját is használja, amely levelek és beszélgetés formájában szól kultúráról, iskoláról, a szabad paraszt szolgálatáról.⁹⁰

Ebben a részben is foglalkozott a népfőiskolákkal, de a jegyzetekben csak a szerzőkre utal, akik szóba kerültek a szeminárium első félévi anyagában.⁹¹ Ennél részletesebben jegyzi ki Kurt Stass könyvéből⁹² a népismeret (Volkskunde) anyagát, ami nála az alapot jelenti az új nevelésben. Szükségesnek látja, hogy ne csak érzelmileg, hanem tudással is közel álljanak a népelethez. A Volkskunde mint az oktatás anyaga voltaképpen a népi élet jelentkezési formáinak ismertetése, s foglalkoznia kell a néphittel, a faluformákkal, a parasztházzal, a népművészettel, az erkölcsi és szokásrenddel, a népmondákkal, népmesékkal, népdalokkal, a néptáncsal, a tájnyelvvél. A falunevelés módjával kapcsolatban ezután megint inkább utalásokkal találkozunk.⁹³ A célokhoz kigyűjtött néhány idézet között szerepel Teufelsbauer két megjegyzése, egyrészt 1923-ban világosan kimondja, hogy a falunevelés (ländliche Volksbildung) célja az, hogy a paraszt igazi paraszt legyen, másrészt 1935-ben azt mondja már, hogy a népfőiskolának feladata, hogy a parasztfiúságot rendi szellemben nevelje. A falu és rend vonatkozásában M. Frauendorfert, G. Hohenseet, F. Hubert idézi.⁹⁴ S hozzáteszi, hogy a rend megértéséhez segít az, amit a parasztlélekről és a falukultúráról a II. félévben előadott. Hadd emlékeztessünk arra, hogy Újszászy Kálmán könyvében külön fejezet foglalkozik a „Rend és falunevelés” kérdéskörével.⁹⁵

A falunevelés beosztásával foglalkozó negyedik témakörhöz mindössze két lap tartozik a jegyzetek között. Makkai Sándor elgondolását ismerhetjük meg,⁹⁶ aki szerint a földműves néposztály nevelésénél a négy elemi után kétéves előkészítő iskolát iktatnak be, melynek elvégzése a minimális követelményt fogja jelenteni a középbirtokok megtarthatására és használhatóságára nézve, a minőségi gazdálkodást segíti elő. Karin és Johann Schauff munkája⁹⁷ alapján vázolja fel, hogyan tanul a dán paraszt. 6-14 év között: elemi iskola; 14 és 18 év között otthoni munka; 18-22 év között: a) népfőiskola, b) cserefiúság, c) katonaság; 22 év után földművesiskola öt hónapos téli kurzuson; később nyolcnapos kurzusok. Szabó Dezsőt is idézi⁹⁸, aki szerint a „falutudomány”-nak három csoportja van: egészségtani, gazdasági, kulturális rész, s az utóbbit tartja a legfontosabbnak. Ezt két iskola adná: az egyik 10 osztályú (8 rendes és két utánpótló) és egy 4 osztályú, amely a közép- és főiskola feladatát egyesítené.

⁸⁹ „Das Ziel ist der echte deutsche Bauer“. *Grundlagen, Ziele und Wege der Bauernbildung* (1933, előadás), 5. Újszászy Kálmán azonban odairja: „Nevelési utakban nem mond újat. (Az egész nem sokat ér).“

⁹⁰ *Der Jungbauer und seine Ehre* (év nélkül). Újszászy Kálmán megjegyzése: „Néhány világos szó a kultúráról...“

⁹¹ Ezek: GRUNDTVIG, GERAMB, TEUFELSBAUER (1923, 1935), WEITSCH, WITT és TEUFELSBAUER (1936), LEICHT (1927).

⁹² *Volkskunde als Stoff und Aufgabe für deutsche Erziehung* (1938). Újszászy Kálmán – zárójelben, kérdőjelekkel – keresi a *Volkskunde* magyarításának lehetőségét: „néprajz (?), népismeret (?), nálunk magyarságismeret legyen!“

⁹³ GRUNDTVIG módszere mellett TEUFELSBAUERre utal, továbbá SIMAY ISTVÁN: *A felnőttek oktatásának reformja hazánkban* című 1875-ben megjelent munkájára

⁹⁴ Az 1933-as évek első felében megjelent német nyelvű tanulmányok ezek.

⁹⁵ Talán érdemes emlékeztetni az olvasót, hogy a *rend* szó jelentése itt: társadalmi csoport (pl. a parasztság), annak a termelési- és életmód alapján kialakult szervezete.

⁹⁶ *Tudománnyal és fégyverrel* (Bp. 1939) 83.

⁹⁷ *Volk und Volksbildung in Dänemark* (Düsseldorf, 1931).

⁹⁸ *A magyar paraszt és a magyar kultúra* c. füzetéből.

A félév anyagának ötödik témaköréhez – a falunevelés intézményeiről – újra megszaporodnak a cédulák. A kialakított eljárásának megfelelően a professzor itt is szól a külhoni tapasztalatokról a német nyelvű szakirodalom alapján. Gerhart Giese szerint⁹⁹ a falusi iskola nem épülhet fel a városi iskolák mintájára, saját törvényekre van szüksége, s életszerű pedagógiára; nem mennyiségbeli, hanem minőségbeni különbségnek kell lenni. Harnecker¹⁰⁰ számba veszi a régi falunevelés hibáit: nem veszi figyelembe a személyiséget, tanít és nem nevel, háttérbe szorulnak a praktikus ismeretek, a népi helyett a városi kultúrát közvetíti (ennek eredménye például a népszokások pusztulása). Azt is leírja, hogy milyen legyen az új, amelyben a népi közösség kap meghatározó szerepet (lokális nevelés), s a cél a faluközösségben élő tájékozott mezőgazda.

A falunevelés főalkalma – e jegyzetek szerint – a *népfőiskola*, mert a falunevelés elsősorban felnőtt- és ifjúságnevelés. (Utal az I. félév vonatkozó anyagára.) De vannak további nevelési alkalmak és intézmények, ezeket sorra veszi. A *falumúzeum*¹⁰¹ „a múlt emlékeit gyűjti össze nem tudományos érdekből, hanem népnevelői célból (= falunevelői célból!). A történet (falutörténet) a legjobb népnevelő, és a falumúzeum láthatóvá lett falutörténet. Már pedig a falu fogalma csak annak története által telik meg igazi tartalommal. Emellett a múzeum révén megtanulja anyagát becsülni, újra csinálni fogja azokat a kézműves remekeket, amelyeket régebben csináltak a faluban, és ezáltal egy lépéssel előbbre mentünk a falukultúra védelmében, erősítésében; végül fontos segédeszköze az igazi falunevelés (szülőföldismeret) szolgálatában álló falusi iskolának.” Egy ilyen alkalom a *falukönyvtár* is.¹⁰² A falunevelés iskolán kívüli szükséges kelléke a *faluháza*, az igazi községháza.¹⁰³ A falu közösségi életének a templom mellett és a kocsmá helyett ez volna a másik központja. Kell eléje tér, hozzá játszótér, mint virágoskert és főzelékkert. Bele egy játékkerem stb. Itt lehetne a múzeum és a falukönyvtár is.” A népfőiskolával kapcsolatban érdekesnek tartja Geramb megjegyzéseit,¹⁰⁴ aki helyette *önkéntes továbbképzőket* ajánl – ez tehát egy további alkalma a falunevelésnek –, mert az osztrák paraszt még nem érett az internátusos népfőiskolára. Ezt falusi tanítók vezetik, akik megfelelő előképzésen mennek át. Ezt Steierországban ki is próbálták, 1920-ban 12 falusi továbbképző működött. Újabb alkalmakat jelentenek Teufelsbauer Heimatsabendjei.¹⁰⁵ „Magyarra *falusi esték* címen lehetne fordítani. Ezeket a lelkész tartja. Célja ennek is az, mint az egész falunevelésnek, hogy a paraszt igazi paraszt legyen. Áll egy ilyen este 1) Helyi, vidéki, hazafias dal, 2) költemény a falu, vidék, tájról, 3) előadás pld. falutörténet, letelepülés, templomépítés, régi okiratok, családnevek, dülőnevek stb., 4) mese vagy dal.” A falunevelés alkalmas eszköze a Heimatsbilderbuch,¹⁰⁶ a *falusi képeskönyv*, amely a faluról, épületeiről, a szokásokról, ruházatról stb. készített és a múzeumban elhelyezett fényképgyűjtemény, vagy ennek egy kiadott példánya. „Az is alkalmas eszköze a falunevelésnek, ha a *falu külső formájára*, elhelyezkedésére a tájban, építkezéseire, renová-

⁹⁹ *Staat und Erziehung. Grundzüge einer politischen Pädagogik und Schulpolitik.* (Hamburg, 1933).

¹⁰⁰ *Die Landschule - Die Praxis der Landschule* (1935) 68.

¹⁰¹ Hivatkozás: LASSMANN: *Dorfmuseum* (Wien, 1922).

¹⁰² Újszászy Kálmán megjegyzése: „LASSMANN: *Dorfbücherei* (Wien, 1922) címen ír szépen erről”.

¹⁰³ Hivatkozás: LASSMANN: *Das Gemeindehaus* (Wien, 1922).

¹⁰⁴ *Über die Möglichkeiten der Volkshochschule in Österreich* (Wien, 1920)

¹⁰⁵ *Der Dorfpfarrer als Volksbildner* (Wien, 1923).

¹⁰⁶ L. TEUFELSBAUER említett írásából.

lására gondot fordítunk. Ezzel kidomboríthatjuk a várostól külön életforma mellett a külön szellemet is.”¹⁰⁷

Cserép Lajos könyve¹⁰⁸ nyomán *falunevelő* alkalmak lehetnek természetesen a *népművelési előadások*, de az általa *falusi gazdátársadalmi intézmények*ként említett egyesületek (gazdakörök, falusi szövetkezetek stb.) is. Ugyancsak ő javasolja a más, előrehaladottabb *falvak meglátogatását*. Károlyi Sándor¹⁰⁹ a falunevelés iskolán kívüli alkalmai között szerepelteti a „*kaszárnyai nevelést*”. Mások a *műkedvelő előadásokat* és a *falunapokat* is ide sorolják. Ehhez kapcsolja Újszászy Kálmán az új falusi iskoláról formálódó véleményeket, valamint a lelkesről mint falunevelőről szóló elgondolásokat. Kitér a falunevelők képzésének módjára.

Az utolsó cédulán Karácsony Sándortól való idézetek, gondolatok állnak.¹¹⁰ Az első néposztály számára nemcsak papiroson, de a valóságban is ki kell építeni az utat a legmagasabb – akadémiai – kultúrfokig. A parasztnak, mint minden másfajta közönségnek, szüksége van iskolára, sőt mindenféle iskolára szüksége van, ami az egész kultúrközösség teljes jogú és teljes potenciájú tagjává nevelheti. A falu nem alárendeltje a városnak, hanem más. „A falunak, ha más, külön kell elemi iskola, középiskola, főiskolára előkészítő gimnázium, szakiskola és egyetem.” Amíg a falu megfelelő arányban főiskolai oktatást nem kap, bizalmatlan. Ameddig nagy általánosságban csak városi ember kap főiskolai oktatást, falusi ember meg, ha ebben az oktatásban részesülni kíván, kénytelen városi emberré áthasonulni, addig a falusi ember azt hiszi, kiforgatják, megcsalják. Természetes, hogy gazdasági szakiskolák is kellenek, de gimnáziumok és egyetemek *mellé*, nem azok *helyett*.

Ezzel zárul az egyetemi magántanári előadások négy szemeszterre kiterjedő tematikájának cédulákon reánk maradt nyersanyaga.

5.

A szegedi tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kara tudományos tevékenysége, *A falunevelés szellemi alapjai* című könyve, az egyetemen tartott magántanári szemináriumai alapján 958/1940-41. szám alatt „*dr. Újszászy Kálmán urat 'A falunevelés pedagógiája' című tárgykörből magántanárrá képesítette*”, és – a kultuszminiszter jóváhagyásával – 1941. május 1-jén kiadta számára a magántanári oklevelet (Decretum Habilitationis).

Az ismertetett anyagok mellett más kéziratok is tanúskodnak Újszászy Kálmán érdeklődéséről. Ezek részben minden bizonnyal beépültek az előadások anyagába, egyúttal pedig egyes részkérdések továbbgondolását jelzik. Dokumentumok tájékoztatnak arról, hogy néhány évvel korábban a sárospataki faluszeminárium óráin exponálta már azoknak a problémáknak a zömét, amelyek szegedi előadásaiban súlyt kapnak.¹¹¹

¹⁰⁷ Hivatkozás: *Das Dorf, seine Pflege und Gestaltung* (München, 1938).

¹⁰⁸ *Utazás a faluból a községbe* (Kolozsvár, 1911).

¹⁰⁹ *Az iskolán kívüli népoktatás és a népjólét* (Szatmárnémeti, 1914).

¹¹⁰ *A magyar észjárás...*, 43., 234., 236., 245.

¹¹¹ A hagyatékban található például az a kézírásos, 48 oldal terjedelmű anyagegyüttes, amelynek címe *A magyar falunevelés problematikája*, s amelyen az 1935/6. évjelzés szerepel, továbbá ez a zárójeles megjegyzés: „Szemináriumi anyag”. Ez is magántanári disszertációjának előmunkálatai közé sorolható. Alfejezetei: *A falu mint magyar probléma; A falu lényege; A falu kultúrája; A magyar parasztság története; A magyar falunevelés múltja és jelene; Az új magyar falunevelés alapelvei; Az új magyar falunevelés anyaga*. Az utolsó – kidolgozatlan – fejezet címe (*A falunevelés és az egyház*) alá ceruzával ezt írta: „nem jutott rá idő”. Tehát a többit valóban feldolgozták szemináriumán Patakon.

Az 1938-ban megjelent *A falunevelés szellemi alapjai* című könyve első fejezeteinek tartalmával rokon a *Sors, rendelés, történet*¹¹² című kis tanulmánya, valamint a hagyatékban található *Szellem és rendszer*, valamint *Szellem és világnézet* című gép-irat,¹¹³ s a szegedi tematika III. félévi anyagához igazodik *A magyar mivolt* című kéz-irat.¹¹⁴

Az itt bemutatott, eddig – a gazdag hagyaték több más dokumentumával együtt – szekrény mélyén szunnyadó iratok tartalmának megismerése pontosabbá teszi tudásunkat mind a korra, mind Újszászy Kálmánra vonatkozóan. Nem feladatom itt a tartalmi elemzés, a szerző által kialakított falunevelési koncepció értékelése. Arra sem vállalkozhattam, hogy hatásáról és visszhangjáról szóljak.¹¹⁵ Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a szegedi egyetemen ismertetett problematika a Sárospatakon 1931 és 1948 között kibontakozott gyakorlati falumunka megértéséhez és megítéléséhez nagy mértékben hozzájárul. Bár 1938 óta rendelkezésre állt *A falunevelés szellemi alapjai* című kötetben kifejtett nevelésfilozófiai koncepció, a magántanári kollégium anyaga vázolja a megvalósítás módozatait, a gyakorlatot, a módszereket. Megismerésével közelebb kerülünk ahhoz, hogy Újszászy Kálmán ilyen irányú munkásságát, a sajátos sárospataki falunevelési modellt alaposabban és többféle összefüggésben vizsgálhassuk.

¹¹² Protestáns Szemle, 1940. 353–356.

¹¹³ Mindkettő 10–10 nagyalakú oldal terjedelmű; az utóbbin keltezés is található: 1941.szeptember 10.

¹¹⁴ A 13 oldalas (nagyalakú papírra gépelt) tanulmány ugyancsak megtalálható a hagyatékban a szerző kézírásos javításaival, 1941. november 7-i keltezéssel. – Ezen túl a jelen *Emlékkönyv* olvasója, elsősorban a *Szellem és világnézet* és a *Magyarságismeret és falumunka* című fejezetekben, több ide kapcsolódó írással találkozhat.

¹¹⁵ De hivatkozunk azért KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: *A falunevelés problémája* című 107 oldalas tanulmányára, amelynek egy részletét – *A falunevelés kérdéseiről* címmel – a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, a *Széphalom* 5. kötete közölte 1993-ban (354–362).

MAGÁNTANÁRI OKLEVÉL

DECRETUM HABILITATIONIS.

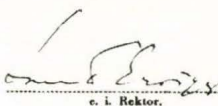
A szegedi magyar királyi Horthy Miklós Tudományegyetem
 Bölcsészeti, Nyelvi- és Történettudományi — kara
 a vallás- és közoktatásügyi minisztertől 1892. évi 45520 és
 az 1940. évi 36780. IV. 1. sz. alatt kiadott szabályrendeletek
 intézkedéseinek megfelelő módon —

— dr. Újszászi Kálmán urat —
 — „A falunevelés pedagógiája” —
 — című tárgykörből —

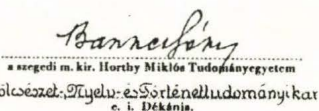
magántanárrá képesítette. A kar ezen határozatát a vallás-
 és közoktatásügyi magyar királyi miniszter úr 1941. évi
 30.534. IV. 1. szám alatt jóváhagyta és nevezett ezen
 minőségében megerősítette. —

Minek hitelül dr. Újszászi Kálmán úr
 részére ezen „Magántanári Oklevelet” a m. kir. Horthy
 Miklós Tudományegyetem nevében kiállítottuk és az egyetem
 pecsétjével ellátva kiadtuk. —

Szeged, 1941. évi május — hó 1-én.

 e. i. Rektor.

 a szegedi m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem
 Bölcsészeti, Nyelvi- és Történettudományi kar
 e. i. Dékánja.

DEÁK GÁBOR

Újszászy Kálmán és Várkonyi (Hildebrand) Dezső meg Hilscher Rezső

Hiányos volna a megemlékezés dr. Újszászy Kálmán professzor úrról anélkül, hogy neoznánk arról a két professzorról, akik a sok tisztelő, munkatárs mellett szoros kapcsolatban álltak vele.¹ Várkonyi (Hildebrand) Dezső előbb szegedi, majd kolozsvári és budapesti egyetemi tanár mondta egyszer: „Mi éljük a legmagasabb rendű életet, mert mi szellemi életet élünk.” Ez a szellemi kapcsolat kötötte össze Újszászy professzor urat a címben szereplő két professzorral. Ennek a kapcsolatnak voltam tanúja, ezt foglalom össze néhány sorban.

1.

Dr. Várkonyi (Hildebrand) Dezső (1888-1971) a pécsi egyetemen szerzett egyetemi magántanári képesítést 1923-ban. A pécsi Egyetemi Könyvtárban dolgozott, majd 1929-től a szegedi egyetem pszichológia tanára lett. 1940-től 1946-ig a kolozsvári egyetemen tanított, majd a budapesti műegyetemen, 1948-tól 1954-ig a budapesti tudományegyetemen. Nevéhez fűződik a magyar neveléslélektan megfogalmazása és rendszerének, problematikájának kidolgozása. Tudományos munkásságát *Bardócz András* állította össze, és a Magyar Pedagógiai Társaság adta ki „Várkonyi Hildebrand Dezső tudományos közleményeinek és kéziratának bibliográfiája” címen 1979-ben. Szellemi hagyatékának nagy része a sárospataki Református Egyházkerületi Tudományos Gyűjteményekbe került, éppen Újszászy Kálmán professzor úr közreműködése révén. Sírja a sárospataki református temetőben van – feleségének, Kisfaludy Erős Piroskának és kislánya, Berczeli (Anzelm) Tamáska hamvaival – ugyancsak Újszászy professzor úr intézkedése folytán; ápolta is Újszászy professzor úr a sírt a Várkonyi professzor úrhoz fűződő erős kapcsolat kifejezeként.

Már maga az a tény is, hogy Újszászy professzor úr a sárospataki református temetőben biztosított örök nyughelyet egy volt bencés szerzetesnek, mutatja, hogy nem akármilyen kapcsolatról van szó. Ennek tanújaként mint dr. Várkonyi Hildebrand Dezső professzor úr kolozsvári tanársegédje és tanítványa adom bizonyosságát ezekben a sorokban. Dr. Újszászy Kálmán professzor úr Szegeden dr. Várkonyi Hildebrand Dezső egyetemi tanár úrnál szerzett egyetemi magántanári képesítést 1939-ben.²

Dr. Kisfaludy Erős Piroška *Kék álarc* (Versek) címmel 1977-ben kiadott könyve „Verseim elé” című bevezetőjében elmondja dr. Várkonyi Hildebrand Dezső professzor úrral való találkozását. „Szegeden 1930-ban ismerkedtem meg dr. Várkonyi Hildebrand Dezsővel, aki a pszichológia-pedagógia tanszékvezető professzora volt,

¹ Ez az írás emlékkönyvünk számára készült.

² A magántanári képesítés megszerzésének időpontjára vonatkozóan eltérő adatokkal találkozunk a szakirodalomban, mert olykor disszertációjának benyújtását (1938/39), máskor magántanári előadásainak tanévét (1939/40) veszik alapul. Magántanári oklevelének hivatalos keltezése: 1941. május 1. (A Szerk.)

de egyben a pannonhalmi bencés rend tagja is. Akkor érkezett Párizsból a Sorbonne-ról, ahol két évig főleg pszichológiát és filozófiát hallgatott. Nagyon modern, átfogó szellemű, szuggesztív erejű, esszé-stílusú előadásai minden szakról annyi hallgatót vonzottak, hogy az óráit az egyetem legnagyobb termében, az auditorium maximumában kellett tartania. Kitűnő tanítványokat nevelt, sokan közülük ma is tudományszakjuk legjobbjai közé tartoznak. ... 1932-ben feleségül kért. Az akkori társadalomszemlélet hangadói azonnal 'akcióba' kezdtek. Megfenyegették mind Várkonyit, mind az én családomat. Így édesapám nem adhatta beleegyezését házasságunkhoz. Várkonyi óráiról kiiratkoztam, de Anyámon keresztül terrorizáltak: férjhez kellett mennem..."

Várkonyi professzor úr ezt úgy mondta el nekem, hogy felrendelték Esztergomba és Serédi Jusztinián hercegprímás, a rend főnöke „lelki pofozásban” részesítette. Pedig elő volt készítve a hely Sárospatakon, ha kiugrik a rendből. Ebben tanítványa, Újszászy Kálmán sárospataki professzor – akkor még a Tanítóképző Intézet vallásánára – mindent megtett, hogy sikerüljön.

1954 után, amikor Várkonyi professzor urat nyugdíjazták, dr. Újszászy Kálmán professzor úr is, magam is gyakran felkerestük Várkonyi professzor urat. Én Miskolcon több előadást szerveztem neki a Gyermeklélektani Társaság és a TIT rendezésében. Damjanich utcai (45. szám) lakásán havonta tartott előadásokat szűkebb körű hallgatóságnak, volt tanítványainak, kéziratokat készített. Egészsége romlásakor Újszászy professzor úr gyakrabban kereste fel, halála után feleségével úgy állapodtak meg, hogy hagyatékát a sárospataki Tudományos Gyűjtemények kapják, lakását értékesítik, abból sírjukat a sárospataki református temetőben biztosítják. Így történt, hogy Kisfaludy Erős Piroska halála után Várkonyi professzor úr hamvait a rákoskeresztúri temetőben exhumálták, Sárospatakra hozták, ahol most hárman várják a fel-támadást.

Dr. Várkonyi Hildebrand Dezső annyira emelkedett szellemű professzor volt, hogy „janzenistának” tartották, sok ellensége volt az egyházi dogmatikusok között. Ő viszont Aquinói Tamás filozófiája mellett vallotta mesterének; közel állt a predestináció hitéhez; a pedagógiai szeretet jellemezte tanári munkáját.

Bízunk abban, hogy Sárospatakon Újszászy professzor úr után mindig lesz, aki virágot vigyen a nagy pedagógus, Professzorunk sírjára.

2.

Dr. Hilscher Rezső (született 1890-ben, meghalt 1957-ben)) a budapesti református főgimnáziumban kezdte középiskolai tanulmányait, majd Nagykőrösön fejezte be. Utána a Közgazdasági Egyetemre járt, ahol a Szociálpolitikai Tanszéken lett adjunktus. Innen az Országos Szociálpolitikai Intézetbe került, ahol a „népvédelmi és népművelési” osztályt vezette. Ennek az intézetnek Vass József volt az igazgatója, a népjóléti miniszter. 1944-től a miskolci Evangélikus Jogakadémia közigazgatási és pénzügyi jog tanára volt. A miskolci jogakadémia megszűnte (1952) után a pécsi egyetem tanára volt. 1930-tól főtitkára volt a Magyar Társadalompolitikai Társaságnak. 1934-ben *Új népfőiskola* címmel jelent meg munkája. Járt Dániában, onnan hozta el a népfőiskola gondolatát. A népi írók mellett szociálpolitikai munkáiban foglalkozott a különböző társadalmi rétegekhez tartozók helyzetével, a tömegszállásokon lakó egyetemistákéval is. (Pl. Hársfa utca 59; KIE-SDG ház.) *A protestantizmus álláspontja a szociális kérdésekről* című tanulmányában keresi a megoldást ezekben a kérdésekben. Előadásokat tartott a szociális mozgalmakról, a „settlement”-ről.

Dr. Újszászy Kálmán professzor urat a közös érdeklődés, a népőiskola és a népi írókkal való kapcsolat kötötte össze Hilscher Rezsővel. Az 1946-ban Sajókazára telepített Evangélikus Leány-népőiskola szellemi irányítója volt. Szoros kapcsolatban állott a sárospataki népőiskolával. Hagyatéka így került a sárospataki Református Egyházkerületi Tudományos Gyűjteményekbe. Neve, Újszászy Kálmánnal való kapcsolata egyben e kérdések igaz, hű feldolgozásához segítenek. Emberi magatartása, az SDG-n nevelkedett világnézete a protestáns társadalomszemlélet hordozója volt, s ebben egyik voltak a Sárospatakon kialakult – Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán vezette – népőiskolai munkában.

A sárospataki teológia tanárai az Iskolakertben Erdélyi János szobra előtt (1933)

Álló sor: Újszászy Kálmán, Zsíros József, Vasady Béla, Szabó Zoltán, Szabó Ernő.

Ülő sor: Mátyás Ernő, Marton János, Trócsányi József

SZENTIMREI MIHÁLY

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattárának állománya és feldolgozása

A Tudományos Gyűjtemények Adattárának állománya több mint hat évtized munkájának gyümölcse.¹ Kialakulásában két korszakot különböztetünk meg. Az első 1931-től 1951-ig tart, ez az ún. faluszemináriumi korszak. A másik 1951-től a Faluszeminárium anyaintézetének, a Teológiai Akadémiának megszűnésétől napjainkig tart, ez az ún. adattári korszak. Az első korszakban a Teológiai Akadémia keretén belül működő, teológiai hallgatókból álló szemináriumi munka biztosította az anyaggyűjtést. Amikor – bár már borult égből, de mégis villámcsapásszerűen – bekövetkezett az a szomorú esemény, hogy egyházunk leamputálta testéről egyik eleven tagját, virágzó intézetét, a Sárospataki Református Kollégiumot, Isten irgalmából egyházunk tulajdonában maradt a Faluszeminárium anyagával együtt a Kollégium nevelését és oktatását szolgáló három jelentős eszköztár: a Nagykönyvtár, a Levéltár és a Múzeum. Ezekből jött létre *Tudományos Gyűjtemények* néven az az intézet, amelybe szinte automatikusan, szerves egységként épült be azonnal a Faluszeminárium majdnem teljes anyaga *Adattár* néven. Csupán a mintegy 1 500 egységből álló tárgyi néprajzi gyűjteménye került át a Múzeumba. Ezt a szerves betagolódást az tette lehetővé, hogy a Faluszemináriumnak sajátos céllal és területen, jó koncepcióval gyűjtött, élesen kirajzolódó profilú, mennyiségét tekintve is jelentős törzsanyaga volt, ami az új kerektek között is önállóságot biztosított számára. Ez erőltetés nélkül sehová se lett volna betagolható. Az azóta eltelt több mint négy évtized bebizonyította, hogy csak így önállóan kezelve volt fejlődésre és fejlesztésre alkalmas és érdemes.

Természetesen egy gyűjtemény sorsában, alakulásában, fejlődésében is a legdöntőbb tényező az ember. Az az ember, aki meg van győződve, hogy értelme van, haszna lesz a gyűjteménynek, és hajlandó, de képes is rá, hogy átgondolt, lelkes munkát fektessen bele. Ez a mi esetünkben megadatott. Amikor a Faluszeminárium megszűnt, annak vezető professzora, *Újszászy Kálmán* Patakon maradt, mint a Tudományos Gyűjteményeknek előbb felügyelője, majd igazgatója, sokáig a Nagykönyvtár főkönyvtárosa. Ő vállalta egyéb munkája mellett az Adattár minden gondját. A megváltozott körülmények között is igazolódott, az Adattárral kapcsolatban is, a nagyobb egységbe, itt a Tudományos Gyűjtemények közösségébe tartozásnak a haszna. Így sikerült nemcsak a további gyűjtő munkához munkatársakat keresni és találni, hanem a feldolgozás munkáját is biztosítani. A három testvérgyűjtemény-részleg dolgozói időnként besegítettek a feldolgozás munkájába. Ennek ellenére a munka felelőssége

¹ Az Adattár dr. *Újszászy Kálmán*nak, az alapítónak, aki hat évtizeden át vezette e gyűjteményt, kedves szívügye volt. Reá emlékezvén nem mulaszthatjuk el e gyűjteményi ág bemutatását. (*A Szerk.*)

és nagyobb része a gyűjteményi felügyelő, illetve igazgató terhe maradt, aki meg volt győződve, hogy munkája nem hiábavaló.

Az Adattár folyamatos gyarapodása mellett állandóan növekszik azoknak a szakembereknek, kutatóknak, közöttük lelkészeknek és helytörténészeknek, szakdolgozatot készítő egyetemi és főiskolai hallgatóknak és más érdeklődőknek a száma, akik munkájukhoz forrásanyagot keresnek és találnak benne. Ők tehetnek igazán bizonyosságot arról – miután legtöbb esetben a másik három gyűjteményegységet is felkeresik –, milyen hasznosan és színesen egészíti ki az Adattár a másik három ágazat anyagát és munkáját.

Az Adattár állományának tíz rétege, tíz kisebb egysége van. Közöttük időrendben is első a *szakkönyvtár*. Magvát azok a könyvek és folyóirat évfolyamok alkotják, amelyeket még a Faluszeminárium szerzett be. Ezek kerültek annak idején a belső munka folyamán megbeszélésre és tanulmányozásra a faluszemináriumi órákon, de azokon kívül is. Ez a könyvanyag mutatja annak a szellemi háttérnek egy részét, amelyből a szeminárium tagjai a magyar falu és parasztság problémáit illetően tájékozódtak, és amely szemléletüket alakította. 1951-ig két és félezer mű és folyóirat-évfolyam jött össze, amely 1994. december 31-ig 7593 műre, illetve folyóirat-évfolyamra nőtt. Erről a könyvtárról elmondhatjuk, hogy Észak-Magyarország egyetlen olyan monografikus, kisebb mértékben szépirodalmi műveket is tartalmazó szakkönyvtára, amelyben a magyarságtudománnyal, azaz a magyar nép problémáival, ezen belül elsősorban a parasztsággal, a magyar faluval, a református gyülekezetek népével foglalkozó, a múlt század végétől napjainkig megjelent, magyar nyelvű szakirodalom található. Ezen kívül Sárospatakkal, a távolabbi vidékkel, a Tiszáninnen helységeivel kapcsolatos helytörténeti, néprajzi és szociográfiai művek is szép számmal akadnak.

Az utóbbi években az adattári könyvtár gyarapítása a Nagykönyvtárral együttműködve történik. A Nagykönyvtár fölös példányaiból azok a művek vagy folyóiratok, amelyek az adattári könyvtár profiljába illenek, vagy belőlük célszerűnek látszik a Tudományos Gyűjtemények keretén belül még egy példányt megőrizni, itt nyernek elhelyezést. Ez a szakkönyvtár mind a szemináriumi, mind az adattári korszakában kölcsönkönyvtárként is működött, illetve működik. Innen a kutatók másutt nem található, vagy ki nem kölcsönözhető műveket bizonyos időre hazavihetnek. Az adattári könyvtár állományát a tárolással szinkron leltárkatalógus tartja nyilván. Feltártságát és használatát betűrendes szerzői cédulakatalógus biztosítja, amelybe személy- és földrajzineves, valamint tárgyszavas cédulák is beosztásra kerülnek.

Az Adattár másik részlege, amelyről a nevét is kapta, az *adaléktár*. Ebben borítékolva nem kézirattári, nem levéltári jellegű, hanem rövidebb lélegzetű, de sok adatot és adalékot tartalmazó, úgynevezett analekta-anyag van. Legnagyobb részét még a faluszemináriumi kiszállások alkalmával a szeminaristák, majd később kisebb részben a népfőiskolások által készített kéziratos jelentések, feljegyzések, adatközlések, kisebb lélegzetű gyűjtések és dolgozatok teszik ki. Tiszáninnen egy-egy helységének településrajzával, egészségügyi, kulturális helyzetével, református gyülekezetrájával, szellemi néprajzával kapcsolatban bőszeges adalékanyag található itt. Ide kerültek még a teológiai hallgatóknak és segédlelkészeknek a gyakorlati teológia professzora által irányított, vallásos népszokásokat tartalmazó gyűjtései. A szemináriumi korszak idején kb. 1 800 borítékban elhelyezett egység gyűlt össze itt, kb. 20 000 ív oldalon. A szemináriumi munka megszűnése után ennek a részlegnek a gyarapodása érthető módon lelassult. Az adattári korszak elején átkerültek és ide osztódtak be a Levéltárból a harmincas évek elején készült, ún. 52 pontos gyülekezettörténeti kérdőívek.

Az adaléktár továbbfejlesztése érdekében is gondoskodni kellett a szeminaristák tevékenységét pótló munkatársokról. Ez folyamatosan, hol kisebb, hol nagyobb mértékben sikerült is. A szeminárium volt tagjai, de mások is, főleg a zempléni lelkészek, volt népfőiskolások, helytörténeti kutatók, írógató gyülekezeti tagok, folyamatosan küldtek az adaléktár számára is kisebb-nagyobb helytörténeti, néprajzi feljegyzéseket. Ezek értékesen egészítették ki az egy-egy helységre vonatkozó, már addig összegyűlt anyagot és rögzítenek valamit a falvak népe, a református gyülekezeti tagok életének, életformájának az utóbbi négy évtizedben végbement átalakulásából.

Az adaléktár jelenlegi állománya 2 822 borítékolt egység kb. 27 000 ív oldalon. Anyagát a beérkezés időrendjében leltárkönyv tartja nyilván, a helységek és gyülekezetek ábécérendjében tárolódnak fiókokban. Az anyag könnyen kezelhető és kutatható.

Itt említjük meg a református népünk életébe, gondolat- és hitvilágába bepillantást nyújtó paraszt- és katonaleveleket, amelyeknek száma ezer körül van, nagyobb részüket még a faluszemináriumi gyűjtőmunka során jött össze.

Mindvégig egyenletesen, bár természeténél fogva lassúbb ütemben fejlődött a harmadik részleg, az Adattár *kézirattára*. Anyagát a Faluszeminárium nem sokkal indulása után kezdte el gyűjteni. Nagyobb terjedelmű, a tudományos szintet közelítő vagy elérő, főleg a tiszáninneni gyülekezetek, helységek, általában a táj életével foglalkozó, történetével összefüggő tanulmányok, dolgozatok, monográfiák kerülnek benne megőrzésre. Közöttük nem egy publikálásra alkalmas, szinte nyomdakész állapotban van. Szerzőik egyrészt a szeminárium volt tagjaiból, az Egyházkerület, főleg a Zempléni Egyházmegye volt vagy jelenlegi lelkészeiből, valamint az Adattár baráti köréből kerülnek ki. Az 50-es évek elején gyarapították az állományt a Teológiai Akadémia egyháztörténeti és gyakorlati szemináriumának könyvtárában őrzött, idevágó tárgykörből készített lelkészképesítő szakdolgozatok is. A 60-as évek elején a kéziratárban nyert elhelyezést a dr. Hilscher Rezső egyetemi tanár által irányított, a bányászok és gyári munkások 1938-1944 közötti szociális helyzetét feltáró kutatómunka kitöltött kérdőív- és dokumentációanyaga. A 70-es évektől külön színe ennek a részlegnek a helyi Művelődési Otthon, főleg gimnáziumi tanulókból szervezett néprajzi szakkörének, sok esetben kollektív munka eredményeként készült dolgozataiból, pályamunkáiból egy-egy példány. Az Egyházkerület egyháztörténeti és néprajzi szakcsoportján belül keletkezett dolgozatokból is kerül ide. Többen küldtek – sokszor nyomtatásban meg nem jelent – helytörténeti és néprajzi tanulmányaikból, szakdolgozataikból egy-egy példányt azok a szakemberek, főiskolai és egyetemi hallgatók, akik munkájukhoz hasznos segítséget vagy forrásanyagot kaptak az Adattárban.

A kéziratár állománya 1994. december 31-én 1 636 tanulmány, dolgozat, monográfia. A jelzetelt kéziratoknak helyrendi leltárkatalógusa és betűrendes szerzői, földrajzi és tárgykatalógusa van cédulákon.

Negyedik részleggé fejlődött gazdag anyagával az *aprónyomtatvány-gyűjtemény*. Kezdetben az adalékgyűjteményben kaptak helyet a gyűjtőterületen fekvő helységek életét valamilyen vonatkozásban dokumentáló aprónyomtatványok: hirdetések, különféle rendezvények meghívói, műsorai, plakátok, röpcédulák stb. Rohamos gyarapodásuk azonban nemsokára önállóságot követelt. Az aprónyomtatvány-tár Sárospatak és a tiszáninneni helységek aprónyomtatványain kívül gyűjti a Magyarországi Református Egyházra, annak gyülekezeteire, és a protestáns egyházak ifjúsági és belmissziós mozgalmaira vonatkozó anyagot. Állományát élénkítik, értékét is emelik a csatoltan gyűlt kéziratok, sok esetben rajzos vagy festett meghívók, rendezvényeket hirdető plakátok. Ennek a részlegnek a gyarapítása különböző forrásokból történik. A

közelmúltban a személyes kapcsolatok gyümölcsöztek ezen a téren is. Többen, mint egy külső munkatársakká válva, ilyen jellegű gyűjtésük eredményét évenként elhozzák vagy elküldik. Ezen kívül a Tudományos Gyűjteményeknek ajándékozott vagy vásárolt hagyatékok is sok esetben tartalmaznak elsősorban régi aprónyomtatványokat, ezek is ide kerülnek. Sokat köszönhet ezen a téren az aprónyomtatvány-tár a korábban Főiskolai, jelenleg a Borsodi Nyomda pataki műhelyének.

Az aprónyomtatványok tárolása a helységek betűrendjében dobozokban történik. Az egyes helységek anyaga időrendben van együtt. Az állomány 41 833 egység.

Az ötödik részleg a szintén a Faluszeminárium idején keletkezett *újságkivágat-gyűjtemény*. Ide kezdetben Sárospatak és a három közeli tájegység helységeiről itt-ott esetlegesen megtalált újsághíreket, cikkeket helyezte el a szeminárium. Később ez is tovább nőtt. Ha nem is sikerült állandó figyelőszolgálat segítségével a gyűjtőterület vonatkozásában teljességre törekvően végezni ezt a munkát, mégis számottevő híranyag, ismertetés, riport gyűlt össze különböző napi és hetilapokból, szakfolyóiratokból. Az újságkivágatok is dobozokban, helységrendi, ezen belül időrendi tárolásban őriztetnek. Az állomány 5 384 újságkivágat: cikk, közlemény, hír, riport.

Egyre nő a jelentősége és értéke a hatodik részlegnek, a ma már 34 551 darabot számláló *fényképtár*ak. Mennyiségében és minőségében kiteljesedését ez a részleg az Adatárrá alakulás után érte el. Keletkezését annak idején az a gyakorlati igény és megfontolás motiválta, hogy a szemináriumi kiszállások alkalmával a gyülekezet, a falu életkörülményeinek, eseményeinek, tárgyainak, szokásoknak rögzítése korszerűbb eszközökkel is történjék. Ez a munka éppen az eszközök hiánya miatt kezdetben vonatottan haladt. A második világháború végéig a fényképek száma alig érte el a kettőezret. A kiszállásokon készített kevés felvétellel együtt inkább a felkutatott, ajándékba kapott fényképek kerültek eltevésre és rendezésre. Az 50-es évek elején sok értékes régi fénykép jött át a Régiségtárból, majd növelték az állományt a Kollégium életéről, intézményeiről, helységeiről, azok berendezéséről készült felvételsorozatok. Megkapta a fényképtár Farkas István püspök hagyatékából a hivatali idején végzett kanonika vizitációit dokumentáló, egyháztörténeti becsű fényképeket is. Lényegében ezután rögzítődött a fényképtár gyűjtőköre és alakult ki profilja, hogy ti. az anyagot tervszerű fényképezéssel, a táj településeinek, ezek életének, ezen belül Sárospatak városának, kulturális intézményeinek, az egyházkerületnek, általában a Magyarországi Református Egyháznak a területéről kell gyűjteni. Az 50-es évek közepétől a lehetőségek is javultak, így hosszabb távon is meg lehetett tervezni a folyamatos fényképezést és a gyűjtőmunkát. Ennek a programnak első feladata a Tiszáninneni Református Egyházkerület valamennyi gyülekezete épületeinek, temetőjének, használati tárgyainak, paramentumainak lefényképezése volt. Tizenöt év alatt valósult meg, 1970-ben fejeződött be. Öten vettek részt benne úgy, hogy egy ember, Sípos Zoltán lelkész végezte el a munka 90 %-át. Ennek a munkának a folyamán készültek közben felvételek a helységek nem egyházi, jelentősebb épületeiről, főleg a népi építkezés emlékeiről is. Az azonosítás és kutatás szempontjából is értékesé teszi ezt az anyagot, hogy az épületek és tárgyak történeti és egyéb adatai annotációként csatoltattak a fényképekhez. A fényképtárnak ez a része 9 000 felvétel. Ennek az akciónak az éveiben is folyt tovább a táji és helyi vonatkozású más tárgyú, vagy jelentősebb eseményekről készült fényképek gyűjtése. Itt említjük meg dr. Csontos Ernő pataki fényképész halála után a műtermében talált, zömmel pataki és környéki vonatkozású fényképek megvásárlását, valamint egy református egyházművészeti vonatkozású fényképgyűjtemény megvételét.

A fényképek fotósarok segítségével A/4 nagyságú sötét kartonokra rögzítve, jelzetelve kerülnek tárolásra. Nyilvántartásukra leltárkönyv szolgál, feltárásukat ábécérendes földrajzi és tárgy szerinti betűrendes cédulakatalógus biztosítja.

A fényképtárral rokon a hetedik gyűjteményrész, a *filmtár*. Csak az 50-es évek elejétől erősödött a film- és lemeznegatívak beáramlása, de az anyagot jó darabig feldolgozatlanul őrizte az Adattár. Megelevenedése és önálló gyűjteményegységgé fejlődése 1963-ban indult el, amikor a Tudományos Gyűjtemények megvásárolta a Kerületben folyó fényképezési akció addig elkészült negatívjait, azzal a megegyezéssel, hogy a továbbiak is az Adattárba kerülnek. Ettől kezdve az Adattár a profiljába illő negatívokat is gyűjteni igyekezett. Jelentős gyarapodást jelentettek Dévay Jenő volt gimnáziumi tanár több évtizedes amatőr fényképezésének, jórészt sárospataki tárgyú filmnegatívjai, amelyeket még életében az Adattárnak ajándékozott, valamint a már említett Csontos-hagyatékban talált film- és lemezanyag.

A 9 263 darabból álló, átlátszó tasakokban, majd fiókokban tárolt negatívanyag nyilvántartó és feltárási apparátusa megegyezik a fényképtáréval.

A nyolcadik részleg a *tájképes levelezőlap-gyűjtemény*. Csírájában akkor keletkezett, amikor a faluszeminaristák igyekeztek megszerezni – ha volt – a helységről kiadott levelezőlapokat, ahová kiszálltak. A kezdetben jelentéktelennek tűnő anyag növekedése folyamán hamar kiderült, fontos helytörténeti és kortörténeti dokumentum-értéke. A községeket, városokat, illetve ezek jellegzetesebb épületeit, épület-együtteseit, utcáit, tereit, parkjait, szabadtéri szobrait ábrázoló levelezőlapok intenzív gyűjtésére sokszor nem kis áldozattal, mind a szeminárium, mind az Adattár nagy gondot fordított, használva a gyarapításnak mindhárom módját: az ajándékozást, a cserét és a vásárlást. A gyűjtőkör már korán kitágult a történeti Magyarország egész területére. A sok helyről ajándékba kapott anyagban mennyiségükben és minőségükben a legszámottevőbbek: a Kőszeghy Elemér (előbb a kassai múzeum, majd az Iparművészeti Múzeum igazgatója), a Zala Mária, a Kismarty Lechner család, a Dalmady Márta és a Herepei János, a jeles kultúrtörténész hagyatékai. Az utóbbi a század elejéről tartalmaz értékes erdélyi anyagot. Cserekapcsolatban általában kisebb magángyűjtőkkel állott az Adattár, de az 50-es évek végétől a 60-as évek közepéig intenzív cserekapcsolatban volt Petrikovics László szerencsi orvossal, aki az ország legnagyobb hazai és külföldi levelezőlap-gyűjteményét mondhatta magáénak, s amely jelenleg a szerencsi múzeum tulajdona.

Hat évtized alatt 42 125 darabra nőtt az állomány. Nagyon egyszerűen, könnyen kezelhető és kutatható módon tárolódik. Az ország helységeinek betűrendjében, fiókokban vannak elhelyezve cédulakatalógusszerűen a levelezőlapok. Egy-egy levelezőlapokban gazdagabb helység anyaga tárgyak, illetve témák szerint tagolódik. A külföldi levelezőlapok száma 29 814.

A kilencedik, az Adattár egyetlen olyan gyűjteményegysége, amelynek fejlődése és gyarapodása a második korszak elején megállott, a *népköltési gyűjtemény*. A szellemi néprajzi gyűjtésből a népmesék, közmondások, népszokások, babonák, hiedelmek az adalékgyűjteményben tárolódtak, ott is maradtak. A népdalok gyűjtésétől az első években a szeminárium abból a megfontolásból tartózkodott, hogy szakszerűen és módszeresen dallamokat nem tudott rögzíteni, s a szövegnek csak a dallammal együtt van értéke. Ez a felfogás hamar megváltozott, és az az álláspont jutott érvényre, hogy a népdalszövegek önmagukban is részei parasztságunk kultúrkincsének, kifejezik és alakítják lelkivilágát, ezért megmentésük, begyűjtésük fontos. Meg is indult a népdalszövegek intenzív gyűjtése, kartonlapokra gépelése, melynek eredményeként

a szeminárium megszűnéséig ez az állomány valamivel meghaladta a hatezer egységet.

Az Adattár tizedik, legkésőbb keletkezett részlege az *amerikai magyar református gyűjtemény*. A múlt század végi és századunk eleji kivándorlási hullám a Faluszeminárium és Adattár gyűjtőterületéről is sok református embert sodort a tengerentúlra. Ennek nyomaival a szeminárium tagjai kiszállásaikon még találkoztak. A kikerült és gyülekezetekbe is tömörült reformátusok itthonról kértek és kaptak lelkészeket. Közöttük többen Patakon végeztek, nem egy tagja volt a Faluszemináriumnak is. Hozzájuk látogatott ki 1965-ben dr. Újszászy Kálmán, a Tudományos Gyűjtemények igazgatója, az Adattár vezetője. Tanulmányútja egyik eredménye annak a jelentős dokumentumnak az összegyűjtése, majd hazaküldése volt, ami lehetővé tette ennek a részlegnek a létrejöttét. Ebben van könyv, amely már az emigrációban jelent meg magyar nyelven, vagy idegen nyelven, de valamilyen vonatkozásban áll a külföldi magyar diaszpórával. Van benne folyóirat, naptár, a kinti magyar vagy magyar alapítású gyülekezetek életét dokumentáló különböző kiadvány, évkönyv, jubileumi emlékönyv. Az újabban szövődt vagy megerősödött személyes kapcsolatok lévén tovább csordogáltak a tengerentúlról a kiadványok. A gyűjteményrészleg továbbfejlesztése érdekében dr. Újszászy Kálmán, az Adattár vezetője feleségével 1971-ben újabb, három hónapos amerikai tanulmányutat tett, s 25 csomag nyomtatványt és sokszorosított református gyülekezeti kiadványt gyűjtöttek össze a kinti lelkészek segítségével. Ez már végérvényesen biztosította az új részleg kialakulását, önállóvá válását. A kapcsolatok ápolásának köszönhető a további gyarapodás is. A kinti lelkészek jó része, gyülekezeti tagok, különösen akiknek gyermekei résztvettek vagy vesznek a Sárospataki Nyári Kollégium tanfolyamain, későbbi magyarországi látogatásukkor Patakra is benéznek, és hoznak vagy küldenek anyagot. Ennek a részlegnek állományát gyarapítják még a hazai kivándorlás-kutatás publikációi és a nem egyházi jellegű külföldi magyar nyelvű, vagy magyar vonatkozású kiadványok, amelyeket az Adattár külföldi barátai és itt megfordult kutatók küldenek vagy hoznak.

Itt a rendezés, feldolgozás és feltárás módja menetközben alakult ki. A könyvekét könyvtári módszerrel, a gyülekezetek vagy nagyobb egyházi testületek legtöbbször periodikajellegű kiadványaiei folyóirattári rendszerrel történik. Az állomány 5 763 egység.

Most van önálló egységgé alakulóban a tizenegyedik részleg, a *népfőiskolai gyűjtemény*, amely a pataki népfőiskola létrejöttét, életét és működését dokumentáló iratanyagból, feljegyzésekből, a népfőiskolások leveleiből, dolgozataiból, visszaemlékezéseiből, a népfőiskola újságjának, a Kerékvágásnak évfolyamaiból, a későbbi találkozó írásos és fénykép emlékeiből tevődik össze. Mennyiségében még nem hasonlítható a többiekhez, de jelentőségében ezekkel egyenlő értékű, amit az is bizonyít, hogy a szakemberek, a magyar népművelés történetének kutatói mind gyakrabban keresik és veszik igénybe.

Az Adattár teljes állománya 1994. december 31-én 179 777 adattári egység.

GINTER KÁROLY

Újszászy Kálmán és a Sárospataki Nyári Kollégium

Az I. Anyanyelvi Konferencia nyugati résztvevőitől származott a gondolat, hogy ifjúsági nyelvi táborokat kellene szervezni Magyarországon a külföldön élő magyar származású gyermekek, fiatalok részére, hogy megerősödjének származástudatukban, magyar nyelvhasználatukban.

Az 1970-ben előterjesztett jogos kérést egy-két éven belül sikerült teljesíteni. A különféle igényeket a legcélszerűbben életkori csoportok szerint lehetett kielégíteni. Így a 14-18 éves, akkori iskolarendszerünk szerint is középiskolás korosztályból jelentkezőket a szervezők az iskolai hagyományokban gazdag Sárospatakon kívánták összegyűjteni. Úgy gondolták, hogy az egykori Kollégium és a város egész világra kiterjedő szellemi kisugárzása megfelelő vonzóerőt jelent majd a szétszórtságba került magyar családok fiataljainak. Nem tévedtek.

A Kollégium szellemiségét akkor már egyetlen Sárospatakon élő volt tanára, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei tudós igazgatója, dr. Újszászy Kálmán képviselte. Az Anyanyelvi Konferencia felkérésére elvállalta az azóta évről évre megismételt rendezvény helyi védnökségét, képviselte érdekeit a város vezetése előtt.

Magam mint az oktatási program felelőse az előkészítés során 1971-ben találkoztam először Kálmán bácsival. Egyénisége az első pillanattól fogva megragadott; eleven cáfolata volt annak a képnek, amely a kollégiumok, főiskolák folyosóin sorakozó tanár-portrék láttán korábban kialakult bennem. Derű, életöröm, nyitottság, a környezete iránti szeretet és segíteni akarás sugárzott belőle.

A Nyári Kollégium szervezése során felbecsülhetetlen segítséget jelentett élet- és helyismerete. Egykori tanítványai közül sokan kerültek tengerentúli gyülekezetek élére. Őket kereste fel soraival, hogy toborozzanak résztvevőket az egy hónapos nyári képzésre. Kezességet vállalt előttük, hogy az oktatás nem fajul holmi agymosássá. Vallotta, hogy azokat a pontokat kell keresni, amelyek összekötnék minket, s nem azokat, amelyek – bármilyen indítatásból – elválasztanak. Elvárta, hogy a Nyári Kollégium minden oktatója, munkatársa ilyen szellemben dolgozzék.

Ebben az elvárásban s minden más igényében megmutatkozott egyfajta olyan szigorúság, amely a hit szilárd pillérein nyugodott. Tudta, hogy mit s miért, kitől s milyen mértékben lehet elvárni. A hit és a tudás, adott esetekben az emberismeret tudománya adta meg neki azt a különleges képességet, hogy mindent a maga arányai-ban tudott felmérni, megítélni. A protestáns tudós tanácsai tették számomra igazán érthetővé Aquinói Szent Tamás gondolatát: Qui bene distinguit, bene docet; aki helyesen, mértékkel különbözteti meg a dolgokat, helyes utat mutat. Csillapította háborgásainkat egy-egy fiatal csínytevései miatt, ugyanakkor támogatta akár a legszigorúbb büntetést, a kizárást is, ha az illető rászolgált. Sok fiatal családját is ismerve meg tudta értetni velünk egyes jelenségek, magatartásformák kiváltó okait, s a munka minden-

napjaiban is együtt élt a Nyári Kollégiummal. Még a halála előtti évben is részt vett a nyitó- és zárőnnepélyen, szólt a fiatalokhoz. Várta, sőt elvárta, hogy a tanárok gyakran felkeressék őt, hogy beszámoljanak a kis közösség életéről, az eseményekről, a gondokról. Élmenyszámba mentek ezek a találkozások, késő estébe, sőt a háza alatti kis pincébe nyúló beszélgetések minden résztvevőnek. De ugyanígy nyitva állt ajtaja a diákság előtt is, s bizony sarkig kitárta, ha úgy találta: hasznos lesz elbeszélgetnie egyikkel-másikkal, aki rossz fát tett a tűzre. Meggyőződése, hogy még az ilyen beszélgetések is egy életre szóló útravalót adtak a meghívottaknak; egyik „kicsapott” diákunk például később a Kollégium egyik leghívebb támogatója lett.

Nemcsak a Nyári Kollégiumban tett sokat, hanem a Nyári Kollégium körül is. Eljárt s érvelt a gyakorlati vagy elvi kérdések megoldása érdekében, vagy mutatta a többieknek, hogyan lehet a legeredményesebben elhárítani valamely nehézséget. Beleélte magát vitapartnerei helyzetébe, megértette velük, hogy a megoldás közös érdekük.

Szerénységét félretéve évről évre nyilatkozott rádiónak, tévének, újságnak a Nyári Kollégiumról, mert meg volt győződve arról, hogy jó ügyet szolgál. Szavai hozzájárultak ahhoz, hogy világszerte politikamentes kép is kialakuljon Magyarországról, hogy az ország vezetői egyre több kapcsolatot tartsanak lehetségesnek, sőt természetesnek más országokban élő magyarokkal, magyar származásúakkal. Olyan lelkeséget, szellemiséget sugárzó központ lett a Kazinczy utcai ház, mint az utca névadójának egykori széphalmi otthona. Nagy számban akadtak a Nyári Kollégium résztvevői között olyanok, akiket megérintett ez a szellemiség, s tovább vitték szüleik vagy nagyszüleik választotta hazájukba. Így keletkezett az intézmény körül a baráti kör, így szerveződtek „öregdiák-találkozók” néhány vagy akár sok ezer kilométerre Sárospataktól.

A személyes hatást megsokszorozta Kálmán bácsi szűkebb családi köre: feleségének, Ica néninek kedvessége, gyermekeiknek, unokáiknak gyámolító segítsége. Osztoztak vele örömben, gondban, körülvették őt szeretetükkel.

Ők is, mi is mindannyian sokat veszítettünk Újszászy Kálmán távozásával. De sokat nyertünk azzal, hogy megismertük őt, hogy éveken át rendszeresen találkozhatunk, beszélhettünk vele, tanulhattunk tőle. Az élet rendjét megváltoztatni nem tudjuk; amit tehetünk, az példájának tőlünk telhető követése.¹

¹ Ezt az írást a szerkesztők kérésére Párizsból küldte az *Emlékkönyv* számára a szerző. A nyomdai munkálatok közben vettük a szomorú hírt, hogy dr. Ginter Károly, az Új Sorbonne vendégdocense – aki az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége megbízásából hosszú időn át a Sárospataki Nyári Kollégium szaktanácsadója volt – 1996. március 12-én, életének 62. évében Párizsban elhunyt. Emlékét megőrizték. (A Szerk.)

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Újszászy Kálmán, Sárospatak díszpolgára

Dr. Újszászy Kálmán Budapestről jött Sárospatakra. Pataki diák lett, Patak szerelme.¹ A pataki kollégium kezdettől fogva törekedett arra, hogy kiváló diákjait saját tanáraivá nevelje, akiket aztán megfelelő ösztöndíjjal további tanulmányútra, neves külföldi egyetemekre küldött, hogy a lehető legtökéletesebb korszerű felkészültséggel végezhessek kollégiumi nevelői munkájukat. Így lett országosan ismert, elismert nagy pataki tudós tanárrá – többek között – Erdélyi János, Árvay József, Szinyei Gerzson, Zsoldos Benő, Dezső Lajos, Finkey Ferenc. Így lett tudós pataki professzorrá Újszászy Kálmán is, aki a Sárospatakon töltött hat évtized alatt eredményes nevelői, szervező-irányítói munkájával, közéleti tevékenységével sokak számára lett szeretett *Kálmán bácsi*, csaknem minden pataki ember által ismert *professzor úr*.

A kollégiumi nevelők közül azok közé tartozik, akik nagy szerepet vállaltak abban, hogy a pataki kollégium, Sárospatak a Comenius által megálmodott világítótoronnyá legyen, melynek sugarai nemcsak a közvetlen környéket világítják be, hanem messze földre, távoli országokba is elérnek. Haladó nevelő volt mindig, aki tanításával, sokoldalú órán kívüli tevékenységével, munkájával, példaadásával a nép igaz szeretetére, a nemzet felelősségteljes szolgálatára nevelte tanítványait. Tanítványai tisztelik, hálával, féltő szeretettel gondolnak rá, nevelői hatását következetesen őrzik, s példáját, szolgálatát igyekeznek követni. Én is örülök, hogy éveken át tanítványa lehettem, s a magyarság, a nép szolgálatára általa is felkészítést kaptam. Példája, tanítása alakította ki bennem a pedagógia iránti érdeklődést, s indított el a nevelői pályára felé.

Hatása nem maradt meg a tanítóképző intézet és a kollégium keretei között. Szolgálatát kiterjedt városunkra, hazánk nagyobb tájára is. Az óhaza küldetésében többször járt a külföldi, amerikai református magyar gyülekezetekben, s a haza üzenetét tolmácsolva sok nehéz szolgálatot végzett. Így lett a külföldön, főleg Amerikában élő s magyarságukat őrző, valló gyülekezetek számára, s a magyarság, a magyar haza iránt szimpatizáló emberek szemében Újszászy Kálmán *Mister Sárospatak*.

Társadalmi tevékenysége sokrétű és eredményes. Nagy szerepet vállalt Sárospatak fejlesztésében. Sokat tett a város szellemi életének gazdagításáért, szépészeti, műemléki fejlődésének megvalósulásáért, az idegenforgalmi feltételek hatékonyabb biztosításáért. Közreműködésének fontos eredménye az is, hogy Sárospatakra, városunkba nemcsak hazánkból, hanem más országokból is szívesen jönnek el nemcsak egyházi személyiségek, hanem különösen a történelem, a pedagógiatörténet, a néprajz, a szociológia tudósai s a művészek is. A nemzetközi tudományos konferenciákon tartott előadásaival sokszor szerzett megérdemelt elismerést a maga és városunk számára. Tevékenységével, tudományos munkásságával, a Sárospatakra érkezők szívélyes fogadásával, igen kiterjedt, nagymérvű levelezésével sok hazai és külföldi barátot, támogatót szerzett a kollégiumnak, városunknak, népünknek.

¹ Elhangzott Sárospatak Város Tanácsának 1982. december 10-i ülésén; itt jelenik meg először. (A Szerk.)

Gazdag tevékenysége azt tükrözi, hogy számára városunk a hivatással végzett munkát, a következetes szolgálatot jelenti, aki életéből, energiájából sokat áldozott a közért. Nagy örömünkre szolgál, hogy ma is jó egészségben s sokrétűen tevékenykedik. S most, amikor 80. születési évfordulója alkalmából városi tanácsunk Újszászy Kálmán munkásságát, közéleti tevékenységét meg akarván köszönni őt Sárospatak díszpolgárává választja, az erre vonatkozó előterjesztést nagy örömmel szavazom meg, és az ezzel kapcsolatos határozat elfogadását tanácstag-társaimnak is javaslom. Ugyanakkor tiszta szívből gratulálok a „legfiatalabb díszpolgárunknak“, s kívánom, hogy az eddigiekhez hasonló módon, még sok-sok éven át, ilyen testi erővel és szellemi frissességgel, eredményességgel segítse, szolgálja városunk fejlődését!

Volt képzős tanárok a Tanítóképző épülete előtt (1963)
Balról: Ecsedy Zoltán, Tóth Mihály, Kovács Dezső, Újszászy Kálmán

Emlék és vallomás

PALUMBY GYULA

Vallomás Újszászy „Kálmus Bátyám” születésének 90. évfordulóján

Jómagam a 134. sz. Hegyaljai Erő cserkészcsapatban kiscserkésze, a Sárospataki Teológiai Akadémián tanítványa, a Kollégium szenioraként lelkésztársa, gimnáziumi tanár mivoltomban pedig tanárkollégája voltam tudós professzorunknak. Így hosszú időn keresztül testközelből figyelhettem a lélek emberét. Most pedig – immáron 80 évesként – tíz esztendei késéssel ballagok a minden élők útján a nyomában...¹ Nem csoda hát, ha a bőség zavarában vagyok, megemlékezésemben alig tudok válogatni a történelmi idők gazdag kosarából.

1. 1924-25. iskolai évet írtunk, amikor engem a pataki kollégium gimnáziumának cserkészcsapatába „felvettek”. Igen, idézőjelbe írom a felvétel szót, mert ebbe az exkluzív társaságba nem akárhogy lehetett bejutni. Kereken 50 fővel koptattuk a padot – 46 fiú és négy (magántanuló) leány – a gimnázium III. osztályában, akkor még 13 évesen, az öreg Kollégium régi szép egyemeletes „stíl”-szárnyának földszinti termében, amikor Fodor Lajos IV. osztályos barátom szólt, hogy lehet cserkésznek jelentkezni.

Ha jól emlékszem, osztályunkból mindössze öten jutottunk be az idvezültek sorába: Hegyi Jóska, az osztály „esze, sűgőja, puska-adogatója”, Horkay Pista és Fiedler Pista lelkész-jelöltek, Kovács Zoli orvos-kandidátus és jómagam. De jómagam bizony csak keservesen, hosszas keresztkérdésekkel tűzdelt elbeszélgetés után, pótlólag nyertem felvételt, arra való tekintettel, hogy nem számítottam originál, tősgyökeres pataki diáknak. Az I-II. osztályt ugyanis – édesapám „vasúti” lévén – a szegedi MÁV Fiúnevelő Intézetben kornyadoztam végig, nyomban az első világháború után, a fém-pénzes gazdasági szférában. Kálvinista létemre a fiúnevelő intézet a piarista gimnáziumba íratott be. Ide már akkor is csak felvételi vizsgával lehetett bejutni. Mádi, falusi gyermekként, úgy látszik, a piaristáknak is megfelelttem, és – dicséretükre legyen mondva – nekik köszönhetem, hogy végül is református lelkész-tanár lett belőlem, hozzá még a latin-történelem szakon.

¹ Ez a vallomás 1992. december 13-ára íródott. Nyomtatásban most jelenik meg először. (A Szerk.)

A pataki 134. sz. Hegyaljai Erő cserkészcsapat ausztriai mozgótáborban (1934.júl.11.)
Ülnek, balról: Újszászy Kálmán, Szabó Károly, az idegenvezető, Kalydy Miklós, Harsányi László

Miután tisztázódtak „életkörülményeim”, a 134. sz. Hegyaljai Erő VI., Sirály-örsébe kerültem. Őrsvezetőnk az akkor hatodik osztályos Harsányi László volt, akire az első perctől kezdve úgy tekintettünk, mint valami táltosra. Már akkor előtört belőle a későbbi pedagógus. Megéreztek, hogy belőlünk emberebb embert és magyarabb magyart akar nevelni. Minden dolgunkban egy volt velünk, és mi rajongásig szerettük. Persze – melleleg – a sátán is dolgozott bennünk. Fenemód büszkéek voltunk cserkész mivoltunkra. Mi bejutottunk, a többiek lemaradtak, s már ez egymagában véve dagasztotta ifjúi keblünket. De a külsőségek, a nagykarimás kalap, a háromszögletű zöld nyakkendő, a kétméteres cserkészbot, no meg az elbűvölő, minden más földi halandótól megkülönböztető lilimos jelvény volt okozója keblünk dagadozásának.

Nemsokára felvételünk után azonban rádöbrentünk, hogy nem a külsőségek adják a cserkészmozgalom lényegét, hanem a belbecs, a legbelsőbb lelki tartalom. A tíz törvény, a zöld nyakkendő végére minden nap rákötött és kioldott csomó, ha meg volt hozzá a minden nap elvégzett jó munka és segítő jócselekedet. No és egyáltalában az Istenhez, a hazánkhoz és az embertársainkhoz való tisztességes viszonyulás. Szinte fel sem tudtuk mérni elkötelezettségünk súlyát, mert egyelőre csak próbacserkészek voltunk. Őrsvezetőnk hallatlan nagy igyekezettel készítgetett fel bennünket a próbákra, majd az ezeken való helytállás után a fogadalomtételre. (A tíz törvény ismeretén kívül gyakorlati próbapontok is voltak. Például vizes avarban, egy szál gyufával, papír nélkül tüzet gyújtani, hatfajta elszakíthatatlan és kioldhatatlan „gordi-uszi” csomót kötni stb.) Cserkészotthonunk egyelőre még nem volt, összejöveteleinket a tankörszágú osztálytermekben tarthattuk csupán, és ez még nehezebbé tette ambiciózus őrsvezetőnk pedagógiai munkáját.

Októberre azonban már új otthont jelölt ki számunkra a Kollégium épületkoloszsusában a nagytiszteletű és tekintetes Igazgatótanács. Ebben az új cserkészottho-

nunkban találtam magam először szembe cserkészparancsnokkal, Újszászy Kálmánnal. Előzőleg csak sandán, ijedt mendúr szemekkel figyelgettük a felettünk toronymagasságban álló, fekete ruhás tiszteletes tógátus-diákok társaságában, a vékonyka, szemüveges, csillogó szemű emberkét. De amikor cserkészparancsnoki minőségben először állt elénk, a Kollégium északi sarkán (a II. emeleti folyosó végén 2-3 diákcoetusból számunkra kialakított) új otthonunkban, alakja szinte óriásnak tűnt előttünk. Most is jól emlékszem a nyitás minden mozzanatára.

Először a 84. zsoltárt, az „Óh, seregeknek Istené”-t énekeltük. Majd Ő olvasott a Bibliából, és mondta el székfoglalóját. Egyszerűen, közvetlenül, diáknyelven. És mégis, mintha az égből szállt volna alá az Ige, a Kollégium szárnyas angyala. Aligha sejtettük akkor, hogy a Kollégium későbbi nagy professzora áll előttünk cserkészunifomisban. Minden szava belénk vésődött. Főként apró diákszívünknek esett jól, hogy a cserkész minden cserkészt testvérének tekint, és hogy ezentúl őt ne tiszteletesurazzuk, hanem egyszerűen csak *Kálmus bátýánk*nak szólítsuk. És ha bármi gondunk és bajunk van, amit esetleg édesanyánk vagy apánk a messze távolból nem tud elintézni, forduljunk hozzá bizalommal, mint valóságos édes bátýánkhoz.

Ezen a délutánon zártam először szívembe Újszászy Kálmánt...

2. Az első találkozás után a szorgos munkanapok következtek. A négy fehér fallal határolt termet otthonná kellett varázsolni. A csapatgyűlésen, amikor nyitottunk, még csak pár lóca volt a teremben, néhány bibliai citátumos tábla, és nagybetűkkel: „ISTEN HOZOTT, DE HOL A JÓ BARÁTOD?” Viszont a legelső alkalommal, az üres, kopár teremben is megtanultunk a cserkészinduló mellett egy később munkadalunkká előlépett szöveget és dallamot:

*Munkára fel, munkára fel!
Ki nézné télenül az aratást,
Míg körülte leng a dús kalász?
És szól az Úr szolgálóihoz:
Menj és dolgozz, menj és dolgozz!*

És mi elindultunk és dolgoztunk. Kálmus Bátýánk az iskola asztalosműhelyében elkészíttette a tulipános ládákat, a komódokat, az almáriumokat, a tékákat, szekrényeket, és mi délutánonként – legtöbbször az ő irányításával – népi motívumokkal előrajzolva festgettük ezeket szorgalmasan. A falakat pedig az otthonról kölcsönkért népi tányérokkal dekoráltuk. A karikás ostor, a csikóbőrös kulacs, a sok apró népi munkaeszköz valóban elvarázsolt kastéllyá tette otthonunkat.

Az elkészült új otthon avatásán Kálmus Bátýánk név szerint is megemléltette, hogy kik segítettek, szorgoskodtak a festésben, mázolásban, dekorálásban, az otthon családiasabbá tételében. Jutalmunk egy parancsnoki kézfogás volt csupán, balkézzel, mert jobb kezünket cserkészmódra felemeltük. Hüvelykujjunk a kisujjunkat fedte, jelezve, hogy a nagyobb, az erősebb védi a gyengét. Három középső ujjunk pedig az égre mutatva juttatta eszünkbe az Istenre, a hazánkra és az embertársainkra tett három fogadalmunkat. És mélyen egymás szemébe néztünk.

És én akkor zártam másodszor szívembe Újszászy Kálmánt...

3. A próbákon sikeresen túljutottunk, és elérkezett a fogadalomtétel várva várt napja. Kálmus Bátýánk engem szemelt ki arra, hogy rövidke beszédben engedélyt kérjek fogadalmunk letételére.

Március 15-én a Tanítóképző Intézet udvarán, hűvös tavaszi napon, csupasz térdel, arasznyi nadrágban, vékonyka ingben, árnyékot adó széles karimájú kalapban sorakoztunk fel parancsnokunk előtt, és én álomban is, betéve, visszafelé is tud-

tam mondani az előzőleg megírt és betanult beszédet. „Elérkezett végre a nagy nap, fogadalomtételünk napja. Itt állunk...” - s bizony állodogálhattunk volna még egy jó darabig, ha Kálmus bátyám szájmozgásáról le nem olvasom beszédem folytatását, mert szégyenszemre kegyetlenül belesültem volna életem első ünnepi beszédébe. És ő segített, életemben először, de nem utoljára.

És akkor zártam immáron harmadszor szívembe Újszászy Kálmánt.

4. És Isten tudja csak, hogy hányszor még azóta.

Mert 1926-ban a Megyeri-dombokon együtt táboroztunk a nemzeti nagytáborban. Akkor már őrsvezető voltam és a konyhán fő kukta és beszerző. Szorgalmasan járogattam a beosztott napossal a beszerzőhelyre, a kantinba, ahol bizony – nagy tumultus lévén – az anyagra olykor órákat kellett várakozni. Először mindig a fogyasztható élelmet szereztük be, a gyümölcsöt, körtét, almát, szilvát, kekszet, hogy azután a többire várakozva – „nyomtató ökörnek ne kösd be a száját” alapon – éhünkben, unalmunkban, de mindenesetre tilalmas dugeszban táplálkozni tudjunk. Ebből eredt azután minden baj a továbbiakban. Valaki „besúgott”. (Akkor is volt már ilyen, még cserkészek között is.) Egy egész világ omlott össze bennem, mert úgy éreztem, hogy most örökre elveszíttem Kálmus bátyám eddig sokszor megtapasztalt bizalmát. Így is kezdődött. Magához hívatott, és ezt mondta: „Nem akarlak megszégyeníteni a nagy nyilvánosság előtt, pedig megérdemelnéd. De leváltalak minden táborban viselt tisztiségedről. A beszerzésnek pedig a jövőben a közelségébe se engedlek.” Bocsánatot kértem, de utána megsemmisülve magamba roskadtam. Nem ettem, nem ittam, vezekeltem... A tíz törvényből lényegében a legfontosabbat sértettem meg. Loptam úgy, hogy megkárosítottam társaimat, megdézsmáltam a közös tulajdont. Azt forgattam a fejemben, hogy táborozás után búcsút mondok a cserkészeteknek, és a „kicsapongó” osztálytársaim glédájába állok. (Mert ilyen is volt már akkor is Patakon.)

És akkor, pár napra rá, váratlan fordulat következett. Kálmus bátyám magához hívatott, és ezt mondta: „Te is tudod, én is tudom, hogy nagyot véteztél. Azt is látom, hogy most vezekelsz... Holnap reggel 24 órás cserkészésre válogatott fiúkból álló őrsünk indul a nagytábor versenyén. Te vasutasgyerek vagy, fülhallással is veszed a morzejeleket. A versenyen szükség lehet rád. Meglátom, hogy milyen eredménnyel tértek vissza a cserkészésről. Addig felfüggesztem büntetésedet.” Vigyázzba vágtam magam. Megköszöntem a bizalmat, és másnap reggel indultunk a cserkészésre. Életem legizgalmasabb, legromantikusabb, legveszedelmesebb versenyére.

Mély szakadék fölött, függőkötélen kellett átkúszni, békanyálas tavon, rozoga ladiikon átevickélni, égő bozótson áthatolni, éjszakára köves területen sátrat állítani, és persze alvást mímelni, titkos rejtékhelyről előkerített, rejtjelezett utasításokkal térkép után egy „ellenséges” területet elkerülni, úgy hogy magaslati helyről zászlóval leadott morzejelekből értelmezni a következő parancsot. És mindezeket úgy, hogy az ún. „pontozó bestiák” elrejtőzve figyelve pontoztak bennünket, hogy a pontokat összeadva, levonva ki tudják alakítani a végső eredményt. Bizony, sok volt mindez egy szuszra. De, úgy látszik, teljes bevetéssel dolgoztunk, mert a 24 órás „hike” végső győztesének a 134. sz. Hegyaljai Erő őrsét hirdették ki. Kihirdetéskor Kálmus bátyám nem szólt hozzám egy szót sem. Csak amikor rámpillantott a szeme sarkából, láttam, hogy most már talán megbocsátott.

És most minden vétségemért, amit életem során akarva vagy akaratlanul Ellene vagy a tíz törvény ellen elkövettem, mindnyájunk Ítéző Bírájától, az Egek Urától kérek ünnepélyesen, de alázatos szívvel bocsánatot.

BARS ERNŐ

Utam a Faluszemináriummal

Nagyon megtisztelő feladat olyan kötetbe írni, mellyel egy páratlan munkásságú nagy ember előtt tisztelgünk¹ Ritkán adatik tollforgató ember számára ilyen lehetőség. Most mégis öröm helyett inkább elszorul a szívem. Hiszen ezt a kötetet, benne az én írásomat Újszászy Kálmán már nem fogja kezébe venni, nem fogja elolvasni. Azért – mikor azon töprengtem, hogy miről is írjak ebbe a kötetbe – azt gondoltam, inkább olyan régi írásomat keresem elő, melyet ő is olvasott. Sőt, előzőleg jelenlétében fel is olvastam, s ő arra akkor szóban, a szöveg írásos megküldése után pedig levélben nagyon kedvesen válaszolt.

Igaz, ami ebben az írásban jelen időben szól, már ugyancsak a múlté. Múlt időre kell azt gondolatban átfordítani. Amít leírok, nem tanulmány, inkább vallomás, de nem tanulságok nélkül. S mindenképp felett kapcsolat az élő Újszászy Kálmánnal, aki bennem és sokunkban, akit valaha is megérintett a belőle áradó szellemiség, most is él, irányít, vezet. Legyen áldott az emléke!

Íme, 1988. szeptember 19-én a pataki Nagykönyvtárban, Újszászy Kálmán előtt ezeket mondtam az egykori faluszeminaristák második találkozásán.

A Faluszeminárium a maga életalakító hatásával már jóval teológus éveim előtt megkeresett, előmbé jött. Hatodik gimnazista voltam Patakon, mikor osztályfőnökünk, latin-magyar tanárunk, dr. Harsányi István egy magyarórára meghívta hozzánk dr. Újszászy Kálmán professzor urat, hogy szóljon nekünk a faluról, a faluban végzendő gyűjtő munkáról. Ez az óra aztán egy életre elkötelezett a magyar falu számára.

Ámulva hallgattam, mennyi felhasználatlan, kallódó kincs hever a falu népénél, melynek feltárása, ápolása, az életbe való újbóli bevitel mely nagyon gazdagítaná nemcsak a falut, hanem a városon élők életét is. Milyen más emberré válik az, aki ebből a forrásból merít, ezekkel a kincsekkel tölti meg tarisznyáját, s milyen másképpen tudja életének részévé tenni az egyetemes magyar kultúrát, nagy íróink, költőink, muzsikusaink, művészeink alkotásait. Aki városról is ilyen céllal, ilyen lélekkel jár falura, annak mennyivel többet mond Ady Endre verse: *Hazamegyek a falumba*. Bevallom, akkor én még nem tudtam, nem is ismertem ezt a verset. De ez után az óra után első dolgom volt előkeresni, elolvasni és meg is tanulni. Azóta de sokszor elmondtam már drága szülőfalum, Sály népének, meg sok-sok faluban, ahová néphagyományokat gyűjteni, vagy azokat újra visszaadni jártam, és a mai napig is járok. Hiszen minden olyan faluba „hazamegyek“, ahol hagyományokat őriznek, vagy azokat szomjas lélekkel fogadják a visszavivőtől. S a falu „erős vállára“ borulva tudtam elsősorban elérni életem sok eredményét.

Ez a még gimnazista kori faluszemináriumi foglalkozás hamarosan gyümölcsöt is termett. Néhány osztálytársammal, köztük az itt ülő *Galuska Imrével* azonnal hozzá is

¹ A szerző e kötet szerkesztőinek kérésére küldte az *Emlékkönyv* számára ezt a visszaemlékezést, amelynek első része 1988-ban készült. Ebben a formában itt jelenik meg először nyomtatásban. (A Szerk.)

fogtunk a gyűjtő munkához. Buzgón gyűjtöttünk. Ki mit tudott. Tárgyakat, fafaragást, cserepet vagy a nép szellemi kultúrájának egy-egy darabját. Akkor még nem tudtam dallamot lejegyezni. Így hát népdalszövegeket gyűjtöttem, meg a sályi temető öreg sírköveiről betűzgettem a lassan elmosódó feliratokat, s ezekből kötött csokromat helyeztem arra az osztálysarokba állított asztalra, melyen kis néprajzi kiállítást rendeztünk gyűjtéseinkből. Milyen boldogok voltunk, ha valamelyik tanárunk ezt nemcsak észrevette, hanem érdeklődött is az egyes darabok felől. Milyen örömmel, sőt büszkeséggel magyaráztuk azokat. Azt az első kis primitív gyűjtésemet, amit erre az asztalra tettem, ma is őrizi a Faluszeminárium Adattára, s elmondhatom, hogy tulajdonképpen ez az osztálysarok teljesedett ki egész életemben, sőt családom s tanítványaim munkájában is.

Aztán – be kell vallanom – teológus éveim alatt látszólag én voltam a leghűtlebb faluszeminarista, mert valójában távol kellett maradjak ettől a szívem szerint való munkától. Ugyanis a teológiával párhuzamosan akkor már a zeneakadémiát is végeztem magánúton, s tudtam, hogyha én ismét belekóstolok a gyűjtőmunkába, akkor nem fogok én napi 6-8 órát gyakorolni a hegedűmön. Tehát számotvetve nemcsak az erőmmel, hanem a szinte percről percre beosztott időmmel, úgy kellett döntennem, hogy egyelőre félre kell tennem a falumunkát. A hegedülést meglehetősen későn kezdtem, s ha a zeneakadémián is helyt akartam állni, minden percet meg kellett fognom.

Ám úgy volt megírva rólam a sors könyvében, hogy a hegedűtanári oklevelem megszerzése után egyenesen falura kellett mennem. 1946-ban, a romokban heverő országban egyelőre semmit sem tudtam diplomámmal kezdeni, mert nem kaptam állást. Nem volt más választásom: *Hazamegyek a falumba*, amint azt az emlékezetes Ady-vers címe is mondotta. Hazamentem hát Sályba, s beálltam az édesapám igazgató elemi, jobban mondva akkor már általános iskolába éneket tanítani, persze, csak úgy társadalmi munkában.

Ám ez a pályakezdő sályi esztendő csodálatos ajándék volt a számomra. Nem városi zeneértő emberek, válogatott zenei tehetségű növendékek körében kellett kipróbálnom a hosszú évek alatt megszerzett „fegyverzetemet”, hanem igazán szemtől-szembe a néppel. Akkor döbbsentem rá, hogy mit jelentett nekem a zeneakadémiai éveimet megelőző pataki időszak. Enélkül talán elkeseredett ember lettem volna, hiszen úgy látszott, hogy semmi sem lett művészi álmaimból. De mikor délutánonkint behallatszott udvarunkba a domboldalon libát legeltető kis tanítványaim éneke, ahogyan zengett a határ az iskolában tanult népdalaiktól, sőt a biciniumoktól, olyan öröm töltött el, amihez foghatót ritkán érez az ember.

Aztán gondoltam egy nagyot és merészet. Mi volna, ha megpróbálnám magának a népnek elmondani saját dalairól, amit róluk magyar népzene órákon Kodály Zoltántól tanultam? Szerencsére erre is megvolt a lehetőség, mert akkor még Sályban hetenkint ismétlődtek a református iskolában a *vallásos esték*, melyek egyben a népművelési munkát is magukba foglalták. Így egy alkalommal előálltam a magyar népzene régi stílusáról szóló előadásommal, természetesen igyekezve annak tudományos megállapításait a nép nyelvére „lefordítani”. A hatás minden várakozásomat felülmúlta. Nemcsak tetszéssel fogadták az elmondottakat, hanem kérték a további folytatást is. A fiatalok meg legnagyobb örömemre elkívánták a bemutatott dalokat, s kértek, tanítsam meg őket is ezekre. Jöttek is hűségesen, sőt rendszeresen, a daltanulásra, közös éneklésre. Aztán a népdalok közé becsempészttem egy-egy kánont. Pár hét leforgása alatt 80 tagú vegyes karom lett, s népdalok mellett most már Kodály, Bárdos, Veress kórusok meg nyugati klasszikusok is előkerültek. Február elején pedig hangversenyt

rendeztünk, kultúrház hiányában egy elhagyott, gazdátlanra vált urasági magtárban. Sok fényes hangversenyteremben szerepeltem életemben, de olyan élményem, mint ebben a szegényes magtárban, talán sohasem volt. Itt végeredményben falusiak adtak hangversenyt falusiaknak. Mikor a döbbszent csendben végighallgatott hangversenynek vége lett, a közönség felállt, és magától énekelni kezdte a Himnusz. Éreztem, hogy most igazolódik be minden, amit Patakon tanáraimtól, dr. Újszászy Kálmántól, a népfőiskolai munkától, dr. Szabó Ernő zenetanárom hangversenyeitől, a falumunkától kaptam. Mindennél világosabbá vált, hogy nekem ezen az úton kell továbbmennem.

A sályi hangversenyen ott volt a Magyar Nemzet zenekritikusa, dr. Gaál Endre is, aki hamarosan hatalmas cikkben méltatta a Sályban történeteket. Állás ugyan még sehol, de országos sajtó elismerése már igen! Az újságcikkkel azután felkerestem a Magyar Népi Művelődési Intézet vezetőjét, volt tanáromat, *Harsányi Istvánt*, aki arra biztatott, hogy írjam meg sályi munkám tapasztalatait. Szót fogadtam. *Sályi falu zenei művelődése* címmel el is készült beszámoló, melyet legnagyobb meglepetésemre nyomtatásban is megjelentetett a Magyar Népi Művelődési Intézet kis tanulmányai sorozatában 1947-ben. Az örömről túl nagy élmény volt számomra, hogy országos érdeklődést keltett. Kodály Zoltán például kötelezővé tette a beszámolást belőle az akkor indult zenetudományi tanszak hallgatóinak.

Különös módon a Magyar Népi Művelődési Intézet kis tanulmányainak sorozata dr. Újszászy Kálmán: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma* című tanulmányával indult, majd Gombos Gyulának a népi kollégiumi mozgalomról szóló írása után 3. számként következett az én dolgozatom. Nemcsak a véletlen folytán került írásom a faluszemináriumi munkáról szóló tanulmány „folytatásaként” a sorozatba, hanem tulajdonképpen valóságosan is újra elindult az én faluszemináriumi munkálkodásom, mert az én Újszászy Kálmán bátyám ettől kezdve nekem állandóan folyó, még most is tartó faluszemináriumot tart. Gyűjtéseimben, munkálkodásomban tanácsaival segít szóban, levélben. Minden munkámat állandóan figyelemmel kíséri, írásaimat elolvasa, a Nagykönyvtárba, Adattárba elhelyezi. Hogy mindezt hogyan győzi az ő szerteágazó munkássága, mérhetetlen elfoglaltsága mellett, az szinte megfoghatatlan. De boldog vagyok, hogy az iskola kapuját elhagyva egy életen át méríthetek erőt, tudást, szeretetet az ő csodálatos egyéniségéből. Hadd mondjak ezért erről a helyről is hálás köszönetet.

Tanácsaival látott el akkor is, mikor végre 1947 őszén meghívást kaptam a vidéken elsőként létesített Győri Állami Zenekonzervatóriumba hegedűtanárnak. A tanítás és hangversenyezés mellett természetesen itt is igyekeztem folytatni a pataki indításokból táplálkozó és Sályban elkezdett falusi, itt most már városi üzemekre is kiterjedő zenei népművelő munkát. Ekkor úgy gondoltam, hogy a népdalgyűjtés nagy munkáját Bartók, Kodály és tanítványaik már elvégezték, s a pedagógián van a sor, hogy a gyűjtött anyagot visszajuttassák jogos tulajdonosához: a néphez. A népdalt arra is alkalmasnak láttam, hogy segítségével a zene nagy mestereinek alkotásaihoz elvezessük az embereket. Kollégáimat is beszerelve ebbe a munkába, hamarosan megkezdtem Győrben és környékén a pataki Néphangversenyekhez hasonlóan a falusi és üzemi hangversenyek sorát. Ebben a munkában aztán hűségesebb segítőtársra találtam feleségemben, Varsányi Idában, kivel 1948-ban kötöttünk házasságot. Hangversenyek százait adtuk, és együtt igyekeztünk a magyar népdal meg az értékes zene szeretetére nevelni generációk sorát.

Azonban úgy éreztem, hogy mégis illene nekem is megpróbálni, újra elkezdni a népdalgyűjtő munkát. Mivel első próbálkozásaim Győr körül ezen a téren nem bizonyultak sikeresnek, hazajártam Sályba, s itt főként a pásztorok őrizte dalkincs ejtett

ámulatba. De az is megragadott, ahogyan ezek az emberek életükről, munkájukról, élményeikről beszéltek. 1955-től újra gyűjteni kezdtem, s hamarosan olyan érdekes és értékes anyag gyűlt össze, hogy belőle *Sályi pásztorok* címmel kis tanulmányt írtam, s elküldtem a Néprajzi Múzeum pályázatára. Legnagyobb meglepetésemre 3. díjat kaptam, s mikor a pályázatokat irányító Morvay Péter megtudta, hogy átkerültem 1959-ben a felsőfokúvá átszervezett győri tanítóképzőbe, azonnal leutazott, s azt mondta, hogy nekem ott néprajzi szakkört kell vezetnem. Hozzá is fogtam. Így ismerkedtem meg tanítva-tanulva a néprajz többi ágával. Tanítványaim azóta kis könyvtárnyi néprajzi munkát írtak. Nem egy közülük nyomtatásban is megjelent. Persze, magam is egyre jobban elmélyültem ebben a munkában. Sorra jelentek meg írásaim lapokban, folyóiratokban, kötetekben, s nekem is egymást követték köteteim. *Daloló Rábaköz* (Győr, 1970), *Daloló Szigetköz* (1971), *Zöld erdőben, sík mezőben...* (Bp. 1971., a Vadászati Világkiállításra), *Rábapatoná hagyományaiból* (Győr, 1973), *A zene egy sályi pásztor életében* (Bp. 1983., melyet 1970-ben Ortutay Gyula és Vargyas Lajos doktori disszertációként fogadott el az ELTE-n), szeretett pataki tanárárommal, dr. Szabó Ernővel közösen: *A pataki kollégium zenei krónikája*, s a *Daloló Rábaköz* második, bővített kiadása ugyancsak 1983-ban (Bp., illetve Csorna), „*Megérett, megérett Écs hegyén a szőlő...*” (Győr, 1985). Azután *Sályi. Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején* (Miskolc, 1987). Ugyancsak ebben az évben jelent meg Ausztriában *Daloló Őrvidék* címmel két kötetben a burgenlandi magyar daloskönyvem is, melynek Felsőőrön (Oberwart) tartott bemutató ünnepségét a bécsi televízió is közvetítette, a magyar TV Híradó is tudtul adta, s a magyar és burgenlandi rádiók is hosszú interjúkat sugároztak róla. Nem kis dolog ilyen nyilvánosságig eljutni egy pataki diáknak. De még ennél is jobban örülök annak, hogy az anyanyelvüket is elhagyó, azt már alig beszélő ausztriai magyar fiatalok e dalokat szívesen tanulják, éneklük, s talán ez segít valamit magyarságuk megtartásában. 1988-ban „*Győr városában...*” címmel az ünnepi könyvhét alkalmából győri daloskönyvem látott napvilágot, és „*Bodrog partján nevedett tulipán...*” címmel rendeztem sajtó alá a pataki diákdalok legszebbjeit, eredeti kóruspartitúráit is tartalmazó daloskönyvemet.

1982 óta nyugdíjban vagyok, de Istennek hála, ugyanolyan aktív munkában telnek napjaim, mint azelőtt. Két pávaköröm van, egymástól 300 kilométerre, a Győr melletti Écsen és a bükkaljai Sályban. Mert még mindig „Hazamegyek a falumba...”, ahol a pávakörön kívül gyerek honismereti szakkört vezetek (a győri Tanítóképző Főiskolán meg néprajzi speciálkollégiumot), gyűjtjük a falunak a hagyományait, díjnyertes pályamunkáinkból már két füzetünk jelent meg nyomtatásban *A mi falunk, Sály* címmel. Két évenként *Sályi napokat* rendezünk, melyről rádióközvetítés is elhangzik. foglalkozik vele a sajtó. Nagyon szeretnék Sályban, Gárdonyi Géza egykori iskolaépületében *honismereti házat* létrehozni, s abban elhelyezni a falu gazdag történelmi, irodalmi múltjának emlékeit, a népi kultúra értékeit. Gyakran szerepelek a rádióban, s szerte az országban kb. másfélszáz előadást tartok évente, olykor a határon túli magyaroknak is (ez természetesen nemcsak rajtam múlik). Újabban különösen gyakran fordulok meg az újjászületett népfőiskolákon.

A pataki kollégium, benne a Faluszeminárium, plántálta ezeket belém, Újszászy Kálmán életén át végigkísérő gondoskodása, irányítása öntözött, és Isten az, aki a növekedést adja.

*

A fenti beszámoló óta is folytatom „utamat a faluszemináriummal”. Megvalósult a sályi Honismereti Ház. 36 tanulmányom, cikkem jelent meg kötetekben, folyóiratok-

ban, lapokban azóta. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvében és Közleményeiben, a győri múzeum Arrabona-évkönyvében, a Magyar Néphagyomány – európai néphagyomány című kötetben, a Kisalföldi Kalendáriumban, a Matyóföldben, a zsámbéki Táborverésben, a Lakóhelyünk Őzd c. periodikában, a Népfőiskola tegnap, ma, holnap című kötetben (1991), a „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” című kötetben (Komárom-Dunaszerdahely, 1993.), s a következő folyóiratokban, lapokban: Műhely, Fókusz, Hírlánc, Hegyalja, Sárospataki Református Lapok, Holnap, Honismeret, Néprajzi Látóhatár, Hogyan tovább?, Karcolat, Napló, Rábaközi Hírlap, Szabad Föld, Szülőföldünk, Sályi Hírmondó, Veszprémi Új Hírek, Csallóközi Žitny Ostrov. Önálló kötetek: „Végigmentem badacsonyi főutcán” (Dalok, mondókák Badacsony vidékéről, Tapolca, 1989.), Az alsóőri Lisztné Ferber Mária és dalkincse (Győr, 1992), Néprajz az énekórán (Debrecen, 1994.), Néprajz az általános iskola kezdő szakaszán (Bp. 1992. Tanítók Kiskönyvtára 5. Ezzel köszöntöttem a 90 éves Újszász Kálmánt), Kisfaludy Károly dalban, muzsikában (Sümeg, 1994). Folytatásokban közli a Hogyan tovább? „Népi hagyományaink az óvodában” című írásomat. Sajtó alatt van: Népi hagyományaink iskolai és amatőr színpadon (66 jelenet félezer dallammal); a Daloló Szigetköz második, bővített kiadása; Abdai hagyományok Kaszás Ferencné Somogyi Teréz emlékezetében; „Ha kimegyek a kis börcsi erdőbe...”; Szent László alakja a folklórban; Folklorizálódott Czuczor Gergely versek; A csallóközi Dióspatony népzenei hagyományai (Ág Tiborral közösen a pozsonyi Csallóközi Kiskönyvtár című sorozatban). Ugyanolyan sűrűn folynak előadásaim, mint eddig – olykor határainkon túl is –, csak az écsi Pávakör vezetését vette át egy kedves tanítványom. A sályi Pávakörrel szerepeltünk azóta többek között Ausztriában, Szlovákiában, Romániában, sok magyarországi faluban, városban, rádióban és televízióban, sőt a pataki diófa alatt is. A Duna Tévében adásra került egy portréfilm rólam, s számos rádióriport.

De hogyan látja mindezt „az út” másik oldaláról Újszász Kálmán? Leveléből idézek:

„...megköszönöm Neked azon túl, amit Sály, amit Patak, amit Győr köszönhet Neked, azt ami a magam köszönni-valója. Hosszan kellene felsorolni, – mindig hozzátéve a köszönethez a feleségemét, a köszöntésben a feleségedet, – de talán elég, ha annyit mondok: köszönjük, hogy amióta ismerjük egymást, benne voltatok az életünkben, és ha szabad ezt is mondanom, mindig biztosan érezhettük, hogy Patakkal együtt, s ha ez egyáltalában lehetséges, nélküle is, de mindig benne érezhettük magunkat a Ti életetekben. Amit csináltunk, akár alkotás volt, akár szolgálat, Veletek csináltuk, szolgáltuk, alkottuk. Amit csináltatok és ezután csinálni fogtok, legyen az alkotó munka vagy szolgálat (a mi esetünkben az alkotás is szolgálat), velünk csináltatok, alkottatok stb.

Amit kérhetek Tőletek, s messze túl Rajtatok, kérhetem Istentől, sem több, sem kevesebb annál, hogy ez az általam nemcsak elevenen, hanem inspirálóan is érzett egybefonódásunk maradjon meg egész életünkben: a mi esetünkben, a ti esetetekben is, addig termékenyítse életünket, munkánkat, amíg elhallatszik fejünk felett, munkában, szolgálatban töltött életünk felett az odafenti szó: ‘szolgám elég, szolgám elég!’

Mindkettőtöket ölelünk mindketten szeretettel:

Kálmán bátyátok

Sárospatak, 1990. június 21.”

CSEH LAJOS

A vizsgáztató professzor

Még a több mint negyven év távlatára sem felejtette el, legfeljebb homályosította azokat a ma is meglehetősen élénken élő képeket, amelyek Újszászy Kálmán professzor úrról bennem élnek.¹ Ezek közül a képek közül, visszaemlékezésésként, választásom arra esett, amelyben számomra sajátos, egyedülálló volt Újszászy Kálmán. „A vizsgáztató professzor” lehetne adni a téma címéül, vagy: „ahogy Újszászy Úr vizsgáztatott”.

A vizsgákat a faluszemináriumban tartotta. Lehetett volna a vizsgáztatás helyéül a filozófiai szemináriumot, vagy akár a Nagykönyvtár főigazgatói szobáját is választani, de – legalábbis az én ott töltött éveim alatt – mindég a faluszemináriumban volt a vizsga. A falusi élet sok eszköze, szerszáma között Újszászy Úr a sarokban szerényen meghúzódva egy népi faragású, három lábú, korántsem kényelmes ülésű széken ült. Sem asztal, sem jegyzet, sem semmi olyan dolog nem volt közelében, ami más vizsgáztatónál megszokott volt. A vizsgázó általában megilletődötten „járul” a tanár elé. Itt azonban egy kistermetű ember ült a sarokban, aki erre az alkalomra az öltözködés professzori külsőségét sem mutatta, esetleg zakó nélkül pulóverben ült. Ez a megjelenés egyáltalán nem jelentett a kívülálló számára vizsgáztató tanárt. Ez annál is inkább sajátos volt, mert előadásaira mindég sötét öltönyben jelent meg. Professzorságát emelte, hogy – tanáraink közül egyedül – a tanári asztalnál állva adta le az anyagot. A professzorokkal szemben támasztott minden külső követelményt messze teljesítő Újszászy Úr a vizsgán – külső megjelenésében – nem volt professzor. Csendesen elgondolkodva ült a széken.

Volt jelölt, akitől – amikor belépett a helyiségbe és a hellyel kínálás után leült – azt kérdezte, „miért jött, tiszteletes úr?” Nem a szórakozott professzor kérdése volt ez, hanem a beszélgetés megindításának az első mondata. A jelölt erre – megdöbbenve vagy természetesen – elmondta, miért jött, miből szeretne vizsgázni. És ettől kezdve megkezdődött a beszélgetés. Nála a vizsga beszélgetés – kollokvium – volt. Érdeklődött a jelöltől: hogyan látja?, mint tudja?, mi a véleménye? Azután amikor az első felmérő kérdéskör lezárult, amikor meggyőződött arról, hogy a jelölt a minimális tudásalapokkal rendelkezik, újabb érdeklődő sorozat vette kezdetét. Ennek során már Platonnak vitába kellett szállnia Arisztotelésszel. Ez utóbbinak érvelni kellett az előbbi állításaival szemben. Sohasem kellett iskolás módon felsorolni a tételeket, visszaadni a leadott anyagot, ismertetni az életrajzokat. Vagy ha kellett, ott már baj volt. Ingadozóak voltak az alapok. Azután újabb és újabb kérdéskörök alakultak ki. Izgalmas volt, fellelkesült az ember, és valószínűleg élvezni lehetett Vele négyszemközt jól megfelelni, helyesen válaszolni. Magával ragadóak voltak ezek az alkalmak. A jelölt már-már úgy érezte, hogy a beszélgetésben Újszászy Úr partnere lehetett. De érdeklődése kifogyhatatlan volt. Emelte a mércét, kapaszkodott a jelölt, majd egy szinten – amikor már

¹ A visszaemlékezést a szerző egyetértésével a Sárospataki Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában őrzött gépiratból közöljük. A szerző nem szerezhett lelkészi képesítást, jeles közgazdász lett. (A Szerk.)

magasabbra megítélése szerint nem lehetett jutni – abbahagyta a kérdezést, a vizsga befejeződött. Hogy ennek mennyi volt az időigénye, Újszászy Urat látszólag nem zavarta. A vizsga addig tartott, amíg nem sikerült a pontértéket megállapítani. Addig amíg a jelölt még tudott feljebb kapaszkodni. Volt úgy, hogy e sorok írója több, mint egy óráig tartózkodott benn a beszélgetésen (kollokviumon). Amikor kijöttem, a várákózó társaim rémülten néztek rám, mi történhetett velem, hogy ennyi ideig voltam benn. Bennem viszont egy boldog jóleső érzés dült, mert az idő úgy elszállt, hogy észre sem vettem annak múlását.

Már említettem a mércét. Úgy érzem, meg kell ezt is világítanom. Újszászy Úr egy sajátos számrendszert alakított ki, és ezzel mérte a válaszok minőségét. Arra már nem emlékszem, mennyi volt a megfelelés alsó számjegye. Azt azonban még ma is – 45-47 év távlatában is – tudom, hogy a jeles alsó értéke 77 pont volt. És mi volt a felső határ? Nem tudom. Azt hiszem, ilyen nem is lehetett. Egyesek tudni vélték, hogy volt egyszer valaki, aki elérte a 97 pontot. Magam részéről 80 feletti értéket többször is elértem, maximumként 85 pontot. Mit fejezett ki a pontérték? Az indexben ugyanis található volt az érdemjegy és a megjegyzés rovatban „p.é.” (pontérték) bejegyzés. Mint minden értékrend, ez is viszonyításra épülhetett. Viszonyítani lehetett az abban az évben nyújtott feleleteket egymáshoz. Viszonyítani lehetett abszolút értékben az eddigi összes felelethez, és ennek alapján felállítani egy értékrendet. Lehetett olyan viszonyzámnak is tekinteni, amely az elképzelhető abszolút tananyagismeretet viszonyította, köznapi nyelven százalékosan mutatta meg. A pontérték a mi számunkra mérce volt, azt mutatta, hogy mit tudott a jelölt teljesíteni. Hajtóerővé vált, amit talán legjobban a vizsgára készülésünkön lehetett lemérni.

Kis kitérővel el kell mondanom, hogy ez az alapos felkészülés egy lelki kényszer hatására jött létre, a becsületes helytállást juttatta kifejezésre. A legelső filozófiai vizsgám eredménye – az első félév végén – „jó” volt 59 pontértékkel. Mint elsős nem tudtam magamban feloldani az ókori görög filozófusok és a hívő fiatalembernek a hite elmélyítését szolgáló célkitűzése közötti ellentmondást. A többi tantárgy ugyanis a hit elmélyítésében töltött be több-kevesebb szerepet, de a filozófia esetében ezt nem tapasztaltam. Ezért úgy ítélt meg, hogy a filozófiát nem érdemes (azt nem mertem kimondani, hogy nem kell) komolyan venni és alaposabban megtanulni. De ezen az első kollokviumon én végig mélységesen szégyelltem magam, mert szégyen volt Újszászy Úr elé úgy járulni, hogy csak annyira tudtam az anyagot, ahogy az a pontértékben is kifejezésre jutott. Egyetlen szót sem szólt a nem megfelelő felkészültségem miatt. Ő pontosan tudta, hogy nem a lehetséges mértékig készültem fel, és ezt akkor előttem is tudatossá tette, anélkül, hogy erre egyetlen utaló szava lett volna. Ez a szégyenérzetem még most is, 47 év távlatából is elfog. Ettől kezdve soha többé nem tudtam úgy megjelenni előtte, hogy bármelyik tantárgyának az anyagát ne tanultam volna meg jelesre. Bennem a mai napig is az él, hogy az elsajátítandó tananyagban való jártasság, a tudás alaposága, az összefüggésekben való gondolkodni tudás birtokában – amit csak a tananyag alapos ismeretével lehetett megvalósítani – képezte az értékelés alapját.

Visszatérve az abbahagyott gondolatsorhoz, úgy kellett megtanulni az anyagot, ahogy azt a hívő ember becsületes helytállása megkövetelte. Akkoriban vált ismertté Barth Károlynak a gondolata: mindent meg kell tennem nekem, embernek, ami csak lehetséges, és a többit bízni az Istenre. A tanulásban is: mindent. Úgy tanultunk, hogy ne tudjon Újszászy Úr olyan kérdést feltenni, olyan részletek után érdeklődni, amivel nem foglalkoztunk volna. Ha tankönyv állt rendelkezésünkre, amiből készültünk, a lábjegyzeteket, az apró betűs részeket is megjegyeztük. Ha jegyzeteink alapján tanul-

tunk, akkor egymás jegyzetében turkáltunk, nem találunk-e olyan részt, amit nem jegyeztünk fel.

Végzetes félreértés lenne, ha valaki a leírtakból nem azt értené meg, ami a lényeg: Újszászy Úr a maga halk szavával, mosolygó tekintetével, de csodálatos pedagógiai készségével, magasban szárnyaló szellemével, ilyenné alakított bennünket. Nem mi voltunk a kiválóak, hanem Ő hozta ki belőlünk a teljesítményt. Olyan eszközévé váltunk, hogy nem tudtunk mást tenni, mint úgy felkészülni, amint leírtam. Mindenkiből kihúzta azt, amit lehetett. Úgy rémlik, az elégtelen jegyet nem írta be az indexbe; addig kellett hozzá visszajárni, amíg a jelölt a megfelelőhez szükséges ismerettel nem rendelkezett.

Mikor valamennyien levizsgáztunk, kiírás alapján kaptunk értesítést, hogy mikor kell az indexet beadni. Újszászy Úr bezárkózott az indexekkel a filozófiai tanszékére. Pár óra múlva, vagy pedig fél nappal később, valamennyi index aláírva, érdemjeggyel és pontértékkel együtt átvehető volt. Hogy mi történt a bezárt ajtó mögött, azt a diákfantázia próbálta megfejteni. Azt valószínűsítettük, hogy Újszászy Úr valamennyi kapott feleletet ismét felelevenítette a fejében, viszonyította egymáshoz, illetve az általa felállított mércéhez, és ennek alapján írta be az érdemjegyet, így állapította meg a pontértéket. Fantasztikus memóriára volt szükség ahhoz, hogy – minden feljegyzés nélkül – ilyen visszaemlékezés alapján hasonlítsa össze. Hiszen végig kellett gondolnia, hogy kit milyen kérdéskörben vizsgált; ki mit válaszolt; milyen minőségi különbség volt az ugyanazon kérdésre adott válaszok között; kivel meddig sikerült az elvontabb összefüggések szintjéig eljutni. Valamennyi kérdés és valamennyi felelet végigfutott fejében, amíg megtalálta a megfelelő minősítést. Végiggondolni is fantasztikus! De Ő végiggondolta, és az önmagával szemben szigorú feltételeket szabó ember így tudott csak megnyugodni abban, hogy helyesen ítélte meg a felkészülést.

Életemben igen sokat vizsgáztam, különböző szaktudományok jeles, olykor országosan híres, olykor hírhedt szigorúságú professzorai előtt. De egyedül Újszászy Úr volt képes úgy hatni rám, hogy becsületből nyújtsam minden erőmből a lehető legjobb felkészülést. Hálát adok az Úrnak, hogy a tanítványa lehettem. Ma is úgy emlékszem vissza Rá, mint akihez hasonlóval sem találkoztam. Valami olyasmire tanított meg, amire senki más nem volt képes. És úgy tanított meg, ahogyan más nem tudott. Ma már bajban lennék, ha a tételes tananyagot kellene több mint 40 év után elmondani. A tisztességes helytállás nagy leckéjét azonban Tőle tudtam megtanulni. Ez volt a legnagyobb lecke! Ezt volt nehéz teljesíteni. De az emberi törekvésem és Jézus Krisztus kegyelme nagyon sok válságon átgátított. Az indítást Tőle kaptam, áldja meg Őt az Isten.

KOVÁCS KÁROLY

Emlékeim Újszászy Kálmán professzor úrról

Akkor láttam először, és akkor ismertem meg, amikor 1940 decemberében Jakab Imre elemi iskolai tanítóm jóvoltából eljutottam a sárospataki népfőiskolára.¹ Ezt az intézményt a sárospataki református teológia professzorai: *dr. Szabó Zoltán* és *dr. Újszászy Kálmán* alapították abból a célból, hogy az önhibájukon kívüli okokból felsőbb iskolába el nem jutó tehetséges parasztfiatalok is művelődhessenek, s a kor követelményeinek megfelelő erkölcsi, kulturális, gazdasági és közösségi életre való nevelést kapjanak.

Újszászy professzor úr rokonszenvével, kedvességével s azzal a kérésével, hogy ne professzor úrnak szólítsuk őt, hanem egyszerűen *Kálmán bátyáknak*, hamar a szívünkbe lopta magát. Ott forgolódtunk közöttünk a tanfolyamon, beszélgetett velünk az előadások szüneteiben, s az esti gazdaköri és ifjúsági egyesületi összejöveteleken. Érdeklődött, hogyan élünk odahaza, mivel töltjük a szabadidőnket, mit szeretnénk kapni a népfőiskolától stb.

A későbbiek folyamán olvastam egyik írásában, hogyan jellemezte a népfőiskola vezetőit: „átütő erejű, személyiséget és típust formáló egyéniségek voltak, akik univerzális és egészen magas fokú tudással, áldozatos munkával, a teljes ember bedobásával végezték szolgálatukat.” Ez a jellemzés Kálmán bátyámra magára is ráillett. Bennünket elsősorban élete példájával nevelt. Életéből sugárzott az az életformáló erő, ami a Krisztusban hívó embereket jellemzi. Ránk, fiatalokra rendkívüli hatással volt. Egész életünkre maradandó értékeket kaptunk tőle. Erősített bennünket magyarságtudatunkban, hazaszeretetünkben. Az általa szervezett faluszemináriumi munkán keresztül tudatosította bennünk a néphagyomány jelentőségét, fontosságát és a megőrzés felelősségét.

Rám különösen nagy hatással volt a népi kultúra értékeinek a felismerése. Ebben az időben a már polgárosuló paraszttársadalom fokozatosan kezdte elhagyni az elődök szokásait, viseletét, művészetét és átvette a felette élő társadalmi osztályok kultúrájának – legtöbb esetben értéktelen – elemeit. Idehaza, Poroszlón valódi népdalt ez idő tájt már alig hallottam. A lakodalmakban, mulatókban jobbra a műmagyarnótákat és slágereket dalolták.

A népfőiskolán tudatosult bennem, hogy népdalkincsünk, népzeneink – amit már elhagyni igyekeztünk – semmivel sem értéktelenebb semmiféle más zenénél, még a klasszikus muzsikánál sem. Ugyanígy népi díszítőművészetünk is vetekszik a képző- és iparművészet remekeivel, népköltészetünk pedig legnagyobb költőink munkáival.

Szinte megdöbbenett a felismerés, hogy népdalainkban, s általában népművészetünkben őseink lelki-, gondolat- és érzelmvilága tükröződik, melyekkel még ma is hatni akarnak ránk ízlésünket, gondolkodásunkat formáló, létünket tisztító szelle-

¹ Ezt az írást a szerkesztők kérésére az *Emlékkönyv* számára küldte a szerző, a Sárospataki Népfőiskola egykori résztvevője, a volt népfőiskolások találkozóinak egyik szervezője. Vö.: *Péter László: A nagy diófa alatt. Élet és Irodalom*, 1982. júl. 23. 4. o. (*A Szerk.*)

mükkel. Ennek a felismerésnek a hatására kapcsolódtam be az 1950-es években a Néprajzi Társaság önkéntes gyűjtőmozgalmába, s így a néphagyomány ápolása szinte életprogramommá vált. A pataki faluszeminárium munká tapasztalatai alapján kezdttem hozzá szülőfalum néprajzi és helytörténeti hagyományainak gyűjtéséhez és feldolgozásához. Mindez Újszászy Kálmán bátyám biztatására és az ő szellemi támogatásával történt.

1948-ban, a „fordulat éve”-ben, a kommunista párt hatalomátvétele után a népfőiskolát – a többi hasonló, valláserkölcsi alapon működő intézménnyel együtt – megszüntették. Ekkor hosszabb időre elszakadtam Sárospataktól, s csak az 1970-es évek közepén találkoztam újra Kálmán bátyámmal, amikor néhány volt népfőiskolás társammal elhatároztuk, hogy évenként egy-két napos találkozóra összehívjuk a volt pataki népfőiskolásokat. Kálmán bátyánk is megörült ennek, s mindenben segítette elgondolásunkat.

Ő sárospataki teológia megszüntetése és a Kollégium államosítása után az épületnek még egyházi kezelésben maradt szárnyában a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének szervezésébe fogott, s mint ennek az igazgatója működött. Így tudta segíteni, támogatni a népfőiskolai találkozók megrendezését.

Az első ilyen találkozó 1976. július 3-4-én volt, mely időpont egybeesett a sárospataki népfőiskola megalakulásának 40. évfordulójával. A meghívásra kb. 100 volt népfőiskolás jött össze – legtöbbjük családtagjaikkal együtt – az ősi kollégium dísztermében. A népfőiskola volt tanárai és előadói közül is többen itt voltak, és néhány közéleti személyiség is megtisztelte látogatásával a találkozót. A találkozó végén, a nagy élmény hatására a résztvevők úgy döntöttek, hogy a találkozót a további években is folytatni kell.

S ezek a találkozók folytatódtak mind a mai időkig, nem a szokványos iskolai találkozók formájában, hanem inkább jobban rájuk illik a konferencia szó, mint a találkozó. Igen, mert ezen együttlétek programjának középpontjában mindig a társadalmi és nemzeti sorskérdéseink megbeszélései szerepeltek, melyekről a magyar szellemi élet kiváló képviselői tájékoztatták a hallgatóságot. Csak néhány név azok közül, akik az elmúlt 19 évben előadói voltak a konferenciáknak: Bertha Bulcsú, Béres Ferenc, Cseres Tibor, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Illyés Gyula, Makovecz Imre.

Ezek a találkozók a Kálmán bátyánk tekintélye, politikai bölcsessége nélkül nem jöhettek volna létre azokban a nehéz időkben, amikor az ilyen természetű összejövetelek még tilosak voltak. Kálmán bátyánk azonban megszerezte a megrendezésükhöz szükséges engedélyt, s így nyugodtan cserélhetett eszmét a nagy létszámú népfőiskolás gyülekezettel a Kálmán bátyánk kertjében lévő legendássá vált „nagy diófa” alatt, mert a program fő része itt zajlott le.

Mint a találkozók egyik szervezője, sokat leveleztem Kálmán bátyámmal és többször személyesen is felkerestem Patakon. Ilyenkor rendszerint feleségével, Ilona asszonnyal együtt meghívott hozzájuk munkabédre vagy vacsorára, ahol a „hivatalos” találkozói megbeszélés mellett szót ejtettünk jelenlegi életünk folyásáról, eseményeiről, népünk, nemzetünk helyzetéről. Felejthetetlen, gazdag együttlétek voltak ezek számomra; lélekben, szellemben feltöltődve jöttem mindig haza.

Két éve, 90. születésnapján köszöntöttem Kálmán bátyámat a volt népfőiskolások nevében. Nagyon elaggott állapotban volt már akkor, de nem gondoltam, hogy ez az utolsó személyes találkozásunk, s hogy a következő év tavaszán, 1994. május hó 3-án már csak a sárospataki református templomban felravatalozott koporsójánál és a temetői sírjánál búcsúzhatunk tőle.

Elment közülünk, de tanításai s egész egyénisége itt él bennünk, beépült az életünkbe.

Elmondhatjuk Arany Jánossal mi is:

*Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lerázván, ami benne földi,
Egy éltető eszmévé finomul.
Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.*

Népfőiskolások találkozója Újszászy Kálmán kertjében (1984)

BENKE GYÖRGY

Ökumenikus nevelés Sárospatakon

I.

Idézéjelen is állhatna itt az *ökumenikus* jelző a *nevelés* előtt, mert tágabb értelemben, a szó eredeti jelentését jobban megközelítő értelemben használok, mint ahogyan ez ma használatos.¹ Egyházi kapcsolatainkra vonatkoztatjuk ezt a jelzőt: amikor különböző felekezetek találkoznak, közös istentiszteleteket tartanak, feladatokat együtt igyekeznek vállalni és munkát végezni: akkor ökumenikus kapcsolatban vannak. Kb. 25 éve indult el az ilyen kapcsolat-, együttműködés- és együttműködés-keresés a különböző egyházak között. A *pataki ökumené* sokkal messzebbre nyúlik. Kezdetől fogva ökumenikus nevelés folyt a pataki kollégiumban, vagy pontosítsuk ezt a kezdetet: Comenius óta, a 17. század közepe óta. Tudatosan építették a kapcsolatot más vallási és kulturális közösségekkel, népekkel és nemzetekkel. Nemzetközi, evangéliumi értelemben internacionális volt a pataki kollégium szelleme. És ezt nem korlátozta, hanem elősegítette az, hogy református kollégium volt. A kezdeti német-lutheri irányzat után a svájci zwingliánus-kálvini szellemiség erősödött meg, és ez a nemzeti érzés mellett a társadalmi felelősséget is ébren tartotta Patakon, és nyitottságot adott más értékek megismerése és elfogadása iránt is.

Sárospatak a kollégiuma révén kezdetől fogva benne volt a reformáció által megújult Európa vérkeringésében. A Kollégiumnak megalakulása óta (1531) megvolt a maga szívó- és kisugárzó hatása. A vallásháborúk által megterhelt 16. és 17. században sokkal több diák tanult külföldön Magyarországról, így Sárospatakról is, mint az 1950-es, 60-as években. Szinte rajzottak ki a diákok továbbtanulni Krakkóba, Wittenbergbe, Heidelbergbe, Baselbe, Franekerbe. És – azzal, amit vittek, és azzal, amit hoztak – szőtték a szálakat Patak és a külföldi egyetemek, Magyarország és Európa között. Igazi ökumenikus kapcsolatot teremtettek és tartottak ébren, túl a felekezeti határokon.

A pataki főiskola négy százados ünnepén az akkori kultuszminiszter, gr. Klebelsberg Kunó a *pataki gondolat*ról beszélt. Többek között ezeket mondta: „...amit itt alkottunk, azt a sárospataki gondolat, meg a felekezeti egyenjogúság és viszonyosság jegyében hoztuk létre. – Mi a tartalma a sárospataki gondolatnak? Erős, meg nem alkuvó nemzeti érzésnek európai tudással való párosítása. Hiszen éppen Sárospatak fénykorában magyar ifjakat küldtek Északnyugat-Európa protestáns egyetemeire, viszont a külföld nagy tudósait hívták meg Sárospatakra, hogy itt tanítsanak.”

Comeniusnak 1650-ben könnyebb volt Patakra jönni, és itt vendégprofesszornak lenni, mint az Egyesült Államok-beli Hope College professzorának, Eugen Osterhavennek 1948-ban. Comenius jött, és négy évig itt tanított; Osterhaven nem jöhetett a közben leereszkedő vasfüggöny miatt. Comenius után sokáig még 15 diák Patakon

¹ A szerző, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökhelyettese, a szerkesztők felkérésére küldte írását az *Emlékkönyv* számára. (A Szerk.)

tanulhatott Moraviából, a *cseh testvérek* közül, és vihette innen hazájába a hit és tudomány nektárját. Az 1940-es évek végétől Patak „szomszédságából“, az északi és keleti határokon túlról a Kollégiumban tanult diákok már nem jöhettek át az addig átjárható határon, vagy csak nagy kockázattal. Volt diák, aki az életével fizetett ezért.

Patak nyitottsággal indult, és ezt a nyitottságot igyekezett megtartani mindaddig, amíg rajta állt. Nemcsak a nemzeti, de a felekezeti nyitottság is ismert és gyakorolt volt iskolájában századunk első felében is, amikor pedig ez nem volt általános az egyházak-felekezetek közötti kapcsolatban. *Dr. Finkey Ferenc* – volt pataki diák, jogtanácsos, kúriai tanácselnök – a „pataki lélek“ jellemvonásáról szólva a tudományos kutatás szabadságának szeretete és a magyar nemzeti eszméhez való töretlen ragaszkodás után harmadikként ezt látta és értékelte:

„Az igazi tehetségnek és szorgalomnak rang- és felekezeti különbség nélküli megbecsülése, a 'felekezeti agyarkodástól' ment igazi benső vallásosságnak, a társadalmi harmóniának a terjesztése.

... a főiskola és annak ifjúsága – átesve a vallásháborúk és az üldöztetések szomorú korszakain – az utolsó évszázad alatt a legideálisabb békességben élt a más felekezetűekkel, s a felekezeti torzsalkodások, villongások a pataki diákság körében teljesen ismeretlenek voltak. Kövy idejétől kezdve főiskolánkat számos r. és gör. kath., gör.kel. és izr. vallású joghallgató kereste fel, de a gimnáziumban is, különösen a másvallású sárospataki szülők gyermekei rendszerint akadály nélkül íratkozhattak be, és sohasem volt okuk vallási türelmetlenségről panaszkodni. Ez a kölcsönös megbecsülés és türelmesség tette a volt pataki diákot kint a társadalmi és politikai életben is rendszerint a társadalmi harmónia képviselőjévé.“

2.

Nagy ajándéknak tekintem, hogy diákéveim legnagyobb részét Sárospatakon tölthettem: nyolc gimnáziumot és egy évet a teológián. Ez a kilenc év csak kis része a pataki kollégium akkori 460 évének. De micsoda kilenc év volt az, 1942-től 1951-ig! Nagyszerű tanárok, izgalmas időszak, tragikus–reményteljes változások; és mindez életem második legfogékonyabb időszakában, 11 éves koromtól 20 éves koromig.

Számomra, a falun született és elemi iskolába járó kisdíáknak Patak út volt, kapu volt, ablak volt a világra, az *'oikumené gē-re*, a lakott Földre. Ekkor nyílt számomra út és ablak a zenére, az irodalomra, nem is csak középiskolás fokon. Zenekarokat, zongoristákat, énekeseket itt hallottam először. Olyan énekeseket is, mint Török Erzsébet, aki dalai megválasztásával is úgy politizált, hogy le is állították; a mozgalmi és szovjet dalok világában magyar népdalokat mert énekelni! Itt találkoztam az élő irodalommal. A magyar irodalom olyan képviselőivel, mint *Veres Péter, Szabó Pál, Tamási Áron, Németh László, Tersánszky Józsi Jenő, Kassák Lajos*. (Nem tehetek róla, hogy ez utóbbiról az az emlékem maradt, hogy amikor énekeltek a himnusz a Vár udvarán, fején ott maradt a kalap, szájában a cigaretta.)

Külön élményt jelentett itt a külföldiekkel való találkozás, akik főleg a teológia vendégeiként jöttek Patakra. A szakmabelieknek ma is nagy nevek ezek, akikkel én, mint a Teológiai Internátusban lakó gimnazista nem mulasztottam el a találkozást: *Barth Károly, Lüthi és Thurneysen* Svájból, a holland *Hoekkeindijk* és a többiek Skóciából, Amerikából, Indonéziából. Regös- vagy szuplikációs kiszállásainknál még műsorszám volt az, hogy az egyik diáktársunk beöltözött valamilyen idegennek, turbános töröknek vagy lepedőbe burkolózó indiainak, és halandzsza nyelven kezdett beszélni, és egy másik diáktársunk „tolmácsolta“ érdekes beszámolóit. Ott, Patakon a

külföldiekkel való találkozáskor ez már nem játék, hanem valós élmény volt: tolmácsoláson át hallgatni vagy próbálni megérteni őket.

1944-ben – március 19-én vagy 20-án – már „élesben“ használhattuk a német nyelvet, amikor Patakra is berobogtak az oldalkocsis motorkerékpáros és autós német katonák. A bátrabb és jobb németes diákok próbáltak beszélgetni velük. Mi, akkori kisdiaók nem igen érzékeltük, hogy mit is jelentett a németek ilyen megjelenése a nagypolitikában, de izgalmas érdekességet jelentett a német nyelvtudásunk használata. Ez volt a „német ökumené“, amit Patakon átéltem. Aztán 1945 után az „orosz ökumené“! *Újszászy Kálmán* professzorunk, majd a gyűjtemények igazgatója elmondta, hogy a Nagykönyvtárnak nagy szerencséje volt, hogy olyan orosz tiszt volt Patak parancsnoka (*Jegorov kapitány*), aki értékelte a kultúrát, és őt állított a Nagykönyvtár, a Kollégium bejárata elé, hogy őrizze az ottani értékeket.

Sok apró, máig megmaradó élményem van az oroszokkal történt találkozásokról. Zenei élményem is. A kollégium főépületében, a Teológiai Internátusban egy éjszaka zeneszóra ébredtünk, kitekintettünk az ablakon. Csendes éjszaka volt, a holdvilág majdnem teljes fényt árasztott, és gyönyörű fekete és fehér lovakon egy orosz katonai fúvószenekar vonult át a főutcán Újhely irányába. A holdvilág, a lovak, a zene különleges és felejthetetlen élményt jelentettek.

Más jellegű emlékem is van. Ma már kemény könyvek jelennek meg a „malenki robot“-ról. Patakon ennek szelídebb változatába kóstolt bele a kollégium; nem is a diákok, mint inkább a tanárok. Fülemben, emlékezetemben maradt egy dal, melyben a diákhumor ezt így örököltette meg:

Édesanyám, ki a proli, ha én nem?

Ki pakolja fel a szénát, ha én nem?

Felpakolom Sztálin összes szénáját,

Kiűzzadom a konviktus zupáját

Jó dolga van most a ruszki szoldátnak,

Nem kell szénát kaszálni a lovának,

Mert a széna bálákokba van kötve,

Davaj, diák, tedd a vagon elébe!

De mi lesz, ha elmennek a diákok?

Ki pakolja fel a széna bálákat?

Felpakolja Bukovetzky, Goreczky,

Segít nekik öregapánk, vén Tárczy.

Tárczy Árpád! Nagy tekintélyű igazgatónk. 1945-ben derült ki, hogy milyen jól tudott oroszul. El is indította az orosz nyelvoktatást önkéntes alapon, talán elsőként a magyarországi iskolákban. Én is ott voltam abban az első csoportban, akik önként oroszul kezdtünk tanulni különóraként.

A háborús évek sok megpróbáltatást jelentettek a Kollégiumnak is, mint az egész országnak. Hogy, hogyan, mégis szellemi virágzásnak indult az iskola, sőt lelki virágzás idejét is átéltek: népfőiskolák, leánynépfőiskola, gyermekmissziós tanfolyamok, vasárnapi iskolai vezetőképzés indult, és évekig egyre több jelentkezővel folyt. Épületek (különösen a Teológiai Internátus) modernizálódtak. Amikor a teológia bezárása után, 1951-ben Debrecenbe kényszerültünk, egyik debreceni professzorunk idézte Jézus szavait, emlékezve a pataki fellendülésre: *„Ha ezt művelik a zöldellő fán, mi esik a száraz fán?“* (Lukács 23,31.)

Talán ezt a virágzást és kisugárzást igyekeztek ellensúlyozni az egyre inkább monopolhelyzetbe kerülő politikusok, amikor gondoskodtak arról, hogy *Rákosi Mátyás* kétszer is ellátogasson Sárospatakra. Emlékszem, első alkalommal a főiskola elé érke-

zett autón, és ott szállt ki, mert az iskolakertben várta a tömeg a beszédét. Kiszállva az autóból az ott serénykedő R-gárdisták idegesen biztattak: „tapsolni, fiúk!”, de bizony nem volt lelkes az a taps, sőt alig-alig tapsolt valaki rajtuk kívül. Az egyházkerület és a főiskola vezetőivel is találkozott Rákosi Mátyás. A kollégium tanácstermében volt a fogadás, ahová cserkészegyenruhában én is bemehettem. Itt mondta Rákosi:

– Nagyon vastagok ennek az iskolának a falai, nem tud bejönni ide az új idők levegője.

Meleg volt, nyitva voltak a terem ablakai. *Enyedő Andor* püspök rámutatott a nyitva levő ablakokra, és mondta:

– Láthatja, titkár úr, ezek az ablakok nyitva vannak. A Kollégium soha nem zárkózott el attól, ami újat, jobbat hozott.

A szénior az ifjúság nevében egy Bibliát ajándékozott Rákosinak. Kezébe véve a Bibliát elmondta, hogy a szegedi Csillagbörtönben gyakran olvasgatta ezt a könyvet.

A fokozódó osztályharc és ideológiai csatározás nem kerülte el a gimnáziumot sem. Látványos és emlékezetes maradt a „plakátháború”. Az evangélizációk lelki megújulást hoztak a kollégiumba is. Missziói lendülettel eltele néhányan bibliai idézeteket írtunk nagyméretű rajzlapokra, és kitettük a gimnázium folyosóira, lépcsőházába. Akkor vetett véget ennek a gimnázium igazgatója, amikor a lépcsőházba kitettük ezt az idézetet: *„Nálam nélkül semmit sem cselekedhettek”* (János 15,5). Másnap reggel egy nagyméretű plakátról Rákosi Mátyás nézett le a lépcsőn haladókra a felirat fölül. Ezután minden dekoráció tilos volt az iskola épületében.

A Kollégium főbejáratánál az első dombormű Kopácsi István emlékét őrzi. Ez a bibliai idézet van a dombormű fölött: *„Az Istennek nekem adott kegyelme szerint, mint bölcs építőmester, fundamentumot vettem”* (1.Kor. 3,10). Korszakok, ideológiák jönnek-mennek. A fundamentum marad. Megáll Istennek erős fundamentuma. Újra és újra bebizonyosodik, hogy *„a kő, amelyet az építők megvetettek, szegeletkővé lett”* (Apostolok Cselekedetei 4,11). Őbenne, Jézus Krisztusban kerülhetünk közelebb egymáshoz, és élhetjük meg az igazi ökumenét. Sok múltbeli, pataki iskolai élménnyel betetőzése volt, amikor az újra reformátussá lett gimnáziumban – mint egyházkerületünk képviselője – ‘in nomine Dei’ (ahogyan régen írtuk füzetekünk első lapjára), imádsággal nyithattam meg egy tanári kari gyűlést.

3.

Egy-egy iskolát a tanárai minősítenek. Nem ritkaság mindmáig, hogy külföldi egyetemekre egy-egy professzor kedvéért mennek el másfelől, más országokból is a diákok. Pataki diákéveim azért jelentettek sokat nekem és nemzedékemnek, mert mind a gimnáziumban, mind a teológián (tudom, a tanítóképzőben is) kiváló, és – ami még sokat jelent egy oktatási intézményben – különböző képességekkel megáldott tanáraink voltak. A pataki nyolc gimnáziumi évem is hozzájárult ahhoz, hogy a pataki teológián töltött egyetlen év, az első év, ha nem is tanulmányi téren, de személyiségformálásban, iránymutatásban, hitvallásos alapozásban többet jelentett, mint a másik négy Debrecenben. *Marton János* és *Trócsányi József* a régi tanárok közül, *Szabó Zoltán* és *Újszászy Kálmán* mellett *Nagy Barna* és *Koncz Sándor* a fiatalabb generációs tanárok olyan tanári kart alkottak, melynek hatása alól még azok a diákok sem tudták kivonni magukat, akik nem a lelkészi pályán találták meg hivatásukat és munkájukat. (*Mátyás Ernő* annak a nyárnak az elején halt meg, melynek végén első éves lettem.)

Újszászy Kálmán nevét hamarabb megismertem, mint őt magát. Otthon, Édesapám emlegette őt, amikor Patakra készültünk mint kisdíákok. Édesapám is azok között a pataki teológusok között volt, akikkel Újszászy Kálmán, az akkor érettségizett diák egy Balaton-parti evangéliumi táborban találkozott, és hatásukra elhatározta, hogy Patakra jön teológiára.² Szabó Zoltán és Zsíros József társaságában együtt voltak munkásai az akkor kibontakozó és Patakon újnak számító evangéliumi munkának. A cserkészlet elindítása is ennek a mozgalomnak a gyümölcse. Édesapám így nyugtatta Édesanyámat, aki aggodalommal engedett el minket, három egymástól korban alig különböző korai tizenéves testvért, Patakra: „Ne félj, nem idegen helyen vannak; ott vannak Újszászy Kálmánék...”

Gimnazista koromban is többször ellátogattam Újszászy Kálmánéhoz Victor István és Szeghő István osztálytársaimmal. Teológus-diák koromban ő volt az a tanár, akitől tanulni tanultunk: értelemmel tanulni, gondolkodva tanulni. Előadásmódja, vizsgamódszere jelentette nekünk a középiskola után az akadémiai módszert. Filozófiai előadásain készített jegyzeteink szinte „nyomdakészek”. Fogalmazásának fegyverme, előadásaiban a forma és a tartalom összhangja (csiszolt forma, magvas mondani-való) emlékeztetessé tette előadásait, és élménnyé „kari áhitatait”. Evangéliumi volt anélkül, hogy az evangéliumi nyelvet használta volna. Kijelentés-centrikus volt (a Teljes Írást értve ezen) akkor is, amikor pedig nemcsak a teológiai diszciplínák és az egyházi területek periferiáján járt, hanem túl is lépett azon. Írásértelmezésétől nem volt idegen szociológiai érdeklődése és munkássága (pataki vonatkozásban úttörő munkássága). Vajon a 16. századi prédikátorok nem a Szentírás, különösen az ószövetségi próféták indítására lettek érzékenyek a társadalmi kérdések iránt, és lettek az egész magyar nép prófétai igehirdetői?

Újszászy Kálmánnak adatott meg, hogy a Kollégium államosítása után Patakon maradhatott, és ugyanabban az épületrészben dolgozhatott tovább, mint addig: a Tudományos Gyűjtemények néven továbbműködő egyházi intézményben. És ami még nagyobb ajándék: neki adatott meg, hogy megérte a pataki Kollégium feltámadását, újra egyházi intézményként működését, a teológia újbóli megnyitását. Az ő személysége nemcsak a múltat és a legújabb jelent kötötte össze, hanem a szó legtágabb értelmében vett ökumenikus személység lévén ő volt az összekötő kapocs Patakon és református egyházunkban az egyház és a „világ”, valamint Patak, Magyarország és Európa, Amerika között.

Nemcsak diákja voltam, hanem munkatársa is néhány évig. Nyugdíjazása után én kerültem a helyére, és így munkatársak is lehettünk. Kontinenseket átfogó levelezése, a legszélesebb körű kapcsolattartása a társadalmi élet legkülönbözőbb vezető helyeire került volt pataki diákokkal – volt gimnazistákkal, képzősökkel és teológusokkal –, a politikai, művészeti, közművelődési élet magas szintű képviselőivel, külföldre, Nyugat-Európába, Észak-Amerikába került magyar értelmiségiekkel igyekezett szelídíteni az ellenségeskedést, áthidalni a szakadékokat, amit mesterségesen idézett elő és igyekezett fenntartani az akkori idegen érdekeket szolgáló politika.

Nehezen tudta megmagyarázni az illetékeseknek, hogy miért megy az Egyesült Államokba és gyűjtögeti ott az „emigráns magyar irodalmat”. A kollégiumi gyűjtemények alig felbecsülhető értéke az általa elindított, felesége által rendszerezett *ún. di-aszpóra magyarság gyűjtemény*. (Azt nem is tudta megmagyarázni a gyanakvó Állami Egyházügyi Hivatalnak, hogy a 80-as évek közepén miért küldenek az Egyesült Álla-

² Benke Józsefet, teológus- és lelkészársát Újszászy Kálmán ismételt emlegeti visszaemlékezéseiben. Vö. pl. emlékkönyvünkben a 16., 22. oldalon! (A Szerk.)

mokból olyan nagy mennyiségű cserkész-anyagot, magyart, ami túllépte a „minta érték nélkül” kategóriát.)

Újszászy Kálmán azt a jelszót választotta életprogramjául, amit talán éppen egy pataki tanár-könyvtáros előd (Erdélyi János) fogalmazott meg: *„Három fáklyám ég: hit, haza, emberiség”*. Istennek adunk hálát, hogy ez a fáklyája sokáig égett, és élete-példája mindmáig világít.

A sárospataki teológia tanárai kápláni vizsgált tett teológusokkal (1950)
Állnak, balról: Koncz Sándor, Darányi Lajos, Nagy Ferenc, Tussay Tivadar, Szűcs Endre, Szabó
Ernő, Újszászy Kálmán. Ülnek: Marton János, Trócsányi József, Enyedy Andor püspök,
Horváth Elemér, Szabó Zoltán, Nagy Barna

Újszászy Kálmán szőlőjében, a pataki Kutpatkán Balassa Ivánnal 1988 tavaszán

BALASSA IVÁN

Emlékeim Újszászy Kálmánról

A *FALU. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához* című könyve Sárospatakon 1936-ban látott napvilágot, de a tapasztalatokat már évekkel korábban elkezdte gyűjteni, és ezért ajánlotta a sárospataki főiskola Faluszemináriumának. Munkájának bevezető szavai arról tanúskodnak, hogy a maga egyéni módján kapcsolódott a falukutató mozgalomhoz, a népi írókhoz, de mindezekhez ötvözte a cserkészlet felfogását és mindenekelőtt református hitét és meggyőződését. Könyvét ezekkel a szavakkal kezdte: „Nemzetünk újjáépítésének alapja a magyar falu és annak népe. Úgy belső értékeinél, mint számbeli súlyánál fogva az a fundamentum, amelyre nemzeti életünk épületét emelni kell”. Ezért először tanulmányozni kell a falut, majd meggyőzni arról, hogy milyen nagy hivatás vár rá.

Magam sokkal kevesebb tapasztalattal és kapcsolattal tíz évvel később megírtam, és az Egyetemi Nyomda 1947 elején kiadta tankönyvemet: *Magyar néprajz. A mezőgazdasági középiskolák III. osztálya számára*, Csikós Tóth András rajzaival. Újszászy Kálmán hallott erről a könyvről, és levélben kérte a megküldését, melyet a Faluszeminárium könyvei közé be is sorolt. Úgy látszik, felfogásához közelállónak ítélte, mert köszönő levélben nemcsak engem, hanem a Magyar Néprajzi Társaság vezetőségét is meghívta egy előadássorozatra. Ennek a meghívásnak 1947 szeptemberében eleget is tettünk. Rajtam kívül (akkor a Társaság titkári teendőit láttam el) Tálasi István, Manga János is tartott előadást, és megismerhettük a Faluszeminárium gyűjteményeit. Megállapíthattuk, hogy a szociológia módszereit megőrizve, a néprajzra különleges súlyt helyezett. Ezért nem véletlen, hogy keze alól olyan lelkészek kerültek ki, akik a magyar néprajztudomány elsőrendű művelőivé váltak.

•Innen kezdődött el barátságunk, melyből én sokkal többet merítettem, mint amennyit adni tudtam.¹ Kapcsolatunkat, kétségtelenül túlzóan, 1988. augusztus 9-én kelt levelében így értékelte: „Téged pedig innen a távolból öllelek a régi szeretettel és innen a távolból köszönöm meg mindazt, amit értünk, Patakért tettél az elmúlt évtizedek alatt. Talán nekem kell azt a köszönetet tolmácsolnom addig is, amíg mások, nálam illetékesebbek is meg nem teszik. Csak a Gyűjteményekben gondolkozva is sok kezdeményezésünk pártfogója, segítője, sőt néha indítója is Te voltál. Tájunkkal kapcsolatos munkáid szemnyitogatóak és inspirálóak voltak mindig. Köszönöm, hogy nemzetközi jelentőségű munkásságod során sem felejtkeztlél el Hegyaljáról és a Bodroghörszről, mint amelyek éppenúgy hozzáadnóttek, mint ahogy Hozzád nőtt a származási falud is² és annak vidéke, táji hordozója”.³ Ennél nagyobb elismerést munkásságomért senkitől sem kaptam, de hozzá kell tennem, hogy mindebben Újszászy Kálmán baráti szeretetét, kiapadhatatlan segítőkészségét élveztem négy és fél évtizeden át.

¹ E visszaemlékezés az *Emlékkönyv* számára készült; itt jelenik meg először. (A Szerk.)

² Báránd, Bihar megye. (B.I.)

³ Nagysárrét. (B.I.)

Kapcsolatunk több támasztékát említhetem. Először is nagyapám, Szabó József (1856-1937) kéki (Szabolcs m.) születésű pataki diák volt, és Tőle már kisgyerek korától kezdve megismerhettem a pataki Kollégium múlt századi életét. A nagytekintélyű professzorokat, akik nem cserélték fel pataki stallumukat semmi másért, mert az országos rangot jelentett. Magánéletükben a családalapítás után rangjukhoz méltó házat építettek, vásároltak, amit nevükről emlegettek (pl. Szinnyei-, Csontos-, Radácsi-, Erdélyi-ház stb.) Majd tanári fizetésükből kisebb-nagyobb szőlőt szereztek, melynek terméséből a gyakori vendégeket lehetett jó szívvel megkínálni, de a gyerekek (fiúk) távolabbi tanítására is csurrant-cseppent belőle. Ezt az életformát valósította meg Újszászy Kálmán, felesége, a pataki professzorlány Deák Ilona segítségével, annak ellenére, hogy az az elmúlt évtizedekben hallatlan erőfeszítésekkel járt.

Csak nehézségek árán tudta 1950-ben megvásárolt házat (Kazinczy utca 11) megvédeni az államosítástól. Egy idősebb nyugdíjas tanító házaspár lakott egy részében, talán ez segített. Máskor a nagy kert egy részét akarták építkezésre megvásárolni. Legtöbb baj mégis a szőlővel akadt. A Király-hegyen lévő parcellát 'igénybe vették' az ott megalakuló Állami Gazdaság részére. Ekkor a Kútpatkán adtak kárpótlást, melynek művelése sok pénzt felemésztett. Egy alkalommal nekiültünk és feljegyzései alapján kiszámítottuk, hogy ha must formájában a szükséges mennyiséget szüret után megvásárolta volna, akkor a kiforrott bor 30-40 %-kal kevesebbe került volna. Igen, de az akkor nem a sajátja, márpedig számára egy pataki professzor elképzelhetetlen volt saját termésű bor nélkül.

Szőlészeti és borászati ismereteim egy jelentős részét Tőle sajátítottam el. Már korra tavasszal kimentünk a Kútpatkára, hogy ellenőrizze a kétágúzás és metszés munkáját, pedig az évekig megmaradó munkások azt a Professzor úrnak különös gondossággal végezték. Ezeken az utakon sok mindent megtudtam a „Pataki bor”-ról, mely nála ihlette meg Áprily Lajost egyik halhatatlan költeményének megírására. Valahol itt van az alapja „Tokaj-hegyalja szőleje és bora” című 1991-ben megjelent könyvemnek, melynek megfogalmazásakor is sokszor kértem segítségét. A szüret külön ünnep volt, melyen nemcsak a pataki, de távolabbi barátok is részt vettek. Őszi leveleiben sokszor hívott bennünket, de beszámolt a kilátásokról is, mint egy 1984. szeptember 5-én keltezettben: „A természet most is tanít bennünket, mint máskor is. Egy hónappal ezelőtt azt hittük, hogy az idén nem is szüretelünk, most viszont az elmúlt 8-10 meleg, napos, száraz idő egy hónappal ugrasztotta meg a szőlő érését, ami azt jelenti, hogy talán a szokott időben, okt. 13. után szüretelhetünk.”

A házuk alatti pincében nagy hozzáértéssel kezelte és kezeltette borait, és azt a helyszínen a legjobb barátoknak, saját maga lopóval húzva, beszélgetés közben be is mutatta. 1978. december 5-én kelt levelében írta: „Már nem is hívlak, abban a reményben, hogy egyszer majd csak erre jársz. Megkóstolod az új bort. Az idén végre elértük a 10 hektót nagy kinnal és (most ritka jó) gyenge 15 cukorfokkal”. A borral sok barátság szövődött, mint Turi Sándor paszabi (Szabolcs megye) néptanítóval, jeles néprajzi gyűjtővel, aki hízott kacsát, csirkét hozott, és vitt cserébe bort.

Nagyon sokszor vacsoráztam asztaluknál, és megvolt a számontartott helyem, éppen úgy, mint a család tagjainak. A barátság családjaink között öröklődött. Fiammal és a két Újszászy fiúval, de különösen Lacival, biciklivel sokszor jártuk a Bodroghöz és a Hegyköz falvait. A köztük lévő barátság akkor is megmaradt, amikor Patakról újra Pestre kerültem. Ezt mutatja az is, hogy első unokám, Balassa Gergely (sz. 1968) keresztapja Újszászy László, keresztelte Ötvös Károly és a nyíri (Abaúj megye) anyakönyvbe vezették be. A fiataloknak nyáron egy nyárikonyha-épület mindig rendelkez-

zésre állott. Egyik ilyen ott tartózkodás után írta nekem: „Császi⁴ igen jó benyomást tett rám” (1976. augusztus 27). Mindezzel csak azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a kapcsolatot családjaik között is milyen szoros volt.

A továbbiakban hadd említsem meg néhány olyan vállalkozásunkat, melyeket sikerrel be tudunk fejezni, de olyan is akadt, ami nem jutott túl a felvetésen, megbeszélésen, még akkor sem, ha mindketten jónak ítéltük azt.

Már a Népfőiskola nem működött, de még a Faluszeminárium folytathatta munkáját. Ezért, amikor 1949-ben átvettem az Ethnographia szerkesztését, arra kértem, hogy írjon egy rövid beszámolót „A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának 1948/49. évi működéséből” címen. Ezt meg is kaptam Tőle, és a gyarapodás számszerű felsorolása után egy hosszabb mondatban határozta meg a feladatokat: „Ezeknek a számoknak ellenére az a gyűjtő és feldolgozó munka, amely mögöttünk áll, még mindig csak részjelentőséggel bír szemináriumunk életében, amelynek értéke és értelme akkor fog kidomborodni, amikor eredményeit beállítjuk a magyar református gyülekezetekre és ezen belül a református emberre vonatkozó konkrét kérdések vizsgálatába”.⁵ Ugyanebben az évben jelent meg a 13/1949. évi törvényerejű rendelet, mely az összes magyarországi múzeumokat államosította, és a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja felügyelete alá rendelte. A magángyűjtemények felmérését is kötelezővé tette, és ebbe a kategóriába sorolta az egyházi gyűjteményeket is. Amennyiben ezeket nem leltározták megfelelően, illetve a tárgyak kezelése iránt kifogás merült fel, akkor elrendelheték annak állami kezelésbe vételét. Az 1770-ben már leltározott Kollégiumi Gyűjtemény magától értetődően nem felelt meg az 1949-ben támasztott követelményeknek, mint ahogy annak nem is felelhetett meg. Láttam az esetleges államosítás veszélyét, annál is inkább, mert ebben az időben alakult meg a Rákóczi-várban a múzeum, szinte minden anyag nélkül. Ezért leutaztam Sárospatakra és megbeszéltem Újszászy Kálmánnal, hogy mit tegyünk. Azt ajánlottam, hogy az új módszer szerint át kell leltározni a tárgyakat. Igen ám, de ezt Patakon senki sem ismerte, ezért felajánlottam, hogy azt magam – legalább részben – elvégezzem. Abban az időben a Néprajzi Múzeum főigazgatója voltam, magam mellé vettem egyik gyakornokunkat⁶, és először a néprajzi tárgyak ún. leíró-kartonjait készítettük el, és magam megírtam egyben a jelentést is, hogy a leltározás megfelel a kívánalmaknak.

Nemsokára tárgyalta a főigazgatók tanácsa, hogy mi is történjék az egyházi gyűjteményekkel. A vélemények megoszlottak, azt gondoltam, hogy valami olyan indoklást kell az államosítás ellen felvetnem, melyet nem lehet elutasítani. Ezért mondtam, hogy meg kell hagyni ezeket az egyházak kezelésében, mert az embert és anyagiakat követel meg, amit az egyházak csak úgy tudnak teljesíteni, ha azt a hitéleti munkától vonják el. Egy ilyen javaslat ment el a minisztériumba, és az eredmények azt mutatják, hogy az elfogadásra is talált.

1956. február 15-ével Sárospatakra helyeztek a Rákóczi Múzeum igazgatójaként, ami pozícióban nem tekinthető emelkedésnek. Azt, hogy megtaláltam a helyemet, azonnal munkához tudtam látni, mindenekelőtt Újszászy Kálmánnak köszönhetem. Bevezetett a könyvtár, az adattár, a múzeum rejtelseibe, melyet akárcsak a magamét, úgy használhattam. Jó néhány témára felhívta a figyelmemet, a környező falvakban azokhoz a lelkészekhez irányított, akik a legtöbbet tudtak segíteni. Így alakultak ki

⁴ Balassa M. Iván neve a családban.

⁵ Ethnographia, LXI, 395-396.

⁶ Hoffman Tamás.

olyan témakörök, melyekből tanulmányok, könyvek születtek. Ezeket részleteiben is megbeszéltük, és ezen mindig csak nyertem és sokat tanultam.

Családom Budapesten maradt, így amikor 1956. október 23-án késő este a forradalom kitöréséről értesültem, azonnal felutaztam és a Várat Dankó Imrére hagytam, akivel egy évig közösen láttuk el a múzeum igazgatását. A forradalom napjaiban, amit csak lehetett, minden nyomdai terméket összegyűjtöttem, de nem mertem a lakásomban hagyni, hanem amikor november 12-én leutaztam Patakra, az egészet magammal vittem (jól tettem, mert pár nap múlva házkutatást tartottak lakásomon). A Várban nem mertem elhelyezni, hanem elvittem Újszászy Kálmánhoz és együtt rejtettük el a könyvtár második emeleti raktárában, és a vendégszobában később is gyakran olvastam azokat. Más gyűjtésekkel kiegészítve jelentős anyag halmozódott fel. Dévai Jenő angoltanár, kiváló fényképész, felutazva Budapestre a forradalom idején sok fényképet készített a romokról, a tankokról (ezek jelentős részét a rendőrség elvitte).

A legnehezebb időkben is tudta működtetni a Tiszáninnen Református Egyházkerület általa alapított Gyűjteményeit, és ezt jól megválasztott munkatársainak köszönhette. Czegle Imre könyvtáros mellett Román Jánost kell megemlítenem, aki az Adattárban dolgozott, majd a Levéltárat vette át. Jelentős néprajzi munkásságot fejtett ki. Így feldolgozta a pataki fazekasságot, és ennek eredményeit Újszászy Kálmánnal megbeszélve az Ethnographiában, illetve a Magyar Népművészet című sorozatban közöltem, illetve közlésre ajánlottam. Takács Béla a múzeumot gyarapította, és az üvegművesség, a fajsansz (Telkibánya, Hollóháza), továbbá a református egyházművészet kiváló szakértője lett. Valamennyien Újszászy Kálmán keze alatt nőttek fel országosan ismert szakemberekké. Nagyon fájlalta a két utóbbi Miskolcra, illetve Debrecenbe távozását. Ezért írta: „Béla útja Debrecen felé most már úgy tűnik egyenesben van. Egyik szemem sír és a másik sem nevet.”

Amikor pataki működésemet elkezdtem, úgy láttam, hogy a nagy idegenforgalomhoz képest nincsen elég olyan kiadvány, amit az ide látogatók magukkal tudnának vinni. Ezért megbeszéltem Újszászy Kálmánnal, hogy megírunk és kiadunk egy ilyet. Így jelent meg 1957-ben *Újszászy Kálmán–Balassa Iván–Román János: Sárospataki vezető* című 40 oldalas munkánk, mint „A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzei” 8. száma (a sorozat 1-3. számát Dankó Imre szerkesztette). A fényképeket Dévai Jenő, a térképet Nagy Dezső készítette. A címlapot Varga Nándor Lajos, az országos hírű rézmetsző – még Sepsiszentgyörgyről barátom – tervezte. Az 5000 példányt hamar elkapkodták, de sajnos nem tudtam Kálmánt újra rávenni, hogy egy nagyobb, díszesebb kiadvány szövegét írja meg. Nagyon nehezen írt és azt a hatalmas tudást, amivel rendelkezett, élete utolsó évéig mindenkinek szívesen adta át, nemcsak tudósoknak, hanem egyetemi, főiskolai hallgatóknak. Nemegyszer tanúja lehettem, amikor gimnazisták keresték fel, hogy pályamunkájuk kiválasztásában vagy kidolgozásában segítsen nekik. Soha senkit nem utasított el! Igazi pedagógus, aki szóval és példamutatással nevelt. Mennyi mindent tudott, és mennyi mindent vitt el magával, sok olyat is, amit már csak Ő tudott.

Természetesen akadt olyan közös vállalkozás is, mely nem jutott el a megvalósításhoz. 1976. február 17-én írtam meg, hogy Csucs Ferenc szobrászművész eljött hozzám és tudatta, hogy Halmágyi István alkotott egy Károlyi Gáspár szobrot, melyet gipszből még a II. világháború előtt elkészített. Ez sajnos megsemmisült, de a debreceni kollégium tulajdonában megvan a kicsinyített más, és arról szívesen készítené egy ember nagyságú változatot, amit a vízsolyi templomkertben lehetne felállítani. Nem kérne érte mást, csak a kő árát.

Balassa Iván Újszászy Kálmán asztalánál (1988 tavaszán)

A válasz azért is érdekes, mert Újszászy Kálmán kedves humorát is nagyon jól érzékelteti: „Van valami, ami nem érdekel minket? Amit ne igyekeznénk valami módon megszerezni?! Így vagyunk a Károlyi-szoborral is, amiről talán Bottyán János tett említést, s melynek említett példányát Debrecenben én is láttam. A jelenlegi ajánlat azonban még csak Rajtad keresztül jutott el hozzánk. – A kérdés olyan, amelyet, ha különösen Vizsolyra is gondolnánk fontos, bár egy életnagyságú szobor, félek, a szabadban kicsinek tűnne (gondolj el engem szoborban a kertünkben). Síremléknek inkább megfelelne, úgy érzem, de lehet, hogy tévedek.” – Végül nem lett a dologból, ez alkalommal, semmi.

Jórészt sikernek könyvelhető el, amit Győri Elek (1905-1957) művészetének feltárása során végeztünk. Az 1930-as évek első felében jelent meg Patakon, és nevezték őt őstehetségnek, parasztfestőnek, naiv festőnek, de igazában egyik meghatározás sem fedi alkotásait. A Kollégium és Újszászy Kálmán azonnal felkarolta: gondoskodtak itteni tartózkodásának feltételeiről, a Kollégium, a tanárok vásároltak képeiből, és a pataki öregdiákoknak is beajánlották. Igazán boldognak és felszabadultnak Patakon érezte magát. Itt találkoztam Vele először én is, amikor 1956 kora tavaszán együtt bontottuk le azt a kiállítását, amit még előző évben Dankó Imre rendezett a Rákóczi Múzeumban. Jó barátságot kötöttünk, annyira, hogy rövidesen levélben értesített: „Mindenkivel kerülöm még a találkozást is. Nagy csalódások vittek engem erre. Csak 10-20 megértő emberrel tartom fel a kapcsolatot, akik részben Patakon és Pesten találhatók.” Azt, hogy barátai közé fogadott, Újszászy Kálmánnak köszönhetem.

Halála előtt néhány hónappal értesültem róla, hogy az estét Kálmánéknál tölti, ezért a Várból ifj. Újszászy Kálmánnal (alias: Morgó) a 25 kilós magnetofonomat lecipeltük, és sikerült Elekkel egy hosszabb, viszontagságos életét bemutató beszélgetést

rögzítenünk, melynek egy példánya ma is megtalálható a Kollégium múzeumában. Igen, mert Elek elbeszélőnek legalább olyan tehetség volt, mint festőnek, grafikusnak. Meg is írta élettörténetét, mely olyan lenyűgöző olvasmány, hogy nem lehet abbahagyni. Ezt szerettük volna kiadni, rajzaival illusztrálni, de – bár több sajtó alá rendező is akadt – a megvalósulás ma is várat magára.

Mindez azonban nem kedvetlenített el bennünket, és elhatároztuk egy Győri Elek emlékkiállítás megrendezését. 1969-ben fogtunk hozzá, és igyekeztünk a magánszemélyeknél őrzött mindegyik képét felkutatni. Nagyon emlékezetes budapesti közös vándorlásunk azokon a nyomokon, melyet Elek életrajzából, elbeszéléseiből ismertünk; a Patak, Tokaj, Tiszaladány környéki képek összegyűjtését, helyesebben felkutatását Újszászy Kálmán végezte. Ennek során hatalmas adatmennyiség gyűlt össze; a képeket felmértük, lefényképeztük és a jegyzék, a teljes levelezés a Faluszeminárium Adattárában várja, hogy valaki teljes egészében feldolgozza, és esetleg az életrajzzal együtt közreadja.

A kiállítás 116 képpel először 1970-ben a Miskolci Galériában nyílt meg. Látogatottsága, jelentős sikere fővárosi bemutatását is szorgalmazta, de nem ám valamelyik művészeti galériában, hanem a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. Meg kell jegyezni, hogy 1958 elején Győri Elek hagyatékának felszámolásakor kértem a Magyar Nemzeti Galériát, hogy valamennyit vagy a lehető legtöbbet szerezzen meg képeiből. A válasz elutasító volt: nem tartozik gyűjtési körükbe. Talán a két kiállítás is közrejátszott, hogy 1977-ben már a Nemzeti Galéria is rendezett naiv festők műveiből kiállítást, melyről Újszászy Kálmán 1977. január 11-én ezeket írta:

„Elek művészetéről mostanában, füstölögve sokszor elmélkedem, megtekintvén a Galéria kiállítását. Ha az ott látható naivak is naivak, akkor Győri Elek valami más. Biztos vagyok abban, sohasem vállalta volna, Benedek és Gajdos kivételével, társaságukat... Elekünk éppen úgy nem 'östehetség', vagy éppen úgy az, mint Veres Péter atyánk.”

A rengeteg munkának kétségtelenül volt eredménye is. Nagyon sok eddig ismeretlen Győri Elek kép bukkant fel, és én azokat igyekeztem a kollégium múzeuma felé terelgetni. Az egyik alkalommal – már hét évvel a kiállítás megrendezése után – írta egyik levelében: „Azután megköszönöm a Győri akvarellt, jelentvén, hogy a levéllel egyidejűleg elment a levél a kedves adományozónak... Nem telhetetlenségből és az úgymond 'szent pataki élelmesség'-ből következően, de jól esik, hogy nem más-hova került a kép, hanem ezt a legjelentősebb vidéki Győri-gyűjteményt erősíti.” Mikor mindezeket leírom, mégis valami hiányérzet bánt belülről, hogy Győri Elek művészete még napjainkig sem került arra a helyre, ami kétségkívül megilletné. De reménykedem: hátha valaki felhívásnak, sőt kihívásnak tekinti a fent elmondottakat.

Szinte kötelesség-mulasztásként terhel az, hogy közösen tervezett könyvünk, *A tiszaladányi lakodalom* sohasem készült el, és nem jelenhetett meg. Ez helyszíni gyűjtésből, Győri Elek feljegyzéseiből, rajzaival és festményeivel illusztrálva került volna a nagyközönség elé. A kiadásra a Corvina, esetleg több nyelven is vállalkozott. Így aztán hozzáfogtunk az elkészítéshez. Részben a rajzokat is átnéztük, sőt már arról is szó esett, hogy a tiszaladányi gyűjtést elkezdjük. De jött a sok elfoglaltság. Így Kálmán részéről a mindennapi munka mellett a Tizáninneneni Református Egyházkerület főgondnoksága, a református gyűjtemények országos főfelügyelete, és még sok minden más, és sajnos a kitűnő terv nem valósult meg. Azt hiszem, ez is egy olyan feladat, amit egy fiatal szakember akármikor elvégezhetne.

Már egyöntetű sikernek könyvelhető el a küldöttégi szállás, vagyis a múzeum épületének rendbehozatala, és a kiállítás megrendezése. Maga az épület egésze is

nagyon tönkrement, és a benne elhelyezett kiállítás, bármilyen értékes tárgyakat is tartalmazott, de külső megjelenésében nem volt méltó a nagy hírű és nagy múltú kollégiumhoz. A református egyháznak nem volt lehetősége arra, hogy a jelentős összegeket igénylő munkába belefogjon, ezt csak állami segítséggel lehetett elvégezni. Miután megbeszéltük Újszászy Kálmánnal a kérést, először az Országos Műemléki Felügyelőségnél indítottuk el. Mivel én ebben az időben a Művelődési Minisztériumban dolgoztam, jól ismertem a lehetőségeket, és az ügyet bizonyos mértékig tudtam segíteni. 1965 elején már egy jelentős összeg állott rendelkezésre az épület tatarozására, és amikor erről a hivatalos értesítés is megérkezett, ezt Kálmán így nyugtázta: „Mondanom se kell, hogy milyen örömet szerzett nekem ez a közlés, hogy milyen izgalomban vagyunk (Takács) Bélával és a munkatársakkal. Neked köszönjük a segítséget és Rajtad keresztül mindazoknak, akiket ez a köszönet illet. Tudom, hogy megérdemli ez a kedves épület a szeretetet, de azt is tudom, hogy a magunk erejével talán semmikor, vagy nagyon sokára jutottunk volna el idáig.”

Ezután következett a kiállítás elkészítése, amit a Központi Múzeumi Kiállítás-rendező Csoporttal és annak költségvetésével sikerült elvégeztetni. A forgatókönyv megírásába igyekeztünk a legjobb szakembereket bevonni. Mindenki készséggel közreműködött, Makkai Lászlót is sikerült megnyernem úgy, hogy kocsival kora hajnalban a háza elé álltam, és mindent megbeszélve Patakon estére már vissza is hoztam. Azt ajánlottam, hogy Comeniust emlegezzük a legtöbbet, mivel ő politikailag is elfogadott Csehszlovákiában, de ugyanakkor mondjunk el mindent a reformáció, a Kollégium történetéről, és mutassuk be a református egyházművészetet is. Erről írta nekem Újszászy Kálmán: „... a múlt hét végén járt itt Zádor Anna, aki nagyon szeretné, ha a jelenlegi iparművészeti kiállítás volna továbbfejlesztve, annyira gazdagnak és értékesnek látja az anyagunkat. Ez a vélemény különben csak segíti azt az elgondolást, hogy szórjuk vele jobban tele a Comeniusra koncentrált termeket is” (1966. augusztus 1).

A Művelődési Minisztériumban szemet szűrt, hogy túlságosan sokat forgolódom a Sárospataki Kollégium Múzeuma körül, és az egyik vezető azt szóvá is tette. Mire azt válaszoltam, hogy én a magyar kultúrát támogatom, tekintet nélkül arra, hogy azt a református egyház egy szervezete vagy más hozta létre. Ezt el is fogadta, de a kiállítás megnyitásakor már a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban dolgoztam, (bár nem hiszem, hogy a kettő kapcsolódott volna), de nagyon örülök, hogy az épület rendbehozása, a kiállítás megrendezésében bármi keveset is segíteni tudtam. Sok esetben a levelek megfogalmazásában, hangvételében is tanácsokat adtam, hogy a kitűzött célt el lehessen érni. Erre írta egyik levelében: „Nem tudom elmondani ugyanis, hogy mennyire jól esett leveled és mennyire hálás vagyok minden soráért. A levél tartalmáért és több, mint baráti, testvéri levegőjéért. Minden tanácsodat nemcsak elfogadom, hanem külön-külön is köszönöm és mindent annak megfelelően intézek” (1966. június 13).

Minden alkalmat megragadott, hogy Sárospatak, de különösen a Kollégium nagyjainak emlékét felelevenítse, valamilyen módon megörökítse. Emlékszem rá, hogy milyen sok küzdelembe került, hogy az Iskolakert szoborsorába bekerüljön Komáromi János szobra. Nem volt könnyű harc, mert a Magyar Irodalmi Lexikon 1963-ban többek között ezt írta róla: „A Tanácsköztársaság vérbefojtása után különböző jobboldali (klerikális és legitimista) lapok belső munkatársa lett (Új Nemzedék, Magyarság).” Ezek után lehet gondolni, hogy milyen ellenállást kellett legyőzni, mire helyére került a szobor. Dédelgetett tervünk jeles munkái közül a „Pataki diákok” kiadása, de ez nem sikerült sokáig, csak akkor, amikor ennek a politikai és nyomdai

lehetősége is megteremtődött a Fekete Sas Kiadó jóvoltából. Nagy öröm volt számára, hogy „Gondozta Balassa Iván, Palumby Gyula és Újszászy László”.

A számos emlékünnepségek közül kiemelésre kíváncsozok az Erdélyi Jánosé, melyet 1958-ban és 1968-ban halálának 90., illetve 100. évfordulóján rendeztünk. Az utóbbi alkalommal egy nagyobb értékelést én tartottam, és a Magyar Néprajzi Társaság nevében, mint annak ügyvezető alelnöke koszorúztam meg sírját. Újszászy Kálmánt a különböző tudományos társaságok igyekeztek támogatni, és ezzel sárospataki pozícióját erősíteni. Ezzel kapcsolatban írta 1968. január 16-án: „Tekintettel arra, hogy vett információk szerint az év első felében az Irodalomtörténeti Társaság, a Néprajzi Társaság s talán a Filozófiai Társaság is Patakon vándorgyűlésüket, aminek a helyi tanács és az intézmények nagyon örülnek, [hogy] ez a vándorgyűlés Erdélyi és Tompa jegyében történék. Az időjárás bizonytalansága miatt is, nagyobb megemlékezéssel akkor készülnek a helyi szervek, illetve annak keretében, abba bekapcsolódva. Most egy ünnepi megemlékezés [lennel] az évforduló napján a koszorúzáshoz csatlakozóan.” Mindennek a mozgatója, elképzelője és irányítója Újszászy Kálmán és a Gyűjtemények.

Hosszú volt az az évtized, mely azóta telt el, hogy 1956-1957-ben a papírboltban nem szolgálták ki a Gyűjteményeket, mert azt a „klerikális reakció” sárospataki bástyájának tartották. Nem egy esetben a Rákóczi Múzeum neve alatt történt a vásárlás. Egy évtized alatt megnyílt az új kiállítás, és a helyi hatóságok, intézmények csaknem természetesen vették, hogy a papköltő Tompa Mihályról, a teológiai tanár Erdélyi Jánosról emlékünnepséget tartsanak, kiállítást rendezzenek. Mikor 1958-ban Erdélyi János tanár házán emléktáblát helyeztünk el, a hivatali szervek, de még az értelmiség sem jelent meg. Kifogásolták, hogy egy teológiai tanárnak emléktáblát állítunk, de nem tiltották meg, ami annak is volt köszönhető, hogy Ortutay Gyula, a Hazafias Népfront főtitkára leplezte azt le; a Tompa-kiállítást Horváth Márton, az Irodalmi Múzeum főigazgatója nyitotta meg.

A volt pataki diákok többsége, bármilyen hivatalt töltöttek is be, mindig támogatták a Gyűjteményeket és ezzel Újszászy Kálmánt. Jó néhányszor beszéltünk erről, és magam is azon a véleményen voltam, hogy amikor a tanács tagjává megválasztották, fogadja azt el, mert sok olyan rombolást meg tud akadályozni, vagy esetleg mérsékelni, amit a Patakot nem értő jött-ment funkcionáriusok könnyen elkövetnek. Ugyancsak az elfogadást javasoltam a díszpolgárrá történt megválasztásakor is. Érdeemes lenne egyszer azt is sorra venni, hogy mi mindent ért el sokszor csak az egyszerű jelenlétével. Egy ilyen felméréshez jó lenne Debrecen, Pápa, Budapest hasonló intézményeit vagy éppen más egyházak hasonló működését megvizsgálni. Szerintem a Bethlen Gábor-i módszer bevált, annál is inkább, mert nem lehetett az út végét látni. 1990-től pedig a Gyűjtemények a Sárospataki Kollégium iskoláival kiegészülve próbálják meg teljesíteni feladatát. Ez Újszászy Kálmán munkájának is köszönhető.

Akadnak olyanok határainkon belül és kívül, akik magatartásának indokait, módszereit, kellő ismeret hiányában nem értették meg. 1978. február 19-én kelt levelében írt erről: „Amerikai ‘atyámfiak’ folyton pocskondiáznak (Szabó László verseivel a ‘detent’-et, a nyári iskolával a kommunista propagandát szolgálom), de azért nekem kellett összeállítani a Ligonier-ba készítendő gályarab emléklakett számára lehető megbízható, vagy indokoltan megbízható névsort (három nap!). Így aztán nem tudom megtanulni Tőled, hogy kell rövid levelet írni.” Ez utóbbira csak azt mondhatom, hogy hála Istennek, mert hosszú leveleit sokszor előveszem, és abból merítek erőt. Ami pedig az áskálódásokat, ‘pocskondiázásokat’ illeti: könnyű azoknak nagy hangon

beszélni, akiket évtizedeken át egy óceán választott el a 'magyar valóság'-tól; szerencsére ez csak kisebbség volt.

Azt, hogy 1957-1990 között a magyar kultúrát érintő esetekben meddig lehetett elmenni, azt nem lehetett pontosan tudni, inkább csak érezni. Éppen ezért nem nehéz egy-egy kérdés megoldásában kifogást találni. Ezért érthető és megbocsátható az, hogy akadtak olyanok, akik 90. éves születésnapján nem kívántak országos ünnepséget rendezni, de később belátták, hogy erre szükség van. Az Imateremben tartott széles körű összejövetelen a tanítványok, a barátok, a tisztelők sokasága üdvözölhette. Valamennyien örülhetünk, hogy ezt a felé irányuló nagy szeretetet, tiszteletet vihettem magával. Tudom, hogy ez számára megnyugvást jelentett.

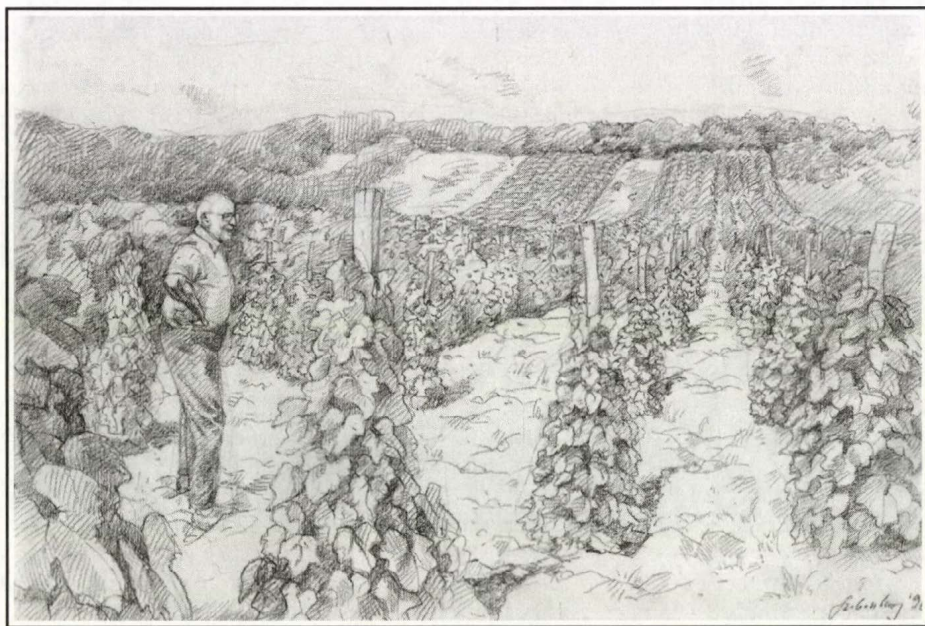
A fentebb leírtakat még számos más esettel ki lehetne egészíteni, amikor egy-egy feladat megoldásában együttműködtünk, de a felsorolást már csak azért se kívánom folytatni, mert máris úgy érzem, hogy saját szerepemet túlértékeltem. Pedig ha mérlegre tennénk abból világosan kiderülne, hogy mennyivel többet kaptam én személy szerint Újszászy Kálmántól és a Gyűjteményektől, mint amennyit adhattam. Patakra kerülésemkor szinte azonnal néprajzi gyűjtőutakra mentem. Ilyenkor első utam hozzá vezetett, és Ő ellátott tanácssal. Először is nyomtatott irodalmon kívül mi mindent találhatok az Adattárban, a Levéltárban, a Kézirattárban. Majd elmondta, hogy melyik református lelkészhez menjek be, hiszen jól ismerte őket, mivel többségük az Ő keze alól került ki. A Népfőiskola egykori hallgatóit is segítségével ismertem meg. Mindezt különösen az tudja értékelni, aki szembekerült a leverett forradalom után a falvakban történő néprajzi gyűjtés nehézségeivel. Így ha ebben a munkában valami eredményt értem el, akkor az bölcs útmutatásainak nagy mértékben köszönhető. Majd mellém adta Takács Bélát a Sárospataki Kollégium, később a Debreceni Református Kollégium múzeumának igazgatóját, és ennek az együttműködésnek is látható eredményei születtek. Olyan kiváló emberekhez irányított, mint a cigándi Kántor Mihály, falujának és az egész Bodroghköz néprajzának tudós szakértője; Kováts Dánielhez, e kötet egyik szerkesztőjéhez, aki ebben az időben Zemplénagárdon tanítóskodott és vezette be tanítványait a néprajzi gyűjtés szépségeibe; a karcsai Nagy Gézához, aki talán legtöbbet adott közre a Bodroghköz néprajzából, nyelvjárásából. Eljutottam Tokajban Pap Miklóshoz, aki a szőlő és a bor kutatásában és a Tokaji Múzeum megalapításában ért el kimagasló eredményeket. De nem folytatom tovább a felsorolást, mert sokakkal ismertetett meg, és én valamennyiükkel nagyon sokat nyertem.

Cikkeim, tanulmányaim, könyveim feldolgozásakor is rengeteget segített. Ha ezekkel kapcsolatban elmondtam terveimet, nem volt olyan eset, hogy valami tanácsot ne adott volna, általam nem ismert forrásra ne hívta volna fel a figyelmemet. Tőle tudtam meg, hogy hol kell keresni a darnói apátság romjait, a Szarka- (Nádor)-kút kövel kirakott – azóta elpusztított – kádijait, a Névtelen-várat Komlóska felett, Nyíri határában az elpusztult Árpád-kori falu, Ráska helyét. Az Ő segítségével jutottam el Telkibányára, ahol Kádár nagytiszteletű úr és két húga Klárka és Sárika az egykori porcelán (1830-as évektől REGÉCZ felirattal) múltjának felderítésében segítettek.

Élete végéig a Jézustól származó bibliai ige irányította: „Jobb adni másnak, hogynem venni” (Csel. 20:35). Régóta készülő és végül is 1994-ben megjelent *Sárospatak történeti helyrajza* című munkámban felhasználtam Újszászy Kálmán *Történelmi műemlékek Sárospatakon. Adalékok Sárospatak műemlékileg nem védett, de helytörténeti jelentőséggel bíró épületeihez* (1979) című kéziratos munkáját, ami rengeteg kérdésben adott számomra eligazítást. Ha megakadtam, mindjárt levélben kértem tanácsot, és azt rövid idő alatt meg is kaptam.

1992. április 21-én kelt levelében a mai Kazinczy utcán volt hídról a következőket írta: „A fahídnál volt a jelentősebb személyek fogadásának első állomása. Az üdvözléseket adó ágyuk itt álltak, míg a hivatalos fogadás a Sorompó-hídnál volt. A Sorompó-híd azért is olyan impozáns, máig megmaradt, keleti korlátja, ami a Rómisch-térképen is jól látható...” Ezt a könyvemnek Neki ajánlottam a következő szavakkal: „Ajánlom ezt a könyvet Újszászy Kálmánnak, atyai barátomnak, a ‘pataki szellem’ ápolójának és ébrentartójának”. Azt remélem, hogy még kézbe vehette, talán bele is nézhetett, hiszen elsősorban az Ő segítségével írtam.

Nehéz elhinni, hogy már nincsen. Patakot nem tudom nélküle elképzelni. Ha valamire nem tudom a választ, nincs kihez fordulni. Nagyon hiányzik.

„Apóka a számára oly kedves szőlőben szemléli a termést”

T. ERDÉLYI ILONA

Újszászy Kálmánra emlékezve

Újszászy Kálmánra és negyven esztendőös ismeretségünkre emlékezve, annak egyes szakaszaira visszagondolva érzelmeimet nem tudom elhatárolni sem személyiségétől, sem együtt végzett munkánktól, gyakori levélváltásainktól, csendes, ám mindig gondolatmozgató kérdéseitől, a pataki temetőkertben tett sétáktól és a családjában töltött óráktól.¹ Volt egy mindkettőnk számára nagy és fontos „ügy”, amely a Patak és Pest közötti távolság mellett négy évtizeden át fenntartotta ismeretségünket, amely a későbbi években – talán nem szerénység, ha azt mondom – lassan szemérmes barátsággá alakult.

1945-ben juthattam el Sárospatakra. Korábban is sokat hallottam, olvastam Patakról. Azt hittem, hogy kép-, olvasmányélményeim és a családi legendatár nyomán már mindent tudok a tájról, a városról. Tele voltam várakozással és persze illúzióval, amikor útnak indultam. A „szőlővesszeiről” híres vidék, a Rákóczi vár, a főiskola, a „Bodrog-parti Athén” felé haladva gondolatban egy umbriai hegyoldalt láttam magam előtt – galambdúcos tanyákat napban fürdő szőlőlugasokkal, egy városkát patinás polgárházaival, mediterrán fényt és derűt, harmóniát sugárzó okkersárgát.

Mást találtam, mint amire számítottam. Furcsa, kettős arcú település fogadott, amelyből leginkább a derű, a harmónia hiányzott. Egyszerűségében is monumentális volt a főiskola, a két templom. A polgárműltat idézte a Rákóczi utcai háziorvos. Ahogy azonban távolabb kerültem a központtól, egyre szomorúbb lett minden: a feldúlt, elhanyagolt vár és várkert, a Bodrog-parti háziorvos. Ami azonban legjobban szembetűnt, megriasztott, az az emberekből áradó tétováság és gyanakvás, az arcokra kiült félelem, a magukra hagyatottság érzése. Nagynak láttam a kontrasztot a kormányprogram utáni Pest bizakodása, lendülete és a rosszkedvbe, mozdulatlanságba dermedt Patak között.

Akkor még nem hallottam a háború utáni évek kálváriájáról, a régi vallásháborúkat idéző indulatokról, amelyek épp Patak iskolaváros voltából következtek. Arról sem tudtam, hogy milyen elszántsággal, szinte hősiességgel mentették a diákok, tanárok és lelkészek az egykori „donátorok”, az iskolák, a kolostorok könyvesházaiknak sárba hányt, még ép darabjait, gyakran százados kincseket, hogy azokkal is gyarapítsák a „pataki skóla” könyvtárát, s azon keresztül a magyar művelődést. A „királyok borát” termelő, munkájuk okán méltán rátarti gazdák szellemének megtörései és ezen akcióknak nyomai is ott voltak a pataki arcokon.

E friss benyomások, ellentétes érzések között léptem be az egykori főiskola épületébe, a későbbi Sárospataki Tudományos Gyűjtemények néven ismertté lett együttesbe. Ott találkoztam Újszászy Kálmánnal, akihez a mindenkit ismerő és segítőkész Klaniczay Tibor irányított. Rőla – a néhány semmitmondó ismereten túl – éppoly keveset tudtam, mint Patak közelmúltjáról. Az alacsony termetű idősebb férfi sötétkék munkaköpenyt viselt. Ebből világított a hófehér inggallér, középen fekete nyakken-

¹ Az emlékezés *Emlékkönyvünk* számára, a szerkesztők kérésére készült. Itt jelenik meg először. (A Szerk.)

dővel. A szemüveg mögötti ironikusan csillogó, derűs szempár uralta az arcot. Sugárzott belőle a biztonságérzés, az erő és a nyugalom. Megcsapott a tér- és időnkívüliség. Az ódon, puritánságával együtt méltóságot, szilárdságot, ízlést árasztó épület mellett, amely maga is kilógott a lepusztult környezetből, újabb anakronizmus: egy halk szavú „úr” a köztereken bömbölő néprádiók zajában, a kor szellemi és tárgyi igénytelenségében. Az arcot fürkészsze hirtelen hatalmába kerítette a „dèjà vu!” érzése. A szelíd de határozott, belülről fakadó erőt, az egyenes tartást és a másik ember iránti nyitottságot érzékelve a gyermekkor emlékei tolultak fel bennem: édesapám és barátai, többek között keresztapám, Szász Károly, Imre Sándor és Ravasz László alakja. A „nagy ember”, aki vállalja önmagát. Meri vállalni a mostoha, az ő értékeit elutasító, ezért ellenséges környezetben önmagát, minden következményével együtt. Önálló, független személyiség, egy „citoyen” áll előttem. Mindezt éreztem, amikor első benyomásaimat ott helyben megfogalmaztam.

Újszászy Kálmán tartózkodóan üdvözölt, és mégsem éreztem őt idegennek. Egyszerre eltűnt az a furcsa lehangoltság is, ami a városban járva elfogott és úrrá lett rajtam. Annak ellenére is felszabadultam, hogy az idős úr kutató, kritikus tekintete és rövid, tárgyyszerű kérdései szigorú vizsgáztatóra emlékeztettek. A „vizsga” végén – ugyanúgy mint azt korábban Horváth Jánosnál vagy Zsiray Miklósnál, egykori kedves professzoraimnál az alapvizsgán tapasztaltam – meglágyult a tekintet, és megjelent a később oly jól ismert kedves félmosoly.

Később értettem meg a hűvös, tartózkodó, ám nem elutasító – mint azt a félmosoly jelezte –, inkább csak várakozó fogadtatás okát. Az örök tanár, a „professzor úr” – mint akkor szólítottuk – így értette meg az ifjú kutatójelölttel, hogy az üdvösséghez nem elegendő a mégoly kiváló felmenők kiléte, de még a jó szándék sem. Hosszú és köves út áll az előtt, aki ki akarja és tudja érdemelni Újszászy Kálmánnál az elfogadást, mi több, az elismerést.

Beszélgetésünk végén meghívott Kazinczy utcai otthonába, amely a hetvenes évektől kezdve nemzeti intézménnyé, szinté az ország egyik nagyhatású nemzetközi kulturális centrumává vált. Ennek terheit – háziasszonyi minőségében – mindenkor mosolyogva vállalta a másik nagy egyéniség, ötvenhat éven át Újszászy Kálmán társa, Deák Ilona, aki később a pataki Gyűjtemények múzeumának gondját is vállára vette. Akkor, 1954-ben elsősorban a két fiú és a két kislány nevelésével foglalkozott, akik mára az eleven iskolásokból tekintélyes polgárok, szakmájuk kitűnő művelői lettek. És ismét a „dèjà vu!” A négy Újszászy-gyerek ugyanolyan szabad madárként élt az iskolai feladatok elvégzése után, járva a határt, mint egykor az öt Erdélyi-gyerek a Csallóközben, Komáromban vagy Pesten. Az apa, mint valami felvilágosult monarcha, a szeretetre és a bizalomra épített. Gyermekeit kis koruktól kezdve szoktatta belső fegyelemre, kötelesség- és felelősségérzetre, amely a későbbi szabadság alapjául szolgált. A gyermekköztársaság hatalmas harcai, vitái nem fajulhattak el: tudták, hogy a legfőbb tekintély szigorúan bünteti a testvérviszály tettelegességeit: nem kutatja a háborúság okait, szelíden, de határozottan és egyenlően oszt „jussot” a feleknek – így tesz igazságot.

Az 1960-as évek közepétől, Erdélyi János levelezése két kötetének megjelenése után érezhettem az elfogadást, és csak jóval később az irányomban történt feloldódást, mint azt levelezésünk igazolja. A kezdeti „Kedves Nagyságos Asszony”-t lassan szorította ki a „Kedves Ilona Asszony”, „Kedves Ilona”, majd „Kedves Ilona Húgom”, végül pedig a „Drága Ilona”. Mint később tapasztalhattam, mindenki otthon érezte magát a Temetőkert szomszédságában fekvő vendégbarát házban, ahol mindenkit „igen fontos személyként” (VIP) fogadtak, lett légyen a látogató hazai diák, neves

külföldi professzor vagy egyházi, netán politikai vezető. A magas kerítés elzárta a kertet az utcától, de köztudott volt, hogy a kertkapu, miként a barátságos ház is, nyitva áll boldog-boldogtalan előtt, aki vállalja a harcot napjaink őrző-védő káeftéinek jeles elődjével, a harcias, nagyhangú, ám jámbor Tücsökkel. A tér- és időnkívüliség itt is kísértett: a gyermekek felnőttek, ám sorra-rendre jöttek az unokák – Pestről épp-úgy, mint Miskolcra – a Kazinczy Ferenc utcai „neveldébe”. Még a 90-es évekre is jutott Patakra egy-egy diákunoka. A szeretet, a derűvel és kedéllyel oldott igényesség nem változott: az unokák is megtanulták, miként egykor szüleik, hogy a szeretetet nemcsak elfogadni, de vizionozni is lehet.

Újszászyéknál mindig volt látogató. A magyar biedermeier bútorok, dísz tárgyak és népi szöttek, bokályok, valamint a naiv és modern festők képeinek együtteséből olyan meleg, barátságos, vendégváró otthon vált Ica asszony keze és lelke nyomán, amelynek szépsége, atmoszférája nemcsak csalogatta, hanem marasztalta is a mindenkori és mindenünnen jött vendéget.

A közös „ügy”, amelynek szolgálata – a személyes és családi szálakon túl – kapcsolatotunkat mindvégig elevenen tartotta, Erdélyi Jánosnak, a főiskola tanárának, Patak nagy szellemi mozgatójának tevékenysége, munkássága iránti érdeklődésünk volt. Újszászy Kálmánt elsősorban egykori „hivatali elődjének”, a főiskola filozófia professzorának és „főkönyvtárnokának” könyvtárosi munkája érdekelt, mint arról 1964-es, az író születésének 150. évfordulójára emlékező értékes tanulmánya mutatja. Arany János után elsőként fogalmazta meg a gondolatot Erdélyi János egyik jellemző vonásáról: „Híven a korhoz, amelyben élt, még hívebben azonban önmagához, fenntartás nélkül az új kezdeményezések embere, aki inkább alapokat rakott, mint másokra épített.” Néhány évvel később kezdte foglalkoztatni Újszászy Kálmánt Erdélyi János „közegyházi forgolódása”, azaz hogy mi és milyen volt a szerepe a magasabb szintű egyházi szervezetben, például egyházközségben, egyházmegyében, egyházkerületen, zsinaton. Úgy vélte, hogy Erdélyi pataki munkásságának ez a szinte máig földérintetlen területe a patakiakra vár. Újszászy Kálmánt azonban a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények és a pataki református intézmények megújulása érdekében végzett közéleti, hazai és külföldi szervező munkája megakadályozta abban, hogy feldolgozza Erdélyinek ezt a tevékenységét.

Mindvégig érdekelt azonban őt a népdalok gyűjtője, kiadója, a népiesség teoretikusa. Erről 1992. május 14-i levelében írt, amikor Erdélyi Jánosnak „Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások” címmel „Az irodalomtörténet forrásai (Fontes...)” című sorozatban megjelent kötete megérkezett hozzá. Úgy érzi – mint írta –, hogy ez a kötet mutatja be „Erdélyi János munkásságának talán legszínesebb szektorát” ... „Talán nem érti félre, hogy ezekben a kisebb-nagyobb, rövidebb-hosszabb írásokban a masszív Erdélyi-portré is oldottabbá, megközelíthetőbbé, színesebbé válik... Haza kell vigyem, s alkalmilag, szinte kikapcsolódásként elolvasnom, az erre egyébként rövidségük miatt is magukat kínáló tanulmányokat... Nehéz lesz eldöntennem, hogy az otthoni könyvgyűjteményben vagy az Adattár magyarságtudományi könyvtárában helyezzem el véglegesen.”

Személyes találkozásaink során beszélgetéseink jórészt a múlt századi Patak, a főiskola, az akkori élet és annak főszereplői körül forogtak. Elsősorban az akkori tanárok, az egyházi és az országos politika kérdései kerültek szóba. Beszélgetéseink nyomán megelevenedett a korabeli Patak. Mintha hirtelen életre keltek volna a nagy tanárok: Kövy Sándor, Nyíry András, Magda Pál, majd azok, akiknek később Erdélyi tanártársa lett, akikre majd olyan nagy szeretettel emlékezett: Somossy János, Majoros

András. Nekik, miként társaiknak, felbecsülhetetlen nagy szerepük volt Patak híressé vált diákjainak formálásában, a „pataki szellem” áthagyományozásában.

A „pataki szellem” lényegéről szólva Újszászy Kálmánt idézem: „...azzal, hogy (Erdélyi) a háromszázados ünnepélyen (1861) ezt a felírást ragyogtatta a főiskola homlokzatára: 'Három fáklým ég, / Hit, haza, emberiség!' ő lett legtömörebb formába öntője annak, amit úgy hívnak, hogy pataki szellem.”

Leggyakrabban azonban a Nagykönyvtár, Erdélyi János „főkönyvtárnoki” munkája került szóba, azé a gyűjteményé, amelynek gondozója ekkor Újszászy Kálmán volt. Sokszor emlegettük Hegedűs László személyét és tevékenységét. Erdélyi barátja, „komája” volt, azaz az egyik Erdélyi-gyermek keresztapja és szomszédja, az egyházügyi harcokban hűséges, vele együtt gondolkodó társa, a nagy egyházszerző, egyházépítő pataki lelkész.

Beszélgetéseink során vallott „rögeszméjéről”, Patakról, azokról a munkákról, amelyeket már elvégzett és amelyekre még készült. Lassan rajzolódtak ki előttem azok a párhuzamok, amelyek az egykori és a száz évvel későbbi „főkönyvtárnok” között mutatkoztak.

Mindkettőjüket egy-egy történelmi vihar következményeként bekövetkezett kényszerű pályamódosítás helyezte munkahelyére. Erdélyi 1851 novemberében került Patakra. Korábban az országos irodalmi élet meghatározó egyénisége volt. 1849 után itt talált menedéket, miként Arany János Nagykőrösön. Mindketten egy-egy református iskolában kezdhettek új életet. Tanár, háromévenként „közigazgató”, vagyis – mint Erdélyi írta magáról – a „főiskola mindenese”, 1865-től pedig „főkönyvtárnoka”. A történelmi vihar ragadta ki Újszászy Kálmánt is korábbi világából, de neki nem kellett lakhelyet változtatnia. A kényszer küldte a Sárospataki Teológia filozófia professzorát, az országos hírnévre szert tett pataki népfőiskola szervezőjét a Könyvtár falai közé. Majd száz év választotta el a két tanárt, könyvtárost; munkahelyük és az élet keretei azonban sokáig nem igen változtak. Ugyanazon helyiségekben, ugyanazon íróasztaloknál dolgoztak, ugyanazokat a könyveket, leltárkönyveket, írópultokat és kulcsokat használták, ugyanazt látták ablakaikból. A templom padsora is azonos volt, miként az énekelt zsoltárok, talán még a papok palástjai is. Barátaikat látogatva azonos utcaköveket koptattak, és szőlőjükbe menet is azonos volt az útjuk. Végül pedig talán ugyanaz a fekete gyászlepelbe vont, feketével felszerszámozott lovak vontatta féderes halottas kocsis kísérte őket utolsó útjukra. Máig él a hagyomány: a templomból induló gyászmenet és a gyászoló gyülekezet megáll a főiskola előtt, búcsúzva és tisztelegve a munkahely előtt, amely mindkettőjük számára hol menedéket adó „kegyes anya”, hol pedig időt és energiát rabló Hivatal volt. Ugyanaz a temető fogadta be földi maradványaikat.

Párhuzamos volt fáradhatatlan törekvésük, amelyet szinte „rögeszmeként” végeztek a magyarországi protestáns iskolaügy, tudomány és kultúra fejlesztése érdekében. Itt azonban megszakad a párhuzam: Erdélyi Jánosnak nem egészen tizenhét év adatott, hogy törekvéseit megvalósíthassa. Mindössze ötvennégy évet élt. Újszászy Kálmán azonban pátriárkai kort kapván Teremtőjétől nagyon sokat tehetett szűkebb munkaterülete, a Gyűjtemények, de az egész református iskolaügy megújulásáért, s ezen keresztül pedig a város korszerűsítéséért. Ezt is kevesellte, még többet szeretett volna tenni a „rögeszméjének” nevezett Patak érdekében.

Az 1980-as évek végén, a 90-es évek elején beszéltem egy, Erdélyi János pataki éveivel, pontosabban diákkorával foglalkozó munkámról. Újszászy Kálmán, mint később írta „egy meggondolatlan pillanatban” elvállalta az átnézését. 1992. március 25-i, rendkívül tanulságos megjegyzéseit kísérő levelének idézem azt a részletét.

amely az akkor már 90. évében járó ember aktivitását, tevékenységét, valamint a vállalt munka iránti felelősségérzetét jellemzi: „Eltekintve attól, hogy az 1990-91. tanév eseményei nemcsak Sárospatak és az iskola életében voltak meghatározóak, hanem az én tevékenységemet is döntően igénybevették, s eltekintve attól, hogy feleségemnek és magamnak sérüléssel járó betegségei, többszöri kórházi ápolás, külföldi barátainknak szinte folyamatos látogatása nemcsak időmet, hanem erőmet is maguknak kívánták, s a különböző kisebb-nagyobb megbízások miatt is, többször meg kellett szakítanom, hónapokra is, a kézirat átnézését, s végül, mivel a kézirat valóban érdekelt, nem voltam képes felületesen foglalkozni vele (csak éppen áttekinteni, s pár megjegyzéssel elintézni), s főleg mivel jobban tisztetem és szeretem Magát, semhogy 'híg' munkával fizessenek azért, hogy engem tisztelt meg a kézirat induló hányadának átvizsgálásával, s hogy technikai fogyatkozások (írógép probléma) is befolyásoltak munkámban, nem is lehetett hamarabb jelentkezni észrevételeimmel, mint ahogy ez most történik... Nem folytatom tovább, s azzal zárom ezeket a kísértő sorokat, hogy bár elfoglaltságom, úgy látszik, a jövőben sem kisebb az elmúlt két esztendőnél, ha erre jár, és ha szükségét érzi, szívesen beszélgetek el a most említett, vagy egyéb kérdésről a kézirrattal kapcsolatban.”

Egy másik 1992-es, május 14-i levelének panaszosabb a hangja. Szomorúsággal veszi tudomásul, hogy egyre kevesebb ideje marad arra, hogy korábbi kedves témáival foglalkozzék. A Comenius-díjjal történt kitüntetés után írta: „...az 50-es évek végétől, talán így is mondhatnám, az első amerikai utunk óta, a Comenius-szal való foglalkozást is abba kellett hagynom; mint ahogy már korábban elszakadtam, s hagytam csonkán-bonkán abba, engem egzisztenciálisan érdeklődő filozófiai kérdéseimet is. Egyiket is, másikat is 'felfalták' a Gyűjtemények gondjai, a már megvoltak mellé rendben felsorakozó újabb ágazatok.” Majd ugyanitt később: „...mert ahogy az említettekkel, úgy az Erdélyivel való foglalkozásomnak is meg kellett a többiekkel együtt szűnnie, és megszűnni lassan egyebeknek is. Jó volna még, mielőtt elmegyek, rendezni az írásaimat, hogy mint Koncz Sándor barátom is tette, ne nehezítsem majdani munkatársaim dolgát. Talán jó két hét alatt, ha nem vonnám el vele más olyan elfoglaltságtól az időt, amit nála még mindig fontosabbnak tartok, amivel jobban megkönnyíthetem az utánamjövők munkáját, mint az említett iratok rendezésével.” Majd az Erdélyi-család általa ismert tagjairól szólva így folytatja: „Zsuzsának is kellene írnom, nagyon régóta adósa vagyok, s Mihálynak is előttem van fontos levele. Azzal, hogy ezt a Magának szólót megírtam, úgy érzem, hogy valami keveset törleszthetek abból az adósságból, amellyel valamennyi Erdélyinek együtt tartozom. Isten áldja meg mindnyájukat további jó munkával, s ha erre járnak, ne kerüljenek el bennünket. Utódom a főgondnokságban, a kedves Szabó Dániel azért is törekedett minden erejével arra, hogy szomszéd épületünket teológus internátusnak megvásárolja a Kollégium, hogy annak ablakain keresztül, a temetőre rálátva, a sírok között, egészen Erdélyi János sírjáig, együtt más tanár- és diáksírokkal ihletődjenek azokkal, sőt gondozói is lehessenek azoknak. Talán így is lesz?! Mindenesetre az elgondolás tiszteletet érdemel.”

Utolsó hosszabb levelének végén újra vall arról, amit neki Patak jelentett: „Ilonának lábai, úgy tűnik, lassan, de biztosan továbbromlanak és én is csak bicegek botom segítségével. Bajainkat azonban szinte elfelejtve, rögeszménkhez, Patakhoz és mindahhoz, amit ez jelent, mint fogalom is, eszme is, feladat is, tartalmaz, csökönyösen ragaszkodva dolgozunk és számontartva minden régi barátot, ezeknek hosszú sorában köszöntjük Magukat is, és kívánunk jó egészséget, jó munkát a viszontlátásig.”

A kedves biztatás nélkül is mindig felkerestük a Kazinczy utcai barátságos otthont, ha arra vitt utunk. Legutoljára 1992 decemberében találkoztunk, amikor 90. születésnapját ünnepeltük. Én köszönhettem őt az Irodalomtudományi Intézet munkatársai nevében: sokan vagyunk hálásak a tudós könyvtárosnak, professzornak a nekünk nyújtott segítségért. Az összejövetel ünnepléssé változott, amelyben szinte az egész ország-város résztvett, köszöntve a gazdag alkotói pályát, Patakot is gyakran reflektorfénybe emelő munkásságot.

Újszászy Kálmán sokat dolgozott, és nagy művek maradtak utána. Nem azok közé az alkotók közé tartozott, akik könyvtárpolgokat töltenek meg rövidebb vagy hosszabb ideig ható művekkel. Az ő alkotásai más dimenziókban élnek tovább. Ismeret- és tudásanyaga megengedte volna, hogy „szobatudóssá” legyen, folytatva korábbi filozófiai munkásságát. Túlságosan kötődött egyházához és népéhez. E kettő iránt érzett felelősségtudata vitte mindig oda, ahol a legtöbbet tehette. Emellett igazi „tanító” volt: nemcsak tudásanyagot adott, hanem foglalkozott is az ifjakkal, követve a nagy pataki tanárok példáját. Kazinczy Ferenc mesélte Vay Józsefnek, aki panaszkodott a pataki diákok „excessusai” miatt. Kazinczy erre azt felelte: „Szerezzünk a diákoknak örömet.” Vagyis: „...eszközöljük azt, hogy a professorok vonják s bocsássák közelebb magokhoz az ifjakat, s a leckék óráin kívül is társalogjanak velők; mindjárt ritkulni fognak a kihágások” – mint tette azt a tudós Szentgyörgyi István. Kazinczytól tudjuk: „...kivitt a mezőre, szőlőhegyre sétálni s nyájasan beszélgetett vele; ilyenkor tőle mindig igen sokat s majdnem többet tanultam, mint különben igen tudós és épületes leckéin. Ennélfogva én a világ minden kincséért sem mentem volna kóborolni éjjel vagy korcsmáni vagy bálozni, attól tartva, hogy e nagy ember barátságát és bizodalját elveszítem.”

Az ifjúsággal való foglalkozás fontosságát tudta Újszászy Kálmán is. Az ő „peripatetikus” sétái a temetőkerthbe vezettek. „Történelmi sétáin” tanított és nevelt. Nemcsak a múlt nagyjainak sírját mutatta meg és ismertette munkásságukat. Többet tett ennél: „humanizálta” a temetőt, feloldva az emberekben, elsősorban a fiatalabbakban meglévő riadságot, idegenkedést.

Különösen fontos volt az a magatartás-minta, amellyel napjainkban ritkán találkozunk: az elődök megbecsülése, az igényesség megkövetelése, valamint – s talán ez volt a legfontosabb – a mindent beborító közöny, az érdektelenség, a tespedés elutasítása, valamint a ma divatos „énközpontúság”, pontosabban az önzés megvetése.

„Történelmi séták a sárospataki református temetőben” című munkájában írja: „...temetőképzetünk mindig több annál, amit érzékelünk, látunk. Több a fáknál, bokroknál, síremlékeknél, még a szeretteink nyughelyénél is több, több azoknál, akiket magába fogadott és fogad! Gyűjtőhelye az értékeknek, amelyet egy közösség – ez esetben mindegy hogyan mondjuk – kitermelt magából, vagy amelyek éppen ebben a közösségben találtak meg hordozóikat. A test már régen elporladt. A csontokat is ritkán kell háborgatni a rátemetési pataki temetőben, de az érték nem veszendő és múlandó, hanem örök. Ennek az öröknek jelenléte tudatosan, vagy tudatosulás nélkül érzése az a több, az a pozitívum, ami miatt nem csupán sírdombok összessége, 'holtak háza', kegyeleti park, zöldterület, hanem valóban 'szent hely' a temető. A megsemmisülés negatívumának, hanem egy népen, nemzeten belül egy szűkebb közösség, egy falu, egy város életében reverálódott és újra és újra, ismétlődően reverálódó értékek hordozója, tükre, emlékeztetője.”

A rá oly jellemző kedves önirónia szól 1993. januári soraiból: „Abban a köszöntő áradatban, amelyben sülyvedezem, is jelezni kell, hogy megérkezett a két fénykép...”

Hálásan köszönöm mind a kettőt. Különösen Zsuzsa jó a felvételen, meg a kereszt (értsd: a kitüntetés) a nyakamban.”

Ezután már csak az 1993. május 5-én írt levelét hozta a postás. Sorait április 18-án elhunyt férjem temetésének napján vetette papírra. Idézek a levélből, és nemcsak azért, mert jellemzi a levélíró gondolkodását, hanem azért is, mert életének talán eddig nem ismert részletét idézi fel: „Török Tamást nemcsak mint férjét, gyermekeinek Édesapját gyászolom, hanem az író, a Jászai-díjas dramaturg-rendező, az érdemes művészt, s ami még közelebb hozza hozzám, az Unitárius Egyház kiemelkedő jelentőségű tagját, az Unitárius Élet főszerkesztőjét. Ez utóbbit azért hangsúlyozom, mert az ifj. Bartók Bélával évtizedeken át ápoltam a barátságot, s a Koháry utcai templomban, mely alig 1-2 percre volt lakásunkról, többször hallgattam Józán Miklóst, mint a messze levő Kálvin téren, akkor még Pest egyetlen református templomában, a püspöklelkész, Petri Eleket.”

E levél után szinte napra egyezően egy év múlva, május 3-án ott álltam a Temető-kertben – a nagyon nagy összegyűlt tömeg között – Újszászy Kálmán sírjánál, gyászolva a kiváló férfiút, siratva a munkatársat, aki még utolsó leveleinek egyikében is Patak iránti kötelességemre figyelmeztetett. Megrendülten álltam ott, ahová oly sokszor látogattunk el az elhunyttal, házából kísétálva, hogy felkeressük Patak nagy halottainak sírját, tisztelegve emlékükhöz, megihletve és erőt merítve munkájukból. Most már az ő sírja is zarándokhely lett. Újszászy Kálmán már csak virtuális Vergiliusként vezetheti régi barátait a pataki Temető-kertben.

Újszászy Kálmán otthoni dolgozószobájában (1991)

TAKÁCS BÉLA

A cédrusfa árnyékában

Van Újszászy Kálmánnak két kis füzete: *Történelmi séták a sárospataki református temetőben*.¹ Az Alma Mater Miskolcon élő öregdiákjai jelentették meg, hogy azokat is részesítsék az elhangzott mondatok meleg sugarában, fényében, akik nem hallhatták élőszóban a professzornak körükben tartott előadását. Tudjuk, mert számtalanszor tapasztaltuk, hogy amit dr. Újszászy Kálmán mond vagy leír, az érték, bölcsesség és szépség. Aki a kezébe veszi Újszászy Kálmánnak – Palumby Gyula szerint – „szép-prózában írt költeményét” a pataki református temetőről, az az ismerősöket keresi benne, mint diák a tanárok, professzorok nevét, hogy eszünkbe jusson az ifjúságunk. Újszászy Kálmán sárospataki lakásában hajdan a kollégiumi nyomda gépei zakatoltak. Udvarának két kapuja van: az egyik a Kazinczy utcára nyílik, a másik a temetőre. Amikor tehát a professzor úr tisztelegni akart a jeles pataki sírok előtt, nem kellett messzire mennie. Szavaival pedig közel hozta hozzánk mindazokat, akik A. B. F. R. A. – a boldog feltámadás reménysége alatt – nyugszanak ezen a „szent” helyen. Patinás nevek bukkannak elő a múlt homályából.

Nekem mindenekelőtt a gimnázium tanárait juttatja eszembe a temetői séta; most is látom őket. *Tárczy Árpád*: az igazgató, aki – amikor 1944-ben kiírtuk a táblára a szokásos „ó-ió-ció-áció-káció-akáció-vakáció” szöveget – ingerülten törölte le a táblát és ezt kérdezte: „Nem látjátok az idők jeleit?” Negyedikes kisgimnazista lévén én csak fáradt katonákat láttam, nem készültem a „felszabadulásra”, a vakációt vártam. *Bálint József*: Nagybányán és Münchenben tanult a rajztanárom, de a felfelé ívelő pálya megtört. „Ki tudja, kinek a zakójában temették el” – írja Újszászy Kálmán. Az utódja, *Nagy Dezső*, aki ráirányította a szememet a művészet szépségeire, nemrég hunyt el. Debrecenben is emlékezem rá, mert két festménye díszíti a lakásunkat. *Dr. Jakob Károly*: a hajszálpontos, igazságos némettanárom. Bár többet tanultam volna tőle. *Dr. Urbán Barnabás*: előbb matematikát, majd filozófiát tanított, de a saját maga által írt tankönyvből szerette volna ezt megtenni. Erre már nem volt lehetősége, de hiszem, hogy a neve be van írva „az élet könyvébe”. *Dr. Nagy Barna* professzor: soha nem felejttem el, amikor az imateremben Barth Károlyt francia nyelven köszöntötte, izzó szemét, amikor a Heidelbergi Kátét magyarázta, vagy mosoly derült az arcán, és ezt mondta: „Cimborá!” *Dr. Koncz Sándor*: az egyetlen pataki professzorom, akivel tegeződtem, pedig nem voltunk rokonok, legfeljebb rokon lelkek, mert én is vallom, amit ő vallott: hűséggel, hittel, humorral kell végezni a szolgálatomat. Koncz Sándor ezzel a három „h”-val tanított és szolgált. *Darányi Lajos*: ő keresztelt meg a pataki templomban, őt hallgattam minden vasárnap, amíg Patakon éltem. Ő irányította mint Isten alázatos eszköze a lépteimet a pataki teológiára. Igehirdetésétől lett szebb a pataki iskola, a város; ezt a lelki szépséget vitték szét a diákok, teológusok szerte az országba, sőt szerte a világba.

¹ A szerző két nekrológiájából (1994) szerkesztett emlékezését bocsátotta rendelkezésünkre. Jelen formájában itt jelenik meg először. (A Szerk.)

Újszászy Kálmán a sétára vezető kalauzában mondataival egy-egy nem hervadó koszorút helyezett el a régi patakiak sírdombján. És most már az ő sírjára visszük a magunk virágait...

*

Újszászy Kálmán *Professzor* volt a szó legnemesebb értelmében. Ezt a tanári magatartást mindig erős kálvinista hit, szerénység, a meleg mosoly és persze ragyogó tudás, bölcsesség jellemezte. A netán rosszul vizsgáló teológiai hallgatót a sárospataki akadémián sohasem „rúgta ki”, hanem kedvesen megkérte, hogy egy hét múlva ismét keresse fel a remélhetőleg sikeres vizsga, kollokvium ügyében. Két évig – 1949 és 1951 között – pedagógiát és filozófiát hallgattam az előadásain, amelyeknek tartalma, értéke méltó volt a Professzorhoz. Az órákra utolsóként mindig pontosan érkezett, és csengetéskor ő távozott elsőként a teremből. Az előadásairól nem adott ki nyomtatott vagy sokszorosított jegyzetet, de annyira tagoltan, értelmesen beszélt, hogy minden szavát leírhattuk a füzetünkbe.

Zömök, izmos testű cserkészparancsnok is volt a Professzor, és mindezt kiegészítette nagy szeretete, amely nemcsak a családja körére terjedt ki, hanem minden teológiai hallgatóra, népfőiskolásra, és – úgy éreztem – rám pedig különösképpen. A sárospataki teológia megszüntetését követően Debrecenbe kerültem. A Professzor Sárospatakon maradt, és mint gyűjteményi igazgató majd főgondnok szolgált tovább. Kapcsolatunk továbbra sem szakadt meg, mert – pataki születésű lévén – valahányszor hazamentem, mindig felkerestem. Ennek következtében a vizsgáim befejezése után, 1954-ben a Professzor megkérdezte, hogy elmennék-e a pataki Nagykönyvtárba dolgozni. A válasz egyértelműen igen volt. Csak néhány hónapig maradtam azonban Patakon, mert a debreceni kollégium visszahívott, hogy a Nagykönyvtárban hasonló tevékenységet folytassak. Ettől kezdve az életem szinte ingajárat lett Sárospatak és Debrecen között.

1958-ban ismét jött a levél: visszamennék-e Patakra, de most nem a Nagykönyvtárba, hanem a múzeumvezetői teendők ellátására. A válasz szintén igen volt. A Professzor sokoldalúságára jellemző, hogy bevezetett a muzeológia rejtelmeibe, szépségébe, megtanított arra, hogy miként kell egy igényes kiállítást rendezni, és neki köszönhetem azt is, hogy gyakornok lehettem a Magyar Nemzeti Múzeumban és az Iparművészeti Múzeumban, hónapokon át.

A Professzor mint gyűjteményi igazgató, atyai szeretettel bánt velem. Szíve és lakása ajtaja mindig nyitva állt előttem, sokszor terített asztal várt. Szinte családtagként viszonyult hozzám. Felesége, Ica néni, két fia – Kálmán és Laci – és két lánya – Ágnes és Eszter – ugyanilyen érzellemmel volt és van ma is irántam. A Professzor mindig örült a sikereimnek; cikkeim, tanulmányaim, könyveim első lektora volt, amit kellett, javított, ami jó volt, megdicsérte.

1973-ban ismét visszahívtak a debreceni Református Kollégiumba múzeumigazgatónak és Mester utcai lelképásztornak. Búcsúzáskor a Professzor ezt mondta: „Drága Bélám! Az egyik szemem sír, a másik nevet”. (Előbb magázott és „kedves Bélám”-nak szólított, majd ez „drága Bélám”-má változott, és én őt „Kálmán bácsi”-nak szólíthattam.) Az idő és a távolság sem mosta el ezt a több évtizedes kapcsolatot, mert nem homokra, hanem kösziklára épült.

Dr. Újszászy Kálmán kertjében áll egy immáron legendássá vált öreg diófa. Én azonban őt inkább a libanoni cédrushoz hasonlítanám, ahhoz a cédrushoz, amelyet a jeruzsálemi templom építésénél felhasználtak, mint a legértékesebb faanyagot. A Professzor így épült be egyházunk életébe, annak minden ágába. Ez a fa sohasem

volt „Magányos cédrus”, ahogy Csontváry Kosztka Tivadar festményén láthatjuk, mert ehhez a fához nagyon sokan elzarándokoltak, (ahogy a zarándoklást Csontváry egy másik festményén megörökítette). Jöttek, nemcsak a volt tanítványok, hanem Kenyától Amerikáig távoli országokból s az európai államokból. Újszász Kálmán neve ösztörszefort a pataki kollégiummal, a várossal. Nyelvi nehézségek aligha merültek fel a külföldi látogatókkal kapcsolatban, mert a Professor kitűnően beszélt angolul és németül, s ha kellett, az újszövetségi görög nyelvórán is helyettesített, mert egy évig Athénben volt ösztöndíjas. Én hálát adok Istennek, hogy ennek a fának az árnyékában élhettem, illatát, balzsamát érezhettem. Ez a legszebb ajándék, amit egy Professzor a tanítványának adhat vagy tőle elfogadhat. Ez a cédrusfa 1994. április 24-én kidőlt. Dr. Újszász Kálmán elment tőlünk.

Itthagya mindazokat, akiket szeretett, akik őt szerették, de hiszem, hogy bement az ő Urának örömebe, és a válás szomorúságát ez az öröm teszi elviselhetővé.

Újszász Kálmán és Harsányi András amerikai ref. püspök az Adattárban (1991.V.22.)

DARÁNYI LAJOS

Mozaikképek dr. Újszászy Kálmánról

1. Negyedikes elemista voltam a tanítóképző gyakorlójában (1948), ifjabb Kálmán pedig harmadikos.¹ Valami diákcsínyt meséltem el otthon, amikor édesapáméktól megtudtam, hogy Morgó nagy elismeréssel szólt édesapjának képességeimről, és hogy példaképének tekint. Gyermekejjel csodálkoztam, hogy komoly, tekintélyes felnőtt ember foglalkozik botladozó próbálkozásaimmal.

2. Budapesti zeneművészeti főiskolás koromban (1957-62.) még „természetesen” marxista szemléletű filozófiatörténetet tanultunk. A görög bölcelet leírása elég obskurus volt. Édesapámhoz fordultam segítségért, aki – kihasználva Kálmán bácsi látogatását – a segélykérést továbbadta. Nagyon egyszerűen, világosan – rámutatva a fenti szemléletmód gyengeségeire is – Kálmán bácsi megmagyarázta a marxista gondolkodás alapjait.

3. A pataki kollégium ideiglenes igazgatótanácsában huzamosabb ideig együtt munkálkodhattunk. Többször előfordult, hogy tisztázatlan, zavaros, vitás kérdésekben hozzászólásával pillanatok alatt mindent helyretett. Szűkebb körben elmondta, hogy habozott: elvállalja-e a fenti testület társelnöki tisztét. Bölcs iróniával mesélte, hogy fiatal korában a zsinati üléseken figyelte hasonló korú társaival, miképp nyomja el a buzgóság időnként az elnöki székekben ülő dr. Balogh Jenő bácsit.

4. A Patakra látogatók bármikor felkereshetik, lakása, „nagydiófája”, pincéjének kitűnő nektárja mindenkit szeretettel vár. Bölcs tanácsaival igazítja el a hozzáfordulókat. Elmennek oda híres személyiségek és egyszerű falusi emberek. „Minden víz a Bodrogba foly, Bodrogba víz” (Nagy Barna: Végrendelet); a pataki „találkozások” rendszerint a Kazinczy utcai vendégszerető Bot-házban fejeződtek be.

5. Élmény vele utazni. Újhely és Patak közt, autóban ülve, elbeszélése alapján valósággal megelevenedett, benépesült a legkisebb dűlő is hajdani történetekkel, rég elporladt emberekkel. A pataki temető nagy ismerője, régi, titkos, jeltelen sírok tudója. A pataki szellemet idézi „Sétája” Isten „szántóföldjén” (Gottes-Acker).

6. Van *anyanyelvünk*, *Atyanyelvünk* (a mennyei Atyánk nyelve) és *Édes Anyanyelvünk* (a pataki Alma Mater nyelve). Ez a pataki nyelv, észjárás, stílus, hanglejtés. Kálmán bácsi írásait olvasva, beszédét hallgatva gyakran az az érzésem, hogy ezt akár édesapám, Nagy Barna, Koncz Sándor, Szabó Zoltán, Szabó Lajos és más nagypatakiak is mondhatták volna. Tehát Kálmán bácsi nemcsak a Gyűjtemények Adattárának, hanem Édes Anyanyelvünknek is őre.

¹ Ez az 1992-ből való emlékezés az Adattár gyűjteményében található; itt jelenik meg először. A szerző orogonaművész, Darányi Lajos püspök fia. (A Szerk.)

MAKOVECZ IMRE

Emlékképek

A nyolcvanas évek elején a város megszabadult a „zaftos hús” és „gonyag” fogyasztó párttitkártól. Új párttitkár érkezett, környékbeli születésű, nyugdíj előtt álló, nyugodt ember, aki szeretett volna a városért is tenni, amit lehet, még a Művelődés Házának építése idején. Ahányszor csak időm engedte, meglátogattam hivatalában, mert érdekelte az építkezés, a város. Egy alkalommal titokzatos pofával fogadott, s elmondta, hogy a reformátusok repozitóriumot akarnak építeni, a párt is segíti, ő nem tudja, hogy Újszászyéknak ki az építész, de el kell intézni, hogy a párt engem javasoljon. Jó, mondtam én, nagyon megtisztelő a felkérés. Beszéltünk erről, arról, s mentem a dolgomra.

Kálmán bácsit évek óta ismertem, sokszor jártam náluk, s bevallom nemcsak a vidám és jó humorú professzor miatt, hanem mert megszerettem öregségében is gyönyörű feleségét is. Szerettem a romolhatatlan nemes szépség fényében megvilágítva lenni egy-két órát.

Orosztól Újszászyékhoz ballagtam a Könyvtárba. „Jó, hogy jössz, meg akarok beszélni veled valamit” – fogadott. – „Repozitóriumot akarunk építeni, tudod, építő püspökünk van, rád gondoltunk. A párttitkárnak ugyan van valami építész, azt mondják, de hát majd meglátjuk. Értesítek majd, ha létrejön a megbeszélés.”

Úgy lett, hogy két meghívót kaptam, egyet a párttól, egyet a református egyháztól. El is mentem. Nagy volt az a pillanat, mikor mindketten az ellenfél építészt várták, hogy megérkezzék, míg el nem árultam a valóságot. Újszászy Kálmántól kaptam is egy „mellport”.

*

Egy alkalommal Makkai Sándor szobájában aludtam. Reggel észreveszem ám, hogy a szomszéd szobában a Párttörténeti Intézet egyik munkatársa aludt. Csodálkoztam, hogy kerül e szent helyre az efféle, de futottam a dolgaim után.

Délután felkerestem Kálmán bácsit odahaza. Ülünk, beszélgetünk szellemről, arról, hogy mi annak a természete, egyszer csak azt mondja, most menjek, mert nem nekem való ember jön látogatóba. „Kicsoda?” „A Párttörténeti Intézettől jön egy fiatal ember – mondja –, s a háború előtti leventemozgalomról akar kérdezgetni.” „S te felelsz neki, ide eresztess ilyen embert?” – kérdezem. „Miért ne ereszteném, addig is romlik” – mondta felejtethetlen, fényes, kicsi, atyai jó mentorom, pataki szelíd diófás nagyhatalmú pártfogóm, aki elment bizony, túl a kert árnyain, gazdagítva a mennyei Sárospatak egyetemének tanári karát. Ott tanít arra, hogyan kell itt a földön, a megpróbáltatások, megalázások és végenincs kompromisszumok világában élni.

Azokat tanítja, akik eljövendők.

1995. május 11-én

PETRÓCZI ÉVA

Legkedvesebb „társ szerzőm”, Újszászy Kálmán

Újszászy Kálmánt 1979 egyik forró augusztusi napján ismertem meg, legelső pataki látogatásom alkalmával, amely egyben legelső tokaji író táborozásom legmaradandóbb eseménye is volt.¹ Ekkor jutottam el végre arra a tájra, amelyet első verseskötetem, a „Heléna bálja” megjelenése után a hetvenes-nyolcvanas évek egyik vezető líraelemzője, *Alföldy Jenő* szellemi szülőföldemnek vélt-érezett. És valóban! Megállapítása váteszinek bizonyult, mert e legelső látogatástól kezdve újra meg újra felkeresem, újra meg újra versebe és prózába írtam Sárospatakot, s általában Abaújt és Zemplént. Kétségtelenül nagy szerepe van (most már, legnagyobb fájdalomra: *volt*) ebben Kálmán bácsinak, aki azon a rekkenően meleg napon korát meghazudtoló ifjú tűzzel beszélt a pataki kollégium legfényesebb korszakáról a hőségtől bizony kókadtkoronyadt „íróbandának”. Ifjú tűzzel és felejtethetetlenül.

Később, Kazinczy utcai otthonukba – amely számomra mindmáig az abszolút otthon-etalon! – gyakran ellátogatván, nemegyszer Patak-köstolgatásra vitt gyermekeinkkel is, módom volt megtapasztalni, hogy Újszászy Kálmán nem „vasárnapi pataki”, nem csupán kitüntetett alkalmakkor, nagy nyilvánosság előtt mond Pro Urbe-várományos, „városdicsérő” szónoklatokat. Nem. Ő és Ica néni – Philemon és Baucis huszadik századi hasonmásai – olyannyira részévé váltak a sárospataki hétköznapioknak, hogy a város képzeletem-rajzolta címerében mindketten ott vannak – mindörökre.

Újszászy Kálmánnal kapcsolatos, gazdag emléktáramból ezúttal egyetlen epizódot szeretnék megosztani mindazokkal, akiknek ő és a személyével összeforrt város kedves.

1984 októberében szomorú alkalom vitt Patakra: Cs. Szabó László temetése, aki megcszenvedett testének itt kért és kapott végső nyughelyet. A magyar emigráció egyik leghűségesebb író-gondolkodója azonban nem csupán örök nyugalmat kért-remélt ettől a megronthatatlan, szellemiségében ki nem kezdhető diákvárostól. Megbecsülése, szeretete jeléül a pataki Nagykönyvtárnak ajándékozta páratlan bibliotékáját. E hagyaték a Repositorium épületében lelt méltó otthonra.

A temetés után nemcsak *Ungváry Ildikó* szerkesztő-riporter (útítársam e kegyeleti látogatáson), hanem – rádiós kisinasként – én magam is készítettem interjúkat. Többek között a *Gondolat-Jel* című vasárnapi délelőtti, azóta sok viszontagságot megélt művelődési magazinműsornak. Újszászy Kálmánnal beszélgettem Cs. Szabó László és Patak kapcsolatáról, arról, mit jelent a városnak ez a szellemi hagyaték, s hogy mit jelenthetett a súlyos beteg hagyatéktevőnek élete utolsó hónapjaiban ez a város, amely *Téli virágének* című versének egyik ihletője is volt.

¹ A szerző az *Emlékkönyv* számára küldte írását. (A Szerk.)

Cs. Szabó László búcsúzik a Gyűjtemények munkatársaitól (1981)
Középen Cs. Szabó László mellett Újszászy Kálmánné és Újszászy Kálmán

Cs. Szabó – köztudottan – Budapesten született, de gyerekkorát Kolozsvárott töltötte. Édesanyját, rokonait itt temették el, s maga is ide vágyott, de Ceaușescu „birodalmában” egy londoni magyar emigráns még holta után se remélhetett bebozsíttatást a házsongárdi temetőbe, Erdély nemzeti pantheonjába. Ez a szomorú történelmi körülmény szülte azt a kifejezést, amelyből azután a következő, Kálmán bácsihoz intézett kérdés kerekedett: „Helyesen fogalmazok-e, ha azt mondom: most *házsongárdult* a pataki temető?” Kálmán bácsi jóváhagyta ezt a kényszer-szülte, nagyon keserű szóeleményt, a Magyar Rádió valamely akkori „illetékese” azonban nem. A véletlenül visszahallgatott adásból kitűnt, hogy a beszélgetés eme része hangradírozás, azaz egy jó alapos vágás áldozata lett. Valószínűleg, túlságosan kedélyborzolónak, kihívónak számított az akkori idők politikai etikettje szerint.

A temetést és a rádióműsort követően – abban az évben szokatlan módon október második felében – ismét Tokajba utaztam, ezúttal őszi írótáborba. Innen látogattam át Patakra férjemmel, hogy rendhagyó irodalomórát tartsunk a Tanítóképző hallgatóinak.

Az előadást-beszélgetést követően – természetesen – felkerestük Cs. Szabó László sírját, majd beköszöntünk Kálmán bácsiékhoz. Ahol is, természetesen, elpanaszoltam a megcsonkított riport történetét. „Ne törődjön vele – vigasztalt a pataki bölcs – azért nagyon jó ige az a *házsongárdulni*, még ha nem is engedték be a rádióba.”

Jó-e vagy sem, nincs jogom cáfolni vagy megerősíteni, hisz az én szülöttem. Annyi bizonyos: Kálmán bácsi véleményén felbuzdulva még októberben megírtam a „Pataki virágének” című történelmi szerelmes verset, amelyben éppúgy benne van Cs. Szabó, Szenci Molnár, s az összes holtig-hű peregrinus, mint a mi didergős-vigasztalan októberi sétánk a temetőben.

A verset aztán egy levél kíséretében elküldtem Újszászyéknak. Nem túl ékes kézírásomra való tekintettel – legépelve. Postafordultával jött Kálmán bácsi válasza: köszöni a verset, de küldjem el kézzel írott formában is, a Nagykönyvtár számára. Életemben olyan „vasárnapi írást” nem produkáltam talán, mint akkor.

A vers három évvel később bekerült „Ez is történelem” című, harmadik kötetembe,² elhangzott a Rádióban (lám, mégiscsak becsempésztem ama szalonképtelennek nyilvánított *házsongárdulni*-t), több antológiában, másodközlő kiadványban is olvasható, sőt *Hargitai Péter* amerikai magyar műfordító, akit egyébként én kalauzoltam Patakon, angolra is lefordította, a *kulcsszót* imígyen írva körül: „This clod must find / its Házsongard home...”

Pataki virágének

A jelen Szenci Molnár Albertjeinek.

„Dacia dat tumulum.” – „Erdély adja a sírt.”

(Szenci Molnár Albert sírverse)

*Házsongárdulnia kell, itt,
Patakon, ennek a rögnek:
mert Dacia non dat tumulum-ra
másult mára a sírvers.*

*Azt, akiről szól és jó társait
éppúgy, temetőárokba kívánják,
ha ásót még nem is
emeltek hantjukra
durva kezek
az otthoni sírkert
fái alatt.*

*Gyászban, avarban
járom a várost,
szülőföldemmé áhított
városomat.*

*Két év múltával
ismét végre veled.*

*És nincs, jaj, mégisincs
szavam a szerelemre,
csak a megásott,
sírokra gondolok egyre.*

*Mint kiket
ősök csontjaival
telí tarisznya
leház,
úgy bandukolunk,
felleghajtó októberi szélben,
kézenfogva és dideregve.*

² A *Pataki virágének* előtte, 1986-ban megjelent a Kazinczy Ferenc Társaság *Széphalom* c. évkönyvének első kötetében (141-142.o.). (A Szerk.)

*Egymás oltalmára
ma nem lehetünk mi,
bárha szerelmünk
erősebb, mint a halál.
Dícsérnélek, de lásd,
újra és újra, megint
ugyanaz jön a számra:
Dacia non dat tumulum.
Nem és nem adja a sírt.*

Ám még ezzel sem ért véget Újszászy Kálmánnak e vershez fűződő szerzőtársi-keresztapai hűsége. A „Pataki virágének” legutóbb a Reformátusok Lapjában jelent meg, nem sokkal Kálmán bácsi halála előtt. A megjelenés után pár nappal egyszerre elkeserítő és boldogító meglepetés érkezett a Kazinczy utcából. Újszászy Kálmán – ekkor már nem sajátkezűleg, hanem lányának diktálva – köszönte meg azt a verset, amely az ő társszerzősége nélkül soha meg nem íródott-íródhatott volna.

Szeretném hinni, hogy ez a kisded megemlékezés és az én nem-múló hálám eljut oda, ahol Kálmán bácsi a harcukat megharcolt igaz és bölcs lelkek nyugalmaival várja a boldog feltámadást.

A népfőiskolai találkozó résztvevői a pataki református templomban (1984)

SZILÁGYI FERENC

Pataki bor

Újszászy Kálmán emlékének¹

Ezzel a címmel írt az erdélyi Áprily Lajos verset a Rákócziak szellemet, virtust villogtató városáról, Patakról: Balassit, Csokonait, Petőfit idézve s a „csend-strázsáló”, „hallgató temető-széli fák”-at is megemlítve, melyek alatt a hajdani nótás kedvű diákok alusszák álmukat...:

*Ifjú Balassa Bálint itt mulat,
sűrűn koccan s kondul az ón-pohár,
kemény táncos lábak dobbantanak
s szilaj daloktól cseng a régi vár.*

*Diák-kvartély a füstfelhőkben,
az éjben alvó scholához közel,
víg társak közt Csokonai Vitéz
szikrázó kedve mulattat s tüzel.*

*Petőfi lelke hősökért hevül,
nem a jelent, a múltat látja itt.
Nem te idézted meg, pataki bor,
a szent szabadság oroszlánjait?*

*S amott, hol csend-strázsálva állanak
a hallgató temető-széli fák,
alszik, s az álmuk mély és végtelen,
néhány korán megfáradott diák...*

S a tanárok is hosszú, egyre hosszabb sorban – tehetjük hozzá.

Nincs talán temető e hazában több, ahol az élet s a halál parcellája ily szelíden, testvérien, szinte átmenet nélkül simulna egymásba: egy kis kapu nyílik a virágos, nagy diófás Újszászy-portáról a szomszéd kertbe, ahol örökzöld fenyők, illatozó hárssak vetnek árnyékot a virágos hantokra, tisztásokra. Erdélyben vannak még hasonló temetők, „cintermek”. S az egész városnak van valami erdélyi levegője. Nem véletlen, hogy a kolozsvári – majd londoni – Cs. Szabó László is itt keresett magának végső nyugvóhelyet, ezer lombú, levelű könyvtárát a Kollégiumra hagyva.

A Rákócziak szellemén s hagyományán s a rokon csendű temetőkön túl szoros szellemi szállak is fűzték Patakot Erdélyhez: elűzetése után a bujdosó Kollégium Erdélyben – Gyulafehérváron és Vásárhelyen – talált menedéket.

Nem lesz hát illőtlen az alkalomhoz, ha Újszászy Kálmán professzor úr emlékének egy nemrég fölfedezett, klasszikus formájú erdélyi verssel adózunk.

Előjáróban azért annyit elmondanék még, hogy az 1956-i magyar forradalom után jártam először Patakon; menekülve jöttem: a lélek sebeit gyógyíttatni, amelyeket

¹ A szerző a szerkesztők felkérésére az *Emlékkönyv* számára küldte írását. (A Szerk.)

mindannyian viseltünk akkor, akik hittünk az Igazságban, a Szabadságban: a forradalomban.

Nem tudom, mi hozott ide – vagyis nagyon jól tudom: az a „titkos kényszerítés”, amelyről az egykori pataki diák, Csokonai írt a Lilla-dalok verses ajánlásában; ahogy ő menekült 1795 után, a vérmezői tragédia után Debrecenből – kicsapva forradalmi rokonszenve miatt – Patakra, a magyar szabadság oroszánjainak barlangjába, – ahogy majd a nagy utód, Petőfi írja úti leveleiben.

Saját költségemre, „saját szakállamra” jöttem Patakra akkor (bár nem növesztettem szakállat a forradalom emlékére, ahogy akkor szokásban volt), Csokonai kéziratait kutatni, a zord jelenből – hogy is mondta Arany, akiről hamarosan megírtam első életrajzi regényem –: azokkal időzni, akik régen voltak, mit az élet megvon, megadják a holtak...

De az élők is segítettek gyógyulni: az olyan nemes, segítő szellemek, mint Újszászy professzor úr is, akire ráillettek Csokonainak orvos-író barátjáról, dr. Földi Jánosról írt sorai:

*Mély tudományú, tiszta eszű valál;
Hempelyge roppant lélek apró
Tested erébe...*

Külön kutatószobát kaptam a Kollégium földszintjén, s annyi kéziratot vehettem kölcsön estére – sőt: éjszakára –, amennyi csak elfért a szobában. Mintegy két hetet töltöttem ott, a munka édes mámorában, sok-sok kincset zsákmányolva. (A „titkos kényszerítés” mögött ott volt Csokonai: az ő munkáiba menekültem, amelyek védő varázsköpenyként borultak rám – akkor még nem tudtam: több mint három évtizedig – megvédve az idők zivatarjaitól. De Őneki is szüksége volt rám, ezért kényszerített e feladatra, amely mindkettőnk üdvére volt: kéziratai „chaotikus” tömegéből – ahogy Toldy nevezte – kellett szétválasztani a valódi, hiteles Csokonai-verseket az életműre ragadt hiteltelenektől, meghatározva pontos keletkezési idejüket s szövegüket: magyarázatokkal, jegyzetekkel, öt kötetben, több mint ötezer oldalon.)

Ez volt az első találkozásom Patakkal, a Kollégiummal és szellemi gazdájával: Újszászy Kálmánnal; Csokonai által aztán még sokszor találkoztunk, megízelve tüzes, pataki, hegyaljai borát is, a lassan szépülő, csinosodó városban. (Ott voltam 1981-ben is, amikor az országos tanévnyitó ünnepséget Patakon tartották, a Kollégium udvarán, s a miniszter után ő is beszélt: testileg talán legkisebb a szónokok között, de azért fejfel magasabb mindenkénél.)

Kerek tíz évvel később találkoztunk újból, mikor a reményteljes változások idején a népőiskolai találkozókat újította meg a Kollégiumban s a nagy diófa alatt, az Újszászy-porta kertjében. S fogyó reménnyel is el-eljöttünk még évről évre, míg végül a diófa magára maradt: gazdátlanra vált a kert is, átlépve ura a szomszéd kertbe, Patak örök nagyjai közé.

Az öröndetes 1989-i fordulat utáni második erdélyi kutatóutamról tértem haza Kolozsvárról, s éppen Enyedről, mikor elért a megtisztelő fölkérés, hogy írjak valamit Kálmán bátyánkról, egy emlékének szentelendő kötetbe. Mint egykor Patakon, úgy kutattam, olyan szellemi mohósággal Erdélyben is a végre megnyílt magyar könyvtárak, levéltárak anyagában. Kolozsváron az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait is végiglapozhattam; mivelhogy Marosvásárhelyről ide került, az Állami Levéltár Farkas utcai fiókintézetébe. A sok ritkaság közül most egyet kiemelek fiókomból: az egykori enyedi diáknak, *Sombori Lászlónak* a marosvásárhelyi Aranka Györgyhöz, a Nyelvmívelő Társaság titkárához intézett, pattogó, klasszikus ütemű versét. Ő volt az időmértékes verselés úttörője Erdélyben, akit Kazinczy is becsült. S talán az egykori

pataki diák, Kazinczy becsülése is indokolhatja, hogy Újszászy Kálmán emlékének ezzel a kiadatlan erdélyi verssel adózzam, a tavasznyitó jeles Szent Gergely napján. Illik ez a vers – ez a nem ismert, rejtett értékeket megcsillantó költemény – az elrejtett tehetségeket kutató, fölfedező, védő Újszászy Kálmán emlékéhez.²

Méltóságos Aranka György Úrhoz

Válasz

*Megrázta Gergely durva szokásaként
Vattás szakállát, a kapujában a
Vidám tavasznak. Káromolja
Tél keletet, s bucsuzik morogva.*

*Éppen nem eggyez meg becsülettel ez,
Midőn virít már a kinyilatkozás,
És szeme zöld bársonyt, magára
Tiszta fejr lepedőt terítsen*

*A zuzmarás dér; arra mereszt szemet
A drága gyapjú Kos ugyan, és fejét
Meggzegve vett két szép arannyas
Szarvaival Telet ő üzőbe.*

*Szép tsendesen hogy majd takarodna hó,
pokróc a földnek, kergeti kényesen,
Hogy el ne páruhá smaragdját
S szennyet arannya ne kapna gyapján.*

*Amíg azonban ily komor a Napunk,
Alkalmatosabb nem lehet egyre is,
Mint nedvesedni majd ugyan jó-
Kedvet adó italokkal együtt.*

*Becsülhetetlen hasznai vagynak a
Jó bornak: éleszt, oktat, unalmakat
Felejtet, és régi magunkra
Visszavezet, noha vének ittunk.*

*Tisztelni későn angyali lantodat
Lévén szerencsém: kipótolom ma kis
Fogyatkozásom, s dél utánra
Várj kerekébb nagy üveggel otthon.*

*Ki Latiumban harsoga legelébb
Márs trombitáján, Ennius ő maga
S Flacc', Lantnak első zendítője
Bánatot elverő bornak éltek.*

*Csak móddal, okkal, mert arany érdeme,
Mérsékelésnek jól kezesíthet ez:
És bátor ösvényen vezethet
Drága közepszerűségnek uttyán.*

M. Vásárhelyen Die 18 Marty 1807. 'Somboritól.

A Patak borát, Erdély borát, századok közös zamatát megcsillantó klasszikus formájú vers (a „középszerűség” itt a horatiusi „arany középút”-at, az „aurea mediocritas”-t jelenti) – amelyben még a római költő tüzes falernumija is benne csillog –

² A költeményt mai helyesírással közlöm, megtartva a ritmus miatt is szükséges ejtési sajátosságokat.

szigorú formai fegyelmével is a protestáns Kollégiumot idézi: a római kultúra s a római jellemek iránti tiszteletét s önmegtagadó áldozatait a fenyegető barbárság ellen.

S felelhetnék-e másként, mással, mint az erdélyi költőével azonos formájú versemmel, poharat emelve, pataki borral, a kerten túl nőtt örök diófa – a verve, ütte egyre termőbb magyar fa – alatt, nem halványuló emlékének:

*Miképp diófád, álltad a sorscsapást:
magyar fa termőbb lesz az ütés alatt;
hoztad gyümölcsöd, egyre többet,
s van, ami földbe le most gyökérzik*

*Pataknak áldott, dús televényibe
s agg évek múltán koppantja magvait:
tőled tanult magvass ígéből
tör föl az égre annyi hű szív.*

*Csontod kilencven évnek terheitől
mint gyémánt csontú mag, honi földbe tért
s szellemed égő szíklevéll
kél ki a Kert puha sátorául*

*telt lombzugásu zöldellő folytatást
fűvén a tájra: védve, vigyázva azt;
lombjából, melyben csillag ül meg
int a szavad susogón, dörögve,*

*hogy rendületlen hittel a sorscsapást
tűrjük, **töretlen** állva szeszélyeit,
évszázadokban mérve létünk
egyre teremve; ha áldva, verve –*

*s évmilliókban, miként a csillag is,
mely lombjainkban maga a Végtelen;
ki Mindenséggel méri éltét,
lombja sosem kavarul avarrá.*

Ünnep és köszöntés

BENDA KÁLMÁN

Újszászy Kálmán köszöntése

80. születésnapján tisztelettel és szeretettel köszöntjük Újszászy Kálmánt, a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatóját, a református egyházi művelődéspolitikai kimagasló alakját.¹

Neve évtizedek óta egygyé forrott Sárospatakkal. Személye – az ország határain belül és azon messze kívül is – élő jelképe annak a pataki szellemnek, amelynek legfőbb kisugárzója a Kollégium volt, évszázadokon át a magyar református értelmiség egyik legnagyobb nevelő iskolája. Annak a szellemnek, amely – bár az iskola régi szervezetében megszűnt – ma is él, példázva magyarságunk és európai voltunk szétválaszthatatlan egységét.

Újszászy Kálmán 1902. december 13-án született Budapesten, de felmenői a Garam mentén voltak otthon. Iskoláit a fővárosban végezte, az V. kerületi Állami Gimnáziumban tett érettségit 1921-ben. Még ugyanebben az évben a sárospataki református teológiai akadémiára iratkozott be, és 1927-ben tett lelkészi vizsgát. Már ezt megelőzően egy esztendő Glasgow-ban töltött ösztöndíjjal, majd 2 éves újabb tanulmányút következett, melynek főbb állomásai Bazel, Athén és Bonn. 1929 szeptemberétől a sárospataki tanítóképző intézet vallásoktatója, 1931 őszétől a Teológiai Akadémia tanára. Közben Sárospatakon teológiából magántanári képesítést szerez, 1932-ben pedig a debreceni egyetem filozófiából és pedagógiából doktorrá avatja.

A teológiai és filozófiai stúdiumok mellett figyelme mind inkább a szociológia, s ezen keresztül a nép felé fordult. Már mint a tanítóképző cserkészcsapatának parancsnoka, majd még inkább a teológiai akadémia szociológiai szemináriumának vezetője, diákjaival együtt járja a bodroghéví falvakat, kialakítva a máig emlegetett faluszeminárium kutatási szempontjait és vizsgálati módszereit.

Ez a falukutató mozgalom – mely az országban az első között bontakozott ki, és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze. Ennél nagyobb jelentőségű volt, hogy református lelkészek egymást követő nemzedékeit nevelte majdani gyülekezetük, a parasztság múltjának és jelenének, magatartásbeli hagyományos normáinak, szokásrendjének megértésére és

¹ Benda Kálmán köszöntője eredetileg a Ráday Gyűjtemény 1983. évi évkönyvében jelent meg (332-333.o.).

tiszteletére. Egyszersmind elültette bennük a felelősség érzését: rajtuk is múlik, sok esetben elsősorban rajtuk múlik, hogy a falu kis közösségének, a gyülekezetnek a sorsa hogyan alakul.

A parasztság megismerése, a fiatal lelkészekben a felelősség felébresztése azonban csak egyik oldala volt az általa kezdeményezett falumunkának. Szervesen egészítette ki ezt a másik: növelni a parasztság ismereteit, s beemelni őt a nemzeti közösség tágabb kulturális kereteibe. Ebből a célból szervezte meg a pataki népfőiskolát, mely egyrészt ismereteket és látókört, másrészt öntudatot adott a résztvevőknek. A falu népében tudatosította saját paraszti múltja értékét, de ráébresztette arra is, hogy része egy nemzeti közösségnek. Ugyanekkor egy jobb világ előkészítéseként közösségi összetartásra és demokráciára nevelt. S mindezt úgy, hogy egyszerre tartotta szem előtt az ország egészének és az egyes falvaknak az érdekét, az egyetemes nemzeti művelődést és a táji kultúra sajátos színeit. A pataki kollégium évszázadokon át úgy nevelte diákjait európai látókörre és műveltségre, hogy közben magyar voltuk még erősödött. Az Újszászy Kálmán által kezdeményezett népfőiskola ezt a nevelési eszményt terjesztette ki a falvakra, amikor úgy emelte be a parasztokat a nemzeti műveltségbe, hogy közben megőrizték paraszti hagyományaikat.

A nagy lendülettel folyó munka, a kollégiumban és a falvakban, a háború alatt, majd utána megakadt, nem lehetett folytatni. Újszászy Kálmán művelődéspolitikai tevékenysége a nevelésről a közgyűjteményi vonalra tevődött át. Az 1950-es években indult meg Sárospatakon az a munka, amely a mindaddig csak iskolai környezetben és színvonalon működő könyvtárat, levéltárat és múzeumot magasan fölébe emelte a táji jellegnek, és a magyar kultúra országosan számon tartott intézményévé fejlesztette. Igen nehéz időkben, nem egyszer ellenséges légkörben, mostoha anyagi viszonyok között Újszászy Kálmán, vele mindenben aktívan együttműködő felesége és munkatársaik példát mutattak elszánt következetességből, lelkes és tervszerű munkából. Az, hogy Sárospatak nem süllyedt a jelentéktelenségbe, hogy most a mostoha évtizedek után ismét emelkedőben van, s a Bodrog-parti Athén újra szellemi központja a tájnak, ebben oroszlánrésze van Újszászy Kálmánnak, a Gyűjtemények igazgatójának, a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokának, Sárospatak városa tanácsstagjának.

80. születésnapján annak az embernek kijáró tisztelettel és megbecsüléssel köszöntjük, aki a legnehezebb körülmények között sem engedte kialudni a pataki kollégium három jelképes fáklyáját: hit, haza, emberiség.

GALUSKA IMRE

Emlékezés és köszöntés

1. Dr. Újszászy Kálmán tanítványaként

Főgondnokunk,¹ dr. Újszászy Kálmán professzor úr a teológusoké volt, én azonban rendhagyó módon már gimnazistaként megismerhettem személyesen, VI.-ban, az 1935/36. iskolai évben. Népdalgyűjtésemet hoztam szülőfalumból, s egy szép balladát Gulyás tanár úr közzé tett a város egyik hetilapjában, a *Határőrn*ben, kommentálva azzal, hogy a pataki diákok ezelőtt is híres népdalgyűjtők voltak. Kedves magyartanárom és osztályfőnököm, dr. Harsányi István pedagógiájától indítva osztálytermünkben a katedra és az ablak közé egy *néprajzi sarkot* rendeztünk be, aminek révén a professzor úr megajándékozott *A falu* című híres könyvével. Igen kedves könyvem volt ez a hamvasan barna kartonnal fedett kötet, míg teológiai hallgató koromban el nem orozták tőlem. De talán jobb is, hogy oda lett, mert számtalan szempontból feltett sok ezer kérdésével későbbi néprajzi munkám során csak lenyűgözött volna, s majd úgy jártam volna vele én is, mint Király Zoltán, a néhai bodroghalászi lelkipásztor, aki útmutatása nyomán hozzáfogott faluja szociográfiájához, de mint többször is elmondta, találkozóinkon meg is mutatta, hogy bár sok papírt teleírt már, de még mindig csupán a bevezető kérdéseknél tart. Olyannyira nagy a tartalmi sűrűsége ennek a mai is érvényes, ma is legjobb falukutató vezérkönyvnek. Zsíros professzor úr tréfásan el-elmondta róla, hogy nem készülhetett kérdőjelekkel, mert nem volt belőlük annyi a nyomdában.

A könyvet ha el is vesztettem, megmaradt nekem az a benne lévő sokféle, mélyre néző és lényegre látó aspektus, mely törekvésem tárgya lett, bárha nehezen elérhető is követelményeinek mércéje. Az elveszett könyvet megismételt ajándékaként majdnem öt évtized múlva újra megkaptam tőle. S bárha a mostanra már egészen felgyorsult idő nem is biztat széleskörű használatával, élvezetes olvasmányom, és ha adódik még alkalom egy-egy tervbe vett írásom megvalósítására, áttanulom.

Amióta hatodikos koromban megajándékozott, attól fogva igazi pedagógus (és jó pásztor) módján folyton számontartott. Szószéki szolgálatot ritkán végzett, de ha végzett, felejtethetlen maradt. Gimnazista voltam, s emlékszem, hogy az Imateremben prédikációja, melynek *horizontális* és *vertikális* volt a két vezérszava, mennyire lekötött. Ő ezt észrevette rajtam a diákgyülekezetben. S évekkal később már az akadémián, mikor egy előadásában előjött a két fogalom, hozzám szólt: „Emlékszik? Emlékszik?” – Előadásainak stílusa, nyelvi virtusa – frappáns kifejező erő, meglepő szemléletesség, tudományos pontosság, mégis tiszta egyszerűség és világosság – kortársával, Németh Lászlóval hozza rokonságba.

¹ Ez a visszaemlékezés dr. Újszászy Kálmán 85. születésnapja alkalmából íródott 1987-ben. A következő köszöntéssel együtt ebben a formában itt jelenik meg nyomtatásban először. (A Szerk.)

Faluszeminárium a műhely volt, a Skóla legrégebb épületei egyikének a nevét idézve *Huta*, azaz kohó, melyben a nemzeti mivolt is tisztázódott, emberségünk formálódott. Nemzetben és emberiségben gondolkozó hívő emberekké iparkodott nevelni. S úgy is műhely volt, hogy már működtünk benne. Távol volt professzorunktól minden ködös misztifikáció is. Engem gimnazista korom óta felettébb érdekel a rassz-antropológia, de tőle tanultam azt az előbb még meghökkentő, azonban mihamarabb megértett, s mindmáig eligazító igazságot, hogy a magyarság – és minden más nemzeti mivolt is – nem bizonyos rasszhoz vagy rasszokhoz való tartozás – ez is –, de végeredményben lényegileg és valójában: *magatartás*. Mindig emlékezetes marad számomra a Péntek Esték sorozatában az az előadása, melyben Hunor és Magyar regéből kiindulva a csodaszarvas-űzésben szimbolizálva rajzolta meg a magyarság folyton mozgásban lévő, tehát változó, de azonosságát (identitását) őrző életrajzát, történelmi útját.

A Faluszeminárium mint alkotás is elválaszthatatlan az Újszászy Kálmán nevével és szerepétől. De azt a régi, kollégiumával „igazi” Patakot is valószínűleg egymaga képviseli már. Szolgálat, tudjuk, túlnőtt... azazhogy nem is túlnőtt – mert ez azt jelentené, hogy szűk lett számára Patak –, hanem túláradt Patakon, amit kifejez a néhány éve méltán nyert országos szép kitüntetés. De csak Pataknál, pataki hatásánál maradván elgondolkozhatunk az ilyen kérdésen, mint: Milyen lett volna Patak nála nélkül? És vice versa: Ó Patak nélkül. Az ilyen kérdéseket történetietlennek tartjuk, miután választukat nem tudhatjuk. Egyedül az eleveelrendelő Istenre utalhatjuk. Bizonyos azonban, hogy nemcsak a Faluszeminárium született Patak és Újszászy Kálmán találkozásából, s lett a Gyűjtemények többi tárának a mára kialakult jellege is általa, hanem alkalmasint a város mai arca is. Patak talán az ő terveiben volt megvalósíthatóan a legszebb. Nem felejtettem el szintén a Péntek Esték sorozatában „A jövő Sárospatakjáról” tartott előadását sem. Benne a leendő új vasútállomás és az Iskola-kert közé odaálmodott *mendűrszobor*, mely könyvcsomóval a hóna alatt ábrázolja az alsós gimnazistát „rövid”, mégis térden alul, féllábszárig érő nadrágban, amelyet takarékoságból varrtak a diákra, nehogy hamar kinője. – Bizonyos, hogy Patak a professzor úr nélkül is városi rangra emelkedett volna. Mondűrszobor-elgondolása nem öltött testet. De hogy a város olyan lett, amilyen, úgy vélem, az az ő koncepciójának is a valósulása, az ő szolgálatainak is az eredménye, s így ott van abban az országos kitüntetésben is, melyet ez idén Sárospataknak ítéltek.²

Professzorunk nemcsak Patakon hatott ránk; nevelt tovább Patakon kívül is kiterjedt levelezésével. Magam kevésszer kerestem meg a posta révén, de a tőle jött levél nagy jóakarata mindig nevelte munkakedvem, nevelt engem. Sose felejttem el azt a beszédét sem, amelyet a főkurátori székbe való beiktatáskor mondott a Kollégium rímes pentameter jelígeje alapján: „Három fáklyám ég: hit, haza, emberiség.” Persze addig is „tudtam” én, hogy mi a *hitvallás*, de ekkor éreztem át nagyszerűségében.

Amikor feladatot vállalunk, a pataki szellemnek megfelelően valami *pluszmunkát* végzünk, *írunk*, – mindezt *egymásra nézve* tesszük, hiszen szociális ember az ember, egymás nélkül semminek sincs értelme. Örömöm volt, ha valami irodalmi munkám elsősorban a professzor úr helybenhagyásával találkozott. Nyolcvanötödik születésnapja alkalmával kívánom, hogy Isten éltesse sok jubileumot megérve szeretteivel együtt, tanítványai további lelkesítésére s örömére.

² A Hild-érmet adományozták Sárospataknak.

2. *Te már az Úr áldott embere vagy!*

Főtiszteletű Professzor Úr!³

A kisdíák korom óta eltelt több mint hatvan évi ismeretség után, ma is tanítványként, a Szentírásból vett idézettel köszöntöm:

„Te már az Úr áldott embere vagy!” (1.Móz.26, 29.)

Az Írás azonban részletezi az Isten áldása megnyilvánulásait, ahogy a napfényt a színeképelemzés összetevőire, színeire bontja.

1. Professzor Úr áldott ember, mert teljesült életén a Zsoltárok 91, 16 ígérete: „Hosszú élettel elégittem meg őt, és megmutatom néki az én szabadításomat”. E kiváltságosan ritka életidő tetézi a XC. zsoltárban ígért „vagy hogyha több, hát nyolcvan esztendő”. E hosszú élet folytán teljesedhetett be ez az ígért is: „és megmutatom néki az én szabadításomat”. Hadd alkalmazhassuk most ezt az ígéretet Kollégiumunk csodálatos újraéledésére. A szintén idős, de hat évvel fiatalabb dr. Szabó Lajoson kívül (ki egyébként gyülekezeti lelkipásztor volt) egyedül Professzor úré lett a privilégium, hogy – a Tompa Mihálytól vett verscímmel – Új Simeonként, mint az Academia rediviva tanára ott folytathassa, ahol a szintén bibliai 40 évvel ezelőtt abba kellett hagynia. Hánynak nem adatott meg, hogy megérje! „Minket pedig, kedvező Atyánk, eddig takargattál!”

2. Áldott ember Professzor úr, hiszen részesült a Bibliában megírt örökérvényű áldásban, a gyermekáldásban, mégpedig a 127. és a 128. zsoltár ismerve szerint: „Meglátod a te fiaidnak fiait” (128,6), „Az Úrnak öröksége a fiak” (127, 3). Sőt nem akármilyenek azok a gyermekek, hanem „mint az olajfacsemeték asztalod körül” (128, 4).

3. És ugyanebben a zsoltárban az ember áldott mivoltának kritériumaként találjuk a feleséget: „Feleséged, mint a termő szőlő házad belsejében” (128, 4). Áldott ember Professzor úr, mert „megnyerte a jót, aki talált feleséget, és vett jóakaratot az Úrtól”, az új fordításban: „Aki jó feleséget talált, kincset talált, és elnyerte az Úr jóakarátát” (Péld. 18, 22). És: „A derék asszony koronája az ő férjének” (Péld. 12, 3). Áldott embernek bizonyult Professzor úr, hogy igényes tudott lenni párválasztásában, mert Isten ezt az igényességet megáldotta.

4. Az Úr áldott embere professzor úr, mert sokak által ismert személyiség lett. Ám a Szentírás igaza az illető feleség javára írja, azazhogy nagy szerepet tulajdonít neki. A Példabeszédek Könyvében, mely szinte egy egész fejezetet szán a *derék asszonynak*, határozottan így van ez megírva: „Ismerik az ő férjét a kapukban – a közéletben –, mikor ül a tartományok véneivel” (31, 23). Ki tudja, hogy alakul valaki sorsa, ha egy *másik* lesz vala a felesége? Talán hiúnak tűnik a kérdés, de az eleve elrendelő Istenre utal, Övé a hála és a dicsőség.

5. Végül: Az Úrnak áldott embere Professzor úr, mert sokakat tanított és a Dániel 12, 5 szerint „Akik sokakat igazságra vezetnek, fénylenek, mint a csillagok mindörökké”. Professzor úr mint *maradék* a professzorok közül, a 40 éven át is tovább taníthatott bennünket a maradék Kollégiumban. Egy este pedig Miskolcon a múzeumban szerencsém volt hallani egy előadását: Kollégiumunkról szólt – a *hagyásfáról* beszélve. Hagyásfának, makkot termő, magot hozó, az életet, a szellemiséget, a keresztyén hitet, a reformátori hitvallást tovább őrző – örökítő hagyásfának őrizte meg a meghagyott kollégium-maradékkal Professzor urat az Úr Isten. Ő adja, hogy sokakat és sokáig taníthasson még.

³ Köszöntés dr. Újszászy Kálmán 90. születésnapján.

Ábrahámnak adott ígéret: „Megáldalak téged és áldás leszesz... megáldatnak tebenned a föld minden nemzetségei” (1. Mózes 12, 2-3). Gimnazista korunkban az egyik hétfő reggeli áhítatot Professor úr végezte, és imádságáról legfiatalabb sógora, osztálytársam, azt mondta: Christocentrikus. Ábrahámot kihívta Isten, hogy mi is az Úr áldott emberei lehessünk az Ábrahám magvából származó Jézus Krisztusban.

Az Isten éltesse Főtiszteletű Urat és Főtiszteletű Asszonyt szerettei, tanítványai örömére!

Újszászy Kálmán a 90. születésnapján rendezett ünnepségen (1992)
Jobbján felesége, balján Mészáros István püspök és Szentimrei Mihály gyűjteményi igazgató

KARASSZON DEZSŐ

Levél az ünnepeltnek

Kedves Kálmán Bátyám!

Csupa szeretetből majdnem szétszedtük Kálmán bátyámat tegnap. Szinte örülök, hogy bár jelentettem, hogy szólni kívánok, erre nem kerülhetett sor. Valamit mégis elmondok. 1944. okt. 12-én szomorú szívvel hívta össze Kálmán bátyám a teológus ifjúságot, és közölte, hogy a Kollégium nem tud védelmet adni. Mindenki menjen, amerre tud. Akkor azt is mondta Kálmán bátyánk, hogy egyikünk-másikunk hitét nagyobbnak tartja a sajátjánál. Én ezen erősen csodálkoztam. Milyen szeme volt Kálmán bátyámnak, hogy a hitünket észrevette?

Azóta mi is észrevettük Kálmán bátyánk hitét. Nagy Barnához hasonlóan nem vádaskodott, nem szitkozódott, hanem nagy lélekkel eltűrte a fájdalmas tényeket. Ezeket semmiféle lázadással nem lehetett akkor megváltoztatni. És ezután jött napfényre a hit szép munkája: ha nem lehet úgy szolgálni az Urat, az egyházat, a Kollégiumot, ahogyan megálmodtuk, ahogyan kellene, ahogyan szeretnénk, nosza – az összezsugorodott lehetőségek között is tegyünk meg minden tőlünk telhetőt. Isten ezt a magatartást megáldotta. Az eredmények bámulatosak.

Én személy szerint hálásan gondolok arra, hogy amikor lelkészársaim – beleértve két esperest – bolondnak tartottak azért, mert hosszú éveken át ingyen dolgoztam a bibliafordító bizottságban, Kálmán bátyám azt írta egyik levelében, hogy ilyen munka medret ás magának. Úgy lett. Isten különös kegyelméből áprilisban fejeztem be a legjobb források felhasználásával írt zsolnár-kommentárt, azt, ami nálam különbeknek (D.Dr.Kállay Kálmán, dr.Pap László) már nem adatott meg. Most már Ezékielen dolgozom.

Sajnos nem várható, hogy ezek a témák olyan sok embert lelkesítenek, mint a magyar néprajz. Ez a portéka nem olyan kelendő. Bibliai téren óriási a lelkészek lemaradása. A szívből szeretett pataki Kollégiumnak szívből és szeretettel kívánom, hogy legyen legalább olyan híre az ott folyó bibliai kutató,munkáért, amilyenné Kálmán bátyám hűsége révén a magyar néprajz művelése által lett.

A Főtiszteletű Asszony kezét csókolja, Kálmán Bátyámat 90. születésnapja alkalmából szeretettel köszönti, boldog karácsonyt és áldott újévet kíván

hálás tanítványa:

Karasszon Dezső

'92. XII. 12.

P.s.: Méltó dolog köszönetet mondani a filozófiatörténeti előadásokért, amelyek megismertették velünk az európai gondolkodás történetét.

SZENTIMREI MIHÁLYNÉ

A munkatársak köszöntője

Az egyházi és a világi hatalmasságok, a barátok, a tanítványok, a tisztelők és a család után egy sajátos közösség nevében kell most néhány szót mondanom egy le nem tagadható születésnap alkalmából.¹ A szituáció szokatlan. Nincs tudomásom arról, hogy az elmúlt esztendő alatt akár névnap vagy más jeles alkalom kapcsán nő mondta volna a köszöntőt, s valószínű, hogy az elmúlt napokban is a férfiak birkóztak meg több-kevesebb sikerrel ezzel a feladattal.

Nem is könnyű vállalkozás, hiszen azok nevében próbálkozom, akik négy, öt, hét, tizenhat, sőt ennél is több esztendőt töltöttek el professzor úrral egy fedél alatt. Az együttélésnek pedig megvannak a maguk jó és rossz hatásai, örömei, terhei, előnyei és hátrányai. S ahhoz, hogy egészében mégis építő legyen ez a szövetség, szükség van a kiigazító szeretet, a türelem, a bölcsesség, a közös ügy szeretete és nem utolsósorban egy felülről való vigyázó igazgatás, ami kiszűri a kevésbé fontosat, és megvilágítja az egyetlen szükséges jót.

Azok nevében szólok, akik ennek a jellegzetes arcnak sokféle rezdülését ismerjük, s ezekből a villanásokból valamelyik megtapad emlékezetünkben: az elnéző atyai, a nagyvonalú jövőbelátó, a halk diplomata, a lehunyt szemű gondolkodó, egy történelmi kor barázdáit hordozó, a fáradhatatlan tanító, a szíves vendéglátó, a felszabadultan nevető, de a zsörtölődő rosszkedvű, a feszült vendégváró, a fáradt ideges, a betegen nyűgös is, az egyházpolitikus, a gyűjteményi szakember, a magas tisztséget viselő, a puritán otthon kapálgató, az egyházi, a világi – egészében: az ember.

Voltak felhős perceink együtt, de voltak, reménység szerint lesznek még örök emlékü óráink is.

Nem hízelegni, olcsó szavakkal az illendőségnek eleget tenni jöttünk ide. A gazdag ajándékok mellé a mi jelképes ajándékunkkal együtt szeretnénk letenni egy valamást: forróbb vagy kevésbé lelkesebb indulattal, reménykedve vagy keserű reménytelenséggel, szárnyalva vagy megfáradva, megbékélve vagy fogcsikorgatva – De szeretjük ezt a végvárat, ezt az ügyet és szeretjük ennek szellemi atyját, nem úgy, mint a cukrot és a mézet, de úgy, mint a sót, ami nélkül a mi kapcsolatunk ízetlen lenne.

Éppen azért azt kívánjuk, hogy ezt a több évtizedes munkálkodást úgy áldja meg a Mindenség Ura, hogy legyenek, nevelődjenek hűséges követők, értelmes tanítványok, az ügynek elkötelezett harcosok, akik nem tékozzák el, nem sározzák be az örökséget, nem hoznak szegényt erre a jól elindított, nem kevés áldozat árán megőrzött és megharcolt szolgálatra.

Itt most minden korosztály képviselve van: a legidősebbek, akik átadták a tapasztalatokat, a közepesek és fiatalok, akik átvenni, megtanulni, szeretni, értékelni igyekeztek és a legfiatalabbak, akik közül talán akad, ha egy is, aki beleszerelmesedik ebbe a Gyűjteménybe, és a jelen kor követelményei, lehetőségei szerint még jobban folytatni akarja.

¹ Elhangzott 1982 decemberében, dr. Újszász Kálmán 80. születésnapján. Itt jelenik meg először. (A Szerk.)

Úgy érzem, hiányos lenne ez a méltatás, ha kimaradna az ünneplésből az, aki emberileg ezt a pályafutást támogatta. Otthont teremtett, megfelelő légkört, átvállalt terheket, lemondott jogos igényéről, nyugalmat, egészséget áldozott, tűrt és elviselt, mosolyogva elhordozott, nem panaszkodott, előteremtett, vigasztalt és ösztönzött – s mint szürke eminenciás vállalta a nehezebbik részt, s aki a hosszú megtett úton örök társnak bizonyult.

Szokás és jó szokás egy bibliai igével áldást kívánni. A Jób könyve egyik üzenete segít most ebben, amely így szól: *„Az öreg emberek bölcsek, a hosszú életűek megfontoltak. De Tőle van a bölcsesség és a hatalom, Övé a tanács és az értelem.”*

Az Istenben hívő ember tudja, hogy eljön az az idő, amikor el kell számolnia elvégzett és el nem végzett dolgairól. Kívánjuk, hogy az el nem végzett legyen az egyre kevesebb és az elvégzett, a korrigált a növekedő.

Kívánjuk, hogy a hátralévő földi vándorút legyen egészségesen nyugalmasabb, tessenek újra egymásra is rácsodálkozni és sok gazdag, örömteli, békés órát eltölteni azokkal, akik kedvesek ennek a háznak.

Isten gondviselő kegyelme, szeretete kísérje továbbra is Ica Néni és Professzor Úr életét!

Az Újszászy-család 1954 karácsonyán:
Újszászy Kálmánné, Eszter, Kálmán, Újszászy Kálmán, Ágnes és Laci

POCSAINÉ EPERJESI ESZTER

Újszászy Kálmánné Deák Ilona köszöntése

„Derék asszonyt kicsoda találhat?
Mert ennek ára sokkal felülhaladja az igazgyöngyöket.”
Példabeszédek 31, 10.

Jelenleg Ica néni az egyetlen a Kollégium munkatársai közül, aki születése óta – nyolc évtizede – Patakon él, egész életútja összefonódik Sárospatakkal, a Pataki Kollégiummal.¹ Ma is áll az a Kossuth utcai ház – a gimnázium alsó kapujával szemben –, ahol született. Édesapja, Palágyi Deák Geyza a gimnázium rajztanára volt, festőművész, néprajzi gyűjtő. Édesanyja a zemplénagárdi származású Biringer Margit. Ica néni öt gyermek közül a második volt, egyetlen leánygyermek. Ez a tény nagyon meghatározta helyzetét a családban. Mikor szülei 1917-ben a Rákóczi utca 4. szám alatti tíz szobás lakásba költöztek, 20-22 diáknak is szállást adtak. A hajdani Deák-gárda ma is élő néhány tagja mindig szeretettel emlékszik vissza az ott töltött, élményekben gazdag évekre.

Elemi iskoláit az akkori Református Tanítóképző Intézet gyakorló iskolájában végezte. A Református Gimnáziumban – mint a többi lánytanuló – nyilvános magántanuló volt nyolc éven át. Mindennap bejárt az órákra, de év végén a vizsgát külön kellett letennie. Érettségi után a teológiára iratkozott be. El is végezte jeles eredménnyel. Vizsgái után 1936-ban ösztöndíjat kapott Németországba.

1937. július 27-én kötött házasságot dr. Újszászy Kálmán teológiai tanárral. Patakon Patakért, a Kollégiumért, Krisztus ügyéért fáradoztak együtt évtizedeken át a nehéz időkben, és munkálkodnak még ma is meg nem szűnő lelkiezővel, lelki gazdagsággal.

Ica néni az otthon, a család mellett a negyvenes évektől – mind a mai napig – a Tudományos Gyűjtemények munkatársa, aktív dolgozója. Apai örökségként már diákkorában megmutatkozott kez ügyessége, igen jó rajzoló volt. Ezt az adottságát kamatoztatta azáltal, hogy egyházkerületünk gyülekezeteiből a Kollégium múzeumába bekerült úrasztali terítőket elsőként, úttörőként kezdte restaurálni. Keze nyomán eltűntek a foltok, helyükre kerültek az arany, ezüst és selyemszálak, kibontották szirmukat az újra életre keltett virágok. Számban ki sem fejezhető, mennyi terítőt javított, restaurált: Lorántffy Zsuzsanna terítőit, Bánffy Katáét, Paládi Juditét és sorolhatnám tovább...

Feladata volt évtizedeken keresztül az Adattár fénykép-archívumának rendezése, katalogizálása. Eddig 34 551 darab fényképet rendezett, és ezt a munkát ma is végzi. Így alkalma volt megismerni gyülekezeteink úrasztali terítőit, edényeit, épületeit, értékeit, egyházkerületünk ünnepi és hétköznapi eseményeit.

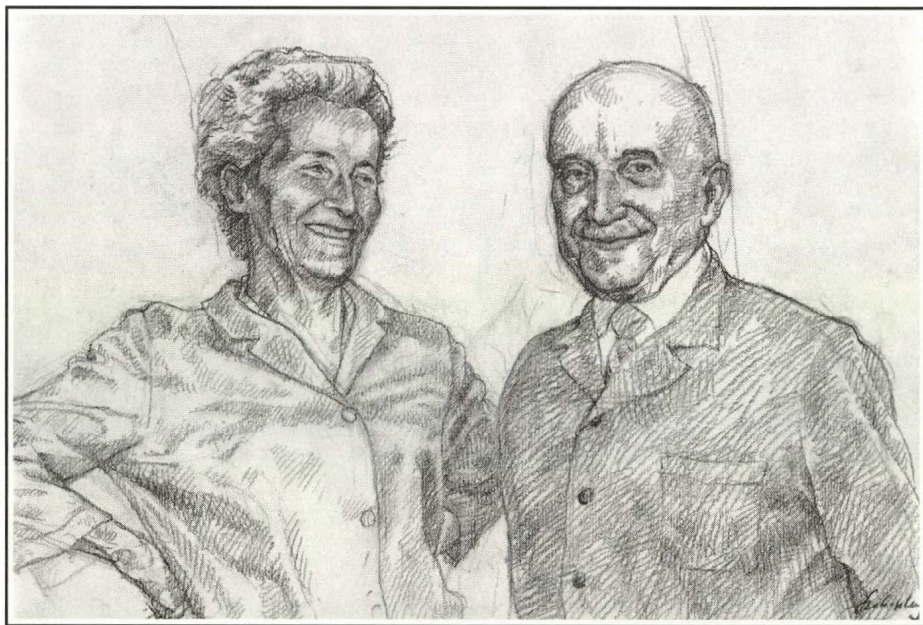
1965 őszén férjével tett három hónapos amerikai körútjuk során összegyűjtötték és hazahozták az ott talált – református magyarokra vonatkozó – írásos dokumentu-

¹ Elhangzott a 80. születésnapon, 1993. január 28-án. Itt jelenik meg először. (A Szerk.)

mokat: könyveket, folyóiratokat, évkönyveket, jegyzőkönyveket, évi jelentéseket stb. Lerakták az ún. amerikai magyar gyűjtemény alapjait. Ez a gyűjtemény a maga nemében egyedülálló az országban. Ica néni 1987 tavaszán történt balesetéig közel 5000 leltári egységet rendezett, katalogizált az amerikai gyűjteményben. Közben 1972-től a Kollégium múzeumának igazgatója. Kiállítások rendezése, anyaggyűjtés, a begyűjtött anyag szakszerű katalogizálása, kutatók kiszolgálása az ő feladata volt. Az elmúlt évben kezdte meg az eddig összegyűjtött filmnegatívok beírását, rendszerezését, amelyet Isten segítségével pár év elteltével be is fog tudni fejezni.

Négy gyermeket nevelt fel férjével együtt. Amikor a legkisebb gyermekük is elhagyta a szülői házat, jöttek az unokák. Jelenleg már a negyedik budapesti fiúunoka tanul a pataki gimnáziumban. Ica néni biztosítja a békés, nyugodt családi háttérrel, segítő keze adja az otthon melegét. Újszászyék háza ma is otthona a Patakon élő, a világ minden tájáról Patakra látogató öregdiákoknak, tanároknak, népfőiskolásoknak, barátoknak.

Mindazok nevében, akik ismerik, tisztelik és szeretik, kívánok Istentől gazdagon megáldott éveket.

„Édeske és Apóka”

NAGY LAJOS

Amerikai üdvözlét Újszászy Kálmánnak

A magyarországi Református Egyház, különösen a Tiszáninneni Egyházkerület népe, mélységes szeretettel üdvözlí 1982. december 13-án dr. Újszászy Kálmánt 80. születésnapja alkalmával.¹ Odahaza egy egész ország, de Amerika magyar református népe is jól tudja, kicsoda dr. Újszászy Kálmán, a Tiszáninneni Egyházkerület főgondnoka, a tudományos gyűjtemények felügyelője, nyugalmazott teológia tanár, igazgató, közigazgató, egyetemi magántanár, aki tudós tanítványaival telerakta a világot és óhazánkat (dr. Vatai, dr. Koncz, dr. Harangi, dr. Biró, püspökök, esperesek, vezető férfiai magyar világunknak.) E helyen nem írhatunk tudós munkája eredményeiről, szeretnénk leírni, talán legnagyobb szolgálata volt, tanítványai seregével beleszeretett a magyar faluba, s tanártársával, dr. Szabó Zoltánnal megmutatta egy nemzetnek, hogyan kell szeretni és nevelni, tovább képezni a magyar falu ifjúságát. A magyar írók sikoltottak a magyar faluért és annak kallódó ifjúságáért, ő bemutatta gyakorlatban, hogyan kell menteni, szeretni a magyar falu ifjúságát, kallódó értékét.

Mi itt – Amerikába, Kanadába került tanítványai, tisztelői – 80. születésnapján hálas szívvel Isten elé állunk, s köszönjük, hogy ajándékba adta nekünk a pataki iskola nagy nevelőjét. Köszönjük neki, hogy számunkra megszemélyesíti az örök Pataki Főiskolát. Évtizedek óta nem fárad bele, hogy haza zarándokló diákjait keblére ölelje, hagyja magát szeretni a Főiskola már hazament tanárai nevében. Megszemélyesíti nekünk mindazt, amit egy pataki diáknak szent és feledhetetlen. Az Úristen neki adta a szareptai özvegy boros kancsóját, ami mindig tele van, ha egy-egy diák hazamegy és keresi elszállt ifjúsága emlékeit. Asztala mindig megterül, ha utas, diák odatéved, s Ica főtiszteletű asszony régi, magyaros vendégszeretete soha el nem fogy.

Mi magyarok nagyjainkat akkor ismerjük el, amikor őszi úton hazamennek. Mi-lyen jó, hogy még az élő és nagyon aktív Újszászy Kálmán bátyánknak elmondhatjuk, hogy nagyon, de nagyon szeretünk, szívünk utolsó dobbanásáig hálásak vagyunk tanításaidért, példádért, szeretetedért.

Kálmán bátyánk, áldjon meg az Isten és a Veled együtt hűségesen szolgáló drága élettársadat is. Még nagyon sok boldog születésnapot kívánnak *amerikai, kanadai tanítványaid*.

¹ E köszöntő sorokat a *Magyar Egyház* című lapban közölte az amerikai magyar reformátusok püspöke 1982-ben. (A Szerk.)

MAGYAR EGYHÁZ (Perth Amboy) XLIV. évf. 8-9. sz. 1965. aug. - szept.

5

Ujszászy Kálmán amerikai látogatása

Dr. Béky Zoltán, Kecskeméthy József, a Református Egyesület elnöke, illetve titkára és György Árpád, a Calvin Synod elnöke kérésére nekem kell bejelenteni az amerikai magyarságnak, közelebbről az amerikai reformátusságnak Dr. Ujszászy Kálmán amerikai látogatását.

Nagyon nehéz arról írni, akit nagyon szeretünk. Amikor nevet leírom, az emlékezet 43 év távolából egy képet vetít irodám falára. 1922. szeptemberének egyik verőfényes napján láttam először, amint a *Szegények Iskolája*, a híres sárospataki kollégium boltoíve alól kilépett s én, a tulságosan eleven mendur, kisdíák, csepp híjján a karjaiba szaladtam. Nem szólt semmit, csak felemelt, utjából félretett s rám mosolygott. Így lépett bele a szívembe. Valahányszor réágondolok, mindig ez az arc jelenik meg előttem és én őt soha a szent épületek nélkül el nem tudom elképzelni.

Finom modoru, halk szavú másodéves teológus volt ekkor. Talán azért, mert egy magasabb rangú katonatiszt is ilyen nevet viselt, talán azért, mert egészen más volt, mint a tiszáninneni magyar fiatalok, mi kisebb diákok azt hittük róla, hogy valami arisztokrata fiú, aki Patakra tévedt. Ki gondolta volna akkor, hogy ez a az elid pesti fiú több mint két évtizeden keresztül a pataki iskola legnagyobb nevelője lesz, aki falusi, magyar földműves származású tanítványai személt tágira nyitja s megtanítja őket olyan kincseket meglátni, amik mellett nemzedékek mentek el nemzedékek után, de sohasem látták meg. Tanítványainak egy-egy darabát ad fajtáját szerető szívéből s kedvére egy aranykulcsot tesz, amivel a magyar falu, a magyar ember kincstárába, értékeinek tündérkertjébe belepethetnek. Diákjait a magyar falu szerelmeseivé teszi s a pataki iskolát a magyar népismeret tudományos gócpontjává varázsolja. Az Uristen a pataki iskolának 1531 óta mindig adott nagy tanárokat, akik nemcsak diákjaikra, hanem diákjaikon keresztül nemzedékekre is rántották helyegüket. Dr. Ujszászy Kálmán faluszemináriumban, népfoiskoláján keresztül nemzedéket tanította. Tanítványai a magyar falu értékeinek legnagyobb kutatói, szakértői lesznek. Egy sereg tanítványa évenként viszi el az elismerés díjait Magyarországon, szerencsés professzoruknak, iskolájuknak dícsőiséget. A tünő évtizedek fogják különösen kiértékelni Dr. Ujszászy Kálmán munkáját.

Ugy beszélük, hogy Rákosi Mátyás meglátogatta a pataki iskolát, mielőtt a teológiáját bezáratta volna. Amint kis gnóm alakjával belépett a pataki iskola boltoíve alá összeborzongott és ezt mondotta: "Oh, ezek a falak szinte lehelik a reakciót!" A bátor Dr. Tárchy Árpád, a botpaládai (ha nem tévedek) földműves fiúból lett pataki iskola igazgatója ezt felelte neki: "Tévedni tetszik, miniszterelnök ur, ezek a falak nem reakciót, hanem történelmet lehelik. Ezek a falakon keresztül léptek be a magyar történelembe és a középosztályba a magyar nép kis és szegény fiai, akik holtig szerették népüket!"

A vén pataki diák, ha visszatér az öreg iskolájába, a *badraparti Athénbe*, keresi tünő ifjúsága emlékeit. Megsimogatja az öreg, szent falakat. Kimegy a temetőbe kedves tanárai sírjához és egy szál virágot tesz rá. Megáradó szívvel szeretné megcsókolni a drága Főiskola géniuszát, de csak a levegőbe ölel könnyes szemmel. Kell neki valaki, akit magához ölel. Lassan-lassan két évtizede, hogy a 44 éve "véletlenül" Patakra került pesti fiatalember, az öreg pataki iskola megszemélyesítője lett.

Hiven örökösök mind ama kincs felett, amit 434 év hordott össze.

Nekünk, a tengerentúltra került tanítványainak, 6 lett az élő Sárospatak. Ha azt mondom az amerikai magyarnak, hogy Dr. Ujszászy Kálmán a *Mister Sárospatak*, ezzel mindent elmondtam, ezzel mindent megértettek. Augusztus 31-én Amerikába érkezik feleségével, a híres *Deák Géza* professzor leányával, aki maga is 12 évig volt pataki diák és teológiát végzett.

A kikötőben két diákja várja, de lélekben mindannyian ott leszünk és a pataki diák szeretetével megöleljük. Névsor szerint diákársai voltak: Dr. Béky Zoltán, Egy László, Garanyi Dezső, Dr. Szabó István, Urbán József és Dr. Zsirus József. És a diákjai: Berecz Árpád, Bertalan Imre, Dr. Bónis Béla, Csizsár Attila, Göndöcs Kálmán, György Árpád, Dr. Harangi László, Kovács István, Molnár Lajos, Nagy Lajos, Seress Odón, Sósajda Béla, Dr. Szikszai István, Tornallyay Márton, Dr. Vatai László és Vitéz Ferenc.

Dr. Ujszászy Kálmán 1902-ben született Budapesten. A pataki iskola kitünő diákja és széniora volt. Külföldi tanulmányai során Glasgoban (Skócia), Bézelben (Svájc) és Athénben (Görögország) töltött hosszabb időt. 1931 óta a pataki teológia filozófia és pedagógia professzora. 1932-ben szerzett filozófiai doktorátust, 1941-ben pedig egyetemi magántanári vizsgát tett neveléstudományokból. Sok írása közül a legjelentősebbet említjük meg: "A falusi nevelés szellemi alapjai."

Pataki iskolai szolgálatának további állomásai: a teológia igazgatója, majd a főiskola *körigazgatója* és gazdasági választmányi elnöke, 1948 óta pedig a *nagykönyvtár igazgatója* és Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos gyűjteményeinek felügyelője.

1961-ben a Tiszáninneni Egyházkerület főgondnokává választotta. Főgondnoki székfoglaló beszéde, "Három fátylam é", a magyar református irodalom prózában elmondott örökség költeménye, lírája a magyar református egyházzal, a magyar hazával és a boldogabb emberiség iránti nagy szerelméről. Így csak mélyen hívő, élő szívű és nagyműveltségű ember tud beszélni. A mai Magyarországi Református Egyház legjobban tisztelt és nagyon szeretett vezetője. A szédítő gyorsasággal szekularizálódó világban a magyar református hit legfontosabb, legbátrabb, legutódobabb és mélyen hívő ámentője ő, mai egyházunknak bölcs öröklője.

Illesse elismerés Dr. Osterhaven M. Jenőt, a Holland, Michigan-ben lévő *Western Theological Seminary* professzorát, aki teológiájára előadónak meghívta. Tanítványai az ország nevesebb teológusaira hívták meg előadásra. Szerepelni fog a ligonieri országos Presbiteri Konferenciánkon és lelkesgyűlési gyűléseinken; szeptember 5-én Perth Amboyban, szeptember 12-26-ig Cleveland és Detroit környékén, szeptember 26-október 9-ig Chicago környékén, október 10-12-ig Pittsburgh környékén, McKeesportban és pittsburghi teológián, október 12-17-ig Washingtonban, október 18 után New York környékén fog szolgálni. Boldogok lesznek azok a helyek, ahol Dr. Ujszászy Kálmán tudásával, hitével és tapasztalataival gazdagíthatja amerikai magyar és református életünket.

Isten hozta köszönk Dr. Ujszászy Kálmánt és kedves feleségét!

N. L.

Aki nem találja meg Istent a földön, nem fogja megtalálni a világűrben sem.

VITÁNYI IVÁN

Akitől tanulhatjuk a magyarságot

Sosem tanított engem közvetlenül, mégis egyike volt azoknak az embereknek, aiktól a legtöbbet tanultam. Így voltak vele mindazok, akik benne éltek a sárospataki kollégium közösségében.

A nagy nevelők hatásának titka ugyanaz, mint a nagy művészeké: magatartásuk, hitük, igazságuk erejével hatottak katartikusan. Ezt az erőt éreztük meg őbenne, akitől mi sem állt távolabb, mint hogy erősnek mutassa magát. Kicsi, törekény, szelíd, szerény ember. Ereje belülről származik.

Hogy mindezt megértjük, meg kell értenünk a helyet és a közeget, ahol élt és él. Sárospatak iskolavárosa jó és rossz időben egyaránt termékeny talaja volt minden hagyománynak és minden új eszmének. Tükörképe a magyar társadalomnak, mivel szinte minden szellemi irányzat megtalálható volt benne. Az ilyen kavargásban különösen fontos keresni a rendet. Nem a leegyszerűsítő, merev dogmatizmust, hanem a gondolkodásnak az ellentmondásokat ismerő és értő értelmes ökonómiáját. Újszász Kálmán hatása azért lehetett mély és nagy, mert ezt tudta nyújtani.

Egyaránt így volt ez életének különböző szakaszaiban – amelyekben nem ő változott meg, hanem a világ körülötte. A 30-as években, a Horthy-korszak elavult nemzetfelfogásának uralma alatt – a népi írókkal egyidőben, sőt bizonyos mértékben őket megelőzve – képviselt egy modern, humanista, minden kirekesztéstől mentes nemzeti eszmét, és ugyanakkor egy hasonlóképpen modern, a hiten és a közösségen alapuló bensőséges protestáns keresztyéniséget. Ez volt a Faluszeminárium, a Sárospataki Népfőiskola (Szeretefalva), a szegény sorsú parasztyerekék tehetséggondozása és a többi nagy újítás korszaka. Nem volt olyan egészséges, megújulást szolgáló, hagyományőrző vagy újító törekvés a pataki főiskola és teológia intézményeiben és közéletében, amelynek szálai ne vezettek volna el Újszász Kálmánhoz. Nem, nem ő csinálta mindet, nem is volt hozzá szervezeti vagy más „hatalma”. De mindez nem jöhetett volna létre nélküle, vagy nem úgy jött volna létre.

Ugyanezt képviselte 1945 után is, mindig halkan és szerényen, de mindig határozottan és félreérthetetlenül. Egyik iniciátora volt az 1945 után megindult fejlődésnek. A Rákosi- és Kádár-korszak alatt nem fejhette ki ugyanazt az aktivitást, visszaszorították, de semmit se vont vissza és sohasem kötött elvtelen alkut, meg tudta őrizni magatartásának koherenciáját. És ezért az elmúlt évtizedben, amikor az olvadás megindult, ismét egyik élesztőjévé, példaképévé vált a megújulásnak. Mit képviselt és mit képvisel tehát Újszász Kálmán, miért ünnepeljük most 90. születése napján ilyen nagy szeretettel?¹ Hadd tegyem fel így a kérdést: mit tanultunk és mit tanulhatunk tőle?

Tanultunk először is *emberséget*. Nem csupán szóban, ideológiában, hittételben – az ilyenből volt részünk elég –, hanem a valóságban. Újszász Kálmán embersége következetes, szigorú, makacs, de ugyanakkor megértő, segítő és készséges.

¹ Ez az írás „Újszász Kálmán 90 éves” alcímmel a Népszabadság 1992. december 11-i számában jelent meg.

Pedagógiai hatásának titka, hogy tanítványai helyett barátai voltak. Egyszerű emberi, sőt közemberi magatartás ez – ám mély és átgondolt elméleti és társadalmi alapjai vannak. Következetessége mögött szigorú etikai tudatosság áll, toleranciája mögött pedig az ember antropológiai megértése. Olyan *filozófiai magatartás* tehát, amely egyszerre hagyományhű és az újra fogékony, egyszerre megkötő és felszabadító, a szavak igazi értelmében egyszerre konzervatív, liberális és szociális.

Mindez együtt adja Újszászy Kálmán *keresztyénységét*. Ez a keresztyénység a legmélyebbre nyúlt vissza a hagyományok megőrzésében, azt emelte ki, ami lényeges és elvetette, ami járulékos: ezáltal vált nyitottá és képessé arra, hogy szemtől szembe tudjon nézni a kor problémáival. Nem egyszer s mindenkorra adott keresztyénység ez, hanem naponta újra fel kell építeni; a gyülekezetben, a közösségben, a másik emberrel való megértésben fogant és benne találja értelmét. Ez a keresztyénység a nagy reformátorok szellemében olyan sallangtalan, egyenes, lényegre törő gondolkodást képviselt, ami tökéletesen egybevág az európai újkori filozófia legjobb hagyományai-val (sőt az utóbbiak belőle születtek). Nem lényegtelen itt a protestáns és a református megjelölés sem. Ebben a felfogásban a protestálás és a reformálás sem egyszeri, már lezajlott aktusok, hanem szüntelen megújuló egyetemes magatartás, naponta újra kell kezdeni: tiltakozni a rossz ellen és mindig reformálni (semper reformari) a javíthatót.

(És most személyesnek kell lennem. Én magam vallásos református környezetben nőttem fel, de serdülőkoromban – éppen Patak forrongó légkörében – lázadozva kerestem az egyetemes és a társadalmi igazságot. Azért volt sorsdöntő találkoznom azzal az emberséggel és azzal a keresztyéniséggel, amit Újszászy Kálmán képviselt, mert hidat tudott verni a hagyományok és a modern világ közé. Ettől a keresztyéniségtől nemcsak a hitvallás kötelezettségét, de ellenzékiiséget – protestálást –, liberalizmust és szocializmust is lehetett, kellett tanulni. Ha az azóta eltelt évtizedekben, filozófiailag a hit tételeivel vitázva is, tagjának érzem magamat a protestáns gyülekezetnek, azt Újszászy Kálmánnak és a hozzá hasonlóknak köszönhetem.)

És tanultunk és tanulhatunk Újszászy Kálmántól *magyarságot* és *népiséget*. Azt a magyarságot, amely éppen azért népi, mert nem ismeri a kirekesztést, mert mindenki-re kiterjed, a szegényekre éppúgy, mint a gazdagokra, a parasztokra éppúgy, mint az értelmiségiekre, a bűnösökre éppúgy, mint az erényeik fitogtatásával bűnbe esőkre, a kívülről jöttekre éppúgy, mint a garantáltan beleszületettekre. Azt tanultuk tőle, hogy *mind együtt* vagyunk nép ebben a hazában és minden hazában, ennek a népnek a problémáit és bajait kell megértéssel és szigorúsággal megismerni és megoldani.

Kálmán bácsi! Hálát adok a sorsnak, hogy amikor gyerek voltam és te még fiatal, lábaidnál ülve szívhattam magamba ezeket az eszméket. Hálás vagyok, hogy most, amikor már mindketten öregek vagyunk, még megtehetem. Az Isten adja néked, hogy még sokáig taníthass bennünket.

FEKETE GYULA

A pataki nagydiófa

Élt egyszer – jó hetven évvel ezelőtt – egy fiatal nemzedék, amely a széthulló ország, a széthulló magyarság letaglózó tragédiájára eszmélt, a Trianon megrendítő élményével vágott neki az életnek. Tahiban egy nyári táborozás hét fiatal teológusa e leverő élmény hatása alatt a reménytelenség ostromára szánta az életét, felismerve, hogy a maradék romokból nem építhető a történelmi Magyarország újjá, s egyetlen esély: új országot építeni, merőben mást, mint a régi volt. S ez az új csak a teljes emberségre, s minőségre alapozható.

Újszászy Kálmán ekkor kötelezte el magát élethosszig Sárospataknak.

Kezdi a református teológián a cserkészmozgalommal, folytatja egyetemi tanulmányokkal Skóciában, Svájcban, Görögországban, majd választott és végleges kis hazájában a teológia-filozófia professzora, faluszemináriumot, falukutatást szervez, falusi tehetségeket toboroz a „szegények iskolájába”, *Szabó Zoltánnal* együtt népfőiskolát alapít, majd főkönyvtáros, a Tudományos Gyűjtemény igazgatója, egyházkerületi főgondnok – mindez semmitmondó tiszteletkör egy olyan munkás élet csudálatos gazdagságához képest, amelynek az erőtere országhatárokon, tengereken túlsugárzik. Sárospatakkal az epicentrumában.

Csak egyetlen példát veszek erre a sok lehetséges közül: a népfőiskolát. A falukutatás, a faluszeminárium, a tehetségmentés nyomán szervezték meg a kollégium tanintézetei – a teológia, a tanítóképző, a gimnázium – mellé, mintegy családtagként. Mindössze kilencnapos volt az I. tanfolyam 1936 februárjában, melyen harminc földműves fiatal vett részt a főiskola vonzási körzetéből, tanítók, lelkesek ajánlásai alapján. Volt egy falumbeli – mezőkeresztesi – résztvevője is, nálam pár évvel idősebb parasztfiú. Tanúja vagyok, mi mindenben más irányt vett, másként alakult annak a hajdani parasztfiúnak az élete, sorsa ez után a kilenc nap után. Ahogyan a falujába visszatérve kezdett ismerkedni a gépekkel, továbbtanulásra szánta el magát, ahogyan szüleit, testvéreit elveszítve a rámaradt gazdasággal birkózott, ahogyan a törvénytelenések évadján földjétől megfosztva, falujából elüldözve munkássorban is e szakma megbecsült, többszörösen kitüntetett „kiváló dolgozója” lett, ahogyan később, nyugdíjas éveiben mintaszerűen művelte, rendben tartotta kertjét. Mindezekkel csak nagyon vázlatosan jelzem azt a nehéz próbákkal, fordulatokkal teli pályáivet, melyet a pataki kilenc nap után bejárt. Fél évszázad múltán is el-ellátogatott nyaranta – sok hajdani népfőiskolással együtt – *Újszászy Kálmán* nagydiófája alá.

Semmi az egy hosszú életben, kilenc nap. Népfőiskolának is csak kezdő kísérlet volt az az I. tanfolyam, hónapokkal szokás mérni a népfőiskolát. Mi volt hát a titka, mi a varázsa, ha utána évtizedekig, végig az életen hatott a résztvevők sorsára? Hogyan keltette a szomjúságot bennük a művelődésre, a többet tudásra? Milyen szándékokat ébresztett, miféle akaratot táplált beléjük? Az együvé tartozás milyen érzését, milyen vonzatokat, milyen kohéziót gerjesztett bennük az a kilenc nap, ha sokan közülük élethosszig érzik ezt az összetartozást, s évente felkeresik Sárospatakat, hogy találkozzanak idős professzoruk kertjében a nagydiófa alatt?

Különös erőter kimeríthetetlen áramai, középen a nagydiófával az Újszászy házaspár kertjében. Mert ők ketten együtt – az ősz professzor és felesége, végig az életem mindenben méltó társa, *Deák Ilona* – az összetartozás jelképei.

Népfőiskola? Csak egyik áramforrás a sok közt, de előadásaival gerjesztette *Karácsóny Sándor, Bibó István, Illyés Gyula, Somogyi Imre, Farkas Ferenc, Török Erzsé, Balla Péter, Móricz Miklós, Andrassy Kurta János*, majd később, a nagydiófa alatti vitákon, beszélgetéseken *Képes Géza, Vass Lajos, Csoóri Sándor, Csurka István, Czine Mihály, Bertha Bulcsu, Makovecz Imre, Varga Domokos* – és mennyien még, az egyház, a tudomány, a közélet kiválóságai közül.

Mindez csak szerény részlete a hatalmas életműnek, az új országot teremtő munkának, melyet annak idején a fiatal teológus vállalt a teljes emberség, a minőség szolgálatában.

Egy ország tiszteleg most nagy öregje előtt.¹ Patak családfője, Újszászy Kálmán, 90 éves. Az Isten áldja meg!

A népfőiskolai találkozó résztvevőinek kis csoportja Újszászyék otthona előtt
A kép közepén Fekete Gyula, jobb szélén Balassa Iván és Kovács Bálint

¹ Ez az írás „Újszászy Kálmán 90 éves” felcímmel a Pesti Hírlap 1992. december 12-i számában (5.o.) jelent meg. (A Szerk.)

MÉSZÖLY DEZSŐ

Egy akrosztichon születése

Mindig izgatott, ha egy bennem lezajló szellemi folyamatnak nem tudtam racionális magyarázatát adni. 1980-ban, Rómában, középkori és reneszánsz költőkkel foglalkozva, elkezdtem akrosztichonos verseket írni. Meghökkenve tapasztaltam, hogy ha valakinek a nevét függőlegesen írom le, s a betűk pilléreire vesszorokat építek, a költemény élni kezd, vezeti tollamat, s végül híven kirajzolja a név viselőjének szellem-arcát.

E napokban különös fölfedezést tettem. Egy 90. születésnapja előtt álló tisztelt és szeretett barátom neve pontosan 14 betűből áll – amint 14 sorból egy szabályos szonett. Íme hát a születésnap vers, mely egyszerre szonett is, akrosztichon is!

Kérem fogadja olyan jó szívvel az ünnepelt, amilyennel a költő küldi!¹

1992 – XII – 13

Úgy gondolok rád, mint ifjú tanárra...
 Jaj, mennyi éve már!... nem számolom,
 Sok víz lefolyt immár a Bodrogon,
 Zöldes vizét szennyes sötétre váltva...
 Ám a te képed oly fiatalon,
 Sugárzón süt föl bennem, mint a tájra
 Zivatar után néző nap sugára.
 Yahoo-ból embert formált Patakon
 Kristályos tiszta teológiád!
 Álltál a poszton – míg a poszt is állt;
 Lélekvesztő időkben meg vakon,
 Mint bűvópatak folyt tovább szavad:
 Árrá nővő ér... Kőszálból fakadt?
 Nem én fejtem meg a te titkodat.

(IV. Mózes 20:7-11)

Utószó – az olvasóhoz: Ha talányosnak tetszik versemben a *yahoo* szó, kérem olvassák el Gulliver utazásaiban a Lovak Országáról szóló fejezetet.

¹ E vers Újszász Kálmán 90. születésnapja alkalmából díszes emléklapon nyomtatásban is megjelent. Szövegét arról vettük át közlésre. (A Szerk.)

Búcsúvétel és hitvallás

MOLNÁR M. ESZTER

Szeretetfalva

(Újszászy Kálmán emlékére)¹

A világ egy Nagy Könyvtár, mondta,
légy te kis olvasója s merülj el
a bölcsek szent csöndjében,
hogy népeknek, népednek, hazádnak
jó légy.
Állj meg a városnéző séták alatt,
mikor a kövek megszólalnak,
öreg diófám alá ültess le népemet,
hogy a széles pataki temető
s Szeretetfalva diófái
békítsék össze szívetek.

¹ Tisztelettel és hálával emlékezem dr. Újszászy Kálmán teológiai professzorára, aki a magyar népőiskolai mozgalom több mint fél évszázados történetének egyik legkiemelkedőbb személyisége. Benne én oly magasrendű humánusmot tapasztaltam, melyet talán a legmegfelelőbben így fejeznék ki: „a magyar Gandhi”. Egyetemes szellemi nagysága nemcsak a magyar közéletet ragyogja be, hanem más népek is bölcs Testvérüknek fogadhatják. Nyugodjon Isten teremtő békéjében!

TELEGDI IMRE

Közéleti ember volt

Ha Isten valakit hosszú élettel ajándékoz meg, az eltelt évtizedekre visszatekintve a temetések búcsúszavai és a megemlékezések más és más tevékenységet emelnek ki.¹ Aszerint, hogy az emlékezők mit tartanak értékesebbnek.

Dr. Újszászy Kálmán atyánk közéleti ember volt. Gazdagon kapta a talentumokat és szorgalmasan sáfárkodott azokkal.

Az alaptudományok végzése után az első önálló munkája az újságírás-szerkesztés volt. Az előző évek próbálkozásai után, amikor még mások döntöttek egy írásról, hogy közölhető-e, mint kollégiumi széniornak, az ifjúság felelős vezetőjének már tisztségével együtt járt, hogy főszerkesztője legyen az *Ifjúsági Közönynek*, az ország legregibb diákújságjának. 1925-ben a 41. évfolyamot az ő sorai vezették be.

A továbbiakban megírta, hogy a Közöny nem akar egyebet, mint diákszíveken keresztül elvinni mindenfelé egy keveset Patak szelleméből. „Tavaszt, szent, megújító új tavaszt; keresetlen, folyton vadvirágos pataki tavaszt akarunk küldeni az őszbe, az idegen, megszorodott őszbe” – írta befejezésül. Öt évvel Trianon után. És érdemes lenne az egész évfolyamot áttekinteni. Közben találunk egy szép kis verset. *Othón a helyed kisfiú* a címe. „Az iskola legifjabb nótafájának fakadó rügye. Tiszta és eredeti gondolata megérdemli a figyelmünket.” A főszerkesztő Képes Géza versére hívja fel a figyelmet. Évek múlva Kossuth-díj és nagyon sok nyelvről műfordítások kötetei igazolták a gondos szerkesztő meglátását.

És ugyanez a gondosság, előre tekintés s a való élet nehézségeinek a figyelembe vétele jellemzi a sok felé járt, mindig többet és többet tanult Újszászy Kálmán újabb és újabb munkaterületeit. És most ne a tanításra gondoljunk, hanem főleg azokra, amelyeket azon felül, mások javára, jó útra vezetésére végzett. Csak a legfontosabbakat említsük: cserkészcsapatok szervezése; a természetjárás nagyon egészséges és szükséges megkedveltetése, felejtethetetlen táborozások. Megismertette a rábízott fiatalokkal az országot s az új – és azért még nagyon fájó – határokon átkelve a Tátrát, Erdélyt és az elérhető külföldöt is.

Úttörő munkát végzett – dr. Szabó Zoltán tanártársával együtt az első népfőiskolák, a faluszeminárium megkezdésével. Közben írt gyakorlati munkára tanító füzet-sorozatot, s a falu tanulmányozásához nagyon szükséges *A falu* című könyvét is kiadta. A második világháború után újjászervezte az Öreg Pataki Diákok Baráti Társaságát, kétszer is bejárta az amerikai magyar gyülekezeteket – és sorolhatnánk még soká a tevékeny élet gyümölcseit.

Elsősorban természetesen az egyháza területén munkálkodott, de készséggel vett részt minden jószándékú közösségi munkában. Társadalmi tisztségeinek nagy száma mögött az elvégzett munkák elismerései is ott vannak.

¹ Dr. Telegdi Imre füzerradványi ref. lelkesznek ez a nekrológja a *Sárospatak* című havi lap 1994. júniusi számának mellékletében jelent meg eredetileg. (*A Szerk.*)

Közben a hat tagú család összetartása, gyermekei nevelése, a család öregeinek istápolása stb. Dolgozott annyit, mint más tehetséges három ember, s ez csak úgy volt lehetséges, hogy felesége, aki ugyancsak a Teológián tanulta meg a szolgálat örömét és fáradhatatlan volt minden munkában, mindig mellette volt. Mindketten példaadó közéleti emberek voltak. És nagy örömük volt a munkában, mások segítésében.

Lelkészek az egyházkerület vezetőivel (Miskolc, 1979)

Ülnek, balról: Mészáros István egyházkerületi főjegyző, Újszászy Kálmánné, Újszászy Kálmán, Kürti László püspök, Kürti Lászlóné, Polonkay Imre megyei egyházügyi tanácsos

MÉSZÁROS ISTVÁN

„Lássátok, milyen nagy szeretetet adott nekünk az Isten...”

(Igehirdetés dr. Újszászy Kálmán temetésén)¹

Textus: I. János 3: 1-2.

Dr. Újszászy Kálmántól veszünk most búcsút e megszentelt helyen, ahol hosszú évtizedek alatt minden vasárnap az Istent tisztelő gyülekezetnek részese volt ő. Valószínűtlenül hangzik számunkra, hogy már nincs köztünk, jóllehet 91 esztendőtté vált – az ige jólismert szavaival élve – az élettel megelégedetten betelve. Mégis mindannyiunk számára hiányzik és hiányozni fog. Neve Sárospatakkal egybekapcsolódott, aki az 1920-as évek kezdetén itt talált otthonra, itt élt és mindig hű maradt ehhez a városához és Kollégiumhoz, akkor is, amikor e Kollégiumnak a léte, működése betelt.

Hálát adunk tevékeny életéért, a 91 esztendőért, amely élet gazdagságából oly sokan merítettek, merítettünk. Úgy gondolom, hogy – keresztyén embernek – temetés alkalmával, szereteteitől, ismerőseitől való búcsúzaskor Isten igéje szerint a hálaadás a legfontosabb tennivalója. Hiszen életünk Isten ajándéka, s ebben mindannyian nagyon sok ajándékot nyerünk Istentől. A mi kedves testvérünk, Újszászy Kálmán körülbelül két hónappal ezelőtt, amikor betegágyánál voltunk, azt mondotta: *„Tudjátok, nagyon sok áldást, jót vettem Istentől hosszú életem alatt. Ezért hálás vagyok. Igaz, hogy most kissé a vámot fizetem.”* Gondolt akkor azokra a változásokra, az idős kora, azok megpróbáltatásaira, amelyeket el kellett hordoznia. Hálás volt az életért Istennek, melyben mindvégig az Ő igéjével élt. Gyermekei mondták, hogy halála előtt kis idővel kérte, hogy olvassák fel a Máté evangéliuma 13. részének 16. versét, melyben ez áll: *„Boldogok a ti szemeitek, hogy látjátok mindezeket, és a ti fületek, hogy halljátok ezeket a dolgokat.”* Ezért ebben az órában először a hálaadás érzése szólal meg bennünk. A hálaadás túlmutat az elhunyt személyén, és kapcsolatba hoz bennünket az élő Istennel, akinek mindannyian az életünket köszönhetjük. Jó és szükséges, hogy minél korábban fedezzük fel, hogy az életünkért hálát kell adnunk az Istennek. Mert attól kezdve, amikor felfedeztük ezt az igazságot, kezd értelmessé, gazdaggá válni az életünk. Ezt hirdetem most a jelenlévő végtisztességtévő gyülekezetnek olyan egyetemes igazságként, amely minden emberre érvényes, akármilyen gondolatot hordoz elméjében és szívében.

Isten szeretete, hogy mi erre a felismerésre eljuthatunk. János apostol, aki az Írás magyarázóinak szerint már nagyon idős korában írta ezt a levelet, egyre meggyőzőbben mondja: *„Lássátok milyen nagy szeretetet adott nekünk az Isten, hogy Isten gyermekeinek, fiainak neveztetünk.”*

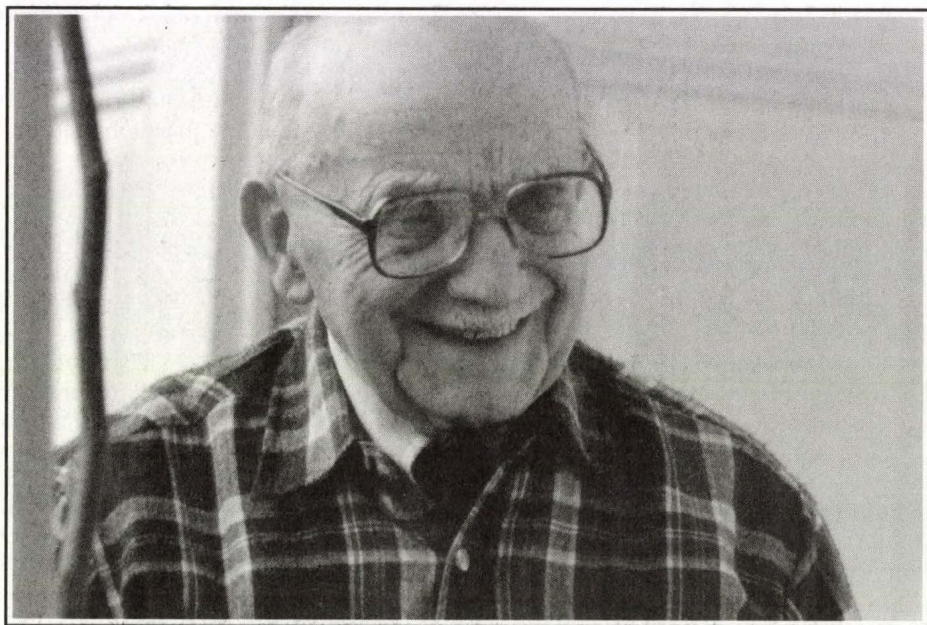
¹ A Tiszáninneri Ref. Egyházközség püspökének igehirdetése 1994. május 3-án délután a sárospataki templomban hangzott el. Szövegét a Sárospataki Református Lapok XLVII. évf. 2. számából vettük át. (A Szerk.)

Isten szeretetének megtapasztalása elindít egy olyan folyamatot az életünkben, amelynek következtében az életünk mindenkinek hasznos és áldott lesz. Isten szeretetét tapasztalta meg a mi elhunyt kedves testvérünk, kedves professzorom, lelke mélyéig. Mindig szeretettel szólt hozzánk. Bármilyen magas szinten szóltak előadásai, vagy kollokviumok, vizsgák alkalmával bármilyen szigorúan pontozva osztályozott, a szeretet mindig áradt egyéniségéből, szavaiból. Korábban is felfedeztük, de később visszatekintve az elköltözött életére, többet tudunk meg személyisége titkából. Már tudjuk, hogyan lehet és hogyan kell nevelni. Szeretetéből fakadó tanítása eredményezte, hogy elvigyen bennünket az ismeretekbe, hogy személyiségünk mélyüljön, gazdagodjon. Isten ígéje világosságában látjuk, hogy az oktatásnak és a nevelésnek mindig szorosan egybe kell kapcsolódnia. A tudás akkor gazdagítja az embert, ha személyisége fejlődik általa. Nagyon fontos bibliai igazság, hogy az ismeretek vivő anyaga – ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem – a szeretet. A tudás a szeretetben formálódik bölcsességgé, de sajnos ez nem mindig így történik. Hálát adunk Istennek az ő személyiségéért, akin keresztül megismertük Isten szeretetét. Kedves idősebb professzor társával, dr. Mátyás Ernővel – akik diákjaik voltak, tudják – mindketten nagyon szerették a jánosi iratokat, melyekből sugárzik a szeretet, ők ezt mind a ketten gyakorolták. Emlékszem egy diáktársamra, akit a háború nagyon megviselt, és nem tudta összeszedni magát, nem tudta feltalálni magát a teológus évei alatt sem. Milyen nagy szeretettel fordult hozzá Újszászy Kálmán családjával együtt, nagy bizalommal próbálták nevelni és a bajból megmenteni. Az emberi gondolkodás Isten kijelentése nélkül be van zárva. Ha egyszer Isten szeretete ránk sugárzik, az ő szent Fiában az Úr Jézus Krisztusban megismerjük Őt, a szeretet Istenét, akkor egyszerre csak magunkra nézve felfedezzük azt a mély titkot, amely az értelmiségnek a legmélyebb titka és gazdagsága, hogy Isten gyermekei vagyunk. Megismerjük az emberség titkát, megismerni az Isten szeretetét, szorosan elválaszthatatlanul együvé tartoznak.

Isten szeretete egyetemes, Isten szeretete ugyanakkor nyitottá tesz bennünket másokkal szemben, hiszen Isten a szeretetét rajtunk keresztül adja másoknak. Nem egyszerűen csak csatornái vagyunk ennek a szeretetnek, hanem tartozunk vele mi is. A mi kedves testvérünkről, dr. Újszászy Kálmánról nem beszélhetünk csak egyszerűen a befejezett múlt kategóriájában. Ő él! Az Úrnál van! Hisz ebben a felolvasott Igében ott van az, amit mi most nem tudunk érzékelni. Nem tudjuk, hogy milyen lesz majd az állapot, mert még nem lett nyilvánvalóvá, csupán ígéret! De most, ha hisszük és reménységgel veszünk búcsút kedves testvérünktől, akkor egyszerre csak az is nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy mindaz, amit ő már odaát az Úrnál lát, az sokkal több, mint amit itt mi mondunk, vagy amiről akár bizonyosságot teszünk. Azt a valóságot most nem tudnánk elhordozni. De mégis hálára indító üzenet és vigasz nekünk, hogy Isten gyermekei vagyunk. Éppen azért hirdetem nektek – hangsúlyozom, egyetemes igazságként –, hogy Isten gyermekei vagyunk, ha ezt megtapasztaljuk, az Isten szeretete felemel és megszabadít, megépít és meggyógyít, s egyszerre másképpen fordulunk felebarátainkhoz. Akkor őbennük is Isten gyermekeit látjuk, még ha ezt ma nem is tudják elfogadni, hogy ők is Isten gyermekei. A jövőben, holnap vagy holnapután ők is Isten gyermekei lehetnek, éppen ezért minden ember iránt szeretetben közelítünk, hogy megtaláljuk a kapcsolatot, a hozzájuk vezető utat, és meg tudjuk érteni őket nyomorúságukban, gondjaikban, mert az ember, a másik ember, a felebarát és testvér megismerhetetlen mindaddig, amíg szeretetben nem ismerjük őt.

Az Isten szeretete üzenetének a hirdetése a búcsúvételnek a legméltóbb formája ezekben a percekben. Így adjatok hálát az isteni szeretet elfogadásáról, az elhunyt életéért. Kedves felesége a közel 52 esztendőért, amit a házasságban együtt töltöttek. Kedves gyermekei, adjatok hálát édesapátokért. Kedves unokái, volt diákjai mindazért, amit tőle kaptatok.

Ma gondoltam végig, hogy tulajdonképpen – professzori tevékenységének utolsó éveiben voltam diákja – tevékenysége 49 éves korában fejeződött be. Hogy milyen volt az ő tanítása? Sugárzott belőle a bölcsesség, amelyet szólt, és amelyet csakis az Isten szeretete sugallt és telepített az emberbe. Adjunk hálát mindannyian, akik bármilyen módon is kapcsolatban voltunk vele, hiszen sokoldalú és gazdag volt az élete. Így maradjon dr. Újszászy Kálmán testvérünk emléke áldott mindannyiunk szívében, hogy közben egyre dicsőségesebb legyen előttünk az az Úr, aki által Isten gyermekei vagyunk, és akinek szabadításából mindannyian üdvösséget nyerhetünk. Ámen.

Újszászy Kálmán otthona ajtajában
(Koltay Gábor felvétele, 1991)

HORVÁTH BARNA

Szubjektív vázlatok Újszászy Kálmán emlékére

Egy sírral több van immár a pataki temetőben, ahol szeretett professzorunk nem régen még oly halk léptekkel kereste fel az elődök hantjait. „Történelmi sétái” nyomán írt előadásai két füzetben megjelentek. Nemcsak temetői kalauzként értékesek ezek, hanem úgy is, mint az utolsó szó megnyilatkozásai. Búcsúzó mosolyt is megengednek, mintha azt mondanák: *Arccal a temető felé... ott vannak értékeink, s most már én is ott vagyok...* Nem a fojtogató magyar dekadencia szól ebből, hanem a „szent hely”, egy zöldbe írt magyar Pantheon, a pataki Házsongárd küldi a többnyire kegyetlen sorsokból kiváltódott életek végső megbékélésének áldott mosolyát. Keresztýén hitünk kissé elhanyagolt dimenziója ez: felmutatni a halálban is a folytatódó életet. Nemcsak azokét, akik szobrot kaptak, hanem a kisebbeket is, akiknek egyetlen emlékjele egy kopott sírkövön halványodó felirat.

Újszászy Kálmán főgondnok három fáklyája, az Erdélyi Jánostól származó hasonlat folytatásaként, a „hit, haza, emberiség” úgy világolt az ő pályáján, mint arcunkra vetülő fény. Megvilágította az emberekben oly tévován vagy elkeverten mutatkozó értékeket. A halkszavú közlések mestere olyan *aurával* rendelkezett, amiben majd’ mindenki jól érezte magát. Ez volt vonzásának titka: megelőlegezett bizalom és megértő rokonszenv-nyilvánítás. Tudott valamit: megbecsülni a kicsit, a mustármagnyi létet, a kifejtetében nagyszerű magkezdeményt. Széttöredező vagy széthulló életekben is meglátta fáklyái fényénél a megbecsülni valót. Akit katedráról nem tanított, annak is professzorává vált. Hosszú életének és pataki évtizedeinek hatása szinte felmérhetetlen.

A teológia tudományos folyóiratában talán illőbb lenne műveiből idézni és irodalmat közölni, de ez még összegyűjtésre és feldolgozásra vár.¹ Addig is feltételezzük, hogy ennek az életműnek nagyobbik része lelkünkbe íratott. A Kazinczy utca mai Kazinczyja a kapcsolatteremtés nagymestere volt. Aki valaha is megfordult a fehérfalú, ma már műemléknek számító házban, s láthatta azt vakító nyári fényben vagy őszi lombhullásban, az mindig ihletet vett és Széphalomig látott. Újhely felől, a Sátor és a Koporsó-hegy felől friss fuvalmak szellőztették ezt a portát. Nem vált itt soha áporodottá a kisvárosi lét. Ellenkezőleg, kísérlet folyt, s eredményesen annak bizonyítására, hogy lehet e hazában nagy műveltséggel vidéken is élni. Egy helyben is, több mint fél évszázadon keresztül. Csakhogy szeretni kell udvarunk pázsitját, pincénk rejtekét, diófánk lombosát, pulink guruló gombolyagát. *Újszászy úr* – mert így hívtuk őt – szerette mindezeket, amint írja is: „Both Józsefnek a házatam köszönöm, a hozzá fűzött családi hagyományokkal, történelmi tényekkel, meg a nagydiófát és az öreg vérbőlű körtét a temetőbe nyíló kiskapu mellett.”

¹ A borsodi református egyházmegye esperesének ez az írása először a Sárospataki Református Lapok XLVII. évf. 4. számában jelent meg 1994 decemberében. (A Szerk.)

Családban is látni kell a világot járt tudós professzort, aki Athéntől Washingtonig sok országot bejárt. A halkszavúságban, ha még lehet fokozat, azt felesége, Deák Ilona megvalósította. Teológiai végzettségével, művészi érzékével, értékmentő restaurátori tevékenységével olyan *image*-t alakított ki, amit régebbi korokban református nagyasszonyként tiszteltek. De tiszteltük és szeretjük őt ma is, négy gyermekéért is: Kálmán, László, Ágnes és Eszter megbecsült kortársaim, akikkel egy nyelvet beszélünk, az Alma Mater és a pataki öregdiákok nyelvét, amiben is érzékenység nélkül tartjuk számon az értékeket.

Az elidegenedés sivár korszakában megvallhatjuk, hogy egy régi tanár élve vagy halva, még mindig sokat tehet azért, hogy Patakról a „pataki szellem” ne szökjön el. De hát mi is ez a pataki szellem? Az ősi Kollégium jeligéje: „Féljétek az Istent és néki adjatok dicsőséget!” (Jel. 14,7). Ez az ige tartja össze az emberi sokféleségből nagyonis esetlegesen verbuválódó diáksereget és tanári kart. Ezt az Igét minden korban le kellett fordítani és meg kellett jeleníteni a különféle virtustól duzzadó magyar valóság hétköznapijaiban. A „hit, haza, emberiség” három fáklyája ellenében olykor másféle fáklyák is égtek, füstölögve és kormot is hagyva. Ilyen ellenfényes fáklyásmenet volt a fordulat évében, amikor a diákságot tüntetésre vezényelték a katolikus plébánia elé. Politikai eligazítás volt ez a következő évekre, amikor a kisméretű, de annál eltökéltebb pártvezér mindent megtett azért, hogy a pataki rebellisek szellemét az „oroszlánbarlangból” kifüstölje. A Teológia megszüntetése és a Gimnázium államosítása a szétszórátás idejét hozta el, amikor is az Egyház a Nagykönyvtár és a Gyűjtemények tárlói közé volt utasítva. Mégis, ez idő tájt írhatta Vas István híressé vált versében, a Cambridge-i elégiában, hogy „Elmúltak a nagyurak, de megmaradt Sáros-patak”. Újszászy Kálmán életművének egyik legjelentősebb motívuma ez a *megmaradás*. Ő ott maradt, mint az ideológiai végvári harc legszelídebb katonája. Általa magaslati ponttá vált az egyházi kezelésben meghagyott Nagykönyvtár, ahová kutatók seregei jártak el szellemi műhelyre lelve, s magukra találva az ódon falak között. Ehhez az is kellett, hogy a professzor úr sok esetben saját kezűleg hozza le, adja kézbe, s majd vigye vissza a keresett könyveket. Ebben az alázat-próbáló kiszolgálásban jó részt kapott Czegle Imre és Szentimrei Mihály, akik pontosan tudták, hogy kiemelt örhe-lyen szolgálnak, és ez a szolgálat egyszer még megtermi gyümölcsseit.

A pataki szellem a *megmaradás lelke* volt, az évszázados folyamatosság tudatos ápolója, *letisztult és tisztító evangéliumi demokrácia*, amire ma is égetően szükségünk van. Mert végül is elviselhetetlenné válik az a demokrácia, amiben önérvényesítő nagyokosok meddő vitákban örlik fel a társadalom sejtjeit, s közben elfogyasztják a kreatív munkához szükséges energiát. A pataki szellem, aminek fáklyáit ma már egy új nemzedék készíti staféta-átadásra, csak azt tartja hagyományozásra méltónak, amiben fényes jele van az igei oltártűznek: az alázatnak, a megértésnek, a jóakaratnak és a megbocsátásnak is. Ha az Istennek adandó dicsőségre vagyunk beállítva, ha „félelemmel és rettegéssel visszük végbe idvességünket”, akkor nagy tanáraink hagyatéka nem vész el. Nagy Barna, Szabó Zoltán, Darányi Lajos, s most már Újszászy Kálmán is, életművükkel váltak ellenőrző ponttá nemcsak a patakiság, hanem az Isten előtti felelősség dolgában is.

Ha még tovább vizsgálódunk, az is kiderül, hogy ez a pataki szellem befogadó és honosító tulajdonságokkal is rendelkezik. Táguló és tovagyrűző koncentrikus körökben kapcsolódik azokhoz a körökhöz, amelyek távoli országokban kényszerű emigráns rajokból képződtek. Több korosztályból is adódik ez, s a Friends of Sáros-patak már szinte világszervezet.

Az amerikai Osterhaven professzor és Nagy Barna régi kapcsolata, vagy Zsiros József, Vasady Béla professzorok áttelepített patakisága ma Bertalan Imrében, Vitéz Ferencben és sok más nagy névben folytatódik. Ezek a kapcsolatok az egymásra találás örömeiben jönnek létre és gerjesztődnek is azáltal, hogy Patakon újra megindult a Gimnázium és a Teológia.

Nagy korszakba léptünk kis municióval, olykor vívódva és a látások különbözősége miatt megosztottan vagy tanácstalanul. Most kellene még nekünk nagyon, hogy Újszászy Kálmán leültessen a nagy diófa alatt, vagy összehozzon pincéje félhomályában egy pohár bor mellett észrevétlenül, úgy mint a nehezebb időkben, amikor azon vettük észre magunkat, hogy mi a sokfélék és egyenetlenkedők valójában egyik is lehetünk.

Újszászy Kálmán feleségével otthonában
(Vatai László felvétele, 1983)

KÉPES GÉZA

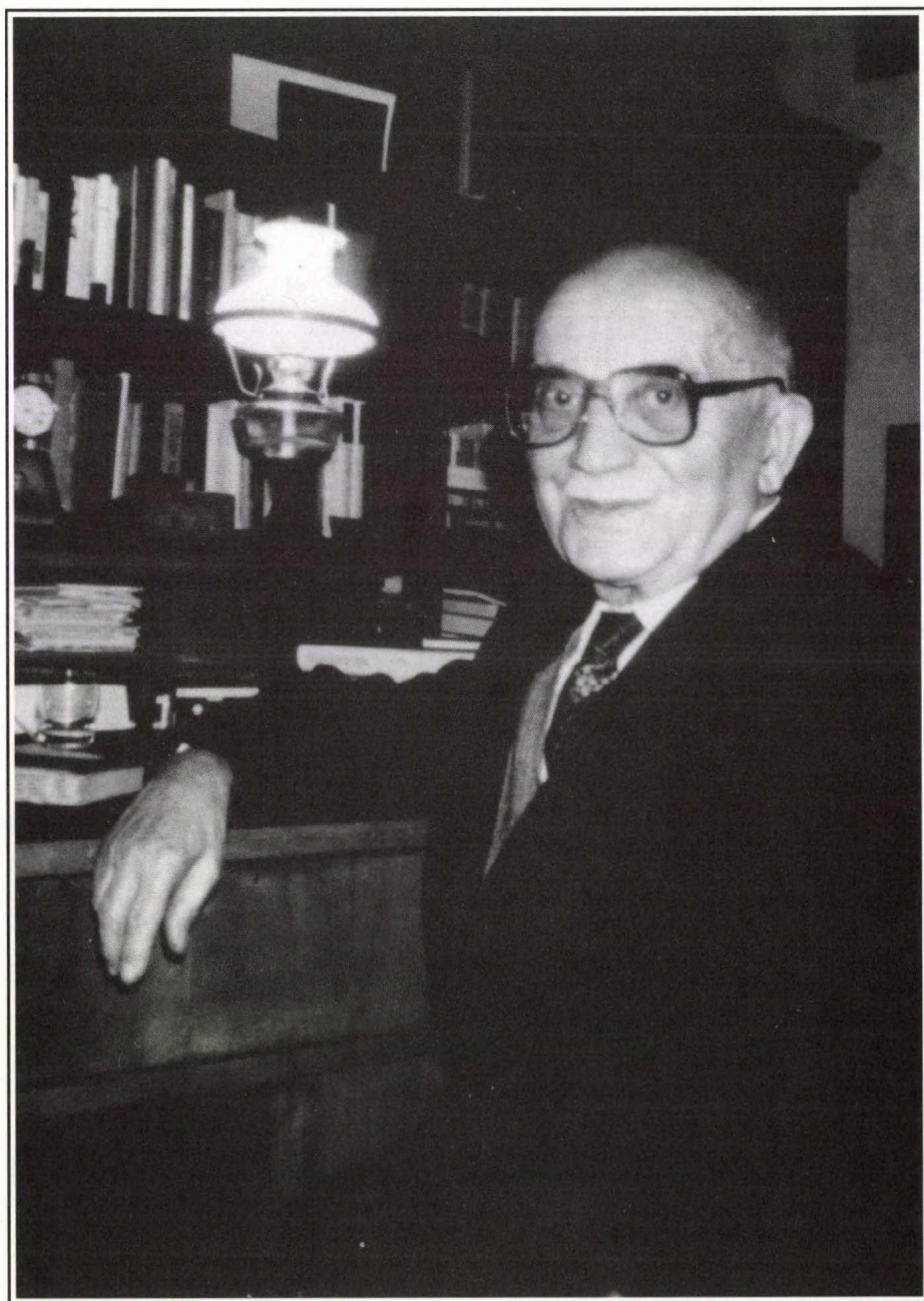
Nem apad el*Újszászy Kálmánnak¹*

Mi eljöttünk – te ott maradtál.
A kifosztott Főiskola
s a megriadt vár
ott maradt veled:
S csak a hűséges
Nagykönyvtár
vigasztalt.
S rajtad pihent
Ica asszony
mosolya
mi soha
nem apadt el.
Az ősi Iskola
vérkeringése
soha nem akadt el,
mert te ott voltál
és
a Gondviselés
e rendelése
parancs volt:
hogy ott maradj
s a régmúlt
s a félmúlt
kincseit
mutasd meg annak,
ki szomjazik rá.
Neved jelenti
az isteni szikrát
mit
Sárospatak
még
kiröpít.

¹ Képes Géza versét az Újszászy családnál őrzött kéziratból közöljük. (A Szerk.)

Udvarodon
az öreg diófa:
Agora,
ahova
a néped fiai
eljárnak
vallani
és
vitatkozni.

Valami
azt sugja nekem:
az öreg diófa
jelkép:
az Egyház
s az Egy Haza
lelkét
őrzi
és
minden
rég
sebet
feltép...

Újszászy Kálmán otthonában, íróasztalánál (1989)

KOVÁTS DÁNIEL

Szerkesztői utószó

Idestova két esztendeje annak, hogy dr. Újszászy Kálmán professzor életének 92. évében, 1994. április 24-én eltávozott az élők sorából. Azok közé a nagyok közé tartozott, akik már életükben klasszikussá válnak: Sárospatak kulturális múltjának és jelenének minden híve így tekintett föl reá. Már a 90. születésnap ünnepi hangulata egyértelműen tükrözte az osztatlan tiszteletet. Arra az ünnepre legismertebb és a régióban sokak által használt művének, *A falu* című útmutatónak hasonló kiadásával kedveskedtünk neki, s szóban meg írásban igen sokan adtak számot vele kapcsolatos emlékeikről, a tőle kapott tanításokról. A másfél esztendő múltán, 1994. május 3-án történt temetése alkalmából egybegyűlt több ezer ember – a nyilvánosan megszólalók éppúgy, mint a némán gyászolók – jelenléte és főhajtása egy gazdag élet és életmű előtti tisztelgés volt. Nemcsak a veszteséget érzékelték a búcsúszertartás résztvevői, hanem azt a kataritikus élményt is, ami egy igaz ember sorsának és példájának felidézéséből fakad. Ennek az élménynek az ereje cselekvésre késztet; többek között arra, hogy jól sáfárkodjunk az Újszászy Kálmántól reánk maradt örökséggel.

A Kazinczy Ferenc Társaság – amely többek között az Újszászy Kálmán elnöksége idején virágzó zempléni Fáy András Társaságot is elődjének tekinti – már alakuló közgyűlésén, 1985. április 26-án, tiszteletbeli tagjául választotta a Professzort, kinyilvánítva, hogy életútját több szempontból is példának tekinti. Ahogyan akkor indokoltuk: „Példa lehet abban, hogy az értelmiségnek el nem hanyagolható feladatai és kötelezettségei vannak a néppel szemben, hogy a hagyományok ismerete segít bennünket mai helyzetünk értékelésében, hogy a közműveltség szolgálatában az adott kor lehetőségeit fölismerve kell megtalálni a legjobb formákat.” Kedves kötelességének érezte tehát a társaság, hogy a munkás élet lezárulta után is fölmutassa ezt a példát. 1995-ben a dr. Újszászy Kálmán tiszteletére készült tanulmányokból állítottuk össze a *Széphalom* évkönyv 7. kötetét, s feladatunknak tekintettük a hagyaték közkinccsé tételét.

Ez a kötet, az *Újszászy Kálmán Emlékkönyv* részben ebből a szándékból született. Nem jelenhetett volna meg azonban, ha nem találunk önzetlen szövetségest. *Somlai Zsuzsanna*, *Koltay Gábor*, valamint a Szabad Tér áldozatvállalása nélkül nem sikerült volna a szükséges szellemi és anyagi feltételeket megteremteni. Az ő példájuk is azt szemlélteti, milyen messzire sugárzott Újszászy Kálmán hatása. Ennek a hatásnak, a belőle kivirágzott elszánásnak és tenniakarásnak a gyümölcse ez a kötet. Amely ugyan a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyv-sorozatának 8. kötete, de ugyanakkor több is annál: önálló könyv, tiszteletadás és emlékeztető. Az évkönyv állandó szerkesztője társakat keresett, hogy megbirkózzon a megnövekedett feladattal. Kitűnő és szakavatott segítőkre talált *Balassa Ivámnak*, a sárospataki Rákóczi Múzeum egykori igazgatójának, Újszászy Kálmán barátjának és több vonatkozásban segítő társának, valamint *Szentimrei Mihálynak*, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei jelenlegi igazgatójának, az egykori közvetlen munkatársnak a személyében. Sem a kötet tartalmi elemeinek kiválasztásában, sem a szövegek közlést kísérő tájékoztató információk megfogalmazásában nem nélkülözhattuk szakértelmüket.

Külön köszönettel tartozunk az Újszászy-életmű feltárásában nyújtott segítségért *dr. Újszászy Kálmánnénak*, aki a családi otthonban őrzött iratok átnézését lehetővé tette, *Koltay Gábornak*, aki még a Professzor életében és a tőle kapott útmutatás alapján kezdte gyűjteni egy tervezett kötethez a tanulmányok és előadások szövegét, valamint *dr. Deák Istvánnénak*, aki a Tudományos Gyűjtemények Adattárának kincseiből – Újszászy Kálmán közvetlen munkatársaként és utódként – segített alkotásokat föltárni. Ennek a segítségnek köszönhető, hogy több mint kétszáz nyomtatásban megjelent, illetve a hagyatékban gépiratban vagy kéziratban megtalált írásból választhattuk ki azokat a szövegeket, amelyek a kötetbe bekerültek, s amelyek a szerkesztői szándék szerint az Újszászy-életmű lényeges témáit, jellemző érdeklődési irányait, tartalmi és kifejezésbeli jegyeit képviselik. A feltárt életműről a kötetünkben közölt bibliográfiából az emlékkönyv olvasója is tájékozódhat. Tudjuk, hogy ez a számbavétel korántsem teljes, de minden eddiginél változatosabb, sok meglepetést is tartalmazó bemutatásra nyújt lehetőséget.

Az *Újszászy Kálmán emlékkönyv* lapjain feltáruló munkásság azoknak is hoz újdonságot, akik a Professzor közelében élve ismerték tevékenységi köreit. A legtöbbjük számára – már csak e munkásság időbeli kiterjedtsége miatt is – valószínűleg csak egy-két terület vagy témakör lehetett ismerős: a teológiai tanárságból következő, a népfőiskola ügyéhez kapcsolódó, a tudományos gyűjteményi tevékenységgel összefüggő, vagy az egyházkerületi főgondnoki kötelezettségekkel járó megnyilatkozás. Azt sejtthettük, hogy a hagyaték terjedelme meghaladja a már megjelent publikációk mennyiségét, hiszen 1949 után beszűkültek számára a nyomtatásban való közlés lehetőségei. Másfelől tudtuk, hogy előadásait, felszólalásait, megnyitó beszédeit gondosan megszövegezte, írásba foglalta, így – szerencsére – ezek is megmaradtak az utókor, a kutatók számára. A feltárt és megismert anyagból kiválogatott szemelvényeket tematikus és időrendi szerkesztési elv alapján rendeztük el az emlékkönyvben.

Három jól elkülöníthető csoportba soroltuk előbb a közleményeket. A bevezetőt követő első fő rész – *Ember és szerep* címmel – az életutat mutatja fel közvetlen formában. Itt a jellegzetes műfaj az önéletrajz, az interjú és a levelezés, ezekhez ad részletes kiegészítő információt az életművet tételeken soroló s ezért itt közölt két bibliográfiai jegyzék. Nyomtatásban most először publikált munkákkal ajándékozunk meg az olvasót. A második, a legterjedelmesebb fő rész – *Feladat és mű* cím alatt – Újszászy Kálmán műveit tartalmazza. Vannak közöttük szép számmal olyanok, amelyek a maguk idején nyomtatásban (kötetben vagy periodikákban) megjelentek már, de nem könnyű elérni őket. Ezek mellett ebben a részben is szép számban találhatók első közlésben kiadott előadások. A harmadik fő rész – *Számadás és tanúságtétel* címmel – az emlékkönyvek hagyományos elemeként Újszászy Kálmánról szóló közleményeket tartalmaz az objektív értékeléstől, az emlékezőseken, vallomásokon és köszöntéseken át a nekrológok hangvételéig. Ahol közleményünk alatt a forrást nem tüntettük fel, azt jelenti, hogy az írást szerzője kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre az Emlékkönyvben való közzététel céljából. Néhány visszaemlékezést (többek között *dr. Karasszon Dezső* debreceni teológiai professzor rövid írását) a Tudományos Gyűjtemények Adattárának anyagából vettünk át, többet pedig (mint például *Makovecz Imre* építőművész emlékezését) szerzője az emlékkönyv szerkesztőinek kérésére írt és bocsátott közlésre.

A fő részekhez Kazinczy Ferencről választottunk mottót. Attól a Kazinczytól, akiről Újszászy Kálmán azt vallotta: „Ha valamikor megmintázzák a pataki diák szombolikus arcát, az ő fiatalkori képe lesz a legalkalmasabb minta a művész számára.” E fő részek fejezetekre tagolódnak, hogy megkönnyítsük a tájékozódást, az olvasást. Az Újszászy-művek esetében öt témakört különítettünk el, amelyek a Professzor érdeklődésének főbb irányait követik. A *Szellem és világnézet* című fejezet a filozófia és pedagógia teológiai tanárának, a pataki kollégium közigazgatójának, a református egyházkerületi főgondnoknak bölcséleti, nevelési, közszolgálati megnyilatkozásaiból ad válogatást. A nagyra értékelt

cserkészmunka, az egzisztencialista filozófia, a lelkészképzés, az egyházi munka jelentik számára e körben a legfontosabb témákat. A *Magyarságismeret és falumunka* című második rész tanulmányai az elsőben megmutatkozó filozófiai alapokból nőnek ki. Az Újszászy-életműnek talán legjellegzetesebb témaköre ez; a falunevelést választotta egyetemi magántanári kollégiuma tárgyául, s gyakorlati tevékenysége is nagyrészt ebből táplálkozott. A harmadik fejezet a másodikat folytatja tovább *Ifjúság és népfőiskola* címmel. A következő, *Utak és kincsek* című fejezet a külföldi tanulmányutak és kapcsolatok, valamint a közgyűjteményi munkásság dokumentumait fogja össze; 1948 után válnak központi kérdéssé a Professzor tevékenységében az amerikai magyarsággal, valamint a református egyház tudományos gyűjteményeinek gyarapításával összefüggő feladatok. Végül – de nem utolsósorban – *Sárospatak és öröksége* címmel azt a helyismereti munkásságot mutatjuk be, amely a szeretett iskolához, a neki keretet adó városhoz és tájhoz, a hozzájuk kötődő személyiségekhez kapcsolódik. Kevesen tudtak annyi érdemlegesen mondani erről, mint Újszászy Kálmán.

Nem vállalkozhattunk az Újszászy-iratok kritikai kiadására, de elkerülhetetlennek bizonyult a mai olvasó számára eligazítást adó jegyzetek készítése. Egyrészt a háttérrel, a kor kevésbé ismert szereplőit vagy történéseit kellett tömören jellemeznünk, másrészt a kiadott írások keletkezési idejének, alkalmának megjelölésével segítjük az olvasottak helyes megítélését. A rendelkezésünkre álló szövegváltozatok közül a nyomtatásban megjelent, illetve a hagyatékban a szerző sajátkezű javításaival föllelhető variáns tekintettük hitelesnek, s vettük alapul a közléshez. A közlésben a mai helyesíráshoz igazodtunk, a jellegzetes stílusbeli jellemzőket azonban igyekeztünk megőrizni. Az Újszászy-filológia tudományos igényű kimunkálásához megbízható alapokat szeretnénk nyújtani a kötet publikációival. Az egymásnak ellentmondó vagy pontatlan adatokat megjegyzéssel kísérik. Úttörő munkára vállalkoztunk, hiszen – Hörcsik Richárdnak a Ráday Gyűjtemény évkönyvében megjelent, korántsem teljes bibliográfiáján kívül, amelyet itt most kibővítve adunk közre – nem történt kísérlet Újszászy Kálmán szakirodalmi munkásságának teljes áttekintésére. Az újabban feltárt publikációk, illetve a hagyaték általunk elérhető iratainak jegyzéke addig is eligazít, amíg a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeibe került írásbeli hagyaték rendezése, feldolgozása – Szentimrei Mihályné és Pálfiné Laczkó Gabriella közreműködésével – be nem fejeződik, s a kutatók rendelkezésére nem áll.

A fényképeket, dokumentumokat az Újszászy családtól, és a faluszeminárium adattárától kaptuk; köszönettel tartozunk válogatásukért dr. Újszászy Kálmánnak, Koltay Gábornak, dr. Deák Istvánnak és Pocsainé Eperjesi Esztemnek, valamint néhány emlékezés szerzőjének. Ha sikerült megállapítanunk a felvétel készítőjének személyét, akkor nevét feltüntettük. Köszönet Újszászy Kálmán unokájának, Szoboszlai Andrásnak, az egykori pataki diáknak lírai rajzaiért, amelyeket személyes hangú (s ezért idézőjelbe tett) képalírások kísérnek. Ugyancsak köszönet a Szabad Tér munkatársának, Turányi Zsuzsannának, aki az anyag értő és lelkes gondozásában segítségünkre volt.

Számadást és tanúságtételt említ kötetünk egyik fejezetcíme. E két fogalom talán a teljes kötetre érvényes. Számvetést készítettünk, hogyan állunk most az Újszászy-életműből felénk sugárzó hatásokkal. S amikor tisztelettel köszöntjük az Emlékkönyv olvasóját, a kötet létrehozásáért fáradozó minden munkatárs nevében tanúságot teszünk Újszászy Kálmán hagyatékának megőrzése, életpéldájának követése mellett.

IVÁN BALASSA

„My Three Burning Torches: Faith, Country, Humanity”

Kálmán Újszászy (1902-1994)

Throughout this century the Hungarian capital has drawn intellectuals, writers and scientists. Only very few remained in their native land, and even fewer decided to move from the capital to establish themselves in a small country town, to work and to feel at home there. *Kálmán Újszászy* was one of these uncommon personalities: he first appeared in Sárospatak at the age of nineteen, and remained faithful to the town for over six decades. True, we are talking about an exceptional man, and an exceptional place. The storms of war (1944) swept across the town, and the frontier again was drawn nearby; then the school was lost, and the scope of traditional activity was greatly reduced. The spirit of Sárospatak, formerly fostered in the *Reformed College*, was kindled under the surface. Its soul during those four decades—when the school was under state rule, not ecclesiastic—was revived by Kálmán Újszászy, a man who came from the remote capital. Making friends with people far and near, stooping low when the storm comes, as the tempest may tear down tall trees, while the grass will merely flatten down and straighten up again when rainfall and sunshine come. How right he was! In autumn 1990 the Reformed Grammar School was opened again, and later the Theological Seminary resumed its activity, too. In the crammed church of Sárospatak teachers, students and the citizens of the town were singing the ancient psalms together. Seeing the happy smile of Mr. Újszászy and his wife, Ilona Deák was indeed a joyous moment: this was what they had worked for over many—often desperate—years.

Kálmán Újszászy was born on 13th December, 1902 in József Street, in Budapest. His father—also Kálmán—was a farmer, who had been born in Garamszentgyörgy. Because of the manifold distribution of land he was forced to move to the capital, where he got a job at the Post as a stock clerk. His mother, Mária Lukács was born in Dunabogdány. Hoping to make a better living they took on jobs as caretakers in the inner city bourgeois quarters. Later they bought a piece of land with their savings in the then rural Rákospalota (today a large district of Budapest) and built a fine house on it. There they lived for the rest of their long lives. Kálmán's younger brother became a doctor, a head physician.

Kálmán Újszászy went to primary school in Szemere Street (inner city Budapest), continued his studies at Markó Street Grammar School, where for eight years, in a class counting almost eighty pupils, he felt rather lonely among the upper middle-class children, where he was the only boy belonging to the Reformed Church. Of his learned teachers he was particularly fond of *Marcell Benedek* (1885-1969; the son of the writer and story-teller Elek Benedek) and his teacher of religion, *Pál Simándy* (1891-1978; Ferenc Gombos by his original name), who at that time taught *László*

Németh too. It was Simándy who introduced Újszászy to the Hungarian Evangelic Christian Student Association and to the camp at Tahi organized by them. In Tahi he met theologians from Sárospatak who, he thought, knew much more than he did. In the course of their conversations he decided to give up his original plan to study Finno-Ugric linguistics at Péter Pázmány University in favour of theology at Sárospatak. It was largely due to the effect of *Zoltán Szabó*, *József Zsíros* (both of whom later became professors of theology), *Károly Vincze* (later organizer and bishop of the American Independent Reformed Church), *József Benke* (leading personality of the church awakening movement) and *Béla Sándor Nagy* (the prominent expert on Calvin) that persuaded him to make this decision.

Újszászy was entered in the register of the *Reformed Theological College* in October 1921 by professor *Lajos Rácz*, and he remained faithful to his oath for sixty-three years. He completed his four-year study period with distinction which made him Senior of the College, that is youth leader. Having completed his one-year term of office he was awarded a three-year scholarship abroad. He first went to Glasgow where he became a true friend of *Dezső László* (1904-1973), the Reformed priest of Kolozsvár (today: Cluj, Romania)—a victim of vicious calumnies, imprisoned on many occasions for political reasons—and through him a great many representatives of Transylvanian Reformed theology. He then moved on to Basle where, from autumn 1927, he studied Barth and Kierkegaard and through *Ottó M. Nagy* he further strengthened his Transylvanian ties. In 1928 he went on to Athens where, according to his assignment, he focused on the questions of the Gospel of John the Evangelist in his studies. He was going to continue his travels to the United States of America, but he was offered a post of teacher of religious studies at Sárospatak which he gladly accepted and returned home.

His study, titled *The Personality of the Author of the Fourth Gospel*, earned him the grade of private teacher of theology. In 1931 he was invited to the professorship of Philosophy and Pedagogy of the Sárospatak Theological Seminary. He earned the doctorate necessary to fill the post under *Béla Tankó*, professor of philosophy at the István Tisza University in Debrecen. And later on at Szeged University *Dezső Hildebrand Várkonyi* habilitated him as a private professor for his study titled *The Spiritual Basis of Rural Education*. From the very beginning he held a seminar in sociology, and soon he launched his *village seminar*, which introduced theologians to the problems of Hungarian rural life. Initiated by *Zoltán Szabó* in 1936 he organized the first modern Folk High School in Hungary, especially for village youths, training them to become leaders of their villages.

He was director of the Theological Seminary between 1942-1944, and was rector during the most critical years (1944-1946). He did not escape from the hardships of war, but together with his pregnant wife and their three children, he waited for the arrival of the Russian and Romanian troops. When the Russian commander of the town saw the hall of the Great Library, he saluted and posted guards there to protect it. A rare occurrence! For in the meantime in Budapest, the most valued treasures and rarities, hidden in the strong-room of the bank considered the safest, were robbed. For many decades no inquiry was possible as to the whereabouts of these treasures, and only in recent years has it been revealed that they are kept in some distant town in Russia. Negotiations have been held concerning their return, but the procedure has become extremely slow.

In 1948 Újszászy went on a trip to Sweden to study the folk high schools. On return he was elected chief librarian while he also remained professor of his

department. In 1951 the Theological Seminary was closed down, and a year later the grammar school was taken over by the state. The 420 year-old College was shattered. Not entirely, however, because Kálmán Újszászy founded the *Scientific Collections* which operated under the supervision of the Tiszáninnen (region of the right bank of the river Tisza) Reformed Church District. The Collections constituted of the manifold collections of the Great Library, the Museum, the Archives and the Village Seminar. Újszászy not only established its organization, but also headed the Scientific Collections for three decades.

In the meantime, he held many important offices within the organization of the Reformed Church. From 1955 he was the warden of the Reformed Church Diocese in Zemplén, and from 1964 *Chief Warden of the Tiszáninnen (Cistibiscan) Church District*. He was also a board member of the *Reformed Synod*. As an executive officer and later managing director of the *Reformed Collection Council* he regularly travelled to the capital to contribute to raising the standards of the valuable collections. In the meantime, he visited many places in and outside Europe. He travelled to America, and also attended the conference of the Reformed Church World Association in Nairobi (Kenya).

He could never have fulfilled his manifold duties without the support of his family; especially his wife Ilona Deák, daughter of a teacher, painter and ethnographer at Sárospatak. She, too, earned a degree at the Theological Seminary, and after their children had grown up she became director of the Museum of the Scientific Collections, and an expert-wizard in mending the century-old altar cloths. They brought up four children: *Ágnes* is a restorer at the Budapest Museum of Medical History; *Kálmán* is Fellow of the Structural Chemical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences; *László* is a nationally acclaimed internist, managing head physician at the County Hospital in Miskolc; their fourth, *Eszter* is a librarian, married to a second-generation Hungarian in Detroit, USA. Kálmán and Ilona Újszászy have seven lovely grandchildren to brighten their old age.

In 1982, at eighty, Kálmán Újszászy retired. Only officially, though, for he kept the Village Seminar and the so-called Data Base going, and even then he worked regularly, maintained his correspondence and gave advice. A fracture of the leg, however, impeded him in getting about for the rest of his life. And even worse, for similar reasons his wife, too, was able to assist less, however, there was always a child, or a grandchild at school in Sárospatak to help them throughout these hard years.

In 1992 several hundreds of teachers, friends, admirers, as well his eighty year-old wife celebrated Kálmán Újszászy's ninetieth birthday in the ceremonial hall of the College, once again called Room of Prayer. He was awarded on the occasion the highest civil decoration of the Hungarian Republic, and what he was especially touched by, Kolozsvár Protestant Theological Seminary created him Doctor *honoris causa*. Near sixty greetings were read which revealed a manifold picture of a rich life and oeuvre.

In April 1994 those that honoured and loved him received a sad announcement: Kálmán Újszászy had died! He was laid to rest in the cemetery adjacent to his garden, where all of the professors, students and Reformed citizens of Sárospatak are buried. Following a funeral service in church a vast crowd accompanied him on his final journey. The procession stopped outside the College and their house, according to the ancient traditions, bidding a final farewell to all the places he spent his rich life in.

His beloved personality is commemorated by his vast legacy which has come down to us not only in print or in manuscripts, but in his pedagogical methods, too, largely adopted by the institutions he established under harsh circumstances. I would like to give a brief account of his activities with my full apology to those whom I could not include in this summary.

Separating his different activities is highly unfair, since each individual field is bound not only by his person, but also space and time. Kálmán Újszászy is no exception there, since he delved into the depths of the Gospel of John the Evangelist; he studied the rich legacy of Greek philosophers; taught his scouts; worked in his garden; talked to ecclesiastic and lay dignitaries; gave research advice to Hungarian and foreign scholars; sought to improve the working conditions of a great many libraries and museums; at the folk high school he contributed to the fostering of an ideological and practical conscience of the peasantry and civic society of a large region; he was engaged in research on the local history of Sárospatak and its environs, assisting many students. All of these fields were linked within his personality. I would like to discuss them one by one, however, to help the reader in acquiring a clear picture of the life of an extremely creative man.

He enunciated the meaning of his life and his chosen path in a speech he gave thanking his election as Chief Warden of the church district. The title of his speech was: *My Three Burning Torches: Faith, Country, Humanity*, an inscription on the façade of the Sárospatak Reformed College commissioned by the poet, folk-song collector and philosopher János Erdélyi to commemorate the 300th anniversary of the school. Kálmán Újszászy began his creed with these words: "I believe in God, the Creator. The Universe is his creation, whose size, order and beauty praises the Creator... the only relief from the misery crippling Man, Universe and Life, caused by sin, is Jesus Christ... I believe that God, having completed his Creation, has not left Man forlorn, but continue to dwell within Man through his Holy Spirit, especially in his Church." Regarding the love for one's country Újszászy said: "Land and People encounter each other, and become indivisible in their history. I really love my country when I love the common history of its land and people." Summarising his thoughts he said: "My personal Christianity is my faith, my belonging to the Hungarian nation my love, and if I have faith and love, I serve humanity and live in hope."

For over two decades he was deeply engaged in questions of *philosophy*, since as a professor of theology this was one of his prime tasks. In *theology* he was well acquainted with the works of Barth, Kierkegaard, Dostoevski reading them with his critical mind. One of his main fields was the research into the personality of John, the Apostle. His works written on that subject are regarded as milestones in scientific history.

Kálmán Újszászy was—in the very best sense of the word—a theoretical and practical pedagogue. He was a member of the *boy-scout movement* in his youth, and he insisted on remaining a Scout until the communist state dissolved the organization stating "it was conceived in the spirit of British imperialism". When he came to Sárospatak he got acquainted with "evangelical scout work", which included activity in the Bible Circle, meditation, as well as sports, outings, camping and learning Hungarian folk-songs. He was the head of the College Scout Team as a theologian. He participated at national Scout camps, and became a friend of *Sándor Karácsony* (1891-1952), one of the leaders of the scout movement, whose ideas on social psychology and cultural reform greatly influenced the young Kálmán Újszászy. Being

a scout at Sárospatak meant a certain level of physical and mental fitness, and to get into the Association was the object of desire for most students. The romance of the camps, getting acquainted with regions far and near was extremely important in the education of the boys. In 1924 as a leader of a scout team he was the first in the entire country to be sent to Upper Hungary and the Tatra Mountains, both regions split off Hungary by then.

He was well-experienced when he was nominated head of the No. 234. Ferenc Rákóczi II. Scout Team of Sárospatak Reformed Teachers' Training College. He established the basic organizational principles and their practical implementation. Although these ideas of his applied primarily to the students of the Teachers' Training College (15-20 year old boys), many statements are valid in the general questions of youth education. Very few of his former Scouts still live; they were either killed in the war or by the communist era etc., but those of his Scout Team that survived bore up against the torrents of the age, and fondly remember their leader. Although he became a professor at the Theological Seminary he remained a Scout for some years and he spent a lot of time with his students organizing camps which were often connected to practical work. For instance, he had a road built on the edge of Sárospatak to link a Catholic Schwab village with another village among the hills.

At the end of the 1920s students all over the country took great interest in questions of rural life, the peasantry. It was at this time that Kálmán Újszászy came to the Theological Seminary, and some of the students suggested that he should organize a sociology tutorial group in which they could discuss books or studies. Those Wednesday evenings after dinner at seven o'clock became increasingly popular, more and more students participated. In a few years' time this group was institutionalized and thus the *Village Seminar* was established. Not only did they read and discuss here, but also visited villages regularly and talked over their experience.¹ Answering many questions unifying practical work he wrote his book: *The Village* (Sárospatak, 1936), which was a brilliant manual to assist the students. The objective of the Village Seminar was not only to provide students of theology (future village pastors) with a working knowledge of rural life, education, culture and social problems, but also to assist them in solving those problems. Over the years the Seminar collected a vast body of study material which was later known as the *Data Base* (a type of archive). The well-structured documentation centre is still available to scholars. As a result of the work of the Village Seminar many village pastors joined ethnographical research work, studying local history etc. and became prominent experts in those fields. They invited populist writers including Zsigmond Móricz, a former student of Sárospatak, Pál Szabó, Péter Veres, Gyula Illyés, László Németh and others to the discussions and debates of the Students.

Initiated by Zoltán Szabó, professor of theology the *Sárospatak Folk High School* was first opened in January 1936. Kálmán Újszászy was a keen teacher here. He enjoyed the support of the professors as well as of the student theologians. The first course lasted just ten days, the second two weeks and later five weeks each winter. General studies made up two-thirds of the course, while special subjects – mainly agricultural studies – one third. The war decimated the number of students, since most of them were made non-commissioned officers, and were sent to the front. After the war courses were restarted. Kálmán Újszászy studied the organization of folk high

¹ It was a type of settlement-work; i. e. a group of persons engaged in cultural and social welfare work in a rural district. (*The Editor's remark.*)

schools in Sweden, it was the Swedish model they regarded their ideal. For three years following 1945 a folk high school for girls was launched centring around the family, child education and housekeeping apart from general studies. In 1948 the communist power dissolved the folk high schools, and the former students were only allowed to reunite at the end of the 1970s. Visiting their beloved professor, former students from the region and from Slovakia gathered under the old walnut tree in Kálmán Újszászy's garden in Kazinczy Street. In 1986 the Sárospatak Folk High School was re-launched in Sárospatak within the organization of the Teachers' Training College with different objectives (due to the past near four decades), and the Sárospatak Folk High School Society established a kind of regional centre.

After the school was nationalized (1951-1952) the situation was extremely tense, and there was a lingering possibility that the library, the museum and the archives would be removed. Fortunately this never happened, but Kálmán Újszászy was offered posts at the theological colleges of Budapest and Debrecen to give lectures in philosophy. He did not accept these posts because he had become, in the meantime, a devoted Sárospatak citizen in body and soul. He was bound by his family, his recently purchased historical house. He had been elected Head Librarian in 1948 due to which his situation was more favourable compared to many of his colleagues'. So he stayed and remained faithful to the town.

His scope of activity narrowed down because formerly the various collections, school equipment stores were strongly linked to the school, which—as a state institution—was on bad terms with the Collections belonging to the Reformed Church. Professor Újszászy organized after careful planning and detail work the *Scientific Collections of the Tiszáninnen (Cistibiscan) Reformed Church District* with the following divisions:

1. The *Great Library* comprised some 80 000 volumes at the time. This figure increased to 350 000 by the end of the 1980s. Vast collections of books were acquired for the library. These collections include the library of *László Cs. Szabó* which is the largest collection of Hungarian emigrant literature. There was no room to house the collection, so a modern library building was built by *Imre Makovecz*. The extremely valuable collection of manuscripts is linked to the Great Library. In the 1950s the library served as a public library due to the lack of such institution in Sárospatak. This helped in easing the tension caused by the alien leadership of the staterun grammar school.

2. The *Archives* which contain not only documents of the College, the Church District and parishes but also the archives of the city of Sárospatak, comprising a vast body of documents in Hungarian from as early as the 16th century. There were often rumours that the collection would be taken to the national archives, but fortunately this never actually happened. Many Reformed aristocratic families deposited their own archives here.

3. The *Museum*, housed by the most ancient, 18th century building, is one of the oldest collections in Hungary. Itinerant students used to collect the rarities both in Hungary and abroad from the end of the 17th century, and a register was made of this collection in 1770. Collecting for the Museum has become fairly intensive in the last few decades, and the many church relics have made the Museum very valuable. Its substantial ethnographical collection originates from North-East Hungary, but it contains many Transylvanian objects, too, as well as pieces collected by missionaries outside Europe.

4. The *Data Base* (documentation centre) contains primarily the collections of the Village Seminarists. It comprises a collection of tens of thousands of photographs, and valuable postal cards. The American collection is indeed outstanding. Its library boasts near two thousand historical, sociological and ethnographical works.

The Scientific Collections saw an unbelievable expansion over four decades without regular financial support. When I asked Kálmán Újszászy how he did it, his answer was this: "That is what I call the 'holy resourcefulness' of Sárospatak" – which meant that he was in touch with everyone who was linked with Sárospatak, or would like to have belonged to the town. (That was indeed some rank!) He kept in evidence students of Sárospatak and those that took special interest in the College. The immense intellectual values the city housed motivated many donations. That link with Sárospatak was Kálmán Újszászy.

Scholars always found everything they came for, and were given additional advice, often worth entire essays. Everyone here was (and is) treated in the same way whether he or she has come from Budapest or any corner of the earth for scientific research, whether a student of the Teachers' Training College seeking help for his or her thesis, or a pupil writing a paper on his village. Nowhere have I ever experienced greater and more complete assistance than in the Collections lead by Kálmán Újszászy which are, thank God, open to this day.

Scholars, wanderers visiting Sárospatak from remote places would be invited by professor Újszászy to his house, and they benefited greatly from discussions held there. Kálmán Újszászy would offer them his delicious home-made Tokaj wines accompanied by his wife's scrumptious cakes, very often served under the old walnut tree which had become a tradition. Even the most difficult problems could be easily solved in the course of these conversations. The ambience of the house, its historical atmosphere was felt when he explained how Lajos Kossuth spent the night there on his way from Sátoraljaújhely, how it later housed the printing press of the College, printing the textbooks and the scientific works of internationally renowned scientists.

The *Collection Council* of the Reformed Church had already operated for some years supervising the museums, libraries and documentation centres. Seeing the success in Sárospatak the leaders of the Church nominated Kálmán Újszászy *managing director* of the Council. From then on he shouldered the burden of many institutions and spent two days in Budapest weekly sorting out official matters. Reorganizing the institutions he was entrusted with according to the Sárospatak model resulted growth in those institutions, and a full inventory of their values was made. The Sárospatak model was studied by similar institutions of other churches not only in Hungary, but also abroad.

Kálmán Újszászy was deeply interested in the situation of *Hungarians in America* belonging to the Reformed Church. In the second half of the 1920s he had already been invited to America after his studies in Athens, but he returned to Sárospatak instead. His interest was fostered by certain family ties, too. Some relatives of his mother's family emigrated from Dunabogdány to Detroit, and worked in the Ford factory. When Újszászy went to America he succeeded in finding their descendants. The American connection was *Professor Osterhaven* a lecturer of Hope College (Holland, Michigan), later professor of the Western Theological Seminary there. After the second World War he and his institution offered help to the Sárospatak College. This was not an entirely random matter: the parents of the wife of the professor had emigrated to America from a small Hungarian Reformed village in Gömör county (now Slovakia). His help initially meant clothing and food, but later he sent English

theological works too, unavailable in Hungary at the time. Later Professor Osterhaven visited Sárospatak with his wife, in fact, their 15 year-old daughter, Janice, studied for a semester at the grammar school of Sárospatak and lived with the Újszászy family.

In 1965 and 1971 Kálmán Újszászy and his wife went on three-month lecture tours in the United States, and visited many Hungarian congregations of the American Reformed Church. Organizing the tours was extremely difficult, since their venture was received with suspicion by Hungarian authorities, and certain groups of American Hungarians were often reluctant, especially those that fled the country after the 1956 revolution. Distrust was overcome, however, with the help of the Osterhaven family on the one hand, and ex-students of Sárospatak on the other.

One of the greatest merits of the tour was that he kindled interest in their past among American Hungarians. Kálmán Újszászy and his wife gave them practical advice how to collect written, printed documents of their past, objects, prints etc. One other merit was that the already existing valuable American collection in Sárospatak was enlarged by a great many documents sent from the USA. Today anyone in Hungary can study the history of American emigration here, and will find this rich, orderly and indeed unique collection invaluable.

The establishment of *Sárospatak Summer College* was initiated by American Hungarians and some other western connections after the second American visit. American Reformed pastors came up with the idea that they would like to send their teenage children to Hungary to study provided it were Sárospatak College they could attend under the auspices of the Church and—most important—under the guidance of Kálmán Újszászy. The project materialized, although it was not easy to achieve. The American students, most of whom knew very little Hungarian, studied Hungarian language, history, literature and music, in fact they even visited the places their family had emigrated from. According to their parents' wish political questions were not discussed. Each year, since 1972 about 50 boys and girls visit their "ancient homeland" and study the Hungarian language. The number of students who thus got to know the country of their ancestors exceeded one thousand. The success of the venture is attested by the fact that during the following years many returned, later bringing their family along, even.

Kálmán Újszászy discussed many theological, pedagogical questions in his studies and books. A substantial amount of his studies in manuscript remain unpublished, however. These are kept in the Archives and documental centre of Sárospatak which was directed by him until his death. This vast collection awaits processing and publication. The present Festschrift is but an inkling of the richness his oeuvre.

Nobody knew the history of Sárospatak and its College better than he did. He published and wrote down a lot in this field; the history of the town came out in *The Sárospatak Guide*. A lengthy manuscript presents the outstanding buildings of the town, in which he incorporated verbal information from his great predecessors. He knew the gravestone of every professor, student, alderman, prominent craftsman in the cemetery (opened 1784) where he himself rests now. This knowledge is fortunately preserved in one of his published studies.

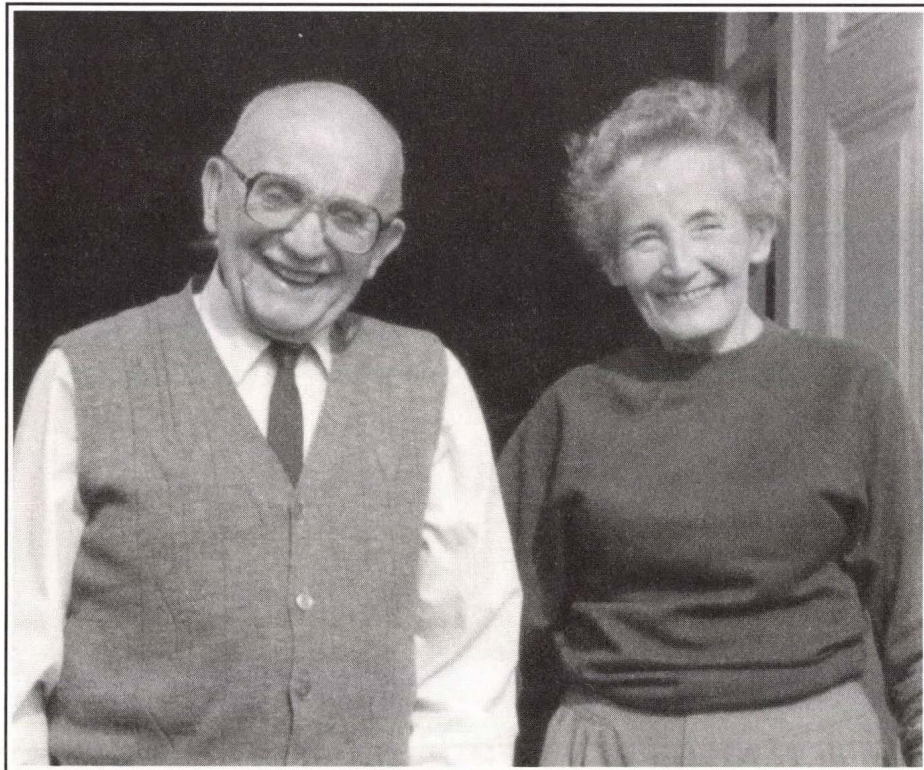
Working quietly but tenaciously even in times when he had no freedom of movement, Kálmán Újszászy sought to reopen the schools of the Sárospatak Reformed College. He persistently waited for the day to arrive. Summarizing his work of the past four decades he said: "I strove to do everything in my capacity to cultivate our national identity and culture, therefore I always did what I was able to do, in the way that was possible. And if there was anything that could not be done, I sought

after other ways to achieve the same result. Without these thoughts and routine that new school will never be the same as in old days, as it must always be." (1987)

*

The *Ferenc Kazinczy Society* (Sátorajáújhely) published the 7th volume of its year-book *Széphalom* with the subtitle *Essays to the Memory of Kálmán Újszászy* (1995, edited by Dániel Kováts). Then *Gábor Koltay* and *Zsuzsanna Somlai* directors of Open-Air Publishing House (Budapest)—true admirers of the oeuvre of Kálmán Újszászy—offered to publish a separate volume titled *Kálmán Újszászy Festschrift*. Editing of the book was undertaken by *Mihály Szentimrei* (Újszászy's successor as director of the Collections in Sárospatak), *Dániel Kováts* (admirer, lecturer at Sárospatak Teachers' Training College) and *Iván Balassa* (admirer, friend, former director of Rákóczi Museum in Sárospatak). *Gábor Koltay* (admirer) took care of publishing the book. The editors have called colleagues, friends, admirers and students of Professor Újszászy to co-operate in preparing this volume, with a fine result. But the most significant parts of this book are the writings of Kálmán Újszászy.

The first part of the book—titled *Man and Role*—contains the autobiographical writings of Kálmán Újszászy, and some interviews made with him. This part ends with a list of his published works (over a hundred) and those in manuscript (more than ninety). The second, most comprehensive part—under the title *Mission and Oeuvre*—contains the original studies, essays written by Professor Újszászy. It is subdivided into chapters according to an interior order. The first chapter—*Spirit and Philosophy*—contains his theological, philosophical writings to give an idea of the fundamental principles of his oeuvre. The next chapter—*Hungarology and Rural Studies*—contains his work about knowledge of Hungarians and village research; this is followed by writings on youth education and *Youth and Folk High School*. Accounts of his visits abroad, studies presenting ecclesiastical collections, reports contained under the subtitle *Journeys and Treasures*. This lengthy second part is closed by writings on Sárospatak (*Sárospatak and its Legacy*). The third part of the book—*Account and Testimony*—contains writings, memories about Kálmán Újszászy written by his students, colleagues, friends, admirers. We hope this volume succeeds in giving some idea of the literary output of a hard but extremely fruitful life.

Professor Újszászy and his wife in front of their house
(The photo was made by Gábor Koltay in 1988)

Kálmán Újszászy Festschrift

Published by Open-Air Budapest

Edited by IVÁN BALASSA, DÁNIEL KOVÁTS and MIHÁLY SZENTIMREI

The publication of this volume was directed by GÁBOR KOLTAY

Managing publisher: ZSUZSANNA SOMLAI

Illustrations ANDRÁS SZOBOSZLAY

This book comes as the 8th volume of the series SZÉPHALOM,
a year-book of FERENC KAZINCZY SOCIETY

Budapest-Sárospatak

1996

Contents

GÁBOR KOLTAY: "Do not let it fall" – An irregular preface	5
---	---

Part One • Man and Role

Autobiographical writings

The first forty years	13
"Sárospatak, my fate"	19
Supplements to an autobiography	21
Thanksgiving	24

Interviews, letters

KÁLMÁN BENDA: Mr Sárospatak	25
KÁLMÁN BENDA: Nine decades	31
TIBOR HUSZÁR: "A sociographical viewpoint will take one the farthest..."	37
GÁBOR KOLTAY: "Faith, country, humanity"	47
DANIEL KOVÁTS: Crumbs of a conversation	79
BERNARD LE CALLOG'H: The Preserver and Correspondent	85

Bibliographies

RICHÁRD HÖRCSIK: The published works of Kálmán Újszászy	93
DANIEL KOVÁTS: Works of Kálmán Újszászy in manuscript	98

Part two • Mission and Oeuvre

(Selection of Kálmán Újszászy's works)

Spirit and Philosophy

The writer of the fourth Gospel	105
Basics and objectives of college Scout work	107
Modern manifestations of spiritual life and preaching the Gospel	116
Man of time and man in time	124
Dostoevski	131
Spirit and Idea	139
Man and education	143
Student facing our Lord	153
Greeting Géza Teleki, Minister of Education	155
From day to day (Directorial report)	157
"Seeking those up there"	165
"Serve the Lord..." (The inaugural address of Kálmán Újszászy as warden)	171
"My three burning torches..." (The inaugural address as chief warden)	175
At the grave of Zoltán Szabó	183
Sermon at the celebration of Reformation	185
Some thoughts on the Protestant interpretation of history	187

Hungarology and Rural Studies

Culture and nation	195
Hungarian nation and hungarology	203
What makes us Hungarian?	209
The pastor as a hungarologist	219
Up-to-date tasks of Hungarian rural research	222
Work camp of the Sárospatak College	226
Reading in winter at Hungarian farms	230
A guide to studying Hungarian villages	232
The village seminar at Sárospatak Theological Seminary	240
Traditions of rural research at Sárospatak	252
Some thoughts on the importance of Hungarian studies	257

Youth and Folk High School

Beside the camp fire... (Scouts in camp)	261
The mental image of the Sárospatak student	263
The young people of today and their current ideals	271
The Gospel and folk high schools	273
Wherefore have you come? (Greeting the students of the folk high school)	276
Loveville (The village of Sárospatak Folk High School)	279
The old walls address you... (Greeting the students of the girls' folk high school)	281
Our experiences with Sárospatak Folk High School	283
Where have the others gone?	299
The Folk High School at Sárospatak	303
Our roots and other matters	309
Like man and man... (Opening speech of a meeting)	313

Journeys and Treasures

Sweden (Account of a journey)	315
Hope College (Holland, Mich.) and Sárospatak	323
Among American Hungarians (A record of a journey in the USA)	327
Pro memoria (Preparing the second trip to America)	345
About Prof. Eugene M. Osterhaven	348
The Sárospatak Summer College	351
The plans of the Historical Collection of the American Hungarian Reformed Church	353
The importance of the libraries of the Hungarian Reformed Church	363
The Scientific Collections at Sárospatak	371

Sárospatak and Its Legacy

Sárospatak and its Genius Loci	381
Zemplén County	385
The Hegyköz (A small region near Sárospatak)	389
Walks in Sárospatak: The School Gardens	393
Walks in Sárospatak: Monumental buildings	397
Johannes Amos Comenius and Sárospatak	411
János Erdélyi, the librarian	419
János Erdélyi, believer and worker of the Reformed Church	425
College poetry and student literature at Sárospatak	433
Elek Győri, the painter	441
Historical walks in the Reformed cemetery of Sárospatak	445

Part Three • Account and Testimony

(Writings about Kálmán Újszászy)

Values and standards

GÉZA KÉPES: The awoken town; Celebrating Újszászy (Two poems)	469
LÁSZLÓ NÉMETH: "I love Sárospatak a lot"	475
LAJOS SZABÓ: Meeting László Németh at Sárospatak and at Taktaszada	491
ISTVÁN HARSÁNYI: A portrait of Kálmán Újszászy	493
DÁNIEL KOVÁTS: Kálmán Újszászy and the problems of Hungarian rural education	505
GÁBOR DEÁK: Kálmán Újszászy and Hildebrand Várkonyi and Rezső Hilscher	526
MIHÁLY SZENTIMREI: The collection and processing of the Data Base	529
KÁROLY GINTER: Kálmán Újszászy and the Sárospatak Summer College	535
JÓZSEF KÖDÖBÖCZ: Kálmán Újszászy, citizen of honour of Sárospatak	537

Memories and confessions

GYULA PALUMBY: Confession for the 90th birthday of Uncle Kálmus	539
ERNŐ BARS: My way with the village seminar	543
LAJOS CSEH: The examiner-professor	548
KÁROLY KOVÁCS: Memories of Kálmán Újszászy	551
GYÖRGY BENKE: Ecumenical education at Sárospatak	554
IVÁN BALASSA: Memories of Kálmán Újszászy	561
ILONA T. ERDÉLYI: Remembering Kálmán Újszászy	571
BÉLA TAKÁCS: In the shade of the cedar tree	578
LAJOS DARÁNYI: Mosaic image of Kálmán Újszászy	581
IMRE MAKOVECZ: Memories of Kálmán Újszászy	582
ÉVA PETRŐCZI: My favourite "co-author", Kálmán Újszászy	583
FERENC SZILÁGYI: Sárospatak wines	587

Celebrations and greetings

KÁLMÁN BENDA: Greeting Kálmán Újszászy	591
IMRE GALUSKA: Remembrance and greeting	593
DEZSŐ KARASSZON: Letter for the celebrated Professor Újszászy	597
IBÓLYA SZENTIMREI: Greetings to Kálmán Újszászy from his colleagues	598
ESZTER POCSAI: Greeting Ilona Deák	600
LAJOS NAGY: American greeting for Kálmán Újszászy	602
IVÁN VITÁNYI: A man who teaches us how to be a true Hungarian	604
GYULA FEKETE: The great walnut tree at Sárospatak	606
DEZSŐ MÉSZÖLY: The birth of an acrostic (a poem)	608

Farewell and creed

ESZTER M. MOLNÁR: Loveville (poem)	609
IMRE TELEGDI: He was a man of the public	610
ISTVÁN MÉSZÁROS: "See what immense love our Lord has given us"	612
BARNA HORVÁTH: Subjective sketches in memory of Kálmán Újszászy	615
GÉZA KÉPES: It will never dry up (poem)	618

*

DÁNIEL KOVÁTS: Editorial epilogue	621
IVÁN BALASSA: "My three burning torches: Faith, Country, Humanity" (in English)	624

Tartalomjegyzék

KOLTAY GÁBOR: „Dőlni ne hagyd!” Rendhagyó előszó	5
--	---

Ember és szerep

Önéletrajzi írások

Az első negyven év	13
„Sorsommá lett Patak!”	19
Adalék egy életrajzhoz	21
Köszönöm, köszönöm, köszönöm	24

Interjúk, levelek

BENDA KÁLMÁN: Mr Sárospatak	25
BENDA KÁLMÁN: Kilenc évtized	31
HUSZÁR TIBOR: „A szociográfusi szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb...”	37
KOLTAY GÁBOR: „Hit, haza, emberiség”	47
KOVÁTS DÁNIEL: Egy beszélgetés morzsái	79
BERNARD LE CALLOG'H: A gyarapító és levelező	85

Bibliográfiák

HÖRCSIK RICHÁRD: Újszászy Kálmán nyomtatásban megjelent írásai	93
KOVÁTS DÁNIEL: Újszászy Kálmán feltárt írásbeli hagyatéka	98

Feladat és mű

(Válogatás Újszászy Kálmán munkáiból)

Szellem és világnézet

A negyedik evangélium írója	105
A tanítóképzős cserkészmunka alapjai és feladata	107
A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés	116
Az „időbeli” és az „idői” ember	124
Dosztojevszkij	131
Szellem és eszme	139
Ember és nevelés	143
Az Isten színe elé állított diák	153
Teleki Géza kultuszminiszter köszöntése	155
Napról napra (Közigazgatói jelentés)	157
„Az odafelvalókat keressétek...”	165
„Szolgálatok az Úrnak...” (Gondnoki székfoglaló)	171
„Három fáklyám ég...!” (Főgondnoki székfoglaló)	175
Dr. Szabó Zoltán koporsójánál	183
Igehirdetés a reformáció ünnepén	185
Néhány gondolat a történet magyar protestáns értelmezéséről	187

Magyarságismeret és falumunka

Kultúra és nemzet	195
Magyarság és magyarságkutatás	203
Mi bennünk a magyar?	209
A lelkipásztor mint hungarológus	219
A magyar falunevelés mai feladatai	222
A sárospataki főiskola munkatábora	226
Az olvasó téli magyar tanya	230
Útmutatás a falu tanulmányozásához	232
A sárospataki főiskola faluszemináriuma	240
A falukutatás hagyományai Sárospatakon	252
Gondolatok a honismereti munka jelentőségéről	257

Ifjúság és népfőiskola

Tábornótól mellől...	261
A pataki diák lelki arca	263
A ma ifjúsága és a koreszmék	271
Evangélium és népfőiskola	273
Miért jöttetek?	276
Szeretettelva	279
Megszólítanak az öreg falak...	281
Népfőiskolai tapasztalatok	283
Hol vannak a többiek?	299
A Sárospataki Népfőiskoláról	303
A gyökerekről és egyebekről	309
Mint ember és ember...	313

Utak és kincsek

Svédország	315
A Hope College és Sárospatak	323
Amerikai magyarok között	327
Pro memoria (A második amerikai út előkészítése)	345
Prof. Dr. Eugene M. Osterhavenről	348
A Sárospataki Nyári Kollégiumról	351
Az Amerikai Magyar Református Gyűjtemény terve	353
A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége	363
A Sárospataki Tudományos Gyűjtemények	371

Sárospatak és öröksége

Sárospatak és a Genius Loci	381
Zemplén	385
A Hegyköz	389
Séta Sárospatakon: Az Iskolakert	393
Séta Sárospatakon: Műemlék-épületek	397
Comenius és Sárospatak	411
Erdélyi János, a könyvtáros	419
Erdélyi János reformátussága és egyházközségi munkássága	425
Kollégiumi költészet és diákirodalom Patakon	433
Győri Elek	441
Történelmi séták a sárospataki református temetőben	445

Számadás és tanúságtétel

KÉPES GÉZA: A megébredt város; Újszászy ünneplése (versek)	469
--	-----

Érték és mérték

NÉMETH LÁSZLÓ: „Sárospatak nekem nagyon megtetszett”	475
SZABÓ LAJOS: Sárospataki és taktaszadai találkozásaim Németh Lászlóval	491
HARSÁNYI ISTVÁN: Portrévázlat Újszászy Kálmánról	493
KOVÁTS DÁNIEL: Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája	505
DEÁK GÁBOR: Újszászy Kálmán és Várkonyi Hildebrand meg Hilscher Rezső	526
SZENTIMREI MIHÁLY: Az Adattár állománya és feldolgozása	529
GINTER KÁROLY: Újszászy Kálmán és a Sárospataki Nyári Kollégium	535
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Újszászy Kálmán Sárospatak díszpolgára	537

Emlék és vallomás

PALUMBY GYULA: Vallomás Kálmus Bátyám születésének 90. évfordulóján	539
BARS ERNŐ: Utam a Faluszemináriummal	543
CSEH LAJOS: A vizsgáztató professzor	548
KOVÁCS KÁROLY: Emlékeim Újszászy Kálmán professzor úrról	551
BENKE GYÖRGY: Ökumenikus nevelés Sárospatakon	554
BALASSA IVÁN: Emlékeim Újszászy Kálmánról	561
T. ERDÉLYI ILONA: Újszászy Kálmánra emlékezve	571
TAKÁCS BÉLA: A cédrusfa árnyékában	578
DARÁNYI LAJOS: Mozaikképek Újszászy Kálmánról	581
MAKOVECZ IMRE: Emlékképek	582
PETRÓCZI ÉVA: Legkedvesebb „társszerzőm”, Újszászy Kálmán	583
SZILÁGYI FERENC: Pataki bor	587

Ünnep és köszöntés

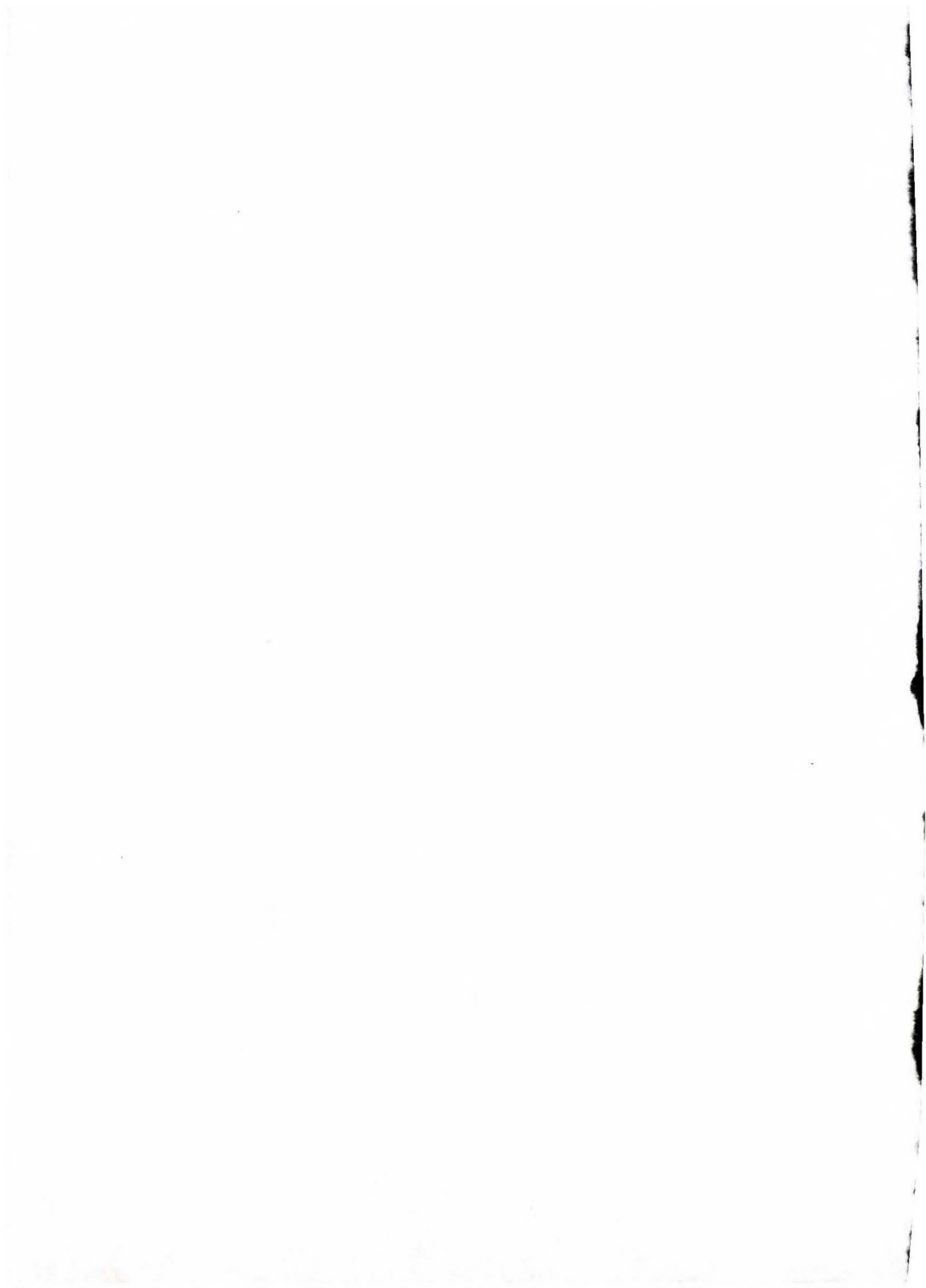
BENDA KÁLMÁN: Újszászy Kálmán köszöntése	591
GALUSKA IMRE: Emlékezés és köszöntés	593
KARASSZON DEZSŐ: Levél az ünnepeltnek	597
SZENTIMREI MIHÁLYNÉ: A munkatársak köszöntője	598
POCSAINÉ EPERJESI ESZTER: Újszászy Kálmánné Deák Ilona köszöntése	600
NAGY LAJOS: Amerikai üdvözllet dr. Újszászy Kálmánnak	602
VITÁNYI IVÁN: Akitől tanulhatjuk a magyarságot	604
FEKETE GYULA: A pataki nagydiófa	606
MÉSZÖLY DEZSŐ: Egy akrosztichon születése (vers)	608

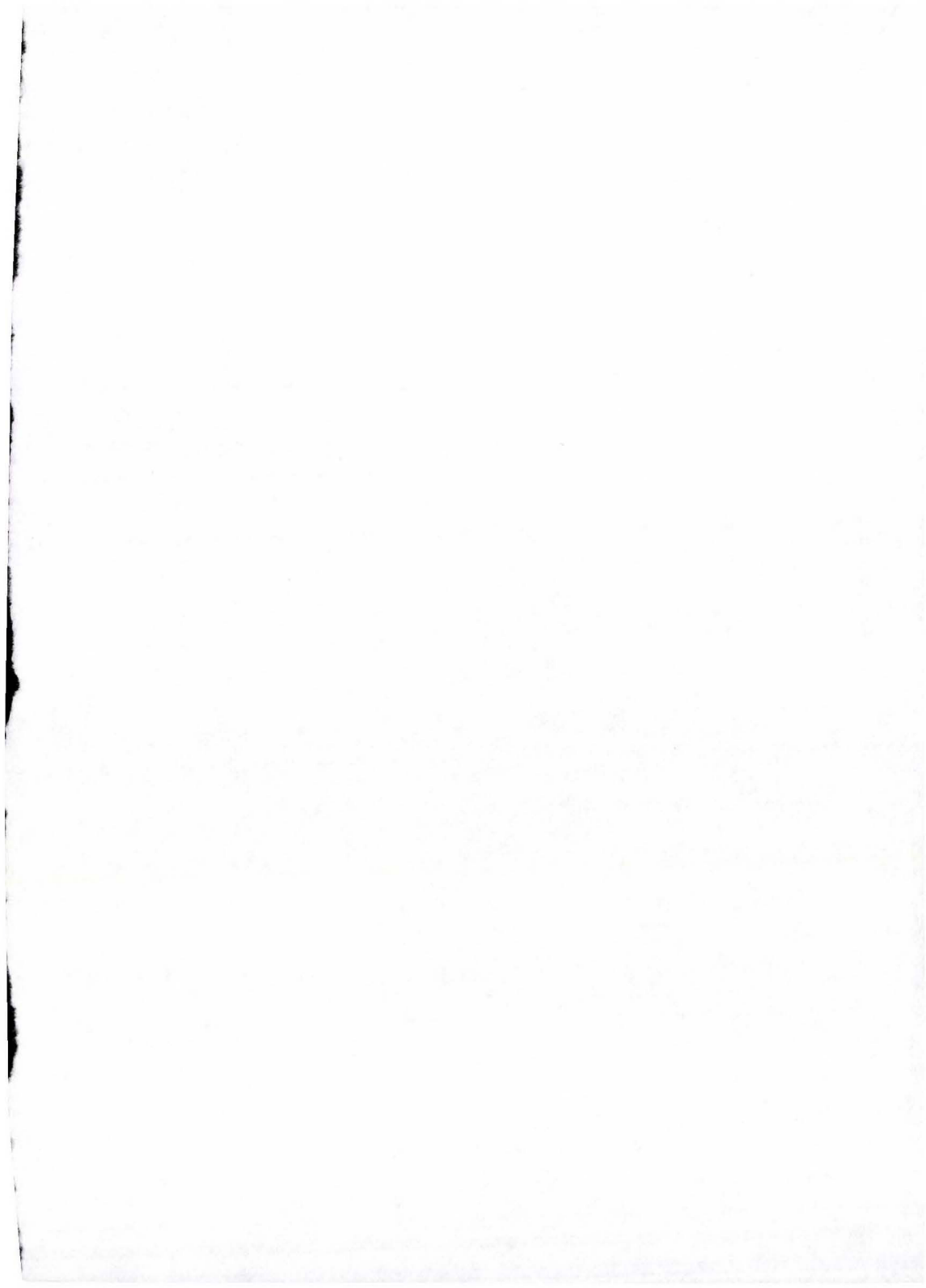
Búcsúvétel és bitvallás

MOLNÁR M. ESZTER: Szeretettelva (vers)	609
TELEGDI IMRE: Közéleti ember volt	610
MÉSZÁROS ISTVÁN: „Lássátok, milyen nagy szeretetet adott nekünk az Isten”	612
HORVÁTH BARNA: Szubjektív vázlatok Újszászy Kálmán emlékére	615
KÉPES GÉZA: Nem apad el (vers)	618

Utószavak

KOVÁTS DÁNIEL: Szerkesztői utószó	621
BALASSA IVÁN: „My Three Burning Torches” (Újszászy Kálmánról angol nyelven)	624
Contents (Tartalomjegyzék angol nyelven)	634

Dr. Újszászy Kálmán (1902–1994) hosszú időn át a magyar vidék szellemi életének egyik markáns képviselője volt. Budapesten született, élete azonban 19 éves korától a zempléni iskolaváros, Sárospatak hagyományainak áramkörébe kapcsolódott. Fölsimerte azt az örökséget, amely a Bodrog-parti Athén négy évszázados múltjából fakad, s kötelességének érezte a részvételt a méltó folytatásban. Magával ragadta a feladat, amely a Trianon utáni újjáépülés jegyében nemzedékére várt. A cserkészmunkában, a tanító- és lelkészképzésben, egy új, a faluért és népéért felelősséget érző értelmiség nevelésében, a sajátos arculatú falumunkában, a népfőiskola megteremtésében úttörő szerepet vállalt. Húsz éven át professzora volt a református teológiai akadémiának, az intézmény megszűnése után pedig a Tudományos Gyűjtemények vezetőjeként, egyházkerületi főgondnokként, az amerikai magyarság és az óhaza közötti kapcsolatok erősítőjeként folytatta értékmentő munkáját.

Emlékkönyvünk a 20. századot átívelő életpálya dokumentuma. Az önéletrajzi írások és a kortársi visszaemlékezések mellett a kötet Újszászy Kálmán filozófiai, pedagógiai, hungarológiai, művelődéstörténeti, helyismereti és módszertani írásainak bőséges gyűjteménye. Belőle határozottan kirajzolódik az az igazság, hogy Újszászy Kálmán professzor élete – mint ő maga is remélte – szolgálatát betöltött, befejezett élet volt, amely méltó a tiszteletre és a követésre.

